

444 127

MAGYAR KÖNYV- SZEMLE

KÖNYV-
ÉS SAJTÓTÖRTÉNETI
FOLYÓIRAT

REVUE
POUR L'HISTOIRE DU LIVRE
ET DE LA PRESSE

119. ÉVFOLYAM

2003

1

ARGUMENTUM KIADÓ

MAGYAR KÖNYVSZEMLE

A MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADÉMIA
IRODALOMTUDOMÁNYI INTÉZETE ÉS AZ
ORSZÁGOS SZÉCHÉNYI KÖNYVTÁR
KÖNYV- ÉS SAJTÓTÖRTÉNETI
FOLYÓIRATA

REVUE DE L'INSTITUT DES SCIENCES
LITTÉRAIRES DE L'ACADÉMIE HONGROISE
DES SCIENCES ET DE LA
BIBLIOTHÈQUE NATIONALE SZÉCHÉNYI
POUR L'HISTOIRE DU LIVRE ET DE LA PRESSE

119. ÉVFOLYAM 2003. 1. SZÁM

SZERKESZTŐBIZOTTSÁG – COMITÉ DE RÉDACTION

KÓKAY GYÖRGY *felelős szerkesztő*
MONOK ISTVÁN *társzerkesztő*
KULCSÁR PÉTER
NÁGY LÁSZLÓ
ROZSONDAI MARIANNE
P. VÁSÁRHELYI JUDIT
VIZKELETY ANDRÁS
TÓDOR ILDIKÓ *technikai szerkesztő*

SZERKESZTŐSÉG – RÉDACTION

1118 Budapest, Ménesi út 11–13.

*Articles appearing in this journal are abstracted
and indexed in HISTORICAL ABSTRACTS and/or AMERICA: HISTORY AND LIFE.*

Megjelenik negyedévenként – Trimestrielle

Terjeszti a Magyar Posta. Előfizethető bármely hírlapkézbésoítő postahivatalnál, a Posta hírlapüzleteiben és Hírlapelőfizetési és Lapellátási Irodánál (HELIR 1900 Budapest VIII., Orczy tér 1. tel.: 303-3441, fax: 303-3441 közvetlenül vagy postautalványon, valamint átutalással a Postabank Rt. 11991102–02102799 pénzforgalmi jelzőszámára. Példányonként megvásárolható a következő könyvesboltokban: a *Kis Magiszter Könyvesbolt*ba (1053 Budapest, Magyar u. 40.), a *Balassi Kiadó* könyvesboltjában (1023 Budapest, Margit u. 1.), az *Írók Boltj*ban (1061 Budapest, Andrásy út 45.) és az *Osiris Kiadó* könyvesboltjában (1053 Budapest, Veres Pálné u. 4–6.). **Külföldön terjeszti a Hess András Kereskedelmi Kft.** (H-1139 Budapest, Hajdú u. 42–44.).

Előfizetési díj 2001-től egy évre 1600 Ft.

A szerkesztőség legfeljebb 1 ív terjedelmű és az MSZ 9651 szabványnak megfelelő kéziratokat fogad el (eg oldalon 30 sor, soronként 60 leütés, jegyzetek a főszöveg után). A Tanulmányok rovatba szánt kéziratc 1 oldal terjedelmű tartalmi kivonatot is kérünk. Különlenyomatok (legkevesebb 25 példány) a Kiadóhoz címzett e a szerkesztőséghez eljuttatott levélben rendelhetők a korrektúra visszaküldésével egy időben.

HA 1759

MAGYAR KÖNYVSZEMLE

A MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADÉMIA
IRODALOMTUDOMÁNYI INTÉZETE ÉS AZ
ORSZÁGOS SZÉCHÉNYI KÖNYVTÁR
KÖNYV- ÉS SAJTÓTÖRTÉNETI FOLYÓIRATA

119. évfolyam
2003

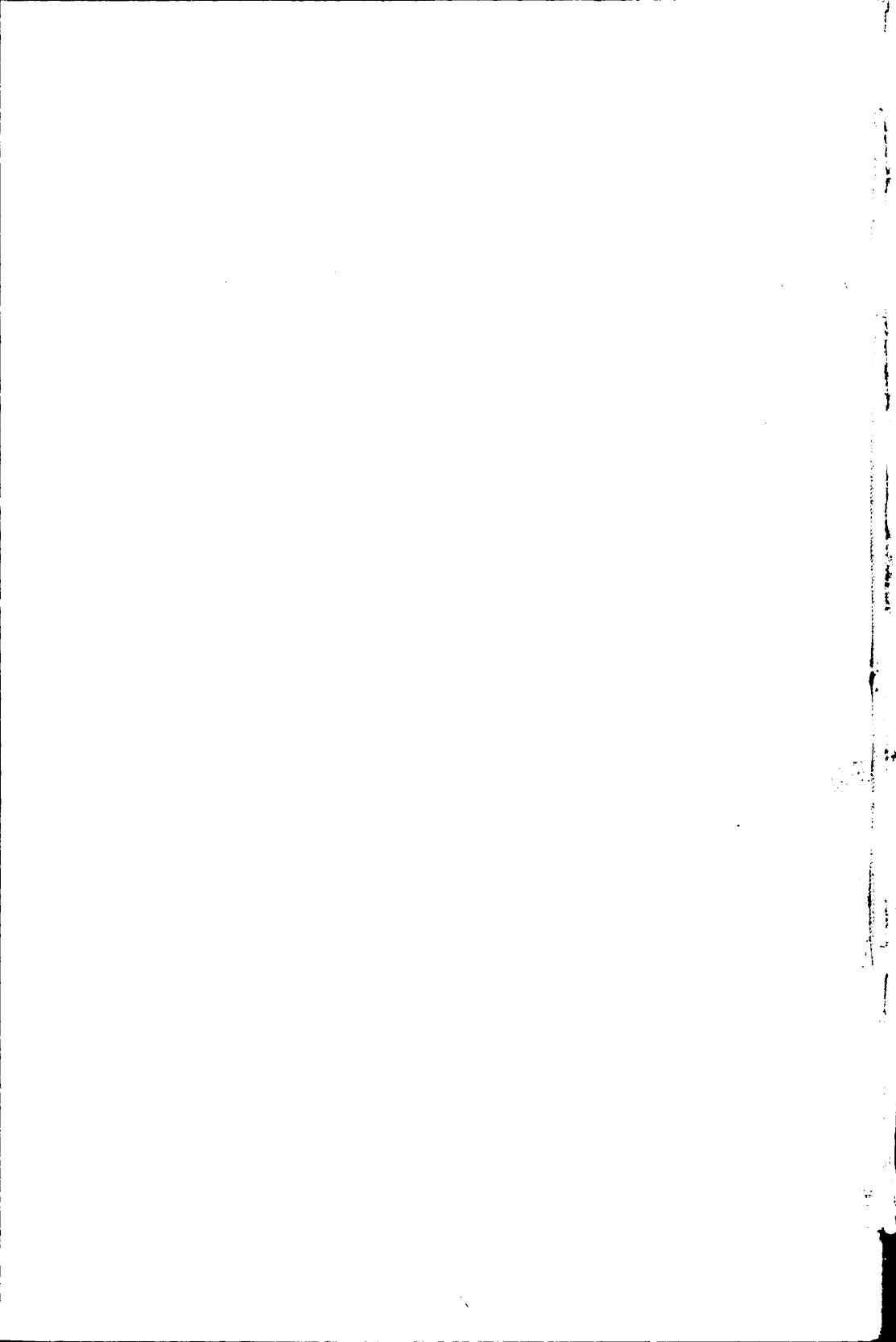
Szerkesztőbizottság:

KÓKAY GYÖRGY (felelős szerkesztő),
MONOK ISTVÁN (társszerkesztő),
KULCSÁR PÉTER, NAGY LÁSZLÓ,
ROZSONDAI MARIANNE,
P. VÁSÁRHELYI JUDIT, VIZKELETY ANDRÁS

Technikai szerkesztő
TÓDOR ILDIKÓ

A tartalomjegyzéket és a névmutatót összeállította
HÉJJAS ESZTER

ARGUMENTUM KIADÓ

TARTALOM

TANULMÁNYOK

<i>Czibula Katalin</i> : Pozsony színházi élete Mária Terézia korában: színházprogram és a színházkritika kezdetei	429
<i>Emödi András</i> : Nagyvárad katolikus könyvgyűjtemények a 18. században, különös tekintettel a székeskáptalan könyvtárára	413
<i>Granasztói Olga</i> : Egy pesti könyvkereskedés nyugat-európai kapcsolatai a XVIII. század végén	166
<i>Hornyák Mária</i> : A Pesti Hírlap és a nevelés	42
<i>Ispánovics Csapó Julianna</i> : Egy zombori folyóirat a 20. század elején	442
<i>Knapp Éva</i> : Egy fantom „vándornyomdász” a XVIII–XIX. század fordulóján: Berei Farkas András kiadói és terjesztői tevékenysége I.	18
<i>Knapp Éva</i> : Egy fantom „vándornyomdász” a XVIII–XIX. század fordulóján: Berei Farkas András kiadói és terjesztői tevékenysége. II.	149
<i>Koppányi Júlia</i> : Az Egyházi Értekezések és Tudósítások. Az első hazai katolikus folyóirat	188
<i>Kőszegfalvi Ferenc</i> : A Csongrád Megyei Könyvtár hódmezővásárhelyi évei	289
<i>Nemerkényi Előd</i> : Latin klasszikusok középkori könyvtárakban: Magyarország a 11. században	1
<i>Nemes, Balázs</i> : Die mittelalterlichen Handschriften des Miklós Jankovich im Spiegel zeitgenössischer Kataloge II.	67
<i>Pogány György</i> : A „Budapest” Irodalmi, Művészeti és Tudományos Intézet története és kiadványai 1945–1949	304
<i>Ugrai János</i> : Ausztria és hazánk a sárospataki tankönyvekben a XIX. század első harmadában	273

KÖZLEMÉNYEK

<i>Bálint Gábor</i> : A Világvárosi Regények története	126
<i>Bálint Gábor</i> : Az Athenaeum, a Nova és a Dante kétpengős regényei	483
<i>Csapodi Csaba</i> : Janus Pannonius kódexei és címerhasználatának kérdése	203
<i>Fehér Katalin</i> : Az Egyházi Tár történetéhez	356
<i>Fekete Csaba</i> : Heidelbergi ajándékkönyv 1612	89
<i>Fekete Csaba</i> : Szenci Molnár Albert zoltárkiadásának mintája	330
<i>Gömöri György</i> : Egy magyar peregrinus könyvkérő levele William Sancroft-hoz	218
<i>Hangodi Ágnes</i> : Az idősebb Zolnay Vilmos könyvei a nemzeti könyvtárban	475
<i>Hubert Gabriella, H.</i> : Szenci Molnár Albert és a 17. századi gyülekezeti énekeskönyv-kiadás	349
<i>Kakucska Mária, H.</i> : Ki írta a „Mátra hegyei között mulatozó Nimfáknak éneké”-t?	116
<i>B. Kis Attila</i> : Frank Ádám (1639–1712) és a Bibliotheca Fratrum Polonorum	94
<i>Kóka György</i> : Tiltott könyvek 1793-ban a pozsonyi olvasókabinetekben	459
<i>Molnár András</i> : Deák Ferenc ifjúkori olvassmányai	222
<i>Monok István</i> : Philipp Melanchthon bejegyzése az Országos Széchényi Könyvtár egyik Lucianus-kötetében	325
<i>Monok István</i> : Würtenbergi exulánsok Baththyány Ferenc udvarában	205
<i>Nemes Balázs</i> : Adalékok az Országos Széchényi Könyvtár Cod. Germ. 38 jelzetű kéziratának újkori provenienciájához	366

<i>Rózsa Mária</i> : Az Oesterreichisch-ungarische Revue. Egy Monarchia-folyóirat magyar szemmel	375
<i>Rózsa Mária</i> : Osztrák–magyar kapcsolatok az 1848-as bécsi forradalmi sajtóban ..	464
<i>Stoll Béla</i> : József Attila és a Mondolat	379
<i>Szelestei N. László</i> : Egy esztergomi köznemes, Somogyi János (†1782) könyvtára	105
<i>Ujvári Hedvig</i> : Das Neue Pester Journal. Die Geschichte des Blattes von den Anfängen bis 1878	241
<i>Urbán Aladár</i> : Az Öreg ABC-től a Király Tanácsadójá-ig. Vas Gereben népfelvilágosító kiadványai 1848 tavaszán	234
<i>Vadász Veronika</i> : Ecsedi Báthory István bibliájáról	211
<i>Zlinszky János</i> : Recepciós törekvések a 15–16. századi Magyarországon	327

FIGYELŐ

<i>Buzinkay Géza</i> : Újságok és újságolvasók Ferenc József korában	383
<i>Ecsedy Judit, V.</i> : A Migazzi-gyűjtemény	493
<i>Gyáni Gábor</i> : Észrevételek Buzinkay Géza bírálatához	398
<i>Karsay Orsolya</i> : Modenai corvinakiállítás „a holló jegyében”	256
<i>Kókay György</i> : Borsa Gedeon köszöntése	382
<i>Körmendy Kinga</i> : A Collectio Canonum Anselmi Lucensis szövegváltozatai. Kánonjogi kutatások és eredmények a Pázmány Péter Katolikus Egyetem Kánonjogi Posztgraduális Intézetében	260
<i>Körmendy Kinga</i> : Közgyűjteményi Tudományos Napok az Országos Széchényi Könyvtárban	253
<i>Lipták Dorottya</i> : Válasz Buzinkay Gézának	388
<i>Monok István</i> : Néhány horvát könyv- és művelődéstörténeti kiadványról	500
<i>Salgó Ágnes, W.</i> : Emlékkönyv a Teleki-téka alapításának 200. évfordulójára	135

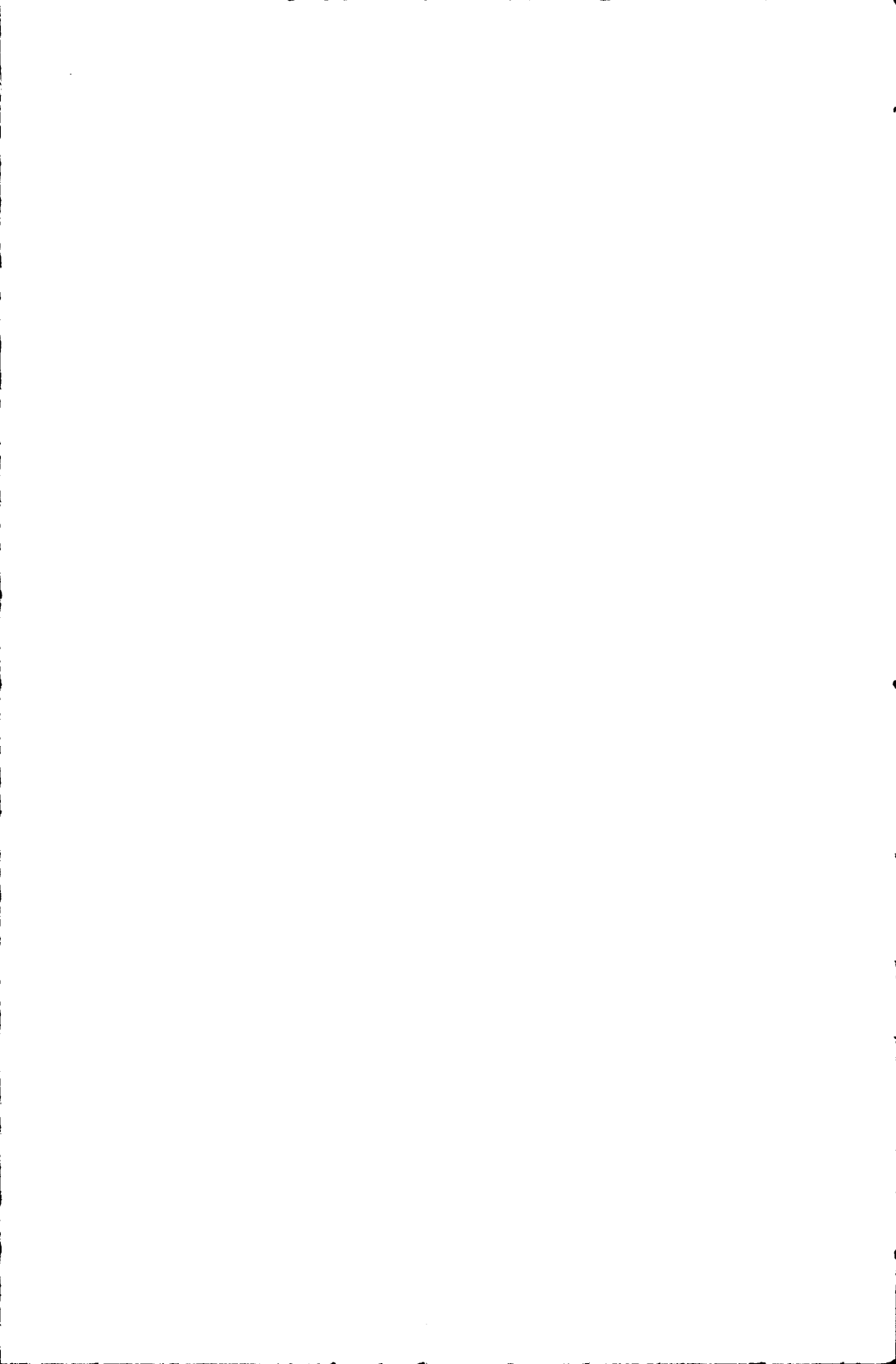
BIBLIOGRÁFIA

<i>Czövek Zoltán – Perger Péter</i> : A magyar nyomda-, könyv-, sajtó- és könyvtártörténeti szakirodalom 2002-ben	508
---	-----

SZEMLE

Barbier, Frédéric: Lumières du Nord. Imprimeurs, libraires et „gens du livre” dans le Nord au XVIII ^e siècle (1701–1789). Dictionnaire prosopographique. Genève, 2002. (<i>Bánfi Szilvia</i>)	144
Bibliothecae Samuelis com. Teleki de Szék pars quinta. Kiad. Deé Nagy Anikó. Bp.–Marosvásárhely, 2002. (<i>W. Salgó Ágnes</i>)	141
[Didilescu, Florin]: Tipărituri de Strasbourg în colecția de patrimoniu a Bibliotecii „A. D. Xenopol” Arad. Catalog secolele XV–XVIII. Arad, 2003. (<i>Monok István</i>)	407
Eesti vanimad raamatud Tallinnas. – Die ältesten estnische Bücher in Tallinn (Reval). Tallinn, 2000. (<i>Monok István</i>)	409
Egy európai Bozsokon. Verebi Végh Gyula munkássága és gyűjteménye. Szerk. Zsámbéky Monika. Szombathely, 2003. (<i>Rozsondai Marianne</i>)	526
Eine Unterredung gegen die Türken. Traktátus Mohácsról. Közread. Balogh F. András. Bp. 2003. (<i>Németh S. Katalin</i>)	404

Emódi András: A Nagyváradi Székeskáptalan Könyvtára a XVIII. században. Bp.–Szeged, 2002. (<i>Farkas Gábor Farkas</i>)	142
Az esztergomi székeskáptalan jegyzőkönyve (1500–1502, 1507–1527). Közzéte- szi Solymosi László. Bp. 2002. (<i>Körmendy Kinga</i>)	264
Jubileumi csokor Csapodi Csaba tiszteletére. [Emlékkönyv.] Szerk. Rozsondai Marianne. Bp. 2002. (<i>Kulcsár Péter</i>)	402
Kerényi Ferenc: Pest vármegye irodalmi élete (1790–1867). Bp. 2002. (<i>Kókay György</i>)	524
Mannelli Goggioli, Maria: La Biblioteca Magliabechiana. Libri, uomini, idee per la prima biblioteca pubblica a Firenze. Firenze, 2000. (<i>Monok István</i>)	270
Somkúti Gabriella: Az Országos Széchényi Könyvtár története 1802–1918. Szerk. Monok István. Bp. 2002. (<i>Rozsondai Marianne</i>)	267
Svensson, Lars G.: Die Geschichte der Bibliotheca Bipontina. Kaiserslautern, 2002. (<i>Monok István</i>)	143
Széchenyi Ferenc és Csehország. Levelestár. Vál. és a bev. tan. írta: Richard Pražák. S. alá rend. és jegyz. ell.: Deák Eszter, Erdélyi Lujza. Bp. 2003. (<i>Berkes Tamás</i>)	523
Vajda Kornél: Schütz Antal. Bp. 2002. (<i>Fehér Katalin</i>)	525

NÉVMUTATÓ*

- Abaffy Csilla, N. 510
 Ábel Jenő 203
 Ábel Olga 126
 Abelardus, Petrus 87, 460
 Abelson, Paul 4
 Abraham Ibn Ezra 211
 Ábrahám István 515
 Ábrányi Kornél, id. 480
 Acensis, Elias 212
 Achmed Oglu 200
 Aczél Benő 129
 Ádám Ágnes 513
 Ady Endre 381
 Aelfens, Johannes 207
 Afra, Szent 85
 Ágai Adolf 396, 516
 Ágoston, Szent 9, 85, 86, 108, 110, 498, 499
 Ainz, Anne 409
 Aiszóposz 87, 139
 Ajkay Alinka 514
 Alberoni, Giulio 121
 Albert, Nagy Szent → Albertus Magnus
 Albertini Béla 385
 Albertus Magnus 110, 460, 505
 Alberus, Erastus 338
 Albrecht Károly 455
 Albrecht von Sachsen-Teschen herceg 429, 431, 438, 441
 Albrechtsberger, Johann Georg 285
 Alcuinus 4
 Alexandra Pavlovna 25
 Almási Böske 452
 Almásy György 527
 Almquist, Gustaf Fridolf 446
 Alsted, Johann Heinrich 210
 Altling, Heinrich 91
 Altof-Teschow, Kaja 410
 Alvinci Péter 91, 92
 Amália weimari nagyhercegnő 528
 Ambrosius Sanctus → Ambrus, Szent
 Ambrus Hedvig Mária 136
 Ambrus Zoltán 519
 Ambrus, Szent 85
 Ameln, Konrad 352
 Ancillion, Johann Peter Friedrich 232
 András, II., magyar király 330
 András István 30
 Andrassy István 28
 Andreae, Jacobus 209
 Angiolella, Gaetano 446
 Ángván János 190, 195
 Aniszi Kálmán 512
 Anjouk 327, 329
 Anonymus 402, 403
 Anselm of Lucca → Anzelm, Luccai, Szent
 Anselme de Lucques → Anzelm, Luccai, Szent
 Antal főherceg 151, 156
 Antall József 526
 Antalóczi Lajos 518
 Antonius → Antal főherceg
 Anzelm, Luccai Szent 260–263
 Anzengruber, Ludwig 249, 250
 Ányos Pál 116
 Apafiak 521
 Apelius, Melchior 207
 Apicius, Marcus Gavius 13
 Apponyi György 376
 Apponyi Sándor 139, 140, 327, 405, 406, 527

* Az irodalmi művek szereplői közül csak a bibliai és az azonosítható történelmi személyneveket vettük fel a mutatóba. Az irodalmi alakok és a történelmi személyek egyértelmű azonosítása azonban nem mindig volt lehetséges. Az egyes szerzők publikációira kurzív oldalszámokkal hivatkoztunk.

- Arany János 241, 249, 378
 Aranyosi Mancsi 452
 Arator subdiaconus 13
 Areszkin, Robert 520
 Argens, Marquis d' 461, 462
 Arisztotelész 3, 89, 90, 92, 93, 208, 406
 Árkossy Vilmos 454
 Árkossyné Szabó Irma 454
 Arnau, Frank 486
 Árokháty Bea 336
 Árokháty Béla 347
 Árpádok 327
 Árton József 35
 Árva Bethlen Kata → Bethlen Kata, Árva
 Árvai György 114
 Asher, Adolf 371, 372
 Aszalay 73
 Asztalos András 347
 Asztalos István 520, 521
 Augustinus, Sanctus → Ágoston, Szent
 Avar Jolán 457
 Avianus, Flavius 13

 Babartzi Imre 25, 26
 Babcock, Robert G. 11
 Babits Mihály 379, 381
 Baccamude, Daniel 105
 Bach Lóránd, id. 140
 Badics Ferenc 188
 Bahrtdt, Carl Friedrich 460, 461
 Báits Vladimir 444
 Bajáki Rita, Sz. 514
 Bajcsy-Zsilinszky Endre 131, 476
 Bajkó Mátyás 44, 46, 274
 Bajza József 60, 227, 230
 Bajzik Zsolt 527, 528
 Bak János 8, 266
 Baki Péter 394
 Bakó János 419, 420, 425
 Bakócy Tamás 121
 Bakóczy János 90, 91, 93
 Bakocs → Bakóczy Tamás
 Bakos Tibor 517
 Bakosné Diószegi Mónika 42
 Balásházy János 230
 Balassa Brúnó 275
 Balassa Ferenc 430
 Balassa József 381
 Balassi Bálint 206, 340, 343

 Balázs Mancsi 457
 Balázs Mihály 139, 501
 Balázs Péter 234, 236, 238
 Balbi Jeromos → Balbi, Girolamo
 Balbi, Girolamo 407
 Bálint Gábor 126–134, 483–492, 490, 515, 520, 521
 Bálint György 484
 Ball, John 221
 Balla Kálmán 447, 451, 454–457
 Balla Károly 32
 Balla Vilmos 479
 Ballagi Aladár 307
 Ballagi Mór 44
 Balláné Marton Erzszi 454–456
 Balog Ferenc 36
 Balogh F. András 404–406
 Balogh József 6, 7, 517
 Balogh László 508
 Balogh Márton 426
 Bán Imre 355
 Bánfi Szilvia 144–146, 511
 Bánhegyi B. Miksa 12, 521
 Bánhidi József 452
 Bányai Sándor 27
 Barabás Miklós 64
 Barankovics István 403
 Bárány Anzelm 509
 Baranyai Decsi Csimor János → Baranyai Decsi János
 Baranyai Decsi János 330, 497, 514
 Baranyai János 425
 Barbacci Ferenc 425
 Barbeirac, Jean 500
 Barbier, Frédéric 144, 145
 Barclay, Johannes → Barclay, John
 Barclay, John 109, 110, 115, 116, 124
 Barcza József 514
 Barczán Endre 315, 316
 Bárczy István 306, 480
 Barcsay Ábrahám 124
 Barditz László 212
 Bárdos István 10
 Barkasy Johanka 36
 Barkasy Zsuzsanna 36
 Barkláj → Barclay, John
 Barklájus János → Barclay, John
 Barkóczy Jolán 516
 Barkóczy Ferenc 108, 109, 117–119, 123, 126, 497

- Barkóczy Imre 426
 Barkovits István 35, 36
 Barna Andor 450
 Barna Lajosné 291
 Barny Anna Mária 124
 Baróthy József 457
 Baróti Jenő 450
 Barovius → Baranyai Decsi János
 Bart István 515
 Barta István 226, 467
 Barta Mihály 162
 Bártfai Ilonka 452
 Barth → Bahrtdt, Carl Friedrich
 Barth, Dieter 390
 Bartholinus, Richardus 406
 Bartók Béla 527
 Bartoniek Emma 5, 6, 70, 72, 79, 84, 269
 Bártzay Pál 151
 Bašić, Petar 501, 502
 Baska Gabriella 509
 Batári Gyula 516, 517
 Bathor, Stephanus de → Báthory István, Ecsedi
 Báthori István fejedelem 330
 Báthori, Sigismundus → Báthory Zsigmond
 Báthory Gábor 217, 218
 Báthory István, Ecsedi 211–218
 Báthory Zsigmond 212, 217
 Báthory, Somlyói-család 217
 Batori Andras → Báthory András
 Batori Sigmund → Báthory Zsigmond
 Batory → Báthory István, Ecsedi
 Batsányi János 124
 Batthyáni Batthyán Fülöp → Batthyány Fülöp
 Batthyány Ádám 206, 210
 Batthyány Boldizsár 205–207
 Batthyány Ferenc 205, 206, 209, 211
 Batthyány Fülöp 21, 33, 164
 Batthyány Ignác 9, 112, 493–497, 499, 500
 Batthyány József főkancellár, esztergomi érsek
 24, 31
 Batthyány Lajos 234–236, 466, 469
 Baum, Vicki 483, 486, 488–490, 492
 Baumbach, Manuel 1
 Bay Antal 236
 Beatrix, Aragóniai, magyar királyné 257, 403
 Beccaria, Cesare Bonesena 231
 Bechtler Péter 316, 319
 Becker, Gustav 3
 Beddie, James Stuart 16
 Bedeghi Nyáry család 117
 Beély Fidél 356, 359, 365, 521
 Beer János 133
 Beer, Rudolf 14
 Beethoven, Ludwig van 270
 Behrends, Frederick 2, 3
 Beimel József 357, 361, 364, 366
 Beke Antal 495, 496
 Beke Margit 10
 Beke Ödön 522
 Békeffy Lajos 451
 Békefi Remig 6
 Bekényi Alaghy Menyhért 426
 Bekes Gáspár 217
 Bél Mátyás 275, 514
 Beleznay gróf → Beleznay Sámuel, ifj.
 Beleznay Miklós 125
 Beleznay Sámuel, ifj. 32, 40, 151, 162
 Belitska-Scholtz Hedvig 76, 433
 Beljanski, Milenko 442
 Bélei Pál 478
 Bellomo, Manlio 262
 Belloy, Durmont 430
 Belnay György Alajos 156, 361, 366
 Belot, Adolphe 252
 Benczedy Gergely 99, 103
 Benczúr Gyula 393, 394, 512
 Bencsik József 231
 Benda Kálmán 275, 405
 Benedek Ágnes 516
 Benedek Elek 516
 Benedek Ernő 131
 Benedek Marcell 491, 492
 Benedek, Szent 85
 Benedictus, Sanctus → Benedek, Szent
 Benes Ilona 454
 Benkovics Ágoston 414, 416, 418, 419, 425
 Benkő Ferentz 161
 Benkő Samu 135
 Benoit, Pierre 491
 Bentham, Jeremy 231
 Benyák Bernát 402, 408, 514
 Bényei Miklós 49, 65, 276, 509
 Bényi Csilla 509
 Benyovszky János kanonok 31
 Benyovszky, Karl 431
 Beóthy György 422
 Berczeli Erzsébet 433
 Bérczi Gyula 452

- Bercsényi Miklós 281
 Berecz Ágnes 518
 Bereczki Lajos 508
 Beregi Oszkár 451
 Berei Farkas András 18–41, 149–165
 Berényi Borbála 124
 Berényi Tamás 124
 Berényi Zsuzsanna Ágnes 517
 Berger Illés 402
 Bering, Vitus 110
 Berkes Tamás 523–524
 Berlász Jenő 67–69, 72, 73, 75, 76, 79, 81, 88, 414
 Berman, Harold Joseph 261
 Bernard, Aldo S. 1
 Bernardus Abbas 85
 Bernardus de Clara valle 87
 Bernhardt János 458
 Bertalanffi Pál 109, 113
 Berti, Giovanni Lorenzo 108, 112
 Berti, Joannes Laurentius → Berti Giovanni Lorenzo
 Berzsényi Dániel 191, 226
 Besold, Christoph 210
 Bessenyei György 116
 Bessenyei József 521
 Bethlen Gábor 281, 465
 Bethlen Kata, Árva 138, 142, 522
 Bethlen Zsuzsanna 137
 Bethlenek 521
 Betlen Bruckner László 457
 Beythe András 207
 Beythe István 334, 351
 Bezerédj István 43, 52
 Bezerédj Sándor 44, 51, 52
 Bezerédy István 303
 Bie, Jan Pieter 96
 Bielowski, August 5
 Biernus, Laurentius 207
 Bihari Sándor 393
 Bilibok Péterné 52
 Bilkei Irén 521
 Bimbó Elek 425
 Binder Etus 458
 Binder Károly 454
 Birckenstein, A.E. Burckhardt von 514
 Biri, Franciscus 212
 Bíró Ferenc 106
 Bíró Géza 452
 Bíró István 138, 139
 Bíró József 420
 Bíró Lajos 454
 Bíró Sándor 280, 283
 Bischoff, Bernhard 3, 10, 15
 Bishop Bonipert of Pécs → Bonipert, pécsi püspök
 Bishop Fulbert of Chartres → Fulbert, chartres-i püspök 17
 Bishop Gerard → Gellért, Szent
 Bishop Saint Gerard of Csanád → Gellért, Szent
 Bisterfeld, Johann Heinrich 511
 Bitnitz Lajos 226
 Bittermann Nándor 444
 Björnson, Björnstjerne 249
 Blaeu-fivérek 95–97, 105
 Blankenburg, Walter 353
 Blaurer, Thomas 338
 Blazovich László 521
 Bloch (Ballagi) Mór → Ballagi Mór
 Blumauer, Alois 285
 Blume, Friedrich 353
 Blumenschein, Adalbert 369
 Blumenthal, Uta-Renate 261, 262
 Bocatius, Joannes 86
 Bock, Fridericus Samuel 95
 Bocskay István 281, 414, 465
 Bocsor István 253
 Bod Péter 138, 339, 419, 521, 522
 Bodnár László 314
 Bodolay Ágnes 255
 Bodolay Géza 253, 255
 Bodor András 10
 Bodrogi János 289, 291, 298
 Boésius Kelemen → Dubois, Clément
 Bogár Ferenc 358
 Bogáti Fazekas Miklós 141, 337, 350
 Bogdány Ferenc 517
 Bognár Cecil 526
 Bognár József 312
 Bogyai Pál 107, 109, 110
 Bohrinus, Philipp Jakob 207
 Bohus-Szögyény Antónia 61
 Boisgobey, Fortuné de 252
 Bolgar, Robert Ralph 8
 Bollók János 7
 Bolyai János 253, 254
 Bona, Giovanni 110
 Bonfini, Antonio 377, 402

- Bonipert, pécsi püspök 2, 3, 5, 15, 17
 Bónis György 266, 327, 329
 Bonnet, Charles 171, 178, 181
 Borbély Ferentz 34
 Borbély Sándor 517
 Borda Lajos 511
 Bordás Rózsi 457
 Boreczky Anna 510
 Born Ignác 523
 Bornemisza Péter 334, 338, 340, 351
 Bornemisza? 90
 Boronkai Szabolcs 516
 Boros István 423
 Boros Mihály 238, 239
 Boross Miklós 452
 Borsa Gedeon 69, 382, 509, 511, 514, 526
 Borsódi Paula, B. 452
 Borus Gábor 299
 Borzsák István 8
 Bosnyák Ernő 444
 Both Bálint 129, 130
 Both Mária 164
 Botka Ferenc 131, 133
 Bottyán József 155
 Bouillon Gottfried 113
 Bozóky Alajos 416
 Bökfi → Boros Mihály
 Bősze Sándor 519
 Böszörményi Béla 451
 Böszörményi Sz. Péter 92
 Braddons, Mary Elizabeth 252
 Brahm, Moriz von 438
 Branca, Vittore 9
 Brandes, Johann Christian 438
 Brandis, Thilo 84
 Brandt, Gerard 103, 104
 Brassicanus, Alexandrus 204
 Bratulić, Josip 504, 505
 Braun, Johann 95
 Braune, Robert 379
 Bredenburg, Johannes 103
 Breen, Daniel de 96, 97, 103, 104
 Breko, Hana 506
 Brendanus, Abbas, Sanctus 85
 Brendeken, Christoph 410
 Brenius → Breen, Daniel de
 Brenz, Johann 209
 Bretschneider Henrik 184
 Brett, Martin 261
 Brewer, Lorenz 351
 Brezecsok D. 471
 Briedl Frigyes → Beély Fidél
 Brisits Frigyes 224
 Britaine, William de 109, 113
 Brodarics István 403
 Bródy Anna 309
 Bródy László 127
 Bródy Lili 484, 486, 488
 Bródy Sándor 483
 Bródy Zsigmond 244, 247, 395, 396
 Brunner, Lienhardt 208
 Brunsvik gróf 29
 Brunsvik Teréz 52, 55, 56, 58, 63
 Buchinger, Wilma 369
 Buck, August 4
 Buda Dénes 452
 Budai Erzsébet 510
 Budai Ilonka 456
 Budai Karácson János 92
 Buday György 512
 Budik, Peter Alcantara 374
 Bugenhagen, Johann 325
 Bujdosó András → Berei Farkas András
 Bullinger, Heinrich 344, 348
 Bullióni Godefréd → Bouillon, Gottfried
 Bulz → Bak János
 Bunyitay Vince 413, 414, 418–421, 425
 Bunny, Rupert 393
 Burger, Helen 207
 Burján László 266
 Burján Mónika 517
 Busa Margit, V. 43
 Busher, J.H. → Juhász Lajos
 Busticci, Vespasiano da 203
 Butkovits Maca 546
 Buttenwieser, Hilda 4
 Buzinkay Géza 383–387, 388–401
 Byron, George Gordon 249
 C.S.B. – [Comes Stephanus Báthory] → Báthory István, Ecsedi
 Cacicis, Andreas 109
 Caesar, Julius, Patavinus 511
 Caesar, Julius 7, 8, 208
 Calderón, de la Barca, Pedro 438
 Calepinus, Ambrosius 208
 Calmet, Augustin 108, 114
 Calvin, Jean 333, 348, 349

- Cameron, John 220
 Campis, Julianus de 210
 Cantemir, Dimitrie 139
 Capito, Wolfgang 340
 Caraccioli, Louis-Antoine 178
 Carion, Johann 210
 Carmontelle, Louis Carrogis 178
 Carolus → Károly főherceg
 Carpnow, Johann Benedikt 70
 Carra, Jean-Louis 179, 180
 Cartagena, Bartholomaeus 107, 115
 Cassius, Bartolomaeus → Kašić, Bartol
 Catilina, Lucius Sergius 13
 Cato 11, 13, 14, 17
 Cavallo, Guglielmo 13
 Celsus, Julius → Przypkowski, Samuel
 Celtis, Konrad 209
 Cencetti, Giorgio 13
 Certau, Michel de 397
 Cervantes Saavedra, Miguel 461
 Česmički, Ivan → Janus Pannonius
 Cesnaková-Michalcová, Milena 431
 Chartier, Roger 168, 169, 175, 401
 Chase, Wayland Johnson 14
 Chavannes-Mazel, Claudine 2
 Chernel István 527
 Chimani Leopold 195
 Christen, Ada 249
 Chytraeus, David 209
 Cicero, Marcus Tullius 3, 7, 8, 10, 11, 13, 14,
 17, 86, 114, 208, 210
 Cirill, Szent, Alexandriaei 112
 Clair Ignác 44, 57, 58
 Clairon, Mlle 430
 Clément XIV → Kelemen, XIV., pápa
 Climacus → Climaczius, Joannes
 Climaczius, Joannes 75, 78, 86
 Cnaus → Knaus, Johann Jakob
 Cockshaw, Pierre 12
 Collins, Wilkie 252
 Columbanus, Sanctus, Confessor 85
 Comenius, Johannes Amos 107, 113, 275, 276
 Condillac, Étienne Bonnot de 178, 179, 181
 Corneille, Pierre 249
 Corvin Máttyás → Máttyás, I., magyar király
 Corvinus → Rabe, Christoff
 Cosch, Martin 207
 Costa, Alfonz 445
 Courcelles, Étienne de 96, 97, 104
 Crane, Walter 387, 393
 Crellius, Johannes 95–97, 99, 105
 Crenius, Thomas 95
 Crollius, Johann Philipp 144
 Cumberland, Richard 439
 Cuperus → Kuyper, Frans
 Curcellaeus → Courcelles, Étienne de
 Curio, Valentin 405
 Cushing, Kathleen G. 261
 Czakó Mici 455, 456
 Czakó Vilmos 454
 Czege Imre 279, 509
 Czeke Marianne 58
 Czeltel Dániel 512
 Czibula Katalin 429–441, 429–431
 Czigány Lóránt 520
 Cziráky Antal 163
 Czobor Gyula 452
 Czoma László 520
 Czövek Zoltán 509, 508–522
 Czwittinger Dávid 522
 Cziráky, Antonius → Cziráky Antal
 Csák Zsófia 305
 Csáki Pál 133
 Csáky család 408
 Csáky Imre 143, 414, 418–420, 426
 Csáky István 408
 Csáky Margit 456
 Csáky Miklós 414, 425
 Csáky Nina, keresztfalvai 153
 Csáky Nina, keresztzszeghi 160
 Csáky-könyvtár 171
 Csanády Irma 450
 Csanak Dóra, F. 519
 Csanda Sándor 355
 Csaplár Benedek 116
 Csapó József 160
 Csapó Vilmos 228
 Csapodi Csaba 2, 3, 5, 12, 14, 203, 204, 203–
 205, 265, 266, 402–404, 508, 509
 Csapodiné Gárdonyi Klára 2, 3, 204, 403
 Császár Elemér 116
 Császár Piroska 455
 Császi Erzsébet 518
 Császtvay Tünde 235, 236, 516
 Csécsi János 276
 Cseh Mária 509, 512, 519
 Cseke Péter 510

- Csengeri Stefi 454
 Csengery Antal 43, 45, 61, 231, 233
 Csengery József 281–284, 287
 Cséplő Péter 416, 421
 Csepregi Zoltán 105
 Cseresnyés András 495, 498
 Cserey Heléna 25
 Csezmiczei János → Janus Pannonius
 Csiby Mihály 513
 Csihás Benő 442
 Csiky Gergely 249
 Csinádi Gerő 275
 Csirmazné Cservenyák Ilona 519
 Csiszár Sámuel 142
 Cszimazia, zenetanár 358
 Csobai László 519
 Csobor Gyula 451
 Csóka J. Lajos 6, 80
 Csóka-Jaksa Helga 519
 Csokonai Vitéz Mihály 116, 225, 521
 Csolnakosy Gyula 450
 Csomasz Tóth Kálmán 330, 332, 348, 349,
 353, 354
 Csongor Dénes 512
 Csonka Ferenc 265
 Csontos Mária 135
 Csontos János 68, 69, 78, 79, 204
 Csontváry Kosztka Tivadar 527
 Csorba Dávid 520
 Csorba Sándor 273, 274
 Csulai Mór Fülöp 265
 Csűry István 521, 522
- D'Artagnan (álnév) → Vay Sándor v. Sarolta
 D'Oyly, George 220
 Dachstein, Wolfgang 335, 336
 Dallos Hanna 482
 Dalmatin, Antun 505
 Damerini, Gino 9
 Damiani, Petrus 11
 Dán Róbert 211
 Dancs Istvänné 315
 Dániel Elemér 496
 Dániel Imre 494, 495, 497
 Dániel Tibor 131, 133
 Danielik József 124
 Dante Alighieri 228, 282
 Danton, Georges Jacques 282
 Dârja, Ileana 493–500
- Darnton, Robert 167–169, 171, 172, 176–178,
 185, 401
 Darvas Simon 126
 Daudet, Alphonse 249
 Dávid Ferenc 348
 Dávidházy, könyvkereskedő Marosvásárhelyen
 161
 De Gerandóné Teleki Emma 55
 De Quiros, Constancio Bernaldo 445
 Deák Antal 223
 Deák Eszter 523
 Deák Ferenc 222–233, 249, 376
 Deáky Zsigmond 234
 Debreceni János 522
 Debreczeni Attila 515
 Decsi István 92
 Decsi János → Baranyai Decsi János
 Decsi N. István 92
 Decsi Sámuel 139
 Decsy Sámuel 274
 Deé Nagy Anikó 135–137, 141, 142, 512
 Deér József 7
 Degering, Hermann 371
 Degré Alajos 227
 Dejthey Balázs 426
 Dekobra, Maurice 490, 491
 Dell'Omo, Mariano 15
 Demény György 140
 Demény Lajos 136
 Demeter Júlia 433
 Démoszthenész 203
 Dénes Gyula 491
 Dénes Rózsi 456
 Dengler-Schreiber, Karin 14, 372
 Denis, Johann Michael 268, 495, 496, 498
 Dercsényi Dezső 510
 Derecskei Török János 419
 Derffel, Karoline 62
 Déri Balázs 10
 Derossi, Julije 502
 Derossi, Zlata 502
 Derschau, Hans Albrecht von 71, 74
 Déry Tibor 127, 131, 133, 134, 488
 Dessewffy Aurél 48, 228
 Deusdedit cardinalis 262
 Deval, Jacques 488
 Dezsényi Béla 42
 Dézsi András 341
 Dézsi Lajos 90, 92, 347

- Dézsi Lajosné 519
 Dianovszki János 38, 160
 Diderot, Denis 177, 179
 Didilescu, Florin 407
 Didymus Alexandrinus 510
 Dienes Dénes 514
 Diesterweg, Friedrich Adolph Wilhelm 63, 64
 Dietrichstein-család 206
 Dillon Bussi, Angela 256, 259, 518
 Diodoros Siculus 204
 Diószegi György 42
 Diószegi V. Márton 91
 Diószegi V. Mihály 91
 Ditrói Mór 453
 Divald Kornél 480
 Divényi Antal 154
 Dmitrijeva, Katarina 409
 Dobó Kocsis Zoltán 512
 Dobos István 161
 Dobozi Mihály 402
 Dobrovský, Josef 524
 Dóczy Lajos 396
 Dóczy Orbán 204
 Dóka Klára 414, 420
 Doll testvérek 459
 Domanovszky Ákos 522
 Domanovszky Sándor 402
 Domitian, karintiai herceg 368
 Domokos László 519
 Donáth Regina 276
 Donatus 3, 5, 11, 13, 14, 17
 Dorat, Claude-Joseph 178
 Dovifat, Emil 389
 Dózsa György 274, 280, 288
 Döbrentei Gábor 230
 Dömötör Adrienne 510
 Dömötör Géza 53
 Dömötörfi Tibor 520
 Dömsödy Andrea 517
 Dörnyei Sándor 509, 515
 Drakula vajda → Vlad Tepes
 Draskóczy László 331
 Dreger Teréz 62
 Drescher Pál → Szentkúthy (Drescher) Pál
 Dressingius, Benedictus 207
 Dressler, Fridolin 11
 Dreves, Guido Maria 10
 Drobesh, Werner 368
 Drozd, Wolfgang 368, 373
 Dubois, Clement 332, 350
 Dubreucq, Alain 9
 Duff Kerr → Juhász Lajos
 Duff, Arnold M. 14
 Duff, J. Wight 14
 Dufour de Pradt, Dominique 229
 Dugonics András 160
 Dukkon Ágnes 514
 Dumas, Alexandre 249
 Dunajew, Wanda 250
 Durand 185
 Dús István 34
 Dutens, Louis 180
 Dzsugasvili, Jozsif Visszarionovics → Sztálin
 Eason, John 220, 221
 Ebenberger, Arnold 367
 Éber László 526
 Eberhardt Béla 423
 Eberus, Paul 341
 Ebner-Eschenbach, Hieronymus 88
 Eckhardt Sándor 206, 408
 Ecsedi Báthory István → Báthory István, Ecsedi
 Ecsedy Judit, V. 20, 33, 108, 138, 162, 493–500,
 511
 Eder, Christine Elisabeth 14
 Ego (Rózsavölgyiné Fried Margit) 484
 Egyed Emese 140
 Eisler, Robert 367, 368, 373
 Elek Tibor 517
 Elekes Irén Borbála 517
 Elisabeth, Heinrich Westphal özvegye 410
 Elkjer, Sigrud 490
 Ember Győző 236
 Émeric → Imre, Szent, Árpádházi herceg
 Emich Gusztáv 395
 Emödi András 142, 413, 413–428, 422, 428,
 509
 Ender, Thomas 402
 Endrődi Miklós 455
 Engel, Johann Jakob 438
 Englich, Johann 336
 Enyedi György 96, 99
 Eösz, Franciscus → Ösz Ferenc
 Eöszy Ferenc 425
 Eötvös József 43–46, 48–50, 52, 65, 66, 228,
 238, 249, 268
 Epikurosz 11
 Episcopus, Simon 102, 104

- Erasmus, Desiderius 96, 405
 Erdei Györgyi 308
 Erdei Klára 213, 215
 Erdélyi Lujza 523
 Erdmann-Pandžić, Elisabeth von 502
 Erdő Péter 260, 265
 Erdődy Gábor 426
 Erdődy Júlia 408
 Erdődyek 431
 Erdős Ármin 491
 Érszegi Géza 7
 Erythraeus, Valentinus 325
 Escarpit, Robert 144
 Espersit János 299
 Este hercegek 256, 257
 Este, Borso d' 256
 Este, Ippolito d' 256
 Esterházy Imre 108, 114
 Esterházy Miklós 402
 Esterházy Nepomuk János 33
 Esterházy Pál 108, 113
 Esterházy Pál Antal 113
 Esterházyak 360, 402, 528
 Estoras, Paulus → Eszterházy, Paulus
 Eszterházy Imre → Esterházy Imre 114
 Eszterházy Nepomuk János → Esterházy Nepomuk János
 Eszterházy Pál → Esterházy Pál
 Eszterházy Pál Antal → Esterházy Pál Antal
 Etényi Nóra, G. 521
 Etsedy Miklós 161
 Euripidész 216
 Eurymacher, Caspar 210
 Evenhuis, Rudolf Barteld 96

 F. Károly Lajos főherceg 155
 Fábian Gábor 228
 Fábian István 360, 483
 Fabini, Joannes Theophilus 511
 Fabiny Tibor 325
 Fábri Anna 59, 230
 Fabricius, Johann 354
 Fábry Jakab 425
 Fajcsek Magda 478
 Falk Miksa 396
 Falk Zsigmond, ifj., 512
 Fallersleben, H. von 249
 Faludi Ferenc 109, 160
 Faragó András 127
 Faragó Jenő 129
 Faragó Miklós 126, 129, 131, 133, 134
 Faragó Miklósné Rosenfeld Paula 129
 Farkas András → Berei Farkas András
 Farkas Gábor Farkas 142–143
 Farkas István 419, 425
 Farkas József 356–358, 361
 Farkas Lajos 79–81, 88
 Farkas László 517
 Farkas Mária, Cz. 517
 Farkas, Andreas → Berei Farkas András
 Fátyol Heddy 457
 Favart, Charles Simon 439
 Fáy András 43, 44, 48, 52, 60, 274
 Fazakas István 478
 Fazekas Mihály 515
 Fedák Sári 458
 Fegyverneki Hajtó János 90
 Fehér János 521
 Fehér Katalin 60, 64, 356–366, 515–518, 521, 525–526
 Fehér Laura, B. 450
 Feja János 426
 Fejér Antal 116, 117, 123, 124, 126
 Fejér György 67–70, 73, 77, 88, 229
 Fejérpataky László 522
 Fejtő Ferenc 276
 Fekete Csaba 89–93, 330–349, 349, 352, 508, 511, 518, 520
 Fekete János 124, 125, 140
 Fekete Rózsi 454
 Felice, Barthélémy de 171, 172
 Fenyéri, Julius 222
 Fenyő István 43
 Fenyvessy Olga, M. 451
 Ferdinánd főherceg 151, 156
 Ferdinánd II., német-római császár, magyar király 280
 Ferdinánd III., német-római császár, magyar király 280
 Ferdinánd, I., osztrák császár, V., magyar király 469
 Ferenc I., osztrák császár, magyar király 31, 284, 459
 Ferenc József, I., osztrák császár, magyar király 376, 383–387
 Ferenczi Zoltán 42, 47, 307
 Ferenczy Endréné 519
 Fernandez, Joannes Patricius 112

- Fessler Ignác Aurél 29
 Festetics Andor 447
 Festetics György 191, 192
 Festetics László 233
 Festetics Leó 55, 56
 Feuerbach, Johann Paul Anselm 231
 Féval, Paul 252
 Ficino, Marsiglio 204
 Ficinus → Ficino, Marsiglio
 Filiczki János 90
 Filipecz János 417
 Fináczy Ernő 526
 Fischer → Pataj Sándor
 Fischer István 29, 32, 36, 37,
 Fischer, Albert 354
 Fitos István 161
 Fitz József 204
 Fix, Andrew C. 104
 Fjord, Sven 127
 Flacius, Matthias Illyricus 505
 Fleury, André Hercule del 21
 Flizár György 194
 Floridenus Maeonius → Gánóczy Antal
 Florus, Lucius Annaeus 8
 Focky, Ferdinand Daniel 493, 498–500
 Fodor Gerson 161
 Fodor József 476
 Fodor Pál 23
 Follinus János 131
 Folz, Hans 69
 Forgách Ferenc 115, 122, 413
 Forgách Pál 414, 420, 421
 Forgács → Forgách Ferenc 122
 Forgó bácsi → Ágai Adolf
 Forró Pál 131, 490, 491
 Fouché, Pascal 270
 Fournier, Paul 260–262
 Földes Imre 450, 455
 Földes Jolán 488
 Földes Mihály 317
 Földesi Ferenc 138, 518
 Földi János 116
 Földi Lászlóné 519
 Földi Mihály 486, 488
 Földváry András 513
 Fönsborn, Olaf 127
 Fraknói Vilmos 377, 414, 522
 Francke, Adam → Frank Ádám
 Frangepán Ferenc 471
 Frank Ádám, id. 99, 102
 Frank Ádám, ifj. 94–105
 Frankenburg Adolf 43
 Franzos, Karl Emil 242, 250
 Fráter Lóránd 453
 Fredro, Andreas Maximilianus 109
 Fredro, Maximilianus 109
 Frey, Anton 207–209
 Frey, Jakob, I. 207
 Frey, Johann Jacob 207, 208
 Frey, Johannes 207
 Fricsy Ádám 501
 Fried István 515
 Frigyes, I., (Barbarossa), német-római császár
 406
 Frigyes, II., (Nagy), porosz király 168, 285, 461
 Frigyes, II., német-római császár 328
 Frigyes, III., német-római császár 367
 Frigyes, V., zweibrückeni herceg 144
 Frim János 36
 Frim János, id. 36
 Frisnyák Sándor 276, 279
 Fröbel, Friedrich Wilhelm August 58
 Fulbert, chartres-i püspök 2, 3, 15, 17
 Furseus, Confessor 85
 Futala Tibor 521
 Futó István 284
 Fügedi Erik 405
 Fülöp Géza 140, 276, 305, 309
 Fűskuti Landerer Mihály → Landerer Mihály
 Fűzy István 36

 G. Szabó Botond 508
 Gaál Endre 512, 517
 Gábor Dénes 512
 Gabrić-Bagarić, Darija 501, 502
 Gál Dezső 456
 Gál Gyula 450
 Galambos Lajos 514
 Galavics Géza 218
 Gáldi László 355
 Galenus, Abrahamusz 101, 102, 104, 105
 Galeotto, Marzio 204, 205
 Galilei, Galileo 323
 Gallina Frigyes 481
 Gállos Orsolya 517
 Gallus, Sanctus 85
 Gánóczy Antal 109, 113, 136, 421, 422
 Garand, Monique-Cécile 12

- Garay Mici 454
 Garázda Péter 203, 265
 Gárdonyi Albert 166, 167, 183, 184, 307
 Gárdonyi Géza 519
 Gárdonyi Klára → Csapodiné Gárdonyi Klára
 Garlieb, Catharina, 410
 Gáspár Jenő 449, 455
 Gáspár Miklós (Margit) 490
 Gáthy György Kálmán 448
 Gaudemet, Jean 262
 Gay, könyvkereskedő 167
 Gazda István 509, 514, 521
 Gebler, Tobias Philipp von 439
 Géczy János 512
 Gécs Béla 511–513
 Gedényi Mihály dr. 478, 479, 482
 Gedeon László 36
 Gellért Oszkár 320, 517
 Gellért, Szent 1, 2, 9–11, 15, 17
 Generális Beleznai → Beleznay Miklós
 Genge, Kyberus 212
 Georgius de Hungaria 405, 406
 Gerard of Csanád → Gellért, Szent
 Gerardus de Venetis → Gellért, Szent
 Gerdes, Daniel 136
 Gerevich László 308
 Gerézdi Rabán 265
 Gergeli, Georgius 111
 Gergely Márta 131
 Gergely Sándor 306
 Gergely, I., (Nagy Szent), pápa 498
 Gergely, XI., pápa 86
 Gergely-Korein 127
 Gerhard von Csanád → Gellért, Szent
 Gerle, Wolfgang 176
 Gerő György 109, 113
 Gerő Gyula 291, 509, 519
 Gerölyné Kölkedi Éva 519
 Gervasius, Theophilus 89
 Gerzsei Pethő Ferenc 426
 Geymüller, Johann Heinrich von → Ochs und
 Geymüller cég
 Gheselius, Johannes dr. 219
 Ghillány György 426
 Ghyczy Kálmán 245
 Gibbon, Edward 229
 Gibson, Margaret 4
 Gizella, magyar királyné 327
 Glacianus, Johannes 207, 209
 Glaser, Helmut 367
 Glauche, Günter 14, 15
 Glosius Sámuel dr. 116
 Glósz Ervin 356
 Gnesnei érsek 199
 Goda Gábor 309, 310, 321, 322, 480
 Godeforus, Guilielmus → Godfer, William
 Godfer, William 220, 222
 Godfrey, William 220
 Goedeke, Karl 372
 Goethe, Johann Wolfgang von 249, 438, 440
 Goldinger, Walter 369
 Goldoni, Carlo 438
 Golinelli, Paolo 261
 Golub, Ivan 502
 Gomba Szabolcsné 521
 Gombaszögi Frida 456
 Gombos Antal 107, 109
 Goriupp Aliz 269
 Gorove István 43
 Gosztonyi János 265, 266
 Gothardus, episcopus Hildesheimensis (1070)
 86
 Gottermayer Nándor 269
 Gottlieb Antal 38–40
 Gottsched, Johann Christoph 438
 Goudart, Ange 177, 179–180
 Goudimel 349
 Gózon Béla 450
 Gózon Gyula 449
 Gozdsu Elek 483
 Göcsei Imre 275
 Gömöri György 140, 218–222, 222, 521
 Gömöri Jenő 515
 Görgen dr. 469, 470
 Görgey Artur 403
 Görgey István 425
 Görög Demeter 31
 Görög László 131
 Göthe → Goethe, Johann Wolfgang
 Gracian, Balthasar 110
 Graciotti, Sante 10
 Gracza György 479, 480
 Graeffler, August 167, 181
 Gragger Róbert 69, 521
 Gramann, Johann 354
 Granasztói Olga 166–187, 174, 176, 408, 510
 Grassalkovich Antal 29, 30
 Gratianus 261–263

- Gray, John 229
 Grécourt, Jean-Baptiste-Joseph Willart, abbé de 178–180
 Greiter, Matthäus 335, 336
 Gremesperger → Gedényi Mihály
 Grensperger, Josef 408
 Gretser, Jacob 114
 Grillparzer, Franz 249
 Gritzner, Maximilian 470
 Groth, Otto 389
 Grotius, Hugo 97, 110
 Gröchenig, Hans 368
 Gruber, Ludwig → Anzengruber, Ludwig
 Grueler, Martin 207
 Grüll Tibor 205, 325
 Grün, Anastasius 249
 Grünanger, Franz 375
 Grünn Orbán 20, 34, 38, 39, 41, 157
 Gsell, Benedict 78
 Guarino, Battista 203, 204, 402
 Guazzo, Stefano 210
 Guido de monte Rachei 87
 Gulyás Elek 357, 363
 Gulyás Károly 135
 Gunde Maja 458
 Gunst Péter 275
 Guoth Kálmán 7
 Gurnall, William 220, 222
 Gusztáv Adolf, II., svéd király 410
 Gutenberg, Johann 516
 Guthrie, William 229
 Gúti Sári 456
 Gutsman, Mathias 370
 Gutzkow, Karl 249
 Guzmics Izidor 190, 194, 202, 356–366

 Gyalmos János 308
 Gyáni Gábor 398–401
 Gyapay Dénes 234
 Gyóni Géza 454
 Gyóni Gyula 518
 Gyórfly György 5, 11
 György Endre 480
 György Lajos 153, 155, 157
 György Vilmos, zweibrückeni herceg 144
 Győri L. János 514
 Györke József 522
 Gyulai Pál 191, 249, 386, 392
 Gyulai Zsigmond 448, 449

 Gyulay Géza 457
 Gyurgyevics Bertalan 406
 Gyuris György 518, 520

 Haader Lea 510
 Habermann, Julius 375
 Habermas, Jürgen 383, 388, 400
 Habsburgok 277, 329
 Haczaiki Márton 417
 Hadik András 284, 285
 Haeften, Benedictus van 112
 Haffner, Karl 51
 Häfner, Leopold 467
 Hagemann, Walter 388, 389
 Haiman György 127, 385, 395, 512
 Hajdu Géza 291
 Hajnal István 402
 Hajnóczy József 267, 268
 Halápy Konstantin 109, 110, 112
 Halasi Béla 450
 Halasi Mariska 450
 Halász Alfréd 313
 Halász Imre 227
 Halász Péter 129, 131
 Haljasmäe, Rene 409
 Halkovics László 521
 Haller Antonia 124
 Haller Erzse 124
 Haller Jozefa 124
 Haller László 143, 426
 Haller Sámuel 116, 124
 Haller, Albert de 171
 Halmi Sándor 452
 Háló Kovács József 158, 159
 Háló Kovács József 158
 Hamar István 332
 Hamesse, Jacqueline 12
 Hammerling, Robert 250
 Hamvas Béla 475, 479, 481, 482
 Hamvas H. Sándor 131
 Hamza Gábor 330
 Hanák Péter 386, 393, 398
 Handler György Ignác 426
 Hänel, Gustav Friedrich 68, 71–73, 75, 88
 Hangodi Ágnes 475–483, 475, 520
 Hannick, Christian 502
 Hannulik János 136
 Haraszthy Samu 51
 Haraszti Judit 509

- Haraszti Vilma 450
 Hargittay Emil 514
 Harmath Imre 491
 Harrach, Hans Albert 527
 Harruckern János György 277
 Harry Hood → Segesdy László
 Hartigveld, Jan 104
 Hartlib, John 220
 Hartmann, August 69
 Hartnaccius, Daniel 95
 Hartvik püspök 3, 5, 6
 Hartyányi István 305
 Haselmeyer, Nicolaus 207, 208
 Hasper, Hendrik 332, 349
 Hatvaniné Lévy Bertta 452
 Hatvany Lajos 381
 Hatvany Lili 484
 Haug, Johann Philipp 167
 Haus, Paul 127
 Hauswald, August Wilhelm 232
 Havas László 8
 Haydn, Joseph 285, 358, 438
 Haymo von Halberstadt 209
 Haynau, Julius von 519
 Hazay Gábor → Vörösmarty Mihály
 Hazelton, Richard 14
 Heckel, Michel 207
 Heckenast Gusztáv 520
 Heckenast Gusztáv, könyvkiadó 249, 251, 395
 Heerbrand, Jacob 209
 Hegedűs Géza 309, 323
 Hegedűs Gyula 447
 Hegedűs József 444
 Hegedűs Sámuel 142
 Hegedűs Sándor 521
 Hegedűs Zoltán 510
 Hegenwalt, Erhart 335
 Hegyi Béla 517
 Heine, Heinrich 249
 Heister, Siegbert 281
 Héjja Julianna Erika 107
 Helfert, Josef Alexander Freiherr von 471
 Helmbold, Ludovicus 210
 Helmeczy Mihály 225
 Héloïse 461
 Heltai Gáspár 497
 Heltai János 91, 92, 514
 Heltai Jenő 491
 Heltai Jenő, zombori színész 448
 Heltai Nelli 455
 Helvetius, Claude Adrien 460, 464
 Henckel János 417
 Hencz Hilda 516
 Hene /?/ Ferenc Xavér 141
 Henkel, Nikolaus 371, 372
 Henrik, IV., német-római császár 86
 Hensel, Friederike Sophie 439
 Henselin, Mme → Hensel, Friederike Sophie
 Heppner Antal 431, 432
 Heran, Hieronymus 112
 Herczeg Ferenc 379, 393, 394, 476, 520
 Herman Ottó 527
 Herman, Nicolaus 340
 Hermann Egyed 423
 Hermann István 255
 Hermann, Hugo 109
 Herner János 206, 218
 Herrmann Antal 378
 Hertz, Martin 4
 Herzog, Christa 75, 369, 373
 Herzog-Tschinder → Herzog Christa
 Hesse-Ruckriegel, Ilona 513
 Hetzer, Ludwig 335
 Heubach, Jean-Pierre 172
 Heufeld, Franz von 439
 Hevesi András 488
 Hevesi Gusztika 450
 Hevesy Iván 385
 Heyden, Sebald 335, 354
 Heyse, Karl Wilhelm Ludwig 372
 Hideg Ágnes 520
 Hidvéghy Ernőné 451
 Hidvégi Violetta 522
 Hilduin 2
 Hilton, James 488
 Hobbes, Thomas 105
 Hoffer Katalin 515
 Hoffer, Daniel 207
 Hoffer, Gottfried 207
 Hoffer, Jakob 207
 Hoffer, Joachim 207
 Hoffhalter Rudolf 337
 Hoffmann Edith 72, 307
 Holbach, Paul Henri Dieterich Thiry, baron d'
 177, 179, 180
 Holdsworth, Richard 220
 Hollós → Rabe, Christof
 Hollósy Márta 457

- Hollweg, Walter 353–355
 Holopainen, Toivo J.11
 Holtz, Louis 14
 Homberger, Jeremias 206
 Homérosz 138, 203, 521
 Homeyer, Gustav 68, 69
 Homokos Gabriella 455
 Honterus Johannes 329, 330, 514
 Horányi Elek 116
 Horányi Mátyás 431
 Horatius Flaccus, Quintus 4, 8, 10, 11, 14, 114, 520
 Horn, Johann 340
 Horn, Klaus-Peter 508
 Hornyák Mária 42–66, 55, 61, 63, 521
 Hornyánszky György 512
 Horti Pál 393
 Horvát István 70, 73, 79–81, 88, 224, 225, 522
 Horvát József 113
 Horvat, Vladimir 501
 Horváth András 253
 Horváth Erika 457
 Horváth Ferenc, cenzor 36
 Horváth Henrik 307
 Horváth Hilda 528
 Horváth István → Horvát István
 Horváth Iván 334
 Horváth János 15, 116, 188, 190–194, 200–202, 356, 402
 Horváth Jánosné 309
 Horváth József 520
 Horváth Károly 511
 Horváth Konstantin 188, 190, 193, 200, 201
 Horváth Márton 44, 46, 274
 Horváth Mihály 44, 51
 Hrabovszky Antal 110
 Hrabovszky György 190
 Hrabovszky László 107, 109, 110
 Hubay Ilona 515
 Huber, Marie 181
 Hubert Gabriella, H. 334, 339, 349, 349–356, 350
 Hubert Ildikó 255
 Hudi József 254
 Hugo, Hermannus 115
 Hugo, Victor 249
 Hume, David 460, 464
 Hunfalvy János 376, 377
 Hunfalvy Pál 377
 Hunyadi János 471
 Hunyadi Mátyás → Mátyás, I., magyar király
 Hunyady Sándor 488, 491
 Hunyady → Hunyadi János
 Hus, Jan 406
 Huszár Dávid 341, 344
 Huszár Gál 334–339, 341–343, 348, 351
 Huszka Jenő 452
 Huszti András 223
 Huszti Ibolyka 456
 Hutira Albin 515
 Huygens, Robert Burchard Constantijn 4
 Huzella Irén 452
 Hübner, Johann 229
 Hülverding, Josef 433, 438
 Igaz Sámuel 195
 Ignác, Szent 116
 Ignotus 516
 Illés István 519
 Illés Lajos 517
 Illés Pál 515
 Ilsvai Pál 266
 Illyés Gyula 517
 Imre Mihály 512
 Imre, Szent, Árpádházi herceg 8
 Ince, III., pápa 87
 Incze Imre 457
 Indali György 79
 Inkey Ferenc 227
 Innocenti, Pietro 270
 Ioannes Decii Barovius → Baranyai Decsi János
 Ionas, Iustus 336
 Ipolyi Arnold 414, 415
 Irtenkauf, Wolfgang 370
 Irvine, Martin 4
 Isidori Hispalensis → Isidorus, Sevillai
 Isidorus, Sevillai 10
 Ispánovics Csapó Julianna 442–458, 458,
 Israel, Jonathan 95, 103
 István deák 335
 István főherceg 467, 470
 István király → István, I., Szent, magyar király
 István nádor 234, 472
 István, I., Szent, magyar király 1, 2, 5–8, 15, 17, 108, 111, 327, 377, 403, 417, 512, 513
 Iván Sándor 450

- Ivánka Endre 9
 Iványi Béla 206, 209
 Ivó, Chartres-i Szent 261, 262
- Jagellók 329
 Jakab Elek 482
 Jakab László 510
 Jakab Réka 254
 Jakab Tibor 140
 Jáki László 525
 Jakó Klára 414
 Jakó Zsigmond 142, 413, 415, 417, 494, 495, 497
 Jámbor Béla 457
 Jancsovics Sándor 51
 Janin, Jules 249
 Janisch Antal 247
 Jankovich Ferenc 296
 Jankovich Miklós 67–88, 163, 367, 370, 371, 373, 374
 Jankovics család 192
 János főherceg 466
 János, Alamizsnás, Szent 108, 110, 114
 János, I., zweibrückeni herceg 44
 János, Nepomuki Szent 110
 Janus Pannonius 136, 203–205, 402, 403, 503, 506, 507
 Jaqui, François 332, 349
 Jaritz, Gerhard 1
 Jászay Olga 448
 Jáway Böske 451
 Jávör Aranka 451
 Jávör László 491
 Jeaudy, Colette 2
 Jedlik Ányos 526
 Jekelfalusi József, jekelfalvai 153, 160
 Jelencsik Sándor 291
 Jellačić, Josip 466, 469, 470, 473, 475
 Jemnitz János 517
 Jenei Márton 108, 112
 Jennings, Margaret 13
 Jenő, IV., pápa 87
 Jenny, Markus 352
 Jeromos, Szent 483
 Jeszenszky Sándor 480
 Jobbágy Mihály 209
 Jodogne, Pierre 12
 Johnson 521
 Jókai Mór 43, 249, 254, 255, 378, 392, 403
- Jónácsik, László 367, 508
 Jónás Ilona, Sz. 509
 Jónás Károly 519
 Jónás, Orléans-i 8, 9
 Jordánszky kanonok 31
 József Antal, nádor → József nádor
 Joseph II. → József, II., német-római császár, magyar király
 József Attila 379–381
 József Farkas 397
 József nádor 31, 34
 József, I., német-római császár, magyar király 111
 József, II., német-római császár, magyar király 32, 106, 107, 153, 174, 186, 192, 276, 278, 283–285, 287, 368, 370, 373, 416, 494
 József, Szent, Kalazanci 110
 Juhász Jenő 520
 Juhász Lajos 131
 Juhász Margit 455
 Junius, Franciscus 213
 Juratic, Sabine 145
 Juslenius, Daniel 524
 Justinianus, római császár 7, 8, 112, 208, 327
 Juvénal → Juvenalis
 Juvenalis, Decimus Junius 13, 14, 114
- Kabos Gyula 450
 Kacskovics Lajos 53, 56, 59
 Káich Katalin 447
 Kaiser Friedrich III. → Frigyes, III., német-római császár
 Kaiser Josef II → József, II., német-római császár, magyar király
 Kajzer István 161
 Kakucska Mária, H. 116–126
 Káldi György 111
 Káldos János 96
 Kálmán Attila 253, 254
 Kálmán József 314, 317
 Kálmáncsehi Domokos 417
 Kalmár Rudolf 396
 Kálóczy Lajos 234, 236
 Kann Malvin 452
 Kanut, Olivecrona 446
 Kanyó Ferenc 519
 Kapiller Imre 227
 Kapocsi (Kapucsy) György 426
 Kaposi Juhász Sámuel 140

- Kapossi Józsa 450
 Kaposy Józsa → Kapossi Józsa
 Kapronczay Katalin 515
 Karacs Zsigmond 519
 Karácsonyi Béla 9
 Karácsonyi Ili 457
 Karácsonyi János 415, 416, 420–422
 Karajan, Theodor von 371
 Karamzin, Nyikolaj Mihajlovics 229
 Kárász József 295, 296, 298
 Karasszon Dezső 332
 Kardinal Cajetan → Thomas de Vio Caietano
 406
 Kardos György 25
 Kardos László 322
 Kardos Tibor 203
 Karinthy Frigyes 488, 490
 Karl, Edmund 251
 Karlovsky Bertalan 393
 Kármán József 116, 515
 Karolina Augusztá, magyar királyné 164
 Károly Ágost, II., pfälz-zweibrückeni herceg 143
 Károly főherceg 151, 156, 421
 Károly Ottó, zweibrückeni herceg 144
 Károly, I., (Nagy), római császár 286
 Károly, I., zweibrückeni herceg 144
 Károly, IV., cseh király 505
 Károlyi Amy 296
 Károlyi Árpád 306
 Károlyi Dóra 515
 Károlyi Gáspár 211
 Károlyi György 61
 Károlyi Ibolyka 452
 Károlyné Zichy Karolina 61
 Kározy Pál 480
 Karsai Valéria 309
 Karsay Orsolya 256–259, 509, 519
 Z. Karvalics László 305
 Kašić, Bartol 500–502
 Kass János 512
 Kassák Lajos 294
 Kästner, Erich 484, 490
 Katičić, Radoslav 502, 504
 Katona István 229
 Katona Jenő 317
 Katona József 227
 Katsányi Sándor 476
 Kazinczy Ferenc 141, 224, 225, 227, 274, 276,
 279, 307, 357, 358, 363, 381, 510, 515, 516
 Kazy Ferenc 497
 Keckermann, Bartholomaeus 210
 Keczer István 421
 Kees, Georgius 107
 Kees, Johannes Georgius 112
 Kéglí Ferenc 520
 Keil, Heinrich 14
 Kelecsényi Ágnes 520
 Kelecsényi Ákos 76–81
 Kelecsényi László 515
 Kelemen, XIV., pápa 178
 Kelen Rózi 456
 Keleti Juliska 447
 Keleti Károly 376
 Kemény István 484, 486, 488, 490
 Kemény János 109
 Kemény Lajos 457
 Kemény Zsigmond 43, 249
 Kempelen Farkas 285
 Kempis, Thomas a 108, 110, 115, 116
 Kenedi Géza 482
 Kenessey Béla 520
 Kenkmaa, Ene 409
 Kenyeres Imre 483, 484
 Kepner, Johann Friedrich 439
 Kerekes Imre 517
 Keréky Anna Mária 491
 Kerényi Ferenc 524, 525
 Kerényi Irén 452
 Kereskényi Ádám 110
 Keresztély, I., zweibrückeni herceg 144
 Keresztély, II. zweibrückeni herceg 144
 Keresztély, IV., zweibrückeni herceg 144
 Keresztesné Székely Katalin 510
 Kereszty Orsolya 518
 Kern, H. 473
 Kertay, zombori színész 457
 Kertbeny Károly 405
 Kertész Dezső 454
 Kertész Sándor 309
 Kéry István 426
 Kéry János 318, 319
 Kéry László 322, 323
 Keserű Bálint 218, 355
 Keserű György 421, 425
 Kesincei → Janus Pannonius
 Kesnes, Nicolas → Kulcsár Miklós
 Kessler, Wolfgang 504, 505
 Kétházi Pál 265

- Keun, Irmgard 491
 Keveházi Katalin 205, 213, 325
 Kevély Mihály 131
 Kevi, Andreas 93
 Kézy Mózes 279
 Kilián István 429, 430, 433
 Kimhi, David 211
 Kimpián Annamária 137
 Kincses Károly 385
 Kindermann, Heinz 431
 Kindervater, ulmi könyvkereskedő 184
 King Saint Stephen → István, I., Szent, magyar király
 King Stephen → István, I., Szent, magyar király
 Kinizsi Pál 403
 Kinsky, František Josef 523, 524
 Kircher, Athanasius 107, 115
 Kirchner, Joachim 388, 389
 Kirschner Márton 291, 297, 300, 301
 Kirschstein, Eva-Annamarie 391
 B. Kis Attila 94–105
 Kis Ferencz 193
 Kis István 162
 Kis János 191, 280
 Kis József 515
 Kis Tamás 478
 Kisch, Egon Erwin 396
 Kisfaludy 32
 Kisfaludy Károly 32, 193, 224, 226
 Kisfaludy Sándor 226
 Kisfaludyak 191
 Kisfaragó → Faragó Miklós
 Kiss Antal 510
 Kiss Cecil 452
 Kiss Ferenc 190
 Kiss István 160
 Kiss István 486
 Kiss József 379, 385
 Kiss József Mihály 421
 Kiss Lajos 455
 Kiss László 516
 Kiss Sebestyén 510
 Kitionich János 329
 Kivimäe, Jüri 410
 Klaniczay Gábor 509
 Klaniczay Tibor 213, 218, 351, 403
 Klauzál Gábor 43
 Klee, Georg 354
 Klein, Hugó 247
 Klement János Mihály 511
 Klementini János 266
 Kleža, Miroslav [!] 506
 Klič, Karl 387
 Klimius Miklós 155
 Klinda Mária 509
 Klinghammer István 513, 514
 Klobusiczky Antal 109, 113
 Klos, Friderike 369
 Kmetty János, 316, 318 311
 Knapp Éva 18–41, 18, 21, 39, 41, 108, 149–165, 150, 154–156, 158, 423, 512–514
 Knaus, Johann Jacob 207, 209–211
 Knauz Nándor 482
 Kner Albert 127
 Kner Imre 513
 Kner Izidor 482
 Kner-család 395
 Knight, Eric 294
 Knotik Mária, T. 516
 Koch, Rudolf 482
 Kocsi Sebestyén István 190
 Kocsis Lajos 518
 Kocsy Anikó 515, 516
 Koell, Johann 410
 Kogutowitz Manó 513
 Kokas Károly 205, 206
 Kókay György 18, 42, 158, 305, 382, 459, 459–464, 524–525
 Kolba Judit, H. 76
 Kollányi Ferenc 264–266
 Kollár Béla 491
 Kollarics Joakim 109, 114
 Kollárová, Ivona 325
 Kollega Tarsoly István 514
 Koller József 426
 Kollonich Lipót 111
 Kollonicz → Kollonich Lipót
 Kollonitz László, Kollegrádi 154
 Kolovrat, Franz Anton 524
 Kolozs Jenő 480
 Koltai András 206, 210
 Komáromi Csipkés György 143, 426
 Komáromi György 90
 Komáromy Gizi 454, 455
 Komáromy János 426
 Komáromy, Edmund 78
 Koncz Erika 253
 Koncz Sándor 273

- Konecsni György 512
 Konkoly-Thege Emilia, T. 454
 Konody, Max 242, 243
 Konstantin (szláv apostol) 505
 Konzul, Stjepan 505
 Kopácsy József 190, 363
 Kopócsy Anna 510
 Koppán Margit, B. 451
 Koppányi Júlia 188–202
 Korabinszky, Matthias 431, 441
 Korda Sándor 455, 456
 Kornis Gyula 59, 482
 Kornmann, Johann 207
 Kornrumpf, Gisela 366–368
 Kornya László 521
 Korompai Gáborné 522
 Koronkay Rózsi 455
 Kos, Koraljka 506
 Kosáry Domokos 42, 43, 107, 177, 182, 274, 464, 471, 473
 Kosch, Martin 207
 Kosić, Ivan 501, 504
 Kossuth Ferenc 42, 442
 Kossuth Lajos 42–49, 51–55, 59–61, 63, 65, 66, 226, 234, 236, 237, 240, 274, 316, 378, 466–468, 472, 473, 481, 510, 516, 527
 Koszta László 7
 Kosztolánczy Tibor 516
 Kosztolányi Dezső 294
 Kosztolnyik Zoltán 9
 Koszyk, Kurt 389
 Kotek, Eduard 375
 Kottje, Raymund 15
 Kotzebue, August Friedrich von 461, 462
 Kovács Bálint 511
 Kovács Dénes 127, 129
 Kovács Dénes, id. 126
 Kovács Eszter 433
 Kovács György 309, 315
 Kovács Györgyné 520
 Kovács Gyula 511
 Kovács Imre 454
 Kovács Kálmán 191
 Kovács Kis Gyöngy 140
 Kovács Kis György 140
 Kovács Pál 361
 V. Kovács Sándor 203
 Kovács Zoltán 253
 Kovács Zsuzsa 510
 Kovacsóczy Farkas 330
 Kovacsóczy → Kovacsóczy Farkas
 Kovásznai Sándor 142
 Kováts Antal 190
 Kováts Ferentzné, özvegy 27
 Kováts József → Háló Kováts József
 Kováts Mátyás 356
 Kováts Pál 361, 366
 Kováts Tamás 363, 3674
 Kováts Tamás József 363
 Kozma Andor 253
 Kozma Imre 238
 Kozocsa Sándor 522
 Kőbányai János 517
 Köhalmi Béla 482
 Köhler, Johann 410
 Köiv, Lea 409
 Kölcsy Ferenc 224
 Kölzer, P. Aalen 261
 König Stephan → István, I., Szent, magyar király
 Köntös László 254
 Kőpeczi Béla 511
 Köpff, Johann Georg 166–187, 459
 Körizs Imre 2
 Körmendi János 266
 Körmendy Ila 455
 Körmendy Kinga 253–255, 260, 260–263, 264–267
 Körmöczy Katalin 235
 Körnerinn, Mme 438
 Körösi Csoma Sándor 402 521
 Körtvélyesi Pap János 90
 Kőszegfalvi Ferenc 289–303, 290, 296, 299
 Kővágó József 317
 Köves József 305
 Krämer, Peter 371
 Krémer Jenő 456
 Krémer Sándor 453
 Kreskay Imre 116
 Kresznerics Ferenc 227
 Krieg Margit 458
 Kristó Gyula 2, 7
 Kristóf, württembergi herceg 208
 Krón Jenő 513
 Krones, Franz 379
 Kröll, Leonard 207
 Krucsay Miklós 426
 Krúdy Gyula 392

- Krug, Wilhelm Traugott 230
 Kruzslicz István Gábor 521
 Kubinyi Ágoston 268
 Kubinyi Mária 71
 Kulcsár István 225
 Kulcsár Miklós 127
 Kulcsár Péter 402–404
 Kulcsár-Szabó Ernő 401
 Kulin Miklós 161
 Kultsár István 522
 Kun Istvánné 520
 Kuncze Leó 423
 Kunigunda, Szent 85
 Kunz, Harald 431
 Kuppitsch, Matthias 371–374
 Kurbély György 190
 Kurczbeck, Joseph Edlen von 167
 Kurtz, Hans 207
 Kuthy Lajos 48, 234, 235
 Kutor Beáta, R. 513
 Kuyper, Frans 95, 97, 103–105
 Kühler, Wilhelmus Johannes 96, 102
 Külley János 190
- La Harpe, Jean-François de 179
 Labiche, Eugene 129
 Labocher, Andreas 207
 Lackó Györgyné 520
 Ladiszlay József 450
 Lafite, Caroline 62
 Lajos, württembergi herceg 208
 Lajos, XVI., francia király 282
 Lakatos Éva 384, 397, 515
 Lakits György 107
 Lám Frigyes 235
 Lamberg család 206
 Lamberg, Franz Philipp 470
 Lambour, R.C. 99
 Lamy, Bernardus 108, 112
 Landau, Peter 261, 262
 Landerer Anna 38, 40, 41
 Landerer Ferenc 39
 Landerer Katalin, özvegy 38
 Landerer Lajos 42, 223
 Landerer Mihály 25, 28, 38, 159, 160, 162
 Landerer-család 39
 Lang, Wilhelm Helmut von 369
 Lange, Johann Peter 109, 113
 Lányi Edit, T. 450
- Lara, Castillo Rosalius Iosephus 261
 Laschitzer, S. 368–370, 373
 László Ferencz 455
 László Fülöp 394
 László Gézáné Szarka Ágota 510
 László Irén 457
 László József 19
 László Pál 420, 425
 László Péter 254
 László, I., Szent, magyar király 11, 154, 413, 417, 420, 513
 Latinovics Pál 442
 Latin, Harriet Pratt 3
 Latzke, Walter 367
 Laube, Heinrich 249
 Laudes, Joseph 438
 Laurens, Jean-Paul 527
 Laurentii Orczy → Orczy Lőrinc
 Law, Vivien 5
 Lázár György 269
 Lázár János 138, 139
 Lázár Jenőné 291
 Lazius, Wolfgang 513
 Leclercq, Jean 9, 15
 Lederer, Ignaz 469, 474
 Leedham-Green, Elizabeth 222
 Lehmann, Edgar 12
 Lehmann, Paul 14, 15
 Lele Ferenc 520
 Leleszy Béla 131
 Lemmerman, Abraham 104
 Lénárt Béla 521
 Lénárt Iván 313
 Lenau, Nikolaus 249
 Lengyel András 512, 517
 Lengyel Lajos 127
 Lenkei Hedvig 450
 Lente Zsuzsanna 513
 Leo, X., pápa 406
 Leonard, Claudio 8, 16
 Leontius canonicus 265
 Leorinus Leobergensis → Peter Neubert
 Lerch, Johann Martin 513
 Lessing, Gotthold Ephraim 228, 438, 460, 462, 464, 522
 Lestyán Sándor 308, 479
 Leszik, budapesti könyvkötő 269
 Lesznicskova Liljana 515
 Lévai Berta, H. 450

- Levin, Saul 1
 Levita, Elija 211
 Lewis, Sinclair 484, 488
 Lex, varsói könyvkereskedő 176
 Lichner Magda 527
 Lichtnekkert Béla 457
 Ligethy Angela 452
 Ligeti Margit 456
 Limborch, Philippus van 104
 Lindau, Marquard von 366
 Lindenberger János 415, 422
 Lindfors, Axel Heinrich 410
 Lindsay, Wallace Martin 10
 Linek Lajos 393
 Linguet, Simon Nicolas Henri 177, 179, 180
 Lintzy János 63
 Lipót, I., német-római császár, magyar király 277, 281
 Lipót, II., német-római császár, magyar király 284, 285, 459
 Lipovniczky István 415
 Lippai Mihály 264, 265
 Lipphardt, Walther 352
 Lipták Dorottya 383, 384, 387, 388–398, 395, 398–401, 516
 Lisznyai Kovács Pál 426
 Lisznyai Pál 107, 115
 Liszt Ferenc 527
 Lisztes Edit 275
 Literáti Nemes Sámuel 76, 78–81, 88
 Livius, Titus, Patavinus 3, 7, 8, 258
 Lobacsevszkij, Nyikolaj Ivanovics 254
 Lobkovicz család 206
 Lobkovicz Poppel Éva 206
 Lóbvaszer Ambrós → Lobwasser, Ambrosius
 Lobwasser, Ambrosius 330–332, 349, 351, 355
 Lobwasser, Fabianus 332
 Locher Philomuse, Jacob 406
 Locke, John 105
 London, Jack 488
 Lónyai Gábor 43
 Lónyay Gábor 26
 Loos, Anita 484
 Lóránth László 309
 Losontzi Hányoki István 275, 277, 278, 280–282, 287
 Losontzi István → Losontzi Hányoki István 275
 Lott, Mare 409
 Lotz Károly 394
 Lovász Márton 129, 131, 309
 Löbl Dezső 480, 482
 Löffler, Margarete 518
 Löw, Heinrich 473
 Löwe, Antonius 463
 Lubieniecki, Stanislaw 99–101, 103–105
 Lubomirsky, Stanislaw 110
 Luby István 425
 Lucan → Lucanus, Marcus Annaeus
 Lucanus, Marcus Annaeus 11, 13, 14, 17
 Lucas Coronensis 138
 Lucianus → Lukianosz 325
 Lucretius Carus, Titus 10
 Lugossy József 91, 333
 Lukács György 311, 322
 Lukács László 501
 Lukács Sándor 234–237
 Lukácsy Sándor 234
 Lukáts János 522
 Lukátsy József 161
 Lukinich Imre 405
 Luther, Martin 70, 139, 335–340, 354, 355,
 Luuk, Mare 409
 Luzsenszky → Luzsenszky Joachim
 Luzsenszky Joachim 419
 Lübek J. Károly 230
 Lyka Károly 394
 Lytle, Guy Fitch 261
 M. Tótfalusi Kis Miklós → Tótfalusi Kis Miklós
 Macaulay, Rose 488
 Machar, Josef Svatopluk 391
 MacKinney, Loren C. 3
 Macrobius, Ambrosius Aurelius Theodosius 11,
 14
 Maczó Péter 512
 Madách Imre 378
 Madarassi Ferenc 35
 Madarassy Ferenc 160
 Madas Edit 1, 510
 Madl, Matthias 206
 Magas Béla 451
 Magdeburgi Mechtild → Mechtild von Magdeburg
 Magistrale, Francesco 15
 Magliabechi, Antonio 271
 Magvasy Károly 52
 Magyar Arnold 205
 Magyar Erzsébet 515

- Magyar Miklós 317
 Magyar Beck Anna 53
 Magyarországi György barát → Georgius de Hungaria
 Mahler, Philippus 463
 Maierbrugger, Matthias 367
 Maimonides 211
 Mairoid, Maria 74, 368, 369
 Májer József 35, 190, 360
 Májo (?) 379
 Major Jenő 42
 Majtényi György 426
 Mak, Joannus 212
 Makai Katalin 92
 Malatyinszki József 512
 Malloth, Hans 373
 Málnási László 138
 Málnási Ödön 413, 414, 418–421
 Mályusz Elemér 312, 322
 Mandl Erika, N. 515
 Manguel, Alberto 521
 Manitius, Max 13, 14
 Mannelli Goggioli, Maria 270–271
 Mansfeld-család 206
 Maréchal, Sylvain 177, 179
 Márffy István 426
 Margitai Láni Péter 92
 Margitay Tihamér 394
 Mária Krisztina főhercegnő 429, 431, 438
 Mária Lujza, francia császárné 39
 Mária Terézia, magyar királynő, 28, 120, 229, 275, 278, 281, 282, 284, 285, 378, 421, 429–441
 Mária, magyar királyné 340
 Marie Christine → Mária Krisztina főhercegnő 441
 Márk Lajos 394
 Márki Sándor 377
 Markstein Károly 254
 Márkus Angela, V. 451, 452
 Márkus Emília 450
 Marlianus, Ambrosius 110
 Marmi, Anton Francesco 271
 Marmontel, Jean-François 178, 179
 Maróthi György 332, 426
 Maróti Egon 10
 Marsigli, Luigi 264, 266, 267
 Marti, Berthe Marie 13
 Martin, Henri-Jean 168, 169, 175, 176
 Martinkó András 235
 Marton Erzsé, B. 455–457
 Marton Jenő 520
 Martos Ferenc 452
 Marucelli, Francesco 271
 Marulić, Marko 503–507
 Marulus, Marcus → Marulić, Marko
 Mârza, Eva 138, 495
 Mârza, Iacob 139
 Masai, François 12
 Masotto, Olimpio 115
 Máthé Gyula 457
 Matits Lajos 314
 Mátraházi Zsuzsa 519, 520
 Mátrai László 318
 Mátray Gábor 19, 268, 522
 Matter, Jacques 232
 Matthias Corvinus → Mátyás, I., magyar király
 Matthias rex → Mátyás, I., magyar király
 Matusek András 426
 Mátyás, I., magyar király 138, 203, 205, 256–259, 280, 327, 329, 377, 402, 403, 481, 511
 Mátyás, II., magyar király 280
 Maugham, Somersert 294, 488
 Mauriac, François 488
 Maurois, André 486, 488
 Mautner Ede 247
 Maximilian → Miksa, II., német-római császár
 Maximus 112
 Mayer, Mathias 137
 Mayer-Wyde, A. 375
 Mazal Otto 137, 514
 Mazarin, Jules 121
 McKitterick, Rosamond 12
 Mechtild von Magdeburg 366, 367
 Medgyessy Erzsé 452
 Medici, Cosimo de' 270
 Medici, Paolo 110, 112
 Mediciek 256
 Mednyánszky Alajos 67–70, 77, 88
 Mednyánszky Ferenc 171
 Mednyánszky Ferenc László 426
 Mednyánszky László 394
 Mednyánszky Sándor 467, 468
 Megyeri Dezső 451
 Megyery Sári 491
 Méhes István 162
 Melanchthon, Philipp 210, 325
 Melius Juhász Péter 211, 344, 348

- Mellár Tamás 517
 Memmo, Tribuno 9
 Menhardt, Hermann 74, 368–374
 Mercier, Louis Sebastien 175, 178–180
 Merényi Hajnalka 521
 Mérey Mihály 426
 Mergenthaler, Ottmar 395
 Mesterházy Jenő 53
 Mészáros Ede 6
 Mészáros Erzsébet 520
 Mészáros Eszter 521
 Mészáros György 40
 Mészáros István 5, 274, 275
 Mészáros István, zombori színész 454
 Mészáros kanonok 32, 162
 Mészárosné Stenger Katalin 520
 Method (szláv apostol) 505
 Méthy, Stephan 242
 Metternich, Klemens Lothar Wenzeslaus 237, 467, 471, 472
 Metzberg, Gottfried Freiherr von 373
 Meyer, Johann Baptist 375
 Meyer, Lodewijk 105
 Mezei Andor 451–454
 Mezei Béla 451–453
 Mezei Margit 450, 452
 Mezei Zsolt 254
 Mezey Andor → Mezei Andor
 Mezey Béla → Mezei Béla
 Mezey László 3
 Michael de Hungaria 402, 514
 Michael episcopus Moldaviensis 266
 Michael Taxoni → Taksonyi Mihály
 Micraelius, Johannes 95
 Migazzi Kristóf 177, 493–500
 Migazzi, Christoph Anton → Migazzi, Kristóf
 Migne, Jacques-Paul 4, 415
 Mihály Illés 518
 Mihályfi Ernő 316
 Miklós Ödön 102
 Miklósi-Sikes Csaba 518
 Mikó Árpád 256, 325, 519
 Mikó Imre 135
 Mikoviny Sámuel 513
 Miksa, II., német-római császár 141, 280
 Mikszáth Kálmán 483
 Milano, Ernesto 256, 257
 Milde, Wolfgang 12, 522
 Milkovics, Michael 111
 Millók Sándor 317
 Millot, Claude François Xavier 178, 229
 Milne, Alan Alexander 488
 Milotai Nyilas István 92, 342
 Milotay Nóra 515
 Milton, John 105
 Mirabeau, Honoré-Gabriel de Riquetti, comte de 460, 464
 Miskolczy Péter 452
 Miszótfalusi Kis Miklós → Tótfalusi Kis Miklós
 Miticzky Miklós 426
 Mittendorfer, Konstanze 369
 Modrach, Elisa 252
 Mokry Benjámin 284–286
 Moldoványi István 377
 Molitor → Müller, Jakob
 Molnár Ákos 489, 492
 Molnár Albert → Szenci Molnár Albert
 Molnár András 222–233, 231, 510, 516
 Molnár Antal 502, 510
 Molnár Borbála 160
 Molnár Dénes 131
 Molnár Ferenc 294
 A. Molnár Ferenc 510
 Molnár János 108, 109, 111, 114
 Molnár József 511
 Molnár József, teológiai tanár 194
 Molnár Szűts Mihály 161
 V. Molnár Zoltán 520
 Monai János 218
 Monok István 106, 107, 138, 143–144, 205, 205–211, 206, 212, 253, 267, 270–271, 325–327, 407, 407–409, 409–410, 500–507, 501, 518
 Montesquieu, Charles de Sécondat 179, 232
 Mónus Illés 488
 Mónus Imre 297, 300
 Moravesik Gyula 9
 Morellet, André 179
 Móricz Pál 480
 Móricz Zsigmond 486, 488, 491, 520
 Mortensen, Lars Boje 8
 Morton, Thomas Durham 439
 Morvai Zsuzsanna 516
 Mostert, Marco 2, 12
 Motta, Giuseppe 261
 Möldre, Aile 409
 Muckenhaupt Erzsébet 138
 Muharay Elemér 522

- Muharay György 522
 Munk Olsen, Birger 1, 11, 13, 16
 Munkácsy Mihály 394
 Munteanu, Carmen 137
 Muratori, Lodovico Antonio 105, 106, 108, 110, 112, 113
 Murger, Henri 129
 Murhard, Friedrich Wilhelm August 232
 Müller (Molitor), Jakob 207, 209
 Müller Dávid 490
 Müller Gabriella 518
 Müller János 457, 458
 Müller Pál 490
 Müller, szentpétervári könyvkereskedő 176
 Müller, Wolfgang Peter 8
 Münster, Sebastian 211–215, 217

 Nádasdy Ferenc 284
 Nádas Károlyné 309
 Naeranus, Johannes 97–104
 Naeranus, Samuel 97
 Nagy Anikó 522
 Nagy Antal, cenzor 193
 Nagy Balázs 509
 Nagy Csaba 518
 Sz. Nagy Imre 452
 Nagy István 77, 91, 269
 Nagy Kálózi Balázs 341
 Nagy Lajos 492
 Nagy Mária 509, 518
 Nagy Márta 367, 508
 Nagy Pál 450
 Nagy Sándor 79
 Nagy Zoltán 513
 Nagyar Benedek 220
 Nagyfalvy Gergely 426
 Nagylucsei Orbán 258, 511, 513
 Nagyné Szegvári Katalin 59
 Naldi, Naldo 257
 Naldus → Naldi, Naldo
 Nánási László 394
 Nancy, Antoine de 184
 Naogeorgius, Thomas 210
 Napóleon, I., francia császár 35, 39, 154, 228, 231
 Nátyi Róbert 512
 Návay János 425
 Názó → Ovidius Naso, Publius
 Nazor, Anca 504

 Nazor, Anica 505
 Necker, Jacques 172, 179
 Nedeczky Károly 190
 Nedetzki Anna 27
 Nemerkenyi Előd 1–17, 9
 Nemes Antal 480
 Nemes Balázs 67–88, 81, 366–374
 Nemes Júlia 138
 Németh G. Béla 386, 393, 398
 Németh István 367
 Németh László 294, 302
 Németh Nándor 513
 Németh Noémi 210
 Németh S. Katalin 404–407
 Németh Tibor 522
 Némethy Károly 307, 317
 Németi Pál 34
 Némety István 161
 Neogrády Antal 393
 Neranus → Naeranus
 Neruda, Jan 396
 Neubert, Peter 207, 209
 Neubert, Peter, iun. 208
 Neubert, Peter, sen. 208
 Neugebauer László 379
 Neuhauser, Walter 270
 Neumann Ede 244, 247
 Neumann, Hans 366, 367
 Névery Pál 425
 Newton, Francis 16
 Newton, Isaac 105
 Ney Ferenc 45, 57
 Néző István 512
 Niccoli, Niccolo 270
 Nichols, Beverley 491
 Nichols, Beverley John 491
 Nichols, Stephen G. 13
 Niczkyné Ilona 450
 Niemayer, Ágoston Hermann 195
 Nieremberg, Johann Eusebius 110
 Nikolasch, Franz 368, 369
 Nouffer, Jean-Abram 172, 177, 180, 183
 Novák (Nowak) Miklós 426
 Novák László 308
 Novak, horvát fejedelem (1368) 506
 Novakovics, Stephanus 109

 Nyárai Rezső 456
 Nyáry Pál 235

- Nyéki Vörös Mátyás 108
 Nyigri Imre 492
 Nyíri István 279
 Nypoort, Justus van der 513
- Ó Cróinín, Dáibhí 14
 Obernyik Károly 43
 Ochs und Geymüller cég 183
 Ochs, Peter 181, 183
 Ochse, Pierre → Ochs, Peter
 Ochsenbein, Peter 16
 Odor Mihály 161
 Ódorné Gracza Tünde 522
 Oeter, Ludwig 335
 Ogris, Alfred 368
 Ojtozi Eszter 521
 Okolicsányi János 112
 Oláh Péter 122
 Opsopoeus, Vincentius 204
 Orbán Balázs 135
 Orbán, Franciscus Xaverius 116
 Orczy József 124, 125
 Orczy László 408
 Orczy Lőrinc 27, 116, 117, 123–126, 408,
 Orczy-család 171
 Orosz Beáta 521
 Orosz József 464–465
 Orosz Lajos 52, 59, 65
 Oroszlánné Mészáros Ágnes 520
 Ortutay Gyula 316, 479
 Osiander, Lucas 208, 209
 Ostervald, Frédéric-Samuel 182
 Ostervald, Jean-Frédéric 181, 182
 Ostervald, Jean-Rodolphe 182
 Oszterhieber Józsefné 226
 Othmar, Szent, Hitvalló 85
 Ott, Norbert H. 371
 Ottó, III., német-római császár 7
 Oudaan, Joachim 104, 105
 Ovidia, Mesarosz 137
 Ovidius Naso, Publius 4, 14, 107, 115, 149, 460,
 461
 Ozsváth Judit 517
- Örkény István 323, 324
 Ósz Ferenc 333
 Ötvös Péter 205, 206, 208
- P. Haus → Haus, Paul
 Paál László 394
 Paap János, szárdobosi és márkói 159
 Paczolay Gyula 514
 Pagninus, Sanctus 213
 Pajkossy Gábor 43, 53
 Pákh Albert 43, 63, 392
 Paksi István 92
 Pál József 12, 516
 Pál, Szent, apostol 197
 Pál, Szent, Remete 110, 112
 Pál, V., pápa 115
 Palaeologus, Iacobus 139
 Palásthy Ödön 444
 Pálffy Albert 43
 Pálffy János 281
 Pálffyak 431
 Pálóczy Horváth György 128
 Palóczy László 274
 Palotai Mária 515
 Panaccione, Andrea 517
 Pánczél Dániel 225
 Pándi Pál 42
 Panka Károly 228–230, 232
 Pap Sámuel 161
 Pápai Páriz Ferenc 511, 522
 Pápóczy Imre 329
 Papp Dezső 516
 Papp Gábor 519
 Papp Júlia 513
 Papp László 418
 Papp Margit 291
 Papp Zsuzsanna 510
 Pareus, David 91, 93, 348
 Parlagi Béla 455, 456
 Parlagi Margit 455
 Parrott, Ursula 484–486, 488, 490
 Pascher, Peter Hans 368
 Passalacqua, Marina 3
 Passuth László 488, 490
 Pásztor Ferike 452
 Patachich Ádám 143, 414, 415, 420, 421, 426
 Patachich Gábor 418
 Pataj Sándor 442–446, 448–458
 Pataki Ferenc 456
 Pataki Fűsüs János 91
 Pataki Sámuel 142

- Pataky László 393
 Pataky Vilma 450
 Patricius, Sanctus → Patrik, Szent
 Patrik, Szent 85
 Pauerfeindt a Schönborn, Joannes Melchior 419
 Paulay Ede 378
 Paulhart, Herbert 13
 Paulus, Sanctus, Eremita → Pál, Szent, Remete
 Pável Ágoston 522
 Pável Melinda 517
 Pavercsik Ilona 162, 167, 176, 177, 433, 514
 Pavich Imre 109
 Pazma → Pázmány Péter
 Pázmándi Horvát Endre 226
 Pázmány Péter 108, 110, 113, 116, 121, 122,
 344, 359, 514
 Peck építőmester 358
 Péczeli József 192
 Pécselyi Király Imre 90, 339, 340, 344, 351
 Pécskai Vilmos 452
 Pedeutami, Julius 250
 Peisner Ignác 480
 Pekér Mihály 522
 Pellengriesser, Fridericus 367, 368
 Percius, Benedictus 109
 Perényi Imre 31
 Pererius, Benedictus 109
 Pererius, Benedictus 114
 Perger Péter 509, 508–522, 511
 Perl, Gerhard 4
 Perles, Ernst 391
 Pernovszky Hanna 521
 Persius Flaccus, Aulus 4,5
 Persovits József 511–513, 516
 Pertz, Georg Heinrich 67, 69, 88
 Pestalozzi, Johann Heinrich 63, 64
 Pesti Gábor 139
 Péter apostol, Szent, 87
 Péter Katalin 521
 Péter László 19, 381, 512
 Péter, I., (Nagy) orosz cár 520
 Peterdi Etelka 450
 Péterffy Károly 497
 Petes András 426
 Pethes Imre 447
 Pethő Zsoltné Németh Erika 509
 Petina, Larissa 409
 Petőfi Sándor 249, 254, 255, 316, 379
 Petrarca, Francesco 109, 249
 Petreius, Johannes 204
 Petrik Géza 156
 Petróczi Éva 511
 Petrus Diaconus 85
 Petrus, beatus apostolus → Péter, Szent, apostol
 Petyke Mihály 129, 133
 Peucer, Caspar 210
 Pidansat de Mairobert, Mathieu François 179,
 180
 Pietro Lombardi, Paola di 259
 Pilinyi Péter 511, 512
 Pilissy Lajos 451
 Pillersdorf, Franz Xaver 473
 Pinamonti, Giovanni 115
 Pintér László 520
 Pintér Márta Zsuzsanna 429, 430
 Pioppo (Poppius) Dénes 426
 Pitigrilli → Segre, Dino
 Pius, VI., pápa 283
 Plachi Helena 154
 Platon 204
 Plautus, Titus Maccius 107, 115, 210, 216
 Plinius Secundus, Caius 4, 107, 111
 Ploeszteanu, Grigore 139
 Plutarkhosz 203
 Pócs Dániel 510
 Podmaniczky Frigyes 234
 Podmaniczky László 162
 Poelenburg, Arnold 100–102, 104
 Pogány Béla, M. 492
 Pogány György 127, 304–323, 305, 308, 482,
 514–516, 521
 Pogány János 513
 Pogány Károly 447
 Pogány Péter 21
 Pogányné Rózsa Gabriella 519, 522
 Póka Benjámín 139
 Polačkova, Dagmar 513
 Polentáry Ferenc 421
 Polgár Alfréd 396
 Polgár Ella 452
 Polgár Éva 309
 Polgár Károly 449–454
 Poliander → Gramann, Johann
 Pollio, Symphorianus 336
 Pomogáts Béla 510
 Pongrácz Anna 379
 Ponson du Terrail, Pierre Alexis de 252
 Pontano, Giovanni Gioviano 209

- Pontanus, Isaac, 100–102, 104
 Poór, zombori színész 457
 Popp, Vasilie 139
 Porkoláb Tibor 517
 Porphüriosz 3
 Porter, Pamela 372
 Postma Ferenc 136, 511
 Pottornyai Boldizsár 426
 Powys, John Cowper 475
 Pölitznek, Karl Heinrich Ludwig 232
 Prágai András 91
 Pray György 415
 Pražák, Richard 523, 524
 Preussius, Joannes 105
 Price, Evadne 484
 Prickler, Harald 205
 Priebisch, Robert 372
 Priscianus 2–5, 14
 Pritanius, Lamindus 113
 Prókai Margit 512, 516
 Prónay József 289
 Pruys, Karl Hugo 389
 Przykowski, Samuel 94, 96–104
 Pseudo-Phalaris 499
 Puffendorf, Samuel 110
 Pukánszky Béla 405
 Pukánszky Kádár Jolán 269, 431–433
 Pulszky Ferenc 43, 228, 232, 249, 378, 467, 469, 527
 Pumm, Liesbeth 205
 Pusztai Ferenc 512
 Putanec, Valentin 501
 Püski Sándor 305
 Püspöki József Ádám 419, 425
 Pyber János 426
 Pyrker László 156, 363, 364

 Quintilianus, Marcus Fabius 7, 10, 233

 Rabe, Christof 332
 Raby, Samuel 110
 Rački, Franjo 15
 Rác Edit 309
 Rác Jenő 457
 Rác Sámuel 116
 Radákovics József → Vas Gereben
 Ráday (IV.) Gedeon 234
 Ráday Gedeonné Teleki Borbála 61
 Ráday I., Gedeon 183, 518, 519

 Radek Tünde 404, 407
 Radisich Elemér 477
 Radkespurge, Jakob 206
 Radnai József 510
 Radnóti Sándor 385, 395, 398
 Radó Richárd 480
 Radóc, zombori színész 457
 Radványi Dezső 450
 Ragázy, Alexander 26, 33
 Raisl, Heinrich 110
 Rajcsány János 108, 110, 114
 Rajnai Judit 518
 Rájnis József 160
 Rákóczi Ferenc, I., 541
 Rákóczi Ferenc, II., 274, 281, 282, 287, 288, 419, 465
 Rákóczi György, I., 102, 219, 221
 Rákóczi-család 142
 Rákóczy Rozália 510
 Rákosi Jenő 396
 Rákosi Viktor 483
 Ransanus, Petrus 73
 Rásó Ida 456
 Ráth Mór 402, 515
 Ráth-Végh István 520
 Ratibor grófok 370, 371
 Ravasz János 44, 525
 Ravegnani, Giorgio 9
 Raynal, Guillaume Thomas 176, 177, 179
 Raynal, Guillaume Thomas François 229
 Rázmán Péter 98
 Rechnitz, H. 243
 Rédeyné Hoffmann Mária 269
 Reeve, Michael D. 13
 Reichhold, Anselm 327
 Reichle Hilda, B. 457
 Reiffenstein, Ingo 77, 368
 Reiffenstuel, Analectus 110
 Reimo, Tiiu 409, 410
 Reisach, Johannes Adam von 69, 70, 88
 Reissner, Adam 335
 Reisz T. Csaba 514
 Rejtő Jenő 131, 133, 490
 Rekvény, könyvbizományos 161
 Remarque, Erich Maria 294
 Remboldt, Johann Jacob 209
 Remellay Gusztáv 468
 Remete Géza 448, 450, 452
 Rémiás Tibor 521

- Renner, Felician 367
 Restif de la Bretonne, Nicolas-Edmé 179
 Rétfálvi Gábor 518
 Reusner, Christoph 410
 Reusner, Nicolaus 107, 112
 Révai Miklós 125
 Révai Sándor 356–358, 361
 Révay Elek 114
 Révay Ferenc 114
 Révay László 143, 426
 Révész Mihály 312
 Révész T. Mihály 384
 Rexa Dezső 479
 Reynolds, Leighton Durham 13, 16
 Reynolds, Suzanne 13
 Rhietaller, Matthias → Riethaller, Matthias
 Ribay György 524
 Ribény Kamilló 316
 Ricci, Milena 259
 Richelieu, Armand Jean Du Plessis, duc de 121
 Richter, Michael 1
 Ricseli → Richelieu, Armand Jean Du Plessis,
 duc de
 Rideg Sándor 293
 Rieberer, Matthias 368, 369
 Riedl Frigyes 378
 Rier Ferenc Xavér 142, 421, 422, 425
 Ries István 320
 Riethaller, Matthias 33, 460, 462, 463
 Rigler, Johannes 107, 113
 Rimai János 335
 Ring Éva 395
 Riou, Yves-François 2
 Ritkay Vilma 452
 Ritoókné Szalay Ágnes 265
 Ritter Aladár 131
 Ritter Vitezovic, Pavao 506
 Rodecker von Rotteck, Karl Wenzeslaus 232
 Róder Alajos 360
 Rogers, John 219–221
 Rogers, Nehemiah 219, 221
 Rohrachner, Franz 270
 Romagnosi, Giovanni Domenico 231
 Rómer Flóris 414, 421
 Rónay Imre 451, 452
 Rónay Mária 484
 Rosegger, Peter Kettenfeier 250, 251
 Rosenberg Leó 243
 Rosenberg-testvérek 395
 Rossini Domonkos 458
 Rosti Miklós 110, 112
 Róth kapitány 32
 Rothe, Hans 502
 Rouse, Richard Hunter 13
 Rousseau, Jean-Jacques 178–180, 462, 464
 Rózsa Ferenc 422, 425
 Rózsa Gábor 513
 Rózsa György 255, 513, 514
 Rózsa Mária 375–379, 464–475, 517
 Rózsavölgyiné Fried Margit → Ego
 Rózsavölgyiné Fried Margit 484
 Rozsondai Marianne 138, 267–270, 402, 508,
 511, 513, 526–528
 Röszlerné Böhm Ágnes 62
 Röttig, Gustav 375
 Ruar, Martin 96, 97, 102
 Rudnay Sándor 35, 151, 156, 160
 Rudnyánszky báró 25
 Rudolf, II., magyar király 213
 Rudolf, I., magyar király 281
 Ruf, Paul 4, 14
 Rumbach Sebestyén 28
 Rusdorf, Johann Joachim von 144
 Rüdiger, moszkvai könyvkereskedő 176
 Saavedra, Fajardo Diego 110
 Sacelléry Pál 480
 Sacher-Masoch, Leopold von 250
 Sadler, John 220, 222
 Sáfírov, Pjotr Pavlovics 520
 Ságghi Ferentz 31
 Sailer József 196
 Saint Étienne → István, I., Szent, magyar ki-
 rály
 Sakcinski, Ivan Kukuljević 15
 Salamon Ferenc 306, 312
 Salgó Ágnes, W. 135–140, 139, 141–142, 514
 Sallai István 296
 Sallustius, Caius Crispus 5, 7, 8, 14
 Salm, Hugo Franz 524
 Salomon, Ludwig 391
 Sambucus, Ioannes → Zsámboki János
 Sanicroft, William 218–222
 Sancti Gerardi → Gellért, Szent
 Sanctus Stephanus → István, I., Szent, magyar
 király
 Sand, George 249
 Sandcorf → Sandicroft

- Sandius, Christophorus 95–97, 99
 Sándor (Slavnyiczai) László 426
 Sándor Antal 456
 Sándor császár → Sándor, I., orosz cár
 Sándor József 161
 Sándor Lipót nádor 24, 25, 31
 Sándor Pál 223, 224, 228, 231, 232
 Sándor, I., orosz cár 199
 Sándorffy József 516
 Sanford, Eva Matthews 14
 Sant Anselmo → Anselm, Luccai Szent 261
 Sára Balázs 404, 407
 Sári Szabó Katalin 518
 Sarbak Gábor 74, 370
 Sárdi Margit, S. 519
 Sardou, Victorien 249
 Sarkadi Vilmos 452
 Sárkány Oszkár 524
 Sárközi János 89
 Sártory, bécsi könyvrevizor igazgató 35, 36
 Sárvári Anna 450
 Scaglione, Aldo 1
 Scarneo, A. 252
 Schachtner, Martin 209
 Schaffer Andrea 210
 Schaidler, Paulus Craemnicianus canonicus
 Strigoniensis 265, 266
 Schamburg Pálné Gerő Rózsa 129
 Schatz, Elena-Maria 408
 Schedel Ferenc → Toldy Ferenc
 Schedel, Hartmann 499
 Scheib Károly dr. 458
 Scheichart, Theophil 210
 Schellenberg, Johann 109
 Schemmel, Bernhard 372
 Scheurlius, Adam 207
 Schieb Baba 457
 Schlauch Lőrinc 415
 Schlegel, August Wilhelm von 228
 Schlesinger, Miksa 247
 Schlintingius, Jonas 95, 97–103, 105
 Schlitter, Hans 378
 Schmal Károly 259
 Schmall Lajos 480
 Schmidt Etel 455
 Schmidt József 458
 Schmidt, Paul Gerhard 10
 Schmück, Johannes 207
 Schneider, Karin 69
 Schniczler → Faragó Miklós
 Schnitzer, I. 247
 Schnitzer, Ignaz 242–244, 247
 Schor, Anton 208
 Schreger, Odilo 109, 113
 Schridde Éva 42
 Schroll, Beda 367
 Schröder, Friedrich Ludwig 438, 439
 Schrötter, Friedrich 207
 Schulz, Ferdinand 392
 Schulz-Grobert, Jürgen 372
 Schupanzigh, Andrea Fridericus 112
 Schütz Antal 525, 526
 Schwägerlin, Abraham 207, 209
 Schwaiger, pozsonyi könyvkereskedő 459,
 462–464
 Schwandtner Johann Georg 107, 112
 Schwartzius, Joannes 111
 Schwarzer, Ernst von 466, 472, 473
 Schwicker János Henrik 376–378
 Scitovszky János 80, 364
 Scolari, Andrea 417
 Scott, Walter 228
 Scribe, Eugene 129
 Scudder, Henry 221
 Scultetus, Abraham 341
 Scupoli, Lorenzo 108, 110, 114, 115
 Sebestyén Irén 269
 Sebestyén Istvánné 52
 Sebestyén Jenő 457
 Sebestyén Rózi 455
 Sebestyén-Spielmann Mihály 135, 137
 Sedaine, Michel-Jean
 Segesdy László 127
 Segesváry Viktor 183
 Segneri, Paulo 109, 115
 Segre, Dino 484, 490, 492
 Seidler, Andrea 432, 516
 Seidler, Wolfram 432
 Seilerin, Mme → Hensel, Friederike Sophie
 Seilern-Aspang-család 371, 373, 374
 Selnecker, Nicolaus 354
 Seltenreich Károly 63
 Semjén Rezső 452
 Semsey Viktória 513
 Seneca, Lucius Annaeus 87, 95, 109, 115, 208,
 216
 Sennett, Richard 383, 400
 Sennowitz Adolf 514

- Sepp, Christian 96
 Seralbus Erimanticus → Hannulik János
 Seres Tünde 520
 Serfőző Etel, H. 450
 Serintius, Petrus → Szerencsi
 Servius, Maurus Honoratus 4, 10
 Seuse, Heinrich 366
 Sevilai Izidor → Isidorus, Sevilai
 Shailor, Barbara A. 13
 Shakespeare, William 228, 438
 Sharpe, Richard 12
 Siderius, János 347
 Sièyes, Emanuel Joseph 232
 Sigel, Christian 207–209
 Sigel, Christoph 210
 Sikaláné Sánta Ildikó 512
 Silagi, Gabriel 9, 10, 327
 Silberstein, Adolf 247
 Sildre, Urve 409
 Simándi István 426
 Simon István 296
 Simon Zoltán 131
 Simon, Adolph 410
 Sinclair, Upton 4910
 Sinkay József 190
 Sinkovics István 467
 Sipos Balázs 517
 Sipos Gábor 135
 Sipos Kamilló 42
 Sivert, Johann 210
 Skaricza Máté 336, 339, 341, 351
 Skultéry Béla 456
 Skuteczky Döme 394
 Slavnyiczai → Sándor László
 Slee, Jacob Cornelis van 96
 Sleidanus, Johannes 208
 Smalley, Breyl 8
 Smilde, Bernhard 332
 Smith, Adam 230
 Smith, Margaret 2
 Snischek Károly Gáspár 20, 35, 40, 150
 Soarez, Cyprianus 107, 114
 Socinus, Faustus 95, 97
 Solt Pál 129
 Soltész Zoltánné 405, 406
 Solymosi László 260, 264–267, 511
 Solymosi Sándor 450
 Somjai János 161
 Somkuti Gabriella 79, 135, 267, 269, 519
 Somló Dezső 491
 Somlyai Miklós 138
 Somogyi Emmi 455
 Somogyi Erzsi 452
 Somogyi Ferenc 426
 Somogyi János 105–111
 Somogyi József 109, 110
 Somogyi Károly 452
 Somorjai Ádám 12
 Somorjai Olga 433
 Soós István 519
 Sóvári Soós Kristóf 426
 Söptei István 511
 Sörös Pongrác 356, 362–364
 Söveges Dávid 366
 Spengler, Lazarus 339
 Speratus, Paulus 335, 339
 Spet, Andreas → Spethe, Andreas
 Spethe, Andreas 332, 337, 350
 Spielhagen, Friedrich 249
 Spiess, Christian Heinrich 439
 Spinoza, Baruch 103, 105
 Splényi Ferenc 25
 Spohn, Fridericus Augustus Gulielmus 70
 Spreitzenbart János 194, 200
 Sradler, Philip A. 270
 St. Stephen, King of Hungary → István, I., Szent,
 magyar király
 Staar Gyula 517
 Stahel, Joseph 167, 169
 Stamm, Willy 389
 Stanihurstus, Guillelmus 110
 Starke, Karl 439
 Statius, Publius Papinius 5
 Statorius János → Stoiński, Jan
 Staud Géza 430, 431
 Staud Imre 28
 Stayder, Körmöci, P. 266
 Stein Aurél 520
 Steinbach Gusztáv 376
 Steinmann Judith 513
 Stephanie, Gottlieb, ifj. 438, 439
 Stephanus de Bathor → Báthory István, Ecsedi
 Stephanus P. Varsányi → Varsányi István
 Sternberg, František 524
 Sternberg, Kašpar 524
 Stettner György 222, 224–226, 228–230
 Stickler, Anzelm M. 260
 Stifter, Adalbert 250

- Stilling, Johann Heinrich 461
 Stilting, Johannes 108, 111
 Stipanov, Josip 504, 507
 Stockné Horváth Mária 519
 Stoiński, Jan 102
 Stoll Béla 330, 350, 351, 379–381
 Stoppa, Jean-Baptiste 95
 Stoughton, John 219
 Stoupe → Stoppa
 Strasser Lajos 446
 Strauss, Oscar 450
 Streibig Lipót 223
 Sturm, Albert 247, 249
 Sturm, Johann 143
 Suard, Jean-Baptiste Antoine 179
 Sugár István 423
 Sugár József 456
 Suicilia, Francesco 256
 Sunkó Attila 522
 Sükei Imre 136
 Süvegh Veronika 515
 Svandner, Joannes Georgius → Schwandtner,
 Joannes Georgius
 Svensson, Lars G. 143, 144

 Szabad György 42
 Szabadi István 514
 Szabó Ágnes 519
 Szabó András 91, 218
 Szabó Béla 329
 Szabó Ervin 312, 313
 Szabó Gizella 510
 Szabó Henriette 509
 Szabó István 255
 Szabó István, zombori műkedvelő színész 457
 Szabó Lőrinc 322, 324
 Szabó Miklós 136, 220
 Szabó Nepomucenus 114
 Szabó Pál 296
 Szabó Románus 22, 23, 36, 37
 Szabolcs Éva 509, 518
 Szabóné Fehér Erzsébet 276
 Szacs vay Sándor 154
 Szalay László 43
 Szalay Teréz 452
 Szállási Árpád 516
 Szalóki Zoltán 451
 Szammer Klára, nyomdász 191
 Szana Tamás 483

 Szántó (Arator) István 414
 Szántó György Tibor 43, 308
 Szántó János 454
 Száraz Antal 426
 Szarka Anita 513
 Szarvady Frigyes 467, 474
 Szász Anna 452
 Szathmáry Károly, P. 53
 Szatmári Gizella 527
 Szatmári György 265, 417
 Szatmárnémeti Mihály 520
 Szauder József 109, 116, 117, 123
 Szebeni Margit 455
 Széchényi Ferenc 29, 135, 267, 268, 270, 495,
 518, 523, 524
 Széchenyi György 122
 Széchenyi István 42, 47–49, 54–56, 225, 228,
 233, 403, 469
 Széchy család 206
 Széchy Magda 452
 Szécsényi → Széchenyi György
 Szécsi Emma 454
 Szécsi Ferenc 454
 Szécskay Árpád 456
 Szecskó Károly 520
 Szécsy Ferenc 452
 Szeder Fábrián 225, 357–360
 Szederkényi Anna 294
 Szegedi Gergely 334, 335, 338, 351
 Szegedi Kis István 335, 339, 512
 Szegedi Pál 70, 71
 Szegedy Ella 452
 Szegedy Mici 452
 Szegfű László 9, 10
 Székely Bertalan 394
 Székely György 15
 Székely János 298
 Székely Tibor 131
 Szekfű Gyula 402
 Szeleczky Márton 426
 Szelephény, Gabriel 113
 Seleztei N. László 105–116, 106, 108, 109,
 514
 Széll Kálmán 396
 Széll Kálmáné Vörösmarty Ilona 233
 Szelle Béla 509
 Szemere Bertalan 238, 274
 Szénási Zsófia 514, 515
 Szenci Kertész Ábrahám 138

- Szenci Molnár Albert 90–93, 139, 330–349, 349–356
 Szenczi Molnár Albert → Szenci Molnár Albert
 Szenczy Ferenc 359, 360, 362, 363
 Szenczy István 422, 425
 Szender Józsefné 70
 Szendrei Janka 511
 Szendy Károly 480
 Szent Ágoston → Ágoston, Szent
 Szent Gellért → Gellért, Szent
 Szent István → István, I., Szent, magyar király
 Szent István király → István, I., Szent, magyar király
 Szent Jeromos → Jeromos, Szent
 Szent László → László, I., Szent, magyar király
 Szentgyörgyi Lenke 451
 Szentiványi János 425
 Szentiványi Márkos Dániel 98
 Szentiványi Márton 110
 Szentiványi Róbert 496, 498
 Szentkirályi Móric 43, 60
 Szentkúthy (Drescher) Pál 482
 Szép Ernő 491
 Szépe Helena Katalin 511
 Szepesy Ignác 362–364
 Szepsi Benjámin Pál 90
 Szepsi Korocz György 90
 Szepsi W. András 91
 Szerb Antal 488, 526
 Szerday 133
 Szeremlei Samu 18, 20, 22, 28, 39
 Szerencsi N. Péter 218–222
 Szerentsi → Szerencsi
 Szétsény → Széchenyi György
 Szétsényi Ferenc → Széchenyi Ferenc
 Szigethy Annus 455
 N. Szigethy Mihály 40, 41
 Szigeti Irén 455
 Szigeti József 450
 Szigety Bandi 451
 Szigligeti Ede 249
 Szij Rezső 515
 Szikszai György 347
 Szilády Áron 264
 Szilágyi Gábor 385
 Szilágyi István 276, 280
 Szilágyi István, könyvbizományos 162
 Szilágyi János György 258
 Szilágyi Sámuel 115
 Szilágyi Sándor 43
 Szilágyi-Sylvanus György 521
 Szilasi László 209
 Szilvásújfalvi Anderkó Imre 337
 Szinainé László Zsuzsa 513
 Szinyei Farkas András → Berei Farkas András
 Szinyei Gerzson 279
 Szinyei József 157, 193, 235, 247, 281, 284, 467
 Szinyei József, id. 268, 509, 516, 521, 522
 Sziráki Balázs 340
 Szirmay Antal 153
 Sztinyai Zoltán 486
 Szkalka Kandid (János) 360
 Szlavejkov, Petko 515
 Szmidá Viktor 35, 188, 191, 193
 Szokolay István 49
 Szombathi János 279, 286
 Szomolnokoy 212
 Szomory Dezső 486, 491
 Szontágh család 408
 Szörényi Sándor 109, 114
 Sztálin, Joszif Visszárionovics 289
 Sztárai Mihály 171, 335, 336, 351
 Szuromi Szabolcs Anzelm 260–263
 Szücs Jenő 6
 Tabernigg, Theodor 205
 Tabi László 126, 131
 Tábori Imre 454
 Tábori Pál 484
 Tacitus, Publius Cornelius 229
 Tahmasp, I., perzsa sah 402
 Takács Imre 12
 Takács Marianna, M. 480
 Takács Miklós 519
 Takács Péter 514
 Takács Piroška 455
 Takáts Sándor 479, 481
 Takáts, Martinus 26
 Takó Edit 513, 522
 Taksonyi Mihály 93
 Tallas Pál 161
 Tállyai T. Márton 89
 Tamás András 140
 Tamás caieto(!)-i bíboros pápai küldött 406
 Tamás István 131, 491
 Tamási Áron 293

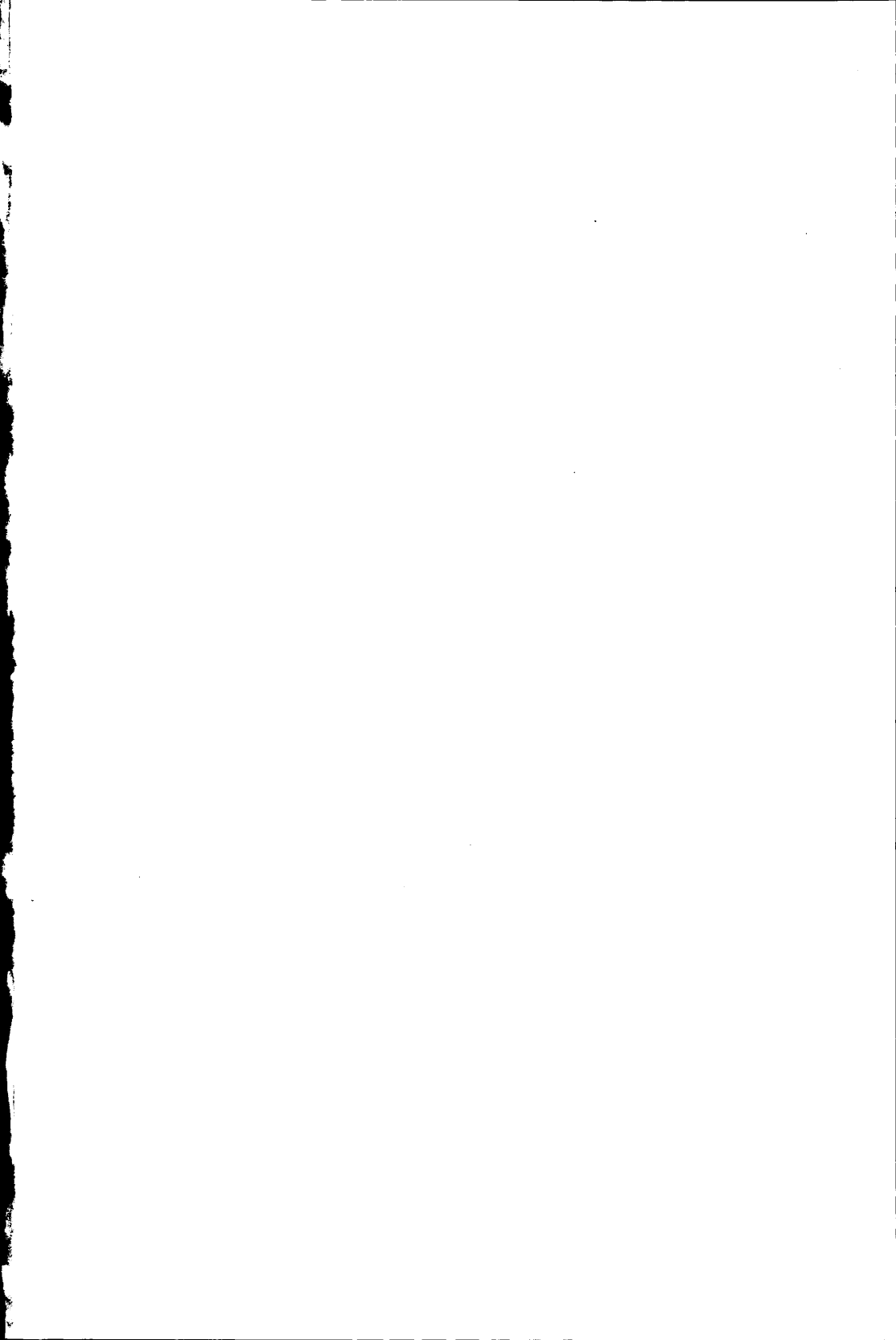
- Táncsics Mihály 46, 237, 239–241
 Tarnai Andor 116
 Tarnai István 457
 Tasi József 379, 381
 Tasnádi Kincses Imre 90
 Tatai-Baltă, Cornel 512
 Tausanus, Johannes Andreas 89, 90
 Taxner-Tóth Ernő 223–231
 Tefner Zoltán 518
 Teichengräber Lajos 64
 Telegdi János 265
 Telekán Valér 450
 Telekessy Adrian 114
 Teleki Blanka 55, 60, 61, 521
 Teleki család 136, 140
 Teleki József 138
 Teleki Mihály 100
 Teleki Pál 526
 Teleki Sámuel 24, 25, 135–137, 140–142
 Telekiek 521
 Teleki-Mészáros Johanna 62
 Temesi, Alfréd 70
 Terentius Afer, Publius 5, 7, 10, 12, 14
 Terentius Maurus 367
 Terestyéni Ferenc 42
 Tertullianus, Quintus Septimus Florens 357
 Tetzl, Johannes 461
 Thaler, Franz 137
 Than Mór 394
 Thangmar, hildesheimi 6
 Thezárovics Gábor 422, 425
 Thienemann Tivadar 405
 Thirring Gusztáv 377
 Thomas Cardinal zu Caietano 406
 Thomas de Vio Caietano 406
 Thompson, James Westfall 2
 Thomson, Rodney Malcolm 15
 Thököly Imre 282
 Thuller, Joannes Baptista 111
 Thuróczi János 259
 Thuróczi László 107
 Thury Elemér 447
 Thury Etele 90
 Thurzó Zsigmond 265, 417
 Thymus → Klee, Georg
 Tihanyi Béla 450
 Tildy Zoltán 320
 Tímár Árpád 518
 Timkó György 510, 512
 Tissot, Samuel Auguste 178
 Tisza Karola 452
 Tiszta Pál 126
 Toepke, Gustav 90, 91
 Tófeus Mihály 100
 Toldy Ferenc 60, 222, 225, 227, 249, 356,
 364, 365
 Toldy István 247
 Tolnai Dáli János 220
 Tolnai Gábor 311, 312, 314, 316
 Tolnai József 476–478
 Tolnay Julia 451
 Tolsztoj, Lev Nyikolajevics 293
 Tomasović, Mirko 504, 506
 Tombor Aladár 454
 Tombor Olga 455
 Tomka-Szászky János 275
 Tommaso de Vio Caietano 406
 Tompa Mihály 378
 Tonk Sándor 135, 220
 Tonner, Emmanuel 392
 Tormásy János 161
 Toroczkai Máté 139
 Toronyi Gyula 450
 Tótfalusi Kis Miklós 100, 138, 482, 511, 512,
 514
 Tóth Ágnes 305
 Tóth Béla 275
 Tóth Ede 249
 Tóth Ferenc 518
 Tóth Ilona, H. 517
 Tóth István 136
 Tóth József 452
 Tóth László 445, 446
 Tóth Péter 522
 I. Tóth Zoltán 280
 Tóthné Kurán Julianna 520
 Tóth-Orowan Lóránt 511
 Tóthpál Sándor 291
 Toxita, Michael 325
 Tozzetti, Giovan Luigi 271
 Tóltényi Miklós 467–473, 475
 Tóltényi Szaniszló 467
 Tömördy György 426
 Török Gyöngyi 511
 Török József 10
 Török Rezső 491
 Török Sándor 456
 Tőry Klára 385

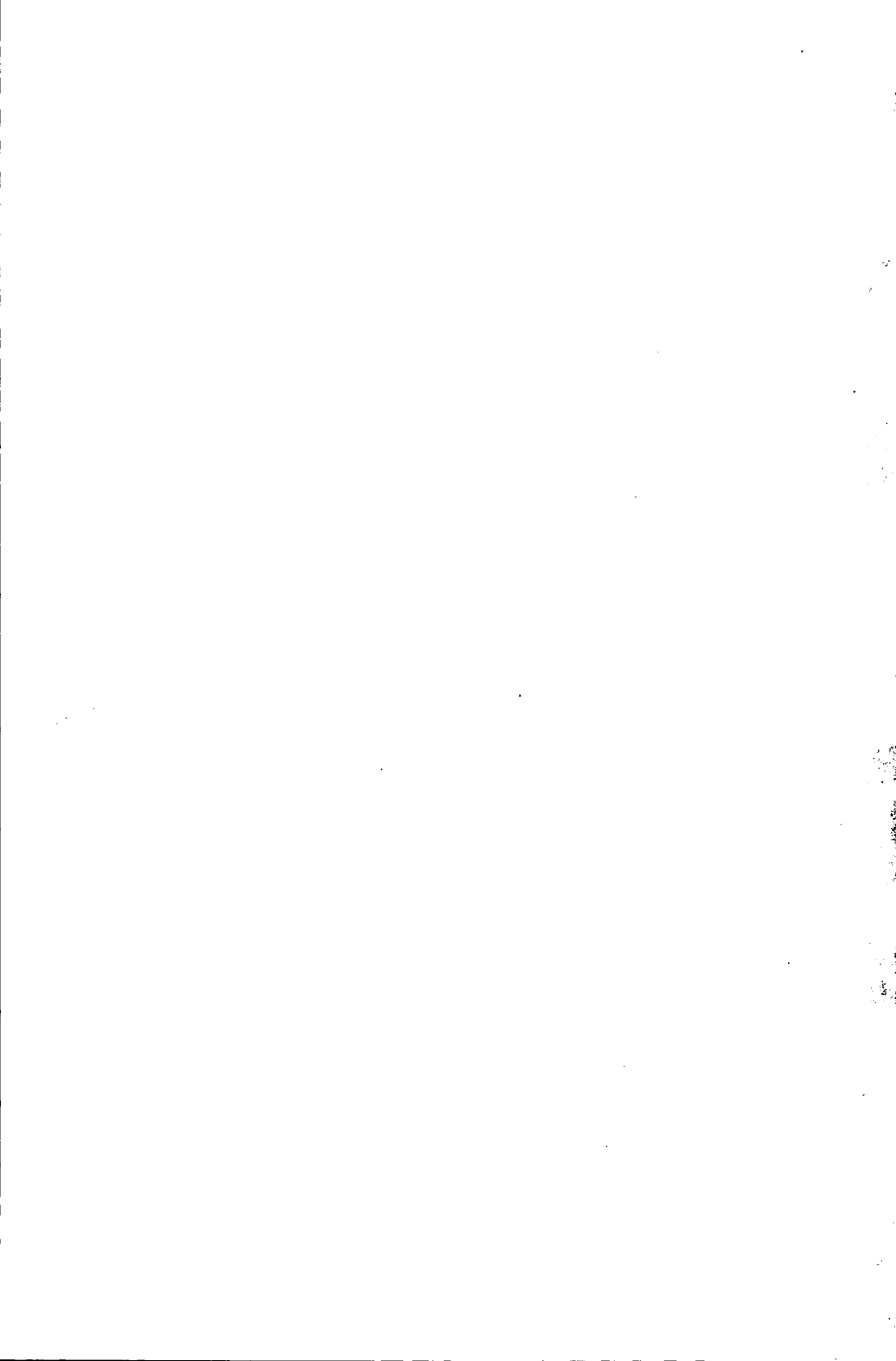
- Törzs Jenő 456
 Trapman, Johannes 96, 97, 103
 Trattner János Tamás, id. 169
 Trattner Károly 225
 Trattner Máttyás 39, 223
 Traube, Ludwig 5
 Trefort Ágoston 43–45, 49, 52, 65, 66, 268
 Trencsényi-Waldapfel Imre 480
 Trenka, Michael Aloysius 36, 193
 Treuer Dániel 63
 Trischler Nelli 457
 Tristram Shandis 461, 462
 Trócsányi Zoltán 117
 Tsányi Mátyás 29
 Tschernigoy, Ignaz 370
 Tuboly Mihály 228
 Tungli Gyula 255
 Turai Antal 450
 Turányi Alajos 455
 Turay B. 235
 Turo, Tulvi-Hanneli 409
 Turóczy János 423
 Turóczy József 110
 Turóczy-Trostler József 312, 316, 319
 Turóczy, Ladislaus 111
 Turoni Mihály 266
 Tümpel, Wilhelm 354
 Tüskés Gábor 513
- Udalricus, abbas calustri Campiliorum 87
 Udvardy László 421
 Udvarhelyi Károly 275
 Ugrai János 273–288, 273
 Ugrin Gáborné 521
 Újfalvi Imre → Szilvásújfalvi Anderkó Imre
 Újfalvi Katona Imre 336
 Újvári Hedvig 241–252
 Újváry Ferenc 421
 Újváry Sándor 126
 Ulászló, II., magyar király 393
 Ullmann, Berthold Louis 270
 Ulner, Hermann 208
 Ulrich, Szent, Hitvalló 85, 86
 Undset, Sigrid 486
 Ungnád-család 505
 Ungvári Miklós 452
 Unterkircher, Franz 368
 Urbán Aladár 234–241
 Urbán László 511
- Urošević, Danilo 510
 Utassy Bella 452
 Utassy Miklós 520
 Uytendogaert, Johannes 102
 Uz Bálint 340
- Ürményi József országbíró 29
 Ürmös Péter 513
- Vacano, Emile Marco 250
 Váczy János 232
 Vadasi Jankovics Miklós → Jankovics Miklós
 Vadász Veronika 211–218, 213
 Vág Ottó 52
 Vágó Pál 393
 Vahot Imre 43
 Vajda Amália 62
 Vajda János 379
 Vajda Kornél 525, 526
 Vajda Péter 56, 57
 Vajjkovits Imre 26
 Vakarcs Szilárd 135, 139
 Valeriáni Ede 426
 Váli Béla 235
 Valla, Lorenzo 208
 Vámosy Zoltán 521
 Van de Graaf, Henk 99
 Van Slee → Slee, Jacob Cornelis van
 Van Swieten, Gerard 285
 Vándory Géza 452
 Vándory Lajos 451
 Vangheluwe, Michel 145
 Vánossi Antal 109, 114
 Váradai Antal 481
 Várady Antal 51
 Várady Izsó 452
 Várady Károly 51
 Várdai Imre 122
 Várdaj → Várdai Imre
 Varga Árpád 417
 Varga Béla 291
 Varga Imre 430
 Varga János 234
 Varga László, dr. 522
 Varga Nándor Lajos 483
 S. Varga Pál 516
 Varga Sándor 305, 310, 320
 Varga Virág 518
 Varga Zita 519

- Vargáné Sipos Terézia 520
 Vári Éva 520
 Vári József 161
 Varju Elemér 423, 495, 496
 Várkonyi Ágnes, R. 405
 Varry, Dominique 182, 185
 Varsányi András 92
 Varsányi család 93
 Varsányi Dániel 89–92
 Varsányi István 89–92
 Varsányi Pál 89, 90, 92
 Varsányi Pap István 91, 92
 Varsányi Pap Pál 93
 Várterész Cecília 519
 Vas Gereben 234–241
 Vas István 296
 Vas Zoltán 308
 Vásárhelyi János 408
 Vásárhelyi Judit, P. 139, 144, 344, 508, 511, 514
 Vasoli, Cesare 10
 Vass Klára 481
 Vastagh József 291, 294
 Vaszary Gábor 491
 Vay Ábrahám 22, 23
 Vay József 36
 Vay Judit 36
 Vay Miklós 161
 Vay Sándor v. Sarolta 479
 Vázsonyi Endre 309, 310, 322
 Vécsey Ilona 451
 Vécsey Mihály 421
 Vedelius, Nicolaus 218
 Végh Gyula 132, 526–528
 Véghelyi Iza 457
 Vekerdi László 514
 Vékony Sándor 299
 Venn, Archibald John 220
 Venn, John 220
 Verber József 230
 Verbőczi → Werbőczy István
 Vercruysse, Jeroom 95–98
 Verdes Pál 133
 Verebi Végh Gyula → Végh Gyula 526
 Veres Péter 296
 Veress Endre 264, 265
 Vergilius Maro, Publius 4, 8–10, 14, 114, 503
 Verina, Guido da 487
 Vermes Alice 456
 Verseygy Ferenc 116, 188, 190, 193, 194, 196,
 200, 202, 356
 Vértes István 42
 Vértes László 521
 Vértessy, Arnold 247
 Vértesy Miklós 5
 Verwey, H. De la Fontaine 96
 Vesalius, Andreas 423
 Veszely Károly 495, 496
 Vészi Margit 488
 Veszprémy László 4, 12
 Vetsei Sámuel 161
 Vetulani, Adam 5
 Viczay-könyvtár 171
 Vida Géza 309
 Vidéky János 512
 Viejo-Ximénez, José Miguel 262, 263
 Vig Károly 527
 Vig Márta 520
 Vigyázó Ferenc 270
 Villa, Claudia 10
 Villányi Andor 456
 Villemain, Abel François 229
 Virág Benedek 188, 356
 Virág Jenő 517
 Virányi Sándor 450
 Visi Lakatos Mária 517
 Viskolcz Noémi 511
 Visser, Piet 95–97, 103–105
 Viszota Gyula 42, 233
 Vitéz János 204, 205, 265, 417
 Vitezović, Pavao Ritter 505
 Vizkelety András 67, 69, 74, 76, 78, 366–368,
 370, 371, 511, 522
 Vlad Tepes 515
 Voetius, Gisbertus 94, 102
 Vogter, Heinrich 335, 336
 Voit Krisztina 305, 515
 Volkelius, Joannes 96
 Vollmann-Profe, Gisela 367
 Voltaire 177, 179, 180, 249, 438, 460, 462, 464
 Vončina, Josip 501
 Vörös család, faradi 408
 Vörös Ferenc 408
 Vörös Géza 292
 Vörös Imre 182
 Vörös Károly 274
 Vörös Mihály 302, 303

- Vörösmarty Mihály 48, 60, 61, 191, 223–227, 230, 233
 Vurum József 362
 Wackernagel, Philipp 354
 Wadl, Wilhelm. 368, 373
 Wagner dr. 241
 Wagner, Anne 14
 Wagner, David Leslie 11
 Waha-Baillonville, Guillaume de 109
 Wahr, Karl 431–433, 438, 440, 441
 Walburga, Szent 85
 Walther, Hans 10
 Waltherr László 520
 Wanradt, Simon 410
 Ward, John O. 9
 Warga János 515
 Wéber Simon 223
 Weber, Anton 367
 Webster, Charles 220
 Wechsler Lajos 379
 Wegelin, Matthäus I. 207
 Wehli Tünde 511
 Weidler, Paul 209
 Weidmann, Paul 439
 Weigand, Rudolf 262
 Weigel, Valentin 210
 Weingand, Johann Michael 166–187
 Weinzierl-Fischer, Erika 367
 Weiss, Adolf 250
 Weiss, Johannes 340
 Weisse, Christian Felix 439
 Weissenthaler, pozsonyi könyvkereskedő 459, 461, 463, 464
 Wellmann Imre 307
 Wenckheim Béla 396
 Wenzel, Siegfried 13
 Weöres Sándor 296
 Werböczy István 107, 116, 223, 329, 407
 Werfel, Franz 486, 487
 Werner, Shirley 13
 Wessel, Johann 402
 Wesselényi Ferenc 282, 379
 Wesselényi Miklós 231, 232
 Wesselényi Miklós, hadadi 25, 27, 43
 Wesseling, Petrus 136
 Westphal, Heinrich 410
 Whistler, James McNeill 527
 Wiegand, Johann 209
 Wigand, Otto 230
 Wilbur, Earl Morse 94, 97
 Wild, F. 252
 Wilderspin, Samuel 53, 58
 Wilson, Nigel Guy 16
 Wimpffen Mária 528
 Windisch Éva, V. 476
 Windisch, Karl Gottlieb 431
 Windisch, Theophilus 463
 Windischgrätz, Alfred 464
 Winkelbauer, Walter 367
 Winkler Pál 418
 Wirth, Johann Georg 58
 Wisse, Michael 339
 Wiszowaty, Andrzej 95–97, 99, 105
 Wix Györgyné 80 476
 Wlassics Gyula 43, 233, 269
 Wlislöcki, Heinrich 377–379
 Wobeser, Wilhelmine Karoline von 38
 Woerl, Leo 391
 Wojtilla Gyula 521
 Wolf, Adam 370
 Wolf, Jürgen 75, 371
 Wolfgang, zweibrücken-neuburgi herceg 143
 Wurzbach, Alfred von 467
 Xenophón 203
 Xenopol, Alexandru Dimitrie 407
 Zaberdi Mátyás 413
 Záborszky Alajos 48
 Zádor György → Stettner György
 Zakariás G. Sándor 308, 318
 Záró Gizi 456
 Zechmeister, Gustav 433
 Zelk Zoltán 296
 Zenker, Ernst Viktor 376, 390, 466, 467, 471–474
 Zerendzi → Szerencsi
 Zeyk Dániel 60
 Zibolen Endre 52, 525
 Zichy Géza 249
 Zichy Jenő 470
 Zichy Julianna 117
 Zichy Mihály 519
 Zichy Nándor 403
 Zichy Ottó 234
 Zilahi, Pál 244
 Zilahy Lajos 486
 Zilverberg, Siegfried Boudewijn Johan 104

- Zlinszky János 327–330, 327, 329, 330
Zolnay Vilmos, id. 475–483
Zoltvány L. Irén 356, 357, 362–364
Zordrager, Cornelius Gijbsbertsz 498
Zoványi Jenő 90–92
Zöldy Elza 457
Zöldy Hermina 457
Zöldy Vilma 457
Zöllner, Erich 370
Zrednai Borbála 205
Zrednai János → Vitéz János
Zrinski, Petar → Zrínyi Péter
Zrínyi Miklós 269, 403, 471, 506
Zrínyi Péter 506
Zvara Edina 206, 208, 509
Zweig, Stefan 486
Zwick, Johannes 338, 354
Zwicker, Daniel 99
Zsámbéky Monika 526, 528
Zsámboki László 520
Zsámboky János 325, 327
Zsedényi Ede 467, 468
Zsigmond Irma 137
Zsigmond, I., lengyel király 393
Zsigmond, Luxemburgi, német-római császár
327, 329, 481
Zsoldos Benő 107, 446
Zsoldos István 28
Zsoldos János 515
Zsoldos, szombathelyi könyvkötő 226
Zsolt Béla 381

NEMERKÉNYI ELŐD

Latin klasszikusok középkori könyvtárakban: Magyarország a 11. században¹

A középkori latin nyelv és a klasszikus hagyomány középkori továbbélésének kutatói gyakran alkalmazzák a középkori könyvtárakkal foglalkozó szakirodalom eredményeit. Legtöbbször azonban külön meg kell magyarázni, mi indokolja azt, hogy a latin klasszikusokat önálló csoportként kezeljük középkori környezetükben. Azokat az auctorokat, akiket ma klasszikusoknak nevezünk, egyáltalán nem tartották klasszikusoknak a humanizmus előtt – középkori kéziratok gyakran tartalmaznak patrisztikus vagy középkori szövegeket latin klasszikusokkal együtt. Ezek mégis önálló csoportot alkottak a középkorban éppúgy, mint a modern klasszika-filológia és középkortudomány területén, beleértve Magyarországot is.² Egy középkorkutató meghatározása szerint latin klasszikusoknak számítanak azok a szövegek, amelyek latinul íródtak, irodalmi értékkel bírnak, az antikvitásból szár-

¹ A téma néhány vonatkozását következő tanulmányaimban tárgyaltam: *The Parts and the Whole: The Classical Parallels of the „Institutio” of King Saint Stephen of Hungary.* = Acta Classica Universitatis Scientiarum Debreceniensis (34–35.) 1998–1999. 81–90., *Latin klasszikusok Pannonián a 11. században.* Ókortudományi Értesítő (4.) 1999. 25–31., *Latin Classics in Medieval Hungary: Problems and Perspectives.* In: *Tradita et Inventa: Beiträge zur Rezeption der Antike.* Ed. Manuel BAUMBACH. Heidelberg, Universitätsverlag C. Winter, 2000. 37–58., *The Medieval Rome Idea in the „Institutio” of King Stephen of Hungary.* = Acta Classica Universitatis Scientiarum Debreceniensis (36.) 2000. 187–201., *Fictive Audience: The Second Person Singular in the „Deliberatio” of Bishop Gerard of Csanád.* In: *Oral History of the Middle Ages: The Spoken Word in Context.* Ed. Gerhard JARITZ – Michael RICHTER. Krems, Medium Aevum Quotidianum – Budapest (továbbiakban: Bp.), Central European University, 2001. 39–48., *The Seven Liberal Arts in the „Deliberatio” of Bishop Gerard of Csanád.* = Studi Veneziani (42.) 2001. 215–223., *The Representation of the Bishops in the „Institutio” of King Stephen of Hungary.* = Acta Classica Universitatis Scientiarum Debreceniensis (37.) 2001. 79–86.

² Lásd MUNK OLSEN, Birger: *La popularité des textes classiques entre le IXe et le XIIe siècle.* = Revue d'Histoire des Textes (14–15.) 1984–1985. 169–181., SCAGLIONE, Aldo: *The Classics in Medieval Education.* In: *The Classics in the Middle Ages.* Ed. Aldo S. BERNARD – Saul LEVIN. Binghamton, NY, Center for Medieval & Early Renaissance Studies, 1990. 343–362., MUNK OLSEN, Birger: *I classici nel canone scolastico altomedievale.* Spoleto, Centro Italiano di Studi sull'Alto Medioevo, 1991. Lásd még MADAS Edit: *Említett és idézett klasszikus auctorok a középkori magyarországi prédikációirodalomban.* = Magyar Könyvszemle (115.) 1999. 3. 277–286.

maznak és a pogány, vagyis görög-római vallást képviselik.³ Ezt szem előtt tartva a középkori latin írásbeliség egy fontos vonatkozásának, a klasszikus hagyomány hatásának tanulmányozása sok mindent elárul a középkori könyvtárak anyagáról és gyakorlatáról. A 11. századi Magyarország ide kapcsolódó töredékes forrás- anyaga különböző kérdésekkel szembesít, amelyek akkor merülnek fel, ha megkíséreljük rekonstruálni a középkori könyvtárak klasszikus anyagát közvetlen és közvetett források segítségével – annál is inkább, mivel a 11. századi Magyarországon meglévő kódexek többsége mára elveszett.⁴ A következő elemzés nem foglalkozik a 11. századi Magyarország okleveleivel, törvénykönyveivel, gesta-irodalmával és hagiográfiai műveivel, mert ezek egy-egy olyan hosszabb hagyomány kiindulópontjai, amelyeket a magyar középkor egészén végig kell követni. Ehelyett négy forrás értelmezését kínálja: ezek Fulbert chartres-i püspök Bonipert pécsi püspöknek írt levele, Szent István király Intelmei, Szent Gellért csanádi püspök *Deliberatio*-ja és a pannonhalmi apátság összeírása. Ezek egymástól elszigetelt források, mégis összekapcsolja őket egy mesterséges egység: az tudniillik, hogy mindegyikük jelentős mértékben utal arra, milyen szerepet játszottak a könyvtárak a 11. századi Magyarországon a klasszikus tanulmányok bizonyos szintjének megindításában és megőrzésében. Ez egyúttal abban is segít, hogy a latin klasszikusok középkori könyvtárakban való jelenléte forrásainak értelmezési problémáit vizsgáljuk.

Fulbert chartres-i püspök Bonipert pécsi püspöknek írt, 1023-ra datált levele említi Priscianus latin nyelvtanát, amit Chartres-ből Pécsre küld:

„Azt jelentette nekünk fiunk, a te híved, Hilduin, irántunk való szereteted jeleinek hűséges közvetítője, hogy szeretnél egyet Priscianusainkból: ezt szívesen küldjük el általa. Bármit kívánj is a miénkből, a legboldogabban fogjuk, ha lehetséges, elküldeni...”⁵

Noha ez a Priscianus-kézirat elveszett, ebből a középkori könyvtárközi kölcsönzésre vonatkozó forrásból kiindulva megvizsgálható, milyen szerepet játszott egy

³ MOSTERT, Marco: *The Tradition of Classical Texts in the Manuscripts of Fleury*. In: *Medieval Manuscripts of the Latin Classics: Production and Use*. Ed. Claudine A. CHAVANNES-MAZEL – Margaret M. SMITH. Los Altos Hills, CA, Anderson – Lovelace – London. Red Gull Press, 1996. 23–24. Lásd még MOSTERT, Marco: *Colette Jeaudy – Yves-François Riou: Manuscripts classiques latins des bibliothèques publiques de France. Vol. 1. Agen – Evreux*. = *Quaerendo* (21.) 1991. 2. 139–140.

⁴ Lásd CSAPODI Csaba – CSAPODINÉ GÁRDONYI Klára: *Bibliotheca Hungarica: Kódexek és nyomtatott könyvek Magyarországon 1526 előtt*. Vol. 3. *Adatok elveszett kötetekről*. Bp., Magyar Tudományos Akadémia Könyvtára, 1994.

⁵ BEHRENS, Frederick (ed.): *The Letters and Poems of Fulbert of Chartres*. Oxford, Clarendon Press, 1976. 148–149. Kőríz Imre fordítása, lásd KRISTÓ Gyula (ed.): *Az államalapítás korának írott forrásai*. Szeged, Szegedi Középkorász Műhely, 1999. 102–104. Lásd még THOMPSON, James Westfall: *The Medieval Library*. New York – London, Hafner Publishing Company, 1967. 236.

Priscianus-kézirat egy székesegyházi iskolában a 11. században.⁶ Fulbert püspök szavaival: „unum de nostris Priscianis” – az ‚unum’ utalhat arra, hogy ‚codicem’, ‚librum’, ‚volumen’ vagy egyszerűen ‚Priscianum’. Könnyen lehet, hogy az *Institutiones*ről vagy egy másik szövegről van szó, amit a hírvívő Hilduin jelölt meg, de lehetett ez egy olyan kódex is, amely Priscianus több művét tartalmazta a *De figuris numerorum*, a *De metris fabularum Terentii*, a *De praeexercitamentis rhetoricis*, az *Institutio de nomine et pronomine et verbo* és a *Partitiones duodecim versuum Aeneidos principalium* közül.⁷ Noha Fulbert püspök egy másik levelében elismerte, hogy nem mindig volt gondos könyvtáros („a római egyház tiszteletreméltó kiváltságai közül van néhány, amit nem lehet egykönnyen megtalálni könyvszekrényeinkben”), levelezésében és költészetében számos nyoma van klasszikus műveltségének: utal Arisztotelészre, Porphyriusra, Ciceróra, Liviusra és Donatusra.⁸ Pusztán a levelei alapján nem világos azonban, hogy ezek az auctorok vajon részei voltak-e egy könyvtári gyűjteménynek Chartres-ban – és ha igen, vajon Fulbert magánkönyvtárához tartoztak-e avagy a székesegyházi könyvtárhoz.⁹ Tovább bonyolítja a helyzetet az, hogy a chartres-i Szent Péter-kolostor szintén rendelkezett Priscianus egy példányával a 11. században.¹⁰ Az a példány, amit Bonipert pécsi püspök kért, nem az egyetlen keletre tartó Priscianus-kézirat volt, amely elhagyta Chartres-ot Fulbert püspök idején: a szerzetes Hartvik, aki diákéveit Fulbert irányítása alatt töltötte Chartres-ban, tucatnyi kéziratot vitt vissza anyakolostorába, a regensburgi Szent Emmerámba. Ezek egyike a hét szabad művészettel foglalkozó szöveget, valamint Cicerót és Priscianus *De constructione* nyelvtanának egy részét tartalmazta (München, Bayerische Staatsbibliothek, Clm. 14272) – első folióján a következő felirat olvasható: „Dominus Fulbertus episcopus”.¹¹ A Szent Emmerám-kolostor és Magyarország közötti szoros 11. századi szálak ismeretében Fulbert levele Bonipertnek további

⁶ CSAPODI Csaba–CSAPODINÉ GÁRDONYI Klára: *Bibliotheca Hungarica: Kódexek és nyomtatott könyvek Magyarországon 1526 előtt*. Vol. 3. *Adatok elveszett kötetekről*. Bp., Magyar Tudományos Akadémia Könyvtára, 1994. 15.

⁷ Lásd MEZEY László: *Deáktség és Európa: Irodalmi műveltségünk alapvetésének vázlata*. Bp., Akadémiai Kiadó, 1979. 107.

⁸ BEHREND, Frederick (ed.): *The Letters and Poems of Fulbert of Chartres*. Oxford, Clarendon Press, 1976. 160–161. Lásd még 158–159, 224–225, 266–267.

⁹ Lásd MACKINNEY, Loren C.: *Bishop Fulbert and Education at the School of Chartres*. Notre Dame, IN: University of Notre Dame Medieval Institute, 1957. 59–60.

¹⁰ BECKER, Gustav (ed.): *Catalogi bibliothecarum antiqui*. Bonn, Cohen, 1885. 144.

¹¹ Lásd BISCHOFF, Bernhard: *Literarisches und künstlerisches Leben in St. Emmeram (Regensburg) während des frühen und hohen Mittelalters*. In: *Mittelalterliche Studien: Ausgewählte Aufsätze zur Schriftkunde und Literaturgeschichte*. Vol. 2. Stuttgart, Anton Hiersemann, 1967. 80–81., PASSALACQUA, Marina: *I codici di Prisciano*. Roma, Edizioni di Storia e Letteratura, 1978. 176–178. Lásd még LATTIN, Harriet Pratt: *The Eleventh Century MS Munich 14436: Its Contribution to the History of Coordinates, of Logic, of German Studies in France*. = *Isis* (38.) 1948. 3–4. 205–225.

adalékkal szolgál egy jól bejáratott kapcsolathoz.¹² Priscianus *Institutiones grammaticae*ja, amelynek tizennyolc könyve a *Priscianus maior (De octo partibus)* és a *Priscianus minor (De constructione)* szövegéből áll, rendkívül gazdag középkori kézirati hagyománnyal rendelkezik. Kiadója szerint olyan gyakran másolták a középkorban, sokszor külön kódexekben, hogy egyetlen 'bibliotheca' sem nélkülözte és sűrűn kommentálták – 'magistellis scholasticis'.¹³ Alcuin szintén megemlékezett Priscianus nyelvtanáról York székesegyházi könyvtára klasszikus állományának dicséretében.¹⁴ A latin klasszikusokra építve, nyelvtani részletek példaanyagául és magyarázatául szolgáló idézetek bőségével Priscianus nyelvtana a római auctorok közvetett ismeretét terjesztette a középkorban és ezáltal a klasszikus antikvitás egyik jelentős közvetítőjévé vált. Ahogyan a hét szabad művészet középkori kultúrára gyakorolt hatásának egyik szakértője csaknem egy évszázaddal ezelőtt megfogalmazta:

„Ez a számos idézet Priscianus nyelvtanát értékes antológiává is tette. Vajon a tudós idézeteket, amelyekben bővelkednek a középkori szerzők, mennyivel inkább másolták Priscianusból, mint az eredetiből?”¹⁵

Valóban, Priscianus viszonylag pontos klasszikus idézeteinek száma tíz-ezer körül van.¹⁶ A Priscianus nyelvtanára mutató igény azonban arra utal, hogy más latin klasszikusok és kezdő latin nyelvtanok is voltak a pécsi székesegyházi könyvtárban. Ahogyan Priscianus két példányának megléte mutatja olyan latin klasszikusok között mint Horatius, Vergilius, Servius és Plinius, amint azt a bambergi székesegyház könyvtári katalógusa rögzítette 1100 körül, a nyelvtanokat és a klasszikus auctorokat hasonlóképpen kezelték a középkori könyvtárakban.¹⁷ Ugyanez vonatkozik a krakkói székesegyház könyvtári katalógusára 1110-ből: szerepel benne egy latin nyelvtan *Regule grammatice* néven, továbbá Ovidius, Per-

¹² Lásd VESZPRÉMY László: *Anastasius esztergomi érsek műveltségéről*. = Magyar Könyvszemle (101.) 1985. 2. 137–141.

¹³ HERTZ, Martin (ed.): *Grammatici Latini*. Vol. 2. Leipzig, Teubner, 1855. XIII. Lásd még BUTENWIESER, Hilda: *Popular Authors of the Middle Ages: The Testimony of the Manuscripts*. = *Speculum* (17.) 1942. 1. 53., HUYGENS, R.B.C.: *Accessus ad auctores*, 2. = *Latomus* (12.) 1953. 4. 479., GIBSON, Margaret: *Priscian, «Institutiones grammaticae»: A Handlist of Manuscripts*. = *Scriptorium* (26.) 1972. 1. 105.

¹⁴ ALCUIN: *Poema de pontificibus et sanctis ecclesiae Eboracensis*. In: *Patrologiae cursus completus: Series Latina*. Ed. Jacques-Paul Migne. Vol. 101. Paris, Migne, 1851. 844.

¹⁵ ABELSON, Paul: *The Seven Liberal Arts: A Study in Mediaeval Culture*. New York, Columbia University, 1906. 39.

¹⁶ BUCK, August: *Gab es einen Humanismus im Mittelalter?* = *Romanische Forschungen* (75.) 1963. 3–4. 219., PERL, Gerhard: *Die Zuverlässigkeit der Buchangaben in den Zitaten Priscians*. = *Philologus* (111.) 1967. 3–4. 283–288.

¹⁷ RUF, Paul (ed.): *Mittelalterliche Bibliothekskataloge*. Vol. 3.3. *Bistum Bamberg*. München, C.H. Beck'sche Verlagsbuchhandlung, 1939. 340. Lásd még IRVINE, Martin: *The Making of Textual Culture: 'Grammatica' and Literary Theory 350–1100*. Cambridge, Cambridge University Press, 1994. 334–344.

sus, Sallustius, Stadius és Terentius példányai is.¹⁸ Következésképpen Priscianus nyelvtanának a középkori könyvtárakban játszott szerepe jobban megérthető az antik római irodalom háttérének figyelembevételével. Magas színvonala azt jelentette, hogy sokkal több volt, mint egyszerű latin nyelvkönyv vagy 'Schulgrammatik' – „a latin alakok olyan részletes leírását nyújtotta, hogy a legmagabiztosabbak kivételével mindenki belefulladt”.¹⁹ A középkori nyelvtanok szakirodalmában régóta közhely, hogy a Donatus és Priscianus nyelvtanaihoz készített kommentárok legalább olyan fontosak voltak, mint maguk a nagy művek.²⁰ Másrészt a 11. század elején Magyarországon az is a püspök felelőssége volt, hogy gondoskodjék a székesegyházi és más egyházi könyvtárakról. Amint István király törvénykönyve elrendelte: „Ruhákról pedig és terítőkről a király gondoskodjék, papról és könyvekről a püspökök.” Feltételezhető, hogy a királyi rendelet nem kizárólag liturgikus kódexekre vonatkozott.²¹ Noha van olyan vélemény, miszerint Bonipert azért kérte a chartres-i kéziratot, hogy annak alapján ellenőrizhesse azokat a Priscianus-példányokat, amelyek már korábban is hozzáférhetőek voltak a pécsi székesegyházi könyvtárban, a vonatkozó kodikológiai forrásanyag természete csupán egy szerényebb feltételezést enged meg: ez a kézirat a számos 'exemplaria' egyike volt, amelyeket székesegyházi és kolostori iskolák importáltak külföldről kölcsön vagy ajándék formájában.²² Egy sor további kérdés azonban még mindig válaszra vár. Vajon Bonipert püspök lombard vagy francia származású volt? Ismerte-e személyesen a chartres-i könyvtárat? Könyvkérése a székesegyházi iskola szükségleteit elégítette ki a trivium művészeti ágainak oktatásában vagy egyszerűen személyes kérés volt? Végül pedig Priscianus középkori magyarországi jelenlétének egy másik korai nyomát is érdemes figyelembe venni: Hartvik püspök 1112–1116 körül készített Szent István-legendáját, amelyben a szerző említést tesz Priscianusról – „Priscianus auctor artis grammaticae, medullitus mihi notus

¹⁸ BIELOWSKI, August (ed.): *Monumenta Poloniae historica*. Vol. 1. Warszawa, Państwowe Wydawnictwo Naukowe, 1960. 377. VETULANI, Adam: *La Bibliothèque de l'Église Cathédrale de Cracovie d'après le catalogue de 1110*. In: *Mélanges Joseph de Ghellinck, S.J.* Vol. 2. *Moyn Age – Époques moderne et contemporaine*. Gembloux, Éditions J. Duculot, 1951. 489–507.

¹⁹ LAW, Vivien: *The Study of Grammar under the Carolingians*. In: *Grammar and Grammars in the Early Middle Ages*. London–New York, Longman, 1997. 130–131.

²⁰ TRAUBE, Ludwig: *Die lateinische Grammatik des Mittelalters*. In: *Vorlesungen und Abhandlungen*. Vol. 2. *Einleitung in die lateinische Philologie des Mittelalters*. München, C.H. Beck'sche Verlagsbuchhandlung – Oskar Beck, 1911. 98.

²¹ Bartonek Emma fordítása, lásd GYÖRFFY György – BARTONEK Emma (ed.): *Szent István törvényeinek XII. századi kézirat az Admonti kódexben (Hasonmás kiadás)*. Bp., Helikon Kiadó, 1988. 66, 84.

²² MÉSZÁROS István: *Az iskolaiügy története Magyarországon 996–1777*. Bp., Akadémiai Kiadó, 1981. 32. CSAPODI Csaba: *A középkori könyvkultúra kibontakozása Magyarországon (1000–1400)*. In: *Magyar könyvtártörténet*. Ed. VÉRTESY Miklós. Bp., Gondolat Könyvkiadó, 1987. 11–12.

olim...” Ezt viszont fenntartással kell kezelni, mert Hartvik tanulóéveit nagy valószínűséggel nem befolyásolta magyarországi iskolázás.²³

A Szent Istvánnak tulajdonított királytükör, az Intelmek névtelen nyugati szerzőjének klasszikus hivatkozásai azt mutatják, hogy a nyugati könyvtárak klasszikus auctorai és florilegiumai milyen hatást fejtettek ki egy újonnan keresztény hitre térített országban. A szöveg két késő középkori kódexben maradt fenn: a Thuróczi-kódexben (Budapest, Országos Széchényi Könyvtár, Cod. Lat. 407, fol. 73r–79v) és az Ilosvay-kódexben (Budapest, Országos Széchényi Könyvtár, Fol. Lat. 4023, fol. 9r–11v).²⁴ A szerző számára hozzáférhető könyvtárak klasszikus állományának közvetett forrásaként a mű nyelve, szókincse és idézetei alkalmasint a latin klasszikusok hatását is mutatja. Ezek azonosítása után a kérdés az, hogy az adott klasszikus auctorok megvoltak-e ezekben a könyvtárakban, avagy az idézetek csupán florilegiumokból, illetve latin nyelvtanok példaanyagából származnak-e. Bizonyára közelebb vinne a szerzőség rejtélyének megoldásához, ha az Intelmek nyelve és idézetei segítenének annak megállapításában, hogy a szöveg egy Magyarországon kívüli könyvtár anyagát tükrözi-e, vagy egy magyarországi könyvtárat, ahol egy külföldi szerző dolgozhatott. Az a tény, hogy a mű a karoling reneszánsz latinsága szerint íródott, e tekintetben nem sokat segít.²⁵ A lehetséges szerzők között Gellért csanádi püspök és a hildesheimi Thangmar merült fel jelöltként a magyar szakirodalomban.²⁶ Akárhogyis, e külföldi szerzők könyvtárainak néhány darabja felbukkanhatott Magyarországon és befolyásolhatta az Intelmek keletkezését. Eddig nem került azonban bemutatásra olyan perdöntő bizonyíték, amely kétség nélkül alátámasztaná Gellért vagy Thangmar szerzőségét. Mégis, ha a szerzőség kérdése még mindig nem is eldöntött, a szöveg egyes részei azt mutatják, hogy a névtelen szerző hozzáfért latin klasszikusokhoz is. A harmadik fejezet a főpapoknak kijáró tiszteletről következően a klasszikus ‚pontifex’ kifejezést használja a püspökök megjelölésére – az ‚episcopus’ és a ‚praesul’ kifejezések helyett.²⁷ A hatodik fejezet a vendégek marasztalásáról és ellátásáról a következőket mondja:

²³ HARTVIK: *Legenda sancti Stephani regis*. In: *Scriptores rerum Hungaricarum tempore ducum regumque stirpis Arpadianae gestarum*. Ed. BARTONIEK Emma. Vol. 2. Bp., Királyi Magyar Egyetemi Nyomda, 1938. 401.

²⁴ *Libellus de institutione morum*. In: *Scriptores rerum Hungaricarum tempore ducum regumque stirpis Arpadianae gestarum*. Ed. BALOGH József. Vol. 2. Bp., Királyi Magyar Egyetemi Nyomda, 1938. 611–627 (a továbbiakban: SRH 2.). Lásd SZÜCS Jenő: *König Stephan in der Sicht der modernen ungarischen Geschichtsforschung*. = *Südost-Forschungen* (31.) 1972. 17–40.

²⁵ MÉSZÁROS Ede: *De cultu litterarum et de lingua Latina Hungariae medii aevi*. Roma, Istituto di Studi Romani, 1940. 6–7.

²⁶ BÉKEFI Remig: *Szent István király intelmei*. = *Századok* (35.) 1901. 10. 922–990., CSÓKA J. Lajos: *A latin nyelvű történeti irodalom kialakulása Magyarországon a XI–XIV. században*. Bp., Akadémiai Kiadó, 1967. 9–96.

²⁷ SRH 2. 622–623.

„A vendégek és a külhonból érkezők oly nagy hasznot hajthatnak, hogy méltán tarthatjuk számon őket a királyi méltóság hatodik helyén. Kezdetben azáltal növekedett a Római Birodalom, attól váltak naggyá és dicsővé a római királyok, hogy különböző égtájokról sok nemes és bölcs férfiú sereglett össze náluk. Róma bizony még ma is szolgálja volna, ha Aeneasék fel nem szabadítják. Mert a vendégek, minthogy különféle tájakról és országokból jönnek, ennek megfelelően különféle nyelveket, különféle ismereteket és fegyveres erőt hoznak magukkal, s mindezek díszére válnak a királyságnak, emelik az udvar tekintélyét, és elriasztják a külföldiek pökhendiségét. Mert az egy nyelvű és egy szokás szerint élő királyság gyenge és törekeny. Éppen ezért felszólítalak, fiam, jóakarattal vedd gondjaidba és tartsd tiszteletben őket, hogy szívesebben maradjanak nálad, mint hogy máshol lakjanak. Ha ugyanis arra fogsz törekedni, hogy lerombold, amit felépítettem, vagy szétszórd, amit egybegyűjtöttem, egészen biztosan óriási kárt szenved majd királyságod. Hogy ez ne következék be, napról napra gyarapítsd királyságodat, hogy koronádat fenségesnek tartsák az emberek.”²⁸

A kritikai szöveg kiadója szerint ez a fejezet Sallustius *De coniuratione Catilinae*-jét utánozza – más történészek azonban úgy érveltek, hogy ez a klasszikus párhuzam túlzott és a fejezet legjobb esetben is csupán távoli visszhangja Sallustiusnak.²⁹ A nyolcadik fejezet a gyermekek engedelmisségéről a következőt tartalmazza:

„Hiszen melyik görög kormányozhatná a latinokat görög szokások szerint, vagy melyik latin kormányozhatná a görögöket latin szokások szerint? Semelyik.”³⁰

Ebben a fejezetben a kutatók lehetséges utalásokat fedeztek fel III. Ottó császár római kapcsolataira, illetve további nyomokat Sallustius hatására nézve.³¹ Bizonyos kifejezések, amelyek rendelkeznek klasszikus párhuzamokkal, de nincsenek biblikus latin előképek, olyan klasszikus auctorokra emlékeztetnek mint Caesar, Cicero, Livius, Quintilianus, Terentius, továbbá Justinianus *Digestája*.³²

²⁸ SRH 2. 624–625. Bollók János fordítása, lásd KRISTÓ Gyula (ed.): *Az államalapítás korának írott forrásai*. Szeged, Szegedi Középkorász Műhely, 1999. 135–136.

²⁹ SALLUSTIUS: *De coniuratione Catilinae* 6. 1–2. Lásd BALOGH József: *Szent István és a «Róma-eszme»*. = Budapesti Szemle (599.) 1927. 92. Lásd még GUOTH Kálmán: *Egy forrás két történelemszemlélet tükrében*. = Századok (76.) 1942. 1–3. 56., DEÉR József: *A szentistváni Intelmek kérdéséhez*. = Századok (76.) 1942. 9–10. 449–450.

³⁰ SRH 2. 626. Bollók János fordítása, lásd KRISTÓ Gyula (ed.): *Az államalapítás korának írott forrásai*. Szeged, Szegedi Középkorász Műhely, 1999. 138.

³¹ BALOGH József: *The Political Testament of St. Stephen, King of Hungary*. = Hungarian Quarterly (4.) 1938. 3. 396., ÉRSZEGI Géza: *Executio maiorum – executio filiorum*. In: *Kelet és nyugat között: Történeti tanulmányok Kristó Gyula tiszteletére*. Ed. KOSZTA László. Szeged, Szegedi Középkorász Műhely, 1995. 161–168.

³² SRH 2. 620: meam totam contrivi etatem – TERENTIUS: *Adelphoe* 869: contrivi in querundo vitam atque aetatem meam, SRH 2. 621: minuere sive augere – CICERO: *De inventione* 2.115.7: facultates augere, non minuere oportere – LIVIUS: *Ab urbe condita* 10.26.1.3: nec augere nec minuere – QUINTILIANUS: *Institutio oratoria* 3.4.15.5: augere minuere – JUSTINIANUS: *Digesta* 15.1.4.3: vel augere vel minuere, SRH 2. 623: ordinem servabis – CAESAR: *De bello Gallico* 4.26.1–2: ordines servare – CICERO: *De inventione* 1.59.8: ordinem servant – LIVIUS: *Ab urbe condita* 3.60.9.2:

Ezek a klasszikus párhuzamok két kérdést vetnek fel. Először is miként dönthető el, hogy egy párhuzam közvetett vagy közvetlen kölcsönzés eredménye, avagy pusztán véletlen egybeesés? Másodsor pedig, ismerve a vegyes tartalmú kéziratok és a florilegiumok természetét, mennyiben utalnak a bizonyítottan klasszikus párhuzamok egy-egy adott könyvtár anyagára? Az alapvető nehézség Justinianus lehetséges hatásával kapcsolatban például az, hogy a *Digesta* felfedezése csak a 11. század közepe utáni időszakra tehető.³³ Livius közvetlen ismerete szintén ritka volt a középkorban. Másrészt viszont Livius, valamint Caesar és Sallustius jelenléte a karoling könyvtárakban inkább nyelvük és stílusuk tanulmányozására szolgált, mint a történeti érdeklődés kielégítésére.³⁴ Sallustius továbbá a középkorban moralistaként és rhetorként fontosabb volt, mint történetíróként.³⁵ A közelmúltban a magyar klasszika-filológia latin klasszikusok további hatását fedezte fel az Intelmekben, nevezetesen Florus nyomait és néhány Horatius-flosculust.³⁶ A klasszikus párhuzamok jól értelmezhetők a karoling királytűkrök és még inkább a „renovatio imperii Romanorum” Ottó-kori eszméje, illetve annak közép-európai változatai történeti hátterének ismeretében is.³⁷ A latin klasszikusok jelenléte a helyi könyvtárakban és a névtelen szerző által hozzáférhető könyvtárakban nehezen igazolható pusztán az antik római szövegek másodkézből vett ismerete alapján, de semmiképpen nem is zárható ki. Ez a kettősség igen jól megmutatkozik Orléans-i Jónás karoling királytűkrében, aki Vergilius *Aeneis*ének egyik híres sorát idézte („parcere

servabant ordinem, *SRH* 2. 624: Romanum crevit imperium – LIVIUS: *Ab urbe condita* 4.3.13.2: crevit imperium Romanum, *SRH* 2. 625: inbecille et fragile – CICERO: *Tusculanae disputationes* 5.3.4: imbecillitatem fragilitatemque, *SRH* 2. 625: auge regnum – LIVIUS: *Ab urbe condita* 38.48.4.5: regna augetis, *SRH* 2. 626: Grecis moribus – CICERO: *In Verrem* 2.1.66.4: Graeco more – LIVIUS: *Ab urbe condita* 10.47.4.1: e Graeco more.

³³ Lásd MÜLLER, Wolfgang P.: *The Recovery of Justinian's Digest in the Middle Ages*. = *Bulletin of Medieval Canon Law* (20.) 1990. 1–29.

³⁴ Lásd MORTENSEN, Lars Boje: *Working with Ancient Roman History: A Comparison of Carolingian and Twelfth-Century Scholarly Endeavours*. In: *Gli umanesimi medievali*. Ed. Claudio LEONARDI. Firenze, Società Internazionale per lo Studio del Medioevo Latino, 1998. 415.

³⁵ Lásd SMALLEY, Beryl: *Sallust in the Middle Ages*. In *Classical Influences on European Culture a.d. 500–1500*. Ed. Robert Ralph BOLGAR. Cambridge, Cambridge University Press, 1971. 175.

³⁶ Lásd HAVAS László: *À propos des sources de la première théorie d'état en Hongrie (L'Admonition de Saint Étienne à son fils, Émeric)*. = *Acta Classica Universitatis Scientiarum Debreceniensis* (33.) 1997. 175–187., BORZSÁK István: *Horatius Magyarországon*. In: *Dragma: Válogatott tanulmányok*. Vol. 3. Bp., Telosz Kiadó, 1997. 130., HAVAS László: *A klasszikus római történetírás hatása a magyarországi latin nyelvű irodalom kezdeteire. (Adalékok a Kr.u.-i első ezredforduló európai és magyar szellemi örökségéhez.)* = *Irodalomtörténeti Közlemények* (104.) 2000. 5–6. 560.

³⁷ Lásd BAK János: *Some Recent Thoughts of Historians about Central Europe in 1000 A.D.* = *Hortus Artium Medievalium* (6.) 2000. 65–71.

subiectis et debellare superbos”) – ez valószínűleg egy közvetett idézet Szent Ágoston *De civitate Dei*jén keresztül.³⁸

A hét szabad művészet szerepeltetése és a latin klasszikusokra való közvetett hivatkozások a *Deliberatió*ban, Szent Gellért csanádi püspök exegetikai értekezésében, tükrözi a szerző által elérhető könyvtárak használatát: a velencei kolostori könyvtárét, a csanádi székesegyházi könyvtárét és a szerző magánkönyvtárát. A mű egyetlen 11. századi kéziratban maradt fenn (München, Bayerische Staatsbibliothek, Clm. 6211) és három kiadásban jelent meg.³⁹ A szerző a velencei San Giorgio Maggiore kolostor szerzetese volt, aki Magyarországra utazott, csanádi püspök lett és az 1046-os pogánylázadás mártírjaként halt meg.⁴⁰ Az 1790-es editio princeps előszava síkraszáll a „paucitas librorum” gondolata ellen és úgy érvel, hogy a 11. században virágzó könyvtári kultúra létezett.⁴¹ Ezt azonban nem sok forrás támasztja alá Gellért közvetlen környezetében. Tribuno Memmo dózse 982-es adománylevele a velencei San Giorgio Maggiore kolostor számára csupán liturgikus könyveket említ: „cum toto edificio, libris, thesauro”.⁴² Semmilyen közvetlen forrás nem áll rendelkezésre a csanádi székesegyházi könyvtár anyagára sem, jóllehet görög kéziratok valószínűsíthető jelenléte a marosvári görög kolostorban a csanádi egyházmegye területén, illetve a *Deliberatio* utalásai a *Corpus Areopagiticum*ra még Gellért püspök görög nyelvtudásának kérdését is felvetették.⁴³ Vannak feltételezések a magánkönyvtárát illetően is, amely olyan

³⁸ ORLÉANS-I JÓNÁS: *De institutione regia*. In: *Sources Chrésiennes*. Ed. Alain DUBREUCQ. Vol. 407. Paris, Les Éditions du Cerf, 1995. 208. – VERGILIUS: *Aeneis* 6.853. – ÁGOSTON, Szent: *De civitate Dei* 1.6.

³⁹ BATTHYÁNY Ignác (ed.): *Sancti Gerardi episcopi Chanadiensis scripta et acta hactenus inedita cum serie episcoporum Chanadiensium*. Karlsburg, Typis Episcopalis, 1790. 1–297., *Gerardi Moresanae aeccliesiae seu Csanadiensis episcopi Deliberatio supra hymnum trium puerorum*. In: *Corpus Christianorum: Continuatio mediaevalis*. Ed. Gabriel SILAGI. Vol. 49. Turnhout, Brepols, 1978. (továbbiakban: CCCM 49.), ismerteti WARD, John O. = *Speculum* (55.) 1980. 2. 361–362., KARÁCSONYI Béla – SZEGFÜ László (ed.): *Deliberatio Gerardi Moresanae aeccliesiae episcopi supra hymnum trium puerorum*. Szeged, Scriptum Kiadó, 1999., ismerteti NEMERKÉNYI Előd = *Budapesti Könyvszemle* (12.) 2000. 4. 402–405.

⁴⁰ Lásd KOSZTOLNYIK Zoltán: *The Importance of Gerard of Csanád as the First Author in Hungary*. = *Traditio* (25.) 1969. 376–386., LECLERCQ, Jean: *Saint Gérard de Csanád et le monachisme*. = *Studia Monastica* (13.) 1971. 1. 13–30., SZEGFÜ László: *La missione politica ed ideologica di San Gerardo in Ungheria*. In: *Venezia e Ungheria nel Rinascimento*. Ed. Vittore BRANCA. Firenze, Leo S. Olschki Editore, 1973. 23–36.

⁴¹ BATTHYÁNY Ignác (ed.): *Sancti Gerardi episcopi Chanadiensis scripta et acta hactenus inedita cum serie episcoporum Chanadiensium*. Karlsburg, Typis Episcopalis, 1790. XIX–XXV.

⁴² DAMERINI, Gino: *L'isola e il Cenobio di San Giorgio Maggiore*. Venezia, Fondazione Giorgio Cini, 1969. 239. Lásd még RAVEGNANI, Giorgio: *Le biblioteche del monastero di San Giorgio Maggiore*. Firenze, Leo S. Olschki Editore, 1976. 11.

⁴³ Lásd IVÁNKA Endre: *Das 'Corpus Areopagiticum' bei Gerhard von Csanád (†1046)*. = *Traditio* (15.) 1959. 205–222., MORAVCSIK Gyula: *The Role of the Byzantine Church in Medieval Hungary*. In: *Studia Byzantina*. Bp., Akadémiai Kiadó, 1967. 330–333.

kézikönyvek személyes gyűjteménye lehetett, amiket Itáliából hozott magával Magyarországra.⁴⁴ Mindent egybevéve a *Deliberatio*hoz kell fordulni annak megvizsgálására, hogy Gellért milyen klasszikus latin szövegekhez juthatott hozzá. Már kimutatták, hogy fő forrása Sevillai Izidor *Etymologiae*ja volt, amikor a pogány örökséghez tartozó témákat tárgyalt, mint a filozófia felosztását, az asztrológiát és a retorikát. Noha főleg liturgikus, biblikus és patrisztikus szövegeket használt, Gellért jellegzetes nyelve és stílusa messze áll forrásai nyelvi fegyelmettségétől – nem is beszélve a klasszikus latinságról.⁴⁵ Annál inkább meglepő kimutatni klasszikus idézeteit, amelyek megintcsak Izidor *Etymologiae*ján alapulnak: idézi Lucretiust⁴⁶ és Terentiust. Az utóbbitól származó idézet („veritas odium parit”) a középkori himnuszköltészetben és proverbiumokban is megjelenik.⁴⁷ Terentius középkori könyvtárakban való népszerűségét bizonyítja egy Terentius-kommentárt tartalmazó kézirat is, amely része volt San Faustino kolostori könyvtárának az észak-itáliai Bresciában és később a regensburgi Szent Emmerám kolostori könyvtárába került (München, Bayerische Staatsbibliothek, Clm. 14420).⁴⁸ Szerepel továbbá a *Deliberatio*ban egy Horatius-reminiszcencia is, megintcsak az *Etymo-*

⁴⁴ Lásd SZEGFÜ László: *Néhány XI. századi «liber portabilis» nyomában. (Gellért püspök kézikönyvei.)* = Acta Universitatis Szegediensis de Attila József Nominatae: Acta Bibliothecaria (8.) 1979. 1. 3–60.

⁴⁵ Lásd BODOR András: *Szent Gellért Deliberatio-jának főforrása.* = Századok (77.) 1943. 4–6. 173–227., SILAGI, Gabriel: *Untersuchungen zur 'Deliberatio supra hymnum trium puerorum' des Gerhard von Csanád.* München, Argeo-Gesellschaft, 1967., 51–78., DÉRI Balázs: *Szent Gellért-szövegproblémák.* In: *Egyházak a változó világban.* Ed. BÁRDOS István – BEKE Margit. Esztergom, Komárom-Esztergom Megye Önkormányzata, 1991. 387–389., TÖRÖK József: *Gerardus de Venetis auctor et monachus? (Une clerc médiéval et la Bible).* In: *Spiritualità e lettere nella cultura italiana e ungherese del basso medioevo.* Ed. Sante GRACIOTTI – Cesare VASOLI. Firenze, Leo S. Olschki, 1995. 203–209.

⁴⁶ CCCM 49. 23: celum quod dicitur aer – LUCRETIUS: *De rerum natura* 4. 133: caelo qui dicitur aer – LINDSAY, W.M. (ed.): *Isidori Hispalensis episcopi Etymologiarum sive Originum libri XX.* Oxford, Clarendon Press, 1911. 13.4.3 (a továbbiakban: *Etymologiae*), idézi még CICERO: *De natura deorum* 2.91, SERVIUS: *In Vergilii Aeneidos libros* 1.51, 1.58, 5.18, 9.20, 10.899.

⁴⁷ CCCM 49. 158: Veritas, ait, odium parit – TERENTIUS: *Andria* 68: obsequium amicos, veritas odium parit – *Etymologiae* 1.36.3, 2.9.12, 12.11.1, 2.21.14, idézi még CICERO: *Laelius de amicitia* 89.3, QUINTILIANUS: *Institutio oratoria* 8.5.4. Lásd még DREVES, Guido Maria (ed.): *Analecta hymnica medii aevi.* Vol. 21.2. *Cantiones et metuti: Cantiones festivae, morales, variae.* Leipzig, O.R. Reisland, 1895. 125., WALTHER, Hans – SCHMIDT, Paul Gerhard (ed.): *Proverbia sententiaeque Latinitatis medii ac recentioris aevi.* Vol. 9. Göttingen, Vandenhoeck & Ruprecht, 1986. 784.

⁴⁸ Lásd BISCHOFF, Bernhard: *Das Güterverzeichnis des Klosters SS. Faustino e Giovita in Brescia aus dem Jahre 964.* = Italia Medioevale e Umanistica (15.) 1972. 53–54., VILLA, Claudia: *«Denique Terenti dultia legimus acta...»: Una «lectura Terenti» a S. Faustino di Brescia nel secolo IX.* = Italia Medioevale e Umanistica (22.) 1979. 1–44. Lásd még MARÓTI Egon: *Terenz in Ungarn.* = Altertum (8.) 1962. 4. 243.

logiaeból, amit eddig még nem azonosítottak.⁴⁹ Gellért emellett utal Ciceróra és Macrobiusra is.⁵⁰ A hét szabad művészet ábrázolása és az antik görög és római filozófusokra vonatkozó bíráló megjegyzései látszólag az antidialektikusok és a világi műveltség ellenzőinek színében tüntetik fel, nagyon hasonlóan Petrus Damianihoz. Ez azonban csak egy irodalmi konvenció – alapvetően patrisztikus képzettsége mellett nagyon is tudatában kellett lennie a klasszikus auctorok jelentőségének, ami csak a klasszikus műveltség legalább egy bizonyos szintjének birtokában volt lehetséges. A kérdés az, hogy mit jelent mindez a könyvtárak szempontjából, amelyeket használt. Petrus Damiani, akit gyakran neveznek antidialektikusnak, szintén rendelkezett klasszikus auctorokkal avellanai könyvtárában és nagyon jól ismerte is őket.⁵¹ A könyvtáaira vonatkozó közvetlen források hiánya ellenére, ez alapjaiban Gellért püspökre is igaz. A hét szabad művészet és a klasszikus műveltség közötti szoros középkori kapcsolat arra utal, hogy hozzájuthatott legalább néhány klasszikus auctorhoz a velencei kolostorban, a csanádi székesegyházban vagy éppen magánkönyvtárában.⁵²

A pannonhalmi bencés kolostor 11. század végi könyvjegyzéke egy Szent László által kibocsátott oklevélben maradt fenn (Pannonhalma, Bencés Főapátsági Levéltár, Capsa 2A).⁵³ A könyvjegyzék összesen nyolcvan kötetet rögzít, amelyek mintegy kétszáz, javarészt liturgikus és patrisztikus szöveget tartalmazhattak. Szerepelnek azonban klasszikus tételek is a felsorolásban: „Invective Ciceronis, Lucanus, II Donati... III Catones.” E pannonhalmi kéziratok közül egy sem maradt fenn, de ezen klasszikus szövegek említése mutatja, hogy szerepük volt a latin nyelv oktatásában és tanulásában a kolostori iskolában. Középkori könyvtárak rekonstruálásakor szem előtt kell tartani, hogy egy könyvtár megalapítása régi könyvek összegyűjtésével és újak beszerzésével járt.⁵⁴ Mivel a pannonhalmi oklevél a kolostor javainak teljes összeírása, valószínűleg az összes könyvet tartalmazza, amelyek elérhetőek voltak az összeállítás során. Noha fontos hangsúlyozni, hogy ez a könyvjegyzék nem igazi könyvtári katalógus, nem követi az osztályozás ka-

⁴⁹ CCCM 49. 49: non Epicurii, illius coessentes, qui porcus a stultis sapientibus nuncupatus est – HORATIUS: *Epistulae* 1.4.16: cum ridere voles, Epicuri de grege porcum – *Etymologiae* 8.6.15: Epicuro... quem etiam ipsi philosophi porcum nominaverunt.

⁵⁰ CCCM 49. 5, 38, 83.

⁵¹ Lásd DRESSLER, Fridolin: *Petrus Damiani: Leben und Werk*. Roma, Pontificium Institutum S. Anselmi, 1954. 186–188, HOLOPAINEN, Toivo J.: *Dialectic and Theology in the Eleventh Century*. Leiden – New York – Köln, E.J. Brill, 1996. 6–43.

⁵² Lásd WAGNER, David L.: *The Seven Liberal Arts and Classical Scholarship*. In: *The Seven Liberal Arts in the Middle Ages*. Ed. David L. WAGNER. Bloomington, Indiana University Press, 1983. 1–31.

⁵³ GYÖRFFY György (ed.): *Diplomata Hungariae antiquissima*. Vol. 1. *Ab anno 1000 usque ad annum 1131*. Bp., Akadémiai Kiadó, 1992. 295–301. Lásd még MUNK OLSEN, Birger: *L'étude des auteurs classiques latins aux XIe et XIIe siècles*. Vol. 3.1. *Les classiques dans les bibliothèques médiévales*. Paris, Éditions du Centre National de la Recherche Scientifique, 1987. 179–180.

⁵⁴ Lásd BABCOCK, Robert G.: *Reconstructing a Medieval Library: Fragments from Lambach*. New Haven, CT, Beinecke Rare Book & Manuscript Library, 1993. 35–49.

roling mintáját és a könyvekre mint értékes tárgyakra utal ahelyett, hogy „bibliográfiái” leírást adna, mégis mutatja a könyvek fizikai elhelyezését a liturgikus, személyes és iskolai olvasmányok szerint – akár egy ‚Standortsregister’. Ebben az értelemben ez a leltár tükrözi a kolostor javait összeíró oklevél rendeltetését. A klasszikus szövegeket tartalmazó kötetek oktatási célokat szolgáltak és ott voltak elhelyezve, ahol ténylegesen használták őket, vagyis az iskolában. A 11. század végére a pannonhalmi könyvek közül néhány már a helyi scriptorium másoló tevékenységének terméke lehetett.⁵⁵ Bár a könyvjegyzék műfajok szerint nem tesz különbséget, könnyen lehet, hogy összeállítására egy korábbi könyvtári katalógus vagy egy másik könyvjegyzék alapján került sor. Mire a korábbi katalógust vagy jegyzéket belefoglalták a királyi oklevél általános leltárába, a gyűjteményben történhetek változások új szerzemények és áthelyezések tekintetében.⁵⁶ Egy ideális középkori kolostorban könyvszekrények voltak a templomban, a sekrestyében, a refektóriumban, a kórházban és az iskolában – a liturgia, a magánáhítat és az oktatás könyvhasználati céljainak megfelelően. A különböző könyvek ugyanabban a scriptoriumban készültek, különböző helyeken használták őket, de végül kicserélésük után ugyanabba a könyvtárba kerültek. Következésképpen a régi könyveket többé-kevésbé hasonló módon kezelték a könyvtári katalógusokban.⁵⁷ Ez igaz lehet egy nagyobb monasztikus kultúrközpontra, de valószínűleg nem igaz Pannonhalmára, ahol a könyveknek a kolostorok és székesegyházak között zajló területi forgalma és cirkulációja kiegészíthette a helyi

⁵⁵ Lásd CSAPODI Csaba: *A legrégebb magyar könyvtár belső rendje. (Pannonhalma a XI. században.)* = Magyar Könyvszemle (73.) 1957. 1. 14–24., *Die Aufstellung der Klosterbibliothek Pannonhalma (St. Martinsberg, Ungarn) im 11. Jahrhundert.* = Gutenberg Jahrbuch (44.) 1969. 308–312., *Le catalogue de Pannonhalma, reflet de la vie intellectuelle des Bénédictines du XIe siècle en Hongrie.* In: *Miscellanea codicologica F. Masai dicata.* Ed. Pierre COCKSHAW – Monique-Cécile GARAND – Pierre JODOGNE. Vol. 1. Gand, Éditions Scientifiques E. Story – Scientia S.P.R.L., 1979. 165–173. Lásd még MCKITTERICK, Rosamond: *The Carolingians and the Written Word.* Cambridge, Cambridge University Press, 1990. 178–196., SHARPE, Richard: *Reconstructing Medieval Libraries.* In: *Bilan et perspectives des études médiévales en Europe.* Ed. Jacqueline HAMESSE. Louvain-la-Neuve, Fédération Internationale des Instituts d’Études Médiévales, 1995. 399–408., MILDE, Wolfgang: *Über Anordnung und Verzeichnung von Büchern in mittelalterlichen Bibliothekskatalogen.* = *Scriptorium* (50.) 1996. 2. 269–278.

⁵⁶ Lásd VESZPRÉMY László: *A pannonhalmi bencés apátság könyvei a 11. század végi összeírás alapján.* In: *Mons Sacer 996–1996: Pannonhalma 1000 éve.* Ed. TAKÁCS Imre. Pannonhalma, Pannonhalmi Főapátság, 1996. 327–332., *La biblioteca nell’inventario della fine del secolo undicesimo (1093–1095).* In: *Mille anni di storia dell’Arcidiocesi di Pannonhalma.* Ed. PÁL József – SOMORJAI Ádám. Roma, Accademia d’Ungheria in Roma, 1997. 83–99. Lásd még BÁNHÉGY B. Miksa: *Magyar bencés könyvtárak a középkorban.* In: *Paradisum plantavit: Bencés monostorok a középkori Magyarországon.* Ed. TAKÁCS Imre. Pannonhalma, Pannonhalmi Bencés Főapátság, 2001. 76.

⁵⁷ Lásd LEHMANN, Edgar: *Die Bibliotheksräume der deutschen Klöster im Mittelalter.* Berlin, Akademie-Verlag, 1957. 2–7., MOSTERT, Marco: *The Library of Fleury: A Provisional List of Manuscripts.* Hilversum, Verloren Publishers, 1989. 34.

scriptorium tevékenységét a korai időszakban.⁵⁸ A klasszikus auctoroknak a tanrendben betöltött szerepe befolyásolta a latin klasszikusok megjelenésének kodológiai vetületét. Egy könyvjegyzékben említett tétel nem feltétlenül az egyetlen darabja egy vegyes tartalmú kódexnek. Kremsmünster kolostorának 11. századi könyvtári katalógusa például Terentius, Avianus, Cato és Arator nevét mint egyetlen kötet tartalmát rögzíti.⁵⁹ A vegyes tartalmú kódexeket nem véletlenszerűen állították össze – még ha egy kódex klasszikus és patrisztikus szövegeket tartalmazott, amint az gyakran elő is fordult, a kézirat mégis rendelkezett egy belső egységgel, ami rendszerint attól függött, milyen célra készítették a könyvet. Ez az egység hatással volt a különböző műfajok közötti középkori különbségtételre és ezáltal befolyásolta a könyvtári osztályozást is.⁶⁰ Ez van a klasszikus szövegek pannonhalmi könyvjegyzékben való megjelenésének hátterében. A 11. századi könyvtári katalógusok tanúsága szerint az „Invective Ciceronis”-nak nevezett tétel a Catilina elleni beszédekre utal a hatalmas mennyiségű Cicero-kézirat között.⁶¹ A „Lucanus” tétel Lucanus *Pharsaliájára* utal, arra a népszerű eposzra, amit igen gyakran másoltak, idéztek és kommentáltak a középkorban.⁶² A „II Donati” a Donatus-féle *Ars minor* és *Ars maior*. A kéziratok általában az *Ars minor*t tartalmazták első helyen és utána az *Ars maior*t. Noha „a karolingok számára” például „Donatus a nyelvtant jelentette és nem az embert”, ezek nem kezdő nyelvtanok voltak. Középkori tudósok azért írtak hozzájuk kommentárokat, mert az olvasók önmagukban nem teljesen értették meg őket. Amiből a tanulók a kezdő latin nyelvtant tényle-

⁵⁸ Lásd CENCETTI, Giorgio: *Scritture e circolazione libraria nei monasteri benedettini*. In: *Libri e lettori nel medioevo: Guida storica e critica*. Ed. Guglielmo CAVALLO. Roma – Bari, Editori Laterza, 1977. 73–97.

⁵⁹ PAULHART, Herbert (ed.): *Mittelalterliche Bibliothekskataloge Österreichs*. Vol. 5. *Oberösterreich*. Wien – Köln – Graz, Hermann Böhlau Nachf., 1971. 34. Lásd még REYNOLDS, Suzanne: *Medieval Reading: Grammar, Rhetoric and the Classical Text*. Cambridge, Cambridge University Press, 1996. 7–16.

⁶⁰ Lásd SHAILOR, Barbara A.: *A Cataloger's View*. In: *The Whole Book: Cultural Perspectives on the Medieval Miscellany*. Ed. Stephen G. NICHOLS – Siegfried WENZEL. Ann Arbor, University of Michigan Press, 1996. 153–167.

⁶¹ ROUSE, R. H. – REEVE, M. D.: *Cicero: Speeches*. In: *Texts and Transmission: A Survey of the Latin Classics*. Ed. L. D. REYNOLDS. Oxford, Clarendon Press, 1983. 64–65. Lásd még MUNK OLSEN, Birger: *L'étude des auteurs classiques latins au XIe et XIIe siècle: Apicius – Juvénal*. Paris, Éditions du Centre National de la Recherche Scientifique, 1982. 99–350.

⁶² Lásd MANITIUS, Max: *Beiträge zur Geschichte römischer Dichter im Mittelalter*. = *Philologus* (51.) 1892. 4. 704–719., MARTI, Berthe Marie: *Literary Criticism in the Mediaeval Commentaries on Lucan*. = *Transactions and Proceedings of the American Philological Association* (72.) 1941. 245–254., JENNINGS, Margaret: *Lucan's Medieval Popularity: The Exemplum Tradition*. = *Rivista di Cultura Classica e Medioevale* (16.) 1974. 2–3. 215–233., WERNER, Shirley: *The Transmission and Scholia to Lucan's Bellum civile*. Hamburg, Lit Verlag, 1998.

gesen tanulták, talán nem is volt felsorolva a pannonthalmi leltárban.⁶³ A „III Catones” a *Disticha Catonis* példányai, ami a gyakorlati pogány etika gyűjteményeként a középkor számára egy karoling átdolgozásban volt elérhető. A kommentárok révén Cato keresztény moralistává vált és a latin nyelvtanulás bevett olvasókönyveként szolgált. Ezáltal sokan idézték ezt a szöveget is a középkorban és beolvastották olyan kézikönyvekbe, amelyek patrisztikus szövegeket tartalmaztak és olyan klasszikusokat, mint Cicero, Horatius, Lucanus, Macrobius, Ovidius, Terentius, Vergilius és Priscianus.⁶⁴ A Pannonthalmán jegyzékbe vett klasszikus szövegek által képviselt műveltségi szint értékeléséhez össze kell hasonlítani ezt a forrásanyagot egyéb 11. századi könyvtári katalógusokkal. A jeles példák egyike a latin kereszténység túlsó széléről Ripoll kolostora, ahol Cicero, Lucanus, Donatus és a *Disticha Catonis* másolatai éppúgy megtalálhatók voltak, mint Juvenalis, Macrobius, Terentius, Vergilius és Priscianus.⁶⁵ Tegernsee és Gorze kolostora szintén sokkal jobban el volt látva klasszikusokkal a 11. században, mint Pannonthalma.⁶⁶ Kisebb házak, mint Blaubeuren, Michelsberg, Weißenstephan és Füssen szintén viszonylag gazdag klasszikus állományt mondhattak magukénak. Az utóbbi például a 11. század végén Donatus négy és a *Cato* két másolatával rendelkezett, továbbá Sallustius, Vergilius és Priscianus példányaival.⁶⁷ Saját kategóriájában

⁶³ Lásd KEIL, Heinrich (ed.): *Grammatici Latini*. Vol. 4. Leipzig, Teubner, 1864. XXXV. Lásd még HOLTZ, Louis: *Donat et la tradition de l'enseignement grammatical: Étude sur l'ars Donati et sa diffusion (IVe-IXe siècle) et édition critique*. Paris, Centre National de la Recherche Scientifique, 1981. 217–326., ismerteti Ó CRÓINÍN, Dáibhí = Peritia (2.) 1983. 307–311.

⁶⁴ Lásd MANITIUS, Max: *Beiträge zur Geschichte römischer Dichter im Mittelalter*. = *Philologus* (51.) 1892. 1. 164–171., CHASE, Wayland Johnson: *The Distichs of Cato: A Famous Medieval Textbook*. Madison, WI, University of Wisconsin, 1922., SANFORD, Eva Matthews: *The Use of Classical Latin Authors in the Libri Manuales*. = *Transactions and Proceedings of the American Philological Association* (55.) 1924. 190–248., HAZELTON, Richard: *The Christianization of «Cato»: The Disticha Catonis in the Light of Late Mediaeval Commentaries*. = *Mediaeval Studies* (19.) 1957. 157–173., DUFF, J. Wight – DUFF, Arnold M. (ed.): *Minor Latin Poets*. Vol. 2. Cambridge, MA, Harvard University Press – London, William Heinemann Ltd., 1982. 585–586.

⁶⁵ BEER, Rudolf: *Die Handschriften des Klosters Santa Maria de Ripoll, I.* = *Sitzungsberichte der Kaiserlichen Akademie der Wissenschaften in Wien: Philosophisch-Historische Klasse* (155.) 1907. 3. 106–109.

⁶⁶ EDER, Christine Elisabeth: *Die Schule des Klosters Tegernsee im frühen Mittelalter im Spiegel der Tegernseer Handschriften*. = *Studien und Mitteilungen zur Geschichte des Benediktiner-Ordens und seiner Zweige* (83.) 1972. 1–2. 52–135., WAGNER, Anne: *Gorze au XIe siècle: Contribution à l'histoire du monachisme bénédictin dans l'Empire*. Turnhout, Brepols, 1996. 101–190.

⁶⁷ LEHMANN, Paul (ed.): *Mittelalterliche Bibliothekskataloge Deutschlands und der Schweiz*. Vol. 1. *Die Bistümer Konstanz und Chur*. München, C.H. Beck'sche Verlagsbuchhandlung – Oskar Beck, 1918. 19–20., RUF, Paul (ed.): *Mittelalterliche Bibliothekskataloge Deutschlands und der Schweiz*. Vol. 3.1. *Bistum Augsburg*. München, C.H. Beck'sche Verlagsbuchhandlung, 1932. 112–118., GLAUCHE, Günter (ed.): *Mittelalterliche Bibliothekskataloge Deutschlands und der Schweiz*. Vol. 4.2. *Bistum Freising*. München C.H. Beck'sche Verlagsbuchhandlung, 1979., 645–649., DENGLER-SCHREIBER, Karin: *Scriptorium und Bibliothek des Klosters Michelsberg in Bamberg*. Graz, Akademische Druck- und Verlagsanstalt, 1979. 150–205. Lásd még CSAPODI Csaba: *A középkori*

azonban Pannonhalma meglehetősen színvonalas átlagot képvisel. Bury Saint Edmunds vagy Spalato könyvtárai például egyáltalán semmilyen klasszikus auctorral nem rendelkeztek a 11. században.⁶⁸ Általában véve tehát a pannonhalmi kolostornak is volt egy szerény része abban, amit a középletin filológia úgy nevez, mint a bencés rend szerepét az antik Róma irodalmának középkori átörökítésében.⁶⁹

Összefoglalásul megállapítható, hogy Fulbert chartres-i püspök Bonipert pécsi püspöknek írt levele, Szent István Intelmei, Szent Gellért *Deliberatiója* és a pannonhalmi könyvjegyzék által nyújtott töredékes forrásanyag alapján a kolostori és székesegyházi könyvtárak állományának típusait nem lehet elkülöníteni. Ennek ellenére az iskolai auctorok latin klasszikusok voltak a 11. századi Magyarországon is.⁷⁰ Áttételes forrásként a szövegek nyelve, azaz az Intelmek úgynevezett „kristálytisza latinsága” és a *Deliberatio* kevésbé tagolt, rendhagyó latinja szintén segít annak megállapításában, hogy megfogalmazásukat mennyiben befolyásolták a klasszikus auctorok.⁷¹ A nehézség abban áll, hogy különbséget kell tenni egyrészt a szerzők által külföldön, külföldi könyvtárak használata során szerzett klasszikus műveltség, másrészt a számukra már Magyarországon is hozzáférhető olvasmányok között. Ez annál is inkább összetett feladat, mivel a klasszikus kánon a középkorban a patrisztikus tekintélyek közvetítése révén élt tovább. A 11. századi Magyarország összefüggésében rendelkezésre álló ismeretanyag alapján kialakított kép igen szerény a karoling könyvtárak klasszikus állományához és az olyan gazdag székesegyházi és kolostori gyűjteményekhez viszonyítva, mint

könyvtári katalógusok eszmetörténeti tükröződése. In: *Eszmetörténeti tanulmányok a magyar középkorról*. Ed. SZÉKELY György. Bp., Akadémiai Kiadó, 1984. 55–69.

⁶⁸ Lásd THOMSON, R.M.: *The Library of Bury St Edmunds Abbey in the Eleventh and Twelfth Centuries*. = *Speculum* (47.) 1972. 4. 617–645., RAČKI, Franjo (ed.): *Monumenta spectantia historiam Slavorum meridionalium*. Vol. 7. *Documenta historiae Chroaticae periodum antiquam illustrantia*. Zagreb, Academia Scientiarum et Artium, 1877. 182. Lásd még SAKCINSKI, Ivan Kukuljević (ed.): *Codex diplomaticus regni Croatiae, Dalmatiae et Slavoniae*. Vol. 1. *Ab anno 503 usque ad annum 1102*. Zagreb, Dragutin Albrecht, 1874. 111–112, 152–153, 170–176, 189.

⁶⁹ Lásd LEHMANN, Paul: *The Benedictine Order and the Transmission of the Literature of Ancient Rome in the Middle Ages*. In: *Erforschung des Mittelalters: Ausgewählte Aufsätze*. Vol. 3. Stuttgart, Anton Hiersemann, 1960. 173–183., LECLERCQ, Jean: *The Love of Learning and the Desire for God: A Study of Monastic Culture*. New York, Fordham University Press, 1961. 116–151., KOTTJE, Raymond: *Klosterbibliotheken und monastische Kultur in der zweiten Hälfte des 11. Jahrhunderts*. = *Zeitschrift für Kirchengeschichte* (80.) 1969. 2. 145–162., BISCHOFF, Bernhard: *Das benediktinische Mönchtum und die Überlieferung der klassischen Literatur*. = *Studien und Mitteilungen zur Geschichte des Benediktiner-Ordens und seiner Zweige* (92.) 1981. 3–4. 165–190., MAGISTRALE, Francesco: *La scuola monastica: Dall'istruzione elementare alla lettura dei classici*. In: *Virgilio e il Chiostro: Manoscritti di autori classici e civiltà monastica*. Ed. Mariano DELL'OMO. Roma, Fratelli Palombi Editori, 1996. 17–24.

⁷⁰ Lásd GLAUCHE, Günter: *Die Rolle der Schulautoren im Unterricht von 800 bis 1100*. = *Settimane di Studio del Centro Italiano di Studi sull'Alto Medioevo* (19.) 1972. 2. 617–636.

⁷¹ Lásd HORVÁTH János: *Árpád-kori latinnyelvű irodalmunk stílusproblémái*. Bp., Akadémiai Kiadó, 1954. 31.

Chartres, Cluny, Monte Cassino vagy Sankt Gallen.⁷² Ez azonban olyan kezdet, amit érdemes tanulmányozni annak érdekében, hogy történetileg érthetővé váljék a latin írásbeliség fejlődése a középkori Magyarországon és hogy némi szerény adalékkal hozzájárulhassunk a klasszikus hagyomány középkori továbbélését vizsgáló kutatás jelenlegi állásához.⁷³ A néhány latin klasszikus megléte a 11. századi Magyarország könyvtáraiban azért jelentős, mert fényt vet az importált nyugati kultúra meghonosítására egy újonnan keresztény hitre térített országban. A vizsgált források módszeres elemzése azt bizonyítja, hogy a középkori könyvtárak történetének részletei hozzájárulnak a klasszikus hagyomány középkori továbbélésének tanulmányozásához és hogy a 11. századi Magyarország elveszett latin klasszikusait legjobban saját összefüggésükben lehet értelmezni: a középkori könyvtárakban.

⁷² Lásd BEDDIE, James Stuart: *The Ancient Classics in the Mediaeval Libraries*. = *Speculum* (5.) 1930. 1. 3–20., REYNOLDS, L. D. – WILSON, N. G.: *Scribes and Scholars: A Guide to the Transmission of Greek and Latin Literature*. Oxford, Clarendon Press, 1974. 86–90., NEWTON, Francis: *The Scriptorium and Library at Monte Cassino, 1058–1105*. Cambridge, Cambridge University Press, 1999. 96–118., OCHSENBEIN, Peter: *Die St. Galler Klosterschule*. In: *Das Kloster St. Gallen im Mittelalter: Die kulturelle Blüte vom 8. bis zum 12. Jahrhundert*. Ed. Peter OCHSENBEIN. Stuttgart, Theiss, 1999. 95–107.

⁷³ Lásd MUNK OLSEN, Birger: *Etat présent des études sur la réception de la littérature classique au Moyen Age et à la Renaissance (Conclusion)*. In: *The Classical Tradition in the Middle Ages and the Renaissance*. Ed. Claudio LEONARDI – Birger MUNK OLSEN. Spoleto, Centro Italiano di Studi sull'Alto Medioevo, 1995. 185–196.

ELŐD NEMERKÉNYI

Latin classics in medieval libraries: Hungary in the eleventh century

The study of Medieval Latin and the classical tradition in the Middle Ages often adapts the results of the historiography of medieval libraries. The relevant fragmentary evidence on eleventh-century Hungary presents various problems that emerge while reconstructing the classical holdings of medieval libraries – all the more so because the majority of the codices extant in eleventh-century Hungary are now lost.

The present discussion offers an interpretation of four sources: a letter of Bishop Fulbert of Chartres to Bishop Bonipert of Pécs concerning a copy of Priscian's Latin grammar to be sent from France to Hungary; the Admonitions of King Saint Stephen of Hungary with numerous classical references and allusions to the medieval idea of Rome; the *Deliberatio* of Bishop Saint Gerard of Csanád, an exegetical treatise also influenced by the classical tradition in general and the seven liberal arts in particular; and the late eleventh-century book list from the Benedictine abbey of Pannonhalma which enlists such classical Latin works as the grammar of Donatus, the *Disticha Catonis*, as well as Cicero and Lucan.

These sources are connected by their value of referring to the role of libraries in enhancing and preserving some level of classical learning in eleventh-century Hungary. This also helps to outline the major problems of interpreting the evidence on the presence of the Latin classics in medieval libraries. The beginning of the classical tradition is a subject worth studying in order to historically understand the development of Latin literacy in medieval Hungary and thus provide a modest contribution to the present state of research into the classical tradition in the Middle Ages.

A systematic analysis of the sources discussed proves that the issues of the history of medieval libraries contribute to the study of the classical tradition in the Middle Ages and that the lost classics of eleventh-century Hungary can be best interpreted in their proper context: the medieval libraries.

KNAPP ÉVA

**Egy fantom „vándornyomdász” a XVIII–XIX. század fordulóján:
Berei Farkas András kiadói és terjesztői tevékenysége* . I.**

A XVIII. század utolsó és a XIX. század első harmadának egyik kevésbé ismert vándorköltőjeként és alkalmi versszerzőként számon tartott Berei Farkas András sajátos írói „létmódját” kezdettől fogva kiegészítette költői és prózai munkái kiadásának és terjesztésének programjával.¹ A kiadás és terjesztés folyamatában egyéni elképzelés mozgatta: amit megírt, igyekezett nyomtatásban megjelentetni, kiadott munkáit el akarta adni, a bevételből pedig nem csupán megélni kívánt, hanem újabb munkákat is létrehozni. Ebben az újra és újra ismétlődő folyamatban szenvedélye éppúgy irányította, mint a megélhetési kényszer. Kortársai közül sokan értetlenül figyelték; egyszerűen munkakerülőnek, „korhel és bitang ember”-nek tartották, aki könnyen akart élni. Más egykorú vélemény szerint Farkas „a könyvek kiadásában szorgalmatoskodó” ember volt.² Saját műveit kiadó és terjesztő tevékenységének vizsgálata jó alkalmat ad a mesterkedő költészet, az alkalmazott irodalom és a ponyvairodalom határán mozgó alkotások kiadási folyamatának és a nyomdatermékek forgalmazásának tanulmányozására, egy a korban korántsem egyedülálló, eddig kevésbé ismert irodalmi jelenség bemutatására.

Farkas András elszegényedett kismemesi családból származott, nagyapja református pap volt, s szülei taníttatni kívánták, éppúgy, mint apját a nagyapja.³ A befejezetlen tanulmányok után több lehetőség kínálkozott életvitele kialakítására: lehetett volna házi tanító, esetleg egy jó nősülés után szabad emberként, nem jobbágyi sorban gazdálkodhatott volna. Farkast azonban nem vonzotta sem a tanítás, sem a családalapítás. Szeretett az emberek között forogni, szórakozni és szórakoztatni, s – mint debreceni kollégiumi éveinek forrásai mutatják⁴ – jól élni, s közben verselni. Célját – több hasonló szemléletű, másod-, harmad-vonalbeli író, alkal-

* Részlet egy készülő monográfiából.

¹ L. még: KÓKAY György: *A könyvkereskedelem Magyarországon*. Bp. 1997.; KNAPP Éva: *Egy „ótska poeta” a felvilágosodás és a reformkor határán: Berei Farkas András*. Kézirat, megjelenés alatt.

² SZEREMLEI Samu: *Farkas András Hódmezővásárhely pusztulásáról*. = *Irodalomtörténeti Közlemények* (2.) 1892. 398–400.

³ L. még: KNAPP Éva: „Kis Trója szült engem a Hóldnak mezején” Berei Farkas András életpályája (1770–1832). Kézirat.

⁴ *Acta sedis Scholasticae Judiciaria ab Anno 1792–1797*. Tiszántúli Református Egyházkerületi és Kollégiumi Levéltár (= TtREL), Debrecen. II. 10. a). 9. 1792. 16. Junii, Causa 6. 4–5.

mi költő kortársa példájára – viszonylag könnyen megvalósíthatta volna, ha nem nincstelen.

Nem tudjuk biztosan, hogy mikor lett Pest-Budán – mint maga állítja – „a M[a-gyar]. Országí T[ekintetes]. Kir[ályi]. Táb[la]. Hites Nótáriussa”⁵ (juratus notarius). Egyik munkája szerint 1810-ben „már 8. esztendeje” élt Budán, de a nyarakat – alkatának megfelelően – vándorlással töltötte:

„Pesten, és Budán van rend szerént lakásom
De sok felé esik Nyárban utazásom
Mint a Hóld el fogyok én is meg meg telek,
Mihelyst ki telelek Pestel is be telek.”⁶

A feltehetően az 1810-es évek elejéig betöltött írnoki állás viszonylag szerény, de biztos megélhetést nyújthatott számára, amivel összhangba tudta hozni költői elképzeléseit. Tudomásom szerint ennél komolyabb, állandó megélhetési forrása nem volt egész életében. Vagyont nem sikerült gyűjtenie és sem tehetsége, sem sikere nem volt akkora, hogy egy nyomdával vagy kiadóval kialakított, hosszabb távú együttműködés biztosította volna megélhetését.

Vándor alkata és rövid távú írói tervei ezért elsősorban kisebb munkák elkészítésére ösztönözték. Nyomatványainak terjedelme ritkán emelkedett száz oldal fölé, túlnyomó többségük füzetes kiadvány. A kiadványok viszonylagos igénytelensége, jellegzetes külseje, formai és tartalmi sajátosságai eredményezhették, hogy Mátray Gábor kéziratos visszaemlékezésében nyomdászként mutatta be Farkast: „verses fércz műveit [...] többnyire saját kis kézi sajtóján nyomtatta, s ő maga kötötte be”.⁷ Ezt a minden tárgyi alapot nélkülöző megjegyzést később többen is átvették, s a „vándornyomdász” legendája bekerült a legfrissebb lexikonokba⁸ is.

Farkas András – bár gyakran vallott önmagáról – egyetlen munkájában sem említette, hogy bármiféle nyomdai felszerelése, tipográfusi gyakorlata, megfelelő szakmai tudása lenne vagy hogy akár egyetlen munkáját is saját kezűleg nyomtatta volna ki. Következetes szóhasználata azt bizonyítja, hogy mindig másokkal nyomtatattott („nyomtatásban ki botsáttattak”, „nyomtatás alá adandó darabok”).⁹ Önmagáról sohasem írt nyomdászként, annál többször kiadóként. Életművében mindössze egyszer tett rövid említést a könyvnyomtatásról. A Kassán 1810-ben

⁵ FARKAS András, Berei: *Pannónia öröme [...] – –, A M. Országí T. Kir. Táb. Hites Nótáriussa*. Budán 1800. Nyom. Özvegy Landerer Katalin betűivel.

⁶ FARKAS András, Berei: *Apolló kis rósáskertje*. Kassán [1810.] Fűskúti Landerer Ferentz betűivel. 42, [1]_{6r}.

⁷ MÁTRAY Gábor: *Rövid jegyzemények Farkas András életiratahoz. 1869*. In: *A Hód vize partján született Holdmezei Berei Farkas András népköltész arczképe és kisebb versezetei*. H. n. [1829 körül]. Országos Széchényi Könyvtár, Kézirattár (= OSzK K) Quart. H. 2693. 1. f.

⁸ Így pl.: L(ÁSZLÓ) J(ózsef): *Farkas András*. In: *Új Magyar Irodalmi Lexikon*. Főszerk. PÉTER László. Bp. 1994. 1. 556.

⁹ FARKAS András, Berei: *Apolló kis rósáskertje*. Kassán [1810.] Fűskúti Landerer Ferentz betűivel. 2_{1r-v}.

megjelent *Apolló kis Rózáskertje* című munkája olvasói előszavában, második műjegyzéke előtt dicsérte a „Typográfia”, e „szép, és igen hasznos, nemes Mesterségnek” feltalálását.¹⁰ Célja ezzel nem lehetett más, mint olvasói figyelmének felkeltése a kiadói jegyzékként közölt autobibliográfiára. Ennek ellenére ismerhette a nyomdai munkát is. 1808 októberében ugyanis egyik beadványában leírta, hogy Grün Orbán szegedi nyomdájában *A kis Trója pusztulása* első kinyomtatásakor „mellette” vigyázott, „egy füst alatt más speciesű írásomat nyomtatás alá adván”.¹¹

A XIX. század elején a legszerényebb nyomda működtetéséhez is olyan felszerelés kellett, melynek fenntartása, mozgatása és tárolása nehezen képzelhető el a vándorló életmód mellett.¹² Farkasnak nem volt lova, kocsija, többnyire gyalog járt, s előszeretettel bízta magát mások szívésségére (például ingyen helyet kért az úti alkalmatosságokon). Valószínű, hogy mindössze egy kisméretű rézmetszetek készítésére alkalmas nyomtató eszköze volt, amint arra az élete utolsó éveiből nagyobb számban fennmaradt önálló rézmetszetek utalnak.

Kiadói tevékenység

Farkas kizárólag saját munkáit jelentette meg. Magán megrendelőként ő fizette ki a nyomdaköltséget; mint írta: „költségemet is a szegedi könyvnyomtatónak fizettem”. Esetenként adós is maradt: „azt ki sem tudtam fizetni, hanem 55 Rfrtokkal maradtam adós Grün Orbán typografusnak”.¹³

Saját műveire korlátozódó kiadói módszere nem nevezhető olyan változatosnak, mint alkotómódszere. Ennek oka mindenekelőtt az, hogy szegény volt. Elegendő vagyon hiányában nem tudott kidolgozni önálló kiadói koncepciót. Csak akkor tudott megjelentetni egy könyvet vagy füzetet, ha volt rá pénze vagy hitele. A külső anyagi körülmények egész életében körforgásszerűen ismétlődnek: anyagi lehetőség hiánya – a mecénások megnyerése, illetve hitel (zálog vagy „előpénz”) szerzése – az adósság törlesztése.

A kisebb előállítási költség és a nagyobb haszon reményében Farkas igyekezett tömegcikként megjelentetni munkáit. Ezt – néhány nyomtatvány kivételével – az igénytelen külső mellett a tervezett példányszámok bizonyítják: „Munkáim ki nyomtatására ha csak öt száz Exemplárokban akarnám is ki adni [...]”, írta 1808-ban.¹⁴ A törekvés a minél alacsonyabb kiadási költségek biztosítására és fenntartására eredményezte a ponyvanyomtatványokra emlékeztető kezdetleges

¹⁰ Uo. I_{gr-v}.

¹¹ SZEREMLEI: *i. h.* (2. jegyzet) 399.

¹² A vándornyomdász fogalomról l. pl.: V. ECSEDY Judit: *A könyvnyomtatás Magyarországon a kéziszajtó korában. 1473–1800*. Bp. 1999.

¹³ SZEREMLEI: *i. h.* (2. jegyzet) 399–400.

¹⁴ FARKAS András, Berei: *A mecénás és a poéta [...] Avvagy [...] Poétai virágok [...]*. Szeged, 1808. Grün Orbán betűivel. IX.

technikájú, olcsó megjelentetést, a viszonylag rövid terjedelmet, a kis formátumok kedvelését és a vásári kiadványként való terjesztést.¹⁵

A jelenleg ismert kiadványok háromféleképpen jelentek meg: szabályos impresszummal, hiányos impresszummal (legtöbbször a nyomdahely elhallgatásával) és impresszum nélkül.¹⁶ A két utóbbi forma rokon a ponyvák megjelentetésének gyakorlatával. A hiányos megjelenésű kiadványokról ugyanis a nyomdáknak nem kellett elszámolniuk, s előállításuk jóval olcsóbb volt.¹⁷

Kiadói múltjára visszatekintve Farkas 1827-ben így foglalta össze e tevékenységének lényegét:

„Poeták az időt heverve nem töltik,
A mi kis pénzt kapnak a Köz-jóra költik.
A Könyvnyomtatásra adják a mít kapnak;
(Igy erszénnyek meg nem telik mint a Papnak).”¹⁸

Ennél többet vagy mást nem árult el kiadói tevékenysége céljáról. Az újabb és újabb művek megjelentetése „a nyelven szóllóknak kedvéért” történt. 1794-ben a kiadás egyik további szándéka saját rossz hírbe keveredett személyének, becsületének tisztára mosása volt:

„[...] a róllam roszzszúl itélni tapasztalt Világ előtt ez által magamat menthessem [...] és hogy a gonosz Informátorokat szándékjokban meg gátoljam, kiket Helyeken lenni szaglok.”¹⁹

A közjó Farkasnál azonos a magyar közönséggel. Egy másik megfogalmazás szerint célja, hogy a művet:

„[...] a mulatságos versekbe gyönyörködő Magyar Közönségnek kiadhassam, sok jeles esmerős Uraimnak kértekre.”²⁰

A morális és szórakoztató indíttatás mellett irodalmi szándék is ösztönözte művei kiadására:

„A Böltsesség, a fedhetetlen Erkölsök, a Gyermekek jó Nevelése Réguláinak terjesztése, s a Magyar Literáturának némi-némű elősegéllése – azok a fő szempontok, mellyeket magam előtt tartottam; és azok a nemes indító okok, mellyek engemet

¹⁵ 1812-ben például azt ígérte egyik munkájáról, hogy „el-készül Jósef napi Pesti Vásárra”. FARKAS András, Berei: *Diétai elmélkedések*. (Pozsony, 1812.) [Snischek Károly Gáspár]. 15–16.

¹⁶ KNAPP Éva: Berei Farkas András munkáinak bibliográfiája. Kézirat.

¹⁷ POGÁNY Péter: *Folklór és irodalom kölesönhatása. A régi Váci Nyomda működése nyomán (1770–1823) I. Vásári ponyvairatok*. Bp. 1959. /Irodalomtörténeti Füzetek 24./ 61–102.; Uő.: *A magyar ponyva tüköre*. Bp. 1978. 293–349.

¹⁸ FARKAS András: *Tekintetes Vas Vármegye ditsérete a vas hasznáról, és Ennek Fő Kormányán ülő [...] Bathyhányi Battyán Fülöp Bekisérese pompája [...]*. H. n. [1827.] ny. n. [1]_{3v}.

¹⁹ FARKAS András: – – *pokolbéli útazása [...] ki-botsátott az Author [...] a nyelven szóllóknak kedvéért*. Pesten, 1794. [Füskúti Landerer Mihály]. Elő Szóllás.

²⁰ Uo. Ajánlás.

e Munkáskának Magyar nyelvre való fordítására, és Világ eleibe való botsátára bírtanak.”²¹

Több művében nem a megszokott versszerző, poéta kifejezésekkel jelölte, hanem egyszerűen kiadóként tüntette fel magát. 1804-ben például az ajánlás végén a „H. M. B. F. A. A *Ki-adó*.”, 1808-ban a címlapon a „ki adó Farkas András” aláírás olvasható.²² A 'kiadó' megjelölés elsősorban az egyes művek megjelentetésének elősegítésére, s nem egy könyvkiadó vállalkozásra vonatkozott. Farkas számára a füzet- és könyvkiadás csak annyiban jelentett célt, hogy amit megírt, azt megjelentesse, azaz a kiadás része volt a művek létrehozásának.

Amíg írnokként dolgozott, kiadási tevékenységét megpróbálta összekapcsolni a hivatalából adódó feladatokkal, az egy-egy újabb kiadáshoz szükséges pénz megszerzésével és új művek megírásával. Így például az 1808 őszén a hódmezővásárhelyi „Beccsületes Tanács”-hoz intézett beadványából megtudjuk, hogy Farkas, miután megírta művét a tűzvészről, annak „kinyomattatása két hetek alatt készülvén, ide értvén az utazást és a mellette való vigyázást, *koszt, kvártét* [!], *elme-törést, időtöltést*”.²³

Később egyre fontosabbá válhatott a munkák gyors megjelentetése, mert azok eladásából – egyre több adóssága miatt – pénzt remélt. E folyamatban jelentősen megnőtt a 'hír', a mű aktualitásának értéke. Példaként a valószínűleg 1825-ben Miskolcon, két változatban megjelent, *Tekintetes Nemes Borsod Vármegye tiszt-választó és Tek. Bihar Vármegye beiktató Gyűlése Szent György Hava 26-dik, 27-dik és 28-dik napjaiban 1825-ben* című kiadványt választottam. A két változat címe eltérő, s egyik címoldalán sincs szerzői név. A szerző neve csak a második kiadásban, ott is csak az utolsó nyomtatott lapon kapott helyet: „Készítette Farkas András, Miskólcz. A fent nevezett napokon, és Esztendőben.”²⁴

A két, közel azonos terjedelmű, de eltérő ívjelzésű nyomtatványból²⁵ az első, bibliográfiailag eddig ismeretlen változat (1^v lapján olvasható: „A Sajtó alá botsátatik Sz. György Hava 20-dikán, 1825.”, azaz a megverselt esemény előtt hat nappal. Vajon igaz-e ez a megjegyzés? A dátum hitelesítésére a közvetlenül ez alá nyomtatott, a második kiadásban már nem ismétlődő „Szabó Románus m. k. Könyv-visgáló” kitétel szolgálhatott. Az egymást követő versezetek pontosan jelzett kronológiája (1810, 1811, 1824, 1825 Szent György hava 19.) azt bizo-

²¹ FARKAS András (Ford.): *Eltsa testamentoma a maga kedves leányához* [...] *elől-adatnak*. Posonyban és Pesten, 1803. Füskúti Landerer Mihály költségével és betűivel. Elő-beszéd.

²² FARKAS András, Berei: *Menny-Ország felé-való útazása a pokolból ki-szabadúlt Izének*. Szegeden, 1804. Nyomtat. Grün Orbánnál. [15]; Uő.: *A mecénás és a poéta [...] jegyzékei A ki adó Farkas Andrásnak*. H. n. [1808.] ny. n. Címlap.

²³ SZEREMLEI: *i. h.* (2. jegyzet) 398–400.

²⁴ 1. kiadás: H. n. [1825] ny. n.; 2. kiadás: (FARKAS András): *Tekintetes Nemes Borsod Vármegyei tiszt-választó Gyűlés. és be kísérő nemes bandérium*. Második kiadás. Az első kiadásban esett hibától megtisztítva. Fő-Ispán Úr Ő Excellenciája és a Megyebéli Első Al-Ispán M. Vay Abrahám Úr Arany Kultsos Vitéz előre fizetett szíves költségeken. 1825. H. n. [1825.] ny. n.

²⁵ 1. kiadás:)(⁸, 2¹,)(2¹, []¹ = 11 levél – 8°; 2. kiadás:)(⁸,)(2⁶ = 14 levél – 8°

nyítja, hogy Szabó Románus csak a munka egy részét, az első hét és fél levél kéziratát láthatta és engedélyezhette. A kinyomtatáskor azonban a kézirat kibővült az 1825. május 2-i, az 1825. április 26-i és az azt követő napok eseményeiről írt versekkel. Ez a gyorsaság azért lehetett fontos, hogy a munka szerzője, aki egyben a sajtó alól kikerülő példányok tulajdonosa volt, pénzhez juthasson. A csak az első kiadásban megjelent vers szerint:

„Mint Könyv áros hát itt bátran bótot nyitok
 És ha hasznos vásárt Miskóltzon indítok
 Az ótska versekből sokat eladhatok,
 Az árán újjabbatt frisset nyomtattatok.
 A kiknek már Músám megnyeré kedveket
 A két Haza előtt neveli Híreket
 Örökössé teszi ez által neveket.
 Úgy fizeti vissza az ő költsönöket,
 Ha lesz verseimnek jó kelete ára,
 Nem kérek senkitől úgy pénzt usorára.”²⁶

Az első változat két utolsó verse Vay Ábrahámot, az új „első-Vitzispány”-t, illetve Fodor Pált, a korábbi alispánt köszöntötte. Kettőjük közül Vay Ábrahámnak szól, a cenzúrázás adatait már nem közlő, a „Felsőbbek engedelmeből” megjelent második kiadás ajánlása. Ő volt az, akinek „előre fizetett szíves költség”-ével 1825-ben ki lehetett egyenlíteni a nyomdaköltséget.

A két változat szöveganyaga közel sem azonos; az ismétlődő szövegek terjedelme mindössze nyolc lap, ami az első kiadás teljes terjedelmének 36, a másodikénak 27%-a. Azaz a két, címe alapján közel azonos kiadvány könyvészetileg valójában két új művet takar, részben ismétlődő szövegekkel. Ugyanakkor az első változat utolsó három levelének²⁷ nyomdai kivitelezése azonos a második változat három közbenső levelével,²⁸ ami csak úgy lehetséges, hogy a nyomdában a második változat készítésekor még rendelkezésre állt az első változat megfelelő részeinek szedése, vagyis a két nyomtatvány gyorsan, egymás után készült. A gyorsaság mindkét esetben fontos lehetett: az első változat a []_{1v} lapon („T. Paló”) őrszóval végződik, a másodikban pedig ugyanennek a)(2_{2v} lapon található őrszónak nincs folytatása a következő lapon. Ennek ellenére úgy tűnik, hogy a megvizsgált példányok egyike sem hiányos. A szerző eredetileg valószínűleg másként akarta folytatni a munkát; a „T. Paló”-val kezdődő szövegrész azonban vagy nem készült el vagy kimaradt a kéziratból. Az első változat a tisztújítás előtörténetét és néhány részletét, a második magát az eseményt és annak hatását örökítette meg. A sikeresen kihasznált és kamatoztatott ’újság’, az aktuális hír két eladható nyomtatványt eredményezett. A példa egyúttal érzékelteti, hogy az örökös pénziánnyal

²⁶ [FARKAS András]: *Tekintetes Nemes Borsod Vármegye tiszt-választó és Tek. Bihar Vármegye beiktató Gyűlése Szent György Hava 26-dik, 27-dik és 28-dik napjaiban 1825-ben.* H. n. [1825.] ny. n.)(8v.

²⁷ 2¹,)(2¹, []¹

²⁸)(2_{1r-3v}

küzdő Farkas András több évtizedes tapasztalatszerzés után hogyan kamatoztatta a hír, az újdonság természetét és erejét, s számára mi volt a versírói és kiadói tevékenység tényleges célja.

A nyomdaköltségek biztosítása

Az alkotás folyamatossága, a művek megjelentetése és saját megélhetése biztosítására Farkas – néhány munkájától eltekintve – maga vállalta a kiadási költségek összegyűjtését. Ebben az a tapasztalat vezethette, hogy e nélkül munkái nagyobb része soha nem látott volna nyomdafestéket. A Farkas műveit is támogató mecénatúra hosszú utat járt be a XVII–XVIII. század mecénási gyakorlatától a megjelenés előtt álló munkák előfizetőit és a nyomtatványok vásárlóit egyaránt mecénásnak tekintő sajátos elképzelésig és követte a társadalmi ízlés megváltozását. A kiadási költségek előteremtésének formái időben is jól elválaszthatók egymástól.

I. A hagyományos gyakorlatot követő mecénáskeresés, majd a nekik szóló dedikációval megjelentetett munkák száma viszonylag kevés. A sajtó alól 1794–1804 között kikerült nyomtatványok többsége ide sorolható. Farkas eleinte ritkán használta a mecénás kifejezést, jóllehet már első nyomtatott munkájában szerepel a fogalom rokon értelmű változata gróf Teleki Sámuelre vonatkoztatva:

„Grátziád énnékem vólt bástya s erős vár,
Meg-sebhedett szívem mellyet óltalmúl vár.”²⁹

Ugyanitt a mecénás fogalomtól elkülönítette a patrónusság gondolatát. A patrónus közelebb áll a baráthoz, s nem csupán anyagi segítséget adhat, hanem ösztönzést is:

„Szárnyakat készítesz nékem, hogy repüljék,
A jó szerentsének halmára hogy üljék.”³⁰

Farkasnál mindenki kiérdemelte a mecénás megnevezést, aki pénzt vagy segítséget adott neki szorult helyzetében. Így például amikor 1792. szeptember 25-én nem volt úti okmánya, a budai várban bekéretőzött Sándor Lipót nádorhoz, aki ellátta a megfelelő iratokkal, s ezért megkapta Farkastól a mecénás nevet.³¹ Az 1792 őszen Pozsonyban Battyhány József főkancellár és esztergomi érsek tiszteletére szerzett versekért hat aranyat kapott, s hálából így verselte meg jótévőjét:

²⁹ FARKAS András: – – *pokolbéli útazása*. Pesten, 1794. [Füskúti Landerer Mihály]. 5.

³⁰ Uo. 10.

³¹ Uo. 28–29.

„Tsalhatatlan Attya Hazánkknak e Jósef,
Vagy Te nagy Mecénás mert valóba Jósef”³²

Mecénásának nevezte gróf Splényi váci püspököt is, akit 1793-ban Báró Rudnyánszkyhoz Dukára menet „megtisztelt”, s ezért két pár tallért kapott tőle. 1793. szeptember 26-án a nádori udvarban Budán tisztújítás volt, Farkas latin köszöntőt mondott Sándor Lipótnak, s nyolc aranyat kapott érte.³³

1800 körül e „mecénási gazdagság”, bőkezűség csökkenhetett, mivel a mecenatúra római példája után a jelenkor megfogyatkozott mecénásairól olvashatunk műveiben. A „Músáknak különös Pártfogói”-t Farkas 1803-ban az ország földrajzi bontása szerint közli, s a három oldal terjedelemben felsorolt „mecénások” ekkor összesen hat munkájára adtak „előpénzt”.³⁴

Gróf Teleki Sámuel, Hadadi Wesselényi Miklós és felesége, Cserey Heléna első nyomtatott munkáinak voltak mecénásai, akik a XVII–XVIII. században bevett gyakorlat szerint kifizették egy-egy mű teljes nyomdaköltségét.³⁵ Az először 1800-ban megjelent *Pannónia öröme* kiadására azonban már nem volt elegendő egyetlen mecénás adománya. Ennek nyomdaköltségét Alexandra Pavlovna, a megverselt menyasszony öt, név szerint megnevezett „Hof Dámája” fizette, s a munka ajánlása rajtuk kívül minden magyar dámának szól.³⁶

Az *Elisa testamentoma* című fordítás Landerer Mihály, a nyomdász költséggel jelent meg, ezért nincs mecénási ajánlása, s a fordító előbeszédében a munka lehetséges olvasóinak ajánlja a művet:

„Tulajdonképpen a Szép Nemnek van ez a Munka szentelve, a mint a tizmje mutatja. De minthogy a Böltsesség és a Virtus közönséges Réguláit, nem tsak az Aszszonyoknak, hanem a Férjfiaknak-is egyaránt szükséges tudni [...] ajánlom [...] Férjfiaknak és Atyáknak-is.”³⁷

A *Lói-Tanáts* című munkáját Babartzi Imre, Csongrád vármegye „vice-notáriussa” és „tábla-bírája”, valamint Kardos György, „Szathmár vármegye leveles tárnokja” mecénálta, mindketten külön dedikációt kaptak Farkastól.³⁸ Babartzi később megtagadhatta egy másik mű támogatását, sommás véleményt alkotva a költő tehetőségéről. Erről szerzőnk így írt:

³² Uo. 43–45.

³³ Uo. 96., 97.

³⁴ FARKAS András, Berei: *Pannónia öröme*. Szegeden ²1803. Nyomtat. Grün Orbán betűivel. [110–112].

³⁵ FARKAS András: – – *pokolbéli útazása*. Pesten, 1794. [Füskúti Landerer Mihály]; Uő.: *Páratlan és példát nem esmérő [...] N. Károlyi szék építő gyűlés*. Kolosvárat, 1794. Ref. Kol. Bet.

³⁶ FARKAS András, Berei: *Pannónia öröme*. Budán, 1800. Nyom. Özvegy Landerer Katalin betűivel.

³⁷ FARKAS András (Ford.): *Elisa testamentoma a maga kedves leányához [...] elől-adatainak*. Posonyban és Pesten, 1803. Füskúti Landerer Mihály költséggel és betűivel. Elő-beszéd.

³⁸ FARKAS András, Berei: *A Lói-Tanáts*. Szegeden, [1804.] Nyomt. Grün Orbánál.

„Hogy légyek Mecénás a ki azon kértél
 Meg vallom hogy bennem jó véget nem értél
 [...]
 Mit ér e hasztalan gyűlvész, írka, firka
 Itt s amott harapta mint füvet a Birka
 [...]
 Ha nem ír is az én dítséreteimre
 Én azért maradok tsak Babartzi Imre.”³⁹

A hagyományos értelemben vett mecénáskereséssel többször sikertelenül próbálkozhatott. Így például sokáig nem talált mecénást az 1804-ben megjelent *Menny-Ország felé-való útazása* című műve kéziratára. Az „Alexander Ragázy” császári-királyi cenzortól 1798. július 30-án megkapott engedély után csak hat évvel megjelent munka költségeinek biztosításához sok fáradozás kellett. A könyv első, szatirikus ajánlása „Vajjkovits Imre” kalocsai püspöknek és nagyprépostnak szól, aki humort sem nélkülöző, Farkas által idézett levélben utasította el a mecénásságot:

„Én alább írt, a Mennyei Jerusálem felé magam-is útaozok, és ahoz napról napra jobban közelgetek, – nem-is akarok már semmit hallani a földi Jerusálemrül. (a hol mostanába még a Pokolból ki-szabadúlt Izével bújdosok) Azért keressen az Író magának olly Mece-nást, a kivel tovább kíván a földi Jerusálemba múlatozni. Vajjkovits m. p.”⁴⁰

A második ajánlás a nevét közölni nem kívánó „T. M.” kalocsai kanonoknak szól, aki azonos lehet a Farkas egy másik munkáját 1808-ban 54 forinttal támogató „Martinus Takáts” kalocsai nagypréposttal.⁴¹ A kanonok szintén nem vállalta a teljes nyomdaköltség kifizetését; s verses „Felelet”-ben tudatta a szerzővel, keressen magának másutt „igazi” mecénást:

„Azért a Szerzője más érdemesebbet;
 Keressen magának! Bóltsebb s híresebbet!
 Könyve óltalmára Felsőbb s erősebbet!
 Nyomatása végett pedig pénzesebbet!
 *
 Hogy pedig az Író eztet fősvénységnek,
 Ne ítélje, se ne tartsa kevélységnek,
 [...]
 Maga a Vers íróat mint lehet segíti,
 Egy tutzet [!] arannyal zatskóját bőviti,
 Ezen ajándékkal könyvét ékesíti,
 Annak nyomtatását együtt könyebbíti.
 T. M.
 Kalotsai Canonok.”⁴²

³⁹ FARKAS András: *A mecénás és a poéta*. H. n. [1808.] ny. n. 22.

⁴⁰ FARKAS András, Berei: *Menny-Ország felé-való útazása a pokolból ki-szabadúlt Izének*. Szegeden, 1804. Nyomtat. Grün Orbánnál.

⁴¹ FARKAS András, Berei: *A mecénás és a poéta*. Szegeden, 1808. Grün Orbán betűivel. 53.

⁴² FARKAS András, Berei: *Menny-Ország felé-való útazása a pokolból ki-szabadúlt Izének*. Szegeden, 1804. Nyomtat. Grün Orbánnál.

A könyv végül a szerző több helyről összegyűjtött költségén jelent meg, a *Pannónia öröme Tóldalékja* szerint öt további munkával együtt. Budáról és Pestről huszan, köztük „Báró Orczi Lőrincz, Músáknak különös Pártfogója”, a költő unokája, „külömb külömbféle helyekről és vármegyékből elegeesen” tizenkilencen, „Györbül” tizenketten, „Ketskemétrül” négyen, „Szegedről” tizenketten, „Szentserül” hatan és végül Hódmezővásárhelyről huszonegyen támogatták az összesen hat mű megjelenését. Farkas nem közölte a kapott összegek nagyságát, a „mecénások” társadalmi állapotát azonban feltüntette. A névsorban a grófoktól a pesti polgárokig, „Méltos. Nedetzki Anna Aszszony”-tól a hódmezővásárhelyi „özvegy Kováts Ferentzné”-ig a korabeli magyar társadalom minden rétege képviselve van.⁴³

Farkas András változatos pénzszerzési próbálkozásai egyik leglényegesebb elemét alkotják életstratégiájának. Még a debreceni kollégiumba való beiratkozása előtt megtanulta, hogy pénzt bárkitől és bármi áron – lehetőleg kétkezi munka nélkül – érdemes szerezni, illetve kérni. Erkölcstelen módon, lopással szerzett pénzről tudomásom szerint egyedül a kicsapatási jegyzőkönyve tesz említést.⁴⁴ Munkáiban közölt önéletrajzi adatai alapján először a szülei segítettek anyagilag. 1788-ban anyjától kapott hetven forintot belgrádi útjára, ahonnan hazatérve apjától kért pénzt tanulmányaira. Iskolai kicsapatását követően változatos módon jutott pénzhez: így például a kecskeméti pusztán a „garabonciáság”-ával megfélemlített gulyások adtak neki pénzt és élelmet. Pest-Budán egy alkalommal egy ismeretlen gróf fizette ki helyette a fiáker díját.⁴⁵

Munkái mecénását körültekintően kereste meg. Amikor például elkészült *Páratlan és példát nem esmérő [...]* N.Károlyi szék építő gyűlés című kézírata, az ajánlás szerint nem tudta, kit kérjen meg a kiadási költségek kifizetésére, s egy kolozsvári grófkisasszony javaslatára fordult Wesselényi Miklóshoz és feleségéhez. Ugyanebben a munkában célzatosan utalt arra is, hogy az általa idézett latin vers szerzője egy aranyat kapott a vers minden betűjéért.⁴⁶ Az efféle „csodáról” Farkas azonban csak álmodozhatott.

II. A pénzszerzés újabb formáját jelzi a XVIII. század végétől általánossá váló előfizetési rendszer egyéni alkalmazása. Farkas kisebb és nagyobb „jegyzőkönyveibe” írta, illetve íratva fel a kiadványaira adakozók nevét. Ezzel célja egyrészt mecénásai nevének nyomtatásban történő megörökítése, másrészt annak rögzítése volt, hogy kinek kell eljuttatnia példányt a kinyomtatott munkából bőkezűségéért. Mindkét célt maradéktalanul kívánta megvalósítani. Ezért kerülhetett például az

⁴³ FARKAS András, Berei: *Pannónia öröme*. Szegeden, ²1803. Nyomtat. Grün Orbán betűivel. [110–112].

⁴⁴ 1792. június 16-án kollégiumi társa, Bánai Sándor vallotta, hogy Farkas azt mondta neki: „Mikor a Senior félre fordult, el tsiptem az asztaláról a pénzt”. Acta sedis Scholasticae Judiciaria ab Anno 1792–1797. TtREL, Debrecen. II. 10. a). 9. 1792. 16. Junii, Causa 6. 4–5.

⁴⁵ FARKAS András: – – *pokolbéli útazása*. Pesten, 1794. [Fűskúti Landerer Mihály]. 112., 123., 26., 40–41.

⁴⁶ FARKAS András: *Páratlan és példát nem esmérő [...]* N.Károlyi szék építő gyűlés. Kolosvárrat, 1794. Ref. Kol. Bet. [A]_{2r}.

„előpénzt” adók már idézett, 1803-ban megjelent listájába ilyen megjelölés: „Egy valaki a nevét ki nem tette”.⁴⁷ Az előfizetési rendszer működésére utalnak a fennmaradt nyomtatványok jelentős részében Farkas kézíratos dedikációi. A *miskóltzi gyűlés* egyik példánya előzéklapján például a szerző kézírásával olvasható: „M. G. Andrásy István eő Excellentziajanak”.⁴⁸ Az 1819-ben megjelent *Patens* első változata egyik példányának előzékére a következő szöveg került: „Ifjú N Staud Imre Urnak nyújtom ezen Patenst, a melyet el fogadván – az 5 fl elő fizetés után, mint Jóltévőmet a halhatatlanságnak Olajával fel kenem költ Pesten Julius 16dik 1820 Szinyei Farkas, Poéta, és a halhatatlanságra fel kenetés olaja.”⁴⁹

A pénzszerzésnek ezt a módját Farkas 1819-ig tudta – több-kevesebb fennakadással – gyakorolni. Adósságai azonban már ekkor is gyűltek. 1808-ban például – saját szavait idézve – „eskütt bíró Zsoldos István urtól is 20 Rftokat kölcsönöztem és olyan környüállásim között talán a nagy harang fizetné meg azt is ő kegyelmének. Csak az a botránkozató kövem és akadályom benne, hogy kezénél zálogot hagytam és tettem le bizonyos időre”.⁵⁰

A kiadási költségek biztosításának ebben a szakaszában – összesen több mint ötven nyomtatványról van szó – Farkas mecénási köre a királytól⁵¹ a pesti egyetem oktatójáig és „Aradi János Com. és Kir. Híd Árendás”-ig terjedt.⁵² Farkas mindegyik mecénását megbecsülte, s nevüket közölte. A *mecénás és a poéta* első nyomtatott változatában versben ígérte meg a munkáira adakozóknak nevük megörökítését:

„Ha a Poétáknak nintsen Mecenássok
Nem megszxe világít méttsek és lámpássok
A kiknek más Múzsám meg nyerte kedveket
A két Haza előtt neveli Híreket
Örökössé tészí az által Neveket
Úgy fizeti vissza az ő költsönöket”⁵³

⁴⁷ FARKAS András, Berei: *Pannónia öröme*. Szegeden, ²1803. Nyomtat. Grün Orbán betűivel. [112].

⁴⁸ [Kassa], 1810. [Füskúti Landerer Ferenc]. Példány: Borda Antikvárium (= BA), I. példány.

⁴⁹ H. n. [1819.] ny.n. Példány: BA.

⁵⁰ SZEREMLEI: *i. h.* (2. jegyzet) 399.

⁵¹ FARKAS András, Berei: *Felséges Mária Theresia örök emlékezetére emeltetett sirhalmi oszlop [...]*. Budán, 1807. Nyomtat. Landerer Anna betűivel. Egykorú kézírásos bejegyzés az egyik OSzK példány (140577) címlapja előtti előzéklapon: „I. C. R. Ma[jes]t[a]tis piis sumptibus”; Uő.: *Felséges Mária Theresia örök emlékezetére emeltetett sirhalmi oszlop [...]* Ő Tsászári Királyi Felségének Kegyes Költségével. Második Kiadás valamivel meg jobbítva. Pesten, 1809. Trattner Máttyás betűivel.

⁵² FARKAS András, Berei: *A mecénás és a poéta*. Szegeden 1808 Grün Orbán betűivel. „Rumpach Sebes.[tyén]”: 56.

⁵³ FARKAS András: *A mecénás és a poéta*. H. n. [1808] ny. n.)(1v.

Ugyanazon mű Szegeden kiadott második, hosszabb változatában sajátos módon csoportosította és úgynevezett „klasszisok”-ba sorolta mecénásait. A klasszisokat így határozta meg:

„A Mecénások három Classisukra osztatnak el: 1ső Heroicus. 2dik Criticus.

3dik Larvatus. Lásd a Heroicus Mecénást.

Músám igaz fő tzélt az ollyakban ér el,

Kiket magos elme és nagy szív vezérel.

[...]

Criticus.

A ki a Músáknak munkáit rostálja,

Azokban a kevés örömet találja.

Larvatus.

A kik Délig Pálok, délután Tamások,

Más névvel két színű, lárvás Mecénások.

Kiben minden órán változó az elme,

A Músákhoz hamar meg húl a szerelme.”

Ezt követi a mecénások felsorolása, de nem a „klasszisok”, hanem társadalmi állapot szerint: az „előre fizető” „papi urak”, élükön Báró Fischer egri érsekkel (8 személy, összesen 201 forint), után következtek a világi urak, elsőként Ürményi József országbíró (79 személy, összesen 1052 forint). A legnagyobb összeget, száz forintot, „Comes Brunsvich Tavernicus m. p.” adományozta. „Gróf Szétsényi Ferentz Sz. István Király Rendjének arany Gyapjas Vitéze” ez alkalommal tíz forintot adott Farkasnak, épp úgy mint Tsányi Mátyás „Szegedi Polgár”.⁵⁴ A pénzt szerzőnk a „száz ötven árkusból álló” munkái kinyomtatására gyűjtötte, s így kérte a további támogatást:

„ha tsak öt száz Exemplárokban akarnám is ki adni, alkalmasint a mostani időhöz képeest, három ezer öt száz forint kívántatik, [...] fő tzélom elő mozdtítását ajánlom minden jó szívű Hazafiaknak, azzal a hozzá adással, hogy közönségesen tíz forint elő fizetéssel [...] Neveiket, Lakhelyeket a mellett kis Jegyző Könyvembe tulajdon kezeikkel bé írni ne terheltessenek.”⁵⁵

A felsorolt mecénások – köztük Eger, Lippa, Kunszentmárton és Hódmezővásárhely városa – egyike sem adott tíz forintnál kevesebbet; 12 és 100 forint közötti összeget tizennyolcan fizettek. Az így összegyűlt viszonylag nagyobb összeg ösztönözhatta esküdt írnoki munkája abbahagyására és további kézíratai kiadására. Az 1808–1810 között megjelent húsz nyomtatvány egyedülálló a tekintetben, hogy hiánytalanul olvashatók rajtuk az impresszum adatok.

A mecénatúra e szakaszában az előfizetéses rendszeren kívül egy-egy alkalommal előfordult, hogy több pénz is kapott egy személytől, egy összegben. 1809-ben például Grassalkovich Antal szegvári főispáni beiktatásának megverselését

⁵⁴ FARKAS András, Berei: *A mecénás és a poéta*. Szegeden, 1808. Grün Orbán betűivel. 53–56.

⁵⁵ Uo. IX–X.

„100 Forint jutalom” követte.⁵⁶ A nyomtatványok tanúsága szerint sikerei felbátorították Farkast arra, hogy megpróbálja állandó mecénást keresni. Például úgy, hogy valahol házi poéta legyen, s közben folytassa vándor életmódját. Erre a szerepre azonban érhető módon senki nem vállalkozott.

Az *Apolló kis rósáskertje* című, verses ajánlása szerint „Kraszna Horkai, és Szent Királyi Gróf Andrási István” által mecénált, Kassán 1810-ben kinyomtatott munkájában a mottó már érzékelteti, hogy Farkas tudta: lényegében alamisznát kap, mint a koldusok, s ezt becsülnie kell:

„Alamisnát szoktak adni koldulóknak,
Szállást, és Vatsorát az úton járónak
Derék discretiót a jó vers Irónak.
Jutalma van Menyben mind a három jónak.”⁵⁷

1810-ben már négy csoportba sorolta a mecénásokat („Heroicus, Criticus, Morosus, Larvatus”), azaz a ritkábban pénz adók köre a „haragos adakozók”-kal bővült. Az utolsó három típus az oda tartozók viselkedésének oka szerint két további csoportot foglalt magában: a „természettel fősvények”-et és az „igen rososz ízlésűek”-et („incapaxok”). Az igazi mecénásnak Farkas szerint négy tulajdonsággal kell bírnia: 1. okosság és bölcsesség, 2. „vagyonyának, s pénzinek kell lenni”, 3. legyen tudománya, 4. szeressék [az írókat] és tartsanak ki a poéták mellett.

Több olyan esetet is megverselt, melyekben a név feltüntetése nélkül mutatta be a nem adakozókat. „E-rben” [= Eger] találkozott egy „Gróffal”, akitől állítólag „Titkossa” útján kapott elutasító levelet:

„De vólt azon levél illy motskokkal tele:
Kaszád alá Farkas erszényem kívánod!
Nem éred el tzelod ha mindjárt is bánod,
Mert nem vagy Hazádhoz semmi használással
Szép idődet töltöd el tsak kborlással.”

Védekezésként és ellenpéldaként a „Fel kelő Nemes Magyarok Érdem Koszorúja” című, nyomtatásban eddig ismeretlen munkájának keletkezési körülményeit verselte meg. Eszerint a „felkelő” nemesek 1809-ben unatkoztak a Pest alatti „nagy Lóger”-ban, s bár az olvasást kedvelők magukkal vitték könyveiket, „Hogy inkább tölthessék az üress órákat, / Pénzen is meg vették a szép Poétákat”. Farkas ilyen táborig poétaként írta meg munkáját a nemesi felkelésről, melyben a tisztek és a négy vezér örömeiket lelték, „Igy azt öt száz forint jutalom követte”.⁵⁸

⁵⁶ FARKAS András, Berei: *Fő méltóságú Gyaraki Grassalkovich Antal úr ő hertzezségének [...] Tsongrád Vármegyének fő – ispányi székébe bé iktató gyűlése*. Szegeden, [1809.] Grün Orbán betűivel. 9.

⁵⁷ FARKAS András, Berei: *Apolló kis rósáskertje*. Kassán, [1810.] Fűskúti Landerer Ferencz betűivel.

⁵⁸ Uo. [1]_{7v-8r.}, 3., 12–13.

Több előkelő mecénását újra és újra versbe foglalta; 1810 után – úgy tűnik föl – jobbra már csak önreklámból. Többször ismételte, hogy Ferenc király „minap” száz forintot küldött neki, azonban e tény közlése után csak a régi, jórészt már halott mecénásokra – Sándor Lipót nádorra, József nádorra, Batthyány József érsekre – emlékezett. 1811-ben a *Hazai tudósítást* az „Arany Poesist kedvellő Mecénások”-nak ajánlotta, de mecénásai jegyzékét csak 1819-ben tette közzé újra.⁵⁹

III. Pénzszerzési elképzelései többé nem válhatták be a hozzájuk fűzött reményt, amikor 50. születésnapja előtt gyökeres változtatást akart végrehajtani életében. Három pontban összefoglalt terv alapján lemondott a poeta névről, s azt – mint a Berei előnevet Szinyeire – felcserélte „Könyv áros”-ra.⁶⁰ A kiadási költségek biztosítására 1819/20-tól minden eszköz és lehetőség elfogadhatóvá vált számára: a mecénások adakozása éppúgy, mint a nyomtatványok eladásából befolyt haszon, s nem utolsó sorban a koldulás egy-egy munkája felkínálásával.

A *Kis ítélet Toldalékjában* egy befejezetlen mecénási listán mindössze tizenhat név szerepel. A listát Farkas utólag kézzel javította, s ráírta: „Ezen Pesti Polgárok Nevei külön fognak fel jegyeztetni”.⁶¹ Az ugyancsak 1819-ben megjelent *Patens* első változatában a korábbihoz hasonló, de annál sokkal alázatosabb hangú próbálkozás olvasható a mecénások megnyerésére:

„kérem [...] a [...] jó szívü Hazafiaktól, és jó gondolkozású okos Uri embertől; száz nyóltvan árkusból álló eredeti kéz írásaim nyomtatattása és négy-ezer forintból álló költségem pótolása [...] végett méltóztassanak magokat jól tévöim közzé számláltatni, és bódlogulásomban meg egyezni [...] a Mágns Urak, és a tehetösebb Nemesek 10 forint a kisebb tehetségüek 5 forint elő fizetésre és fel segéllésre érdemessé tenni ne terhelhetnének [...] Uri Neveiket, és szives ajándékaikat, Nagy és kis Jegyző könyvbe fel jegyezni méltóztassanak. Költ Vátzon, October 26 dikán 1819. Szinyei Farkas [...]”.⁶²

Ezt követően a *Patens* hosszabb változatának végén újra feltűnnek a mecénások nevei. A „Fő Papi Rendek” alatt nyolc, a „Világi fő Rendek” után tizenhárom név olvasható összeg jelzése nélkül, majd néhány oldallal később a lista folytatódik a tíz-tíz forintot „előre fizető Urak” felsorolásával: Bécsből három (köztük a „Királyi Úrfiak nevelője”, Görög Demeter), Pozsony vármegyéből tizenhárom (köztük Jordánszky kanonok), Pest megyéből hat (köztük „Sághi Ferentz Typographia Curatora Budáról”) személy található. Az öt forintot előre fizetők száma mindössze négy, s ők kivétel nélkül Pozsony vármegyeiek voltak. A pénzüsszeggel felsoroltak közül csak ketten adtak többet tíz forintnál: Perényi Imre püspök, nagyszombati plébános 50, Benyovszky János kanonok 40 forintot.⁶³ Az így

⁵⁹ [FARKAS András]: *Hazai tudósítás*. Posonyban, 1811. Karoly Gáspár Snischek betűivel.; [Uő.]: *Kis ítélet*. H. n. [1819.] ny. n.

⁶⁰ [FARKAS András]: *Patens* [...]. H. n. [1819.] ny.n. 19.

⁶¹ [FARKAS András]: *Kis ítélet*. H. n. [1819.] ny. n.

⁶² [FARKAS András]: *Patens* [...]. H. n. [1819.] ny.n. 5.

⁶³ [FARKAS András]: *Patens* [...]. H. n. [1819.] ny.n.

biztosított 310 forint alig 8%-át tette ki annak, amire Farkasnak saját bevallása szerint szüksége lett volna.

Az egyik 1820-ban megjelent, egyetlen roncsolt példányból ismert kiadvány végén az autográf szerzői bejegyzésben Farkas további felvilágosítással szolgál előfizetési rendszere működéséről:

„Reversalis. A kik 5 Ftot elő fizetnek, kapják ebben az 1820ban. – 1. az Uj módi Mi Atyánkot 2. G. Beleznay Koporsói verseit, és a Testamentom tételének törvényes meg táfolását. Triumvirt. – az az 3 Szövetségesek Könyvét. A Templomban Egerben tsákány fokossal agyon üttetett Mészáros Kanonok Könyvét. Az utolsó ltelet vagy fel támadást tagadó gaz emberek táfoló Könyvét. Posonyi Uraimék a kik 5 Ft elő fizetessel fel segítnek a T. Ns Vármegye Házától fogják a nevezett Munkát meg kapni. Tekintetes [?] János Urhoz fogja a szerző azokat küldeni Püspök Vátz Városából. – Költ Posonyban. M[?] 26dik napj. 1820. Szinyei Farkas mk. Tekintetes Róth Kapitány Urnak alázatos tisztelettel nyújtja a szerző Olvastasson a leg utolsó levelen a kéz írása, vagy Reversalisa az Authornak.”⁶⁴

Eszerint Farkas folyamatosan számon tartotta az előfizetőket és rendszeresen eljuttatta nekik nyomtatványait.

Később is jelentetett meg „mecénási” listát, mint például 1825-ben a *József császár hoz [!] más Világra irt Levél* végén. A „Lectores Benevoli Authoris” című latin nyelvű felsorolásban már nincs főrangú személy, a többnyire vármegyei hivatalnokok, katolikus papok és városi polgárok között két professzor neve mellett ott olvashatjuk két, insignis poétának, illetve poeta laureatusnak nevezett személy, az egyik Kisfaludy és Balla Károly nevét. A legvégül közölt observatióból megtudjuk az adományok mértékét: a tehetősebbek 5 forintot, a többiek, így a „Sacerdotes, et Capellani” 1 forintot adtak, „in Bancali”.⁶⁵ Az egyre szerényebb összegek jól érzékeltetik a koldussá lett, önmagával újat kezdeni már nem tudó Farkas szűkülő lehetőségeit.

A *Halotti és menyegző versek* borítékcímmel, valószínűleg Miskolcon 1824-ben megjelent nyomtatvány végén „Zárolék” címen közölte „Az örök illatu Rósák, és Virágok 3 első Darabjainak kiadására” Bihar és Borsod vármegyéből tíz és öt forintot, valamint Miskolcra 2 forintot előfizetők nevét.⁶⁶ A földrajzi megoszlás mutatja Farkas egyre szűkülő mozgásterét, a jelzett mű pedig – melyből hasonló címvariánsokkal 1810–1820 között legalább öt változat ismert⁶⁷ – minden

⁶⁴ [FARKAS András]: *Rósa hartz vagy Farsangi ének*. H. n. [1820] ny.n.

⁶⁵ „Sp. D. Kis Faludy Insignis Poeta, Sp. D. Carolus Balla Capit. Comit. Pestiensis, et Poeta Laureatus” FARKAS András, Szinyei: *József császár hoz [!] más Világra irt levél és a Beteg halott [...]*. Posenban és Vátzon, 1825. ny. n.

⁶⁶ BUJDOSÓ [FARKAS] András: *Méltóságos L. B. Fishcer [!] István egri érsek [...] Sirhalmi Versei [...]*. H. n. [1824.] ny. n.

⁶⁷ FARKAS András, Berei: *Apolló kis rósáskertje [...] Örök illatú Virágokkal kedveskedik szeretőinek*. Kassán, [1810.] Fűskúti Landerer Ferentz betűivel.; Uő.: *Örök illattal szagoskodó poétai virágok, mellyekkel kedveskedik szeretőinek*. [Pozsony, 1812. Snischek Károly Gáspár.]; Uő.: *Örök illatú poétai virágok, mellyekkel kedveskedik Szeretőinek*. H. n. [1816.] ny. n.; Uő.: *Örök illatú*

valószínűség szerint azonos egy már korábban megjelent összeállításokból tervezett, de ki nem nyomtatott munkával. A felsorolt adatok arra utalnak, hogy élete vége felé Farkas a meg nem jelent, s talán meg sem írt műveire is pénzt kért és gyűjtött a megélhetés reményében.

Vándor életének utolsó színhelyei közé tartozott Szombathely és Győr. 1827-ben a valószínűleg őt is segélyező szombathelyi „Szegényeknek, és betegeknek gyámolítására öszve állott [...] Phileutropica Társaságot”, 1828-ban pedig az új esztendőt köszöntötte.⁶⁸ A művek bibliográfiai számbavétele igazolja az életrajzi adatot, mely szerint innen Farkas Pozsony és Buda érintésével, súlyosan betegen költözött haza, Hódmezővásárhelyre, ahonnan nem indult újabb vándorútra, s több könyvet nem nyomtatott ki.

Cenzúra

Farkas András igyekezett betartani a könyvkiadás szabályait, s – tekintettel mecénásaira, olvasóira és a kiadványok eladhatóságára – cenzúráztatni megjelentetésre szánt kéziratait. Az eddig számba vett több mint száz kiadvány egyötödében olvashatók a cenzúrával kapcsolatos adatok. Ezek – három kivételtől eltekintve – tartalmazzák a cenzor nevét, az engedély kiadásának helyét és idejét. Egy alkalommal az engedélyre váró kézirat versírásra ihlette a cenzort, s a ki nyomtatást a vers közzétételétől tette függővé. Valószínű, hogy Farkas engedélyeztette azon kiadványok többségét is, amelyek nem tartalmaznak cenzori engedélyt. E nyomtatványokban is fellelhetők ugyanis a cenzúrázás nyomai, így például az „itt valami rostában maradt” és más hasonló kifejezések, vagy az utólagos jóváhagyást jelző bejegyzés. A cenzori engedélyeket az életrajzi adatok tanúsága szerint rendszerint Farkas tartózkodási helyein vagy azok közelében keltezték. A kiadványokban a megjelentetést engedélyező szövegrész legtöbbször a címlap hátoldalán, néhányszor a címlapon, egy-két alkalommal a mű egy későbbi helyén vagy a mű után olvasható.

Az 1794–1804 között eddig számba vett tizennégy nyomtatvány közül hat tartalmaz imprimatúrát. Az elsőt Matthias Rhietaller valószínűleg Budán, a másodikat Eszterházy Nepomuk János Kolozsvárott engedélyezte.⁶⁹ 1800–1804 között négy approbatiót adott Alexander Ragázy királyi könyvrevizor Budán. Az engedélyek egy része több évvel megelőzte a megjelenést: az 1801-ben kinyom-

poétai virágok, mellyekkel kedveskedik Szeretőinek. H. n. [1816.] ny. n.; FARKAS [András], Szinyei: *Poétai Virágok mellyeket nyújt a poeta szeretőinek [...]*. H. n. Ezer nyóltz száz huszadikban ny. n.

⁶⁸ FARKAS András: *Fő méltóságú Hertzeg Bathyhányi Bathyhán Fülöp [...] örökös fő-ispányi hivatalába béhelyeztetése Szombathelyen 1. Octoberben 1827-ben.* H. n. [1827.] ny. n. 8.; (Uó.): *Uj Esztendő Köszöntés.* H. n. [1828.] ny. n.

⁶⁹ FARKAS András: – – *pokolbéli útazása.* Pesten, 1794. [Füskúti Landerer Mihály]. A címlap hátoldalán.; Uó.: *Páratlan és példát nem esmérő [...]* N.Károlyi szék építő gyűlés. Kolosvárott, 1794. Ref. Kol. Bet. A címlap hátoldalán.; Vö. még: V. ECSEDY: *i. m.* (12. jegyzet) 266–278.

tatott *Pannónia szomorúsága* kézírata 1797. április 30-án, a *Menny-Ország felé-
való útazása* 1798. július 30-án kapott imprimatúrát.⁷⁰ Ha egy tervezett munka
két kötetben, önálló impresszummal jelent meg, Farkas elegendőnek vélte engedé-
lyeztetni az első rész kéziratát.⁷¹ Ebben az időszakban a szövegében módosított
második kiadásokra⁷² sem kért új nyomtatási engedélyt.

Az 1804–1811 között megjelent mintegy harminc nyomtatványban csak ritkán,
a Grün Orbán szegedi nyomdájából kikerültekben pedig egyetlen esetben sem
található nyomtatott cenzori engedély. A *Lói-Tanáts* valószínűleg 1804-ben Sze-
geden, Grün Orbán nyomdájában készült, egyik példányának címlap előtti lapján
azonban egykorú kézírásos bejegyzés tanúsítja az engedély meglétét: „804. Rev.
Libr. No. 4. ad 9728.1.”⁷³ Ez a példány feltehetően Farkasé lehetett, aki e bejegy-
zéssel bizonyíthatta munkája törvényes megjelenítését. Lehetséges az is, hogy
a Grün Orbánnál készült nyomtatványokra nem a szerző, hanem a nyomda kért
engedélyt.

Ugyanakkor nem zárható ki az sem, hogy a cenzorok egyaránt olvasták ezen
időszak impresszummal és e nélkül megjelent nyomtatványait. Többször feltűnik
ugyanis a kéziratban még szereplő szövegrészek hiányára utaló „rostában maradt”
kifejezés valamelyik változata. A *mecénás és a poéta* első, rövidebb változatában
a 12. lapról megtudjuk, hogy a Németi Pál szentesi tartózkodását megörökítő „His-
toriája most a rostába marad”, a 24. lapon pedig egy másik bejegyzés figyel-
meztet a nem teljes közlésre:

„Ezekből még Múzsám sokat ki felejte!
Miket a rostának ritkája el ejte!”⁷⁴

A munka hosszabb, Grün Orbán nevével megjelent változatából is hiányoznak
ugyan ezek a szövegrészek. Feltűnő azonban, hogy a „Németi Pál szentesi tar-
tózkodása” című rész mellett további kihagyott részek találhatók: „Mint Német
Pált Szentesre, Borbély Ferentzet Mindszentre, Dús Istvánt Szegedre. Ezeknek
a Históriajok most a rostában marad”.⁷⁵ Itt egyaránt gondolhatunk a bővebb vál-

⁷⁰ FARKAS András, Berei: *Pannónia öröme*. Budán, 1800. Nyom. Özvegy Landerer Katalin be-
tűivel. A címlap hátoldalán.; Uő.: *Pannónia szomorúsága*. Budán, 1801. Nyomtatott Özvegy
Landerer Katalin betűivel. A címlap hátoldalán.; Uő.: *Pannónia öröme*. Mellyet most másodszer
adott ki – – . Szegeden, 1803. Nyomtat. Grün Orbán betűivel. A címlap hátoldalán.; Uő.: *Menny-
Ország felé-
való útazása a pokolból ki-
szabadiúlt Izének*. Szegeden, 1804. Nyomtat. Grün Or-
bánnál. A címlap hátoldalán.

⁷¹ [FARKAS András, Berei]: *Felséges József Antal Magyar-Ország Nádor Ispánnya mennyegző-
jének folytatása*. Masodik könyv. Budán, [1800.] Özvegy Landerer Katalin betűivel.

⁷² Így például: FARKAS András, Berei: *Pannónia öröme*. Mellyet most másodszer adott ki – – .
Szegeden, 1803. Nyomtat. Grün Orbán betűivel. A címlap hátoldalán.

⁷³ FARKAS András, Berei: *A Lói-Tanáts*. Szegeden, [1804.] Nyomt. Grün Orbánnál. A bejegy-
zés őrző példány: Budapest, Egyetemi Könyvtár (= BEK) Hd 237.

⁷⁴ FARKAS András: *A mecénás és a poéta*. H. n. [1808.] ny. n.

⁷⁵ FARKAS András, Berei: *A mecénás és a poéta*. Szegeden, 1808. Grün Orbán betűivel. 21., 52.

tozat ismételt cenzúráztatására, illetve Farkas „önreklározására”, amellyel fel kívánta kelteni olvasói figyelmét.

Ennek az időszaknak mindössze két, 1808-ban Egerben, illetve Pesten készült kiadványában szerepel imprimatúra. A *Mennyegzői inneplés* egri kiadását Madarassi Ferenc cenzúrázta Budán, s ugyane mű pesti kiadásában a valószínűleg a már korábban közölt engedélyre visszautaló, „Cum approbatione Censurae Caesareo Regiae” szöveg olvasható.⁷⁶

Az önálló bibliográfiai egységet alkotó, de nyomtatott szöveget nem tartalmazó, rézmetszetes összeállításokon kívül 1812–1829 között a kiadványok egynegyed részébe nyomtattak cenzúráztatásra utaló szöveget. Ezek formája többféle. A korábbiaktól eltérően a magyar nyelvű általános megfogalmazást – „A Felsőbbeknek engedelmevel” (például 1812, 1816, 1825) – kivétel nélkül a címlapra helyezték el.⁷⁷ Az eleinte még latin nyelven közölt, részletező imprimatúrát 1821-től elkezdte felváltani a magyar nyelvű cenzori szöveg. Esetenként megtalálható az egy-egy mű újabb kiadására vonatkozó engedély is: „Meg-engedtetik az újra nyomtatása Bőjtmás Hava 19-dik Napján 1821. Barkovits István, m. k. Helybéli [Nagykároly] Királyi Könyvvisgáló.”⁷⁸

1822-ben hosszú, nem szokványos szövegű, latin nyelvű imprimatúrát kapott *A haza kétszer kötött, négyszer bomlott békessége [...]* című nyomtatvány. A Bécsben Rudnay Sándor esztergomi érseknek is bemutatott kéziratot Márton József távollétében Májér József székesfehérvári kanonok cenzúrázta, s az engedélyhez csatolták a bécsi könyvrevizor igazgató, „Sártory” engedélyét is.⁷⁹ A körülményes approbálás egyik oka a mű Napóleon-ellenes éle, szatirikus hangvétele, a másik a kötetnek a napóleoni időszakról szóló, politikai vonatkozású írásokat összegyűjtő jellege lehetett. Az 1820. május 20-án Bécsben kelt engedélyre történő hivatkozás – mint arról korábban szó esett – a *Victoria Parisiensis* címen 1814-ben első kiadásban megjelent munka egy későbbi, részben változott szövegű és

⁷⁶ FARKAS András, Berei: *Mennyegzői inneplés*. Egerben, 1808. Érseki Oskola Betüivel. 16.; Uő.: *Mennyegzői inneplés*. Pesten, 1808. Trattner Mátyás Betüivel. 16.

⁷⁷ Így például: FARKAS András, Berei: *Diétai elmékedések mellyeket Posonyban 1811-dikben Szent Jakab Hava és a több következő Hónapokban édes hazája mostani környül állásai közt az ország gyűlése alatt fel-jegyezgetett*. Hód vize partján született –. A Felsőbbeknek engedelmevel. (Pozsony, 1812.) [Snischek Károly Gáspár].

⁷⁸ FARKAS [András], Szinyei: *Az Úr imádsága magyarázatja a köznép lelki hasznára*. Nyomtatott Nagy-Károlyban, [1821.] ny. n. []_{iv}

⁷⁹ „Decantatio Victoriae Parisiensis in laudem Augustae Domus Austriae, et Restauratoriae Sedis Strigoniensis in gaudium Celsissimi Principis Alexandri Rudnay in Altissimo loco simul praesentatae Viennae 8 Maii 1820. Per Andream Farkas Authorem. – Indulgentia In absentia Clarissimi D. Iosephi Marton, in editione de tribus Foederatis ad Politicam Directionem sane spectante, et ad me pro Revisione officiose transmissa, nullum contrarium video, et in omnibus punctis approbari. Super eo bona fide refero Majer m. p. Canonicus. – Ex Indulgentia Benigna Superiorum libere imprimi potest. Viennae 8 Maii 1820. Sártory m. p. Librorum Revisoratus Supremus Director.” FARKAS [András], Szinyei: *A haza kétszer kötött, négyszer bomlott békessége [...]*. Szegeden, [1822.] Nyomtatott Grün Orbán betüivel. A címlap hátoldalán.

eltérő című kiadásából is ismert.⁸⁰ A *Herósi Dallok*ban a cenzori szöveghez három további részlet kapcsolódik: 1. a címlapon „A Felsőbbeknek engedelmével”; 2. a címlap hátoldalán „Sártory” engedélye után a „Reimpressio admittitur. Magno-Karolini 19. Martii 1821. Stephanus Barkovits, m. p. Censor Libr. Regius.”; 3. ugyanott egy újabb „Reimpressio admittitur. Magno-Varadini 4. Junii 1821. Ladislaus Gedeon, m. p. Reg. Libr. Revisor” kitétel olvasható. A többszörös engedély jelzi, hogy Farkas – saját szerzeményeihez hasonlóan – gazdaságosan használta fel az imprimatúrákat. A kettős reimpressio-engedély összefügg a kiadvány kettős nyomdahelyével, valamint azzal a körülménnyel, hogy sem a Helytartótanács, sem a helyi cenzorok nem nézték jó szemmel a nevét önkényesen megváltoztatott Farkas tevékenységét.

Az imprimatúrát tartalmazó, jelenleg ismert utolsó kiadvány 1829-ben jelent meg Budán a nyomda megnevezése nélkül.⁸¹ A „Harmadik meg-jobbított, és bővített kiadás”-ként feltüntetett nyomtatvány valójában *G* B***** S*** Koporsó Verseinek* utolsó, hatodik kiadása. Az engedély 1819. július 16-án kelt Budán (Michael Aloysius Trenka aláírásával), s először a munka Landerer Anna betűíveivel és költségével megjelöltetett 1819-es budai kiadásában tűnik fel.

Az „imprimatur”, „imprimi potest”, „sajtó alá bocsátatik”, „kinyomtatását helyben hagyta” kifejezések között mindössze egyszer találkozunk a rövid „vidit” megjegyzéssel, mely a dátummal („Sabariae 29 Oct. 1827.”) és a cenzor nevével („Franciscus Horváth, Censor Librorum Regius.”) együtt szabályos imprimatúrának számított.⁸² A Miskolcon, Budán, Nagykárolyban, Nagyváradon, Bécsben, Vácott és Szombathelyen keltezett nyomtatási engedélyek mutatják Farkas András mozgékonytársát, s önmagukban is igazolják, hogy a cenzori engedélyeket általában a szerző maga szerezte be, tartózkodási és nyomdahelyeinek függvényében.

A legsajátosabb engedélyt Farkas Miskolcon kapta Szabó Romanustól: „Ezen munka a sajtó alá bocsátatik; de úgy, hogy ezen fentebb irt Censori versek is kinyomtatódjanak. Miskoltz. 21 Aug. 1824.” A cenzori vers ironikus hangon bírálja a címnek megfelelően halotti (Fischer István egri érsek, 1822; Vay József, 1823; Vay Judit, 1824; Lónyay Gábor, 1824) és menyegzői (Frim János egri kanonok megáldotta szülei, id. Frim János és felesége házasságkötésének ötvenedik évfordulóját, 1824; Balog Ferenc és Barkasy Zsuzsanna; Füzy István és Barkasy Johanka) verseket, valamint ráadásként főispáni köszöntőt (1810) és az új miskolci bíróság épületét avató verset (1811) felölelő kiadvány vegyes összetételét, nyelvi keresettségét, s találóan és szellemesen összegzi Farkas poétai módszerét. Íme a vers teljes terjedelmében:

⁸⁰ FARKAS [András], Szinyei: *Herósi Dallok [...]*. Nagy-Károly–Nagy-Várad, [1821.] ny. n.

⁸¹ FARKAS [András], Szinyei: *G* B***** S*** Koporsó Versei [...]* Irta Hód–viz parton Szinyei Farkas. Harmadik meg-jobbított, és bővített kiadás. Budán, 1829. ny. n.

⁸² FARKAS, Andreas: *Valedictio a statibus, et ordinibus Regni Musae diaetalis et Sanctio actorum diaetalium Posonii 18-va Augusti 1827. celebrata*. H. n. [1827] ny. n.

Censori Versek

Conveniunt rebus nomina saepe suis.

Bujdosó Andrásnak bujdos az esze is,
 Eszével vándorol, bujdosó verse is.
 Jobb is ha bujdosik, mert egy helyen, noha
Kazlakat verselne, el nem élne soha.
 De egy helyről, tárgyról változván az Ének.
 Csak akad verselni való az eszének.
 Száraz gondolatít ötöli, hatollya,
 Pegazus alatta úgy repül, ha tolyla.
 S ha nagy ügyel bajjal meg áll egy hantsíkon
 Azt gondollya szegény hogy már a Helikon
 Szentelt tetejében a bölts kilenz Szűznek,
 Újjai, számára koszorúkat fűznek.
 Itt is az élőket mind egybe keveri,
 Majd a holtakat is sirjokból felveri.”⁸³

Farkas egy következő munkájának ismét Szabó Romanus volt a cenzora, aki azt minden kifogás nélkül engedélyezte.⁸⁴

A kinyomtatott munkák utólagos cenzúráztatásának gyakorlata sem lehetett idegen Farkastól. Valószínű, hogy megfelelő indoklás esetén a cenzorok ilyenkor sem utasították el a szerzőt. Az utólagos cenzúra lehet az egyik oka néhány nyomtatvány sajátos csonkaságának. Ha egy kiadásból egyaránt fennmaradtak teljes és megcsonkított példányok, jelzik a gyakorlatot, hogy Farkas a kinyomtatás után azonnal, az utólagos revizori engedély beszerzése előtt elkezdte terjeszteni munkáit, majd a még el nem adott példányokból a cenzori elvárásnak megfelelően egyszerűen kivágta a nem engedélyezett részeket. A kivágott lapokat esetenként más oldalak beragasztásával pótolta.⁸⁵

Farkas rézmetszetekből összeszerkesztett, utolsó kiadványain érthető módon nincs cenzori engedély, mivel azok nem minősültek szigorúbb értelemben véve nyomtatványoknak.

A megjelenés körülményei

Farkas András munkáiban általában magá tudatta olvasóival, hol és mikor készítette műveit. A készítés helyszíne azonban rendszerint nem azonos a kinyomtatás helyével. A nyomtatványok megjelenési körülményeinek együttes vizsgálata egyrészt lehetővé teszi a szerző kiadói stratégiájának további megismerését. Más-

⁸³ BUJDOSÓ [FARKAS] András: *Méltóságos L. B. Fishcer [!] István egri érsek [...] Sirhalmi Versei [...]*. H. n. [1824.] ny. n. ***_{4v}.

⁸⁴ [FARKAS András, Berei]: *Tekintetes Nemes Borsod Vármegye tiszt-választó és Tek. Bihar Vármegye beiktató Gyűlése [...]*. H. n. [1825.] ny. n. A címlap hátoldalán.

⁸⁵ FARKAS András, Berei: *Diétai elmékedések*. [Pozsony, 1811. Snischek Károly Gáspár].; *Uő.: Diétai elmékedések*. (Pozsony, 1812.) [Snischek Károly Gáspár].

részt lehetőséget ad egy „önfinanszírozó”, „mobil” szerző életműve időbeli alakulásának áttekintésére. A megjelenési körülmények időbeli alakulása ismételten felhívja a figyelmet az életmű már eddig is kirajzolódott fordulópontjaira.

Az impresszumban megjelenési évet nem tartalmazó nyomtatványok – elsősorban Farkas közlékenységének köszönhetően – viszonylag nagy pontossággal datálhatók. Mindössze két, bibliográfiában és biográfiában egyaránt nyilvántartott, korábban példány alapján ismert, ma azonban ismeretlen nyomtatványt nem sikerült beilleszteni a kiadványok kronológiájába.⁸⁶

A hasonló, azonos vagy teljesen eltérő címeken megjelent, ám tartalmilag összetartozó kiadványok – mint arról korábban szó esett – csupán nagy megszorítással, a tartalmi vizsgálatban külön részletezendő szempontból nevezhetők egy mű különböző kiadásainak. A címadatok csak ritkán jelzik a második vagy többedik kiadás tényét. Új kiadásnak a szerző csak azt a munkáját minősítette, mely azonos, esetleg közel azonos címen – a szöveg azonosságától függetlenül – egyszer már teljesen elfogyott. Ezért a megjelenési adatok számbavételében eltekintettünk az új kiadás fogalmától, s minden nyomtatványt önálló egységként értékeltünk.

I. 1808 előtt nem ismerünk olyan nyomtatványt, amelyen ne szerepelne megjelenési hely. A mintegy húsz kiadvány időrendben a Pest – Kolozsvár – Pest – Buda – Pozsony/Pest – Szeged – Buda – Vác nyomdahelyeken készült. A kolozsvári Ref. Kollégium Nyomdájában és a váci Gottlieb nyomdában mindössze egy-egy munka látott napvilágot. Ebben az időszakban a szerző tartós nyomdai kapcsolatot alakított ki először a Landerer családdal (Landerer Mihály, özvegy Landerer Katalin, Landerer Anna), majd Grün Orbánnal. Farkas első nyomtatott munkáját Landerer Mihály nyomtatta ki Pesten 1794-ben, a magát kiadóként feltüntető szerző, illetve mecénásai költségén. A nyomda pontos meghatározását a *Magyar Hírmondó* 1795. évi első száma és egy Dianovszki János *A fiak neveléséről* című munkájához illesztett Landerer-féle könyvjegyzék tette lehetővé.⁸⁷

Valószínűleg Füskúti Landerer Mihály magyar nyelvre lefordított „román”-okat kiadó programjának része volt az *Elisas [...] Vermächtniss für ihre Tochter [...]* című, Wilhelmine Karoline von Wobeser nagysikerű *Elisa*-románját folytató, 1801-ben Lipcsében megjelent, ismeretlen szerzőjű munka lefordíttatása és kiadása. A fordítás elkészítésével Landerer Mihály bízhatta meg Farkas Andrást, ezért került a címlapra a „Füskúti Landerer Mihály költségével és betűivel” szöveg.⁸⁸

⁸⁶ [FARKAS András, Berei]: *Örökös illatú rósák és virágok, melyeket nyújt a poéta szeretőinek XII. darabban, rósaszín kötetben, rézremetett képekkel, jobb rendbe szedvén, darabonként.* 1. darab. 2. kiadás. Posonyban, és Vátzon, é. n. ny. n.; FARKAS [András], Szinyei: *Helikoni virágok [...]*. H. n. é. n. ny. n.

⁸⁷ *Magyar Hírmondó* 1795. I. 24.; *Ezen [...] következő jeles Magyar Könyvek találtatnak Füskúti Landerer Mihály [...] Könyv-Nyomatójában.* In: DIANOVSZKI János: *A fiak neveléséről.* Pest, 1794. [A]_{8r}.

⁸⁸ FARKAS András (Ford.): *Elisa testamentoma a maga kedves leányához [...]*. Posonyban és Pesten, 1803. Füskúti Landerer Mihály költségével és betűivel.

Míg a Landerer nyomdákkal vissza-visszatérő volt Farkas munkakapcsolata, Grün Orbán szegedi nyomdájával 1803-tól folyamatosan dolgoztatott – valószínűleg hitelbe is, amint arról Farkas 1808. évi már idézett beadványa tanúskodik.⁸⁹ A váci Gottlieb nyomdában 1807-ben jelent meg először műve, melyet csak jóval később követett újabb.

Az időszak nyomtatványai viszonylag pontosan köthetők a megjelenési helyekhez, s datálásuk sem okoz különösebb nehézséget. Farkas kiadványai ekkor kisebb-nagyobb szünetekkel rendszeresen megjelentek: mindössze 1795–1797 között, valamint 1802-ből és 1806-ból nem ismerünk egyetlen kiadványt sem. Az egy évben megjelent legtöbb munka három; ennyi készült 1799-ben, 1803-ban és 1805-ben, ami bizonyítja a folyamatos és egyenletes megjelenést.⁹⁰

II. 1808–1810 között hirtelen megnőtt a kiadványok száma: három év alatt több nyomtatvány készült, mint a korábbi tizenhárom évben összesen. Ez egyrészt a mecénásokkal kiépített jó kapcsolatra, másrészt Farkas szabadidejének megnövekedésére vezethető vissza, ami összefügghet írnoke munkahelyének feladásával. Az időszak első és utolsó nyomtatványa ismeretlen helyen és nyomdában készült. A *mecénás és poéta* című, feltételezhetően 1808-ban megjelent munka első, rövidebb változatában az utolsó datált esemény 1807. augusztus 13-hoz kapcsolódik, amikor Farkas segély (subsídium) címén száz rajnai forintot kapott a császári-királyi fenségtől, s ezt az „Author Poéta” a budai várban vette át. A megverselt esemény datálása (1810. március 5.) alapján feltehetően 1810-ben készült utolsó nyomtatvány Napóleon és Mária Ludovika esküvőjéről szól, ennek jelentősen kibővített változata 1811-ben jelent meg *A Párisi inneplés* címen.

A korszak ismert nyomdahelyei időrendben: Eger – Pest – Szeged – Pest – Szeged – Pest – Kassa. A periodikusan visszatérő Pest Farkas vándor életmódjának egyik központja, ahol ebben az időszakban Trattner Mátyásnál jelentek meg munkái. Farkas Egerben az „Érseki Oskola Betűivel”, Kassán Landerer Ferencnél nyomtattatott. A munkák közel 60%-át Grün Orbán jelentette meg Szegeden. A kiadványszám hirtelen megnövekedését a császári-királyi támogatás mellett a mecénásoktól ekkor kapott, korábban már részletezett nagyobb összeg (1253 forint) magyarázza.

A három év mindegyikében egynél több nyomtatványt sikerült számba venni. Csökkenő arányuk világosan jelzi Farkas pénzének gyors elapadását: 1808-ban a három év össztermésének 68, 1809-ben 18, 1810-ben 14%-a jelent meg. A rendszeresen megadott, viszonylag teljes impresszum-adatok mutatják a kiadói tevékenység zavartalanságát.⁹¹

III. A rövid ideig tartó, valószínűleg elsősorban kiadásokkal, semmint bevételekkel jellemezhető időszakot 1810 után az eladósodás korszaka követte. Bár az 1811–1818 közötti nyolc évben közel ugyanannyi munka jelent meg nyomtatásban, mint az első tizenháromban összesen, a feltüntetett nyomdahelyek és

⁸⁹ SZEREMLEI: *i. h.* (2. jegyzet) 398–400.

⁹⁰ L.: KNAPP ÉVA: Berei Farkas András munkáinak bibliográfiája. Kézirat.

⁹¹ KNAPP ÉVA: Berei Farkas András munkáinak bibliográfiája. Kézirat.

nyomdák száma erőteljesen lecsökkent, s a korábbi tekintélyes nyomdák közül eggyel sem találkozunk. A mindössze két nyomda időrendben: a pozsonyi Snischek Károly Gáspár és a miskolci N. Szigethy Mihály. A hozzájuk kötődő kiadványok száma az időszak termésének 44%-át teszi ki, a többi nyomtatvány impresszum nélkül, esetleg a megjelenési év feltüntetésével jelent meg. 1818-ból egyetlen nyomtatvány sem ismert.

Az impresszum nélküli kiadványok többsége Napóleonnal foglalkozik, a továbbiak az *Arany A, B, C* és az *Örök illatú poétai virágok* két-két kiadásban.⁹² Ezeket az erősen változó terjedelmű munkákat hitelbe vagy pedig a ponyvafüzetek egy részéhez hasonlóan nyomdászsegédekkel, a nyomdatulajdonosok tudta nélkül olcsón készíttethette.

IV. 1819-ben Farkas – egyelőre ismeretlen forrásból – ismét pénzhez, illetve nagyobb hitelhez juthatott. Ebből az évből eddig tíz nyomtatványt sikerült számba venni, ezek fele impresszummal jelent meg Vácón Gottlieb Antalnál, Budán Landerer Annánál és Nagyváradon. Az impresszummal megjelent munkák tartalmi szempontból eltérnek Farkas korábban megszokott műveitől, s összevethetők a korszak világi tárgyú ponyváival: két gyilkosságot verselnek meg. A két gyilkosság leírásából Mészáros György halála *Vérrel festett koporsó* címen egy, az ifjabb gróf Beleznay Sámuel apagyilkossága ebben az évben négy kiadásban jelent meg.⁹³ A minden valószínűség szerint jól eladható nyomtatványok előállításának költségeit maguk a nyomdák fizették, ezért olvasható az impresszumok egy részében a „[...] betűivel és költségével”⁹⁴ megjegyzés. A bevételből valamennyi juthatott a szerzőnek is, aki azt minden valószínűség szerint újabb munkák kinyomtatására fordította.

Az utóbbi kiadványokkal – mint már szóltunk róla – a *Patens* hosszabb változata⁹⁵ szerint Farkas ismételten megpróbált mecénásokat toborozni. Az 1819-re összegyűlt négyezer forint „pótlása” azonban – mint láttuk – nem járt sikerrel.

V. A rézmetszetekből összeállított füzeteket leszámítva 1820–1832 között jelent meg az életmű közel egyharmada. Közülük mintegy 60% impresszum nélküli kiadvány, ami jelzi a szerző további eladósodását és anyagi lecsúszását. Elsősorban jelentős adóssága ösztönözhetette Farkas megvalósíthatatlan elképzelését, hogy ötven éves fejjel költőből könyvkereskedővé képezze át magát.

⁹² FARKAS András, Berei: *Örök illattal szagoskodó poétai virágok [...]*. [Pozsony, 1812. Snischek Károly Gáspár]; [Uő.]: *Arany A. B. C. H. n.* [1815 után] ny. n.; Uő.: *Arany A, B, C. H. n.* [1815 után] ny. n.; Uő.: *Örök illatú poétai virágok, mellyekkel kedveskedik Szeretőinek.* H. n. [1816.] ny. n.

⁹³ FARKAS András, Szinyei: *Vérrel festett koporsó*. Vátzon, 1819. Nyomtatott Gottlfb Antal betűivel.; Uő.: *G*B***S***Koporsói Versei*. Vátzon, [1819.] Gottlfb Antal betűivel és Költs.; Budán, 1819. Landerer Anna betűivel, és költségével.; Vátzon, [1819.] Nyomtatott Gottlfb Antal betűivel.; Nagyváradon, [1819.] ny. n.

⁹⁴ FARKAS András, Szinyei: *G*B***S***Koporsói Versei*. Vátzon, [1819.] Gottlfb Antal betűivel és Költs.; Budán, 1819. Landerer Anna betűivel, és költségével.

⁹⁵ [FARKAS András, Szinyei]: *Patens a Haza fő-papjaihoz [...]*. H. n. [1819.] ny. n.

E korszak – részben magukból a kiadványokból ismert vagy nagy biztonsággal kikövetkeztetett – nyomdahelyei időrendben a következők: Bécs – Nagykároly – Szeged – Miskolc – Pozsony/Vác – Miskolc – Szombathely – Buda – Pozsony/Vác. A nyomdák megnevezése a kiadványokban meglehetősen ritka: a szegedi Grünön, a miskolci N. Szigethyn és a budai Landerer Annán kívül többet nem ismerünk. Ez a körülmény Farkas folyamatos nehézségein kívül mutatja azt is, hogy tartósabb nyomdai kapcsolatot ekkor már nem tudott kialakítani. 1820 után nem volt olyan év, amelyben ne jelent volna meg legalább egy nyomtatványa. A legtöbb, hat – mintegy búcsúzóul – 1827-ben látott napvilágot.⁹⁶

Áttekintve a nyomtatványok megjelenési körülményeit, úgy tűnik fel, Farkas kiadási gyakorlata 1810 körül kristályosodott ki. A művek viszonylagos tartalmi szegénysége és a gyorsan változó ízlés miatt azonban nem volt képes hosszabb ideig fenntartani a bevált pénzszerzési technikákat és az állandósulni látszó nyomdai kapcsolatokat. A Farkas által is foglalkoztatott nyomdák igénytelenebb munkákat éppúgy készítettek, mint igényesebbeket, s egyiktől sem volt idegen a durvább papírra nyomtatott, önálló címlevél nélküli, csupán címoldallal megjelentetett ponyvafüzetek előállítására. A megjelentetés körülményei alapján megrajzolt pályaszakaszok lényegében egybehangzanak az életmű korábban vázolt időbeli alakulásával.

⁹⁶ KNAPP Éva: Berei Farkas András munkáinak bibliográfiája. Kézirat.

HORNYÁK MÁRIA

A Pesti Hírlap és a nevelés

Az 1841-ben alapított és Kossuth Lajos nevével fémjelzett *Pesti Hírlap* mint az első valódi politikai lapunk írta be magát a magyar sajtótörténetbe.¹ Landerer, „az új politikai ujság” kiadója szerint „az életnek legbiztosb jele a munkásság, s munkásságunk csak akkor érhet óhajtott sükert, ha tetteink nyilvánosak...”² Ezt a sajtó által biztosított nyilvánosságot (Landerer szavaival: a sajtó „varázserő” jellegét) az új lap szerkesztésével megbízott Kossuth a liberális reformpolitika szolgálatába állítja, s ily módon lép az ellenzék vezéreinek sorába. Célja: felvetni és állandóan napirenden tartani a reformellenzék „haza és haladás” jegyében fogant követeléseit, elősegítve ezek széles körű népszerűsítését és a diéta előtti megvitátását. „A nemzeti átalakulás korszakának szükségleteit akarja kielégíteni... Röviden: megérlelni és az országgyűlésen átsegíteni a nagy újjászülést.”³

A *Pesti Hírlap* 1841. január 2-án indult, 1849. január 24. és április 24. között szünetelt, az év július 8-án pedig végleg betiltatott. Kezdetben hetente kétszer, 1845. április 4-től heti négy alkalommal, 1848. május 16-tól pedig naponta jelent-

¹ Kossuthról és a *Pesti Hírlapról*: KOSÁRY Domokos: *Kossuth Lajos a reformkorban*. Bp. 1946.; SZABAD György: *Kossuth politikai pályája*. Bp. 1977.; SZABAD György: *Kossuth üzenetei*. Bp. 1994.; KOSÁRY Domokos: *Kossuth és a Pesti Hírlap*. In: *A magyar sajtó története 1. 1705–1848*. Szerk.: KÓKAY György. Bp. 1979. (A továbbiakban: *A magyar sajtó...*) 665–713.; VISZOTA Gyula: *Kossuth Lajos és a Pesti Hírlap*. = Századok (63.) 1929. 1: 5–36., DIÓSZEGI György – BAKOSNÉ DIÓSZEGI Mónika: *Kossuth Lajos és a Pesti Hírlap a társadalmi változtatásokért*. Bp. 2001., DIÓSZEGI György: *Kossuth üzenete. Pesti Hírlap anno 1841–1844*. Bp. 1988., SCHRIDDE Éva: *A magyar vezércikk első éve*. Pécs, 1938.; *A Pesti Hírlap publicistája*. In: *A magyar irodalom története 1772–1849-ig*. Szerk.: PÁNDI Pál. Bp. 1965. /A magyar irodalom története 3./ 564–565., *Kossuth Lajos hírlapi cikkei*. I–II. S.a.r.: KOSSUTH Ferenc. Bp. 1906–1911., *A Pesti Hírlap 37 vezércikke 1841. január 2-ikától május 8-ikáig*. Közli: FERENCZI Zoltán In: SZÉCHENYI István: *A Kelet népe. Széchenyi István összes művei* (a továbbiakban: SZÖM) V. Bp. 1925. 107–208.; SIPOS Kamilló: *Újabb adatok Kossuth Lajos hírlapírói működéséhez*. = Magyarország 1917./III. 18.; DEZSÉNYI Béla: *Kossuth a forradalmi publicista*. = Irodalomtudomány 1953. 5–63.; MAJOR Jenő: *Kossuth a publicista*. = Huszadik Század 1949. 155–159.; TERESTYÉNI Ferenc: *Kossuth, az újságíró* = Magyar Nyelv 1952./31–45. VÉRTES István: *Kossuth Lajos hírlapírói pályája*. = *A Sajtó 1941./1–5*.

² LANDERER Lajos: *Előfizetői jelentés a Pesti Hírlap című politikai ujságra*. = PH 1841. jan. 2. 1. sz. 1.

³ KOSÁRY Domokos: *Kossuth és a Pesti Hírlap*. In: *A magyar sajtó...* 669.

kezett. Fénykorát Kossuth szerkesztőségének három- és fél éve alatt élte, amikor is az új sajtóorgánum hazánk, sőt a Habsburg-birodalom „legjobban szerkesztett, legszókimondóbb politikai hírlapja lett.”⁴ Példányszáma 1843-ban meghaladta az ötezret.

A *Pesti Hírlap* elején, rögtön a személyi hírek (kinevezések stb.) után található a lap 'szíve': a vezér- vagy iránycikk, „a véleményformálás Kossuth által frissen honosított műfaja”⁵, amely az újság politikai karakterét, erkölcsi nivóját, s egy-egy lapszám főszólamát megadta. Célja: időszerű, közérdekű témák fejtegetése – és a rábeszélés. A vezércikket Kossuth idejében mindig, de többnyire később is jeles személyiségek írták: Kossuth (216-ot), valamint Szentkirályi Móric, Pulszky Ferenc, Fáy András, Bezerédj István, Eötvös József, Trefort Ágoston, Kemény Zsigmond stb. A vezércikk után sorjáznak a Fővárosi Újdonságok, a Törvényhatósági dolgok (részei: a Megyei napló és a Vidéki levéltárca), az egyesületi hírek és a Külföldi napló, valamint az Értekező, amely után a hirdetések következnek.

1844. június 30-án Kossuth megvált a laptól, amely a liberális reformellenzék egy kisebb csoportja, a centralisták (Szalay László, Trefort Ágoston, Eötvös József stb.) kezébe került.⁶ Ezt követően népszerűsége és példányszáma megcsappant, 1845 végétől azonban, a belső ellenzéki kompromisszum követeztében (t. i. amikor ismét felvállalta az egész liberális reformellenzék képviselőjét), újból felvirágozott, s előfizetőinek száma ismét elérte az ötezret. 1844 júliusától egy évig Szalay, majd pedig az igen tehetséges, fiatal Csengery Antal szerkesztette, 1848. május 16. és 1849. január 2. között Kemény Zsigmonddal közösen. 1849-ben, a három hónapos kényszerszünet után Szilágyi Sándor lett a szerkesztő, a felelős szerkesztő posztján pedig Obernyik Károly és Jókai Mór követték egymást.⁷

A *Pesti Hírlap* számos jeles publicistát alkalmazott. A népszerű Fővárosi Újdonságokat pl. Frankenburg Adolf, Pákh Albert, Vahot Imre, majd Pálffy Albert vezette. A lap a felkért vidéki levelezők (Klauzál Gábor, Lónyai Gábor, Gorove István stb.) és alkalmi cikkírók népes gárdáját vonultatja fel Wesselényi Miklós bárótól az ismeretlen falusi néptanítóig. A közölt írások nem kis része névtelenül, illetve olykor megfejtethetlen álnevek és szignók alatt jelent meg.

Fennállásának nyolc- és fél éve alatt a *Pesti Hírlap* iránya, színvonala, munkatársainak köre változott, politikai hírlap jellegét azonban végig megőrizte. A lap

⁴ PAJKOSSY Gábor: *Kossuth Lajos*. Vál. s.a.r. bev.: – – Bp. 1998. 11.

⁵ KOSÁRY Domokos: *i. m.* (1946.) és *i. h.* (1979.) 669.

⁶ A centralista *Pesti Hírlapról*: FENYŐ István: *A centralisták*. Bp. 1997.; Csengery „*Pesti Hírlap*”-járól. *Egy munkatárs naplójából*. = *Pesti Hírlap* 1880. 196. sz.; Csengery Antal *hátrahagyott íratái és feljegyzései*. (Bev.: WLASSICS Gyula.) Bp. 1928.; SZÁNTÓ György Tibor: *Csengery Antal*. Bp. 1984.; *Eötvös levele Szalay Lászlóhoz*. In: EÖTVÖS József: *Levelek*. Bp. 1976. 152–157.; KOSÁRY Domokos: *A centralista Pesti Hírlap*. In: *A magyar sajtó... 759–777.*; FENYŐ István: *Vezércikkek a centralista Pesti Hírlapban 1844–1845.* = *Irodalomtörténeti Közlemények* (100.) 1996. 1–2. sz. 40–65.

⁷ *Magyar sajtóbibliográfia 1705–1849*. Szerk.: V. BUSA Margit. I/1. Bp. 1986. 228–230.

sajátossága, hogy nevelésügyi témák minden rovatban (vezércikk, tárca, vidéki tudósítóktól érkező levelek, hirdetések stb.), és a lapszámok többségében előfordulnak. A legkorábbi ilyen jellegű, jóllehet rövid tudósítás az első számban a Clair-féle pesti testgyakorló iskoláról szól.⁸ Az utolsó pedagógiai cikk 1849. június 20-án, azaz alig három héttel Kossuth kormányzó és a magyar kormány Szegedre menekülése (és a lap betiltása) előtt jelent meg. Bezerédj Sándor a Horváth Mihály vallás- és közoktatásügyi miniszterhez címzett „polgári szózatában” (valószínűleg a szabadságharc során tapasztalt visszasságok láttán) a népnevelés fontosságát hangoztatja.⁹

A *Pesti Hírlap* pedagógiai témák iránti érdeklődése több tényező együtthatasára vezethető vissza. Elsőként említjük a lap számos munkatársának illetően irányultságát. Eötvös, Trefort és a ritkábban publikáló Fáy András, Ballagi (Bloch) Mór stb. mellett maga Kossuth Lajos is közéjük tartozott.¹⁰ „Én figyelmes szemmel szerettem hazámban a nevelés rendszerét tekinteni” – vallja 1837-ben egy beszédfogalmazványában, amelyben leírja, milyen megfigyeléseket tett Pozsonyban az iskolás és az óvodába járó gyermekek között.¹¹ Az 1828-ból való és csonkán maradt kéziratában pedig, amelyben „a Magyarországon olly szerfelett gyakran elől fordulól éhség veszedelmének” okait és elhárításuk módját igyekszik kimutatni, a népnevelés fontosságát hangoztatja, s már akkor kiadja a jelszót: „Nevelni s felvilágosítani kell a magyar köznépet, és sem rest, sem tunya, sem erkölcstelen nem lesz.”¹²

A nevelés- és oktatásügyi kérdései az 1840-es évek közgondolkodásában csakúgy, mint a diétai és megyegyűlési csatározásokban is szinte állandóan jelen voltak, így e témákkal az olvasóközönség igényeihez igazodni igyekvő lapoknak is rendszeresen foglalkozniuk kellett. Azt sem szabad figyelmen kívül hagynunk, hogy a pedagógiai sajtó kialakulásáig e hiányt az újságok, divatlapok és általános jellegű folyóiratok kénytelenek pótolni. A témánk szempontjából érintett 1840-es évek az átmenet időszaka, amikor is megjelennek az első pedagógiai jellegű lapjaink¹³,

⁸ *Testgyakorló iskola (Clair Ignác)*. = *Pesti Hírlap* 1841. jan. 1. 1. sz. 3.

⁹ BEZERÉDJ Sándor: *Polgári szózat Horváth Mihály úrhoz, választott csanádi püspök, vallás s közoktatásügyi miniszterhez*. = *Pesti Hírlap* 1849. jún. 20. 319. sz. 116.

¹⁰ A Kossuth és a nevelés témakör irodalma: BAJKÓ Mátyás: *A reformkori haladó művelődéspolitikusok nevelési programja*. In: *A magyar nevelés története I.* Főszerk.: HORVÁTH Márton. Bp. 1988. 262–275.; *Kossuth Lajos nevelésügyi cikkeiből*. In: *Dokumentumok a magyar nevelés történetéből 1100–1849*. Szerk.: RAVASZ János. Bp. 1966.; RAVASZ János: *Kossuth Lajos harca a magyar közoktatásért*. = *Köznevelés* 1952. 539–542.

¹¹ KOSSUTH Lajos: *Beszédvázlat a Kisdédóvó Intézeteket Terjesztő Egyesület 1837. február 5-diki közgyűlésére*. In: *Kossuth Lajos összes művei* (a továbbiakban: KÖM) VI. 557–561.

¹² *Értekezés az éhínségek okairól*, 1828. KÖM VI. 172–184. (idézet: 183.)

¹³ 1842 júliusában megindult a *Protestáns Egyházi és Iskolai Lap*, ezt követte egy év múlva a *Religio és Nevelés* című „katolikus egyházi folyóirat”, 1843-ban pedig a *Közlemények a' Kisdédóvás és Elemi Nevelés köréből* című lap, ez azonban csak egy számot ért meg. Az 1846–1848-ban közreadott *Nevelési Emléklapok* átmenetet képez a sorozat és a folyóirat között. Végezetül 1849. január 2-án megindult egy tisztán oktatásügyi sajtóorgánium is, a *Katolikus Iskolai Lap*, amely fél év múlva megszűnt.

a nagy érdeklődésre számot tartó nevelésügyi témák azonban egyelőre még a divatlapok és a hírlapok, így a *Pesti Hírlap* hasábjain is jelen vannak.

Kossuth ezt magától értetődőnek tartja. A nevelés politikum, ő pedig az országos politika súlyos, aktuális gondjai közepette újra meg újra tollat ragad, hogy az általa szerkesztett politikai újságban a legkülönfélébb nevelésügyi témákról megnyilatkozzon. E vonatkozásban a centralista *Pesti Hírlap* is igyekszik az általa kitaposott ösvényen haladni. Trefort Ágoston azonban, aki 1845 decemberében hosszabb iskolaügyi cikksorozatot indít, bevezetőjében (a nevelés politikum voltára utalva) imígyen magyarázkodik:

„Bizonyosan lesz, aki bennünket is kárhoztatni fog, hogy mi politikai lapban iskolaügyről szólunk, 's éppen most, midőn a' gravaminalis [sérelemi, a szerk.] politica a' halottakból akar feltámadni. De mi meg vagyunk győződve, hogy politikai bajainknak utolsó kútforrása a' míveletlenség, a' tudatlanság; az iskolaügyben tehát, politikai tekintetben is, fontos ügyet látunk...”¹⁴

Trefort aggodalma azonban alaptalan, amit az a tény is mutat, hogy előfizetők nemcsak hogy nem bányák a pedagógiai témák napirenden tartását, hanem közülük egyre többen szeretnének maguk is megnyilatkozni egy-egy kérdés kapcsán. Idővel a dolog odáig megy, hogy a laikusok leveleit a szerkesztőség megsohallja, s 1846 áprilisában Csengery az alábbiakat írja:

„A nevelés ügyében több felől érkeznek tudósítások kezeinkhez. Azonban az ügy maga sokkal általánosabb s áthatóbb intézkedéseket, sokkal gyökeresebb reformot igényel, hogy sem apró, részletes javallatoktól e téren sokat lehetne várni. S a legtöbb javaslatok, melyek kezeinkben vannak, igazolják egy szakférfinak... megjegyzését, miképp: nincs tárgy, mellyről az emberek többet beszélnének, de mellyhez mégis kevesebben értenének, mint a nevelés ügye. Mi érezzük ez ügy rendkívüli fontosságát, s e lapok egyik dolgozótársra több cikkben fogja azt tárgyalni. S egy olly gyakorlati férfiú közremunkálása iránt is bírunk ígéretet, ki e tárgyat úgyszólván legfőbb szak-tudományaul választaná, s e téren már régibb idő óta sikerrel munkálkodik.”¹⁵

A *Pesti Hírlap* nyolc- és fél évfolyamának áttekintése során kiderült, hogy a lap kifejezetten nevelésügyi munkáinak (vezércikk, publicisztika, tárca), s főként a pedagógiai vonatkozásokat is tartalmazó egyéb írásoknak a mennyisége olyan tetemes, hogy ezek teljes körű bemutatására e tanulmány keretei között nem vállalkozhatunk. A felvetett pedagógiai kérdések száma is igen nagy. Ezért ehelyütt négy, a *Pesti Hírlapra* és az adott időszakra különösen jellemző, fajsúlyos témával, illetve kérdéskörrel szeretnénk foglalkozni. Először is megvizsgáljuk Kossuth 1841 február-áprilisában írt négy pedagógiai cikkét és az általuk felvetett problémák továbbgyűrűzését abban a nagy horderejű, országos sajtóvitában, amelyet Széchenyi robbantott ki *A Kelet népe* című vitairatával. E vitában a későbbi kul-

¹⁴ T[REFORT] Á[goston]: *Iskolaügy I.* = *Pesti Hírlap* 1845. dec. 2. 583. sz. 361.

¹⁵ *Pesti Hírlap* 1846. 665. sz. ápr. 28. 288. (A lap azon „dolgozótársra”, akire Csengery céloz, Eötvös volt, a „gyakorlati férfiú” (Ney Ferenc?) személyét illetően, tekintve, hogy a cikkek jó része névtelenül vagy álnév illetve szignó alatt jelent meg, nincs biztos tippünk.)

tuszminiszter, Eötvös József is részt vett; népoktatási elképzeléseit a *Pesti Hírlap*ban, 1846-ban közölt cikksorozata alapján ismertetjük. Ennek kapcsán a lap egyéb, a népoktatás-népnevelés témakörébe tartozó cikkéről és az 1843–1844. évi népoktatási törvényjavaslatról is megemlékezünk. Végezetül a *Pesti Hírlap* pedagógiai írásából két olyan, az egykorú újságolvasó publikum által lankadatlan érdeklődéssel nyomon követett téma anyagát mutatjuk be, mint a kiseddévás és a nőkérdés-nőnevelés.

Kossuth Lajos a *Pesti Hírlappal* lényegében ugyanazt a feladatot folytatta, amelyet korábbi kéziratos lapjaival, az *Országgyűlési Tudósításokkal* és a *Törvényhatósági Tudósításokkal* elkezdett: kiemelni a legégetőbb országos problémákat a diéta és a megyék (olykor áporodott levegőjű) üléstermeiből, hogy azokat a nagyközönség is megismerhesse és továbbgondolhassa. E célzattal adta közre 1841 elején azokat a nevelésügyi vezércikkeit is, amelyek egyben Kossuth gyűjtő hatású pedagógiai publicisztikájának legfőbb *Pesti Hírlap*-beli területeit képviselik. Elsőként február 20-án a „Műipar” című cikk jelent meg, amelyben az iparról és az alapfokú ipari szakoktatásról érkezett.¹⁶ Négy nap múlva következett a kiseddévásról írt vezércikk, amelyről később szólunk.¹⁷ Április 10-én a „Humanizmus – realizmus” című vezércikkben Kossuth a középfokú oktatás két irányával foglalkozott.¹⁸ Utoljára a Valami a népneveléshez című cikkel jelentkezett április 28-án.¹⁹

Bajkó Mátyás szerint „volt ebben a cikksorozatban a mondanivalón kívül is valami izgalmasan új: a nevelésügy fő kérdései a napi politika sok-sok kérdése mellett ezúttal először jelentek meg nálunk a napi sajtóban, és tárultak rövid, könnyen érthető formában az olvasóközönség elé.”²⁰

A fent említett írásokból lényegében egy modern iskolarendszer körvonalai rajzolódnak ki. Kossuth a „Humanizmus – realizmus” című vezércikkéből kitűnik, hogy (pl. Táncsicssal ellentétben) ő még nem kívánt szélesebb körű alapterveltséget s intézményes továbbtanulási lehetőséget a nép egésze számára:

„Háromfelé ágazik a nemzet összességének életiránya. Egyiknek rendeltetése a tisztán szellemi munkásság; a másiké: testi-lelki munkásság egyesítése technikai irányban; harmadiké végre tisztán a testi munka. Nézetünk szerint e három iránynak kell, hogy a köznevelés rendszere megfeleljen, s mindenkinek alkalmá legyen olly nevelésben részesülni, minőt rendeltetése kíván.”²¹

Kossuth ugyanakkor a népiskola reformját, s ezzel összefüggésben az iskolamesterek kiszolgáltatott helyzetének megszüntetését szorgalmazza:

¹⁶ KOSSUTH Lajos: *Műipar*. = *Pesti Hírlap* 1841. febr. 20. 15. sz. 113–114.

¹⁷ KOSSUTH Lajos: *Kiseddévás*. = *Pesti Hírlap* 1841. febr. 24. 16. sz. 123–124.

¹⁸ KOSSUTH Lajos: *Humanizmus, realizmus*. = *Pesti Hírlap* 1841. ápr. 10. 29. sz. 179.

¹⁹ KOSSUTH Lajos: *Valami a népneveléshez*. = *Pesti Hírlap* 1841. ápr. 28. 34. sz. 227–228.

²⁰ BAJKÓ Mátyás: *A reformkori haladó művelődéspolitikusok nevelési programja*. = *A magyar nevelés története I.* Főszerk.: HORVÁTH Márton. Bp. 1988. 262–275. (idézet: 269.)

²¹ L. a 18.sz. jegyzetet!

„Mi azt gondoljuk: a népiskolának valósággal népiskolának kell lennie, különben céljának meg nem felel. Tehát irányul kell magának kitűznie a nép életmódját, hivatását, rendeltetését. Ez pedig minálunk legnagyobb részben a földművelés. De a földművelési irányú nevelésnek a népnél gyakorlatainak kell lennie, különben merő haszontalanság. Gyakorlatra pedig egy kis föld, egy kis gazdaság kell... Másik: az iskolamesterek sorsát javítani kell; mert elemi gondoktól kínzott állapotban jó tanítót várni képtelenség...”²²

A *Pesti Hírlap* szerkesztője a kézműves osztály kiképzését is „a legsürgetőbb szükségünk” közé sorolta. Ő ugyanis, aki sokoldalúan látta az oktatásügy és a gazdasági fejlődés összefüggéseit, jót tudta, hogy e nélkül a magyar gyáripar kifejlődése hiú ábránd. Ezért is fáradozott az iparoktatás előmozdításán. Elsősorban a kézművesek szakmai műveltségének elmélyítése céljából szorgalmazta az iparegyesület megalakítását is. Az egyesülettel kapcsolatos terveiben szerepeltek pl. olvasó- és bemutató „szerszámterem” felállítása, olcsó folyóirat és ismeretterjesztő füzetek kiadása, vasárnaponként továbbképzések szervezése stb.²³

Kossuth a „Humanizmus – realizmus” című írásával egy, a középfokú oktatás reformját sürgető vitához szólott hozzá, „a nemzettelé válás aktuális polgári követelményeinek szempontjából.” Mint írja: „A tanításnak kettős célja van; egyik: a szellemi tehetségek általános képzése; másik: előkészítés e vagy ama különös életpályára. A humanisták amazt pártolják, a realisták emezért buzognak. Műiparos századunk ezekhez hajlik.” Ő azonban őszintén megvallja: „... nem tartozunk azok közé, kik az általános emberi műveltséget, nemünknek eme nemeslevelét, egyes szaktudományi kiképzésnek ’egészen’ feláldozni hajlandók.” Oszítja tehát azt az elképzelést, hogy az antik klasszikus tanulmányok nélkül nincs „általános szellemképzés.” És e téren nem a neohumanizmus, hanem „a hazai nemesi tradicionalizmus” motiválja.²⁴ Kossuth persze a műegyetem és a reáltanodák ügyét is támogatja.

Az 1841. január 2-án megindított *Pesti Hírlap* vezércikkeinek témái (Pénzszűke, Birtoktalanság, Halál és nyomor, Örökváltság, Ősiség stb.), merész hangvételük, s egyáltalán: az ellenzéki politizálásnak ez a tömegeket megmozgató, új formája az óvatosabban politizáló Széchenyit, akit a hatalommal való kenyértörésnek még gondolatától is fél, kezdettől fogva nyugtalanítja. 1841 nyarán azután *A Kelet népe* címmel vitairatot ad közre, amelyben az addigi vezércikkek alapján kifogásolja Kossuth programját, modorát, taktikáját, a felvetett témák esetlegességét.²⁵ Széchenyi úgy véli, hogy az adott időpontban nem az izgatás, a túlzott ellenzékiesség, hanem „a haladás kérdéseinek békés, nyugodt, alapos megvitatása” vezet-het eredményre, vagyis „az ész s nem a szív politikájára” van szükség.²⁶

²² L. a 19.sz. jegyzetet!

²³ L. a 16.sz. jegyzetet!

²⁴ L. a 18.sz. jegyzetet!

²⁵ SZÉCHENYI István: *A Kelet népe*. SZÖM V. Bp. 1925. 209–410.

²⁶ FERENCZI Zoltán: *Bevezetés*. In: SZÉCHENYI István: *A Kelet népe*. SZÖM V. Bp. 1925. 3–106. (idézet: 17.)

A *Pesti Hírlap* kapcsán kiobbant vita másik lapokban, főként pedig önálló kiadványok lapjain gyűrűzik tovább. Eötvös, Fáy András, sőt még (Hazay Gábor álnéven) Vörösmarty is szót kérnek – Kossuth mellett.²⁷ A válasszal Kossuth sem késlekedik, s megírja a *Felelet gr. Széchenyi Istvánnak* című munkáját.²⁸ Ebben Széchenyi vádjára, miszerint vezércikkeivel ide-oda kapkod, s „egybehangzás és terv nélküli erőlködései” nem egyebek, „mint az ömledező szívnek egy kis hiúsággal összehézasított rögtönzései”²⁹, az alábbiakat írja:

„...tagja vagyok (’s azt minden kitelhető ügyekezettel előmozdítani szeretném is) a’ m. gazdasági egyesületnek, a’ testgyakorló-iskolának, a’ kisededővő-intézeteket terjesztő és az ipar-egyesületnek (mellyek, az utolsót kivéve, a nemes grófot is tagjaik közé számítani szerencsések); ezen egyesületeknek pedig ép’ azért vagyok barátja, ’s azért is ügyekszem csekély tehetségem szerint a’ Hírlap által előmozdításukon, mivel megannyi adalékoknak tekintem a’ nemzeti nevelés nagy egészéhez, mellyet én a’ legfontosabb és legszükségesebb feladatok közé számítok... – És ha már most a’ nemes gróf azt kérdi: van e ezen vállalatokban valami lánczolat, valami terv? Azt felelem: igenis van; ’s azt a’ nemes gróf e’ szóban fel fogja találni: „népnevelés.”³⁰

És – Kossuth szerint – e tekintetben minden késlekedés káros:

„Én részemről a’ mondó vagyok, hogy a’ népnevelés olyan, mint a tölgy, mellynek nagy idő kell, míg a’ kiseded mákktól élőfa lesz; de ép’ azért nem lehet vele eléggé sietnünk; ’s ha csakugyan nem rajtunk áll, egész erdőket vetni egyszerre: ültessen csak kiki tehetsége szerint apró csemetéket, – majd fa fa mellett erdőt csinál.”³¹

Széchenyi István nem ért egyet az „általános nevelés” gyors megvalósításával. A közoktatás megújítását elvileg ő sem ellenzi, ennek azonban szerinte nincs itt az ideje; előbb „a politikai létet”, azaz politikai jogokat kell kitágítani, s utána jöhet a népnevelés. Ez utóbbi gyors kiterjesztése – szerinte – forradalomhoz vezetne. Ráadásul a közoktatás uralkodói felségjog, azaz nem csupán tőlünk függ, ne akarjuk azt társadalmi szervezkedés útján magunk megoldani.

A hazai liberális reformellenzék azonban nem így gondolkodott, s 1843-ban letette az asztalra az első hazai népoktatási törvényjavaslatot, amellyel számos

²⁷ SZÉCHENYI István: *A Kelet népe*. SZÖM V. Bp. 1925. 311.

²⁸ *A Kelet népe*-vita további főbb irodalma: EÖTVÖS József: *Kelet Népe és Pesti Hírlap*. In: SZÖM V. Bp. 1925. 525–586.; [VÖRÖSMARTY Mihály] HAZAY Gábor: *A’ Kelet’ Népe 1841-ben*. (Athenaeum 1841. szept. 28. – okt. 12. sz. In: SZÖM V. Bp. 1925. 609–654.; FÁY András: *Kelet’ népe, nyugoton*. Budán, 1841.; [DESEWFFY Aurél] X.Y.Z.: *A Pesti Hírlap és a Kelet népe közti vitály*. = Világ 1841. (cikksorozat szept. 22-től) ZÁBORSZKY Alajos: *A Pesti Hírlap elleni gyanúsítások és a haladás*. Pest, 1841.; KUTHY Lajos: *Polgári szózat a kelet népéhez*. 1842.

²⁹ KOSSUTH Lajos: *Felelet gr. Széchenyi Istvánnak*. In: SZÖM V. Bp. 1925. 411–524.

³⁰ Uo. 523.

³¹ Uo.

európai országot megelőztünk. „Liberális, haladó elveket, számos újszerű, értékes kezdeményezést tartalmazott”, és kompromisszumokkal ugyan, de a polgári típusú népiskola modelljét vázolta fel.”³² Soraiban szerepelnek pl. a tanítóképzés átszervezése, nevelőnő képzők felállítására, az általános tankötelezettség, javaslat az óvodák törvényi szabályozására, és arra, hogy az új tananyag az egész ország minden elemi iskolájában egységes és kötelező legyen stb. (E legutolsó ponttal túllépett Kossuth koncepcióján, amelyre a korábbiakban utalást tettünk.)

A *Pesti Hírlap* a törvénytervezet megalkotásának folyamatáról menet közben tájékoztatta olvasóit³³, s közben az ügyet több eszmefuttatással is megtámogatta.³⁴ A *Pesti Hírlap* 1844. december 8. és 1845. május 29. között azután 14 részletben közreadta a terjedelmes dokumentumot, amelynek tárgyalásától a főrendek – időhiányra hivatkozva – elzárkóztak.³⁵

Báró Eötvös József *A Kelet népe*-vitában Széchenyi ellenében Kossuth, s a népnevelés ügye mellett voksolt, mondván, hogy a társadalmi haladásnak éppen a nevelés az első és egyedül biztos alapja.³⁶ Ezért is sajnálta, hogy a népoktatás ügye „háttérbe szorított” azon az 1843/1844. évi diétán, amelynek szinte egyedüli érdeme az volt, hogy meghozta a magyar nyelvért folytatott több évtizedes küzdelem szerencsés végkifejletét. Eötvös, akinek az 1840-es években több regénye jelent meg, a *Pesti Hírlap*ban is rendszeresen publikált. (Ő írta pl. az 'Agricola leveleit'.) 1845 decemberében barátja, Trefort Ágoston iskolaügyi cikksorozattal jelentkezett, amely a témakör szinte minden aktuális kérdését (a közép- és felsőiskolák reformja, iparra nevelés, népnevelés, a világi iskolák kérdése stb.) felvette.³⁷ Öt hónap múlva került sor a lapban Eötvös József első jelentősebb nevelésügyi megnyilatkozására, amikor is egy három részes cikksorozatot írt „Népnevelési ügy” címmel.³⁸

Melyik az első: az anyagi érdekek vagy a szellemi érdekek pártolása? – teszi fel a kérdést az első vezércikk bevezetőjében. Szerinte „a józan ész s tapasztalás egyaránt arra intenek: mikint az anyagi érdekek kifejlődése lehetetlen, ha csak vele egyszersem a szellemi érdekek nem fejlesztetnek ki.” Hátramaradásunk

³² BÉNYEI Miklós: *Oktatáspolitikai törekvések a reformkori Magyarországon*. Debrecen, 1994. (Idézet: 276.)

³³ Uo. 274–283.

³⁴ – I –: *Népnevelés törvényhozási tekintetben*. = *Pesti Hírlap* 1843. jún. 11. 255. sz. 394–395.; SZOKOLAY István: *Népnevelés*. = *Pesti Hírlap* 1845. jan. 16. 422. sz. 32–33.

³⁵ *Törvényjavaslat a' népnevelésről. A népnevelés tárgyában kiküldött kerületi választmány javaslata*. = *Pesti Hírlap* 1844. dec. 8. (411. sz. 837.) és 1845. máj. 29. (476. sz. 350.) között.

³⁶ EÖTVÖS József: *Kelet Népe és Pesti Hírlap*. In: SZÖM V. Bp. 1925. 525–586.

³⁷ TREFORT Ágoston: *Iskolaügy 1–3. rész*. = *Pesti Hírlap* 1845. dec. 2. 583. sz. 361.; 1845. dec. 4. 584. sz. 365.; 1845. dec. 5. 585. sz. 369.

³⁸ EÖTVÖS József: *Népoktatási ügy 1–3. rész*. = *Pesti Hírlap* 1846. máj. 12. 673. sz. 323.; 1846. máj. 29. 683. sz. 365.; 1846. aug. 20. 729. sz. 115.

egyik fő oka „népünk csekély értelmi kifejlődésében kereshető” – állapítja meg, s teljes meggyőződéssel állítja, hogy „anyagi érdekeink előmozdítására a népoktatásnál biztosabb eszközünk nincs...”³⁹

„Míveltség nélkül, a legrosszabb alkotmány holt betűnél egyéb soha nem lesz” – fejtegeti tovább Eötvös, mondván: „A zsarnoknak s aristocratiának hatalma csak a nép tudatlanságán fekszik, míg ezt nem orvosolhatjuk, az uralkodó személyek változhatnak, de szabaddá a nép azért nem lesz, mint a testi, úgy a lelki vaknak vezetőre van szüksége, ha egytől megvált, tüstint másért rimánkodik.” Rousseau szavait idézi, miszerint „Népeket szabaddá tenni szép s nagyszerű dolog, de nehéz, s hozzá vigyázatlanul fogni nem szabad, a szolgát, kit felszabadítunk, mívelni kell, hogy a szabadság élvezetére s megtartására képessé váljék.” Eötvös rámutat, hogy „elbutítani a népet: ez volt a zsarnokság leghatalmasabb eszköze legrégebb időkől mostanig... felszabadítani a népet: ez a szabadság legerősebb fegyvere. A legdicsebb forradalom alkotmányok alapítására nem olly biztos eszköz, mint az, mellyet jól rendezett népművelési eszközök nyujthatnak. Ez eszközök közül – írja – egyik igen lényeges az iskolarendszer.”⁴⁰

Cikke második részében Eötvös a népnevelés és népoktatás fogalmának tisztázását szorgalmazza. Véleménye szerint erre azért is szükség van, mivel e fogalmakat „a népnevelés tárgyában készült kerületi választmányi munkálat”, azaz az 1843–1844. évi törvényjavaslat megfogalmazói is keverik. A népiskolákról szólnak, de közben azt írják: „A népnevelésnek oda kell irányoztatnia, hogy általa a növendék, mint ember, honpolgár és alattvaló kellően kiképeztessek.” Eötvös szerint nincs olyan népiskolai rendszer, amely erre alkalmas lenne. „A népiskolák a népnevelésnek csak igen kis részben lehetnek eszközei” és „egyedüli feladatuk a nép oktatása.” „Az iskolamester hatása” pedig – szerinte – a legjobb iskolarendszer mellett is, közönséges esetekben az oktatásnál továbbra nem terjed...” Nem volna-e tehát célszerűbb – kérdi Eötvös –, ha „a népművelés czíme a népoktatás szegényebben hangzó, de valóbb címével cseréltetnék fel?” Annál is inkább, mivel véleménye szerint a népoktatás azért lett politikai (párt) kérdés, mert a fogalmakat összezavarták.⁴¹

A cikksorozat befejező részében Eötvös egyebek mellett azt fejtegeti, hogy a népoktatásnál „az emberi természet közönséges tunyaságán kívül, melly minden megszokott állapot fenntartása mellett szól., nem kevés olly akadállyal találkozunk, mellynek egyedüli kútforrása előítéleteinkben keresendő...” A népnevelésnek vallásosnak kell lennie – ez rendben is lenne, de mi lesz a felekezetekkel? – kérdi. Jó lenne a vallásoktatást, a többi tárgytól elkülönítve tanítani, vagy minden felekezetnek külön iskolát létesíteni; így lehetne az oktatást az egyház „túlnyomó” befolyásától is felszabadítani.⁴² Bárány Eötvös József, a majdani kultuszminiszterünk elmélkedik így anno 1846.

³⁹ EÖTVÖS József: *Népoktatási ügy 1. rész.* = Pesti Hírlap 1846. máj. 12. 673. sz. 323.

⁴⁰ Uo.

⁴¹ EÖTVÖS József: *Népoktatási ügy 2. rész.* = Pesti Hírlap 1846. máj. 29. 683. sz. 365.

⁴² EÖTVÖS József: *Népoktatási ügy 3. rész.* = Pesti Hírlap 1846. aug. 20. 729. sz. 115.

A nép iskolázásával és nevelésével kapcsolatos elképzeléseknek a *Pesti Hírlap* mindvégig teret enged. „Adjatok nevelést a' népnek, s köbre emeltétek benne az emberiséget, négyszögre az anyagi jólétet” – írja egy alkalmi szerző.⁴³ Egy másik a szegénységről értekezve úgy ítéli meg, hogy ennek egyik fő oka a közértelemesség hiánya⁴⁴ A népnevelésben egy szarvasi tanító a babona és kuruzslás elleni küzdelem sikerességének⁴⁵, mások a bűnözés visszaszorulásának, ismét mások a szegénység, a nyomor megszüntetésének zálogát látják.⁴⁶ „Csak a jól és szilárdul nevelt és művelt nép szegülhet ellene az önzés és vakítás vak eszközeinek... Valóban szabad és szabadságában boldog, csak erkölcs és így polgárilag nevelt nép lehet” – írja Bezerédj Sándor 1849. június 20-án (!) a Horváth Mihály kultuszminiszterhez címzett szózatában.⁴⁷ Várady Antal már a cigányságot is részeltetni szeretné a népnevelés áldásaiban. „Amilyen széles értelmű szó a nép, oly szélesen kell kiterjeszteni a népnevelést – a cigányokra is” – írja. Ennek előfeltétele: az egy helyben lakás. Várady szerint azonban nem erőszakos eszközökkel kell rákényszeríteni a cigányságot a letelepedésre, hanem meg kell próbálni e „vándorolva ragadozó népre” másképpen (megvendégeléssel, tanácsadással – „ahogyan az angolok teszik”) hatni...⁴⁸

Egyes szerzők a testi fenytés kérdését is előhózzák.

„Faélen, tengerin, czukorborsóni térdelés, majd az öt összetett ujrai ferulázás, botozás stb. vannak fálusi tanodáinkban napirenden: midőn nyírvezzővel akarjuk betölcsézni azt a' nyomorú kis szajkóleckét a' szegény pórfiúba”, ami azért is elítélendő, mivel ezáltal elveszük a kedvét az iskolától.⁴⁹ „Megrögött hiedelmek rabjai vagyunk, miszerint bot nélkül nem lehet gyermeket nevelni, bot nélkül nem lehet a bűnöst büntetni, bot nélkül nem lehet országot kormányozni, sőt talán még üdvözülni sem”

– írja Kossuth is, aki vezércikkeiben kipellengérezzi és elítéli a kegyetlenkedő „kényurakat” és „ütlegvirtuózokat”.⁵⁰

Fáy Andrást a magyarság erkölcsi hanyatlása aggasztja.

„A' francia forradalom undokságaival tettleg eszközlé a pietások sárba rángatását, ami erkölcsi sorvadást idézett elő Európa-szerte” – állapítja meg.

⁴³ VÁRADY Károly: *Szózat a' népnevelés tárgyában, különösen a' cigányokról.* = *Pesti Hírlap* 1841. okt. 2. 79. sz. 668–669.

⁴⁴ P. E.: *Szegénység 2. rész.* = *Pesti Hírlap* 1847. szept. 30. 958. sz. 211.

⁴⁵ HARASZTHY Samu: *Babona és kuruzsolás 2. rész.* = *Pesti Hírlap* 1841. aug. 14. 65. sz. 543.

⁴⁶ JANCOSVICS Pál: *Népnevelési eszmék.* = *Pesti Hírlap* 1841. aug. 14. 65. sz. 548–549.

⁴⁷ BEZERÉDJ Sándor: *Polgári szózat Horváth Mihály úrhoz, választott csanádi püspök, vallás közoktatásügyi miniszterhez.* = *Pesti Hírlap* 1849. jún. 20. 319. sz. 166.

⁴⁸ L. a 40.sz. jegyzetet!

⁴⁹ HARASZTHY Samu: *Babona és kuruzsolás.* = *Pesti Hírlap* 1841. aug. 14. 65. sz. 543.

⁵⁰ KOSSUTH Lajos: *Bot for ever.* = *Pesti Hírlap* 1841. jún. 15. 39. sz. 321–322.; *Bot, vessző korbács.* = *Pesti Hírlap* 1841. márc. 31. 26. sz. 209–210.; *Ismét egy ütlegvirtuóz.* = *Pesti Hírlap* 1841. jún. 1. 35. sz. 285–286.

Szerinte „a jövő ivadékait” úgy vezethetjük vissza „a szív és élet veszni téő paradicsomába”, ha a szülőket rádöbentjük felelősségükre, célszerűen neveljük a leendő anyákat és a néptanítókat, megreformáljuk a lelkesképzést, s végül de nem utolsósorban ha kisdedóvó intézeteket alapítunk.⁵¹

A kisdedóvó, azaz az időben elkezdett nevelés fontosságát a *Pesti Hírlap* cikkírói közül sokan hangsúlyozták.

„Az első benyomások, az első nevelés s oktatás határoznak a jövő ember felett, s mikint a vigyázatlan dajka ostobasága pupossá, görbe lábúvá, bandzsává teheti a puha csontú, gyöngé és hajlékony gyermeket, úgy az első tanítók butasága örökre elsatnyíthatja, s idomtalanná ronthatja a szellemi embert” – áll egy bizonyos „(P-la)” hét-részes iskolaügyi cikksorozatának bevezetőjében.⁵²

„A` nevelésnek a` zsenge kort már keblére kell emelni, `s nem anya, csak dajka az, ki tejnél egyéb jót nem szívárogtat a kisdedébe” – írja egy másik szerző.⁵³

A kisdedóvást az idő szerint sokan a népnevelés első és meghatározó állomásának tekintették. Szép számmal voltak olyanok is, akik az óvodákat azért karolták fel, mert benne a magyar nyelv terjesztésének hatékony eszközét látták. Az ügy iránti érdeklődést nagyban fokozta az új intézmény ’területenkívülisége’. A kisdedóvó ugyanis nem tartozott a hivatalos intézményrendszer kötelékébe, s mivel így a királyi felségjog és a hatalom negatív befolyása a legkevésbé érintette, a reformellenzék számára kiváló cselekvési teret nyújtott. Az óvodák világi, felekezetenküli jellege szintén sokakat vonzott.⁵⁴

Az óvodaügyi cikkek és tudósítások a *Pesti Hírlap* pedagógiai témájú írásainak egyik legjelentősebb csoportját alkotják jeléül annak, hogy kisdedóvást az 1840-es évek eme vezető politikai lapja mennyire felkarolta. Ez idő szerint már nem Brunsvik Teréz, a Közép-Európa viszonylatában is legkorábbi budai „kisgyermekiskola” alapítója áll a hazai óvodai mozgalom élén, hanem az 1836-tól működő Kisdedóvó Intézeteket Magyarországon Terjesztő Egyesület, amelynek a *Pesti Hírlap* több rendszeres és alkalmi cikkírója (Eötvös, Trefort, Fáy, Bezerédj István stb.) mellett Kossuth is tagja. Sőt: választmányi tagja. Kossuth Lajost saját bevallása szerint a Brunsvik Teréz alapította egyik pozsonyi óvodában tett látogatása nyerte meg az ügynek, amelynek érdekében szívvel-lélekkel igyekezett tevékenyked-

⁵¹ FÁY András: *Emberi kegyeletok, pietások*. = *Pesti Hírlap* 1841. júl. 28. 60. sz. 501–502.

⁵² (P-la): *Iskolaügyi 1–7. rész*. = *Pesti Hírlap* 1846. okt. 27. 768. sz. 281., nov. 5. 773. sz. 301., nov. 6. 774. sz. 305., nov. 10. 776. sz. 313., nov. 17. 780. sz. 329–330., nov. 20. 782. sz. 337., nov. 24. 784. sz. 345.

⁵³ MAGVASY Károly: *Iskola- és nevelésügy*. = *Pesti Hírlap* 1841. 44. sz. 370–371.

⁵⁴ A hazai reformkori óvodatörténet főbb összefoglalói: VÁG Ottó: *Az óvodai nevelés kialakulása*. Bp. 1969.; Uő.: *Óvoda és óvodapedagógia*. Bp. 1979., *Brunsvik Teréz pedagógiai munkássága*. (VÁG Ottó, OROSZ Lajos, ZIBOLEN Endre tanulmányai). Bp. 1962. BILIBOK Péterné – SEBESTYÉN Istvánné – ZIBOLEN Endre: *Első óvodáink életéből 1829–1833*. Bp. 1984.

ni.⁵⁵ Első vonatkozó írását 1837-ben, az általa szerkesztett, kézírásos *Törvényhatósági Tudósításokban* adta közre.⁵⁶ Az óvodaügy népszerűsítését a *Pesti Hírlapban* ő is, szerkesztő-utódai is folytatták, mindenekelőtt az egyesület híradásainak, beszámolóinak közzétételével (ez maga hat-hét alkalmat jelentett évente), továbbá óvodaügyi kiadványok népszerűsítésével, óvodaalapítási törekvések és új intézetek bemutatásával, különféle eszmefuttatásokkal.

A *Pesti Hírlap* óvodaügyi publicisztikái közül a legismertebb Kossuth Lajos „Kisdedóvás” című, sokat idézett vezércikke, amely 1841. február 24-én jelent meg.⁵⁷ A *Pesti Hírlap* eme 16. számát óvodaügyi számnak tekinthetjük, mivel ez a vezércikken túl további két nagyobb lélegzetű írást is tartalmaz. Az Értekező rovatban olvasható Kacs Kovics Lajos „Jelentés a kisdedóvó-egyesületi választottság 1840ik évi munkálatiról” című beszámolója, előtte pedig – szintén a titoknok, Kacs Kovics tollából – híradás az egyesület 1841. február 14-i közgyűléséről.⁵⁸ (Ezen Kossuth is részt vett; a börtönből való kiszabadulása után ekkor választották őt ismét a választmányi tagok sorába.)

A szóban forgó lapszám jól illusztrálja Kossuth szerkesztői módszereit, stílusát, továbbá a lelkesítés és rábeszélés általa bírt karizmáját. A problémákat Kacs Kovics írásai vetik fel, s azokat ő magasabb eszmei régiókba emeli és összefüggéseikkel együtt bemutatja. Vezércikke bevezetőjében írja:⁵⁹

„... szívünk melegebe szeretnők mártani tollunkat, hogy az ismeretet, mit e’ tárgyról tudunk, – hogy a’ meggyőződést, mit keblünkben táplálunk, ájtatos buzgalom szent ihletével adjuk át mindenkinek; mert – az ember gyermekének gyámoltalansága épen olyan ma is, mint a’ minő volt, midőn üdvezítők ez igéket mondá: „ki egy kisdedet az én nevemben befogad, az engem fogadott be”; mert e’ száznak emberszerető gondolatai között nem tudunk üdvösebbet, mint a’ kisdedóvás gondolatát’ mellyben kész könnyű segély ajánlkozik az ezernyi szerencsétlenségek ellen, mik a’ gyermekvilágban a’ status, az emberi nem kiszámíthatatlan kárára mindennapiak; melly ép, egészséges gyermekké neveli azt, ki a’ mocsok és inség lakában csak hervadó növény maradandott; melly a’ szegény anyát megmenti a’ szomorú kénytelenségektől, magára hagyni a’ gyámoltalan kisdedet, vagy pedig munkátlanul éhezni vele; melly a’ gyöngye korhor mért játszi gyöngédséggel nyújt erényt és ismeretet annak, ki kü-

⁵⁵ Kossuth és a kisdedóvás témakörből: P. SZATHMÁRY Károly: *Kossuth Lajos a kisdedóvó intézetekről*. = *Kisdednevelés* (10.) 1881. 11. sz. 209–213.; MAGYARI BECK Anna: *Kossuth és a kisdedóvás*. = *Óvodai Nevelés* (36.) 1983. 81–82.; DÖMÖTÖR Géza: *Kossuth Lajos tevékenysége a kisdedóvás érdekében*. = *Kisdednevelés* (23.) 1894. 7. 196–200.; MESTERHÁZY Jenő: *Kossuth Lajos és a kisdednevelés*. Bp. 1944.; WILDERSPIN S[amuel]: *A korai nevelésről és kisdednevelő intézetekről*. Ford.: KOSSUTH Lajos In: KÖM VII. S.a.r.: PAJKOSSY Gábor. Bp. 1989. 227–304.

⁵⁶ KOSSUTH Lajos: *A Kisdedóvó Intézeteket Terjesztő Egyesületről*. = *Törvényhatósági Tudósítások* 1837. 14. (januári) száma. Közli: KÖM VI. 857–858.

⁵⁷ KOSSUTH Lajos: *Kisdedóvás*. = *Pesti Hírlap* 1841. febr. 16. 24. sz. 123–124.

⁵⁸ KACSKOVICS Lajos: *Jelentés a kisdedóvó-egyesületi választottság 1840ik évi munkálatiról*. = *Pesti Hírlap* 1841. febr. 16. 24. sz. 128–129.; Uő.: *A Terjesztő Egyesület 1841. február 14-diki közgyűléséről*. = *Pesti Hírlap* 1841. febr. 16. 24. sz. 124.

⁵⁹ KOSSUTH Lajos: *Kisdedóvás*. = *Pesti Hírlap* 1841. febr. 16. 24. sz. 123.

lönben magát hon a' sutban tunya, rest fajankóvá aszalta, vagy kün[!] az utcán er-
kölcstelenség fertőjében fetrengett volna.”

Kossuth szerint a kiseddóvás eredményeit „olgy szembetűnő fénykörrel áldotta meg a' gondviselés... , hogy egy illy intézetet csak látni kell, és a' legszűkebb kebelben is fölébred a' szeretetnek istentörvénye”. Ő azonban jól tudja, hogy „e' nemzetben sokaknak adatott a' pillanatnyi lelkesedés, de keveseknek tette mindig kész vas akarat.” Hiába vannak „e hon millióiban” százezrek, kiktől telhetnek, ha az egyesület hat éve alatt a tagok száma „nem volt képes nyomorúságos fél-ezerre fölemelkedni, és ez ötszáznál kevesebb hat forintos részvényekből is 2664 pengő frt. nincs megfizetve!” Kossuth szerint ha eddig valakit megszólítottak, hogy miért nem állít jószágán óvodát, azt a választ kapták, hogy az illetőnek nincs alkalmas kiseddóvója. „Ez, uraim, többé nem felelet – írja –, mert az egyesület tolnai képző-intézetében van alkalom kiseddóvókat képeztetni...” Örömmel említi, hogy Fejér vármegye közönsége „gondos figyelmét a' kiseddóváásra kiterjesztette”, s amint azt a *Pesti Hírlap* január 27-i számának székesfehérvári levelezője jelenti, egy „példányintézetet” óhajt felállítani.⁶⁰ Kossuth szerint

„csak egy-egy példányintézet volna minden megyében, milly dús eredményt láthatnánk kis idő alatt; mennyi munka lenne megmentve a' népgazdaságnak, mennyi élet megtartva a' honnak, mennyi erkölcsi mag elhíntve a' néptömegben; mennyit haladhatna ez uton a' nemzetiség! ... Ne is gondolja senki – folytatja agitációját –, hogy egy ... falusi kiseddóvó-intézet létesítése valami szokatlan tömérdékbe kerül. Az egyesület tolnai intézete, igaz, olyan, minőnél tökélyesebbet tán Skóczia sem mutat-hat; de azért olyan, mert országos példányintézet... Azonban a' gyermekóvó-szobától, mellyben csupán arra van ügyelet, hogy a' gyermekeket disznó vagy patkány össze ne rágja, míg anyjok mezőn élelmet keres, a' tolnai példányintézetig, – úgy terjed-elem, mint cél' s eszközök, úgy fölkészítés mint tanítófizetés tekintetében sok fokozat van, és mindenik, még a' legalsóbb is, roppant nyereség. Csak akarni kell, uraim – nyomatékossítja mondandóját –, csak nem kell magukat semmit-nemtevés álmába ri[n]-gatni azzal, hogy mindent nem tehetünk. Minden és semmi közt van a' valami...” Végezetül még egyszer utal az elmaradt pénzbeli ígéretek beváltására mondván: „Mutassuk meg, uraim, hogy csak egy emlékeztető szóra vala szükségünk.”⁶¹

A fenti vezércikk nem csupán a külsőn vagy az írás belbecse révén lett híressé, hanem azért is, mert ez is belekerült a Széchenyi István és Kossuth között 1841 nyarán kirobbant, s már érintett sajtóvitába. Széchenyi a vitairatában⁶² egy csoportba gyűjtve említi a Mátyás-szobor, a börtönreform, a hasznos ismereteket terjesztő társaság és a kiseddóvó intézetek témakörét, amelyeket ő is fontosnak vél,

⁶⁰ Pesti Hírlap 1841. jan. 27. 8. sz. 59. (Fejér megye küldöttsége látogatást tett a tolnai óvó-képzőben; most új 'küldöttséget' szerveznek, amelynek feladata: pénz biztosítása „az e' megye kebelében minél nagyobb számmal felállítandó kiseddóvó intézetekre.” Erőfeszítésük sajnos, nem járt sikerrel.)

⁶¹ KOSSUTH Lajos: *Kiseddóvás.* = Pesti Hírlap 1841. febr. 16. 24. sz. 123–124.

⁶² SZÉCHENYI István: *A Kelet népe.* SZÖM V. Bp. 1925. 209–410.

ezek azonban – véleménye szerint – nem tartoznak a nemzet legsürgetőbb feladatainak sorába.

„Kisdedóvó-intézet, felséges eszme! És bár volnánk már azon ponton – ki éldelné azt inkább, mint én, kire olly nagy szám kisdedet bízott az ég – hogy ezen vonás nemzeti sakkjátékunkba már illenék is, és minden viruló élet gyümölcsöznek házánknak.”

Márpedig szerinte a kórház, dologház, lelencház örültek háza is hiányzik, s ezek az óvodánál fontosabbak lennének, ugyanúgy, mint a népoktatás is, hiszen „a legnagyobb rész olvasni, írni, számolni, de még csak betűzni sem tud.”⁶³ Széchenyi „az ömledező szívnek egy kis hiúsággal összeházásított rögtönzései” között is említi a kisdedóvást:

„Látnak egy meg nem óvott gyermeket, 's megesik rajta szívük, és pillantás alatt el van határozva – 's pedig nem útmutató nélkül, mert hiszen nagy Anglia, melyre annyian szeretnek hivatkozni, áll ott példaként – hogy a' mennyire csak lehet, minden hazai erők kisdedóvó-intézetekre pontosítassanak össze...”⁶⁴

A *Kelet népe*-vita mára szinte közhellyé lett summázata szerint Kossuth a kisdedóvás mellett, Széchenyi pedig ellene volt,⁶⁵ ami így nem teljesen igaz. Széchenyi István elsősorban Kossuth és a *Pesti Hírlap* ellen lépett fel, s e támadásnak (pontosabb szó: hadakozásnak) egyik csapása a „Kisdedóvás” című vezércikket érintette. A vita egyébként az óvodautyú javára volt, mivel azt nagyban népszerűsítette.

Az alábbiakban egy, a *Pesti Hírlap*ban egy írást (beszédet) szeretnénk bemutatni, amelyet a *Kelet népe*-vita kapcsán nem emlegetnek, pedig az feltétlenül ide kapcsolódik.⁶⁶ Szerzője gróf Festetics Leó, a Kisdedóvó Intézeteket Terjesztő Egyesület elnöke, aki az egyesület 1842. november 13-i közgyűlését megnyitva azon sajnálkozott, hogy még mindig vannak, akik a kisdedóvós eszméjével nem akarnak megismerkedni, s arról a „legferdebb nézetekkel bírnak”:

„... még olyanokkal is találkozánánk, kik a' kisdedóvás eszméjét épen veszedelmesnek is tartják, 's ha ilyenek nem is, legalább azt állítják, hogy ezen eszme nem az értelemnek szülöttje, hanem érzelemmel kormányozni kívánó beteg agyvelő teremtménye! – vannak számosan, kik a' kisdedóvást, mint az érzelem ivadékát, a' könyörtület 's irgalom művének tekintik, holott az csak annyiban érzelem és irgalom dolga, mennyiben irgalom a' „népnevelés”, irgalom a' rendőrség, a' börtöntudomány, vagy pedig más, az erős észak kormányzásnál el nem mellőzhető rendszer.”

⁶³ Uo. 311.

⁶⁴ Uo. 313.

⁶⁵ „[Kossuth] a kisdedóvó érdekében beszél. Széchenyi ellene...” – írta naplójába 1841. július 19-én Brunszvik Teréz is. *Brunszvik Teréz, Teleki Blanka és De Gèrandóné Teleki Emma Kossuth Lajosról*. Összeáll., bev., jegyz.: HORNYÁK Mária. Martonvásár, 2002. 28.

⁶⁶ FESTETICS Leo: *Kisdedóvás*. = *Pesti Hírlap* 1842. dec. 22. 206. sz. 896–897.

Beszédét Festetics gróf önvallomással folytatja. Őt, mint elmondja, ifjúkorában elsősorban a börtönügy érdekelte. Rájött azonban, hogy a börtöntudomány, amely a bűnözők nevelésével foglalkozik, tulajdonképpen „az elhanyaglott népnevelésnek szomorú pótléka.” Felmerült benne a kérdés: miért csak akkor kezdjük a nevelést, amikor az ember már gonosztevévé lett? Ekkor – mint írja – „börtöntudományomat félretevéem, 's a' falusi oskolákra fordítám figyelmemet.” Látván azonban, hogy már a 7–9 éves gyerekeknél is nagyon szembetűnőek „az elfajzás nyomai”, belátta, hogy a nevelést még korábban kell kezdeni; így jutott el az óvodáüghöz.

A fentiek előadása után Festetics újból megkérdezi, hogy

„a pusztá érzelem szülöttje e a' kisededväs eszméje? S valljon ezen eszme, ha azt a' népnevelés első lépésének tekintjük – mikint egyesületünk mindig tekinté – nemzeti sach-játékunkban nem egy mellözhetlen főhúzás-e, mely ha úgy 's olly valódi buzgósággal történnék, mint kellene, igen sok, füstbemenő fáradság alól fel volna mentve, ki velem együtt az ész kormányát az érzeleménél előkelőbbnek hiszi?”⁶⁷

A „nemzeti sakkjátékunk” említésével Széchenyire utal, akivel szemben Festetics Leót személyes sérelem is motiválhatta. Amikor ugyanis „megkínálta” Széchenyit az óvodai egyesület aláírási ívével, ő azt azzal hártotta el magától, hogy az óvoda még nem illik a nemzeti sakkjátékunkba, s hogy tulajdonképpen még Leó gróf is nevelésre szorulna.⁶⁸

A *Kelet népe*-vita elcsitult, az óvodák kérdése azonban a *Pesti Hírlap*ban változatlanul terítéken maradt. 1841-ig mintegy harminc hazai óvodaalapítás történt. Utána a folyamat felgyorsul, s a lap újabb és újabb óvoda megnyitókról (Gyoma, Arad, Világos, Nagyabony, Szeged, Pest-Józsefváros, Érsekújvár, Kassa stb.) tudósít. Olykor szó esik régebbi kisededvókról is; pl. 1846. január 13-án az új Irodalmi értesítő rovatban a Pest-belvárosi óvodáról, amelyet Brunsvik Teréz alapított.⁶⁹ A tolnai képző intézet is hallat magáról. 1842. december 1-jén pl. felröppen a hír, miszerint felköltözik Óbudára. 1843-ban azután valóban elhagyja Tolnát, hogy a pesti Valero utcában folytassa működését.⁷⁰

1845-ben elsősorban Szarvasról érkeznek lendületes, új színt és új hangot képviselő óvodai témájú írások a *Pesti Hírlap* szerkesztőségébe. „Kisededväs ügye Szarvason” című cikkében Vajda Péter elbeszéli, hogy óvodaalapításra készülnek. Tisztára, Bloch (Ballagi) Móric által

„beszédék tartattak az egyházban, a' főiskola teremében, a' presbiteriumban, felszólítottak pártolásra a' földesuraságok, és íme, a rettenetes nehézségű társzekér mozogni kezdé, de csak mozogni, mert mindegyre nem megy... A' csak tisztelettel említhető gr. Br[unsvi]kné [értsd: Brunsvik Teréz, a szerk.] le fog jönni Szarvasra

⁶⁷ Uo.

⁶⁸ KACSKOVICS Lajos önéletrajza (Kézirat). OSzK Kézirattára Fol. Hung. 1329.

⁶⁹ Pesti Hírlap 1846. jan. 13. 606. sz. 31.

⁷⁰ A tolnai intézetről: Pesti Hírlap 1842. dec. 1. 200. sz. 847–848.; 1843. jún. 11. 255. sz. 394–395. stb.

és szerkesztendi a tanodát, miért neki nemcsak a' város, hanem az egész haza csak köszönetet szavaz. Mert a' népművelődés alapját egy egész nagy dús vidéken megvetni, valóban nem csekély érdem..."⁷¹

A következő hetekben Bloch Mórictól jelent meg a „Kisededóvás 's még valami” című munka két részlete. Az elsőben a gyermekek „koránti nevelésének” fontosságára hívja fel a figyelmet. „Változtasd valamely víz kútfejét – írja –, s megváltoztattad egész folyamatját. E célból keletkeztek a kisededóvó intézetek”. Bloch szerint „a' kisededóvók jól szoktatott gyermeke többet ér, mint a nemzeti iskola jól tanított ifja. „Aki mihez szokott, ott akad meg a szíve”, hiszen a szokás második természet.”⁷² Cikkének folytatásában szintén az óvodák szükségessége mellett érvel, mondván: „A mi parasztgyerekeink” három évesen „saját tisztátalanságaikban úsznak... a kutyák-macskák ügyetlen pajtásai – a népiskolában hallják az első hozzájuk intézett értelmes szavakat...” Márpedig a néptanító a népnevelésben elmulasztottakat nem pótolhatja...⁷³ A szarvasiak óvodaalapítási szándékát végül nem koronázta siker. Jó lenne tudni: miért.

Pesten Ney Ferenc, a Valero utcai képző intézet igazgatója azon dolgozik, hogy kapcsolatot teremtsen a pesti kisededóvók között, hogy a 12 óvoda „egyete” ily módon virágozzon induljon”.⁷⁴ 1846 májusában felpanaszolja, hogy a főváros óvodái „egymással nem közlekedő társaságok”, amelyek különböző egyesületek kormányzata alatt állnak. A kisedednevelők és az ügy szimpatizánsai részére 1844 áprilisában bevezeti az óvodai „eszmecsere-gyűléseket”. Ezekről a lap utoljára 1848. február 27-én tudósít.⁷⁵ Az 1846. április 19-i gyűlésről szóló híradás szerint addig az alábbi témakörökben történtek felolvasások: a gyermek értelmi fejlődése; a kisededintézeti könyvvizsgálat célszerűtlensége; az olvasás mint értelemfejlesztő eszköz; a kisededóvás nemzetiségi iránya; a' nevelés körüli fonák bánásmódok; kisededóvási dalok.⁷⁶

A *Pesti Hírlap* a *Religio és Nevelés* című szaklappal néhány nevelésügyi vitába bonyolódott. Kell-e a kisededeket pozitív vallásra tanítani, vagy elég csak imákra, fohászokra? – merül fel a kérdés az új érsekújvári óvoda ismertetése kapcsán, s a Hírlap szerkesztői ez utóbbi véleményt osztják.⁷⁷

A *Pesti Hírlap* Fővárosi Ujdonságok rovata 1842. április 24-én új típusú kisgyermek-intézmény felállításának előkészületeiről tudósít. Eszerint a francia származású Clair Ignác (1794–1866), vívómester, gimnasztikai tanító, akinek nevét

⁷¹ VAJDA Péter: *Kisededóvás ügye Szarvason*. = Pesti Hírlap 1845. ápr. 8. 448. sz. 233.

⁷² BLOCH Móric: *Kisededóvás 's még valami*. IV.(?) = Pesti Hírlap 1845. ápr. 13. 451. sz. 243–244. (A cikk IV. sorszámmal jelent meg, I–III. sz. előzményét azonban hiába kerestük...)

⁷³ BLOCH Mór: *Kisededóvás 's még valami* V.(?) = Pesti Hírlap 1845. ápr. 15. 452. sz. 247.

⁷⁴ NEY Ferenc: *A budapesti kisededóvók működési iránya*. = Pesti Hírlap 1846. máj. 1. 667. sz. 298–299.

⁷⁵ Pesti Hírlap 1848. febr. 27. 143. sz. 165.

⁷⁶ NEY Ferenc: *A budapesti kisededóvók működési iránya*. = Pesti Hírlap 1846. máj. 1. 667. sz. 298–299.

⁷⁷ Pesti Hírlap 1844. 411. sz. 1845. febr. 6. 428. sz. 82., 1845. jún. 15. 486. sz. 393.

a magyar sporttörténet is számon tartja, a pesti Beleznay-kertben „egy úgynevezett játszó-, vagyis gyermekmulatóhelyet” tervez.⁷⁸ Az intézet megnyitójára 1843. április 18-án került sor. Clair „Játékkert, kis gyermekeknek menedékül” című írásából az alábbiakat tudhatjuk meg:

„Azon többszöri keletkezett eszme, miszerint nálunk is egy úgynevezett játékvagyis gyermekkert, azaz egy olly intézet nyitattának, melly 2-5 éves még iskolázatlan gyermekeknek menedék helyül szolgálván, azokat egy résztől a' henyélés és elavulás veszélyei ellen megóvná, más részről pedig czélszerű játékok és könnyű foglalkoztatás által, mind szellemi, mind testi tehetségeiket fejtőleg, az iskolai pályára előkészítené, városunk tisztelt lakosai között olly élénk- és közvisszhangra talált, hogy alulírt még a' múlt évben egy illy intézetet alapítani 's megnyitni, 's minthogy ezen város a' szabad téreknek olly érezhető hiányában volna, e' czélra a' testgyakorló iskola kertjét, az igazgatóság kegyes engedelmével, használni eltökélé...”

Az intézetet a kis gyermekek „a' leggyöngébb kortól egész 5-ik évkorig” látogathatják.

„A' még járni nem tudó gyermekeknek saját külön dajkáik által kell ápoltatniok.” A leírás szerint „ezen intézetben a' tiszta levegő és a' czélszerű testmozgás jótékonyágát élvezendők, továbbá koruk és hajlamuknak megfelelő foglalkozásban részesülendők, kellemes és czélirányos játékok által felvidámítandók, és minden törtenhető sérvésektől [sérülésektől, a szerk.] miknek a' kisdedek közönséges séták alkalmával majd a' kártékony por, majd az égető nap, majd a' tolongó nép és kocsik közbejötté, majd a' szolgálok és dajkák vigyázatlansága következtében, kitétetvék, megóvandók.”

A felvett gyermekeknek „a szellemi tehetségeik ápolására fordítandó minden igyekezet mellett, főleg physical erejük kifejtése és kiképzése fog tekintetbe vétetni.” Clair hozzátesszi még: „A befogadott mindkét nembeli gyermekek, személyes felügyelésemmel, nőm, két ápolónő és egy szolga felvigyázására lesznek bízva...”⁷⁹

A fenti kezdeményezést Brunsvik Teréz is üdvözli, s azon örvend, hogy Pesten a „játszóhelyeknek” (Spielplätze) immár három fajtája ismert: a skót módszer szerinti kisgyermekiskola, a pesti „gimnasztikai iskola” és a német Fröbel-féle gyermekkert, a Kindergarten, amelyet ő az elsők között kezdett hazánkban népszerűsíteni.⁸⁰

Míg az európai óvodai mozgalom jeles személyiségei (Wilderspin, Fröbel, Wirth stb.) az óvodapedagógia tökéletesítésén fáradoztak, a mi Brunsvik Terézünk pedig olyan óvodákról álmodozott, amelyekben a mélyen istenhívő óvónevelő a kisdedeket nemcsak neveli, hanem hitre is vezeti,⁸¹ kortársai közül többen – igaz,

⁷⁸ Clair-féle játszókert. = Pesti Hírlap 1842. ápr. 24. 137. sz. 286.

⁷⁹ Pesti Hírlap 1843. jún. 1. 252. sz. 366.

⁸⁰ Kiadatlan napló. Lásd: Fővárosi Szabó Ervin Könyvtár B 0910/55. J 25/58. 1842. máj. 25.

⁸¹ Magyar kisdedőv 1838-ból. Brunsvik Teréz hátrahagyott irataiból. Közli: CZEKE Marianne = Kisdednevelés (52.) 1927. 6. sz. 169–173.

szükségből – lejjebb tették a mércét, s olcsó falusi „óvó-házak” felállítását szorgalmazták. Mottójuk mintha Kossuth „Kisdedóvás” című cikkéből származott volna, miszerint: „a’ gyermekóvó-szobától... a’ tolnai példányintézetig... sok fokozat van, és mindenik, még a’ legsőbb is, roppant nyereség...”⁸² A Terjesztő Egyesület titkára, Kacs Kovics szerint nem kívántatik az ilyen kisdedóvó intézet felállításához egyéb, mint egy ház egy tágas szobával és a kisdedóvó lakásával, néhány pad, fekete tábla, ábécé-táblák, szemléltető képek, különféle mértékek, a gyermekeknek palatáblák, egy asztal a nevelőnek és „egy pár fogas a kisdedek kalapjainak”. És egy kisdedóvó, lehetőleg a képző intézetből, ha azonban az illető helységben már van iskola, az óvodát akár a mester segédje is vezetheti.⁸³

A *Pesti Hírlap* N. G. jelű cikkírója még tovább megy. Mivel szerinte elsősorban a legszegényebbeknek van óvodára szükségük, a következőket javasolja:

„Hagyjuk el a’ nép-kisdedóvásnál, annak inkább csak költséges, mint lényeges részeit; mineműek a’ játéki sokféle és tanítási költséges bútorzatok, nagyfizetésű óvók és óvónők stb. Egyszerűsítsük a’ kisdedóvást lehetőké; jelesen legyenek annak nélkülözhetetlen kellékei: Egy téres szoba – ha és a’ hol lehet, a’ különben is létező iskolákkal egy föld alatt – egyszerű deszkaülésekkel ellátva... Egy jó erkölcsű értelmes éltés asszony, ki a’ kisdedeket óvna, rendhez szoktatná, napestig a’ velők hozott eledekkel élelmézné, mellyek igen egyszerű kenyér, tej, vaj vagy gyümölcsfélékből állhatnának... A’ rendes iskolatanító pedig és neje az óvásnak különben is igen egyszerű tanában...oktatást venni ... kötelesek lennének, az illető helybeni lelkeszek gondos fölügyelése alatt.”Az óvoda fenntartását „a földbirtokosok önkéntes adakozása, közadó és a gyermekek szüleitől beszédett összegek segítségével” lehetne biztosítani.⁸⁴

E cikknek még egy figyelemre méltó mondatát idézzük:

„Ha hazánk az európai nemzetek sorába ... minél sebesebben emelkedni kíván, az óvodák terjesztését, mint a népnevelés magasztos, és nálunk annyira korszerűnek ismert, ’s a’jkon annyit pengetett eszméjének főtényezőjét, buzgón ajánlom nemzetem buzgó szeretetébe.”⁸⁵

A *Pesti Hírlap* írásainak általunk vizsgált következő nagy csoportját a nőkérdés-nőnevelés témáit érintő cikk- és híryanag alkotja.⁸⁶ A magyar nyelvű időszaki sajtó kezdettől fogva nagy fogékonyságot mutatott e kérdéskör problematikája iránt, amit a vonatkozó cikkek nagy számán túl azok az élénk sajtóviták is tanúsítanak, amelyek a nők hívatásáról és a művelődéshez való jogairól a 18. század vége óta

⁸² KOSSUTH Lajos: *Kisdedóvás*. = *Pesti Hírlap* 1841. febr. 16. 24. sz. 123.

⁸³ KACSKOVICS Lajos: *Mi kell az óvodához?* = *Pesti Hírlap* 1841. júl. 17. 57. sz. 477.

⁸⁴ N.G.: *Honérdekű jegyzetek. 1. rész: A nevelés és tanítás*. = *Pesti Hírlap* 1843. márc. 5. 227. sz. 150.

⁸⁵ Uo.

⁸⁶ A témakör főbb irodalma: KORNIS Gyula: *A magyar művelődés eszményei I-II*. Bp. 1927., *A magyar nőnevelés úttörői*. Összeáll., bev., jegyz.: OROSZ Lajos. Bp., 1962.; NAGYNÉ SZEGVÁRI Katalin: *A nők művelődési jogaiért folytatott harc hazánkban 1777–1918*. Bp. 1969.; *A nő és hívatása. Szemelvények a magyar nőkérdés történetéből 1777–1865*. Szerk., bev.: FÁBRI Anna. Bp. 1999.

lezajlottak.⁸⁷ A *Pesti Hírlap* megindítása idején még nem fejeződött be az a vita, amely a Bajza, Toldy és Vörösmarty szerkesztette *Athenaeum* című folyóirat körül kibontakozott. A leánynevelési törekvések fő mozgatója Fáy András volt, akinek egyik tanulmánya⁸⁸ a „Szózat” költőjére is nagy hatással volt: a Fáy által felvetett gondolatokat érlelte halhatatlanná „A főúri hölgyhöz” című versével.

A nők művelődési jogaival, a magyar nyelvűséggel és a nőneveléssel kapcsolatos kérdések a fenti vita elcsitulását követően is a sajtó érdeklődésének homlokterében maradtak. Az 1840-es években a lapok szinte ontották a magyar nőnevelés kérdéseit érintő szépirodalmi alkotásokat, tanulmányokat, hírlapi cikkeket, amelyek a művelt, áldozatos, szívében és nyelvében magyar honleány, magyar asszony nemzeti ideál-típusát népszerűsítették. E törekvést a *Pesti Hírlap* mindenkori szerkesztői is pártolták, amint azt a lap számos nővel kapcsolatos megnyilatkozása tanúsítja. Ezek közül Szentkirályi Móric „Igazság” című vezércikkéből idézünk:

„A’ nő nem ismer szépet, mi bizonyos tekintetben nem szép; nem ismer igazat, mi bizonyos tekintetben nem igaz; nem ismer jogot, mely bizonyos tekintetben jogtalanság lenne; – és ezért ő van rendelve, e’ tisztán emberit, nevelés ’s gyöngéd anyai szeretet által gyermekei lelkébe ültetni; ő ringatja szívében az emberiség bölcsőjét: míg viszont a’ férfi emberi tisztább rendeltetésének tudatára ébredvén; általok a’ gyöngé csemetének utat tör az élet bozótjai között. Így neveli magát az emberiség...”⁸⁹

Témánk kapcsán a *Pesti Hírlap* további két vezércikkére szeretnénk felhívni a figyelmet. Az egyiket Kossuth, a másikat Teleki Blanka írta.

Kossuth szóban forgó cikkének előzményei a lap második lapszámáig nyúlnak vissza, amely egy eszme-futtatást közölt „Hölgy-germanomania” címmel. „Valami szebbet, zengzetesbet képzelni sem lehet, mint szép hölgy ajkáról magyar szó” – írja az ismeretlen szerző, aki őszintén csodálja, hogy főként úrhölgyeink nem beszélnek a nemzet nyelvét. „Mi tiszteljük a nőnemet, ... mi vérünket készek vagyunk honunk, leányaink boldogságáért ontani, de a’ felfuvalkodott korcs magyar émelegős divatmajmok, eme büroknak a’ magyar nőnem szép koszorújában, megvetés minden becsületos magyartól!”⁹⁰ E sorokra hivatkozva kér szót idős Zeyk Dániel, akinek a „Mi oka, hogy hölgyeink oly kevéssé magyarok” című, egyébként igénytelen írása február 17-én látott napvilágot a *Pesti Hírlap* Értekező rovatában.⁹¹ Ebben a lapszámában szerepel a győri olvasótársaság javára rendezett magyaros táncvigalomról szóló tudósítás is,⁹² amelyről Kossuth a „Hivatás” című ve-

⁸⁷ Erről l.: FEHÉR Katalin: *Reformkori sajtóvíták a nők művelődésének kérdéseiről.* = Magyar Könyvszemle (111.) 1995. 3. sz. 247–263.; FEHÉR Katalin: *Leánynevelésünk és a felvilágosodás kori magyar sajtó.* = Magyar Könyvszemle (115.) 1999. 2. sz. 231–241.

⁸⁸ FÁY András: *Hazánk nőnevelésének, nőnevelési intézeti javításának elméleti és gyakorlati alapfogalmai.* = Athenaeum 1840. aug. 9., 26. II. 12–17. sz.

⁸⁹ SZENTKIRÁLYI Móric: *Igazság.* = Pesti Hírlap 1841. júl. 21. 58. sz. 485.

⁹⁰ Pesti Hírlap 1841. jan. 6. 2. sz. 11.

⁹¹ Pesti Hírlap 1841. febr. 17. 14. sz. 110.

⁹² Pesti Hírlap 1841. febr. 17. 14. sz. 108.

zércikkét indítja, mondván: Pesten is vannak üdvözlésre méltó táncmulatságok, amelyek „naponkint nemzetiebb és nemzetiebb színt öltenek.” 20–30 pár élén Károlyi György gróf felesége ropja a magyar táncot stb. Ezen örvendve Kossuth tovább elmélkedik:

„Igenis, a' magyar útban van, hogy Magyar legyen. És csak ez legyen, nagy lesz és dicső... Ez a' jövendő melly mi reánk vár. Legyen béke, legyen áldozat, szép hivatás; hivatás: ércz betűkkel írni be neveket az évkönyvekbe, ragyogandókat ezreden át... Érezzék, mire hivatvák, kiknek a' születés vak története illy nevet adott – utal a fentebb említett Károlyné Zichy Karolinára. „Ha illy név tűnik fel e' nemzet előtt az életben: csak szólnia, csak tennie kell az irányban, mellyet hazafiság jelel [!], s első szavánál egy nemzet figyelme vonul reá, egy nemzet bizalma fordul felé...” A népszerűség nagyhatalom, s a fényes történelmi nevet viselő hölgyek – írja Kossuth – „játszva többet tehetnek, mint küzdve mi; ők egy körtáncal a magyar táncot, egy dalocskával a magyar népdalt, egy beszélgetéssel a magyar nyelvet divattá tehetik. Divat hatalmasb, mint logica. Kérjük őket, tegyék, hogy magyarság nyelvben, szokásokban divat legyen.”⁹³

A korábban említett másik vezércikk évek múltán épp egy „fényes történelmi nevet viselő” grófnő, Teleki Blanka tolla nyomán keletkezett.⁹⁴ A „Szózat a magyar főrendű nők nevelése ügyében” című felhívása 1845 december 9-én, vagyis Csengery Antal szerkesztősége idején jelent meg, méltó válaszul Vörösmarty „A főrangú hölgyhöz” címzett költői szózatára. Ez az iránycikk hasonló súlyú volt a maga területén, mint a kisdedovási vonatkozásában Kossuthé, amelyről már szóltunk.⁹⁵ Mint Blanka grófnő írja: „A főrend vezette tévútra honunkban a nőnevelést”, ezért „neki kell a zászlót a megtérésre kitűzni”. És ezt ő meg is teszi: egy évvel később nevelő intézetet nyit az idegen szellemben nevelkedett és magyarul nem, vagy alig tudó arisztokrata leányok hazafias nevelése céljából.⁹⁶ Fellépését számos lap melegen üdvözlöi.⁹⁷

A *Pesti Hírlap* egy-egy hírt kommentálva is utalt a követendő nőideálokra. Ráday Gedeonné Teleki Borbála, a hétgyermekes anya haláláról Kossuth külön cikkben emlékezett meg. „Ideálja volt a magyar hölgynek, kihez ha Magyarhon hölgyei csak közeledve is hasonlót számítanának: nem kellene aggódnunk e nemzet jövendője felett” – írta.⁹⁸ Bohus-Szögyény Antóniára, „az épp oly lelkes és jótékony, mint jótéteményeiben csillámot nem vadászó szerény úrhölgyről” a világosi óvoda

⁹³ KOSSUTH Lajos: *Hivatás*. = *Pesti Hírlap* 1841. febr. 17. 14. sz. 105. (Kossuth eme vezércikke nem a női nemnek szóló üzenete okán lett híressé, hanem a „Velük és általuk, ha tetszik, nélkülük, sőt ellenük ha kell” mondat miatt, amelyet Széchenyi kifejezetten fenyegetésnek aposztrofált.)

⁹⁴ [TELEKI Blanka]: *Szózat a magyar főrendű nők nevelése ügyében*. = *Pesti Hírlap* 1845. dec. 9. 587. sz. 377.

⁹⁵ KOSSUTH Lajos: *Kisdedovási*. = *Pesti Hírlap* 1841. febr. 16. 24. sz. 123–124.

⁹⁶ L. a 94.sz. jegyzetét!

⁹⁷ A cikk sajtóvisszhangjáról I. HORNYÁK Mária: *Teleki Blanka és a sajtó*. = *Magyar Könyvszemle* (118.) 2002. 3. sz. 306–317.

⁹⁸ KOSSUTH Lajos: „*Hagyjátok enyhülni bánatunkat*”. = *Pesti Hírlap* 1841. jún. 2. 44. sz. 365.

megnyitása kapcsán történik említés.⁹⁹ Teleki-Mészáros Johanna halálhíre után ez áll: „Ki a kitünőleg magyar hölgyekben nemzetiségünk örangyalát tiszteli, fejet hajt emléke előtt.”¹⁰⁰ Röszlerné Böhm Ágnesről a *Honleányok könyve* kiadása kapcsán jegyzi meg, hogy „honleányi ügyszeretetét ezen, asszonyinknál eddigé ritka vállalkozói szellem eléggé tanúsítja.”¹⁰¹ Röszlerné nevével leánynevelő intézete kapcsán is találkozhatunk: ízléses keretbe foglalt hirdetését a lap több ismételtsben közölte.¹⁰²

Ezzel el is jutottunk a nőnevelő intézetek kérdésköréhez. Az 1840-es években a hazai leánynevelés terén változatlanul igen fontos szerep jutott a magánintézeteknek, tekintve, hogy a II. Ratio Educationis a leányok intézményes oktatását elemi fokon konzerválta, a nőnevelés országos rendezését és a nemzeti nevelőintézetek felállítását célzó törekvések pedig sorra meghíúsultak. A polgári fejlődés felgyorsulása nyomán jelentkező igényeket a meglévő magánneveldek már nem tudják kielégíteni, ezért országszerte újabb és újabb intézetek keletkeznek.

Hirdetéseiket és a nyilvános próbatételeikről szóló beszámolókat a *Pesti Divatlap*, *Életképek*, *Jelenkor* stb. mellett a *Pesti Hírlap* is előszeretettel közli, amelynek hirdetés-anyagában tizenöt pest-budai, nyolc vidéki (Máramarossziget, Szeged, Esztergom, Kassa 2, Besztercebánya, Rozsnyó, Tápiószéle), és két bécsi „nőnevelde”-ről találunk említést. Ez utóbbiak voltak: Karoline Derffel intézete¹⁰³ és a született magyar nyelvtanárt is alkalmazó Dreger Teréz bárónő háziasszonyképzője a császárváros währingi kerületében.¹⁰⁴ Érdekességként megemlíjtük Carolina Lafite hirdetését is, aki a forradalmi Pesten (1848 áprilisában) szándékozott francia leánytanító- és nevelő intézetet nyitni.¹⁰⁵ Vajda Amália pedig a szabadságharc forгатagában 1849 júniusában szánta rá magát, hogy „házas leányok, jó nevelőnők és jó női cselédek képzése” céljából a pesti Zöldfa utcában új nőneveldet alapítson; hirdetését június 19-én hozta a *Pesti Hírlap*.¹⁰⁶

A szóban forgó hirdetések sorai több kevesebb adatot tartalmaznak egy-egy intézet-tulajdonosról (származásáról, iskolázottságáról, a nevelői hivatásáról, a pályán eltöltött évei számáról stb.), az egyes intézetekről (nevelési elképzeléseikről, a tanítandó tárgyakról, az oktatás nyelvéről, a tanerőkről stb.) és a felvételi feltételekről. A legtöbb nőnevelde tulajdonosa közli, hogy intézete „felsőbb helyen jóváhagyott”, azaz „felsőbb helyen nyert engedelem” alapján működik (az alapításokat a helytartótanácsnak is jóvá kellett hagynia), annál is inkább, mivel engedély nélkül fennálló magánintézetek is voltak.

⁹⁹ Pesti Hírlap 1841. nov. 20. 93. sz. 785.

¹⁰⁰ Pesti Hírlap 1844. márc. 17. 335. sz. 185.

¹⁰¹ Pesti Hírlap 1847. febr. 28. 838. sz. 135.

¹⁰² Pesti Hírlap 1844. márc. 28. 338. sz. 216.

¹⁰³ Pesti Hírlap 1846. máj. 22. 679. sz. 350.

¹⁰⁴ Pesti Hírlap 1841. szept. 4. 71. sz. 603.

¹⁰⁵ Pesti Hírlap 1848. ápr. 23. 38. sz. 366.

¹⁰⁶ Pesti Hírlap 1849. jún. 19. 318. sz. 164.

Nőnevelékről azonban nemcsak a *Pesti Hírlap* utolsó oldalán, a hirdetések között, hanem a Fővárosi Ujdonságok rovatban is olvashatunk, például Seltenreich Károly „jó hírű leánynöveldejének” első próbatételéről¹⁰⁷. Ugyanitt történik említés Treuer Dániel izraelita nőnevelő intézetéről is, amelynek kapcsán a rovatot vezető Pákh Albert megjegyzi:

„Nagy szükségét érezzük egy hasonló keresztyén intézetnek Pesten, hol józan hazafiúi vezetés mellett képezetnének leányaink ama legszentebb, legmagasztosabb 's legnagyobb fontosságú hivatásra: hogy legyenek nemcsak a' szív', de a' kor intéseire is lángra gerjedő anyák. Bár találkozni valaki, ki elég akaratral s képességgel bírva egy ily egészen nemzeti alapokra épített leánynövelő intézet igazgatásához, s ki a pesti hölgyvilág honleányi érzelmeinek kifejtésére kitűzné a' zászlót, hogy látná már egyszer megcáfolva szavait a' költő, ki méltó fájdmában felkiálta: Oh hon, szűtlen kebel' ércze van asszonyidon!”¹⁰⁸

A szatmári zárda nyilvános próbatétele viszont nem nyerte meg a lap 'G.' szígnójú tudósítójának tetszését, mivel annak egészén „idegen szellem ömlött el.” Egy éve nyílt meg az intézet, nevelőnői azonban azóta sem tanultak meg magyarul. A vidéki tanítványok viszont, akik beléptükkor egy szót sem beszéltek németül, most németül olvastak, verseltek.¹⁰⁹ A bírálatot a *Religio és Nevelés* című szaklap visszautasítja, mondván: „magyar nyelvben tökéletesen jártas tanítónők” vannak Szatmárban, növendékeik pedig „hetente kétszer magyar helyesírásban és olvasásban gyakoroltatnak”, s „a templomban is magyarul énekelnek”.¹¹⁰

Érdekes módon olyan cikkekre, amely kifejezetten a nevelőnők képzése ügyében íródott volna, nem találtunk a *Pesti Hírlapban*, jóllehet ez a téma a megyei vitákban és az országgyűlés termeiben akkoriban szinte állandóan terítéken volt. Arról viszont tudunk, hogy Brunszvik Teréz 1841 decemberében beszélt Koszuthtal, ő azonban azt is megtagadta, „hogy 4 sort közöljön Hírlapjában a nevelőnőiskoláról”.¹¹¹ Ezért felhívása utóbb a rivális *Világ* című lapban jelent meg.¹¹²

A *Pesti Hírlap* a külföld nevelésügyéről és pedagógusairól ritkán ejt szót. Kivételnek számít Friedrich Adolph Wilhelm Diesterweg (1790–1866), a berlini városi tanítóképző igazgatója, számos jeles könyv szerzője, akinél számos evangélikus honfitársunk tanult. „Diesterweg és Pestalozzi egyik magyar tisztelője” pl. 1845 szeptemberében, 25. pedagógusi jubileumán köszönti a berlini „Mestert”,

¹⁰⁷ SELTENREICH K.: *Első próbatétel...* = *Pesti Hírlap* 1847. máj. 20. 883. sz. 325.

¹⁰⁸ [PÁKH Albert]: *Treuer Dániel izraelita nőnevelő intézetéről.* = *Pesti Hírlap* 1845. okt. 23. 560. sz. 270.

¹⁰⁹ G.: *Közvizsgálat a' szatmári zárda-nőnevelő intézetben.* = *Pesti Hírlap* 1843. okt. 15. 291. sz. 706.

¹¹⁰ LINTZY János: *A' szatmári zárdai nőnevelő-intézet' ismertetése.* = *Religio és Nevelés* 1843. II. 333–334.

¹¹¹ „Magyarország, veled az Isten!”. *Brunszvik Teréz naplójeljegyzései 1848–1849.* S.a.r., bev., jegyz.: HORNYÁK Mária. Bp. 1999. 171.

¹¹² BRUNSZVIK Teréz: *Terv és felhívás egy magyar nevelőnőket képező nevelő intézet felállítására.* = *Világ* (4.) 1844. 33. sz. 253.

akinél a magyar- és erdélyországi diákok is siettek tiszteletüket tenni. Közülük „számtalanokat vezetett már be intézetének megtekintésébe”, ahol hospitálhat-tak.¹¹³ Hírt kapunk arról is, hogy Diesterweg és társai Németországban, szegény és árva gyermekek részére egy Pestalozzi-intézetet szeretnének felállítani, a nevelésügy svájci apostolának 100. születésnapját megünnepelendő. Magyarországra küldött felhívását, amelyben a néptanítókat a Pestalozzi-centenárium megünnepelésére buzdítja, a *Pesti Hírlap*ban Teichengraber teszi közzé.¹¹⁴ Ő tudósít arról is, hogy 1846. január 12-én Pestalozzi emlékűnnep lesz, amelyre kiadványt is köz-readnak Barabás metszetével.¹¹⁵

Az időszaki sajtó mint sajátos, de egyértelműen fontos neveléstörténeti forrás mára polgárjogot nyert a nemzetközi szakirodalomban. A hazai munkák közül elsősorban Fehér Katalin tanulmányait említjük, aki a sajtó és nevelés egymáshoz való viszonyát egy adott időszak,¹¹⁶ egy konkrét folyóirat¹¹⁷ és meghatározott nevelésügyi kérdések¹¹⁸ vonatkozásában is kutatta. Jelen munka történész szerzője a fenti kutatásokhoz kapcsolódva tekintette át és elemezte a *Pesti Hírlap* pedagógiai cikkeit, illetve nevelésügyi témákat is érintő írásait.

A választott lap nyolc- és fél évfolyamának 1387 számát áttanulmányozva megállapíthatjuk, hogy első igazi politikai hírlapunk, az 1840-es évek eme legnagyobb hatású sajtóorgánuma a nevelésügyi témák iránt mindvégig igen nagy affinitást mutatott. Vonatkozik ez a lap minden rovatára, amelyek soraiból a maguk sokszínűségében és elevenségében élénk tárulnak az 1840-es évek oktatáspolitikai küzdelmei és nevelésügyi törekvései. Segítségükkel – a kor magyar valóságának előterében – megismerhetjük a reformkor pedagógiai közgondolkodását, az újságolvasók köréből kikerülő laikus szerzők olykor sete-suta, máskor viszont nagyon is talpraesett és helytálló meglátásait, s egyáltalán: a kor magyarjainak pedagógia iránti érdeklődését. E kérdésekre a folyóiratok és egyéb szaklapok jóval ritkábban adnak választ.

Politikai hírlapról lévén szó, hasábjain tudományos igényű pedagógiai munkát nem találunk. Annál több olyan igényes publicisztikát, színes tárcát, érdekfeszítő

¹¹³ Pesti Hírlap 1845. szept. 28. 546. sz. 213.

¹¹⁴ TEICHENGRÄBER Lajos: *Pestalozzi. Egy szó honunk' nevelőihez és a' nevelés' igaz barátaihoz.* = Pesti Hírlap 1845. máj. 15. 468. sz. 315.

¹¹⁵ TEICHENGRÄBER Lajos: *Pestalozzi' évszázados emlékünnepevényének ügyében.* = Pesti Hírlap 1845. dec. 18. 592. sz. 397–398.

¹¹⁶ FEHÉR Katalin: *Sajtó és nevelés a felvilágosodás kori Magyarországon.* Bp. 2001.; Uő.: A 18. század végi sajtó a nevelésről. = Magyar Könyvszemle (104.) 1988. 2–3. sz. 205–208.

¹¹⁷ FEHÉR Katalin: *A Tudományos Gyűjtemény és a nevelés.* = Magyar Könyvszemle (117.) 2001. 4. sz. 411–430.

¹¹⁸ FEHÉR Katalin: *Leánynevelésünk és a felvilágosodás kori magyar sajtó.* = Magyar Könyvszemle (115.) 1999. 2. sz. 231–241.; Uő: *Reformkori sajtóvíták a nők művelődésének kérdéseiről.* = Magyar Könyvszemle (111.) 1995. 3. sz. 247–263.

tudósítást, élet-szagú híryanagot. Ne veszítsük szem elől, hogy a *Pesti Hírlap* Kossuth Lajos pedagógiai publicisztikájának fő orgánuma, s azt sem, hogy a lap munkatársai között ott találjuk a két későbbi kultuszminisztert, Eötvös Józsefet és Trefort Ágostont is, hiszen az ő első pedagógiai szárnypróbálgatásai szintén ehhez az újsághoz fűződnek.

A hírlapok nevelésügyi szerepével ugyanúgy, mint nevelő erejével is mindnyájan tisztában vannak. „Az időszaki sajtó szövétnek, mellynek néha gyűjtani kell, de mellynek rendes feladata az marad, hogy világitson”, és „a közvéleményt azon kérdések megoldására előkészítse, mellyeket veszély nélkül elhalszthatónak nem tartunk többé” – írja Eötvös, mégpedig az említett, 1846-ban közölt nevelésügyi vezércikk-sorozatának bevezetőjében.¹¹⁹ Kossuth pedig saját bevallása szerint egy régi adósság törlesztésén dolgozik, azaz a népnevelés „Hírlap általi előmozdításán”, mondván: „A ’szegény adózó nép’ atyáinak mondjuk magunkat”, nevelésére azonban „századokon át semmit sem tettünk.”¹²⁰ Kossuth eleve nevelési célzattal vette kezébe a *Pesti Hírlapot*, hogy rászoktassa kortársait az újságolvasásra, a közügyek iránti érdeklődésre, az együttgondolkodásra és véleménymondásra, az érdekegyesítés jegyében történő összefogásra. E téren elég csak vezércikkeire gondolnunk.

A *Pesti Hírlap* pedagógiai írásainak helyük van a reformkori magyar neveléstörténet összképében. Ebben még az újság lapjairól kiszűrt törmelékes mozaik-adatok is jelentőséghez juthatnak, hiszen ugyanúgy kiegészíthetők, árnyalhatják, sőt olykor helyesbíthetők korábbi ismereteinket, mint azok az írások, amelyek eddig elkerülték a neveléstörténészek figyelmét. A hirdetések forrás-értékét a nevelő intézetek vonatkozásában különösen fontosnak tartjuk. Erre Orosz Lajos kutatásai is felhívták a figyelmet, ő azonban klasszikusnak számító kötetében elsősorban a *Pesti Divatlap*, a *Világ*, a *Pesther Handlungszeitung* hirdetéseiire hivatkozik.¹²¹

Munkánkban szót ejtettünk A *Kelet népe*-vitáról, amelyhez a gyúanyagot a *Pesti Hírlap* vezércikkei szolgáltatták. Megemlékeztünk Eötvös nevelésügyi publicisztikájának korai darabjairól, végül két jellemző témakör – a kiseddőzés és a nőnevelés – anyagát ismertettük. A *Pesti Hírlapot* oktatáspolitikai szempontból Bényei Miklós kiválóan hasznosította.¹²² E jelentős sajtóorgánomot azonban más témák kutatóinak is figyelmébe ajánljuk, hiszen az például a különféle iskolák, egyesületek múltját, egy-egy város vagy megye oktatásügyét, 1848/1849 pedagógiai eseményeit és törekvéseit, az oktatáspolitikai és nevelésügyi jeles szereplőit stb. illetően is érdekes híreket és írásokat kínál.

¹¹⁹ EÖTVÖS József: *Népoktatási ügy I. rész.* = *Pesti Hírlap* 1846. máj. 12. 673. sz. 323.

¹²⁰ KOSSUTH Lajos: *Bot for ever.* = *Pesti Hírlap* 1841. jún. 15. 39. sz. 321–322.

¹²¹ OROSZ Lajos: *A magyar nőnevelés úttörői.* Bp. 1962.

¹²² BÉNYEI Miklós: *Oktatáspolitikai törekvések a reformkori Magyarországon.* Debrecen, 1994.; Uő: *Reformkori országgyűlések az óvodáról.* = *Óvodai Nevelés* (39.) 1986. 7–8. sz. 243–245.

MÁRIA HORNYÁK

Le journal *Pesti Hírlap* (Journal de Pest) et l'éducation

Le journal '*Pesti Hírlap*', fondé en 1841, et paru sous l'égide de Lajos Kossuth, s'est inscrit dans l'histoire de la presse hongroise, comme le premier véritable journal politique. Cet organe de grande influence de l'Ere des Réformes a montré également un intérêt spécial aux sujets pédagogiques. De toutes ses rubriques, nous pouvons connaître les luttes et les aspirations pédagogiques des années 1840, dans leurs multiplicité et vivacité. A leur aide – au premier plan de la réalité hongroise de l'époque – on peut voir l'opinion publique pédagogique des Réformes, les idées parfois maladroites, à d'autres moments par contre tout à fait justes et correctes des auteurs inexpérimentés venus parmi les lecteurs du journal, et en général l'intérêt des contemporains aux sujets pédagogiques.

S'agissant d'un journal politique, on n'y trouve pas d'articles pédagogiques à exigence scientifique, d'autant plus d'articles quotidiens, de feuilletons, de reportages, de compte-rendus. Il ne faut pas oublier que le journal est l'organe principal de Lajos Kossuth, cette fois publiciste pédagogique, autant que les premières tentatives pédagogiques de deux ministres de culture et d'éducation ultérieures, József Eötvös et Ágoston Trefort ont vu le jour dans les colonnes de *Pesti Hírlap*.

Notre étude fait connaître quatre articles pédagogiques de Kossuth, publiés en février – avril 1841, et la poursuite des problèmes y présentés, au cours d'une discussion de grande importance nationale, que le comte Széchenyi avait fait éclaté par son ouvrage de débat intitulé '*A Kelet népe*' (Peuple de l'Est). Dans le débat avait participé également Eötvös; nous faisons connaître ses idées concernant l'éducation publique d'après la série d'articles publiés au cours de l'année 1846. Pour finir, nous présentons parmi les articles pédagogiques, la matière de deux sujets poursuivis d'intérêt inlassable par le public, notamment le sujet des soins des petits enfants et celui de l'éducation des femmes, et du féminisme.

Les articles pédagogiques de '*Pesti Hírlap*' ont leurs places dans l'image générale de l'histoire de l'éducation de l'Ere des Réformes. Même les données fragmentaires, filtrées des pages du journal peuvent y avoir leur importance, aussi bien que les articles jusqu'ici restés hors de l'attention des historiens de pédagogie.

BALÁZS NEMES

Die mittelalterlichen Handschriften des Miklós Jankovich im Spiegel zeitgenössischer Kataloge. II.*

Bestandsentwicklung der Handschriftensammlung

Anhand der gedruckten und handgeschriebenen Kataloge lässt sich die Bestandsentwicklung der Handschriftensammlung in drei unterschiedlichen Zeitpunkten nachzeichnen. Die von Fejér, Mednyánszky und Pertz erstellten Verzeichnisse erlauben mit ihren Handschriftennennungen einen Blick in den Stand, den die Sammlung bis 1821 erreicht hat. Den von Jankovich selbst angelegten Katalogwerken sind zahlreiche Handschriften zu entnehmen, die um 1830 mit Sicherheit zum Bestand der Sammlung gehört haben. Die große Zahl der unter den Späteinträgen des Fol. Lat. 37 befindlichen Kodizes kann entweder damit erklärt werden, dass manche dieser Handschriften im Rahmen der von Jankovich geleisteten Katalogisierungen übergangen wurden oder sie dokumentieren eine Bestandsentwicklung, die in dem Zeitraum zwischen der Erstellung der genannten Kataloge und dem Verkauf der Sammlung an das Nationalmuseum stattgefunden hat. Dass es zu solchen Neuerwerbungen kam, werde ich an einer konkreten Gruppe von Handschriften veranschaulichen.

Die ältesten Verzeichnisse berichten uns davon, dass die Gesamtzahl der deutschen Handschriften über 200 sei: davon etwa 50 auf Pergament geschrieben.³⁵ Diese Angaben machen eine Erklärung erforderlich.³⁶ Angesichts der Tatsache, dass es anhand der Angaben von gedruckten oder handgeschriebenen Katalogen insgesamt 57 (!) mittelalterliche deutsche Handschriften im Besitz von Jankovich nachgewiesen werden konnten³⁷ – von denen nur 15 auf Pergament geschrie-

* A tanulmány I. részét l.: Magyar Könyvszemle (118.) 2002. 4. sz. 387–410.

³⁵ Zu der *bibliotheca librorum Germanico idiomatae* s. FEJÉR [1817] 9–10 bzw. MEDNYÁNSZKY [1821] 334–335.

³⁶ BERLÁSZ [1973] 129 Anm. 84 und [1985] 70 Anm. 84 verweist angesichts dieser Zahl auf die bei VIZKELETY (s. Anm. 5) beschriebenen Jankovich-Handschriften der Széchényi-Nationalbibliothek. Damit wird der Eindruck erweckt, als ob alle mittelalterlichen deutschen Handschriften der Jankovich-Sammlung bereits 1817 vollzählig vorhanden gewesen wären!

³⁷ VIZKELETY [1969] 11 konnte es im Fall des Cod. Germ. 26, der mit weiteren vier Handschriften (Cod. Germ. 66, Cod. Lat. 210, 211, 267) aus dem 1820 säkularisierten Augustinereremiten-Kloster Lockehaus kommt, nicht feststellen, ob es sich überhaupt um eine Jankovich-Handschrift handelt. Da keine von diesen Handschriften in einem der von mir untersuchten Katalogen verzeichnet wird,

ben wurden! –, durfte der Begriff „Handschrift“ im 19. Jahrhundert sehr weit gefasst worden sein: man hat nämlich keinen Unterschied zwischen mittelalterlichen und neuzeitlichen Handschriften, Originalurkunden und deren Abschrift gemacht.³⁸ Selbst wenn man von der keineswegs begründeten Annahme ausgeht, bereits 1817 seien alle 15 mittelalterlichen deutschsprachigen Pergamentkodizes vollzählig vorhanden gewesen, und zu dieser Zahl die auf Pergament geschriebenen deutschsprachigen Handschriften der Neuzeit dazurechnet³⁹, selbst dann kommt man nicht auf die etwa 50 Pergamenthandschriften, von denen bei Fejér und Mednyánszky die Rede ist. Dieser Tatbestand spricht m.E. dafür, dass zu den etwa 50 Pergamenthandschriften des Jahres 1817 aller Wahrscheinlichkeit nach auch die auf Pergament geschriebenen Urkunden mitzurechnen sind. Die unspezifizierten und summarischen Angaben dieser frühen Kataloge müssen demzufolge sehr vorsichtig gehandhabt werden.⁴⁰ Da die in diesen Verzeichnissen auftauchenden Zahlen über das faktische Vorhandensein von Handschriften nichts verraten, werden im Folgenden nur jene Angaben berücksichtigt, die konkrete Handschriften nennen.

Fejér und Mednyánszky zählen einige mittelalterliche deutsche Handschriften auf, die Jankovich seit dem Anfang seiner Sammeltätigkeit (hier: seit 1786) erworben hat. Zwar wird der Inhalt dieser Kodizes nur stichwortartig angegeben, sie lassen sich trotzdem identifizieren. Es wird in den beiden Bekanntmachungen ein Schwabenspiegel des 12. – eigentlich des 14. – Jahrhunderts (Cod. Germ. 9*)⁴¹,

darf man davon ausgehen, dass sie nicht mit den Sammlungen von Jankovich in die Nationalbibliothek gekommen sind.

³⁸ Eine sehr oberflächliche Beschreibung des Bibliotheksbestandes aus dem Jahre 1826 zählt beispielsweise zu der Klasse von „Handschriften“ außer Originalurkunden und ihren autorisierten Kopien, mittelalterliche Kodizes und neuzeitliche Handschriften (s. Anm. 22). Ähnlichen Inhalts sind auch die von Jankovich angelegten Handschriftenkataloge Quart. Lat. 2683 und Fol. Lat. 38 (s. Anm. 4)

³⁹ Im HÄNEL'schen Verzeichnis – das den Stand von um 1830 wiedergibt! – sind unter den Handschriften des 16. Jahrhunderts nur drei genannt (darunter HÄNEL 625/8 = Duod. Germ 28 = Cgm 6255), deren Beschreibstoff Pergament ist.

⁴⁰ Man muss ja auch damit rechnen, dass die Gelehrten des 19. Jahrhunderts Handschriften, die von den Verfassern heutiger Beschreibungskataloge als neuzeitlich eingestuft werden, für mittelalterlich gehalten haben: z.B. Quart. Lat. 741 (XVII.) = HÄNEL 609/1 (XV.), Quart. Lat. 997 (XVI.) = HÄNEL 604/7 (XV.), Quart. Lat. 1025 (XVI.) = HÄNEL 609/7 (XV.), Cod. Lat. 152 (XVI.) = HÄNEL 604/8 (XV.), Cod. Lat. 181 (XVI.) = HÄNEL 608/6 (XV.) oder Cod. Lat. 188 (XVI.) = HÄNEL 599/7 (XIV.)

⁴¹ BERLÁSZ [1973] 129 Anm. 85 und [1985] 70 Anm. 85 hat diese Handschrift irrtümlich mit Cod. Germ. 30 identifiziert (zur Frage der Datierung vgl. auch CSONTOSI [1889] 287/209!). Eine inhaltliche Beschreibung dieser, heute in dem Bayerischen Hauptstaatsarchiv aufbewahrten Handschrift findet man bei HOMEYER, Gustav: *Die deutschen Rechtsbücher des Mittelalters und ihre Handschriften*. Weimar, Verlag Hermann Böhlau Nachf. 1931/1934, Nr. 530.

ein Sachsenspiegel des 14. Jahrhunderts (Cod. Germ. 43)⁴², das Privilegienbuch der Stadt Wien (Cod. Germ. 27), Chroniken von Österreich (Cod. Germ. 17)⁴³ und anderen deutschen Ländern (Cod. Germ. 51*)⁴⁴, reich illuminierte Gebetbücher⁴⁵, eine Sammlung von Minneliedern⁴⁶ und eine Paracelsus zugeschriebene Handschrift (Cod. Germ. 36) genannt. Darüber hinaus erwähnt Mednyánszky eine Handschrift des „Milten Kenig Sand Oswolt“ (Cod. Germ. 31).⁴⁷ Berücksichtigt man die von Pertz im Vergleich zu Fejér und Mednyánszky zusätzlich angeführten (Cod. Germ. 3*, 4*, 19*, 34*, 45*, 47* und 57) und in Auktionen unterschiedlicher Privatsammlungen erworbenen Handschriften (Cod. Germ. 1*, 25, 33, 42*)⁴⁸,

⁴² Zwar spricht PERTZ [1831] 159 Nr. 64 von einem Schwabenspiegel, aller Wahrscheinlichkeit nach handelt es sich jedoch hier um den bei FEJÉR genannten Sachsenspiegel, vgl. zu der Handschrift: HOMEYER [1931/1934] Nr. 221.

⁴³ BERLÁSZ [1973] 129 Anm. 85 und [1985] 70 Anm. 85 hat diese Handschrift irrtümlich mit Cod. Germ. 26 identifiziert (zur Frage der Identifizierung vgl. auch die von Jankovich selbst eingetragene Inhaltsangabe im Kodex selbst!)

⁴⁴ BERLÁSZ ebd. hat diese Handschrift, die auch von PERTZ [1831] 149 Nr. 30 genannt wird, irrtümlich mit Cod. Germ. 12* identifiziert.

⁴⁵ Hier ist de facto an alle uns bekannte Gebetbücher der Jankovich-Sammlung zu denken. Da einige dieser Gebetbücher auch von HÄNEL erwähnt werden, handelt es sich möglicherweise um folgende Handschriften: Cod. Germ. 20, 21, 22 und mit Sicherheit Cod. Germ. 33 (Reisach). Es ist weiterhin zu berücksichtigen, dass die niederländischen Kodizes zu den Germanica gezählt wurden, demzufolge dürften auch die Cod. Holl. 2*, 3* und 7* (?) in Frage kommen.

⁴⁶ Es handelt sich eher um eine Handschrift mit Meisterliedern, die 1895 samt anderen Handschriften ähnlichen Inhalts dem Bayerischen Reichsarchiv abgegeben wurde, s. GRAGGER, Robert: *Deutsche Handschriften in ungarischen Bibliotheken*. Berlin–Leipzig, 1921. /Ungarische Bibliothek 2/1, S. 7. Außer drei Handschriften mit „Nürnberger Gedichten“ (Oct. Germ. 28–30) erwähnt CSONTOSI [1889] 263 eine Quarthandschrift des 16. Jahrhunderts (Cod. Germ. 327), die „Nürnberger Meisterlieder“ überliefert haben soll. Unter derselben Signatur führt BORSA [1964] 34 eine Handschrift „Nürnberger Minnesänger“ an, die er jedoch auf das 14. Jahrhundert datiert. Darüber hinaus nennt BORSA a.a.O. 42 eine weitere abgelieferte Handschrift (Quart. Germ. 327), die ihm zufolge dem 16. Jahrhundert zugehört und Minnelieder des Hans Folz enthalten haben soll. Ich nehme an, dass es trotz Divergenzen, was Inhalt und Datierungen betrifft, um dieselbe Meisterliederhandschrift Nürnberger Meistersänger des 16. Jahrhunderts geht, vgl. dazu auch HARTMANN [1894] 2. In München werden heute nur vier Meisterliederhandschriften (Cgm 6249–6252) aufbewahrt. Von einer Minneliederhandschrift des 14. Jahrhunderts hat mir Frau SCHNEIDER nichts mitgeteilt.

⁴⁷ Diesen Kodex erwarb Jankovich während einer Fahrt in die ungarische Zips, um 1793 herum, s. dazu VIZKELETY, András: *Az OSzK 31. számú német kódexe* (Über den deutschen Kodex Nr. 31 der Széchényi-Nationalbibliothek). = Magyar Könyvszemle (74.) 1958. S. 158–160; DERS.: *Der Budapest Oswald*. = Beiträge zur Geschichte der deutschen Sprache und Literatur (86.) 1964., S. 107–188, bes. S. 108–109 bzw. DERS. [1969] 9–10.

⁴⁸ Im Fall des Cod. Germ. 58* hat VIZKELETY [1969] 137 offen gelassen, ob es sich hier 1) um eine Handschrift aus der Ebneriana handelt, die 2) mit der Jankovich-Sammlung in die Nationalbibliothek kam. Zwar kann als gesichert angesehen werden, dass diese Handschrift einst der ersten Sammlung von Jankovich zugehörte, es bleibt aber weiterhin unklar, ob sie von Jankovich tatsächlich

so können bis 1821 mindestens 18 deutsche Kodizes (6 Pergamenthandschriften) mit Sicherheit im Besitz von Jankovich nachgewiesen werden. Dazu kommt noch eine näher nicht bestimmbare Zahl von illuminierten Gebetbüchern.

Von den mittelalterlichen griechischen Handschriften ist uns eine einzige bekannt (Quart. Graec. 2), die um 1821 nachweislich zum Bestand der Sammlung gehörte.⁴⁹ Ob es sich unter den 30 Handschriften der *bibliotheca auctorum classicorum tam Graecorum tam Latinorum* – der über die Handschriften hinaus frühe Druckwerke und Bücher (*editio princeps* und *Rara*-Ausgaben klassischer Texte) gehörten⁵⁰ – auch griechische befanden, kann nicht festgestellt werden.

Zwar gab es vor 1821 noch keine separate Abteilung für orientalische Handschriften, mit einer in der Auktion der Reisach-Sammlung erworbenen mittelalterlichen hebräischen Handschrift (Quart. Hebr. 4) lässt sich Jankovich' Sammelinteresse auch für dieses Sammelgebiet früh belegen.

Wertet man die Angaben der frühesten Kataloge aus, die das Vorhandensein von mittelalterlichen lateinischen Handschriften im Bestand von um 1821 bezeugen, lässt sich feststellen: abgesehen von zwei Kodizes (Cod. Lat. 6 und 22) findet man bei Fejér fast ausschließlich nur jene Handschriften genannt, die einen Bezug zu der ungarischen Geistesgeschichte haben: Cod. Lat. 87, 92, 96, 100, 136, 160, 260, 301*, 325, 524.⁵¹ Diese Handschriften wurden später in die *Hungarica*-Kataloge der Jankovich-Sammlung aufgenommen. Mednyánszky's Angaben gehen über die Handschriftennennungen von Fejér nicht hinaus. Da Pertz von ganz anderen Interessen geleitet war als seine ungarischen Kollegen, stellt er uns wieder zahlreiche neue Handschriften vor, die in den vorherigen Verzeichnissen unerwähnt geblieben sind: Cod. Lat. 55, 70, 115, 116, 153, 177, 224, 248, 292. Zu diesen Handschriften kommen noch weitere mittelalterliche Kodizes hinzu, die Jankovich vor 1821, größtenteils in den Versteigerungen der Reisach- und Spohn-Theke erworben hat: Cod. Lat. 3, 8, 30, 41, 46, 51, 142, 146, 167, 175, 180, 225, 235, 255, 258, 263, 285, 286, 290. Die Zahl der im

aus der Sammlung Ebner-Eschenbach erworben wurde: aus letztgenanntem Grund bleibt Cod. Germ. 58* hier unberücksichtigt.

⁴⁹ Jankovich hat dieses illuminierte Evangelienbuch des 12. Jahrhunderts samt Luthers Testament und Briefen in der Versteigerung der Carpzw'schen Sammlung in Helmstedt 1804 erworben, vgl. dazu die Tagebucheinträge des István Horvát aus dem Jahre 1806 (diese Aufzeichnungen gewähren uns den überhaupt ersten Einblick in die Sammlung des Jankovich), In: TEMESI, Alfréd – SZENDER, Józsefné (Hgg.): *Mindennapi. Horvát István pest-budai naplója (1805–1809)*. Bp., Tankönyvkiadó, 1967. S. 296–299, 301, 303–304, 356–364.

⁵⁰ Vgl. FEJÉR [1817] 5–6.

⁵¹ Es wird hier weiterhin der Psalter des Stuhlweißenburger Großpropsten, Paul Szegedi erwähnt: ich konnte ihn nicht identifizieren. Den Cod. Lat. 524 findet man bei BARTONIEK nicht beschrieben, denn er wurde lange Zeit für eine neuzeitliche Handschriften (ehemalige Signatur: Oct. Lat. 232) gehalten: erst kurz nach 1958 hat man diesen Kodex unter die mittelalterliche Handschriften der Széchényi-Nationalbibliothek aufgenommen.

Jahre 1821 tatsächlich nachweisbaren mittelalterlichen lateinischen Handschriften beträgt demzufolge 40 Stück.⁵²

Der nächste Zeitpunkt, als sich die Entwicklung der mittelalterlichen Handschriftensammlung erfassen lässt, ist um das Jahr 1830 herum anzugeben. Auskunft über die Bereicherung des Bestandes liefern uns diesmal nicht gedruckte, sondern handschriftliche Einträge der von Jankovich selbst erstellten Kataloge. Man kann zwar nicht davon ausgehen, dass der ganze Bestand der Handschriftensammlung durch diese handgeschriebenen Kataloge bis auf das letzte Stück erfasst wurde, doch sind in diesen Katalogen meines Erachtens Handschriften verzeichnet, die um das Jahr 1830 herum mit Sicherheit im Besitz von Jankovich waren.

Alle deutschen Kodizes, die im Bestand von 1821 bereits nachgewiesen werden konnten, findet man entweder in dem dem Hänel'schen Verzeichnis äquivalenten Urkorpus des Fol. Lat. 37 oder in einem der Hungarica-Kataloge ausführlich beschrieben. Darüber hinaus sind in diesen von Jankovich selbst erstellten Katalogen weitere 22 deutsche Handschriften enthalten: Cod. Germ. 2, 5, 7* oder 8*, 11, 12*, 15, 16, 18, 20, 21, 22, 28*, 37*, 39*, 41, 44*, 48, 49*, 56, 63, 65, 67.⁵³ Ein Teil von ihnen ist aller Wahrscheinlichkeit nach – wir wissen ja nicht genau, wie viele außer den oben genannten Manuskripten noch bis 1821 angehäuft wurden – zwischen 1821–1830 in den Besitz von Jankovich gekommen. Zu dieser Gruppe von Handschriften gehört mit Sicherheit der in der Versteigerung der Derschau-Sammlung in Nürnberg 1825 erworbene Cod. Germ. 12* bzw. zwei weitere daselbst gekaufte Kodizes, der Cod. Germ. 29* und 32*, die jedoch in keinem der hier untersuchten Kataloge verzeichnet werden.⁵⁴

Alle fünf niederländischen Handschriften (Cod. Holl. 1*, 2*, 3*, 4* und 7* ?), die sich die Nationalbibliothek durch die erste Sammlung des Jankovich erwarb, sind um 1830 vollzählig vorhanden. Die zweite mittelalterliche griechische Handschrift der Jankovich-Sammlung (Fol. Graec. 4) findet man erst jetzt erwähnt.⁵⁵ Dasselbe trifft auch auf den größten Teil mittelalterlicher hebräischer Handschriften (Fol. Hebr. 1, 4, 5, 6) zu, die anlässlich der kurz vor 1830 durchgeführten Katalogisierungen zum Vorschein treten.⁵⁶ Wie bereits oben angedeutet, hat es vor 1821 noch keine separate orientalische Sammlung gegeben. Die Existenz einer solchen Abteilung, zu der auch auf Pergament geschriebene, u.a. hebräische Hand-

⁵² Der Psalter des Paul Szegedi (s. Anm. 51) wurde nicht mitgezählt.

⁵³ Im Fasz. Nr. II des Quart. Lat. 3872 ist von einer einzigen Rationale-Handschrift die Rede: anhand der Beschreibung lässt sich jedoch nicht feststellen, ob es sich um Cod. Germ. 7* oder 8* handelt.

⁵⁴ Zu der Beschreibung dieser Handschriften s. WOLF [1997] 37ff, 55ff.

⁵⁵ Eine weitere, von Jankovich für mittelalterlich gehaltene griechische Handschrift (Heroica des Philostrat) ist bei HÄNEL 610/7 (Fol. Lat. 37: 6r und Quart. Lat. 3872: 28v) verzeichnet, im KUBINYI's Beschreibungskatalog griechischer Handschriften konnte ich dieses Manuskript jedoch nicht finden.

⁵⁶ Die einst der Jankovich-Sammlung zugehörige Handschrift Quart. Hebr. 3, war in keinem der Kataloge zu finden.

schriften gehörten, ist erstmalig durch eine Bekanntmachung aus dem Jahre 1826 zu belegen.⁵⁷ Da der Beschreibstoff aller mittelalterlichen Handschriften, die vom Urkorpus erfasst wurden, Pergament ist, und weil die erwähnte Bekanntmachung auf ein 1825 von Jankovich selbst zusammengestelltes Verzeichnis zurückzuführen ist⁵⁸, scheinen die hebräischen Handschriften vor 1825 in den Besitz von Jankovich gelangt zu sein.

Würde man Bartonieks Beschreibungskatalog über den Anteil lateinischer Kodizes in der ersten Handschriftensammlung befragen, käme man auf eine Zahl von 182 Handschriften.⁵⁹ Auch Berlász hat sich mit dem Umfang dieser Sammlung befasst und spricht von 197 Handschriften.⁶⁰ Anhand der untersuchten Kataloge konnten insgesamt 209 mittelalterliche lateinische Handschriften ermittelt werden, die Jankovich in den ersten 40 Jahren seiner Sammeltätigkeit erworben und anschließend dem Nationalmuseum verkauft hat. Von all diesen Handschriften sind um 1830 insgesamt 136 nachweisbar: der überwiegende Teil der in früheren Bekanntmachungen vorgestellten Handschriften wurde in der Zwischenzeit entweder in den Urkorpus des Fol. Lat. 37 aufgenommen oder man findet sie in einem der Hungarica-Kataloge beschrieben (Ausnahme: Cod. Lat. 224). Dasselbe trifft auch auf die Handschriften der Reisach- und Spohn-Sammlung zu (Ausnahme: Cod. Lat. 286). Über diese Handschriften hinaus sind in den handgeschriebenen Katalogen noch 98 Handschriften enthalten: Cod. Lat. 2, 5, 16, 28*, 32, 33, 36, 42, 44, 45, 49, 53, 58, 59, 60*, 61, 65, 69, 71, 73, 75, 79, 80, 84, 85, 86, 88, 90, 98, 103, 104, 107, 108, 109*, 110, 114, 117, 118, 119, 122, 124, 129*, 130, 131*, 133, 137, 138, 141, 143*, 145, 149, 154, 161, 163, 164, 166, 168, 169, 176, 179*, 182, 183, 186, 188*, 189, 190, 191, 195, 198, 199*, 207, 212, 217, 221, 228, 231, 233*, 236, 239, 240*, 245, 246, 249, 256, 257, 262, 269*, 273,

⁵⁷ Dazu Anm. 22, a.a.O. 41.

⁵⁸ Zu diesem Verzeichnis s. BERLÁSZ [1973] 140, Anm. 135 bzw. S. 144–146 und [1985] 72 Anm. 135 bzw. S. 51–53.

⁵⁹ Die von dem Nationalmuseum erst 1852 angekauften Handschriften der zweiten Jankovich-Sammlung und zwei Fragmente (Cod. Lat. 441, 442) wurden nicht mitgezählt. Hätte BARTONIEK die von HOFFMANN, Edith: *A Magyar Nemzeti Múzeum Széchényi Könyvtárának illuminált kéziratjai* (Die illuminierten Handschriften der Széchényi-Nationalbibliothek). Bp. 1920. /A Magyar Nemzeti Múzeum Országos Széchényi Könyvtárának címjegyzéke 1./ anhand des HÄNEL'schen Verzeichnisses ermittelten Jankovich-Handschriften (z.B. Cod. Lat. 28*, 109*, 309*) auch mitberücksichtigt, wäre sie auf eine noch größere Zahl von Handschriften gekommen.

⁶⁰ BERLÁSZ [1973] 142 Anm. 141 und [1985] 72 Anm. 141. Versehentlich werden auch Cod. Lat. 15 (gehörte zu der zweiten Sammlung) und Cod. Lat. 165 (kam 1835 mit der Illésházy-Sammlung in das Nationalmuseum) angeführt. BERLÁSZ erwähnt dagegen drei solche Handschriften nicht, die laut BARTONIEK Jankovich zugehört haben (Cod. Lat. 6, 27, 167). Es werden weiterhin 15 solche Codices verzeichnet, denen BARTONIEK keinen Possessor zuweisen konnte: im Fall von 9 Handschriften konnte ich ihre Zugehörigkeit zu einer der Jankovich-Sammlungen bestätigen (Cod. Lat. 112*, 139*, 233*, 275*, 276*, 282*, 283*, 301*, 309*), bei den restlichen 6 Manuskripten jedoch nicht: Cod. Lat. 57, 105, 251, 253, 328, 339 (mehr dazu unten).

274, 275*, 278, 282*, 287 (?), 288*, 289, 309*, 314.⁶¹ Unter diesen lateinischen Kodizes befinden sich mit Sicherheit auch solche, die bereits vor 1821 vorhanden waren und von Fejér nur summarisch genannt wurden. Einige Beispiele sollen genügen⁶²: im Zusammenhang der *bibliotheca auctorum classicorum tam Graecorum tam Latinorum* ist von 30, näher nicht beschriebenen Pergamentkodizes die Rede. In der kirchengeschichtlichen Abteilung – hier wird Quart. Graec. 2 genannt! – dürfen wir weitere mittelalterliche Handschriften annehmen. Die *bibliotheca historica omnium gentium* sollte laut Fejér 500 Manuskripte gezählt haben, von denen die auf Pergament geschriebenen (Urkunden auch?) etwa 100 ausmachten.

Zu den Erwerbungen, die 1821–1830 stattgefunden haben durften, gehört mit großer Wahrscheinlichkeit ein Corvina-Kodex, der Cod. Lat. 249, den Jankovich durch die Vermittlung einer Person namens Aszalay aus der Illésházy-Sammlung erhalten hat.⁶³ Wäre diese Handschrift – die das 19. Jahrhundert für eine der ehrwürdigsten Denkmäler ungarischer Kulturgeschichte gehalten hat – bereits 1817 vorhanden, wäre sie sicherlich nicht unerwähnt geblieben.⁶⁴

Es gibt eine Reihe von deutschen und lateinischen Handschriften, die in Fol. Lat. 37 erst nachträglich verzeichnet wurden: Cod. Germ. 6, 10, 13 (?), 14, 23, 24, 38, 40, [50]*, 58*, 64 bzw. Cod. Lat. 1, 10, 12, 18, 19, 21, 23, 24, 27, 31, 34, 35, 39, 47*, 54, 56, 62, 63, 74, 76, 77, 81, 82, 97, 99, 101, 102, 106, 111, 120, 123, 127*, 134, 135, 140, 155, 156*, 157, 158, 162, 173, 174*, 193, 201, 213, 229, 230, 237, 242, 247, 254*, 261, 264, 272, 283*, 284, 335*, 519.⁶⁵ Da diese Kodizes weder im Urkorpus des Fol. Lat. 37 noch in anderen Katalogen zu finden sind, stellt sich die Frage, ob sie von Jankovich absichtlich herausgelassen, nicht mehr verzeichnet oder versehentlich übergangen wurden. Dass diese Möglichkeiten in Erwägung gezogen werden müssen, bezeugen mehrere Hand-

⁶¹ Von HÄNEL 602/4 (Fol. Lat. 37: 83v, Quart. Lat. 3872: 18r) wird eine weitere Handschrift mit Werken des Aquinaten genannt, die ich nicht identifizieren konnte.

⁶² Vgl. dazu FEJÉR [1817] 5–6 bzw. 7–8.

⁶³ Vgl. dazu Horvát István 1843-ik évi emlékirata a Nemzeti Múzeum könyvtáráról (Die Gedenkschrift von István Horvát über den Stand der Bibliothek des Nationalmuseums im Jahre 1843). abgedruckt = Magyar Könyvszemle (12.) 1887., S. 224–238, hier: S. 237–238 bzw. BERLÁSZ [1981] 318, Anm. 164.

⁶⁴ Als terminus post quem hat BERLÁSZ, Jenő: *Über die Vorbesitzer des Ransanus-Kodex.* = Magyar Könyvszemle (85.) 1969., S. 97–107, hier: S. 101 (im Folgenden BERLÁSZ [1969a]) das Jahr 1806, als terminus ante quem 1832 angenommen, s. dazu auch DERS.: *Az Illésházy-könyvtár. Fejezet az Országos Széchényi Könyvtár állománytörténetéből* (Die Illésházy-Bibliothek. Beitrag zur Bestandsgeschichte der Széchényi-Nationalbibliothek). = *Az Országos Széchényi Könyvtár évkönyve* 1967, Bp. 1969, S. 57–97, bes. S. 80–82 (im Folgenden BERLÁSZ [1969b]). In seinem Buch zu der Geschichte der Ungarischen Nationalbibliothek führt BERLÁSZ [1981] 248 den Cod. Lat. 249 irrtümlich unter den von FEJÉR verzeichneten Handschriften an!

⁶⁵ Eine Rationale-Handschrift (Cod. Germ. 7* oder 8*, s. Anm. 53) taucht zwar unter den Spätenträgen des Fol. Lat. 37 auf, wurde hier jedoch nicht berücksichtigt, da sie im Fasz. Nr. II des Quart. Lat. 3872 bereits verzeichnet wurde.

schriften: außer dem von Pertz genannten, bereits vor 1821 vorhandenen Cod. Lat. 224 und dem 1819 auf der Auktion der Spohn-Theke erworbenen Cod. Lat. 286 sind die beiden ehemaligen Derschau-Kodizes, Cod. Germ. 29* und 32* Beispiele dafür, dass sich die Katalogisierungsarbeit von Jankovich doch nicht auf alle Handschriften seiner Sammlung erstreckt hatte. Andererseits ist es auch nicht auszuschließen, dass es nach der Erstellung dieser handgeschriebenen Kataloge zu Neuerwerbungen kam: die Katalogisierung dieser Handschriften scheint Jankovich nicht mehr selbst vorgenommen zu haben, sondern sie wurde der Inventarisierungskommission überlassen. Welche Handschriften den Neuerwerbungen zuzurechnen sind, wird sich bei einzelnen Kodizes sicherlich schwer erweisen. In einer viel glücklicheren Situation sind wir im Fall jener Handschriften, die Jankovich von einem unbekanntem Antiquar oder Buchhändler erworben hat: Cod. Germ. 10, 38, 40 bzw. Cod. Lat. 18, 27, 39, 63, 111, 134, 157, 158, 265 (?) und 519.⁶⁶ Keine von diesen Handschriften findet man weder im Urkorpus des Fol. Lat. 37 noch in den ihm vorangehenden gedruckten oder handgeschriebenen Katalogen verzeichnet. Man kann sich zwar an der Vollständigkeit der Jankovich'schen Kataloge zweifeln, es darf aber wohl kein Zufall sein, dass eine Gruppe von siebzehn, möglicherweise im Block erworbenen Handschriften in keinem der sonstigen gedruckten oder geschriebenen Kataloge zu finden ist. Verzeichnet sind diese Kodizes allein unter den Späteinträgen des Fol. Lat. 37. Sie scheinen mir in den Besitz von Jankovich erst nach den von ihm unternommenen Katalogisierungen gekommen zu sein⁶⁷: beschrieben wurden sie dann im Rahmen der Inventarisierungsarbeiten von 1837–1838.⁶⁸

⁶⁶ Dazu VIZKELETY, András: *Millstätter Handschriften in der Ungarischen Nationalbibliothek Széchényi*. = Carinthia I, (157.) 1967., S. 290–295. Diese Liste kann ich mit weiteren Handschriften ergänzen: bei Cod. Lat. 156* finden wir einen der Handschrift beigelegten Zettel mit kurzem Inhaltsverzeichnis und der Nummer 9, was typisch für die Gruppe von Handschriften ist, die sich Jankovich von dem vorausgesetzten Antiquar erkauft hat. Ein ähnlicher, jedoch nicht nummerierter Zettel wurde auch dem Eberndorfer Cod. Lat. 254* beigefügt. Cod. Germ. 64 hat zwar keinen Zettel, jedoch die dem Antiquar typische numerus currens-Signatur: auf der ersten recto-Seite wurde nämlich *N 251* gestrichen und *18* eingetragen. Dieselbe Vorgehensweise trifft auch auf den St. Pauler Cod. Lat. 127* zu mit dem Unterschied, dass die Zahl *80* auf den Innenspiegel des Vorderdeckels oben links eingetragen wurde (Auskunft über die Handschriften hat mir Herr Gábor SARBAK freundlicherweise mitgeteilt). Ähnliche einfache Nummer fand MENHARDT, Hermann: *Kärntner Handschriften in Monaco*. = Carinthia I, (151.) 1961., S. 606–615, hier: S. 607 im Fall einiger nach Monaco verschlagenen Kärntner Handschriften. Bei drei Kodizes, die MAIOLD, Maria: *Die Millstätter Bibliothek*. = Carinthia I, (170.) 1980., S. 87–106, hier: S. 106 für Handschriften Millstätter Provenienz gehalten hat, konnte ich es anhand des getilgten, mit der Quarzlampe jedoch gut lesbaren Besizervermerkes nur für Cod. Lat. 26 (Jankovich?) bestätigen.

⁶⁷ Mit großer Wahrscheinlichkeit sind diese Handschriften überwiegend Kärntner Provenienz mit oder ohne Zutun der zuständigen Bibliothekare aus der jahrzehntelang vernachlässigten Klagenfurter Studienbibliothek entwendet worden, wobei die Frage nach der Person des mit Kärntner Handschriften massiv handelnden Antiquars und den konkreten Umständen, wie er in den Besitz eines so umfangreichen Handschriftenschatzes kam, weiterhin offen bleiben muss, s. dazu MEN-

Zuletzt sollen noch jene deutschen und lateinischen Handschriften erwähnt werden, die zwar der ersten Sammlung von Jankovich zugehört haben, aber in keinen der von mir untersuchten Kataloge eingetragen wurden: Cod. Germ. 7* oder 8*, 29*, 30, 32*, 52, 68 bzw. Cod. Lat. 11, 26 (?), 159, 170, 171, 204, 232, 265, 270*, 276*, 277, 280, 316, 322, 323.⁶⁹ Hatte die Inventarisierungskommission keine Zeit mehr, diese Handschriften zu erfassen?

Die zweite Sammlung (1833–1844)

Dass Jankovich seine Sammeltätigkeit selbst nach 1832 nicht aufgab, ist allgemein bekannt.⁷⁰ Einem deutschsprachigen Flugblatt von 1852, in dem die Versteigerung der zweiten Sammlung angekündigt und die einzelnen Sammelgebiete aufgezählt werden⁷¹, ist zu entnehmen, dass die Handschriftensammlung zahlreiche illuminierte Pergamentkodizes des 14–15. Jahrhunderts enthielt. Außer den beiden im Flugblatt genannten Kodizes (Cod. Lat. 100 und 205*) hat das Nationalmuseum weitere, zum Teil mittelalterliche Handschriften erworben: Cod. Lat. 1, 15, 25, 40, 48, 64, 147 und MNY 17.⁷² Abgesehen von einer einzigen Handschrift (Cod. Lat. 100) war bisher wenig darüber bekannt, was Jankovich 1832

HARDT, Hermann: *Handschriftenverzeichnisse Österreichischer Bibliotheken*. Bd. I (Kärnten), Wien, 1927, S. XIVff bzw. HERZOG, Christa: *Zur Geschichte der Universitätsbibliothek Klagenfurt. Hausarbeit für die Verwendungsgruppe A Bibliotheks-, Dokumentations- und Informationsdienst*. Klagenfurt, 1995, S. 12ff (ein Exemplar dieser zum internen Gebrauch bestimmten Hausarbeit wurde mir freundlicherweise von Frau HERZOG-TSCHINDER in Form von Fotokopie zur Verfügung gestellt).

⁶⁸ Cod. Germ. 10, 40, 64 und Cod. Lat. 39, 63, 111, 134, 157, 519 wurden von derselben Hand beschrieben, wie die Kodizes auf den Blättern, die aufgrund der Wasserzeichen auf die Jahre 1833–1835 datiert werden (vgl. Anm. 29). Darüber hinaus scheint noch eine zweite Hand am Werk gewesen zu sein: von dieser Schreiberhand wurde u.a. die Beschreibung eines unidentifizierten Legendars (Fol. 3r bzw. Fol. 4: *Vanderley 1834!*) eingetragen: einen ähnlichen Duktus haben auch Cod. Germ. 38 bzw. Cod. Lat. 18, 27, 156*, 158.

⁶⁹ Cod. Germ. 29* und 32* findet man heute in Cgm 6243 vereint, s. dazu WOLF [1997] 37ff. Es gibt weiterhin eine Reihe von mittelalterlichen Handschriften, die ich nicht identifizieren konnte: eine *Legenda Sanctorum* (Fol. Lat. 37: 3r), eine *Climacus*-Handschrift (Fol. Lat. 37: 29r = HÄNEL 595/7, Quart. Lat. 3872: 13v, 44v), ein *Martyrologium* (Fol. Lat. 37: 61r), ein *Tractatus de Haereticus* (ebd.: 117r), eine *Nürnberger Historie* (ebd.: 118r), eine *Melesius*-Handschrift (ebd.: 123r, *Bohemica*) und zwei *Rokizan*-Handschriften (ebd.: 98r, bzw. 129r, *Bohemica*). Weitere unidentifiziert gebliebene Kodizes findet man unter Anm. 51, 55, 61!

⁷⁰ Dazu BERLÁSZ [1973] 154–167 und [1985] 60–65 (in gekürzter Form).

⁷¹ In: *Magyar Könyvszemle* (8.) 1883., S. 369–371.

⁷² Dazu BERLÁSZ [1973] 163–164 und [1985] 75. Eine bei BERLÁSZ unter Nr. 3c aufgeführte Handschrift konnte bisher nicht identifiziert werden: es handelt sich möglicherweise um den neuzeitlichen Cod. Lat. 303.

an mittelalterlichen Handschriften dem Nationalmuseum vorenthielt.⁷³ Zwar ist diese Sammlung durch Bekanntmachungen nicht mehr so gut dokumentiert, wie wir es im Fall der ersten Sammlung gesehen haben, aber sowohl die handgeschriebenen Kataloge der ersten Sammlung, als auch ein von mir entdecktes fragmentarisches Verzeichnis ermöglichen es, weitere Handschriften der zweiten Sammlung zu benennen.⁷⁴

Einen partiellen Blick in den ehemaligen Bestand der zweiten Sammlung erlaubt uns ein bislang übersehenes fragmentarisches Verzeichnis.⁷⁵ Es lässt sich auf das Jahr 1841 oder kurz danach datieren: man findet hier den vom Nationalmuseum 1852 gekauften Cod. Lat. 25 beschrieben, den Jankovich von dem berühmten-berühmten Antiquar, Sámuel Literáti Nemes im August 1841 erwarb.⁷⁶

⁷³ Dazu BERLÁSZ [1973] 161 Anm. 220 und [1985] 74 Anm. 216 bzw. VIZKELETY [1969] 10.

⁷⁴ Man hat bislang auf ein von Jankovich erstelltes schematisches Verzeichnis hingewiesen, das einem Brief vom 24. Januar 1844 hinzugefügt dem Palatin zugeschickt wurde mit dem Zweck, ihn zum Kauf der zweiten Sammlung zu bewegen, s. „Lajstroma W. Jankovich Miklós másodszeri gyűjteményének, mely feletébb ritka, már csak egyetlen példányban fentartatott és I. archeologiai arany, ezüst, réz és egyéb hajdani remekművekből, II. kéziratokból, oklevelekből, diplomákból, hajdani írott s rajzolt emlékekből, III. jeles ritka válogatott könyvekből, nagy költséggel öszve szedetett 1833–1844. esztendőben“ (Országos Levéltár Budapest Nádori lt., an. 1844, Nr. 296), dazu BERLÁSZ [1973] 156ff und [1985] 62ff; H. KOLBA, Judit: *A Nemzeti Múzeum ötvöstárgyai a Jankovich-gyűjteményből* (Die Goldschmiedearbeiten im Ungarischen Nationalmuseum aus der Sammlung von Miklós Jankovich). In: BELITSKA-SCHOLTZ, Hedvig (Hg.): *Jankovich Miklós, a gyűjtő és mecénás*. Bp., Akadémiai Kiadó, 1985, /Művészettörténeti füzetek 17./, S. 99–121, bes. S. 114ff (deutsche Zusammenfassung: S. 291–292) bzw. KELECSÉNYI [1988] 244ff (s. Anm. 2).

⁷⁵ Fond 16/25 (Nova collectio manuscripta Nic. J.). Unter den Manuscripta extranea (Bll. 7–15) werden außer mittelalterlichen und neuzeitlichen Handschriften auch Druckwerke beschrieben. Ein alphabetisches Ordnungsprinzip (wie im Fall der Kataloge der ersten Sammlung) ist nicht erkennbar, die Einträge sind nach Format und Beschreibstoff gegliedert und durchnummeriert.

⁷⁶ Fond 16/25: 8r/4 bzw. 13v/5 (s. dazu auch Anm. 93 unten). Zwar findet man hier keine von den 1852 erworbenen mittelalterlichen Kodizes verzeichnet, zwei von den damals gekauften Druckwerke (unter Handschriften eingereiht) und eine neuzeitliche Handschrift habe ich aber entdecken können: Fond 16/25: 11r/2–3 = BERLÁSZ [1973] 167 und [1985] 78, III/4–5 (24 bayrische Landtafeln gedruckt von Appiani in München auf Folio-Pergament o.J. und Theuerdank's Historie gedruckt von Schönberger in Nürnberg auf Folio-Pergament i.J. 1517) bzw. Fond 16/25: 30r–31v = BERLÁSZ [1973] 166 und [1985] 78, II/80 (Gamaufs Merkwürdigkeiten von Ödenburg 29 tomi in 4-to). 18 Handschriften der bis dato unidentifiziert gebliebenen (neuzeitlichen) *Codices Veneti* 29 (vgl. BERLÁSZ [1973] 163 und [1985] 75, I/a) werden im Fond 16/25: 7r–v aufgeführt. Folgende neuzeitliche Handschriften konnten im Bestand der Nationalbibliothek nachgewiesen werden: Cod. Lat. 296 = Fond 16/25: 7r/9, Cod. Lat. 297 = Fond 16/25: 7r/12, Cod. Lat. 298 = Fond 16/25: 7r/5, Cod. Lat. 299 = Fond 16/25: 7v/17, Cod. Lat. 313 = Fond 16/25: 7r/3, Cod. Lat. 315 = Fond 16/25: 7r/6. Der *Codex Bergamensis huc spectans* (vgl. BERLÁSZ [1973] 163 und [1985] 75, I/3b) ist möglicherweise mit dem *Protocollon provinciae seu Agri et Civitatis Bergamensis Ab Anno 1483–1540. in foliis 138 exaratum* (Fond 16/25: 9r/7 bzw. 11r/9) identisch.

Von den Handschriften, die Jankovich aus der ersten Sammlung für sich behielt, findet man in diesem Verzeichnis den Cod. Lat. 325 und 519 erwähnt.⁷⁷

Der Cod. Lat. 325 befand sich bereits 1817 im Besitz von Jankovich⁷⁸, wurde aber vom Nationalmuseum erst 1876 erworben, als die Sammlung des István Nagy von dem Leipziger Antiquariat List & Francke ihm zum Kauf angeboten wurde.⁷⁹ Nagy war nicht nur ein vertrauter Freund von Jankovich, sondern auch der Gerichtsvollzieher des Testamentes gewesen. Jankovich hat testamentarisch darüber verfügt, dass Nagy nach seinem Tod freies Verfügungsrecht habe, zehn Prozent der Sammlung für sich behalten zu können. Den Cod. Lat. 325 hat Nagy demzufolge erst nach dem Tod von Jankovich (1846), vermutlich im Jahre 1852 für sich aufgehoben und in seine eigene Handschriftensammlung integriert.⁸⁰

Dass für die Versteigerung von 1852 nicht alle Jankovich-Handschriften ausgeschrieben wurden, sondern manche im Familienbesitz geblieben sind, bezeugt der Cod. Lat. 519: diese Handschrift wurde erst 1959 der Széchényi-Nationalbibliothek von einem Nachfahren des Jankovich zum Kauf angeboten.⁸¹ Zwei

⁷⁷ Vgl. Fond 16/25: 8r/3, 13r/4 bzw. ebd. 10r/4, 12r/4.

⁷⁸ FEJÉR [1817] 20 und MEDNYÁNSZKY [1821] 338.

⁷⁹ Dass auch Cod. Lat. 325 zu der Nagy-Sammlung gehörte, wurde bisher übersehen, s. KELECSÉNYI, Ákos: *Nagy István élete és gyűjtőmunkája* (István Nagy, zu seinem Leben und seinen Sammlungen). = *Magyar Könyvszemle* (79.) 1963., S. 334–340 und DERS.: *A Nagy István-féle gyűjtemény* (Die Sammlung von István Nagy). = *Magyar Könyvszemle* (82.) 1966., S. 158–163 bzw. KELECSÉNYI, Gábor: *Nagy István 1800?–1863*. In: DERS., *Múltunk neves könyvgyűjtői*. Bp., Gondolat, 1988, S. 276–284. Zwar wurde 1876 die Erwerbung der Nagy-Sammlung in dem offiziellen Organ der Bibliothek bekannt gegeben, zu dem versprochenen Abdruck der erworbenen Handschriften ist es aber nicht mehr gekommen, s. *Magyar Könyvszemle* (1.) 1876., S. 52 (Vegyes közlemények). Den 1871 herausgegebenen Auktionskatalog, in dem u.a. auch die mittelalterlichen Handschriften der Nagy-Theke verzeichnet wurden, hat bereits Á. KELECSÉNYI vermisst: meine Nachfragen bei der Universitätsbibliothek Leipzig, DDB Deutschen Bücherei Leipzig, Niedersächsischen Staats- und Universitätsbibliothek bzw. bei der Bayerischen Staatsbibliothek haben bedauerlicherweise zu keinem Ergebnis geführt, diesen Auktionskatalog ausfindig zu machen.

⁸⁰ Auf dem Innenspiegel des neuzeitlichen, einst Jankovich zugehörigen Fol. Hung. 978 findet man den Vermerk: „... megtartottam magam számára, mint ... végre hajtói illetőségem tized részébe való szabad választásra feljogosított végre hajtó. Nagy István 1852“ (ich behalte es mir laut meines Vorrechtes, als Gerichtsvollzieher des Testamentes zehn Prozent aller Bestände frei auswählen zu dürfen. Nagy István 1852), dazu KELECSÉNYI [1963] 336 (vgl. dazu auch Quart. Lat. 2289). Einen ähnlich lautenden Vermerk finden wir im Cod. Lat. 325 zwar nicht, wir lesen jedoch in einem der Jankovich'schen Hungarica-Kataloge: „Néhai Jankovich Miklós úr végrendelete végrehajtói tizedrészt illetősége ... szerint megtartsa Nagy István“ (Quart. Lat. 2683: 39r). Damit ist auch das neuzeitliche Handschriftenverzeichnis Quart. Lat. 2683 zu jenen Stücken zu zählen, die Nagy aus der Jankovich-Sammlung für sich behielt.

⁸¹ Es handelt sich hier um eine Handschrift Millstätter Provenienz, vgl. dazu VIZKELETY, András: *Eine lateinische Übersetzung der „Kaiserchronik“*. In: REIFFENSTEIN, Ingo (Hg.): *Beiträge zur Überlieferung und Beschreibung deutscher Texte des Mittelalters*. Göppingen, Kümmerle Verlag 1983. /Göppinger Arbeiten zur Germanistik 402./, S. 25–40; DERS.: *Maria, Thron Salomonis. Bildbeschreibung einer Millstätter Handschrift von 1427 in der Széchényi-Nationalbibliothek von*

weitere Handschriften wurden ebenso aus der ersten Sammlung in die zweite übernommen: ein Legendar des 9. Jahrhunderts und eine italienische Climacus-Handschrift.⁸² Mit hoher Wahrscheinlichkeit sind diese letztgenannten beiden Kodizes 1852 in Privatbesitz gelangt und nicht mehr auffindbar.⁸³ Den handgeschriebenen Katalogen der ersten Sammlung zufolge gab es außer diesen Handschriften noch zwei weitere Kodizes, die Jankovich 1832/36 dem Nationalmuseum vorenthielt: den Cod. Lat. 1 hat das Nationalmuseum in der Auktion von 1852 erworben; den nach 1852 im Familienbesitz gebliebenen Cod. Lat. 335 jedoch erst 1884.

Exkurs. Sámuel Literáti Nemes

Der Beitrag, den dieser wegen seiner Fälschungen berüchtigt gewordene Antiquar zum Zustandekommen der zweiten Jankovich'schen Handschriftensammlung geleistet hat, wurde von der bisherigen Forschung zwar erkannt⁸⁴, man hat aber nur in Ausnahmefällen versucht, auch konkrete Handschriften mit Literáti's

Budapest. In: Carinthia I, (180.) 1990., S. 275–284 bzw. DERS.: *Eine lateinische Prosabearbeitung der „Kaiserchronik“ (Cod. Lat. 519 der Széchényi-Nationalbibliothek/Budapest).* In: SCHWOB, Anton (Hg.), *Editionsberichte zur mittelalterlichen deutschen Literatur.* Göppingen, Kümmerle Verlag 1994, /Litterae. Göppinger Beiträge zur Textgeschichte 117./, S. 341–345.

⁸² Fond 16/25: 8r/2, 13r/2 bzw. 9r/2, 11r/4 (s. dazu Anm. 69). Sowohl das Legendar, als auch der Cod. Lat. 325 und 519 tauchen unter den Späteinträgen des Fol. Lat. 37 auf. Hat sich Jankovich später doch dafür entschieden, sich diese Kodizes zu behalten?

⁸³ Nicht auszuschließen ist, dass auch jene Handschriften, die im Fol. Lat. 37 nicht identifiziert werden konnten (s. Anm. 69), von Jankovich in die zweite Sammlung aufgenommen und anschließend versteigert wurden. Die Namen der an der Auktion teilgenommenen Personen ist bis auf eine Ausnahme leider nicht bekannt: es geht um Komáromy, Abt des Zisterzienserstiftes Heiligenkreuz, der 1852 eine größere Zahl von Handschriften erworben haben soll. Zwar hat CSONTOSI im Jahre 1883 versucht, diesen Handschriften auf die Spur zu kommen, seine Nachforschungen in der Stiftsbibliothek von Heiligenkreuz haben jedoch zu keinem Ergebnis geführt, s. dazu *Hazai és külföldi búvárlatok* (Bibliotheksrecherchen im In- und Ausland). = Magyar Könyvszemle (8.) 1883., S. 209–215, hier: S. 209–210 bzw. VIZKELETY [1969] 10. Ich konnte leider keine der im Fond 16/25 angeführten und unidentifiziert gebliebenen Handschriften (s. Anhang) in dem von GSELL 1891 erstellten Handschriftenverzeichnis der Stiftsbibliothek finden, vgl. GSELL, Benedict: *Verzeichnis der Handschriften in der Bibliothek des Stiftes Heiligenkreuz.* In: *Xenia Bernardina. Sancti Bernardi ... octavos natales saeculares pia mente celebrantes Antistites et Conventus Cistercienses provinciae Austriaco-Hungaricae.* Pars Secunda. Handschriften-Verzeichnisse. Die Handschriften-Verzeichnisse der Cistercienser-Stifte Bd. 1, Wien, 1891, S. 115–272.

⁸⁴ KELECSÉNYI, Ákos: *Literáti Nemes Sámuel útinaplója* (Das Reisebuch von Sámuel Literáti Nemes). = Az Országos Széchényi Könyvtár évkönyve 1968–1969. Bp. 1971, S. 317–330 und DERS.: *Egy magyar régiségkereskedő a 19. században* (Ein ungarischer Antiquitätenhändler im 19. Jahrhundert). = Az Országos Széchényi Könyvtár évkönyve 1972. Bp. 1975, S. 307–327 und KELECSÉNYI, Gábor: *Literáti Nemes Sámuel 1794–1842* bzw. *A hamisítások és Literáti Nemes Sámuel* (Die Fälschungen und Sámuel Literáti Nemes). In: DERS., *Múltunk neves könyvgyűjtői.* Bp., Gondolat, 1988, S. 248–259 bzw. 260–275.

antiquarischer Sammeltätigkeit in Zusammenhang zu bringen. Da es sich hier um einen im Auftrag arbeitenden Antiquar handelt, dem es in erster Linie um Geschäft und Profit ging, finden wir unter seinen Klienten außer Jankovich selbstverständlich auch andere Bibliophilen der Zeit: István Horvát und Lajos Farkas.⁸⁵ Es gibt eine Reihe von mittelalterlichen Handschriften, die er diesen Sammlern vermittelt hat.

Unter den vom Nationalmuseum 1852 erworbenen Handschriften befinden sich mehrere Kodizes, die durch Literáti in den Besitz von Jankovich gelangt sind: Cod. Lat. 25, 64, 147, 205 und MNY 17. Von den Handschriften, die selbst nach der Auktion der zweiten Sammlung im Familienarchiv geblieben sind, hat die Bibliothek des Nationalmuseums 1884 weitere drei Kodizes erworben: Cod. Lat. 329, 335*, 337. Auch diese Handschriften sind auf die Sammeltätigkeit von Literáti zurückzuführen. Darüber hinaus gibt es noch mindestens drei Handschriften, die Jankovich ebenso von diesem Buchhändler gekauft hat: Cod. Lat. 112*, 139*, 206. Unter den mittelalterlichen Handschriften der 1852 erworbenen Horvát-Sammlung gab es einen Kodex (Cod. Lat. 144), den ihm Literáti vermittelt hat.⁸⁶ Im Jahre 1873 hat der mittelalterliche Handschriftenbestand des Nationalmuseums eine weitere Bereicherung erfahren: von den achtzehn Kodizes der Farkas-Sammlung konnten nämlich vierzehn gekauft werden.⁸⁷ Zwei Handschriften gab es in

⁸⁵ Dass Literáti auch mit diesen beiden Sammlern in Verbindung stand, wird von KELECSÉNYI [1975] 322–323 nicht erwähnt.

⁸⁶ Außer dieser Handschrift kamen noch zwei Kodizes aus der Horvát-Sammlung in die Nationalbibliothek: Cod. Lat. 29 und 279. Über die Erwerbsumstände dieser Handschriften durch Horvát ist in der einschlägigen Forschungsliteratur leider nichts zu finden, vgl. NAGY, Sándor: *Horvát István kéziratái a Magyar Nemzeti Múzeum könyvtárában* (Die Handschriften von István Horváth in der Bibliothek des Ungarischen Nationalmuseums). = *Magyar Könyvszemle* (8.) 1883., S. 1–26; BERLÁSZ, Jenő: *Horvát István könyvtárának megszerzése a Nemzeti Könyvtár számára* (Die Erwerbung der Horvát-Theke für die Nationalbibliothek). = *Az Országos Széchényi Könyvtár évkönyve 1963–1964*. Bp. 1966, S. 251–264 und INDALI, György: *Horvát István könyvtára* (Die Bibliothek von István Horvát). = *Az Országos Széchényi Könyvtár évkönyve 1967*. Bp. 1969, S. 98–102.

⁸⁷ Dazu CSONTOSI, János: *A Farkas Lajos-féle gyűjtemény kódexei a Magyar Nemzeti Múzeum könyvtárában* (Die Kodizes der Farkas-Sammlung in der Bibliothek des Nationalmuseums). = *Magyar Könyvszemle* (1.) 1876., S. 134–140, 183–189 bzw. SOMKUTI, Gabriella: *A Széchényi Könyvtár állományának alakulása 1867–1874 között* (Zur Bestandsentwicklung der Széchényi-Nationalbibliothek zwischen 1867–1874). = *Az Országos Széchényi Könyvtár évkönyve 1991–1993*. Bp. 1997, S. 177–212, bes. S. 191–192. Es geht um folgende Handschriften (im Klammer die von CSONTOSI verwendeten Signaturen): Cod. Lat. 43 (Cod. Mss. Lat. 46), 66 (Cod. Mss. Lat. 71), 72 (Cod. Mss. Lat. 36), 184 (Cod. Mss. Lat. 205), 185 (Cod. Mss. Lat. 206), 226 (Cod. Mss. Lat. 235), 227 (Cod. Mss. Lat. 236), 344 (Cod. Mss. Lat. 198), Cod. Holl. 6 (Cod. Mss. Holland. 6 Duod.), Fol. Boh. Slav. 27 ? (Cod. Mss. Boh. 26 Fol.), Duod. Graec. 4 (Cod. Mss. Graec. 4 Duod.) Cod. Ital. 60 (Cod. Mss. Ital. 60 Quart). Zwar sind die beiden fehlenden Kodizes (Cod. Mss. Lat. 26 und 213) im Repertorium der mittelalterlichen Handschriften unter der Nr. 26 und 213 eingetragen, im BARTONIEKS Beschreibungskatalog konnte ich sie jedoch nicht finden.

dieser Sammlung, die der Antiquar Literáti dem Bibliophilen Farkas verkauft hat: eine davon konnte für das Nationalmuseum erworben werden.⁸⁸ Abgesehen von einer einzigen Ausnahme⁸⁹ gelangten Literáti-Handschriften immer durch die Vermittlung einer Privatsammlung in das Nationalmuseum, bei mehreren Literáti-Handschriften (Cod. Lat. 57, 105, 251) war es jedoch nicht möglich, ihre Zugehörigkeit zu einer der uns bekannten Privat-Sammlungen zu ermitteln.

Die Frage, wann und wo Literáti diese Handschriften für seine Auftraggeber erworben hat, ist nur bedingt zu beantworten. Zwar haben sich die von ihm während seiner Anschaffungsreisen geführten Tagebücher erhalten⁹⁰, ihre handschriftenbezogenen Angaben sind aber in den meisten Fällen so oberflächlich, dass eine Identifizierung von Handschriften fast unmöglich erscheint.⁹¹ In einer viel glücklicheren Situation sind wir im Fall jener Handschriften, die auf dem Innenspiegel ihres vorderen Deckels den Besitzervermerk des Literáti tragen: drei von den neun, anlässlich seiner dritten Anschaffungsreise im Jahre 1841 in Venedig gekauften lateinischen Pergamentkodizes konnten anhand solcher Eintragungen ermittelt werden: Cod. Lat. 57, 112*, 139*.⁹² Dieser Reise sind im Mai und August andere

⁸⁸ Es geht um den vermissten Cod. Mss. Lat. 26 (Tractatus de Substantiis). Die andere Handschrift hat sich der Esztergomer Erzbischof, János Scitovszky 1865 erworben: diese Handschrift befindet sich heute im Besitz der Erzbischöflichen Bibliothek zu Esztergom (Signatur: MS III. 184), s. dazu J. CSÓKA, Lajos: *Az Esztergomi Főszékesegyházi Könyvtár MS III. 184. kódexe* (Der Kodex MS III. 184 der Erzbischöflichen Bibliothek zu Esztergom). = Századok 1982/5, S. 969–985, bes. S. 969–970 bzw. WIX, Györgyné: *Rég elfelejtett gyűjtőkről* (Vernachlässigte und längst vergessene Sammler). = Az Országos Széchényi Könyvtár évkönyve 1984–1985. Bp. 1992, S. 179–210, bes. S. 185–188.

⁸⁹ In seiner Gedenkschrift über den Stand der Nationalbibliothek aus dem Jahre 1843 erwähnt István Horvát, damaliger Kustos der Sammlung, zwei Zimelien-Handschriften auf die Verordnung des Palatins von Literáti erworben zu haben: Cod. Lat. 253 (?) und eine nicht identifizierbare Pergamenthandschrift (S. 237, s. Anm. 63 oben).

⁹⁰ Das anlässlich der dritten Anschaffungsreise des Jahres 1841 (4. September–4. Dezember) erstellte Reisebuch findet man im Fol. Hung. 3006, dazu KELECSÉNYI [1971] 317–329. Der Bericht über die ersten beiden Reisen, die im Mai und August desselben Jahres stattgefunden haben, sind in einem bisher unentdeckt gebliebenen Verzeichnis, im Fond 16/31 (ohne Paginierung) enthalten. Es würde sich lohnen, im Rahmen eines separaten Aufsatzes auf die Rekonstruktion des Ablaufs dieser beiden Reisen näher einzugehen.

⁹¹ Ders. a.a.O. 327.

⁹² In Cod. Lat. 57 findet man Literáti's Namen und das Anschaffungsjahr zwar nicht eingetragen, jedoch den Vermerk, „Ezen kéziratot a Frantziák a Vatikánból rabolták el. Kezembe került Velenében“ (Diese Handschrift haben die Franzosen aus dem Vatikan geraubt. In meine Hände ist sie in Venedig gefallen). Möglicherweise sind alle drei Handschriften mit den *Codices Veneti* 29 der zweiten Jankovich-Sammlung 1852 in die Nationalbibliothek gelangt (s. dazu Anm. 76). In dem von Literáti geführten Tagebuch der dritten Anschaffungsreise ist auch von einer reich illuminierten hebräischen Handschrift die Rede, die er auch in Venedig erworben haben soll. KELECSÉNYI [1971] 328 bzw. 329 Anm. 15 hat sie irrtümlich mit dem bereits in der ersten Sammlung nachgewiesenen Fol. Hebr. 1 identifiziert. Ich bin eher der Meinung, dass es sich hier um eine uns unbekannte Handschrift handelt, die – wenn überhaupt von Jankovich erworben! – 1852 anderweitig verkauft wurde.

vorangegangen. Dabei ist Literáti wieder mit Handschriften nach Hause zurückgekehrt: von den Handschriften, die sich Literáti während der ersten bzw. zweiten Reise angeschafft und anschließend an Jankovich weiterverkauft hat, konnte ich nur den vom Nationalmuseum 1852 erworbenen Cod. Lat. 25 identifizieren.⁹³ Da er solche Reisen auch im darauf folgenden Jahr unternommen hat⁹⁴, sollte es anhand seiner Reisebuchaufzeichnungen – soweit es die von Literáti verwendete Nomenklatur zulässt – geprüft werden, welche Pergamenthandschriften welcher Reise zuzuordnen sind.⁹⁵

Eine Zusammenarbeit zwischen Literáti und Jankovich konnte bisher nur im Fall der zweiten Sammlung nachgewiesen werden.⁹⁶ Es ist zwar bekannt, dass Literáti bereits 1828 Kontakt zu seinem künftigen Hauptgeschäftspartner, Jankovich aufgenommen hat, Dokumente jedoch, die ihr geschäftliches Verhältnis bezeugen, vermehren sich erst nach 1835, als Literáti seine Siebenbürger Residenz in die Hauptstadt verlegt hat.⁹⁷ In welchem Maß Literáti zu der Bereicherung der ersten Jankovich'schen Sammlung beigetragen hat, ist schwer zu sagen, am Beispiel einer Handschrift (Cod. Lat. 335*) lässt sich aber beweisen, dass sie bereits vor 1832 geschäftliche Beziehungen zueinander hatten.

⁹³ Vgl. Literáti's Eintragungen vom 24. Mai und 14. August 1841 im Fond 16/31 (s. Abbildungen). Besonders interessant erscheinen mir folgende, im August 1841 an Jankovich weitergegebene Handschriften: ein Missale aus dem Jahre 1489 mit ungarischem Kalender und ein deutsches Gesetzbuch auf Pergament geschrieben.

⁹⁴ Vgl. Literáti's handschriftliche Vermerke in Cod. Lat. 147 und MS III. 184 (Esztergom). Ich halte es für denkbar, dass Literáti auch den Ablauf dieser Reise in tagebuchartigen Aufzeichnungen dokumentiert hat, selbst wenn ein solches Reisebuch bisher noch nicht aufgetaucht ist.

⁹⁵ Im Fall einiger Jankovich-Handschriften (Cod. Lat. 64, 205*, 206, 329, 337 und MNY 17) steht noch offen, auf welche Reise von Literáti sie zurückzuführen sind. Dasselbe trifft auch auf Cod. Lat. 57 (Jankovich?), 105, 251, 253 und eine nicht identifizierte theologische Sammelhandschrift auf Pergament (s. Anm. 89) zu, deren Possessor nicht ermittelt werden konnte. Der Cod. Lat. 144 der Horvát-Sammlung wurde zwar 1841 erworben (vgl. den Vermerk *Nemes 1841* auf dem Innenspiegel des Vorderdeckels), wir wissen es jedoch nicht genau, anlässlich welcher Anschaffungsreise dies erfolgte. Ebenso unklar ist, wann Literáti den an Farkas verkauften Cod. Mss. Lat. 26 zueigen gemacht hat: in einem Artikel von 1849 vermerkt Farkas lediglich, er habe diesen Kodex vor sechs Jahren aus dem Nachlass des Literáti gekauft, s. FARKAS, Lajos: *Ein merkwürdiges Manuscript aus dem XII. Jahrhundert.* = Pester Zeitung vom 11. August 1849 (Feuilleton).

⁹⁶ Vgl. BERLÁSZ [1973] 155 und [1985] 61. Sechs Kodizes (Cod. Lat. 57, 105, 112*, 139*, 251 und 253), von denen einige von Literáti erst 1841 erworben wurden, führt BERLÁSZ [1973] 142 Anm. 141 und [1985] 72 Anm. 141 irrtümlich unter den Handschriften der ersten Sammlung auf (s. Anm. 60)

⁹⁷ Dazu KELECSÉNYI [1972] 315ff.

23da Kettm a Paballistia via Paltat 6/pe
 data 1/2 Paballistia presentatomet is uttam 20/pe
 24da L. J. Jernai unil vltom, semonsigomun paut neu artt
 el hostem a channuta Domus at Pautis Lombardie is
 a Paballistia agute Nag sige magiul vltom
 26da Nag artt 1/2 Jernai 150 flut agom a hata lunt is 1/2 Chivokis
 1/2 flut
 Harberle uttam a Hausmaistvonek 10/pe vltote fel paut 5/pe
 Chivokis S. Paltot

27da Aprilisten felvelem Bes Apimol at longam velleme
 15 fl C. p. költz Pester 1841 Esterdoben

13da Ch atel karallovic vltit mit is 3/pe
 katpe vltit atel a putidim is 1/2 haljeltz
 1/2 haljeltz agom is segimul
 Panti Harim finit uttam 2/pe is Obligatib 3/pe
 Panti vltit is 1/2 haljeltz
 Cortas in 29da tipulativ leim J. Jernai vltom, ar el marat
 paut vltom is 1/2 haljeltz
 Panti vltit is 1/2 haljeltz
 Balch vltit vltom is obligatib leveleim at uttam 1/2 fl. je lunt
 vltom 1/2 fl. je lunt vltom is 1/2 haljeltz, be paut vltom.
 At elis Halpe Agadum Panti vltom 8/pe
 Kuti paut is 1/2 haljeltz 100 fl
 mas paut - - 20 fl

Eltra 350 is 24 das 500
 Panti vltom vltom is 1/2 haljeltz is 1/2 haljeltz is 1/2 haljeltz
 am mag at vltom 1/2 haljeltz obligatib 1/2 haljeltz is 1/2 haljeltz
 Harim is 1/2 haljeltz vltom 1/2 haljeltz vltom 1/2 haljeltz
 vltom 1/2 haljeltz vltom 1/2 haljeltz vltom 1/2 haljeltz
 23da Maji vltom hara 24da Panti vltom doljeltz vltom
 at 1/2 haljeltz is 1/2 haljeltz vltom 1/2 haljeltz vltom 1/2 haljeltz
 in 4da mas. 1/2 haljeltz vltom 1/2 haljeltz vltom 1/2 haljeltz
 OK vltom 1/2 haljeltz vltom 1/2 haljeltz vltom 1/2 haljeltz
 hala lunt

Der vorliegende Aufsatz hatte den Zweck, Richtung und Anstoß zur Beschäftigung mit den Handschriftensammlungen von Jankovich und der Bestandgeschichte der Széchényi-Nationalbibliothek zu geben. Angesichts der großen Zahl von Handschriften, die ich anhand der Jankovich'schen Katalogeinträge als ihm zugehörig erkannt habe, halte ich es für nicht ausgeschlossen, dass eine systematische Überprüfung von Besitzervermerken und -stempeln aller in der Ungarischen Nationalbibliothek aufbewahrten mittelalterlichen, insbesondere lateinischen Kodizes nicht nur die Unzulänglichkeit und Unvollständigkeit der Possessorangaben des von Bartoniek zusammengestellten Beschreibungskatalogs belegen, sondern auch weitere Jankovich-Handschriften zum Vorschein bringen wird. Meine Anstrengungen, die gedruckten und geschriebenen Kataloge der Jankovich-Theke auszuwerten, beschränkten sich zwar auf die Rekonstruktion des mittelalterlichen Handschriftenbestandes, Ähnliches wäre jedoch auch im Fall der neuzeitlichen Handschriften noch zu leisten.

*Anhang. Die mittelalterlichen Handschriften der zweiten Jankovichschen Sammlung*⁹⁸

Codices Membranacei in quarto. Cod[ices] Veneti:

Fol. 7r/7: Anonymi Consiliarii Urbis Venetiarum Instructio pro Capitaneis per Duces Venetiarum extradata inde ab Anno 1458. 21. Octobris – 1471. Cod[ex] Membranaceus absque Titulo quem ob excisum primum ac ornatum folium amiserat.

Manuscripta extranea in quarto pargamenea:

Fol. 8r/1: Psalterium Latinum vetustissimum cum pluribus effigiebus, variis coloribus pictis, copioso auro fulgentibus, (plus quam 1b, 13r/1 durchgestrichen) totam faciem replentibus facile 1b. praemisso Calendario auro, et coloribus picto litteris rubro nigris exornato, cui a latere signa Zodiaci coloribus, et auro depicta exhibentur, in quo mense Augusti cum Afrae Martiris, et Otmari Abbatis dies festus rubro colore tinctus exhibeatur, Codicem hunc Ratisbonensem fuisse haud vane conicitur pro quodam Imperatore aut Rege Romanorum. Psalmus primus cum initio Beatus vir exhibet litteram B. (elegantem, 13r/1 durchgestrichen) coloris cerulei splendide deauratam, superiori area Davidem inferiori Regem coronatum Throno insidentem. Ultimi Psalmi locum tenent Canticum Simeonis: "Nunc dimittis servum (sevum, 13r/1) tuum Domine –

⁹⁸ Abdruck nach Fond 16/25 (die zahlreichen neuzeitlichen Handschriften bleiben unberücksichtigt): es wird mit Berufung auf die Seitenangabe des Katalogs bzw. die vom Schreiber eingeführte Nummerierung der einzelnen Kodizes zitiert. Ein Grossteil der im Fond beschriebenen 23 mittelalterlichen Kodizes ist in doppelter Ausführung (Makulaturschrift und Reinschrift) anzutreffen: der Transkription wurde die Reinschrift – die keineswegs die orthographisch-syntaktisch bessere Textgestalt bietet! – zugrunde gelegt, abweichende Stellen und grammatikalisch bessere Lesarten der Makulaturschrift findet man in runden Klammern als Ergänzung oder Korrektur der Reinschrift. Fehllesungen, die in beiden Fassungen enthalten sind, werden korrigiert: solche Eingriffe bzw. aufgelöste Abkürzungen werden durch eckige Klammer kenntlich gemacht. Hier möchte ich mich bei Herrn Thilo BRANDIS herzlich bedanken, dass er mir bei der Transkription schwieriger Textstellen mit Rat und Tat zur Verfügung stand.

Oratio Dominica – Credo, sive Symbolum Apostolorum – Te Deum laudamus – dein symbolum illud fidei cum initio, quicumque vult salvus esse, ante omnia opus est, ut teneat Catholicam fidem etc.: – Litaniae omnium Sanctorum, interquos et patroni S[ancti] Ulrici, Otmari, et Columbani Confessorum nec non S[anctae] Afrae (invocantur, 13r/1 durchgestrichen) Walburgis et Cunigundis invocantur, litaniae (litaniae, 13r/1) haec columnis iuxta auro fulgentibus (ad, 13r/1 durchgestrichen) Graecorum Codicum exemplaria inscriptae sunt sequentibus ad (fin, 13r/1 durchgestrichen) usque finem orationibus Ecclesiasticis. Codes (Codex, 13r/1) seculi IX. (/:ab 800–899, 13r/1 durchgestrichen) /:Ab A[nn]o 800–899:/ (/:Ab 800 anno usque 899:/ pretium, 13r/1) 200 fl.

Fol. 8r/2: Vita S[ancti] Columbani Abbatis, quae sic incipit: Dominis eximiis, et sacri culminis regimine decoratis, regionisque copia fultis Waldeberto et Boboczero Patribus. – Vita S[ancti] Galli, quae sic oritur: “Nisi me sanctorum auctoritas scriptarum etc. – Vita S[ancti] Patricii Confessoris quae sic (sic, fehlt 13r/2) incipit: “Natus e[st] Beatus Patricius in illo Oppido Nemptor nomine, eratque illi soror Lupica, cuius reliquiae Sinardmacha – Liber vitae Fursei Confessoris qui incipit: Benedictus Pater Fursei omnia sua gubernata propriis Germanis suis Foillano et Ultano ad custodiendum dereliquit etc. – Peregrinatio S[ancti] Abbatis Brendani (Brendani Abbatis, 13r/2) quae incipit: S[anctus] Brendanus filius Tinloetta nepos (nempos, 13r/2) Alti de genere Eugeni Stagillen regionis Numenensium ortus fuit – Vita Mariae Aegyptiacae, quae sic incipit: “His temporibus monasterium Virginum quod Colidi Urbem cognominant cuius et supra meminimus per culpam in curiae flammis consumtum est, desinit in verbis: Zozimas autem in eodem degens monasterio implevit annos 100, et tunc migravit ad Dominum in pace. 160 fl.

Fol. 8r/3: Ambrosius S[anctus] de morte fratris sui Satyri Liber – a 1.–39. – (Sobi, 13r/1 durchgestrichen) Soliloquiorum Libri – a 39–92.b – De fide ad Petrum Diaconum a fol. 1–93.b–114.b (1.–, fehlt 13r/4) – Meditationes a fol. 115–157. – P[atris] Bernardi Abbatis Soliloquium a 159–164.a – Eiusdem Epistola de honestate vitae a fol. 164.b–166. – Eiusd[em] Speculum Monachorum a fol. 166.b–169 – Eiusdem de compunctione cordis a f. 169–185 – Alius Liber S[ancti] Augustini de compunctione cordis a fol. 186–195 – Eiusd[em] S[ancti] Augustini Liber de orando Deum a fol. 196–207. Codex seculi XIV. in 4. incipit cum margine latissimo, eleganter scriptus, et in corio rubro (eleganter, 13v/4 durchgestrichen) margine deaurato eleganter ligatus.

Fol. 8r/4 bzw. 13v/5: Cod. Lat. 25

Fol. 8r/5: Lythurgia vetustissima seculi IX. Ecclesiae Romano Catholicae in quo continentur: Exorcismus et Benedictiones (Ecclesiae Catholicae, 13v/6 durchgestrichen), Litaniae, Symbolum Apostolorum, s[ive] Credo. – Oraciones speciales – Ordo officii divini per totum annum, a die Purificationis Mariae exordium summens, cum orationibus, et Lectionibus – Ordo Baptismi litteris rubro nigris – Benedictionum formulae variae, Aquae, Agni, Carnium, Casaei – Cantus ad Processionem, (Cum, 13v/6 durchgestrichen) notae peculiariae (notis, 13v/6 durchgestrichen) pro Psalendo destinatae, sed iam exoletae cantibus, versibus et Rythmis superpositae. – Ordo ad Clericum faciendum, ad pueros tondendos – ad barbam deponendam, ad Monachum faciendum cum professione regulae S[ancti] Benedicti – Benedictio habitus et Cuculae – Benedictio vestimentorum Virginium (Virginum, 13v/6) et viduarum – De Consecratione S[ancti] Monialis – Ordo ad visitandum et ungendum infirmum, subiecta litania omnium sanctorum, orationes et admonitiones ad confitendum, et benedictiones super infirmum. – Orationes et Litaniam in agone morti (morientis, 13v/6) – Ordo orationum postquam infirmus iam defunctus, in feretrum, lavatur, et in capellam (exportatur, 13v/6 durchgestrichen) primum, dein in Ecclesiam maiorem exportatus – Benedictio Sepulchri, Missa pro defunctis fratribus et modus sepeliendi – oratio pro elemosynis facientibus, in electione Prioris – in absolute prioris – Benedictio super Baculos et Capsulas peregrinantium ad sepulchrum Domini – ad Pe-

ras (d..., 13v/6 unleserlich, durchgestrichen) eorundem – Benedictio Ensis noviter succincti – Oratio quando ponitur fundamentum ecclesiae – Benedictio domus habitationis, et alterius, (Domus, 13v/6 durchgestrichen) ubi vestimenta conservantur – Benedictio in Pistrino, in Area nova – in horreo – in Granario – in ... (laedatio [?], 13v/6) – in Hospitali – in Calciario – in domo Vasorum – in ferramentario – in Ergasterio – in vinea – in horto – Benedictio seminum – super segetes in campo – Benedictio primitiarum – novae uvae s[ive] fabae novar[um] frugum, novi Panis, novi vini – pomorum – Holerum i[d] e[st] olerum – herbarum in assumptione S[anctae] Mariae – Ordo ad benedicendum Ecclesiae signum – Exorcismus Salis, benedictio aquae – Benedictio super ignitum ferreum (ferrum, 13v/6), et aquam frigidam ad verum et rectum iudicium obtinendum – Benedictio super locum ubi ignis succenditur, ad ferrum super ignem, (ad, 13v/6 durchgestrichen) super ferrum antequam mittatur in ignem. Letania, et consecratio ferri – Missa ad iudicium aquae et ferri – Benedictio aquae frigidae – Letaniae et orationes ut supra per totum ad iudicium (per, 13v/6 durchgestrichen) aquae frigidae dicendae subnexae evangelio – Benedictio super mulierem post partum – Ad introducendam mulierem in Ecclesiam – Benedictio ad peregrinos introducendos.

Fol. 13r/3 (ohne Entsprechung auf Fol. 8r): Calendarium vetustissimum seculi 9ⁱ (continuatum, durchgestrichen) serius ad Annum ad domesti [?] nonae [?] 1323 intercalariter insertis in Civitatibus Segniae, Daeltae [?], et reliquis Dalmatiae Urbibus virorum celebrior[um] obitus diebus pro recolendo anniversario adnotatis, coloribus rubro et viridi praeter nigrum atramentum exaratis. Ragusa obtentim [eig. obtentum!] 50 fl.

Manuscripta extranea in Folio Codices et Libri Membranacei:

Fol. 9r/1: Calendarium vetustissimum, Chori Salisburgensis ex antiquissimo Calendario (Calendarium vetustum ex antiquissimo chori Salisburgensis Calendario, 11r/1) A[nno] D[omi]ni 1210 transcriptum per (fratrem, 11r/1 durchgestrichen) Ulricum Presbyterum Christi, fratrum in Suben Dioecesis Lausanensis apud S[anctum] Nicolum (Nicolaum, 11r/1) in Pataviensi Bavariae Civitate sub regula S[ancti] Augustini professum, et simul partis Austriae Archi-Diaconum existentem. (aest. ad, 11r/1) 12 fl.

Fol. 9r/2: Climaczi /Joannis:/ De Fuga mundi et de renunciatione terrenorum, sive Scala Paradisi lingua Italica conscriptum opus. S[ine] A[nno] seculo 12° in folio quod et copiosis figuris animalibus item et Floribus colorum varietate distinctis, et copioso auro large illito exornatis, decoratus in peculiari rigatura Corio impressis diversis ornatibus et inscriptionibus, mira arte ligatus 200 fl.

Fol. 9r/6: Godehardi, alias Gothardi Episcopi Hildenheimensis t[em]pore Henrici Imperatoris Anno 1070 viventis vita per quemdam coenobitam Althensem ad diem anniversarium mortis dicti Episcopi celebrandum concinnata seculo 12° 20 fl.

Fol. 9r/8: Martilologium sive per decursum anni Sanctorum Lectiones (Martilologium sive Sanctorum per decursum anni occurrentium Lectiones, 11r/10), Fratrum, et Sororum Ordinis praedicatorum monasterii Corporis Christi Venetiis A[nno] 1398 Septima die Martii conscriptum, praemisso integri anni Calendario Necrologium simul virorum celebrium in eodem Monasterio tumulorum exhibens. Finito Martilologio incipiunt constitutiones Sororum Ordinis praedicatorum Capitibus 31^{is} – dein constitutiones Ordinis Fratrum praedicatorum Capitibus 20. absolutae. – Constitutio nova Capituli Generalis auctoritate Gregorii XI Papae Florentiae publicata – Letania Fratrum Ordinis praedicatorum, et preces – De modo scribendi, ac legendi Tabulam, in fine hii versus: Quae scripsit scribat, semper cum Domino vivat Vivat in Coelis Soror. 50 fl.

Codices et Libri in Charta Exarati in Folio:

Fol. 12r/1: Ciceronis Marci Tullii (Tullii, 10r/1) somnum Scipionis Codex seculi 15. in fine (Nagy [?], 10r/1) P[ater ?] scripsit sibi ac cui bona fortuna concedet 30 fl.

Fol. 12r/2: Boccatii Joannis. De Certaldo opus de mulieribus claris seculo 15 initio conscriptum.

Fol. 12r/3: Udalrici Abbatis Claustri Campiliorum (Campiliorum, 10r/3) in Austria, Concordantia Caritatis Foliis 239 absoluta: – quem tractatum seq[uens]: decem praeceptorum Dei explicatio (explicatio decem praeceptorum Dei, 10r/3) et aliorum veteris Testamenti locorum in foliis arbitrarie signatis N[umer]o 10. – Contemplationes et ap... (aperta, 10r/3) naturalium secundum ord[inem] Alphaticum (Alphabeticum, 10r/3) Anno LXXV – denique Concordantiae Auctoritatum Veteris Testamenti et Iuris Canonici perinde Alphabetica serie explanatae – Quaestiones Casuisticae utrum Sacerdos possit absolvere illam cum qua peccavit 1475 *Udalricus iste Monachus Griseus in praefatione appellatus fuit de ordine Cisterciensium, et praesens opus suum in duas partes (divisit, 10r/3) nempe: de Tempore et Sanctis divisit. M[anu]s[criptum] unicum et nullibi secus existens sec[uli] XV. 50 fl.

Fol. 12r/4 bzw. 10r/4: Cod. Lat. 519

Fol. 12v/5: Philosophia Lenuae [eig. Senecae!], uti dorso ligaturae impressum legitur /:fors Lenonum:/ continet Carmen didacticum de Moribus seculi in plures Libros digestum cum amplissimis Comentariis vix attamen legibilibus provisum. Codex chartac[eus] initiantis sec[uli] XV. Auctoris innominati (innominati, 10r/6): Stylus carminis bene latinus Senecam Tragicum tam feliciter (unleserliche Streichungen 10r/6) imitatus est ut auctorem operis ad auream aetatem proprius vixisse lector putare valeat.

Fol. 12v/6: Tractatus de quatuor novissimis, seu de meditatione Mortis. Incipit Memorare novissime tua et in aeternum non peccabis Eccl[esiasticus] VII. – desinit in verbis: O Deus aeternae quae causa talis dementiae, tantae fatuitatis et infantiae. – ach [?] utinam saperent et intelligerent, ac novissima providerent etc. Cui laus et honor Sanctae Trinitati per infinita Secula Secul[um]. Amen. – Guidonis de monte Rachei tractatus de Sacramentis Capitibus 109 absolutus, et de praeceptis Decalogi peculiariter conscriptus a pag[ina] I–CX. 10 fl.

Codices extranei chartacei in quarto:

Fol. 15r/1: Valaressi /: Tantini /: in insula Creta Archi-Ep[iscop]i de ordine et Statu Conciliorum a Beato Petro Apostolo ad usque Eugenium Papam quartum, et annum 1442 conscribitus, et capitibus 77. absolutus cum decreto Sanctae unionis Patrum tam Occidentalium, quam orientalium eorundemque subscriptionibus. Codex coevus chartaceus.

Fol. 15r/2: Codex Chartaceus Latino-Germanicus argumenti medici Anno 1408. exaratus, continens tractatum novum de evacuationibus et alia Almansoris opuscula partim in Latinum, partim in Germanicum traducta, sicuti quoque varia medicamina a pag[ina] 108–110.

Fol. 15r/3: Diurnale, sive officium diurnum exhibens preces totius Anni. Litteris rubro nigris in fine: Explicit pars Aestivalis /: Breviarii secundum Rubricam Patavien-sis Dioecesis per Wolfgangum Gewehre de perleinfreit 1475 [in mhd. Ziffern] /: i[d] e[st] [falsch aufgelöst in:] 1472./ in vigilia Margarethae Virginis exemplar a nimio usu attritum.

Fol. 15r/4: Extractus operum S[ancti] Augustini de vera Religione, et de utilitate rationis. – Bernardi de clara valle Abbatis Epistolae [ad] Innocentium III. P[ar]t[is] P[ar]t[is] Episcopos Galliae Cardinales, et Episcopum Constantiensem de erroribus Petri Abellardi, Codex Sec[uli] XV.

Fol. 15r/5: Ad Principium et origo haeredum nempe Albanensium Valdensium Lombardorum ultra montanorum et Catharorum Codex Sec[uli] XV.

Fol. 15r/6: Esopi Fabulae carmine Latino reddita subsequis Commentariis illustratae. Codex Litteris rubro nigris exaratus in fine mutillus Sec[uli] XV.

Fol. 15r/7: Carmina Leonia primum ad duplex Alphabetum collecta, dein vero nullo ordine observato subscripta, exhibentis flores, et sententias morales, pro usu Iuven-tutis congestas. Codex Sec[uli] XV.

Fol. 15r/8: Computus Norimbergensis, seu Calendarium Astronomicum, et Ecclesiasticum Litteris rubro nigris exaratum ab Anno 1443–1462^m continuatum, cum figuris copiosis potissimum Astronomicis, non tantum coloribus variis, sed etiam auro et argento decoratus. Codex Sec[uli] XV.

NEMES BALÁZS

Jankovich Miklós középkori kéziratái a korabeli katalógusok tükrében. I–II.

Berlász Jenő a Jankovich-féle könyvtári gyűjtemények kialakulását és sorsát taglaló tanulmánya valamint az Országos Széchényi Könyvtár (OSzK) középkori héber, görög, latin, olasz, német és holland kéziratállományát leíró katalógusainak ellenére is meglepően zavaros viszonyok uralkodnak Jankovich első gyűjteménye (1792–1832) középkori kéziratokat felölelő osztálya kialakulásának időrendiségét és méreteit illetően. A Jankovich-téka mindeddig méltánytalanul elhanyagolt kéziratok katalógusainak (Quart. Lat. 2683, 3872, Fol. Lat. 37, 38) valamint a gyűjtemény nyomtatásban megjelent ismertetőinek (FEJÉR 1817, MEDNYÁNSZKY 1821, PERTZ 1831, HÄNEL 1839) kiértékelésével ill. az egyes kéziratok possessor-bejegyzéseinek (Ebner-Eschenbach, Reisach, Spohn stb.) figyelembevételével sikerült nagy vonalakban rekonstruálni nemcsak a kéziratgyűjtemény valamikori állapotát, hanem kialakulásának főbb időrendi stádiumait is. Az áttekinthetőség kedvéért eredményeimet szinoptikus táblázat formájában is rögzítettem, amelyet az OSzK kéziratállományának valamint a különböző csereakciók (München 1895, Bécs 1932) folytán külföldre vetődött gyűjteményrészek és az említett ismertető/kézirat-katalógusok tételenkénti összevetésével nyertem. Az első gyűjtemény katalógusainak áttanulmányozása során sikerült ugyanakkor több olyan kéziratot is felfedeznem, amelyek a gyűjtemény a Nemzeti Múzeum könyvtárának való átadása után is (1832/36) Jankovich tulajdonában maradtak, és második gyűjteményébe (1832–1844) inkorporáltak. Ez utóbbi gyűjtemény középkori kéziratokat felölelő osztályának összetétele mindeztidáig jóformán ismeretlen volt a kutatók számára, minthogy e téka 1852-es aukcióján anyagi okok miatt a megkövetelt árak csak egy töredéke kerülhetett a Nemzeti Múzeum könyvtárának birtokába. Hogy pontosan mely kéziratokról van szó, éppúgy tisztázásra szorul, mint az a kérdés, hogy milyen kódexeket tartalmazhatott Jankovich második gyűjteménye. Ez utóbbira derít fényt egy általam felfedezett töredékes kézirat-katalógus (Fond 16/25, fol. 7–15): segítségével lehetőség nyílik olyan kéziratok megnevezésére, amelyek az említett aukción minden valószínűség szerint magángyűjtők és számunkra ismeretlen intézmények tulajdonába jutottak és mindeddig fellelhetetlennek bizonyultak. Végül konkrét kéziratokon keresztül szemléltetem Literáti Nemes Sámuel Jankovich második tékája kialakulásában és más egyéb könyvtári gyűjtemény (Horvát István, Farkas Lajos) gazdagításában játszott szerepét: nemcsak a Literáti által felkutatott kéziratok tulajdonosi és egyéb alkalmi bejegyzései, hanem antikváriusunk 1841. évi három körútjának útinaplójegyzetei is (l. Fond 16/31 v. Fol. Hung. 3006) beszédes bizonyítékai beszerző-tevékenységének.

KÖZLEMÉNYEK

Heidelbergi ajándékkönyv 1612*. Ajándékba küldött egy kétnyelvű kötetet Heidelbergből Magyarországra egy bizonyos dán (vagy talán inkább elbai német), aki Jütlandról, Ribe (németül Ripen) városából származott. Név szerint Johannes Andreas Tausan. Varsányi Istvánnak, barátja testvérének küldte Arisztotelész *Organon*¹ című nevezetes munkájának 1598-ban megjelent görög–latin kiadását. Az akkor középszintű tanulmányait végző magyarországi diáknak igen hasznos és szép ajándék lehetett.

Megszokott dolog volt az, hogy a peregrináló magyarok külföldről hazaküldött ajándékkönyvvel kedveskedtek barátaiknak, pártfogóiknak. Sok száz kötet érkezett így hazánkba, de ezekből alig maradt meg mutatóba néhány.² Az már sokkal kevésbé gyakori dolog lehetett, hogy egy külföldi egyetemi tanulmányait végző diák a vele együtt tanuló magyar barátja hozzátartozójának küldött könyvet ajándékkul Magyarországra. Ilyen ajándékozásról szól az előzőklap verzóján olvasható bejegyzés:

D. Stephano fratri D. Danielis Varfany amici mei conjunctissimi bonarum artium
in patria Hungaria Studioso dono mittit ex Germanorum Heidelbergae Adj 1612 21
Februarij Johannes A. Tavsan⁹ Cimber, Danus.

A könyv első magyarországi tulajdonosának nevét is megtaláljuk ugyanott, apróbb betűkkel, a lap legfelső szegélyén. Ez nem Varsányi István, hanem egy családtagja. Ebből az látszik, hogy már abban az évben más is hasznát vette a kötetnek – feltehetően szintén diák, akinek tanulmányai során erre az alapmunkára szüksége volt, mert ekkoriban az arisztotelészi filozófia (ha a rámizmussal szemben nem is egyértelműen, de jelentékenyen) meghatározta az oktatás szellemét:

Paulus Paftoris Varfany Poffidet hunc librum Anno 1612.

* Készült a Régi magyar szövegek nyelvi és művelődéstörténeti magyarázata, kiadása (OTKA T 026 146) kutatási program támogatásával.

¹ A kötet teljes címe: *Αριστοτελουσ οργανον. ARISTOTELIS STAGIRITAE PERIPATETICORUM PRINCIPIS ORGANVM: Hoc est, libri omnes a Logicam pertinentes, Graecè, & Latinè. IVL. PACIVS a BERIGA recensuit, atque ex libris tum manu scriptis, tum editis emendauit: è Graeca in Latinam linguam conuertit: tractatum, capitum, & particularum distinctionibus ac perpetuis notis illustrauit. Ad-diti sunt tres INDICES: vnus tractatum & capitum, alter Graecorum verborum, tertius rerum memorabilium. FRACOFVRTI Apud heredes Andreae Wecheli, Claudium Marnium, & Joan. Aubrium. M. D. XCVIII. Cum S. Caes. Maiest. priuilegio ad decenium. – 8° kettősbordás hártakötés, a hosszú használatban megrongálódott – Ma raktári jelzete G 1051.*

² Például Tállyai T. Márton 1589. február 10-én Wittenbergből küldte ajándékba szülővárosa akkori lelkészének, Sárközi Jánosnak a GERVASIUS *Panoplia Christiana* című munkája Genfben egy évvel előbb megjelent kiadását. Ez a kötet ma is megvan Debrecenben, a Tiszántúli Református Egyházkerületi és Kollégiumi Nagykönyvtárban C 322 raktári jelzettel.

A könyvet birtokló diák háromelemű névalakja azt jelenti, hogy református lelkészi családból származott. Ebből arra következtethetünk, hogy Varsányi Dánielnek és öccsének Istvánnak az apja valahol prédikátorkodott, és ennek a családnak a sarja volt Varsányi Pál is.

Debrecenben több Varsányi Pál tanult. A 16. és 18. századiak nem lehetnek vele azonosak, esetleg az 1625. augusztus 6-án beiratkozott lehetett volna az a Pál, aki a kötet tulajdonosa lett. De ez erősen kétséges, hacsak ki nem derül, hogy igen fiatalon, mondjuk hat évesen már Arisztotelész tanulta görögül, és majd csak jó későn, tizenkilenc évesen kezdte meg felsőbb tanulmányait. Ezt tehát nem tudhatjuk.

Hol tanult és ki lehetett a megajándékozott Varsányi István? A debreceni diákok között van egy korábbi ilyen nevű, ő 1596. november 28-án iratkozott be (neki aligha lehetett azonos nevű és 1612-ben legalább tizenöt éves fia, mert akkor atyja igen fiatalon nősült, de erre nincs is adatunk, sőt azt sem tudjuk, hogy egyazon családról van-e szó). Más ilyen nevűt nem ismertünk a Debrecenben tanultak között, és nincs a sárospataki diákok között sem.

Van azonban egy számbavehető Varsányi Dániel, aki 1604. április 10-től volt tógátus diák Debrecenben³, és aki hazai felsőbb tanulmányait elvégezvén körülbelül az 1610. vagy 1611. esztendőben már tanulhatott németországi egyetemen. Például Heidelbergben, azaz éppen Szenci Molnár Albert vonzáskörében.

Valóban, hét társával (ezek Bornemisza ?, Fegyverneki Hajtó János, Komáromi György, Körtvélyesi Pap János, Szepsi Korocz György, Szepsi Benjámín Pál, Tasnádi Kincses Imre) Wittenbergből jöve beiratkozott Daniel Pastoris Varsani (Ungarus) Marburg egyetemére 1610. július 22-én⁴, majd egy évvel később Daniel Pastoris Varsanyinus néven (1611. március 21-én) iratkozott be Heidelbergben.⁵ Ugyanabban az évben már szintén Heidelbergben tanult például Szepsi Korocz György illetve Filiczki János.

Szintén Heidelberg egyetemére iratkozott be szeptember 29-én Johannes Andreae Tausanus, Danus Ripensis⁶, aki – úgy vélhetjük – jó barátságba keveredett Varsányival, és a máig meglévő ajándékkönyvet küldte Magyarországra barátja öccsének Istvánnak.

A „dán” diák magyar barátjának egyetemi forgolódásáról keveset tudunk. Pécselyi Király Imre könyvét (*Isagoges Rhetoricae...* Oppenheim, 1612) Varsányi Dániel is dicséző verssel tisztelte meg (Szenci Molnár Albert, Szepsi Korocz György és Filiczki János társaságában).⁷

Jelenleg nem ismerjük egyetlen disputáját vagy értekezését sem. Varsányi Dániel pedig nem lehetett tehetségtelen vagy alábbvaló diáktársainál. Valószínűleg ismeretlenül lappang valamelyik kolligátumban legalább egy disputája. Nyugati könyvtárakban fölbukkanhat még ezután ismeretlen munkája, amelyet barátai tiszteltek meg versekkel.

Bújdosásából hazatérte után valamelyik iskolában rektorságot kellett vállalnia, majd Debrecenben volt első lelkész már 1617-től⁸, és alig két esztendő elmúltával esperessé választották (1619.

³ THURY Etele: *Iskolatörténeti adattár*. Pápa, 1908. II, 103. – BAKÓCZI János: A debreczeni ev. reform. Főiskola növendékei 1588-tól 1700-ig az eredeti példányról leírta ~ ~ . 1887. Kézirat adalékokkal, a beiratkozási éven belül sorszámozva, Tiszántúli Református Egyházkerületi Levéltár, II. 28–a. 1.

⁴ *Szenci Molnár Albert naplója, levelezése és irományai*. Kiad. DÉZSI Lajos. Bp. 1898. 52.

⁵ Sárospataki Füzetek VI. 1862. 559–567. – *Die Matrikel der Universität Heidelberg von 1386 bis 1623*. Hrsg. Gustav TOEPKE. Heidelberg, 1886. 252 „Daniel Pastoris, Varsanyinus” alakban közli.

⁶ Toepke 257. 205-ös sorszámmal.

⁷ RMK III. 1112.

⁸ BAKÓCZI egy évvel eltér (1618–1619), bősörményi lelkészsége pedig ezek szerint 1619-től; ellenben akkor már debreceni lelkésszé választásától fogva esperes volt, vö. ZOVÁNYI Jenő:

május 29-én)⁹, de akkor már egyben Hajdúböszörmény (korábbi nevén Rácböszörmény) hívta meg lelkészének. Jóllehet korra ekkortájt harminc év körül járhatott, és így meglelt embernek számított (1580 és 1590 között kellett születnie), láthatóan elismerték, ha peregrinációból hazatérte után alig öt évvel elnyerhette academicus társai között a tractus (senioratus) esperesi tisztségét. Öt évig (1618–1623) maradt Böszörményben, aztán meghívták Tokaj első lelkészének. Tokaji prédikátorságáról Szepsi W. András Lejdában elhangzott disputájának ajánlásából is tudunk.¹⁰ Még élt 1637-ben. További lelkészkedése és halála éve ismeretlen volt eddig, legújabbban Szabó András szerint: † Tokaj, 1644. szeptember 13.¹¹

Varsányi Dániel azonban nem a Tiszántúli egyházkerület Szilágysági (úgynevezett Középszolnoki) egyházmegyéjének volt az esperese, amint ez tévesen egy másik egykorú peregrinusnak, Diószegi V. Mihálynak, a Heinrich Altling elnökletével nyilvánosan előterjesztett értekezése ajánlásából (Heidelberg, 1620) kitűnik.¹² Itt az ajánlottak között másodikiként találjuk így: „Dn. Danieli Varsanyi, Pastori Ecclesiae Bezermenieñ. nec non Seniori districtus Közep-Zolnak vigilantissimo.”¹³ Hajdúböszörményből, tehát a Debrecentől húsz kilométerre északnyugati irányban, a debreceni egyházmegye területén lelkészkedve, nem lehetett egy másik egyházmegyét ötven-száz kilométer távolságból kormányzó esperes. Berekböszörményre sem gondolhatunk, mert az a község meg a Nagyszalontai egyházmegyéhez tartozott, és nem a Középszolnokéhoz. Lehetséges, hogy a tévedés a disszerens atyjának, Diószegi V. Mártonnak szóló első ajánlás miatt keletkezett lapsus, ez az első ajánlás ugyanis neki íródott: „Dn. Martino V., Dioszegi Ecclesiastae patrio vigilantissimo, nec non Seniori Dioeceseos Érmelleyek dignissimo &c[...].” Az Érmelléki egyházmegye határos a Középszolnokival, talán ezért vélte úgy az ajánlást író diák, hogy atyja esperestársa is ott a szomszédságban volt hivatalban.

Varsányi Dánielnek a megajándékozott István nevű öccse szintén Heidelbergben tanult egy fél évtizeddel később. 1616. május 18-án Stephanus P. Varsanius néven találjuk az egy időben beiratkozó Prágai Andrással és Pataki Füsüs Jánossal.¹⁴ Amint mondtam fentebb, hazai tanulását nem ismerjük, sem Debrecenben, sem Patakon nincs a tógátusok között ilyen nevű 1610 táján. A következő évben, 1617. február 1-jén kilencedikként a „De ecclesia” tétel respondense. Ez Pareus két részes munkájának egy darabja, amelyet oktatása részeként dolgoztatott ki diákjaival. Három évvel később a *Collegiorum theologicorum, quibus universa theologia orthodoxa... explicantur* című kötet 356–357. lapján megjelentetette a Varsányi István által előadottakat is.¹⁵ Másfél évvel Heidelbergbe érkezése után 1617. augusztus 30-án Varsányi Pap István szintén David Pareus prodékán elnökletével tárta a nyilvánosság elé teológiai tételeit *De Sacramento Baptismi, quas Deo Triuno Juvante* címmel, ez is megjelent nyomtatásban.¹⁶ Munkáját özvegy édesanyjának is ajánlotta, akinek

A tiszántúli református egyházkerület története. Debrecen, 1939. 188. Uő: *Magyarországi protestáns egyháztörténeti lexikon.* 3. jav., bőv. kiad. Bp. 1977. 142.

⁹ BAKÓCZI szerint! ZOVÁNYI szerint ellenben „Varsányi Dániel debreceni, hajdúböszörményi lelkész 1618–1623” *A tiszántúli református egyházkerület története.* Debrecen, 1939. 182.

¹⁰ RMK III. 1471.

¹¹ *Szenci Molnár Albert naplója.* Közzéteszi SZABÓ András. Bp. 2003. /Historia Litteraria 13./ 249.

¹² RMK III. 1294 – Vö. HELTAI János: *Alvinci Péter és a heidelbergi peregrinusok.* Bp. 1994. /Humanizmus és reformáció/. Ezt az adatot ZOVÁNYI lexikona nem fogadja el, vagy nem ismeri.

¹³ A Tiszántúli Református Egyházkerületi és Kollégiumi Nagykönyvtár (Debrecen) egykor F 689/j, ma Rmk 422 példányát használtam, amely huszonhat 17–18. századi értekezés – közöttük négy régi magyar könyvtári tétel – és egyéb mű kolligátuma; a gyűjtőkötetet 1859-ben Nagy István ajándékozta Lugossy Józsefnek.

¹⁴ TOEPKE 279. „Stephanus P., Varsanus” alakban július 27-én.

¹⁵ Pars altera, RMK III. 6089, respondente Stephano P. Varsanii Ungaro.

¹⁶ RMK III. 1203.

költségén tanult. Ebből arra is gondolhatunk, hogy családja módosabb lehetett (ezért talán be sem iratkozott, csak magántanuló volt valamelyik hazai kollégiumban?), de azért a külföldi tanulás költségeinek előteremtésében a pártfogók hozzájárulására is szükség volt. Heltai János jó okkal feltételezi, hogy Szendrő katonasága biztosította Varsányi István utazási költségeit (ezért is várhatnánk azt, hogy a pataki diákok között megtaláljuk), mert a kapitányt, ott élő nemes barátját, és a vár gondnokát is megnevezte mecénásként.¹⁷ Alább kiderül, hogy abban az időben apja ugyanott lelkészkedett. Ámde a külföldre induló diák szélesebb körben is gyűjthetett adományokat tanulmányútjára, vagy máshol is jól ismert lehetett ároni családból származása révén, mert több rangos prédikátort szintén pártfogói közé számíthatott (ezt az ajánlás dokumentálta). Ezek voltak Milotai Nyilas István későbbi superintendens (akkor még Szatmár lelkésze és a tractus esperese), Decsi István a bihari tractus esperese, Várad lelkésze¹⁸, Budai János a szabolcsi tractus esperese, Debrecen lelkésze¹⁹, valamint Hajdunánás akkori prédikátora Paksi István. A támogatók névsora annál érdekesebb, hogyha valóban nem volt soha debreceni diák Varsányi István, de ezt megmagyarázhatja jórészt az, hogy bátyja (meg apja) után szintén ismerhették több senioratus helységeiben.

Megtudjuk azt is e munka ajánlásából, hogy István és Dániel akkor már néhai apjának a neve Varsányi András volt (ilyen nevű szintén nincs a Debrecenben és Patakon tanulók között, ő valószínűleg domidoctus volt), anyja neve Makai Katalin. Az apa személyére és halála idejére is van egy kevéske adatunk. Böszörményi Sz. Péter Marburgban 1608. december 3-án előadott teológiai disputáját (*De vera Dei agnitione*²⁰) többek között Varsányi András szendrői lelkésznek ajánlja. Ez ismét arra mutat, hogy Varsányi Andrásnak a szendrői kapitánnyal mintegy hivatalból kellett, hogy legyen kapcsolata, hisz a vár amolyan végvári prédikátorának tisztségét is be kellett töltenie, és hogy ez az ároni család valóban Abaúj vidékéről származhat. Szenci Molnár Albert – naplója szerint – alighanem gyászverset írt Varsányi Pap István és Dániel atyja, Varsányi András halálára, de nem tudjuk, hogy ez az epicedion megjelent-e valahol. Nem maradt meg. Zsoltárköltőnk csak a felkérést jegyezte fel 1617. január elsején: „Literas accepi Heidelberga a domino Stephano Varsani, quibus epicedion petiit a me in obitum patris sui, quas ut hoc anno primas, e vestigio ominosas esse metui.”²¹ Varsányi András szendrői lelkész tehát 1616-ban, minden bizonnyal már fia Heidelbergben tanulása idején dormitavit in Domino.

Az ajándékkötet Debrecenbe kerülésének idejét és módját nem mondhatjuk meg pontosan, de a kötet további sorsáról is van információnk néhány bejegyzés alapján.

Arisztotelész kötetének címlapján a kivágott rész alatt néhány betű megmaradt: <> VIII. 1609. d <> – tehát a megjelenést követő évtizedben birtokolták és használták német földön, de ezt a bejegyzést (lehet, hogy több korábbi tulajdonos nevét is) kivágta az ajándékozó, amikor elküldte Magyarországra. A könyv korabeli (németországi) áráról is van egy adatunk: Heidelb. f 3 – olvasható a kötéstáblán, az első (vagy az egyik korábbi) tulajdonos ennyiért vehette. A Varsányi család közben felnőtt Pál nevű sarjadéka egy évtizeddel később már elajándékozta vagy eladta a kötetet.

¹⁷ *Alvinci Péter és a heidelbergi peregrinusok*. Bp. 1994. /Humanizmus és reformáció/ 25.

¹⁸ ZOVÁNYI szerint Decsi N. István 1610–1631 között volt bihari esperes, és már 1606-tól váradai lelkész.

¹⁹ ZOVÁNYI szerint Budai Karácson János 1610–1617 között volt debreceni másodlelkész, akkor Nagykárolyba ment; ellenben a Szabolcsi egyházmegye esperese még 1622-ig Pataki Bálint kiskvárdai lelkész volt, akit Margitai Láni Péter nagykállói (1616–1617-ben még debreceni) lelkész követett ebben a tisztségben. De ZOVÁNYI is csak annyit tud, hogy 1622–1625 körül. Lehetséges tehát, hogy az ajánlás helyes, és eddig figyelembe nem vett adatot tartalmaz (Budai később erdődi lelkészként a Középszolnoki egyházmegye esperese lett 1631–1637-ben).

²⁰ RMK III. 1058

²¹ DÉZSI 78.

A Varsányi Pap Pál után következő tulajdonos neve szintén ismert. Taksonyi Mihály 1622. július 30-án írt alá a tógátusokra érvényes törvényeknek Debrecenben. Két esztendővel később vásárolta a kötetet társaival (sajnos, azt nem közli, hogy Debrecenben, vagy másutt). Az előzéklapon csak neve található: Michael Taxoni alakban. A hátsó kötéstáblán azonban keltezett bejegyzés maradt meg, jelmonddal: Michael Taxoni et amicorum eius nonnunquam Anno 1624. Viuit post funera Virt⁹. Az ő későbbi életpályájáról nem ismerünk semmit azon túl, amit Bakóczy János följegyzett neve mellé: Kiloeketett. Gyakori volt, hogy a diákok többen vásároltak és közösen használtak ilyen nélkülözhetetlen kötetet tanulmányaikhoz. Ezt jelenti, hogy a tulajdonos barátait is említi.

A kötet későbbi sorsát az után is tudjuk követni, hogy a kollégium könyvtárába került. Ez a 17. század közepe után történhetett, de akkor még igen ritkán keltezték a könyvtár tulajdonjogának bejegyzését. Több bejegyzést vizsgálhatunk meg az előzéken, szennylapon, és a kötéstábla belsején.

Amplissimi Coetus Debreczinensi <Th. H. O. 5. L. 10.> (előzék recto, majd hátul, a szennylapon:) Amplissimi Coetus Debreczinensis Θ H O 5 L 10 1730. Nem ekkor került be a könyvtárba, hanem évtizedekkel korábban. A könyvtár 1714-ben újra leírott jegyzékében már ugyanezzel a jelzettel találjuk²², tehát a kötet mintegy másfél évtizeden át megtartotta a polcon ugyanazt a helyét a debreceni diákok könyvtárában. Még ebben az évben használta is egyik diák, amint bejegyezte az előzéklap tetején: Usu tenuit Adreas Kevi 1730 X. 31.

A kötetnek a könyvtár állományába tartozását az elülső kötéstáblán lehúzott, és egyszer már korábban is átjavított alfanumerikus jelzet mutatja (a szokásos theca – ordo – liber rendben): <Th.L. O.6. L.<19.>20.> Sajnos, nem maradt ránk olyan régi jegyzék, amely a 17. századi állapotot rögzítette. Ez az érvénytelenített jelzet csak jóval korábbi, azaz a 17. század végéről eredő lehet. Az 1600-as évek közepe tájáig még a Liber Scholae Debrecinae feliratot jegyezték a címlap felső részére, ezt itt már nem találjuk.²³ A polcon elé került egy másik kötet, azért sorolták hátrább egy hellyel (liber 20). A könyv 18. századi példák szerint akár évtizedekig maradhatott meg ugyanaz a helye a polcon. Ha ezt már korábban is átjavították, ez valószínűleg szintén több évtizedet jelent. A 18. század közepén aztán ismét megváltozott a kötet helye egy újabb rendezésekor. Az 1740-es években már egyszerűbb jelzetelést használtak: K.4.5.

* * *

A kötet tulajdonosainak, és a megajándékozottnak a részletesebb élettörténetét akkor tárhatnánk föl, ha ennek a Varsányi nevű ároni családnak a tagjait jobban megismerhetnénk, és az egyazon nevéktől biztonsággal elkülöníthetnénk. Reméljük, hogy a Heidelberg, Pareus, Szenci Molnár Albert szerepét kutatók az ajándékozó személyéről, vagy a Szendrő várának történetét szakértő buvárolói a megajándékozotról és atyafiáiról is találnak még adatokat, amelyek beilleszthetők a kapcsolatok és hatások történetébe.

FEKETE CSABA

²² Ilyen eltorzított címmel: *Aristotelis Stragiritae Perip. Princ. Organum*; vö. *Partiumi könyvesházak 1623–1730*. Bp.–Szeged, 1988. /Adattár XVI–XVIII. századi szellemi mozgalmaink történetéhez. 14./ 197. 262.

²³ A könyvtár hajdani jelzetelésére lásd *Könyv és Könyvtár*. 20. köt. Debrecen, 1998. 201–212.

Frank Ádám (1639–1717) és a Bibliotheca Fratrum Polonorum. A monumentális könyvsorozat, a „Bibliotheca Fratrum Polonorum” megjelenésének korabeli története két szempontból is érdekelheti azokat, akik érdeklődnek a magyar és az európai könyvkiadás múltja iránt. Egyrészt, mert a megjelent köteteknek élénk magyarországi és erdélyi recepciója volt, amelyet bizonyítanak a kolozsvári, szegedi vagy budapesti könyvtárakban fennmaradt példányok. Szamba venni az utóbbi évtizedekben e témában megjelent nyugati szakirodalom eredményeit azért sem érdektelen, mert jó alkalom adódik árnyalni az idekapcsolódó külföldi publikációkat a kiadástörténet körüli erdélyi vonatkozásokkal.

Ha tágabb összefüggéseiben nézzük, a mai holland kutatókat az foglalkoztatja leginkább az Eleutheropolisban, a „szabadság városában” (Amszterdamban) megjelent könyvsorozat kapcsán, hogy a Lengyelországból száműzött és végül szinte egyöntetűen Hollandia felé gravitáló szociniánus elitet – és főképp a magukkal hozott gondolataikat – mekkora együttérzéssel illetve elutasítással fogadta a korabeli holland társadalom. Az ennek a kérdésnek megválaszolására irányuló erőfeszítés során semmiképp nem hagyható figyelmen kívül a változó kötetszámú, de mindenképp hatalmas méretű (6544 oldal, 1636 ív) és igényű „Bibliotheca”, akárha a szervezést-kivitelezést, akárha a hatást-befogadást vesszük szemügyre.

A kérdés megválaszolásához azonban a szakirodalomnak előbb az alapokat kell megnyugtatóan tisztázni: mikor és személy szerint kik állhattak a korban a hatalmas szervezőmunkáról áruklodó „Bibliotheca”-project mögött. A kérdések részben könnyen megválaszolhatók: a sorozatterv az 1663-ban Kreuzburgban zsinatozó szociniánus vezetők elhatározása volt, akik a munkálatok vezetésével személy szerint – az utóbb Kelet-Poroszágraiban letelepedő – Samuel Przypkowski (1592–1670) bízta meg. A kötetterv megszületéséhez egy jól ismert eseménysorozat vezetett, amelynek kezdete az 1658-as lengyel diéta volt: ez az országgyűlés kodifikáltan is a szociniánusokra hárította a kollektív felelősséget a lengyel állam 1657-es átmeneti megroppanásáért, ami a – konverzióra nem hajló – szociniánusok több ezres tömegének évekig tartó európai exodusához vezetett. A kiszolgáltatott helyzetbe került lengyel szociniánusok szándéka ma is világosan érthető: a száz év alatt felgyülemlett, hatalmas mennyiségű „klasszikus” szociniánus irodalom rendszerezése, szellemiségének apológiája, népszerűsítése és szalonképessé tétele a befolyásos literátus világban a korabeli legmodernebb médium, a könyvkiadás a segítségével.¹

Kevésbé ismert viszont a kiadás holland szervezőinek kiléte. Már a címlap is szándékosan homályba vonja a kiadás évét és helyét (post annum Domini 1656, Eleutheropolis). A homályosság, a források hiánya könnyen magyarázható. Az 1630-as évek elején megindult liberalizálódási folyamatnak Hollandiában a kálvinista kerkeraad az 1650-es években egyre határozottabb fellépéssel igyekezett gátat szabni. Vezetőjük, Gisbertus Voetius szerint az államnak kötelessége, hogy segítse az államegyházat azoknak az irányzatoknak a megsemmisítésében, amelyek alapelveit tagadják. Mindemellett az egyház képviselőinél jóval liberálisabb régensek is meg voltak győződve arról, hogy a tolerancia (amely Voetius szerint „túl messzire ment” a 30-as, 40-es években) csak bizonyos korlátok között érvényesülhet. Ezért 1653 szeptemberében Holland tartományban is bevezették az antitrinitarizmust betiltó drákói rendeletet, amely egyúttal ki is jelölte az ottani tolerancia korabeli határait: betiltott mindenféle szociniánus vagy antitrinitárius gyülekezést és figyelmeztette annak résztvevőit, hogy blaszfémia és csendháborítás miatt törvényszék elé idézhetik őket. A rendelet elsősorban a vrij spreken-ről, a „szabad beszédről” elhíresült, inkább civil, semmint egyházi

¹ Bővebben I. WILBUR, E. M.: *A History of Unitarianism*. 1946. Vol. I. 483–523. A lengyel szociniánusok propagandatevékenységét 1638-ig jól szolgálta az általuk működtetett rakóvi nyomda. A nyomda bezárása és lerombolása után ugyanakkor hatalmas mennyiségű szociniánus anyag „ragadt” kéziratban, amelyek kinyomtatását – a helyzet mind rosszabbra fordultával – a lengyel elit egyik legsürgetőbb feladatának tekintette.

egyesületként egzisztáló ún. kollegiáns „mozgalom” ellen irányult, amely pár évvel később a Hollandiába menekült szociniánusok gyülekező helyévé, nyilvános fórumává vált. A rendelet nyomán a remonstráns egyháztanács bezárta az élénk rotterdami kollégiumot, és az amszterdami kollegiánsok is hosszú ideig illegálisba kényszerülnek. Az 1653-as rendelet a kollegiánsok gyűléseinek betiltásán túl a cenzúráért felelős hivatalok megerősödésében és mind aktívabb fellépésében öltött testet. Az antitrinitárius könyvekkel kereskedők 1000 gulden, a nyomdászok 3000 gulden büntetésre számíthattak.²

Így válik érthetővé, hogy a botrányt kavarázó könyvsorozatot, a „Bibliothecá”-t illetően miért elősorban ellenfeleitől vagy a hatóságoktól származó korabeli források maradtak fenn. A kiadvány megszületéséről szóló korábbi elméletekről Jeroom Vercruysse cikke nyújt összefoglaló áttekintést.³ A kötetek első említése E. M. 1673-ból való, egy bizonyos Jean-Baptiste Stoppa (vagy Stoupe) hivatkozik rá a *La Religion des Hollandois* című művében, amelyre J. Braun válaszolt a Stoppa műve ellen írt vitairatában (*La véritable religion des Hollandois*, 1675). Ezekből kiderül, hogy a kötetek megjelenését követő botrány nyomán vizsgálatot folytattak az állami hatóságok. Braun szerint a nyomdász egy bizonyos Colom volt, akit „a becsületes emberek nem sokra becsülnék”, a szervező pedig a „saját rossz szokásainak kiszolgáltatott” Cuperus, azaz Frans Kuyper.⁴

Abban mindenki egyetért, hogy a címlap – ahogy azt már említettem – szándékosan homályba vonja a kiadás évét és helyét (post annum domini 1656, Eleutheropolis). Sandius szerint a fiktív évszám helyesen 1668, kivéve Crellius és Schlingingius műveit, amelyek 1665 körül már a nyilvánosság elé kerültek.⁵ 1697-ben Crenius Kuyper a kezdőbetűivel megjelölve említi a sorozat kapcsán,⁶ Micraelius pedig Andrzej Wiszowatynak (1608–78), a tekintélyes lengyel vezetőnek, Faustus Socinius unokájának a szerepét hangsúlyozza.⁷ A sorozatról megnyilatkozó későbbi szerzők már csak ezekhez a forrásokhoz kénytelenek viszonyulni valamiképpen. A kiforrani látszó közmegegyezést F. S. Bock zavarta meg 1774-ben,⁸ aki szerint a „Bibliothecá”-t a remonstráns, ám titokban

² ISRAEL, Jonathan: *The Intellectual Debate about Toleration in the Dutch Republic in The Emergence of Tolerance in the Dutch Republic*. 1997. 22–23.

³ VERCRUYSSSE, Jeroom: „*Bibliotheca Fratrum Polonorum*”, *Histoire et Bibliographie*. = *Odrodzenie i Reformacja w Polsce* (21.) 1976. 197–212.

⁴ Uo. 197–198.

⁵ SANDIUS, C.: *Bibliotheca antitrinitariorum*. Varsovia, 1967. (reprint), 258–259.

⁶ CRENIUS, T.: *Animadversiones philologicae et historicae*. Vo. I. Leyde, 1697. 45–46. Crenius utalása elárulja, hogy a „Bibliotheca” mennyire drága és tipográfiai szempontból nagyra értékelt sorozat volt (később kivitelezését ezért is tulajdonították a korban leghíresebb Blaeu-fivéreknek): „Mulum illa reperitur in Bibliothecis non tam doctorum Socinianorum, quam plebeiorum, indoc-torum et Lingue Latinae expertium fere, hi enim ut libros ostendere possint, et ne nihil intelligere, videantur, emunt illam, ut parvam Bibliothecam et ornamentum camerae, non in studium, sed in spectaculum, ut ait Seneca.” (A Bibliotheca tulajdonosai többnyire nem a szociniánus tudósok, hanem az együgyű köznép közül kerülnek ki, akik nem iskoláztak és alig tudnak latinul. Azért vásárolják, hogy mutogathassák a könyvespolcukon, és ne tűnjenek ostobáknak. A könyveknek egy kis kollekcióját veszik, hogy azokkal díszítsék az otthonaikat – nem a tudomány, csak a feltűnés kedvéért, ahogy Seneca mondja.) (Visser, 320.)

⁷ MICRAELIUS, J.: *Histora ecclesiastica*. Éd. D. HARTNACCIUS Leipzig–Francfort, 1699. 968. (VERCRUYSSSE, Jeroom: „*Bibliotheca Fratrum Polonorum*”. 199.)

⁸ BOCK, F. S.: *Historia antitrinitariorum maxime socinianismi et socinianorum*. Vol. I. Regio-monti, 1774. 46–54. (uo. 199.)

a szocinianizmussal kacérkodó Blaeu-k nyomtatták ki először, a kiadás kezdeményezője pedig a Remonstráns Szeminárium későbbi vezetője, Étienne de Courcelles (1596–1659) volt.⁹

A Courcelles és a „Bibliotheca” viszonyára vonatkozó elméletet azonban a múlt század végén egy holland történész, C. Sepp kritikai vizsgálat alá vette.¹⁰ Szerinte Curcellaeus, ahogy azt Ruarral folytatott levelezése világosan megmutatja, csak 1640–41-ben bízta a Blaeu-kat szociniánus szövegek kiadására, ráadásul hét évvel Wiszowaty Amsterdamba érkezése előtt meghalt (1659-ben). A Blaeu-k által alkalmazott nyomdai kidolgozás ugyanakkor nem azonos a „Bibliotheca” tipográfiájával. Az elmélet mégis tovább élt számos huszadik századi tanulmányban.¹¹

Vercruysse beszél egy Hollandiában született másik hagyományról is,¹² amely szerint Daniel de Breen, Brenius (1594–1664) „kezdeményezte először, hogy a legfontosabb szociniánus iratokat összerendezzék és nyomtatásra előkészítsék”. Az elmélet szerint Brenius 1664-es halála után Wiszowaty folytatta a munkát, amelynek költségeit Samuel Przykowski fedezte. Brenius életrajza szintén több mint alapos indokot szolgáltat a gyanúra. Jól ismert tény, hogy pacifista nézeteinek élénk recepciója volt a lengyel szociniánus vezetők körében, és hogy ő maga is szociniánus nézeteket

⁹ Nem véletlen, hogy az utókor gyanúja Courcelles-re terelődött. Ahogy Kühler megjegyzi róla: „senki sem kompromittálta magát jobban [ti. a szociniánusokkal való kapcsolattartásban], mint Curcellaeus”, aki baráti hangvételű, kölcsönösen tiszteletteljes levelezésben állt Martin Ruarral, és aki a leeuwardeni kálvinista prédikátorok nyilvános könyvégetését 1641-ben, a következő – a korabeli viszonyok között nem bátorítalan – szavakkal minősítette: „könnyebb lesz azoknak az embereknek [ti. a szociniánusoknak] a látványt, semmint az érvek erejét megcáfolni”. [KÜHLER, W. J.: *Het Socinianisme in Nederland*. 1980. 204.] Szándékában állt a szociniánusok írásait kiadványokon keresztül elterjeszteni, igazolván, hogy azok nem haszontalanok a keresztény morál szempontjából. Erre módja is lehetett, hiszen mielőtt az amszterdami Remonstráns Szeminárium tanára és igazgatója lett volna 1643-ban, a Blaeu-fivérek híres könyvnyomdájában dolgozott korektorként. TRAPMAN, J.: *Erasmus seen by a Dutch Collegiant: Daniel de Breen (1694–1664) and his posthumus Compendium Erasmicae (1677)*. = *Nederlands Archief voor Kerkgeschiedenis* (73.) 1993. 161.] Curcellaeus biztatása bajba is sodorta a Blaeu-kat: 1642 januárjában a hatóságok megtalálták Volkelius *De vera religiones* című művének példányait, amiért a Blaeu-testvéreket 2000 gulden pénzbüntetésre ítélték, a könyveket pedig másnap Johannes Crellius *De Deo et attributis ejus* című művével együtt nyilvánosan elégették. Az ellenfelei által „homo Socinianus”-nak nevezett Curcellaeusnak – bár ő ezt a megnevezést soha nem vállalta – Sandius nem is mulaszt el helyet biztosítani a „Bibliotheca Antitrinitariorum”-ban. [SLEE, J. C.: *De Geschiedenis van het Socinianisme in de Nederlanden*. 1914. 117; 255.; KÜHLER, 205.]

¹⁰ SEPP, C.: *Het Godgeleerd onderwijs in Nederland, tijdens de 16e en de 17e eeuw*. Vol II. Lexde, 1874. 452–454. (VERCRUYSSSE, Jeroom: „*Bibliotheca Fratrum Polonorum*”, 199.)

¹¹ Az elmélet 20. századi képviselője H. de la Fontaine Verwey (*Uit de Wereld van het Boek*. 3. köt. 1976–1979. 168–169.) elsősorban a sorozat díszes tipográfiája miatt (VISSER, 320.) Káldos János is ezt a verziót idézi: KÁLDOS János: *Ungarländische Antitrinitarier II, György Enyedi*. 1993. /*Bibliotheca Dissidentium* 15./ 81.

¹² Vercruysse két modern kiadású könyvet említ a „holland hagyomány” továbbélésének bizonyítására: BIE, J. P.: *Biographisch woordenboek...* Vol. V. 333; és EVENHUIS, R. B.: *Ook dat was Amsterdam*. Vol. III. 1971. 322. (VERCRUYSSSE, 199.) Vercruysse cikke óta további tanulmányok is hivatkoznak a Brenius-tradícióra: pl. TRAPMAN, J.: 162.; VISSER, Piet: *Blasphemous and pernicious: the role of printers and booksellers in the spread of dissident religious and philosophical ideas in the Netherlands in the second half of the seventeenth century*. Quaerendo, 1996. 319. Joggal mondhatjuk, hogy a jelenlegi tudományos konszenzus szerint ez a legelfogadottabb verzió.

vallott, valószínűleg kereskedett is szociniánus szerzők könyveivel.¹³ Akárcsak Courcelles, a híres Blaeu-fivérek nyomdájában korrektorként kereste kenyerét. Egyik fő művét, a *Breves in Vetus et Novum Testamentum annotationes*-t,¹⁴ unokaöccse Frans Kuyper, (a „Bibliotheca” kiadója) jelentette meg 1664-ben, aki a mű szociniánus hangoltsága miatt már ekkor összetűzésbe is került az amszterdami hatóságokkal.¹⁵

A holland művelődéstörténészek körében meghonosodott Brenius-Kuyper elmélethez Ver-cruysse a következő megjegyzést fűzi:

„Ez az elgondolás nem érdektelen, de el kell ismerni, hogy nem nyugszik szilárd alapokon, és ennél fogva kellő óvatossággal kell kezelni.”¹⁶

Az aggodalom jogos, hiszen Sandius Crellius műveinek kiadását „anno videlicet 1665”-re teszi, a Schlichtingius-kötet pedig szerinte „in lucem emissa a circiter 1665”.¹⁷ A kronológiai probléma tehát itt is felmerül, hiszen Kreuzburgban 1663 nyarán határoznak a Schlichtingius-mű megjelenítéséről, 1665-ben minden bizonnyal meg is jelenik, Brenius pedig 1664-ben már halott, Wiszowaty viszont csak 1666-ban költözik Amszterdamba a szociniánus menekültek egyik korábbi állomásáról, Mannheimből.

Az időrend kérdésének megoldásához érdemes szemügyre vennünk annak a Samuel Przypkowski-nak a levelezését, akire, mint ahogy fentebb említettem, a kreuzburgi zsinat rábízta a „Bibliotheca”-sorozat munkálatainak szellemi irányítását és anyagi hátterének a megteremtését. A külföldi szakirodalomban tudott, de kevésbé vizsgált tény, hogy Przypkowski évekig tartó levelezést folytatott a lengyel ügy legnagyobb holland szimpatizánsával, az oudeweteringi remonstráns prédikátorral Johannes Naeranusszal (1608–79).¹⁸ A levelezés túlnyomó terjedelemben annak a gyűj-

¹³ Egy ízben Crellius „Antigrotius”-ából (*Ad librum Hugonis Grotii quem de satisfactione Christi adversus Faustum Socinum Senensem scripsit, Responsio* [Raków, 1623]) rendelt meg egy ízben 25 példányt, ami valószínűsíti, hogy nemcsak saját érdeklődését elégítette ki, hanem egy könyvkereskedő számára is dolgozott. TRAPMAN, 158–160.

¹⁴ VISSER, 318–319.

¹⁵ A hatóságokkal való összetűzés oka, hogy Brenius szociniánus volt: Krisztus földi királyságáról vallott nézetei közelebb álltak a zsidó hagyományhoz, semmint a keresztényhez. TRAPMAN, 165n.

¹⁶ VERCRUYSSSE, 199. „Ces propos ne manquent certes pas d'intérêt, mais il faut admettre qu'ils ne reposent sur aucune preuve solide et dès lors, il convient de les considérer avec prudence.” Másik fontos tanulmányában (*Frans Kuyper (1629–1691) ou les ambiguïtés du christianisme libéral hollandais*. = Tijdschrift voor de studie van de Verlichting 1974. 231–241.) ugyanakkor Ver-cruysse azt állítja, hogy a szociniánus könyveket Kuyper Brenius hatására nyomtatta ki („On a invoqué a l'appui de ce propos ses éditions de textes sociniens ont favorables au socinianisme [Lubieniecki, Bibliotheca Fratrum Polonorum], l'influence importante sans doute de l'oncle Brenius). Azt is elismeri azonban, hogy a pontos életrajzok híján ez a segítség pontosan nem definiálható. („Que Kuyper ait eu pour son oncle des sentiments de sympathie, c'est l'évidence même mais l'on ne connaît pas assez a l'heure actuelle la vie de Brenius et celle de son neveu pour définir ces rapports précision.”)

¹⁷ SANDIUS, 118, 132.

¹⁸ A lengyelek felé való nyitottság családi örökséggént hagyományozódott rá. Apját, Samuel Naeranust, az Amersfoorsche-i remonstráns prédikátort, a dordrechtli zsinat után 1619. július 5-én száműzték hosszú évekre Hollandiából.¹⁸ [VAN SLEE: *De Geschiedenis van het Socinianisme*. 124.] Rostockba ment, és itt kereste meg levélével Martin Ruar, aki lelkeszi szolgálatot ajánlott fel neki Danzigban. A felajánlást a visszatérésben bízva nem fogadta el. [WILBUR, 495–96] Az ifjabb Naeranus 1629–30-ban nagy utazást tett Danzigban, Krakkóban és Varsóban, amely alatt

tési akciósorozatnak a részleteit tárgyalja, amit a holland remonstráns, de legnagyobb sikerrel mégis inkább a kollegiáns és mennonita körök folytattak a lengyel menekültek megsegítésére 1662 és 1665 között. A hat éven át tartó levelezés más szempontból is izgalmas: betekintést nyújt a „Bibliotheca”-project végrehajtásának egyes részleteibe is, aminek kapcsán ráadásul a levelekben több alkalommal felbukkan egy „notórius” erdélyi peregrinus, Frank Ádám (1639–1717) neve is.

Legkorábban Przypkowski 1664. június 20-án keltezett levélében utal az Erdélyből 1660-ban – Szentiványi Márkos Dániel és Rázmán Péter társaságában – az unitárius egyház támogatásával külföldi tanulmányútra induló Frankra:

„...abs te ornatissimus noster Francus in editione librorum Julii Celsi de auctoris mente expiscetur: a per me ipsi negraveris etiam atque etiam peto.” (A szerző akaratából Julius Celsus könyveinek szerkesztésére a jeles Frankot választ ki: kérdem, vajon általam nem gyakorolnál-e ez ügyben rá újból és újból nyomást.)¹⁹

A levél előző mondataiból kiderül, hogy itt Przypkowski saját, Julius Celsus álnéven megírt művéről van szó, *Cogitationes ad initium evangelii Matthei*-ről, amely 1692-ben meg is jelent a „Bibliotheca” sorozatán belül (‘P’ kötet 1–35.).²⁰

1665. március 2-án keltezett levélből pedig már világosan kiderül, hogy Frank Ádám ekkor már gőzerővel a kreuzburgi zsinat által kitűzött feladat végrehajtásán dolgozik:

„Adamus noster Francus apud vos ut audio operis posthumi Jonae Schlichtingii editioni praeest.”²¹

A folytatásból azt is megtudhatjuk, hogy a kiadás fő szervezője, Przypkowski közvetlenül Frank Ádámmal is levelezett:

„Dedi ad hunc bene longae epistolam. Cujus ut tibi legendae copiam faceret petii. Nisi grave est, id uti ab ipso ultro requiras velim.”²²

Ezek a forrásrészletek tulajdonképpen nem szolgálnak nagy meglepetéssel a magyar művelődéstörténészek számára. Frank Ádámtól ugyanis jól ismert az az 1667. február 15-én kelt, az erdélyi egyházzal polemizáló levél, amelyben megindokolja az ifjú Frank, hogy a stipendium fogytával miért

személyes barátságot kötött a szociniánus vezetőkkel. A lengyel gesztus nagyvonalú viszonzására 1661-ben került sor a lengyel menekültek kreuzburgi levele nyomán. A levél hatására Naeranus – nyíltan fölállalva szimpátiáját – a remonstráns „broederschaap” 1662. évi nagygyűlésére egy levelet küldött, amelyben ecsetelte a lengyel szociniánusok nyomorúságos állapotát. A gyűjtési akció, amely inkább a kollegiáns és mennonita körökben folyt sikerrel, 1665-ig tartott.

¹⁹ Universiteits-Bibliotheek van Amsterdam (UBA), Kézirattár, N78c.

²⁰ VERCROUSSE, Jerom: *Bibliotheca Fratrum Polonorum, Tables et Index.* = Tijdschrift voor de studie van de Verlichting. 1977. 386. Amennyiben ekkor Frank Ádám engedett a sürgető kérésnek, akkor nemcsak az első két kötet szerkesztésében lehetett szerepe.

²¹ „Amint hallom a mi Frank Ádámunk az elhunyt Jonas Schlichtingius műveinek szerkesztésével foglalatok nálatok.” UBA Kézirattár, N78e.

²² „Egy igen hosszú levelet írtam neki, és kértem, készítsen egy másolatot, hogy te is elolvashad, amit ha nem esik nehezedre, szeretném, ha még egyszer te is kérnél tőle.”

nem tér vissza Erdélybe sokfelé ágazó egyetemi tanulmányai után.²³ A levél egyik sokat eláruló részlete a Benczédy Gergely 1888-ból származó fordításában így hangzik:

„...életem fenntartásáért és tanulmányaim folytatásáért álmatlanságot és munkát nem kíméltem, sőt éjet-napot izzadtam, egy negyedórát sem engedtem elrepülni, éjjeli álmomat megraboltam (melynek tanúja Crelliusnak és Slichtingiusnak ama két vaskos kötete, melyet miután lemásoltam, rendeztem)...”²⁴

Szerencsére ma már eredetiben is idézhetjük a perdöntő sorokat:

„cujus rei testes esse possunt duo ista granda volumina Crellii et Slichtingii nuper impressa, a me prius in ordinem digesta, et primum istud atque descriptum”²⁵

Felmerülhet a kérdés, hogy mekkora jelentőségű szerepet játszhatott a huszoneves Frank Ádám a nagy jelentőségű könyvsorozat megszületésében. Ezt a szerepet minden bizonnyal tévedés lenne túlbecsülni. Egészen biztosan nem volt például döntési helyzetben. Az előkerült források tanúsága szerint azonban az sem lenne helyes, ha egyszerű „másoló szerzetest” látnánk benne. A „Bibliotheca” megszületése körül valószínűleg három tekintélyes lengyel vezető bábáskodott: Przypkowski, Andrzej Wiszowaty és Stanisław Lubieniecki (1624–1675). 1665-ben egyikőjük sem tartózkodott Amszterdamban. 1657 óta itt élt ugyan egy másik jelentős Danzignból származó literátor, Daniel Zwicker, őt azonban korántsem látták szívesen a szociniánusok legbensőbb köreiből. A Przypkowski-levelezésből kiderül, hogy maga Przypkowski csak Naeranus közvetítésével volt vele hajlandó érintkezni, és csak akkor, ha feltétlenül szükségesnek látszott (a vita kedvéért).²⁶ Frank szerepét a leghelyesebben úgy fogalmazhatnánk meg, hogy egyedül ő élvezte Amszterdamban teljes mértékben a nagy lengyel vezetők bizalmát, akiket ő képviselt a kiadvány holland szervezői körében. Hogy erre a közvetítésre igencsak szükség volt, arra a későbbiekben még visszatérek.

A legújabb kutatások nyomán képet kaphatunk arról is, hogyan vált az ifjú Frank Ádám a lengyel vezetők bizalmasává. A neve eleve jól csenghetett a lengyel körökben, hiszen sziléziai származású apja, id. Frank Ádám a rakóvi rektorságot hagyta ott 1633-ban, hogy a kolozsvári szász unitáriusok prédikátora legyen.²⁷ Egy újonnan előkerült forrás szerint ráadásul Frank Ádám az odera-frankfurti egyetemlátogatásából nem rögtön Hollandiába tért vissza, hanem kitérőt tett a schleswig-holsteini Friedrichstadtba 1663 nyarán,²⁸ éppen akkor, amikor Stanisław Lubieniecki egy utolsó és végleg sikertelen kísérletet tett arra, hogy ebben a holland remonstránsok által alapított, szabad szellemű kisvárosban kompakt módon leteleptse a lengyel menekülteket. Frank Ádám, aki 1662. március 5-e óta hivatalosan is tagja volt az amszterdami remonstráns broederschaap-nak,²⁹ feltehetően

²³ 1660. augusztus 28-án iratkozott be a leideni egyetemre. 1662. december 10-én az odera-frankfurti egyetemen tanult. Tanulmányokat folytatott az amszterdami Remonstráns Szemináriumban is. VAN DE GRAAF, Henk: *Einunddreißig siebenbürgische Unitarier in einem niederländischen Krähennest*. In: *György Enyedi and Central European Unitarianism in the 16–17th Centuries*. 2000. 73.

²⁴ BENCZÉDY Gergely: *If. Franc Ádám levele Amszterdamból, 1667. febr. 15.* = Keresztény Magvető 1888. 28–38.

²⁵ Kiadva: *Transcriptie van de brief van Adam Francke, geschreven in Amsterdam, 15 februari 1667.* = Doopsgezinde Bijdragen 1999. 202–212.

²⁶ UBA, Kézirattár, N78c.

²⁷ SANDIUS, 229–230.

²⁸ LAMBOUR, R. C.: *Aanvulingen op het onderzoek naar het Amsterdamse milieu van Daniel Zwicker (1612–1678)*. = Doopsgezinde Bijdragen 2000. 54–55.

²⁹ LAMBOUR, R. C.: *De familie en vrienden van Daniel Zwicker (1612–1678) in Amsterdam.* = Doopsgezinde Bijdragen 1999. (10. sz. jegyzet.)

a száműzöttekkel próbált szorosabb kapcsolatba lépni kulcsfigurájukat meglátogatva. A levelezés mindenesetre Lubieniecki és Frank Ádám között a források tanúsága szerint még évekig fennmaradt.

A „Bibliotheca” körüli munkálatokba tehát feltehetően Lubieniecki szervezte be Frank Ádámot, és ez új fordulatot adott életének: az 1660 augusztusától 1662 decemberéig tartó két és fél éven keresztül valószínűleg egyszerű erdélyi teológushallgató volt Leidenben és Amszterdamban, odera-frankfurti és friedrichstadti „kirándulásáról” 1663 őszén visszatérve azonban „egy új világ nyílt meg előtte”. 1684-ben Misztótfalusi Kis Miklós már a tipográfus mesterség „félístenei” között emlegeti,³⁰ de már 1667-es levelében szakmai tekintélyként szólal meg nyomdászati kérdésekben. A kor legdivatosabb, elit szakmájának a kitanulását annak köszönhetette, hogy lengyel mentorai rábízta a számukra nagy jelentőségű, monumentális sorozat első két kötetének szerkesztését.

Frank szerepét a „Bibliotheca” kivitelezésében Przytkowski 1665. július 6-án Naeranushoz írt levele mutatja meg a legárnyaltabban.³¹ A forrás azért is különösen érdekes, mert rávilágít a témával kapcsolatos egyik alapkérdésre is, nevezetesen, hogy a hollandok részéről kik állhattak a „Bibliotheca”-project mögött.

Przytkowskiak levele tartalmaz egy rövid kivonatot Franknak két – Stanisław Lubienieckihez küldött – üzenetéből, amely rávilágít arra, hogy 1665 elején az idősebb lengyel szociniánus vezetők és holland szimpatizánsaik viszonya korántsem volt mentes a félreértésektől. Mivel a levéletét tekinthető egy újonnan előkerült, eddig sehol nem publikált Frank Ádám-levélnek, s mint ilyen figyelemre tarthat számot, nem haszontalan szó szerint ideidézni:

EXCERPTA

Ex epistola D. Adami Franci ad Gener. Stanisl. Lubiencium data 21. Martii.

Quod attinet ad illa quae de filio Metaphorico addidimus ab auctore ipso conscripta, egeram antehac de iis cum D. Poelymburgio et D. Pontano, qui nihil in iis deprehendere potuerunt, absurdi. Ulterius de eo cum iis agere et simul iis indicare, Slichtingium talia in Commentarii suis habere, vix tutum est. At ut cum D. Nerano de eo conferam amici nullo modo permittunt: quae de causa vero ignoro.

Ex epistola ejusdam 21. April data

Placuerint sane nobis valde literae Generosorum Schlichtingorum: et quidem eo nomine, quod in scriptis parentis p.m. nihil velint omitti vel addi; neque etiam in gratiam trium aut quatuor locorum quae Gener. Przypcovius omittenda esse censuerat, ulla folia velint recu[d?]i. Idem et D. Naeranus et eum eo etiam aliquibuscum super hoc negotio egi, illa nulla ratione debere omitti judicant. Imo ille (D. Naeranus) existimat nobiscum tyrannidem esse haud exiguum in scriptis alicujus quaedam vel mutare vel omittere, praesertim in scriptis tanti viri quantus fuit Slichtingius, cujus ingenium eruditonem et iudicium merito totus mirabitur orbis literatus; quique ipse Commentaria sua noluit cujusdam censurae subiici.³²

³⁰ Misztótfalusi Kis Miklós levele Teleki Mihálynak és Tófeus Mihály püspöknek Amszterdamból 1684. augusztus 15-én. (Adattár, 313.)

³¹ UBA, Kézirattár, N78g.

³² UBA, Kézirattár, N78k-hoz csatolva, valójában az N78g levelet egészíti ki.

KIVONAT

Frank Ádámnak a nemes Stanisław Lubienieckihez írott, március 21-én keltezett leveléből

Ami azt illeti, amit a szerző saját kézírata alapján a filius metaphoricus-ról betoldottunk, korábban megbeszéléseket folytattam róluk Poelemburg és Pontanus úrral, akik értetlenkedvén abból semmit fel nem fogtak. Ráadásul arról velük beszélni, és hasonlóképpen jelezni nekik, hogy Slichtingius a Kommentárjaiban ilyeneket vetett papírra, aligha biztonságos dolog. Hogy erről Naeranus úrral beszéljek, a barátaink semmiképpen nem engedték, hogy mi okból, magam sem tudom.

Ugyanő levele április 21-én

A nemes Schlichtingius írásai mégis igen nagy tetszést arattak nálunk: azért pedig, mert a kegyes emlékezetű szerző szövegeiből nem akarnak semmit elhagyni vagy azokhoz hozzárakni; még azon három vagy négy hely közül sem akarnak egyetlen egy ívet sem visszautasítani, amelyeket a nemes Przyckowski kihagyni látott volna jónak.

Naeranus úr és mások is, akikkel erről tanácskoztam, úgy ítélik meg, hogy semmilyen okból nem szükséges azokat kihagyni. Ő (Naeranus úr) velünk együtt egyenesen durva zsarnokságnak tartja más szövegét megváltoztatni, vagy abból kihagyni részeket, különösen egy olyan férfiú esetében, mint Slichtingius volt, akinek szellemi erejét, műveltségét és meggyőződését joggal csodálja az egész literátus világ. Ezért ő maga nem szeretné, ha a Kommentárját bármiféle cenzúrának vetnék alá.

A levélrészlet pontosabb megértéséhez fontos lejegyezni azt a szövegekörnyezetet, ahová Przyckowski Frank Ádám fenti szavait beilleszteni szánta.

Petieram ab eo, quia cum filiis Jonae Schlichtingii p[iae] m[emoriae] sanguine et affinitate conjunctus est, daret operam, ut in omittenda illius inauspicatae metaphoraee mentione, existimationi defuncti consuleretur. Fecit id quidem, nec mala, ut existimo fide. Sed ab eo qui editioni praeerat, non semel certior factus est, praecipuos vestratium, teque adeo ipsum, nihil in istis de metaphoricis filio verbis deprehendere potuisse absurdi. Inde lentior in eo negotio, cognatis praecipue et affinis Slichtingii dehortantibus factus est. Quod ut melius intelligas, verba ex duabus Adami Franci epistolis in peculiari charta descripta exhibeo. # Ex iis vides quam indigne sibi imponi passus fuerit, qui ex istis ipsis Ad. Franci verbis satis intelligere potuerit cum D. Poelymburgio et D. Pontano (in tertia epistola et D. Galenum admiscet) ea de re nisi forte obiter et perfunctorie: et (ut loquuntur) inabstracto dumtaxat actum non esse; nec illis indicatum esse Schlichtingium talia in Commentariis suis habere: neque id ipsis indicari editioni deproperandae tutum fuisse. Neque adeo tecum ea de re Ad. Francum nescio quibus amicis non permittentibus, contulisse. Nam quod tyrannidem esse censoris aliena scripta supprimeri aut interpolare inertis auctoris: idem ego quoque statuo. idem et de ipso Slichtingii scripto sensi: antequam in eo tam enormis lapsus deprehendissem. Habes igitur specimen quam facile noster decipi solet.³³

Kértem tőle [ti. Lubienieckitől], mivel a kegyes emlékezetű Jonas Schlichtingius gyermekeivel vérrokonságban van, adja oda a művet, hogy ama baljóslatú metafora említésének elhagyásáról kialakult véleményről tanácskozzunk. Azt mondta, hogy

³³ UBA, Kézirattár, N78g.

ne a rosszból ítéljek, ne veszítsem el a bizalmamat. De az, aki a szerkesztői munkálatokat végzi, nem egyszer bizonyosan állította, hogy közületek a legkiválóbbak, te magad is, értetlenkedvén semmit azokból a metaphoricus filius-ról szóló szavakból megérteni nem tudtok. Amit hogy jobban megérts, idézem Frank Ádám két, saját maga által írt levelének szavait. [Ide szánta beszúrni a két levelet Przyrkowski.] Ezekből láthatod, milyen méltatlan helyzetben érezte magát, aki világosan megérthette magának Frank Ádámnak a szavaiból, hogy eddig a dologról nem beszéltek Poelymburgus úrral és Pontanus úrral (a harmadik levélben Galenus úr is bele van keverve), hacsaknem esetleg futólag elintézve (és úgymond) elméletileg; hogy nem mondták nekik, hogy Slichtingius a Kommentárjaiban ilyeneket vetett papírra; és hogy nem biztonságos nekik ezt a sietve elkészítendő kiadás szempontjából elmondani. Sőt Frank Ádám nem tanácskozhatott veled sem erről a dologról, mivel nem tudom milyen barátok ezt megtiltották neki. Hogy zsarnokságnak ítéled más szövegéből a szerző akarata ellenére elhagyni vagy hozzátenni, én is ugyanezt állítom. Én is éreztem ezt a Slichtingius-szöveg esetében, még mielőtt ezt a hatalmas tévedést beláttam volna. Íme egy példa, milyen könnyen szokott megtévedni a magunkfajta.

Az idézet rávilágít arra, hogy a bizalom a hollandok és a lengyelek között korántsem volt magától értetődő. A lengyel vezetők tisztában lehettek az 1653-as rendelet következményeivel, és a távolból nehezen mérhették föl annak hollandiai társadalmi támogatottságát. A remonstráns egyház társadalmi bázisát a liberális és befolyásos holland politikai elit alkotta, akik számára a lengyel szociniánusok kapcsolatkeresései az 1620-as évektől kifejezetten tehernek számítottak. A konzervatív Voetius jól taktikázott, amikor a remonstránsok elleni támadás középpontjába nem a predesztináció körül folyó vitákat, hanem a szociniánus eszméket állította. A gazdag és politikai befolyással bíró városi elit ezáltal – a dordrechtli terror után – pacifikálhatóvá vált, de egyúttal maradt eszköz, szükség esetén, a megfenyítésükre is.³⁴ A politikailag érzékeny remonstráns egyház ezután úgy lépett föl, hogy még a látszatát is kerüľje annak, hogy a lengyel szociniánusokkal bármiféle kapcsolata lenne. A sokat tapasztalt Przyrkowski már évtizedek óta érzékelhette a remonstránsok kelletlen, mindenféle közeledést hűvös hallgatással fogadó taktikáját,³⁵ ezért dönthetett a kényes szövegrészek esetében inkább az öncenzúra mellett. A remonstránsok tömegbázisát illetően feltehetően nem is tévedett nagyot. Éppen Frank Ádám híres 1667-es leveléből tudjuk, hogy még 1662–65-ös adakozás során is a jóval tőkeerősebb remonstránsok alig gyűjtötték össze a remélt összeg egy hetedét. „A többi pénzt [azaz a fennmaradó 6/7 részt] adták a mennoniták, azok különösen, kik magán Collégiumokat látogatnak, s kik számra nézve határtalanul távol állnak a remonstránsoktól, sokan olyanok, kik varrással és szövással szereztek össze egy kis pénzt”, és akik „készek voltak harmad-

³⁴ Amikor például I. Rákóczi György elfogatta, felbontatta majd Hollandiába visszaküldette a szociniánus vezető, Jan Stoiński (Statorius) idősebb Frank Ádámnak címzett levelét 1638-ban, Voetius propaganda-hadjáratba fog a remonstránsok ellen, amire az ad neki alkalmat, hogy a levélben véletlenül felbukkan Uyenbogaert neve. L. MIKLÓS Ödön: *Statorius János lengyel szociniánus lelkész levele Frank Ádám kolozsvári unitárius lelkészhez 1638-ból.* = *Keresztény Magvető* (52.) 1919. 68–84.

³⁵ 1632-ben Ruarus és a többi lengyel vezető levélben kereste meg Episcopust, hogy a két egyház között szorosabb barátság szövődhessen („ut amicitia inter utrasque Ecclesias arctior constituatur”): az 1619-es lengyel segítségnyújtási gesztusok dacára kísérletük hűvös hallgatással találkozott. A ma is olvasható levélre írt kurta megjegyzés szerint: „Is niet geantwoord”, nem lett megválaszolva. Kühler utal rá, hogy a lengyelek 1662-ben Naeranuson keresztül még egy kísérletet tettek a közeledésre, azonban hogy ez is gyümölcstelen maradt, azt Kühler szerint éppen a kolozsvári gyülekezet 1697. május 18-án kelt, a tűzvész miatti segélykérő levele mutatja, amelynek bevezetője utal arra, hogy a szorosabb kapcsolat még most is hiányzik [KÜHLER, 205].

negyedízbén is adakozni”.³⁶ Przypkowski nem számolt azonban azzal, hogy a remonstráns egyházban vannak az elithez lazábban kötődő, inkább a személyes lelkiismeretre súlyt helyező egyéniségek is, akik adott esetben készek szembehelyezkedni az egyházukban uralkodó trenddel. Az ebben rejlő lehetőségeket, akkor és ott: azaz a helyszínen, a fiatal Frank Ádám jobban érezhette. Ezért is fedhette föl Naeranus előtt – Przypkowski és a többi lengyel tanácsadó intése ellenére, de minden bizonnyal Lubienieckivel egyeztetve – Schlichtingius teológiai szempontból merész utalásait. A levél tanúsága Johannes Naeranus humanista módon az erasmusi „bonae litterae”-re és a szerzői szuverenitásra hivatkozva utasítja vissza a Schlichtingius-szöveg megkurtítására irányuló lengyel javaslatokat. Az óvatossághoz szokott Przypkowski a kedvező hír hallatán nem is habozik Naeranustól elnézést kérni az utólag már felismert „enormus lapsus”-ért.

Érdeemes végül pár szót ejtenünk a „Bibliotheca” kiadójáról, Frans Kuyperről (1629–92), aki egészen az 1692-ben bekövetkező haláláig egyik legaktívabb tagja volt a nagybátyja, Daniel Brenius által 1646-ban alapított amszterdami kollégiumnak.³⁷ Kuypernek mind a kollegiáns körökben tett megnyilatkozásait, mind könyvkiadói szerepét ellentmondásosan ítélték meg a kortársak. Általánosan is elmondható, hogy a korabeli Európa könyvnyomtatásának nyomasztóan jelentős hányadát előállító Amszterdamban a tiltott könyvek kiadása nem egyszerűen a szellemi útkeresés egyik fontos eszköze volt, hanem egyúttal komoly üzleti vállalkozásnak is számított. Ez alól valószínűleg nem volt kivétel a „Bibliotheca” sem, amit – korabeli források szerint – jórészt egyszerű sznobizmusból vásároltak a tehetősebb polgárok.³⁸ Az üzleti szellem a kortársak szerint utóbb különösen eluralkodott Kuyperen, ezért a „Bibliotheca” után 1667-ban immár arra vállalkozott, hogy kinyomtassa Stanisław Lubieniecki háromkötetes, bonyolult illusztrációkkal teletűzdelt művét, a *Theatrum Cometicum*-ot. Piet Visser 1995-ös cikke szerint Kuyper e kiadvánnyal még nagyobb extra profíttra próbált szert tenni: bár a határidőket nem tartotta be, a bonyolult illusztrációkat nem pontosan nyomtatta ki, és eleve aránytalanul magas költségeket számolt fel, a *Theatrum* elkészültével további költségekkel fejelte meg a Lubienieckinek benyújtott számlákat. Az eset kapcsán újabb bizonyítékokat találhatunk Frank Ádám és Lubieniecki szoros viszonyára. A *Theatrum* kinyomtatásában is aktív szerepet játszó Frank képviselte ugyanis Kuyper közvetlen környezetében Lubienieckit a források szerint egyre elmérgesedő konfliktusban.³⁹

A szintén Lubieniecki védelmében Kuyper ellen kikelő Johannes Naeranus Gerard Brandthoz írt levelében egy „pénzsajtoló”-nak hívja Kuypert, aki, „bár azt hittük, kezünkben tudjuk tartani,

³⁶ BENCZÉDY, 35.

³⁷ Kuyper különösen két témában hallatta hangját. Képviselte egyrészt Daniel de Breen pacifizmusát a kollegiánsok között az általa nagyra tartott nagybácsi halála után: Trapman szerint még Breniusnál is radikálisabb módon (TRAPMAN, 163). Másrészt a nagy jelentőségűnek tartott, az első Spinoza-recepciónak tekintett *Bredenburgse twisten*-ben Bredenburggal szemben a Spinoza ellen fellépő kollegiánsok élére állt. A konfliktus okozta a kollegiánsok történetének egyetlen schizmáját az 1680-as években. (L. ISRAEL, Jonathan I.: *Radical Enlightenment, Philosophy and the Making of Modernity 1650–1750*. 2001. 342–358).

³⁸ L. 6. jegyzet.

³⁹ 1670. december 22-én mindenestre Stanisław Lubieniecki egy „Memoralie”-t készített Frank Ádám számára a *Theatrum Cometicum* példányainak elszámolásáról. A Memoralie-ből világosan kiolvasható, hogy Kuyperral Lubieniecki az elkészült példányszámok sorsát és értékét illetően évekkel később sem tudott megegyezni. Lubieniecki néhol emlékezetből próbálja a neki felszámított példányok valódi sorsát tisztázni. Az iratból kikövetkeztethető, hogy az elmérgesedő konfliktusban Lubieniecki megbízásából Frank Ádám végzett konkrét egyeztetéseket Kuyperral. UBA Kézirattár, Ar¹.

valójában olyan, mint az angolna farka (een ael bij de staert)⁴⁰, azaz agyafűrt, megbízhatatlan karakter, aki kicsúszik az ember kezéből.

Úgy vélem, a fenti Przyrkowski-levelek idézeteinek tükrében (ti. hogy Frank Ádám Naeranuszal egyeztetette a „Bibliotheca” szerkesztésének egyes részleteit) a mondat első fele árulkodó („bár azt hittük, a kezünkbe tudjuk tartani”). Az 1664-ben elhunyt Daniel Brenius szerepét aligha érdemes hangsúlyozni a „Bibliotheca” kapcsán. Frans Kuypert inkább Prypkovszki kérésére Naeranus és a köréje csoportosuló remonstráns és kollegiáns vezetők biztathatták a „Bibliotheca” kiadására, valamikor 1664 tájékán. A Frank Ádám-féle levélbetét el is árulja a fontosabb vezetők nevét: Naeranus mellett a remonstráns Arnold Poelenburg,⁴¹ Isaac Pontanus⁴² és a mennonita háttérű kollegiáns vezető, Abrahamsz. Galenus.⁴³

Piet Visser cikke szerint Lubieniecki azért kérte kétségbeesetten a Kuypert „angolnafarokként” tipologizáló Naeranuszt és a kollegiáns Joachim Oudaant, hogy járjanak közben az érdekében, mivel nem citálhatta Kuypert végső esetben a magisztrátus elé – éppen a frissen megjelent és a hatóságok által azonnal betiltott „Bibliotheca” miatt. Visser e konfliktus forrásaira alapozza teóriáját arról,⁴⁴ hogy kik állhattak a „Bibliotheca”-project finanszírozásának háttérében. „Eddig – írja Naeranus Gerard Brandthoz írott levelében – [Kuypert] a kollegiáns barátai, a fejőstehenei kedvét kereste...” (De vrinden van't collegy, sijn melck koeyen, onsiet hij tot noch toe). Az egyik „melck koe” meg is van nevezve a levélben: a volt rotterdami polgármester (aki egyúttal a Kelet-Indiai Társaság igazgatója is volt) rendkívül gazdag fia, az egykori remonstráns Jan Hartigveld (1616–78), aki az apja halála után váratlanul visszavonult az arisztokrata közéletből és a remonstráns egyházból, és puritán életvezetés mellett minden idejét a kollegiáns ügyeknek szentelte. A másik „fejőstehén” Visser szerint a hasonlóan gazdag Abraham Lemmerman (?–1694) volt, aki – Kuypert legbefolyásosabb támogatójaként – az amszterdami kollégium életében játszott meghatározó szerepet. A Visser-teóriát mindenestre megerősíti, hogy az 1665-ös fent idézett Przyrkowski-levél szerint Frank

⁴⁰ Mivel Piet Visser sem eredetiben idézi az óholland szöveget, én is csak az ő angol verzióját tudom idézni. Úgy vélem azonban, hogy a szöveg értelme ebből is egyértelmű: „even though we thought we had him in our hands, we actually have ‘een ael bij de staert’ [literally ‘an eel by the tail’ meaning he is a slippery character]”. VISSER, 321.

⁴¹ Poelenburg és Pontanus alakja Frank Ádám 1667-es levelében is feltűnik. A nem sokkal azelőtt (1666. október 30-án) elhunyt Poelenburgról Frank mint jótevőről emlékezik meg. Poelenburg (1628–1666) szintén a Remonstráns Szemináriumban tanult Courcellaustól, és annak halála után (1659) ő veszi át a Szeminárium vezetését. 1665-ben Limborch-hal közösen adják ki *Episcopus Opera Theologica*-ját. Zilverberg, S.B.J. szerint eszménye előbb a holland keresztény egyházak egyesítése volt, később ennek kudarcát belátva a remonstráns broederschaap apológétája lett. (*Biografisch lexicon voor geschiedenis van het Nederlandse protestantisme* (BLNP). 1968. 361–362.)

⁴² Pontanus (1625–1710) csak rövid ideig volt a Remonstráns Szeminárium „hoogleraar”-ja (1666–1667). Pontanus ugyanis egyúttal az amszterdami remonstráns broederschaap prédikátora is volt, és a két tisztség egy ember számára soknak bizonyult. Pontanus a prédikátorságot választotta, a Szemináriumban pedig ekkor választották a helyére Philippus van Limborch-ot. 1682-ben gyűjtést szervezett a francia menekültek javára. Az 1650-es években szembenállt a kollegiánsokkal kritizálva a „vryjheid van spreken” gyakorlatát. (BLNP, 297–298.) Pontanusról Frank Ádám már ambivalensen emlékezik meg. Egy ízben konfliktusba is keveredik vele a remonstránsok adakozásra való kellenlensége miatt. Ugyanakkor megemlíti Pontanus korábbi jótéményeit is (minden részletezés nélkül).

⁴³ Abrahamsz. Galenus (1622–1706) a kollegiánsok legnagyobb hatású vezetője. A vryj spreken elkötelezett védelmezője, aki a „premilleniumi” egyházak állapotát megreformálhatatlannak tartván nagy jelentőséget tulajdonított az egyéni megvilágosodásnak. FIX, Andrew C.: *Prophecy and Reason. The Dutch Collegiants in the Early Enlightenment*. 1990. 97–103.

⁴⁴ VISSER, 320–321.

Ádám jóváhagyta a Schlichtingius-kötet tervezetét az amszterdami kollegiánsok legnagyobb hatású vezetőjével, Galenuszal.⁴⁵

A Frank Ádámmal kapcsolatos források tehát szépen kiegészítik, időnként árnyalják a „Bibliotheca” megszületéséről szóló eddig megjelent szakirodalmat, különösen a legizgalmasabb időszakot, a munka kezdetének pillanatait illetően. Mire Andrzej Wiszowaty megérkezik Mannheimből, hogy átvegye Franktól a szerkesztői munkát (1666), a jelentős sorozat első két vaskos kötetét – Johannes Crellius és Jonas Schlichtingius műveit – már Erdélyben is kézbe vehetik az európai hírnű kiadvány iránt érdeklődő olvasók.⁴⁶

B. KIS ATTILA

Egy esztergomi köznemes, Somogyi János (†1782) könyvtára.* A 18. század utolsó harmadától Magyarországon megnövekedett a nemességnek a művelődésében, a magyar nyelv kiművelésében játszott szerepe. Korábban a tudományos élet megszervezésével többnyire értelmiségiek próbálkoztak latin nyelven. A 18. század végéig a latin volt az országban együttélő iskolát végzettek közös nyelve, ez tette lehetővé az európai tudományossággal a közvetlen érintkezést. A latin az országnak 1844-ig hivatalos nyelve maradt, a katolikus egyházban pedig még ennél is jóval tovább használták a felsőbb oktatásban és a liturgiában. A 18. században a magyarországi peregrináló ifjak latin tudását még megcsodálták külföldi egyetemeken, ám a latin nyelv egyre gyakrabban bizonyult kevésnek külföldi protestáns egyetemeken a nemzeti nyelvű oktatás bevezetése miatt. Magyarországon is gyakoribbá váltak az ország nyelvének, a magyarnak sokirányú kiművelését szorgalmazó próbálkozások. Az „ész századá”-ban egyaránt akadtak egyháziak és világiak, akik az egyéni és közösségi élet megújítására irányuló törekvéseiket már magyarul fogalmazták meg. A vallásos megújulási mozgalmak is az élet egészének átalakítására tettek kísérletet. A pietizmus a század első felében az evangélikus egyház és az evangélikus közösségek reformját szorgalmazta,¹ a század közepétől a Lodovico Antonio Muratori nevével fémjelzett reformkatolicizmus pedig a jezsuiták

⁴⁵ Piet Visser cikkében arra is kísérletet tesz, hogy a téves Blaeu-attribúció helyett megállapítsa a „Bibliotheca” nyomdászának valódi kilétét. Az ő javaslata Daniel Baccamude. Visser abból indul ki, hogy Oudaan és Lubieniecki műveit Baccamude nyomtatta ki Kuyper számára. Megállapítását tipográfiai érvekkel is alátámasztja. VISSER, 320.

⁴⁶ Mint Frank Ádám írja 1667. február 15-i levelében: „Indicate quae an Preussius vel Schlichtingii, exemplaria aliquot operam Crelii et Schlichtingii ad vos transmissert.” (Jelezzétek vissza, kérlek, hogy Crellius és Schlichtingius művének néhány példányát Preussius vagy Schlichtingius családja elküldte-e számotokra.). Az 1653-as rendeletre hivatkozva Holland tartomány Legfelsőbb Bírósága 1674. július 19-én az alábbi könyvekkel egyetemben tiltotta be a „Bibliotheca Fratrum Polonorum”-ot: Lodewijk Meyer *Philosophiae Sacrae Scripturae Interpres*-e, Hobbes *Levithan*-ja, és Spinoza *Tractatus Theologico-Politicus*-a. 1677-ben ehhez társult még Spinoza *Opera Posthuma*-ja, benne az *Etikával*. A kötetek mégis eljutottak a kor leghíresebb szellemi reprezentánsainak könyvtárába: Isaac Newton-éba éppúgy, mint John Locke-éba vagy John Milton-éba.

* Készült a Pázmány Péter Katolikus Egyetem Bölcsészettudományi Karának Szlavisztika–Közép-Európa Intézet, Nyugati Szláv Kulturális Kutatócsoport esztergomi műhelyében.

¹ CSEPREGI Zoltán: *Magyar pietizmus, 1700–1756. Tanulmány és forrásgyűjtemény a dunántúli pietizmus történetéhez.* Bp., Teológiai Irodalmi Egyesület, 2000. /Adattár XVI–XVIII. századi szellemi mozgalmaink történetéhez, 36./

által kézben tartott vallási formalizmust akarta megváltoztatni.² A század közepe után a francia felvilágosodás is egyre több szálon hatott. A bécsi kormányzat egy ideig bátorította ezen törekvéseket. Köznemességünk egy része érzékenyen reagált a változásokra.

A század közepe körül növekedett a megjelent művek közt a világi témájúak aránya. Az olvasók túlnyomó része a nemesség közül került ki. Bíró Ferenc e folyamatot így jellemzi:

„... létrejött a változásokat immár magában rejtő helyzet, hiszen megszületett a felvilágosodás-kori magyar irodalom majdani két főszereplője: a művelt, a barokk világtól egyre távolodó, a dolgokat egyre inkább a saját szemével néző nemes és a világiak igényeihez alkalmazkodó, azaz: laicizáló egyházi értelmiség.”³

A bécsi testőrírók működésében már a szépirodalom játszotta a fő szerepet.

A változásokat jól tükrözi a könyvkiadás, a folyóiratok megjelenése, továbbá a magyar nyelv ügyében megfogalmazott gondolatok a II. József halála utáni országgyűlésen. Vajon kitapinthatóak-e ezek a folyamatok köznemességünk magánkönyvtáraiban, olvasmányában? Mennyiben vannak e könyvtárakban reformokat sürgető kiadványok?

Az utóbbi két évtizedben örvendetesen megszorodtak a könyvtártörténeti kutatások, de azok csak a 18. század közepe előtti korok könyvjegyzékeit veszik számba.⁴ A 18. század második felének könyvkultúrájáról ugyan sokat tudunk, ám a kutatások itt elsősorban a jelentős és máig fennmaradt magán- és egyházi könyvtárakra irányultak. A nem kiemelkedő szerepet játszó köznemesség könyvtárainak rendszeres kutatása még nem kezdődött meg, sőt az alkalmi feldolgozás, forrásközlés is ritka. Pedig nem volna érdektelen a nemesség művelődési helyzetéről régióként szűrőpróba-szerű vizsgálatot végezni, áttekinteni az akadémiát végzetek, sőt egyetemre is eljutó, aztán legfeljebb a vármegyei életben tevékenykedő személyek könyvtárait, olvasási szokásait. Ehhez a munkához bőséges a forrásanyag. Az ország különböző részein elvégzett vizsgálatok tanulságos összevetésekre adnának lehetőséget.

Az alábbiakban egy esztergomi nemes, Somogyi János (†1782) hagyatéki könyvtárát⁵ vizsgáljuk meg. A hagyatékból árverésre került könyvek jegyzékét egy 1782-ben megújított rendelet szerint át kellett néznie árverés előtt az illetékes revizornak. Az általa megjelölt könyveket a továbbiakban úgy kellett kezelni, mint a tiltott könyveket.⁶ Könyvrevizorokat az újonnan létesített

² SZELESTEI N. László: *Lodovico Antonio Muratori művei Magyarországon a 18. század második felében.* = Magyar Könyvszemle 2000. 27–42.

³ BÍRÓ Ferenc: *A felvilágosodás korának magyar irodalma.* Bp., Balassi, 1994¹. 15.

⁴ A Monok István-vezette munkatársak számbavették és közzétették az intézményi- és magánkönyvtárakról fennmaradt jegyzékeket (1983-tól: Könyvtártörténeti füzetek, 1–9), jó ütemben folyik e jegyzékek kiadása (1983-tól: Adattár XVI–XVIII. századi szellemi mozgalmaink történetéhez, 11–18 [törtszámjegyekkel], továbbá 1991-től külön sorozatban tanulmányok: Olvasmánytörténeti dolgozatok, 1–7).

⁵ Magyar Országos Levéltár, C-67, Helytartótanácsi Levéltár, Departamentum litterario-politicum, 1782, Universitas Budensis, Fons 24, pos. 14.

⁶ A Magyar Királyi Helytartótanács 1782. szeptember 26-án kelt rendeletét az 5795. számú irat tanúsága szerint szétküldte az ország valamennyi törvényhatóságának.

Si quidem relate ad libros auctione distrahendos clementer ordinare visum sit Sacratissimae Suae Majestati, ut Regulae hactenus vigentes porro quoque observentur; nempe: Librorum sub hasta vendendorum specifica connotatio concernenti Revisori exhibeatur, qui Libros prohibitos delectis, eosque in Depositorio officio reponet; dein vero duplicem connotationem tam nempe super libris prohibitis, quam et iis, qui ibidem nondum noti sunt, conficiet, eamque suo loco exhibebit, ut sic tam, quoad censurae obnoxios, quam admittendos, ac posteriorum quidem intuitu Cathalogus praevia

akadémiák mellé neveztek ki.⁷ Az esztergomi megyegyűlés Somogyi János könyveinek jegyzékét a helytartótanácsához, és nem a területileg illetékes revizorhoz küldte el, mert a revizori hivatal felállításáról még nem értesült.⁸ Az általunk alább közölt könyvjegyzék külfetére az a megjegyzés került, hogy a jegyzéket a város a királyi egyetem revizorához, Lakits György professzorhoz küldje el. A könyvek további sorsáról nincs tudomásunk, a revízióra küldött jegyzék leírásai azonban pontosak, impresszumatokat is tartalmaznak, a művek, sőt azok kiadásai azonosíthatóak.

Vizsgálatunkban összehasonlító anyagként Bogyai Pál (†1762), Hrabovszky László (†1786) és Gombos Antal (†1794) könyvjegyzégeit használjuk. Bogyai Pál Zala vármegyében élt, jegyzéke 77 tételes.⁹ Hrabovszky László (született 1710 körül) Esztergom vármegye főjegyzője volt, 1754-ben alulmaradt az alispáni választáson, 1755-től Békés vármegyében nyerte el az alispánságot, e tisztséget 1781-ig viselte, 1764-ben országgyűlési követvé is megválasztották. Könyveinek (106 tétel) egy része tanulmányi idejéhez és minden bizonnyal még esztergomi tartózkodásához köthető.¹⁰ Gombos Antal Bács megyei táblabíró Nemesmilitcsen halt meg, könyvjegyzéke 37 tételt tartalmaz.¹¹ E három jegyzék leírásai impresszumatok nélküliek.

Somogyi János könyveinek egy részét bizonyára iskolázása során szerezte, feltehetően Nagyszombatban. Tanulmányi célokat szolgálhatott Cyprianus Soarez retorika tankönyve (nr. 31), Georgius Kees polgárjogi tankönyve (nr. 15), Bartholomaeus Cartagena *Enchiridionja* (nr. 49), bizonyára az Ovidius-kötetek (nr. 44–45), Plautus (nr. 51) és Comenius négy nyelvű *Orbis pictusa* (nr. 21). Régi kiadású könyv csak néhány akadt könyvtárában, ilyen az első helyen leírt Plinius Secundus. Talán tanulmányai során szerezte meg a jezsuiták amerikai missziójáról szóló kötetet is (nr. 11).

A nemusi könyvtárak közös jellemzője, hogy azokban a könyvek jelentős része jogi és történelmi. Somogyi könyvtárában ilyenek: Werbőczy *Tripartituma* (nr. 59), az országgyűlési törvények (nr. 28), a *Forma processus criminalis* (nr. 3), Thuróczi László magyar királyokról írt műve (nr. 2), Lisznyai Pál *Magyaroknak krónikája* (nr. 48), Johann Georg Schwandtner forráskiadványa, a *Scriptores rerum Hungaricarum* (nr. 16). Nicolaus Reusnernek a magyarországi 16. századi törökkel vívott harcát leíró kötetét Kalocsán adták ki újra (nr. 12). Johannes Rigler értekezése ártalmas ételekről szól (nr. 18), Athanasius Kircher természettudományos munkája a földalatti világról (nr. 47). Gyakorlati igényt elégített ki a pénzváltási kötet (nr. 56).

Somogyi János könyvtárában a szokásosnál nagyobb arányban találhatóak meg a vallásos/ájtatossági, ismeretszerző és szépirodalmi művek. Ezek tekintélyes része magyar nyelvű. Természetesen ezeket nem szemlélhetjük elkülönítve a latin nyelvűektől, de az arány feltűnően magas. 60 könyv közül 17 magyar nyelvű.

ratione rectificatus, inscriptoque eidem, „admittatur” aut si Typus edendus foret, „imprimatur”, requisita subscriptione firmatus, concernentibus, fine instituendae Licitationis extradetur.

Hinc ad ipsum praetitulatis Dominationibus Vestris, fine observaminis, insituendaeque solitae publicationis, ut nempe per venditores Elenchus librorum vendendorum praevis, antequam veni exponantur, concernenti Revisori exhibeatur, hisce intimum duxit hoc Locumtenentiale consilium.

⁷ II. József cenzúrarendeletéről I. KOSÁRY Domokos: *Művelődés a XVIII. századi Magyarországon*. Bp., Akadémiai Kiadó, 1996³. 524–529.

⁸ Cum autem ubinam sit officium Revisoratus Librorum, nobis haud constat.

⁹ Bogyai Pál hagyatékának könyvjegyzékét Monok István szívességéből használhattuk, ő bocsátotta rendelkezésünkre annak fénymásolatát. A jegyzék lelőhelye: Zalaegerszeg, Zala Megyei Levéltár, Megyei közgyűlési jegyzőkönyvek, Protocollum, 1762.

¹⁰ Hrabovszky László hagyatéki könyvjegyzékéről (a jegyzék közlésével együtt) I. HÉJJA Julianna Erika: *Egy XVIII. századi Békés vármegyei kisnemes, Hrabovszky László olvasmányai*. = Magyar Könyvszemle 2001. 351–355.

¹¹ Gombos Antal hagyatékának könyvjegyzékét I. ZSOLDOS Benő: *Egy 18. századbeli bácsmegyei táblabíró könyvtára*. = Magyar Könyvszemle 1910. 284–285.

A könyvjegyzék összetétele alapján magától értődő, hogy magyar nyelvű Bibliája volt Somogyinak, a Káldi fordítás első kiadása (nr. 5). Biblia-magyarázata Bernardus Lamy *Apparatus Biblicus* (nr. 8). A Biblia jobb megértését is szolgálta a zsidó szokásokról szóló kötet, a *Ritus ac mores Haebreorum* (nr. 17) és Augustin Calmet egy műve (nr. 34). Az ószövetségi mondásokat tartalmazó kötet az esztergomi nyomda terméke 1764-ből (nr. 13). A hitbuzgalmi, ájtatossági könyvek magas számának Somogyi vallásossága mellett az is oka lehet, hogy a könyvek tulajdonosa kapcsolatba kerülhetett vallásos társulatokkal. Erre utal a nagyszombati Boldogasszony kongregáció 1745-ben kiadott reguláit tartalmazó kötet (nr. 39). Azt feltételezzük, hogy Esztergomban élve is tagja lehetett vagy a jezsuiták vezette Krisztus halála társulatnak, vagy a ferencesek Kordás társulatának.¹² A társulatok által leggyakrabban ajándékozott könyvek¹³ közé tartozik Rajcsány János *Viator christianusa* (nr. 38/1). A napi elmélyülést szolgálta a Kassán megjelent *Fructus hyemales sacri* című kiadvány (nr. 41), egy latin imakönyv (nr. 54), Pázmány Péter 1701-ben megjelent *Imádáságkönyve* (nr. 58), Kempis Tamás *Krisztus követéséről* írott műve latin és magyar nyelven (nr. 55., 46). Ide sorolhatjuk Molnár Jánosnak *A megtérő református elmékedéséről négy könyveit* (nr. 6., Nagyszombat, 1763), Jenei Márton pálos szerzetes fordítását (nr. 9., *A keresztnek közönséges úta*, Pest, 1772), Esterházy Pál nádor *Via lactea* című kötetét (nr. 19., Sopron, 1762), Lorenzo Scupoli *Pugna spiritualis* című művét latinul (nr. 52) és magyar fordításban (nr. 33) és egy bibliográfiákban ismeretlen, 1726-os nagyszombati kiadványt, az *Egy kárhozott léleknek siralmas panaszát* (nr. 40). Az utóbbi Nyéki Vörös Mátyás *Tintinnabulum*ához hasonló verses vagy prózai mű, esetleg iskoladráma lehet. Az egyházi életben való eligazodást szolgálta a Pázmány Péter által tartatott esztergomi zsinat határozatainak kiadása is (nr. 20., Loreto, 1667).

A 18. századi katolicizmusban nagy szerepe volt a példaképeknek. A magyar történelemmel érintkező, oda is besorolható volna Johannes Stilting Szent István életéről írt munkája (nr. 4.: *Vita Sancti Stephani*, amelyet liber gradualisként terjesztettek Győrött 1767-ben). Esterházy Imre primás népszerűsítette Alamizsnás Szent János tiszteletét, a pozsonyi domban pompás kápolnát építtette a szent mumifikálódott testének tiszteletére. Somogyi József könyvei közt az Esterházy által kiadatott latin, német, magyar és szlovák (cseh) életrajz közül a magyar nyelvű volt meg (nr. 35). Giovanni Lorenzo Berti műve Szent Ágoston életével foglalkozik (nr. 7).

A lelki elmélyülést segítő kegyességi művek mellett megtalálható néhány olyan könyv is, amely a hitélet szervezeti kereteinek megújulását sürgette. Ilyen az olasz reformkatolicizmus (katolikus felvilágosodás) legnagyobb alakjának, Lodovico Antonio Muratorinak két fontos erkölcszociológiai munkája, hazai kiadásban: a *De charitate christiana* (nr. 14., Esztergom, 1763) és a *De recta hominis christiani devotione* Budán, 1756-ban forgalomba hozott bécsi kiadása (nr. 27).¹⁴ E művekben Muratori a jezsuiták vezette külsődleges és értalmatlan vallásgyakorlatok helyett az igazi Isten- és felebaráti szeretetet sürgette, amelynek a szegények és rászorulóik irányában is meg kell mutatkoznia. A két mű magyar nyelven is megjelent. Bizonyára nem véletlen, hogy az Esztergomban élő Somogyi János könyvtárában megtalálhatóak ezek a művek. Esztergomban élénk hitélettel várták, hogy a török alóli felszabadulás után végre a városba visszatérjen a káptalan és az érsek. Az 1761-ben kinevezett érsek, Barkóczy Ferenc nagyszabású építkezések megkezdésével készült erre. A városba nyomdát is telepített.¹⁵ (A tervezett visszaköltözésre csak a 19. század első felében került sor.)

¹² A társulatokról l. KNAPP Éva: *Pietás és irodalomkinálat és művelődési program a barokk kori társulati kiadványokban*. Bp., Universitas, 2001. 216, 197. /Historia litteraria, 9./

¹³ Uo., 122–141.

¹⁴ SZELESTEI N. László: *Lodovico Antonio Muratori művei ...* (2. j.), 28–42.

¹⁵ V. ECSÉDY Judit: *A könyvnyomtatás Magyarországon a kéziszajtó korában, 1473–1800*. Bp., Balassi Kiadó, 1999. 192–193.

Barkóczy a *De charitate christiana* ajánlotta, a *De recta hominis christiani devotione* című művet pedig ő is magyarra fordította.¹⁶

Molnár János *Pásztor embere* (nr. 38/2., Pozsony, 1775) a rokokó szellemében fogant nevelő, moralizáló könyv. A világiak egyre nagyobb olvasókedvére számíthattak az ilyen típusú kiadványok. Johann Schellenberg *Keresztény Senekájának* új magyar nyelvű kiadása 1740-ben (nr. 43) az udvari, változó szerencse helyett a mennyei haza keresésére buzdította a kor nemeseit. Ugyanezt a bölcselkedő gondolkodást közvetítette a jezsuiták által népszerűsített, sztoicizmust a barokk felfogással egyeztető William de Britaine műve, amelynek latin nyelvű változatát Gánóczi Antal *Emberi okosság* címmel fordította magyarra. Ez Somogyi József könyveinek legkésőbb megjelent darabja; 1781-ben látott napvilágot (nr. 29). Kollarics Joakim pálos szerzetes magyartításában található a könyvek közt Andreas Maximilianus Fredro népszerű *Monita christiano-politica* című műve (nr. 37). Halápy Konstantin piarista szerzetes azzal a céllal közölt mindennapi olvasmányul anekdotikusan moralizáló verses állatmeséket, hogy a hasznos olvasmányok gyönyörködtessenek is (nr. 10). Ugyanezt szolgálta Vánossi Antal *Idea sapientise* (nr. 30), Hugo Hermann *Pia desideria* (nr. 50) és Paulo Segneri *Vera sapientia* (nr. 53). Benedictus Pererius *Quaestiones* Faludi Ferenc *Omniarium*ában is szerepel.¹⁷ Időt múltató, ugyanakkor nagy ismeretanyagot magában foglaló kötet Bertalanffi Pál magyarul megjelent földrajzkönyve (*Világnak két rendbéli rövid ismereti. Nagyszombat, 1757.*, nr. 25), amelyben a szerző a világ természeti és politikai leírását nyújtja. Nevelési kérdésekkel foglalkozik Klobusiczky Antal a francia *Livre des Enfants* magyar átdolgozásában (*Hasznos mulatság*. Pozsony, 1764. nr. 24).

Folytathatjuk a sort a szórakoztató irodalom termékeivel. A hősi, gálans típusú regény első magyarul is megjelent példája, Guillaume de Waha-Baillonville *Keresztény Herkules*, Gerő György fordításában (nr. 22). Már korábban is népszerű volt Magyarországon, latinul kétszer megjelent (Kassa, 1747; Kolozsvár, 1749). A korban divatos heroikus regény népszerű képviselője John Barclay *Argenise* (nr. 42).¹⁸ 1792-ben kétféle fordításban is kiadták magyar nyelven. A tisztességes időtöltést, a víg társalgás elsajátítását segítette Odilo Schreger *Studiosus Jovialisa* (nr. 26). Európaszerte sok kiadást megért Johann Peter Lange *Democritus ridense* (nr. 23), nálunk is erősítve a kalendáriumokban és önállóan is terjesztett sok-sok anekdotát, adomát,¹⁹ a következő időszakok magyar irodalmának anekdotázó jellegét.

A 18. század utolsó évtizedében, 1794-ben elhunyt Gombos Antal 37 könyve közt nagyobb arányban vannak a jogi és történelmi könyvek, de szerepel közöttük két aritmetika, geográfia, állattan, földrengésről szóló és gazdasági könyv. Természetesen van Biblia. Gombos katekizmusa német nyelvű, imakönyve horvát. Pavich Imre verses latin fordításában volt meg e könyvek közt Andreas Cacics horvát bánokról írt munkája (Buda, 1764). Ugyancsak latinul olvashatta Stephanus Novakovics szerb népről szóló disszertációját (1790). Gombos Antal Bács vármegyében élt. Magyar nyelvű könyvei közt megemlíthetjük a *Hármas kis tükört*, *Hármas históriát*, Kemény Jánost. A néhány ájtatossági mű: Petrarca: *De remediis utriusque fortunae*, Szörény Sándor: *Philippicae sacrae*, Maximilianus Fredro: *Monita christiano-politica* (ez szerepelt Somogyi János könyvei között is). A kötet népszerűségét mutatja, hogy a jegyzékben egyszerűen csak Fredro-ként

¹⁶ SZELESTEI N. László: *Lodovico Antonio Muratori művei ...* (2. j.), 31–34.

¹⁷ A kritikai kiadás olvasata: Benedictus Percius. (*Faludi Ferenc Prózai művei, II.* Bp., Akadémiai Kiadó, 1991. 987. /Régi magyar prózai emlékek, 8/2./ – Vö. SZAUDER József: *Faludi Ferenc és B. Pererius.* = Filológiai Közlöny 1957. 435–440.

¹⁸ E mű Bogyai és Hrabovszky könyvei közt is megvolt, több kéziratos magyar fordítását is ismerjük.

¹⁹ Vö. SZELESTEI N. László: *Kalendáriumok a 18. századi Magyarországon.* = Az Országos Széchényi Könyvtár évkönyve 1980. 491–497.

szerepel. Mindenképp megemlítendő még még Balthasar Gracian művének latin változata (*Aulicus, sive de prudentia civili*).

Az 1762-ben, tehát Somogyi Jánosnál két évtizeddel korábban elhunyt Bogyai Pál, Zala vármegyei nemes 77 tétel (88 kötet!) jegyzékében a történeti és jogi könyvek teszik ki a többséget. Csak pontos elemzés elvégzése után lehet ezekről értékítéletet mondani. Mi most azokat a tételeket nézzük meg, amelyek nem tartoznak a jog és történelem témakörbe és nem klasszikus auktorok. Megtalálhatóak Bogyai Pál és Somogyi József könyvtárában is: Rosti Miklós latin fordításában Paolo Medici *Ritus et mores Haebreoruma*, Kempis Tamás magyarul és latinul, Rajcsány János *Viator christianusa*, Hugo Hermann *Pia desideria*, John Barclay *Argenise*. A további kötetek: Analectus Reiffenstuel *Theologia moralisa* a korszak alapvető segédkönyve volt. Összefoglaló jelleget sejtet a *Thesaurus christianae religionis* cím. Turóczi József műve is a *Theologia moralis* címet viseli. Iskoladráma Kereskényi Ádám kötete, a *Szent Ágostonnak megtérése, mely beszélgetéssel előadatott*. Két szent életrajzát forgathatta Bogyai saját könyvei közül, Kalazanci Szent Józsefét és Remete Szent Pálét. Volt egy kézirásos latin imakönyve. A magyar nyelvű *Lelki fegyverház* és Stanislaw Lubomirsky *De vanitate consilioruma* a 18. században sokszor megjelent művek. Gyakran kötöttek téziseket Vitus Bering *Florus Danicus*ához. Verses művek: Halápy Konstantin *Mirias versuum*, egy pontosan meg nem határozható *Liber carminum moralium*.

Hrabovszky László életének egy része Esztergomhoz kötődött, 1755-ben költözött el Békés vármegyébe. Négy évvel később halt meg, mint Somogyi József. 106 tétel (könyvtárának jogi és történelmi részében van néhány érdekesség, például Samuel Puffendorf, Hugo Grotius. A képhe jól illeszkedik a keresztény uralkodót megrajzoló mű, Fajardo Diego Saavedra *Idea principis christiano-politicije*, melynek példányait liber gradualisként osztották szét fiának, Hrabovszky Antalnak 1759-ben tartott, nyilvános filozófia-vizsgáján.²⁰ Ebbe a sorba kívánczik Ambrosius Marlianus *Theatrum politicuma* és Johann Eusebius Nieremberg *Dictamina* című műve.

Somogyi József és Hrabovszky László jegyzékén is szereplő művek: magyar nyelvű Biblia, Lorenzo Scupoli *Pugna spiritualisa*, Barclay *Argenise*, *Alamizsnás Szent János élete* (Somogyinál magyarul, Hrabovszkynál latinul), Kempis Tamás (Hrabovszkynál latinul, Somogyinál latinul és magyarul), *Studiosus Jovialis*, a Pázmány Péter alatti zsinati határozatok.

A vallásos ájtatossági művek meglehetősen nagy számban vannak jelen Hrabovszky könyvei között. Ha összehasonlítjuk Somogyi János könyveivel ezeket, két lényeges különbséget észlelünk. Hiányzik Muratori, vagy más, az egyén életén túli reformokat sürgető szerző, de még ennél is feltűnőbb, hogy több kötet idézi fel a hitvitákat. A morális, erkölcsstani művek mellett Hrabovszky könyvtárában a kor laicizálódására jellemző munkák közül csak Barclay *Argenise* és a *Studiosus Jovialis* című kötet található meg.

Hrabovszky László a fentiekben még nem említett ájtatossági kötetei: Giovanni Bona kardinális protestáns körökben is elterjedt híres aszketikus műve, a *Manuductio ad coelum*; Rajcsányi János: *Itinerarium Athei ad viam veritatis deducti*; a katekizmustanításról szóló *Dialogus inter parochum veteranum et novitium*; a Bogyainál is meglévő Stanislaw Lubomirsky-mű (*De vanitate consiliorum*); *Nepomuki Szent János élete* (latinul); Guillelmus Stanihurstus Krisztus szenvedését tárgyaló műve (*Dei immortalis in corpore mortali patientis historia, moralis doctrinae placitis et commentationibus illustrata*); *Paradisus animae* (Nagy Szent Albert művének hazai kiadása lehet), Szentiványi Márton: *Ratio status futurae vitae*; *Quotidiana pietatis exercitia*; *Tractatus Raby*

²⁰ SAAVEDRA, Fajardo Diego: *Idea principis christiano-politici centum symbolis expressa. (Audi-toribus oblata dum assertiones ex universa philosophia ... publice propugnaret Antonius Hrabovszki ... ex praelectionibus ... Henrici Raist.)* Pest-Buda, 1759. 10, 431 l.

Samuelis ... indicans errorem Judaeorum; Otia Bachmegeiana documenta veritatis fidei romanocatholicae, forma colloquii familiaris inter Lutheranum et Catholicum exhibentia.

A fentiek alapján megállapíthatjuk (amennyire ismereteink és a sokszor hiányos leltári adatok ezt lehetővé teszik), hogy e köznemesi könyvtárakban tükröződnek a 18. századra más források alapján megállapított szellemi áramlatok. Mindegyik könyvjegyzékben főleg történelmi, jogi és ájtatossági könyvek szerepelnek. A nemesek érdeklődése hitéleti művek mellett elsősorban a magyar történelemre és a vármegyei jogviszonyokat érintő kiadványokra terjedt ki. A század közepétől azonban, nagyrészt a vallási, morális és velük érintkező művekben jelen vannak a változás jelei, a moralizálás mellett a hasznos időtöltést biztosították az elvilágiasodásról tanúskodó irodalmi termékek is. A világi témájú könyvek a három könyvtárban különböző arányban vannak jelen, ebből a szempontból különösen Somogyi János könyvtára mutatja fel a bevezetőben jelzett elvilágiasodási tendenciát.

*Somogyi János hagyatéki könyvei*²¹
(Esztergom, 1782)

*Elenchus Librorum denati Domini Joannis condam Somogyi
in Libera Regiaque Civitate Licitatione mediante vendendorum.*

1. *Caji Plinij Veronensis Secundi historia naturalium impr. 1507. 16. Jan. in folio.*
– Plinius Secundus, Caius: Historiae naturalis libri XXXVII. [Venetiis.] 1507, per Johannem Rubeum et Bernardinum fratresque Vercellenses. 280 ff.
2. *Hungaria suis cum Regibus in compendio data authore P. Ladislao Thuroczy Die 31. Aug. 1729. a Provinciali Societatis Jesu Joanne Baptista Thuller revisus et approbatus, in folio.*
– Turóczy, Ladislaus: Ungaria suis cum regibus compendio data. Tyrnaviae, 1729, Frid. Gall. 8, 245 l.
3. *Forma Processus Criminalis dicata Josepho Imo Regi Hungariae. Tyrnaviae impressus in Anno 1732. in folio.*
– Forma processus iudicii criminalis Seren. regi apost. Hungariae Josepho I. dicata. Sumptibus Em. principis, cardinalis a Kollonicz. Editio tertia. Tyrnaviae, 1732, Leop. Jos. Berger. 64, 10 l.
4. *Vita S. Stephani Regis Hungariae. Jaurini edita 1767. in folio.*
– Stiltingus, Joannes: Vita Sancti Stephani... ex Latinis et Graecis aliarumque gentium monumentis collecta... commentariis et observationibus illustrata, in qua Joannis Schwartzii... calumniae refutantur a – – ...continuatore Joan[ne] Bolandi, auditoribus oblata, dum in... Societatis Jesu Collegio Jaurinensi anno... 1767. mense. Augusto assertiones ex universa philosophia publice propugnaret... Georgius Gergeli, metaphysicae auditor... praeside... Michaelae Milkovics. Jaurini (1767), Streibig. 10, 198, 12 l.
5. *Biblia sacra, Hungarico idiomate edita Viennae Anno 1626. in folio.*
– Szent Biblia ... magyarra fordította ... Káldi György. Bécsben, 1626, Formika Máté. 4, 1196, 78 l.
6. *A meg téřő Reformátusnak Elmékedése authore Joanne Horváth[!] S.J. edita Tyrnaviae 1763. in 4°.*
– Molnár Jánosnak a meg-téřő reformatus elmékedésérőľ négy könyvei. Nagyszombat, 1763, Akad. 10, 429, 2 l.

²¹ A hagyatéki könyvjegyzék minden tétele után közöljük a kiegészített leírást.

7. *Joannis Laurentij Berthi Authoris de rebus gestis S. Augustini, Venetijs 1761. editis in 4°.*
– Berti, Joannes Laurentius: De rebus gestis S. Augustini, libris ab eodem conscripſis commentarius. Venetiis, 1761.
8. *Apparatus Biblicus, Authore Bernardo Lamy editus Tyrnaviae 1764. in 4°.*
– Lamy, Bernardus: Apparatus biblicus, sive manuductio ad Sacram Scripturam. Tyrnaviae, 1762, Acad. 645, 66 l.
[A következő években gyakran terjesztették e kiadást liber graduálisként, 1764-ben például Batthyány Ignác és Okolicsányi János téziseit is hozzákötötték.]
9. *Keresztnek az Uttya authore Martino Jenej O. S. Pauli, editus Pestini 1772. in 4°.*
– Haeftenus Benedek: A keresztnek közönséges úta, az az: a világi közönséges inségek, nyomorúságok, üldözések, nyavalyák sat. minéműségéről: azoknak békességes elszenvédéséről: és a szenvedésnek módgyáról, úgy hasznairól-is ... magyar nyelvre fordított P. Jenei Márton. Pesten, 1772, Eitzenbergné. 6, 291, 4 l. Rézm. címlappal.
10. *Apologorum Moralium Libri 4, Authore P. Constantino a Passione Domini Scholarum Piarum editi Tyrnaviae Anno 1747. in 4°.*
– Halápy, Constantinus: Apologorum moralium lib-i VI. elegiarum unicus. Tyrnaviae, 1747, Acad.
11. *Historica Relatio de Apostolicis Missionibus Societatis Jesu Authore P. Patricio Fernandes et P. Hieronymo Heran, Augustae Vindelicorum 1733. in 4°.*
– Fernandez, Joannes Patricius–Heran, Hieronymus: Historica relatio de apostolicis Missionibus Societatis Jesu ad Chiquitos, Paraquariae populos. Augustae Vindelicorum, 1733. 38, 276, 18 l.
12. *Rerum Memorabilium in Pannonia sub Turcarum Imperatoribus gestarum Narrationes Authore Nicolao Reusner editae, Francofurti 1770. in 4°.*
– Reusner, Nicolaus: Rerum memorabilium in Pannonia sub Turcarum imperatoribus a capta Constantionopoli usque ad annum 1600... gestarum narrationes... editae Francofurti 1603. Recusae Colocae, 1770. 6, 356 l.
13. *Dicta Veteris Tetamenti Authore Dico Cyrillo Strigonij Anno 1764. in 4°.*
– Cyrillus: Dicta Veteris Testamenti et Sanctae Scripturae interpretata anagoge, breviter et dilucide collecta, et a divino Cyrillo et a magno Maximo, et a caeteris interpretibus. Juxta exemplar impressum Lutetiae, a. 1638. Recusa Strigonii, 1764, Franc. Ant. Royer. 8, 120 l.
14. *Ludovici Antonij Muratorij Tractatus de Charitate Christiana. Strigonij 1763. in 4°.*
– Muratori, Ludovicus Antonius: De charitate christiana, prout fertur in proximum tractatus moralis. Ex Italico sermone in Latinum versus ab Andrea Friderico Schupanzigh. Strigonii, 1763, Franc. Ant. Royer. 40, 744 l.
15. *Commentarius de Jurisprudencia Civili Authore Joanne Georgio Kees editus Viennae 1711. in 4°.*
– Kees, Johannes Georgius: Commenarius ad Justiniani Institutionum libros quatuor. Viennae, 1711.
16. *Scriptores Rerum Hungaricarum Authore Joanne Georgio Svandner editi Tyrnaviae 1765. in 4°.*
– Scriptores rerum Hungaricarum veteres, ac genuini ... cura et studio Joannis Georgii Schwandtner. 3 tomi. Tyrnaviae, 1765, Acad. 80, 694, 4, 458, 2, 380 l.
17. *Ritus ac mores Haebraeorum Authore P. Nicolao Rosty S. Pauli Imi Eremitae, editus Tyrnaviae Anno 1774. in 4°.*
– Medici, Paulus: Ritus ac mores Hebraeorum Italico idiomate refutati... nunc... Latine redditi, notisque Hebraicis illustrati a Nicolao Rosty. Tyrnaviae, 1758, Acad. 28, 276, 8 l.

18. *Dissertatio de Cibis Noxiis Joannis Rigler Medici, edita Tyrnaviae Anno 1774. in 4°.*
– Rigler, Joanes Nicolaus: Dissertatio inauguralis medica de cibis noxiis. Tyrnaviae, 1774, Univ. 8, 42 l.
19. *Via Lactea ad Coelum ducens liber Precatorius Pauli Estoras Principis in 4°.*
– Eszterházy Paulus: Via lactea variis praecationibus, meditationibus, aliisque piis exercitiis ab ecclesia catholica jam dudum approbata ornata: Pauli condam Eszterház ... anno 1707 studio in lucem edita et nunc ejusdem nepotis principis Pauli Antonii Eszterház ... zelo et sumptibus recusa, publicoque devotorum usui exposita. Sopronii, 1762, Joan. Jos. Siess. 6, 545, 4 l.
20. *Decreta Synodi Diaecesis Strigoniensis sub Petro Pazmano Cardinali et Archi Episcopo Strigoniensi edita 1667. in 4°.*
– Acta et decreta Synodi Dioecesanæ Strigoniensis auctoritate ... Petri Pazmany ... celebrata Tyrnaviae Annlo Domini 1629 ... iussu ... Gabrielis Szelephény ... recusum. [Pottendorf,] 1667. 155 l.
21. *Orbis Sensualium quadrilinguis Authore Joanne Amos Comenij editus Augustae Vindelicorum Norimbergae 1740. in 8°.*
– Comenius, Johannes Amos: Orbis sensualium pictus quadrilinguis. (Lat., Germ., Hung., Boh.) Augustae Vindelicorum 1740.
22. *Keresztényi Hercules. Authore Georgio Gerö, editus Cassovia 1768. in 8°.*
– Gerö György: Keresztény Herkulesnek Bullióni Godefrednek hadi munkái. Irta deákból ... 2 rész. Kassán, 1768, Akad. 14, 483, 479 l.
23. *Democritus Ridens editus Augustae Vindelicorum Anno 1754. in 8°.*
– Lange, Johannes Petrus: Democritus ridens sive Campus recreationum honestarum cum exorcismo melancholiae. Augustae Vindelicorum, 1754, Lotterus.
24. *Hasznos Mulatság Authore Antonio Klobusiczky editus Posonii 1764. in 8°.*
– Hasznos mulatság, azaz: A kisdetek tanúságára és hasznokra a tudni szükséges dolgokról egybeszedett kérdések, és feleletek. Frantziából magyarra fordította Klobusiczki Antal. Pozsony, 1764, Landerer János Mihály. 8, 112 l.
25. *A Világnak Két rendbéli Ismérete Authore Paulo Bertalanffy editus Tyrnaviae 1757. in 8°.*
– Bertalanfi Pál: Világnak két rendbéli rövid ismérete. Előszér a mint az Istenről teremtett. Másodszer a mint az Istennek és természetnek vezérléséből az emberekül külömbb-külombbféle részekre, országokra, tartományokra és községekre osztatott. Mindenféle írökből ki-szedé ... és tudós olvasására ki-adá. Nagyszombat, 1757, Akad. 16, 1028, 76, 30 l.
26. *Studiosus Jovialis Authore Odilone Schreger editus Pedeponti 1766. in 8°.*
– Schreger, Odilo: Studiosus jovialis seu de auxilio ad jocosa et honeste discurrendum. Editio 6. Pedeponti, 1766. 8, 744 l.
27. *De recta hominis Christiani Devotione Authore Ludovico Muratorio editus Budae 1756. in 8°.*
– Muratori, Ludovicus Antonius: De recta hominis christiani devotione, opus Lamindi Pritanii, seu celeberrimi viri L. A. M. Budae, 1756, Leop. Franc. Landerer. 18, 373, 21 l. (Tézisekkel.)
28. *Articuli Diaetales Regni Hungariae 1729. Posonij in 8°.*
– Articuli diaetales Posonienses anni M. DCC. XXIX. Posonii, Joan. Mich. Landerer. 8, 75, 7 l.
29. *Emberi okosság Authore Antonio Gánocz Tyrnaviae 1764. in 8°.*
– Britaine, William: Emberi okosság, avagy mesterség, mellyel az ember magát és szerentséjét magasra emelheti... Ford. Gánóczy Antal latin nyelvű fordításából Horvát József. Buda-Nagyszombat, 1781, Egyet. 416 l.

30. *Idea Sapientis Authore Antonio Vanosj S. J. Tyrnaviae 1754. in 8°.*
– Vánossi, Antonius: Idea sapientis id est: philosophiae morum partes tres, ethica, theo-politica, oeconomica, summaria methodo comprehensa, problematicis quaesitis, & emblematis illustrata. Tyrnaviae, 1746, Acad. 6, 134, 2, 212, 4, 29, 1.
31. *Cypriani Soarj Rhetorica Tyrnaviae 1744. in 8°.*
– Soarius, Cyprianus: Artis rhetoricae libri III. in tabulas redacti, item rhetoricae ejusdem explicatio, seu notae uberrimae ad singula prope capita. Orationes Ciceronis majores, ac Virgillii, Horatii, Juvenalis &c. selecta, quae in gymnasiis Soc. Jesu praelegi solent in schola rhetoricae. + Jacobi Gretseri institutionum linguae graecae liber III. de syllabarum dimensione, pro schola rhetoricae, in faciliorem, breviorumque usum redactus. Tyrnaviae, 1744, Acad. 624, 48 l.
32. *Dissertationes, et Disquisitiones in omnes Veteris Testamenti Libros Authore R. P. Augustino Kalmet editae Tyrnaviae 1752. in 8°.*
– Calmet, Augustinus: Dissertationes et disquisitiones ... in omnes Veteris Testamenti libros, I–IX. tom. Tyrnaviae, 1751–1753.
[Nemcsak alapkötetek, hanem tézisekkel ellátottak is jelek meg 1752-ben.]
33. *Lelki Viadalom Authore Laurentio Scupuli Ord. S. Augustini in 8°.*
– Scupuli, Lorenzo: Lelki viadalom. Ford. egy serafikus Szent Ferencz szerzetbéli atya. [Telekessy Adrian]. Pozsony, 1722, Royer. 12, 313 l.
[Latin változatát ld. az 52. szám alatt.]
[Ugyanez a fordítás 1745 után megjelent Nagyváradon is.]
34. *Orationes Illustrium Heroum ob defectum primi folii Authore ignoto editione aequae ignota in 8°.*
– Valószínűleg:
Szörény, Alexander: Philippicae sacrae seu orationes ... Több kiadás. Például: Tyrnaviae 1762.
vagy:
Árvai, Georgius: Acta illustria heroum Hungariae oratiunculis expressa ... Cassoviae, 1726.
35. *Alamishás Sz. Jánosnak élete, editus 1732. in 8°.*
– Eszterházy Imre: Alamishás Sz. Jánosnak Alexandriai patriárkának élete, mely, egy régi, atyák életekről költ írásból, szóról szóra szedetett, és négy: ugymint deák, német, magyar, tót nyelven a posonyiaknak hasznára, kiknél, a neveztetett szentnek teste nyugszik, ki bocsátott. [Posony,] 1732, Royer János Pál. 12, 218, 8 l., 1 címkép.
36. *Selectae Quaestiones Scripturisticae Authore Alexio de Réva editae Tyrnaviae 1744. in 8°.*
– Révay, Franciscus: Positiones theologicae... quas... publice propugnavit Nepomucenus Szabó praeside – –. Hozzákötvé Pererius, Benedictus: Selectae ac curiosae quaestiones scripturisticae. Tyrnaviae 1744, Acad. 16, 358 l.
37. *Keresztény Világi Intések Authore P. Joachimo Kollarics, editus Pestini 1766. in 8°.*
– Kollarics Joakim: Keresztény-világi intések. Pest, 1766, Eitzenberger József. 24, 204, 2 l.
38. *Viator Christianus ad Coelestem Patriam, Authore ignoto Tyrnaviae Anno 1729. in 8°.*
– Rajcsány, Johannes: Viator christianus ad coelestem patriam per exercitia spiritualia directus. Pars 1–3. Tyrnaviae 1729, Acad. [368] l.
[1761-ben a nagyszombati Mária születése társulat tagjai között ajándékozták.]
- 38[!]. *Pásztor Ember, vagy Pásztorok Tanítássarul Posonii 1775. in 8°.*
– Molnár János. Pásztor ember, avagy a pásztorok tanításáról két könyv. Posony, 1775, Landerer Mihály. 224 l.

39. *Regulái a Nagy Szombathi Boldog Aszony Congregatiojának Tyrnaviae 1745. in 8°.*
– Regulái, avagy rendtartási, tekéntetes és nemzetes Nagy-Szombath városában lévő Nagyboldog-Aszszony Congregatiojának Szent Miklós püspök, és confessor templomában, néhai méltgs Gyimesi Forgách Ferencz ... által rendeltetett, Ötödik Pál pápától adatott indulgentiákkal, és búcsúkkal, más hozzá-tartozandó szép imádságokkal ki-szedetet ájtatosságok. Nagyszombat, 1745, Acad. 311 l., 1 rézm.
40. *Egy Kárhozott Léleknek Siralmas Panasza authore ignoto Tyrnaviae 1726. in 8°.*
?
41. *Fructus Hyemales Sacri, id est Liber Precatorius in 8°.*
– Talán:
Fructus hyemales sacri, pro quotidiano usu, et sacratoribus anni festis cum methodo confitendi, et communicandi, ...in compendium collecti. Cassoviae, 1743, Acad. 511, 7 l.
[1722-ben és 1772-ben megjelent kassai kiadása is ismert.]
42. *Joannis Barklaj Argenis Norimbergae quin Annus exponatur. in 8°.*
– Barclay, Johannes: Argenis. Norinbergae, [Nem lehet megállapítani, melyik kiadásról van szó.]
43. *Keresztény Seneka, editus Viennae 1740. in 8°.*
– Keresztény Seneca az az Lucius Annaeus Seneca munkáiból ki-szedegtetett, és XXXVIII. részekre osztottat keresztényeni virágok: melyek, most másodiksor ... jöttek ki. [Fordította Szilágyi Sámuel.] Bécs, 1740. J. Ghelen. 16r, 12, 160, 6 l.
44. *Ovidii Nasonis Metamorphoses, Tomus 2. in 8°.*
– Nem lehet megállapítani, milyen kiadásról van szó.
45. *Ovidii Nasonis Tomus 3. in 8°.*
– Nem lehet megállapítani, milyen kiadásról van szó.
46. *Kempis Tamás Magyarul in 8°.*
– Nem lehet megállapítani, milyen kiadásról van szó.
47. *P. Kircherij Dialogus 3. in Mundum subterraneum Tyrnaviae 1729. in 8°.*
– Kircher, Athanasius: Iter extaticum 2. in Mundum Subterraneum. Tyrnaviae, 1729, Acad. 499–604. l. [Önálló lapszámozással csak tézisekkel ellátott példány fennmaradásáról tudunk.]
48. *Magyaroknak Kronikája. Authore Paulo Lisznaj Debrecini 1692. in 8°.*
– Lisznyai Pál: Magyarok cronicaja. Debrecen, 1692, Kassai Pál. 338, 22 l.
49. *Enchiridion Juris utriusque editum Francofurti ad Moenum Anno 1724. in 8°.*
– Cartagena, Bartholomaeus: Enchiridion juris utriusque seu definitiones et distinctiones, et quaestiones clare et breviter definitione juris canonici et civilis, sinopsi bifaria ... Francofurti, 1724.
50. *Pia Desideria Authore Hermanno Hugone S. J. Coloniae 1709. in 8°.*
– Hugo, Hermannus: Pia desideria, elegantissimo carmine descripta, una cum Barclaei aliorumque praestantiorum ... poetarum sacris carminibus selectioribus ... Coloniae, 1709.
51. *Comoediae Plauti 1630. Amstelodam in 8°.*
– Plautus: Comoediae. Amstelodami, 1630, apud Jansonium. 640, 6 l.
52. *Pugna spiritualis Authore Olimpio Masotto Veronensi edita Bassani absque Anni expressione in 8°.*
– Scupoli, Laurentius: Pugna spiritualis s. Bassani, s. a.
[Magyar fordításban is megtalálható a 33. szám alatt.]
53. *Vera Sapientia ad Timorem Dei. Authore P. Segner S. J. Viennae 1704. in 16°.*
– Segneri, Paulus: Vera sapientia seu utilissimae considerationes ad conquirendam sanctum Dei timorem. Viennae, 1704.
[Hasonló című mű előfordul Giovanni Pinamonti neve alatt is.]

54. *Precatorius Libellus exiguus lacer in 16°*.
– Az imakönyv (feltehetően latin nyelvű) nem azonosítható.
55. *Thomas a Kempis de Imitatione Christi in 16°*.
– Nem lehet megállapítani, milyen kiadásról van szó.
56. *Panegyricus Divo Ignatio Tyrnaviae 1769. in 16°*.
– Orbán, Franciscus Xaverius: Panegyricus Divo Ignatio dictus, dum inclyta facultas theologica in Universitate Tyrnaviensi, anniversarios eidem tutelari suo honores persolveret. Tyrnaviae, 1769, Acad. 22 l.
57. *Tabellae reducendorum aureorum, et ductuum in 16°*.
– Nem lehet megállapítani, milyen kiadásról van szó.
58. *Pázmán Peter Imádságos Könyv Nagy Szombatban Anno 1701. in 4°*.
– Pázmány Péter: Imádságos könyv. Nagyszombat, 1701, Akad.
59. *Verböczii Tripartitum in folio*.
– Nem lehet megállapítani, milyen kiadásról van szó.

Strigonii 7a Decembris 1782.

Emericus Miklósfy mp.
Liberae Regiaeque Civitatis Strigoniensis

SZELESTEI N. LÁSZLÓ

Ki írta a „Mátra hegyei között mulatozó Nimfáknak éneké”-t?¹ I. Horváth János Orczytanulmányában² a címben szereplő verset Orczy Lőrincnek tulajdonítja. Míg Szauder József *A romantika útján* című kötetében³ a következőket írja, anélkül, hogy részletesen megindokolná:

„... Az Ányos írta tervezeten öt aláírás van, s ez az öt név a minden korábbinál magasabb szintű felvilágosodás irodalomszervezését, polgári irányú célkitűzéseit mutató és a különböző, addig ellenséges tendenciák együttműködését kereső irodalomszervezésről tesz tanúságot. Bessenyei az öreg, legtekintélyesebb Horányival és a fiatal, legtehetségesebb poéta Ányossal szövetkezik (református a katolikusokkal, sőt papokkal), s a 4. és 5. név az egykorú polgári-városi és nemesi értelmiségből került ki: Dr. Glosius Sámuel evangélikus orvos és Rácz Sámuel egyetemi tanár nevével, aki első jobb belgyógyász-professzorunk volt, s akinek működését utóbb Ányos, Földi, Csokonai és Kármán ünnepelték versekkel. (Jelen volt-e Bessenyei vagy sem, az Csaplár id. tanulmányának érve, hogy ti. Bessenyei neve mp. nélkül, Ányos kezével van aláírva, nem dönti el, mert az utolsó aláírásorban ezt olvasni: Bessenyei, Ányos mp.– ahol az mp. mindkettőjükre vonatkozik!) Császár szerint – s méltán– az alapítók többen voltak, a fentiekén kívül ott kellett legyen Kreskay és Fejér Antal ügyvéd is (a tévesen Orczynak tulajdonított ’Mátra hegyei közt mulatozó nimfák’ szerzője és Barclay Argenisének fordítója, br. Haller Sámuel udvari fiskusa). Elnökül Orczy Lőrincet akarták megnyerni.”

¹ E tanulmány keletkezési ideje 1995 tele; tartalmán azóta sem kellett változtatni. A továbbiakban rövidebben, általánosabb értelemben *Nimfák* néven említem a verset.

² HORVÁTH János: *Orczy Lőrinc*. In: *Irodalom és Felvilágosodás*. Szerk.: SZAUDER József és TARNAI Andor. Akadémiai K., Bp. 1974. 647–714.

³ SZAUDER József: *A romantika útján*. Bp. 1961. (Verseghy pályakezdése c. tanulmány 2. részében, >*A felvilágosodás útján: bécsi rokokó és jozefinus prédikátor*>), 69.

Eddig a két idézet és állítás. Kinek van igaza? Biztos, hogy Orczy Lőrinc írta – a szakirodalom közmegegyezésével egyetértve – a Széchényi Könyvtárban⁴ található, nyomtatásban kétszer is megjelent verset, és nem Fejér Antal, mint ahogyan Szauder József állítja? Létezik egyáltalán Fejér Antal-féle? Ezeket a kérdéseket válaszoljuk meg a Magyar Országos Levéltárban⁵ lévő, Orczy Lőrinc-hagyaték, illetve a Magyar Tudományos Akadémia Könyvtára Kézirattárában⁶ található kéziratok és a Széchényi könyvtári nyomtatott példányok segítségével.

A szerzőket illetően mindkét irodalmárnak igazat kell adnunk; mert a valóságban két szerző, két egymástól nem függetlenül keletkezett, de mindenképpen önálló, két költeménye olvasható három (!) különböző lelőhelyen:

1. A Széchényi Könyvtárban az Orczy Lőrincnek tulajdonított vers, mely először a *Mátra hegyei között mulatozó Nimfáknak Éneke, melyet a' nagy méltóságú Hertzeg Barkóczy Ferencz Magyar-Ország Primássának esztergami érsek úrnak mint-egy Bútsúzó-képpen szomorodott szível mondának. 1761-dik Esztendőben*⁷ címmel jelent meg. A szinte változatlan című, 1765-ös második kiadást⁸ valószínűleg Barkóczy Ferenc⁹ esztergomi érsek váratlan halála okozta.

2. Ugyancsak Barkóczy érsekké választását kívánta verssel köszönteni a nevét eltitkoló szerző is hasonló című költeményével: *Mátra hegyei közt mulatozó Nymfák énekinek Esztergami értelem Ecchója vagy is Kegyelmes Herczeg BARKÓCZI Ferencz Magyar Ország Primássának, Esztergami Érsek Urnak Egertül fogva Esztergami Utya, és Örvendetes fogadása*, melyet a MTA Könyvtárának Kézirattára¹⁰ őriz. Létezéséről a szakirodalom nem tett / tesz említést.

3. Végül a szintén „ismeretlen”, MOL-ban található kéziratok költemény, amely a nyomtatott példányok fogalmazványa, és minden kétséget kizáróan Orczy Lőrinc költeményévé teszi a *Nimfákat*.

Az OSzK-példányok eltérései a mi szempontunkból, a szerző azonosságának bizonyítását illetően lényegtelenek, nyomdatechnikai¹¹ jellegűek; azonosaknak tekintendők.

Írásmódjuk különbözőségének főbb példái:

	1761	1765
cs	CS	ts
sz	SZ	nyújtott s-sel
c	CZ	tz
ö	o felette e	ö
ü	u felette e	ü
ő	nem jelöli	ő és egy vessző a két pont között
ű	nem jelöli	ű és egy vessző a két pont között

⁴ A továbbiakban: OSzK.

⁵ Az Orczy család levéltára: a P szekció 518–531 törzsszámok alatt található a Magyar Országos Levéltárban. A továbbiakban: MOL.

⁶ Magyar Tudományos Akadémia Könyvtára Kézirattár, a továbbiakban: MTAKK.

⁷ Jelzete: 321 267, 92 R. A továbbiakban: 1761.

⁸ Az 1765-ös példány címe, *A Mátra hegyei között mulatozó Nimfáknak Éneke, melyet a' nagy méltóságú Hertzeg Barkóczy Ferencz Magyar-Ország Primássának esztergami érsek úrnak mint-egy Bútsúzó-képpen szomorodott szível mondának*, Nagy-Szombatban'. A' Jezus Társasága Akadémiai Collegiumának Betűivel, 765. Esztendőben. Jelzete: 199 966. A továbbiakban: 1765.

⁹ Barkóczy Ferenc (1710–1765) egri püspök, majd esztergomi érsek. Apja Zemplén vármegye főispánja, anyja Zichy Julianna grófnő. Irodalmi mecénás, az Orczyakkal a Bedeghi Nyáry-család ágán rokonságban is állt.

¹⁰ A MTAKK, jelzete: Ms 5084/4. Továbbiakban a rövidség kedvéért: *Akadémiai*.

¹¹ TRÓCSÁNYI Zoltán: *A XVIII. sz. nyomtatványainak meghatározása*. Bp. 1938. /Az Országos Széchényi Könyvtár kiadványai, 6./

Az 1761-es fedőlapján nincs feltüntetve se megjelenési hely, se nyomda, és mások díszítései is: szökökútszerűségből indák burjánzanak. Az 1765-öst stilizált kapuk (2) indás, virágos csillagos díszek, egy sas, az iniciálét érseki süveg, madarak díszítik, és pontosan szerepel a kiadó: „Nagy-Szombatban, A' Jesus Társasága Akadémiai Collegiumának Betüivel, 765. Esztendőben.” Hosszú, megegyező címűkből a későbbi kiadás elhagyta a megjelenési évet: *Máttra hegyei között mulatozó nimfáknak éneke, melyet a' nagy méltóságú Herczeg Barkóczy Ferenc Magyar-Ország Primásának esztergami Érsek úrnak mint-egy Búczúzó képpen szomorodott szível mondának a' 1761-dik esztendőben.*

Az Akadémiai példány merőben más; szövege mutat ugyan némi hasonlóságot, de ez valószínűleg a tematikára és a keletkezés körülményeire vezethető vissza. Mindegyikük közös vonása, hogy egyikük sem visel származási, vagy bármilyen konkrét, a szerzőre utaló megkülönböztető, azonosító jegyet. Az OSzK-beli példányok nyomtatottak. 106 számozott versszakból áll az 1765-ös, míg az 1761-ben a 105, 106. versszak egyben van; talán sajtóhibaként is tekinthető. Az Akadémiai kézirat, egy A5-ös¹² nagyságú, 28 halványzöld színű lapból álló, még halványabb zöld virágokkal, körökkel díszített kis füzetben olvasható, és 162 számozatlan versszakból áll. A cím és minden versszak iniciáléja a 40. strófaig nyomtatott nagybetű; majd a 41.-től csak nagybetűs, úgy, mint minden sorkezdő. Az összehasonlításra kiválasztott versszakokat az Akadémiai esetben én számoztam.

1761

1765

1. versszak¹³

Mi dolog, mi csuda,
mi történt világban?/
Hogy egy egész Ország
vaygon vigasságban?/
Hirtelen öröm az
illy háborúságban?/
Régen vólt a' Haza
ilyen vidámságban./

Mi dolog, mi tsuda,
mi történt világban?/
Hogy egy egész Ország
vaygon vigasságban?/
Hirtelen öröm az
illy háborúságban?/
Régen vólt a' Haza
ilyen vidámságban./

Akadémiai

1. versszak

Az Földi Junónak Születesse Napja,
Esik vala Bécsbe, éppen Szép Májusba,
Az Magyarok hiják, Piros Pünkösd hava,
Sok apró Istennek, eljövének óda.

¹² A füzet 11×18 cm méretű.

¹³ Technikai okokból le kellett rövidíteni a versszakokat: az eredeti versszakok 4 sorosak; az 1761-es kiadás régies írásmódját nem tudjuk visszaadni, csak utalni tudunk rá: az ü, ö hangokat az o, u feletti kis e-vel jelöli. Az 1765-ös esetében, amely a hosszú ö-t rövid ö felett, két pont közötti vesszővel jelöli, mi ö-vel adjuk vissza. Az átírásban minden esetben igyekeztünk az eredeti írás sajátosságát visszaadni, az esetleges különbségek, hasonlóságok minél hívebb bemutatása érdekében.

2. versszak

1761

Musika szerszámmal a'
 Városok zengnek/
 Magas kö falakról
 ágyukat döngetnek./
 Parasztos vig nótát
 falukon pengetnek./
 Ifiak vénekkal
 csoportokra gyűlnek./

1765

Musika szerszámmal a'
 Városok zengnek/
 Magas kö falakról
 ágyukat döngetnek./
 Parasztos vig nótát
 falukon pengetnek./
 Ifiak vénekkal
 csoportokra gyűlnek./

Akadémiai

Boldogh azaz óra, melyben születettél,
 Kiványák minyájan, hogy öröké éljél,
 Még Nap, hől, s-csillag, le nem szakad éggel
 Még Jupétered él, adig Istenkedgyél.

3. versszak

1761

Örömében Papság ég felé
 Sapkáját /
 Hagyittya, távúlad a'
 kapás kapáját./
 Polgár-is Egerben veti
 a' kaptáját./
 El-kezdi dúdolni
 vigságos nótáját./

1765

Örömében Papság ég felé
 Sapkáját/
 Hagyittya, távúlad a'
 kapás kapáját./
 Polgár-is Egerben veti
 a' kaptáját./
 El-kezdi dúdolni
 vigságos nótáját./

Akadémiai

Csillagok ragyognak; Uj Fényességel
 Az Fák, Füvek, bizony Öltöznek Zöldséggel,
 Telnek az Erdők is, Madár énekléssel,
 Ugy láczik: hogy újíul minden Születéssel.

4. versszak:

1761

A' jó hir szárnyon jár,
 ide-is érkezett./
 Ferencz Egri Püspök
 Primásnak tétetett./
 Olly nagy polczra illyen
 nagy ember kellett/
 A' mire született,
 arra fel-vétetett./

1765

A' jó hir szárnyon jár,
 ide-is érkezett./
 Ferentz Egri Püspök
 Primásnak tétetett./
 Olly nagy poltzra illyen
 nagy ember kellett/
 A' mire született,
 arra fel-vétetett./

Akadémiai

De Szerencsés Nap, az a' Tizen harmadika,
Pünkösöd után való, hétnek a' kántora,
Nem hijában kántor, azért nagy Nótája,
Ének, lövéseket, szörze az Országba.

5. versszak

1761

Ez az oka, ez vólt oka
az örömnünknek/
Ez tárgyja ez czéllya üdvözlő
Versemnek/
Nékie hát továbbis éne-
kellyenek./
Duda dob Trombita Sip
Ágyú zengjenek./

1765

Ez az oka, ez vólt oka
az örömnünknek/
Ez tárgyja ez czéllya üdvözlő
Versemnek/
Nékie hát tovább is éne-
kellyenek./
Duda dob Trombita Sip
Ágyú zengjenek./

Akadémiai

Éj van Mercurius, Üneplő ruhába,
Mert meg lett volt, nem régh Ercz-Herczeg lakadalma,
Új hireket hordoz, Prussus, Hannoverra.
Volt nékie, lassa jönni haza.

6. versszak

1761

Mar fél világ méltó
felsősége./
THERESIA Magyar Ország
dicsősége./
TE-neked koldúllyon
földnek kerekésege./
Kivánnya Hazámnak
egész Nemessége./

1765

Mar fél világ méltó
felsősége./
THERESIA Magyar Ország
dicsősége./
TE- néked koldúllyon
földnek kerekésege./
Kivánnya Hazámnak
egész Nemessége./

Akadémiai

Fordúlnak minyájan hozája Újságért,
De csak nyugodalmat, mind felé hirdet,
Magyar Ország Szive, hogy megseredet
Vigasztalást várna, négy Esztendőt töltet.

A költemények eltéréseire további példákat lehet sorolni, pl. az OSzK-példányokban nincsen Apolló és a név szerint felsorolt kilenc múzsa.

Érdekes módon azonban egyezésekre, helyesebben mondva, hasonlóságokra is találunk példát.
Így pl. a

(33.) *Akadémiai* versszak:

Hegyek, Völgynek, bérczek a' Mátráb[an] Zengnek
Síralmas bánatban, izzadnak, Könyveznek,
Az Fák levelekből, maid nem ki vetköznek,
Válét Esztergamig, maid csak nem eresztenek.

a Széchényi Könyvtárban található példányokban:

1761

1765

a 74. versszak

Hegyek, völgyek, Bérczek,
zöldellő árnyékok./
Csinos kis házakkal
ékesített dombok/
Kő sziklák gyomrábúl,
ki folyó források/
VALET Uratoknak,
tinéktek-is mondok./

Hegjek, völgyek, Bértzek,
zöldellő árnyékok./
Tsinos kis házakkal
ékesített dombok/
Kő sziklák gyomrábúl,
ki folyó források/
VALET Úratoknak,
tinéktek-is mondok./

A (73.) *Akadémiai* versszak:

Alberoninak öt mondot Szövetségben,
Mazarinusnakis, Nép emelésében,
Magyar Fleurinak, bölcs Vilekedésben,
Ricselinek pedig: Kard viselésiben,

a Széchényi Könyvtárban található példányokban:

1761

1765

a 10. versszak

Akarsz szövetkezni?
imé Alberoni./
Néped fel-emelni?
imé Mazarini./
Adgy veres kalapot,
ez lesz Magyar Fleuri/
Adgy kardot kezében,
várt nyer mint Richeli./

Akarsz szövetkezni?
imé Alberoni./
Néped fel-emelni?
imé Mazarini./
Adgy veres kalapot,
ez lesz Magyar Fleuri/
Adgy kardot kezében,
várt nyer mint Richeli./

A (74.) *Akadémiai* versszak:

Én Bakocsnak mondom, ez is irtet Kardhoz,
Pazmának nevezzük, Szép Tudományához

Képest, és Széchének békeség járáshoz,
Forgácsnak Eretnek, öt ki írtásához.

a Széchényi Könyvtárban található példányokban:

1761

a 103. versszak

1765

Sok vólt veszélyedért
törüld könyveidet/
Meg ujjit, fel hozza
ez fényeségedet/
Pázmány, oláh Péter
kire nem érhetet/
Szécsényi, Várdaj mire
nem érkezett./

Sok vólt veszélyedért,
törüld könyveidet/
Meg-újjit, fel-hozza
ez fényeségedet/
Pázmány, Oláh Péter
kire nem érhetet/
Szétsényi, Várdaj mire
nem érkezett./

A (98) Akadémiai versszak:

Klaricska, Sandlicska, Nándlicska, Thereska,
Jöjön Esztergamba(!), Szép Attyafisága,
Nékem van Szükségem, jöjön hamar haza
Mert Nehéz Szivemnek, oly soká várja.

a Széchényi Könyvtárban található példányokban:

1761

a 86. versszak

1765

Az öregek körül forog
a' KLÁRITSKA /
A' javát a' népnek
mulattya SÁNDLITSKA/
Iffiab seregnek
énekel NÁNDLICSKA/
Kiket el nem foglalt még
picziny TERESZKA./

Az öregek körül forog
a' KLÁRITSKA/
A' javát a' népnek
mulattya SÁNDLITSKA/
Ifjabb seregnek
énekel NÁNDLITSKA/
Kiket el-nem foglalt még
a' Kis TERESZKA./

A (160.) Akadémiai versszak:

Készics kalapácsot vissza hangzom ácsot,
Fórgó fel huzókot, én mondom zugokat
Mész Kosatakot, Sarakat kiáltam hogy rakot
Fejsze, fűrész, várok igen rész Tornyokot[.]

a Széchényi Könyvtárban található példányokban:

1761

a 104. versszak

1765

Készíts kalapácsot,
kapát, kosarakat./
Fejszét, fűrész, fogót,
forgó fel húzókat/
Földben rejtett régi
márvány oszlopokat./
Ki fedi: belőle ra-
kattat tornyokat./

Készíts kalapácsot,
kapát, kosarakat./
Fejszét, fűrész, fogót,
forgó fel-húzókat/
Földben rejtett régi
márvány oszlopokat./
Ki fedi: belőle ra-
kattat tornyokat./

Ettől a résztől kezdve formailag eltér az 1761 és 1765 változat: az előbbi nem tagolódik két versszakra, míg a későbbi kiadású 105.-ből, és 106.-ból áll.

A versek utolsó, befejező versszakai:

a (164) Akadémiai:

Vivat convivat kiálcsuk egyszerre,
Algyon meg az Isten, ki minket teremte
Kiálcson az Ország: élyen Fejedelme,
BARKÓCZJ Ferenczet az Isten éltesse.

a Széchényi Könyvtárban található példányokban:

1761

a 106. versszaknak megfelelő sorok:

Áldgyon meg az Isten
ki minket teremtett!/
Fel földi nemesség bort
igy köszönetett!/
Aldgya meg ezerszer
az én Herczegemet!/
Ezzel fejezem be
magam-is versemet./

1765

106. versszak:

Áldgyon meg az Isten
ki minket teremtett!/
Fel földi nemesség bort
igy köszönetett!/
Aldgya meg ezerszer
az én Herczegemet!/
Ezzel fejezem be
magam-is versemet./

Az idézett strófák mutatják a Széchényi Könyvtár-beli versek és az Akadémia Könyvtárának Kézirattárában található költemény helyesírásának, a téma feldolgozásának egymástól való eltéréseit. Szauder Józsefnek igaza van, hogy a szerzőt Fejér Antalban keresi. Más bizonyítékkal, mint a költemény kézírásának összehasonlítása olyan levelekkel, amelyeket Fejér Antal Orczy Lőrínchez írt, nem szolgálhatunk. A kiválasztott levelet 1778-ben Gyöngyösről küldte¹⁴ Orczyhoz, és külön érdekessége, hogy egy már megígért kéziratot is tartalmaz:

¹⁴ MOL, P 523, Varia irregistrata, 630r–630v. A továbbiakban: Irregistrata és oldal.

„Méltóságos Baro, s' Generalis jó Kegyes Uram!
Igiretem szerént el küldöm munkámat,
de mentse Nagyságod, ha láttya hibámat,
ha pedig lesz benne, a' mi tehet számat,
vegye Kegyelmébe magammal Musámat.”

Ezután következik „A' Francia, és Sass közöt való beszélgetes” című költemény nyolc, tizenkettesekből álló négysoros versszaka. A vers nem jelentős; stílusa, és kézírása a tizenhét évvel korábbi „akadémiai” Nimfáé. A verselgető jogász Fejér Antal személyéről jelenleg nem tudunk többet, mint amennyi a lexikonokban olvasható¹⁵

A Magyar Irodalmi Lexikon címszava: (?–1790 körül): költő, műfordító. Az eperjesi kerületi táblának volt consiliarius, majd 1764-től Haller Sámuel udvari fiskusa. Alkalmi versein kívül két latinból fordított műve jelent meg: *A józan életnek némely reguláji*, (Eger, 1767 és Pest, 1815); Barklájus János *Argenisse* (I–III. köt, 1792, Eger; özvegye adta ki).

Az irodalmat kedvelő és művelését támogató Orczy Lőrincsel való kapcsolatban állása a Hallerek ügyvédjeként nem szorul különösebb magyarázatra. Orczynak Tarnaörs társ- és szomszéd-birtokosaként gyakran akadt peres ügye távoli rokonával, Haller Sámuel¹⁶ tábornokkal, akinek unokáját József fia¹⁷ vette el feleségül. Minden nehézség nélkül elképzelhető, hogy egy-egy vitás ügy kapcsán, vagy azt követően irodalmi megbeszélésre is sor került a verselgető főúr és a szintén írogató ügyvéd között, aki megmutatta, illetve elküldte költeményeit a kortársak által is nagyon tisztelt irodalmár- mecénás főúrnak. E tény bizonyítja az idézett levél. Fejér Antal esetleges megbízójának, Haller Sámuelnek a képviselőletében is elköszönhetett a szintén irodalompartóló egri főpaptól. Bár, tudomásom szerint 1764-től állt a Hallerek szolgálatában, addig Eperjesen ügyvédeskedett. Talán a maga nevében is megtehetette, ha pozíciójából eredően erre alkalmat kaphatott.

Elhangzott-e mindkét vers és milyen hatást váltott ki a jelenlévőkből, nem tudjuk. Mindenesetre a költemények korabeli meghallgatói is Orczy javára dönthettek.

II. A Széchényi Könyvtárban található példányokról csak feltételezések voltak Orczy Lőrinc szerzőségéről. A Magyar Országos Levéltárban az Orczy család archivumát¹⁸ átnézve, a *Varia irregistrata*¹⁹ anyagában, dézsmák, különböző számlák, katonai iratok között a „*Preces Laurentii Orczy*” megtévesztő elnevezést viselő csomóban egyéb dokumentumok mellett pl. Fekete János, Barcsay Ábrahám, Batsányi János, Orczy József kéziratainak nagy összevisszaságában megtalálható az

¹⁵ Pl. DANIELIK József: *Magyar Írók. Életrajz gyűjtemény*, Pesten, 1858.: „Fejér Antal volt pesti ügyvéd, szabadon fordította és képekkel ellátva kiadta: Barkláj Argenissét 2 részben. Megjelent Egerben. 1792. I. rész 411, II. rész 748. l.; *A füredi Savanyú víznek hasznáról...* Buda 1777; *A Bálaton Tihanyi Ekkónak eleven zengése, 1778. o. u.o.*”

¹⁶ Haller Sámuel tábornok Barny Anna Máriával kötött házasságából három leány Jozefa, Erzse, Antonia született. A legidősebbik, Jozefa Berényi Tamással kötött frigyéből születik Borbála, akit Orczy legidősebb fia, József 1774-ben vett feleségül.

¹⁷ Orczy József (1746–1804) az idősebbik fiú. Előbb Heves megyében gyakornok, majd Békésben adminisztrátor. 1792-től Zemplén megye főispánja. A családi vagyon növeléséhez Berényi Borbálával kötött házassága is hozzájárult. Hat gyermekük született. A ma élő Orczyak mind Orczy József leszármazottai.

¹⁸ L. az 5. jegyzetet.

¹⁹ Irregistrata, 10. csomó: *Preces Laurentii Orczy*.

„Excellentissime Princeps Regni Primas, Archi Episcopo Domine Benignissime”²⁰ című verstördék. A több, hasonló jellegű versszakot tartalmazó, ám eltérő lapszámú oldal összeválogatása után a *Nimfák* kéziratának egy korai, nehezen kibetűzhető, nem teljes hosszúságú változatát olvashatjuk. A lapokat az iratanyagot rendező levéltáros számozhatta meg, amelyek egyértelműen fogalmazványok, sok esetben az olvashatóság határán a javításoktól. A kézírás egyértelműen Orczy Lőrincé az 1760-as évek jegyeivel²¹. Számos olyan versszakot tartalmaz, amelyet a megjelent példányok nem. A versszakok sorrendje egy, tisztázatnak nem tekinthető változatot mutat. Nyomtatásra előkészített példány, vagy erre utaló nyom nincs. Csak ez az egyetlen példány létezik a 409r, 409v, 412r, 412v, 413, 414r, 414v, 415r, 415v, 418r, 418v számozott lapokon. A kimaradó 410r, 410v, „A magyar szépekhez”, míg a 411r, 411v a „Generális Belezainak”²² vers töredékét tartalmazza, és itt „Miklósnak a pusztás életről” címet viseli. A közbeeső oldalakon Fekete János Orczy Józsefhez írt levele található. A Kéziratban nincsenek meg az 1761, ill. 1765-ben meglévő 10, 30, 38, 59, 83, 86, 100, 105. versszakok; de találunk több olyat is, melyek a nyomtatásban megjelent példányokból hiányoznak, és a Kéziratban több példányban is előfordulnak, némi módosítással a vers folyamán. A Kézirat sajátossága még, hogy kb. egy 42×30 cm nagyságú, összerakott, majd négyrétbe hajtott lapok összességéből áll, mintegy füzetszerű képződményt alkotva. Ez a furcsasága is hozzájárulhatott a lapszámozás logikátlanságához, és csakis széthajtogatásukkal jöhet létre a levéltáros jelenlegi lapszámozása. Maga a negyedrétre hajtogatás a „zsebméretűre alkalmazással” lehet azonos, amennyiben szóban elhangzott a költemény. A Kézirat ilyenfajta különössége nem magyarázható azzal, hogy Orczy a verset „úton” készítette, állandó javítgatásokat eszközölve: ennek ellentmond a két másik versből ide került töredék, amelyeket csakis más, az oldalak tartalmát nem ismerő, az iratokat rendező személy tehetett közéjük. Az erős sorrendi eltérés arra enged következtetni, hogy ez a változat az első fogalmazványok egyike lehet. Az egyes versszakok, pl. a – 34., 39., 47., 48., 58., 62., 97., 99., 106. – többszöri ismétlődése is azt a feltevést támasztja alá, hogy több variációja létezhetett a versnek, amelyek egyike sem maradt ránk teljes terjedelmében. Azaz a ma rendelkezésünkre álló szöveg egy fogalmazványtöredékekből ismeretlen személy által „összerakott” képződmény, mely a 409. lappal kezdődik, majd „idegen anyagok” következnek és címe a 414. lapon olvasható. Orczy nem tagolta versszakokra versét. Időnként hullámvonalak jelezik az egymásutániségot, melyet csak a kiadott példányok alapján lehet megállapítani. Az sem tudható, ki rendezte sajtó alá. A Kézirat hosszabb, mint a nyomtatásban megjelentek.

A Kézirat és az 1761-es eltérései a 4. versszaktól kezdődnek. Nincs útmutató, számozás vagy bármiféle segédlet, amely a egymásutániségot jelezné. Az első két versszak nyomon követhető minden probléma nélkül, a harmadik helye már vitatható, majd „követhetetlen” lesz a sorrend, a jelöletlen versszakok, oldalak miatt, amelyeket az anyagot rendező levéltáros ceruzával, és tekintet nélkül tartalmukra, a megtalálás sorrendjében, számozhatott meg. Ezenkívül egyes lapokon, így pl. az elsón, megtalálható az 1., 2., 3., 9., 12., 13., 18. versszak, a 4.-nek két sora, majd még négy strófának megfelelő, és a nyomtatott példányokból hiányzó szöveg. Ugyanez mondható el pl. a 415r oldalról. A kérdőjelek a nyomtatott példányokban nem olvasható versszakokat jelzik: 34., 39., 44., 43., 45., ?, 46., 72., 47., ?, 63., 62., ?, 71.

²⁰ A továbbiakban: Kézirat.

²¹ Orczy kézírása változott az idők folyamán; és írásképe is más, ha németül, latinul vagy magyarul írt. Helyesírása – amennyiben beszélhetünk ebben a korban erről – sokszor még egy levélben belül is változott.

²² Orczy első verseskötete 1787-ben Pozsonyban, Révai Miklós kiadásában *Költeményes holmi egy nagyságos elmétől* címmel jelent meg. A „Generális Belezainak” a 107–115, „A magyar szépekhez” a 150–160 oldalon található.

Orczy Lőrinc kéz- és helyesírásának jellemzői megegyeznek ez idő tájt írt leveléivel, azaz a katolikus, vagyis a fonetikus helyesírás követésével. A köszöntő vers is mindkét alkalommal – az 1765-ös kiadás esetében minden kétséget kizáróan –, katolikus nyomdában látott napvilágot. A kimutathatóan 1754-től²³ verselgető, távoli rokon Orczy szívesen vállalkozhatott az irodalom-támogató Barkóczy Ferenc verses búcsúztatására. Az 1765-ös kiadás újra megjelentetése Barkóczy 1765. májusában bekövetkezett – váratlan – halálával kapcsolható össze. Orczy az érsek halálhíréből 1765. június 1-jén írt levelében számolt be Tiszta Pál Abauj vármegyei alispánnak²⁴.

A Kéziratok megtalálásával bizonyítható Orczy Lőrinc szerzősége a *Mátra hegyei között mulatozó Nimfáknak Éneke...* esetében, és nem vitatja el Fejér Antaltól hasonló címet viselő költeményét.

H. KAKUCSKA MÁRIA

A Világvárosi Regények története. Budapesten az 1930-as években nagy keletjük volt a füzetes ponyvaregényeknek. Rengeteg kisebb-nagyobb ilyen sorozat jelent meg „volt azonban a sok közül egy, amelyik nem a legalacsonyabb rendű ösztönökre apellált primitív kiadványaival, ostoba rémtörténeteivel, hanem tisztességgel megírt és ügyesen felépített elbeszéléseivel úgynevezett lektúrt adott, melyek az irodalmi maradandóság rangjára ugyan nem törek, de szerzőiknek restelkedniük sem volt okuk.” – mondja róla Tabi László, aki egyike volt a szerzőknek.¹

E jellemzéssel véleményem szerint, mindannyian egyetérthetünk; a „Világvárosi Regények” (VR) kétségkívül a füzetes regénysorozatok legkiválóbbika volt. A legtöbb cikkből, ami a ponyvával foglalkozik, az olvasható ki, hogy a VR egyfajta etalon: hozzá mérik a többi füzetesorozatot, és általában az derül ki az összehasonlítás során, hogy az egyik sorozat gyengébb, alacsonyrendűbb, károsabb mint a VR, vagy hogy a másik sorozat nem éri el a VR színvonalát stb.

Mint látni fogjuk, a minőség egyáltalán nem a véletlen műve: a sorozat szerkesztője nem csak a kellő irodalmi ítézőképességgel és széles látókörrel, de jó üzletpolitikával is rendelkezett ahhoz, hogy a VR sokáig megjelenő és nyereséges legyen.

A sorozat gazdája, lelke Faragó Miklós volt. 1894. február 26-án született Csongrádon. Eredeti neve Schniczer volt. Az I. világháború alatt Az *Est* munkatársa lett. „A legbrilliansabb pesti újságírók közé tartozott a szakma „Kisfaragó”-nak becézte.” – írja róla Újváry Sándor. „Később súlyos nehézségei támadtak egy nagyszerű riportja miatt ... a háború utolsó hetében írta Faragó, és arról szólt, hogy miként visznek kivégezni egy fiatal katonaszökevényt. Ez az írás olyan drámaian és megrázóan ábrázolta ezt a hiábavaló halált, hogy fölért egy vádbeszéddel.”²

Egyrészt ezért, másrészt mivel 1919-ben tagja volt az írói direktoriumnak, emigrálnia kellett Bécsbe, majd a húszas években Kolozsvárott élt a *Keleti Újság* munkatársaként. Ő alapította a Pallas Könyv- és Lapterjesztő vállalatot, amelyet később eladott Darvas Simonnak.³ A harmincas évek elején visszaköltözött Budapestre, de újságíróként nem volt tanácsos dolgoznia. 1932-ben tehát lapengedélyt kért egy hetente megjelenő szépirodalmi lapra, amely egy teljes kisregényt és egy keresztrejtvényt tartalmazott. Óvatosságból azonban nem a saját nevére, hanem id. Kovács Dénes

²³ H. KAKUCSKA Mária: *Mikor kezdett el verset írni Orczy Lőrinc?* = ItK 1998. 3–4. sz. 536–540.

²⁴ A levél olvasható Orczy Lőrinc „Leveleskönyv”-ében, amelynek lelőhelye: MOL, P 520, Miscellanea.

¹ TABI László: *Fiatalkorom története* In: Uő: *Életem és egyéb ügyeim*. Bp. 1982. 81.

² ÚJVÁRY Sándor: *Szabálytalan önéletrajz*. München, 1976. 60.

³ ÁBEL Olga: *Egy újságíró magánjegyzetei*. Bp. 1986. 50.

(1861–1948) volt országgyűlési képviselő részére, aki ellen a hatóságoknak semmi kifogásuk nem lehetett. Az impresszumban mindvégig csak Kovács Dénes neve szerepelt szerkesztőként és kiadóként, aki egyébként 1922-ben visszavonult az aktív újságírástól, 70 felett járt már – a valóságban csak csendestárs volt.

A kiadóhivatal (kezdetben egyszerűen csak a „Világvárosi Regények Kiadóvállalata”) a Vilmos császár (ma Bajcsy-Zsilinszky) út 34-ben volt, a ház Vadász utcai oldalán lévő bejárattal. Az *Esti Kurir* szerkesztősége is ugyanebben az épületben működött, amely nem volt más, mint a Hungária Nyomda székháza. Természetesen mindkét lapot itt nyomták.

A VR 64 oldalas, 15 cm gerincméretű füzet volt. Az ára 10 fillér (mint általában a ponyvafüzeteké), csak 1941-ben emelték 12-re. A borítólap kétszínnyomással készült: a fekete-fehér fotóhoz (montázshoz) piros adalékok (pl. a cím, szerző, vagy valamilyen kiegészítő a képhez) járultak. Ez önmagában még nem különleges, de a VR-eket az is kiemeli az átlagból, hogy ezeket a borítókat pl. Gergely-Korein, Faragó András mellett olyan ismert szakemberek mint Kner Albert, Lengyel Lajos és Haiman György készítették, akik ekkortájt a Hungária Nyomdában dolgoztak, illetve kapcsolatban álltak Bródy László igazgatóval.⁴

A VR hétfőnként (vidéken keddenként) jelent meg, majd 1934. szeptember második hetétől kezdve hetenként kétszer: pénteken is. Ez mindenképpen arra utal, hogy a sorozat sikeres volt. Faragó a negyvenes évek elején már tervezte a heti háromszori, sőt a naponkénti megjelenést. Ez utóbbit természetesen csak úgy tudta volna megvalósítani, ha minden héten kiadott volna egy régebbi, egyszer már megjelent kisregényt is.⁵

A VR egyik „védjegye” az volt, hogy – ellentétben a szokással, a közönség igényével – nem használt külföldi, angolszász álneveket, mindvégig nyíltan hirdette, hogy ez magyar írók által írt budapesti sorozat. Ettől csak az induláskor tértek el: az első 12 számban hét idegen nevű szerző tíz műve szerepel. Közülük „Nicolas Keynes” nem más mint Kulcsár Miklós, de a többiről nem tisztázott, hogy valóban csak álnevek-e. Pl. a „P. Haus” néven megjelent, és három különböző fordítóval ellátott négy kisregényt a *Magyar Könyvészet* vonatkozó kötete a magyar szerzők közt tárgyalja, holott ugyanezen kötet szerint valóban létezett egy Paul Haus nevű német ponyvaíró. Viszont pl. „Harry Hood”-ot az angol szerzők közé teszi, pedig e mű fordítója, Segesdy László ismert kisregény-szerző volt, tehát feltételezhetjük, hogy valójában ő írta. Két további szerző (Olaf Fönsborn, Sven Fjord) pedig a *Magyar Könyvészet* szerint valódi norvég írók, s nem is valószínű hogy magyar ponyvaírók éppen skandináv álneveket használjon.

1933-ból ismeretes a lap egyfajta „mutációja”. A VR megjelent mint a *Köztisztviselők Szórazoztató Áruismertetője* is. A borítón a köralakú sorozatcím és ármegjelölés helyett a fenti megnevezés volt olvasható. A címlap az eredeti maradt, de a keresztrejtvény, illetve a korábbi számok ismertetése helyett a Köztisztviselők Fogyasztási Szövetkezete reklámjai kaptak helyet, vagyis hogy a szövetkezeti tagok mit és hol vásárolhatnak olcsóbban. A VR 68. száma e mutációban a 4. volt. Mivel a tagok létszáma 30 000 körül volt⁶ – s minden bizonnyal valamilyen megkapták ezt a füzetet – ezért ez ugyanennyi plusz darabot jelentett VR-nek. Nem tudható, hogy meddig és hány alkalommal jelent meg az a mutáció, de szép nyereséget hozhatott Faragóéknak.

A sorozat sikeressége abból is nyilvánvaló, hogy a két tulajdonos céget alapított: a „Literária Kiadóvállalat Kft.” társasági szerződése⁷ szerint, amely 1935. február 27-én született, „a vállalat mindennemű irodalmi mű kiadása, terjesztése, vagy az ilyen termékeket előállító, vagy árusító más

⁴ POGÁNY György: *Hungária Könyvek* = Könyv, Könyvtár, Könyvtáros 2001. 11. sz. 47.52.

⁵ Faragó Miklós levele Déry Tiborhoz 1962-ből. PIM Kézirattár, Déry-hagyaték.

⁶ A szövetkezetnek pl. húsfeldolgozó üzemei, malmi, gyári pincészetei stb. is voltak, amelyel főleg a saját üzlethálózatát látta el (*Budapest lexikon*. Bp. 1993.)

⁷ Fővárosi Levéltár. Cégbírósági iratok, CG 36461.

1. A VR Budapestén

vállalatokban való részvétel.” A társaság határozatlan időre alakult, törzstőkéje 10500 P, amely a tagok között a következőképpen osztozik el: Faragó Miklós törzsbetétje 5500 P, Faragó Miklósné született Rosenfeld Paula törzsbetétje 4000 P, dr. Kovács Dénes törzsbetétje 1000 P. Az ügyvezetéssel Faragó Miklós és Faragó Miklósnét bízták meg.

Mindezekről már készült egy magánokirat, ügyvédi ellenjegyzés mellett, 1934. december 17-én. A közjegyzői okiratba való foglalást a Faragó és neje között fennálló házastársi viszony tette szükségessé. Az iratban aprólékosan leírták még, hogy mely tagok milyen arányban szavazhatnak, szavazattöbbség esetén ki dönt a vitás ügyben stb., ahogyan azt a kft-k megalakulásáról szóló törvény előírta.

1939. március 13-án Lovászy Márton (aki a VR lektoraként is tevékenykedett, és az *Esti Kurir* munkatársa volt, sőt éppen ekkoriban lett a lap felelős szerkesztője) is ügyvezető lett, október 13-án pedig társtagga lépett elő, ugyanis Faragóné átadott neki 1000 P törzstőkéjét (neki tehát 3000 maradt). Ugyanakkor Faragó Miklós átruházott 3500 P-t a szintén ügyvezetővé váló Faragó Jenőre (neki maradt 2000). 1940. augusztus 27-én Faragóné eladta a tulajdonát képező 3000 P törzsbetétet 3000 P-ért Petyke Mihály hírlapírónak, Faragó Jenő pedig 3500-at Kovács Dénesnek, 200-at Petyke Mihálynak, aki befizetett még 100 pengőt, így mind neki, mind Kovács Dénesnek 5300–5300 P törzstőkéje lett, tehát a két tulajdonos egyenlő arányban részesedett. Ugyanakkor Lovászy Márton, Faragó Miklósné és Faragó Jenő ügyvezetői minősége megszűnt, Petyke Mihályt kirendelték újabb ügyvezetőnek. Faragó Miklós mint társasági tisztviselő szerepel, de az egyik cégálírónak mindig neki kell lennie.

Hogy ezekre az ügyletekre miért volt szükség, az a korabeli események ismeretében nyilvánvaló: a zsidótörvények megjelenése miatt. A vállalat ezek után – papíron – tiszta árja tulajdonnak minősült, hiszen az újdonsült tulajdonos, Petyke Mihály (1906–?) a sajtókamara tagja volt, színházi rovatvezető az – *Esti Kurir*nál...

A levéltári iratok szerint egyébként 1940. áprilisában Schamburg Pálné Gerő Rózsa, az Eskü út 2–4 szám alatt, vagyis a Piarista palotában található Litteraria Könyvkereskedés, Antiquarium és Könyvújdonságkölcsönző tulajdonosa a cégbírósághoz fordult a névazonosság miatt. Egrészt azonban ez a cég 1936-ban alakult, tehát későbbi mint a Literária, másrészt Schamburgné boltja egyéni cég, amely pedig hivatalosan nem használhat ilyesfajta „fantázianevet”, hanem csak a cégbirtokos polgári nevét.⁸

Faragóék 1934-ben a VR-éhez hasonló formában kiadtak három színművet is, „A műkedvelő” című sorozat keretében. Mindhárom francia vígjáték volt, Henri Murger, Eugene Scribe és Eugene Labiche egy-egy műve. Nyilván nyitni akartak a piac egy másik irányába is – azonban a sorozat rövidsége azt mutatja, hogy nem volt sikere az olvasóknál.

A VR írói (ahogy a többi ponyvasorozaté is) általában azon szerzők közül kerültek ki, akiket valamilyen módon meggátoltak abban, hogy íróként, vagy újságíróként éljenek meg, akik politikai nézetük, vagy származásuk miatt kiszorultak a harmincas évek végén sorra megalakuló szakmai kamarákból. Ezért volt szükség arra is, hogy álneveket használjanak bizonyos írók. Halász Péter szerint⁹ ezeket Faragó mindig szigorúan megőrizte, még magánbeszélgetések során sem árulta el soha az álnevek tulajdonosait. Még a későbbi izraeli kiadásokon is az álnevek szerepelnek. Bár a *Magyar Könyvészet* vonatkozó köteteinek összállítói sok álnevet megfejtettek, még akad tenni-való ezek helyes feloldása körül. Pl. a „Both Bálint” nevű, négy kisregényt megjelentető szerzőről nem tudhatták, hogy igazi neve Aczél Benő, aki 1939-ben az USA-ba, majd később Izraelbe emigrált, de

⁸ Nyilván ő adta ki 1936-ban SOLT Pál *Pórázon* című verseskötetét.

⁹ HALÁSZ Péter több cikkében is említi a VR-t, pl.: *Kockás Pierre kontra Pizskos Fred.* = *Élet és Irodalom* 1992. márc. 27. 4.

VILÁGVÁROSI REGÉNYEK

1062. szám

A szekszepil
világrekordja

Irta :

Both Bálint

Második kiadás

40 agora

előtte itthon az – *Esti Kurír* szerkesztője volt...¹⁰ Székely Tibor viszont másik kiadója, a Singer és Wolfner cég (amely az „igazi” regényeit adta ki) tiltakozása után kezdte használni először a Székey Tibor, majd a Molnár Dénes álnevet a VR-nél.

A VR arról is ismert volt, hogy jól fizette a szerzőit. Kezdetben 100, később 130, majd 150 pengőt kaptak egy olyan kisregényért, amelyet azért 1–2 nap alatt meg lehetett írni. A műveket Faragó örökáron vette meg (kivéve – ki tudja miért – Tamás Istvántól), ezért sem lehetett gondja a tervezett újrakiadásokkal. De sok írónak ez nemcsak egy viszonylag könnyű pénzkereset volt, hanem gyakran az egyetlen lehetőség, hogy publikálhasson.

A sorozat legjellegzetesebb írói közül említésre érdemes pl. Gergely Márta, aki regényével 1934-ben megnyerte a Pantheon kiadó pályázatát, de később a VR-ben 52 füzete jelent meg, részint a saját nevéen, részint Kevély Mihály álneven. Görög Lászlónak szintén 52 műve látott itt napvilágot, ebből ötöt Juhász Lajossal közösen írt. Juhász egyébként külföldi álneveken (J. H. Busher, Duff Kerr) is publikált más kiadónál, de a VR-ben is megjelent 42 füzete. Lovász Márton, aki mint említettem, lektor is volt egy időben a cégnél, szintén kedvet kapott, és 22 kisregényt írt a sorozatba. Forró Pálnak nem kevesebb, mint 75 műve jelent meg itt, de őt is megelőzi Leleszy Béla (Forróval együtt a leghíresebb könnyű fajsúlyú szerzők egyike) 81 VR-füzetel. Halász Péter, akinek visszaemlékező cikkeit haszonnal forgathatjuk, 17 évesen, gimnazistaként kezdett publikálni a VR-nél. Kiskorú lévén még apja írta alá a szerződést, sőt még az iskola igazgatójával is engedélyeztetni kellett.

Persze annak ellenére, hogy a sorozat szerzőgárdája elég széles volt, azért találhatunk olyan ismert, és sokat publikáló ponyvaírókat, akik sosem dolgoztak a VR-nek, pl. Ritter Aladár, Hamvas H. Sándor, Benedek Ernő stb.

Tabi László egyike azon szerzőknek, akiknek a háború előtti ponyvafüzetei közül (a VR-ben 45 kisregénye jelent meg) néhány a hatvanas-hetvenes években Magyarországon könyvben is napvilágot látott. Tabi, mint a *Ludas Matyi* főszerkesztője, tehát „hivatalos humorista” megtehetette, hogy ezeket az (ahogy ő fogalmazott) „ántivilágból” származó történeteket újra kiadja. Egyébként ő is gyakorta használt álnevet: 14 alkalommal Simon Zoltán, négyszer pedig Follinus János névvel jegyezte kisregényeit. Azonban vigyáznunk kell: mindketten valóban létező személyek voltak, s közülük Simon maga is írt ponyvákat.¹¹ Tehát a *Magyar Könyvészet* téved, amikor a Simon Zoltán név helyébe automatikusan Tabi Lászlóét írja. Vélhetőleg azonban a VR-nél megjelent Simonok mindegyike Tabi műve – általában ezekből válogatott a háború utáni könyveibe is.

A másik szerző, akinek szintén megjelentek későbbi könyvben is a ponyvafüzetei, Rejtő Jenő volt. 1934-től 1940-ig összesen húsz kisregényt adott ki a sorozatban, a legtöbbet, hatot 1938-ban. Későbbi vélemények szerint minden művéért dupla pénzt kapott Faragótól, s egy levelében leírja azt is, hogy őt, az akkoriban teljesen ismeretlen író, a legcsekélyebb szövegbeli változtatásnál, húzásnál (ami pl. szedési, vagy terjedelmi okokból volt szükséges) telefonon behívták a nyomdába és közösen végezték el a változtatásokat.¹² Tehát tömegrevízió helyett egyéni revíziót végeztek, ami Faragó lelkiismeretességét mutatja – hiszen csak egy tízfilléres ponyvafüzetéről volt szó.

1942-ben, a sorozat utolsó évében lett Déry Tibor a VR szerzője. Nem a saját nevéen, hanem a *Pester Lloyd*-nál használt Dániel Tibor álneven jelent meg a sorozatban hat kisregénye. Ezek újrakiadásakor Botka Ferenc közölt egy hetediket is,¹³ amelynek szövegét ő csak az izraeli kiadás-

¹⁰ *Magyar életrajzi lexikon 1978–1991*. Bp. 1994. 5.

¹¹ Simon Zoltán egy időben Bajcsy-Zsilinszky Endre köréhez tartozott, majd később Tabival közösen indították el a *Rakéta* című rejtvényfolyóiratot.

¹² Rejtő Jenő töredékesen fennmaradt levelei 1941-ből. PIM, Rejtő-hagyaték.

¹³ DÉRY Tibor: *Különös árverés. Regények 1920–1942*. Bp. 1999. Itt köszönöm meg Botka Ferencnek, hogy az ehhez gyűjtött anyagát a rendelkezésemre bocsátotta.

ból ismerte. Feltételezte, hogy ez a mű a sorozat megszűnése miatt már nem jelenhetett meg itthon, de Faragó magával vitte a kéziratot, és később kiadta. Valójában azonban a *Vihar a Dunán* című kisregény megjelent Budapesten is (VR 948.) – csak hogy nem Dániel Tibor, hanem Verdes Pál neve alatt. Ha viszont ez is Déry álneve, úgy még egy Verdes Pál-művet is neki tulajdoníthatunk, amely a sorozat 923. füzeteként jelent meg, *Áronból ember lesz* címmel. Tájékoztatom alapján Botka Ferenc elolvasta ezt a kisregényt, és benne ugyanúgy megtalálta azokat az életrajzi adalékokat, amelyekhez hasonlóak a többi Déry-ponyva-füzetben is felfedezhetők. Eszerint tehát Déry Tibornak nyolc kisregénye jelent meg a sorozatban.

A VR végét – mint annyi más akkori könyvsorozatét – a három pengőnél olcsóbb sajtótermékek engedélyhez kötését előíró¹⁴ ún. ponyvarendelet 1942. július 17-i megjelenése jelentette. Az utolsó, a 952. száma éppen aznap, pénteken került az olvasókhoz.

A vállalat azonban továbbra is létezett, csak az 1944. április 20-án tartott taggyűlésen mondták ki a felszámolást, mivel tényleges működést már nem fejtett ki. Felszámolólul Petyke Mihályt rendelték ki, aki e tevékenység alatt önállóan is jogosult volt jegyezni a céget. A procedúra azonban nem zajlott le megfelelően, nem tették közzé annak idején a *Magyar Közlönyben*, ezért Beer János ügyvéd még 1948. februárjában is intézkedni volt kénytelen a vállalat jogszerű felszámolása ügyében.

Faragó, a háború után özvegy sorba jutva, fiával elhagyta az országot és Tel-Avivba költözött. Az *Új Kelet* című lap munkatársa lett, amelyben állandó rovatot kapott a pénteki (vagyis a pihenőnap előtti) számban „Egy ember az utcáról” címmel, s itt a legaktuálisabb témákról mondta el véleményét.

Mivel magával vitte az összes itthon megjelent kisregényt, újra elkezdte kiadni ezeket – természetesen magyar nyelven, a régi sorozatcímmel.¹⁵ Hetente, csütörtökönként jelent meg, kisebb betűtípussal mint az itthoniak, 32 oldalon. A keresztretjvényt nem az utolsó oldalon közölte, hanem a 30–31-en, tehát beékelve a szöveg közé. Példányszáma elég kevés volt, legalábbis az itthoniakhoz képest: mintegy 1200 darabot sikerült eladnia. Azonban mégsem volt ráfizetéses, mert Faragó minden munkát egymaga csinált, és mindent a legolcsóbban állított elő. Első száma Rejtő Jenő *A halál fia* című kisregénye volt. Kb. 1950-ben jelenhetett meg, mivel mint a levélben írja 1962. február 4-én: a sorozat nemsokára a 600. számhoz ér. A borítólapja teljesen új: fotó, vagy rajz nem volt rajta, egy geometrikus keretben volt olvasható a szerző és a cím, valamint az is, hogy 2. kiadás. Magát a sorozatcímet baloldalt, függőlegesen helyezték el.

Régóta ismeretes volt az is, hogy nemcsak Izraelben, hanem Svájcban is megjelent a VR. Most erre is fény derült e levélből. Mint írja Faragó „vagy három évvel ezelőtt”, tehát kb. 1958–59-ben, megállapodott „egy Szerday nevű alak”-kal, hogy az ezután megjelenő számokat „mutálva továbbnyomatatom, mintha Svájcban jelennének meg, 1-es sorszámmal kezdve”. Így lett a tel-avivi 412. a svájci 1. Impresszuma a következő volt: Schweiz, Allschwil, Basel L. Postfach: 27. Ezek borítófedele is más volt: egyszerű vonalas rajz díszítette. Szerday számonként 2000 példányt rendelt, darabonként 4 USA-centért. Mivel így már egy komolyabb üzleti vállalkozás kezdett körvonalazódni, Faragó elkezdte felkutatni a szerzőket, vagy az örökösöket, és mindöjüknek 10–20 dolláros honoráriumot fizetett a „svájci” kisregényekért. Mint emlékezhetünk rá örökáron vette meg a műveket, tehát nem lett volna köteles honoráriumot adni az új kiadásokért. A Magyarországon élők-

¹⁴ A rendeletet és a közvélemény reakcióit elemzi CSÁKI PÁL: *A ponyvairodalom „megrendszabályozása” az 1940-es évek elején.* = MKsz 1988. 1. sz. 41–53.

¹⁵ Az itt következő adatok Faragó fent említett leveléből származnak.

nek többnyire IKKA-utalványokkal¹⁶ fizetett. Déry Tibornak egyébként 60 dollárt küldött, egyrészt az egy darab „svájci” füzetért, másrészt a még itthon megjelentekért, mivel – mint írja – 1942-ben ugyanannyit fizetett neki, mint másnak, holott neki több járt volna.

Ám ez a bizonyos svájci 2000 példány előbb 1200-ra, majd 900 körülire csökkent. Faragó rájött, hogy ez a Szerday „nem értett a dolgához, azonkívül nem is volt rendes ember”, így a kapcsolat Faragó kb. 300 dolláros ráfizetésével megszakadt. Összesen 80 svájci szám jelent meg, ám az utolsókat csak kinyomtatta, de nem küldte el.

A VR ezek után még sokáig megjelent – jómagam láttam az 1062. számot. Ha ez nem elírás, akkor azt jelenti, hogy a művek egy részét 3. kiadásban is kiadta, hiszen az itthoni sorozat a 952. számig jutott el.

A sorozat ára az induláskor 50 pruta volt (a pruta az izraeli font ezredrésze 1949-től). 1960-ban új váltópénzt vezettek be, az agorát, ami a font századrésze volt. A VR egy számának ára (az általam látott példányokon) 30, majd 40 agora – tehát az ára a többszörösére emelkedett.

Faragó Miklós 1972. március 15-én halt meg. Ahogy a visszaemlékezésekben olvashatjuk, a „Világvárosi Regények”-et a főművének tekintette, s e kötődése révén a harmincas-negyvenes évek legismertebb, leghosszabb és legnívósabb szórakoztató füzetesregény-sorozatát hagyta az utókorra.

BÁLINT GÁBOR

¹⁶ Az akkoriban indított IBUSZ Külföldi Kereskedelmi Akció révén a magyar állampolgárok legálisan használhatták fel a külföldről kapott valutákat. A legnagyobb beváltó hely (az ún. „diplomatabolt”) a Városház utca 3-ban volt.

FIGYELŐ

Emlékkönyv a Teleki Téka alapításának 200. évfordulójára.* Az 1802. év művelődéstörténetünk fontos dátuma: ekkor ajándékozta a magyar hazának gróf Széchenyi Ferenc gazdag könyvgyűjteményét, megalapítva nemzeti könyvtárunkat, Erdélyben pedig, Marosvásárhelyen ekkor nyitotta meg a nyilvánosság számára nagy gonddal összegyűjtött könyvtárát gróf Teleki Sámuel udvari kancellár. Hazaszeretetből kiinduló szolgálatvállalás hozta létre mindkettőt, de későbbi sorsuk, ismertségük sokban különbözik: „...milyen igazságtalan, vagy legalábbis értéket nem becsülő volt a későbbi nemzedékek sora, mely – miközben lépten-nyomon emlegette Széchenyi István áldozatvállalását, avagy az erdélyi Széchenyinek is nevezett gróf Mikó Imre tenniakarását és munkálkodását –, szinte teljesen feledésre ítélte gróf Teleki Sámuel erőfeszítéseit.” – olvashatjuk Tonk Sándornak az emlékkötet elején levő bevezető tanulmányában. A Marosvásárhelyen 2002. októberében megrendezett emlékülés és az ott elhangzó előadások szerkesztett változatából, valamint néhány a témához kapcsolódó tanulmányból gondosan összeállított kötet méltó emléket állít Teleki Sámuelnak, akinek tevékenysége az utókornak is üzen: „...éppen a bemutatott példa int arra, hogy közösségünk megmaradásának nem a csodavárás, hanem az áldozathozatal az egyetlen járható útja.” – írja Tonk Sándor a bevezetőben.

Az *Emlékkönyv* öt témakörbe csoportosítja a tanulmányokat. Az első rész a Teleki Könyvtár történetéhez hoz kiegészítéseket főleg levéltári kutatások alapján. Teleki Sámuel végrendeletében a Református Főkonzisztóriumot bízta meg könyvtárának és a vagyona jelentős részéből a gyűjtemények gyarapítására létesített hitbizomány felügyeletével. Sipos Gábor „A Teleki Téka és a Református Főkonzisztórium” című tanulmányában 1919-ig foglalja össze tömören a könyvtár és a hitbizomány sorsát, s mellékletben az alapító halálát követő évek fennmaradt levelezésanyagából, az 1843-as állományrevízióval bezárólag válogatott ki néhány érdekes dokumentumot. Teleki Sámuel végakaratainak teljesítése az örökösök ellenállásába ütközött. Egyre inkább nyilvánvalóvá vált, hogy a gyűjtemény fenntartása, gyarapítása nem felel meg az alapító szándékának. 1874-ben Orbán Balázs interpellált a képviselőházban, s „nemzetkárosításnak” nevezte azt a gondatlanságot, ahogyan a Teleki örökösök a Tékával bántak. Somkuti Gabriella „Orbán Balázs és a Teleki Téka” című tanulmánya a székely tudós bátor kiállásáról, az azt követő sajtóperről, illetve ennek lezárásáról szól nagyon élvezetesen. Benkő Samu „Hitbizománytól államosításig” címmel a gyűjtemény jogi státuszának alakulását követi nyomon az 1948-ban bekövetkezett államosításig. A logikus és tömör összefoglalás végén a mellékletekben közli a legfontosabb dokumentumok: jegyzőkönyvek, határozatok szövegét. Egy gyűjtemény sorsa nagy mértékben függ mindenkori gondozóinak hivatástudatától. Csontos Mária „Levelek a marosvásárhelyi Teleki Téka történetéből” című tanulmányában Gulyás Károlynak állít emléket, aki 1907–1942-ig szolgálta áldozatosan a gyűjteményt. A mel-

* *Emlékkönyv a Teleki Téka alapításának 200. évfordulójára 1802–2002.* Szerk.: DEÉ NAGY Anikó, SEBESTYÉN-SPIELMANN Mihály, VAKARCS Szilárd. Marosvásárhely, 2002. Mentor Kiadó. 621 l., illusztr.

léletben között levelekből megismerhetjük az írói munkássággal is rendelkező tanár ember sok gonddal és nélkülözéssel járó küzdelmét a Téka megóvásáért és gyarapodásáért. A 2. világháború után új korszak következett a gyűjtemény életében: 1949-ben államosították, majd 1962-ben egyesítették a marosvásárhelyi egykori Református Kollégium Nagykönyvtárával, végül 1974-ben elveszítette önállóságát, s a Maros Megyei Könyvtár egyik részlegeként működik. Deá Nagy Anikó „A marosvásárhelyi Teleki Téka a második világháború után” című történelmi áttekintésében nagy gonddal foglalja össze ennek a kornak eseményeit, emléket állítva a Téka könyvtárosainak. A gyarapodások és veszteségek számbavételén túl megismerkedhetünk a gyűjtemény tudományos tevékenységével, kiállításaiival s jelenleg is folyó küzdelmével az egykori önállóság visszaszerzéséért. Az időközben nagyon leromlott épület fokozatos helyreállításában nagy segítséget jelent a Förderstiftung zu Teleki Téka alapítvány, amelyet a Teleki család külföldön élő tagjai hoztak létre 1993-ban. A további gondok számbavétele fontos programot jelenthet mindazoknak, akik szívükön viselik a gyűjtemény sorsát. A tanulmány az intézménytörténet szempontjából fontos mellékletben sorolja fel az 1950-től ott dolgozó munkatársakat, és azon Bólyai kéziratok jegyzékét, amelyeket a Bukaresti Történelmi Múzeum még 1970-ben kért kölcsön, s a Téka azóta is küzd visszaadásukért.

Az *Emlékkönyv* második tematikus egységében az alapító Teleki Sámuel személye áll a középpontban. Szabó Miklós „A könyvtáralapító Teleki Sámuel és Sáromberke népe” című tanulmányában az alapítót mint felvilágosult földesurat ismerhetjük meg, aki igaz, hogy nagy újításokat nem hajtott végre birtokán, de szigorú következettségével, s ha szükséges volt, bőkezű adakozásával végül is a birtokán élők javát szolgálta. Tóth István „A váradi katolikus felvilágosodás és egy Teleki Sámuelhez írt pásztoridill” című tanulmánya először 1994-ben jelent meg, amelyben az azóta elhunyt szerző egy addig ismeretlen kéziratot mutatott be. Mivel ez egy Teleki Sámuel névnapjára írt latin nyelvű ekloga, az *Emlékkönyv* szerkesztői dicsérendően ismét közlendőnek javasolták. A klasszikus hagyományt és a kor ízlését követő mű szerzői Gánóczy Antal váradi kanonok, aki a műben pásztori nevéen Floridenus Maconius-ként szerepel és a Seralbus Erimanticus nevű pásztor szerepét vállaló Hannulik János nagykarolyi piarista rendfőnök. Tóth István a latin szövegen kívül magyar fordításban is közli az eklogát, mellyel a szerzők és a váradi irodalmi kör 1786 májusában köszöntötték a bihari főispán és kerületi kormánybiztos Teleki Sámuel. A hollandiai Postma Ferenc évtizedek óta foglalkozik a holland–magyar kulturális kapcsolatok témakörével. „Frustula Telekiana” című tanulmányában néhány a groningeni és leideni egyetemi könyvtárakban végzett kutatásai során fellelt, eddig ismeretlen levelet közöl Teleki Sámuelről. A címzetek a groningeni teológia professzora, Daniel Gerdes, illetve Petrus Wesseling, aki Utrechtben az egyetemes történet professzora volt. Ez utóbbinak írt három latin nyelvű levele egyikében a gróf beszámol Janus Pannonius kiadásának kezdetéről, vagyis arról, hogy bécsi útja során a császári könyvtárban rábukkant a költő műveinek kéziratára, s szeretné ezeket összegyűjteni, kiadásra előkészíteni. De a holland tudósnak küldött levél átdóbjáról is megemlékezik, az Erdélyből orvosi tanulmányok céljából Utrechtbe peregrináló diákot a gróf a címzett jóindulatú figyelmébe ajánlja. Teleki Sámuel sokoldalú mecénási tevékenységének másik irányát mutatja Demény Lajos írása: „Teleki Sámuel, a Bukaresti Református Egyházközség és a magyar oktatás támogatója”. A gróf gondoskodó jótevékenysége nem állt meg Erdély határánál. 1821-ben Sükei Imre kálvinista lelképásztor Bukarestben templomot és iskolát létesített a magyar anyanyelvűek számára. A nemes célt támogató nagylelkű adakozók között ott találjuk Teleki Sámuel is. A bukaresti egyházközségi és az Erdélyi Egyházközség Főkonzisztóriumának levéltáraiban előkerült, eddig ismeretlen dokumentumok alapján a szerző újabb adalékokat közöl az iskola és az egyházközség sorsáról, s a gróf adományán kívül az egyszerű polgárok, iparosok áldozatvállalásáról is.

Az *Emlékkönyv* harmadik témacsoportja a Teleki–Bólyai Könyvtár gyűjteményeiről szóló tanulmányokat tartalmazza. Ambrus Hedvig Mária „A Teleki Téka 1599–1710 között nyomtatott magyar

nyelvű könyvei” című írásában az alapító saját vásárlásain, olykor a csak kézirásos másolatban beszerzett köteteken kívül számba veszi a grófné, Bethlen Zsuzsanna könyveit is, amelyek ugyancsak a Téka gyűjteményét gyarapították. A kötetek között érdekes ajándékpéldányok is vannak, amelyeket egyedi értékükre való tekintettel adtak át tulajdonosaik a Tékának. Carmen Munteanu a „Reflectarea cărții vechi românești în Catalogul Bibliotecii Teleki” című tanulmányában tömören bemutatja a Teleki Téka nyomtatott katalógusának egyes köteteit, majd felhívja a figyelmet néhány különösen érdekes régi román vonatkozású nyomtatványra a történeti, földrajzi és nyelvészeti kutatások köréből. Teleki Sámuel egyetemességre törekvő gyűjtemény-építésének köszönhetően könyvtára és állományát feltáró katalógusai igen nagy kulturális értéket jelentenek. Egy könyvtár történetének érdekes része az olvasóforgalomra vonatkozó ismeretanyag is. A Téka olvasótermi használati naplója az 1803–1857 között regisztrált bejegyzésekkel fennmaradt. Mesaroş Ovidia „Cărți în limba franceză studiate la sala de lectură a Bibliotecii Teleki în prima jumătate a secolului al 19-lea” című írásában ebből választott ki néhány olyan bejegyzést, amelyek francia nyelvű könyvek használatát rögzítették. Az olvasói forgalom és a használt könyvek is azt igazolják, milyen nagy szerepe volt a Tékának az európai kultúra és a felvilágosodás eszmevilágának terjesztésében Marosvásárhelyen és általában Erdélyben. A sárospataki Református Kollégium 1671-ben kénytelen volt Gyulafehérvárra menekülni. A professzorok és a diákok annyi könyvet vittek magukkal, amennyit csak tudtak. A gyulafehérvári korszak idején több kötet került Marosvásárhelyre a Református Kollégium könyvtárába, mely később beolvadt a Teleki Tékába. Az ide menekített egykori állomány összegyűjtésére vállalkozott Sebestyén-Spielmann Mihály „A sárospataki (–gyulafehérvári) Református Kollégium Marosvásárhelyen őrzött könyvei” címmel írt tanulmányában, amelyben először a hánytatott sorsú könyvtár történetét foglalja össze röviden, majd jellemzi a fellelt állományrészt, mely a szerző tapasztalata szerint csak egy része a menekített anyagnak; lehetséges, hogy a 18. század elején belőlük jó néhányat duplumként más könyvtáraknak adtak el vagy cseréltek. (A sárospataki Kollégium könyvtárának sorsa azért is tragikus, mert a Magyarországon maradt rész a 2. világháború alatt a Szovjetunióba került, s jelenleg Nyizsnij Novgorodban őrzik. Visszaadásáról évek óta folynak a magas szintű tárgyalások.) A Tékában őrzött 103 kötet jegyzékét a tanulmány végén olvashatjuk. A könyvek értékét tartalmazukon kívül kötésük is növelheti. Mint minden igazi igényes gyűjtő, Teleki Sámuel is arra törekedett, hogy könyvtárának külleme is méltó legyen a tartalomhoz. Zsigmond Irma „Bécsi könyvkötők munkái Teleki Sámuel könyvtárában” című tanulmányában a kötések vizsgálatát meg. Deé Nagy Anikó hívta fel a szerző figyelmét a Magyar Országos Levéltárban őrzött, a Teleki Sámuel iratanyagban fennmaradt könyvkötői számlákra. A Tékában őrzött kötetekben esetleg fellelhető mesterjegyek, valamint a bélyegzők és a bécsi könyvkötőkre vonatkozó szakirodalom alapján több darabnak is sikerült azonosítania a könyvkötőjét. Sajnálatos, hogy feltehetően nyomdatechnikai okok miatt a tanulmányhoz tartozó három igen szép, színes felvétel az előző cikkbe, mintegy 20 oldallal előbbre került. A lábjegyzetekbe becsúszott néhány kisebb pontatlanság: Mazal *Europäische Einbandkunst*ja nem 1980-ban hanem 1970-ben jelent meg, s a hivatkozott 261. sz. fénykép ebben van, nem pedig az 1997-ben megjelent *Einbandkundeban*. Kimpfán Annamária „A Teleki Tékát díszítő szobrok” című összeállításában az eredetileg 63 szoborból mára megmaradt 47 azonosítására vállalkozik. Az alapítónak és feleségének mellszobrát Franz Thaler bécsi szobrász készítette, míg az ugyancsak bécsi Mathias Mayer alkotása a többi 45, bár a gróftól egykor 63 elkészítésére kapott megrendelést. 17 szobor az elmúlt kétszáz év alatt elkallódott. Mivel ókori szobrok másolatairól van szó, a szerző a Tékában fellelhető modern szakirodalom alapján igyekezett azonosítani az egyes darabokat. Az antik szobrok közül 28-at meghatározott, bár némelyik megállapítása erősen kétséges. Mivel a 19. században általános divat volt az ilyen szobrok felállítása főúri könyvtárakban, sok készülhetett belőlük, s bécsi művészről lévén szó, érdemes lenne a bécsi gyűjteményekben ill. esetleges katalógusaikban is keresgélni. Minden-

estre hasznos, hogy a tanulmány mellett közli a mellszobrok fotóját is, így a mindenkori olvasók is szolgálhatnak javaslatokkal. Az apróbb, tájékoztatásból adódó tévedések közül csupán egyre hívnánk fel a figyelmet, Homérosz nem történetíró volt, hanem költő.

A negyedik témacsoport a könyv-, könyvtár- és nyomdatörténet területéről közöl igen érdekes tanulmányokat. Rozsondai Marianne „A magyar kötetéstörténeti kutatások újabb eredményei” című tanulmányában az elmúlt húsz év eredményeit foglalja össze a corvinakötésektől kiindulva egészen a 20. századig. Több eddigi tévedést helyesbít, így bebizonyítja, hogy Lucas Coronensis nem lehetett Mátyás könyvkötője, hanem mintegy negyed századdal az uralkodó halála után működött, valamint azt is, hogy a nagyszombati nyomda mellett korai korszakában 1580–1598 között könyvkötő műhely is működhetett, ehhez kapcsolódik a CH-monogramos kötéscsoport. Érdekes elemzést olvashatunk Misztótfalusi Kis Miklós amszterdami Bibliájának és Zsoltárkiadásának hollandiai kötéseiről is. A 18–19. századi festett pergamenkötések stíluselmzésével arra a következtetésre jutott, hogy stíluskorszaktól függetlenül, külön kategóriaként kell ezeket az alkotásokat kezelni. A tanulmány második felében a Magyar Tudományos Akadémia, az Országos Széchényi Könyvtár, a Fővárosi Szabó Ervin Könyvtár, a gyulafehérvári Batthyaneum és a Csíkszeredában levő csíksomlyói ferences kolostor anyagának kötetéstörténeti feltárásáról ad tömör összefoglalást. Ez utóbbi gyűjteményhez kapcsolódik a következő tanulmány: Muckenhaupt Erzsébet „A csíksomlyói könyvkötő műhely első korszaka” című igen alapos elemzése. Ritka szerencse, hogy a 17–18. századi könyvkötőműhely szerszámaiból megmaradt 114 darab a csíki Székely Múzeumban, s ezeket vette össze a szerző az egyes kötésekkel. Kutatásai alapján valószínűnek tartja, hogy a csíki származású gvardián, Somlyai Miklós Somlyóra jövedele után (1629-től) kezdődhetett meg a kolostorban könyvkötői munka, tehát már jóval a nyomda alapítása (1676) előtt. A későbbi kutatásra vár viszont a szerszámok eredetének meghatározása. A könyvkereskedelem feltárásában fontos forrásnak számítanak a levéltárakban őrzött hagyatéki leltárak. Szegeden 1980 óta folynak olvasmánytörténeti kutatások, s az eredményeit bemutató kötetei már eddig is sok hasznos ismerettel gazdagították művelődéstörténetünket. Ennek a kutatásnak a módszerébe enged bepillantást a programot azóta is irányító Monok István „Szenci Kertész Ábrahám kereskedői könyvkészlete halálakor” című tanulmánya, amelyben a kiváló nyomdásznak a közelmúltban a nagyszombati Állami Levéltárban előkerült, 1667-ből származó hagyatéki leltárát ismerteti. Függelékben olvashatjuk a kutatás alapjául szolgáló dokumentumból a könyvállományra vonatkozó részeket; a csak igen hiányosan leírt köteteket a szerző igyekszik azonosítani. A leltár közli a krúdában maradt nyomtatványok jegyzékét és a teljes betűkészletet is. Ez utóbbinak alapos vizsgálatát végzi el a következő tanulmányban V. Ecsedy Judit „Egy erdélyi könyvnyomtatóműhely 1667-ben” címmel. A fennmaradt nyomtatványok és a leltár egybevetésével a szerző újabb fontos részleteket tárt fel részint a *Váradai Biblia* kiadásával kapcsolatban, részint a nyomdász utolsó szombati évének technikai feltételeiről. Mivel Misztótfalusi Kis Miklós is használta 1693-tól Szenci Kertész Ábrahám betűkészletének egy részét, az előkerült leltár Misztótfalusi kolozsvári tevékenységének megismeréséhez is sok adattal szolgál. A 18. századi Erdély jelentős könyvgyűjteményét hozta létre Bod Péter irányításával Árva Bethlen Kata, gróf Széki Teleki József özvegye. Eva Márza „Catalogul bibliotecii lui Bethlen Kata” című tanulmányában a híres erdélyi magánkönyvtár katalógusának a gyulafehérvári Batthyaneumban levő kéziratos variáns példányát veti egybe az eddig ismert jegyzékkel. Az ismertetés után közli a katalógus teljes szövegét az egyes tételek mellett szögletes zárójelbe tett modern bibliográfiai hivatkozásokkal együtt. Bethlen Kata magyar könyvtárára nagy hatással volt a kortársakra, többeket hasonló gyűjtésre ösztönzött (közéjük tartozott Málnási László és Nemes Júlia is). A 18. századi erdélyi cenzúra működésének egyik emlékééről ír Földesi Ferenc „Egy ex-jezsuita esete a cenzúrával” címmel. A volt szerzetes Bíró István mintegy 10 éven át folytatott levelezést a latinul elismerten verselő Lázár Jánossal, a református egyházkerület főgondnokával. Éveken át tervezték levelezé-

süknek közös kiadását, de ez Lázár 1772-ben bekövetkezett haláláig nem valósult meg. Három évvel később Bíró újra próbálkozott, s a leadott kéziratról ekkor készült a dolgozat tárgyát képező, kéziratban fennmaradt, elmarasztaló cenzori vélemény. A részletes jelentés elismeri Lázár gróf költői erényeit, de kifogásolja kálvinista nézeteit, Bíró leveleiben pedig elfélti egyrészt a Lázárral szembeni túlzott hízelgést, másrészt azt a protestánsokat gyalázó hangnemet, amely az érvényes királyi rendelet szellemét is sérti. A szerző betűhív átirásban közli a jelentés teljes latin szövegét. A 17/18. század fordulóján élt Dimitrie Cantemir moldvai fejedelem történetírói és irodalmi munkássága révén is sok elismerést szerzett. Grigore Ploeșteanu „Receptarea Istoriei imperiului Otoman de Dimitrie Cantemir la maghiari” című tanulmányában a fejedelem leghíresebb munkájának, az ottoman birodalomról szóló művének a magyar történetíráásra gyakorolt hatását vizsgálja, összeveti Decsi Sámuelnek néhány évtizeddel később megjelent *Osmanografiájával*. A felvilágosodás korának kimagasló román tudósa volt Vasilie Popp, akinek legismertebb munkája a szebeni román nyelvű nyomtatványokról szóló értekezése volt. 1842-ből fennmaradt könyvtári katalógusát adja közre Iacob Mârza „Cărți de la polihistorul Vasilie Popp” című írásában. A 20. század egyik legjelentősebb adománya, Apponyi Sándor világhírű *Hungarica-gyűjteménye* 1925 után került az Országos Széchényi Könyvtárba. W. Salgó Ágnes „Epizódok Apponyi Sándor *Hungarica-gyűjteményének történetéből*” című tanulmányában az évtizedeken át folytatott gyűjteményépipítés történetéhez hoz érdekes adalékokat. Számba veszi azokat a jelentős árveréseket, amelyeken a gróf vásárolt, felvillantja személyes kapcsolatait korának többi gyűjtőjével, miközben a nyomtatott katalógusra és a rendelkezésre álló kevés fennmaradt kéziratári forrásra is támaszkodik. A számos jelentős külföldi magángyűjtemény szétszóródása az árveréseken egyre inkább arra ösztönözte Apponyi Sándort, hogy nagy gonddal összeállított könyvtárának későbbi együttmaradásáról is gondoskodjék, s ezért is került sor az adományozásról szóló végrendeletre.

Az *Emlékkönyv* ötödik témacsoportjában a művelődéstörténet köréből olvashatunk tanulmányokat. Vakarcs Szilárd „Luther Márton és az aiszóposzi fabulák” című szövegközlésében a görög meseíró művének a Teleki Tékában fellelhető kiadásaival foglalkozik, és magyar fordításban közli Luther 1530-ban készült *Etliche Fabeln aus Äsopo* című munkáját. A tanulmány végén olvashatjuk a Tékában található 13 Aesopus kiadás a 16–20. századig terjedő jegyzékét. A recenszensnek viszont nem sikerült megtalálnia a cikkben az eredeti Luther mű bibliográfiai adatait, s arról sem kapott információt, hogy ez munka megtalálható-e a Tékában. A sietségből adódó hibák is zavaróak, így például a Pesti Gábor-féle fordítás nem 1592-ben, hanem 1536-ban (Bécsben) jelent meg, de említhetnénk még számos hibás olvasatot is főleg a bibliográfiai rész latin és görög szövegéből. M. Vásárhelyi Judit hosszú évek óta foglalkozik Szenci Molnár Albert munkásságával. „Bujdosás és számkivetettség Szenci Molnár Albert életében” című elemző cikkében a Téka egyik kincsével foglalkozik, Molnár idézetgyűjteményével, pontosabban a címben jelzett két fogalom latin megfelelői alatt szereplő idézetekkel. A tanulmány szerzője a tőle megszokott filológiai pontossággal elemzi az élet = bujdosás gondolatot, melynek eredete a Bibliában is megtalálható, de Molnár csak akkor tekintette hasznosnak a bujdosást, ha az aközben megszerzett tudás a hazát gyarapítja. A marosvásárhelyi unitarizmus történetéhez hoz újabb kiegészítéseket Balázs Mihály „Toroczkai Máté Marosvásárhelyen” című tanulmánya. A később unitárius püspökké választott Toroczkai 1579-ben lemásolta az új vallási mozgalom alapművét, Jacobus Palaeologus *Disputatio scholastica* című munkáját. Az ebben és más nyomtatott könyvekben megtalálható bejegyzései alapján állapít meg a szerző újabb adatokat Toroczkai életéről és a korabeli unitarizmus történetéről. Egy valószínűleg Marosvásárhely környékéről származó kiváló gyógyszerésznek, Pókai Benjáminnak állít emléket Font Zsuzsa és Keserő Bálint tanulmánya – „Az erdélyi orvoslás múltjából. Póka Benjamin patikusnak tanul (1726–1733)”. Magyarországi, erdélyi és németországi levéltári kutatások alapján állították össze a később Debrecenben működő, rövid életű patikus pályafutását, peregrinálását a legjobb

német és holland egyetemeken. Tanulmányi éveit során a Teleki család több tagja is támogatta, s a hozzájuk írt leveleinek jegyzékét néhány más ugyancsak rá vonatkozó levéllel együtt a tanulmány végén olvashatjuk. Gömöri György „Kaposi Juhász Sámuel angliai utazása és későbbi tanári működése” című tanulmányában a szerző az angolbarát erdélyi tanár életrajzát kéziratban maradt útikönyvének adataival egészíti ki. Kaposi *Omniariuma*, amint azt címe is sejteti, vegyes feljegyzéseket tartalmazó napló, amelyben 1685-ben kezdődnek az angliai vonatkozások. Leideni tanulmányait megszakítva kelt át a csatornán, de arról nincs pontos adat, meddig tartózkodott a szigetországban. Feljegyzései és angol könyveinek jegyzéke érdekes színteljesen jelent az angol–magyar kapcsolatok történetében. Mindössze egyetlen hiányosságot kell megemlítenünk, sehol sem olvasható, hogy hol található a tanulmány tárgyát képező kézirat. Kissé zavarba ejtő Egyed Emese „Fekete János utópiái. Egy 18. századi költő kapcsolat-kultúrája” című írása, amelyben a szerző a különös gróf életét, nézeteit és emberi kapcsolatait elemzi. Sok érdekes megállapítást tesz, de az egész tanulmányt a fókuszba állított gróf viselkedésével rokon fesztelenség jellemzi, ami lehet, hogy érdekes, meglepő, de az irodalomtudomány hálásabb, ha a egy tanulmányhoz filológiai pontossággal megadott jegyzetek is csatlakoznak, és a értekezés nyelve szabatosabb. A hagyatéki leltárak sok érdekes adatot őriztek meg az elmúlt korok mindennapi életéről, a bennük levő könyvjegyzékek pedig az olvasási kultúráról. Kovács Kis Gyöngy (vagy György, neve mindkét változatban olvasható a kötetben!) „Könyvek és borok. Demény György nagyenyedi hagyatékleltára 1823-ból” című dolgozatában Demény életének felvázolása után teljes terjedelmében közli a nagyszabedű Kincstartóság irattárosának vagyonteljárát. Az ingóságokon és a pincében talált borokon kívül 84 könyvet és 34 kéziratot tartalmaz a jegyzék. Mivel a könyvek leírása csak jelzesszerű, a szerző nem vállalkozott az egyes tételek pontosítására. Az *Emlékkönyvet* záró tanulmány korunk problémájával, a digitalizálással foglalkozik. Fülöp Géza „Digitalizálás a könyvtárban” címmel röviden összefoglalja a legfontosabb ismerteket, lehetőségeket, és számba veszi az új adathordozók alkalmazása esetén jelentkező problémákat is. Végző következtetése az, hogy az informatikai forradalom összes vívmánya sem fogja a a nyomtatott könyvet és a könyvtárakat feleslegessé tenni.

Az *Emlékkönyv* végén olvashatók a tanulmányok idegen (angol, francia, német és egy esetben magyar) nyelvű, tartalmi összefoglalói, melyek terjedelme változó. Sajnos ez az a rész, ahol különösen látszik a szerkesztők megfeszített munkájának következménye, meglehetősen sok a zavaró sajtóhiba. (A recenszens tanulmányáról szóló összefoglalás pl. Apponyi Sándor születését 1884-re teszi 1844 helyett.) A kötetet a Teleki Téka válogatott bibliográfiája zárja 1801-től napjainkig. A szép fotókat id. Bach Lóránd, Tamás András és Jakab Tibor készítették. Az *Emlékkönyvről* a kisebb fogatkozások ellenére is csak a legnagyobb elismeréssel lehet szólni. A szerkesztők áldozatos munkája révén az emlékülés résztvevői már kézbe is vehették a kötetet, amely méltó emléket állít Teleki Sámuel nemes adományának. A kötet megjelenését a Förderstiftung Teleki Téka Alapítvány (Basel), a Határon túli Magyarok Hivatala (Budapest), a Nemzeti Kulturális Alapprogram (Budapest), az Illyés Közalapítvány (Budapest–Kolozsvár) és az Anyanyelvi Konferencia (Budapest) támogatta.

W. SALGÓ ÁGNES

SZEMLE

Bibliothecae Samuelis com. Teleki de Szék pars quinta. Libros inde ab anno MDCCCXIX post typis vulgatum catalogi partem quartam comparatos complexa. Curam gerebat Anikó DEÉ NAGY. Bp.–Marosvásárhely, 2002. [8] XIX, 187 l.

A magyarországi művelődéstörténet iránt érdeklődők köre az Országos Széchényi Könyvtár és a marosvásárhelyi Teleki Téka alapításának 200. évfordulójára e kis kötetnél szebb ajándékot aligha kaphatott volna. Deé Nagy Anikó kolozsvári levéltári kutatásai során bukkant rá Teleki Sámuel könyvtári katalógusa 5. kötetének eddig lappangó, nem publikált kéziratára, amelyet a két jubiláló könyvtár alapítási évfordulójára szerencsés módon sikerült ki is nyomtatni. A gyűjtemény előző négy kötete 1796–1819 között jelent meg Bécsben. A most kiadott ötödik kötet magyar és német nyelvű bevezetőjében Deé Nagy Anikó röviden összefoglalja az előző kötetek tartalmát, jellegzetességeit, majd a katalógus megtalálásáról ír. A kis negyedréte alakú füzet a sáromberki családi levéltár részeként került a 2. világháború után az Erdélyi Nemzeti Múzeum levéltárába, majd pedig ezzel együtt a Kolozsvári Állami Levéltár felügyelete alá. Itt bukkant rá szerencsés kézzel a Teleki Téka évtizedeken át hűséges gondozója.

A katalógus 40. oldaláig terjednek az alapító haláláig beszerzett könyvek – amelyekhez sok helyütt Teleki saját kezűleg fűzött megjegyzéseket –, majd más kéz bejegyzései következnek 1829-ig. Még az alapító idejében Kazinczy Ferenc adományozott számos könyvet a Teleki Tékának, többnyire saját műveit, ezek jegyzékét

is tartalmazza a katalógus (148–152. l.). A 153. oldaltól az 1805-ben kiválasztott duplumok leírása következik nagyságuk szerinti csoportosításban. Közülük számosat maga az alapító, amint erről kézírásos bejegyzése tanúskodik, a Kolozsvári Református Kollégiumnak ajándékozott. A jegyzéket az alapító életében kapott ajándék kötetek felsorolása és a betűrendes mutató zárja. A katalógus egyes tételei mellett hivatkozás olvasható a korábbi kötetek azon megfelelő tételére, amelyhez kiegészítésül szolgál az ötödik kötetben leírt példány.

Átolvasva a katalógust megállapítható, hogy a regisztrált nyomtatott könyvek legnagyobb része a 19. század elejéről, kisebb számban a 17–18. századból való. Mintegy kilencet a 16. században nyomtattak, közöttük hungarikumok is vannak, pl. Miksa császárnak a szabad királyi várossok számára kiadott bányászati rendelete (Wien, 1565. katalógus 29. l.), valamint a *Szép historia, az tökéletes Aszszonyállatokról... Kolozsvár, 1577*, (l. 70–71. l.), melyről tudjuk, hogy Bogáti Fazekas Miklós műve. A legkorábbi nyomtatott mű egy 1502. évi lyoni nyomtatvány (56. l.). A kéziratok között is számos figyelemreméltót találunk: Hene (?) Ferenc Xavér latin, német, francia és magyar nyelven írt katalógusát a Teleki Tékában található fossziliákról (32. l.), különösen érdekes lehet a pozsonyi vésztörvényszék által gályarabságra ítélt protestáns papok védőbeszéde 1677-ből (113–114. l.), s ugyancsak a protestánsok üldözésének témájához kapcsolódik egy magyar nyelvű kézirat is: „Panaszsi a Frantzia Országban kegyetlenül elnyomtatott Protestánsoknak. Coloniában, 1686. in 4°. Fordítás Fran-

tzíából.” A katalógus 115-től 121. oldaláig számos autográf kéziratot találunk Kovásznai Sándortól, amelyek kis részben saját munkái, többségük pedig más szerzők műveinek másolatai. Ez az állományrész különös jelentőségűvé válik, ha tudjuk, hogy Kovásznai egy ideig a gyermek Teleki Sámuel praeparatora volt. S mivel a tanításhoz kevés nyomtatott tankönyvet lehetett beszerezni, a tanítók sokszor saját kézírásos jegyzeteikből, másolataikból tanítottak. Erről számol be maga Kovásznai Sándor is (l. DEÉ NAGY Anikó: *A könyvtáralapító Teleki Sámuel*. Kolozsvár, 1997. 19. l. 44. j.)

A kötet példás gonddal készült, mindössze annyi kritikai észrevételt tehetnénk, hogy az idegen nyelvű szövegek, főleg a latin rövidítéseket is tartalmazók átírásakor kisebb hibák csúsztak be. Gépelési hiba lehet a 83. oldalon regisztrált halotti beszéd kiadási éve: *Pataki Sámuel Ur felett két Halotti Beszéd Csizsár Sámuel és Hegedüs Sámuel által. in 8°. Kolozsvár. 1924[!]*. Az utána következő mű egy német nyelvű halotti beszéd a fiatalabb Sam[uel] von Pataki felett, 1820-ból. Nem azonos a két elhunyt?

A szép és tartalmas kötet a Nemzeti Kulturális Örökség Minisztériuma és az Országos Széchényi Könyvtár támogatásával jelent meg.

W. SALGÓ ÁGNES

Emödi András: A Nagyvárad Székeskáptalan Könyvtára a XVIII. században. Bp.–Szeged, OSzK–Scriptum Rt. 2002. 433 l. /A Kárpát-medence kora újkori könyvtárai 5./

Újabb kötettel gazdagodott a szegedi művelődéstörténeti iskola könyvtártörténeti sorozata, amely 1996-os indulása óta mindezidáig négy monográfiával lepte meg a régi könyvkultúra iránt fogékony irodalom-, egyház- és művelődéstörténészeket. Csakúgy, mint eddig a Rákóczi-család, Bethlen Kata vagy a nagyszombati jezsuita kollégium könyvtárai esetében, most is egy bibliotéka, nevezetesen a nagyvárad székeskáptalan könyvtárának történeti rekonstrukcióját vehetjük kézbe, bőséges forrással és egy be-

vezető tanulmánnyal. Jakó Zsigmond negyed századdal ezelőtt biztos kézzel rajzolta meg Várad helyét középkori könyvtártörténetünkben. Így Emödi András kötete hézagpótló lehet mindazok számára, akik a meghatározó középkori kezdetek után következő, történelmi eseményekben, katasztrófákban gazdag korszak könyvtár fejlődésére kíváncsiak.

A középkori könyvanyag pusztulása nemcsak a királyi Magyarország, hanem Partium és Erdély területére is kiterjedt. A püspökség és a káptalan javait a tordai végzés a kincstár számára lefoglalta, s a méltán híres középkori könyvanyag nagyobb része megsemmisült vagy szétszóródott. A 17. század utolsó évtizedében visszaállított püspökségnek legalább száz év kellett ahhoz, hogy a volt birtokok és javak visszaszerzésével újra régi fényében pompázhasson. Ez komoly mértékben hatott a várad könyvkultúra fejlődésére, hiszen a feloszlás előtti jezsuita rendnek a városban legalább 6000 kötetes bibliotékája lehetett a 18. század második felében, s jelentős gyűjteménye volt a városban székelő kapucinus rendnek is.

Maga a székeskáptalani könyvtár 1779 végén költözött a jelenlegi helyére, a székesegyház kápolnája fölé, ekkor hozzátételre 3000 kötetet lehetett, majd két 19. századi kanonoki hagyaték jóvoltából ehhez még 2000 könyv járult, s a gyűjtemény az első világháború idejére elérte a 10 000-es nagyságot. Az első, teljesebb katalógus 1786-ban készült, s 644 tételt tartalmaz, jelentős történelmi és jogi kötetekkel. Ezenkívül az állományról még négy katalógus maradt fenn az 1793–1891 közötti időszakból.

A könyvtár-rekonstrukció, az eddig megjelent kötetekhez hasonlóan, áttekinthető és adatokban gazdag. Kurzívval szedték az egykori leltárszámot, szerző nevét, címet, nyomdahelyet, kiadási évet, formátumot, kötetszámot és a példányszámot. Ezután következik a mai jelzet fettel. Ezt a könyvészeti feltárás követi, illetve kisebb betűkkel szedve a kötésre tulajdonosi bejegyzésre vonatkozó adatok, majd a bibliográfia. A legtöbb tulajdonosi bejegyzés, értelemszerűen a várad kanonokoké volt. Közülük is a legjelentősebb Rier

Ferenc Xavér, aki több mint másfélezer kötetbe jegyezte be a nevét. A bejegyzések értékét növeli, hogy ebben a gyűjteményben a kor színvonalán álló természetudományos munkák jelentős arányt képviselnek. Érdeemes megemlíteni, hogy az állományban található a később kalocsai érsekek Csáky Imre és Patachich Ádám néhány kötete is. A világi possessorok közül kiemelkedik Révay László, Haller László, Komáromi Csipkés György neve. Természetesen a könyvtárba kerültek a különböző jezsuita könyvtárak állományaiból is kötetek, mint például a bécsi, homonnai, nagyszombati vagy a pécsi rendház bibliotékájából.

A kötet szerzői név-, nyomdahely- és possessor-mutató zárja. A mintaszerű könyvészeti és példányleírások és a pontos, minden apró részletre kiterjedő könyvtártörténeti rekonstrukció mellett mindössze egy dolog hiányzik csak a recenzensnek: az előző kötetekben megtalálható, s nagyon fontos nyomdászmutató. A bevezető tanulmányt lefordították román és német nyelvre is, amelyet egy, a témára vonatkozó rövid irodalomjegyzék követ. Minden remény megvan tehát arra, hogy ezt a kiváló munkát gyakran forgatja majd a művelődés-, egyház- és irodalomtörténettel foglalkozó szélesebb szakmai közönség.

FARKAS GÁBOR FARKAS

Svensson, Lars G.: Die Geschichte der Bibliotheca Bipontina. Mit einem Katalog der Handschriften. Kaiserslautern, 2002, Institut für pfälzische Geschichte und Volkskunde, 352 l. /Beiträge zur pfälzischen Geschichte, Bd. 21./

Amikor a mai Rheinland-Pfalz egyik legnagyobb könyvtára, a zweibrückeni Bibliotheca Bipontina 1806-ban létrejött, tehát amikor a gimnáziumi és a fejedelmi könyvtárat egyesítették, akkor már mindkettő túl volt történetének olyan szakaszán, amikor az állományt feldúlták, jelentős részben megsemmisítették. A könyvtár története a 16. századra nyúlik vissza, de az akkori könyv- és kéziratállományának csupán töredéke maradt ránk. A művelődés-, vagy vallás- és egy-

háztörténet kutatói tézisszerűen hangoztatják, hogy a harmincéves háború idején a pfalzi protestantizmus – elsősorban a helvét kultúra – jelentősen meggyengült, módszeresen háttérbe szorította a katolikus (és részben az evangélikus) tábor. Minden olyan gyűjtemény tehát – levéltár, vagy könyvtár –, amelyik ezt a kulturális örökséget dokumentálja különösen fontos, és ezáltal túlnövi a helytörténeti érdekesség kereteit. A nemzetközi könyvtártörténész szakmai közösség számára ezen túl még azért is jelentős ennek a könyvnek a megjelenése, mert felhívja a figyelmet arra, hogy a mindenki által ismert Bibliotheca Palatina mellett milyen fontos gyűjtemények voltak a pfalzi fejedelemségben. Bibliotheca Bipontina névvel ma két könyvtárat illetnek: a zweibrückeni az elnevezését 1988-ban kapta. A Bambergi Állami Könyvtárban (Staatsbibliothek Bamberg) ugyanígy nevezik a pfalz-zweibrückeni uralkodó II. Karl August 1793-ban oda került magánkönyvtárát is.

A svéd szerző célkitűzése elsősorban a könyvtár, mint nyilvános intézmény történetének megírása volt, de a könyvvállomány genezisének feltárása a pfalzi fejedelemség művelődéstörténeti bemutatását is lehetővé tette. A ma Zweibrückenben található gyűjtemény története két fő vonalat követ: a Hornbachban 1560 körül alapított gimnáziumi, illetve a fejedelmi család különböző udvaraiban volt könyvtárak történetét.

Amikor Hornbachban létrejött a protestáns gimnázium (1559: Pfalz-Zweibrücker Landeschule zu Hornbach) a terület ura az elkötelezett lutheránus Wolfgang volt (Pfalzgraf Wolfgang, Herzog von Zweibrücken und Neuburg). Mint Európa legtöbb evangélikus gimnáziumi könyvtára, a hornbachi is Pfalz megszüntetett középkori kolostori könyvtárainak anyagára alapozott (igaz, hogy ma ezeknek az anyagából csupán néhány kötet maradt fenn). Svensson tehát röviden áttekintette a környék középkori könyvtártörténetét, majd elemezte azt a képzési, oktatási tervet, amelyet az alapítástól kezdve kialakítottak. Ehhez a tervhez – amelynek kialakításában személyesen Johann Sturm is szerepet játszott – igazították ugyanis a könyvek beszerzését, illetve

a könyvtár arculatát. Wolfgang fia, Johann I. (meghalt 1604) különösen nagy gondot fordított a gimnásium illustre rangot elért intézmény könyvtárának gyarapítására, így a könyvek száma 1577-re elérte a másfélezret. (Csak összehasonlításként: a brassói gimnázium könyvtára is ilyen nagyságrendű volt ugyanebben az időben.) A hornbachi gimnáziumnak 1628-ban történt Zweibrückenbe való költözése után a két könyvtár anyaga egyesült, de sajnos nem sokáig szolgálhatta a környék lakosságát, illetve a tanulókat. A harmincéves háború számos könyvtár pusztulását hozta, így 1635-ben ez a gyűjtemény sem került el ezt a sorsot. A gimnáziumot csak 1702-en alapították újra Meisenheimben, amely 1706-ban Zweibrückenbe költözött. A könyvtárat 1723-tól Johann Philipp Crollius, majd ennek hasonnevű fia irányításával fejlesztették, és a 18. század végére elérte a 16. század végi nagyságot. Emellett a városban egy újabb nyilvános könyvtár is alapult. 1806-ban a gimnáziumi, fejedelmi és a nyilvános könyvtár anyagát egyesítették.

A fejedelmi udvar I. Johann idején Zweibrückenbe ugyancsak szép könyvgyűjteményt tudhatott magáénak. 1583-ban létrehozta az első zweibrückeni nyilvános könyvtárat is, majd magángyűjteményével egyesítette azt. E könyvtár állománya jelentős részben 1635-ben, de végleg a holland háborúban 1667-ben pusztult el.

A zweibrückeni fejedelmi gyűjtemény mellett Birkenfeldben I. Karl (meghalt 1600) alakított ki könyvtárat, amelyet utódai, főként Georg Wilhelm és Karl Otto gyarapítottak. A 17. század első harmadától fejlesztett bischweileri bibliotéka (I. és II. Christian) 1720-ban ez utóbbi helyen egyesült, és az egész könyvanyag 1752-ben került átszállításra Zweibrückenbe. Itt a 18. század első felében IV. Christian ápolta a fejedelmi család könyveit, és kitüntetett figyelmet szentelt a Crollius felügyelete alatt gyarapodó gimnáziumi gyűjteménynek is.

Az 1806-ban egyesített fejedelmi és gimnáziumi könyvtár még két válságos periódust élt át, legutóbb 1945-ben, amikor az amerikai bombázók komoly károkat okoztak az iskola épületében is.

Lars G. Svensson könyve igazi doktori disszertáció. A teljes kutatástörténeti áttekintés mel-

lett a ma meglévő kéziratállomány nagyon részletes leírását adja, kiválóan használható mutatókkal, beleértve kezdősorok mutatóját (Initienregister) is. A nagyon bonyolult helytörténeti folyamat segít áttekinteni az a folyamatokra, amely az egyes pfalz-zweibrückeni gyűjtemények sorsának alakulását ábrázolja. Szerencsés lett volna még a pfalzi uralkodó család leszármazási rendjét táblázatosan is közölni, illetve a család egyes tagjainak neve mellé következetesen az életrajzi dátumokat is feltüntetni. Tartok ugyanis attól, hogy nem csupán a recenzensnek okoz nehézséget a család történetének követése, illetve feleslegesen sok munkát az említett adatok vizsgálakésése. Nagyon informatívnak tartom ugyanakkor az egyes gyűjteményi részeknek tartalmi, kiadási helyek szerinti, illetve a proveniencia szerinti részben táblázatos, részben grafikonos bemutatását.

Végezetül megemlítem, hogy magyar szempontból egyetlen érdekes kézirat említhető a gyűjteményben: V. Friedrich autográf követi utasításai Johann Joachim von Rusdorf számára (1627–1631). Rusdorf magyar kapcsolatait dokumentumszerűen, illetve összefoglalóan eddig Vásárhelyi Judit közleményéből ismerhettük (*Johann Joachim von Rusdorf válogatott levelei*. Szeged, 1991, Scriptum. /A Lymbus Füzetek 22. – Klny. a Lymbus, Művelődéstörténeti Tár III. kötetéből/.

MONOK ISTVÁN

Barbier, Frédéric: Lumières du Nord. Imprimeurs, libraires et „gens du livre” dans le Nord au XVIIIe siècle (1701–1789). Dictionnaire prosopographique. Genève, Librairie Droz S. A. 2002. 544 l., 16 t. ill. /École Pratique des Hautes Études. VI. Historie et civilisation du livre 25./

A régi könyvek elismert szakértője, Robert Escarpit francia író vallotta: egy ország irodalmi életét számos közreműködő, a nyomdász, a könyvkiadó és a könyvkereskedő együttes játéka határozza meg, s e játék irányítója a könyvkereskedő.

A könyvkereskedőknek, könyvkiadóknak és nyomdászoknak a felvilágosodás eszméi terjesztésében játszott szerepét vizsgálta a CNRS (Tudományos Kutatások Nemzetközi Központja) által támogatott kutatási program. Frédéric Barbier irányításával, valamint Sabine Juratic és Michel Vangheluwe közreműködésével végzett nagyszabású feltáró munka kiterjedt mindazon személyek vizsgálatára, akik a 18. századi Franciaország északi területén a mai Nord du Pas-Calais (Calais, Dunkerque, Lille, Sadan, Amiens, Noyon által határolt terület) 1701–1789 közötti időszakban tevékenységükkel hozzájárultak könyvek megjelenítéséhez, illetve terjesztéséhez. Lehetőséget biztosítva ily módon széles tömegek számára a francia felvilágosodás eszméinek megismerésére. Noha csak az északi régió területén működő nyomdákra, könyvkiadókra és könyvkereskedőkre terjedt ki vizsgálódásuk, mégis az aprólékos kutatómunkában szinte Franciaország összes levéltára és könyvtára közreműködött. Sőt a korabeli hatalom elől Északra menekülő nyomdász-könyvkereskedők tevékenységének feltárása érdekében belga és holland résztvevői is voltak a kutatási programnak.

Az adatgyűjtés feltétele egy gondosan megtervezett, precíz, számítógépes feldolgozást lehetővé tevő kérdőív megszerkesztése volt, amelyet a kutatásban közreműködő könyvtárosok és levéltárosok töltöttek ki. A felvett adatok rögzítették a vizsgált személy életrajzi adatait, családi és társas kapcsolatait, szakmai tevékenységét és a társadalmi pozícióját. A feldolgozott kérdőíveket táblázatkezelő program segítségével analízálták. A számítógépes feldolgozás lehetővé tette egyfelől a többszempontú keresést, másfelől lehetőséget adott az egyes nyomdák teljes nyilvántartásának megjelenítésére, illetve csak egy konkrét részadat kiválasztására. A könyvkereskedők, nyomdászok és könyvkiadók tevékenységét dokumentáló kéziratok (gazdasági szervezetek és a közigazgatási adminisztráció iratai, hagyatéki leltárak, nyomdász és könyvkiadói társaságok iratai, magánlevelezések stb.), illetve nyomtatott (nagykönyvtárak katalógusai) forrásdoku-

mentumok tudományos elemzésének eredménye az alábbiakban ismertetendő kötet.

A tanulmánykötet szerkezetileg két önálló részből áll. Első részében az alap kutatás során összegyűjtött óriási forrásanyag tudományos elemzésének eredményét összegző publikációk olvashatók. Bár a francia forradalom eszmetörténeti előzményei irodalom- és politikatörténeti megközelítésből napjainkban már részleteiben is ismertek, mégis a most publikált tanulmányok új ismeretekkel bővítik e korszakról kialakított képünket. Többek között megismerhetjük: a nyomdász-könyvkereskedők társadalmi helyzetét, vidéken és Párizsban élő képviselőik egymás közti kapcsolatát, a könyvkereskedők témakörök szerinti specializálódásának folyamatát, az abszolutizmus cenzúra modelljét, a francia felvilágosodás tiltott szerzőinek kiadóit és terjesztőit, továbbá a hatalom elől emigrációba kényszerülő menekülők útvonalát Észak irányába. A vizsgált korszak nyomdászattörténeti szempontból is jelentős, ugyanis nyomon követhető azt a folyamat, amikor a felvilágosodás nézeteit, eszméit közvetítő nyomtatott könyvek mellett föltűntek és egyre fontosabbá váltak a kis terjedelmű nyomtatványok, röplapok. Hatásukra jelentős számú, új olvasóközönség jött létre, akik politikai ízlésük szerint tömörültek az egyes nyomtatott röpiratokat kiadó és terjesztő csoportok köré. E folyamat eredményeként született meg az olcsóbb, nagy példányszámú kiadvány, az újság.

A második rész a meghatározott szempontok szerint kiválasztott nyomdászok, könyvkiadók és könyvkereskedők személyi gyűjteménye, prozopográfija. Bár a személyi adattár a kiválasztott nyomdászokra, könyvkiadókra és könyvkereskedőkre vonatkozó életrajzi adatok összességét teszi közzé, mégsem életrajzi gyűjtemény. Annál sokkal több. A gazdag forrásanyag feldolgozása során nem csak az életrajzi vonatkozású adatokat ismerhetjük meg, de képet kapunk a nyomdák felszereltségéről, a könyvkereskedések berendezéséről, magukról a megjelentett kiadványokról, a nyomdász-kereskedőknek a felvilágosodás neves szerzőihez fűződő kapcsolatáról, valamint

az egyes nyomdász és könyvkereskedő dinasztiák családi és társas kapcsolatáról, illetve anyagi helyzetéről. A személyi adattár anyagát bőséges jegyzetapparátus gazdagítja. A hivatkozott források pontos helyének közzététele mellett a korszakra vonatkozó nagyszámú szakirodalmi hi-

vatkozás könnyíti a téma iránt érdeklődő kutatók tájékozódását. A prozopográfia használatát névindex segíti.

BÁNFI SZILVIA

Folyóiratunknak ez a száma
a Nemzeti Kulturális Alapprogram
támogatásával jelent meg.

NEMZETI KULTURÁLIS ÖRÖKSÉG
MINISZTERIUMA

A kiadásért felel az Argumentum Kiadó igazgatója
Megjelent 13,22 A/5 ív terjedelemben
HU ISSN 0025-0171
A borítóterv Somogyvári Zsuzsa munkája
Nyomta az Argumentum Kiadó Nyomdaüzeme
Felelős vezető: Roznai Zoltán

TARTALOM

<i>Vemerkényi Előd</i> : Latin klasszikusok középkori könyvtárakban: Magyarország a 11. században	1
<i>Knapp Éva</i> : Egy fantom „vándornyomdász” a XVIII–XIX. század fordulóján: Berei Farkas András kiadói és terjesztői tevékenysége. I.	18
<i>Hornyák Mária</i> : A Pesti Hírlap és a nevelés	42
<i>Vemes, Balázs</i> : Die mittelalterlichen Handschriften des Miklós Jankovich im Spiegel zeitgenössischer Kataloge. II.	67

KÖZLEMÉNYEK

<i>Ékete Csaba</i> : Heidelbergi ajándékkönyv 1612	89
3. <i>Kis Attila</i> : Frank Ádám (1639–1717) és a Bibliotheca Fratrum Polonorum	94
<i>Šzelestei N. László</i> : Egy esztergomi köznemes, Somogyi János (†1782) könyvtára	105
4. <i>Kakucska Mária</i> : Ki írta a „Mátra hegyei között mulatozó Nimfáknak éneké”-t?	116
<i>Ábalint Gábor</i> : A Világvárosi Regények története	126

FIGYELŐ

<i>W. Salgó Ágnes</i> : Emlékkönyv a Teleki Téka alapításának 200. évfordulójára	135
--	-----

SZEMLE

Bibliothecae Samuelis com. Teleki de Szék pars quinta. Kiad. Deé Nagy Anikó. Bp.–Marosvásárhely, 2002. (<i>W. Salgó Ágnes</i>)	141
Emödi András: A Nagyvárad Székeskáptalan Könyvtára a XVIII. században. Bp.–Szeged, 2002. (<i>Farkas Gábor Farkas</i>)	142
Svensson, Lars G.: Die Geschichte der Bibliotheca Bipontina. Kaiserslautern, 2002. (<i>Monok István</i>)	143
Barbier, Frédéric: Lumières du Nord. Imprimeurs, libraires et „gens du livre” dans le Nord au XVIII ^e siècle (1701–1789). Dictionnaire prosopographique. Genève, 2002. (<i>Bánfi Szilvia</i>)	144

SOMMAIRE

<i>Nemerkényi, Előd</i> : Auteurs classiques latins dans des bibliothèques médiévales: la Hongrie au XI ^e siècle	1
<i>Knapp, Éva</i> : Un „imprimeur errant” fantôme au tour des siècles XVIII ^e et XIX ^e , l’activité d’édition et de diffusion de András Berei Farkas. I.	18
<i>Hornják, Mária</i> : Le journal Pesti Hírlap (Journal de Pest) et l’éducation	42
<i>Nemes, Balázs</i> : Die mittelalterlichen Handschriften des Miklós Jankovich im Spiegel zeitgenössischer Kataloge. II.	67

CONTRIBUTIONS HISTORIQUES

<i>Fekete, Csaba</i> : Livre en cadeau de Heidelberg en 1612	89
<i>B. Kis, Attila</i> : Ádám Frank (1639–1717) et la ‘Bibliotheca Fratrum Polonorum’	94
<i>Szelestei N., László</i> : La bibliothèque d’un gentilhomme de Esztergom, János Somogyi (†1782)	105
<i>Kakucska, Mária, H.</i> : Qui est l’auteur de la poésie intitulée „Mátra hegyei között mulatozó Nimfáknak éneke” ... (Le chant des nymphes festinant dans les collines de Mátra)	116
<i>Bálint, Gábor</i> : L’histoire de la collection ‘Világvárosi Regények’ (Romans de métropole)	126

CHRONIQUE

<i>Salgó, Ágnes, W.</i> : Mélanges offerts au 200 ^e anniversaire de la fondation de ‘Teleki Téka’ (Bibliotheca Teleki)	135
---	-----

REVUE

Bibliothecae Samuelis com. Teleki de Szék pars quinta. Éd. Deé Nagy, Anikó. Bp.–Marosvásárhely, 2002. (<i>Salgó, Ágnes, W.</i>)	141
Emödi, András: La Bibliothèque du Chapitre de Nagyvárad au XVIII ^e siècle. Bp.–Szeged, 2002. (<i>Farkas, Gábor Farkas</i>)	142
Svensson, Lars G.: Die Geschichte der Bibliotheca Bipontina. Kaiserslautern, 2002. (<i>Monok, István</i>)	143
Barbier, Frédéric: Lumières du Nord. Imprimeurs, libraires et „gens du livre” dans le Nord au XVIII ^e siècle (1701–1789). Dictionnaire prosopographique. Genève, 2002. (<i>Bánfi, Szilvia</i>)	144

MAGYAR
KÖNYV-
SZEMLE

KÖNYV-
ÉS SAJTÓTÖRTÉNETI
FOLYÓIRAT

REVUE
POUR L'HISTOIRE DU LIVRE
ET DE LA PRESSE

119. ÉVFOLYAM

2003

ARGUMENTUM KIADÓ

2

MAGYAR KÖNYVSZEMLE

A MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADÉMIA
IRODALOMTUDOMÁNYI INTÉZETE ÉS AZ
ORSZÁGOS SZÉCHÉNYI KÖNYVTÁR
KÖNYV- ÉS SAJTÓTÖRTÉNETI
FOLYÓIRATA

REVUE DE L'INSTITUT DES SCIENCES
LITTÉRAIRES DE L'ACADÉMIE HONGROISE
DES SCIENCES ET DE LA
BIBLIOTHÈQUE NATIONALE SZÉCHÉNYI
POUR L'HISTOIRE DU LIVRE ET DE LA PRESSE

119. ÉVFOLYAM 2003. 2. SZÁM

SZERKESZTŐBIZOTTSÁG – COMITÉ DE RÉDACTION

KÓKAY GYÖRGY *felelős szerkesztő*

MONOK ISTVÁN *társ szerkesztő*

KULCSÁR PÉTER

NAGY LÁSZLÓ

ROZSONDAI MARIANNE

P. VÁSÁRHELYI JUDIT

VIZKELETY ANDRÁS

TÓDOR ILDIKÓ *technikai szerkesztő*

SZERKESZTŐSÉG – RÉDACTION

1118 Budapest, Ménesi út 11–13.

*Articles appearing in this journal are abstracted
and indexed in HISTORICAL ABSTRACTS and/or AMERICA: HISTORY AND LIFE.*

Megjelenik negyedévenként – Trimestrielle

Terjeszti a Magyar Posta. Előfizethető bármely hírlapkézbesítő postahivatalnál, a Posta hírlapüzleteiben és a Hírlapelőfizetési és Lapellátási Irodánál (HELIR 1900 Budapest VIII., Orczy tér 1. tel.: 303-3441, fax: 303-3440) közvetlenül vagy postautalványon, valamint átutalással a Postabank Rt. 11991102–02102799 pénzforgalmi jelzőszámára. Példányoként megvásárolható a következő könyvesboltokban: a *Kis Magiszter Könyvesboltban* (1053 Budapest, Magyar u. 40.), a *Balassi Kiadó* könyvesboltjában (1023 Budapest, Margit u. 1.), az *Írók Boltjában* (1061 Budapest, Andrásy út 45.) és az *Osiris Kiadó* könyvesboltjában (1053 Budapest, Veres Pálné u. 4–6.).
Külföldön terjeszti a Hess András Kereskedelmi Kft. (H-1139 Budapest, Hajdú u. 42–44.).

Előfizetési díj 2001-től egy évre 1600 Ft.

A szerkesztőség legfeljebb 1 ív terjedelmű és az MSZ 9651 szabványnak megfelelő kéziratokat fogad el (egy oldalon 30 sor, soronként 60 leütés, jegyzetek a főszerzőveg után). A Tanulmányok rovatba szánt kéziratokhoz 1 oldal terjedelmű tartalmi kivonatot is kérünk. Különlenyomatok (legkevesebb 25 példány) a Kiadóhoz címzett, de a szerkesztőséghez eljuttatott levélben rendelhetők a korrekcióra visszaküldésével egy időben.

KNAPP ÉVA

Egy fantom „vándornyomdász” a XVIII–XIX. század fordulóján: Berei Farkas András kiadói és terjesztői tevékenysége. II.*

A kiadványok sajátosságai

Farkas munkáinak formai és tartalmi sajátosságai szorosan, jellegzetes módon kapcsolódnak össze egymással. A legkorábban megjelent nyomtatványok kivételével a külső és belső ismertetőjegyek egységessé, egyénivé és a név feltüntetése nélkül is felismerhetővé tették e műveket. Az összetéveszthetetlen forma és tartalom fő jellemzői a következők.

A kiadványok külsejét a viszonylagos igénytelenség, az 1810-es évektől általánossá vált vastag, durva, legtöbbször színes (sárga, zöld, szürke) nyomdai papír használata szabta meg. A nyomdai kivitelezés során ritkán készült önálló, hátoldalán üres, esetleg mottókat tartalmazó címlevél, ezt leggyakrabban az egyszerű címoldal helyettesítette. A címlevélen vagy címoldalon Farkas neve mellől ritkán hiányzik a szerző személyét bemutató, rá emlékeztető vagy őt jellemző változatos, humoros, esetleg szatirikus szövegrész. Jó példa erre az *Örök illatú poétai virágok* címlapján olvasható szöveg:

„Hód vize partján született Berei Farkas András. Nyelv és erkölts pallérozó, az ártatlan életű Musák Barátja, a Miskóltzi Gyűlésnek Írója – a Kegyetlen Lói Tanács Zabozsólója, ama régi számkivitetéséből vissza hivatott Názónak Tanítványa, Attya javai el-tékozlásáért Istennek szarándokja, K. J. M. W. édes Szerelmének Mártirja”.⁹⁷

A címet gyakran mottószerű verssorok egészítik ki, mint például 1819-ben a *Vérrel festett koporsóét*:

„A jámbor útasnak hogy az útját álta,
„A Királyi Tanács dolgát meg vizsgálta,
„Sz – – szló Bíráit Tanásból le tette,
„Szillabáját a két elsőt el-vesztette,
„Ott is ki omlott egy Szív-Mártirnak vére,
„Sz – – lónak így jár ló portió bére.”⁹⁸

* A tanulmány I. részét lásd: MKsz 2003. 1. sz. 18–41.

⁹⁷ H. n. [1816] ny. n.

⁹⁸ FARKAS András, Szinyei: *Vérrel festett koporsó*. Vázon 1819 Nyomtatottott Gottláb Antal betűivel.

A művekből általában hiányozik a tartalomjegyzék, ezt Farkas esetenként – mint arról már szó esett – a verscímek felsorolásával helyettesítette a címdaldon. Egyedülálló *A Lói-Tanáts*-ban alkalmazott megoldás; itt a „Bé-vezető beszéd” végén hat pontba foglalta a „könyvetske” „Rendjét”.⁹⁹

A kiadványok kötése is tükrözi Farkas elképzelését, illetve szerény anyagi lehetőségeit. A kötés, illetve borító nélküli, hajtogatott, fűzött vagy néha ragasztott példányok mellett általános a legtöbbször zöldre vagy pirosra festett papírba kötött vagy a fűzéshez rögzített borítók használata. A színes fedelekre az életmű utolsó szakaszában néha nyomtatott feliratok kerültek. Egy-egy példány külsejét rátétek, például sasok díszítik, s fennmaradtak finom bőrbe kötött példányok is.

A nyomtatványok terjedelme eltérő; a rövidebb terjedelmű, gyorsan elkészíthető és megjelentethető munkák jóval gyakoribbak. A nyomtatott lapok száma ritkán emelkedik száz fölé. A teljes impresszumú nyomtatványokban eleinte rendszeres volt az ívfüzetek jelzése, melyet lapszámozás kísér. Az impresszum- adatok közlésének elmaradása – jelezve az alkalmi nyomdai kivitelezést – együtt járt az ívjelzés nélküli füzetek megjelenésével. Ezekben a legtöbbször lapszámozást is nélkülöző nyomtatványokban viszonylag gyakran fordulnak elő páratlan levelek. Ha a pár nélküli levél egyértelműen kapcsolódik egy nyomdai füzet valamely részéhez, Farkas azt odaragasztotta vagy ragasztatta. A páratlan levélszám nem mindig betoldással keletkezett, esetenként egy-egy levél eltávolításával is létrejöhett. Ilyenkor utólag új páratlan levelet ragasztottak be vagy a nyomtatvány eleve hiányosan készült. A jelenleg egyetlen példányban ismert, nyomdajelzés nélkül megjelent *Farsangi musikából*¹⁰⁰ két levelet utólag kivágtak, a címdaldon felsorolt verscímek tanúsága szerint azonban ennél több hiányozhat a nyomtatványból. Nincsenek benne „A vén szeretet és a házasság”, „A vén leánynak a pártától való el-bútsúzása”, és a „Szegedre való Tsapdi Klára Leánysága” című versek. A teljes tervezett terjedelem meghatározása ilyen esetben csak egy újabb, kevésbé megcsonkított vagy csonkítás nélküli példány előkerülésétől remélhető.

Több kiadványhoz tartoznak rézmetszetek. Ezek eleinte szokványos címlapelőzők-metszetek voltak, később képből és verses szövegből álló rézmetszetekkel helyettesítették őket, s segítségükkel összefoglalták a nyomtatvány tartalmát. A rézmetszeteket gyakran kézzel színezték, s ezeket Farkas – jellemző módon – nem mellékelte egy-egy kiadvány minden nyomtatott példányához.¹⁰¹ Több metszetet jelenleg csak autobibliográfiájából, illetve említésből ismerünk. Így

⁹⁹ FARKAS András, Berei: *A Lói-Tanáts*. Szegeden [1804] Nyomt. Grün Orbánnál. IX–X.

¹⁰⁰ FARKAS András, Berei: *Farsangi musika A vén szeretet, és a házasság, A vén leánynak a pártától való el-bútsúzása. Szegedre való Tsapdi Klára Leánysága. A szegény kevély vagy a szolgából lett úr. Egy Béisből szakadt, Kassán e Világból tsúfosan ki-múlt; Sidóból lett boldogtalan keresztény portzellán Fákrikánsné [!] Trési aszszony élete. Módi vagy Mostani viselet. Hód víz partján született* – – által. Posonyban 1812 [Snischek Károly Gáspár]. Használt példány: OSZK 124155coll.3.

¹⁰¹ L.: KNAPP Éva: A rézmetsző poéta. Kézirat.

például az ifjabb gróf Beleznyay Sámuel apagyilkosságát megverselő munka állítólag „Az ifjú Gróf és Szeretője képeivel” is forgalomba került,¹⁰² de ilyen példányt a számba vett hat kiadás egyikében sem sikerült találni. Az önállóan fennmaradt rézmetszetek némelyikéhez egykorúan az ábrázolást bővebben értelmező szöveg is tartozhatott. A halott Bártzay Pál és a „Három Özvegyek” történetét a „Pest Vármegye házá”-t, egy fűzfa árnyékában elhelyezett koporsót és mellette három síró nőt ábrázoló, valamint egy tíz soros verset tartalmazó metszeten kívül Farkas valószínűleg bővebben is megörökítette.¹⁰³

A kiadványok tartalmi összetétele nem kevésbé jellegzetes külső megjelenésüknél. A kor szorosabb értelemben vett irodalmához képest alacsony színvonalú, nyelvileg nem túl változatos verseket és prózai szövegeket sajátos nyelvhasznalet, mesterkéltséggel, gyakran erőltetett megfogalmazás jellemzi. A szórakoztatni vágyás szándéka mindenütt jelen van, s az életmű minden pontján tetten érhetők a különféle összefüggésekben ismétlődő, esetenként az érthetőség határán mozgó nyelvi fordulatok, verssorok és szövegrészek, amelyek könnyen felismerhetővé tesznek egy-egy, a szerző megnevezése nélkül megjelent munkát is.

A nyomtatványok megjelentetésében is megragadható Farkas az adott helyzethez jól alkalmazkodó, hirtelen elhatározása. Több, eredetileg önálló kiadványnak készült munkát később a megváltozott körülményekhez igazodva együtt adott ki. Így például a különböző időpontban keletkezett szentföldi útleírás és mitológiai magyarázat egyetlen nyomtatvány két, tartalmilag eltérő része lett.¹⁰⁴ Egy-egy nyomtatványba gyakran belefoglalt tartalmilag különböző, az autobibliográfiában még önálló címen hirdetett munkákat is. Így lett például a *Kis Ítélet* című nyomtatványnak része a *Miskóltzi száraz víz*.¹⁰⁵ Néhány művét csak hivatkozással ismerjük, így *A földi pipa-vásárt* vagy a már említett *Biblis Tsalóka Napját*.¹⁰⁶

Már az eddigi anyaggyűjtés is lehetővé teszi, hogy egy nyomdakész autográf kéziratot összevegyünk a megjelent változattal. „Egy Sohonnából szakadt, porcelán Fábrikásné, Sidóból lett bődögtalan Keresztyén TRÉZSI Aszszony Élete” című, tizenhat lap terjedelmű, lapszámozással és ívjelzéssel egyaránt ellátott,

¹⁰² [FARKAS András, Berei]: *Patens a Haza fő-papjaihoz [...]*. H. n. [1819] ny.n. [1]_{IV}.

¹⁰³ [FARKAS András]: *Serenissimis D.D.S. Coronae Principi, et R.H. Palatino, item Carolo Generalissimo, Antonio, et Ferdinando, coeterisque Austriacis, et S: Regni H. Principibus, item Eminentissimo D. Cardinali et P. Primati Alexandro de Rudna, et Excel. D. Ladislao Pirker, A. Episc. Agriensi Coeterisque Episcopis, et Comitibus, Baronibus, et Nobilibus Regni. Officiosa reflexio demisse praesentata*. H. n. [1829]. [5]. Példány: London, British Library (= BLL) Hung.1.a.69.

¹⁰⁴ FARKAS András, Berei: *Menny-Ország felé-való útazása a pokolból ki-szabadult Izének*. Szegeden 1804 Nyomtat. Grün Orbánnál.

¹⁰⁵ [FARKAS András]: *Rósa hartz vagy Farsangi ének*. H. n. [1820]. 9, levél. – [Uő.]: *Kis ítélet*. H. n. [1819] ny. n. []¹⁻⁵, []², []⁶, []¹ = 9 levél – 4°; [Uő.]: *Kis ítélet*. H. n. [1819] ny. n. []¹⁻⁵, []², []⁶, []², []¹ = 11 levél – 4°.

¹⁰⁶ FARKAS András, Berei: *A földi pipa-vásár*. = Magyar Hírmondó, Bécs 1795 I. 1. sz. 24.; Uő.: *Biblis Tsalóka Napja*. (Vö. Uő.: *Pannónia öröme*. Budán 1800 Nyom. Özvegy Landerer Katalin betűivel. 79–85.; Uő.: *Pannónia öröme*. Mellyet most másodsor adott ki – – . Szegeden 1803 Nyomtat. Grün Orbán betűivel. [110].)

a Farkastól összeállított műjegyzékekben nem szereplő kéziratot a címoldal tanúsága szerint a szerző 1811-ben készült megjelentetni Kassán.¹⁰⁷ A kéziratban olvasható címen tudomásunk szerint önállóan meg nem jelent mű kinyomtatására azonban csak 1812-ben került sor Pozsonyban, a *Farsangi musika* részeként, „Egy Bétsből szakadt, Kassán e Világból tsúfosan ki-múlt; Sidóból lett bóldogtalan keresztény portzellán Fákrikánsné [!] Trési Asszony élete”, illetve a rövidebb „Sidó Trési Fábrikánsné versei” címen. A nyolc nyomtatott lap terjedelmű vers több részletét a szerző időközben maga törölte, s – amint a nyomtatvány jelzi – még „valami a rostában maradt”, ezért jelentősen megrövidült a szöveg. A szerzői átdolgozásra két példát mutatunk be:¹⁰⁸

[Ms. 1811, 3.p. (A_{2r}):

„Egy pogány keresztény Trézi nevezetű,
Aszszony: a mint mondják Bécsi eredetű.
Személyére sem vólt éppen rüt termetű,
De neve sokaknak lett meg-ölő betű:
Mondják azt némellyek Prágában valónak,
Apját egy remekbe öntött Cseh Sidónak,
Kupplerséget tanúlt ugyan tsak ő Bétsben,
Az olyan mesterség hol van igen becsben.

[...]

Kassa Várossának a szállós Kertjének,
Szomszédját gondolván a Hóhér tel-
kének,

Egy fejr keszkenöt kötözvén nyakára
Szegény Trézi Asszszony ilyen porúl jára,
Nem tudja mire jut senki utoljára.
Illyen rossz gyümölsöt még egy fa
se termett,

Mint e hitván füzfa, mellyen ő
meg-dermedt,”

[nyomt., 1812, [2]_{1r}]:

„Mondják ezt némellyek Prágába valónak,
Apját egy remekbe öntött Cseh sidónak.
Kupplerséget tanúlt még ifjantan Bétsben,
Hol az olly mesterség van igen nagy
betsben.

[...]

Kassa Várossának a Szállós kertjének,
Szomszédját gondolván a hóhér telkének.

Ott függesztette-fel magát egy füzfára,
Egy sejem keszkenöt kötözvén nyakára.

E lett méltó bére e rüt bűdös dögnek,
Tanúlhatnak sokan e komor példáról.”

A többszörösen átszerkesztett, átírt és utóbb jelentősen lerövidített részletek összevetése mutatja a saját szövegével elégedetlen, azt újra és újra alakítani kívánó szerző törekvését. A változatok azonban – mint a példa is jelzi – nem lettek jobbak vagy egységesebbek. Egy szövegen belül is több rész-történet kapcsolódott egybe, s a mozaikokból építkező vers nem vált egy egységes, szövegében egész, változtatást már nem igénylő életmű részévé.

¹⁰⁷ A kézirat őrzési helye és jelzete: Debrecen, Egyetemi Könyvtár, Kézirattár Ms. 20/3–3.

¹⁰⁸ FARKAS András, Berei: *Farsangi musika* [...] *Sidóból lett bóldogtalan keresztény portzellán Fákrikánsné [!] Trési asszszony élete. Módi vagy Mostani viselet.* Pozsonyban 1812 [Snischek Károly Gáspár].

A sajátos nyelvezet, a kezdetleges technikájú, olcsó megjelentetés, a vásári kiadványként való terjesztés, a rövid terjedelem, a kis formátum és nem utolsósorban a sajátosan „népszerű” témák mind arra utalnak, hogy Farkas munkáit egy sajátos könyvészeti és „irodalmi” átmenetiség jellemzi. A kiadványok se nem könyvek, se nem ponyvák a megszokott fogalmak szerint, s bár bizonyos irodalmi igényel készültek, már egykorúan is ellentétes véleményeket váltottak ki. A hagyományos irodalomtörténeti és könyvészeti fogalmakkal csak korlátozott mértékben lehet leírni őket, ugyanakkor a bemutatott sajátosságok viszonylag könnyen felismerhetővé teszik az anonim nyomtatványokat is. Ahogy a Farkas nevéhez kötődő rézmetszetek kép és szöveg sajátos találkozását mutatják, ugyanúgy nyomtatott munkái is köztes kategóriát alkotnak a kor irodalmában. A felsorolt megkülönböztető jegyek alapján kiadványait jól el lehet különíteni a XVIII–XIX. század fordulójának más nyomdatermékeitől.

Címadás

Egy meglehetősen sajátos, ugyanakkor tudatos írói módszer alkalmazását sejtetik Farkas címadási stratégiái. Műveiben különböző típusú címekkel kísérletezett. Közös jellemzőjük, hogy összhangban állnak a korszak címadási gyakorlatával, s lényegében a széles körben kedvelt címtípusok egyéni alkalmazásának, belőlük történő válogatásnak tekinthetők.

I. Egyrészes cím. A nyomtatványok közel egynegyede kapott ilyen, egyetlen mondatból álló, információban gazdag, a témát, a leírt eseményt, az alkalmat vagy a műfajt megnevező címet. Ilyenek például a következők: *Az 1805. esztendőben közönségesen fölkelő allföldi nemes magyar sereg vitézi dallja*, (1805); *Méltgs Jekelfalvai Jekelfalusi József ur, és Keresztszegi gróf Csáky Nina kis-aszszony mennyegzői versei*, (1817); *Uj Esztendő köszöntés a Hazában*, (1827). A címadást esetenként befolyásolták már korábban megjelent, Farkas által minden bizonnyal ismert nyomtatványok címei. Így például a *József császárhoz más Világra irt levél és a Beteg halott* (1825) címben érződik egy a szerző, Szirmay Antal táblabíró elhallgatásával megjelent, példázatokban gazdag röpirat, *A második József az Elisium mezején* (1790)¹⁰⁹ címének hatása. Igényesebbeknek számítanak azok a megoldások, amelyekben Farkas irodalmi eszközöket alkalmazott. Így például alliterációt és nyelvi fokozást (*Páratlan és példát nem esmérő, emlékezetet fellyül haladó, feledékenység rabságába soha nem-eshető N.Károlyi szék építő gyűlés*, 1794), illetve a kiadvány célját vagy műfaját meghatározó, azt pontosító kifejezést (*Öröm tárgyú üdvözet*, 1798).

A felsorolt címek őrzik a XVII–XVIII. századból jól ismert lineáris címadási technikát és gyakorlatot. A cél ezzel mindenekelőtt a figyelem felkeltése és megfelelő irányítása volt, amelyhez gyakran egyéni vagy egyénieskedő nyelvi

¹⁰⁹ Vö. GYÖRGY Lajos: *A magyar regény előzményei*. Bp. 1941. 275–277.

fordulatok kapcsolódtak, mint például „feledékenység rabságába soha nem-es-hető”.¹¹⁰

II. *Kétrészes címek.* A nyomtatványok közel egyharmad részénél találunk ilyeneket. A cím két részét a barokk címadási gyakorlat továbbélésének megfelelően egy-egy jellegzetes kötőszó (például „melly”, „másként”, „vagy”, „avagy”) kapcsolja egymáshoz. Az egyszerűbb változatnál a cím első tagja megjelöli a témát, a második pedig – miközben összesűriti a figyelemfelkeltő nyelvi eszközöket – körülírja az elsőt: *Mennyegzői versek, Mellyet Divényi Antal úrnak, Plachi Helena kis aszszonnyal karátson havának 12-dik napján 1807. esztend. Történt házassági szerentsés egybe keléseknek emlegetésére szerzett Hold mezei Berei F. A., (1805); A Párisi inneplés, a vagy I. Napoleon által az ausztriai háznak Mártzius 5-kén 1810. az esső után kiderült fényes napja, (1811).*

Az összetettebb változatnál a cím első tagja szimbolikus, allegorikus utalás, a második tag ezt feloldja, mégpedig úgy, hogy kibontja a cím értelmét vagy tágitja jelentését: *Szent László tsillagja; – Mellynek fel-tettzésén az-az ama nagyra született valóba nagy-is fő-méltóságú gróf Kollegrádi Kollonitz László Úr Ó excellentziája; Zay-Ugrótz Örökössének, a Kalotsai, és Bátsi törvényessen egybekaptsoltatott Püspöki-Megyéknek, és a Római Anyaszentegyház Fő-Tiszteletű Érsekének, a Tsászári, és Apostoli Királyi Felsőnek valóságos belső titkos Tanátsos Hívének, és a Felsőges Királyi Fő-Törvény-Szék Köz-Bírájának Neve Napján (1799).*¹¹¹

III. *Szimbolikus, allegorikus címadás.* A címek körülbelül egytized része sorolható ide. A nehezebben érthető, magyarázatot vagy nyelvi feloldást nem tartalmazó, sajátosan barokk formát a szerző 1808–1822 között használta következetesen. Elsődleges célja ezekkel a jó hangzás biztosítása (*A kis Trója pusztulása* 1808), az elgondolkodtatás és a meghökkenítés (*A bé kötött zsák,* 1808; *Vérrel festett koporsó,* 1819), valamint a kíváncsiság felkeltése (*A nap alatt vitézkező nap-orozslan,* 1817) lehetett.

Többször össze nem illő fogalmak kerültek egymás mellé, melyeket esetenként csak a tartalom ismeretében lehet értelmezni (*A szomorú öröm,* 1808; *Szomorú vigasság,* 1820). Az allegorizáló címek másik csoportját bizonyos műveltség birtokában lehetett feloldani (például *Apolló kis rósáskertje,* 1810). A típus további változata, amikor a cím műfaj értékű utalást tartalmaz, mint például Farkas első nyomtatásban megjelent munkájában: *Farkas András pokolbéli útazása* (1794).¹¹²

Az „útazás” kifejezést Farkas később többször is használta cím-elemként (például *Menny-Ország felé-való útazása a pokolból ki-szabadúlt Izének,* 1804). Ezt a címet valószínűleg a németből (*Reise nach dem Fegefeuer,* 1784) magyarra átültetett, 1786-ban és 1787-ben a fordító, Szacs vay Sándor megnevezése nél-

¹¹⁰ FARKAS András: *Páratlan és példát nem esmérő [...] N.Károlyi szék építő gyűlés.* Kolosvárat 1794 Ref. Kol. Bet.

¹¹¹ L. KNAPP Éva: Berei Farkas András munkáinak bibliográfiája. Kézirat.

¹¹² L. KNAPP Éva: Berei Farkas András munkáinak bibliográfiája. Kézirat.

kül megjelent, regény formájú röpirat címéből – Az *Izé Purgatoriumhoz való utazása* – kölcsönözte.¹¹³ A nyomtatvány címét Farkas a keretszövegekben külön megmagyarázza:

„Az első Rész Munkámnak Menny-Ország felé-Való Utazása, a Pokolból ki-szabadult Izének, mellyet úgy azért nevezek, hogy ebben az Utazásban sokkal kisebb dolgokról szóll [...] mint a Pokolbéli Úttyában, mellyet írt, és ki adott, 1794. esztendőben. – Nem kell tehát betű szerént érteni [...] mint a Klimius Miklósnak is föld alatt való útazását; hanem tsak Trópice, és figurate, az Izé Pokolbéli Utazásán is [...]”¹¹⁴

A kiadvány második részének címe (*Méhes-Kert*) a barokk gyakorlatnak megfelelően szimbolikusan jelzi a vegyes tartalmat, az összeállítás heterogén jellegét.

IV. *Tartalomjegyzéket helyettesítő címek.* A ponyvanyomtatványok címadási gyakorlatára emlékeztet az a néhány cím, mely az adott kiadványban olvasható versek címének egyszerű felsorolásából áll. E formával Farkasnál 1812–1824 között találkozunk, a nyomtatványok száma nem éri el a tízet. Legjellemzőbb sajátosságuk a hosszúság: *Farsangi musika A vén szeretet, és a házasság, A vén leánynak a pártától való el-bútsúzása. Szegedre való Tsapdi Klára Leánysága. A szegény kevély vagy a szolgából lett úr. Egy Bétsből szakadt, Kassán e Világból tsúfosan ki-múlt; Sidóból lett bóldogtalan keresztény portzellán Fákrikánsné [!] Trési aszszony élete. Módi vagy Mostani viselet* (1812).

Ezeket a mellérendelő elemekből felépülő címeket kizárólag kötőszavak és írásjelek tagolják, s nem emlékeztetnek a szerzős művek megszokott címekre. Egy-egy közülük a kor tipikus műfajmegjelölését kapcsolja össze a témák megjelölésével. Így például a valószínűleg 1813-ban, ismeretlen helyen és nyomdában készült *Párisi Dallok a Vár megvételetéről ezer nyóltz száz tizenháromban, és F. Károly Lajos Austriai Fő Hertzeg Vitézi Dalljai* vagy a Nagykároly–Nagyvárad kettős nyomdahellyel 1821-ben megjelent *Herósi Dallok*.¹¹⁵

V. *A cím részeinek variálása és egymásra utalása.* A cím néhány esetben módosított, de jól felismerhető formában megismétli a korábban megjelent nyomtatványok címének részeit. Ez a gyakorlat általános a több kiadásban megjelent, esetenként módosított szövegű nyomtatványoknál: *Sírhalmi versek, mellyeket e tündér világból Posonyban octobernek 23. napján 1799. eszt. történt ki-mulása után néhai Németújvári hertzeg és gróf Botyáni Jósef Magyarország primásának hideg poraihoz ajánlott* (1799) – *Botyáni sírhalma avvagy Német újvári Hertzeg, és Gróf Botyán Jósef ő Eminentziája, és a Romai szentséges Pápa elől ülése által választott Cardinalis halálára frott versek, mellyeket: e Világból való ki mulásakor Posonyban a Hóldnak tizedik új töltén 1799-ben, mint életében egy igen kegyes, és különös jóltévő Urának, meg hidegedett poraihoz ajánlott* (1803 után).

¹¹³ GYÖRGY: i. m. (109. jegyzet) 252–253.

¹¹⁴ FARKAS András, Berei: *Menny-Ország felé-Való útazása a pokolból ki-szabadult Izének.* Szegeden 1804 Nyomtat. Grün Orbánnál. A_{5v-6r}.

¹¹⁵ L. KNAPP Éva: Berei Farkas András munkáinak bibliográfiája. Kézirat.

Viszonylag ritkán az új, egymástól független munkák címei is utalhatnak egymásra. Így például az 1800-ban megjelent *Pannónia örömét* idézi a hasonló cím-szerkezetű, 1801-ben megjelent *Pannónia szomorúsága*. Ebben az esetben az író célja egyrészt a korábban megjelent munka emlékezetbe idézése, másrészt a két nyomtatvány közötti kapcsolat hangsúlyozása.¹¹⁶

VI. *Cím nélküli kiadványok*. Élete utolsó éveiben, amikor leromlott egészségi állapota miatt Farkas már nem tudott vándorolni, nem talált újabb mecénásokat, s kegyelemkenyéren élt Hódmezővásárhelyen, sajátos, cím nélküli összeállításokat készített. Ezekből ma mindössze néhányat ismerünk. Ebben az időben a saját maga által, illetve a megrendelésére készített, általában képből és verses szövegből álló rézmetszeteket szerkesztette össze kiadvánnyá. A címet nélkülöző füzetek némelyikének gerincén a „köszöntő bilét” szöveg olvasható. Ezek a változó terjedelmű kiadványok, élükön legtöbbször Farkas portréjával, alatta a „Lói tanács zabolázója” kezdetű verssel, a francia ’billet’ kifejezés értelmének megfelelően az író névjegyei, levélkéi voltak, melyekért pénzt remélt.

Ezeket a jelenleg érvényes könyvészeti szabály alapján szorosabb értelemben vett nyomtatványnak nem minősülő (ugyanis egyetlen sornyi öntött betű felhasználásával előállított szöveget sem tartalmaznak), egyszer összehajtott, a hajtásnál általában fűzött kiadványokat a bibliográfiák nyomtatványként tartják számon, s címeként a *Lói Tanács Zabolázója* szöveget adják meg.¹¹⁷ Farkas első ilyen összeállításaihoz „Készült Posonban és Bétsben 1829” felirattal rézmetszetes címlevelet készített (vagy készíttetett), *Fejedelmi, Hérosi, Emlék Oszlopi, és Mág-nási köszöntő bilétek az Ország Négy Rendjeihez* szöveggel. Ismert egy másik, címlevelén – többek között – Pyrker László egri érseknek szóló, latin nyelvű dedikációs szöveget¹¹⁸ és 14 rézmetszetet tartalmazó, hasonló kiadványa is. A rézmetszetes címlevelet, illetve címszöveget Farkas később elhagyta, s a füzetek csak metszetekből álltak.

VII. *Szerzőtől független címadás*. Ismereteink szerint egyetlen ilyen mű kapcsolódik Farkas András nevéhez, az *Elisa testamentoma* című, németből magyarra fordított nőnevelő regény, amely 1803-ban jelent meg Pozsonyban és Pesten. A fordítói előszóból megtudjuk, hogy az eredeti mű címe nem nyerte meg Farkas tetszését, annak megtartását egy korábban ugyanott megjelent mű címével indokolta:

„Hogy pedig ennek a Könyvnek mindjárt a tzmjében ez a Német név: Elisa tartatott meg, ez az oka: Tit. Belnay György Aloysius Úr Könyv-nyomatató műhelyében, itten Posonyban a múlt 1802-dik esztendő vége-felé egy Munka jött-ki illyen tzmj

¹¹⁶ L. KNAPP ÉVA: Berei Farkas András munkáinak bibliográfiája. Kézirat.

¹¹⁷ Így például: PETRIK Géza: *Magyarország bibliographiája 1712–1860. I.* Bp. 1888. 745.

¹¹⁸ „Serenissimis D.D.S. Coronae Principi, et R.H. Palatino, item Carolo Generalissimo, Antonio, et Ferdinando, coeterisque Austriacis, et S: Regni H. Principibus, item Eminentissimo D. Cardinali et P.Primati Alexandro de Rudna, et Excel. D. Ladislao Pirker, A. Episc. Agriensi Coeterisque Episcopis, et Comitibus, Baronibus, et Nobilibus Regni. Officiosa reflexio demisse praesentata” Példány: BLL Hung. I. a. 69.

alatt [...] ehhez képest én-is kéntelenítettem a már egyszer fel-vett németes tízmet meg-tartani; különben illendő tiszta magyar tízim alatt jelent volna-meg e Munka”.¹¹⁹

A címadás jellegzetességeinek áttekintésében nem feledkezhetünk meg Szinnyei József észrevételéről, mely szerint Farkas esetenként megváltoztathatta művei címét.¹²⁰ Ezt igazolja egyrészt a csak az autobibliográfiákból ismert, jelentős számú munka, amelyek egy része talán nem is látott nyomdafestéket. Másrészt a kéziratokból is ismert munkák címe és azok tartalma csak megközelítően azonos a megfelelő nyomtatványokéval.

A címek megváltoztatásának szokását Farkas maga bizonyítja. Így például az 1804-ben Szegeden Grün Orbán nyomdájában megjelent, *Menny-Ország felé-
való útazása a pokolból ki-szabadúlt Izének. Ismét egy mély gondolatú Vers-
szerző által Remekbe készült Méhes-Kert [...]* című munka kinyomatására a szerző 1798. július 30-án kapott cenzori engedélyt Budán. Az 1803-ban, illetve 1808-ban közölt autobibliográfiákban e mű címe „A Földi Jerusálem, vagy a szép Palesztina le írása”. 1810-ben egy újabb számbavételben a „Palestina le írása, vagy a Mennyei Jerusálem felé Útazás”-ként szerepel. Végül az 1819-es, és 1820-as műjegyzékekben a „Pálestina le-írása, vagy a Szent Földről-való édes emlékezet. Édes a Neve is a Palestinának Hol Abraham, Isák, Jákob, bújdosának, A mely nevezetes a Jordán Vízéről. A Libánus és a Szent Sion Hegyéről.” címen fedezhetjük fel. Az eltérő címek ugyanarra a műre vonatkoznak, amint erre Farkas utalt az 1804-ben kiadott nyomtatvány ajánlásában: „Menny-ország felé-
való Útazás nevezetű könyvetskémet, másként a Földi Jerusálemnek környékére, a szép Palestinának Földjére Bujdosó, Pokolból ki-szabadúlt I z é U t a z á s á n a k le-írását Méltóságos Püspökségednek alázatosan ajánlhatom”.¹²¹

A kettős, illetve többszörösen megváltoztatott címadás a Farkas által készített műjegyzékek mindegyikére jellemző. Autobibliográfiáit – vándor életmódja miatt – részben valószínűleg emlékezetből állította össze, s emlékezete a címeket egy idő után összemoshatta.

A címadás kérdésköréhez tartozik az a szerzői gyakorlat is, hogy Farkas következetesen hasonló címekkel látta el az életművében egymáshoz kapcsolódó vagy hasonló tartalmú munkáit. Az önéletrajzi munkákra (*Farkas András pokolbéli útazása*, 1794 – *A Lói-Tanáts. Másként Ama sok próbákon forgott, és e tündér Világnak bús tengerénn hányatot; sött egyszer még a Pokolba is útazott Bújdosó András Életének Románnya*, 1804) éppúgy jellemző ez az elgondolás, mint például a halotti versekre. Az utóbbiak címében – mint arra már utaltam – következetesen

¹¹⁹ Megjelenési adatok: Posonyban és Pesten 1803 Fűskúti Landerer Mihály költségével és betűivel.; vö. GYÖRGY: *i. m.* (109. jegyzet) 332.

¹²⁰ SZINNYEI József: *Magyar írók élete és munkái. III.* Bp. 1894. 145.

¹²¹ FARKAS András: *Pannónia öröme.* Szeged ²1803. [110].; Uő.: *A mecénás és a poéta [...]* Avvagy [...] *Poétai virágok [...]*. Szeged 1808. VII.; Uő.: *Apolló kis rósáskertje.* Kassa [1810]. 2_{1r}.; Uő.: *Patens a haza fő-papjaihoz [...]*. H. n. [1819]. [1]_{1r}.; Uő.: *Rósa hartz vagy Farsangi ének.* H. n. [1820]. 9_r levél.; Uő.: *Menny-Ország felé-
való útazása a pokolból ki-szabadúlt Izének.* Szegeden 1804 Nyomtat. Grün Orbánál. A_{3r}.

ismétlődnek a „sírhalmi versek”, „[...] sírhalma”, a „sírhalmi emlékeztető”, „[...] sírhalmi oszlopa” kifejezések. Az ismétlődő címek, címvariánsok jelzik a nyomtatványok tartalmi kapcsolatát, egyben kiadássorozattá fűzik össze a bővített tartalmú újabb kiadásokat.

1814 után rövid borítékcím is megjelent több nyomtatvány címlap előtti előzékén. Így például a *Victoria Parisiensis [...]* borítékcíme: *Triumviri* (1814); *A láthatatlan látó-képé: A három szövetséges fejedelmek* (1815). A borítékcímek és a címlapokon közölt, azoktól jelentősen különböző címek sokszor szinonimákká váltak, illetve tovább módosultak a műjegyzékekben, megnehezítve ezzel az életmű bibliográfiai feltérképezését.¹²²

Összegezve megállapíthatjuk, Farkas András gyakran tudatosan a címben rejtette el azokat az információkat, amelyekkel fel kívánta kelteni olvasói figyelmét és kíváncsiságát. Az olvasók irányításának vágya esetenként meghökkenítő és bizarr megoldásokat eredményezett. Legsajátosabbnak azonban az a gondolkodásmód látszik, amellyel létrehozta ezeket a címeket.

Hirdetések, reklám

A művek megírásán és kinyomtatásán kívül Farkas András – részben a nyomdák és azok kapcsolatai segítségével – kísérletet tett munkái eladásának megszervezésére. A kiadványok terjesztése már az első nyomtatott munka megjelenésétől egy tudatosan alakított folyamatba illeszkedett.¹²³ Az eladhatóság érdekében Farkas mindenekelőtt saját terjesztő hálózatot kísérelt meg létrehozni, melynek működtetése fontos eszköze volt a pénzszerzésnek. A továbbiakban ennek az esetenként nehézkesnek, erőszakosnak és erőszakoltnak tűnő rendszernek a fontosabb elemeit, csatornáit és működését tekintjük át.

A XVIII–XIX. század fordulóján a könyvkereskedelem egyik alapvető segédleteként számítottak az újságokban megjelentetett hirdetések. Farkas nevével ebben az összefüggésben először az 1794-ben Bécsben megjelent *Magyar Hírmondó* ötödik szakaszában találkozunk. A magyarországi hírek között olvasható:

„Pesten illy tizimű Könyv jött mostanság világ eleibe: Farkas András Pokol-béli útazása.”

A hírt azonban nem a kiadvány dicsérete, hanem a „poéta barát” könyve elején közölt applausus meghamisításának története követi. Eszerint a nagykőrösi református prédikátor, Kováts József (a Debrecenben tanult és ott praeceptorként oktató Háló Kovács József versszerző, aki 1791–1814 között volt nagykőrösi prédikátor) elutasította a könyv elején megjelent applausus szerzőségét. Farkas kérésére Háló Kováts elolvasta a mű kéziratát és „ismét vissza-adta azokat; hanem

¹²² L. KNAPP ÉVA: Berei Farkas András munkáinak bibliográfiája. Kézirat.

¹²³ Vö.: KÓKAY: *i. m.* (1. jegyzet).

midőn nem nyughatott volna még is Farkas Andrástól, kinek állapotját, és szándékát jól tudta: írt igen is nékie ítéletet, de koránt sem az előbbeni, hanem ezen itt következő versekben”.

A nagykőrösi prédikátor személyében Farkas András egykori debreceni diáktársát és talán tanárát kérte meg első munkája méltatására. A könyvet és szerzőjét szokásos módon dicsérő versezet hiányában Háló Kovács elmarasztaló, őszinte ítéletét Farkas két sor kivételével méltató verssé formálta át. A *Magyar Hírmondó*ban megjelent, metszően gúnyos és szellemes applausus elsősorban nem a művel hanem annak szerzőjével foglalkozik:

„[...]
Músák! Szánnyátok-meg ez iffjú Poétát,
Kössetek fejére Hellebor-bokrétát,
S gyógyulni küldjétek-bé Antitzirába,
A néki szükséges Akadémiába.
Mit is használhatna Götting, Hála, s Dresda?
Antitzira néki a leg-jobb Bethesda.
Majd onnan bárkádba fogadd-bé Apolló!
Mit károg, s repdes kinn ez az ehés holló.”¹²⁴

A történethez tartozik, hogy *Farkas András pokolbéli utazása* elején, Háló Kovács meghamisított verse előtt megjelent egy másik applausus is. Ez sem a műről, hanem a szerzőről szól, akit írója a becsület és az Istenbe vetett hit megtartásának fontosságára figyelmeztet. Szerzőjét az „I. Paap” jelzés nyomán az alkalmi költő, tudós szaldobosi és márkói Paap Jánossal azonosíthatjuk.¹²⁵

A botránytörténet jó reklám lehetett Farkas első munkájának. A *Magyar Hírmondó* 1795. január 2-án megjelent számában Farkas, a „Haza Törvényének praktikánsa” a következő, 1794. „Sz. And Hav. 30-dik napj.” Bécsben írt tudósítást tette közzé:

„A *Pokolbéli Utazás* neve alatt ki jött Könyvem annyira meg szűkült, hogy gondolkozom a második, s bővebb ki adás iránt.”

A művek számbavételekor ennek az átdolgozott második kiadásnak eddig egyetlen példányát sem sikerült azonosítani.

Ugyanitt hirdette Farkas a *Páratlan és példát nem esmérő [...] N.Károlylyi szék építő gyűlés* című munkáját is, amelynek el nem adott példányait ingyen ajánlotta fel az érdeklődőknek. Terveiről is tájékoztatta az olvasókat:

„Most szándékozom egy jeles új Komédiás Könyvet ki-botsítani Pesten ilyen homlok írással: *A földi pipa-vásár.*”¹²⁶

Példány alapján azonban e mű megjelenéséről sem tudunk.

¹²⁴ Magyar Hírmondó, Bécs 1794. 5. szakasz. 709–710.

¹²⁵ FARKAS András: – – *pokolbéli utazása*. Pesten 1794 [Füskúti Landerer Mihály].

¹²⁶ Magyar Hírmondó, Bécs 1795. I. 1. sz. 23–24.

Farkas munkáiról időről-időre tájékoztattak a periodikusan megjelent nyomtatványok, az egy-egy nyomda új kiadványait felsoroló ajánlások, a könyvtárosi jegyzékek, s nem utolsó sorban maga a szerző megjelent munkáiban. 1817-ben a *Tudományos gyűjtemény* IX. kötetében az „Új Könyvek” részben olvasható:

„M. Jekelfalvai Jekelfalusi József Cs. K. Kamarás Úr és M. Keresztszeghi Csáky Nina Kis-Aszszony mennyegzői versei. Készítette Hódvиз parton Berei Farkas 1817. Miskolczon N. Szigethy Mihály betűivel 1817. 8-o 7. l.”¹²⁷

Amikor 1794-ben Dianovszki János *A fiak neveléséről* című munkája után Landerer Mihály felsorolta a „Pozsonyi, Pesti, és Kassai Könyv-Nyomatójában” található „jeles Magyar Könyvek”-et, Dugonics András, Molnár Borbála, Rájnis József, Faludi Ferenc, Csapó József és mások munkái között „Farkas András pokolbeli Útazásai”-t „két Könyvekbe, 8vo min. 1794. 40. xr.” megjelöléssel ajánlotta az olvasók figyelmébe.¹²⁸ Az Országos Széchényi Könyvtár egyik kolligátum kötetében található az az impresszum nélküli könyvkereskedői hirdetés, melyben „Pesti Könyvárros N. Kiss István [...] jelenti: hogy nálla e következő legújabb Könyvek a szokott árron, Pesten a TT. PP. Piáristák háza alatt lévő Bóltban találtatnak”. A felsorolt könyvek között szerepel az „Eliza Testamentuma [...] Fordította Farkas András. 8. kötve 1 fl. 8 kr.”¹²⁹

Mint műjegyzékeinek bemutatásakor jeleztük, Farkas maga is rendszeresen tudósított munkái megjelenéséről és újabb terveiről. Az autobiográfiák mellett kiadványai szövegében és jegyzeteiben is folyamatosan kitért munkáira, azok tartalmát részletesen ismertette. *A miskolctzi gyűlés* című, 1810-ben megjelent munkából két jellemző részletet idézek. „Az 1809-ben Felkelő Nemes Magyarok Érdem-Koszorúja” című, az egri országos nyári vásáron állítólag elveszített, Madarasy Ferenc cenzortól kinyomtatásra engedélyezett kéziratáról két oldalon át írt. Eszerint a két részes munka első kötete a „francia háború” leírásával kezdődött, szó esett benne a bécsi, asperni és győri ütközetről, majd a második kötetben folytatódott a nemesi felkelés résztvevőinek és a hadak hazatértének bemutatása. Egy másik helyen zárójelben hívja fel olvasói figyelmét az egyik korábbi munkájából átemelt szövegrészre, a kiadványt is reklámozva:

„A ki a Lói Tanács Könyvét olvasta, ott az Atyám életéről ezen Verseket-is valami változással olvashatta.”¹³⁰

1826-ban Rudnai Sándor érsekről írva így hirdette korábban megjelent munkáit:

„A ki a Primásról többet akar olvasni, olvassa az Új Jerusalemet! Vagy Esztergam Vára, és Temploma építtetéséről írt Munkáját a Dietai és Korona Versek ki adójának.”

¹²⁷ Pesten 1817 Trattner Tamás János. 139.

¹²⁸ [A]_{8r}.

¹²⁹ OSzK 404665/A.

¹³⁰ FARKAS András, Berei: *A miskolctzi gyűlés és a verselő másának Budáról Kassára való utazása*. [Kassa] 1810 [Fűskúti Landerer Ferenc]. 52–55., 77.

Ugyanebben a művében hasonló céllal, hasonló nyelvi fordulattal élt egy másik helyen is:

„A ki Vayról többet akar olvasni, olvassa a Borsod Várm. 1825-diki Restaurátiót ezen Diétai versek második Darabjának farkán, és ügyész Kulin Miklós Sógor Uram verseit meg jobbitva –”¹³¹

A reklámot szolgálta az is, hogy a szerző több alkalommal egy-egy újabb műve címlapján korábbi nyomtatványai felemlgetésével fordult olvasóihoz, ösztönözve őket az érdeklődésre és a vásárlásra.

A szerző mint terjesztő

Kiadványait Farkas részben országos terjesztőhálózat révén, részben személyesen próbálta meg megismertetni és eladatni. A hálózat részei voltak a műveket megjelentető nyomdák, a könyvkötők (compactör), a bizományosok, a vándor könyvárusok és az országos vásárokon könyveket eladó vállalkozók. A bizományosok útján történő terjesztés mellett részben ugyanezen hálózat segítségével küldte el a megjelent példányokat az előfizetőknek.

1795-ben megtudjuk, hogy a *Páratlan és példát nem esmérő [...]* N. Károlyi szék építő gyűlés című munkája „találtatik Károlyban N. Pap Sámuel K. kötnél, és Nagy Váradon Vári József K. kötnél”. Ugyanez a két név szerepel a mű címlapján is. Pesten „Prókátor T. Rekvény Úrnál” voltak példányok a műből, ahol az érdeklődők ingyen juthattak hozzá, bár Farkas megjegyzi: „mindazáltal ha valaki valamit akar ajándékba adni, meg nem vetem.”

Az előfizetők ugyanebben az évben az ország több pontján „teheték le” azt az egy forintot, amellyel megszerezhették a tervezett új kiadványt, a *Földi pipa-vásárt*. Így

„Asszony vásárán Rector Somjai János Urnál. Abonyon N. Fitos István Urnál. Böszörményben Vetsei Sámuel Urnál. Debretzenben Teként. Consiliárius Lukácsy József Urnál. Enyeden T. Professzor Benkő Ferentz Urnál. Gentsen Tiszt. Odor Mihály Urnál. Halason T. Tormásy János Urnál. Körösön T. Prof. Fodor Gerson Urnál. Károlyban N. Tallas Pál Uramnál. Miskoltzon N. Molnár Szűts Mihály Urnál. Makon T. Etsedy Miklós Urnál. Mindszenten Sándor József Udvar Biró Urnál. Nánáson T. Némety István Urnál. Ó Budán T. Dobos István Urnál. Pesten Landerer Könyvnyomtatónál. Sámsonban Kajzer István Urnál. M. Vásárhelyen T. Dávidházy Uramnál.”

A helyek és a nevek bizonyítják, hogy Farkas már 1795-re olyan kiterjedt személyes kapcsolatokat épített ki az ország jelentős területén, melyeket igénybe vehetett előfizetési rendszere működtetéséhez. A felsorolt személyek nem könyveladó vállalkozók voltak, hanem Farkas ismerősei, akikről mint szerző szívességét vár-

¹³¹ [FARKAS András]: *Diéta vagy az ország fő papjainak [...] szent tanácskozásai*. Első Darab. H. n. [1826] ny. n. B_{7v}, [1]_{2r}.

hatott. Ugyanekkor „*A Pokolbéli Útazás*” második kiadására a meg nem határozott előfizetési összeget „minél hamarabb kézhez” várta, hogy azt „Sz. Pál napra Landerer Urhoz” felküldhesse.¹³²

Mint a mecenatúra bemutatásánál részleteztük, az előfizetők köre elsősorban arról a földrajzi területről származott, ahol egy adott időszakban a szerző megfordult. E területeken Farkas folyamatosan gondoskodott a terjesztők megbízásáról, akiktől az előfizetők átvehették az esedékes nyomtatványokat. A *Rósa hartz* egyetlen, bibliográfiailag ismeretlen kiadásának végére például ezt jegyezte be:

„A kik 5 Ftot elő fizetnek, kapják ebben az 1820ban. – 1. az Uj módi Mi Atyánkot 2. G. Beleznay Koporsói verseit, és a Testamentom tételének törvényes meg tzafolását. Triumvirt. – az az 3 SzövetségeseK Könyvét. A Templomban Egerben tsákány fokossal agyon ütett Mészáros Kanonok Könyvét. Az utólsó Itelet vagy fel támadást tagadó gaz emberek tzafoló Könyvét. Posonyi Uraimék a kik 5 Ft elő fizetessel fel segítnek a T. Ns Vármege Házától fogják a nevezett Munkát meg kapni. Tekintetes [?] János Urhoz fogja a szerző azokat küldenü Püspök Vátz Várossából. – Költ Posonyban. M[?] 26dik napj. 1820. Szinyei Farkas mk.”¹³³

Több településen hosszabb időn át állandó terjesztői is voltak, így például Hódmezővásárhelyen Méhes István könyvkötő. A *Diétai elmékedések* hosszabb változatából megtudjuk, hogy „ezen haszonnal múlattató könyvetské”-t „Pesten [a már korábban is említett] Kis István Könyv ároznál, Hódmező Vásárhelyen Méhes István Könyv-kötőnél, Makón Barta Mihálynál lehet [...] meg kapni”.¹³⁴

Amikor Farkas ötvenévesen „a Poéta Nevet Bibliopola vagy Könyv Áros Névre” akarta változtatni, maga továbbra sem kívánt rendszeresen kereskedni. Tervei szerint Gyöngyösön akart lakni, ahol „Szilágyi István Úr viszi képmemben az Árulás mesterségét”.¹³⁵ A terv – mint tudjuk – nem valósult meg.

Az elkészült példányok egy részét Farkas magánál tartotta, s ahol tehetete, személyesen is eladott belőlük. 1795-ben például tudatta, hogy „a Magyarok Főbjeinél magam se sajnálok verseimmel udvarolni”.¹³⁶ Ez az „udvarlás” egyszerre lehetett mecénáskeresés, előfizetések gyűjtése és a kiadványok eladása.

A *Pannónia szomorúsága* néhány példányának kézírásos bejegyzése tanúskodik arról, hogyan adhatta el Farkas a nyomtatványokat. Az Akadémiai Könyvtárban őrzött példány zöld papírkötésének belső felén, a címlappal szemben olvasható a szerző bejegyzése:

„Illustrissimo Domino Libero Baroni Ladislai Podmanitzky Author hancece opelam, qua Patrono suo Gratosissimo hu[mi]ll[im]e p[rae]sentat pro distractione temporis.”

¹³² Magyar Hírmondó, Bécs 1795. I. 1. sz. 23–24.; Vö. még: PAVERCSEK Ilona: *A magyar könyvkereskedelem történetének vázlatja 1800-ig*. In: V. ECSEDY: *i. m.* (12. jegyzet) 295–337.

¹³³ [FARKAS András, Szinyei]: *Rósa hartz vagy Farsangi ének*. H. n. [1820] ny. n. Példány : BA.

¹³⁴ FARKAS András, Berei: *Diétai elmékedések*. (Pozsony 1812) [Snischek Károly Gáspár]. 15., 16.

¹³⁵ [FARKAS András, Szinyei]: *Patens a Haza fő-papjaihoz [...]*. H. n. [1819] ny. n. 18.

¹³⁶ Magyar Hírmondó, Bécs 1795. I. 1. sz. 24.

Egykorú kézírásos bejegyzések vannak a mű Országos Széchényi Könyvtárban őrzött példányában a címlap előtti előzéklapon is. A szerzőtől származik az előzőhöz hasonló, első bejegyzés:

„Illustrissimo Domino Juniori e Comitibus Antonio Cziráky Camerario Regio,
Auctor hancce Opellam qua Patrono suo Gratosissimo hu[mi]ll[im]e praesentat. ibi
ubi, pro fienda distractione.”

Ezt követi a példányt valójában megvásárló és könyvtárában megőrző Jankovich Miklós kézírása:

„Pro Strena Novi Anni Auctor Artritico morbo laborans obtulit, cui 2. flor. [...] dedi Pesth. 1a Januarii 1802 Jankovich m p.”.

Mindez azt mutatja, hogy Farkas nem tudta eladni a példányt – mint tervezte – az ifjabb Cziráky Antalnak, s újévi ajándékként felajánlotta Jankovich Miklós-nak. Jankovich megszámhatta a beteg szerzőt és 1802. január 1-jén két forintot adott neki.¹³⁷

Jankovich Miklós Farkasnak több munkáját is megőrizte. A *Diétai elmélkedések* egyik példányában például az előzéklapon a következő bejegyzés olvasható: „Bibliothecae Hung. Jankowichianae M. ord. 7.”. Az 1816-ban megjelent *Örök illatú poétai virágok* egyik példányának címlap előtti előzéklapján a szerző következő bejegyzése található: „Vadasi Jankovich Miklós Úr Ő Nagyságának alázatos tisztelettel nyújtja a szerző – mint a Hazának a mostani Világ állapotja, és nyavajája orvoslását a Felsőbbeknek engedelmével.”¹³⁸

Az *Apolló kis rósáskertjében* versben örökítette meg egyik sikertelen eladási kísérletét:

„Jó Napot! Jó Gazda! Követem Nagyságod
Látom építésben szorgalmatosságod
Ím hozék számodra olly hasznos könyveket,
Mellyek pallérozják a roszz erköltsöket
Fél válról fogadta el tsak a jó napot.
[...]
Mondván: pallérozott lévén az erköltsem,
Hasztalan könyveddel időmet mért töltsem?
Végre így fejezi bé e beszédeket,
Hordjak inkább neki könyvek helyt köveket.”¹³⁹

Másutt sikeres könyvterjesztő tevékenységről írt: az öt mecénáló „nagy Lelkü Hazafijak [...] a *Diétai elmélkedéseimnek*; úgy örök illattal szagoskodó *Poétai*

¹³⁷ FARKAS András, Berei: *Pannónia szomorúsága*. Budán 1801 Nyomtatott Özvegy Landerer Katalin betűivel. Példányok: Budapest, Magyar Tudományos Akadémia Könyvtára (= MTA K) M. Irod. O. 12826, OSzK 77594.

¹³⁸ FARKAS András, Berei: *Diétai elmélkedések*. (Pozsony 1812) [Snischek Károly Gáspár]. OSzK 124155coll. I.; Uő.: *Örök illatú poétai virágok*. H. n. [1816] ny. n. OSzK 125157).

¹³⁹ FARKAS András, Berei: *Apolló kis rósáskertje*. Kassán [1810] Fűskúti Landerer Ferentz betűivel. 9.

Virágaimnak több Szeretöket is szereztek”, s ugyanekkor „híre futamodott a Diétai Musának (mint ez előtt a Tatárjárásnak) *Posonyban*: verseimnek [...] kelete lett”.¹⁴⁰

1826-ban így emlékezett meg egyik utolsó példányig eladott munkájáról:

„A Vén Rósáné Verseit, és a Rósa Hartzot szerentsében el adtam a Coronatiókor [1825-ben Karolina királyné koronázásakor] – tsak egy Darabot hagytam Egri születés Tekintetes Both Mária ifjú Aszszony számára.”¹⁴¹

A kiadványok áráról a már bemutatott egyik aut bibliográfián kívül is maradtak fenn adatok. *A mecénás és a poeta* hosszabb változata egyik példányának elejére a szerző beírta a nyolcadrét alakú, 56 lapos könyv árát: „ára 25 Xr. Váltóba”. *A Vérrel festett koporsó* egyik példányába azt jegyezte be:

„a rendes ára 1 f. 30 x. azon felül – a fő Rendek a jutalom osztogatásban szabad tettzésekre hagyattatnak”.¹⁴²

Farkas gyakran élt az önreklám és az eladási technika korban kedvelt különleges eszközeivel. Találos verseket, meséket tett közzé, jutalmat ígérve a megfejtőknek úgy, hogy az egyik munkában a kérdést, a másikban a választ tette közzé. A „harminc aranyos Mesé”-nek például több megfejtését is közölte, majd cáfolta azokat.¹⁴³

Szerzőnk a korabeli magyar társadalom minden rétegével kapcsolatba került. Büszkén örökítette meg már 1794-ben versben:

„Én a ki Hertzeggel, Királlyal beszéltem,
Igazságom mellett azoknál se féltém.”¹⁴⁴

Személyes kapcsolatai élete végéig reklámot is jelentettek számára a könyvek minél sikeresebb eladásában. Öt évvel halála előtt, 1827-ben betegen Szombat helyen töltötte a telet, s a *Tekintetes Vas Vármegye ditsérete* papírkötésére nyomtatott szövegben így ajánlotta magát olvasói jóindulatába:

„Ezen Szerzőnek jó darab időtől fogva kegyes Pártfogója lévén Eö Hertzegsége [Batthyány Fülöp], azért kívánt a T. M. Statusokról illy Háláadó Ditséreteket írni. Továbbá orvosolhatatlan Sebbe sinlő állapotja meg gátolván utazását Hazájába, (még a kemény idő engedelmesebb napokra változik) azon okból Üri kegyességekre ajánlja magát a kegyes Olvasóknak.”¹⁴⁵

¹⁴⁰ FARKAS András, Berei: *Diétai elmékedések*. (Pozsony 1812) [Snischek Károly Gáspár]. 8., 10.

¹⁴¹ [FARKAS András, Szinyei]: *Diéta vagy az ország fő papjainak [...] tanátskozsái*. Első Darab. H. n. [1826] ny. n. B_{6r}.

¹⁴² FARKAS András, Berei: *A mecénás és a poeta*. Szegeden 1808 Grün Orbán betüivel. Debrecen, Református Kollégium Nagykönyvtár (= DRKN) H634coll.1.; FARKAS András, Szinyei: *Vérrel festett koporsó*. Vátzon 1819 Nyomtatott Gottlfb Antal betüivel. OSzK 123143.

¹⁴³ [FARKAS András, Szinyei]: *Kis úélet*. H. n. [1819] ny. n.; [Uő.]: *Patens [...]*. H. n. [1819] ny. n.

¹⁴⁴ FARKAS András: – – *pokolbéli útazása*. Pesten 1794 [Fűsküti Landerer Mihály]. 130.

¹⁴⁵ FARKAS András: *Tekintetes Vas Vármegye ditsérete [...]*. H. n. [1827] ny. n.

ÉVA KNAPP

Un „imprimeur errant” fantôme au tourne des siècles XVIIIe et XIXe, l’activité d’édition et de diffusion de András Berei Farkas. I–II.

András Berei Farkas, compté parmi les poètes errants et auteurs de vers d’occasion peu connus du dernier tiers du XVIIIe et du premier tiers du XIXe siècles avait complété son existence spécifique d’écrivain par le programme d’édition et de diffusion de ses propres ouvrages poétiques et de prose. Dans le cours de l’édition et de la diffusion il avait eu une conception individuelle: Ce qu’il avait écrit, il a essayé de le faire paraître, puis les ouvrages parus à vendre, et du revenu il avait l’intention non seulement d’assurer son existence, mais à la fois de financer la création d’œuvres ultérieures. A la reprise continue de ce processus il a été influencé autant par sa passion que la contrainte d’existence matérielle.

Le contenu des éditions n’est pas moins caractéristique que leur extérieur. Les textes poétiques et de prose d’un niveau bien plus bas que celui de la littérature contemporaine proprement dite, sont généralement peu variés, rédigés de façon artificielle, souvent forcée, d’un langage spécifique. L’intention d’amuser le lecteur éventuel est toujours présente, les différentes tournures de langue répétées dans des contextes différents, des lignes, fragments de textes, rendent facile à reconnaître même les ouvrages parus sans le nom de l’auteur.

L’examen de l’activité d’un auteur éditeur et diffuseur de ses propres ouvrages présente une bonne possibilité à étudier le processus d’édition et de diffusion des imprimés des ouvrages cotoyant la littérature d’occasion et la littérature de colportage, à présenter un phénomène littéraire jusqu’ici peu connu, toutefois nullement unique à l’époque.

GRANASZTÓI OLGA

**Egy pesti könyvkereskedés nyugat-európai kapcsolatai
a XVIII. század végén**

*Weingand és Köpff pesti könyvkereskedők levelei a neuchâтели levéltárban
(1781–1788)*

A svájci Société Typographique de Neuchâtel (továbbiakban STN) és a pesti Weingand (és Köpff) könyvkereskedő néhány évig, 1781–1788-ig jelentős üzleti kapcsolatban állt egymással, amelynek páratlanul izgalmas dokumentumát, Weingand (és Köpff) tizennégy francia nyelven írt levelét az STN ma is Neuchâtelben található levéltára őrzi. A XVIII. század végén megélnékülő hazai könyvkereskedelmet illetően nem bővelkedünk forrásokban, különösen pedig az első hivatalos könyvkereskedők jelentős nemzetközi kapcsolatait tekintve áll kevés forrás a rendelkezésünkre.

Egy szerencsés véletlennek köszönhetően azonban, mind a svájci, mind a magyar könyvkereskedő cég iratai részben vagy egészében, kivételes módon fennmaradtak, és ezáltal ritka alkalom kínálkozik arra, hogy a XVIII. század utolsó harmadának egész Európára kiterjedő francia könyvforgalmazását egy eddig ismeretlen közép-európai példán keresztül mutassuk be.

E tizennégy levélből álló levelezés első pillantásra, mennyiségét tekintve csekély jelentőségűnek tűnik. Ha azonban figyelembe vesszük, hogy a Weingand és Köpff kereskedés működésének idejéből maradt fenn az első tizenkettő, azaz a levelezés megindulásától, 1781 júniusától – 1784 szeptemberéig terjedő időszakból, ami után valószínűleg Köpff 1785-ben bekövetkezett halála miatt szakadt meg a kapcsolat négy évre, nos akkor már egy intenzív üzleti együttműködés képe bontakozik ki előttünk.

Weingand 1786-ban egykori társának özvegyével a könyvanyag felosztására kényszerült¹. A szétválást követően az üzlet egyik ágát vezette tovább. Pesti kereskedésének újraindítása után, 1788-ban felveszi a kapcsolatot az STN-el, ez azonban csak néhány hónapig tart, és a levelezés hamarosan a rendezetlen pénzügyi tartozások vitájába fulladt. Mivel sajnálatos módon csak Weingand levelei állnak rendelkezésünkre, ezért nem tudjuk, hogy így ért-e véget e kapcsolat vagy esetleg, még volt folytatása. A lezáratlanság benyomását keltő utolsó levelet bizonyára követte még válasz, de hogy jelentős üzleti viszonyban már nem állt egymással a két fél, az szinte bizonyos, főleg ha figyelembe vesszük, hogy az STN a francia forradalom kitörését követően, 1789-ben lényegében megszűnt.

¹ GÁRDONYI Albert: *Régi pesti könyvkereskedők. II. Weingand és Köpff.* = Magyar Könyvszemle 1926. 295.

A Budapest Főváros Levéltárában őrzött Weingand és Köpff kereskedésre vonatkozó levéltári iratok csak részleges ismeretekkel szolgálnak a cég történetéről, ezek ugyanis jórészt csak a cégtárs halála miatt bekövetkezett osztozkodást érintik². A könyvkereskedés megalapításától (1770) – az 1786-ig terjedő időszakot illetően a cég tartozásainak és adósainak listáját ismerhetjük meg, ez utóbbi esetben dátum és könyvcím szerinti részletes kimutatással. Fennmaradt még a céghez 1773–1780 között beérkezett hibás, kicserélendő könyvek jegyzéke is.

E rendkívül becses levéltári iratok, és a most felfedezett francia levélgyűjtemény között alig van átfedés, e két különböző forrástípus az 1781–84-ig terjedő időszakra vonatkozóan leginkább kiegészíti egymást. Az STN neve semmilyen összefüggésben nem bukkan fel a levéltári iratokban, azaz sem mint a Weingand és Köpff kereskedés hitelezője, sem mint annak adósa nem szerepel, ami azért is meglepő, mert a két cég pénzügyeinek rendezésére az 1788-ban kelt levelek szerint még ekkor sem került sor.

A levéltári iratokból megismert, és már önmagában is tetemes mennyiségű nyugat-európai könyvkiadó, vagy kereskedőcég, amellyel Weingandék kapcsolatban álltak, még egy listával bővíülhetne, különös tekintettel a francia könyvek beszerzésére³. Az üzleti iratokban felsorolt több tucatnyi könyves cég mindegyike bécsi, németországi vagy holland, azaz olyanok, amelyek elsősorban német vagy latin nyelvű könyvek terjesztésével foglalkoztak, bár természetesen akad köztük olyan is, amelyik francia könyvekre szakosodott⁴. Az STN-el folytatott levelezés különleges jelentőségét azonban éppen az adja, hogy belőle több más svájci könyvkiadó/kereskedő nevét is megismerhetjük, akikről Weingandék közvetlenül rendelték meg a legmerészebb francia kiadványokat.

A Société Typographique de Neuchâtel

Bár a Société Typographique de Neuchâtel levéltárában őrzött francia levelezés egyirányú, vagyis az STN válaszleveleiről sem piszkozat, sem másolat nem maradt fenn, mégis e hatalmas svájci kiadó- és kereskedőcég tevékenységéről bőven elegendő információval rendelkezünk ahhoz, hogy a személyekre, helyekre, könyvekre stb. tett utalások értelmezhetőek legyenek, egyszóval teljesebb képet alkothassunk az együttműködésről⁵.

² Budapest Főváros Levéltára. Pesti tanácsi iratok. Intimata a.m. 272. mellékletek. A levéltári fond tartalmát ismerteti GÁRDONYI Albert: *i. m.* 291–302., és PAVERCSEK Ilona, A „megvilágosodott” írók munkái a pesti könyvkereskedelemben. In: *Folytonosság vagy fordulat*. Debrecen, 1996. 81–86.

³ GÁRDONYI A.: *i. m.* 296–298.

⁴ A BFL. idézett fondjának teljes áttekintése alapján, amelybe Köpff özvegyének üzleti könyvei is benne vannak a francia könyvek forgalmazói között a legjelentősebbek: Graeffer, Kurczbeck, Gay, Stahel (Bécs), Haug (Lipcse), Academische Buchhandlung in Strassburg stb.

⁵ Robert Darnton több könyvben dolgozta fel levéltári kutatásait. *Bohème littéraire et révolution*. Le Seuil, 1983., *Edition et sédition*. Gallimard, 1991.

Az STN szinte az egyetlen olyan könyvkiadó-kereskedő vállalata a XVIII. századnak, amelyiknek üzleti tevékenységéről minden irat fennmaradt: a levéltár páratlan gazdagsága azért is bír oly nagy jelentőséggel a XVIII. század második felének európai könyvtörténetében, mert egész Európát ellátta tiltott francia könyvekkel. A francia forradalmat megelőző két évtized tiltott könyvkereskedelmét tökéletesen jellemezni lehet működésükkel. A hatalmas anyag feldolgozását huszonöt évnyi kutatómunkával elvégző Robert Darnton amerikai történésznek köszönhetően szereztem jómagam is tudomást a Weingand levelezésről, amelyből Darnton már a 80-as években idézett részleteket⁶. Tanulmányok és kötetek sora tárja elénk az STN kimeríthetetlenül gazdag levéltári anyagának különböző szempontok szerinti, de korántsem teljes körű feldolgozását. Darnton, munkájával mind módszertanilag, mind eredményeit tekintve megalapozta a XVIII. század második felének francia vonatkozású könyv- és olvasástörténetét, valamint a francia felvilágosodás értékelésében és annak a forradalomhoz fűződő viszonyában is merőben új szempontokat tudott felvetni levéltári kutatásai alapján. Érdeklődése Franciaországra összpontosult ugyan, de az európai összefüggéseket sem tévesztette szem elől. Mégis, a hozzávetőleg ötvenezer levelet számláló üzleti levelezésnek talán ez a területe maradt leginkább feldolgozatlan.

A Societé Typographique de Neuchâtel-t hárman alapították 1769-ben⁷. Az STN mindhárom igazgatója rokonszenvezett a felvilágosodással, és a város vezető személyiségei közé tartoztak. Neuchâtel, a távoli uralkodó, II. Frigyes porosz király fennhatósága alá tartozó hercegség a többi, Franciaországot Amsterdamtól – Genfig övező, és könyvkiadóktól hemzsegő helységhez hasonlóan a könyvek előállításában igen nagy szabadságot élvezett. Ehhez járult még a könyvek terjesztését elősegítő jó földrajzi adottságuk: Neuchâtel például a Rhône és a Rajna folyó, Franciaország és Németország között helyezkedett el. Az ún. tipográfiai társaságok gomba módra szaporodtak a francia határ mentén, és egyfelől olyan könyvek kiadásával foglalkoztak, amelyek nem jelenhettek meg legálisan a szomszédos francia királyságban, másfelől újranyomták mindent, ami csak eladható volt. Mivel előállítási költségeik lényegesen alacsonyabbak voltak, ezért francia kollegáiknál olcsóbban tudták kínálni termékeiket. Az STN-t szoros szálak fűzték a református egyházhoz, ezért számos protestáns könyvet adott ki és terjesztett szerte Európában, de tevékenységének középpontjában mégiscsak a kifejezés korabeli értelmében vett ún. filozófiai könyvekkel való kereskedelem állt. „Filozófiai” alatt a kor könyves társadalma a tiltott, azaz a hagyományos értékrendet, a hivatalos ideológiát kikezdő, gúnyoló műveket értette, legyen az politikai gúnyirat, filozófiai eszme-futtatás, pornográf regény vagy antiklerikális értekezés. Az STN üzletpolitikájában a legfontosabb szempont az volt, hogy minden igényt ki tudjon elégíteni, tehát minden műfajból megjelentetett valamit, ami a kor átlagolvasóját érdekelte. A tiltott könyvekre és utánnomásra szakosodott határ menti

⁶ DARNTON, Robert: *L'aventure de l'Encyclopédie*. Perrin, 1982.

⁷ Az alábbi összefoglaláshoz lásd: CHARTIER, Roger–MARTIN, Henri-Jean: *Histoire de l'édition française*. Tome II: *Le livre triomphant 1660–1830*. Paris, 1987. 440–451.

kiadók azonban, minden egyes kiadványukkal kockázatot vállaltak, nehéz volt ugyanis kiszámítani, hogy mi az éppen kelendő műfaj, irányzat stb. Ezért az STN a többi hasonló tevékenységet folytató kiadó példáját követve nagybani kereskedelemmel kezdett el foglalkozni, vagyis csereviszonyba lépett más kiadókkal, kereskedőkkel és létrehozta a maga könyvraktárát. Ez volt az egyetlen olyan módszer, amelyik biztosította a nyereséget, és az STN olyan ügyesen építette kapcsolatait, hogy az 1780-as évek közepére Európa legjelentősebb könyv-nyagykereskedésévé vált. A levéltárakban őrzött közel ötvenezer levél Európa minden tájáról egyszerre magyarázza cserén alapuló kereskedelmük felvirágzását és annak gazdag kínálatát. Ezrével érkeztek a megrendelések, a csere alapon tett ajánlatok, illetve a kiadásra, utánnyomásra érdemes művekre tett javaslatok. Ez a hatalmas levelezés Darnton kifejezésével élve egy olyan, Európa könyvkereskedő-társadalmával folytatott dialógusként fogható fel, amin keresztül folyamatosan kifejezésére jutott, hogy mire volt a legnagyobb igény⁸.

Az STN 1784-től indul hanyatlásnak, és a francia forradalom idején a cenzúra eltörlésével meg a párizsi kiadók monopol helyzetének felszámolásával lényegében megszűnik létjogosultsága. Nyomdájukat 1789 végén bezárják, a raktáron lévő készletüket pedig a kiárusítják⁹.

Az STN levéltárának eddig közzétett adatai szerint Közép- és Kelet-Európát tekintve Prágában, Varsóban volt ügyfelük, valamint természetesen Szentpéterváron és Moszkvában. Érdekes módon Bécsről nem esik szó, vagyis komoly kereskedelmet valószínűleg nem folytattak bécsi partnerekkel¹⁰. Tudomásom szerint mindössze Trattnernek illetve Stahelnek őrzik néhány levelét. Amikor 1781-ben Weingandék kapcsolatba léptek az STN-el mindkét cég jól prosperált. Weingandék rendszeres ügyfélévé váltak, akiknek sikerült megnyerniük az STN bizalmát. A bizalom pedig alfája és ómegája volt a könyvkereskedelemnek, egyfajta hitelt jelentett, (amit az STN annak mértéke szerint előlegezett meg ügyfelének). Weingandék mindent elkövettek, hogy ezt a sokat érő bizalmat megnyerjék, és talán részben ennek köszönhetőek azok az átlagnál részletesebb, mondhatni bőbeszédű levelek, amelyekben az utókor legnagyobb meglepedésére igen részletesen számolnak be Európa e távoli és kevésbé ismert térségének könyvkereskedelméről. Valószínűleg az STN vezetői is hamar rájöttek, hogy Weingandékon keresztül egy új, eddig teljesen kiaknázatlan piac lehetősége nyílhat meg előttük. Pest jó fekvése, a cenzúra terén tett reformintézkedések egyebek mellett olyan kedvező feltételeket kínáltak, amelyek hosszabb távon a kapcsolat bővítésére és fejlesztésére is lehetőséget kínáltak.

E tizennégy hosszú levél szinte minden mondata tartalmaz hasznos, tényszerű információkat, ezért elsőrendű forrása több kutatási témának: bepillantást enged az Európát átszelő könyvkereskedelem módozataitól kezdve a magyarországi olvasóközönség érdeklődésének, ízlésének alakulásán át, a könyvkereskedők mű-

⁸ CHARTIER–MARTIN: *i. m.* 452.

⁹ *I. m.* 442.

¹⁰ *I. m.* 452., DARNTON: *L'aventure de l'Encyclopédie*. 228–230.

velődés területén játszott szerepéig. A négy különálló papíron található könyvrendelés a legértékesebb része a levelezésnek. A megrendelt könyvek tájékoztatnak minket a hazai forgalomba került francia kiadványokról, és következtethetünk az olvasók igényeire. Még biztosabbra megyünk azonban a recepciókutatásban, ha azt is tudjuk, mi az, ami ténylegesen megérkezett.

A Weingand levelezés feldolgozásában módszertanilag különösen nagy hasznát vehetjük a fenti gondolatoknak. Jóllehet hiányoznak az STN válaszai, mégis a Weingand levelek egy levelezés részét képezik, azaz felfoghatjuk úgy is, mint egy megvalósult kommunikációs folyamatot. Ezáltal lehetővé válik, hogy ne csupán a levelekben közölt tényekre figyeljünk fel, és illesszük be az így szerzett új információkat a témával kapcsolatos ismereteink sorába, hanem maguknak a leveleknek nyelvi megformáltságára és a bennük rejlő kommunikációs szándékra is figyelemmel legyünk.

Az Enciklopédia

Az Enciklopédia új kiadása kínálja az alkalmat, hogy Önökhöz forduljunk, mivel eddig még soha nem volt részünk abban a megtiszteltetésben, hogy kereskedelmi kapcsolatban álljunk Önökkel.

Évvél a szinte jelképes értelmű mondattal indul Weingand első levele 1781. június 21-én. A levél „felütése” előre jelzi azt is, milyen irányú érdeklődés áll a Weingandék kezdeményezte kapcsolatfelvétel mögött.

Az első levél folytatásából kiderül, hogy Weingandék korábban már beszerezték az Enciklopédia berni kiadásának első nyolc kötetét, és az a céljuk, hogy a jövőben megrendelhessék Neuchâtel-ből, annak további köteteit, illetve az új kiadású teljes sorozatot, amennyiben sikerül megállapodni az engedményes árról és a fizetési határidőről. Jól szemügyre véve a fentieket arra a következtetésre juthatunk, hogy egyrészt Weingandék már korábban értesültek az STN és más kiadók által közösen megjelentetett Enciklopédia új, 1781-es kiadásáról, másrészt azonban nem voltak tisztában sem a kiadások közti különbségekkel, sem az egyébként valóban rendkívül szövevényes kapcsolatrendszerrel, ami az Enciklopédiát megjelentető kiadókat, hol egymás mellé állította, hol egymás ellen fordította. Az emlegetett berni kiadás ugyanis épp a legnagyobb riválisa volt a neuchâtelinek, ráadásul formátuma is egészen más volt: a neuchâteli in quarto, a berni in octavo. A második levelében már Weingand is jelzi, hogy rájött a tévedésre, és valóban nem lehet a megkezdett sorozatot a másikkal befejezni. Az első levélben az állandó megrendelésre tett lelkes ajánlatból a második levélre a helyi viszonyok reálisabb felmérése alapján már csak egy bizonytalan ígéret marad: „ezt a művet még nem tudjuk megrendelni, de reméljük hamarosan lesz rá lehetőségünk” – írja Weingand 1781. szeptember 17-én.

Végül mindössze egy teljes sorozatot rendelnek fél évvel később, 1782 januárjában, még pedig egy olyan főúr részére, „aki megköveteli, hogy mindent azonnal beszerezzenek neki”. „Nagy nehezen meggyőztük, hogy áprilisi legyen türe-

lemmel” – írja Weingand az STN-nek, remélve, hogy így talán nyomást tud gyakorolni rájuk. A türelmetlen főúr végül két évig feléje se nézett a harminckilenc kötetnek, mint megtudjuk egy 1784-es levélből¹¹. Miután ugyanis végre tulajdonosához került a teljes sorozat kiderült, négy kötetéből hiányoztak lapok, amelyeknek pótlását kellett kérni Neuchâtelből.

A levelezés tanúsága szerint az Enciklopédiának az ún. protestáns verziója is megvolt Weingandéknál¹². A Barthélémy de Felice által Yverdonban kiadott új Enciklopédia abban különbözött az eredetitől, hogy protestáns szellemben jelentősen átdolgozták a szövegeket, sok mindent kihagytak belőle, illetve hozzáírtak. „Az eredeti istentelenségét egyfajta puritanizmus kell, hogy felváltsa” – írta Felice az új kiadás előkészületeinek bejelentésekor¹³. Az 1770–80 között 58 kötetben megjelenő Enciklopédiában különböző svájci tudósok (Albrecht de Haller, Charles Bonnet stb.) működtek közre. A kiadvány terjedelmesebb és drágább is volt mint az eredeti, ezért elég nehezen lehetett értékesíteni. Felice-szel Weingandék már az STN előtt kapcsolatban álltak, ezt bizonyítja az yverdoni Enciklopédia korábban birtokukba került teljes sorozata, valamint az a tény, hogy többször is felvetődik a neve a levelezésben.

Összegzésül elmondható, hogy bár az 1780-as évek elején nem tolongtak a vevők Weingandéknál a francia Enciklopédiáért, mégis többféle kiadása is megfordult üzletükben. Katalógusaikban, vagy a levéltár adósok szerinti kimutatásában rendre felbukkannak az emlegetett kiadványok¹⁴. Az Enciklopédia előfordulása Magyarországon máskülönben korántsem volt ennyire gyér, elég, ha a korabeli, francia gyűjteménnyel is rendelkező főúri könyvtárakat említjük, amelyekben szinte kivétel nélkül megtalálható volt¹⁵.

A svájci kiadók

Az Enciklopédiával összefüggésben már említettük, hogy Weingandék más svájci kiadó-kereskedő cégekkel is kapcsolatban álltak, sőt valószínűleg előbb kezdtek tőlük könyveket rendelni, mint az STN-től. A fentiekben már szoltunk

¹¹ 1784. március 6.

¹² Ezt tanúsítja a Weingand és Köpff cég 1781-ben megjelentetett katalógusa is, amelyben szintén fel van tüntetve a kiadvány.

¹³ DARTON: *L'aventure de l'Encycloédie*. 173–175.

¹⁴ Az 1781-es katalógusban az említett yverdoni mellett a berni kiadásút is megtaláljuk. A BFL. Intimata a.m. 242 mellékleteként megtalálható 1786-ig rendezetlen adósságok között megtaláljuk báró Mednyánszky Ferencet, aki 1784 októberében vette meg az Enciklopédiát, de nem fizette ki. Nem lehet azonos az emlegetett nagyúrral, márcsak a különböző kiadások miatt sem: Mednyánszky a berni kiadást vette meg, nem a neuchatelit. Az 1789-es Weingand katalógusban is a berni-lausanne-i 1781-es kiadás szerepel.

¹⁵ Az ismertebb gyűjteményeken kívül magam találtam meg az Enciklopédia említését a Csáky, Sztáray, Orczy, Viczay könyvtárakban, hogy csak néhányat említsek.

az yverdoni Barthélémy de Felice-ről. Rajta kívül még két másik név bukkan fel többször is: a genfi Nouffer-é, és a lausanne-i Tipográfiai Társaság alapítójáé Heubaché. A zugkönyvkiadó Nouffer-ról kizárólag Robert Darnton publikációiból tudhatunk meg valamit¹⁶. Jean-Abram Nouffer az ún. „filozófiai”, azaz tiltott könyvek kiadására specializálódott a nagy, neves genfi kiadóházak árnyékában. Ezeknek a különösen veszélyes könyveknek a megjelentetését leginkább csak olyan obskúrus kiadók merték magukra vállalni, amelyeknek nem volt annyi vesztetni valójuk, egy esetleges felelősségre vonásnál, mint például az STN-nek. Nevük sehol sem szerepelt az általuk megjelentetett könyveken, tevékenységükről szinte kizárólag az STN levéltárában fennmaradt levelekből értesülünk. Az STN sok könyvet cserélt Nouffer-val, aki abból tartotta fenn magát, sorstársaihoz hasonlóan, hogy az általa kiadott néhány merész könyvön gyorsan, csere alapon túladvá, létrehozott egy kis könyvraktárt, azaz nagykereskedővé vált. Emellett saját nyomdagépein bérben részt vállalt az Enciklopédia egyes köteteinek kinyomtatásában is. Weingand egy 1782-ben keletkezett levelében azt írja, hogy Nouffer volt az első svájci kereskedő, akivel kapcsolatba került¹⁷.

Nem véletlen, hogy az 1771-es alapítású lausanne-i tipográfiai társaság igazgatójának J.-P. Heubachnak a nevével is találkozunk a levelezésben¹⁸. Ez a kiadó szintén a tiltott könyvekre specializálódott, de részt vett az octavo formátumú Enciklopédia kiadásában is. Heubachhal úgy álltak kapcsolatban Weingandék, hogy nem tudták üzlettársa lett az STN-nek. Erre 1788-ban derült fény, amikor Weingand, immár önállósulva rendezni próbálta ügyeit Neuchâtelrel. Az STN egyik ügynökétől tudta ezt meg, aki látogatást tett Pesten, és azt javasolta elszámolásukban szerepeltesse Heubach-ot megillető tartozását is¹⁹. Ezért külön feltüntetve, de itt jelenik meg, az a kilenc példánya Necker *De l'administration des Finances en France* című művének, amit Weingand nem tudott eladni, és vissza akarta küldeni Heubachnak²⁰. Az 1788-as kimutatásból az is kiderül, hogy Heubach 1784-ben 25 példányt küldött bizományba Necker könyvéből.

A Magyarországra a XVIII. század utolsó harmadára aránylag nagy mennyiségben beáramló francia könyvek eredetéről eddig viszonylag kevés forrásból szerezhettünk tudomást. Különösen érdekes és fontos felfedezés, hogy a Weingand és Köpff kereskedés a 80-as években egyre növekvő mennyiségű francia árukészletét, vagy annak egy részét közvetlenül a kiadóktól szerezte be. Emellett nyilván a lipcsei könyvvásáron, valamint németországi, bécsi kereskedőktől is vásároltak, de ez a kiterjedtnek mondható svájci kapcsolatrendszer eddig teljesen ismeretlen volt számunkra.

¹⁶ DARNTON: *Edition et sédition*. 23, 24, 109, 251., DARNTON: *Bohème littéraire et révolution*. 182–183.

¹⁷ 1782. január 31.

¹⁸ Heubach-hoz lásd: DARNTON: *L'aventure de l'Encyclopédie*. 118.

¹⁹ 1788. augusztus 19.

²⁰ NECKER, Jacques: *De l'administartion des finances en France*. H.n. 1784.

A hazai könyvkereskedelem helyzetéről

Weingandék levelei azért jelentenek élménydús olvasmányt, mert nem egy hagyományos üzleti levelezés hangnemében íródtak, szigorúan a megrendelésre, a pénzügyekre stb. koncentrálva, hanem időről-időre a személyesség hangján szólalnak meg, és írójuk olykor szinte magáról megfélemlítve időzik el egy-egy általa felvetett gondolaton, mintegy szellemi társnak tekintve levelező és üzleti partnerét²¹ A levélíró törekszik arra, hogy az üzleti ügyek taglalása mellett, vagy éppen azzal összefüggésben véleményét is megossza közérdekű kérdésekben levelezőpartnerével, és ha még oly kevés alkalom nyílik is erre, érezhető mögötte a vágy egy a felvilágosodás szellemével átitatott, afféle művelt emberek között zajló párbeszédre. Egy üzleti levelezés természetesen aligha válhatott a korra egyébként oly jellemző, az egész felvilágosult Európát behálózó irodalmi levelezéssé. Az a néhány passzus, amelyekben a levélíró eltér a tárgytól a felvilágosodás elkötelezett híveként állítja elénk, és szinte tökéletes franciasággal megfogalmazott gondolatait a kor „modern” fogalmait használva fejti ki.

Az első három levélben Weingandék szükségesnek tartják ismertetni távoli kollegáikkal a hazai viszonyokat, és bemutatni saját vállalkozásuk jellegét.

Első levelükben a következő áll:

Magyarország és különösen térségünk jelenlegi helyzete arra kényszerít minket, hogy teljes egészében a szortiment rendszerű kereskedelemmel foglalkozzunk, és ne nyomtassunk ki semmit a saját költségünkön, kivéve egy Magyarország-történetet latinul, enyves papíron, 3 kötetben. Nincs mit felajánljunk barátainknak, csupán minden egyes küldemény megtérítését, ha sikerül egy méltányos árkedvezményben megállapodnunk²².

Az STN-nek tehát nagyobb kockázatot kellett vállalnia, mint az esetek többségében, mert nem kapott a könyveiért semmit cserébe, csak remélhette, hogy új ügyfele állja szavát.

A második levélben mintha Weingandék úgy érezték volna, további magyarázatra szorul helyzetük, beleértve a magyar viszonyok taglalását is:

Hálásak vagyunk Önöknek azért az őszinteségükért, amivel bemutatták üzletüket. Viszonzásképpen elmondjuk hogy a miénk szinte kizárólag a szortiment könyveken alapul, mivel egy univerzális jellegű nemzet és ország, amelyiket évszázadokon keresztül kegyetlen és véres háborúk dúltak fel, nincs még a művelődésnek azon a fokán, hogy olyan szerzőket termeljen ki, akik biztosítani tudnák a könyvkereskedőknek a nyomdai költségek megtérülését²³.

²¹ Mivel a leveleket Weingand önállósulásáig Weingand és Köpff néven írták alá, és mindig többes szám első személyben fogalmaznak, ezért a két üzlettárs közös véleményét tolmácsolják. Egyébként legalább négyféle kézírással találkozunk.

²² 1781. június 21.

²³ 1781. szeptember 17.

Ennél tömörebben aligha lehetne a magyarországi művelődés és azon belül a könyvkereskedelem korabeli helyzetét összefoglalni. A levél írója nyilván a magyar nyelven író szerzőkre utal, és a magyar nyelven megjelenő, korszerű könyveket hiányolja, valamint azt az olvasóközönset, amelyik ezeknek a könyveknek a megvásárlásával garantálná a könyvek kiadóinak a befektetést. Weingandék itt egyértelműen megfogalmazzák, hogy még nem jött el az ideje a magyar könyvekkel való kereskedésnek. Ugyanebben a levélben néhány gondolattal lejjebb pedig megadja a fejlődést kulcsát is:

Akkor lesz majd megrendelés az Enciklopédiára, ha

a gondolat és írásszabadság eszméje, amelyet a mi fenséges uralkodónk adott vissza a mi boldog királyságunknak szétterjed az egyénekben.

Weingandék lelkes és elkötelezett hívei voltak II. Józsefnek és reformintézkedéseinek, amint ez több megnyilatkozásukból is kiderül. A fenti idézet az 1781 júniusában kibocsátott cenzúrendeletre utal, amelyet a felvilágosult körökben úgy üdvözöltek ekkor, mintha csak eltörölték volna a cenzúrát, és megvalósították volna a sajtószabadságot. Weingandék mindenesetre jogosan várták a cenzúra lazításától, és más a könyvkereskedelmet érintő intézkedéstől saját üzletük felvirágzását. Az a tény pedig, hogy legalábbis tudomásunk szerint, nehézségek nélkül bejutottak az országba az általuk megrendelt és egyébként szigorúan tiltott francia „filozófiai” könyvek, amelyeket ráadásul még nyomtatott katalógusukban is hirdettek, alátámasztja a cenzúrendeletet követő helyzetről kialakult kedvező képet²⁴.

A következő levélben, 1781. december 4-én a néhány hónappal korábban, októberben kibocsátott türelmi rendeletre reagálva írják a következőt:

Mínhogy a mi fenséges uralkodónk bölcs rendeletét követően a két vallás, az evangélikus és a református teljes szabadságot és polgárjogot élvez, könnyen tudjuk majd ajánlgatni azt a bibliát, amely az Önök jellemzése alapján a legszebb az összes eddigi kiadás közül. Reméljük hamarosan komoly megrendeléseket adhatunk le rá.

A negyedik, 1782. január 17-én kelt levélből azt is megtudjuk, miképpen vélekedett Weingand és Köpff az ideális könyvkereskedői mentalitásról:

A legjobb véleménnyel vagyunk arról a Társaságról, amelyet olyan tudósok vezetnek, akiknek nevét a művelt Európában mindenütt ismerik. Az az üzlet, amelyet ilyen igazgatók irányítanak olyan magas szintre fog fejlődni, amilyenre egy olyan országban, ahol a könyvkereskedők hírért se hallották még a kereskedelem tanulmányozásának és minden tekintetben idegenkednek az irodalomtól, soha nem lesz képes.

Ez a svájciak iránti lelkes megnyilvánulás is bizonyítja, Weingandék számára az STN-nel való kapcsolat többet jelentett üzleti érdeknél. Az STN üzletpoliti-

²⁴ L. GRANASZTÓI Olga: *A tiltott francia könyvek sorsa Magyarországon (Válogatás a cenzúrhivatal aktáiból) 1780–1810.* = Sic Itur Ad Astra 2000. 4. sz. 47–76.

kája, sikere példaértékűvé vált számukra amellet, hogy úgy érezhették, rajtuk keresztül, akik tehát szemükben többek voltak mint kereskedők, a felvilágosult Európa művelt közösségével lépnek érintkezésbe. Az is kiderül ebből a részletből, hogy igazán jó könyvkiadó-kereskedő valójában csak az lehet, aki jó „üzletember” és ugyanakkor a kor műveltségének legmagasabb fokán áll. A hazai viszonyokkal való elégedetlenség minden eddiginél élesebb hangon fogalmazódik meg.

Weingandék, a művelt kereskedő eszményéhez híven – ugyanebben a levélben – hosszan lelkesednek Louis Sebastien Mercier *Tableau de Paris* című, 1781-től Neuchâtelben megjelentetett 12 kötetes művéért:

Olvastuk a *Tableau de Paris*-t közvetlenül megjelenése után. Igaz, hogy még soha sem jártunk Párizsban, de el kell ismerni érzékeny ecsettel festették meg a város képét, nagy figyelemmel minden apró részletre, amire csak érdemes felfigyelni a fővárosban.

Ezután egy hosszú felsorolása következik a Párizst jellemző szélsőségeknek a luxustól a nyomorig, a leghatalmasabb emberek erkölcsi képmutatásától a legkisebbek züllöttségéig.

A kifejezetten jó stílusban megírt élménybeszámoló végén Weingandék közlik, hogy az irodalomkedvelők arányában fognak a könyvből rendelni.

Az első szállítmány megérkezésétől kezdve, már nem találunk ilyen és ehhez hasonló kitérőket. Mivel a szállítmányok sok gondot jelentettek, egyre inkább a szállítás körüli gyakorlati kérdésekről esik szó, nem beszélve a figyelmetlenül összeállított csomagok okozta bosszúságokról. Éppen ennek köszönhetőek a Darn-ton által is többször idézett, kissé méltatlankodó hangú sorai az 1782. január 31-én kelt levélnek²⁵:

A Szent Biblia nem az, amelyikre gondoltunk. Emez mivel franciául van, nyakunkon marad egy olyan országban, ahol a latinon és magyaron kívül szinte semmilyen európai nyelvet nem beszélnek. A nemesség és azok, akik ismerik ezt a nyelvet kevésbé hajlandók a Bibliát olvasni, inkább a jó regényeket szeretik, a kritikai könyveket, a történeti munkákat és általában a szépirodalmat. Könnyű tehát kitalálni, hogy azok a könyvek, amelyekben mindebből semmi sincs meg, örökre raktáron maradnának nálunk. Csak ha gyorsan továbbküldenénk egy kereskedőnek az Önök ismeretségi köréből, akkor lehetne ezeket hasznosítani, és így mi is megszabadulnánk a tehertől.

A magyar könyv- és olvasástörténet számára különösen becses sorok ezek: az olvasási igényekben végbement változásnak ilyen pontos megfogalmazásával ritkán találkozhat a kutató. Ha még oly sarkítva és leegyszerűsítve is, de benne van az olvasók nyelvismeret és társadalmi hovatartozás szerinti igényeinek elkülönülése is, illetve az azok közti szoros összefüggés: aki magyarul és latinul beszél és olvas az – általánosítva – inkább vallásos könyveket vesz, így például a Bibliát. A francia könyveket pedig leginkább a főnemesség körében lehetett eladni. Meglepő viszont, hogy a levélíró említést sem tesz a német nyelvről, és a német könyvekről, miközben Weingandék üzletüket nagyrészt a fejlettebb igényű német

²⁵ CHARTIER–MARTIN: *i. m.* 452.

polgárságra alapozták. Erre talán az lehet a magyarázat, hogy véleményüket ezúttal a francia nyelvű protestáns bibliával összefüggésben fogalmazták meg. Üzletileg nonszensz az új francia könyvekre éhes, világi műveltségű nemeseknek bibliát ajánlgatni. A felsorolt, legnagyobb érdeklődésre számot tartó műfajok tökéletesen egybevágnak a főúri könyvtárak francia gyűjteményének összetételével²⁶. A Weingandék szétválásakor az adósokról és kifizetetlen könyveikről felvett jegyzék szintén megerősíti a fentieket²⁷. A regények népszerűsége mellett a kritikai munkákat említik, ami alatt valószínűleg a különböző politikai, valláskritikai témájú, egész Európát elárasztó írásokat, a gúny- és röpiratirodalmat kell érteni. A történelmi témájú könyvek sikere nem meglepő, a szépirodalom/belles-lettres szélesebb spektrumú kategória, mint ahogy mai értelemben használjuk. Robert Darnton egyik tanulmányában hasonló igényekről számol be a varsói Lex, a moszkvai Rüdiger, a szentpétervári Müller, a prágai Gerle levelei alapján, de még sorolhatnánk a kereskedőket Európa keleti feléről²⁸. Ezekben az országokban teljesen azonos a nemesség ízlése és igénye a könnyebb fajsúlyú francia könyveket illetően.

Könyvrendelések

Az 1781–88 között keletkezett levelekben nyolc különböző könyvrendelés nyomát fedezhetjük fel. Ebből mindössze négy szerepel külön listán, két megrendelést csak néhány cím erejéig ismerünk meg, és a levél szövegében tesznek rá említést, egy megrendelésre csak utalás van, de levélmellékletként nincs meg, egyről pedig az adóságok rendezésekor keletkezett könyvelési kivonatból szereztünk tudomást²⁹.

A megrendelések rendszeresnek tekinthetők a távolságot és a szállítási időt figyelembe véve. Az első két évben négy és fél hónap alatt érkeztek meg a könyvek. 1783-ban az STN hosszú ideig nem válaszolt Weingandéknak, akik kénytelenek voltak megismételni rendelésüket, amit még jó fél évvel később sem kaptak meg. 1784 tavaszától –1788 nyaráig szünetelt a levelezés a már ismerttetett okok miatt. 1788-ban, a kapcsolat újrafelvételkor egyetlen rendelés történt, amelyik négy hónap elteltével érkezett meg.

²⁶ L. GRANASZTÓI Olga: *A libertinus irodalom fogadtatása Magyarországon.* = Irodalomtudományi Közlemények 2000. 3–4. sz. 393–404. És Uő. *A franciás műveltségű magyar arisztokrácia három különleges figurájának portréja...* = Magyar Könyvszemle 2000. 1. sz. 43–69.

²⁷ Ebből idéz PAVERCsik Ilona: *i. m.* 84–85.

²⁸ CHARTIER–MARTIN: *i. m.* 452–453.

²⁹ A nem külön listán megrendelt könyvek a következők: 1782. október 14-én 10 példány Guillaume Thomas François RAYNAL: *Histoire philosophique et politique des établissements et du commerce des Européens dans les deux Indes* 1780-as új kiadásából. 1788. október 22-i levélből megtudjuk, hogy egy korábbi ismeretlen megrendelésből mi nem vagy csak részben érkezett meg: *2 Cartes de Beaumont, 2 Observations et conjectures politiques, 2 Exercices d'Henry de...* A művek beazonosítása a címek pontatlansága miatt egyelőre nem járt sikerrel.

Az STN megrendelőkönyve alapján a könyvkereskedők egyszerre átlagban egy tucatnyi címre, címenként pedig három-négy példányra adtak le rendelést³⁰. Körülbelül ennyi tett ki egy könyvcsomagot, amit egyáltalán megérte elindítani a hosszú és költséges szállításra. Weingandék, akik első megrendelésükkor azt írták, céjük forgalmához mérten választottak az STN katalógusából, igen komoly listát állítottak össze: 17 tétel, ami mindösszesen 47 példány.³¹

A könyvrendelések alkalmat adnak az igények változásának megfigyelésére az egyes rendelések összevetésével, ugyanakkor a listák tanulmányozása összetételük alapján támpontot ad az aktuális érdeklődési irányokra is. Nem szolgáltat azonban elégséges információt a könyvek lehetséges vásárlóira és olvasóira, ezekre legfeljebb következtetni lehet a tematikai megoszlásból.

A megrendelt könyvek kiválasztása az STN vagy más svájci kiadó katalógusa alapján történt, amire Weingandék megjegyzései mellett a könyvanyag összetételéből is következtethetünk: egy részük a legfrissebb újdonság az STN vagy más svájci társaság kiadásában, sok a svájci szerzőtől származó kiadvány. A más nyomdahelyűek között pedig jó néhány a környéken készült utánnyomás.

Az összes megrendelést figyelembe véve tisztán rajzolódik ki néhány tendencia. Az első ránézésre meglehetősen heterogén választékban szembeötlő az aktuális kérdésekkel foglalkozó kritikai hangvételű művek nagy mennyisége, legyenek azok politikai, vallási közéleti témájúak. Műfajilag nehéz szétválasztani az ide sorolható termékeket, mint az egyik legnépszerűbb könyv, Mercier *Tableau de Paris*-ja esetében. Szintén több műfaj határán állnak a szép számban előforduló botránykrónikák, amelyek aktualitása, erős politikai töltete, pikantériája tette őket különösen keresetté (*L'espion anglais*, *L'espion français*, *Anecdotes sur Madame du Barry*). A politikai gúnyirat műfajába is sorolható *Anecdotes sur Madame du Barry* – szintén a korszak egyik „best-sellere”, de pornográf részletei, mocskolódó hangneme miatt mindenütt, így Magyarországon is tiltott volt. Politikai pamflet a *Le procès des trois rois* Ange Goudartól. Vallásgúnyoló Sylvain Maréchal *Ad majorem gloriam virtutisa*, Voltaire *La Bible enfin expliquée*-je. Valáskritikai és vallásellenes értekezés d'Holbach *Le christianisme dévoilé*-ja, egyházellenes Linguet szatirikus hangvételű *Essai philosophique sur le Monarchisme* című vitairata. Erősen kritikai hangú az egyik legsikeresebb könyv, a felvilágosodás nagy eszméit népszerűsítő, Magyarországon is nagy hatású Raynal *Histoire philosophique et politique...* című monumentális alkotása³². Ebbe a tágan értel-

³⁰ DARNTON: *Edition et sédition*, 142.

³¹ A következő, 1782 december 17-i megrendelés is hasonló méretű 15 tétel, 54 példány. A szintén 1782 decemberében Nouffer-nak leadott kisebb megrendelés utáni, 1784-es utolsó különálló lista a legnagyobb, 20 tétel, mindösszesen 54 példány.

³² Raynal-t már korábban is árusítottak Weingandék (lásd: PAVERCSEK: *i. m.* 83.), Neuchâtelből viszont azért rendeltek meg olyan nagy mennyiséget, mert 1780-ban újra kiadták a művet Diderot és hangú egyházellenes kiegészítéseivel, ami különösen izgatta a közvéleményt. Rádásul a művet 1781-ben Migazzi bécsi érsek kérésére betiltották. KOSÁRY Domokos: *Művelődés a XVIII. századi Magyarországon*. Bp., Akadémiai Kiadó, 1996. 526.

mezhető kategóriába tartoznak még az olyan, mára kissé elfeledett művek, mint Caraccioli *Lettres du pape Clément XIV*-című, a pápa magánéletét taglaló, anekdotákkal tarkított, egyes műfajú alkotása is.

Darnton megállapítása az STN franciaországi könyvforgalmazása alapján, miszerint a politika iránti érdeklődés domináns ebben az időszakban, érvényes szélesebb körben, így Weingandék megrendeléseire is³³. Általános volt az érdeklődés az amerikai gyarmatok sorsa és az amerikai függetlenségi háború iránt, aminek nyomai szintén felfedezhetők Weingandék megrendeléseiben: *Histoire des révolutions de l'Amérique*, *Mémoire sur la dernière guerre de l'Amérique*, *De l'Etat et du sort des Colonis des anciens peuples*.

A történelmi témájú, műfajilag heterogén könyvek (*Éléments de l'histoire de France par Millot*, *L'esprit des Croisades...*, *Histoire de la Moldavie...*, *Mémoires politiques et militaires...*) száma ezúttal elmarad a politikai-kritikai hangú művek mögött, de a megrendelések alapján egyértelmű a népszerűségük, ami Weingand idézett levelének megállapítását is figyelembe véve szintén általánosan jellemezte a kor olvasói érdeklődését.

Szépirodalmi mű viszonylag kevesebb szerepel a listákon, nagyobb számban csak 1784-ben. Javarészüket a könnyed, szórakoztató műfajt képviselő prózai alkotás, többségük a szabados irodalom terméke (*Oeuvres de M. Grécourt*, *Le passe-temps du beau-sexe*, *La fille naturelle*, *Julien l'Apostat*, *Oeuvres de Dorat*) vagy már hazánkban is közkedvelt mű újra kiadása, mint Marmontel meséi³⁴. Rousseau *Confessions*-ját, amely 1782-ben jelent meg, az STN-hez érkezett kereskedői levelek szerint óriási várakozás előzte meg. Weingandék is közvetlenül a megjelenés után rendeltek belőle. Verseskötetet nem találunk, de a dráma műfajából többet is: Mercier-től a *La destruction de la Ligue* című történelmi drámát, Marmonteltől a *Le Cigisbé, ou le fat corrigé*-t, valamint Carmontelle színpadi műveinek gyűjteményét.

Szép számban fordulnak elő különféle protestáns könyvek (*De l'Eglise du pape...*, *Lettres sur la religion...*, *Les infortunes du chevalier de la Lande*, *Les confidences philosophiques*), amelyek többsége svájci kiadású lévén, beszerzésük az STN raktárából volt a legkészenfekvőbb.

Viszonylag kevés azonban a természettudományos munka: Charles Bonnet svájci természettudós összes műve, az *Albert moderne*, amely leginkább egy családi egészségkönyvhöz hasonlít, valamint a svájci orvos, Tissot műveinek új kiadása. Végül megemlítendő még néhány pedagógia könyv: *Enfans élevés selon l'ordre de la nature* és Condillac *Cours d'études*-je, valamint két szabadkőművességgel foglalkozó mű: *Le secret des francs-maçons*, *Abrégé de l'histoire de la Franche-maçonnerie*.

Végigtekintve a megrendelt könyvek szerzőinek névsorán néhány érdekes következtetést lehet levonni. A francia felvilágosodás nagy filozófusainak generá-

³³ DARNTON: *Edition et Sédition*. 47.

³⁴ Marmontel *Contes moraux*-jának három különböző kiadását kínálták már 1781-ben Weingandék katalógusukban.

ciójából viszonylag kevesebb névvel találkozunk (Voltaire, Rousseau, Condillac, d'Holbach, Raynal). A mára már klasszikusokká vált írók többsége Montesquieu-tól – Diderot-ig 1778–1785 között hunyt el, nagy úrt hagyva maguk mögött. Az őket követők, akiknek alkotói tevékenysége közvetlenül a forradalmat megelőző évtizedre esik, már nyomukba se értek elődeiknek, de hivatásuk az volt, hogy tovább éltessek a felvilágosodás szellemét és terjesszék a tudást.³⁵ Emellett a köztisztelőben álló írói elit mellett, amely minden privilégiumot élvezett, amit nagy elődeik harcoltak ki, egyre hangosabban és egyre fenyegetőbben volt jelen az irodalmi „alvilág”. Ők voltak az STN által is forgalmazott ún. filozófiai könyvek szerzői, komoly sikereket mondhatva magukénak. Ebből a körből került ki azoknak a könyveknek egy része, amelyek a Weingandék féle listákon szerepelnek: szerzőik mint Mercier, Carra, Linguet, Restif de la Bretonne, Pidansat de Mairobert, Sylvain Maréchal, Ange Goudar mind az irodalom alvilágának képviselői, de műveik Európa szerte népszerűségnek örvendtek a radikális nézetekre nyitott franciaís műveltségű olvasók táborán belül. Nevük azért is maradt fenn, mert többségük elkölvezett híve lett a forradalomnak, és tevékeny szerepet is vállalt benne, mint Carra, Mercier vagy Linguet³⁶. Az első látszatra még oly vegyes, és jobbára ismeretlen könyvcímeket tartalmazó pesti megrendelésekben mégis van valami közös, ami nem más mint a már említett (botrányszagú) újdonságok iránti érdeklődés. Weingandék több csatornán keresztül szereztek be a francia termékeket, és az STN-hez csak bizonyos típusú könyvekért fordultak. A naprakész érdeklődés kielégítésének lehetőségét jelentette ez a kapcsolat, míg például a „klasszikus” szerzők műveikhez máshonnan is hozzájuthattak³⁷.

A könyvrendeléseket egyenként szemügyre véve mindenekelőtt a megrendelt példányszám jelentőségére hívjuk fel a figyelmet³⁸. Általában kettesével rendelték a könyveket, a négy-hat vagy még ennél is nagyobb példányszám már komoly olvasói érdeklődésre enged következtetni, hiszen ezek elég drága könyvek voltak, és az ilyen típusú műveknek a hazai piaca ekkor kezdett még csak beindulni.

Mindent egybevéve Necker *De l'administration des Finances en France*-ából rendelték Weingandék a legtöbbet, egyszerre huszonöt példányt 1784-ben. Ez azonban kivételes esetnek számít, mert bizományba vették Heubachtól, és végül a kilenc megmaradt példányt visszaküldték³⁹. Második helyen Raynal *Histoire philosophique*-ja áll: az 1782. január 17-i könyvlista szerint négyet, ugyanez év októberében további tizet, az 1783-as listán pedig még hatot kértek belőle. Ha ehhez hozzávesszük Raynal *Révolutions de l'Amérique*-jének hat megrendelt példányát, akkor az STN-hez eljuttatott kérésekben a legnépszerűbb szerző Raynal. Majdnem ekkora mennyiséget rendelték a libertinus szerző Grécourt műveiből

³⁵ Mint Marmontel, La Harpe, Suard, Morellet stb.

³⁶ *I. m.* 33.

³⁷ L. például a 4. jegyzetben felsorolt kereskedőket.

³⁸ A példányszámok azonban nem feltétlenül adódhatnak össze, mert előfordulhatott, hogy azért rendelték egy műből többször is, mert nem érkezett meg.

³⁹ Ez derül ki az 1788. augusztus 19-én kelt levél mellékletéből.

is. Sorrendben Pidansat de Mairobert, Mercier, Ange Goudar, Rousseau, Linguet, Carra, d'Holbach, valamint a protestáns könyvek következnek. A Weingand rendelésekben szereplő nevek többsége megegyezik az STN iratainak valóban reprezentatív mintája alapján végzett eladási és népszerűségi statisztikáival. Ez az alkalmi névsor nem jelenti azt, hogy azok, akik itt nem szerepelnek, ne lettek volna népszerűek a magyar olvasók körében. Talán Voltaire neve hiányzik a leginkább, akinek mindössze egy könyvét rendelték meg Neuchâtelből (*La Bible enfin expliquée...*), de ennek az lehetett az oka, hogy Voltaire-t sok helyről, sokféle kiadásban meg lehetett szerezni.

Az 1781. január 31-én kelt levélben egy viszonylag rövid könyvlista található, amelynek címettje nem az STN, hanem a már emlegetett Nouffer, genfi könyvkiadó-kereskedő. A megrendelés érdekessége az, hogy mind a hét tétele az ún. filozófiai könyvek kategóriájába sorolható mű, ráadásul igen nagy mennyiségben kértek belőlük. Könnyen lehet, hogy a tizenkét példány Grécourt-t azért rendelték Nouffer-tól, mert utánnyomást készített belőle, és így lényegesen olcsóbban adta. Mindenesetre elgondolkodtató, milyen kimagaslóan nagy példányszámban rendeltek ennek a mára már teljesen elfeledett szerzőnek a műveiből, ami beleillik a Weingandék által a nemesség olvasási igényeiről festett képbe. Míg Grécourt művei és a *Doux passe-temps* ellen erkölcstelenségük miatt merülhetett fel kifogás, addig a *Procès des trois rois*-t, ezt a politikai pamfletet uralkodóellenes hangvétele miatt nem engedélyezték. Az *Ad majorem gloriam*, a *Bible enfin expliquée* Voltaire-től és a *Christianisme dévoilé* d'Holbachtól a tiltás harmadik körébe esik, vallásellenességük miatt.

Nouffer, akivel Weingandék már az STN-el kötött ismeretség előtt és azt követően is kapcsolatban álltak, jelek szerint a radikálisabb hangvételű könyvekkel látta el pesti partnereit. Nem világos, hogy ezek a Nouffer katalógusából választott könyvek megérkeztek-e, mindenesetre a fenti tételek közül néhány megismétlődik majd másfél évvel később, az 1783 november 24-i megrendelésben⁴⁰. A listát író, aki valószínűleg egy szót nem értett abból, amit leírt *Biblia de Voltaire*-nek nevezi a *La bible enfin expliquée*-t. Ez a minden szándékosságot nélkülöző, de annál groteszkebb címtorzítás egyébként más, az STN-hez eljuttatott könyvlistákban is felbukkan.

Protestáns könyvek

Ha a megrendelésekben nem is, de a kézhez kapott könyvecsomagokban annál jelentősebb mennyiségben találkozunk protestáns könyvekkel. Első alkalommal Weingandék mindössze három református bibliát kérnek, a cím alapján latin nyelvűt, a második alkalommal pedig két protestáns teológiai mű címe bukkan fel: a frissen megjelent *De l'Eglise du Pape* a genfi Dutens-től, és a protestáns körök-

⁴⁰ A *Christianisme dévoilé*-ből és a *Bible enfin expliquée*-ből rendeltek négy-négy példányt. L. a Függelékben.

ben nagy hatású Marie Huber *Lettres sur la religion essentielle á l'homme*-ja, amelynek első kiadása 1739-ben jelent meg. Ehhez képest az 1781 január 31-én megérkező első könyvszállítmány tíz tétel, egyenként két-három példány, nem várt protestáns könyvet tartalmazott, ráadásul a Weingandék által kért könyvekből mindössze kettőt küldtek meg. Weingand csalódottsága és felháborodása kiütözik udvariasan számon kérő sorain:

Megkaptuk az oly régóta áhított csomagot Bécsből, Pierre Ochse üzletembertől. De micsoda meglepetés ért minket, amikor felbontottuk és nem találtunk benne mást, mint egyházi könyveket. Bonnet, Condillac, Trimbly Instructions-ja, valamint a Thévenon nélkül az egész küldemény teljesen használhatatlan lenne.

Ezután következnek a fejtegetés, amelyet már fentebb idéztünk a magyar olvasók nyelvismeretéről, és a nemesség olvasási igényeiről⁴¹. Végül egyetlen megoldásként azt tudják Weingandék elképzelni, hogy egy olyan kereskedőnek továbbítják a könyveket, aki nagyobb hasznát veheti:

Graeffér úr, bécsi kereskedő számára, aki bizonyára szintén élvezi az önök megtisztelő bizalmát, ez talán nem okozna túl nagy kényelmetlenséget (mármost ha elküldenék neki a protestáns könyveket) lévén, hogy ő a főváros polgára, ahol sokféle nemzeti-ségű külföldi fordul meg, és főként sok evangélikus és református francia. Kérem, írjanak neki ebben az ügyben.

A levél mellékleteként pedig felsorolja a „használhatatlan” könyveket.

Innentől kezdve szinte minden levélben szó esik erről a könyvkészletről, amelyet végül Weingandék mégsem küldenek tovább Bécsbe, hanem maguk kezdik el árusítani⁴².

1784. szeptember 5-én Weingandék megírják, hogy mit sikerült eladni közülük:

Egy Ostervald féle Bibliát, egy *Moral Evangélique*-et, egy *Histoire de la Bible*-et, és két *Sermons de Bertrand*-t. Egészen 1788-ig elhúzódik az ügy, amikor viszont már sikerül a könyvek nagy részén túladni, és a maradék sorsáról kell döntenet.

Vajon mi indította az STN-t arra, hogy egy új ügyfelének megrendelését rögtön az első alkalommal ennyire semmibe vegye? A kérdésre az STN leveleinek híján nehéz válaszolni, de néhány körülmény hozzásegít ahhoz, hogy tisztábban lássuk a helyzetet. Ebben az esetben egymás szavainak félreértése is közrejátszhatott: Weingandék már az első megrendelésük alkalmával ezt írják az utóiratban:

Számos lutheránus és református közösség van nálunk, kérjük tegyenek hozzá néhány könyvet a küldeményhez, hátha egyszer szükségünk lesz rájuk nagyobb mennyiségben is⁴³.

⁴¹ 1782. január 31.

⁴² Az 1782. október 14-i levélből az is kiderül, hogy az STN valószínűleg addig nem állt kapcsolatban Graefferral, mert Weingandék írják meg nekik, hogy hol található Bécsben az üzlete.

⁴³ 1781. szeptember 17.

Miért ne értelmezhetők volna az STN protestáns érzelmű vezetői úgy ezt a néhány sort, hogy nyugodtan küldhetnek a tőlük beszerezhető vallásos témájú munkákból.

Mindezek után nem csoda, ha az STN ezeket a sorokat buzdításként értelmezte, és jó piacnak tekintette Magyarországot, ahol sok protestáns él, és ráadásul éppen ezektől az évektől kezdve szabadon gyakorolhatják vallásukat. A neuchâteliek abban is mintha tájékozottabbak lettek volna, hogy a hazai protestáns hitűek milyen nyelven olvasnak. Weingandék elsőre nem láttak benne üzletet, mert szerintük franciául eladhatatlanok ezek a kiadványok.

Végül, maguk is valószínűleg belátták, hogy rosszul mérték fel ügyfeleik érdeklődését, vagy éppen a francia protestáns könyveknek köszönhetően nyerhetnek meg új vásárlókat maguknak. Mint ismeretes éppen az a svájci református teológiai irányzat hatott erősen a XVIII. század első felében Magyarországon, amelyiknek legjelentősebb képviselője Jean-Frédéric Ostervald volt⁴⁴. A Bazelt megjárta magyar teológusok megismerkedtek a teológiai racionalizmus felfogásával, ami különösen a Debreceni Református Kollégium szellemi közegében élt tovább. Debrecen és Ostervaldék között szoros kapcsolat alakult ki, aminek egyik eredménye Ostervald egyes műveinek franciából magyarra fordítása lett. Sőt Jean-Frédéric fiának Jean-Rodolphe Ostervaldnak is lefordították Debrecenben egyik munkáját, annak a Jean-Rodolphe-nak, akinek fia a Neuchâtel Tipográfiai Társaság megalapítója, Frédéric-Samuel Ostervald⁴⁵. Ez utóbbi már szintén ismert volt korábban Magyarországon *Cours de géographie* című tankönyvének Magyarországra vonatkozó része alapján, mert azt lefordítva belerakták az egyik legismertebb magyar olvasókönyvbe, a *Hármas kis tükörbe*, amelynek első részét Frédéric-Samuel nagyapjának „szent históriájából” készült átdolgozás képezte⁴⁶.

Az STN egyébként más kereskedők esetében is folyamodott hasonló „cselhez”, hogy a protestáns könyvekkel elláthassák hittárasaikat⁴⁷. Feltételezhető tehát, hogy néhányszor eszközül használták fel a saját maguk által kialakított rendszert a protestáns tanok terjesztésére, illetve egyházuk támogatására.

A könyvek útja Európán keresztül Magyarországra

Bár az első könyvmegrendeléstől kezdve gyakran esik szó a levelekben a szállítás lebonyolításának körülményeiről, illetve az útvonalakról, ezek az információk azonban nem elegendők ahhoz, hogy teljesen rekonstruálni lehessen, milyen szállítási eszközzel-eszközökkel, pontosan mely útvonalon juttatták el a könyveket Neuchâtelből – Pestre. A rendelkezésünkre álló levelekben érdekes módon

⁴⁴ L. VÖRÖS Imre: *Fejezetek a XVIII. századi francia-magyar fordításirodalmunk történetéből*. Bp., Akadémiai Kiadó, 1987., 16–22.

⁴⁵ Ismerteti VÖRÖS: *i. m.* 22.

⁴⁶ KOSÁRY Domokos: *i. m.* 466.

⁴⁷ VARRY, Dominique: *i. m.* 240–243.

eleinte szó sem esik ezekről a kérdésekről, de még arról sem mennyi idő alatt érkezik meg a szállítmány. Lehetséges, hogy a feltételezésünk szerint hiányzó levelekből többet tudnánk meg, vagy az STN a válaszaiban bővebben kitért a szállítás körülményeire, mindenesetre Weingandék csak akkor hozzák szóba a témát, amikor már kezdenek türelmetlenkedni. Az 1781. december 4-én kelt levél így kezdődik:

Nagyon türelmetlenül várjuk a csomagot, amelyről szeptember 30-án kaptunk értesítést, mivel ebben az évszakban meglehetősen veszélyes a hajózás a Dunán a gyakori viharok miatt.

A könyvek szállítására a vízi- és a szárazföldi utat egyaránt használták, erre lehet következtetni a későbbi megjegyzésekből is. A vízi szállítás sokszor olcsóbb és biztonságosabb is volt, másfelől pedig a hatalmas könyvládákat, mert nyilvánvalóan több szállítmányt indítottak egyszerre, hajókon könnyebb volt rendeltetési helyükre eljuttatni. Ugyanakkor viszont komoly nehézségeket okozhatott a zord időjárás. A téli fagyok és a tavaszi áradások idején pedig gyakran, teljesen szüneteltetni kellett a vízi szállítást. 1782. január 17-én még mindig nem érkezett meg a szállítmány, ami már Weingandéknak is sok volt. Valószínűleg ez a több mint három hónapos átfutási idő, a távolság és az időjárási körülmények ellenére is hosszabb volt a megszokottnál:

Mivel a szállítmányt már több hónappal ezelőtt elindították, és még mindig nem érkezett meg, nem értjük, milyen akadály merülhetett fel. Ezért kérjük önöket, írjanak a szállítóknak, akinek a csomagot átadták, hogy tisztázza a helyzetet.

Végül két héttel később, 1782. január 31-én megkapták a várva várt küldeményt, mégpedig Peter Ochs bécsi üzletembertől, vagyis a könyvcsomag több kézen is átment, míg eljutott a címzetthez. Ochs, akinek nevével nemcsak a levelezésben találkozunk, Weingand üzleti partnere volt⁴⁸. Peter Ochs, illetve az Ochs und Geymüller nevű cég a császárváros egyik jelentős pénzváltója volt, ők intézték a bécsi vámot, ami után továbbították a könyveket Weingandéknak. Ochs bonyolította egyébként Ráday Gedeon könyvszállítmányainak bécsi ügyintézését is, és továbbküldésüket Weingandékhoz⁴⁹. „Visszafelé” is jó szolgálatot tettek Ochsék, Weingandék többször is rajtuk keresztül fizették ki tartozásaikat⁵⁰.

Ugyanebben, az 1782. január 31-én kelt levélben a már emlegetett Nouffer-nak címzett megrendelés végén ez áll:

Ezek a könyvek Nouffer úr katalógusából származnak. Rakják hozzá kérem a küldeményhez a Budai Királyi Könyvtár címére.

⁴⁸ Ochs és Geymüllernek 1786-ban 999 forinttal tartoztak Weingandék a BFL-ben fennmaradt iratok szerint. L. GÁRDONYI: *i. m.* 296.

⁴⁹ SEGESVÁRY Viktor: *A Ráday könyvtár XVIII. századi története*. Bp. 1992. 205., 217.

⁵⁰ Erről tanúskodnak az 1784. szeptember 5-én, 1788. július 16-án kelt levelek is.

A budai „Királyi Könyvtár” alatt az ekkor még a budai királyi palotában működő Egyetemi Könyvtárat kell érteni. Csak találgatni lehet, miért a könyvtár címére küldetik ezt a szállítmányt. Felmerül a gyanú, hogy talán a könyvrevízió kikerülésére folyamodtak a „trükk”-höz. Annál is inkább, mivel ebben a szállítmányban több tiltott könyv is szerepelt. Az Egyetemi Könyvtárba küldetett könyveknek kellett, hogy legyen egy átvevője, akiben meg lehetett bízni. Tudjuk, hogy épp ezekben az években váltás történt a könyvtár vezetésének élén. 1780-ban nevezték ki a könyvtár prefektusává a felvilágosult szellemű, német származású Bretschneider Henriket. 1782-ben ő állt a könyvtár élén, és amint az a levéltári fondból is kiderül, Weingandék ügyfele volt: az adósságok elosztásakor Köpffnére szállt Bretschneider kifizetetlen tartozása, még hozzá nem is kevés, 201 Forint⁵¹. Feltételezésünk, miszerint Bretschneider lehetett az, akiben nézetei, ízlése alapján Weingandék a leginkább megbízhattak, amikor a könyvtárba küldették a könyveket, semmilyen tényadattal nem támasztható alá, de a körülmények alapján ez a legvalószínűbb.

1782. május 30-án érkezett meg a második könyvszállítmány, ezúttal egy bizonyos Antoine de Nancy nevű úr közvetítésével⁵². A január 17-én feladott megrendelés ismét négy és fél hónap elteltével jutott el Pestre. Weingandék ezért új útvonaljavaslattal álltak elő:

Mindig elhárulnak az útból az akadályok, ha megpróbáljuk őket kiszűrni. Azt hisszük sikerült legyőzni a legnagyobbat evvel az új, árucikkeink szállítására alkalmas útvonallal, amit most ajánlunk.

Augsburg városa olyan jó helyen van, hogy mi onnan könnyedén le tudjuk úsztatni könyvsomagjainkat a Lechen keresztül, amelyik a városhoz nagyon közel csatlakozik a Dunába. Minthogy bizonyára sok partnerük lehet ebben a városban, el fogják tudni juttatni hozzánk, egy ottani könyvkereskedőn keresztül a raktárunkból kért könyveket.

Augsburg neve többször nem bukkan fel, annál inkább a szomszédságában fekvő Duna-parti Ulm városáé. Ulmmal szintén jó kapcsolatai voltak Weingandéknak, és fekvése ismét a víziszállítás lehetőségét jelentette. 1782 augusztusában arra kéri az STN-t, hogy amint elkészülnek az Enciklopédiának egy új kötetével, azt az ulmi Kindervater kereskedőn keresztül küldjék Bécsbe Weingandhoz. Bécs minden szállítmánynak az utolsó előtti állomása volt, itt intézték ugyanis a vámot és az egyéb hivatalos papírokat.

1783–84-ben, a Weingand és Köpff cég feloszlása előtti utolsó években, csökkent a kapcsolat intenzitása az STN-nel. A neuchâteliek korábban már emlegett nehézségeire utal, hogy az 1783. november 24-én másodsorra megrendelt könyvek rekord hosszúságú idő alatt, 1784 szeptemberében érkeztek meg, azaz csaknem egy évvel később.

1788-ban Weingand, immáron egyedül folytatja a négy évvel korábban megszakadt üzleti viszonyt a neuchâteliekkel. A kapcsolat újrafelvételében döntő sze-

⁵¹ L.GÁRDONYI: *i. m.* 297.

⁵² Kilétéről semmit nem sikerült eddig megtudni.

repet játszhatott egy bizonyos Durand úr látogatása Pesten, Weingand üzletében. Az STN egész fennállása alatt foglalkoztatott utazó ügynököket, akiknek az volt a feladata, hogy szimatoljanak ügyfeleiknél az új igények, a jól eladható termékek felől, továbbá megpróbáljanak új partnereket szerezni⁵³. Magukkal vitték az STN legfrissebb katalógusait, és előre leszámítolva felvették a rendelést. Az ügynököket alaposan felkészítették az utazásra (tudnivalók az ügyfelekről, a látogatások sorrendje, a felteendő kérdések, az eltitkolandó illetve a megszerzendő információk.) A missziót teljesítők beszámolókat készítettek utazásairól, s ezekből kiderül, hogy ügyfeleik körében végzett piackutató munkájuk mögött nem egyszer tolaikodó nyomozó munka, kémkedés állt, amely életbe vágóan fontos volt a neuchâтели kiadó üzleti stratégiájához⁵⁴.

A Pestre is ellátogató Durand-t egyelőre nem sikerült azonosítani, de lehet, hogy azonos azzal a Durand-nal, aki mint svájci lelkész az STN megbízásából Londonban ügynökösködött az Enciklopédia neuchâтели kiadásával⁵⁵. Az STN ügynöke mindenesetre jó munkát végzett, mert Weingand „kötélnek állt”:

Az a megtiszteltetés ért a múlt héten, hogy látogatást tett nálam Durand úr, az önök társaságának a tagja. A kapott katalógus és a felajánlott feltételek alapján rendelést adtam le nála, amely remélem már eljutott önökhöz. Ha a megállapodás szerint elküldik nekem a megrendelt könyveket, elkötelezem magam önök mellett, és onnantól kezdve minden francia könyvet önöktől fogok megrendelni, anélkül, hogy bárki más- hoz is fordulnék. Helyzetem azonban megköveteli a lehető leggyorsabb szállítást.

A sorrendben következő levélben, 1788. augusztus 19-én már megmutatkoznak a pénzügyek körüli nézeteltérések, bár Weingand még nagy optimizmussal jegyzi meg, hogy ha megkapja a kért könyvcsomagot, akkor már semmilyen akadálya nem lesz a köztük létrejött üzlet folytatásának.

Az önök régi követelését illetően, amivel most állnak elő, nevelésesnek tünik számomra, hogy egy azon elszámolás szerint mindkét fél hitelezője legyen a másiknak, és követeli a tartozás megfizetését. De meggyőződése, hogy ha áttanulmányozzák a mellékelt, egykori könyvelésünk alapján készült kivonatot, akkor az én követésemet helytállónak fogják tartani.

1788 októberében, ismét négy hónap elteltével érkezett meg a várva várt küldemény. Érdekes, hogy Weingand megint felajánlja, ha bármi akadály merülne fel a könyvek eljuttatásában, akkor tud más eszközt, más utat javasolni. Felvetődik a kérdés, hogy nem a könyvek illegális behozatalára utal-e ezzel a megjegyzésével? Ez a rendelkezésünkre álló utolsó levél udvarias hangneme ellenére is arra enged következtetni, hogy mivel egy kínos pénzügyi kérdésben nem sikerült a két félnek megállapodnia, kölcsönösen egyre bizalmatlanabbá váltak egymás-

⁵³ VARRY: *i. m.* 239–240.

⁵⁴ *I. m.* 240.

⁵⁵ DARNTON: *L'aventure de l'Encyclopédie*. 236.

sal, és ez az együttműködés megszakadásához vezetett. A vita feltételezésünk szerint a Köpff idejében megrendelt utolsó szállítmány körül robbant ki.

1789-ben feloszlott a Société Typographique de Neuchâtel, vagyis a kapcsolat hamarosan mindenképpen felbomlott volna. Weingand azonban továbbra is tekintélyes mennyiségű francia könyvet forgalmazott, példa erre az 1789-ben önálló füzetben megjelentetett francia, angol stb. könyvek több mint hatvan oldalas katalógusa. Mivel azonban a Weingand által továbbvezetett pesti üzletről semmiféle levéltári irat nem maradt fenn az 1786-os osztozkodást követően, ezért ennek az időszaknak a kutatása már lényegesen kevesebb eredményt ígér.

A levelezés időbeli határai egy-két év eltéréssel egybeesnek II. József uralkodásának idejével. Nem véletlen, hogy épp a XVIII. század e szellemi értelemben legnyitottabb évtizedére esik.

Sem előtte, sem utána nem volt olyan kedvező helyzetben a francia könyvek magyarországi forgalmazása, mint a század nyolcvanas éveiben, a felvilágosult abszolutista József uralkodásakor.

Összegzés

Tanulmányunkban arra tettünk kísérletet, hogy a hazai könyvtörténet egy eddig feltáratlan, többé-kevésbé teljesnek mondható, forrásértékű dokumentumát a lehető legalaposabban feldolgozzuk. A feladat hálásnak bizonyult, mert az anyag nem túl terjedelmes, viszont összefüggő, módot ad tehát az időbeli és tematikai összefüggések értelmezésére.

De éppen a forrásnak ez a viszonylagos rövidsége int minket óvatosságra a következtetések levonásakor. A levelezés témakörök szerinti feldolgozásával az volt a célunk, hogy bemutassuk hányféle kutatási területhez szolgáltat adalékot, gazdagítva eddigi tudásunkat, megerősítve vagy módosítva korábbi feltevéseinket. Ilyen például a francia könyvek magyarországi recepciójának kérdése, amelyhez alapvető fontosságú információkat szerezhetünk. Ugyanakkor a megrendelések alapján összeállítható korpusz nem reprezentálja a francia könyvek iránti hazai olvasói érdeklődés egészét, tendenciákra azonban mindenképpen következtethetünk belőle. A recepciókutatásban több különböző forrásnak, mint a már említett Weingand és Köpff levéltári fondnak, a cenzúrahivatali aktáknak, a magánkönyvtárak katalógusainak stb., összehasonlító vizsgálata járhat egyedül eredménnyel.

A levelezés valódi értéke azonban a tizennégy levél alkotta egységben rejlik, amelyik nemcsak a Weingand és Köpff kereskedés, hanem a Société Typographique de Neuchâtel történetébe is beilleszthető. Így válik ismereteink szerint először lehetővé, hogy a XVIII. századi magyarországi könyvkereskedelemnek, ha egy még oly kis szeletét is, de az európai könyvkereskedelem kontextusában tanulmányozhassuk.

OLGA GRANASZTÓI

Un client hongrois de la Société Typographique de Neuchâtel*Les lettres du libraire de Pest, J. M. Weingand dans les archives de Neuchâtel*

La Société Typographique de Neuchâtel et le libraire de Pest, Johann Michael Weingand (avec son associé Koepff), avaient eu d'importantes relations commerciales durant la période de 1781–88. Le document qui en témoigne, une correspondance composée d'une quinzaine de lettres est d'autant plus précieux, que nous n'abondons pas en source concernant les rapports internationaux des premiers libraires autonomes de la Hongrie de la fin du XVIIIe siècle.

Bien que cette correspondance soit unilatérale au sens où nous possédons seulement les lettres de la librairie Weingand, mais pas celle de la STN, elle permet de nous introduire dans la diffusion en Hongrie, de la culture livresque française de l'époque des Lumières et d'enrichir nos connaissances quant à sa réception.

On a la chance de compter la librairie Weingand parmi les rares commerçants, de l'activité desquels il subsiste une riche documentation, permettant de reconstruire le réseau international de son commerce, recenser selon diverses critères le contenu des commandes et des achats, ou identifier les clients. Quant à la STN, elle est aussi, de son côté quasiment la seule maison de libraires-imprimeurs au XVIIIe siècle dont les archives subsiste dans leur intégralité. Ce sont celles dont rêve tous les chercheurs : leur richesse est unique, car la STN trafiquait tant en livres interdits, en approvisionnant toute l'Europe en livres français, que son commerce peut être tenu représentatif de la librairie illégale des deux décennies avant la Révolution.

L'étude approfondie des lettres fournit des renseignements précieux à plusieurs champs de recherches, notamment au commerce de livres, au rôle du libraire dans la diffusion des idées, à l'intérêt du public des lecteurs, ou au public des livres français etc. La richesse du contenu de ces quelques lettres élargit nos connaissances et modifie ou confirme certaines de nos hypothèses. Pour ce qui est de la réception de la littérature des Lumières, les commandes annexées aux lettres peut compléter la base de donnée à l'établissement du corpus des livres français qui circulaient en Hongrie.

KOPPÁNYI JÚLIA
Az Egyházi Értekezések és Tudósítások

Az első hazai katolikus folyóirat

„Bizonyára érdekes most visszapillantani, milyenek voltak theologiai és egyházi folyóirataink a régibb időben; bizonyára érdekelni fogja ez azokat, kik szeretik újabb egyházi irodalmunkat még bölcsőjében szemlélni. S különben is mindenkor tanulságos s egyházi irodalomtörténeti adalékot is alkot az ily régibb dolgok felelevenítése.”¹

E szavakkal vezeti be Szmda Viktor az *Egyházi Értekezések és Tudósítások* című folyóiratról szóló írását, amely az *Irodalmi Szemlében* jelent meg 1883-ban folytatásokban. Valóban „bölcsőjében” fogjuk szemlélni a magyarországi katolikus sajtót, mivel az *Egyházi Értekezések és Tudósítások* (a továbbiakban rövidítése: EÉT) az első katolikus teológiai folyóirat volt hazánkban. Dolgozatom célja tehát egyrészt ennek bemutatása, másrészt hogy rávilágítsak arra, hogy milyen szerepet játszott ez a folyóirat a műveltség terjesztésében az egyházon belül.

A lap indításának előzményei 1817-ig nyúlnak vissza. Ezekről Horváth Konstantin könyvéből szerezhetünk tudomást, aki kiadta Horváth Jánosnak, a lap szerkesztőjének Verseyhy Ferenchez írott leveleit, és a későbbiekben nagy szerepet tölt majd be a folyóirat életében.

A *Tudományos Gyűjtemény* 1817-ben indult meg, de Horváth János már 1816-ban a következőket írja Virág Benedeknek:

„A jövő esztendő kezdetével az Egyháziak Barátyját eresztém ki; ez időszaki írás leszén, a' mit az Európai Tanultabb Theológusok szépen 's nyomosan írtak Journáljaikban, fogja a Magyar Papsággal megismertetni. E' végre minden Theológiára való időszaki írásokat megrendeltem; talán a' tekéntetből, hogy a' válogatott értekezéseket foglallya magában, a' Tót 's Német Papjaink is el kezdik szeretni nyelvünket, melynek a' Papok lehetnek legjobb terjesztőik.”²

Terve tehát az volt, hogy a teológiai tudományok körébe vágó külföldi kutatásokat és eredményeket ismerteti magyar nyelven. A nyelvújítás korában azonban meg kellett oldania olyan kérdéseket, amelyekkel egyrészt nyelvhasználati szempontból kiküszöbölheti a pártoskodást és az ellenségeskedést, másrészt feledtetve az egyházi klasszikus latinságot meg kellett küzdenie azzal az előítéllettel, hogy a teológia nyelve csak a latin lehet.³

¹ SZMDA Viktor: *Egyházi Értekezések és Tudósítások* (1820–1824). = *Irodalmi Szemle* 1883. 8. sz. 69.

² BADICS Ferenc: *Horváth János püspök 1769–1835*. Veszprém, 1927. Egyházmegyei Nyomda, 45.

³ Vö. HORVÁTH Konstantin: *Az Egyházi Értekezések és Tudósítások (az első magyar kat. teol. folyóirat) története*. Veszprém, 1937. Egyházmegyei Könyvnyomda, 3–4.

EGYHÁZI
ÉRTEKEZÉSEK,
ÉS
TUDÓSÍTÁSOK.

1820.

NEGYEDIK KÖTET.

Veszprémben,
Özvegy Szammer Klára' betűivel.

1817-ben indul meg a *Tudományos Gyűjtemény*, amelynek Horváth János is munkatársa lesz. A folyóirat népszerű, előfizetőinek száma ezer körül mozog. Horváthnak itt teológiai témájú cikkei jelennek meg, amelyek magyar vonatkozása miatt az egész ország olvasóközönségének érdeklődésére számot tarthatott. Ekkor Horváth megbizonyosodhatott arról, hogy szükség van egy igényes, versenyképes, a *Tudományos Gyűjtemény*hez hasonló, ám egyházi tárgyú folyóiraatra – ahogy azt később a lap Előszavában írja is. A szellemi erők egyesítésére, német teológiai folyóiratok mintájára „társaságot” szervez⁴, ez nem más, mint a Veszprémi Tudós Társaság, és amelynek tagjai elsősorban a veszprémi káptalannak tudománykedvelő tagjai és a teológiai tanárok közül kerültek ki.⁵ Kik voltak ők? A Társaságnak tekintélyt adott maga a káptalan, Kurbély György püspök vezetésével. Kiss Ferenc a szerkesztő igazi munkatársa volt, mivel ő végezte az egyházi cenzúrákat. Sokan voltak tagjai a Veszprémi Tudós Társaságnak, akik nem írtak ugyan a folyóiratba, de támogatták azt anyagilag vagy más jótéteményekkel. Ilyen volt Nedeczky Károly egresi apát, Külley János sümegi prépost, a veszprémi seminárium vezetői: Sinkay József majd Kopácsy József. A szerkesztőnek azonban olyan munkatársakra volt szüksége, akik megtöltik írásaikkal a folyóirat lapjait és egyben biztosítják a szellemi együttműködést a jövőben is. Horváth János nem elégedett meg a Veszprémi Tudós Társaság létrehozásával, hiszen ebben csak veszprémiek illetve Veszprém környékiek vettek részt. Levelet küldött az ország más részein működő teológiákra, hogy az ottaniakat is bevonja a munkába. Ekkor kapcsolódik be Kováts Antal várpalotai plébános, Májer József székesfehérvári plébános, és Guzmics Izidor szentmártonhegyi bencés szerzetes, aki később az *Egyházi Tár* című, szintén katolikus folyóiratnak lesz a szerkesztője. A munkatársak harmadik csoportjába tartoznak a református és evangélikus prédikátorok, mint Ángyán János, vagy Hrabovszky György komáromi lelkész, Kocsi Sebestyén István a pápai református kollégium teológiai tanítója. A fent említett nevekkel később is találkozni fogunk, amikor Horváth János felsorolja a folyóiratban, hogy melyik tanulmányt ki írta.

A szerkesztő legnagyobb segítsége, a valódi „főmunkatárs” azonban Verseggy Ferenc volt annak ellenére, hogy ő nem Veszprémben, hanem Budán lakott. Horváth vele akart beszélni tervéről a magyar teológiai Mesterszókönyvről. Erre azért volt szükség, hogy megteremtődhessen a magyar teológiai nyelv. Ehhez pedig a teológiai és a keresztény bölcséletbe vágó fogalmakat magyarítani kellett. Horváth pályázatot szeretett volna kiírni a Mesterszókönyv megalkotására, de miután Verseggy is csatlakozott a folyóirat munkatársaihoz, szükségtelenné vált – ott volt a Mesterszókönyv „élőben”, Verseggy személyében, akinek 1817-ben megjelent *Magyar Grammatikája* nem volt ismeretlen Horváth János előtt.⁶

⁴ Mintája „eine Gesellschaft” által 1801-ben Linzben kiadott Theologisch-Praktische Monatschrift.

⁵ Vö. HORVÁTH Konstantin: *Az Egyházi Értekezések és Tudósítások (az első magyar kat. teol. folyóirat) története*. Veszprém, 1937. Egyházmegyei Könyvnyomda, 5.

⁶ Vö. i. m. 7–23.

Az *Egyházi Értekezések* első száma 1819 novemberében jelent meg Veszprémben, özvegy Szammer Klára nyomdájában. Felmerülhet a kérdés, hogy az első magyar katolikus folyóiratot miért nem Pesten adták ki. Pesten az idő tájt még kevés író lakott – és Szmda Viktor szerint az irodalmi mozgalmaknak inkább kedvezett a vidék, különösen a Dunántúl – vagy ahogy ő írta – a túldunai környék. Gyulai Pál *Vörösmarty életrajzában* írja⁷, hogy milyen nagy befolyással voltak rá egyes dunántúli papok, hogyan nevelődött körükben, milyen buzgó pártolói voltak általában minden magyar munkának. Vagy emlékezzünk Festetics György működésére, aki pártolta a magyar írókat, irodalmi ünnepeket rendezett Keszthelyen. Ezen a vidéken született Vörösmarty, Kis János, Berzsenyi, és a Kisfaludyak, és nem szabad megfeledkezni arról sem, hogy Zircen és Pannonhalmán volt ennek a vidéknek a katolikus-tudós központja. E kis kitérő után talán már nem meglepő, hogy a folyóirat Veszprémben jelent meg.⁸

Mi volt Horváth János célja, az *Egyházi Értekezésekkel*? Egyrészt egy olyan orgánomot kívánt létrehozni amely a *Tudományos Gyűjteményhez* hasonlóan a tudományok tárházát jelentheti, csakhogy attól eltérően nem világi, hanem egyházi tudományokról szóló írásokat – tanulmányokat – tartalmaz, másrészt a teológiának kívánt magyar nyelvet teremteni. Céljait világosan megfogalmazza az Előszóban, amellyel az első számot bevezeti. Az Előszóban Horváth először arról ír, hogy nem volt még olyan kor, amely buzgóbban foglalkozott volna a tudományokkal, mint a XIX. század. Rengeteg könyv jelenik meg Európa-szerte a tudományok terjesztésére, azonban mindez nem elég, nem szabad hagyni, hogy akár a legkisebb „morzsák” is kárba vesszenek. Ír a *Tudományos Gyűjteményről*, amely szerinte „szép pályát nyitott a mindenre termett magyar elméknek; és új tüzet gyújtott a nemzeti léleknek felelevenítésére”. Majd így folytatja:

„Innét, midőn a világi tudományokat ily jótévő segédeszköznek örülni láttam, hasznosnak véltem a teológiára nézve is oly intézetet kezdeni, mely annak tudományos előadására anyanyelvünket lassanként hajtogatván, elkészítené; a szép elméket felsekentvén, eredetiségre fejtőztetné; apróbb műdarabjaitak közhasznúakká tenné, sőt a következő üdöre is átbocsátná. Így keletkezett a jelenvaló egyházi folyó munka.”⁹

Ezek után lássuk, mit tartalmazott a folyóirat a programban meghatározottak alapján. Mint azt a címe is mutatja, két részre oszlott: értekezésekre és tudósításokra. Az értekezések – tehát az első rész – a következő tudományokkal kapcsolatos írásokat tartalmazott:

- Vallásfilozófia, amely a vallás felvilágosítására, és az ellenzők eszeskedéseinek megcáfolására szolgál.

⁷ Vö. Gyulai Pál *válogatott művei. Vörösmarty életrajza*. Vál. Kovács Kálmán. Bp., Szépirodalmi Könyvkiadó, 1989. 933.

⁸ Vö. SZMDA Viktor: *Egyházi Értekezések és Tudósítások (1820–1824)*. = Irodalmi Szemle 1883. 8. sz. 70.

⁹ L. Egyházi Értekezések és Tudósítások (a továbbiakban EÉT) 1819. június 18. 1. sz.

- Exegézis, különös tekintettel a hermeneuták, magyarázástanítók világosítására, klasszikus helyekre a hit és erkölcsstudományban.
- Hittudomány, főképp azon ágazatai, amelyeknek bővebb kifejtését, megerősítését az údókor szükségessé teszi.
- Erkölcsstudomány, szem előtt tartva és megbírálván az újabb pszichológiai fejtegetéseket és princípiumokat.
- Egyházi törvénytudomány
- Pásztoritudomány, és ennek ágai, úgymint: pedagógika, katetetika, homiletika valamint liturgika, tehát a nevelésről, az egyházi ékesszólásról, a szertartásokról való oktatások és jelesebb egyházi beszédek, katekézisek, istenes énekek.
- Egyházi történettudomány

A második rész, a tudósítások pedig a következőképpen épült fel:

- Egyházi literatúra, ezen belül a teológiai illetve az egyházi tudományokkal kapcsolatban lévő hazai műveket vizsgálják 1800-tól, benne foglaltatnak a protestáns szerzők munkái is – azzal a céllal, hogy ezáltal könnyebb legyen majd a XIX. századi magyar teológiai irodalom történetét átlátni, illetve leírni. Ezen a részen belül a külföldi művek közül csak a nevezetesebb darabokat közlik, melyek megszerzése az egyházi férfiaknak ajánlható azért, hogy a papok, akik nem tudnak más nyelven, megismerkedhessenek a külföldi művekkel.
- Egyházi régiségek, úgymint könyvek, diplomák, amelyek Magyarországon az egyházi dolgok világosítására szolgálnak és még nem jelentek meg, vagy ritka, régi könyvekben találhatóak csupán.
- A püspök megyékben a tudománybeli illetve az erkölcsi kultúrára arányzó intézkedésekről
- Egyes szerzeményekről, plébániai iskolák állapotáról szóló tudósítások
- Egyházi előlépésekről
- Jeles egyházi férfiak életrajzai, biográfiái
- Jutalomkérdés minden kötet végén

A felsorolás után Horváth János folytatja az Előszót, amelyben a következő – egy már korábról ismert mondatot találunk: „Elöttem áll: az is, hogy mindennek tetszeni lehetetlen; az is, hogy tetszeni akarni esztelenség.” Ez a mondat a mottója ugyanis Péczeli József komáromi *Mindenes Gyűjteményének*, amely 1789 és 1792 között folyóiratában a műveltség terjesztését tűzte ki céljául. Ez volt tehát a szerkesztő bevezetése, programja, amit – ha végignézzük a folyóiratot, láthatjuk, hogy valóban teljesített.

Mielőtt azonban a cikkeket elemzésére rátérnénk, be kell mutatni a szerkesztőt, Horváth Jánost. 1769. november 5-én született Csicsón, Zala megyében. Gimnáziumi tanulmányait Pápán és Veszprémben végezte, bölcsész tanulmányait pedig a pozsonyi akadémián. 1788-ban a veszprémi egyházmegye kispapja lett, hittudományi éveit szintén Pozsonyban, a II. József által felállított központi szemináriumban töltötte. 1792-ben szentelték fel, ezután először veszprémi káplán lett öt éven keresztül. 1797-ben a Jankovics család által Somogyban szőlősgyörki plébánossá nevezték ki, majd gróf Festetics György 1801-ben a keszthelyi plébániával és a hahóti apátsággal tisztelte meg. Mint pap tevékenyen részt vett Zala megye humanitárius intézményeinek fejlesztésében, és mint nemes táblabíró a megyegyűléseken. Zala megye közönsége bizalma által 1808-ban veszprémi kano-

nok és rudinai apát lett. Veszprémben papnevelő intézeti rektor és a hittani tanulmányok kormányzója volt. Mint a káptalan követe, 1822-ben részt vett a nemzeti zsinaton, majd 1825-ben az országgyűlésen is. 1826-ban pesti egyetemi hittan-kari igazgató, 1829-ben a magyar udvari kancelláriánál előadó, 1830-ban székesfehérvári püspök, 1832-ben pedig belső titkos tanácsos lett. A Magyar Tudományos Akadémia irodalmi érdemeinek elismeréséül 1832-ben tiszteletbeli tagjának választotta meg. 1835. június 21-én halt meg Pozsonyban. Ismert volt kitűnő egyházi szónoklatairól, az *Egyházi Tárban* mint a „magyar egyházi szónokság mesteréről” olvashatunk róla.¹⁰ Nagyon sok műve jelent meg, közülük a legfontosabbak: *Hitbeli és erkölcsi oktatások*, 1815; *Ékesszólás a koporsónál*, 1816; a *Tudományos Gyűjtemény* 1817. 2. kötetében: „A régi magyarok vallásbeli és erkölcsi állapotjokról”, és ugyanitt a 8. kötetben: „A keresztény hit terjedésének története”.¹¹

Az *Egyházi Értekezések és Tudósítások* évente négy alkalommal jelent meg, tehát 1820 és 1824 között húsz kötet látott napvilágot. A kötetek 12–15 ív terjedelműek voltak. A címlapkép: fellegekben, sugarak közt lebegő angyal egyik kezében Magyarország címerével, másikban tollal. Az első évfolyam réznyomatú címképe alatt a következő áll: „Car. Kisfaludi. del.” Ami azt jelenti, hogy Kisfaludy Károly rajzolta, aki, mint tudjuk rézmetszéssel, rajzolással is foglalkozott. A további évfolyamok címlapján ugyanez a motívum szerepel, kisebb változtatásokkal. Minden kötet végén a következő áll:

„Ezen 210 lapra terjedt írásban foglaltakból a romai katolika hit s erkölcsi tanítás ellenébe semmi nem ütközik. Az egyházi megyebeli vizsgálat Kis Ferencz kanonok által m. p. Imprimatur 15. Junii 1819. Mich. Aloys. Trenka m. p. revisor librorum.”

Az 1821. negyedik kötettől kezdve világi cenzorul: Antonius Nagy. librorum censor et revisor szerepel.¹² Horváth János Verseghy Ferenchez írott 1820. július 5-i leveléből szerezhetünk tudomást arról, hogy az 1819 novemberében megjelent folyóirat első kötetéből 700 példányt nyomtattak, és csak három maradt „annyira szívesen veszik az *Értekezések* kedvellői az új hangot és kat. Folyóírást”.¹³ Megcsappan a második évfolyam előfizetőinek száma, 1821 januárjáig 420-an fizetnek elő, ennek ellenére 1000 példányt adnak ki, 8 váltóforint az előfizetés.¹⁴ A csökkenő érdeklődés ellenére a folyóiratnak nagy a visszhangja, mivel Verseghy a következőket írja Horváth Jánosnak 1822-ben:

¹⁰ Vö. *Egyházi Tár* 1837. X. sz. 183–189.

¹¹ Vö. SZINNYEI József: *Magyar írók élete és munkái*. IV. Bp. 1896. 1226–1231.

¹² L. SZMIDA Viktor: *Egyházi Értekezések és Tudósítások* (1820–1824). = *Irodalmi Szemle* 1883. 9. sz. 78.

¹³ L. HORVÁTH Konstantin: *Az Egyházi Értekezések és Tudósítások* (az első magyar kat. teol. folyóirat) története. Veszprém, 1937. Egyházmegyei Könyvnyomda, 210.

¹⁴ Vö. i. m. 84–85.

„...hasonló folyóírást kellene Deákul a' Püspököknek és Káptalanknak segedel-mével felállítani, hogy két nyelven, két oldalról nyomhassuk vissza a' Protestánsoknak mind religióbéli, mind politicabéli iparkodásait”.¹⁵

Mivel az írások nem tartalmazták szerzőjük nevét, csak kevés kivétellel tudjuk biztosan eldönteni, hogy ki írta azokat. Horváth János három alkalommal közli a szerzők névsorát az „Egyházi magyar literatura” cím alatt. Például az 1820-ban megjelent kötetek szerzőinek névsorát, 1821-ben az „Az 1820-dik esztendőbeli állapottyának rajzolatya” című értékelésben adja közre.¹⁶ Az első kötet szerzői közt voltak tehát: Flizár György, az erkölcs, lelkipásztori és neveléstudomány tanítója, Guzmics Izidor a hittudomány tanítója, Molnár József, a napkeleti nyelvek és a Szentírás magyarázásának tanítója, Spreitzenbart János, az egyháztörténet és törvénytudományok tanítója, és végül, de nem utolsósorban Verseggy Ferenc esztergomi érsekmegebéli pap. Horváth János ezekben a három év során megjelent cikkekben egyben kritikát is mond az egyházi irodalom helyzetéről. Az 1820-as év egyházi irodalmi terméséről a következőket írja:

„...azt fájdalom! oly csekélynek találtam, hogy az előttem álló, részént eredeti, részént fordított munkákból, az 1820-dik esztendőt az egyházi magyar literatúrára nézve terméketlennék mondani a legkisebbet sem kételkedtem. Ezen terméketlenséget többnyire az olvasók kevés számának, anyanyelvünk, az egyházi tudományok, sőt általában a főbb csinosodás iránt való érzéketlenségünknek sat. szokták tulajdonítani.”

Ezután kiemeli a nyelv nehézségeit, és megemlíti a tudományos szókönyv létrehozásának szükségességét.¹⁷

Hasonlóképpen ír az 1821-es esztendőről, kevésnek tartja a megjelent művek számát, és értékelését a következőképpen fejezi be:

„Úgy állunk tehát fájdalom! az idén is, mint a legkisebb tájékra, vizek mellé plántált, de terméketlenségre hajult fa, melynek ép és erős ágain a sűrű levelek közül alig mosolyog ki egy-két gyümölcs.”¹⁸

1823-ban már bizakodóbban ír. Megjegyzi, hogy az egyházi literatúra területén más európai országhoz képest sokkal hátrább vagyunk, de az a néhány mű, ami mégis megszületett cáfolja azt a rágalmat, miszerint a magyar nyelv nem alkalmas a teológiai és filozófiai tudományok művelésére.¹⁹

Vizsgáljuk meg azokat az írásokat, amelyek szélesebb körben is érdeklődésre tarthatnak, illetve tarthatnak számot. Az értekezések leginkább a történeti kutatások számára készültek, de tartalmaztak olyan írásokat, melyekből a papok, egyházi személyek meríthettek. Nem olyan értelemben terjesztették a művelődést,

¹⁵ L. i. m. 138. Verseggy Ferenc levele Horváth Jánosnak 1822. április 25-én.

¹⁶ Vö. EÉT 1821. 1. sz. 135–150.

¹⁷ L. EÉT 1821. 1. sz. 135.

¹⁸ L. EÉT 1822. 1. sz. 170.

¹⁹ Vö. EÉT 1823. 2. sz. 152.

mint például a *Mindenes Gyűjtemény*, ez egy bizonyos rétegnek szólt, akik közvetítói, terjesztői voltak az itt szerzett ismereteknek.

Rögtön az Egyházi Magyar Literatura rovatban – mivel ez nemcsak az irodalom állapotáról tudósított – található számos könyvismertetést is. Ilyen például a *Kis Bibliáról* szóló²⁰, amely egyben negatív kritika is. A kritikus szerint a szerző rosszul idézett a Bibliából, úgy ragadott ki részeket, hogy azok valódi értelme megváltozott. A könyv inkább egy felekezet számára íródott, de hogy melyiknek, azt nem jelöli meg sehol. A könyv fordítója Igaz Sámuel azonban dicséretet kap, mivel magyarsága tiszta, mentes az újításoktól, a tanulatlanok is megértik.

A kritikát mellőző, ugyancsak részletes könyvismertetést olvashatunk a következő számban, amelynek címe: „Nevelés és Tanítás Tudomány, a’ Szülék, a’ házi és iskolai Tanítók számára.”²¹

Pedagógiai témában olvashatunk két értekezést is. Az első címe: „Hogyan kell bánni a gyermekekkel a gyóntatószékben? Pedagógiai tanácsok egyházi személyeknek.”²² A gyermek több hasznát veszi a gyónás során kapott útmutatásnak, mint egyéb vallási és erkölcsi oktatásoknak, mivel azoknál a tanítók csak az értelemre próbálnak hatni, ridegek, a gyónáskor azonban a gyermekek lelke megnyílik, és így a kapott tanácsot is jobban megszívlelik. A gyóntatónak türelmesen kell hallgatnia, bátorítania kell a gyermeket bűnének elmondására, nem szabad haragot, vagy komorságot mutatnia, mert akkor a gyermeket elidegeníti. Bele kell képzelnie magát a gyermek helyzetébe, figyelembe kell vennie a gyermek életkorát, értelmi fejlettségét. Ezek ismeretében tehet fel kérdéseket a gyóntató. Ezek után elsorolja mit kell tenni káromkodásért, a testvérek iránt való grombaságért, a szülőkkel szembeni engedetlenségért, lopásért, hazugságért.

A másik ilyen témájú cikk arról szól, hogyan kell a catechétának az erkölcsi érzést tanítványaiiban felébreszteni?²³ Először is meghatározza az erkölcsi érzés – a *sensus moralis* – fogalmát, amely nem más, mint a jó, a nemes és a szép, valamint a nem jó, a rút, és a helytelen megkülönböztetésének képessége. Erre úgy vezetheti rá a catecheta a növendékeket, hogy megkérdezi őket mit éreztek

²⁰ Vö. EÉT 1823. 1. sz. 147–165. *Kis Biblia, avagy a’ Keresztények Hite és Kötelességei a’ Szent Írás szavaival. Ezt megelőzi a’ Bibliáról ’s annak olvasásáról való elmélkedés, és az Anyaszentegyháznak világos szava szent és nagytiszteletű Tanítóinak munkáiban, a’ Biblia közönséges olvasásnak kötelező és hasznos voltáról.* Egybeszerkesztette ’s fordította IGAZ Sámuel Második kiadás az 1820-adiki szerint. Bécsben Ns. Getler örökösínél. 1821. II. és 232 l. 8-ad rétt.

²¹ Vö. EÉT 1823. 2. sz. 168–189. *Nevelés és Tanítás Tudomány, a’ szülék, a’ házi és iskolai Tanítók számára.* Írta német nyelven NIEMAYER Ágoston Hermann, a’ mint azt – az Austriai oskolák állapotját is szem előtt tartván, a’ hatodik kiadás szerint rövidebbre szabva kidolgozta, CHIMANI Leopold, magyarázta, és a’ szükségesnek látszott a magyar növendékek szükségéhez alkalmaztatta ÁNGYÁN János Veszprémi Ref. Prédikátor és Consistorialis Assessor. – Első Kötet – Neveléstudomány. Pesten 1822. Petrózai Trattner János Tamás betűivel (nagy 8-ad XXVI. 403 l.)

²² Vö. EÉT 1823. 3. sz. 100–135.

²³ Vö. EÉT 1824. 2. sz. 156–168.

valamely cselekedet után, illetve ők mit tettek volna, és miért. Olyan erkölcsi dilemmákat tartalmazó elbeszéléseket kell tehát a gyerekeknek elmesélni, amely után megítélhetik, hogy szerintük más emberek jól vagy rosszul cselekedtek abban az esetben. Fel is sorol segítségül ilyen történeteket, illetve közhelyszámba menő az erkölccsel kapcsolatos mondatokat. A chatechetának azt is el kell magyaráznia, hogyan lehet a mindennapi életben gyakorolni az erkölcsöt. A leghatásosabb az, ha a gyerekek bele tudnak helyezkedni a történetbe, lehet azonban példát hozni a Bibliából, illetve a felnőttek világából is. Legvégül, hogyan lehet megmaradni a megkezdett úton? Olyan olvasmányokat kell a gyermekek kezébe adni, mint a Szentírás, vagy más épületes nemzeti könyvek, melyek témája az ember erkölcsi tökéletesedése.

Az EÉT első kötetében jelenik meg Verseghynek az „Egyházi Énekről szóló értekezés”-e²⁴ amelynek végén egy népéneknek szánt háromszakos vers áll. Verseghynek ugyanis régi terve volt a templomi ének megnemesítése, megreformálása. A folyóiratban ezért közlik is az ő mintaénekét, dallammal, kottával. Ezt a dalt, és Az új esztendő napjára való éneket²⁵ Sailer József zenésíti meg, aki a budai vár főtemplomának karvezetője, és a nemzeti iskola zenetanára. Önálló költeménye még Verseghynek az EÉT-ben a Stabat Mater című egyházi költemény parafrázisa.

Verseghy 1822-ben hal meg, az ő utolsó írásait olvashatjuk „Egy jeles Magyar Írónak maradványai” címen.²⁶ Ezen belül nézzük mit írt a A' Műveltség, Emberiség és Emberség nevekről, ezen belül is a műveltségről. Szerinte a „műveltség”-nél gorombább szót a magyar nem is találhatott volna, „mivel a latin cultura csak a földművelést jelentette, a magasabb kulturát pedig még messziről sem érintette.” A németek ezt a „höhere Kultur” kifejezéssel különböztetik meg a földműveléstől. A cultura jelentései közé tartoznak még a következő szavak: tisztelet, becsület, fenyíték, nevelés – illetve – művelt földek. Azonban a „művelés a' magyarban csak a' földet illeti, mint a' Deákban.” A műveltség szónál régebbi az erkölcsösödés és a csinosodás, ezek jelentéstartalma azonban nem felel meg annak a felleges ideának, amelyet a Cultura szó takar.

Négy számban olvashatunk cikkeket a házasságról, filozófiai, polgári és egyházi tekintetben. Nem mondhatjuk tehát, hogy mindig csupán egyházi szempontból közelítették meg a témát. Abból indulnak ki, hogy az embernek az állattal elmentésben rendelkezésére áll a szabadon munkálkodó ész, amelynek birtokában az Igazra, a Jóra és a Szépre kell törekednünk. A választásnak mindkét fél részéről szabadnak kell lennie, az elérendő célt a Teremtő már kiszabta: szaporodniuk kell és tökéletesedni.

²⁴ Vö. EÉT 1820. 1. sz. 147–168.

²⁵ L. EÉT 1820. 2. sz. 181–182.

²⁶ Vö. EÉT 1824. 4. sz. 73–86.

„Továbbá jollehet Nemre nézve különböznek önközöttök az emberek; a' termé-
szetnek, a' szabadságnak, a' mélyebb érzésnek, és az észnek egysége mindazáltal
a' férjet és nőt, jussaikra 's viszontagos kötelességeikre nézve egyenlőknek teszi.”²⁷

Hozzáteszi, hogy a házasságnak örökéletűnek kell lenni, mert aki nem így te-
kinti, az társát „mint megunandó haszonvehetetlen házi butort” magától eltaszítja,
valamint benne foglaltatik a kölcsönös segítség, a javakban való közösülés, a férj
uralkodása, és az örökösödés. A házasságnak nagy szerepe van abban, hogy teret
engednek a polgári erkölcsök kifejlődésének, ami által a haza állapota is szük-
ségképpen emelkedik, mivel a házi erkölcsök határozzák meg a nemzeti erköl-
csöket. Amikor az 1822-ben egyházi tekintetben ír a házasságról²⁸, a tanulmányok
a következő témákat tartalmazzák: A házasságok történetei az Ótestamentumban,
az evangéliumi tanítások, törvények, és intézetek, valamint az egyház szerepé-
ről beszél a házasság kapcsán. Ha már szó van a házasságról, szólni kell a papi
nőtlenység okáról is²⁹. A nőtlenségre már Szent Pál idején is úgy tekintettek, mint
a keresztény tökéletességre. Ám miért kell ma is erre úgymond kényszeríteni az
egyházi férfiakat? Erre a következő érveket hozza: a pap nem tudna gondoskodni
saját háza népéről és gyülekezetéről is egyszerre. Főleg a nagyobb országokban
szükség van olyan emberekre, akik különválva a világtól, feleség és gyermekek
nélkül tudnak fáradozni az erkölcs nemesítésén, és a szenvedők vigasztalásán.
Ha ugyanis családjuk lenne, minden bizonnyal értük fáradoznának. A nőtlenség
érdeme abból a szempontból is nagy, amit magukért a családokért tesznek. A há-
zasságra vonatkozóan gyakorlati tanácsokat is kaphatunk, a' „Házassághoz való
Egyházi törvényes készület” című cikksorozatban³⁰, amely sorra veszi az eljegy-
zéssel kapcsolatos teendőket, ír a szokásokról történeti szempontból, az eljegyzés
felbontásának következményeiről. A folytatásban olvashatunk arról, mit jelent
a hirdetés, miért érdemes az eljegyzés után a házasságot bizonyos ideig elhalasz-
tani. Melyik plébánián kell összeadni a párt, melyek a házasságot akadályozó
tényezők, illetve mi volt akkoriban nyilvánvaló szegény? Olvashatunk a jegyes-
oktatásról, a házas személyeknek kötelességeiről egymás iránt, szüleik, a szom-
szédok és a cselédek iránt. A sorozat végén egy felsorolást közöl, amely külföldi
folyóiratok hasonló témájú cikkeit tartalmazza.

„A nép felvilágosításáról”³¹ című tanulmány azzal a gondolattal kezdődik, hogy
sokan úgy vélik, a felvilágosodás egyet jelent minden törvényes és tisztas hata-
lom megvetésével. Felvilágosítani azonban annyit tesz, mint elűzni a homályt
onnan, ahol addig sötétség uralkodott. Vagyis nem más, mint a tudatlanságot, elő-
ítéletet hasznos ismeretekkel, józan ítéletekkel, érvekkel felcserélni. Az utóbbi
időben azonban felvilágosodás címen gúnyolták a vallást, amely így gyanússá
vált a köznép előtt, és ezek után joggal idegenkednek tőle. Pedig a felvilágosodás

²⁷ L. EÉT 1821. 1. sz. 105.

²⁸ Vö. EÉT 1822. 1. sz. 91–130.

²⁹ Vö. EÉT 1823. 4. sz. 84–100.

³⁰ Vö. EÉT 1823. 3. sz. 49–84. és 4. sz. 54–84.

³¹ Vö. EÉT 1822. 4. sz. 107–121.

egyidős a világgal – a szerző érveket hoz amellet, hogy a vallás milyen fordulatot hozott az emberek életébe, mind erkölcsi, mind a tudományok szempontjából. A felvilágosítás így tehát az egész nemzetre nézve szükséges, senkit sem szabad kirekeszteni belőle, minden ember alkalmas rá. „Ama megrögzött előítélet, hogy a’ köznépet tudatlanságban kell hagyni, mind az egyházi, mind a’ polgári társaságnak felette ártalmas”. Nagyon sok a vallással kapcsolatos előítélet a köznépsoraiban, aminek az az oka, hogy azt gondolják, hogy a vallás inkább az emlékező tehetségnek, mintsem a szívnek dolgává tétetik. A vallástanító a felvilágosítást a közönséges előítéletek kiirtásán kezdi. Ez a felvilágosítás a legfontosabb a köznépre nézve. A tanulmány végkicsengése az, hogy „a’ csinosodottabb nép magát szelíd erkölcsök, és józan gondolkodás által különbözteti meg.”

„A’ külföldi egyházi tudományos Folyó Írásoknak lelke és veleje” című cikkben³² átfogó képet kaphatunk az egyházi sajtóról. Maga a szerkesztő írta ezeket a cikkeket, aki megjegyzi, hogy Németországban mennyi újság volt akkoriban, a XIX. század elején, ő maga is huszonegyet számol a könyvtárában. Ezek után felsorolja a folyóiratok címét, majd a második részben rövid kivonatok által bemutatja, milyen példa után kellene menni Magyarországon.

Vizsgáljunk meg mit tartalmaz az a tanulmány, melynek címe: „Helyes-e azoknak kívánsága, kik a’ Szentségeknek kiszolgáltatásában az anyanyelvet sürgetik a’ deák helyett?”³³ Abból indul ki, hogy kétségtelen: éppen azok a nemzetek, akiknek kedvéért a görög és a latin nyelvet fenntartották, éppen azok a leglustábbak a deák nyelv tanulásában. A XVI. században a reformátorok felcserélték a latint anyanyelvükre, ami kétségtelenül nagy előrelépést jelentett a hazai nyelvek fejlődésére nézve. Melyek azok az okok tehát, amelyek a deák nyelv további megtartása mellett állnak:

1. A deák eredeti és törvényes nyelve a Római Anyaszentegyháznak, melyet ezáltal minden katolikus anyanyelvének tekinthet. 2. Az egyházra jellemző egységet és egyformaságot csak egy nyelv tarthatja fenn. Az élő nyelvek időről időre változnak, ami a hit egységét is könnyen semmivé teheti. 3. Arra a nyelvre van szüksége a közösségnek, amelyen hagyományai és a szertartások íródtak. 4. Bár a köznép nem ért deákul, a vallási tanítások alkalmával megismerik az egyes egyházi szertartások célját, valamint él bennük a szent nyelv iránti tisztelet. 5. Ha a deákat felcserélnék az anyanyelvvel, az olyan lenne, mintha követnék a protestánsokat, akik ezt a katolikus egyház hibájának beismeréseként értelmeznének, és diadalmaskodnának fölötte. 6. Végül az utolsó és egyben legfontosabb indok az, hogy a Tridenti Gyülekezet a deák nyelv föltre tételét átok alatt tilalmazza.

„A Theologus felekezetek a’ XIX-dik Század’ elejénn” című tanulmányban³⁴ áttekintést kaphatunk azoknak a felekezeteknek az alapvető tanításairól, amelyek a katolicizmus és a protestantizmus tanításaiból az utilitarizmus illetve liberálizmus által kiszakadtak. Miért fontos ez? Mivel ezek

³² Vö. EÉT 1823. 1. sz. 101–107.

³³ Vö. EÉT 1823. 3. sz. 84–100.

³⁴ Vö. EÉT 1823. 1. sz. 107–147.

„ösmerete nélkül a' Theológus, sem magát nem tájékihathatta, sem azoknak egymástól való távullétét meg nem határozhatta, és így valamint a' Catholicus, oktatásit, útmutatásit a' czélra helyesen nem intézheti; úgy a' Protestáns a' tulajdonképpenvaló catholica tanítást a' rideg vélekedésektül meg nem különböztetheti...”³⁵

Eszerint a katolikusok között meg kell különböztetnünk a „Hyperorthodoxusok” és az Újításkedvelők – vagy Neológusok – felekezetét, a protestánsok között pedig vannak a Rationalisták, a Naturalisták és Religionisták felekezete. Mind-egyiket részletesen jellemzi, majd felteszi a kérdést az előbbiekről ismeretében, hogy „mit kíván a' közjó a' Catholicus Egyházi Magyar Írótól?” A válasz a következő:

„...hogya a' Nemzetnek, mind polgári, mind tudományos, mind erkölcsi, mind vallásbéli culturájában a' catholicus principiumokat fenntartani, az azokkal ellenkezőket megigazítani, a' kártékony vélekedések árjának gátokat vetni, és így hazafitársait a' religiót ügyelő gondolkodásmódban egyenlíteni, a' szeretet' törvényének rendszabása szerint iparkodgyon.”³⁶

Mint ismeretes a XIX. század elején – 1802-ben – Angliában létrejött a Bibliai Társaság, amelynek magasztos célja volt. Alapítói azt szerették volna, hogy minél több embernek legyen Bibliája. A Társaság szabályzattal rendelkezett, illetve a megalakulás után nem sokkal létrejöttek vidéki és külföldi Fiók- vagy Segéd-társaságok. Fáradozásuk eredményeképpen 55 nyelven jelent meg nyomtatásban a Szentírás, amelyet az emberek már Ázsiában is anyanyelvükön olvashattak. A problémák akkor kezdődtek, amikor Gnesnei érsek meg akarta akadályozni a Társaság felállítását Lengyelországban. Mivel azonban Sándor császár oltalmába vette a kezdeményezést, a Társaság megkezdhette működését. A Szentírást kiadták másodszer – ám azok nélkül a tudós katolikus írók által hozzáfűzött megjegyzések nélkül, amelyet az első kiadás már tartalmazott. Ennek a következményeiről olvashatunk „A' Bibliai Társaságról – nem mind arany a' mi fénylik” című tanulmányban³⁷. Mi a magyarázata annak, hogy a lengyelországi történések nagy felháborodást keltettek? A kezdeményezés, és az elképzelés mindenképpen jó volt. Ám az egyház szempontjából veszélyes volt az, hogyha az emberek útmutató és jegyzetek nélküli Szentírást forgatnak, mivel az Anyaszentegyház a Társaság által kiadottakra nem adta áldását, nem vizsgálta felül azokat. A tanulmány szerzője úgy érvel, hogy ezáltal megvan az esélye annak, hogy az emberek – mivel anyanyelvükön olvashatják a Bibliát – nem mennek templomba, vagy félremagyarázzák a Szentírást. Ugyanúgy bizalmatlanságot eredményezne, mint az 1795-ben keletkezett Missiótársaság – amely nemcsak a hitetlenek megtérítésén, hanem a katolikusok eltántorításán is igyekezett. Az egyháznak tehát az a feladat, hogy figyelemmel kell kísérnie az ilyen Társaságok

³⁵ L. EÉT 1823. 1. sz. 108.

³⁶ L. EÉT 1823. 1. sz. 143.

³⁷ Vö. EÉT 1820. 1. sz. 51–84.

tevékenységét. A szerző a cikk végén a következő részletet közli a *Brémai Újságból*:

„Ha Austriában az ur. Anyaszentegyháznak vannak okai, mellyekre nézve meg nem engedheti, hogy kebelében Bibliai Társaságok támadjanak, azokra igen is hogy kell tekinteni. De azon Intézeteket még sem gátolhattya, mellyeket az ugyan azon uralkodás alatt lévő külömbféle vallásúak, az Isten igéjének magok között való terjesztésére, alkalmasoknak lenni tartanak; a' minthogy, nevezetesen Magyarországbán Pozsonyban, áll is 1802. eszt. fogva egy illyen Intézet.³⁸”

Az Egyházi Régiség rovatban, amely a EÉT utolsó része volt, a következő érdekességre bukkanhatunk. Ennek egyébként mint azt az Előszóban leírta, az is volt a célja, hogy olyan dokumentumokkal ismertesse meg az embereket, amelyhez egyébként nem juthatnának hozzá. Ilyen volt Achmed Oglu Simontornyai Török basának a' Káromkodás ellen 1669 szegezett futó levele³⁹, amely a következőket tartalmazta: Büntetés várt azokra, akik elmulasztották a vasárnapi prédikációt, aki dühében káromkodik, ha az asszonyok egymásról csúnyán beszélnek, vagy ha valaki egyáltalán nem jár templomba. Egy másik Egyházi régiség szintén e témában: Tekintetes Ns. Fejér Vármegyének 1804 ... Eszt. Kis. Assz. Hav. 7.–9. napjain tartatott Köz- Gyülekezetén a' káromkodások 's verekedések iránt tett végzése.⁴⁰

Végigtekintettünk az egyházi irodalom állapotán 1821 és 1823 között, láthatunk példát az értekezésekre, hírt kaptunk két egyházi régiségről, egy fontos dologról azonban még szólni kell: ez nem más, mint a jutalomkérdés. A szerkesztő már a folyóirat megindulásakor az első kötet végén 200 forint „tisztelhetbeli jutalomajánlás mellett” félévre szóló jutalomkérdést hirdet, nem azért, „hogy a' Magyar szép elméket haszontekintet által ébresszük, hanem, hogy a' nemes vetélkedést élesszük, mellyet a' tapasztalás bizonyítása szerint sokszor egy zöld gally is fel tud hevíteni. „⁴¹ A pályatétel nem volt könnyű: az első kérdés az volt: vajon az egyházi tanokat és magyarázatokat a bölcsélet vagy a történelem szerint kell-e megítélni és meghatározni? 2. a történelmi bizonyítékok kizárnak-e minden kételety? 3. a természetes bölcséletnek micsoda szerepe van e vizsgálódásban?⁴²

Az 1820 évi III. kötetben a szerkesztő a pályázat beküldésének határidejét egy évvel eltolja.⁴³ 1821 januárjában a következő levelet írja Horváth Verseghynek:

„Spreitzenbart ... a jutalomkérdésekre olly nyomosan 's bőven megfelelt, hogy az ő műdarabja még a' Sorbonának is dicsőséget fogna szerezni. Az első feleletet a másodikba be is iktatom.”⁴⁴

³⁸ L. Brémai Újság 1817. 278. sz.

³⁹ Vö. EÉT 1823. 3. sz. 187–191.

⁴⁰ L. EÉT 1824. 4. sz. 184–187.

⁴¹ Vö. EÉT 1820. 1. sz. 210.

⁴² Vö. HORVÁTH Konstantin: *Az Egyházi Értekezések és Tudósítások (az első magyar kat. teol. folyóirat) története*. Veszprém, 1937. Egyházmegyei Könyvnyomda, 54.

⁴³ Vö. EÉT 1820. 3. sz. 202.

⁴⁴ Horváth János levele Verseghy Ferencnek 1821. január 18-án.

Végül a harmadik kötetbe sikerült betenni a nagy fáradozásról és lelkesedésről tanúskodó Feleletet, amelynek Bevezetése maga 111 oldal terjedelmű.

Horváth Jutalomdíj-pályázatát mások is követik. Már a második kötet végén 100 forinttal „kívánnya megtisztelni egy buzgó hazánkfia a' legszerencsésebb Felelőt arra a' kérdésre, hogy az Új Filozófia minő benyomást nyert külföldönn a' Protestantizmusra, kiváltképpen pedig annak Exegetikájára? Ennélfogva a' Protestantizmus minő oppositíóba jött a Catholicismussal?

Az *Egyházi Értekezések és Tudósítások* valóságos felüdítő oázis volt a XIX. század első két évtizedének vallásos irodalmában. Ha más érdeme nem volna is, mint az, hogy az egyházas szellemet szinte maradék nélkül és bátran hirdette anélkül, hogy célját szem elől tévesztve tisztán hitbuzgalmi folyóirattá változott volna, ez önmagában is nagy eredmény. Kezdest, jégtörést jelentett és már emiatt is méltán számíthat a későbbi idők kritikusainak és kutatóinak elismerésére.⁴⁵

A folyóirat 1824-ben szűnik meg. Lett volna még ugyan megjelentetni való anyag, de Horváth Jánost hivatalos kötelességei visszatartották attól, hogy továbbra is folyóirat szerkesztőként tevékenykedjen. 1825-ben felmegy Pestre az országgyűlésre, majd ugyanott a hittudományi kar rektora lesz. Veszprémtől elszakadva, nem tudja fenntartani a Társaságot, így további nyolc évet kell várni a következő teológiai magyar folyóirat megjelenésére.

Horváth János érdeme abban áll, hogy fáradságos munkával igyekezett sok embert bevonni a teológiai tudományok kutatásába, hogy forrásanyagot gyűjtsön a későbbi korok számára. Azonban sokkal többet is tett ennél, erről tanúskodik az, hogy az ismeretek milyen széles palettáját nyújtotta az érdeklődők számára. Rugalmasságának és toleráns magatartásának mi más lenne bizonyítéka, mint az, hogy folyóiratában protestáns szerzők munkáit is közreadta. Az *Egyházi Értekezések és Tudósítások* megindításával mások is kedvet kaptak hasonló munkákhoz, aminek ékes bizonyítékai az ezután meginduló *Egyházi Tár* (1832–1839), az *Egyházi Folyóírás* (1832–1834), és az 1838-ban alapított *Magyar Zion, Anastasia* című melléklapjával. 1820-tól számítjuk a magyarországi katolikus sajtó megindulását, amelyet a későbbiekben színesítenek hitbuzgalmi, irodalmi, és neveléstani témájú folyóiratok is.

⁴⁵ Vö. HORVÁTH Konstantin: *Az Egyházi Értekezések és Tudósítások (az első magyar kat. teol. folyóirat) története*. Veszprém, 1937. 9.

JULIA KOPPÁNYI

Dissertations et Rapports Ecclésiastiques. La première revue catholique de Hongrie

Les antécédents du déclenchement de la première revue catholique hongroise remontent jusqu'à 1817, l'année où János Horváth, le rédacteur ultérieur s'est proposé d'inaugurer un organe qui d'une part représenterait un trésor des sciences théologiques, d'autre part peut créer la langue hongroise de la théologie. Le premier numéro de la revue est sorti à la fin de l'année 1819 à Veszprém, et le bulletin est paru quatre fois par an. Le rédacteur, en vue d'unir les forces intellectuelles et suivant l'exemple des revues théologiques allemandes, fonde une 'Société', qui n'est autre que la 'Société Savante de Veszprém'. Parmi ses membres on peut compter Izidor Guzmics, moine bénédictin (plus tard, rédacteur d'une autre revue catholique, intitulée '*Egyházi Tár*' (Bulletin Ecclésiastique) et Ferenc Verseghy, qui – bien qu'il eut vécu à Pest – contribuait en grande mesure à la création de l'ouvrage '*Mesterszókönyv*' (Livre des mots maîtres), nécessaire au développement de la langue théologique hongroise. D'autres membres de la 'Société' n'avaient jamais publié aucun mot dans la revue, tout de même ils l'ont aidé financièrement ou d'autres manières.

La revue, par sa structure – comme son titre l'indique aussi – a été partagée en deux parties: des dissertations et des rapports. Dans la première partie les études avaient atteint les sujets scientifiques suivants: philosophie religieuse, théologie, moralistique, sciences de droits canoniques. Les rapports avaient rendu compte de l'état actuel de la littérature ecclésiastique, des recensement et des notes critiques avaient vu le jour, le lecteur a été informé des promotions ecclésiastiques et des biographies de personnages importants de l'Église avaient paru également.

De la correspondance du rédacteur et de ses collègues on peut voir, qu'ils étaient contents de l'intérêt manifesté à la revue autant que du nombre des lecteurs. Nous apprenons de la lettre de János Horváth adressée à Ferenc Verseghy, que le premier numéro de la revue a été paru en 700 exemplaires, dont il n'est resté que trois, invendus.

Une des mérites de la revue a été de se faire champion de l'esprit de l'Église sans devenir un organe de pure propagande ecclésiastique. Non seulement le choix de sujet en était varié, mais une preuve à la souplesse d'esprit du rédacteur est le fait qu'il avait également publié des ouvrages d'auteurs protestants. A partir la sortie du premier numéro des '*Dissertations*' est compté le déclenchement de la presse catholique hongroise, plus tard le choix des organes en devient plus varié par d'autres périodiques de propagande, de littérature, et de pédagogie.

KÖZLEMÉNYEK

Janus Pannonius kódexei és címerhasználatának kérdése. A 15. század a kódexfestészet fénykora. Éppen az az évszázad, amikor megjelenik a nagy vetélytárs, a könyvnyomtatás, amely lassanként átveszi a kézzel írott könyv szerepét, és majd végleg kiszorítja. Ekkor válik általánossá az a – nem is olyan sokkal előbb elterjedt – szokás, hogy a kódex tulajdonosa, leggyakrabban a kötet első oldalán, lent, középen saját címerével jelöli tulajdonosi voltát, a könyvhöz kapcsolódó személyes viszonyát. Ez a szokás nem azonos a későbbi bibliofiliával, amikor a tulajdonos azért gyűjti a könyvet, mert szép vagy, mert korábban valamilyen híres személyiség tulajdona volt. A humanista könyvgyűjtő számára a tartalom az igazi érték, a szépség csak a kor általános követelménye, aminek az élet minden vonatkozásában érvényesülnie kell. Ezért van az, hogy ha a kódex más tulajdonosnak a birtokába jut, kivakarják, vagy átfestik a korábbi tulajdonos címerét, és a magukéval helyettesítik. Még akkor is, ha például ez a tulajdonos egykor Mátyás király volt és az ő nagyhírű könyvtárából került ki.

Hogy Janus Pannoniusnak nagy könyvtára volt, arra hiteles bizonyítékul szolgálak Vespasiano da Busicci ismeretes sorai: „Volendo fare una degna libreria, compro à Roma tutti i libri che poteva avere, così greci come latini d’ogni facoltà.”¹

Bár Janus halála után könyvei nem semmisültek meg, hanem minden valószínűség szerint a Corvinába kerültek be, mégis mindössze nyolc olyan kódexet ismerünk ma, amelynél bizonyítható Janus egykori tulajdonos volta, hat görög és két latin nyelvű, de egyikén sem látható, még átfestve sem, Janus- címer. Ezek a kódexek a következők:²

1. Evangelium. A budapesti Egyetemi Könyvtár Cod. Graec. I. jelzetű kódexe, amely a bejegyzett görög nyelvű sorok szerint Garázda Péter ajándéka volt Janusnak.
2. Xenophon: Kyrupaideia. Erlangen. Egyetemi Könyvtár Ms. 1226. Benne Battista Guarinonak Janushoz intézett verses ajándékozó bejegyzése olvasható.
3. A bécsi Österreichische Nationalbibliothek suppl. Gr. 45. jelzetű Vocabulariuma (görög–latin és latin–görög szótára), amelyben az olvasható görög nyelven, hogy Janus Pannonius saját kezével írta.
4. Lipcse. Egyetemi könyvtár Rep. I. 98. Plutarchos-Demosthenes-Homeros. Azok a művek, amelyeket Janus még Magyarországra való visszatérése előtt Itáliában fordított latinra. A benne olvasható tartalom-felsorolás Janus keze írásával azonosítható, kötése pedig a fentebb említett szótár kötéséhez teljesen hasonló.
5. Plutarchos: De dictis regum et imperatorum. Tehát latinra való fordítás. Ezt a fordítást Janus Mátyás király számára készítette, neki való ajánlással. Bár kötése

¹ ÁBEL, Eugenius: *Analecta ad historiam renascentium in Hungaria litterarum spectantia*. Budapestini-Lipsiae, 1880. 225–226.

² CSAPODI Csaba: *Janus Pannonius könyvei és pécsi könyvtára*. In: *Janus Pannonius*. Tanulmányok. Szerk. KARDOS Tibor és V. KOVÁCS Sándor. Bp. 1975. 189–213.

- korvina-jellegű, mégsem lehet a király számára készült tisztázat, mert elég egyszerű és a scriptor elég rosszul tudott latinul, viszont az emendáló kéz Janusénak látszik, tehát ez az ő példánya lehetett, amelyről a királyi példány készült. Ez is a lipcei Egyetemi Könyvtárban van, mint az előző tételben említett. Jelzete Rep. I. 80.
6. A bécsi Nationalbibliothek Cod. Lat. 2472. jelzetű Ficinus: Commentaria in Platonis Convivium de amore című latin nyelvű kódexét is Janus egykori tulajdonának tarthatjuk annak ellenére, hogy az eredetileg föltehetően üresen hagyott pajzson Dóczy Orbán püspök címere látható. A kódex elején Ficinusnak Janushoz intézett meghatóan meleg hangú ajánlása olvasható.
 7. Hogy a hiteles korvinának tekintett Diodoros Sikulus kódex egykori tulajdonosa Janus lehetett, arra az azt nyomtatásban kiadó Obsopoeusnak az 1539. évi kiadáshoz írt bevezető sorából következtethetünk: „has... reliquias ab Jano Pannonio, quondam Quinqueecclesiensi episcopo ab interitu vindicatas ac deinceps ab eruditissimo Alexandro Brassicano... nobis per Joannem Petreium communicatas et nunc a me transscriptas edimus.”
 8. Fitz József elég meggyőző érveléssel bizonyította, hogy a jeni Guarino-korvina (De ordine docendi et studendi) első tulajdonosa Janus volt. Az eredetileg címer nélküli kódexbe utólag Budán festették bele Mátyás király címerét. Kötése vaknyomásos magyar reneszánsz bőrkötés.

Egyik kódexen sem látható valamilyen Janusra vonatkozó címer³. De a fennmaradt hiteles korvina közt sincs ilyen, pedig ha Janus könyvei a Corvinába kerültek, ezeknek korábbi címereit kellett volna átfesteni Mátyás király címerével.

A görög kódexek esetében egyszerű a magyarázat. Görög nyelvű kódexekbe sohase festettek címet. A címerhasználat jellegzetesen nyugati szokás, görög területen ismeretlen dolog volt. De miért van az, hogy egy, a könyveket annyira szerető ember, Itáliában nevelkedett humanista mint Janus nem tartotta szükségesnek, hogy az általános szokást követve, könyveibe címet festessen? Próbálták ezt azzal magyarázni, hogy Janust csak a tartalom érdekelte, nem a kódex külseje. De egy annyira itáliai humanistává vált ember, mint Janus nem maradhatott független a kor általános szokásától, érzésétől, amikor az esztétikum az élet alapvető része volt.

A címertelenség valódi oka az, hogy Janusnak nem is volt címere. Ő, illetve atyja nem volt nemes ember, hanem úgynevezett „agilis”. Ezzel a kifejezéssel illették azt a személyt, aki maga nem volt nemes, de vagy anyja, vagy felesége az volt és bár a nemesség nem öröklődött nőágon, a feleség vagy anya címerét nem viselhette a férj vagy a gyerek, mégis bizonyos társadalmi megbecsülésben része volt.

Hogy Janus Pannonius családi neve nem volt Csezmicei, sem Kesincei, ahogy korábban gondolták, azt a két sevillai Janus-kódex ismeretessé válása óta ma már senki sem vitathatja. Hiszen az úgynevezett S I. kódexben kétszer is így fordul elő a név, hogy Jo. Pannonij Vitecij”, az S II. kódexben pedig „Johannis Pannonii Vitesii Quinqueecclesiarum Episcopi ... liber”⁴. Azt is tudjuk ma már, hogy a Vitéz János néven emlegetett esztergomi érsek igazi neve nem Vitéz, hanem Zrednai János volt és a Vitéz név tévesen jutott általánosan alkalmazottá⁵. Azt meg éppen Galeottótól tudjuk, hogy a későbbi szakirodalomban „ifjabb Vitéz Jánusként” szereplő szerémi püspök igazi neve valóban Vitéz volt: Johannes cognomine Vitéz, quod dicitur latine Miles (est enim nomen

³ Csontos János a *Pallasz Lexikon X.* kötetében, a Corvináról szóló mellékletben azt említi, hogy ő Bécsben Janus Pannonius négy kódexét találta meg, köztük kettőben Janus Pannoniusnak díszesen befestett címerével. Sajnos Csontos sem a kódexek jelzetét, sem címét nem adja meg, sem azt, hogy milyen címet vélt Janusénak. Erről azonban később semmit sem publikált. Valószínűleg maga is rájött tévedésére.

⁴ CSAPODI Csaba: *A Janus Pannonius-szöveghagyomány.* Bp. 1981. 89.

⁵ CSAPODINÉ GÁRDONYI Klára: *Vitéz János neve.* = Turul (71.) 1998. 25–29.

familiae). Azt is tudja Galeotto, hogy Janusszal és az esztergomi érsekkel a szerémi püspök közeli rokonságban volt, de ezeknél nem jelez külön családnevet⁶.

A valóság tehát nyilvánvalóan az, hogy már Janus atyját is Vitéznek hívták és ő mint nem nemes vette feleségül a kismemes családból való lányt, Zrednai Borbálát, akitől természetesen nem vehette át sem a nemességet, sem a címerhasználat jogát.

Hogy az Itáliában neveltetett, papi pályára készülő, tehetséges unokaöccsnek nagybátyja, Zrednai János nem szerzett nemességet, ugyanúgy az ugyanezt az utat követő ifjabb Vitéz Jánosnak sem, annak természetes oka volt, hogy mindketten röviddel tanulmányaik befejezte után püspökök lettek. A nemesítésre azért nem volt szükség, mert mint püspökök mindjárt magasabb fokra kerültek, a főpapi rend tagjaiként. Janus Pannoniusnak tehát sohasem volt nemesi címere, ilyen családi címert nem festethetett be kódexeibe.

Viszont a fentebb elmondottaknak ellentmondónak látszik az a tény, hogy ismerünk olyan okleveleket, amelyeket Janus mint pécsi püspök adott ki a maga nevében és ezeken természetesen ott látható püspöki gyűrűs pecsétjének lenyomata. A pecsét figurája pedig ugyanaz, mint az esztergomi érsek, Zrednai címerének része⁷. Az ilyen „hiteles” pecsétjéhez a püspök természetesen szabadon választhatott alakot, többnyire saját családi címerének alakját. Ezért természetesnek tűnik, hogy Janus gyűrűs pecsétjéhez annyira szeretett édesanyja, illetve az őt taníttató, patronáló nagybátyjának családi címeréből választott figurát. Így magyarázható az az első pillanatban különösnek tűnő tény, hogy egy esetben ugyanazt az oklevélen, más pecsétek mellett együtt található az esztergomi érsek és a pécsi püspök azonos formájú, csak a köriratban különböző ábrája.

CSAPODI CSABA

Württembergi exulánsok Batthyány Ferenc udvarában. A ma Németújváron, a ferences rendház egyik különtermében található gyűjteményről számos tanulmány szól.¹ Részben ezeknek, részben csak a szóbeszédnek köszönhető az a vélekedés, hogy ez a gyűjtemény egykoron a Batthyány család németújvári könyvtára volt. Ma már egészen biztosan állítható, hogy a talán legrégebbi, érintetlenül maradt régi magyar könyvtár a németújvári protestáns iskoláé volt. Az együttesben persze számos olyan könyv is megtalálható, amely a család valamelyik tagjának könyvei közül származik. Leginkább Batthyány Boldizsáréi voltak (közel 400 darab). A gyűjtemény többféle forrásból gyarapodott is: a Beythe-testvérek adományából, közvetlen az iskolának való vásárlással, az udvari emberek, illetve az udvar látogatóinak ajándékaiból.²

⁶ GALEOTTO, Marzio: *De dictis et factis Matthiae regis*. (ÁBEL: i. m.)

⁷ Magyar Országos Levéltár DI 15.398, 15.537, 15.687, 15.718

¹ Bibliográfiai összefoglalásukat lásd: *Lesestoffe in Westungarn II. Kőszeg (Güns), Rust (Ruszt), Eisenstadt (Kismarton), Forchtenstein (Fraknő) 1535–1740*. Hrsg. von Tibor GRÜLL, Katalin KEVEHÁZI, Károly KOKAS, István MONOK, Péter ÖTVÖS, Harald PRICKLER. Red. von István MONOK, Péter ÖTVÖS. Szeged, 1996. /Adattár XVI–XVIII. századi szellemi mozgalmaink történetéhez. 18/2. – Burgenländische Forschungen. Sonderband XV./ 269–272.

² Tájékoztatóként első lépésként egy kéziratos, kiváló katalógus áll rendelkezésére a kutatónak: TABERNIGG, Theodor OFM: *Standort Katalog der Bibliothek in Güssing*. Güssing, 1972. Manuskript. Lásd még: MAGYAR, Arnold: *340 Jahre Franziskaner in Güssing (1638–1978)*. Selbstverlag des Franziskanerklosters, Graz, 1980. 236–269.; PUMM, Liesbeth: *Die Klosterbibliothek Güssing. Ein Zeitzeuge der Reformation und Gegenreformation im burgenländischen Raum*. Diplomarbeit an der Univ. Wien, 1992.

Már Batthyány Boldizsár (1537–1590)³ idején is számos exuláns érkezett a németújvári udvarba. A karintiai és stájerországi protestáns menekültek Németország felé haladtukban megálltak a lutheránus főúr birtokain, és minden bizonnyal a szükség kényszerítette őket, hogy könyveik egy részét eladják. Vagy, cserébe a szíves vendéglátásért, néha munkalehetőségért, könyveket ajándékoztak a családi könyvtárnak, illetve a főúr által patronált protestáns iskolának. Néhányukat tulajdonosi bejegyzéseik alapján ismerjük: Jakob Radkespurge aus Strassgand bei Graz, Jeremias Homberger aus Graz, Matthias Madl aus Ilz. A nagyobb, vallása miatt vándorútra kényszerült csoport azonban – a könyvbejegyzések tanúsága szerint – a harmincéves háború kitörése utáni első években érkezett a Batthyány birtokokra.

A család feje ekkor Batthyány Ferenc (1573–1625) volt, aki apjának lutheránus vallását, a jelek szerint, kálvinistára cserélte.⁴ Meg kell rögtön jegyeznünk, hogy a nyugat-magyarországi területen a két protestáns vallás egyházi elkülönülése véglegesen csak a XVII. század elején történt meg.⁵ Ekkor a Batthyány udvarban tevékenykedő lelkészek többsége a helvét irány mellett döntött. Koltai András a Batthyány Ferenc halálát követő időszakot (Ádám fia katolizálásáig) „Evangélikus fordulat”-ként mutatja be, utalva arra a vitára, amely a helvét irányultságú férj, és az egyértelműen lutheránus feleség között volt.⁶

Batthyány Ferenc könyvtárát gyarapító tevékenységéről az a hagyományos kép él a szakirodalomban, hogy gondot viselt a könyvekre, de apjának bibliofil hajlama hiányzott belőle.⁷ Balassi Bálinttal való kapcsolata, barátságuk, a költő verseinek felhasználási módja természetesen joggal sejteti, hogy apjához hasonlóan művelt lehetett.⁸ Sajnos nem maradtak fenn levéltári dokumentumok a családi és az iskolai könyvtár gyarapodásáról, feltűnő azonban, hogy nagyon sok könyv (közel 500) Batthyány Ferenc idején került az iskolai gyűjteménybe. Ezek egy része csehországi provenienciára utal.

A csehországi könyveknek a családi bibliotékába kerülése teljesen természetes, hiszen 1607-ben Batthyány a cseh főnemesség egyik legjelentősebb családjából, a Lobkoviczból nősült. Felesége, Lobkovicz Poppel Éva (1585?–1640) a család Poppel ágának lutheránus alágából származott. Ez az ág már a Széchy családdal is rokonságban állt. A németújvári és a rohonci udvarban több stájer, vagy cseh főnemes család leányai nevelkedtek (Dietrichstein, Lamberg, Mansfeld), számuk különösen a fehérhegyi csata után nőtt meg, amikor sok főnemesnek is menekülnie kellett Csehországból.⁹

Ugyanígy érkeztek protestáns lelkészek is, akik minden bizonnyal könyveket is hoztak magukkal. A családi könyvtár darabjairól nincsen információnk, de a helyi (Németújvár) protestáns iskola könyvtárában sok csehországi bejegyzésű darab található. Nem tudjuk persze, hogy ezek egykori

³ IVÁNYI Béla: *Batthyány Boldizsár, a könyvbarát*. In: *A magyar könyvkultúra múltjából. Iványi Béla cikkei és gyűjtése*. Sajtó alá rend. HERNER, János–MONOK, István. JATE, Szeged, 1983. /Adattár XVI–XVIII. századi szellemi mozgalmaink történetéhez. 11./ (alább: ADATTÁR 11.) 389–435.; Előkészületben: MONOK István–ÖTVÖS Péter–ZVARA Edina: *Batthyány Boldizsár könyvtára*. Bp.–Szeged, 2003, OSzK–Scriptum Rt. /A Kárpát-medence koraiújkori könyvtárai. Bibliotheken im Karpatenbechen der frühen Neuzeit. VIII./

⁴ KOLTAI András: *Batthyány Ádám és könyvtára*. Bp.–Szeged, 2002, OSzK–Scriptum Rt. /A Kárpát-medence koraiújkori könyvtárai. Bibliotheken im Karpatenbechen der frühen Neuzeit. IV./ (alább: KOLTAI 2002.) 5–12.

⁵ A helyzet átfogó jellemzésére lásd: KOKAS Károly: *Könyv és könyvtár a XVI–XVII. századi Kőszegen*. Szeged, 1991. /Olvasmánytörténeti Dolgozatok III./ 15–22.

⁶ KOLTAI 2002. 16–20.

⁷ KOLTAI 2002. 8–12. foglalja össze az eddigi szakirodalmat.

⁸ Balassi Bálint összes művei. I. Sajtó alá rend. ECKHARDT Sándor. Bp. 1951. 397.

⁹ KOLTAI 2002. 11–12.

tulajdonosai személyesen is voltak-e a Batthyány-udvarban, vagy esetleg egyikük hozott több könyvet magával, a számottevő jelenlét mindenképpen feltűnő. Ilyen nevek: Adam Scheurlius „Pastor Exul ex Hosterlitz”, Friedrich Schrötter aus Budweiss, Benedictus Dresingius, Laurentius Biernus, Hanns Kurtz, vagy Andreas Labocher.

Egy másik exuláns kör kitapinthatóan Ober-Bayern, illetve Ober-Pfalz területéről érkezett a XVI. század második felében, majd a harmincéves háború kitérőesekor. Valószínűleg ők hozták magukkal az egyéb bajorországi bejegyzéseket is tartalmazó köteteket. Olyan neveket említhetünk közülük, mint Leonard Kröll aus Moosberg (Mosbach?), aki Szalónakon lelkészi állást is kapott,¹⁰ az ambergi Johannes Aelfens, a nürnbergi Melchior Apelius, aki ugyancsak alkalmazást nyert mint lutheránus lelkész Kirchdorfban,¹¹ a hammelburgi Philipp Jakob Bohrinus. Ober-Pfalzból említhetjük a pleisteini Michel Heckelt, illetve az Ebersdorfban lelkészként letelepedő pressathi Johann Kornmann.¹² Pfalzból a Vohenstrauszból érkezett Johannes Glacianust és Martin Koscht (Cosch).

De jöttek még továbbra is Stájerországból (Martin Grueler aus Judenburg), Sziléziából (Peter Neubert) és Thüringiából is: az erfurti Johannes Schmücknek húsz könyve található ma a gyűjteményben.

Kétségtelen azonban, hogy legérdekesebb az a gyűjteményi rész, amely württembergi provenienciájú, tulajdonosaik közül is kiemelkedik az egyébként sziléziai Peter Neubert és Johann Jacob Knaus (Cnaus). Miután csak kettejük esetében bizonyítható, hogy személyesen is jártak Magyarországon, elvileg feltehető lenne, hogy a többi württembergi bejegyzésű könyvet, ők hozták magukkal, ám ezt a források nem igazolják. A hét württembergi, illetve Württemberg környéki név a következő:

Anton Frey, Johann Jacob Frey, Daniel Höffer, Nicolaus Haselmeyer, Jakob Müller (Molitor), Abraham Schwägerlin és a már említett Johann Jacob Knaus. Legbizonytalanabbak Daniel Höffer esetében vagyunk, mert három könyve közül kettőn csak a monogramja szerepel (DH) super ex librisként, egy esetben bejegyzése is, ami gmündinek mondja. Gmünd a német nyelvterületen számos található, Stájerországban egy, Bajorországban éppen hat, de Württembergben is ismerek kettőt. A super ex libris és a bejegyzés szerint Höffer a XVI–XVII. század fordulóján élt.¹³

Bizonytalanak kellene lennünk a Frey testvérek¹⁴ esetében is, hiszen ők az akkor szabad birodalmi város (ma bajorországi) Lindauból valók, és Lindau is több található szerte Németországban és Ausztriában. Ők a XVI. század második felében éltek, és könyveik (68 kötet, 165 mű!) felte-

¹⁰ Ő már az 1560-as évek végén érkezhetett, könyvét Beythe András szerezte meg (vásárlás?), aki a németújvári iskolára hagyta: CORVINUS, Antonius: *Colloquia theologica, libri tres*. Strassburg, 1538/1540, Wolfgang Caephaleus, – Güssing, 3/53

¹¹ Öt könyve maradt ránk, a bejegyzésekből láthatóan 1620 körül érkezhetett Magyarországra (Güssing 6/133, 8/55, 8/171, 8/189, 9/77)

¹² Batthyány Boldizsár idején érkezett, könyveit Beythe András szerezte meg (Güssing 4/21, 7/205, 8/101).

¹³ SIGEL, Christian: *Das evangelische Württemberg. Seine Kirchenstellen und Geistlichen von der Reformation an bis auf die Gegenwart*. (Maschinenschrift, 1913) I–XXII. Bde. (alább: SIGEL) nem ismer Höffert Gmündben, de Jakob Höffer (megh. 1585) nevű lelkészt Alttestadtban igen. Továbbiak: Joachim Höffer (megh. 1610), lelkész Jungingenben, Gottfried Höffer (szül. 1556), lelkész Dobelben, 1580, Altburgban 1584–1601. Tehát egy Höffer lelkészcsalád ismert Württembergben.

¹⁴ SIGEL ismer egy Frey nevű lelkészcsaládot Württembergben, de Antonius nem. Ám Jakob I. Frey (lelkész: Dürrenz 1542, azután Dachtel 1551–1566) kálvinizmus gyanújába keveredett. Johannes Frey kórházi lelkész volt Reutlingenben 1558–1563. Ezen kívül a lindau lelkész, Matthäus I. Wegelin (1601–1663) a Frey családból választott feleséget magának. (Vö. BURGER, Helen: *Pfarrerbuch Bayerisch-Schwaben (ehemalige Territorien Grafschaft Oettingen, Reichsstädte Augsburg, Donauwörth, Kaufbeuren, Kempten, Lindau, Memmingen, Nördlingen und Pfarreien der Reichsritterschaft in Schwaben)*. München, 2001. 229.)

hetően a következő úton érkeztek Németújvárra: Johann Jacob Frey orvosdoktor volt, és bátyja Antonius örökölte talán könyveit, illetve beszerezte a sajátjait, főként az 1570-es, 1580-as években. Antoniusnak talán jó barátja lehetett az 1585-ben elhunyt idősebb Peter Neubert (alias Leorinus Leobergensis), aki a sziléziai Löwenbergből való lelkész volt. Lelkészként szolgált a sziléziai Wolauban is. Antonius Freyjel való jó barátságára utal, hogy fia, Peter Neubert Junior „Com-pater”-ként említi Freyt az egyik könyvbejegyzésében (1599).¹⁵ Ez utóbbi fiú 1560-ban született és 1620-ban halt meg Németújváron, ahol sírköve ma is látható.¹⁶ A Frey testérek könyvei közül 19 kötetben található meg az ifjabb Neubert kézjegye. Olyan könyvet, amelyikben csak valamelyik Neubert bejegyzése olvasható és a Frey testvéreké nem, 16-ot találtunk. Feltételezzük, hogy az ifjú Neubert ajándékba vagy örököül kapta Antonius Frey könyveit, és magával vitte azokat Németújvárra. Nem tudjuk, hogy milyen céllal hagyta el hazáját, Sziléziát, de elképzelhető, hogy a harmincéves háború kitörése, a sziléziai protestáns egyházak zaklatása indította erre. Az sem kizárható, hogy együtt érkeztek Antonius Freyjel, de erre közvetlen bizonyítékunk nincsen.

Miért gondoljuk, hogy a Frey család a Württemberggel szorosan együtt élt Freistadt Lindauból való volt? A könyvek közül feltűnően sok a tübingeni, heidelbergi kiadású, illetve a közeli Bázél és Strasbourg szerepel még sokszor a kiadás helyekét. Persze ezeket bárhol beszerezhetette. Egy Lyonban kiadott antik joggyűjtemény-kötet azonban az ő bejegyzésén kívül, a következő super ex librist viseli: egy ovális vaknyomásos bélyegző, amelynek körirata: „CHRISTOFF bezw. LUDWIG HERTZOG ZV WIRTEMBERG VND THECK VON GOTTES GNADEN. 1583.” Igaz, ezt a könyvet másutt is vehette Antonius Frey, ám Württembergre utaló jel még az is, hogy három könyvét a cannstadi Nicolaus Haselmeyertől vette, így Haselmeyer könyvei is a nyugat-magyarországi kolostorba jutottak. Haselmeyer pedig 1556-ban született Cannstadtban, Tübingenben lett magister 1576-ban, Göppingenben volt diakónus 1578-ban, és ugyanitt lelkész 1582–1583 között.¹⁷

Időzzünk el röviden a Frey–Neubert könyvtári egység tartalmi jellemzésénél. A könyvek száma 84 (68 Frey és 16 csak Neubert), amelyek – köszönhetően a számos egyetemi tézis füzetnek – 206 művet rejtenek. Johann Jakob Frey orvos könyvtárából 6 kötet származik, ezek egy kivételével kézikönyvek (görög–latin szótár, Calepinus, Anton Schor két latin nyelvi teaurusza). Az egy kivétel Lucas Oslander egyik jezsuitaellenes írása.¹⁸ A nem teológiai könyvanyag Antonius Frey könyvtárában alig bővebb az elmondottnál. Vásárolt még 4 kötet Aristotelészt,¹⁹ egy Justinianust (bár lehet, hogy csak ezért, mert a herceg könyvtárából való volt),²⁰ Hermann Ulner német–latin szöveggyűjteményét egybekötve Johannes Sleidanusnak a négy birodalom elméletéről szóló munkájával.²¹ A nem teológiai könyvek további részében csak az ifjú Peter Neubert bejegyzése látható. Nem sok kötetről van szó, Caesar, Cicero, Seneca, Lorenzo Valla és egy *Epitome Sapientiae*. Valamennyi régi, XVI. század eleji kiadású kötet.²² Ezekhez csatlakozik egy Lienhardt Brunner-féle

¹⁵ Güssing 2/20, A „compater” jelentése persze nem egyértelmű. Lehettek tagjai olyan csoportnak, ahol ez a megszólítás volt szokásban, de lehetett atyai jóbarátja is a compater-ként említett személy.

¹⁶ A dátumokat a könyvbejegyzésekből vettük. Ezek a bejegyzések megjelennek: MONOK István–ÖTVÖS Péter–ZVARA Edina: *A németújvári protestáns iskola könyvtára*. Bp.–Szeged, 2004, OSzK–Scriptum Rt. /A Kárpát-medence kora újkori könyvtárai. – Bibliotheken im Karpatenbechen der frühen Neuzeit. X./

¹⁷ SIGEL, Göppingennél (alfabetikus a rendje).

¹⁸ Güssing 4/296, 5/105, 153, 6/49, 138, 209.

¹⁹ Güssing 5/31, 6/46, 158, 8/247.

²⁰ Güssing 2/31

²¹ Güssing 5/109

²² Güssing 3/14, 173, 221, 5/13, 8/134.

német bibliai konkordancia, és az egyetlen katolikus könyve, Haimo von Halberstadt homiliái,²³ illetve Paul Weidlernek egy, a prágai zsidókról írt, Bécsben kiadott traktátusa.²⁴

A Frey–Neubert-könyvtár összes többi kötete lutheránus teológia. Kézikönyvek, és nagyon sok, főként tübingeni és wittenbergi disputációs füzet. Kevés a lutheránus teológia első generáció-jához tartozó mű. Elsősorban Jacobus Andreae, Johann Wiegand, Jacob Heerbrand, Lucas Osian-der és Johann Brenz művei vehetők kézbe: A formula concordiae kialakítása körüli viták, a helvét teológusokkal, a szélsőséges protestánsokkal és a jezsuitákkal folytatott disputák. Ami nem ebbe a körbe tartozó mű, az csaknem mind bibliakommentár.

A dornstetteni Jakob Müller (alias Molitor) három könyve található Németújváron. Származása bizonyosan „Dornstettensis Wirttembergicus”, hiszen egyik könyvében így nevezi magát, ezenkívül karlsdorfi, majd „weyden”-i lelkész. Sajnos Karlsdorf és Weiden is rengeteg található a német nyelvterületen, igaz Württembergben is, ha a latin szövegben szereplő „Weydensis” Weidenbachra németesítjük. Sem Frey-, sem Knaus-bejegyzés nem található abban a három könyvben, amelyikben az ő neve szerepel, így nem állíthatjuk, hogy akár Knaus, akár Frey vagy Neubert vitte magával. A württembergi lelkészek életrajzi dátumaira fő forrásunk, Sigel azonban nem ismer olyan Müller családot, amelynek tagjai dornstetteniek lettek volna. Egy Jakob Müller mindenestre 1605 és 1607 között Oberholzheimben lelkész volt.²⁵

A pfullingeni Abraham Schwägerlin könyvét 1608-ban Johann Jacob Knaus vásárolta meg, aki pedig személyesen hozta magával Magyarországra.²⁶ Knaus minden bizonnyal Pfalz eleste után indult vándorútra, és így jutott el a Batthyány-udvarba, ahol Batthyány Ferenc személyében támogatót talált. A főúr borostyánkői birtokán a német protestáns gyülekezet lekipásztori gondjait bízta rá, 1625-ben még ebben a tisztségben találjuk.

A patrónus főúr 1625. szeptember 13-án hunyt el, temetése nagy pompával történt. A halálakor tartott prédikációk jegyzéke fennmaradt. Eszerint 20 magyar, 17 német és 5 horvát nyelvű prédikáció hangzott el. „Reverendus dominus Magister Johannes Jacobus Cnaus, Minister Ecclesiae Pernstaniensis tractavit thema: Ex 2do Samuel 3. v. 34. Du bist gefallen, wie mann für bösen Buben fellet etc.”²⁷

Knausnak eddig 85 könyvét azonosítottuk (280 mű!). A bejegyzésekben „Sulzensis”-nek, „Sulza-Neccaricus”-nak vagy „Sulza-Wirttembergicus”-nak mondja magát. „Pro studiis” 1610-ben vett könyvet (Giovanni Gioviano Pontano, Konrad Celtes), „Sacrae Theologiae Studiosus”-ként 1612 és 1615 között nevezi magát. Ugyanebből az évkörből ismerjük meg két barátjának a nevét: Johannes Glacianus és Martin Schachtner. 1622-ben Johann Jacob Remboldtól kapta ajándékba David Chytraeus *Historia Saxoniae* című művét (Lübeck, 1590). Magyarországon „patronus”-ának említi Jobbágy Mihályt, aki a Batthyány család familiáriusa és egyes birtokainak tisztartója volt. Ez a bejegyzése 1623-ból származik, feltehető tehát, hogy ekkor már Magyarországon volt. A legtöbb dátummal ellátott könyvbejegyzése 1622–1623-ból származik. Ebből arra következtetünk, hogy tudatosan

²³ Güssing 6/181, 5/184 (Haimo)

²⁴ Güssing 2/23

²⁵ SIGEL Oberholzheimnél, igaz, ennek a Jakob Müllernek „von Memmingen” szerepel a nevében.

²⁶ SIGEL két Abraham Schwägerlint ismert (apát és fiát). Az apa Weinsbergben született 1545-ben, számos helyen volt Württembergben lelkész, Pfullingenben 1610 körül halt meg. A fiú 1590-ben Pfullingenben született és 1671-ben halt meg. Sok helyen szolgált, életrajza jól dokumentált.

²⁷ Vö. A körmendi Batthyány-levéltár reformációra vonatkozó oklevelei I. 1527–1625. Iványi Béla anyaggyűjtése. Sajtó alá rend. SZILASI László. Szeged, 1990. /Adattár XVI–XVIII. századi szellemi mozgalmaink történetéhez. 29/1./ 322–329.

készült Európának a könyvbeszerzés lehetőségeiben szegény vidékére, vagyis Magyarországra. Ugyanakkor tudunk vásárlásáról 1624-ből és 1625-ből is, vagyis borostyánkői lelkészként is szerzett magának könyvet. Christoph Sigelnek a württembergi evangélikusokról frott könyvből tudjuk, hogy Knaus, Batthyány Ádám²⁸ katolizálása után visszatért Württembergbe, lelkészkedett Tumlingenben, Dornhanban és Aldingenben, ahol 1638-ban meghalt.²⁹

Knaus fennmaradt könyvanyagának tematikus elemzését e keretek között csak általánosságban végezzük el. Iskolai használatú könyveiről (logica, dialectica, rhetorica) meg kell állapítani, hogy színvonalas korszerű anyag (Bartholomaeus Keckermann, Johann Heinrich Alsted etc). Az oktatásban is használt latin klasszikusok modern, XVI. század végi vagy XVII. századi nem iskolai kiadásban voltak meg neki (Cicero, Horatius, Plautus), jelezve, hogy esetleg szépirodalomként, illetve morálfilozófiaként is olvashatta. A filozófia szerényen képviselteti magát, de az szinte kizárólag erkölcsan. Feltűnő a kortárs latin és német szépirodalom jelenléte (versek, drámák).

Történeti érdeklődése a napi, illetve közelmúlt eseményeire terjed ki. A protestáns történetfilozófia alapművei (Johann Carion, Caspar Peucer, Philipp Melanchthon) mellett a csehországi eseményekről, a harmincéves háborúban egymás ellen küzdők béketerveiről olvasott szívesen. Emellett korszerű politikaelméletet, például Christoph Besold munkáit.

A teológia egyoldalúan ortodox lutheránus e kis gyűjtemény tükrében, ami vitairat, az éles hangú polémia a kálvinizmussal és a jezsuitákkal. Magától értetődő az, hogy a gyakorlati teológia (katekizáció, beszédgyűjtemények, agendák, egyházi rendtartás) képviselve volt könyvespolcán. A leginkább érdekes azonban – és talán Németország elhagyásában is szerepet játszott –, hogy Knaus két hallatlanul érdekes kolligátumkötetet is magával hozott Németújvárra: egy rózsakeresztes iratok, illetve egy weigelánus traktátusokat tartalmazó gyűjteményes kötetet. Talán az arab nyelv iránti érdeklődése sem véletlen. Nem kívánjuk túlértékelni ezt a tényt – a kolligátumkötetek meglétét –, hiszen lehet ez annak is tanúsága, hogy nyitott értelmiségiként érdekelte a korban az érdeklődés középpontjában álló társaság, illetve irodalom.³⁰ Óvatosságra utal a Weigel egyik munkájában feltehetően az ő keze írásával olvasható a következő bejegyzés is: „NB. Wer will Weigelium lesen, der sehe auf seinen Geist das er nicht verführt, und hindern Enthusiatischen Denckhfelds ofen gebracht werde, dann seine schriften nichts dann Lauter Enthusiasterej, vnd eine geistliche fantasterej sein. Er ist eins seltzamen Geistes kind. Er vndd seine schwärmesgenossen Lehren Vil vom Inneren menschen, aber am eussern seind keine bekertene Leut. In Iesu Christo Salvabor.”³¹

A rózsakeresztes kolligátum 11 tagból áll,³² Johann Sivert, Valentin Weigel, Stefano Guazzo, Thomas Naogeorgius, Ludovicus Helmbold, Caspar Eurymachra, Julianus de Campis, Theophil Scheichart irataiból állították össze. Emellett Valentin Weigel külön két kötettel is képviselteti magát: az egyikben négy kisebb műve található, a másik egy beszédgyűjteménye.³³ Elképzelhető

²⁸ Batthyány Ádámról a legátfogóbb, a könyvtár történetét részletesen elemző munka, bibliográfiával: KOLTAI 2002.

²⁹ SIGEL lelkészek alfabetikus rendjében: Knauss

³⁰ Vö. A Weigel-művek soproni jelenlétéről írt értékeléssel: NÉMETH NOÉMI-SCHAFFER Andrea: *Adalékok a tübingeni heterodoxia nyugat-magyarországi kapcsolataihoz az 1620-as években.* = MKSz 1996. 223–233.

³¹ *Kirchen Oder Hauspostill Uber die Sontags und fűrnembsten Fest Evangelien durchs gantze Jahr aus dem rechten Catholischen und Apostolischen Grunde und Brunnen Israelis vorgetragen und gepredigt.* Durch M. Valentinum Weigelium. Neuenstatt, 1617, Johann Knuber, Gűssing 8/200

³² Gűssing 8/130

³³ Gűssing 8/156, 200

az is, hogy Knaus Württembergben összeütközésbe került saját egyházával, ezért kényszerült elhagyni hazáját, de az is lehet, hogy nincs összefüggés szélsőségek iránti érdeklődése és magyarországi tartózkodása között. A XVII. század első évtizedeiből származó többi könyve ugyanis határozottan ortodox lutheránus teológiai anyag. Ettől függetlenül azt hiszem, hogy érdemes ezen a nyomon továbblépni, és a Batthyány Ferenc udvarában megfordult exulánsok (stájerok, csehek, pfalziak, bajorok sziléziaiak stb.) életrajzának alaposabb feltárását sem érdektelen elvégezni.

MONOK ISTVÁN

Ecsedi Báthory István bibliájáról. Az 1546-os bázeli kiadású Münster-féle híres biblia (*Hebraica Biblia, latina planeque nova Sebastian Munsteri tralatione, post omnes omnium hactenus ubius gentium aeditiones evulgata, et quod fieri potuit, hebraicae veritati conformata: adiectis in super e rabinorum commentariis annotationibus haud poenitendis, pulchre et voces ambiguas, et obscuriora quaeque loca elucidantibus.*) alább bemutatandó példánya az Országos Széchényi Könyvtár újabb beszerzései közé tartozik.¹ A kötet nem teljes, a Királyok II. könyvének 24. fejezetével szakad meg. A 20×29 cm nagyságú kötet így (a számozatlan bevezető lapokat is idevéve) összesen 740 oldal terjedelmű, az elején teljesen ép; s mint ismeretes, az olvasóhoz szóló ajánlás és Münster bevezetője után két hasábian szedve, párhuzamosan adja a héber és a latin szöveget.

A szakemberek előtt az is jól ismert, hogy az első ízben 1534/1535-ben Bázelen kiadott héber-latin biblia jelentékeny módon befolyásolta a magyarországi – elsősorban protestáns – exegetikai és hitvitairódalom alakulását, a magyarországi recepcióval foglalkozó szakirodalom rámutatott a mű kivételes fontosságára²: Sebastian Münster (1489–1552) hebraista az első olyan protestáns szellemben fordító Ószövetség magyarázó, aki immáron a rabbinikus forrásokra is komoly filológiai igényrel épít munkájában³. E nagyhatású mű hazai recepciójáról további adatokat szolgáltat e mostani példány⁴, amelynek fontos tulajdonosaira, s közöttük Ecsedi Báthory István országbíróra Földesi Ferenc hívta fel a figyelmünket. Az alábbiakban a tulajdonosok teljességre törő számbavételével és a legfontosabb margináliák közlésével szeretnénk rámutatni e kötet valóban rendkívüli fontosságára. Lássuk tehát először a possessor-bejegyzéseket:

A kötéstábla külső oldalán, a bőrrrel bevont, sarokvasalatos címlapon nagybetűs emlékeztető: [...]**je YRATTAM enn FELL AZ BATORIAK GENEALOGIAIOKNAK EGI REZET:**, valamivel

¹ Jelzete: Ant. 1253. OSzK Lelt. Sz. 412/32/1992

² Többek között Melius Péter és Károlyi Gáspár munkáinak egyik legfőbb forrása volt. L. a témáról bővebben DÁN Róbert: *Humanizmus, reformáció, antitrinitarizmus és a héber nyelv Magyarországon*. Bp. 1973. /Humanizmus és reformáció, 2./

³ Abraham Ibn Ezra XII. századi exegeta kommentárjai; a vele vallásfilozófiai téren több ponton hasonló nézeteket valló, mindazonáltal a középkori zsidó bölcselet téziseit, valamint vallási doktrínáinak rendszerét egészében összefoglaló Maimonides (1138–1204) művei éppúgy a nélkülözhetetlen források közé tartoznak, mint a polemikus szellemben tevékenykedő nyelvész-exegeta David Kimhinek (1160?–1235?) a radikális – leginkább a szentháromságot megkérdőjelező – irányzatokra is igen nagy hatást gyakorló magyarázatai; nem utolsó sorban pedig Münster héber tanító-mestere, az itáliai humanista zsidó Elija Levita (1486–1549) grammatikai munkái.

⁴ A címlap alsó harmadában apró betűvel szedett mondat ad tájékoztatást erről az 1546-os kiadásról: *Accesserunt in hac secunda aeditione multae novae annotationes, praesertim in Pentateucho, atque in multis locis textus clarior redditus est, et hebraicae veritati magis quam antea conformatus.*

lejjebb pedig: [...]EUS Ag[...] [...]O⁵. Az olvasók valamelyike praktikusán a BIBL[...] SEB[...] MVNS[...]ER felirattal látta el a gerincet.

E sok tekintetben persze rejtélyes megjegyzést követően magában a kötetben az alábbi tulajdonosokra vonatkozatható beírások olvashatók (ezeket időrendben közöljük):

1. A kötéstábla belső oldalán az alábbiakban még említendő exlibrisek alatt XVI. századinak látszó kéz jegyezte be a következőt: NB. Sigismundus Bathorj habuit hunc libr[um]. Talán e mondat alapján kerülhetett a hátsó kötéstábla belső oldalára – a tanulmányban még többször említendő Ecsedi Báthory István kézjegye (Stephanus de Bathor S. B. Manu Propria) alá – az a XX. századi, ceruzás kéztől származó megállapítás, amely szerint Bathori Zsigmond kézírása lenne az, amely – mint erről bőven szó lesz még – minden kétséget kizáróan Ecsedi Báthoryé.
2. Bár a Báthory Zsigmondra vonatkozó fenti bejegyzés mellett dátum nem szerepel, a legészszerűbbnek az a hipotézis látszik, hogy az őt követő második tulajdonosnak tekintjük Ecsedi Báthory Istvánt, aki a kötetben több helyütt otthagyta jól ismert C. S. B. (Comes Stephanus Bathory) monogramját, s ezeken kívül az alábbi datált bejegyzése is olvasható: aestate ab hinc tertio deus me. Sic custodivit in morbo meo repenti no, ut ego fateor me reductum esse a deo ex infoerno in feriorum. Hoc est a morte quoque liberavit et etiam ab omnibus proistam corporum que spiritum eripuit custodivit. C S B 1601...⁶
3. 1684-ből való a következő feljegyzés: Coetus habet Hebraicus liber⁷. Semmi nem utal azonban arra, hogy milyen gyülekezetről lehet szó.
4. Tulajdonosként van megjelölve a szatmári iskola az alábbi két bejegyzéssel: Liber Scholae Szathmarinae Anno 1720. (a 82. oldalon, a lap tetején); Liber Scholae Illustris Szathmarinae quem si quis evolvat prodest si plura revolvat 1720 die 24 April (a 413. oldalon)⁸
5. Az 1757-es esztendőből származik a következő, a címlapra írt possessori bejegyzés: Francisci Biri Anno 1757. 6. Junii Debr. Symb. Psal. XXXVII. 3. (megismétli a 341. oldalon).
6. Az erősen roncsolódott belső kötéstáblán ez áll: Liber rex Ca[...] Joa[...] Mak, alatta: Emptus a Cl. Domino Prof. Laszlo Bardotz seniori Joanne [...] rashelyi Contrafe [...] Anno 1793 29 Martii. Egészen lent pedig: Joannus Mak anno 1793.
7. A címlapra van feljegyezve egy jóval későbbi kéz írása: A losonczy Ref. Lyceumé, Jegyz. 1853. Szomolnokj mp.
8. A belső kötéstáblán található egy nyomtatott ex libris Kyberus Genge és Elias Acensis nevekkel, évszámhoz azonban nem köthető.

A possessorbejegyzések mellett természetesen más jellegű margináliák is indokoltá teszik a szöveg tanulmányozását. Ezek túlnyomó része Ecsedi Báthory István kezétől származik, továbbiak – az íráskép tanúsága szerint – XVIII. vagy XIX. századiak. Ezek többsége bizonyára a fentiekben felsorolt tulajdonosok közül került ki, ám ennek igazolása alaposabb vizsgálatot igényelne, csakúgy, mint annak a néhány héber széljegyzetnek a tanulmányozása, amelyek szintén későbbi kéztől származnak.

⁵ A kéz minden valószínűség szerint Ecsedi Báthory Istváné, a családfának azonban itt nyoma sincs.

⁶ Noha Ecsedi Báthory maga csak e helyütt adja meg a bejegyzés dátumát, más adatokból lehet következtetni arra, hogy hozzávetőleg milyen időintervallumban használhatta a kötetet, l. később.

⁷ L. a kötet 139. oldalát.

⁸ Egy 1720-ból fennmaradt iskolai könyvjegyzékben valóban szerepel a kötet. L. *Partiumi könyvesházak*, sajtó alá rendezte MONOK István. Bp.–Szeged, 1988. 365–373. /Adattár XVI–XVIII. századi szellemi mozgalmaink történetéhez, 14./

A továbbiakban tehát ezekkel egyáltalán nem foglalkozunk, hanem figyelmünket a legtermékenyebb és legjelentékenyebb margináliáiróra, Ecsedi Báthory Istvánra koncentrálnak. Csak emlékeztetünk arra, hogy a legendás országbíróról van szó, akit közeleti funkciója (II. Rudolf országbírója, Szabolcs, Szatmár és Somogy vármegyék főispánja), a tizenöt éves háborúban és a Bocskai szabadságharcot megelőző politikai útkeresésben betöltött szerepe, családjának társadalmi rangja, vallásossága és egyház-szervezői tevékenysége okán a királyi Magyarország egyik legtekintélyesebb és művelődéstörténeti szempontból leginkább figyelemre méltó protestáns főuraként kell számon tartanunk.⁹ Jól ismert az is, hogy fennmaradt írásai (különösen meditációi¹⁰) olyan eszmetörténeti tanulságokkal is szolgáló irodalom- illetve műfaj történeti kérdéseket vetnek fel, amelyek még korántsem kapták meg a végleges választ, s ennek keresésében talán még éppen ezek a margináliák is segítségünkre lehetnek.

Legtöbb esetben a szöveg latin nyelvű hasábjában aláhúzások tanúskodnak arról, hogy az adott vers különösen foglalkoztatja az országbíró. Ha a hely engedi, közvetlenül a kijelölt rész mellett kezdi az írást, néhol azonban már a lap túldalán folytatja. Latinul és magyarul egyaránt ír, sőt, latin sorait gyakran rögtön a következő mondatban magyarázza is.¹¹ Hosszabb dolgozatot és technikaiilag kifinomultabb dokumentációt igényelne minden aláhúzás vagy a szöveg hely fontosságára utaló egyéb, esetenként igen lakonikus, többnyire egy-egy szó odavetésére korlátozódó megjegyzés alapos teológiai értelmezése. Ezért ettől e helyütt el is tekintenénk, de feltétlenül hangsúlyozandó a következő: a nagyúr láthatóan koncentrált figyelemmel olvasta el e híres biblia előszavát, amely közismerten rendkívül fontos gondolatokat tartalmaz a különféle sensusok (értelmek) egymáshoz való viszonyáról. A szentháromságtannal foglalkozó értekezése¹² szempontjából is hasznosíthatónak látszik, hogy kedvét leli ezek elkülönítésében: „Mindketto zep ertelem” olvashatjuk az előszóhoz frott egyik margináliában. Másfelől a Münster megoldásait a Pagninus-féle bibliával összevető megjegyzésekre utalnánk: a részletek felemlegetése nélkül is állítható, hogy egészen kivételes elmélyültségről tanúskodik a héber textus eme két európai szakértőjének együttes mérlegelése.¹³ Mivel a héber textushoz magához nincsenek megjegyzései, nem mernénk állítani, hogy alapos héber ismeretekkel rendelkezett, de a tájékozódás igénye mindenképpen figyelemre méltó. Ezek sok tekintetben más megvilágításba helyezik a szentháromságról frott traktátus megítélését is.

⁹ A róla szóló eddigi legrészletesebb életrajzi összefoglalás: RMKT XVII/1., 574–580. (KLÁNYI Tibor) Az utóbbi évek szakirodalmáról I. *Ecsedi Báthory István végrendelete 1603*. Bevezetéssel közreadja VADÁSZ Veronika, Szeged, 2002. 5–6. /Fiatál Filológusok Füzetei Korai Újkor, 1./

¹⁰ *Ecsedi Báthory István meditációi*. Sajtó alá rendezte ERDEI Klára és KEVEHÁZI Katalin, Bp.–Szeged, 1984. /Adattár XVI–XVII. századi szellemi mozgalmaink történetéhez 8./

¹¹ Az alábbiakban – a nagyúr jegyzetelési eljárását illusztrálandó – néhány rövid margináliát közlünk. Először a kötet megfelelő oldalszámát, majd azt a caputot és verset tüntetjük fel, amelyhez a reflexió leginkább köthető. A bibliai locust a bal oldali hasábjában a Münster-féle latinnal és magyarul, a vizsolyi biblia facsimile kiadásának nyomán adjuk. Meg kell jegyezni, hogy helyenként nincsenek az aláhúzások mellett olyan megjegyzések, amelyek egyértelművé tennék, hogy pontosan mire is reagál. Ilyen esetben csak a fejezet vagy a fejezetek számát adjuk meg, a szöveget nem. Amennyiben a hozzáfűzés Münster kommentárjához tartozik, úgy annak szövegét mellékeljük. A széljegyzeteket jobb oldalt, a bibliai szöveg mellett közöljük. A latin részeket a latin helyesírásnak megfelelően átirva, a rövidítéseket jelzés nélkül feloldva közöljük. Az átirás (a tulajdonnevek helyesírásától eltekintve) betűhív, a benne alkalmazott jelek a következők: (...) a nagyúr saját zárójele; [...] pár betűs olvashatatlan rész.

¹² *Traktátus a szentháromságról*. In: *Ecsedi Báthory István meditációi...* 169–219.

¹³ Ami az általa forgatott bibliafordításokat illeti, leggyakrabban az első jelentős – és a protestáns felekezetek számára irányadó – héber bibliafordító Sanctus Pagninust (+1541) hivatkozza, de használja a Vulgátát is. Nem kizárható az sem, hogy a francia református teológia nagyjának, Franciscus Juniusnak (1545–1602) munkáit is ismerte.

Az országbíró által a Münster biblia hasábjaira rótt sorok azonban korántsem egyneműek. Többféle témájú és hangvételű bejegyzésekből áll össze: a híresen istenes nagyúr fohászos elmélkedő sorai és az eruditus prédikátorok tanításait nagy buzgalommal tanulmányozó autodidakta hittudós teológiai fejtegetései éppúgy helyet kapnak a margón, mint Erdély és a Partium aktuális politikai-társadalmi helyzetéért, valamint a nagynevű család fennmaradásáért aggódó, országos tisztet betöltő Báthory panaszkodó moralizálásai. A következőkben az előbbi, elmélkedő típusból közöljük a legfontosabbakat, köztük egy latin nyelvűt is.

– Bibliabeli megnyilvánulásainak egyik csoportját tehát az olyan szövegdarabok alkotják, amelyek témájukkal, stílusukkal, lendületükkel, átéltségükkel leginkább a meditációkra és Báthory végrendeletének egyes részleteire emlékeztetnek. Ezek lényegében mélyen megélt vallásosságról tanúskodó fohászok. Alaposabb vizsgálatuk elsősorban a XVI–XVII. századi protestáns kegyességi – azon belül meditációs – irodalom kutatásában hozhat eredményt. Egy jellemző példa a Münster biblia hátsó kötéstáblájának erősen megrongálódott belső oldaláról:

Iram domini portabo quia peccavi ei. Instat tempus Ieremiae:

Cum domine irasceris mei misericordiae ta[...]dare domine
qui dicis vivo ego dicit dominus nolo mortem [...] peccatoris
Sed ut convertatur et habeat vitam a[eternam]
Convertere me facias domine et convert[...] a me
et sanabor salvum me fac et sa[...] lava
me et dealbabor pro nive, Asperg[...] hisopo
et mundabor: Domine propter te propter[...] facias
ut inimici tui ne blaphent[...], qui [...]em tuam.
Alteri non dabis: Illumina deus meus ne [a]bdormiam in morte
qui es vera lux, et da mihi fidem [...]iam recta.
confessionem et conscientiam puram, qui [om]nia pots
concede ut ad finem usque perseverarem [...] salutis
mae qui es trinus et unus: domine deus
observes humiliter oro, si enim obser[...]
si observaveris iniquitatem meam ve mi[...] sustineabit
Cor mundum sea in me deus, et spiritum [...] inn[...]ut
in visceribus meis, neque proicias me [...]
et spiritum tuum sanctum tuum [...]
Reddemini letitiam salutaris tui (quod [...] Jesus
Christus deus et dominus meus) et spiritus [...] in[...]li
confirma me: quod est spiritus sanctus
deus et dominus meus graciouscimus Iustissimus
clementissimus et piissimus:

Stephanus de Bathor [...] scriptis oravit [...] sanctam [...]
S, B, Manu Propria

– Teológiai jegyzetei (döntő többségük ilyen) legnyilvánvalóbban azoknál a locusoknál árulkodnak alapos tájékozottságról, amelyeknél a trinitárius-antitrinitárius viták gyakori teológiai problémái határozottan körvonalazódnak¹⁴. A szentháromság mellett jól felépített gondolatmene-

¹⁴ Ilyen megfontolásból jegyzeteli többek között az alábbi helyeket: 1Móz. 16,13; 18,13; 18,22–23; 19,24; Bír. 2,1.

tekkel érvelő eszme-futtatások többé kevésbé összefüggő darabjai *Traktátus*ában¹⁵ maradtak ránk. Az ott taglalt Szentíráshelyek magyarázatai mellett azonban a Münster-biblia egyes széljegyzetei is figyelmet érdemelnek az egyházának hittételeit szenvedélyesen védelmező Báthory írásainak vizsgálatakor. A kötet 34. oldalán szerepel az alábbi kommentár:

1. Móz. 16,12–13.

Et is erit homo sylvestris manus eius in omnes et manus omnius contra eum. Et illa vocavit nomen domini loquentis cum ea.

Az pedig léssen fene ember. Az ő keze léssen mindenek ellen és mindenek keze ő ellene, és minden ő atyjafiának ellenekbe lakozik. És nevezé az Hágár az Úrnak nevét, ki ő véle szóllott vala.

Hic angelus fuit Iesus Christus, quem Agar invocavit, quem Deum nominat. Pagnines hic vertit sic. Vocavitque Hagar nomen Iehouae qui loquebatur sibi, tu Deus videns me. Itt Iehouanak Istennek mondatik az Angial aki Hagar-rall bezell. Kit Hagar, segichigre is hy, az az imagia &c ergo hic Angelus est Iesus Christus. IEHOVA DEVS C S Batory manu propria

Az alábbi érdekes jegyzet a 38. oldalon található:

1. Móz. 18.

Münster kommentárja:

Ostendunt prophetae in deo pluralitatem personarum, sed non explicant qualis et quanta sit. Reservabatur id gloriae novi testamenti, quod personas expresse notat, quod sit in Deo persona generans, persona generata, et persona ab utraque procedens. Fuit hic articulus de trinitate inclusus in generalem fidem, in qua sancti patres mortui et salvati sunt.

Iollehet zep es pia meditacio¹⁶ ez iam-bortull az hogi misterium sanctae trinitatis ostendatur cum tres sint angeli, de ioll meg kell azt itt latni hogi chiak egy angial mongia ezt num occultabo ab Abrahamo quae ego facio Abrahamys fő es Istenhez illő tizteletett chiak az egi angialnak tulajdonit es chiak azt mongia iehouanak, meeg az euangeliomis meg mutatia ezt aholl igi zoll Christus uronk Abraham optavit videre diem meum, vidit et gavisus est. Touaba mikor az angialok elindulnak Sodoma el uezt-sereys chiak ketten mennek ell, oluasd ioll meg chiak az contextust mind Saraual Abrahamal chiak az egi angial bezill dixit [dominus] deus ad Abraham quare risit Sara &c et ille dixit, silicet deus: non est ita quia risisti &c. Comes Stephanus de Bathor manu propria

¹⁵ L. a 12. jegyzetet.

¹⁶ Az, hogy e helyütt az országbíró a meditáció megjelölést a teológiai okfejtésre alkalmazza, alátámasztja a gyanút, hogy cím nélkül ránk maradt zsoltáros fohászainak Erdei Klára általi meditáció műfajba sorolása felülvizsgálatra szorul. L. ERDEI Klára: *Ecsedi Báthory István meditációi és európai hátterük.* = ItK 1980. 55–69. és Uő: *Modellfejlődés Ecsedi Báthory István prózájában.* = ItK 1982. 620–626.

A vízőzön-történetnek igen fantáziadús és színes magyarázatára bukkanhat az olvasó, ha a kötet 20. oldalára lapoz:

en talam ugi ertenim hogi kell zamlalni az viz özönt attul fogwa mikor be ment Noue az barkaba es negiuen napig esuin az eső es 150 napig araduan az vizek ugian ezen üdö alatt az az 190 nap alatt egeknek uizeknek minden erey meg indultanak hett holnap fele az az 6. die septembris duralt es tartott az aaruiz ha pedig ide tezed az 40 napot mikor az uizek meg zalvan meg nitotta Noue – az barkatt töbet tezen niolc honapnal &c. ertem pedig azt igi hogi tiz holnapig ozlottak az vizekell zellell mynt ollian nagj aradass de Noue [hett auagi] hetedik avagi niolcadik hoba azaz vel in septemb. vel in octobr. zallott ky az barkaboll [iollehet ha] ha marciustoll kezgiuk el az zamlalast, mierzthogi meo iudicio ez uilag es Adamis mense martio teremtett mellj gioniörüseseb ideie az eztendőnek Christus uronkis akor holt meg erettunk, itilem hogi eodem mense akarta Isten buntetni ez uilagott az haladatlansagert ez uegreys inkab teccenek nekem a marcio zamlalnonk chiahogji Noue ki bochianttia az galambott olaiifaagachkat hozz zaiaba ki az özz udökhöz septemberhez octoberhez az mi orzagunkban nem illenek hanem juliushoz de azert in promptu est solucio mert Armenia felette igen meleg föld mierzthogi mostis vadnak orzagok egik masiknall sokal melegebb. Eztis meg mondom jobb uolna netalan az 40 napott mikor Noue meg uitta az barkatt ide nem zamlalni en ugian nemis zamlalom hanem reicalom azokhoz az holnapokhoz melliek ez het [uagi többed] holnapokhoz ualok mert az mint meg mondottam tizedik hoba zallott [ki Noue az barkaboll meo videre] tellisessege el az aruiz noha Noue hetedik holnapban lattatik kizallani zarazra.

Báthory a biblia hasábjain – egyházatyák, hittudósok és fordítók mellett – olyan klasszikus szerzők ismeretéről tesz tanúbizonyságot, mint Euripidész, Plautus vagy Seneca. A feljegyzéseknek ezt a típusát az teszi igazán figyelemre méltóvá, hogy könyvtáráról és erudíciójáról nagyon kevés adat áll rendelkezésre. Noha annak módszeres feldolgozása, hogy az országbíró az adott locus mellett milyen összefüggésben utal ezekre a szerzőkre, csak további kutatások után valósulhat majd meg, illusztrációképpen álljon itt egy példa a kötet 560. oldaláról:

I. Sam. 25,2–3.

Factumque est ut tonderet oves suas in Charme, Porron nomen viri illius erat Naba et nomen uxoris eius Abigail, fuitque mulier illa clari ingenii et pulchrae forme. Vir autem ipse era durus et malis moribus de genere Caleb apud Plautum, Euclio similis est Nabal.¹⁷

I... és lőn, hogy akkor nyírná juhait Carmelban. Az embernek pedig neve Nabal vala, a feleségének Abigél és az asszonyi állat igen eszes vala és szép termetű, az ura pedig igen darabos és gonosz erkölcsű vala, a Caleb nemzetségéből való.

¹⁷ PLAUTUS: *A bögre*. In: *Római vígjátékok*. Bp. 1961.

– Külön kell szót ejteni azokról a margináliákról, amelyek konkrét politikai eseményekre vagy a Báthory családra, annak jól ismert tagjaira reagálnak, esetleg az országbíró életének valamely fontos mozzanatához kötődnek. Ezek az egyes korabeli erdélyi és magyarországi politikai történésekhez, illetőleg a vezető réteg meghatározó személyiségeihez való viszonyulásáról adnak képet.¹⁸

A XVI. század utolsó néhány évének a családot sújtó, és őt magát is igen érzékenyen érintő tragikus eseményei közül néhány a Münster-kötet lapjain is felelevenedik. A Dávidról és Saulról szóló történetet fordítja át például az 556–557. oldalon a maga elkeseredetten dühös aktuálpolitikai reflexiójába:

I. Sam. 22.; 23,14–15.

sed non tradidit eum deus in manus eius.
Vidit itaque David quod egressus esset
Saul et quareret animam eius.

...de az Isten nem adá őtet kezébe. Mikoron meg értette volna azért Dávid, hogy ki jött volna az Saul, hogy az ő lelkét keresné...

Batori Sigmond zegeni ualamint iar uellek, kit most Saul Mihali uaida meg körnikezet Basta Saullal es sok istentelen hadaual Zilagiban reamenuen¹⁹ ki közt chiak Isten ualazto: o io Isten ne hadd zegeni hiueidet. &c. C S B manu propria im meegis az ő nemzetett arulia maas nemzetnek: ezek hasonlok uoltak az zekeliekhez, kik noha előzör iöttek ki Zitiaboll, de Mihali uaidanak meegis keccer arulak el az ő feiedelmeket, Batori Andras gardinalt eccer, kinek feietis uöuek, mazor lengel Istuan kiralt imar²⁰.

Nemcsak a rokonokhoz való szoros kötődés egy újabb bizonyítéka azonban a fenti idézet, hanem azt is világosan mutatja, hogy a bíboros halálának időpontja, valamint a goroszlói csatavesztés után már biztosan a nagyúr könyvtárához tartozott a kötet. Ahhoz, hogy a birtoklás időszakát még valami további adathoz lehessen kötni, egy másik széljegyzet ad segítséget a 629. oldalon:

¹⁸ Ismeretes, hogy a családjának – beleértve az ez idő tájt jóval nagyobb közéleti súllyal bíró Somlyói Báthory fámília tagjait is – felemelkedéséért, valamint pozícióinak megtartásáért hevesen küzdő Ecsedi Báthory, óriási vagyonának és végrendeletének révén még jóval halála (1605) után is befolyásolta az erdélyi hatalmi viszonyokat, jelesül azzal, hogy Báthory Gábort a fejedelmi székbe segítette.

¹⁹ A goroszlói ütközet: 1601. augusztus 3.

²⁰ Talán arra az átpártolásra gondol, amikor 1573-ban Bekes Gáspár Báthory István ellenében maga mellé állítja a székelyek egy részét. Báthory András bíboros-fejedelem halála: 1599. október 31.

I. Reg. 2,11.

Dies autem quibus regnavit David super Israel, fuerunt quadraginta, in Hebron regnavit septem annis et in Ierusalem regnavit trigintatribus annis.

80 eztendős uolt Daudid hog meg holt noha az zegeni Monai Ianos uram echedi predikatorom 75 eztendősnek mongia uala Daudidott C. S. B. manu propria

Az idő pedig mellyben uralkodék Dávid Izraelben, negyven esztendőt tészen. Hebronban uralkodék hét esztendeig, Jeruzsálemben pedig uralkodék harminchárom esztendeig.

Monai János 1599 szeptemberétől haláláig, 1603 márciusáig volt Ecsedi Báthory udvari papja.²¹ Mivel Báthory szavaiból arra lehet következtetni, hogy Monai már nem él, bizonyosnak látszik, hogy 1603 márciusa után még az övé volt a biblia. Az sem zárható ki, hogy egészen haláláig is, ha számításba vesszük, hogy 1604 februárjára elkészült végrendeletében Báthory rendelkezik könyvtára egészének sorsáról. Minthogy a több részletben hozzá került kisebb könyvtárakról külön is említést tesz, minden bizonnyal megemlékezne arról is, ha egy-egy fontos kötetből korábban már megvált volna.²² Testamentumából az is kiderül, hogy ezt a valószínűleg tekintélyes könyvállományt a későbbi fejedelemre, Báthory Gáborra hagyta. A mostanihoz hasonló szerencsés találatok során egy-egy darabja talán még felszínre kerülhet.

VADÁSZ VERONIKA

Egy magyar peregrinus könyvkérő levele William Sancroft-hoz. Mit tudunk Szerentsi (vagy ahogy ma írják nevét: Szerencsi) N. Péterről? Viszonylag keveset, s egyetlen adat kivételével azt is inkább külföldi tanulásáról, illetve utazgatásáról. A sárospataki matrikulában 1636. december 2-án van neve bejegyezve, s a név után még ez a megjegyzés áll: „Rector Szattmariensis, inde ad Acad.”¹, vagyis hogy szatmári rektorság után indult el külföldi tanulásra. Ez a segédtanítószkodás Szatmáron nem tarthatott sokáig, hiszen már 1640 nyarán Franekerben találjuk, ahol több magyarral együtt „Zerendzi” néven jegyzik be nevét az anyakönyvbe.² Pontosán július 19-én történt a bejegyzés, s ha ebből még nem is, de az 1642. május 6-i leideni bejegyzésből már visszakövetkeztethetünk Szerentsi életkorára. „Petrus Serintius” ezek szerint 1612-ben született és teológiát tanul.³ Szerentsi N. Péter tehát már érett férfiként szánta rá magát a külhoni tanulásra, de jól felkészült teológus lehetett, hiszen sokadmagával ő is bekerült Vedelius híres franekeri „magyar kol-

²¹ L. SZABÓ András: *Monai János levele Ecsedi Báthory Istvánhoz.* In: *Collectanea Tiburtiana. Tanulmányok Klaniczay Tibor tiszteletére.* Szerk. GALAVICS Géza, HERNER János, KESERŐ Bálint. Szeged, 1990. 257–259. /Adattár XVI–XVIII. századi szellemi mozgalmaink történetéhez, 10./

²² L. *Ecsedi Báthory István végrendelete... 92–94.*

¹ Egyháztörténet, 1943. (1.) 3. füzet, 234.

² *Album Studiosorum Academiae Franekerensis.* Franeker, 1968, 117.

³ *Album Studiosorum Academiae Lugduno-Batavae.* Hága, 1875. 331.

légiumába”, vagyis disputációját kinyomtatták kétszer is, 1640-ben és 1641-ben;⁴ ennek a disputáció-sorozatnak ő volt a harmincnycadik respondense.

Szerentsi valamikor 1641-ben hajózott át Hollandiából Angliába, ahol hosszabb időt töltött. Erre két bizonyítékunk van: 1641. október 6-án (az új naptár szerint alighanem 16-án) Londonból kelt latin nyelvű levele William Sancroft-hoz, valamint Dr. Johannes Gheselius „album amicorumá”-ba beírt szövege, illetve annak keltezése. A Gheselius-albumba Szerentsi három nyelven írt be: egy hosszú latin ajánlást és szöveget, továbbá egy-egy mondatot magyarul és angolul: „Az Úr fundalta az egész földet”, ami „Anglice” így hangzik: „God have grounded the earth”, latinul pedig „Deus fundavit terram”.⁵ Ha nem is lenne más utalás Angliára, az angol nyelvű bejegyzés elég lenne ahhoz, hogy feltételezzük: aki papírra vetette, valamennyire tud, vagy ért angolul. De a latin ajánlás egy mondata további eligazítást ad: „scripsi post redita ex Anglia” – vagyis „Angliából való visszatérése után”. A bejegyzés dátuma 1642 június harmincadika, ami csupán pár héttel van később a leideni matrikulációnál; ez utóbbiról tehát azt kell gondolnunk, hogy mindjárt Szerentsi Angliából való megjövetele után történt.

Angliában Szerentsi Londonon kívül Cambridge-ben is megfordult. Éppen cambridge-i látogatása (esetleg pár hetes tartózkodása) után írta meg azt a latin nyelvű levelet William Sancroft-nak, amely szerencsés módon az oxfordi Bodleian könyvtár kéziratárában fennmaradt.⁶ Sancroft ekkor még csak szénior tagja, tehetséges Fellowship-várományosa volt a cambridge-i Emmanuel Collegének, ennek a puritán teológusairól ismert kollégiumnak; később a londoni Szent Pál székesegyház dékánja, majd élete végén canterburyi érsek is lett. Levelezésében számos magyar vonatkozást találunk, de ezek között időben a legkorábbi éppen a Szerentsi-féle levél, ami teljes egészében itt kerül először közlésre.

Szerentsi mindenekelőtt megköszöni Sancroft-nak és másoknak, így az Emmanuel kollégium igazgatójának, a cambridge-i vendéglátást. (Valószínűleg a kollégium épületében vagy annak közelében kapott szállást). Ezután két olyan hírt közöl Erdélyből, amelyeket fontosnak tart. Az első, hogy I. Rákóczi Györgynek – akit John Stoughton 1640-ben kiadott *Felicitas ultimi saeculi* c. műve óta Angliában is számon tartanak, mint olyan protestáns fejedelmet, akire fontos szerep várhat „Isten országának” eljöveteleiben⁷ – a török (bár ádáz ellensége a kereszténységnek) megengedte, hogy 180 ezer embert tartson fegyverben. Más szóval Szerentsi háborús előkészületekről tudósít. A másik híre az, hogy a fejedelem kiválasztott a pataki akadémiából három diákot, hogy azokat először Hollandiába, majd onnan Angliába küldje. Az útnak indult diákokat azonban Krakkó környékén (ami „a mai Szodoma és Gomorra” állítja a puritán érzelmű Szerentsi) kirabolták és megsebesítve magukra hagyták. Anyagi veszteségüket Szerentsi 3000 tallérra teszi, ami kb. 320 angol fontnak felel meg (az akkori pénzben óriási összeg). Ebből a pénzből Szerentsinek is járt volna valami, ezért külön fájjalja elvesztését. Arra kéri Sancroftot, küldjön neki néhányat a fontosabb angol teológiai művekből, amelyekről együtt beszélgettek, megjegyezvén, hogy már elég jól bírja az angol nyelvet („quoniam usum linguae vestrae jam jam quotidie capio”) s azt szinte mindennap gyakorolja.

Ezek után néhány angol könyvcím következik, közülük egyet – Nehemiah Rogers művét – Szerentsi helytelenül John Rogersnek tulajdonít. Csupa újabban megjelent kegyességi művet kér Sancrofttól – a XVII. században 10–15 évvel korábban megjelent másnyelvű munkák még újabbnak számítottak – s nem lehetetlen, hogy kérését angol barátja teljesítette is. Sancroft ugyanis, aki öt évvel volt fiatalabb Szerentsinél, alighanem tisztelte a magyar peregrinust, aki messze föld-

⁴ Az 1640-es kiadást lásd RMK III: 1557; az 1641-esről RMK III. Pótlások. 4. Bp. 1993. 7605.

⁵ Johannes Gheselius albuma, British Library, MS. Additional 28,633, fol. 55.

⁶ Jelzete MS Tanner 66, fol. 18.

⁷ Stoughton művét I. Rákóczi Györgynek ajánlotta.

ről zarándokolt el Angliába, hogy merítsen a protestáns bibliamagyarázók tudományából. Sanicroft (ekkor még nevét dével, Sandcroftnak írja, de néhány év múlva már a jelenlegi formát használja) csak 1641-ben kapta meg az M. A. fokozatot és jöllehet Cambridge-ben ismerték, és számosan egyengették karrierjét, még nem járt külföldön. Viszont Szerentsi leveléből kitűnik, hogy többeknek bemutatata a magyar vendéget. Ilyen az a levélben többször is említett „Dominus Eason”, aki alighanem az ugyancsak 1641-ben magiszteri címet szerzett John Easonnal⁸, az Emmanuel kollégium tagjával azonos, valamint Gurnall és Sadler. Mindketten az Emmanuel College tagjai a levél megírásának időpontjában, de míg az 1639-ben magiszterre lett William Gurnall csak egy suffolki lelkészségig vitte (Lavenhamban volt lelkész évtizedeken át),⁹ addig John Sadler (1615–1674) nemcsak mint ügyvéd jeleskedett, hanem 1650-ben ő lett a cambridge-i Magdelene College igazgatója; egyébként szoros kapcsolatban állt Tolnai Dáli barátjával John Hartliblel.¹⁰ Szerentsi angol ismerősei tehát szinte kivétel nélkül puritán érzelmű emberek, jöllehet a király és a Parlament vitájában nincsenek mind feltétlenül az utóbbi oldalán. Az Emmanuel 1641-es igazgatója, Richard Holdsworth is ezek közé tartozik; bár „mérsékelt puritán” és a royalistákat egyre szűkebb mozgástérbe szorító 1640-es évek elején több ízben a cambridge-i egyetem Vice-Chancellorja, vagyis tényleges rektora, 1643-ban az egyetemeken végrehajtott parlamentáris tisztogatás során őt is elmozdítják posztjáról és évekig fogságban tartják.¹¹ Bár maga Sanicroft 1651-ig meg tudja tartani kilenc évvel korábban kapott tanári pozícióját, leveleiből nyilvánvaló, hogy Holdsworth-szel és nem annak üldözőivel ért egyet.

A levél végén Szerentsi megadja éppen aktuális címét, ami egy William Godfer vagy Godfrey nevű embernél, dohánykereskedőnél (ha jól értelmezem a „Tobachologus” kifejezést) van, nem messze a Towertől, a Bar Lane nevű utcában. Alighanem több más magyarral együtt bérelt ott szállást; a Vedelius-gyűjtemény részvevői közül legalább hétről tudjuk, hogy a negyvenes évek elején megfordultak Angliában, s meglepne, ha az angol nyelvvel többnyire még hadilábon álló magyarok közül valaki egyedül lakott volna. Mindenesetre Szerentsi Péter jól forgatja a latint, a hosszú levél végén még egy kis verset is rögtönöz Sanicroft tiszteletére.

Nem tartom lehetetlennek, hogy az egyik magyar, akivel Szerentsi Londonban érintkezett (s talán együtt is lakott), Nagyar Benedek volt. Őt – bár csak pár évvel Szerentsi után matriculált Patakon – Sanicroft barátja ismerhette még Magyarországról, s bár Nagyar nem Franekerben, hanem Leidenben kezdte meg tanulmányait 1640 októberében, Franekerben csak két évvel később iratkozott be, s a közbeeső időben járhatott Angliában.¹² Nagyar is olvasott angolul; tanúság erre 1651-ben Váradon kiadott, *Orthodoxus Christianus* című műve, amelynek előszavában elmondja, hogy könyvében főleg John Rogers és John Cameron műveire támaszkodik. John Rogers pedig éppen egyike a Szerentsi által Sanicrofttól kért szerzőknek! A hitről és a szeretetről szóló értekezéseiről van szó, amelyeknek angol címe *The Doctrine of Faith* (1627) és *A Treatise of Love* (1629). Lehetséges tehát, hogy a volt szatmári rektor angol szerzeményét végül is a későbbi debreceni tanár és váradi lelkész hasznosította.

⁸ VENN, J.–VENN, A. J.: *Alumni Cantabrigienses*. Part I. Vol II. Cambridge, 1922. 81.

⁹ *i. m.*

¹⁰ WEBSTER, Charles: *The Great Instauration*. London, 1975. 80.

¹¹ D'OYLY, George: *The Life of William Sanicroft*. 2. kiad. London, 1840. 20–21.

¹² SZABÓ Miklós–TONK Sándor: *Erdélyiek egyetemjárása a korai újkorban, 1521–1700*. Szeged, 1992. /*Fontes Rerum Scholasticarum* IV./ 32.

Szerencsi N. Péter levele William Sancroft hoz

Gratiam, pacem, et Amorem Jesu Chr(ist)ji Charissime Sandcroft tibi, tuisque omnibus, Amen!

Non possum non Vos, teque praecipue Charissime D(omi)ne Sandcroft quin meis atque Visitarem literis tecumque mutuis colloquere verbis; Charissime D(omi)ne Ep(iscop)o Regioburgo a D(omi)no Eason et Ac frugalissimo ejus *domicilio* reversus, Londini meam invitam fixi fidem, tantam enim multiplex ille tuus in me amor generavit memoriam, ut nullā non hora anima mea, animae tuae se conjungere anhelet hinc fit ut quotidie, pro te imo toto vestro Collegio, Collegiique Praefecto, si non pluries (Deus esto Testis!) Vitulum librorum meorum, in odorem gratum Deo, quaterim (?) offeram, Vosque unanimos, multum viveis, et Ecclesiae ejus praestare anhelem, sin fit ut mea haec (forsitan taediosa epistola) ad te, teque visendum ire, et te salutare cogitet disponatve, quare haec mea tibi talia renuntiat Epistola tam jam Deo ita gratia habitior conciones quotidianae apud nos incipiunt, quarum auditio, sanctissimum mihi quater in die parit otium. Novi Verae quae habeo tibi ita narratur. Ex mea Patria non satis deploranda, haec duo sunt renuntiata. Primo, quod Turca –Jesu Christi et ejus Ecclesiae inimicus intensissimus, toto cupiat destruere conanime, licet at Princeps Transilvaniae Illustrissimus D(omi)nus Georgius Rakoczi plus quam centum octoginta millia in castris suis, habeat militum, quid vero illic agat Deus unice noscit. Alterum est, quod idem Princeps Christianissimus selectus sibi ex Academia suā Patacianā tres studiosas ad studium primum in Hollandiam, deinde in Angliam ablegarit, nummosque illis ad sufficientiam dederit et eum in Polonia circa Civitatem Crakkovia vocatam, modernam Sodomam et Gomorrhā, merito enim titulo esto intitulo, quia nullum crimen, nullum que hominum vitium aliquando venit in memoriam, sunt tamen Papistae nebulones, sed Praecipue studiosi. Qui cum animadvertissent, nostros illos unice populares, in eos irreveri, pecunias et omnia illorum depoliavere, ipsos metque vulneratos dismisit, a quibus fertur sumisse pecuniam plusquam 3000 hoc est tria millia Tallerorum hoc est 300 et 20 librarum, inter quos, et me habuisse fertur sed jam vae, vae, vae me profecto miserum! et conditionem meam (si nulla eorum revocation foret) nunquam satis gemebundum! Tristitia haec me vehementissime urget, torquetque, jam jam erant mihi libri sed praecipue Anglicani (nondum enim satis habeo) emendi, erantque alia necessaria comparanda, sed esto Dei omnipotentis voluntas, dispositioque. Sed quaeso juvate nos orationibus vestris, hoc enim decet societas. Tandem D(omi)nus Eason amicus ille noster, ut mihi auditum est valet, Valeamus et nos Insiti Jesu C(hris)to, ut et vos, tum horizontis nostri meliorem nobis hic licet haurire valetudinis referam, Divim quoniam usum quoque linguae vestrae jam jam quotidie capio. Revoco in memoriam tuam te promississe mihi librum aliquem utilem Anglicanum, quem cum athuc apud vos essem non dum reddidisti, quare quaeso gratifica promisso tuo, esto fidelis in promissis, et sic mittito mihi si habeas librum hoc nomine intitulatum. *A Treatise of Faith* – Joannis Ball¹³, sive Scudder *upon Lord prayer*¹⁴, sive vero Rogers *Faith et love*,¹⁵ vel authoris ejusdem *P(ar)ables de prodigali filio*¹⁶, vel quemcumque animus tulerit tuus, modo, modo promissio tua inveniat apud te locum, quod si feceris alteram a me expectato gratitudinem. Expecto ergo (tuas) quotidie a te literas una

¹³ BALL, John: *A Treatise of Faith*. London, 1631.

¹⁴ SCUDDER, Henry: *A Key of Heaven: the Lords Prayer Opened*. London, 1620.

¹⁵ ROGERS, John: *A Doctrine of Faith*. London, 1627., valamint *A Treatise of Love*. London, 1629.

¹⁶ ROGERS, Nehemiah: *The True Convert. Or an Exposition upon the Whole Parable of the Prodigall*. London, 1620.

cum fructu promissionis gratissimo, sed quaeso, amicum meum D(omi)num Gurnall, D(omi)num Sadler et socios D(omi)ni Gurnall, amici est salutato, et reliquos quos conveniat. Post hac eadem gratitudinis Anima mea, animam tuam salutem, teque (primum in terris si fieri posset) sed in coelis apud Deum videre desiderat. Vale ergo, et nostri memor esto. Petrus N. Szerenchi Ungarus. S.S.Theo. per Biblia Sacra studiosus semper tui cupidus. Dabam Londini 1641. 6 Octobris.

Dirige literas tuas ad domum Guilielmi Godefori Tobachologi proxime ad Turrim in Barlene, ibi enim me sunt in Vesteræ. Iterum vale.

(A levél alján, oldalt:)

Tandem omnium ulti(mum) succaverit mihi, rogo te ne pigeat te diverti ad meum pium et vere Christianum hospitem D(omi)num Gabsonæ, et ejus uxorem cum filiis filiabusque meo nomine salutare.

(Középen:)

To my veary (sic!) loving et Christiane friend Mr Villyam Sandcroft Master of Arts, at College Emmanuel – in Cambridge, to be delivered there.

Duce Jehova

Ito libelle meum Charum
salutare fidelem,
Mi, Guilem Sandcorf, ito
libelle, cito,
Ito simul, plures, et ibi
salutabis amicos,
Nec tibi sit lassus, quo
pede pergis, abi.

(A levél olvasata Gömöri György és Elizabeth Leedham-Green közös munkája.)

GÖMÖRI GYÖRGY

Deák Ferenc ifjúkori olvasmányai. A szellemi környezet, amely a pályakezdő Deák Ferencet Zala megyei középirtokos és hivatalviselő nemes társai között az 1820-as években körülveszi, legfeljebb ha tucatnyi kivételtől – néhány művelt, színvonalas könyveket, folyóiratokat és újságokat vásárló, illetve olvasó rokontól és barától – eltekintve szegényes és igénytelen.¹ Amikor 1827 októberében Deák Schedel (Toldy) Ferenc és Stettner (Zádor) György (írói álnévén Julius Fenyéri) közös munkájára, a *Handbuch der ungarischen Poesie*, azaz *A magyar költészet kézikönyve* címet viselő kétkötetes munkára, a magyar költészet jelesebb darabjait irodalomtörténeti bevezetővel és a szerzők rövid életrajzával magyar és német nyelven is bemutató antológiára keres Zalában vevőket, az alábbi tapasztalatokról számol be pesti barátjának, Stettner Györgynek: A kapott hét „Handbuch”-ból ötöt megvettek, de a másik két példány eladására nem sok reménye van.

¹ Írásunk „A fiatal Deák Ferenc. A felkészülés és a zalai pályakezdet éve 1803–1833” címmel, az Osiris Kiadónál 2003 őszén megjelent kötetünk egyik fejezetének rövidített, átdolgozott változata.

„Öregeink nem fogják megvenni, mert poesisról szól, ők pedig azt vélik, hogy a poesis érett eszű embereknek (mint ők), éppen nem való. [...] A leányok nagy része nálunk általjában nem bír míveltebb izléssel, mert az anyák még a régebbi időkben – való jó háziasszonyok, de igen prosaicusok; az apák csak Werbőczit, Husztit [azaz a Hármaskönyv szerzőjét, és az erdélyi jogi író, Huszti András 1755 előtt készült tradicionális szakkönyveit] szeretik; kitől kaphatnának tehát leányaink mívelődést? Ifjaink egy része gyűlöli a németet annyira, hogy könyvet olyant meg nem vesz, melyben csak egy német szó, vagy név fordul is elő, [ezért ha a címlapon a pesti nyomdatulajdonos könyvkiadó Trattner Mátyás és Landerer Lajos, vagy a pozsonyi nyomdász Wéber Simon és a győri Streibig Lipót nevét látják, a könyvet otthagyják], és így ezek közül Trattner műhelyében nyomtatott Handbuchokra akkor sem lennének vevőket, ha másképpen annak egész foglalatja magyar volna is. Másik része ifjainknak, nem tekintve azt, hogy a munkának egy része német, vett volna talán belőle, de veszemre azt találám véletlenül előtők a Handbuch dicséretére mondani, hogy tudományos munka, s most könnyebb volna őket a vízbe ugratni, mint csak egy példánynak megvételére is reábirni, mert félnék, hogy ha puskával, pipával cifrázott szobáikba tudományos könyvet visznek, béviszik általa a molyokat is, s azok majd elrágják a fidibusokat [pipagyújtáshoz használt papírdarabokat], sőt talán még a hegyvám lajstromokat is. Egyet különösen biztattam az előfizetésre – írja Deák –, de ez csak azért nem akart venni munkátokból, mert Handbuch a neve.”

Az illető olvasta Deák ajánlatára bizonyos Vosz nevű szerző *Handbuch der neuesten Staaten Geschichte Europas* (Európa legújabb államai történetének kézikönyve) című munkáját, de mivel az a könyv „für denkende Beobachter”, tehát a „gondolkodó megfigyelőknek” volt ajánlva,

„ő pedig pipázni, vadászni inkább szeret, mint gondolkodni, a jó Vosz oly unalmat szerzett néki már első lapjaival, hogy a könyvet, melyből nevének első szaván kívül éppen semmire nem emlékezik már, félredobván, egy holnap semmit nem gondolkodással alig tudta magát kigyógyítani az olvasás csömöréből. Már csakugyan lábadoz nyavalyájából, olvas is olykor, de csak kisebb krajcáros munkákat [...], de mindentől, aminek Handbuch a neve, jobban irtózik, mint Döbrögi úr a Ludas névtől” – ironizál Deák, hozzátéve: „Jóízűn nevetném én ezen bohókat, de a bosszankodás elfojtja bennem a nevetést is. Ezen enyélgeéseimet azonban számos kivételekkel és kímélve kívánom értetni, mert megyénkben is lehetsz sok mívelt lelkű férfiakat, asszonyokat, leányokat.”²

A Pestről 1823 decemberében ügyvédi diplomával hazatérő, azután pedig mintegy tíz esztendeig a vidéki nemesi értelmiségiek szürke, hétköznapi (gazdálkodási és családi) gondokkal, továbbá száraz hivatali ügyekkel bajlódó életét élő Deák Ferenc csak ritkán, évente legfeljebb egyszer-kétszer engedhette meg magának, hogy kimozdulva Zalából, több napot, esetleg néhány hetet a fővárosban töltsön, így többnyire el volt szakítva barátaiktól, el attól a kulturális élettől, ami a fővárosban élők szellemi tevékenységét sokoldalúan serkentette és gazdagította. A Zala megyei Kehidán, világtól elszigetelten, és bátyja, Deák Antal országgyűlési követsége idején, 1825 és 1827 között kifejezetten magányban élő Ferencnek alapvető gondja volt, hogyan tartson kapcsolatot a könyvárusokkal és folyóirat terjesztőkkel, továbbá az ország szellemi központjában élő barátaival, akik könnyebben hozzájuthattak az új könyvekhez, külföldi folyóiratokhoz és újságokhoz, akik kicserélhették egymással a hazai és külföldi irodalmi élet híreit, akik szinte első kézből tájékozódhattak új művekről, vállalkozásokról, eszmékről és vitákról, akár mindennapos személyi érintkezés útján is.

² TAXNER-TÓTH Ernő: *A fiatal Vörösmarty barátainak levelezéséből*. Bp. 1987. 78–79., vö. SÁNDOR PÁL: *A pályakezdő Deák portréjához*. = Századok 1981. 3. sz. 532.

Deák legfeljebb csak Pesten élő, vagy ott gyakrabban megforduló barátaival folytatott levelezése révén várhatott és kérhetett segítséget tudatos önműveléséhez. Barátai közül elsősorban a Kisfaludy Károly Auróra-köréhez tartozó (1824/1825-ben megismert) Vörösmarty Mihály és Stettner György látták el rendszeresen szellemi táplálékkal, és velük, különösen Vörösmartyyal folytatott levelezése útján – ezen a rendkívül szűk csatormán – próbált Deák tájékozódni a hazai kulturális élet hírei, és tudományos, valamint szépirodalmi újdonságai között.³

Deák Ferenc kezdettől lelkes olvasója volt az 1817-től havonta megjelenő kritikai, történeti és irodalmi lapnak, a *Tudományos Gyűjtemény*nek. A lap arra inspirálta Deákot, hogy maga is irodalommal foglalkozó írásokat vessen papírra. Kettőt közülük 1825 tavaszán, Pesten tartózkodva, fel is olvasott Vörösmarty Mihály előtt,⁴ mire barátja azt tanácsolta neki, hogy értekezéseit tegye közzé a *Tudományos Gyűjtemény*ben. Deák ezt ellenezte, és visszautasította később, 1825 novemberében is, amikor Vörösmarty ismételten az értekezések publikálását sürgette. „A nemzeti litteratura akadályairól annyi szépet és jót írtak már, hogy ezen tárgyról újat valamit mondani majdnem lehetetlen; azt pedig, amit mások már helyesen közlöltek, fontoskodva ismételni haszontalan észfitogatás és nevetséges hiúság volna” – vélte Deák, Kazinczy Ferenc Martinuzzi-jára tett észrevételeinek közlésétől pedig azért zárkózott el, mert az recenzió, azzal pedig nem szívesen lépne az írói pályára; „de nem is helyes olyan ifjúnak tanítani akarni másokat, kinek még magának is tanulni kellene.”⁵

Miután Vörösmarty 1827-ben átvette a *Tudományos Gyűjtemény* szerkesztését, újra felajánlotta Deák számára, hogy bocsássa közlésre értekezéseit. Deák ekkor az alábbiakat válaszolta barátjának:

„azon két értekezés, melyeket előttem olvastam, mint barátom előtt, korántsem olyan, hogy folyóírásunkban helyet fog[lal]hasson, és ha megküldeném, néked is rossz néven vehetnék, hogy barátságából felveszel a Gyűjteményben oly munkákat, melyek csak pipát gyújtani jók. Kivált az egyik, most már azóta sokba változott, sőt talán bővült ismereteimmel némelyekben ellenkezik is”, borítsa hát őket a feledés homálya.⁶

Deák egyébként – amint Stettner Györgyhöz 1828. február 29-én írott leveléből kiderül – a folyóirat egyszerű olvasójaként és hűséges előfizetőjeként is örömmel üdvözölte, hogy Vörösmarty lett a *Tudományos Gyűjtemény* szerkesztője. Remélte, hogy barátja e helyzetben könnyebben jut be a tudományos akadémiára, „ez pedig nagy nyereség leend nyelvünkre, litteraturánkra nézve is”. A *Tudományos Gyűjtemény* is bizonyosan nyer Vörösmarty szerkesztőségével, főként ha olyan, általa nagyra tartott szerzők, mint Kölcsey Ferenc és a történész Horvát István, „kik hosszabb hallgatás után most szólamlottak meg ismét, tovább is barátjai maradnak, kivált Horvát, kit még akkor is tisztelek, midőn magos fellengező, sőt vakmerőnek látszó állításait szűk elmém föl nem éri” – írta Deák.⁷

Deák szépirodalmi és tudományos érdeklődésének mélységét jelzi, hogy a *Tudományos Gyűjtemény* 1828. évi második, Vörösmarty által szerkesztett 126 oldalas kötetét két nap alatt

³ TAXNER-TÓTH Ernő: *i. m.* 10–11., vö. SÁNDOR Pál: *i. h.* 531., *Vörösmarty Mihály levelezése I.* (Sajtó alá rend. BRISITS Frigyes.) Bp. 1965. /Vörösmarty Mihály Összes Művei 17. köt./ (a továbbiakban: VMÖM 17. köt.) 205., *Vörösmarty Mihály levelezése II.* (Sajtó alá rend. BRISITS Frigyes.) Bp. 1965. /Vörösmarty Mihály Összes Művei 18. köt./ (a továbbiakban: VMÖM 18. köt.) 34.

⁴ VMÖM 17. köt. 203.

⁵ VMÖM 17. köt. 104–105.

⁶ VMÖM 17. köt. 203.

⁷ TAXNER-TÓTH Ernő: *i. m.* 83.

elolvasta, és már 1828. március 16-i levelében megírta róla véleményét barátjának. „... alig elégtett meg ezen folyóírásunk egy darabja is annyira, mint ezen darab” – dicsérte Deák a kötetet. Horvát Istvánnak az „Egy-két szó az elsősülött magyar királyfi régi jussairól” című történeti értekezéséről, valamint két, ugyancsak történelmi tárgyú könyvismertetéséről szólva kijelentette, hogy az általa – megfoghatatlan állításai ellenére is – örömmel olvasott szerző „historiai értekezései nem szárazon tanítók, hanem inkább tanítva mulatók”. A palócok néprajzáról szóló munkájáról ismert bencés szerzetes-tanár, Szeder Fábián „A tiszteletet és életnemet jelentő szavakról” című, „rövid, de jó” írásáról az volt Deák véleménye, hogy sok igazság van benne, még ha nem is ért egyet minden állításával. Trattner Károly „Egy függő hídnak felállításáról Buda és Pest között” címet viselő munkája még az e kérdésben laikus Deákat is meggyőzte a híd szükségességéről, Deák csak azt kifogásolta, hogy némely „mester szava”, azaz szakszava erőltetett magyarságú. Kazinczy Ferenc *Pályám emlékezete* című alkotása viszont nem nyerte el Deák tetszését. „... csak azért nem szeretem – írta Vörösmartynak –, mert élő embernek maga által írott, s nem mindenhol hiú dicsekedés nélkül írott biographiáját sohasem kedveltem”. Vörösmartynak a magyar nyelv eredetéről írott gondolatai különösen tetszetek Deáknak; erről azonban nem szólt bővebben, mert mint kifejtette, szembe dicsérni nem szeret. (Azt azonban hozzátette, hogy ha ellenkező vélemény lenne, nem hallgatná el kritikai észrevételeit.)⁸

Deák, hasonlóan, mint a *Tudományos Gyűjtemény* esetében, az *Aurora* című zsebkönyvhöz is próbált zalai előfizetőket toborozni.⁹ 1825 novemberében még nem jutott hozzá az újabb kötethez, ezért Vörösmartyt kérdezte: „mi szép van Aurorában?”¹⁰ Deák 1828. január elsején Stettnerre kérte, hogy vegyen neki Pesten a zsebkönyvből, amikor aztán később hozzájutott, dicsérte, hogy „sok, igen sok jó van benn”¹¹. Deák Vörösmartyhoz, 1825. december 29-én írott leveléből tudjuk, hogy addig Pánczél Dániel Bécsben szerkesztett, hetente kétszer megjelenő magyar nyelvű lapját, a *Magyar Kurirt* járatta. Ekkor azonban, Vörösmarty dicsérete nyomán úgy határozott, hogy a bécsi újságot bátyjának engedi át, ő maga pedig Kulcsár István Pesten kiadott *Hazai s Külföldi Tudóstársok* című, ugyancsak magyar nyelvű lapjára fizet elő. Az erről szóló, Kulcsárhoz címzett levelet azon nyomban mellékelte,¹² és később, 1830-ban is ezt az újságot járatta.¹³ 1832-től rendszeres olvasója volt a Széchenyi István gróf által alapított, *Jelenkor* című, hetente kétszer megjelenő politikai hírlapnak is, melyet Helmecey Mihály szerkesztett.¹⁴

Mint már említettük, Deák öt zalai előfizetőt szerzett Schedel és Stettner közös munkájára, a magyar költészet kétnyelvű kézikönyvére. 1827. október 17-én saját véleményét is megírta róla Stettnernek: „A Handbuch nékem igen tetszik: óhajtva várom második részét. Rendszere helyes, az életírások kielégítők, választott darabjaitok pedig olyanok, hogy hasonló célra talán magam is azokat választanám.” Ez ugyan nem nagy dicséret egy, az irodalomhoz laikus ember szájából – szerénykedett Deák – „soha nem árt azonban az írónak, tudni a bé nem avatottak ítéletét is, mert az olvasóközönségnek legnagyobb része ilyenekből áll.” Deák egyedül Csokonai Vitéz Mihály utolsó, halálos betegen írott versét, a „Tüdőgyuladásomról” címűt hiányolta a válogatásból: „ezen darab, különösen pedig első sorai [Fenn lengő Hold! nézd, mint kínlódom,/ Mondd meg nekem, hol

⁸ VMÖM 17. köt. 204–205.

⁹ VMÖM 17. köt. 71.

¹⁰ VMÖM 17. köt. 105.

¹¹ TAXNER-TÓTH ERNŐ: *i. m.* 82–83.

¹² VMÖM 17. köt. 120.

¹³ TAXNER-TÓTH ERNŐ: *i. m.* 97.

¹⁴ VMÖM 18. köt. 30.

fekszem én?] igen hatottak reám mindenkor, s költői lelket is lelnek azokban gyakorlatlan szemem”.¹⁵

Deáknak a magyar költészetben, illetve a kortárs szépirodalomban való jártasságát bizonyítják ifjúkori leveleinek és országgyűlési beszédeinek elszórt utalásai. Ismerte és kritizálta Kisfaludy Sándor regéit; hozzá azonban inkább a fiatalabb Kisfaludy, Károly művei álltak közelebb, így pl. magát egyik levelében Sulyosdi Simonhoz, Kisfaludy Károly elbeszélésének hőiséhez hasonlította.¹⁶ Máskor meg – 1834. július 12-i országgyűlési beszédében – a nemzetét ostromozó Berzsényi Dániel „A magyarokhoz” című ódájának néhány sorát idézte, szinte szó szerint.¹⁷ Vörösmarty Mihály korszakalkotó jelentőségű hazafias eposzát, a *Zalán futása* megjelenését Deák türelmetlenül várta.¹⁸ Mielőtt Vörösmartytól megkaphatta volna, 1825 decemberében vett belőle egy példányt Zsoldos szombathelyi könyvkötőtől, ezt azonban nővére, Klára (Oszterhueber Józsefné) elkérte tőle, és örömmel olvasta.¹⁹ A következő év februárjában Deák csak röviden utalt Vörösmarty művének dicséretére – „Írtam-e már, hogy Zalánod nekem igen tetszik?”²⁰ – majd zalai előfizetőket gyűjtött barátja művére. 1826. november 16-án tudatta Vörösmartyval, hogy a költő *Salamon király* című, 1827-ben megjelenő öt felvonásos szomorújátékára valamivel több zalai előfizetőt szerzett, mint a *Zalán futására*; szám szerint nyolcat, ebből azonban két példány Deáké volt.²¹ 1830-ban Vörösmarty újabb, *A bujdosók* címet viselő művéből adott el néhány példányt zalai barátainak.²²

Deák fejlett kritikai érzékét és csiszolt ízlését mutatja, hogy Pázmándi Horvát Endre 1831-ben megjelent, egykoron Vörösmarty Zalánjánál jóval nagyobb közönségsikert aratott hosszadalmas, gyakran önmagát ismétlő eposzáról, az *Árpádról* lesújtó véleménnyel volt.

„Árpádot most olvasom – írta 1831. május 16-án Stettnernek –; én tudós és költő nem vagyok, de ha szabad nekem is – bé nem avatottnak – ítélnem, a munka Zalán mellett gyenge. Korán szólok ugyan, mert végig nem mentem rajta, nem valék tehát képes az egészet felfogni, azonban a festések bágyadtak, az előadás nagyon egyhangú, s ezer lelkes változásaival nem mulattat úgy, mint Vörösmarty. Sok régi szót elevenít, de azt sajnálom, hogy jegyzéseiben a kútfökre nem utal, s azt még inkább, hogy előttünk ismételten régi szót ott is használ, ahol vélekedésem szerint a divatban lévő szó jobban vagy legalább nem rosszabbul fejezné ki gondolatjait”.²³

Deák nyelvészetileg és stilisztikailag is pallérozta magát. Stettner György küldte meg számára 1830 nyarán a szombathelyi liceumban magyar nyelvet és irodalmat tanító Bitnitz Lajos Pesten, 1827-ben kiadott, *A magyar nyelvbeli előadás tudománya* című munkáját,²⁴ amelyről Deák korábban – megjelenésekor, 1827-ben – „sok jót” hallott.²⁵ Deák 1830 szeptemberében előfizetett

¹⁵ TAXNER-TÓTH Ernő: *i. m.* 79.

¹⁶ VMÖM 17. köt. 184.

¹⁷ KOSSUTH Lajos: *Országgyűlési Tudósítások. III.* (Sajtó alá rendezte BARTA István) Bp., 1949. /Kossuth Lajos Összes Munkái 3. köt./ (a továbbiakban: KLÖM 3. köt.) 325.

¹⁸ VMÖM 17. köt. 105.

¹⁹ VMÖM 17. köt. 119.

²⁰ VMÖM 17. köt. 140.

²¹ VMÖM 17. köt. 156.

²² TAXNER-TÓTH Ernő: *i. m.* 103.

²³ TAXNER-TÓTH Ernő: *i. m.* 105–106.

²⁴ TAXNER-TÓTH Ernő: *i. m.* 101.

²⁵ TAXNER-TÓTH Ernő: *i. m.* 81.

a tudós vasi alesperes, Kresznerics Ferenc alapvető munkájára is, amely *Magyar szótár gyökérrenddel és deákozáttal* címmel 1831–1832-ben jelent meg Budán, két kötetben.²⁶

Deák nemcsak Vörösmarty Mihály, hanem az Auróra-kör más tagjai, így pl. Schedel Ferenc és Bajza József munkáinak népszerűsítését is szívügyének tartotta. 1828 májusában Schedel „Aesthetikai levelek” című, Vörösmarty epikus munkáiról írt elemzésének két-két példányáért járó pénzt küldte meg Vörösmartynak,²⁷ 1830 februárjában pedig Bajza részvényeinek terjesztésében szorgoskodott; feltehetően a *Kritikai Lapok* kiadását próbálta elősegíteni. Deák Stettner által üzent a vele szinte egykorú Bajzának, hogy részvényeinek

„keletét, és céljának szerencsés teljesedését szívemből óhajtom, mind azért, mert litteraturánk nyereségének örülök, de azért is, mert barátságos körünkben megismer-
vén ötöt, tőle csak jót reménylhetek, és bizonyosan ő egyike azon embereknek, kiket egyedül magukért is becsülni szeretni tudok.”²⁸

Deák Stettnert kérte meg – 1831. május 16-i levelében – arra is, hogy nyújtson segítséget a zalai középirtokos, Inkey Ferenc császári királyi kamarás számára, aki életének legnagyobb részét külföldi utazásokkal töltötte, és a külföldi remekművekből „széles tudományt, szép műveltséget” szerzett, most pedig, életének hatvanadik évében meg kíván ismerkedni a hazai irodalommal is.

„Szép igyekezetének elősegelésére, bízván a Te barátságodban is – írta Deák – megígértem néki, hogy megszerzem lajstromait azon eredeti, de csak eredeti magyar munkáknak, akár tudományos tárgyúak, akár a széplitteratura mezejére tartozók, melyeket olvasni és megismerni néki szükséges leend.”

Deák kérte Stettnert, hogy küldje meg neki azon könyvek lajstromát, amelyek leginkább ajánlatok az olyan embernek, aki a német, olasz, francia és olasz irodalomban már jártas: „Tedd meg kérlek ezt, és segíts megtéríteni egy tenni készülő fél magyart”.²⁹ Inkey Ferenc valószínűleg megkapta a kért ajánló jegyzéket, és be is szerezhett néhány fontos könyvet, mert 621 művet tartalmazó könyvtárában – szemben az 1821-ben található mindössze hat magyar munkával – 1836 novemberében már 25 magyar nyelvű művet írtak össze. A szerény mértékű gyarapodás között volt pl. *Kazinczy Ferenc összes munkáinak* hét kötete és Katona József *Bánk bánja*, de talán még ennél is fontosabb, hogy a kamarás lélekben hazafivá vált, és végrendeletében egész könyvtárát Zala vármegyére hagyta. (A könyvtár anyagát Inkey Ferenc halála után, 1836 decemberében vette át a vármegye.)³⁰

Ami a világirodalmat illeti, Deák ifjúkorában az értékes külföldi irodalom hazai fordítása még gyermekcipőben járt, ezért Magyarországon leginkább csak német kiadók által megjelentetett, és

²⁶ TAXNER-TÓTH Ernő: *i. m.* 103.

²⁷ VMÖM 17. köt. 208–209.

²⁸ TAXNER-TÓTH Ernő: *i. m.* 98.

²⁹ TAXNER-TÓTH Ernő: *i. m.* 106.

³⁰ KAPILLER Imre: *Adatok Zala megye felvilágosodás- és reformkori könyvtárainak történetéhez. Pallini Inkey Ferenc bellicai könyvtára*. In: *Közlemények Zala megye közgyűjteményeinek kutatásaiából 1984–1985*. (Szerk. DEGRÉ Alajos és HALÁSZ Imre) Zalaegerszeg, 1985. /Zalai Gyűjtemény 21./ 74.

természetesen német nyelvre lefordított művekhez lehetett hozzájutni. Deák Ferenc az anyanyelven és az iskoláiban – az elemi osztályoktól a jogakadémiáig – tanult latinon kívül csak németül tudott, és ezt a nyelvet is csupán önszorgalomból, mintegy autodidakta módon sajátította el, még győri akadémista éveiben.³¹ Idősebb korában – amint tolnai ismerőse, Csapó Vilmos feljegyezte – folyékonyan és szabatosan beszélt németül,³² ehhez azonban korábban sokat és rendszeresen kellett olvasnia ezen a nyelven. Nyelvtudását minden bizonnyal fejlesztette az a „bécsi” társalgási (Conversations) lexikon is, amelynek első tíz kötetét 1827 és 1831 között szerezte be pesti barátai segítségével.³³ 1828. február 29-én, Stettner Györgyhöz írott leveléből tudjuk, hogy a lexikon Deák váarakozásának teljesen megfelelt.³⁴

Deák természetesen eredeti nyelven olvasta a klasszikus német nemzeti irodalom egyik vezéralakja, a humanizmust és toleranciát hirdető Gotthold Ephraim Lessing Karlsruhében 1824-ben kiadott, összegyűjtött munkáit.³⁵ 1827-ben, Stettner közvetítésével rendelte meg a korai romantika egyik legjelentősebb elméleti megfogalmazójaként, illetve irányítójaként számon tartott német kritikus és művészetelméleti író, August Wilhelm von Schlegel „Dramaturgiáját”, azaz *Vorlesungen über dramatische Kunst und Literatur* címmel Heidelbergben, 1809 és 1811 között kiadott művének kötetét.³⁶ Schlegel munkássága máskülönben is hatással lehetett Deák önművelésére, ugyanis a szerző elévülhetetlen érdemeket szerzett a klasszikus költők elismertetése terén, valamint a világirodalom legnagyobb alkotásainak – így pl. Dante vagy Shakespeare műveinek – kiváló fordításával is.

Deák fordításban ismerte meg Shakespeare drámáit; a Bécsben, 37 kötetben kiadott, és 1827-ben, Stettner közvetítésével megvásárolt életműsorozatot idős koráig őrizte a könyvtárában.³⁷ Deák másik kedvelt angolszász szerzője a skót származású író és költő, a romantikus történelmi regény legnagyobb mestere, Walter Scott volt. Deák 1828. március 16-án kérte Stettner, hogy fizessen elő a nevében a „Scott által kiadott Napóleon életére”,³⁸ a rákövetkező hónapokban pedig Walter Scott munkáinak ötven kötetes kiadását kérte megvenni barátja, Tuboly Mihály, Zala megyei első aljegyző számára.³⁹

Deák német nyelvismerete révén nemcsak a világirodalomban szerzett jártasságot, hanem – és ez talán az ő esetében még lényegesebb – közéleti pályafutásához elengedhetetlen általános műveltségét is ennek segítségével tökéletesíthette. Kevés kivételtől eltekintve – ilyen volt pl. Napóleon önéletrajza, melyet Fábíán Gábor fordított magyarra, s amelyet 1829-ben rendelt meg Deák⁴⁰ –

³¹ PULSZKY Ferenc: *Jellemrajzok. Eötvös, Széchenyi, Deák, Dessewffy Aurél*. Bp. [1888.] 88., SÁNDOR Pál: *i. h.* 534.

³² CSAPÓ Vilmos: *Deák Ferencről*. = Tolnavármegye 1903. október 11. 41. sz. 2.

³³ VMÖM 18. köt. 24., TAXNER-TÓTH Ernő: *i. m.* 76., 80–84.

³⁴ TAXNER-TÓTH Ernő: *i. m.* 83.

³⁵ PANKA Károly: *Deák Ferenc könyvtáráról*. = Magyar Könyvszemle 1938. 3. füzet. 293., vö. SÁNDOR Pál: *i. h.* 537.

³⁶ TAXNER-TÓTH Ernő: *i. m.* 77., 81., 154.

³⁷ PANKA Károly: *i. h.* 292., VMÖM 17. köt. 181., TAXNER-TÓTH Ernő: *i. m.* 76., vö. SÁNDOR Pál: *i. h.* 537.

³⁸ TAXNER-TÓTH Ernő: *i. m.* 84., vö. SÁNDOR Pál: *i. h.* 536–537.

³⁹ VMÖM 17. köt. 207., 209.

⁴⁰ TAXNER-TÓTH Ernő: *i. m.* 92.

fordításban ismerkedett meg a korabeli Európa legfontosabb egyetemes történelmi kézikönyveivel. 1828 tavaszán, Stettner közvetítésével szerezte be a francia történész, Claude François Xavier Millot 19 kötetes egyetemes történelmét (Universalis Historiáját), amely *Allgemeine Weltgeschichte* címmel Bécsben jelent meg, 1813 és 1819 között.⁴¹ Ott volt Deák kezei között a francia forradalmat röpiratokban támadó királypárti publicista Dominique Dufour de Pradt-nak a bécsi kongresszusról írt, Lipcsében 1826-ban kiadott, *Über den Wiener Kongress* címet viselő kétkötetes műve, és az ugyancsak francia író, a párizsi Sorbonne professzora, Abel François Villemain 1819-ben megjelent alkotásának fordítása *Geschichte Crommells* címmel az angol polgári forradalom vezérééről. Beszerezte Deák a francia történész és filozófus Guillaume Thomas François Raynal egyik fő művének, *Az európaiak berendezkedésének és kereskedelmi tevékenységének politikai és filozófiai történetéről a két Indiában* című munkájának 1783 és 1787 között fordításban kiadott tíz kötetét is.

A klasszikus ókori szerzők – mint pl. Tacitus – általánosan olvasott művei mellett elsősorban a felvilágosult, és az egyéni szabadság valamint függetlenség híveként ismert angol történétfő, Edward Gibbon összefoglaló művéből ismerte meg Deák a római történelmet, amelynek egyes hőseire vagy eseményeire előszeretettel hivatkozott későbbi országgyűlési beszédeiben is. Deák olvasta Gibbon nagy művét a római birodalom hanyatlásának és bukásának történetéről; könyvtárában 15 kötetben őrizte a *Die Geschichte des römischen Reichs* című munkát.⁴² Könyvei közt találjuk az akkoriban népszerű angol szerzőpáros, William Guthrie és John Gray általános világtörténelmi művének közel száz, fordításban *Allgemeine Weltgeschichte* címmel kiadott kötetét is.⁴³

Deák hasonlóképpen beszerezte az orosz szentimentális író és konzervatív nemesi szemléletű történész Nyikolaj Mihajlovics Karamzin fő művét, az orosz állam történetét, amely a *Geschichte der russischen Reichs* címmel Rigában jelent meg 11 kötetben, 1820 és 1833 között.⁴⁴ Deák Stettnerrel kérte meg 1828 tavaszán, hogy derítse ki, hol kapható, és mennyibe kerül a magyarországi származású német regényíró és történész, Ignaz Aurel Fessler *Die Geschichte der Ungern und ihrer Landsassen* című, Lipcsében 1812 és 1825 között tíz kötetben kiadott magyar történelmi összefoglalója.⁴⁵ Deák ugyanekkor készült megvásárolni (majd ha lesz rá pénze, meghozatja – írta Stettnernek) az általa nagyra becsült hazai történész, Katona István latin nyelvű „*Critica Historiáját*”, azaz *Historica critica priorum Hungariae ducum* címmel Pesten 1778–1780-ban négy kötetben kiadott, vagy Budán 1779–1782-ben hét kötetben megjelentetett *Historia critica regnum Hungariae stirpis Arpadianae* című művét.⁴⁶

Szintén Stettner György segítségével szerezte be Deák 1827–1828-ban az alábbi, immár a tudatos közéleti felkészülést szolgáló hivatalos országgyűlési nyomtatványokat: az 1805. évi országgyűlés naplói és iratai, az 1811/1812. esztendei országgyűlés iratai (naplók nélkül), az 1828. évi országos (általános adóalap) összeírás utasításai, valamint a Mária Terézia-féle urbárium a hozzá kapcsolódó végrehajtási utasítással.⁴⁷ Stettnerrel kérte Deák, hogy vegye meg számára „Hübner lexikonát” Fejér fordítása szerint, ami nem más volt, mint a *Mostani és régi nemzeteket, országokat, tudo-*

⁴¹ TAXNER-TÓTH Ernő: *i. m.* 91–94.

⁴² PANKA Károly: *i. h.* 292., vö. SÁNDOR Pál: *i. h.* 535.

⁴³ PANKA Károly: *i. h.* 292.

⁴⁴ PANKA Károly: *i. h.* 292., vö. SÁNDOR Pál: *i. h.* 536.

⁴⁵ TAXNER-TÓTH Ernő: *i. m.* 82., 84., vö. SÁNDOR Pál: *i. h.* 535.

⁴⁶ TAXNER-TÓTH Ernő: *i. m.* 82.

⁴⁷ TAXNER-TÓTH Ernő: *i. m.* 74., 81–82.

mányokat, városokat [...] ismertető lexikon, amely Pesten jelent meg 1816–1817-ben, öt kötetben.⁴⁸ Amikor 1830 februárjában a *Hazai s Külföldi Tudósítások* „valami Conversations Lexikon forma magyar munkára hirdetett előfizetést”, Deák ismét Stettnerhez fordult, hogy megtudja, ki a mű kiadója; „és ha talán a munkát már ismered is, óhajtanám ítéletedet belső becséről is hallani” – kérte barátját.⁴⁹ Amennyiben az Otto Wigand pesti könyvkereskedő által kiadott, és Döbrentei Gábor által szerkesztett lexikonról írt Deák, azt bizonyára nem vette meg, mert az Auróra-körnek lesújtó véleménye volt erről a munkáról, és éppen a körhöz tartozó, Deák által is nagyra becsült Bajza József robbantotta ki kemény kritikájával az 1830-as évek elejének szellemi életét erősen megosztó, illetve befolyásoló tudományos és irodalmi vitát, az úgynevezett „Conversations Lexikon pört.”⁵⁰

Deák Ferenc, noha már az 1820-as években, bátyja hosszabb távollétei idején rákényszerült, hogy családi gazdaságát egyedül vezesse, a gazdálkodás gyakorlati kérdéseivel foglalkozó szakkönyveket nemigen forgatott. 1831 októberében nem is maga, hanem bátyja számára kérte megvenni – Vörösmarty segítségével – a Lübek J. Károly által készített, *Hellenthal segítőkönyve a borosgazdák és borkereskedők számára, vagy a tökéletesített pincemester...* című, Pesten 1830-ban kiadott könyvet. Ferencet ugyanekkor sokkal inkább a gazdálkodás általános, főként gazdaságpolitikai és társadalmi kérdései izgatták, így a maga számára a neves mezőgazdasági szakíró, Balásházy János *Észrevételek a honi gazdaságbeli mozgalomnak akadályairól és orvoslási módjáról* címmel Pesten, 1831-ben megjelentetett munkáját rendelte meg.⁵¹ Deák közgazdaságtannal nem csupán a győri akadémián foglalkozott, mint kötelező stúdiummal, hanem későbbi önművelése során is. Könyvtárában megtalálható volt a klasszikus polgári politikai gazdaságtan kiemelkedő képviselője, a „szabadság és tulajdon” – Deákra is nagy hatást gyakorló – liberális eszméjét hirdető világhírű angol közgazdász, Adam Smith szabadelvű nemzetgazdasági alpművének *Untersuchung über die Natur und die Ursachen des Nationalreichtums* címmel 1810-ben kiadott (később magyarra *Vizsgálódás a nemzeti vagyoniosság természetéről és okairól* címmel lefordított) munkájának három kötete.⁵²

Noha Deákat hidegen hagyták a filozófiai nagy kérdései, könyvtárában mégis ott voltak egykori győri tanára, Verner József latin nyelvű filozófiai könyvei, valamint a königsbergi egyetemen Kant utódjaként tevékenykedő német filozófus-tanár, a liberális Wilhelm Traugott Krug *System der Theoretischen und praktischen Philosophie* (Az elméleti és gyakorlati filozófia rendszere) címmel Königsbergben kiadott művének egyes kötetei.⁵³

Deák Ferenc jogakadémia tanulmányi eredménye, és jeles ügyvédi diplomája is bizonyítják, hogy kiválóan elsajátította mindazt a hazai magán- és közjogi ismeretanyagot, ami a kor szakmai műveltségéhez általában elengedhetetlenül szükséges volt. Pályakezdő munkái, ügyészi iratai és Zala vármegyének a rendszeres bizottságokra tett, jórészt Deák által fogalmazott észrevételei mind arról tanúskodnak, hogy alaposan (visszamenőleg egészen az Árpád-korig) ismerte a hazai törvényeket, tisztában volt a kúria ítélezési gyakorlatából fakadó szokásjoggal, és munkája során a gya-

⁴⁸ TAXNER-TÓTH Ernő: *i. m.* 82.

⁴⁹ TAXNER-TÓTH Ernő: *i. m.* 97.

⁵⁰ FÁBRI Anna: *Az irodalom magánélete. Irodalmi szalonok és társaskörök Pesten 1779–1848.* Bp. 1987. 445–466.

⁵¹ VMÖM 18. köt. 24.

⁵² PANKA Károly: *i. h.* 292., vö. SÁNDOR Pál: *i. h.* 536.

⁵³ PANKA Károly: *i. h.* 292., vö. SÁNDOR Pál: *i. h.* 535.

korlatban is alkalmazta a Praxis Criminalis címmel meghonosodott – gyakorlatilag a Corpus Juris részévé vált – alsó-ausztriai büntető törvénykönyv szellemét és egyes cikkelyeit.⁵⁴

A hazai jogból a későbbiekben is képezte magát – 1828-ban pl. megvette a jogtudós áldozópap (valamint az esztergomi primási könyvtár és levéltár öre), Bencsik József *Repertorium juris publici et criminalis hungarici* címmel Pozsonyban, 1821-ben kiadott latin nyelvű kötetét⁵⁵ – a Corpus Juris és a magyar történelmi, főként országgyűlési előzmények ismereténél megrekedt kortársai⁵⁶ közül azonban leginkább a nyugat-európai felvilágosult és szabadelvű szerzők alapvető jogi műveinek ismeretével, és az e művekből merített – nem kis részben jogfilozófiai – tudás egyre következetesebb alkalmazásával, és a polgári normák követésével tűnt ki.

Deák egyik korai, a pozsonyi diéta 1834. május 24-i kerületi ülésén elhangzott országgyűlési beszédében a hazai polgári törvények hiányosságait feszegetve utalt az általa jól ismert korszerű polgári törvénykönyvekre, amelyen a „napoleoni Codex, a bajor, a porosz törvénykönyv, s az igen sok tekintetben nagyon jeles ausztriai”. Deák ekkor Napóleon 1804. március 22-én kihirdetett polgári törvénykönyvére, a később szinte egész Európának mértékét adó *Code Civile*re, a *Codex Maximilianus Bavaricus Civilis* című, még 1756-ban készült bajor törvénykönyvre, az 1794. február 5-től érvényben lévő, *Allgemeines Landrecht für die preussischen Staaten* címet viselő porosz polgári törvénykönyvre, valamint az 1811. június 1-én *Allgemeines bürgerliches Gesetzbuch* címmel kihirdetett osztrák kódexre hivatkozott.⁵⁷

Wesselényi Miklós báróhoz írott későbbi – Pozsonyban, 1840. február 11-én kelt – leveléből tudjuk, hogy Deák milyen műveket tartott fontosnak a korszerű jogi műveltség megszerzéséhez. Az ott ismertetett szerzők és művek közül már 1833 előtt olvashatta az alábbiakat: Az olasz jogfilozófusok munkái közül Cesare Bonesana Beccariának, a páduai egyetem tanárának 1764-ben, *Abhandlung über Verbrechen und Strafen* (Értekezés a bűncselekményekről és a büntetésekről) címmel megjelent fő művét, mely többek között a halálbüntetések és a testi fenyítések, valamint a kínvallatás eltörlését követelte, továbbá Giovanni Domenico Romagnosi olasz jogtudósnak a büntetőjog genezisééről írott, és fordításban *Genesis des Strafrechtes* címmel kiadott munkáját. Johann Paul Anselm Feuerbach, bajor büntetőjogász és egyetemi tanár Giessenben, 1801-ben megjelent *Lehrbuch des gemeinen, in Deutschland geltenden peinlichen Rechts* (A Németországban általánosan elterjedt, hatályos büntetőjog tankönyve) című művét, mely az úgynevezett elrettentési elméletre épült, arra a jogfilozófiai tételre tudniillik, hogy a büntetés célja az elrettentés. Feuerbach dolgozta ki 1813-ban a bajor büntető törvénykönyv tervezetét, a később törvényé váló, és más országok számára is mintául szolgáló *Strafgesetzbuch für das Königreich Bayern* című kódexet is, amelyet Deák szintén haszonnal forgathatott; ezt, valamint az általa jól ismert napoleoni büntető törvénykönyvet ajánlhatta Wesselényinek „francia és burkus” büntető törvénykönyvekként.

Ismerte Deák a haszonelvűség meghirdetőjeként, valamint a szabad verseny híveként híressé vált angol polgári filozófus és jogbölcselelő, Jeremy Bentham egyik jogi munkáját, a „Polgári és büntető törvényhozás alapelvei”-t, melynek fordítása *Grundsätze Civil- und Criminal-Gesetzgebung* címmel látott napvilágot. Deák olvasta, és nagyra értékelte a francia filozófiai író és teológiananár,

⁵⁴ Deák Ferenc ügyészi iratai 1824–1831. (Sajtó alá rend. MOLNÁR András.) Zalaegerszeg, 1995., „Javítva változtatni”. Deák Ferenc és Zala megye 1832. évi reformjavaslatai. (Szerk. MOLNÁR András) Zalaegerszeg, 2000. /Zalai Gyűjtemény 49./

⁵⁵ TAXNER-TÓTH Ernő: i. m. 81–82., vö. SÁNDOR Pál: i. h. 534.

⁵⁶ CSENGERY Antal: *Deák Ferenc emlékezete*. Bp. 1877. 14.

⁵⁷ KLÖM 3. köt. 170., vö. SÁNDOR Pál: i. h. 534.

Jacques Matter *Über den Einfluss der Sitten auf die Gesetze, und der Gesetze auf die Sitten* (A szokások által a törvényekre, a törvények által a szokásokra gyakorolt befolyásról) című művét is.⁵⁸

Mindezek mellett számos kiemelkedő jelentőségű állam- vagy politikatudományi mű is megtalálható volt Deák Ferenc könyvtárában; szerzőik meggyőződése a merev konzervativizmustól a szabadelvű pártvezérség vállalásáig terjedt. A francia származású, és konzervatív szellemű udvari történetíróként ismert porosz államférfi, Johann Peter Friedrich Ancillon két művével is rendelkezett Deák. Az egyik a Berlinben 1819-ben kiadott, *Über die Staatswissenschaft* (Az államtudományról) című munka, a másik pedig az ugyanott 1825-ben megjelent alkotás, az *Über den Geist der Staatsverfassungen* (Az alkotmányok szelleméről).⁵⁹ Beszerezte Deák a francia forradalom híres államférfija, az alkotmányos monarchia híve, Emanuel Joseph Sièyes abbé műveinek 1796-ban, *Politische Schriften* (Politikai írások) címmel napvilágot látott fordítását.⁶⁰ Ott volt Deák könyvtárában a politika és államtudomány lipcei professzora, az ismert német szabadelvű morálfilozófus, Karl Heinrich Ludwig Pöhlitznek Lipszében 1817 és 1825 között négy kötetben kiadott, *Die europäischen Verfassungen seit 1789* (Az európai alkotmányok 1789 óta) című munkája, és a kitűnő publicista, F. W. A. Murhard több műve, köztük a Kassalban 1832-ben megjelent *Das königliche Veto* (A királyi vétó) című könyv.⁶¹

Sokat forgathatta Deák a neves német történetíró, a freiburgi egyetem észjog és államtudományi tanszékének tanára – alkotmányos monarchista, 1819-től pedig Baden tartomány szabadelvű ellenzéki pártvezére –, Karl Wenzeslaus Rodecker von Rotteck Stuttgartban, 1829 és 1836 között négy kötetben, *Lehrbuch des Vernunftrechts und der Staatswissenschaften* (Az észjog és az államtudomány tankönyve) címmel megjelent munkáját, mert több oldalát is széljegyzetekkel látta el. Így pl. a sajtószabadságról szóló 132. oldalon Deák aláhúzta a „Pressfreiheit” szót, és a következő megjegyzést írta mellé németül: „In Ungarn bis jetzt ein Traum”, azaz Magyarországon mostanáig ez álom.⁶²

Deák egész későbbi politikai pályafutása arról tanúskodik, hogy gondolkodására döntő befolyással volt a francia felvilágosodás egyik klasszikusának, Charles de Sécondat Montesquieu-nek alapműve, *A törvények szelleméről*, amelynek szerzője az uralkodói abszolútizmust korlátozó alkotmányos monarchiában látta a modern polgári állam eszményét. Deák könyvtárában a munka német nyelvű, Hauswald által fordított, és Halleban „Der Geist der Gesetze” címmel, három kötetben kiadott változata volt megtalálható. Montesquieu művének második kötetében a 20. oldalon Deák a következő – saját felfogására valló – mondatot húzta alá: „Die Politik ist eine stumpfe Feile, welche unmerklich angreift, aber gleichwohl ihren zweck erreicht.” (A politika tompa reszelő, amely észrevétlenül támad, de mégis eléri célját).⁶³

Deák műveltségére vonatkozó ismereteinkkel, és fent említett olvasmányaival tökéletesen öszszecseng, ahogy pályatársa, Pulszky Ferenc utóbb jellemezte a fiatal Deákat: noha nevelése olyan volt, mint az időben a legtöbb nemesi középbirtokosoké, külföldön nem járt (egészen 1847-ig), az idegen nyelvek közül a latinon kívül csak a németet ismerte, és mégis mindjárt első országgyűlési fellépésénél meglátszott rajta, hogy „az újkor eszméi áthatották egész lényét; hogy minden tekin-

⁵⁸ Magyar Országos Levéltár Mikrofilmtár 8368. doboz. Wesselényi Miklós levelezése. Deák Ferenc levele Wesselényi Miklóshoz, Pozsony, 1840. február 11., vö. *Deák Ferenc emlékezete. Levelek 1822–1875.* (Szerk. VÁCZY János) Bp. 1890. 63.

⁵⁹ PANKA Károly: *i. h.* 290., vö. SÁNDOR Pál: *i. h.* 534.

⁶⁰ PANKA Károly: *i. h.* 291., vö. SÁNDOR Pál: *i. h.* 535.

⁶¹ PANKA Károly: *i. h.* 290., vö. SÁNDOR Pál: *i. h.* 534–535.

⁶² PANKA Károly: *i. h.* 290–291., vö. SÁNDOR Pál: *i. h.* 535.

⁶³ PANKA Károly: *i. h.* 290., vö. SÁNDOR Pál: *i. h.* 536.

tetben az európai műveltség színvonalán állt.”⁶⁴ Széll Kálmánné Vörösmarty Ilona jegyezte fel a családi hagyományt, amely szerint egy úriszéki ülés alkalmával Keszthelyen, Festetics Lászlónál vendégeskedve Deák hosszan társalgott a gróf vendégeként ott időző angol államférfival, aki a következő véleménnyel volt Deákról: „Ő nemcsak a magyar viszonyokról beszélt meggyőző világgossággal, de az európai viszonyokat is csodálatosan ismeri, s társalgása nagyon érdekes; eszes és nagyon sokat tud.”⁶⁵ Egyik Vörösmartyhoz intézett levelének tanúsága szerint Deák bejáratos volt Keszthelyen Festetics gróf híres könyvtárába is, és ismerte annak különlegességeit. Érdeklődésének mélységét jelzi, hogy számon tartotta e gyűjtemény olyan, nem kifejezetten jogi vagy történelmi témájú ritkaságait is, mint az *Epistolae obscurorum virorum* című szatirikus levélgyűjtemény 1515-ös, vagy Quintilianus szónoklatainak 1563-as kiadása.⁶⁶

Deák természetesen olvasta a magyar reformkor hajnalának két, Széchenyi István gróf által alkotott alpművét, az 1830-ban kiadott *Hitelt*, és az 1831-ben megjelentetett *Világ, vagyis felvilágosító töredékek némi hiba s előítélet eligazítására* című kötetet. Deák nagyra értékelte e könyveket, és így írt később – 1841. március 20-án, Széchenyihez címzett levelében – a gróf munkáinak történelmi jelentőségéről: „Felriasztott végre nehéz alvásunkból a Hitel és a Világ írója. Ő volt az, ki első ébredésünkkel alakot adott sejtéseinknek, és szavakat gondolatinknak. Az észnek és igazságnak égi szikrájánál gyújtotta meg fáklyáját, és mi az ő fáklyájánál gyújtottuk meg apró mécsseinket.”⁶⁷ Mindennek ellenére igazat kell adnunk a Deákot közelről ismerő, vele idős korában bensőséges barátságot ápoló Csengery Antalnak, aki szerint Deák Ferenc az új nemzedék azon részéhez tartozott, akik

„nem Széchenyi irataiból tanulták először ismerni az új eszméket. Olvasta ő a német irodalom kiválóbb termékeit a történeti, jogi és államtudományok terén; ismerte ezen szakokban, a német irodalom közvetítése útján, fordításokban a jelesebb angol és francia írókat is. [...] Reá nézve azonban a német irodalom csak azon közeg volt, amelyen át a kor újabb eszméivel megismerkedett. Nem szegődött a híres tanárok tanítványává, nem esküdött szavaikra.” Csak látóköre tágult – jellemezte Deákot Csengery – és olyan magyar államférfivá érett, aki „a hazai viszonyok alapos ismeretét a kor műveltségének megfelelő államtudományi képzettséggel, a külviszonyok helyes felfogásával, s a polgárisodás problémái iránt, vonatkozásukban az államra és társadalomra, kellő tájékozottsággal egyesítette.”⁶⁸

MOLNÁR ANDRÁS

⁶⁴ PULSZKY Ferenc: *i. m.* 87–88.

⁶⁵ SZÉLL Kálmánné VÖRÖSMARTY Ilona: *Emlékeim Deák Ferenc politikai és magánéletéből.* Bp. [1926.] 60.

⁶⁶ VMÖM 17. köt. 183–184.

⁶⁷ Magyar Tudományos Akadémia Könyvtára Kézirattár. K 203/88. Deák Ferenc levele Széchenyi István grófhhoz. Kehida, 1841. március 20. Közli VISZOTA Gyula: *A Kelet népe történetéhez.* = Budapesti Szemle 1903. 116. köt. 178.

⁶⁸ CSENGERY Antal: *i. m.* 24., vö. WLASSICS Gyula, báró: *Deák Ferenc.* Bp. 1923. 119.

Az Öreg ABC-től a Király Tanácsadójá-ig. Vas Gereben népfelvilágosító kiadványai 1848 tavaszán. 1848 februárjában a főváros ifjúsága mellett Győr ellenzéki közvéleménye, mindenekelőtt a jogakadémia hallgatósága kísérte a legnagyobb figyelemmel a pozsonyi országgyűlés fejleményeit. Ebben szerepe volt Pozsony közelségének, a két város közötti napi kapcsolatnak, valamint annak, hogy a győri ifjúság vezetője a kiváló szervezőképességű Lukács Sándor, gróf Zichy Ottó titkára (1848/49-ben kormánybiztos) volt. Lukács maga is Győrben végezte jogi tanulmányait, személye közismert volt, s jól ismerte a város, de mindenekelőtt a diákság hangulatát. Az ellenzéki gondolkodású jogakadémiai hallgatók 1848. február 10-én lármával és püsszegéssel zavarták meg Győr megye közgyűlését. A pozsonyi országgyűlésen kialakult feszült hangulat miatt a tör-téntekkel a Kancellária is foglalkozott.¹ Március 4-én a győri városi színház aznapi – egyébként érdektelen – előadásának első szünetében a nézőtér megtelt a jogakadémia hallgatóival. Ekkor Lukács Sándor rövid bevezetés után felolvasta Kossuth előző napon a kerületi ülésen előterjesztett, s aznap a rendek országos ülésén is jóváhagyott felirati javaslatát, amelyet Zichy Ottó hozott át Győrbe. A városi rendőrkapitány helyettese meg akarta ugyan akadályozni a felolvasást, de az ifjúság „Ki vele!” kiáltására eltávozott. Lukács egyébként a tiltakozásra azzal érvelt, hogy a felirat az ország ügye, s azt öfelsége is olvasni fogja.²

Annak hírére, hogy az országgyűlés küldöttsége március 15-én délelőtt Bécsbe vitte a feliratot, Lukács Sándor elvbarátaival másnap már Pozsonyban volt. Itt aznap este kilenckor népgyűlést tartottak. Összehívásának oka az az aggodalom, miszerint nem kaptak Bécsből semmi hivatalos értesítést, hogy az uralkodó teljesítette a nemzet kívánatait. A népgyűlés a helyzetet nyugtalanító-nak tartotta, s ennek megfelelő határozatokat hozott. Mindenekelőtt egy öttagú bizottságot menesztettek Bécsbe, hogy másnapra megbízható híreket hozzon. Gróf Ráday Gedeon helyettes főlovászmester elnökletével pedig egy 36 főből álló „folyamatosan működő” bizottmányt választottak a rend fenntartására. Ennek Zichy Ottó, gróf Podmaniczky Frigyes, Kuthy Lajos (Batthyány Lajos titkára) és mások mellett tagjaik voltak Győr küldöttei: Lukács Sándor, Gyapay Dénes, Káló-czy Lajos és Vas Gereben is. A bizottmány vállalta, hogy kapcsolatba lép az országgyűlés küldöttségével, s ami tudósítást így vagy levél és üzenet útján kap, azt nyilvánosságra hozza. Ha a hír nem kedvező, úgy készek „életet és vért áldozni”, s Bécsbe menni. Erre az esetre elhatározták, hogy lefoglalják a menetrend szerint közlekedő hajókat.³

Így került az országos események résztvevőinek sorába Vas Gereben, aki maga is a győri jogakadémiát végezte. Írói szárnypróbálgatásaitól ösztönözve 1846 őszén Pestre költözött (itt tette le a következő tavaszon ügyvédi vizsgáját), és a *Pesti Divatlap* munkatársa lett, de írásai jelentek meg a *Jelenkor* és az *Életképek* hasábjain is. 1847 novemberében visszatért Győrbe, részt vett az

¹ Országos Levéltár (OL) A 45 Magyar Udvari Kancellária elnöki iratai (a továbbiakban: Kanc. eln.) 1848: 91. Deáky Zsigmond, a jogakadémia érélyes fellépésre utasított főigazgatója a megyére hárította a felelősséget. Az volt a véleménye, hogy ami Győrben történik, nem egyéb, mint „a pozsonyi merények kifolyása”. Uo. 1848: 126. (A megjegyzés az országgyűlési ifjúság demonstrációira utal.)

² Kanc. eln. 1848: 132; 137. OL N 31 Regnicolaris levéltár, István nádor levéltára. Helytartó-tanácsi iratok 1848: 447; uo. Közpolgári iratok 1848: 465. BALÁZS Péter: *Lukács Sándor*. In: *Petőfi és kora*. Szerk. LUKÁCSY Sándor–VARGA János. Bp., Akadémiai Kiadó, 1970. 652–653; VARGA János: *A jobbágyfelszabadítás kivívása 1848-ban*. Bp., Akadémiai Kiadó, 1971. 38; BALÁZS Péter: *Győr a feudalizmus bomlása és a polgári forradalom idején*. Bp., Akadémiai Kiadó, 1980. 211.

³ A márc. 16-iki gyűlés határozatai: OL Újkori gyűjtemény. R 32 1848/49. évi nyomtatványok. (a határozatot Lukács Sándor mint jegyző írta alá.) Az eseményekre l. BALÁZS Péter: *Lukács Sándor*. i. m. 653; VARGA János: i. m. 129; BALÁZS Péter: i. m. 214.

ellenzéki ifjúság mozgalmaiban, és kapcsolatba került Lukács Sándorral.⁴ Az *Életképek* győri levelezőjének tudósítása szerint az 1848. március 18-án tartott népgyűlésen Vas Gereben számolt be a pozsonyi hírekről.⁵ Az egyik kortárs szerint a márciusi napokban Lukács Sándor nagy beszédekert tartott az utcán, míg Vas Gereben inkább az ifjúságnak szónokolt az akadémia nagytermében.⁶ Aktív politizálása a márciusi napok után is folytatódott. Egy helyi naplóíró feljegyezte, hogy Vas Gereben április 16-án a népgyűlésen kikelt a városi tanács ellen, amely sorainak megújítását, a választásokat a régi módon, csak a kiváltságos polgárok részvételével kívánta lebonyolítani.⁷

Utcai népgyűléseket azonban nemcsak Lukács Sándor tartott. Életrajzírója szerint Vas Gereben a vidékről beözönlött népnek – nyilván a heti vásárok alkalmából – magyarázta a politikai fejleményeket, sőt több községbe is ellátogatott. Így kapta volna az ajánlatot, mi szerint fejtegetéseit ki kellene nyomtatni, hogy a távolabbi lakók is okuljanak belőle.⁸ Valószínűbb azonban az, hogy Vas Gereben tudomására jutott: Pest megye forradalmi választmánya március 20-án úgy döntött, hogy saját felelősségére nyomtatásban szétküldi a jobbágyi terhek eltörléséről szóló törvénycikkeket, amivel megelőzte gróf Batthyány kijelölt miniszterelnököt, aki ezt március 23-án cselekedte meg.⁹ Ez utóbbi körlevél meghagyta a hatóságoknak, hogy a közteherviselésről és a jobbágyi szolgáltatások eltörléséről az országgyűlés által már jóváhagyott, mellékletben megküldött törvénycikkekről azokat újranyomatva tájékoztassák a népet. Vas Gerebennek pozsonyi kapcsolatai révén tudomása lehetett a készülől – és a korábban megfogalmazott – miniszterelnöki körlevélről, ezért annak kibocsátásakor valószínűleg készen volt a maga röpiratával. Így történhetett, hogy a város főbírája március 26-án már felterjesztette a Helytartótanácshoz az *Öreg ABC vén emberek számára* első kinyomatott ívét¹⁰, amelynek vásári kiadványokat idéző címe jellemző a szerző humoros stílusára. A „Kedves Atyámfiak!” megszólítás után Vas Gereben előbb értelmezi a szabadságot, majd közli a vonatkozó törvénycikket, és kifejti azt, hogy többé nem kizárólag a jobbágy viseli a közterheket. A győri *Hazánk* – amelynek szerkesztője maga is tagja volt a város reformpárti írócsoportjának – március 30-iki számában lelkesen üdvözölte a „világos népszerű nyelven” megírt munka első füzetét, amely „átalakulásunk nevezetesebb pontjait” magyarázza a népnek. A füzet két „váltó garasért” kapható, s a cikk szerint „hihetetlen nagy kelendőségnek örvendett”, mert „majd minden heti vásárra jött falusi pór vitt magával haza egyet”. A röpiratból „folytatólag

⁴ Vas Gereben győri irodalmi és politikai szerepére l. MARTINKÓ András: *Petőfi útja a győri Hazánkhoz*. In: *Petőfi és kora*. 81–142. Vas Gereben életútjára CSÁSZTVAY Tünde: *Vas Gereben (1823–1868)*. In: *A márciusi ifjak nemzedéke*. Szerk.: KÖRMÖCZI Katalin. Magyar Nemzeti Múzeum kiadványa. 2000. 449–456. Vas Gereben első írásai az *Életképek* 1845 második félévi számaiban jelentek meg. A *Pesti Divatlap* 1847. évi folyamában november elejéig minden számban publikált.

⁵ *Életképek* 1848. ápr. 9 (16). TURAY B. tudósítása a lap borítójának belső oldalán.

⁶ SZINYEI József: *Komárom 1848–49-ben*. Pest, 1887. 2. A „rossz királyi leirat” miatt Győrben márc. 30-án nagy tüntetés volt. Másnap 2–2 személyt küldtek Pozsonyba, illetve Pestre, közöttük Vas Gerebent. BALÁZS Péter: *i. m.* 217.

⁷ LÁM Frigyes: *Egy győri polgár a reformkorban*. Győr 1928. 90.

⁸ VÁLI Béla: *Vas Gereben, Radákovics József élete és munkái*. Bp. 1883. 23.

⁹ Batthyány körlevelére: *Gróf Batthyány Lajos miniszterelnöki, hadügyi és nemzetőri iratai*. S. a. r. URBÁN Aladár. Bp., Argumentum Kiadó, 1999. 162–163. Nyáry Pál Pest megyei alispán márc. 21-én Batthyányhoz intézett jelentése a megye eljárásáról uo. 145.

¹⁰ OL C 60 Helytartótanács levéltára. Könyvvizsgálati osztály iratai 1848-4-45. A jelentés szerint a főbíró aznap kapta meg a nyomdától a példányt. (Ez az első füzet itt található.) A helybeli lap a *Hazánk* márc. 30-i száma szerint az előző pénteken, tehát márc. 24-én már megjelent az első ív. A gyors publikálás egyértelművé teszi, hogy Vas Gereben előzetes (feltehetően Kuthy Lajostól szerzett) információk alapján dolgozott.

hetenként egy ív ígértetik megjelenni”, tudósít a lap, majd azzal fejezi be, hogy Bay Antal főbíró „a munka korszerűségét átlátva” azonnal ezer példányt rendelt, hogy azt jobbágyainak és egyéb falubelieknek kiosssa.¹¹ A *Pesti Divatlap* április 1-jén megjelent száma is lelkesen üdvözölte Vas Gereben kiadványát (hozzátéve: a szerző „lapunkban ismét gyakrabban fog ezentúl mutatkozni”), amely „igazán népszerű s igen elmsé modorban magyarázza földművelő népünknek a törvényeket azon nemes igénnyel, miszerint ők minél inkább meglegedjenek a nyert eredményekkel”.

Április 4-ére kikerült a nyomdából az *Öreg ÁBC* 2. száma is, amely az úrbéri szolgáltatok, a dézsma és pénzbeli fizetések eltörléséről szóló törvénycikkeket közölte, és magyarázta azokat.¹² A füzet megjelenése egy-két nappal korábban is köztudott volt, mert erre a napra Győr megye és város közbátorsági választmánya közös értekezletet hívott össze, hogy Vas Gereben vállalkozását hivatalossá tegye, s egyben a szomszédos megyékkel is megismertesse. A megyének és a városnak „a közbátorság fenntartása végett” április 4-én együttülésező bizottmánya jegyzőkönyve igen tömören foglalta össze ezt a napirendet. E szerint:

„Vas Gereben nevű kiadónak 'Öreg ÁBC' cím alatt eddig kiadott népszerű munkálatai a jövőben kiadandó hasonlókkal együtt tek. Győr megye részére megvetetni, egyszersmind – hogy azt pártolni szíveskedjenek – minden megyék megkerestetni rendeltettek. Vas Gereben jövőre tárgyalandó kérdések feljegyzésével és véleményadással Lukács Sándor, a munkálatoknak Kossuth Lajos minister úrnak leendő ajánlással pedig Kálóczy Lajos ügyvéd urak megbízatván.”¹³

Az ülés részletes jegyzőkönyvéből kiderül, hogy a megye 100-100 ftért megvásárolta a már megjelent két füzetet, elrendelte azok 3000 példányban történő újranyomását. Egyben kötelezettséget vállalat a következő füzetek kéziratának hasonló összegért történő megvásárlására, és azok közközlésen való kinyomtatására.¹⁴ Az *Öreg ÁBC* 2. száma különösen megnyugtató lehetett a parasztok türelmetlensége miatt aggódó megyei birtokosoknak. Vas Gereben ugyanis azt ajánlotta a volt jobbágyoknak, hogy az úrbéri szolgáltatások eltörléséért úgy legyenek hálásak, hogy vegyék tudomásul a törvényt elfogadó földesurak kikötését, miszerint „a szabadság még csak szent Mihálykor kezdődik”. Vagyis „maradjon minden ahogyan eddig volt”.¹⁵

¹¹ A napi- és hetilapok esetében, ha azok dátuma a szövegben szerepel, nem használok lábjegyzetet.

¹² A főbíró ápr. 4-én terjesztette fel a második ívet azzal a megjegyzéssel, hogy aznap kapta a nyomdától; Helytartótanács levéltára, Könyvvizsgálati osztály iratai 1848-4-53. Az *Öreg ÁBC* 2. száma már nincs a felterjesztés mellett.

¹³ 1848/49. évi nyomtatványok. Győr megye már az ápr. 3-án tartott közgyűléséből felszólította a megyéket „a kor kérdéseiről felvilágosító” röpirat, az „Öreg ÁBC” támogatására és terjesztésére. L. pl. Sopron megye levéltára, Közgyűlési iratok 1848: 1384. (A körlevélhez mellékeltek a kiadvány már megjelent 1. és 2. ívét.)

¹⁴ OL H 15 Belügyminisztérium, rendőri osztály iratai (a továbbiakban: BM rend.) 1848-2-166. Közli CSÁSZTVAY Tünde: *Vas Gereben (1823–1868)*. = *Vár ucca tizenhét* 1997. 1. sz. 52–53. (Az évnegyedi folyóirat ezen érdekes száma Vas Gereben életére és munkásságára vonatkozó dokumentumokat, kortársi emlékezéseket, továbbá Vas Gereben munkáiból részleteket, ill. azokról szóló kritikákat közöl.)

¹⁵ Baththyány id. körlevele (I. a 9. jegyzetet) csak azt tartotta kívánatosnak, hogy ha a földesurak követelnék a szolgáltatásokat, azokat a törvény kihirdetéséig teljesítsék. De figyelmeztetett arra, hogy „a megtagadások behajtására” erőszakot semmiképpen ne használjanak. Vas Gerebennek ezt a földesurakkal szolidáris magatartását joggal bírálja EMBER Győző: *Magyar parasztszolgalmak 1848-ban*. Bp., Szikra Kiadó, 1948. 79. L. még BALÁZS Péter: *i. m.* 255.

Az *Öreg ÁBC* 3. száma a korábbiakhoz képest némi késéssel jelent meg, mivel a város főbírája azt csak április 19-én terjesztette fel.¹⁶ A késedelemnek valószínűleg nem az volt az oka, mintha a „véleményadással” megbízott Lukács Sándornak a 3. szám tartalmával kapcsolatban észrevételei lettek volna. Inkább az játszhatott szerepet, hogy Vas Gereben az országgyűlés berekesztésére maga is Pozsonyba utazott, s az esemény az eredeti tervhez képest két nap késéssel csak április 11-én következett be. Mindenesetre érdekes, hogy a 3. füzetnek nem a parasztság megnyugtatósa és a rend fenntartása szempontjából fontos nemzetörsegi törvény volt a témája. Ennek címe: „A pénz dolgáról”, s szövege mindenekelőtt a Kamara korábbi gyakorlatát ítéli el, hogy a bevételeket Bécsbe küldték. Majd kijelenti: az államadósságot nem fizetjük. A király megértette ezt s „egy poltúrát sem akar jogtalanul”. Azt javasolta a Bécsbe felment uraknak, hogy válasszanak „egy jóra való embert”, ki az ország pénzét kezeli. Az urak nem sokat tanakodtak, hanem egy embert javasoltak, „ki sokat tett már a hazáért”, s akit „igaz mondásáért” Metternich három évre börtönbe csukott. Az urak Kossuth Lajost ajánlották, s miután öfelsége látta, hogy „a nemzet ezt az embert nagyon szereti”, reá bízta, hogy ő viselje gondját az ország pénzének, s adjon erről számot.¹⁷ Ez a 3. ív szól még a katonaságról, amely az országban fog lakni, s csak magyar tisztnek fognak neki parancsolni. Katonát továbbra is kell majd adni, de csak az ország védelmére.¹⁸

Az *Öreg ÁBC* 4. számú nyomtatott példánya mintegy tíz nap múlva készült el, mert a főbíró május 1-jén terjesztette fel azt a belügyminisztériumhoz.¹⁹ Vas Gereben az előző szám végén azt jelezte olvasóinak, hogy rövidesen jó hírt fog közölni. Így a 4. szám azzal kezdődik, hogy amikor a 2. számot írta, akkor „az volt a hír”, mi szerint az országgyűlésnek Szt. Mihálykor lesz vége. De erre hamarabb került sor, ezért „a robot azonnal megszűnik” közölte kiemelt szedéssel.²⁰

Ez a füzet „A nemességhez” szól, amelynek ősei „vérrel szereztek” ezt az országot, annak megvédésére azonban kevesen vannak. Így a muszka veszély ellen „úr és szegény, nemes és jobbágy” kell, hogy egyenlőképpen kiálljon a védelemre. Mindenkinek meg kell tanulnia fegyvert forgatnia „az az nemzetörseget állítunk, az az még magyarábban minden ember katona lesz, hogy a nemzetet őrizze!”²¹ (Kiemelés az eredetiben.)

¹⁶ OL H 12 Belügyminisztérium közösen kezelt iratok (a továbbiakban: BM) 1848: 87. (A példány nincs a felterjesztés mellett.)

¹⁷ A pozsonyi országgyűlés utolsó napjaiban az államadósság kamatainak elvállalását sürgette az udvar. Ez a füzet tehát erre is reagál. Vas Gereben erre később is visszatért. Kurta számadás, vagy: fizetünk-e tízmilliót? címmel a *Pesti Divatlap* 1848. máj. 13-i számában írt cikket az államadósság elvállalása ellen.

¹⁸ Vas Gereben jónak látta ezt a 3. ívet (vagy mind a három füzetet?) megküldeni Kossuthnak. A levél nem maradt fenn, de a pénzügyminiszter elnöki iratainak iktatókönyve ápr. 23-áról a következő bejegyzést tartalmazza: „Vas Gereben a Táncsics által kiadott nép újságot kártékony hatásúnak állítja, s a maga 'Öreg ÁBC'-jét bemutatja.” OL H 20 Pénzügyminiszter elnöki iratok ikt.kve 1848: 299.

¹⁹ BM 1848: 471. (A példány nincs a felterjesztés mellett.) L. még BM rend. 1848-2-146. (Itt említjük meg, hogy a kortársak az *Öreg ÁBC*-t folyóiratnak tekintették, s a Széchényi Könyvtár katalógusa is a folyóiratok között tartja nyilván. Rendezetlen, vagyis nem hetente történt megjelenése miatt inkább röpiratsorozatnak tekinthető.)

²⁰ Az országgyűlés várható elhúzódsásáról szóló állítás nyilvánvaló valótlanosság. Azt mindenki minél hamarabb be akarta fejezni. Így még arról sem lehetett szó, hogy az Szt. György napjáig tart. Vas Gereben ezzel a valótlan állítással próbálta kimenteni magát.

²¹ A hetilapként megjelenő *Pesti Divatlap* máj. 6-i száma tudósított az *Öreg ÁBC* 4. füzetének „közre jöttéről”, s azt tartotta szükségesnek kiemelni, hogy „fegyverviselésről igen jó dolgokat rág a nép szájába”.

Majd visszatér „az ország dolgára”, és a jó országutak szükségességéről értekezik, amely jó a nemeseknek és a jobbágyoknak egyaránt. Ez csak úgy lehetséges, ha a nemesember is fizet (ti. útvámot), de azt a jövő országgyűlésnek kell majd „kifőznie”, hogy miként legyen.

Vas Gereben a 4. szám végén azt ígérte, hogy a jövő héten a közös adózásról ír, s arról, hogy az miért kedvező a nemeseknek. Erre azonban nem került sor, feltehetően az alább tárgyalandó, a kormánytól nyert megbízás miatt. A megye azonban nem vette jó néven ezt a szerződésszegést, bár a megállapodás csak „a hasonló tárgyban készítenendő” további munkákról beszél, de azok számát nem határozza meg. Az augusztus 3-án tartott közgyűlést azt róttá fel a szerzőnek, hogy „legutóbbi munkájához még némi pótlékot tartozott volna készíteni”, ezt azonban nem teljesítette. Így „az egész munka becsét vesztette, és az idő lejártával egész haszontalanná vált”. A megye így megkárosodván utasította az első alispánt, hogy „a szerzőtől a már előre kifizetett díj és a nyomtatási költségek megtérítését követelje”.²² Ez a kísérlet nyilván nem járt eredménnyel, így báró Eötvös József vallás- és közoktatásügyi miniszterhez fordultak, hogy vállalkozásukat (ti. a kiadványukat) támogassa, s arra országosan hívja fel a figyelmet. Eötvös augusztus 19-én a felterjesztést mint a belügyi tárcához tartozót, áttette Szemere Bertalan belügyminiszterhez.²³ Az ügy folytatása nem ismert.

A történetnek van egy mellékszála, amit érdemes megemlíteni. Az *Öreg ÁBC* 3. számát felterjesztve, április 19-én Győr város főbírája megküldte Kozma Imre: *Népbarát* című munkájának első kiadását.²⁴ Ez az egy íves munkácska tehát hat héttel megelőzte a Győrből immár a fővárosba költözött Vas Gereben *Nép barátja* című hetilapját. Nem tudunk azonban arról, hogy ebből később a két szerző között nézeteltérés támadt volna. Ez egyébként érthető, mivel a vállalkozás nem folytatódott. Kozma munkáját azzal indította, hogy a legutóbbi országgyűlés az urak jótéteménye volt, akik azt akarják, hogy ebben az országban is szabadság, egyenlőség és testvériség legyen. A hangsúlyt a jövő törvényhozására helyezte, amelyet „a nép követei” alkotnak meg, s ezeket a törvényeket mindenkinek meg kell tartania. Utalt az eljövendő választásokra, és figyelmeztetett, hogy a követjelölteket előzetesen „jól meg kell tapogatni”, hogy ne csalódjanak bennük. A szerző azt ígérte, hogy munkájának a következő számában a nemzetőrsegről fog írni, de erre nem került sor.²⁵

*

Ismeretes, hogy a Helytartótanács az ideiglenes könyvvizsgálati szabályzat kiadásával eltörölte az előzetes cenzúrákat. Hatására napokon belül versengve jelentek meg a pesti forradalommal, a tizenkét pont magyarozatával foglalkozó kiadványok, egy-két ív terjedelmű füzetek. Ez nemcsak a fővárosban történt, hanem – amint láttuk – Győrben, továbbá például Boros Mihály jóvoltából Székesfehérvárott. Az alkalmi kiadványok mellett hamarosan felmerült az igény egy, a népet felvilágosító, az új törvényeket magyarozó hetilap kiadására. A *Pesti Hírlap* április 15-iki száma adta hírről, hogy április 12-én és 13-án a Pest városi, illetve a Pest megyei Rendre Ügyelő Választmány is foglalkozott a kérdéssel. A hírlap, amely a *Közlöny* megjelenéséig a kormány hivatalos lapja

²² BALÁZS Péter: *i. m.* 255. Nem világos, hogy a közgyűlést mit értett előlegen. Talán kifizették előre az 5. számot is?

²³ BM rend. 1848-2-166. Eötvös levele mellett nem található Győr megye felterjesztése, csak az ápr. 4-i megyei és városi vegyes bizottmány jegyzőkönyve, amelyet a 14. jegyzetnél idéztünk.

²⁴ BM 1848: 87. (A kiadvány nincs a felterjesztés mellett.) A munka teljes címe: *Népbarát, vagy is magyarozatja annak: mikép kell értenünk az új változásokat*. Győr, 1848. 7 l.

²⁵ Vas Gereben írt a nemzetőrsegről a 4. füzetben. Talán ez is szerepet játszott abban, hogy Kozma nem folytatta munkáját. Balázs Péter a *Népbarátot* a győri liberálisok vállalkozásának tekinti, akik szerinte az *Öreg ÁBC* ellensúlyozására törekedtek. BALÁZS Péter: *i. m.* 257.

volt, a belügyminisztérium közleményei sorában április 26-án közölte a tudósítást, hogy intézkedtek a törvények német, szerb, horvát, román és szlovák fordításáról.

„Egyszermind – folytatódott a közlemény – többek, közöttül Tánicsics is felszólítottatott oly népszerű munkácska készítésére, mely a törvények magyarázatát foglalván magában, azoknak hasznáról, eredményeiről, értelméről a népet felvilágosítsa. Ez minden illető nyelvekre lefordítottatik és országszerte ki fog osztattatni.” (Kiemelés az eredetiben.)

A hírre legközelebbi, április 29-iki számában azonnal reagált a *Pesti Divatlap* szerkesztője. Kijelentette, hogy kár ezt a nagyfontosságú dolgot „illy készületek által” halogatni. Vahot magától értetődően a lap korábbi munkatársát Vas Gerebent ajánlotta, aki az *Öreg ABC* három számában több törvényt „a lehető legnépszerűbben megmagyarázott”, ezért ezt a három ívet több ezer példányban újra kellene nyomtatni, a szerzőt pedig „munkája folytatására hivatalosan felszólítani”. A nép nyelvén kevés író tud szólni, hangzott az érvelés, „s ezek gyér sorában Vas Gereben a legelsők közé tartozik”. A jólértesült *Pesti Divatlap* május 6-án arról számolt be, hogy a „népi lap” szerkesztésével a belügyminiszter Vas Gerebent, „a legnépszerűbb tollú magyar író” bízta meg. A lap ekkor szerkesztőtársul Boros Mihályt ajánlotta, aki már több ízben bebizonyította, hogy „igen tud a nép nyelvén szólni”. (Boros 1847-ben Bökfő néven Vas Gerebennel együtt szinte a lap minden számában publikált.) A *Pesti Divatlap* május 13-án újabb információval szolgált. E szerint:

„A ministerium által kiadandó népi lap, amelyben Vas Gereben legelőször is a törvényeket magyarázza, már sajtó alatt van, s félmillió példányban fog nyomatni.”

Május 20-án azt jelentette a *Pesti Divatlap*, hogy *A király tanácsadója megmagyarázza a népnek az új törvényeket* címmel jelent meg a kormány költségén Vas Gerebennek egy könyvecskéje. A tudósítás szerint ez a kiadvány

„a kevés műveltséggel bíró földnépünknek az őket leginkább érdeklő új törvények értelmét a legnépiesebb nyelven, s elmésen capacitáló okoskodással úgyszólván a szájába rágja”.²⁶

Ezek szerint *A király tanácsadója* igen hamar megjelent. A belügyminisztériumban május 23-án megszületett a hatóságokhoz intézett körlevél, amelyhez számos példányban mellékeltek „a jelenlétebb törvény cikkek népszerű alakban átdolgozott ... magyarázatát”. A belügyminiszter szerint azokat a legolcsóbb áron adhatják, akár ingyen osszák ki a falusi földművelő nép között, s a lelkészeket és tanítókat arra utasítsák, hogy „a nép az azokban foglalt hasznos intésekre kellően figyelmeztessék”.²⁷ A közvélemény a kiadványról hivatalosan a *Pesti Hírlap* május 27-iki számából értesült, amikor a belügyminisztérium tudatta, hogy a törvények „könnyű és népszerű modorban” történő megmagyarázása érdekében „Vas Gerebennel népies könyvecskét iratot és azt 25.000 példányban a törvényhatósági elnökökhöz kiosztás végett megküldött”. Ugyancsak kö-

²⁶ A *Pesti Divatlap*nak ez a máj. 20-i száma közölte Vas Gereben: „Mi van még?” című anekdotikus írását. E szerint egy törvényt magyarázatot vásárló atyafi azt kérdezte tőle, hogy kell-e a parasztnak egrecírozni, – és fogja-e a nemes is a bot?

²⁷ BM 1848: 1689. A fogalmazvány kéziratában a mellékelt példányszám helyét üresen hagyták, mivel az hatóságoként nyilván változott. A szöveg azt is ígéri, hogy a kiadványnak a szükséges más nyelvekre történt fordítását is megküldik. Az 1848/49. évi nyomtatványok gyűjteményekben csak a szlovák változat ismert. (Ezekben a napokban már elkészült a törvények nemzetiségi nyelvű fordítása, s megküldték az azokat igénylő hatóságoknak.)

zölte, hogy a munkát „oláh, tót, rác szb. nyelvekre is” lefordítják, s azt is szét fogják küldeni. (A közlemény dátuma május 20. Megjelenése nyilván azért késett, mert a lap az egyes miniszteri-umok rendeleteit és értesítéseit összegyűjtve, csoportosan jelentette meg.)

Mi a magyarázata *A király tanácsadója* gyors megjelenésének? Az, hogy Vas Gereben ehhez a kötetkéhez több, mint fele arányban az *Öreg ÁBC* szövegeit használta, néhol oldalakat vagy egész bekezdéseket szó szerint, másokat kisebb módosítással, illetve elhagyásokkal. A nyolcadrét formájú 52 oldalas füzet első két témája a közös teherviseléssel és az úrbéri szolgáltatások eltörlésével foglalkozik, sorrendben is megegyezve az 1. és 2. füzet tematikájával. A harmadik fejtegetés az egyenlőségről szól, amely nem szerepelt önálló témaként az *Öreg ÁBC*-ben. Külön rövid rész foglalkozik a nemzetőrséggel, amely eredetileg a nemességről írott 4. füzetben mintegy mellékesen szerepelt. Most az ottani szöveg bővült némi magyarázattal a fegyverekről és a szolgálatról. A befejező téma a nemességgel foglalkozik, a 4. füzet eredeti szövegén ejtett nagyon kevés változtatással. *A király tanácsadója* „Végre pedig egy kéréssem is van!” címmel azt javasolja, hogy „minden jóra való földművelő ember” ültessen kertjében három gyümölcsfát „a szabadság napjainak emlékére”, ahová kijár fiaival emlékezni, s a jövőendő generációk is gondját fogják viselni „a szabadság fájának”.²⁸

A király tanácsadója nem tartalmazza az *Öreg ÁBC* 3. füzetének anyagát, amelynek címe „A pénz dögáról”. Ez – mint fentebb láttuk – nagy elismeréssel szölt Kossuthról, érdemeiről. Elhagyása érthető, ha azt nézzük, hogy tárgya nem törvénytárgy volt, hanem egy miniszter személye, – miközben a négy füzetben más miniszter neve még utalás formájában sem szerepelt. Ennek a szövegnek az elhagyása következhetett Vas Gereben belátásából, a vállalt feladat jellegéből. Nem szükséges azt sem feltételezni, hogy a „megrendelő” sugallta volna a kihagyást és pótlásul az egyenlőségről szóló rész beiktatását. Bármiként történt is, Vas Gereben jónak látta nyilvánosságra hozni, hogy vállalja azt, amit az *Öreg ÁBC* április második felében megjelent füzetében Kossuthról írt. A vele szolidáris *Pesti Divatlap* június 3-i számában „A pénz dögáról” címmel megjelent a 3. füzet tartalma, elhagyva az államadósságról szóló bevezetést és a katonaságról szóló befejező bekezdéseket. Mivel a lap olvasói nem tudhatták, hogy ez a szöveg az *Öreg ÁBC*-ben már napvilágot látott, a szerkesztő a cím alatt zárójelben a következőket közölte:

„Mutatvány Vas Gerebennek *Öreg Á-B-C* című népies röpiratából. Azon példányok, melyekben e cikk foglaltatik, csak Győr megyében keringtek.”²⁹

A publikáció és a hozzá fűzött magyarázat mindenesetre a főváros tájékozott közvéleményére bízta, hogy azt a pénzügyminiszter melletti állásfoglalásnak tekintse, vagy csak a jólétesültségét hangsúlyozó szerkesztő kiegészítő információjának.

Vas Gereben tehát megelőzte a belügyminiszter által név szerint is felkért Táncsics Mihályt, akinek törvénytárgyazata három hét késéssel hagyta el a nyomdát. A *Munkások Újsága* június 11-i száma lapzártakor jelentette, hogy „éppen most” jelent meg a lap tulajdonosának kiadásában

²⁸ A kötetke utolsó lapjának alján ez áll: „Iratott: Ö felsége, királyunk kegyes engedelmeiből és parancsolatjából.” A kiadványon nem szerepel Vas Gereben neve. (Az *Öreg ÁBC* minden füzetének végén ott találjuk a szerző nevét.) Ezt a névtelenséget az is indokolja, hogy a füzet 12. oldalán Vas Gereben azt állítja, hogy ő (a szerző) maga sem nemes ember.

²⁹ A *Pesti Divatlap* jólétesültségét mutatja, hogy a fentebb már id. máj 13-i közlemény így folytatódik: „Az első cikk az egyenlőség eszméjét magyarázza a legnépszerűbb nyelven.” A szerkesztő tehát tudott arról, hogy Vas Gereben az egyenlőségről ír a már sajtó alatt lévő kiadványban.

„Az 1848-dik évi legújabb törvények magyarázata”. Nem tudunk arról, hogy Táncsics ezzel a két ív terjedelmű munkájával pályázott volna a belügyminiszter támogatására.³⁰

Vas Gerebent pedig gyorsasága, jólétesültsége, írói rutinja és ismeretsége behozhatatlan előnyhöz juttatta. Magától értetődőnek tűnt, hogy a tervezett „országos néplap” szerkesztője csak ő lehet, – főleg, ha azt a kormány adja ki. Bár a *Nép barátja* nem a kormány kezdeményezésére jött létre, Arany János visszalépése után érvényesült Vas Gereben helyzeti előnye, aki így megkapta az említett lap szerkesztését.

URBÁN ALADÁR

Das Neue Pester Journal. Die Geschichte des Blattes von den Anfängen bis 1878

1. Vom Constitutionellen Pester Journal bis zum Neuen Pester Journal

1.1 Die Anfänge

Am 1. Juli 1872 erschien in Pest-Ofen die erste Nummer eines neuen publizistischen Unternehmens, des *Constitutionellen Pester Journal*.¹ Gegründet wurde das Blatt von ehemaligen Journalisten des *Pester Journal*, die das Organ wohlgeplant, zugunsten ihrer Neugründung verließen.² Allerdings entbehrte dieser Schritt nicht heftiger Streitigkeiten zwischen den beiden Redaktionen, denn die ausgeschiedene Redaktion gedachte den alten Namen fortzuführen, nicht zuletzt deshalb, weil die Mitarbeiter den Aufschwung und die Erfolge des *Pester Journal* sich als ihren Verdienst anrechneten.³ Trotz der Vereitelung des Unterfangens wurde seitens des Herausgebers und der Redaktion die Erklärung abgegeben, das Blatt

³⁰ Nem valószínű, hogy Táncsics igényt tartott a támogatásra, hiszen munkája kritikusan azt vizsgálja, hogy a törvények megfelelnek-e a népnek. Egyben hangsúlyozza, hogy ő is be fog nyújtani módosításokat. A *Nemzeti Újság* ápr. 23-án egyébként már arról tudósított, hogy Táncsics a törvények magyarázatát külön füzetben fogja árulni.

¹ *Constitutionelles Pester Journal*. Politisches Tageblatt. (Des Weiteren: CPJ) 1. Jahrgang Nr 1 v. 11. Juli 1872.

² An die Leser des „Pester Journal“!, ebd., S. 1.

³ Einen weiteren Grund zum Zwiespalt lieferte der Kampf um die Leser. Seitens des CPJ wurde sogar mit einem Prozess gedroht. Siehe CPJ 1. Jg, Nr 4 v. 14. Juli 1872, S. 1. Das *Pester Journal* konnte auch auf eine „journalistische Schlammschlacht“ nicht verzichten, woraufhin das CPJ sich veranlasst fühlte, „Eine nothgedrungene Erklärung“ als Antwort auf die im PJ veröffentlichten Diffamierungen zu geben. CPJ 1. Jg, Nr 6 v. 17. Juli 1872, S. 1. Siehe auch den Artikel „Eine grüne Redaktion“ = CPJ 1. Jg, Nr 7 v. 18. Juli 1872, S. 4. Ein weit düsterer Ton wird im Artikel „An die Bürger Pest-Ofen“ gebraucht, in dem die Machenschaften des Herrn Joseph Wagner, Eigentümer des PJ, an die Öffentlichkeit gebracht werden. Siehe CPJ 1. Jg, Nr 21 v. 3. August 1872, S. 1. Am ausführlichsten äußern sich die Herausgeber des CPJ im Artikel „An die Redaktion ohne Namen“: „Denn wer, als wir und die große Anzahl unserer sehr geschätzten Mitarbeiter hat das 'Pester Journal' durch fast dreijährige, angestrenzte und redliche Arbeit aus einem schmutzigen und verkommenen Winkelblatt zu einem allgemein verbreiteten, gelesenen, beliebten und geschätzten Organ der hiesigen Volkskreise erhoben? Als wir das 'Pester Journal' aus den Händen des Dr. Wagner übernahmen, druckte es kaum fünfhundert Exemplare täglich. Die vielen tausend und tausend Abonnenten, welche seitdem hinzukamen, waren eben Abonnenten, die wir durch lange Jahre erwarben, die wir an uns fesselten, und die bei dem jetzigen 'Pester Journal' ausharren, weil sie dazu gezwungen sind. Nur unsere Abonnenten sind es, welche jetzt schaaren-

noch besser, noch fleißiger, noch umsichtiger, noch freimüthiger [zu redigieren], als es das 'Pester Journal' bisher gewesen. Denn für uns und unsere Redaction ist es nunmehr eine journalistische **Ehrensache** zu beweisen, daß der **Geist** das Blatt macht und nicht der **Titel**.⁴

Zu einer ausführlichen Stellungnahme des journalistischen Programms kam es nicht, denn es sollte die Kontinuität der bereits beim *Pester Journal* angewandten journalistischen Praxis aufrechterhalten werden: „Mit einem Wort: unser Blatt wird ein **ehrliches Volksblatt** sein (...)“⁵, oder wie als Ergänzung hinzugefügt wurde: das Blatt soll „der wahre, unerschrockene Ausdruck der öffentlichen Meinung“ sein.⁶ Nicht zuletzt sah es seine Funktion auch darin, anstelle des *Pester Journal* zu informieren: „Heute, da dieses Blatt unter dem Drucke einer unfähigen und schülerhaften Redaktion täglich mehr dahinsiecht, ist es doppelt nothwendig, einen vollen Ersatz dafür zu schaffen“.⁷ Das Journal versprach, „täglich ein und einen halben Bogen stark“ zu erscheinen und „ausser dem bisherigen reichen politischen, kommunalen, feuilletonistischen und volkswirtschaftlichen Material täglich auch eine **Separate Roman- und Feuilleton-Zeitung**“ anzubieten.⁸

Als „Eigenthümer und Verleger“ waren Ignatz Schnitzer und Max Konody verzeichnet, wobei Schnitzer auch den Posten des verantwortlichen Redakteurs innehatte.⁹ Die Redaktion, Administration und Expedition (Abteilung für Anzeigen) residierte in der Göttergasse Nr. 9. Das Journal erschien zu Beginn in 8000 Exemplaren, die erste Nummer erreichte einen Absatz von über 5000 Exemplaren.¹⁰ Für das Abonnement waren jährlich fl. 12, monatlich fl. 6, vierteljährlich fl. 3 und monatlich fl. 1 bedacht, die einzelnen Nummern waren für vier Kronen zu beziehen.¹¹

1.2 (Constitutionelles) Neues Pester Journal

Nach zwei Monaten des Bestehens des CPJ sah sich die Redaktion doch gezwungen, „um Verwechslungen vorzubeugen“, den Namen des Blattes in (Constitutionelles) *Neues Pester Journal* umzuändern.¹² Die Namensänderung brachte nur eine Veränderung mit sich: Das Blatt gewann an

weise das 'Pester Journal' fliehen und unser 'Constitutionelles Pester Journal' aufsuchen.“ = CPJ 1. Jg, Nr 23 v. 6. August 1872, S. 4–5. Der Ton schien sich etwas gemildert zu haben, als K. E. Franzos zum Chefredakteur des alten PJ ernannt wurde und den Gebrauch eines anständigen Tons, „wie er auch unter Konkurrenzblättern möglich“, forderte. Siehe CPJ 1. Jg, Nr 25 v. 8. August 1872, S. 5. K. E. Franzos' Name erschien im Blatt nicht (nur der des verantwortlichen Redakteurs, Stephan Méthy), und er sah sich gezwungen, diesbezüglich eine Erklärung abzugeben, in der er den persönlichen Vorwürfen und Polemiken ein Ende setzen wollte. Siehe (altes) PJ Nr 184 v. 7. 8. 1872, S. 4–5. Ende August 1872 wurde der neue Eigentümer des alten PJ Sigismund Bródy. Bekanntgegeben in: Nr 199 v. 27. 8. 1872, S. 1. Das alte PJ hat seine Tätigkeit mit dem 24. September 1872 eingestellt.

⁴ CPJ 1. Jg, Nr 1, S. 1. Hervorhebung im Original.

⁵ Ebd. Hervorhebung im Original.

⁶ CPJ 1. Jg, Nr 16 v. 28. Juli 1872, S. 1.

⁷ CPJ 1. Jg, Nr 16 v. 28. Juli 1872, S. 1.

⁸ CPJ 1. Jg, Nr 39 v. 27. August 1872. Hervorhebung im Original.

⁹ Ab 1. Jg, Nr 43 v. 31. 8. 1872, S. 5 sind die beiden als „Herausgeber und Verleger“ verzeichnet.

¹⁰ CPJ 1. Jg, Nr 2 v. 12. Juli 1872, S. 1.

¹¹ CPJ 1. Jg, Nr 1, S. 1. Die Pränumerations-Anzeige wurde in den nächsten Tagen oft wiederholt.

¹² (Constitutionelles) *Neues Pester Journal* (des Weiteren: CNPJ), 1. Jg, Nr 53 v. 12. September 1872, S. 1.

Stärke und erschien täglich anstelle von anderthalb Bogen bereits zwei Bogen stark, was der inhaltlichen Gestaltung zugute kam.¹³ Für diese konnten noch zusätzliche journalistische Kräfte gewonnen werden, nachdem das alte *Pester Journal* zu erscheinen aufgehört hatte.¹⁴ Gleichzeitig war die Redaktion bestrebt, „zu diesen internen Kräften auch nach außen hin eine Anzahl der werthvollsten Verbindungen zu fügen, welche sowohl dem politischen und volkwirthschaftlichen, wie auch insbesondere dem feuilletonistischen Theile unseres Blattes zu Gute kommen werden“.¹⁵ Sowohl finanziell als auch vom Personenbestand her gut gewappnet, formulierte die Redaktion ihre Zielsetzung:

So glauben wir muthig auf unser Ziel lossteuern zu können, ein wahrhaft volksthümliches, nach allen Richtungen hin unabhängiges, frisches und ehrliches Volksblatt zu schaffen, welches den Leser nicht nur möglichst gut unterrichtet, sondern auch in möglichst anregender Weise unterhält.¹⁶

Nahm die kontinuierliche Zwietracht mit dem alten *Pester Journal* allmählich ein Ende, musste ein weiterer Unfug beseitigt werden. Nach Einstellung des Blattes bediente sich das *Pester Tageblatt* des Namens „Pester Journal“ und versuchte das CNPJ damit zu erpressen, das wiederum gerichtliche Schritte einleitete, „um diesem skandalösem Treiben ein Ende zu machen“.¹⁷

Zu Jahresende berichtete das Blatt über notgedrungene technische Neuerungen, von der Anschaffung „einer großen Presse im Style jener der 'Neuen freien Presse'. (...), der einzigen derartigen in Pest“, die in der Druckanstalt der Gebrüder Deutsch in Betrieb gesetzt wurde.¹⁸ Davon wurde erwartet, dass das Journal „so früh wie kein anderes in Pest“ erscheine, „vom 1. Dezember ab täglich um ½ 5 Uhr Morgens.“¹⁹ Im November des Jahres 1872 verließ die Redaktion die Räumlichkeiten in der Göttergasse und verlegte ihren Sitz in die Zweiadlergasse Nr. 14.²⁰ Auch die Besitzverhältnisse änderten sich: Schnitzer und Konody waren seit dem 3. September 1872 nur noch als Herausgeber, nicht mehr als Herausgeber und Verleger verzeichnet²¹, ab Oktober war Ignaz Schnitzer der verantwortliche Redakteur und der Herausgeber des Organs.²² Kurz danach erschien die „Gutenberg-Zeitungs-Verlags-Gesellschaft“ als Eigentümer, wobei als Leiter der Administration Max Konody angegeben wurde.²³ Ein Jahr später fungierten H. Rechnitz und Dr. L. Rosenberg als Eigentümer.²⁴ Ab Oktober 1873 war wieder I. Schnitzer Herausgeber und verantwortlicher Redakteur.²⁵

¹³ CNPJ 1. Jg, Nr 56 v. 15. September 1872, S. 1.

¹⁴ CNPJ 1. Jg, Nr 64 v. 25. September 1872, S. 1.

¹⁵ Ebd.

¹⁶ Ebd.

¹⁷ CNPJ 1. Jg, Nr 66 v. 27. September 1872, S. 1.

¹⁸ CNPJ 1. Jg, Nr 123 v. 1. Dezember 1872, S. 5.

¹⁸ Ebd.

¹⁸ CNPJ 1. Jg, Nr 66 v. 27. September 1872, S. 1.

¹⁹ Ebd.

²⁰ CNPJ 1. Jg, Nr 105 v. 12. November 1872, S. 1. Administration und Expedition blieben aber in der Göttergasse Nr. 9. Ab dem 2. Jg, Nr 230 v. 8. Oktober 1873 sind sie wieder unter Göttergasse Nr. 9. verzeichnet.

²¹ CNPJ 1. Jg, Nr 45 v. 3. 9. 1872, S. 5.

²² CNPJ 1. Jg, Nr 73 v. 5. 10. 1872.

²³ CNPJ 1. Jg, Nr 83 v. 17. 10. 1872, S. 5. Schriftweise wechselhaft: Gutenberg oder Gutenberg. Ab 2. Jg, Nr 50 v. 1. 3. 1873 erscheint der Eigentümer nicht mehr.

²⁴ CNPJ 2. Jg, Nr 216 v. 21. 9. 1873, S. 6.

²⁵ CNPJ 2. Jg, Nr 228 v. 5. 10. 1873, S. 5.

Diese Fakten konnten dem Journal entnommen werden. Ede Neumann macht noch auf folgende Umstände aufmerksam: 1872 war Wien bereits im Weltausstellungsfieber. Neue Aktiengesellschaften und Banken wurden gegründet, u.a. auch die „Franco Bank“, die durch den Ankauf *des (Constitutionellen) Neuen Pester Journal* und des *Ungarischen Lloyd* auf gewisse Kreise Einfluss ausüben wollte. Diese Organe verfügten jedoch nicht über einen großen Leserkreis. Die Bank war bestrebt, Sigismund Bródy von der Fusion des (alten) Pester Journal mit dem CNPJ zu überzeugen. Bródy verkaufte das Blatt für 60.000 Forint an die Franco Bank und die Fusion kam zustande. (Bródys Blatt erschien zuletzt am 24. 9. 1872). 1873 wurde infolge des Börsenkrachs (9. Mai) auch die Franco Bank liquidiert und der Verlag an die Redaktionsmitglieder verkauft.²⁶ Die drei neuen Besitzer wurden Sigismund Bródy mit fünf, Ignaz Schnitzer mit vier und Pál Zilahi mit einem Anteil. Bródy wurde zum Chefredakteur und verantwortlich für die politischen Artikel, Schnitzer stand an der Spitze des lokalen und des belletristischen Ressorts, und Zilahi war für die politische Berichterstattung, die parlamentarischen Berichte inbegriffen, zuständig.²⁷

1.3 Das journalistische Programm

Wie es von den Herausgebern des Journals des Öfteren betont wurde, waren sie nie bestrebt, ihr journalistisches Programm detailliert im Blatt darzustellen. Anderthalb Jahre nach der Gründung des Blattes konnten jedoch in einer ganze Seite füllenden Anzeige – eigentlich auf dem Terrain der Konkurrenz, in den Spalten des *Pester Lloyd* – die journalistisch maßgebenden Richtlinien des CNPJ gesichtet werden.²⁸ Allerdings wurde auch in diesem Fall gleich zum Auftakt mitgeteilt, dass die Kundgebung eines Programms als überflüssig erscheint:

Ein Blatt, dessen Auflage **die zehn Tausend übersteigt**, hat es nicht notwendig, ein Programm zu geben. Jede Nummer des 'Neuen Pester Journal' ist ein Programm, das in allen Kreisen der Bevölkerung, in allen Schichten der Gesellschaft gelesen wird. Daß unser Programm gekannt und gewürdigt wird, beweist uns der Umstand, daß die Auflage des 'Neuen Pester Journal' in den letzten drei Monaten **um mehr als drei Tausend gestiegen ist**. Indem wir daher beim Herannahen des neuen Jahres uns vertrauensvoll an das große Lesepublikum wenden, wollen wir nur ganz kurz die Prinzipien andeuten, von denen wir uns in unserer Wirksamkeit leiten lassen.²⁹

Das Journal plädiert für die politische Unparteilichkeit, will nicht als Sprachrohr einer Partei fungieren:

'Das Neue Pester Journal' ist kein Blatt einer Partei, noch viel weniger das Blatt einer Roterie. In vollständiger Unabhängigkeit dient es ausschließlich den Interessen der Wahrheit und des öffentlichen Wohles.³⁰

²⁶ NEUMANN, Ede: *A fővárosi napisajtó fejlődése* [Die Entwicklung der hauptstädtischen Presse]. = Typographia Nr 7 v. 16. 2. 1923, S. 2.

²⁷ NEUMANN, Ede: ebd, Nr 8 v. 23. 2. 1873, S. 2.

²⁸ *Pränumerations-Einladung auf das politische Tageblatt: „NEUES PESTER JOURNAL.“* = Pester Lloyd, 20. Jg, Nr 292 v. 20. Dezember 1873, S. 4. Hervorhebung im Original. Stark verkürzte Versionen des Programms sind auch in CNPJ 2. Jg, Nr 285 v. 24. Dezember 1873, S. 3 zu lesen sowie 3. Jg, Nr 292 v. 22. Dezember 1874, S. 1.

²⁹ Ebd. Hervorhebung im Original.

³⁰ Ebd.

Trotz verkündeter Unparteilichkeit bezieht es Stellung zu der aktuellen politischen Lage und gibt seine Parteisympathie kund:

Das 'Neue Pester Journal' vertritt die Anschauung, daß das Land nicht für die Regierung, sondern die Regierung für das Land da sei. Und ebenso verhält es unser Blatt mit den Parteien. Keine Partei hat ausschließliches Privilegium auf die Leitung des Landes, zum allermindesten eine solche, deren Existenz nur durch künstliche Mittel aufrechterhalten wird. An die gegenwärtige Deákpartei, wie sie sich muth- und kraftlos, in Fraktionen zerrissen, von dem Gifte der Korruption angefressen, dem Lande präsentirt, knüpft uns bloß die Gemeinsamkeit des Ausgangspunktes.

Am nächsten stehen wir der Partei Ghyczy's, dem **Zentrum**. Wir wollen, wie diese, eine starke, aber liberale Partei. Mit dem Liberalismus muß nicht unbedingt die Schwäche gehen: im Gegentheil, für uns bedeutet der Liberalismus: **Ordnung, Rechtssicherheit, Sparsamkeit, geregelte Staatsfinanzen, eine starke und eben deshalb geachtete Regierung, und reine Hände.**

Für diese Säulen eines gesicherten Staatslebens werden wir eintreten, frei und entschieden, in jenem Ton der Wahrheit und Offenheit, der uns bereits so zahlreiche Freunde erworben hat.³¹

Die jeweilige Regierung soll sich darauf gefasst machen, dass ihr Tun und Handeln permanent vor den Augen der Öffentlichkeit geschieht, deren Augenmerk sich unerbittlich auf Sünden und Mängel richtet:

Wir werden unserer Regierung Tag für Tag einen Spiegel ihres Thuns und Lassens vorhalten; wir werden die Sünden und Mängel in unserer Verwaltung unerbittlich aufdecken, die bürokratische Willkür und Komitats-Paschawirtschaft bis in ihre geheimsten Schlupfwinkel verfolgen; den Schlendrian, die verdrossene Schablonenwirtschaft in unseren Aemtern unermüdlich befehlen; **wir werden die Korruption geißeln, auf welchem Gebiete und an welcher Stelle wir ihr auch begegnen.**³²

Das Organ setzt sich auch für das Wohl der Hauptstadt ein, damit diese sich zu einer Hauptstadt europäischen Ranges entfalten kann und zum Vorbild anderer ungarischer Städte werde:

Die Grundprinzipien unserer politischen Haltung gelten zum größten Theile auch bezüglich der Stellung, welche wir gegenüber den

Kommunalinteressen

einnehmen. Auch bei der Verwaltung Budapest's sind es die Ordnung, die Rechtssicherheit, die Sparsamkeit, geregelte Finanzen und reine Hände, die wir als die unerlässlichsten Erfordernisse dafür betrachten, daß die große Hauptstadt Ungarns sich auch zu einer Großstadt im europäischen Sinne des Wortes entwickle. Unsere Stimme hat sich – wir dürfen dieß wohl sagen – in Angelegenheiten, welche die hauptstädtische Kommunalverwaltung betreffen, bereits einigen Einfluß erworben. Wir werden diesen Einfluß immer dahin geltend machen, daß die Großkommune Budapest in jeder Beziehung den Gemeinden der Provinz als würdiges Vorbild voranleuchte.³³

³¹ Ebd. Hervorhebung im Original.

³² Ebd. Hervorhebung im Original.

³³ Ebd. Typografie des Originals.

Der Wirtschaftsteil des Blattes soll eine Erweiterung erfahren, um den Kaufleuten und Gewerbetreibenden mit vielfältigen und erweiterten Berichten aus dem In- wie auch aus dem Ausland mehr zu dienen:

Für die Interessenten der
Kaufleute und Gewerbetreibenden

werden wir in der Weise Sorge tragen, daß der nationalökonomische Teil unseres Blattes, – welcher sich bisher stets dadurch auszeichnete, daß er unlauterem Schwindel jedes Wort der Unterstützung verweigerte – von Neujahr ab eine entsprechende Erweiterung erfahre. Dadurch wird es uns ermöglicht, nicht nur telegraphische Berichte aus allen hervorragenden Handelsplätzen Europa's zu bringen, sondern auch bei ungarischen Provinzmärkten eingehendere Aufmerksamkeit zu widmen. **Unsere täglichen Berichte über die Getreide- und Effektenbörse** sollen an Pünktlichkeit und Korrektheit Nichts zu wünschen übrig lassen.³⁴

Das Blatt setzt sich als Ziel, auch unterhaltende Lektüre für die Familie zu bieten. Dafür sind die kleineren Nachrichten, die Feuilletons sowie die Roman- und Feuilleton-Beilage gedacht:

Nachdem wir in Kürze dargethan, wie wir die großen Interessen des öffentlichen Lebens behandeln, sei uns noch gestattet zu erwähnen, wie wir

für die Familie

bedacht sind. Abgesehen von der stets frisch und pikant redigirten Rubrik unserer 'Tagesneuigkeiten' im Hauptblatte und unseres täglichen Feuilletons ebendasselbst, haben wir mit unserer

„Roman- und Feuilleton-Beilage“

welche täglich dem 'Neuen Pester Journal' beigegeben wird, die Gelegenheit geschaffen, auch die Freunde und Freundinnen (sic!) einer leichteren Lektüre in ausreichendem Maße zu befriedigen. Interessante Romane, amüsante kleine Feuilletons, sorgsam gewählte Miscellen werden hier in reichster Fülle geboten.³⁵

Hinzugefügt wird noch die kurze Bemerkung, dass all dieses journalistische Unternehmen von Spitzenkräften des Faches ausgeführt wird:

Wir wollen nur noch erwähnen, daß wir außer unseren ständigen Mitarbeitern noch eine Reihe von politischen und feuilletonistischen Schriftstellern von hervorragender Bedeutung für unser Unternehmen gewonnen haben. Für den politischen Theil unseres Blattes arbeiten **publizistische Kräfte ersten Ranges**; für den feuilletonistischen die beliebtesten Namen der hiesigen und Wiener Journalistik.³⁶

Das Blatt wird als das „billigste Tageblatt“ bezeichnet, das „nur die Hälfte des Abonnementpreises der andern politischen Tageblätter [kostet]“ und „das Halten jedes anderen Blattes überflüssig machen [solle]“.³⁷

³⁴ Ebd. Hervorhebung im Original.

³⁵ Ebd. Hervorhebung im Original.

³⁶ Ebd. Hervorhebung im Original.

³⁷ Ebd.

1.4 Neues Pester Journal

Das Wort „Constitutionelles“ wird bei der Benennung des Organs ohne jeglichen Kommentar seit dem 10. September 1874 weggelassen.³⁸ Herausgeber und verantwortlicher Redakteur ist weiterhin I. Schnitzer. Bereits im Sommer 1874 erfolgte die Übersiedlung der Administration und Expedition in den Leopoldstädter Kirchenplatz Nr. 2, in das Leitner^{sche} Haus.³⁹ Das bedeutete gleichzeitig das Hinüberwechseln in die Druckerei von Leitner, wo das Blatt in ca. 9.000 Exemplaren gedruckt wurde.⁴⁰ Am 14. 3. 1875 erfolgte abrupt die Übersiedlung in die Pesti Résvényenyomda. Am folgenden Tag verkaufte Leitner seine Druckerei an Sigismund Bródy, der diese unter dem Namen „Hungária könyvnyomda és kiadóvállalat“ weiterführte.

Die Zeitung konnte für den bei der Gründung festgelegten Preis bezogen werden. Eine Preisänderung erfolgte erst, als das NPJ ab dem 20. Juli 1876 auch am Montag erschien.⁴¹

Zu den ungarischen Mitarbeitern des *Neuen Pester Journal* gehörten u.a.⁴² Antal Janisch, Hugó Klein, Ede Mautner, Miksa Schlesinger, Ignaz Schnitzer, Adolf Silberstein, Albert Sturm, István, Arnold Vértessy.⁴³

1.5 Die Gliederung des Blattes

Wie bereits aus dem journalistischen Programm von Ende 1873 hervorgeht, ist die Berichterstattung primär für die Gebiete Politik, Kommunalinteresse und Volkswirtschaft vorgesehen, wobei auch der Unterhaltung Sorge getragen wird. Dieser Leitgedanke nahm auch Einfluss auf die Gestaltung der Rubriken:

Wir bringen, wie jedes große Blatt, täglich zwei, auch drei Leitartikel, einen erschöpfenden Reichstagsbericht, wir registrieren sämtliche Erscheinungen des politischen Lebens im In- und Auslande, unser Feuilleton ist ein buntes und abwechslungsreiches, unsere Tagesneuigkeiten und Miszellen sind mit großer Sorgfalt gewählt, jede Nummer unseres Blattes hat eine Romanbeilage, wir bringen Original-Telegramme aus allen Centren der politischen Welt. Kurz, wir bieten um den möglichst

³⁸ NPJ Nr 205 v. 10. 9. 1874.

³⁹ Nr 126 v. 4. Juni 1874.

⁴⁰ NEUMANN, Ede: *A fővárosi napisajtó fejlődése* [Die Entwicklung der hauptstädtischen Tagespresse]. Folge VIII. = Typographia Nr 9 v. 2. 3. 1923, S. 2.

⁴¹ NPJ Nr 167 v. 20. 7. 1876. Der Preis beträgt fl. 14- 7-3,5-1,2.

⁴² Bezieht sich auf den behandelten Zeitraum. Keine vollständige Liste der Mitarbeiter. Konsultiert wurde: SZINNYEI, József: *Magyar Írók élete és munkái* [Das Leben und Werk ungarischer Schriftsteller]. Bp. 1980–1981. (Reprint). Des Weiteren: (Sz), Band- und Seitenzahl.

⁴³ Antal Janisch (†1876): Verfasste hauptsächlich seine Erlebnisse über Amerika (Sz, 5, 357); Hugó Klein (geb. 1853): Feuilletonist, Kritiker (SZ, 6, 500f); Ede Mautner (1824–1889): Feuilletonist und Theaterkritiker (Sz, 8, 907); Miksa Schlesinger (geb. 1846): Mitarbeiter (Sz, 12, 450); Ignaz Schnitzer (1839–1892): Gründer des Blattes, Mitarbeit von 1869 bis 1880, danach zog er nach Wien und schickte noch weitere fünf Jahre Feuilletons dem Blatt zu. (SZ, 12, 539f); Adolf Silberstein (1845–1899): Mitarbeiter zw. 1874 und 1880, ausgezeichneter Übersetzer (Sz, 12, 1008–1012); Albert Sturm (geb. 1851): Feuilletonist und Leiter der Rubrik „Gerichtshalle“ (Sz, 13, 99f); István Toldy (1844–1879): Veröffentlichungen; bei SZINNYEI nicht erwähnt (Sz, 14, 233–237); Arnold Vértessy (1836–1911): Veröffentlichungen; bei SZINNYEI nicht erwähnt. (Sz, 14, 1153–1157).

geringen Preis ein Blatt, das nach jeder Richtung hin gemäß den Anforderungen eines großen Blattes eingerichtet ist.⁴⁴

Die ersten drei Seiten des Blattes werden der umfassenden politischen Berichterstattung gewidmet. Gleich auf der ersten Seite, über dem Strich, ist ein Leitartikel untergebracht, auf der zweiten folgen die Berichte aus dem Reichstag und kleinere Artikel. Auf dem nächsten Blatt sind die in überwiegenderem Teil außenpolitischen Artikel situiert, bei wichtigeren Anlässen von einem Spezial-Berichtersteller zugesandt. Falls noch Platz vorhanden ist, sind hier der „Lokal-Anzeiger“ und die „Städtische[n] Neuigkeiten sowie die „Tagesneuigkeiten“ zu lesen. Letztere Rubrik erfährt ihre Fortsetzung oft auf Seite vier, wo noch die Meinungen der Leser („Stimmen aus dem Volke“), die „Vereinsnachrichten“, eventuell die „Gerichtshalle“ ihren Platz haben. Letztere kann auch auf der kommenden Seite gedruckt sein, in der Umgebung der Rubriken „Theater und Kunst“, „Telegramme“ sowie „Der kleine Kapitalist“. Auf den Seiten fünf und sechs wird ausgiebig über Wirtschaftsnachrichten referiert:

„Seit Kurzem hat auch die **volkswirtschaftliche Rubrik** unseres Blattes wesentliche Reformen, wir können kühn sagen, Bereicherungen erfahren.

Wir werden nach jeder Richtung hin unsere Leser nicht allein über die einzelnen Stadien wichtigerer volkswirtschaftlicher Fragen und durch rascheste Mittheilung aller Vorgänge in Finanz-, Bank- und Börsenkreisen zu unterrichten in der Lage sein, sondern ihnen auch authentische Geschäftsberichte und Preisnotierungen aller wichtigeren Handelsartikel, sowie die telegraphischen Börsen- und Waarenberichte aus Wien und den ausländischen Börsen- und Handelsplätzen bieten.“⁴⁵

Auf Seite fünf ist noch der Name des verantwortlichen Redakteurs und des Verlegers (oder Herausgebers, Eigentümers) verzeichnet. Auf den Seiten sieben, acht sind zahlreiche Inserate zu lesen, die von leichteren Lektüren gefolgt werden: Auf den letzten Seiten des NPJ befindet sich das „Theater-, Vergnügungs- und Fremden-Blatt des NPJ“, in das auch das „Roman- und Feuilleton-Zeitung des NPJ“ eingebettet ist. Zu betonen ist aber, dass es keine strikte Plazierung der einzelnen Rubriken nach Seiten im Blatt vorhanden ist, das Blatt verfolgt die systematische thematische Gliederung nach den Themenbereichen Politik, Wirtschaft, Unterhaltung.

2. Literatur im Neuen Pester Journal

Anknüpfend an die Gliederung des Blattes wird es ersichtlich, dass im Blatt auch für Unterhaltung reichlich Platz eingeräumt wurde. Dem Publikum wurden Feuilletons auf die übliche Weise, unterm Strich, angeboten, begonnen auf der ersten Seite und fortgesetzt auf der zweiten und dritten, eventuell in der Beilage. Hatte sich etwas im kulturellen Leben ereignet, wurde davon in den kleineren Rubriken (Tagesneuigkeiten; Theater, Kunst und Literatur) berichtet. Nach zwei Monaten des Bestehens wurde die „Roman- und Feuilleton-Zeitung“⁴⁶ dem Blatt beigelegt, wo neben Feuilletons in erster Linie Fortsetzungsromane gedruckt wurden.

Betrachtet man die literarischen Beiträge der Zeitspanne 1872–1878, gelangt man zur Feststellung, dass das Blatt die Beiträge aus der Nationalliteratur in guter Übersetzung und über die ungarische Literatur- und der gesamten Kulturlandschaft von namhaften Feuilletonautoren veröffentlich-

⁴⁴ NPJ 3. Jg, Nr 292 v. 22. Dezember 1874, S. 1.

⁴⁵ NPJ 3. Jg, Nr 216 v. 23. September 1874, S. 1, wiederholt u.a. in Nr 217.

⁴⁶ NPJ 1. Jg, Nr 39 v. 27. 8. 1872.

te.⁴⁷ Mit den Primärtexten aus der ungarischen Literatur im *Pester Lloyd* konnte es jedoch nicht mithalten: Mór Jókai war in der untersuchten Epoche jedes Jahr im *Lloyd* präsent, im NPJ dagegen kaum. 1873 wurde von ihm in der Feuilleton-Sparte „Auf der Soirée des Königs“ veröffentlicht.⁴⁸ 1874 wurden mehrere Jókai-Beiträge aus anderen Organen entnommen. Beim Abdruck von „Auf der Wiener Börse“ kam es zur Bemerkung:

Jókai, der bekanntlich dieser Tage eine Reise nach Berlin angetreten, eröffnet heute im 'Hon' eine Reihe von Feuilletons über seine Reise. Wir greifen aus der uns vorliegenden ersten Serie die obige humorvolle Skizze heraus.⁴⁹

Sein Beitrag „Bismarck und ein ungarischer Romanschriftsteller“ wurde als Leitartikel veröffentlicht.⁵⁰ Die „Zwei Geschichten von Petöfi“⁵¹ wurden aus Jókais *Tarka élet*, der Beitrag „Ein Druckfehler“ dem *Üstökös*,⁵² „Sobri Jóska's Gefangennehmung“⁵³ dem *Hon* und im Jahre 1876 „Eine Sträflings-Kolonie“ dem *Életképek*⁵⁴ entnommen. Das Gedicht „Apotheose“ gelang 1877 zum Druck.⁵⁵ In diesem Jahr kam es auch zur Veröffentlichung seiner Erzählungen 'Görög tűz' / 'Griechisches Feuer'; sie wurde in der Rubrik für Tagesneuigkeiten bereits mehrere Wochen vor Beginn angekündigt.⁵⁶ Der ganze Titel lautet: „Griechisches Feuer. Erzählungen aus der Geschichte allerlei rechtgläubiger Völker. Von Moriz Jókai.“ Hinzugefügt wird: „Vom Verfasser autorisierte Uebersetzung. – Nachdruck verboten. D. Red.“⁵⁷

Von János Arany findet man die Ballade „Das Bahngericht“, in Übersetzung von Albert Sturm.⁵⁸ Breitgefächerter war die Tätigkeit des NPJ was die Vermittlung der Produkte der Weltliteratur anbelangt.⁵⁹ Das Blatt brachte zahlenmäßig wesentlich mehr Originalveröffentlichungen von deutschsprachigen Autoren als der *Pester Lloyd*. Ada Christen veröffentlichte nur im NPJ; im überwiegenden Teil erschienen von ihr deutlich gekennzeichnete Original-Feuilletons.⁶⁰ Sacher-

⁴⁷ U.a. über die Kisfaludy-Gesellschaft, Jókai, E. Szigligeti, Baron J. Eötvös, Petöfi, F. Pulszky, F. Toldy, Baron S. Kemény, P. Gyulai, E. Tóth, Graf G. Zichy, J. Arany, G. Csiky, G. Heckenast.

⁴⁸ NPJ 2. Jg, Nr 266 v. 2. 12. 1873, S. 1–2.

⁴⁹ NPJ 3. Jg, Nr 45 v. 25. 2. 1874, S. 1–2.

⁵⁰ NPJ 3. Jg, Nr 51 v. 4. 3. 1874, S. 1.

⁵¹ NPJ 3. Jg, Nr 175 v. 2. 8. 1874, S. 2–3.

⁵² NPJ 3. Jg, Nr 192 v. 25. 8. 1874, S. 3.

⁵³ NPJ 3. Jg, Nr 214 v. 20. 9. 1874, S. 3–4.

⁵⁴ NPJ 5. Jg, Nr 227 v. 18. 9. 1876, S. 1–2.

⁵⁵ NPJ 6. Jg, Nr 271 v. 30. 9. 1877, S. 1.

⁵⁶ NPJ 6. Jg, Nr 145 v. 27. 5. 1877, S. 5.

⁵⁷ NPJ 6. Jg, Nr 156 v. 7. 6. 1877, S. 1–2. Ende: Nr 189 v. 10. 7. 1877, S. 1–2.

⁵⁸ NPJ 7. Jg, Nr 67 v. 8. 3. 1878, S. 1.

⁵⁹ Im Blatt wurden auch viele Feuilletons zum Leben und Werk einzelner Literaten veröffentlicht. Was die deutschsprachige Literatur angeht, u.a. über Goethe, Anzengruber, Grillparzer, H. v. Fallersleben, Heine, Lenau, Fr. Spielhagen, A. Grün, H. Laube, Gutzkow; über französische Literaten: über Sardou, Jules Janin, V. Hugo, Dumas, G. Sand, Voltaire, A. Daudet, Corneille; des Weiteren über Petrarca, Byron und Björnstjerne Björnson.

⁶⁰ *Magdalena*, begonnen = NPJ Nr 139 v. 19. 12. 1872, S. 1–2, Ende: Nr 142 v. 22. 12. 1872, 2. Beilage; *Letzte Liebe*. = NPJ Nr 233 [falsche Numerierung] v. 5. 11. 1873, S. 1–3; *Unter der Schminke*, = Nr 264 v. 29. 11. 1873, S. 1–3; *Eine Christnacht*. = Nr 286 v. 25. 12. 1873, S. 1–3; *Irrlichter*. = Nr 54 v. 7. 3. 1874, S. 1–3; *Im rothen Salon*. = NPJ Nr 94 v. 25. 4. 1875, S. 1–3; *Ein Nachbild*. = Nr 134 v. 13. 6. 1875, S. 1–3; *Ein Stammbuch Deák's*. = NPJ Nr 149 v. 29. 6. 1875, S. 1–2; *Dichtende Aristokratinnen*. = NPJ Nr 164 v. 17. 7. 1875, S. 1–2; *Ein Bekenntniß*. (sic!), = NPJ Nr 324 v. 24. 12. 1876, Beilage. Nicht als Original-Feuilleton sind verzeichnet: *Ein Christabend*.

Masoch war in beiden Organen vertreten, im NPJ überwiegen allerdings nicht die Original-Feuilletons.⁶¹ Seine Frau, Wanda Dunajew, meldete sich im Jahre 1874 mit zwei Original Beiträgen.⁶² Von Karl Emil Franzos, dem ehemaligen Chefredakteur des alten, eingestellten *Pester Journal*, erschienen mehrere Beiträge im Jahre 1873, jedoch handelt es sich um Übernahmen.⁶³

P. K. Rosegger publizierte nur drei Kurzgeschichten 1874 im PL, war jedoch für das NPJ von 1872 bis 1876 permanent tätig; 1875 veröffentlichte er im Blatt neun Mal unterm Strich. Sämtliche der hier edierten Werke fanden später – oft erweitert – Aufnahme in seine Novellensammlungen. Ohne die Aufgabe der Rosegger-Forscher vorwegzunehmen, sollen an dieser Stelle einige Beispiele aufgeführt werden. Sein Werk „Dreihundert vierundsechzig und eine Nacht“ lässt sich auch im Sammelband „Waldheimat“ nachlesen.⁶⁴ Dass Rosegger im Blatt veröffentlichte, wurde seitens der Redaktion sehr geschätzt und folgenderweise kommentiert:

Wir glauben den zahlreichen Lesern unseres Blattes gewiß keine angenehmere Ueberraschung breiten zu können, als indem wir ihnen durch die vorliegende reizende Skizze den Beweis liefern, daß auch Meister Rosegger uns seine schätzenswerthe Unterstützung zu Theil werden läßt. D. Red.⁶⁵

In einer Anzeige wurde auch auf die Neuerscheinung seines Volkskalenders aufmerksam gemacht:

Neuer illustrirter Volkskalender für 1873.
In allen Buchhandlungen zu haben:
Das neue Jahr.
Deutscher Volkskalender für Oesterreich– Ungarn.
Von
P. K. Rosegger.
160 Seiten mit 34 Bildern. – Preis geheftet 60 kr.⁶⁶

= NPJ Nr 143 v. 24. 12. 1872, S. 1–2; *Ein Vagabund*. = NPJ Nr 65 v. 19. 3. 1873, S. 1–3 sowie *Im Armenhause. Ein Bild aus dem Leben*. = NPJ Nr 115 v. 22. 5. 1875, S. 1–3.

⁶¹ Allein wurde *Eine Schreckensfahrt. Lebensbild aus Ostgalizien*; als Original-Feuilleton angegeben. = NPJ Nr 57 v. 11. 3. 1874, S. 1–3. Des Weiteren handelt es sich um Übernahmen: *Der Pelt von Königin von Palmyra*. = Nr 62 v. 22. 9. 1872, Beilage; *Ein frommer Bandit*. = Nr 112 v. 15. 5. 1873, Beilage. Zwei Werke wurden aus seinen „Sozialen Sittenbildern“ entnommen: *Vormärzliche Polizei-Geschichten*. = Nr 209 v. 13. 9. 1873, Beilage sowie *Ein interessantes Duell. Aus den Papieren eines Polizeibeamten*. = NPJ Nr 216 v. 21. 9. 1873, B.

⁶² *Der Klub der Grausamen*. = NPJ Nr 10 v. 14. 1. 1874, S. 1–3 und *Der Roman eines Mönchen*. = NPJ Nr 66 v. 21. 3. 1874, S. 1–3.

⁶³ Die Werke *Chinesisches*. = NPJ Nr 72 v. 28. 3. 1873, S. 1–3 und *Indisches*. = NPJ Nr 54 v. 5. 3. 1873, S. 1–2 sind als Original-Feuilletons bezeichnet. Ansonsten handelt es sich um Übernahmen: *Geschichten meiner Großmutter I–V*, zwischen Nr 3 v. 4. 1 und Nr 31 v. 7. 2. 1873; *Graf und Wildschütz. Eine lustige Geschichte*. = Nr 56 v. 7. 3. 1873, S. 1–2; *Ein Müglied der „Therese“*. *Eine Geschichte aus der Bach-Zeit*. = Nr 58 v. 9. 3. 1873, S. 1–2; *Wessen Schuld. Eine alltägliche Geschichte*. = Nr 63 v. 16. 3. 1873, S. 1–2 sowie *Geheilt! Eine Geschichte für Witwen*. = Nr 67 v. 21. 3. 1873, S. 1–2.

⁶⁴ Erschienen im NPJ Nr 20 v. 2. 8. 1872, S. 1–3. Im Buchformat: *Waldheimat. Erzählungen aus der Jugend*. Bd. 1. Leipzig: Staackmann o. J. (1877), S. 221–277.

⁶⁵ Ebd, Nr 20.

⁶⁶ NPJ Nr 126 v. 5. 12. 1872, S. 8. Fortsetzung des Textes: Mit Beiträgen von Robert HAMMERLING, L. GRUBER, Julius PEDEZAMI, P. K. ROSEGGER, Adalbert STIFTER, Emile Mario VACANO und Adolf WEISS. Gustav Heckenast's Verlagsbuchhandlung, Pest.

„Auf Pompeji's Trümmerstätte“⁶⁷ sowie „Der Dom des heiligen Petrus“⁶⁸ wurden abermals im Band „Am Wanderstabe“ gedruckt. „Das Geheimniß von Orsova. Nach den Mittheilungen eines Emigranten“⁶⁹ erschien in Roseggers Sammlung „Allerhand Leute“ unter dem Titel „Der Emigrant“.⁷⁰ Drei Geschichten über Adelsberg wurden mit unveränderten Titeln in die Ausgabe „Feierabende“ aufgenommen.⁷¹ Daneben kam es noch zur Veröffentlichung zahlreicher Original-Feuilletons.⁷² Eines wurde aus dem oben erwähnten Kalender entnommen:

Wir entnehmen diese niedliche Erzählung dem soeben im Verlage von Gustav Heckenast in Pest erschienenen zweiten Jahrgang des von Rosegger herausgegebenen trefflichen Volkskalenders: 'Das neue Jahr.' – D. Red.⁷³

Bei den Fortsetzungsromanen bevorzugte der *Pester Lloyd* Produkte französischer Autoren, das *Neue Pester Journal* dagegen übernahm neben zahlreichen französischen Romanen auch sämtliche Ergüsse englischer Romanciers. Häufig wurden die Werke anonym veröffentlicht, der Name des Übersetzers wurde selten bekannt gegeben, was auch auf das Niveau dieser Abdrucke schließen lässt.

Von deutschen Autoren wurde Karl Haffners „Ein Vampyr oder Spanien und Ungarn“⁷⁴ sowie Edmund Karls „Die Geheimnisse von Pest u. Ofen“ gedruckt.⁷⁵ Da sich bei zwei Werken weder Autor noch Übersetzer ausfindig machen lassen, und auch der Satz „Roman aus dem Englischen /Französischen“ fehlt, entstammen diese vermutlich deutschsprachigen Autoren. Die Ankündigung des Werkes „Dunkle Schicksale“⁷⁶ ließ lediglich verlauten: „Wir glauben zur Empfehlung

⁶⁷ NPJ Nr 115 v. 23. 11. 1872, S. 1–2, im Buch von P. K. ROSEGGER: *Am Wanderstabe*. Wien/Paris/Leipzig, Hartleben, 1882, betitelt als *In den Ruinen von Pompej*, S. 368–375.

⁶⁸ NPJ Nr 133 v. 13. 12. 1872, B. im Buchformat: s. oben (*Am Wanderstabe*), betitelt als *Von der Kirche des heiligen Petrus*, S. 346–353.

⁶⁹ NPJ Nr 120 v. 25. 5. 1876, S. 1–2.

⁷⁰ *Allerhand Leute*. Wien/Pest/Leipzig, Hartleben ⁵1895 (¹1888) S. 337–343.

⁷¹ *Feierabende. Lustige und finstere Geschichten*. Wien/Pest/Leipzig, Hartleben, ⁴1886. *Der Adelsberger Baßgeigenkrieg. Eine wahr- und ernsthafte Geschichte*. = Nr 192 v. 22. 8. 1873, B (die Zeitung wird auf Seite eins mit Nr 191 versehen) bzw. S. 210–217; *Die Touristen von Adelsberg. Eine Begebenheit aus unseren Tagen*. = NPJ Nr 235 v. 10. 10. 1875, S. 1–3 bzw. als *Die Adelsberger Touristen*. S. 184–190; *Der Bürgermeister (sic!) von Adelsberg*. = NPJ Nr 149 v. 2. 7. 1876, B bzw. S. 153–160.

⁷² 1873: *Edelweiß*, Nr 13 v. 17. 1 (kein O-Feuill.); *Der „Taschendrucker-Sepp“*. *Ein leuchten-des Beispiel der Sparsamkeit*. Nr 91 v. 20. 4; *Der gedroschene Drescher*. Nr 190; *Roderich mit der halben Million*. Nr 243 (eigentlich 233) v. 5. 11; 1874: *In der Höll*. Nr 189 v. 20. 8; *Der Drachster Joggel. Eine Sondergestalt aus dem Dorfe*, Nr 204 v. 8. 9; *Der Altweibersommer. Ein Spätherbstbild aus der Steiermark*, Nr 214 v. 20. 9; *Sankt Joseph der Zweite. Ein Charakterbild aus katholischen Landen*, Nr 285 v. 13. 12; 1875: *Erinnerungen eines Lärchenbaumstabes*, Nr 67 v. 23. 3; *Die Wallfahrt in's Grab*, Nr 117 v. 25. 5; *Ein Haupttreffer*, Nr 146 v. 26. 6; „*An meinen Michel*“. *Ein Geschichtchen aus den Bergen*, Nr 171 v. 25. 7; *Der letzte Schuß. Eine Geschichte aus den Bergen*, Nr 208 v. 8. 9; *Zum Tage der Heiligen*, Nr 253 v. 31. 10; *Wer waren wir? Ein Abenteuer in Ungarn*, Nr 282 v. 5. 12; *Im Hause des Wildschützen. Aus dem Tagebuche eines Freundes*, Nr 298 v. 25. 12; 1876: *Zwischen Schnee und Gluth. Aus dem Tagebuche eines Einsamen*, Nr 233 v. 24. 9.

⁷³ NPJ Nr 243 (eigentlich 233) v. 5. 11. 1873, B.

⁷⁴ Noch im alten *Pester Journal* begonnen, endete in Nr 96 v. 1. 11 1872, B.

⁷⁵ Beginn: Nr 50 v. 8. 9. 1872, B, Ende: Nr 93 v. 23. 4 1873, B.

⁷⁶ Beginn: Nr 149 v. 2. 7. 1876, B Ende: Nr 236 v. 27. 9. 1876, B.

dieses neuen Romans nichts weiter sagen zu sollen, als daß auch diese Arbeit von demselben Autor herrührt, dessen Roman: 'Eine Kette durch's Leben' bei den Lesern unseres Blattes so außerordentlich Beifall gefunden."⁷⁷

Aus dem Französischen gelangte jährlich ein Roman zum Abdruck. Von Ponson du Terrail erschienen „Die Verräther“,⁷⁸ von Adolphe Belot „Das Feuer Weib“.⁷⁹ Paul Févals „Der Blutschatz“ erschien in Übersetzung von A. Scarneo;⁸⁰ von Fortuné de Boisgobey wurde „Der Gefangene des Ministers“ veröffentlicht.⁸¹ Bei den weiteren Fortsetzungsromanen werden lediglich die Übersetzer mit Familiennamen (Scarneo, Wild) angegeben.⁸²

Die englischen Fortsetzungsromane erschienen fast immer ohne Autorengabe. Bei Mrs. [M. E.] Braddons „Die Gunst des Augenblicks“⁸³ und bei Wilkie Collins' „Die Nebenbuhler“⁸⁴ wurde die Ergänzung „Nach dem Englischen von A. Scarneo“ hinzugefügt. Bei dem Romanen „Ein Sonntagskind“⁸⁵ wurde lediglich das mitgeteilt, dass er denselben Verfasser wie „Ein schweres Geheimniß“⁸⁶ hat und bei „Eine Künstlerin“⁸⁷ wurde angegeben, dass es sich dabei um den Autor von „Cora“⁸⁸ handelt. Bei „Die Königin aus der Fremde“⁸⁹ wurde hinzugefügt, dass es denselben Übersetzer wie die vorangegangenen Romane haben: „Die deutsche Übertragung entstammt derselben bewährten Feder, welche bisher die englischen Romane für unser Blatt bearbeitet.“ „Lea“⁹⁰ erschien nach dem Englischen von Elisa Modrach, der Autor jedoch wurde nicht angegeben, lediglich: er „entstammt der Feder eines der beliebtesten englischen Autoren“.

UJVÁRI HEDVIG

⁷⁷ NPJ nr 148 v. 1. 7. 1876, S. 4.

⁷⁸ Beginn: Nr 2 v. 12. 7. 1872, B, Ende: Nr 48 v. 6. 9. 1872, B.

⁷⁹ Beginn: Nr 186 v. 13. 8. 1873, B, Ende: Nr 218 v. 24. 9. 1873, B.

⁸⁰ Beginn: Nr 65 v. 20. 3. 1874, B, Ende: Nr 144 v. 26. 6. 1874, B.

⁸¹ Beginn: Nr 356 v. 24. 12. 1877, B.

⁸² *Aus den Tiefen des Grabes. Roman nach dem Französischen.* Begonnen in Nr 96 v. 26. 4. 1873, B; *Das Vermächtniss eines klugen Mannes. Roman nach dem Französischen von A. Scarneo.* Beginn: Nr 145 v. 27. 6. 1874, B, Ende: Nr 211 v. 17. 9. 1874; *Das Geheimniß des Präsidenten. Nach dem Französischen von H. Wild.* Beginn: Nr 9 v. 13. 1. 1875, B, Ende: Nr 63 v. 18. 3. 1875, B; *Der Schatz der Philadelphier. Roman nach dem Französischen von A. Scarneo.* Beginn: Nr 328 v. 28. 12. 1876, B, Ende: Nr 74 v. 15. 3. 1877, B; *Die Libelle. Roman nach dem Französischen von F. Wild.* Beginn: Nr 74 v. 15. 3. 1877, B, Ende: Nr 104 v. 15. 4. 1877, B.

⁸³ Beginn: Nr 214 v. 20. 9. 1874, B, Ende: Nr 8 v. 12. 1. 1875, B.

⁸⁴ Beginn: Nr 64 v. 19. 3. 1875, B, Ende: Nr 91 v. 22. 4. 1875, B.

⁸⁵ Beginn: Nr 273 v. 25. 11. 1875, B, Ende: Nr 41 v. 20. 2. 1876, B.

⁸⁶ Beginn: Nr 187 v. 13. 8. 1875, Ende: Nr 272 v. 24. 11. 1875, B.

⁸⁷ Beginn: Nr 343 v. 11. 12. 1878, B.

⁸⁸ Beginn: Nr 277 v. 6. 10. 1878, B, Ende: Nr 319 v. 17. 11. 1878, B.

⁸⁹ Beginn: Nr Nr 177 v. 28. 6. 1877, B, Ende: Nr 291 v. 20. 10. 1877, B.

⁹⁰ Beginn: Nr 292 v. 21. 10. 1877, B, Ende: Nr 355 v. 23. 12. 1877, B. Weitere englische Fortsetzungsromane: *In zweiter Ehe.* Beginn: Nr 105 v. 16. 4. 1877, B, Ende: Nr 179 v. 30. 6. 1877, B; *Ebbe und Fluth.* Beginn: Nr 197 v. 18. 7. 1878, B, Ende: Nr 276 v. 5. 10. 1878, B.

FIGYELŐ

In memoriam Bodolay Géza

Közgyűteményi Tudományos Napok az Országos Széchényi Könyvtárban. A bicentenáriumát ünneplő Nemzeti Könyvtárban Monok István főigazgató 2002. szept. 20-án *Közgyűteményi Tudományos Napok* címmel útjára indította a könyvtár egyik új rendezvénysorozatát. A főigazgató köszöntőjében hangsúlyozta, hogy a Nemzeti Könyvtár, mint országos közgyűtemény nemcsak az ünnepi évfordulóhoz kapcsolódó kiállításokon kíván együttműködni más közgyűteményekkel, hanem a folyamatos kapcsolattartás lehetőségét kívánja megteremteni az új rendezvénysorozattal. Ennek keretében nagyobb számú szakmai érdeklődő ismerheti meg vidéki közgyűtemények munkatársainak tudományos kutatási eredményeit, amelyek biztosítják a közgyűteményi feladataik sikeres teljesítését. Ezek nemcsak helyi, hanem országos jelentőségűek is, mivel az egyes helyi közgyűtemények működése összegződik az országos közgyűteményi munka színvonalában. A szakmai nyilvánosságnak ezért külön nyereség, ha személyes közvetítéssel is tájékozódhat a helyi közgyűteményekben folyó tudományos és közművelődési tevékenységekről. Elsőként a Pápai Közművelődési Társaságot és a Dunántúli Református Egyházkerület Tudományos Gyűteményeit látta vendégül a jubiláns intézmény.

Őket és a szép számú érdeklődőt köszöntötte Koncz Erika, a NKÖM közgyűteményi helyettes államtitkárszonya és Kovács Zoltán Pápa város polgármestere is. Üdvözlő szavaikból nyilvánvalóvá vált, hogy nemcsak ünnepi alkalmakkor találkozunk a közgyűtemények eredményeivel, problémáival, hanem ismerik és elismerik a kevésbé látványos hétköznapi erőfeszítéseket is. Az üdvözlések emelkedett hangulatát fokozta a pápai Szent Cecília énekkar szereplése, valamint Horváth András, a pápai Református Gimnázium tanulójának szavalata. Minden egykori pápai diák szívesen hallgatja meg Kozma Andor „Karthágói harangok” c. versét, ami a híres kollégiumi történelemórát idézi fel. A költeményben Bocsor István professzor Karthágó és Róma küzdelmével emlékezik és emlékeztet a szabadságharcra. A vers nem esztétikai értékével hat mindenkori hallgatójára, talán nem is íródott ezzel az igénnyel. Annak a szellemiségnek kívánt emléket állítani, amit a Református Kollégium tanárai igyekeztek tanítványaikba tovább örökíteni.

A jelenkori kollégium tanárait most egy matematikus képviselte, aki szintén egy 200 éves ünnepeket a jövőt előlegező gondolataira irányította a figyelmet. Őt éppoly feszült figyelemmel hallgatta a közönség, mint egykor Bocsor Istvánt. Dr. Kálmán Attila igazgató úr nehezebb helyzetben volt, mint másfélszázados elődje. Bolyai János „Ujj más világa” c. előadásában nem támaszkodhatott közismert tényekre, közös élményekre. Saját összefoglalása szerint: „vázlatosan ismertette azt, hogy a matematikus nem mérésekkel vagy kísérletekkel bizonyítja állításainak helyességét, hanem azt mutatja meg, hogy az a már elfogadott egyszerűbb állításokból (tételekből) szigorúan logikailag következik. Azok pedig még egyszerűbbekből. A tételáncok végén vannak az axiómák, a szemléletből következő nyilvánvaló állítások. A kétszáz éve (1802. dec. 15-én Kolozsvárott) született Bolyai János az egész geometria-tudomány alapját képező, több mint kétezer

éves euklideszi axiómarendszer bizonytalanságait tisztázta, felépítette az évszázadokon keresztül (eredménytelenül) vitatott párhuzamossági axióma mellőzésével az ún. abszolút geometriát, valamint a párhuzamossági axióma átfogalmazásával egyik megalkotója lett a modern fizikában jól alkalmazható legelső nemeuklideszi geometriának, az ún. Bolyai-Lobacsevszkij geometriának (más néven hiperbolikus geometriának).” Arra is kitért, hogy Lobacsevszkij részletesebb írta le a probléma megoldását, Bolyai pedig nem fejtette ki önálló publikációban az elméletét, így jogos a Bolyai-Lobacsevszkij elnevezés. Előadása a legnagyobb pedagógiai erényt valósította meg: a megértetés igényével fordult a régen volt középiskolás hallgatósághoz, aki ezt megérezve feszült figyelemmel követte a szemléltetéssel alátámasztott mondatokat. A varázslat idejére érteni is vélték Bolyai zseniális gondolatát, és többen irigykedve gondoltak a mai kollégiumi diákokra: ha a matematika órát nekik is Kálmán Attila tartotta volna ...!

A Dunántúli Református Egyházkerület Tudományos Gyűjteményeinek igazgatója Köntös László vállalta a Pápai Református Gyűjtemények, mint kutatóhely bemutatását. Ebben a formációban 1958 óta léteznek a gyűjtemények, de a kezdetek a Református Kollégium létrejöttéig (1531) nyúlnak vissza. A rendszerváltás nyitott új lehetőséget az addig hősies erőfeszítéssel az állományvédelem és szintentartás túllépésére. A legnagyobb eredmény: önálló jogi személy lett a Gyűjtemény, külsőleg megújult, munkatársi közösségébe pedig az anyag megkívánta szakembereket hívhatott meg. Ez tette lehetővé a kiadványok, köztük forrásközlések megjelenítését, többek között a *Dunántúli Református egyházkerületi Levéltárának magyar vonatkozású középkori oklevelei 1265–1525, Források Pápa város 1848/49. évi történetéből, a Pápai könyvtárak a századfordulón c.* kiadványokat, valamint az *Acta Papensia* folyóirat létrehozását. Ezek a legbeszédesebb bizonyítékok a gyűjteményekben folyó kutató, feldolgozó munkára.

Az egyes gyűjtemények vezetői és munkatársai ezt előadásikkal is igazolták. Mezei Zsolt a Nagykönyvtár vezetője az 1831-es kolerajárvány pápai lefolyását foglalta össze, megállapítva, hogy a város lakosságának ötéves természetes szaporulatának megfelelő számarányú volt az áldozatok száma. Ezzel megakadt a település demográfiai fejlődése. Hudi József főlevéltáros „Alfabetizáció az újkori Magyarországon” c. előadásában a társadalomtörténet kvantitativ megközelítésének egyik lehetséges módszereit ismertette az írástudás vizsgálatát. A források elemzésével a családok, kisközösségek írni tudásának kiszélesedési irányait bemutatva a helytörténet-kutatás fontos területe válik országos tendenciák felismerési folyamatává. A témáról tudományos konferenciát is rendeztek Pápán, aminek anyagát az *Acta Papensia* 2002/1–2. számában közzétették. A hazai városi polgárosodás pesti és országos példáját követte Pápa az 1830-as években létrehozott kaszinóval. Jakab Réka muzeológus a polgári életforma egyik szórakozási formájával, a fürdőre járással ismertette meg a hallgatóságot. Bemutatta a pápai kaszinó és a Pápa környékén lévő ugodi fürdő gazdasági kapcsolódását, a kulturált szórakozás, a polgárság szellemi és gazdasági érdekeinek öntevékeny megszervezését. László Péter a Gróf Esterházy Károly Kastély-és Tájmuzeum igazgatójának vetítettképes előadása a Református Gyűjtemények múzeumának egyik különleges műtárgyát, az egyiptomi múmiát és múmiakoporsót ismertette meg a közönséggel. A kollégium egykori diákja, Markstein Károly Kairóban vásárolta 1884-ben az Akhmimban folytatott ásatásokból főléspéldányként a műkereskedelemben került leleteket, amelyek közül a koporsó Kr.e. 1186–1070 körül készülhetett, a múmia pedig Kr.e. 945–342 közötti ismeretlen középkorú férfi lehet. A kollégium reményei szerint ez az ajándék a múlt század második felében divatba jött egyiptomi gyűjtemények pápai megvalósulását ígerte. Ez azonban csak a kor törekvéseinek szimbóluma maradt.

A Református Kollégium gyűjteményeiben a kutatás és tudományos munka feltételeit ellehetetlenítette az 1950-es évek kultúrpolitikája. A város szellemi és kulturális életében 1950-es évektől az adódó lehetőségeket megragadva a Jókai Mór Városi Könyvtár és a Jókai Kör igyekezett átmenteni és gyarapítani Petőfi és Jókai egykori iskolavárosának kulturális értékeit. Ez a tevő-

kenység új lendületet kapott a Pápai Művelődéstörténeti Társaság létrejöttével (1988). A Társaság célkitűzése Pápa város tudományos, kulturális és művelődéstörténeti, irodalmi, képzőművészeti értékeinek részben tudományos, részben közművelődési bemutatása. A Társaságnak pápai és budapesti tagozata működik, és elsősorban a pápai elnökök, Tungli Gyula és utóda Hermann István illetve a budapesti társelnök Hubert Ildikó rátermett, lelkes, és önzetlen szervezői tevékenységének köszönhetően nemcsak lehetőséget biztosít az egykori pápaiaknak, pápai diákoknak a kapcsolattartásra, hanem azt valódi tartalommal tölti meg.

Ebben az esetben is a tények, azaz a konferencia-rendezések, kiadványsorozatok megemlézése önmagáért beszélne, de ezen a helyen éppen a szép számú rendezvény és kiadvány felsorolására nincs lehetőségünk. Példaként álljon itt mindegyik tevékenységből egy-egy: A Magyar Olvasótársasággal országos és nemzetközi kitekintéssel közösen rendezett „Szó és Kép” c. konferencia. Jogosan büszke a Társaság a Rózsa György összeállította *Az öt évszázad pápai látképei* c. két nyelvű, illusztrációkat tartalmazó kiadványára. Az elektronikus adathordozók is szerepet kaptak a kiadványok létrehozásában. Így született meg a *Pápai képeslapok* c. CD. Pápai irodalmi alkotók és helytörténészek munkáinak pedig természetesen „házi” kiadója a Társaság, a Jókai Mór Városi Könyvtárral együttműködve. A folyamatos kiadvány megjelentetéshez szerencsére nem kell nélkülöznie a pápai közgyűjteményeknek sem a város vezetésének, sem a város közintézményeinek, sőt még az egyéni szponzorok támogatását sem.

A gyakorlatban egészen bizonyosan ezek az eredmények nem születtek olyan gördülékenyen, ahogy Hermann István előadásában hallhattuk. Éppen az volt ennek a bemutatkozásnak – a tudományos eredmények megismerésén, valamint a Tinódi-lant díjas Szabó István vezette közös pápai daltanuláson kívül – az egyik legnagyobb élménye, hogy a pápai közgyűjtemények munkatársai nem a munkakörülményeiket ismertették, hanem érzékelhető elkötelezettséggel számoltak be munkájukról, eredményeikről. Ez lenne a pápai szellemiség? Petőfi, Jókai és az egykori híres református és bencés Alma mater üzenete?

Az előadásorozat első rendezvénye igazolta a rendezők törekvéseit. A hallgatóság a Társaság és a Pápai Református Gyűjtemények működéséről, a pápai közgyűjtemények munkatársainak kutatási eredményeikről való beszámolóit érzékelhető figyelemmel követte. Különös öröm volt a Társaság budapesti tagjainak számára ez a délelőtt, hiszen a személyes jelenlét ismételten megerősítette mind az érzelmi, mind a tudatos kapcsolódás szálait. Mindkettőben nagy érdemei vannak a Társaság társelnökének, Hubert Ildikónak.

Köszönettel tartozik a hallgatóság a Nemzeti Könyvtárnak, hogy lehetőséget biztosított olyan közgyűjteményi vezetők, munkatársak megismerésére, akik azonnal reagálni és élni tudtak a munkájukat előrevivő országos és helyi lehetőségekkel, és a legjobb értelemben vett lokálpatrióta elkötelezettséggel, szakmai felkészültségükkel a magyar művelődéstörténet egyik jövőbeni fejezetét valóstítják meg Pápán.

A beszámolóknak van egy nagyon fájdalmas aktualitása. Alig egy éve a Művelődéstörténeti Társaság vezetősége és budapesti tagjai Bodolay Géza és Bodolay Ágnes vendégeiként a budapesti bemutatkozás lehetőségeit tervezték. A vendéglátók biztosította inspiráló környezet pápai szellemisége a gondolatok tetté válását segítette. Bodolay Géza, a pápaiak Géza bácsija az írásbeli köszönetünket – közös reményünk szerint – már az Úr örök házában olvassa.

Modenai corvinakiállítás „a holló jegyében”. A Biblioteca Estenseben 2002 novembere és 2003 februárja között rendezett „mostra”, mustra az első önálló corvinakiállítás volt, amelyet valaha olasz földön szerveztek. A kiállítás hangzatos főcímét – „Nel segno del corvo”, „A holló jegyében” – a következő alcím egészítette ki: „libri e miniature della biblioteca di Mattia Corvino”, azaz „könyvek és miniaturák Corvin Máttyás könyvtárából”. Könyv itt természetesen – középkori szóhasználat szerint – kódexet, kézzel írott könyvet jelent. „A holló jegyében” három hónapon át 67 olasz és külföldi corvinkódexet tekinthettek meg a látogatók, sőt a corvinák mellett gyönyörködhetek Borso d’Este híres, gazdagon illuminált kétkötetes Bibliájában, amely a modenai gyűjtemény méltán kiemelkedő darabja.

A kiállítás létrejöttében nagy szerepet játszott az olasz–magyar kulturális kapcsolatoknak az utóbbi években jól érzékelhető fellendülése. A közös Európa égisze alatt a két ország között a tudományos és művészeti együttműködés régi hagyományai elevenedtek fel, de kialakultak új formák is, új hagyományok is születtek. Közös kutatási programok kezdődtek, korábban megszűnt folyóiratok szerveződtek újra, és újak indultak, számos együttes európai projektre és programra került sor. A modenai corvinakiállítás fontos eseménye volt az olaszországi magyar év rendezvénysorozatának, megnyitóját megtisztelte a magyar nagykövét és számos magasrangú olasz kultúrpolitikus, mind állami, mind tartományi szinten. A reprezentatív kiállítási katalógusba köszöntő sorokat írt az olasz és a magyar kultuszminiszter, az OSzK főigazgatója és az olasz kulturális örökség főigazgatója, Francesco Sicilia, akit az olasz–magyar közös könyvtárügy terén kifejtett tevékenységéért a magyar állam 2002 során magas kitüntetésben részesített.

A megelégnélkül olasz–magyar kultúrkapcsolatok jelentős fejezetét alkotják a 2000. évben első ízben Budapesten, azóta pedig kétévenként, Rómában, majd Nápolyban szervezett olasz–magyar könyvtárostalálkozók. Különösen az első volt az, amelyik döntően befolyásolta a magyar corvinakutatások- és kiállítások ügyét. Ekkor mutatta be ugyanis Angela Dillon-Bussi azokat a corvinának tekinthető, ma a firenzei Laurenzianában őrzött kódexeket, amelyek Máttyás megrendelésére készültek ugyan, de a nagy király váratlanul bekövetkezett halála miatt már nem jutottak el Budára, hanem készen vagy félig készen a Mediciek tulajdonába kerültek. A levéltári kutatások eredményeképp frissen azonosított közel félszáz corvinából mutathattunk be aztán 19 darabot 2002 nyarán, az OSzK fennállásának 200. évfordulója tiszteletére rendezett, „Uralkodók és corvinák” c. jubileumi kiállításunkon. Még egy hatékony előadás hangzott el a budapesti konferencián. Ernesto Milano, a Biblioteca Estense igazgatója foglalta össze a modenai corvinák sorsát, különös tekintettel a Modenából Budapestre elszármazott két darabra. Előadása, talán éppen azért, mert feltűnően került a két corvina 20. századi vándorlásának politikai motívumait, továbbgondolásra készítette Mikó Árpád művészettörténészt abban az irányban, hogy a műtárgyak miként válhattak és válhatnak bármikor politikai játszmák sakkfiguráivá. Kiállítási katalógusunkban olvasható Mikó Árpád izgalmas elemzése – többek közt – arról, hogyan nyújtott segítő kezét Mussolini a trianoni sokkból lassan magához térő Magyarországnak a két corvina átadásával. A történeti igazságszolgáltatás jegyében az Országos Széchényi Könyvtár figyelemreméltó gesztust tett a Biblioteca Estense felé: mindkét modenai eredetű corvinájáról digitális úton készült, borbé kötött facsimilét ajándékozott a gyűjteménynek.

Maga Modena, pontosabban a Biblioteca Estense egykor 17, ma 15 corvinájával a legnagyobb corvinalélelőhely Olaszországban, megelőzve Firenzét és a Vatikáni Könyvtárat. Korábbi feltételezések tévesen Ippolito d’Este személyéhez, az Esztergomban, majd Egerben működő „kis prímáshoz” kötötték a ferrarai–modenai corvinák eredetét, ma azonban ez a nézet nagy biztonsággal elvethető. A Modenában őrzött corvinák zömét a 16. század második felében Velencében vásárolták az akkor még Ferrarából uralkodó d’Este-hercegek számára. Az ötven, esetleg száz corvina Velencéig vezető útja azonban ma már nem követhető nyomon. A d’Esték 1598-ban Ferrarából

Modenába kényszerültek, mert városukat bekebelezte a Pápai Állam. Nem világos, hogy a corvinák megvásárlása a költözés előtt vagy után történt-e, mint ahogy az sem, hogy pontosan hány darabot sikerült megszerezniük, és hány veszett el a költözés során. Két corvina egyéb úton jutott az Estei hercegekhez. Sajnos minden könyv, amelyik bekerült a hercegi család magángyűjteményébe, egyforma, vörös, zöld vagy barna aranynyomásos modern bőrkötést kapott, egy kivételével így jártak a corvinák is. A hercegi gyűjtemény 1880-ig a Palazzo Ducaleben székelt, akkor került mai épületébe a városi múzeummal és levéltárral együtt, s itt nyilvános, sőt egyetemi könyvtárként működik.

A Biblioteca Estense Universitaria az egyik legjelentősebb, leggazdagabb olasz kézirat-, ősnymotatvány-, metszet- és térképgyűjtemény. Rendszeresen szervez kiállításokat saját anyagából, és ad otthont külföldi gyűjtemények olasz vonatkozásban is érdeklődésre számító bemutatóinak. Annak ellenére teszi ezt, hogy egyetlen kiállítóterme reprezentatívnak korántsem nevezhető, viszont galériájáról történelmi hangulatot árasztanak a d'Este-gyűjtemény ott tárolt kötetei. A kiállítások katalógusai az Ernesto Milano szerkesztette „Il giardino delle Esperidi”, a „Hesperidák kertje” című, impozáns sorozatban kerülnek közlésre.

Ilyen előzmények után rendezték meg „A holló jegyében” c. nemzetközi covinakiállítást, amelynek katalógusa már a 18. kötet lett a „Hesperidák kertjében”. A kiállítás címe azt engedné sejtetni, hogy a rendezők nem pusztán utalnak a Mátyás címerében szereplő fekete madárra, hanem a mögötte húzódó humanista tartalmat állítják koncepciójuk középpontjába. Tudvalevő ugyanis, hogy humanisták leleménye volt a Corvinus-név, a holló és a gyűrű is abból a célból, hogy Mátyás illegitim származását elfedjék, és humanisták ajánlották magát a könyvtárat is legitimációs tényezőként a sokáig megkoronázatlan, törvényes utóddal nem rendelkező király figyelmébe. A mi kiállításunknak ez volt a kiindulópontja. A modenaiak is humanista corvinákat szándékoztak összegyűjteni, mégpedig úgy, hogy a teljes olaszországi anyag mellé a lehető legtöbb külföldi darabot kölcsönkérjük. Noha mintegy 80 darabra számítottak, ennél valamivel kevesebb, 67 corvina gyűlt össze olasz, magyar, német, osztrák és lengyel könyvtárak anyagából. Bár a szóba jöhető anyag ennél mind számszerűen, mind jelentőségében nagyobb, több nem fért volna el a rendelkezésre álló térben. Nem is a tartalmilag ide kívánczó darabokat hiányoljuk, hiszen számos oka lehet annak, miért nem adnak kölcsön műtárgyakat, és minden kiállítás kompromisszumok eredménye. Inkább a megszerzett anyag elrendezésével kapcsolatban van hiányérzetünk. A rendezők ugyanis a legegyszerűbb megoldást választották: a corvinákat lelőhelyük szerint csoportosították. Így szépen sorban egymás mellé került a 15 modenai corvina, utánuk 17 magyar következett, először az OSzK 13 darabja, aztán az EK-ből három, végül az Akadémiáról egy. A magyar anyag után négy bécsi corvina jött, amelyeket a németek: három müncheni, két erlangeni és egy göttingeni követett, a külföldiek sorát Naldus zárta Torunból. Az olasz lelőhelyek sorrendje: Parma 1, Roma 1, Velence 4, Volterra 1, Verona 3, Milano 2, Firenze 11, Nápoly 1, a Vatikán pedig két corvinával képviseltette magát. Persze a két egyházi szerzőnyvet, a budapesti Gradualét és a nápolyi Coralét kivéve (ez utóbbi először szerepel corvinaként Beatrixnek szóló ajánlása okán) így is humanista könyveket láttunk, a humanisták által felfedezett antik szerzőket, kedvelt egyházatyáikat, állandó olvasmányukat, a Bibliát, végül kortárs humanista szerzők különféle műveit a kor divatos, jellegzetes műfajaiban. És a könyvek, miniatűrök és kötések így is gyönyörűek voltak... Elképzelhető lett volna azonban egy olyasféle tartalmi csoportosítás, mint amelyet mi hoztunk létre 1990-ben, Mátyás király halálának 500. évfordulójára rendezett „Bibliotheca Corviniana 1490–1990” c. kiállításunkon, amelyen 131 hazai és külföldi corvina tükrében azt akartuk megmutatni, milyen az a korszerű művelődésszerny, amelynek egy reneszánsz uralkodó könyvtárának meg kell felelnie. Az Osztrák Nemzeti Könyvtár ugyanezt a tartalmi elvet érvényesítette „Matthias Corvinus und die Bildung der Renaissance” c. 1994-es, saját corvináiból rendezett kiállításán, mert ez az elv ab ovo benne van az anyagban, csak ki kell fejteni belőle. A modenai anyagban is benne volt, hiszen pl. Borso

d'Este kétkötetes Bibliáját nem pusztán vendégszereplőként lehetett volna bemutatni, hanem hozzákapcsolva a Mátyás számára készült, ugyancsak az uralkodói reprezentációt szolgáló három kötetes firenzei Bibliát, amely ezúttal mindhárom kötetével, a jól ismert, befejezett Psalteriummal és a két alig ismert befejezetlennel együtt jelen volt, és ott volt Modenában a híres erlangeni Biblia is, amelynek díszes bőrkötésén supralibrosként Mátyás arcképe látható. Szinte automatikusan kitapintható a kiállított anyagban pl. a görög történetírók latinra fordított csoportja, római történetírók, római költők és római drámaírók együttese, keleti és nyugati egyházatyák stb., stb., ezeket mind össze lehetett volna hozni vizuálisan is érzékelhető kiállítási egységekké. Vagy lehetett volna bibliofil szempontú kiállítást csinálni, olyat, mint a mi 1996-os, millecentenáriumi címélekiállításunk volt, amelyen önálló címéleagyüttesként mutattuk be Mátyás király nálunk őrzött 35, frott és nyomtatott könyvét, ám akkor talán a corvináknak mai őrzőhelyeikre vezető útját kellett volna megjeleníteni, hiszen a látogató esetleg elmerenghet azon, miért van pl. három Livius Veronában. És lehetett volna művészettörténeti, könyvfestészeti koncepcióra építeni. Nem ötleteket akarok adni post festa, csak az elszalasztott lehetőséget sajnálom azt hangsúlyozva, hogy még ebben az aránylag egyszerű elrendezésben is csodálatosan hatottak Mátyás könyvei, és így is alkalom nyílt néhány ritkán látható, nehezen hozzáférhető darab megtekintésére, hogy csak a római Biblioteca Casanatense híres, rajzos növénytani corvinájára utaljak. És megint láthattunk corvinákat az új firenzei leletből. Összefoglalva azt mondhatjuk az első olaszországi corvinakiállításon nem annyira a főcímben rejlő humanista gondolat jelent meg, inkább csak az alcímben jelzett valósult meg: szép könyveket és szép miniaturákat láttunk Mátyás könyvtárából.

Szóljunk néhány szót a katalógusról. Nem is annyira magáról a katalógusról, mint a kiállítás és a katalógus viszonyáról, először általánosan, aztán in concreto.

Az utóbbi évtizedekben világszerte elharapózott kiállításmánia – „mostrománia”, ahogy e jelenséget Szilágyi János György már 1990-ben nevezte a *Holmi* hasábjain – kitenyészette saját reprezentatív, olykor monstrozus katalógusműfaját. A katalógus kényszere alól nehéz kitérni, és tényleg, a kiállítás efémer, a katalógus viszont megmarad. (Ad absurdum víve a dolgot egyesek azt állítják, nem is kiállításokat kéne csinálni, hanem csak katalógusokat.) Kérdés az, megáll-e önmagában, katalógus nélkül a kiállítás. Márpedig – véleményem szerint – meg kell állnia. Sőt, a jó kiállítás feliratok nélkül is megáll. A kiállítás ugyanis nem monográfia, nem tudományos értekezés, és nem is az értekezés illusztrációs anyaga, hanem elsősorban vizuális ügy, látvány, amelynek saját, öntörvényű rendszere van. Létrehozására egészen más eszközöket kell igénybe venni, mint tanulmányíráskor. Önálló jelentéssel bíró terek, formák, síkok, színek, fények, anyagok – ezek tartoznak a kiállítási arzenálba, s hozzájuk ma már elengedhetetlen feltétel audiovizuális, interaktív tényezők jelenléte. S mi kerüljön a katalógusba? Mindaz, ami ezekkel az eszközökkel nem mondható el? Új eredmények közzététele? Az eddigi ismeretek összefoglalása? A katalógus illusztrálja a kiállítást, vagy a kiállítás a katalógust? Egyáltalán, mikor rendezünk kiállítást? Évforduló? Egy lezáruló korszak ismertetésére? Vagy csak akkor, ha különleges, új mondanivalónk van régi vagy új kérdésekhez? Állítsunk-e ki könyveket, amelyek tartalmi értékei, belső szépségei „nem jönnek át” a tárlókon? Vagy csak gazdagon illusztrált, szépen kötött könyvekre szorítkozunk, melyek esztétikai értékei magukért beszélnek? Természetesen nincsenek általánosan érvényes, egyedül üdvözítő receptek a felmerülő kérdésekre, én is csak azért teszem fel őket, mert gyakorló kiállításrendezőként és katalógusszerkesztőként többször szembesültem már velük. Tudom, hogy a lehetőségek széles skálájából lehet megoldásokat választani mind a kiállítás, mind a katalógus adekvát megvalósításához. Milleniumi kiállításunkon pl. Nagylucsei Orbán Psalteriumához fűződő kodikológiai felfedezésünket tettük közzé, és új leletet, új tudományos eredményeket közvetítettünk tavalyi corvinakiállításunkon is, ill. mindkét kiállításunk katalógusában. Kérdéses, elég-e egy kiállításához az újdonság ereje önmagában – nyilván kell hozzá egy zseniális látványtervező is,

meg egy olyan katalógus, mely továbbgondolásra tud serkenteni. De nem az a célom, hogy saját kiállításainkat dicsérjem, Modenáról beszélünk, jelesen a modenai katalógusról.

Az első, ami szembetűnik rajta, az természetesen a címlap, amelyen az egyik modenai corvina fekete hollókkal sűrűn ellátott lapszélkerete veszi körül a Thuróczi-krónikából átemelt Mátýás-ábrázolást. Ez a hibrid grafikai rögtönzés több szempontból is kifogásolható. Eleve a legegyszerűbb művészi megoldás, ha a kiállított tárgyak valamelyikét reprodukáljuk a pr-anyagon, ahelyett, hogy önálló grafikai alkotássá sűrűntenék kiállításunk koncepcióját. Legyen szabad ebben az összefüggésben megint saját példánkra, Schmal Károly figyelemfelkeltő, egyesek szerint sokkoló hatású grafikáira utalnom. De a Thuróczi-krónika Mátýas-portréjának felhasználása ellen sok minden szól. A Thuróczi-krónika nem szerepelt a kiállításon. A Thuróczi-krónika nyomtatvány. A Thuróczi-krónika szövege nem humanista. A Thuróczi-krónika stílusa gótikus. Mindezek ellenére – modenai kollégáink közlése szerint – a kiadónak (Il Bulino edizioni d'arte) annyira megtetszett saját ötlete, hogy nemcsak a katalóguson, de a meghívón és a plakáton is élt vele. Ettől eltekintve csak szuperlatívuszokban lehet a katalógusról nyilatkozni mind nyomdai kivitelezését, tipográfiai elrendezését, fekete-fehér és színes technikáját, mind tartalmát illetően. A szerkesztőknek sikerült megtalálni a helyes arányt az összefoglaló jellegű és az új eredményeket is közlő tanulmányok között. Különösen azok a témák tarthatnak számot nagyobb érdeklődésre, amelyek a nemzetközi kutatásban is új szempontokat tudtak felvetni és eredményeik most a corvinaanyagon kerültek kipróbálásra. Elsősorban az epigrafikai, az emblématicai és a levéltári vizsgálódásokra alapozó három olasz publikációra gondolok ebben az összefüggésben. Nyilvánvaló, hogy közülük – akárcsak Dillon Bussi esetében láttuk –, csak a levéltári anyag alapos feldolgozása hozhat olyan új tényeket napvilágra, amelyek módosíthatják eddigi ismereteinket a corvinakutatások terén. Mindazonáltal sajnálatos, hogy a külföldi kutatás előtt a magyarországi corvinakutatás utolsó 15–20 évének eredményei nem ismertek, még az idegen nyelven hozzáférhető munkák sem. Viszont azt is meg kell állapítanunk, hogy az olaszok mind a könyvfestészet, mind a humanizmus- és reneszánsz kutatások terén úgyszólván verhetetlenek. A katalógusban közölt tanulmányok és műtárgyleírások sorrendje némiképp eltér a nálunk megszokotttól, vagyis attól, hogy előbb jönnék a tanulmányok, aztán a leírások. Itt elsőként az általános igényű feldolgozások olvashatók Mátýásról, a királyról, a Corvina-könyvtár létrejöttéről, ill. továbbéléséről, majd a modenai levéltári forrásokról magyar és olasz kutatók tollából. Ezután – lazán követve a kiállítás elrendezését – az olasz anyagra vonatkozó, olasz szerzőktől származó tanulmányok következnek és a modenai, majd a többi olasz könyvtár corvináinak a műtárgyleírásai. Új egységként a magyar corvinákkal (újkori történetükkel, budai művészeti és kötetzeti vonatkozásaikkal) foglalkozó munkák szerepelnek magyar szerzőktől, végül a magyar és a többi európai gyűjteményből kölcsönzött anyag tárgyleírásai zárják a kötetet. Mind az egyes tanulmányok, mind a leírások gazdag bibliográfiai szerelékkel kaptak. Kár, hogy a fordítók nem tudták megtenni az utolsó símitásokat és néhány idegen (magyar és német) név elírása benne maradt a szövegben. A két szerkesztőt, Paola di Pietro Lombardit és Milena Riccit, kik egyúttal a kiállítás kurátorai is voltak, feltétlen elismerés illeti úttörő munkájukért.

Végezetül utalnék arra a gondolatra, amely a katalógus egyik beköszöntőjében olvasható. Eszerint a modenai kiállítás és a mi „Uralkodók és corvinák” c. kiállításunk ikertestvérek. Valóban azok? Bizonyos fokig igen, amennyiben mindkettő humanista szempontokból indult ki, és az olasz és a magyar fél kölcsönösen nagy számú műtárgyat bocsátott a másik rendelkezésére. A koncepciót, a látványtervet és a kivitelezést tekintve azonban elég nagy köztük a különbség. Én inkább úgy módosítanám a fenti mondást, hogy ha a kiállítások ikertestvérek is, semmiképpen sem egyetjű ikrek.

A Collectio Canonum Anselmi Lucensis szövegváltozatai. Kánonjogi kutatások és eredmények a Pázmány Péter Katolikus Egyetem Kánonjogi Posztgraduális Intézetében. Az elmúlt évtized a kánonjog kutatásának magyarországi fellendülését hozta. Ez elsősorban annak köszönhető, hogy önálló képzési és kutatási lehetőség nyílt a Pázmány Péter Katolikus Egyetemen az Erdő Péter által megszervezett és vezetett Kánonjogi Posztgraduális Intézetben. Az Intézet magyar és idegen nyelvű szakfolyóirata, a *Kánonjog* és a *Folia Canonica* mellett több könyvsorozatot is indított. A „Studia” sorozat 3. kiadványa a magyarországi egyházjog középkori történetéről közöl tanulmányokat Erdő Péter szerkesztésében.¹ Az egyes dolgozatok a kánonjogi kéziratok veszprémi használatát,² az esztergomi könyvtárakban lévő kánonjogi kódextörédekeket,³ a 12. századi esztergomi zsinatok egyes határozatait⁴ és a középkori egyetemeken tanuló esztergomi kánonokok kánonjogi kézíratait ismertetik.⁵ A „Dissertationes” sorozat első kötetével az Intézet azonnal bekapcsolódott a nemzetközi kánonjogtörténeti kutatásokba. Szuromi Szabolcs Anzelm O. Praem: *A püspökökre vonatkozó egyházfegyelmi szabályok az Anselmi Collectio Canonumban* címen közreadott dolgozata a középkori egyetemi oktatást és joggyakorlatot meghatározó jogi szöveggyűjtemények egyik forrásának új módszerű elemzése. (Pázmány Péter Katolikus Egyetem Kánonjogi Posztgraduális Intézet IV. Dissertationes 1. Bp. Szent István Társulat, 2000.)

A 11. században meginduló gregoriánus reform hatására több új egyházi joggyűjtemény keletkezett. Ezek közül kiemelkedik az 1081–1107 között összeállított, Alphons M. Stickler bíboros által „legjobb gregoriánus joggyűjteményként” számon tartott „Collectio Canonum Anselmi Lucensis”. Ez a gyűjtemény lényeges forrása a „Concordia discordantium canonum”-nak, közismertebb nevén a „Decretum Gratiani”-nak (1140), melynek keletkezésétől számítja a jogtörténet az egyházjog önálló tudományként való művelését és egyetemi oktatásának kezdetét. Ennek köszönhető, hogy a nyolcvanas évektől megélnék a tudományos érdeklődés Anzelm gyűjteményének különböző szövegtervező iránt.

A Luccai Szent Anzelm (1036–1086) által összeállított szisztematikus kánongyűjtemény 13 könyvből áll, amelyek főképp pápai leveleket, továbbá zsinati kánonokat, patrisztikus szövegrészleteket, római jogi törvényeket és más korábbi gyűjtemények anyagát tartalmazzák. Jelentősnek kell tekintenünk a félig hamis pseudo-izidori gyűjtemény (847–852) közvetlen és közvetett hatását a pápai levelek terén. A kutatás mind a mai napig használja azt az alapvető csoportosítást, amelyet *Paul Fournier* 1901-ben állított fel, és amely 'A', 'B' és 'C' recenzióra, továbbá a Bibliotheca Apostolica Vaticana Barberinus lat. 535-ben található 'Bb' verzióra osztja Luccai

¹ *Tanulmányok a magyarországi egyházjog középkori történetéről.* Szerk. bev. ERDŐ Péter. Bp. 2002. /Bibliotheca Instituti Postgradualis Iuris Canonici Universitatis Catholicae de Petro Pázmány nominatae III. Studia 3./

² SOLYMOSI László: *Könyvhasználat a középkor végén.* In: *Tanulmányok... i. h.* 13–68.

³ ERDŐ Péter: *Középkori kánonjogi kódextörédekek Esztergomban.* In: *Tanulmányok... i. h.* 69–74.

⁴ SZUROMI Sz. Anzelm: *Az Ankyrai Zsinat kánonja az első két Esztergomi Zsinaton.* In: *Tanulmányok... i. h.* 77–86. Uő: *Az első három Esztergomi Zsinat és a magyarországi egyházfegyelmelem a 12. században.* In: *Tanulmányok... i. h.* 87–142. Uő: *A keleti egyházfegyelmelem befolyása a korai magyar zsinatokon.* In: *Tanulmányok... i. h.* 143–153.

⁵ KÖRMENDY Kinga: *A kánonjog középkori egyetemi oktatásával és a 15. századi esztergomi vikáriusok olvashatóságával, működésével kapcsolatos kéziratok források az esztergomi egyház 1543 előtti könyvtárájának egy magyar vonatkozású kódexe.* In: *Tanulmányok... i. h.* 189–210. Uő: *A jogtudó magyar értelmiség és a Curia Romana a 16. század elején.* In: *Tanulmányok... i. h.* 211–223.

Anzelm gyűjteményének a fennmaradt kéziratokban fellelhető szövegformáit.⁶ A recenziók datálásában megoszlanak a vélemények. Három fő irányvonalat lehet felfedezni az egyes recenziók elemzésével foglalkozó kutatók törekvései között. Az első, és talán német iskolának is nevezhető kutatási irányt Peter Landau neve fémjelzi és az egyes kéziratok egymástól való függését vizsgálja. Arra törekszik, hogy a Fournier által csoportosított szöveganyagot további alcsoportokra bontsa és azokat egy kronologikus sorba rendezze.⁷ De ebbe az irányba sorolható Giuseppe Motta kutatása is, amely a 'B' és a 'C' recenzió kiegészítéseit együtt tartalmazó Velencei kódex (Biblioteca Nazionale di S. Marco Cl. IV. LV [2243]) elemzésével az egyes recenziók kiegészítéseinek eltéréseit vizsgálta.⁸ Az említett szerzők a 'B' recenziót a XI. század végére, míg a 'C' recenziót 1115 és 1125 közé helyezik. A másik fő irányt leginkább angolszász területen dolgozó kutatók művelik: Martin Brett,⁹ Uta-Renate Blumenthal,¹⁰ Kathleen G. Cushing,¹¹ akik elsősorban nem az egyes recenziók közötti kapcsolatokat keresik, hanem a recenziók tartalmával foglalkoznak. Ez a csoport a 'Bb' verzió korai datálására épít. Cushing elfogadja Berman érvelését, amely a gregoriánus időszakot nagyszabású, gyökeres, egyházi, politikai és társadalmi átalakulásként mutatja be, amelyet összefoglalóan a „revolutio” szóval jellemez.¹² Ennek az átalakulásnak lenne a kiemelkedő példája a „Collectio Anselmi Lucensis”.

A harmadik kutatási irány a szövegváltozatokat abból a szempontból vizsgálja, hogy Luccai Anzelm műve kiemelkedően fontos forrását képezi a Gratianus Mester által 1140 körül összeállított „Decretum”-nak. Ehhez a vizsgálathoz azonban szükséges mind az anzelmi szövegvariánsok kéziratok anyagának kodikológiai elemzése, mind pedig a szövegfejlődés lépcsőfokainak és indokainak meghatározása. Ezt a kutatási irányt képviseli az Instituto de Derecho Europeo Clásico és a Pázmány Péter Katolikus Egyetem Kánonjogi Posztgraduális Intézete együttműködésében folyó program. Az elmúlt két évben a két intézet kísérletet tett a kánongyűjtemény eredeti kánon állományának rekonstruálására és az azt legjobban megőrzött kézirat meghatározására. A Vatikáni Könyvtár állományához tartozó kéziratok elemzése során Szuromi Szabolcsnak kellő módon sikerült alátámasztania, hogy a Vat. lat. 1361-es kódex valójában Luccai Anzelm gyűjteményének korai szövegahagyományát tükröző kézirat, melyet Chartres-i Szt. Ivó „Panormia” című művének

⁶ FOURNIER, P.: *Observations sur diverses recensions de la collection d'Anselme de Lucques.* = *Annales de l'Université de Grenoble* (13.) 1901. 427–458. reprint: FOURNIER, P.: *Mélanges de droit canonique.* II Ed. KÖLZER, P. Aalen, 1983. 635–666.

⁷ LANDAU, P.: *Erweiterte Fassungen der Kanonessammlung des Anselm von Lucca aus dem 12. Jahrhundert.* In *Sant' Anselmo, Mantova e lotta per le investiture* (Atti del Convegno Internazionale di Studi. Mantova 23–24–25 maggio 1986.) Ed. GOLINELLI, P. Bologna, 1987. 323–338.

⁸ MOTTA, G.: *La redazione «A» aucta» della «Collectio Anselmi episcopi Lucensis».* In: *Studia in honorem Eminentissimi Cardinalis Alphonsi M. Stickler.* Ed. LARA, C. R. I. Roma, 1992. 374–449. /*Studia et textus historiae iuris canonici* 7./

⁹ BRETT, M.: *The canons of the First Lateran Council in English Manuscripts.* In: *Proceedings of Sixth International Congress of Medieval Canon Law.* Berkeley, 1980. Città del Vaticano 1985.

¹⁰ BLUMENTHAL, U. R.: *The Beginnings of the Gregorian Reform: Some New Manuscript Evidence.* In: *Reform and Authority in the Medieval and Reformation Church.* Ed. LITTLE, G. F. Washington DC, 1981. 1–13. Uő: *Fälschungen bei Kanonisten der Kirchenreform des 11. Jahrhunderts.* In: *Fälschungen im Mittelalter. II.* Hannover, 1988. 241–267. /*MGH Schriften* 33/2./

¹¹ CUSHING, K. G.: *Papacy and Law in the Gregorian Revolution. The Canonistic Work of Anselm of Lucca.* Oxford, 1998. Vö. BLUMENTHAL, Uta-Renate recenziója. = *Zeitschrift der Savigny-Stiftung für Rechtsgeschichte. Kanonistische Abteilung* (87.) 2001. 542–543.

¹² BERMAN, H. J.: *Law and revolution. The formation of the western legal tradition.* Cambridge Mass. – London, 1983.

részleteivel kötöttek egybe.¹³ Az egyes 12. századi kéziratok szövegkritikai vizsgálata nyomán kirajzolódott, hogy a gyűjtemény variánsainak keletkezése mögött nagy valószínűséggel a katedrális iskolai oktatást kell keresnünk, melynek folyamán több lépcsőben történt a gyűjtemény kiegészítése. Úgy tűnik, hogy Manlio Bellomo álláspontja, amely meghaladottnak tekinti a hagyományos német „zárt irodalmi mű”-re épülő elméletet és az oktatásban használt műveket folyamatosan bővülő, a változó oktatói hangsúlyokat lépésről-lépésre beépítő szövegként értelmezi, már Luccai Anzelm gyűjteménye kapcsán is alkalmazható. Ezzel azonban indokolatlanná válik az egyes recenziók egymásra épülő osztályozása ('B', 'C'), illetve késői datálása (vö. német iskola), egyben lehetőség nyílik a 'B' és a 'C' recenzió közel azonos keletkezési idejének felvetésére és 1105–1107 közötti elhelyezésére. Szuromi a *Ius Ecclesiae*-ben közzétett legújabb tanulmányában összegzi a fennmaradt szövegtanúk kodikológiai vizsgálatának és a joggyűjtemény egyes változatai szövegkritikai elemzésének eredményeit.¹⁴ A szerző három nagyobb időszakot különböztet meg a szöveg-hagyományban. Az első időszakban a gyűjtemény magját képező eredeti kánonok úgy egészültek ki újabb jogi szövegrészletekkel, hogy azokat téma alapján beillesztették az eredeti kánonok közé. Szuromi véleménye szerint ez a székesegyházi oktatás folyamán történt, amikor a kánonista pontosabb meghatározását akarta nyújtani az egyes kérdéseknek, más példákkal jobban megvilágítva azt a hallgatók számára. Ehhez a kiegészítéshez a kompilátor főképp Chartres-i Szent Ivó munkáit használta fel. Ez tehát az az időszak, amikor a hagyományos, Fournier által meghatározott, három recenzió keletkezik. A második időszakban a kánongyűjtemény további szövegekkel bővült, amelynek indoka már a mindennapi gyakorlati használat. Ekkor egészül ki a gyűjtemény az újabb pápai dekretálisokkal és zsinati kánonokkal, különös tekintettel az I. Lateráni Zsinat anyagára. Az újabb egyházfegyelmet tartalmazó kánonokat már nem az eredeti kánonok közé helyezték el, hanem általában tematikusan az egyes könyvek végére illesztették. Az utolsó időszak már fizikai értelemben vett bővítést jelentett, mivel ekkor téma és szöveg-hasonlóság alapján egybe másolták, vagy egybe kötötték Anzelm gyűjteményét Chartres-i Szent Ivó „Panormia” című művének részleteivel, összefoglalva így a „*Decretum Gratiani*” előtt használatban lévő kánongyűjtemények leglényegesebb anyagát. A változot sajátosságok alapján a szövegfejlődés középkori fejlődésének végpontját a 13. század közepében lehet meghatározni.

A kánonjogi forrástörténeti érdeklődés az utóbbi években a felhasznált római jogi és patrisztikus szövegrészletek felé fordult. A vizsgálat homlokterében a „*Decretum Gratiani*” helyezkedik el (vö. Peter Landau, Jean Gaudemet †, José Miguel Viejo-Ximénez kutatásait),¹⁵ de a gregoriánus időszak gyűjteményei is érdeklődésre tartanak számot, mint például Luccai Szt. Anzelm vagy Deusdedit kardinális gyűjteménye (vö. Uta-Renate Blumenthal, illetve Szuromi Szabolcs kutatásait). A napvilágra került új adatok tükrében még inkább bizonyítottnak látszik, hogy Anzelm gyűjteménye a katedrális iskolai oktatás terméke, hiszen a római jogi kánon állomány csak minimálisan növekedett, annak ellenére, hogy a XI. század végétől a római jog egyre erőteljesebb hatását fedezhetjük fel a kánonjogi oktatásban. Látható, hogy Anzelm gyűjteményének szövege elsődlegesen az új egyházi jogforrásokkal bővült ki (dekretális levelek, zsinati kánonok), amelyek elengedhetetlenek voltak a hatályos egyházfegyelmem értelmezésében. Éppen ezért azon római jogi szövegrészleteken túlmenően, amelyek hozzátartoztak a gyűjtemény eredeti kánonállományához

¹³ SZUROMI, Sz. A.: *Some observations concerning whether or not BAV Vat. lat. 1361 is a text from the Collection of Anselm of Lucca*. = *Ius Ecclesiae* (13.) 2001. 693–715.

¹⁴ SZUROMI, Sz. A.: *Some observations on the developing of different versions of the Collectio Canonum Anselmi Lucensis (A comparative analysis of Biblioteca Mediceo-Laurenziana S. Marco 499 with other manuscripts of Anselm's Collection)*. = *Ius Ecclesiae* (14.) 2002. 425–449.

¹⁵ Vö. VIEJO-XIMÉNEZ, J. M.: «*Concordia*» y «*Decretum*» del Maestro Graciano. In *memoriam Rudolf Weigand*. = *Ius Canonicum* (39.) 1999. 333–357.

és megfelelő külső megalapozását adták az egyházfegyelemnek, nem volt szükséges továbbiakkal kiegészíteni a gyűjteményt.¹⁶ Külön kérdést képez az egyházatyáktól származó anyag kérdése Luccai Szent Anzelmnél, mivel a „Collectio Anselmi” patrisztikus kánonjainak jelentős hányada Szuromi Szabolcs szövegkritikai vizsgálata szerint bekerült a „Decretum Gratiani”-ba, ellentétben a római jogi részletekkel, melyekből elenyésző számban vesz át Gratianus Mester.

A spanyol–magyar együttműködésben zajló kutatási program tehát, mind a szövegtanúk kialakulási indokainak vizsgálatában, mind pedig az egymáshoz való viszonyuk megállapításában alapvető új eredményeket ért el, amelynek során megfelelő módon sikerült a többi kutatási irány részeredményeit egységes teóriába ötvözni. Úgy tűnik, hogy Szuromi (Budapest) és José Miguel Viejo-Ximénez (Las Palmas)¹⁷ szövegkritikai vizsgálatai nemcsak Luccai Szent Anzelm gyűjteményének fejlődésére, hanem a „Decretum Gratiani” patrisztikus szövegállományának kialakulására vonatkozóan is új adalékokkal szolgálhatnak.

A „Collectio Anselmi Lucensis” szövegkritikai kutatásának eredménye nem pusztán a gregoriánus joggyűjtemények és a „Decretum Gratiani” keletkezésének, szövegállományuk kialakulásának tekintetében figyelemre méltó, hanem a kánonjog itáliai és magyarországi (esztergomi) székesegyházi (káptalani) iskolákban folyó oktatására vonatkozóan is új támpontokkal szolgál. Az anselmi gyűjtemény VII. könyvének 102. kánonjával összhangban van az I. esztergomi zsinat (1100) LXVI. kánonja, amely arról intézkedik, hogy minden főesperesnek rendelkeznie kell egy kánongyűjteménnyel (*breviar/ium canonum*). A magyar szakirodalom eddig csak annyit állapított meg, hogy ez valamelyik Gratianus előtti kánongyűjtemény lehetett. Szuromi Szabolcs az anselmi reformgyűjtemény szövegkritikája nyomán nevesítette a Magyarországon számbajöhető gyűjteményeket.¹⁸ Így a kánonjog 12. századi magyarországi használatának és oktatásának, a főesperesek kánonjogi ismereteinek 12. századi tartalma is pontosabb megvilágítást kapott az egyetemes kánonjogtörténeti eredmények mellett.

KÖRMENDY KINGA

¹⁶ Vö. SZUROMI, SZ. A.: *Roman Law texts in the 'A', 'B', 'C' recensions of the Collectio Canonum Anselmi Lucensis, and in BAV Vat. lat. 1361 (A comparative overview on the influence of the roman law on different canon law collections up to the Decretum Gratiani.)* In: *La cultura giuridico-canonica medioevale. Premesse per un dialogo ecumenico.* Roma, 14–15. Marzo 2002. (Megjelenés alatt.)

¹⁷ Vö. VIEJO-XIMÉNEZ, J. M.: *La recepción del derecho romano en el derecho canónico.* = *Ius Ecclesiae* (14.) 2002. 375–414.

¹⁸ SZUROMI SZ. Anzelm: *Az Ankyrai Zsinat kánonja az első két Esztergomi Zsinaton.* In: *Tanulmányok... i. h.* 86.

SZEMLE

Az esztergomi székeskáptalan jegyzőkönyve. (1500–1502, 1507–1527). Közzéteszi SOLYMOSI László. Bp., 2002. Argumentum Kiadó. 258 l.

Az esztergomi székeskáptalan 16. sz. eleji jegyzőkönyvét Luigi Marsigli olasz hadmérnök 1686-ban, Buda felszabadításakor találta, amikor korvinák után kutatott. Több kézirattal együtt magával vitte, majd kéziratgyűjteményével együtt a bolognai Egyetemi Könyvtárra hagyta.

Az esztergomi székeskáptalan Bolognában őrzött 16. század eleji jegyzőkönyvéről 1868 óta van tudomásunk Szilády Áron közlése alapján. Veress Endre részletes ismertetése után (Magyar Könyvszemle 1906) Lukács Pál az 1920-as évek közepén, két nyáron tanulmányozta a kéziratot Bolognában. Kutatásának eredményeit az *Esztergom Évlapjai* 1927. évi évfolyamában adta közre. 75 éven keresztül az ő megállapításaira és adatközlésére hivatkozhattak csak a kutatók, mivel a közelmúltig forráskritikai szempontból senki nem foglalkozott az eredeti kézírral. Solymosi László az elmúlt tíz évben két középkorvégi egyháztörténeti forrás közreadásában vett részt (*A veszprémi püspökség 1524. évi urbárium, A veszprémi káptalan számadáskönyve 1495–1534*), és kiadta a veszprémi egyház 1515. évi zsinati határozatait. Negyedik középkorvégi forráskiadványát, az esztergomi székeskáptalan 16. sz. eleji jegyzőkönyvét, az Argumentum Kiadó jelentette meg 2002-ben.

A jegyzőkönyv szövege előtt részletes tanulmányban ismertette Solymosi László a kézirattal sorsát, a jegyzőkönyvben szerepelő káptalani tisztviselőket és faladataikat, a káptalani birtokok

művelését, a tizedkerületeket (térképekkel illusztrálva), a gazdálkodásból származó jövedelmek elosztását, valamint a jegyzőkönyvben rögzített határozatokat, a kiadás szempontjait.

A jegyzőkönyvből elsősorban vagyonekezelő szervezetként ismerjük meg a középkorvégi esztergomi kanonoki testületet. A gazdaságtörténeti adatok elemzése mellett azonban Solymosi László felhívja a figyelmet a művelődéstörténet, a társadalomtörténet számára is forrásként szolgáló adatokra, és az alapkövetkeztetéseket meg is fogalmazza. Ennek a jelentőségét a Bevezetésnek a kanonoki testületről írt részében érzékelhetjük valójában, amikor a káptalan 1397-es vizitációjával és a hozzácsatolt státúumokkal veti egybe a jegyzőkönyvben foglaltakat. (37–47. oldal.) Ugyanis Kollányi Ferenc tanulmánya ill. forráskiadása óta, (*Esztergomi kanonokok 1100–1900, az 1397-es vizitációs jegyzőkönyv kiadása.* = Történelmi Tár 1901.) a középkori esztergomi káptalanról nem jelent meg áttekintő testület-történeti összefoglalás. Solymosi László az elmúlt száz év szakirodalmának, benne saját kutatási eredményei alapján ezt most nem mulasztotta el megtenni. A társtudományok művelői számára ezzel egy tisztázott háttérrel biztosít a jegyzőkönyv adatainak felhasználásához.

Az esztergomi káptalan műveltségi viszonyaival, a kanonokok iskolázottságával foglalkozó kutató számára a jegyzőkönyv teljes szövegének közreadása magától értetődően különösen jelentős. Lippai Mihály örkanonok (1453–1476) kánonjogi egyetemi jegyzetében található egy rövid megjegyzés, amelyben a jó ló ismérveit sorolja fel. (ÖNB Cod. 5107 f. 548v.) A kodiológus ezt annak tudta be, hogy a jogi eljárás-

sokban szükséges helyszíni szemléhez nélkülözhetetlen a közlekedést biztosító jó ló. (*Tanulmányok a magyarországi egyházjog középkori történetéről.* Szerk. ERDŐ Péter. Bp. 2002. 167.) Az előrelátó, jobban magasan képzett kanonok a lovak megítélésében is jártas kívánt lenni. A jegyzőkönyvben megerősítést talál erre a következtetésére. A káptalan minden évben külön meghatározta az egyes káptalani birtokokon, Ebed, Bajon és Csév határában a rétfelosztás módját. „A közlekedés szempontjából oly fontos lovak takarmányozása szükségessé tette, hogy a káptalan szénáról gondoskodjék. ... A kiosztott rétdarabok ... a jegyzőkönyv tanúsága szerint a középkor végén 18 és 27, 21–29, ill. Csév területén 39 között mozgott.”(16.) A csévi rétből minden kanonok (39) részesedett, valószínűleg már Lippai Mihály is, ha ez a felosztási arány előbbi hagyományon alapult. Csév birtokát ugyanis Vitéz János 1472 tavaszán adományozta a káptalannak a lelke üdvéért mondandó misék fejében. A jegyzőkönyv határozatai két hasonló misعالapítvány létesítéséről tudósítanak. (26.)

Az üléseken hozott határozatok majdnem mindegyike gazdasági jellegű volt és kollektív döntéssel született. Azonban saját kezűleg bejegyzett egyéni határozatokat is megörökítettek. Solymosi László jegyzetben közli ennek a hét kanonoknak a nevét az évszámokkal. (51. 34. jegyzet.) Ennek a jelentőségét azzal érzékeltethetjük, ha emlékezetbe idézzük az esztergomi *Capitulare* (OSzK Cod. Lat. 408) 16. század eleji kezekkel sűrűn teleírt lapszéleit. Ehhez még hozzá kell tennünk azt is, amit Solymosi László a jegyzőkönyvről megállapított, hogy több kéz írása. Az összehasonlításra alkalmas kézírások a paleográfus rendelkezésére állnak! Névvel vagy névtelenül előtünk állnak a 16. század eleji esztergomi káptalannak azok a tagjai, akik élték a közösségi életet.

A jegyzőkönyv adatai szerint a döntéshozatalban a 39 fős kanonoki testületből átlagosan 16 fő vett részt. Ők voltak azok, akik a káptalani székhelyen tartózkodtak, részt vettek a káptalan feladatainak ellátásában. Ők alkották az értelmiségi középíreget. Amikor az esztergomi káptalannak, mint testületnek műveltségi szint-

jéről beszélünk, tulajdonképpen őket kellene számba venni, hiszen a távollévőket csak a javadalom jövedelme kapcsolta a testülethez. Példaként a Jagelló-kori humanisták esztergomi egyházi javadalmaira utalunk. (Gosztonyi János, Thurzó Zsigmond, Csulai Móré Fülöp.) Gosztonyi János, a neves humanista, esztergomi örkanonok, királynéi titkár, váci, majd győri püspök. Egyik könyvbejegyzése is alátámasztja, hogy nem tartózkodott Esztergomban. 1502-ben Szatmári György társaságában Prágában intézett országos ügyeket. (CSAPODI Bibl. Hung. N. 1578.) A humanista költő Garázda Péter, akire hasonló pálya várt, de ő Vitéz rokonként hátrányos helyzetben lévén, egyetemi tanulmányai befejezése után nyitrai főesperesi javadalommal Esztergomban élt, a Szent István társaskáptalan prépostjaként halt meg (1476–1507). Adatunk van, hogy részt vett a káptalan a hiteleshelyi tevékenységében. (GERÉZDI Rabán, *Magyarságtudomány I.* 1942. 325. 1. jegyzet.)

Garázda Péterrel 1469-ben, Firenzében volt együtt Telegdi János, aki helyette vállalta, hogy 1470-ben Firenzéből Bécsbe hozza a Mátyás királynak ajándékozott oroszlanokat. Leontius (Oroszlános) melléknévéről Ritoókné Szalay Ágnes emlékezett meg Csonka Ferenc 80. születésnapjára összeállított emlékkönyvben, 1996-ban. Ő az „öreg Leó”-t 1502-ben találta utoljára említve. A jegyzőkönyvben Leontius canonicus a csévi rét 25. részét kapta 1500-ban. (63.)

A kanonokok egyetemi tanulmányaira, műveltségére vonatkoztatható jegyzőkönyvi adatokról Solymosi László megjegyzi, hogy kevés információt nyújtanak és egyenetlenül. Csak egyetlen alkalommal jegyezte meg a jegyzőkönyv, hogy valaki egyetemi tanulmányokat végez. (45.) Ez az egyetlen említés azért értékes, mert esztergomi forrásból többel nem is rendelkezünk. Közvetett módon tudjuk csak regisztrálni az esztergomi javadalommal végzett tanulmányokat. A jegyzőkönyvben Körmöcbányai N. (Cremnica) néven szerepel egy kanonok 1500-ban. (63, 65.) Kollányi nem ismeri, Veress Endre a Ferrarában tanuló Paulus Schaidler Craemnicianus canonicus Strigoniensis-t Kétházi Pál nagypréposttal (1489–1502) vélte azonosnak.

Gosztonyi János ugyanekkor szintén esztergomi javadalommal tanult Ferrarában. Gosztonyi Jánoshoz hasonlóan Paulus Schaider könyveinek sorsából arra következtethetünk, hogy élete Esztergomon kívül zajlott. Egyik kötete Bécsben, (CSAPODI B. H. N. 249.), a másik MTAK Kéziratár és Régikönyvek Gyűjteményében van. (CSAPODI Bibl. Hung. N. 739.) A Nyás-féle formuláskönyvbe „supplicationis forma”-ként, egy kérvényt másoltak be 1515-ből Körmöci Stayder (Scaijder ?) P.-tól, akinek káptalani tagságára ekkor nem történt utalás. (Vö. BÓNIS György, Szentszéki regeszták N. 4182.) A jegyzőkönyv nem említi Bak János padovai kánonjogi tanulmányait 1500-ban. 1502-ben biztosan Esztergomban tartózkodott már, mert közházat kapott a káptalantól (45.), és a levéltári adatok tanúsága szerint tevékenyen részt vett a káptalan ügyeinek intézésében. (Kollányinál Bulz név alakban is!) Solymosi Lászlónak itt köszönöm meg, hogy az olvasati tapasztalatait szóban megosztva, Klementini János komáromi főesperest törölhetjük 1522-ből a doktori fokozattal rendelkező kanonokok közül, mivel Körmendi János (1505–1531) komáromi főesperes nevének hibás olvasata. A fokozatok jelölése azonban sem a jegyzőkönyvben (44.) sem az egyéb forrásokban nem következetes, így ebből a szempontból sem fogalmazhatunk meg végérvényes következtetéseket a kanonokok tanultságának színvonalára. Természetesen sokkal biztonságosabban tekinthetnénk át ezt a kérdést, ha az esztergomi káptalannal kapcsolatban is rendelkezésünkre állna egy olyan forrásfeldolgozás, mint a budai, győri, fehérvári, pozsonyi káptalané, amit Köblös József végzett el *Az egyházi középréteg Mátyás és a Jagellók korában* c. munkájában.

Az archontológiai adatokkal kapcsolatban Solymosi László is utalt erre a hiányosságra. A kodikológusnak csak arra van lehetősége, hogy a meglévő adatokat az általa vizsgált források alapján korrigálja vagy kiegészítse. Néhány esetben ezek a források az egyetlenek. Turoni Mihály milkói püspök halálzási évszámáról Kollányi bizonytalan adatot közöl. Az OSzK Cod. Lat. 359 jelzetű, ún. Pálóci missaléjában, amelyik a székesegyház Szt. Fábían és Sebestyén oltá-

rának volt tulajdona, megtalálható Turoni pontos halálzási dátuma. A 7r oldalán lévő bejegyzés tanúsága szerint 1501. július 30-án halt meg. A jegyzőkönyvben szereplő episcopus Milkoviensis (1508) Turoni utóda, Ilsvai Pál esztergomi kanonok, akinek milkói püspökségéről a vatikáni forrásokon (1501) kívül missaléjának possessorbejegyzése is tanúskodik 1504-ből. (CSAPODI Bibl. Hung. N. 540.) 1511-től vatikáni forrás alapján már Burján László esztergomi és győri kanonok a milkói püspök. Az 1513–1516 közötti Michael episcopus Moldaviensis (Milkoviensis) possessorbejegyzéssel azonban eddig még nem sikerült találkozni a recenszenek.

Azonban nemcsak archontológiai adatokkal gazdagodhatnak a kutatók. Régészeti, építészeti és a székesegyház oltárgazgatóságaira is fontos forrás a jegyzőkönyv. A székesegyház eddig ismeretlen Szt. Jakab oltáráról a jegyzőkönyvben rögzített határozatok egyike és egy könyvbejegyzés közösen tanúskodik. A pozsonyi káptalan könyvtárába került 1543 után az az ősnymtatvány, ami a Szt. Jakab oltár tulajdona volt. (CSAPODI Bibl. Hung. N. 2425.) A jegyzőkönyvben 1518. nov. 5-én van az egyetlen említés ezen kívül a Szt. Jakab oltárának házaról. (128.)

Marsigli saját beírása szerint a Bolognába vitt kéziratot „trovato nella biblioteca di Buda.” A hagyatékában azonban több magyarországi vonatkozású kézirat is volt. Ezek a possessorbejegyzéseik ill. tartalmuk szerint a budai kolostorok könyvtáraiból származhatnak. (CSAPODI Bibl. Hung. N. 299–303.) A máig csak hipotetikus megválaszolható kérdés: hogyan kerültek esztergomi kéziratok Budára? Az esztergomi egyház 1543 előtti könyvtárából a fennmaradt kéziratok többségét 1686 után Budáról szállították Bécsbe. Lehetett-e együtt a jegyzőkönyv és a kódexanyag? Marsigli „biblioteca di Budá”-t írt. Csapodi Csaba ennek alapján a Budai II. gyűjteménybe sorolta be a jegyzőkönyvet. (CSAPODI Bibl. Hung. N. 297.) Solymosi László szerint az esztergomi káptalan valamelyik budai házában vehette magához Marsigli a jegyzőkönyvet. (9.) Ennek ellentmondani látszik Marsigli bejegyzése. A másik kézirat, ami a 18. századi

könyvtári bejegyzés szerint szintén a budai könyvtárból származik a Marsigli hagyatékban, egy ferences vonatkozású kézirat, aminek ferences volt a possessora is. Az nem valószínű, hogy ez a kézirat is az esztergomi káptalan budai házában lett volna. Logikailag két változat lehetséges. Solymosi László véleménye alapján valószínű, hogy a káptalan egyik budai házában volt jegyzőkönyvet a többi Budán található kódexszel, könyvvvel együtt az egykori királyi könyvtár helyiségeiben raktározták a törökök. És ide szállíthatták az elfoglalt területekről, köztük Esztergomból is a már szultáni tulajdonnak, hadizsákmánynak tekintett kódexeket. (Vö. MKsz 1880. 270.) 1543-ban, Esztergom feladásakor a kézirat anyag maradt elsősorban a várban. Ezek között is lehetett a jegyzőkönyv. A kódexlapba kötött, már nem aktuális jegyzőkönyv esetleg kimaradt a menekített levéltári anyagból, és az ostrom idején a várban lehetett. Innen is szállíthatták Budára a többi esztergomi kézirattal együtt, ma még szintén ismeretlen időpontban a törökök. A tényeket valószínűleg sohasem ismerjük meg a maguk valóságában. Csak egy bizonyos meg Budán volt a jegyzőkönyv 1686-ban.

Amennyire örvedetes a jegyzőkönyv kiadása, annyira fájdalmas, hogy már nem található a kézirat kódexlapborítója. Ezen lehetnek olyan jegyzetek, amelyek utaltak volna a kézirat korábbi ill. budai sorsára. A legnagyobb veszteség azonban mégis az, hogy ez lett volna a második (!) kódex-töredék, ami kétséget kizáróan a középkori Esztergomból származik. (Vö. MKsz 1997. 133.)

A recenzens fenti megjegyzéseivel csak érzékeltetni kívánt néhány kérdést, amivel a jegyzőkönyv közreadásával a kutatók szembesülhetnek. Számukra a megbízható forráskiadáson kívül a részletes ismertetést is magában foglaló bevezető tanulmányhoz rendkívül átgondoltan szerkesztett mutatókat készített Solymosi László. A középkorvégi Esztergommal bármilyen témában foglalkozók számára ezentúl minden út a jegyzőkönyvből indul ki. Biztos irányjelzőt kaptak Solymosi Lászlótól az esztergomi széskáptalan jegyzőkönyvének közreadásával.

KÖRMENDY KINGA

Somkuti Gabriella: Az Országos Széchényi Könyvtár története 1802–1918. Szerk. MONOK István. Bp. 2002. OSzK, 138 l., ill.

A könyv az OSzK történetének mintegy fele idejét tárgyalja. Izgalmas, – a töténeti események folytán – olykor igen lehangoló olvasmány, mert valóban olvasmány, nemcsak dokumentum, nemcsak forrásmű. Két nagy egységre és további alfejezetekre tagolódik: az OSzK a polgári átalakulás (1802–1866), ill. a polgári fejlődés és kapitalizálódás korszakában (1867–1918). Az első rész kettő, a második négy fejezetből áll.

A bevezetőben a szerző áttekinti a 18–19. század fordulójának magyar könyvtári kultúráját. S már megint a törökök... Sajnos nem üres szólam, hanem keserű valóság, hogy a nagyjából másfél százados török uralom nemcsak hátravetette Magyarország fejlődését, amelyet az ország vagy le tud(ott) dolgozni, vagy nem, de az elpusztult kolostori, főpapi, főúri és városi könyvgyűjtemények örökre elenyésztek. (A középkori magyar könyvkultúra töredékeit az OSzK-ban a Fragmenta Codicum csoport sze-degeti össze.)

A könyv- és könyvtári kultúrában a 18. század folyamán végbement robbanásszerű fejlődés a magánkönyvtárakban zajlott. Ezek az új műveltség befogadásának helyei, ide érkeznek az akkori modern francia és német nyelvű könyvek. E magánkönyvtárak általában enciklopédikus jellegűek. Ezekben a gyűjteményekben megváltozott a régi könyvtárakhoz képest az arány: a teológia háttérbe szorult, s a klasszikus auktorok, történelem és jog mellett nagyobb tér jutott a természettudományoknak, földrajznak, orvostudománynak és a technikának. Somkuti a legjelentősebb könyvgyűjtőket név szerint is megemlíti, azt is hangsúlyozva, hogy a felvilágosodás eszméit hordozó könyvek miatt némely könyvtárak a radikális gondolkodók találkozó helyévé váltak, s ennek meglelt a következménye. E könyv főszereplője, Széchényi Ferenc (1754–1820) maga is szabadkőműves volt, s titkára és első könyvtárosa a kivégzett jakobinus, Hajnóczy József.

Időben a legnagyobb az első fejezet, amelyben a könyvtár alapítását és első évtizedeit mutatja be a szerző 1802-től 1847-ig. Széchenyi Ferenc nemcsak a bécsi Hofbibliothekot ismerte jól, ahol az igazgató, Michael Denis könyv- és könyvtárismereti előadásait is hallgatta, hanem felkereste a nagy európai könyvtárakat az oxfordi Bodleianától a londoni British Museum, a drezdai udvari és a göttingeni egyetemi könyvtáron át a nevezetesebb itáliai könyvtárakig. Éppen Hajnóczy kivégzése után (1795) visszavonult a politikától, s célul tűzte ki a magyar nyelvű könyvek és minden Magyarországon nyomtatott könyv beszerzését. Gyűjtését a kéziratokra is kiterjesztette. Széchenyi Ferenc kiadta nagyecenki rendezett könyvtárának nyomtatott katalógusát, 550 példányban. Mindez már egy nemzeti könyvtár körvonalait vetítette előre.

Az alapítás adminisztrációja sem volt egyszerű dolog, de az 1802-ben engedélyezett, s Pesten a pálosok barokk könyvtártermében 1803-ban megnyílt Bibliotheca Hungarica Széchenyiano-Regnicolaris anyaga elég sok viszontagságot kellett megérjen. Már 1805-ben a francia hadak elől Temesvárra menekítették. 1808-ban a pálosok könyvtárterméből az egyetem egyik épületébe költöztették a könyveket. 1809-ben újabb háborús veszély miatt Nagyváradra menekítették, majd 1817-ben a könyvek az ún. Batthyány-villába kerültek (amelynek hatalmas kertjében épült fel 1837–45 között a ma már csak a Nemzeti Múzeumnak otthont adó klasszicista stílusú Pollák-féle palota). Innen az 1838-as pesti árvíz miatt a Ludoviceum épületébe költöztették a könyvtárat. Itt 1847-ig jelentős része nem is volt hozzáférhető.

Sokan úgy tudják, hogy a Nemzeti Múzeum és a Széchenyi Könyvtár egyszerre létesült (a kétszáz éves jubileumot így ünnepeltük!), pedig az 1807. évi XXIV. törvénycikk nyomán hozta meg az országgyűlés az 1808. évi VIII. törvényt, amely egy Magyar Nemzeti Múzeum alapítását mondta ki, s a Széchenyi Könyvtárt ennek keretébe illesztette. Ez a továbbiakban döntően meghatározta a Könyvtár helyzetét, mert a Múzeum osztályainak és a könyvtárnak a közös költségvetésből nem mindig arányosan jutott a pénz.

A Széchenyi Könyvtár 1848–66 közötti szakaszát előbb a szabadságharc zaklatott ideje – hiszen a forradalom szinte a Nemzeti Múzeum épülete előtt kezdődött –, majd a politikai elnyomás határozta meg. A fejezet címe is erre utal: „Alvó évtizedek: a pangás időszaka”. Bár erre az időre esik az újonnan elkészült múzeumi épületbe való beköltözés és a berendezkedés. A könyvtár ekkor még nagy és értékes magángyűjtemények konglomerátuma. A Múzeum igazgatója ez időszak alatt Kubinyi Ágoston, a könyvtárőr a sokoldalúan képzett Mátray Gábor volt. (Mátray fiatal korában hosszú éveket a Széchenyi családnál nevelésködött. Később ő alapította meg a Nemzeti Zenedét, ő alapozta meg a magyar zenetudományt.) A roppant könyvtári feldolgozó munkához Mátray szinte semmi segítséget nem kapott, ő maga feszített tempóban kellett, hogy dolgozzon.

Az 1867-es kiegyezés fellendülést eredményezett, az 1880–1900 közötti évek pedig a könyvtár kiteljesedésének korszakát hozták. A könyvtár új főhatósága a Vallás- és Közoktatásügyi Minisztérium lett. Ekkor Eötvös József a kultuszárca vezetője, aki nemcsak a közoktatásra, hanem a közművelődésre is gondot fordított, s a Széchenyi Könyvtárnak biztosította az állami költségvetésből a rendszeres évi dotációt. Eötvös még az állományfeltárást is új alapokra helyezte. A könyvtárrendezést 1875-re sikerült befejezni. Eötvöst 1872-ben Trefort Ágoston követte a kulturális miniszteri székben, aki bevezette a múzeumok és könyvtárak állami szakfelügyeletét. A szakfelügyelőség ugyan csak később vált intézménnyé, de állami pénzforrásokat is elosztó tevékenysége mellett ki kell emelni, hogy kezdeményezte a hazai könyvtárrosképzést (1898) a Széchenyi Könyvtár keretein belül. Bár 1859-ben elkészült a Múzeum szervezeti és működési szabályzata, a könyvtárré 1889-re született meg. Ebben rögzítették a könyvtár egységeit: 1. Könyvtár – nyomtatványok, 2. Kézirattár, 3. Levéltár, 4. Hírlapkönyvtár. A Hírlapkönyvtár öre id. Szinnyi József lett, a modern magyar biográfia és bibliográfia megteremtője. Érdekes, hogy a folyóiratok sokáig nem tartoztak a Hírlapkönyvtár gyűjtőkörébe,

ezeket csak az 1910-es évek végén egyesítették a napi- és hetilapok gyűjteményével.

Az 1901–1913 közötti években a könyvtári személyzet számának állandó elégtelenségéből és a gyarapítási összeg örökös szűkösségéből eredő gondot az egyre jobban égetővé váló helyhiány is súlyosbította. Eközben közeledett a centenárius. A három napos ünnepségre (1902. nov. 25–27.) történeti és irodalomtörténeti kiállítást rendeztek a könyvtár kincseiből, s az ünnepi beszédet Wlassics Gyula kultuszminiszter mondta. Ő sajnos 1903-ban távozott a posztjáról. A helyhiány tíz év múlva is csak úgy enyhült, hogy bérelt helyiségbe kitelepítették a ritkábban használt anyagot. Folytatódott az állomány differenciálódása, a zeneműtár, színháztörténeti tár, térképgyűjtemény és kisnyomatványok tára önállóvá alakulása egyre jobban körvonalazódott. Szükséges lett volna modernizálni a raktári felállítást, s a helypazarló szakrendről áttérni a numerus currensre, ezt nyilvánvalóan a katalógusok reformjának kellett volna követnie. Elodázták ezt a gondot, pedig a régi rendszer lezárásával, s az új bevezetésével megoldható lett volna.

1891-ben 26 szaktisztviselő közül 13 akadémikus volt, 1902-ben 29 fő dolgozott a Széchényi Könyvtárban, ebből 15 tudományos munkatárs, 1913-ban a létszám negyvenre nőtt. 1898-ban került napidíjasként a könyvtárba az első női alkalmazott, aki az első frógépet kezelte. Az első női könyvtáros 1911-től 1934-ig Rédeyné Hoffmann Mária volt, öt év múlva követte a színháztörténész Pukánszky Kádár Jolán. Pár évvel később Sebestyén Irén, majd Bartoniek Emma, Goriupp Aliz lett a könyvtár munkatársa és mindegyikük a magyar tudományos élet kiemelkedő alakja.

A gyűjtemény használata ingyenes volt. 1904-től bevezették a délutáni nyitva tartást, de ezt hosszabbítani már nem lehetett. Az elektromos áramot csak a húszas években vezették be.

A világháború éve alatt a gyűjteményt nem érte károsodás, de a Múzeum épülete már a háború előtt felújításra szorult volna, amire természetesen nem volt lehetőség. Sőt 1917-ben még a réztetőt és a villámhárító rézvezeté-

két is be kellett szolgáltatni. Abból sem lett semmi sokáig, hogy a természettudományi osztályoknak és a könyvtárnak önálló épületet emeljenek, pedig a könyvtári helyhiány katasztrofális méreteket kezdett ölteni.

A könyvtár egyes történeti korszakai után a szerző mindig szól a gyarapodásáról. Többször előkerül a kötelespéldány kérdése. A gyarapodással a feldolgozás nem tudott lépést tartani, szinte állandóan lemaradásban volt. Ezen az I. világháború éve alatt sikerült valamennyire túljutni, de akkor a világháborús dokumentumok begyűjtése vezetett aránytalanságokhoz, sőt még adósság felhalmozást is eredményezett, mégis gyűjteménytorzó maradt. Korábban a rendkívüli hagyatékok vételére a minisztérium általában biztosította a külön pénzt. Mindig fontos szerepet játszottak az ajándékok (középkori kódexek, Corvinák, Pray-kódex, Hess-féle Chronica), mégis voltak elszalasztott vételek, például Nagy István könyvei, vagy a Zrínyi könyvtár. – A könyvtár egyéb feladatai közé tartozott a nemzeti bibliográfia gondozása. A könyvtár hivatalos orgánuma a *Magyar Könyvszemle* volt.

Somkuti Gabriella név szerint megemlékezik sok kiváló könyvtárosról érdemeiket ecselve. Emellett szól az állományvédelemről, a kötetés megszervezésének gondjairól, említi Lázár Györgyöt és a két állandó könyvkötőcéget, Leszik és Gottermayer cégét, s taglalja az állandó könyvkötőműhely iránti igényt. Szól a fotóztatás szükségességéről és megszervezéséről. 1898-tól megindult a könyv- és kézirat-restaurálás is a könyvtárban. – Fontos szerepet játszottak a könyvtár tevékenységében a kiállítások. A száz éves jubileumra rendezett kiállítás állandó jellegű volt. 1911-ben meg is újították, s katalógusát is újra kiadták.

Csak elismeréssel szólhatunk Somkuti Gabriella áldozatos kutatómunkájáról, mert látszik, hogy mennyi, a könyvtár működésére vonatkozó dokumentumon rágta át magát, hogy föltárja az adatokat (beszerzési naplók, olvasói beírókönyvek, utasítások, beadványok és kérvények, hiánnyal kapcsolatos vizsgálati anyagok, stb.). Nem tehet viszont arról, hogy a számító-

gépes szerkesztés ezúttal is vétett a tipográfia esztétikai szabályai ellen csúnya szóközeivel, néha már elviselhetetlenül (68. old. 1. bekezdés). Egy-egy sajtóhiba megbocsátható (71. old. 5. sor), a 81. oldallal szembeni képaláírás (könyvtár!), de néhány elválasztás bosszantó: Széc-hényi (55. és 79. old.), Be-ethoven (93. old.) – Az MTA Könyvtára ösnyomtatványainak poszszor-bejegyzéseiről megjelent tanulmányomban (*Schriftenreihe des Komitees Österreich-Ungarn*, Bd. 3. 1994.) magam is linzi antikváriusnak vettem Rohrachert, akinek az OSzK duplumokat adott el, Vigyázó Ferenc pedig tőle vásárolt. Az innsbrucki könyvtárigazgató, Walter Neuhauser hívta fel figyelmemet, hogy Rohrachert esetében a tiroli Lienzről van szó (69. old.).

A művet szívszorító mondatok zárják, célozva a világháborút követő még keservesebb évekre. Annál inkább várjuk a folytatást a második közel száz év történetéről, amely ugyancsak nem volt zökkenőmentes, hiszen következett a II. világháború és két rendszerváltozás, nem is szólva a királyi palotába költözésről. – A könyvet az OSzK történetének a korszakra vonatkozó, válogatott irodalmi jegyzéke zárja mintegy 20 oldalon. A szöveg között 40 oldalnyi számozatlan illusztráció színesíti a kiadványt.

ROZSONDAI MARIANNE

Mannelli Goggioli, Maria: La Biblioteca Magliabechiana. Libri, uomini, idee per la prima biblioteca pubblica a Firenze. Firenze, 2000. Olschki. XVI, 222 l. /Monografie sulle biblioteche d'Italia, Vol. IX./

Minden, a könyvvel kapcsolatos kutatás Itáliában különleges nehézségekbe ütközik. Ennek alapvető oka az, hogy a subiacói nyomda alapítása óta olyan tömegű könyv jelent meg, amelynek akárcsak bibliográfiai számbavétele is komoly, több intézetet igénylő kutatást jelent. A könyvtárak története hasonlóan beláthatatlan, hiszen valamennyi városban találha-

tunk olyan világi és egyházi gyűjteményeket, amelyek anyaga a könyvkultúra legrégebbi századaiba vezet vissza bennünket. A „Le grandi biblioteche d'Italia” sorozat (Firenze, Nardini) megpróbált ugyan egy áttekintést adni a legnagyobbakról, de még sok évtized szükséges ahhoz, hogy akárcsak a valamilyen szempontból különleges gyűjtemények történetét módszeresen feltárják. A francia könyvtártörténeti nagy összefoglaláshoz (*Histoire des bibliothèques françaises*. Vol. I–IV. Dir. éditorial: Pascal FOUCHÉ. Paris, 1989–1990. Promodis.) hasonló vállalkozás Itáliában (és tegyük rögtön hozzá, Németországban is) még várat magára.

A Piero Innocenti által szerkesztett sorozat – amelynek kilencedik kötetét most ismertjük – 1954-ben indult a San Marco kolostor könyvtárának a bemutatásával. Úgy tűnik szándékosan olyan könyvtárak történeti feldolgozását vette programjába, amelyek nem tartoznak a turisztikailag is érdekes gyűjtemények közé, mint amilyen például a Biblioteca Medicea Laurenziana, a Casanatense, az Angelica, az Estense vagy a Marciana (de folytathatnánk a sort). Így a sorozat eddigi köteteiben a történeti, ma már esetleg önálló intézményként nem létező könyvtárakkal találkozzunk: a Biblioteca Nazionale Vittorio Emanuele, a Corsiniana, a trentói városi könyvtár (Bibliotheca Comunale di Trento), a bolognai San Domenico, a nápolyi San Tommaso, a genovai városi könyvtárak, vagy az egyetemi Libreria di Sapienza.

A mostani kötet először is a címmel lepi meg a könyvtártörténeti szakirodalmat követő közönséget. Berthold Louis Ullmann és Philip A. Sradler három évtizede megjelent monográfiája a Medici gyűjteményekről, illetve a San Marco kolostor könyvtáráról (*The Public Library of Renaissance Florence. Niccolò Niccoli, Cosimo de' Medici and the Library of San Marco*. Padova, 1972. /Medievo e Umanesimo. 10./) már címében is azt állítja, hogy Firenze első „nyilvános” könyvtárának történetéről értekeznek. Ezt a könyvtárat a korban egyedülálló módon, 1444-ben „ad utilitatem hominum sempiternam” bizonyos értelemben nyilvánossá tették. A Biblioteca Magliabechiana gyakorla-

tilag 1747-ben nyílt meg a város közönsége előtt, mégis a könyv szerzői – ahogy az alcím-ből is kiderül – ugyancsak az első firenzei nyilvános könyvtárról értekeznek. A francia („vers la bibliothèque publique”), vagy a német szakirodalom („Vorformen der Öffentlichen Bibliotheken”) a nyilvános gyűjtemények „előformáinak” értelmezi a humanizmus és a reformáció idején egy-egy szűk használói kör számára nyilvánossá tett könyvtárak történetét, és a mai értelemben vett nyilvános könyvtárak történetének kezdeteit a 18. század közepére helyezik.

Maria Mannelli Goggioli könyve éppen azért érdekes, mert ezt a „nyilvánosság” gondolatot, annak könyvtártörténeti, politikai és társadalmi környezetét járja körül egy konkrét példa alapján. Az Antonio Magliabechi halála (1714) és a nyilvános könyvtár megnyitása (1747) között eltelt időszakban a toszkánai könyvtörténet szempontjából is több fontos esemény történt. A könyvtárak nyilvánossá, a szegényebbek – akik nem tudtak magánkönyvtárat kialakítani maguknak – számára elérhetővé tételének gondolata Firenzében sem Magliabechi nevéhez kötődik. 1703-ban Rómában meghalt a firenzei Francesco Marucelli, aki végrendeletében a szegények számára alapítványt tett, könyvtárát pedig megnyitattatni rendelte Firenze közössége előtt. A Magliabechi könyvtár katalógizálása, előkészítése a megnyitásra magától értetődően vetette fel a két könyvtár egyesítésének gondolatát. 1736-ban meghalt Anton Francesco Marmi is, aki Antonio Magliabechi végrendeletének végrehajtója volt, és aki saját könyveit – amelyek nem voltak meg a Magliabechi gyűjteményben – ugyancsak a közös célra rendelte. Ugyancsak jelentősen gyarapodott a könyvtár annak könyvtárosa, Giovan Luigi Tozzetti halálakor (1746). A könyv részletesen bemutatja azokat a tárgyalásokat, amelyek a két nagy könyvtár (Magliabechiana, Marucel-

liana) egyesítése körül folytak, és amelyek végül is nem vezettek eredményre (a Biblioteca Marucelliana ma is önállóan látogatható gyűjtemény Firenzében). A kötet függelékében közlik a legfontosabb dokumentumokat teljes terjedelmükben, így az említett végrendeleteket, a könyvtárak egyesítésének tervét is.

Egy könyvtár nyilvánossá tétele felveti az azokhoz való szabad hozzáférés gondolatát is. A 18. században azonban az egyházi cenzúra érvényes rendeletekkel bírt annak utólagos formájában is. Tehát nem csupán a könyvek előzetes ellenőrzését szorgalmazták, a kereskedelmet ellenőrizték, hanem az olvasást, illetve olvastatást is. Ezért a könyv negyedik fejezete Toszkána cenzúratörténetének kortárs állapotát mutatja be, elemzi az 1736 és 1743 közötti, a nyomdákra és a kiadókra vonatkozó tiltó, illetve szabályozó rendeleteket, továbbá a tiltott könyvek olvasásának körülményeit.

A könyvtárak nem egyszerűen gyűjtemények, hanem működő intézmények. Így nem elégséges a könyvek, kéziratok halmaza, hanem gondoskodni kell az épületről, szakértő személyzetről, a könyvek védelméről is. A működtetés gondja a városé volt, ezért is húzódtott el évtizedekig a nyitás lehetősége. Ráadásul Marucelli és Magliabechi is komolyan gondolt azoknak a szegényeknek a könyvtárba csábítására, akiknek akár kenyér gondjai is voltak. A szegényeknek való napi kenyérosztás ugyancsak anyagi terhet rótt a fenntartóra.

A Biblioteca Magliabechiana 1861-ben hivatalosan egyesült a nemzeti könyvtárral. 1885-ben, a Biblioteca Palatina dei Lorena beolvasztásával jött létre az a gyűjtemény, amelyet ma így neveznek: Biblioteca Nazionale Centrale di Firenze. A Biblioteca Marucelliana – mint említettük – önálló maradt.

MONOK ISTVÁN

Folyóiratunknak ez a száma
a Nemzeti Kulturális Alapprogram
támogatásával jelent meg.

NEMZETI KULTURÁLIS ÖRÖKSÉG
MINISZTERIUMA

Hibaigazítás

Kísérőszöveg Nemes Balázs *Die mittelalterlichen Handschriften des Miklós Jankovich im Spiegel zeitgenössischer Kataloge* c. tanulmányának második részében szereplő képmellékleteihez (MKsz (119.) 2003. 1. sz.): An Jankovich verkaufte Bücher und Handschriften der zweiten antiquarischen Anschaffungsreise von Literáti im Sommer des Jahres 1841. OSzK, Kézirattár, Fond 16/31, o. Pag. (82. oldal) v. An Jankovich verkaufte Bücher und Handschriften der ersten antiquarischen Anschaffungsreise von Literáti im Frühling des Jahres 1841. OSzK, Kézirattár, Fond 16/31, o. Pag. (83. oldal).

A kiadásért felel az Argumentum Kiadó igazgatója
Megjelent 11,44 A/5 ív terjedelemben
HU ISSN 0025–0171
A borítóterv Somogyvári Zsuzsa munkája
Nyomta az Argumentum Kiadó Nyomdaüzeme
Felelős vezető: Roznai Zoltán

TARTALOM

<i>Knapp Éva</i> : Egy fantom „vándornyomdász” a XVIII–XIX. század fordulóján: Berei Farkas András kiadói és terjesztői tevékenysége. II.	149
<i>Granasztói Olga</i> : Egy pesti könyvkereskedés nyugat-európai kapcsolatai a XVIII. század végén	166
<i>Koppányi Júlia</i> : Az Egyházi Értekezések és Tudósítások. Az első hazai katolikus folyóirat	188

KÖZLEMÉNYEK

<i>Csapodi Csaba</i> : Janus Pannonius kódexei és címerhasználatának kérdése	203
<i>Monok István</i> : Württembergi exulánsok Batthyány Ferenc udvarában	205
<i>Vadász Veronika</i> : Ecsedi Báthory István bibliájáról	211
<i>Gömöri György</i> : Egy magyar peregrinus könyvkérő levele William Sancroft-hoz	218
<i>Molnár András</i> : Deák Ferenc ifjúkori olvasmányai	222
<i>Urbán Aladár</i> : Az Öreg ABC-től a Király Tanácsadójá-ig. Vas Gereben népfelvilágosító kiadványai 1848 tavaszán	234
<i>Ujvári Hedvig</i> : Das Neue Pester Journal. Die Geschichte des Blattes von den Anfängen bis 1878	241

FIGYELŐ

<i>Körmendy Kinga</i> : Közgyűteményi Tudományos Napok az Országos Széchényi Könyvtárban	253
<i>Karsay Orsolya</i> : Modenai corvinakiállítás „a holló jegyében”	256
<i>Körmendy Kinga</i> : A ‚Collectio Canonum Anselmi Lucensis’ szövegváltozatai. Kánonjogi kutatások és eredmények a Pázmány Péter Katolikus Egyetem Kánonjogi Posztgraduális Intézetében	260

SZEMLE

Az esztergomi székeskáptalan jegyzőkönyve (1500–1502, 1507–1527). Közzéteszi Solymosi László. Bp. 2002. (<i>Körmendy Kinga</i>)	264
Somkuti Gabriella: Az Országos Széchényi Könyvtár története 1802–1918. Szerk. Monok István. Bp. 2002. (<i>Rozsondai Marianne</i>)	267
Mannelli Goggioli, Maria: La Biblioteca Magliabechiana. Libri, uomini, idee per la prima biblioteca pubblica a Firenze. Firenze, 2000. (<i>Monok István</i>)	270

SOMMAIRE

<i>Knapp, Éva</i> : Un „imprimeur errant” fantôme au tour des siècles XVIII ^e et XIX ^e , l'activité d'édition et de diffusion de András Berei Farkas. II.	149
<i>Granasztói, Olga</i> : Les rapports avec l'Europe occidentale d'une librairie de Pest à la fin du XVIII ^e siècle	166
<i>Koppányi, Júlia</i> : La revue 'Egyházi Értekezések és Tudósítások' (Dissertations et Rapports Ecclésiastiques). La première revue catholique de Hongrie	188

CONTRIBUTIONS HISTORIQUES

<i>Csapodi, Csaba</i> : Les codex de Janus Pannonius et la question de l'emploi de ses armoiries	203
<i>Monok, István</i> : Exulants de Württemberg dans la cour de Ferenc Batthyány	205
<i>Vadász, Veronika</i> : De la bible de István Ecsedi Báthory	211
<i>Gömöri, György</i> : La lettre d'un pèlerin hongrois, demandant un livre, adressée à William Sancroft	218
<i>Molnár, András</i> : Les lectures de jeunesse de Ferenc Deák	222
<i>Urbán, Aladár</i> : A partir de 'Öreg ABC' (Abécédaire Vieux) jusqu'à 'Király Tanácsadója' (Conseillant du Roi) Les ouvrages d'information populaire de Gereben Vas au printemps de 1848	234
<i>Ujvári, Hedvig</i> : Das Neue Pester Journal. Die Geschichte des Blatters von den Anfängen bis 1878	241

CHRONIQUE

<i>Körmendy, Kinga</i> : 'Közgyűteményi Tudományos Napok' (Journées Scientifiques des Collections Publiques) à la Bibliothèque Nationale Széchényi	253
<i>Karsay, Orsolya</i> : Exposition de corvinas à Modène, „sous l'égide du corbeau”	256
<i>Körmendy, Kinga</i> : Les variants de textes de la 'Collectio Canonum Anselmi Lucensis'. Recherches et résultats de droits canoniques à l'Institut Postgraduel de Droits Canoniques de l'Université Catholique Péter Pázmány	260

REVUE

Protocols du chapitre d'Esztergom (1500–1502, 1507–1527). Publiés par László Solymosi. Bp. 2002. (<i>Körmendy, Kinga</i>)	264
Somkuti, Gabriella: Histoire de la Bibliothèque Nationale Széchényi. 1802-1918. Réd. István Monok. Bp. 2002. (<i>Rozsondai, Marianne</i>)	267
Mannelli Goggioli, Maria: La Biblioteca Magliabechiana. Libri, uomini, idee per la prima biblioteca pubblica à Firenze. Firenze, 2000. (<i>Monok, István</i>)	270

MAGYAR KÖNYV- SZEMLE

KÖNYV-
ÉS SAJTÓTÖRTÉNETI
FOLYÓIRAT

REVUE
POUR L'HISTOIRE DU LIVRE
ET DE LA PRESSE

119. ÉVFOLYAM

2003

ARGUMENTUM KIADÓ

3

MAGYAR KÖNYVSZEMLE

A MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADÉMIA
IRODALOMTUDOMÁNYI INTÉZETE ÉS AZ
ORSZÁGOS SZÉCHÉNYI KÖNYVTÁR
KÖNYV- ÉS SAJTÓTÖRTÉNETI
FOLYÓIRATA

REVUE DE L'INSTITUT DES SCIENCES
LITTÉRAIRES DE L'ACADÉMIE HONGROISE
DES SCIENCES ET DE LA
BIBLIOTHÈQUE NATIONALE SZÉCHÉNYI
POUR L'HISTOIRE DU LIVRE ET DE LA PRESSE

119. ÉVFOLYAM 2003. 3. SZÁM

SZERKESZTŐBIZOTTSÁG – COMITÉ DE RÉDACTION

KÓKAY GYÖRGY *felelős szerkesztő*
MONOK ISTVÁN *társzerkesztő*
KULCSÁR PÉTER
NAGY LÁSZLÓ
ROZSONDAI MARIANNE
P. VÁSÁRHELYI JUDIT
VIZKELETY ANDRÁS
TÓDOR ILDIKÓ *technikai szerkesztő*

SZERKESZTŐSÉG – RÉDACTION

1118 Budapest, Ménesi út 11–13.

*Articles appearing in this journal are abstracted
and indexed in HISTORICAL ABSTRACTS and/or AMERICA: HISTORY AND LIFE.*

Megjelenik negyedévenként – Trimestrielle

Terjeszti a Magyar Posta. Előfizethető bármely hírlapkézbesítő postahivatalnál, a Posta hírlapüzleteiben és a Hírlapelőfizetési és Lapellátási Irodánál (HELIR 1900 Budapest VIII., Orczy tér 1. tel.: 303-3441, fax: 303-3440) közvetlenül vagy postautalványon, valamint átutalással a Postabank Rt. 11991102–02102799 pénzforgalmi jelzőszámára. Példányonként megvásárolható a következő könyvesboltokban: a *Kis Magiszter Könyvesboltban* (1053 Budapest, Magyar u. 40.), a *Balassi Kiadó* könyvesboltjában (1023 Budapest, Margit u. 1.), az *Írók Boltjában* (1061 Budapest, Andrássy út 45.) és az *Osiris Kiadó* könyvesboltjában (1053 Budapest, Veres Pálné u. 4–6.). **Külföldön terjeszti a Hess András Kereskedelmi Kft.** (H-1026 Budapest, Guyon Richárd u. 7. tel./fax: 200-1153.).

Előfizetési díj 2001-től egy évre 1600 Ft.

A szerkesztőség legfeljebb I ív terjedelmű és az MSZ 9651 szabványnak megfelelő kéziratokat fogad el (egy oldalon 30 sor, soronként 60 lütés, jegyzetek a főszöveg után). A Tanulmányok rovatba szánt kéziratához I oldal terjedelmű tartalmi kivonatot is kérünk. Különlenyomatok (legkevesebb 25 példány) a Kiadóhoz címzett, de a szerkesztőséghez eljuttatott levélben rendelhetők a korrektúra visszaküldésével egy időben.

UGRAI JÁNOS

Ausztria és hazánk a sárospataki tankönyvekben a XIX. század első harmadában*

Bevezetés

A Sárospataki Református Kollégiumban a XVIII. és a XIX. század fordulóján messzire mutató tanrendi-tantervi változások mentek végbe. A legfontosabb újdonságnak a magyar nyelvű tanítás a középfokú, majd az akadémiai képzésben való gyors elterjedése, a korabeli igényeket minden tekintetben kielégítő – éppen ezért gyorsan országos hírűvé váló – jogi oktatás bevezetése és a természettudományok korszerű tanításának példátlan térnyerése számított. Talán kevésbé ismert, hogy a humán tárgyaknál is jelentős változásokat vezettek be. A filozófiában a racionalizmus eszméje hódított, a történelmi előadásokon pedig fokozatosan nagyobb figyelmet szenteltek az újabb korok vizsgálatának, s egyre meghatározóbbá váltak a honismeret és a hazaszeretet szempontjai is. Sorra születtek a pataki tanárok tollából – immár jobbára magyar nyelven – az új tankönyvek, folyamatosan törekedtek a külföldi, többnyire német nyelvű szakkönyvek beszerzésére, hangsúlyosabbá vált a kollégiumi könyvtár gyarapítása és használata.¹

A tantervi változásoknak megfelelően a XIX. század elején megszilárdult egy koncentrikusan bővülő, minden tárgyból lehetőleg az „arany középutat”, s a tehetéseket külön gondozó rendszer. A néhány évtizeddel korábbi, szélsőségesen egyoldalú filozófiai és teológiai jelleg helyére a természettudományok és a humán tárgyak modern tanítása lépett. Ezúttal a történelem és a gazdasági-politikai földrajz tanításának egy kicsiny, de a reformkorhoz vezető átmeneti korszakban a Patakon uralkodó felfogást és körülményeket jól jellemző szeletét vizsgáljuk meg: Arra vagyunk kíváncsiak, miként jelentek meg a pataki tanárok munkáiban, illetve a képzés során használt tankönyvekben a Béccsel, Ausztriával, a központi hata-

* Írásom a Pro Renovanda Cultura Hungariae „Osztrák–magyar közös múlt” Szakalapítvány támogatásával készült. A Szakalapítvány értékes segítségét ezúton is köszönöm. (U. J.)

¹ A korszak tanrendi változásairól bővebben: CSORBA Sándor: *Reformkori diákegyesületek Patakon és a Társalkodási Egyesület Pozsonyban*. Bp. 2000. (A továbbiakban: CSORBA, 2000.) 21–49.; KONCZ Sándor: *A filozófia és a teológia oktatása 1703–1849 között*. In: *A Sárospataki Református Kollégium*. Tanulmányok alapításának 450. évfordulójára. Bp. 1981. 116–154.; UGRAI János: *Felvilágosodás kori változások a Sárospataki Református Kollégiumban*. = *Egyháztörténeti Szemle* 2001. 1. sz. 94–111.

lommal kapcsolatos vélemények, a kifejezetten a tanításra, illetve a szélesebb olvasóközönség számára készült műveikben az erre vonatkozó információk mennyiségéből és minőségéből milyen vélekedésre lehet következtetni. A földrajzi kötetekben elsősorban az osztrák tartományok gazdasági, politikai, vallási, esetleg társadalmi viszonyainak ismertetését figyeljük meg, míg a történelmi kötetekben a XVIII. század közepétől zajló események értékelését, valamint néhány korábbi, a politikai felfogásról különösen sokat eláruló esemény (pl. a Dózsa-féle felkelés vagy a Rákóczi-szabadságharc) megítélését tesszük vizsgálatunk tárgyává.

Dolgozatunk segítségével talán az eddigieknél pontosabban megítélhetővé válik, hogy milyen mértékben alapozódott konkrét információkra a sokszor emlegetett, a nemzeti mozgalmakat izgatottan fogadó reformkori pataki diákszellemiség. Illetve mennyire volt pusztán érzelmi eredetű és a környezet állásfoglalásában gyökerező a XVIII. század végén és a XIX. század első felében oly kiváló hazafiakat (Kazinczy Ferenc, Decsy Sámuel, Fáy András, Palóczy László, Kossuth Lajos, Szemere Bertalan) nevelő intézményben kibontakozó nemzeti ellenállás.²

A földrajz- és történelemtanítás általános jellemzői

Az I. Ratio Educationis fontos vívmányaként emlegetjük a hazai történelemmel, földrajzi viszonyokkal kapcsolatos tudnivalók és tanórák arányának növekedését. A korábbi iskolák hagyományos, teológiai-filozófiai szemléletével szemben az első oktatási kódexben teret hódított a világi életben jobban hasznosítható tárgyak, ismeretkörök tanítása, s ennek részét képezte az előzőtől jóval részletesebb és precízebb, korszerű földrajzi, történelmi tudás is. A Ratio ugyan a legtöbb tekintetben csak kevésbé érvényesült, ám a világi értelmiségi réteg iránti igények megmaradtak, s így a katolikus és – a Ratiótól eleve elzárkózó – protestáns oktatásban eltérő mértékben, de egyaránt nyomot hagytak ezen törekvések.³

Bár a leggyorsabban talán Sárospatakon alkalmazkodtak az új idők követelményeihez, a többi református és evangélikus intézményben is megjelentek a modern történelmi, földrajzi követelmények.⁴ Még a történetírás szerint konzervatívabb debreceni kollégiumban is észrevehetőek a változások, a könyvtár gyarapodása például egyértelműen bizonyítja a korszerű ismeretek bővülését: mind a történelmi, mind pedig a földrajzi művek közül kiemelt jelentőséget kaptak az újabban

² A pataki nemzeti ellenállás bőséges irodalmát újabban feldolgozta, valamint a Páncél és a Nándor vármegyék működésére vonatkozóan alapos kutatásokkal kiegészítette: CSORBA, 2000. 50–81.

³ KOSÁRY Domokos: *Művelődés a XVIII. századi Magyarországon*. Bp. 1996.; VÖRÖS Károly: *A modern értelmiség kezdetei Magyarországon*. = Valóság 1975. 10. sz. 1–20.

⁴ Erről részletesen: BAJKÓ Mátyás: *Kollégiumi iskolakultúránk a felvilágosodás idején és a reformkorban*. Bp. 1976.; KOSÁRY Domokos: *Az oktatásügy a haladó törekvések hullámvölgye idején, 1790–1830*. In: HORVÁTH Márton (főszerk.): *A magyar nevelés története I*. Bp. 1988. 226–240.; MÉSZÁROS István: *A magyar nevelés története, 1790–1849*. Bp. 1968.

született kötetek.⁵ A bibliotéka gazdagodása azért is lényeges, mert a hivatalosan, a két Ratióban előírt, s ezért csak a királyi katolikus intézményekben bevezetett előírások meglehetősen elhanyagolták a földrajzi és történelmi tankönyveket. Lényegében mindkét törvény a korábbi állapotokat szentesítette, s nem gondoskodott új, modern művek kijelöléséről vagy megíratásáról. Így a földrajzban főként Bél Mátyás írása, a történelemtanításban pedig elavult, az újkori időket hanyagoló könyvek domináltak.⁶

A földrajz tanításában a Ratio előtti időkben nagyon egyenetlen színvonal uralkodott. Bár egyre terjedt a szemléltetés, s a történeti, közigazgatási és statisztikai szemlélet, csak kevés új tankönyv született, ráadásul azok is csak ritkán jelentettek módszertani vagy tudományos szempontból igazi előrelépést. Így sokáig Comenius, Tomka-Szászky János és Bél Mátyás munkáját használták, s csak az 1770-es évek elején, Losontzi István *Hármas Kis Tükör* című műve jelentett áttörést – kizárólag azért, mert magyar nyelven jelent meg. A megfelelő tankönyvek, térképek hiánya egészen a XIX. század közepéig egyaránt jellemezte a természeti és a gazdasági-politikai földrajz oktatását.⁷

A történelemtanítást hasonló problémák akadályozták a megfelelő fejlődésben. A földrajzhoz hasonlóan a történelem iránti igény is jelentősen megnőtt, s az alapos műveltség egyik feltételévé vált a haza és a közelmúlt történetének ismerete. Nem véletlen tehát, hogy szaporodtak a forráskiadványok és a Magyarország történelméről összegző munkák.⁸ Azonban a tudósok hagyományos történelemfelfogásával szembeni fellépése éppen a tankönyv- és a tanárhiány miatt nem érvényesülhetett megfelelően.⁹

Az oktatás és a világi értelmiségi réteg iránti igény növekedése, a nemzeti nyelv erősödése, a magyar nyelvű sajtó és színjátszás megszületése, az olvasókörök és kölcsönkönyvtárak kialakulása egyaránt növelte Magyarországon a könyvkiadás iránti érdeklődést. A könyvkultúra fejlődésében is törést okozott ugyan az 1790-es években a politikai klíma megváltozása, de ennek ellenére a felvilágosodás kitörhetetlen, a reformkori vívmányokat megalapozó nyomokat hagyott a hazai

⁵ TÓTH Béla: *Debrecen könyvtári kultúrája a 18. században.* = Magyar Könyvszemle (97.) 1981. 1–2. sz. 66–80.

⁶ MÉSZÁROS István: *Az 1777-i és 1806-i Ratio Educationis tankönyvei.* = Magyar Könyvszemle (96.) 1980. 4. sz. 350–369.

⁷ CSINÁDI Gerő: *Földrajzi tankönyvirodalmunk a XVIII. században.* = Pedagógiai Szemle (9.) 1959. 11. sz. 1033–1043.; LISZTES Edit: *A magyarországi földtanítás története Mária Terézia uralkodásától az 1848/49. évi szabadságharcig.* = Földtani Közlöny (116.) 1986. 2. sz. 179–184.; UDVARHELYI Károly – GÖCSEI Imre: *Az alsó- és középfokú földrajztanítás története Magyarországon.* Bp. 1973. 7–37.

⁸ BENDA Kálmán: *Magyarország a XVIII–XIX. század fordulóján.* In: BENDA Kálmán (szerk.): *Emberbarát vagy hazafi?* Bp. 1978. 13–63.; GUNST Péter: *A magyar történettudomány története.* Debrecen, 1995. 123–132.

⁹ BALASSA Brúnó: *A történelemtanítás múltja hazánkban.* Pécs, 1929. 108–155.

olvasási kultúrában.¹⁰ A könyvírás és -kiadás sarkalatos problémájának számított a cenzúra ebben az időszakban. Az 1770–80-as években ez az intézmény – a felvilágosult abszolutizmus elvárásainak megfelelően – vesztett korábbi szigorúságából, II. József különösen engedékeny volt a bíráló hangokkal szemben, sőt a kéziratok ellenőrzése esetenként formálissá is vált.¹¹ Ám vizsgálódásunk során figyelembe kell vennünk, hogy ez a viszonylagos engedékenység épp a tankönyvek esetében volt a legkevésbé markáns. Ráadásul a szabadabb légkör nem bizonyult tartósnak, s a XVIII. század legvégétől ismét nyomasztó teherként, hatékony elszigetelő tényezőként nehezedett a hazai szellemi életre a nem túl következetes, ám annál rigorózusabb könyvvizsgálás.¹²

Földrajzi művek

Bár a földrajztanítás Sárospatakon Comenius és Csécsi János révén korábban is nagy jelentőséggel bírt¹³, de önálló tárgyként, rendszeresen az elsőtől a hetedikig csak 1786-tól, a kilencedik évig pedig 1804-től szerepelt a tantervben. A tanrend idevágó passzusai szerint nagy hangsúlyt helyeztek hazánk és Európa alaposabb vizsgálatára, sőt az utolsó évben bizonyos gazdaságföldrajzi kérdések tárgyalásába is belefogtak. Az első két év alapozó jellegű oktatását követően a harmadik évben Magyarország és Erdély, a negyedikben Európa, az ötödikben pedig Németország, Ausztria, Cseh- és Morvaország általános jellemzőinek ismertetése következett.¹⁴ Az 1810. évi tanterv által is megerősített földrajzi képzés azonban mégsem volt igazán magas színvonalú, hiszen az általános tankönyvproblémák a Sárospataki Református Kollégiumban is éreztették a hatását.¹⁵

¹⁰ FÜLÖP Géza: *A magyar olvasóközönség a felvilágosodás idején és a reformkorban*. Bp. 1978. (A továbbiakban: FÜLÖP, 1978.) 24–69.

¹¹ DONÁTH Regina: *Néhány adalék a szerzői kézirat és cenzúra viszonyához a XVIII. század végén*. = Magyar Könyvszemle (77.) 1961. 4. sz. 489–496.; FEJTŐ Ferenc: *II. József és a szellem szabadsága*. = Szép Szó 1938. 238–247.

¹² BÉNYEI Miklós: *A nemzeti és polgári kultúra felé*. Debrecen, 1998. 24–26.; FÜLÖP, 1978. 69–77.

¹³ Nem véletlen, hogy Kazinczy Ferenc legelső, Magyarországot bemutató műve, az 1775-ben írt „Patriae memoria dulcis” földrajzi tárgyú. FRISNYÁK Sándor: *Földrajztanítás Sárospatakon a XVII–XIX. században*. = Művelődésügyünk 1960. december. (A továbbiakban: FRISNYÁK, 1960.) 40–43.

¹⁴ SZABÓNÉ FEHÉR Erzsébet: *A sárospataki kollégium 19. század eleji kézirat tantervei*. = Levéltári Szemle 1980. 3. sz. 491–502.; SZILÁGYI István: *A gimnáziumi oktatásügy története a magyarországi hely. hitvallásúknál, különös tekintettel a h. h. tanároknak pesten 1860-ban tartott egyetemes értekezletére*. = Sárospataki Füzetek 1861. (A továbbiakban: SZILÁGYI, 1861.) 193–231.

¹⁵ FRISNYÁK, 1960. 40–43.

Az országszerte elterjedt, a XIX. század talán legismertebb tankönyvének számitó *Hármas Kis Tükör* című könyvet Losontzi Hányoki István, a nagykőrösi református gimnázium egykori tanára írta 1771-ben. A leginkább magyar nyelvűsége miatt példátlanul sikeres kötet 1771–1849 között legalább hetven kiadást ért meg, kisebb-nagyobb kiegészítésekkel szinte évente újabb változat jelent meg. A *Hármas Kis Tükör* Magyarország földrajzi és történeti ismertetésén túl Erdéllyel is foglalkozott, a mű első ötödében „Szent História” címmel a szerző – szinte bevallott – céljának megfelelően a cenzúra éberségét, figyelmét kijátszani hivatott általános történeti bevezető olvasható. A földrajzi rész a vármegyék, valamint az ország polgári állapotának meglehetősen szűkszavú ismertetéséből áll. A megyéket a korszak tankönyveiben leginkább elterjedt módszer, a rövid strófákból álló versek segítségével sorolja fel, s mindegyikhez a legfontosabb városokat és tájegységeket kapcsolja, s mindehhez esetleg néhány egyéb, főként gazdasági jellegű megjegyzést fűz. Ennek megfelelően a tanuló a városok, várak, főbb folyók, hegyek mellett többek között Túróc megye jövedelmező disznó- és juhartásáról, Tolna és Zemplén jó boráról, a felvidéki gazdag bányavárosokról, Liptó szegénységéről szerezhette tudomást. A könyv csak kivételesen szól a művelődési viszonyok fejlettségéről – például Somogy, valamint a közbiztonság hiánya miatt igen veszélyes Borsod megyét elmarasztalja ebben a tekintetben, míg Zemplént éppen Patak, „nemzetünk scholája” miatt kiemeli. Felekezeti különbségekről, a katolikus-protestáns ellentétekről vagy arányokról nem olvashattak ebben a részben, mindössze Ung megye leírásában áll az, hogy „az orosz püspök is itt lakik”. Nemzetiségi különbségekről sem szól módszeresen a szerző, de néhány közbevetése tanúsítja, hogy a legfontosabb jellemzőket számon tartotta: Árva megyénél írja, hogy „Itt lakik a tótság zürös ház népével, / És a szegénységnek él zab kenyerével.”; Arad vármegyében a „vad rázt”, Zarándban pedig a „félelmes, vad oláhság” él. Békés megyéhez érven külön megemlíti Harruckern báró uraságát. A geográfiai részben a hazafias szemlélet nem igazán jellemző: csak kivételes esetekben, igaz, akkor meglepő nyíltsággal fordul elő ilyen megállapítás. Amikor például Komárom megye várait tárgyalja, megállapítja: „Itt Almás, Kots, Tata, Szöny, Komárom vára / ki még nem jutott ellenségnek karjára.”; vagy Győr megye esetében: „Korontzo is itt van mely nemes hírében, sok kurutz el veszett véres mezejében.”

A következőkben kiskáté, azaz kérdés-felelet formájában röviden vázolja a Habsburgok 1687-től öröklődő hatalmának legfőbb jellemzőit: a törökök kiűzésének hatalmas tette után I. Lipót megszerezte az örökletes uralom jogát, amelyet 1723-ban leányágra is kiterjesztettek. Majd a felséges, bölcs uralkodó által gyakorolt jogok rövid, tételszerű áttekintésével zárul a fejezet. A társadalom, az államigazgatási szervek, főtisztviselők, a települések jogi típusainak és az országban honos felekezetek szervezeti felépítésének leírása szintén ugyanilyen tömör, tényyszerűen száraz, mentes mindenfajta érzelmi alapú megjegyzéstől.¹⁶

¹⁶ LOSONTZI István: *Hármas Kis Tükör*. Bp. 1999. Reprint. (A továbbiakban: LOSONTZI, 1999.) 26–58.

Egy fennmaradt kéziratos vázlat segítségével kapunk betekintést abba, hogy mit tanultak a német nyelvű területek, illetve a Habsburg Birodalomhoz tartozó – köztük az erdélyi és magyarországi – területek földrajzáról az ötödik osztályban a pataki alsó syntaxisták. Losontzi geográfiai jellemzéséhez képest ez a tananyag bővebb volt, részletesebben taglalta előbb a tájegységeket, a természeti földrajz elemeit, majd az épített környezet főbb sajátosságait is. Ellentétben a *Hármas Kis Tükörrel*, konkrét adatokat is tartalmaz az egyes tartományok és némelyik város területi nagyságára és lakosságára vonatkozóan. A tavak, folyók, hegységek felsorolása mellett nagy hangsúlyt kapnak a gazdasági jellemzők. Így előbb általánosságban a gazdag nyersanyagforrásokról, a kiváló természeti lehetőségekről, a ló-, juh-, marhatenyésztés lehetőségeiről, a növényvilágról, a kiváltképpen Magyarországra jellemző nagyszerű bor- és gyümölcsstermesztési adottságokról, végül a főként német és olasz tartományokra érvényes fejlett iparról, vászon-, gyapjú-, bőr-, üveg-, dohány-, pamut-, réz- és vasipari termeléssel foglalkozó „fabrikákról” számol be a szerző. Már az ipari feltételek általános taglalásánál külön kiemeli a szöveg II. József nagy fejlesztéseinek jelentőségét. Ugyancsak a Birodalom általános jellemzőinek sorában olvashatunk a vallási sokszínűségről, amelynek arányaira azonban ezúttal sem találunk utalást.

Ahogy az egész jegyzetben, az osztrák területekre vonatkozó részben is a legfontosabb városok néhány mondatos bemutatása alkotja a tananyag gerincét. Alsó-Ausztriánál Laxenburg csodálatos vára, Baden tükörgyártása és pompás fürdői, Bécsújhely sokszínű ipara és színvonalas katonai akadémiaja, Theresienfeld Mária Terézia alapította, nyugalmazott tisztek lakhelyéül szolgáló városa és Aspern múltja (e Duna-menti faluban győztek 1809-ben a francia csapatok fölött) kerül kiemelésre. A szerző szerint Bécs, a 300 ezres csodálatos főváros nevezetességei közül az egyetem, a Burg, a több százezer kötetes császári bibliotéka, József császár ércszobra, a Szent István-templom, az akadémia, a siket-néma iskola, a tizenhatezer férőhelyes ispotály, az öt színház és további hat könyvtár, valamint külön a Prater és az Augarten méltó megjegyzésre. Továbbá Schönbrunn császári mulatójáról, a gyönyörű kastélyról és kertről, a fűvészs-, valamint az egzotikus vadak által benépesített állatkertről szerezhettek tudomást a pataki diákok.

Valamivel szűkszavúbb a jegyzet a többi osztrák tartomány, Cseh- és Morvaország, a Habsburgok illíriai, itáliai és lengyelországi birtokai, valamint Erdély, Magyarország és egész Poroszország esetében. A településekre összpontosító leírás az egyes tartományok székhelyeinek és nagyobb városainak gazdasági és kulturális jelentőségét ecseteli, s a további településeket is e két fő szempont alapján említi meg. Különösen érdekes, hogy Stájerországhoz érve a jelentős búcsúhelyről, Mariazzellről, majd Tirolról, Vorarlberghez érve pedig a híres zsinat székhelyéről, Tridentről is szót ejt, s az érseki központokat is felsorolja a mű. A főként gazdasági és kulturális intézményeket, vívmányokat tárgyaló leírásban tehát nem fedezhető föl a felekezeti kivételezés, a katolikusok számára különös jelentőséggel bíró városokról, épületekről is említést tesz a protestáns gyermekek számára készült jegyzet. Miként a központi udvarral is lojálisnak mutatkozik a szerző, hiszen például a nem túl dicsőséges hétéves háború egyetlen komo-

lyabb győzelmet eredményező csatájának helyszínéről, Kolin városáról is külön szól.¹⁷

A kötelezően elsajátítandó tankönyvek mellett a Nagykönyvtár gyarapodásának vizsgálatával is nyomon követhető, hogy milyen helyet foglalt el a pataki tanításban a korszerű, gyakorlatias földrajz. A kollégiumi bibliotéka fejlődése a korszakunkban közismert: mind az előrelépés anyagi alapjainak megteremtése, a bevételek bővítése, mind pedig azok felhasználása, a könyvvásárlás terén számottevő eredményeket értek el a helyi professzorok.¹⁸ A könyvtár ügyét elsőként az egyebek között éppen a történelmet is tanító, a nyelvújítás hívének számító Szombathi János karolta föl. A professzor a XVIII. század második felében ugyan bejárta az egész országot, s vásárlásaival megalapozta a pataki magyar könyvtárat, de a régiségek gyűjtőjeként elsősorban nem a témánkba vágó köteteket vásárolta meg.¹⁹ Igazán jelentős, a földrajzi, s nem utolsósorban a modern földrajzi munkákra is kiterjedő gyarapodás Kazinczy Ferenc gyűjteményének megszerzésével érte az intézményt. Az 1806-ban kétezer forintért megvásárolt kétezres állomány ugyanis szép számmal tartalmazott olyan geográfiai könyveket is, amelyek kitűnően tükrözték eredeti tulajdonosuk gyakori utazásait és nyitott gondolkodását. Sőt, a gazdag vásárlás további, Kazinczy által jórészt bajorországi kolostorokból beszerzett, kilencszáz rézmetszettel és térképpel is kiegészült.²⁰ A rendszeretlen, esetleges vásárlási alkalmak mellett az intézmény előljárói mind jobban igyekeztek szisztematikusan, előre megtervezett módon is bizonyos művekkel gazdagítani a választékot. Fennmaradt 1816-ból egy lista, amelyben a tanárok javaslataikat, igényeiket sorolták föl. Szombathi János teológiai és történelmi, valamint pedagógiai; a két természettudományokkal foglalkozó professzor, Kézy Mózes és Nyíri István fizikai, kémiai és természetrajzi; valamint más tanárok teológiai, jogi, filozófiai és néhány gyakorlati gazdasági (például méhészeti) könyveket gyűjtöttek össze. A közel száz tételt tartalmazó lista több szempontból is tanulságos a számunkra. Mindenképpen feltűnő, hogy Kézy és Nyíri reményei szerint az iskola kifejezetten korszerű, általában német nyelvű és az utolsó évtizedekben kiadott szakkönyveket fog beszerezni, míg Szombathi János többnyire latin nyelvű, antik köteteket igényelt. Feltűnő a magyar nyelvű művek alacsony száma (kevesebb mint ötöde az összesnek). Földrajzi tárgyú

¹⁷ Az Ausztriai és Prussiai Birodalomnak rövid leírása az Inferior Syntaxisták számára. Sárospataki Református Kollégium Tudományos Gyűjteményeinek Kézirattára. (A továbbiakban: SRKKt.) 2027.

¹⁸ A kollégiumi könyvtár bőséges szakirodalmából néhány mű: CZEGLE Imre: *A Sárospataki Nagykönyvtár múltja, jelene és problémái*. = *Confessio* (3.) 1980. 4. sz. 52–59.; CZEGLE Imre: *A sárospataki Nagykönyvtár történeti áttekintése (1531–1945)*. In: *Borsodi Könyvtári Krónika*. III. Miskolc, 1981. 18–70. (A továbbiakban: CZEGLE, 1981.); SZINYEI Gerzson: *A Sárospataki Főiskolai Könyvtár Története*. Sárospatak, 1884.

¹⁹ CZEGLE, 1981. 25–30.

²⁰ FRISNYÁK, 1960. 40–43.

munkát nem találunk a beszerzendők között, mindössze egyetlen kivételt említhetünk: éppen az egyik magyar nyelvű kötetet, Kis János *Utazások gyűjteménye* című művét rendelték meg a tanárok.²¹

Történeti művek

A modern – tehát nem egyháztörténeti, teológiai alapú – történelemtanítás korszakunkban nem számított a pataki oktatás szerves részének. Hazánk történelmét ugyan az első két osztályban gyorsan átvették a tanulók, az ötödik osztályban pedig gazdagabb ismeretekhez is juthattak, de folyamatos történelemoktatásban nem részesültek. Csak az 1820-as évek közepétől vált a világtörténelem tanulása is kötelezővé.²²

Amint fentebb jeleztük, javarészt a *Hármas Kis Tükör* szolgálta a hazai történelem tanítását is. E fejezetekben a földrajzi leíráshoz képest határozottabb álláspontot képvisel Losontzi a Habsburgokkal szemben. A hun–magyar rokonság és őseink dicső cselekedeteinek a részletezésével, az alkotmánytörténeti részben a papíron meglévő jogok a valóságos állapotokkal való szembeállításával, a szegényekkel és üldözöttekkel szembeni empátia kinyilvánításával, a hazaárulás éles elutasításával a kötet mindenképpen fontos szerepet játszott a magyar történelmi tudat, a nemzeti öntudat és az egységes haza eszményének megerősítésében.²³ Losontzi művében ennek megfelelően, ha szűkszavúan is, de tudomást szerezhettek a diákok olyan történeti eseményekről, amelyeknek az ismerete nem szolgálta a politikai és társadalmi elit érdekeit. Rövid megjegyzésként szerepel a kötetben például Mátyás király sikeres ostroma Bécs ellen, s az egy-két soros megállapításokhoz képest viszonylag hosszan szól a szerző a Dózsa-féle parasztfelkelésről. Ennek elmesélését azzal zárja, hogy „igen nagy járom alá vetették a nemesek a parasztokat, mely alatt ma is nyögnek.”²⁴ A három részre szakadt ország történetét többnyire a török elleni közös erőfeszítések, sikeres és kevésbé eredményes ostromok mentén meséli el, s csak kivételes esetben tér ki más kérdésekre, például a Habsburg-ellenes törekvésekre és felkelésekre. Az egyes uralkodók regnálása ismertetésének elején igyekszik mindig néhány jó szót írni az adott személy előnyös tulajdonságairól – Miksa igazságszerető, a békességet előmozdító; II. Mátyás a koronát hetven év után Pozsonyba visszaz szállító, II. Ferdinánd sohasem csüggedő, vallásában buzgó; III. Ferdinánd a katolikusok és protestánsok közötti békességet megteremtő uralkodóként tűnik föl a lapokon. Míg

²¹ A Sárospataki Református Kollégium Levéltára (A továbbiakban: SRKLT.) A. XXXIX. 16.039 – 16.040.

²² SZILÁGYI, 1861. 193–231.

²³ BÍRÓ Sándor: *A Hármas Kis Tükör mint a magyar történelem tanításának alapja a XIX. század első felében.* = *Annales Universitatis Scientiarum Budapestinensis de Rolando Eötvös nominatae Sectio Historica.* (Szerk. I. TÓTH Zoltán). Tomus I. 1957. 221–242.

²⁴ LOSONTZI, 1999. 95–96.

a különösen negatív megítélésű királyok esetében (I. Rudolf, I. Lipót) emberi tulajdonságokról szemérmesen egyetlen szót sem szól.²⁵ A saját századában megtörtént eseményeket szintén a megvívott – immár közvetlenül a magyarokat nem mindig érintő – csaták és háborúk tükrében helyezi el. A belpolitikai változások ismertetését ugyanakkor lényegében teljesen elhagyta az író. A Rákóczi-szabadságharcról megemlékezik ugyan, ám ennek ismertetése nemigen támasztja alá a hazaszeretet erősítéséről szóló fenti nézeteket: a szintén rendkívül rövid leírás egyik kulcsmondata szerint ugyanis „a magyarok József királynak kegyelmes ígéreteit megvetvén tovább is folytatták a hadakozást nem kevés károkkal, mert Trencsin táján igen megverettettek generális Heister és Pálffy János által az 1708. esztendőben.” A végkimenetelről írtak is inkább lojalitásról tanúskodnak: „Rákóczi Ferenc, Bercsényi és egyebek sok pénzzel Lengyelországba mentenek; a többiek a királynak ajánlott kegyelmessége mellett az országban megmaradtanak.”²⁶ További magyarországi érdekltségű megjegyzést olvashatunk még a rengeteg külső támadás ellenére mindvégig „bátor szívű” és „felséges” Mária Terézia uralmáról, aki „örökké való emlékezetét” a bécsi és váci Theresianum megalapításával és a budai királyi ház pompás formára való megépítésével is biztosította.²⁷ Megjegyezzük, hogy Losontzi István műve akkoriban kivételesen nagy terjedelmet biztosított Erdély földrajzának és történelmének leírására. E résznek, a fentiekhez hasonló súlyos tartalmi hiányosságai, vázlatossága és hadi eseményekre való koncentrálása ellenére is (még Bethlen Gábor kultúrapártoló tevékenységéről sem ejt szót) döntő szerepe volt abban, hogy Erdély és Magyarország sorsának párhuzamosságát megfelelően érzékeltesse a tanulóknak, ráadásul megítélésünk szerint mind terjedelemben, mind pedig hangvételében a Bocskai-féle felkelés tárgyalásánál bizonyult a szerző a legkevésbé lojálisnak.

A XIX. század első felében az egyik legjelentősebb, számottevő szakírói munkásságot is felmutató sárospataki történelemtanár Csengery József volt. Az egykor maga is pataki diák Csengerynek a diplomatika tudnivalóit latin nyelven összefoglaló művén kívül legismertebb *Az egyetemes történettudomány vázlata* című, a korszakban vaskosnak számító kötete.²⁸ Az 1843-ban Sárospatakon kiadott könyvben a Krisztus születése előtti 4000-tól, az „Özönvíz előtti világról” szóló résszel kezdi a történelem leírását, s a *Hármas Kis Tükör*höz képest jóval nagyobb terjedelemben igyekszik a világtörténelem jelesebb korszakairól, személyiségeiről, eseményeiről szólni. Az 1648–1789 közötti időszakot vizsgálva a jelentősebb európai országok sorsát külön-külön követi, öt-nyolc oldalt szánva egy-egy államra. Felfogására alapvetően jellemző a kritikára való hajlam, ugyanakkor a királyi intézmény megítélésénél inkább engedékeny, s a körülményeket teszi felelőssé.

²⁵ LOSONTZI, 1999. 93–103.

²⁶ LOSONTZI, 1999. 103–104.

²⁷ LOSONTZI, 1999. 103–106.

²⁸ SZINYEI József: *Magyar írók élete és munkái. II.* Bp. 1893. (A továbbiakban: SZINYEI.) 267–268. hasáb.

Például a forradalmi események során kivégzett XVI. Lajosnak a szelídségét és jóindulatát emeli ki, mondván, dicséretére szolgál, hogy mindössze öt rabot találtak a felkelők a Bastille-ban; bukását az író a királyi környezet és felesége romlottságával, pazarlásával és megvesztegethetőségével magyarázza. Csengery a felvilágosult gondolkodókról óvatos elismeréssel szól, nekik tulajdonítja, hogy „elkészítették a francziákat a nyomasztó szolgaság békói széttörésére”, de a forradalmi vezetőkről az általuk meghonosított terror miatt lesújtó a véleménye – Dantont egyszerűen „vérszopónak” titulálja.²⁹ Helvécia, azaz Svájc történetéhez érve sem fogalmaz meg király- vagy királyságellenes véleményt, a köztársasági berendezkedést megemlíti ugyan, de semmilyen – pozitív vagy negatív – bírálatra sem méltatja.³⁰

A Habsburg Birodalomról szólva Losontzihoz hasonlóan szűkszavú, a kényes témák kapcsán pedig nagyvonalú. Wesselényi és Thököly mozgalmi, valamint a Rákóczi-szabadságharc kapcsán szolid szimpátia érezhető ki a rövid leírásból, de sajátosnak tekinthetjük például azt a megjegyzését, hogy e felkelések, belső zavarok rövid idő alatt három ízben is gyengítették a „nemzet erejét”. A II. Rákóczi Ferenc vezette szabadságharcot szintén nem túl nagy elismeréssel ecseteli; az ellenállási jogot, a külföldi szövetség segítségébe vetett hitet „Rákóczi kedves képzelgéseinek” nevezi Csengery. A szécsényi és az ónodi országgyűlések végzéseit, Rákóczi vezérlő fejedelemmé választását és a Habsburg-ház trónfosztását pedig olyan eseményeknek írja le a nem egészen öt évvel a pesti forradalom kirobbanása előtt megjelent kötet, amelyek semmilyen problémát nem oldottak meg, inkább csak mélyítették a felek közötti szakadékokat. A szatmári béke Csengery József szerint „jótékony feltételek” között született, amely hozzájárult a békésebb idők eljövételéhez.³¹

Mária Terézia uralmához érve ismét kiemelt szerepet kap a királynő által megívni kényszerült örökösödési és hétéves háború, s egy félmondattal általánosságban a magyarok vitézségének tulajdonítja a hadi sikereket. De „a had lármái közt sem felejtkezett népei boldogításáról”, s ennek jegyében megszervezte a határőrséget a délkeleti végeken, jelentősen csökkentette a katolikus ünnepek számát, árvaházakat létesített, gondoskodott a csatornázás és az iskolázás fejlesztéséről, eltörölte a kínvallatást, feloszlatta a jezsuita rendet, valamint az úrbérrendezéssel is fontos lépést tett a társadalmi igazságosság irányába. Az 1765-től művelt fiát, mint társuralkodót maga mellé vevő, „a közjót teljes életében buzgó kebellet előmozdítani törekvő királynő” végül Lengyelország felosztásakor visszaszerelte a tizenhat elzálogosított szepességi várost – ezzel is népe javát szolgálva. A bel- és külpolitikai intézkedések meglehetősen részletes taglalása mellett azonban a legkényesebb témát, a Birodalom egységesítése irányába történő tetteket egyetlen utalás erejéig sem említi a szerző.

²⁹ CSENGERY József: *Az egyetemes történettudomány vázlatja*. Sárospatak, 1843. (A továbbiakban: CSENGERY, 1843.) 211–215.

³⁰ CSENGERY, 1843. 221–222.

³¹ CSENGERY, 1843. 265–273.

II. József uralmának ismertetésekor ismét kiemelt jelentőséghez jut a külpolitikai és hadi események ismertetése, benne a kortársak és a közvetlen utókor által egyaránt elítélt török háború szenvtelen, mindenfajta kritikát mellőző ismeretetésével. A korábbiakhoz képest feltűnően sok belpolitikai jellegű intézkedésről és törekvről is említést tesz a szerző. Szól a hivatali visszaélésekkel szembeni fellépésről, a sajtó- és szólásszabadság elősegítéséről, a németesítő tervekről, a „kalapos király” halhatatlanságát Csengery szerint önmagában biztosító türelmi rendeletről, hétszáz kolostor eltörléséről és II. Józsefnek a katolikus egyházzal való ellentétéről, VI. Pius eredménytelen bécsi látogatásáról. Részletes és elismerő leírása ráadásul azzal a megjegyzéssel kezdődik, hogy II. József egész életét „országai boldogítására fordítá, kár, hogy céljai s nézetei félre értettek.” Igaz, a szerző leszögezi, hogy a jozefinus politika kudarcáért az uralkodó is felelőssé tehető, aki az ország rendezésében mértéket nem tartott „...így legcél-szerűbb újításait is gyanúba hozván, megalégületlenséget és elkeseredést okoztak.”³²

Hogy Csengery József ettől határozottabb, sőt, radikálisabb nézeteket vallott, arról egy kiadatlan, s így a cenzúra előtt nyilván ismeretlen, rövid vázlata tanúskodik. A mindössze harmincoldalas „Európa politikai megtekintése” című irat a fentitől lényegesen eltérő hangnemben íródott, s ez erősíti feltételezésünket, hogy a korabeli professzorok a tanórák során a könyvektől jóval szabadabb hangnemben adták elő a modern történeti – s esetenként politikai – ismereteket.³³ Csengery ebben kiemeli az európai „civilisatio” rendkívül gyors fejlődését, amelynek a végét azonban még nem lehet látni. Mivel a királyok megijedtek a fejlődés ütemétől, akadályozni próbálták azt, s ez forradalomhoz vezetett. Csengery forradalomról alkotott nézetei megfontolt véleményalkotásról tanúskodnak. Bár elismeri, hogy a forradalmak forrása a nemes érzésekben és a közjó iránti szeretetben, valamint a kormányok-fejedelmek folyamatos hibáiban gyökereznek, ezúttal is elveti a fegyveres felkelés lehetőségét, s végül kiáll a királyság intézménye mellett: „nem ok nélkül mondják azt, hogy nincs oly rossz Fejedelem, aki jobb ne volna a revolúciónál.”³⁴ A forradalom szükségszerűen bukásra van ugyanis ítélve, hiszen egy teljesíthetetlen, megvalósíthatatlan ideára, a jussok egyenlő elosztásának utópiájára épül. Ám esetenként szükséges a királyi hatalom igazságossá tétele, hiszen fontos, hogy az uralkodó rendelkezék virtussal, törekedjen a királyok egymás közötti, szakadatlan háborúzásának a felszámolására, s állandóan népe boldogulása, boldogsága lebegjen a szeme előtt. Kiemeli, hogy a jobb sorsra érdemes uralkodó és züllött környezete között különbséget nem tevő francia nép forradalmának leverésében kulcsfontosságú volt, hogy az európai dinasztiák összefogtak egymással. E nélkül szerencsétlen bukás lett volna

³² CSENGERY, 1843. 204–207., 265–273.

³³ A művet – megítélésünk szerint annak radikalizmusát valamelyest eltúlozva – ismertette: BÍRÓ Sándor: *Történelemtanításunk a XIX. század első felében. A korabeli tankönyvirodalom tükrében.* Bp. 1960. 155–165.

³⁴ CSENGERY József: *Európa politikai megtekintése 1825-ben. Kézirat (A továbbiakban: CSENGERY, 1825.)* SRKKt. 549.

nemcsak a királyok végzete, hanem a forradalom által félrevezetett népeké is. Mindezek ellenére súlyosan bírálja is ezt az összefogást, mondván, az igen nagy veszedelmet foglal magában, mert arra vezérelheti a népeket, hogy fejedelmek példáját követve ők is szövetkezzenek egymással.

Ebben, a lényegében a felvilágosult abszolutizmus legfontosabb elveit a béke igényével ötvöző politikai állásfoglalásban és elemzésben az 1820-as évek Habsburg Birodalmát Csengery mélységesen elítélte. Ausztria ismét „a despotizmus hazája”, uralkodója „se vétket, se virtust nem ismer”, szemében a despotizmus konkrét célkitűzésein kívül minden eretnokség, s fegyver által is érvényt szerez az abszolutizmus princípiumának. Megítélése szerint Bécsnek sem céljai, sem eszközei nem változtak, legfeljebb arra hajlandó, hogy óvatos intézkedésekkel tűrhetővé tegye ezt az állapotot. Végül külön megjegyzi, hogy Ferenc ellentmondást nem tűrő politikája különösen végzetes a protestánsokra nézve.³⁵

Szintén kéziratos formában bukkantunk Futó István „Magyarország históriája” című, kb. 80 oldalas kötetére, amelyben a hunoktól 1806-ig folyik az igen tömör, a minősítésektől teljes mértékben tartózkodó eseményleírás. Mindössze az utolsó négy oldal vonatkozik Mária Terézia és utódai idejére. A királynő negyven éves uralkodásának ezúttal is csak a külharcait olvashatjuk, itt különösen hangsúlyos módon kiemelve Nádasdy Ferenc prágai és Hadik András berlini érdemeit. A külső konfliktusok kiemelése csak a népes család rövid jellemzésével egészül ki. II. József idejéből is csak a megszokott intézkedések érdemelték helyet: a tolerancia pátens, a németesítő törekvések és a török háború. A minősítésektől mentes jellemzés azzal a rövid megjegyzéssel kezdődik, hogy az uralkodó nem koronáztatta meg magát. A „kalapos király” utódairól is hasonló visszafogottsággal szól a szerző. II. Lipót uralmánál kiemeli az országgyűlés ismételt összehívását, s a koronázást; Ferenc idejéről pedig a francia háborúban való részvétel, az Ausztria örökös császári cím felvétele, s a siket-némák váci intézetének a mai olvasó számára kevésbé lényegesnek tűnő felavatása olvasható.³⁶

Végül egy viszonylag szűk körben ismert, noha magas színvonalú és kifejezetten korszerű, 1819-ben született négy kötetes biográfiai lexikonról szólunk, amelyet különösen érdekessé tesz számunkra a szerző személye. Mokry Benjámín ugyanis a pataki kollégium tanulója volt, majd Pápára került, s az ottani anyaiskola professzorává vált. A tanári pályától való korai távozását követően Pesten telepedett le, s nem elhanyagolható tudományos, írói tevékenységet folytatott élete utolsó szakaszában.³⁷ A hazánkban akkoriban példátlan vállalkozása körülbelül ezer történelmi személy hosszabb-rövidebb életrajzával szolgált a művelt olvasók és a tanulmányaikat magasabb szinten művelő diákok számára. Az ókori és a kortárs uralkodókat, hadvezéreket, politikusokat, művészeket, tudósokat, híresebb világi és egyházi főurakat, s egyéb okokból hírnevet szerzett egyéneket egyaránt felvonultató műben a Habsburg Birodalom XVIII–XIX. századi sorsát

³⁵ CSENGERY, 1825. 26–30.

³⁶ FUTÓ István: Magyarország históriája 1835-ből. SRKKt. 510.

³⁷ SZINYEI. IX. Bp. 1903. 116–118.

alakító személyiségek közül is olvasható néhány életrajz. A számunkra legérdekesebb személyeknek Mokry viszonylag nagy teret szentelt. Mária Terézia és II. József uralkodásáról egyaránt közel tíz oldalon számolt be, amely messze nagyobb terjedelmet jelent az átlagoshoz képest. Ennek ellenére a korábbiaktól sokoldalúbb vagy arányosabb ismertetéssel itt sem találkozhatunk: a külpolitikai intézkedések és a hadi szerencse változásai mellett elenyésző maradt a birodalom egységesítése érdekében tett lépések, illetve a további belpolitikai törekvések szerepe. Ezúttal sem találkozhatunk a felvilágosult abszolutizmus oktatás-, társadalom- és gazdaságpolitikájának legelemibb tárgyalásával sem, noha a szerző például II. Frigyes porosz uralkodó leírásánál bizonyítja, hogy érzékeny az ehhez hasonló problémákra.³⁸ A szerző egyébként kifejezetten rokonszenvez Mária Teréziával, II. Józseffel és II. Lipóttal is. Szívesen szól emberi tulajdonságaikról, de ezek között egy-két jellemhibájukról (például Mária Terézia túlzott kíváncsiságáról, illetve hajlamáról arra érdemtelenek segítésére; II. József türelmetlenségéről) sem feledkezik el. II. Józsefről alkotott véleményét frappánsan összefoglalja zárómondatainak egyike: „Vallyon az Egek nem azért vették ki olly hamar közzülünk, mivel nagy érdemeit betsülni nem tudtuk?”³⁹ Újdonság a korábbiakhoz képest, hogy II. Lipóthoz érve kiemeli, az emberszerető, igazságos, ráadásul elődjétől türelmesebb új uralkodó sokra hivatottságát előzőleg, Toscana hercegeként egy negyedszázadon át már bizonyította.⁴⁰

Az uralkodókon kívül a XVIII. század végi Ausztriából feltűnően kevés híres személyiség került be a szerző válogatásába – Van Swieten kivételével kimaradt az összes terézianus, illetve jozefinista politikus, udvari tisztviselő, s hiányoznak a politikával bármilyen kapcsolatba került egyéb gondolkodók, lapalapítók, újságírók stb. (Itt ismét a porosz példára kell hivatkoznunk, hiszen például Archenholzról, a hamburgi kiadású politikai-történeti *Minerva* alapító szerkesztőjéről megemlékezik Mokry Benjámín.)⁴¹ Ugyanakkor zeneszerzők (például Haydn vagy a bécsi és stockholmi zeneakadémia főmuzsikususa, Albrechtsberger), a satirikus műveiről akkoriban közismert költő, II. József idején rövid ideig főcenzor Blumauer, vagy éppen a „sakkautomatája” vagy a beszélőgépe révén máig híres Kempelen Farkas helyet kapott az enciklopédiában. A fentebb áttekintett művek tanulsága alapján szinte természetes, hogy külön címszót érdemelt ki itt is Hadik András, Mária Terézia kapitánya, aki a hétéves háborúban megsarcolta Berlin lakosságát.⁴² (Meg kell jegyeznünk, hogy Mokry emelte ki talán leginkább a magyarok hősiességét, amelyet Mária Terézia oldalán mutattak az örökösödési

³⁸ MOKRY Benjámín: *Közönséges Históriai-Biográphiái Kézi-Lexikon avagy Rövid Élet-leírások*. Pest, 1819. (A továbbiakban: MOKRY, 1819.) II. 212–221.; 370–377.; IV. 177–187.

³⁹ MOKRY, 1819. II. 376.

⁴⁰ MOKRY, 1819. III. 96–99.

⁴¹ MOKRY, 1819. I. 98–99.

⁴² MOKRY, 1819. II. 46–48.

és a hétéves háborúban, valamint ő volt az, aki a legrészletesebben fejtette ki a híres „életünket és vérünket”-jelenetet is.)⁴³

Az előző fejezetben már bemutatott könyvvásárlási tervezet vizsgálata ezúttal is tanulságosnak mutatkozik. Annál is inkább, mert Szombathi János részben történelmi munkák beszerzésére tett javaslatot. Az általa elkészített 15 tételes listán azonban az ókori görög és a középkori bizánci történelemmel, valamint Nagy Károllyal foglalkozó könyvek mellett mindössze néhány, a szomszédos népek, a szlávok, a dalmáciaiak, horvátok történetéről szóló munkát találunk, azaz témánk szempontjából előremutató változások tervszerű bevezetése nem állt a professzor szándékában.⁴⁴

Összegzés

Dolgozatunkban arra törekedtünk, hogy a Sárospataki Református Kollégiumban a XVIII. század végén és a XIX. század első felében használt földrajzi és történelmi tankönyveket abból a szempontból vizsgáljuk meg, hogy azok miként tárgyalták Bécs és hazánk viszonyát. Ez az akkori tantervek készítői, tankönyvek írói és a tanárok számára több szempontból is kínos feladatnak bizonyulhatott, hiszen a protestantizmus barátjának vagy megbízható szövetségesének sohasem mutatkozó udvar könnyűszerrel okozhatott volna súlyos gondokat a vele nyíltan szembe forduló intézménynek. Ugyanakkor valószínűleg a jobbára kismemesi sorból professzorrá lett tanárok jobb meggyőződése, valamint a közvetlen környezet társadalmi, történelmi hagyományokra épülő elvárásai a némileg radikálisabb hangvételt erősítették. Az közismert, hogy a pataki diákok nagyobb szabadságnak örvendhettek, mint a nagyobb, jobban szem előtt lévő, s társadalmi, gazdasági okokból konzervatívabb debreceni iskola, s elsősorban Sárospatakon alakultak ki olyan kezdeményezések (például a jogi oktatás gyakorlatias oktatása, a már említett Páncél, majd Nándor vármegye), amelyek municiót adtak az 1830–40-es évek termékeny politikai-társadalmi vitáinak, mozgalmainak.

Írásunkban arra kerestük a választ, hogy ezt a kétségtelenül látványos és közismert eredményekkel járó folyamatot megalapozta, megalapozhatta-e rendszeresen megszerezhető iskolai tudás, vagy pedig inkább érzelmi-indulati fundamentumra épült-e. Áttekintésünkben azt láthattuk, hogy mind a földrajz, mind pedig a történelem meglehetősen mostoha elbánásban részesült az iskola előjárói részéről, viszonylag rövid ideig tanulták a diákok e tárgyakat, s e rövid idő alatt sem kellett túlzott részletességre törekedniük. Ez a mindkét tudományágra jellemző – különböző okokból máshol is érvényesülő – periférikus helyzet tükröződik a bemutatott könyvbeszerzési lista esetében is. Különösen kicsiny mértékű volt a földrajzi és a történelmi tananyagban a modern kérdések, problémák taglalása, s azon belül is hazánk és az udvar viszonya. A széles körben elfogadott

⁴³ MOKRY, 1819. IV. 177–187.

⁴⁴ SRKLT. A. XXXIX. 16.039 – 16.040.

tankönyv, Losontzi *Hármas Kis Tüköre* ehhez a ponthoz érve a megszokottnál is vázlatosabbá válik, s persze a többi munkára – függetlenül attól, hogy nyomtatott vagy kézíratos – is jellemző a szűkszavúság.

Ez az egyébként nem különösebben kockázatos gazdasági és politikai földrajzi könyvek esetében árulkodó, hiszen ez azt mutatja, hogy a modern tudnivalók esetében általában megengedhető volt a nagyvonalúság. Ugyanakkor a történelmi írások esetében feltételezhető az, hogy a szűkszavúság valaminek, vagy a radikális, vagy a lojális álláspontnak az elpalástolására alkalmas eszköz. Megítélésünk szerint a pataki tanárok és az ott használatos tankönyvek szerzői nem voltak radikálisak. Csengery József nemcsak a cenzúra előtt ismert könyvében nem rajongott a köztársaságért és a forradalomért, hanem kézíratos művében is elvetette ezeket a megoldásokat. Losontzi és Csengery sem túl megértően szól Rákóczi-ról és szabadságharcáról. S mindegyik vizsgált műben pozitív színben tűnnek fel azok az uralkodók is, akik a reformkorban, akár már néhány év múlva is közmegejtés tárgyává váltak. Egyik szerzőben sem merül fel a Béctől való függetlenedés gondolata sem, sőt a külpolitikai és hadi események kiemelt taglalása a közös sors, az összetartozás érzését erősítették az olvasókban, a tanulóknak. Ám nem tekinthetjük a szűkszavúságot és az elismerő mondatokat a feltétlen lojalitás jelének sem. Határozott álláspontot foglalnak el a szerzők az egyes uralkodók rendeket semmibe vevő, vagy vallásüldöző politikájával szemben, kritikusak az egyébként általuk tisztelt és elismert II. József kapcsán is és a múlt egyes fejezeteinek tárgyalásakor esetenként a kortársaknak is üzennek a tankönyvírók.

A határozott, olykor kritikus, bár a nemzeti öntudat kialakításáért hivatalosan-formálisan nem sokat tevő (nem sokat tehető) pataki tanárok valószínűleg magánemberként, illetve előadásaik során szóban lényegesen keményebb véleményeket fogalmaztak meg – erre utal a kézíratos művek szóhasználata és témaválasztása is. Ez jelentősen erősíthette az iskola falain belül és azon kívül egyaránt érzékelhető mentális változásokat, ám a vizsgált tankönyvek önmagukban nem voltak erre elegendők. A radikális tankönyvek elterjedésének megakadályozásához még túlságosan is erős volt az udvar, a még keményebb hangvételű kéziratok szaporodása pedig nem állt a Kollégiumot leginkább igénybe vevő társadalmi rétegeknek az érdekében.

JÁNOS UGRAI

L'Autriche et la Hongrie dans les manuels scolaires de Sárospatak au premier tiers du 19e siècle

Nous avons examiné la vie du Collège Réformé de Sárospatak, ayant un rôle prépondérant direct et indirect par ses réformes pédagogiques et ses anciens élèves également dans les changements politiques de l'Ere des Réformes. Nous avons voulu voir, combien les étudiants recevaient au cours de l'enseignement une éducation patriotique et détaillée au sujet de l'Autriche et du gouvernement central.

Nous avons essayé d'analyser non seulement les manuels scolaires prescrites à l'époque, mais aussi de rechercher les essais manuscrits écrits ou acquis par les professeurs de l'école – puisque l'enseignement quotidien souvent différent de la matière officielle, donnait des connaissances plus divergentes dans ce domaine délicat, par les ouvrages officiellement prescrits et ceux qui restaient inconnus pour la censure des autorités.

Dans le cas des ouvrages historiques et géographiques le laconisme du traitement de ces sujets délicats est éclatant. Cela peut être expliqué en partie par le système pédagogique de l'époque, qui mettait un accent minimal aux sciences modernes (la géographie politique et économique et l'histoire universelle y comptant sans doute), par rapport aux sciences traditionnelles (telles le latin, la philosophie, la théologie). D'autre part la délicatesse du sujet avait augmenté encore l'envergure déjà observée dans d'autres domaines. Ainsi les élèves n'ont pas reçu de connaissances détaillées et précises au sujet des questions géographiques, économiques, politiques, historiques concernant l'ensemble de l'empire Habsbourg, par conséquent leur formation très insuffisante ne pouvait pas fonder une conception objective ultérieure.

A la fin de nos examens nous supposons que les manuels scolaires reflètent surtout la situation vraiment difficile des dirigeants de l'école et des auteurs des manuels scolaires: ils devaient répondre aux exigences sociales du public de l'école, issu surtout de la petite noblesse, de telle manière, qu'ils ne montrent pas – malgré toute pression de la censure du gouvernement centrale – trop de loyauté au souverain, d'autre part qu'ils n'exagèrent pas trop par la représentation du soulèvement paysan de Dózsa, la guerre d'indépendance de Rákóczi ou éventuellement par l'exigence de l'indépendance politique.

KŐSZEGFALVI FERENC

A Csongrád Megyei Könyvtár hódmezővásárhelyi évei

(1952. december 21–1972. december 31.)

Magyarországon 1952 végéig 19 megyei és 41 járási könyvtárat alapítottak. Néhány helyen, – így Hódmezővásárhelyen is, (lévén akkor ez Csongrád megye székhelye), úgy kötötték össze a kellemest a hasznossal, hogy a megyei könyvtár megnyitását Joszif Visszárionovics Dzsugasvili generalisszimusz, a Szovjetunió vezetője akkoriban nemzeti ünnepnek számító születésnapjára, december 21-re időzítették. (A népnyelv ezt a 24 órát gyöngéd célzással az esztendő legsötétebb napjának nevezte, mert hisz ez a téli napéjegyenlőség ideje.) A Sztálin néven hírhedté vált politikus születésnapja Prónay József vaskereskedő egykori, akkor már államosított Lenin /korábban és később/ Andrassy utcai házában érte a magas rangra kiszemelt, egyszemélyes, Bodrogi János bácsi által vezetett városi közkönyvtárat. Az intézmény az előző év januárjában vált külön a múzeumtól, s az év nyarán foglalta el a neki kiutalt volt lakást, meg sem melegegett az új helyen, amikor a nagy tisztesség érte. A megyei lap, a *Viharsarok* így számolt be a megnyitás eseményéről:

„Húszezer kötettel nyílt meg vasárnap a megyei könyvtár. Sztálin elvtárs 73. születésnapján délelőtt tíz órakor adták át rendeltetésének Hódmezővásárhelyen – a volt városi könyvtár helyén [sic!] a megyei könyvtárat. Az új megyei könyvtár mintegy húszezer könyvvel, szép világos olvasóteremmel várja az olvasni és tanulni vágyó dolgozókat.”¹

1948 után Vásárhelyen is módszeres elszántsággal láttak hozzá a polgári könyvkultúra intézményi-szervezeti rendszerének, objektumainak szétzúzásához. Hat könyvesbolt szűnt meg (miután egyetlen államosított üzlet kezdett el működni), öt nyomdát államosították. Fölszámolták a városi könyvtár „háterszágát” jelentő kisgyűjteményeket; megszüntették a város majd ötven olvasókörét, előbb kislejtezték, majd 1951 elején elkobozták a még működő két magán-kölcsönkönyvtár állományát. A könyvtári anyagot ömlesztve, válogatás nélkül vitték a papírgyárak zúzdájába.

Mindezek pótlását, helyettesítését a rendkívül egyszerű közművelődési könyvtárak, az úgynevezett népkönyvtárak gáttalan szaporításával, az olvasók számának állandó, versenyszerű emelésével kívánták elérni. Ilyen, egy-kétszáz kötetes népkönyvtárakat hoztak létre az ipari vállalatoknál, a tévészékben, gépállomásokon,

¹ Viharsarok 1952. okt. 26. 4., dec. 20. 2., dec. 23. 3.

s a társadalmi munkás, képzetlen könyvtárosnak kötelessége volt az olvasók számát állandóan emelni. Vásárhelyen 1952 őszén már 18 népkönyvtár működött, a megyében pedig 1951-ben ötvenöttel emelkedett a kisgyűjtemények száma, állományuk 20 ezer kötetel gyarapodott. (Könyvtáranként 363 kötet.) A könyv mindenhol ott volt, a Kossuth tértől, ahol olvasóparkot/?/ létesítettek, a tanyákig, ahol mozgó könyvárusítás folyt. Az irányítást az Országos Könyvtári Központ Népkönyvtári Alosztályából 1949 végén megszervezett Népkönyvtári Központ, illetve középszinten a körzeti könyvtárak végezték. Vásárhely, a városi könyvtár is –, a szentesi körzeti könyvtár irányítása alá tartozott. A minden hónapban három helyre jelentést adni köteles könyvtáros, ha nem akarta, hogy kipellengérezzék, szégyentábrára kerüljön, kénytelen volt eredményeit kozmetikázni, néhány olvasóval havonta többet jelenteni.

A hódmezővásárhelyi közkönyvtár ilyen körülmények között kezdte meg rövid, mindössze két éves önálló életét, miután a múzeumtól, annak államosítása következtében, 1951 január elsején végre különvált, s mint már említettük, azév nyarán a Kálvin tér 2. szám alól a Sztálin utca 30. szám alá költözött. A gyűjteményt a kétlakásos, földszintes ház utcai frontján, egy tágasabb és három kisebb szobában helyezték el, illetve próbálták elhelyezni, hiszen az állománynak csak körülbelül fele kerülhetett polcokra két szobában, a többit a ház mosókonyhájában és padlásán voltak kénytelenek összezsúfoltan tárolni. (Még 1954-ben is!)

Mivel 1952 őszén Csongrád megyében már 194 népkönyvtár működött, az összesen 78 750 kötetes állományt 13 914 olvasó használta, a majd kétszáz könyvtár irányítását a két körzeti könyvtár (Makó, Szentes) már nehezen tudta ellátni. A mennyiségi fejlesztés napirendre tűzte a közművelődési könyvtári hálózat átszervezését. A járási és megyei könyvtáraknak az év végéig való fölállítását is elrendelő, 1952 májusában hozott 2042/13/1952. számú kormányhatározat nyomán a társadalmi háttértől megfosztott, fölkaavart állományú, nyomorúságos körülmények között tengődő, egyszemélyes könyvtárnak el kellett vállalnia a megyei könyvtár szerepet.²

A gyökeresen új szerepre, igazi hivatásának betöltésére a kispolgári kölcsönkönyvtár igen kevésbé volt alkalmas, a munka nehezen, lassan indult meg. Kezdetben szinte nem is tettek mást, csak kölcsönöztek. Nem volt megfelelő hely, nem volt vezető, szakképzett személyzet, a politikai változások az állományt alaposan szétzilálták, majd csakhamar egészségtelenül földuzzasztották. Az átmenet nehézségeit fokozta, hogy a könyvtárnak nemcsak önmagát kellett megújítania, hanem az egész megyei könyvtárhálózatot. Az egyszem könyvtárkezelő mellé könyvtárosokat kellett keresni, találni, képezni, (az első alapfokú könyvtáros tanfolyamot 1963-ban rendezték Vásárhelyen, ennek folytatásaként kétéves középfokú tanfolyamot is szerveztek,) a központi könyvtár tevékenységi körét ki kellett terjeszteni a város egész hatalmas határára; létre kellett hozni a fiókhálózatot, át kellett térni a korszerű katalogizálásra, pedig a feldolgozás egyébként sem bírta

² KŐSZEGFALVI Ferenc: *A vásárhelyi közkönyvtár és társadalmi háttere 1944–1952-ben.* = Könyvtáros 1988. 2. sz.

követni az állománynak az átmeneti kor okozta hullámszását. (Még 1956-ban sem tudták például pontosan, hogy tulajdonképpen mekkora állománnyal rendelkeznek.)

Az indulás két legsúlyosabb gondja azonban, mint jeleztük, a megfelelő helyiség (épület), és szakképzett vezető hiánya volt. A problémát a köztisztviselői álló Bodrogi János, (1891–1967) a könyvtár régi dolgozója a *Könyvtáros* című folyóirat 1953. júniusi számában is elpanaszolta. Mint írta „nem végezhetünk megfelelő munkát, mivel nincs felelős könyvtárvezetőnk. Az induláskor ideiglenesen megbízott elvtársnőt egy hónap elteltével áthelyezték Makóra járási könyvtárosnak és mindmáig nincs utódja.” A megyei könyvtár négy hónapig működött (vagy állt?) vezető nélkül; az intézményt megalapításától irányító instruktor, Papp Margit ugyanis, aki naponta járt át Szegedről, 1953. február elején megbetegedett, utódát, Vastagh Józsefet pedig csak június elsejével helyezték ide Zalaegerszegről, megbízott vezetőnek. Kinevezett, felelős vezetője csak 1953. október elsejétől lett a könyvtárnak Jelencsik Sándor (1926–1999) személyében. (Vastaghot nemsokára, 1954. december 15-én át is helyezték Szegedre, a járási tanács népművelési csoportvezetője lett.) Sajnos Jelencsik sem maradt sokáig tisztségében, őt – négy (Kirschner szerint három) másik munkatárssal együtt –, 1956-os politikai szerepvállalása miatt mozdították el, dobták ki 1957-ben. (Hogy aztán közmegelegedésre töltse be 24 évig a pápai Jókai Mór Városi Könyvtár igazgatói tisztségét.) A könyvtárvezetői (1962-től igazgatói) pozíció végül is Kirschner Márton (1912–1983) személyével stabilizálódott, aki 1955. január 15-től 17 évig igazgatta az intézményt, (1955. febr. 1-től 1957-ig a helyettes, Jelencsik Sándor segítségével. 1958-tól 1969-ig egyébként Tóthpál József, ezt követően Hajdu Géza volt a vezető-, ill. igazgatóhelyettes.) Kirschner a könyvtár Szegedre helyezésével egyidőben vonult nyugdíjba.³

Az egykori, egyszemélyes városi könyvtárban Jelencsik Sándor még ötdmá-gával dolgozott, ami a szűkös térhez sok, de a feladatokhoz természetesen kevés volt. Egyik levelében olvashatjuk:

„Amikor én a megyei könyvtárhoz kerültem, az a Lenin utcai Prónai-házban volt. Az előttem már ott lévő munkatársak a következők voltak: Vastagh József megbízott vezető, Bodrogi János és Lázár Jenőné olvasószolgálatos könyvtárosok, Barna Lajosné adminisztrátor. Amikor odakerültem, minden nagyon zilált állapotban volt, az irattártól elkezdve a könyvvállományig és a hálózatig. Nagyon belecseppentem a rendteremtés munkájába. Nem a múlt volt a fontos, hanem a jövő.”⁴

1955-ben már nyolc dolgozóról tudunk, az 1956-ot követő kényszerű kicserélődés után, (ekkor öt munkatársat büntettek meg, az összlétszám több mint

³ Papp Margitról, Vastagh Józsefről l. Gerő Gyula 2002. aug. 21-én kelt levelét (a szerző birtokában) Jelencsik Sándorról Varga Béla írt nekrológot a Pápai Hírlap 1999. jún. 29-i számában. Kirschner-ről: Csongrád Megyei Hírlap vásárhelyi kiadása (továbbiakban CsMH) 1983. márc. 12. 5.

⁴ Jelencsik Sándor 1981. nov. 11-én kelt levele a szerző birtokában.

felét, a forradalomban való szerepvállalás miatt!⁵) 1959-ben 14-en voltak. A hatvanas években egyenletesen emelkedett a létszám, 1972-ben már 23, döntő többségében közép- és felsőfokú végzettségű munkatárs dolgozott az intézményben.

A könyvtár égető helyiséggondjai akkor oldódtak meg, illetve kezdtek enyhülni, amikor 1954 végén egy, az eddiginél nagyobb, ugyancsak államosított családi házat utaltak ki nekik a Sztálin (Andrássy) utca 44. számot. A fennállása óta nyolcadik, megyei könyvtárként második otthonát, ahol a mai jogutód Németh László Könyvtár is működik, 1955 január elején foglalta el, a jókora nagygazdaház utcai frontját, a pince és a padlás kivételével, 12 kisebb-nagyobb helyiséget. Az összes, 598 négyzetméteres alapterületnek alig több mint fele, 321, volt hasznos, a többi technikai, folyosó, mosdó, pince, tüzelőraktár, stb. Örömük azért sem volt zavartalan, mert a 12 helyiségből csak 9 volt azonnal használható, (egy olvasóterem, két iroda, két kölcsönző helyiség, két forgalmi-, egy belső és egy letéti raktár), a többi csak átalakítással. Ezenkívül a telek udvari részét a lovas kocsis szállító vállalat, a Belsped használta, az istállótól és a trágyadombtól csak egy alacsony kőfal választotta el a könyvtárat. A telken még egy szükséglakás is volt, a pincében cementet tárolt egy vállalat, a padláson (ez volt még a perzsavásár legszelídebb tájéka,) gyógynövényt szárított a földműves-szövetkezet, ezenkívül, de legalábbis 1956-ban itt volt a Kopáncsi Állami Gazdaság raktára is. (Érdekes, hogy amikor 1971-ben (!) az istállót, trágyadombot öröklő Városgazdálkodási Vállalat ellen, illetve a búz és a legyek miatt, nyilván sokadszorra, panaszt tett a könyvtár, a kivizsgáló tisztiorvos kijelentette: „az istállók nincsenek a könyvtár közelében, a trágyatárolás sem az épület közelében történik”.) A helyzet csak lassan javult, a padlást és a pincét a hatvanas években megkapta a könyvtár, a pincében 1967-ben ki is alakítottak egy raktárt; de a trágyafronton a helyzet időszakunk végéig lényegében változatlan maradt. Ha felszerelési tárgyokban, bútorokban hiány mutatkozott is, új otthonukban legalább már különválaszthatták térben és időben a gyermekek számára való könyvtári szolgáltatást, igaz egyelőre csak kölcsönzést.

Bár a gyűjtemény állománya az alapítást követő hét év alatt megduplázódott, (az 1953-as kb. 30 ezerről 1959-re 62 ezer kötetre emelkedett),⁷ a növekedés nem nevezhető igazán egészségesnek. A sok fől számolt magán-kölcsönkönyvtári, olvasóköri, kaszinói és más kisgyűjteményből „államosított” vegyes színvonalú ajándék mellett a kiadók és a Népművelési Minisztérium is mázsaszám küldte – ugyancsak ajándékként, a kortárs szovjet, kínai, bolgár, cseh „demokratikus” irodalom hitvány papírra nyomott, gyöngye kötésű termékeit, amelyek persze tartalmilag sem voltak mindig időtállóknak nevezhetők. A hiányt tehát, amit a háborús

⁵ VÖRÖS Géza: '56 a Csongrád Megyei Könyvtárban. = Vásárhely és Vidéke 1991. okt. 24, 25.

⁶ A Csongrád Megyei Könyvtár évszámmal jelzett vegyes iratai I. 1953–69 (a továbbiakban CSMKVI) I. 1955, 1971. A Németh László Városi Könyvtár helyismereti gyűjteményében (a továbbiakban NLK. Hgy.)

⁷ CSMKVI I.

évek, meg az azt követő időszak hozott létre, – ugyanazokat a könyveket például hol „zsidó”-ként, hol „polgári”-ként üldözve, irtva⁸ –, a hiányt sokszorosán pótolta az ötvenes évek eleji lázas gyarapodás, ez a gyarapodás azonban az állomány rendkívüli fölhígulását jelentette. A gyűjtemény anyagának viharos hullámzása csak az ötvenes évek végére csillapodott; 1955-ben kezdték meg a helyzet tisztázását, a megmaradt régi és a rárakodott új állományrész minden darabjának újrafeldolgozását.

1955-ben már volt olvasói és ifjúsági szak- és betűrendes katalógus. A szolgálati, olvasótermi és raktári katalógusok (az Országos Széchényi Könyvtár és a Békés Megyei Könyvtár segítségével) ezt követően épültek. Az állományfölmérést szorgalmazták a járáásokban, községekben, népkönyvtárakban is, (már amikor kijutottak) – és a jelentések időbeni beadását. A jelentés ez idő tájt szinte mitikus fogalomná nőtt, a valóságtól szinte teljesen elszakadt abszolutizált mutató lett, a minőségi munka mércéjévé vált. Állandóan mérték, számolták az olvasók számát, a könyvek számát, önmagukhoz, egymáshoz, a bázishoz viszonyítva, az előadások számát, a munkaverseny, az (1955-ben indított József Attila) olvasómozgalom állását, – mutatókat, statisztikákat gyártottak, hogy tovább jelenthessenek fölfelé. Ha nem tették íziben, jött a dörgedelem a megyei népművelési osztálytól „fegyelmi felelősség terhe mellett”, hiszen a megyei tanács végrehajtó bizottsága például még azt is elrendelte (még 1956-ban is), hogy hány fővel kell emelni az olvasók számát, az olvasómozgalom résztvevőinek számát. Fontos kötelessége volt a könyvtárnak, a könyvtárosnak a különböző évfordulókra indított munkaversenyekben való részvétel, sőt a mezőgazdaság szocialista átszervezésének könyvtári eszközökkel való segítése, amelyeket az 1954-ben alakított versenybizottság értékelt. És akkor még nem is szóltunk az időszakunk végéig élő különböző akciókról, a könyvhéten kívül az őszi megyei könyvhetek, a mezőgazdasági könyvhónap, a műszaki könyvnapok, a politikai könyvhetek is igényelték a könyvtáros aktív közreműködését.

Persze dolgoztak is, nem is keveset. Az időszak eredményei között kell elkönyvelni, hogy 1953-ban megkezdték állományuk fölmérését, a tabáni városrészben megnyitották az első fiókkönyvtárat. Ebben az évben már 24 újság járt a könyvtárba. 1954-ben tíz önálló községi könyvtárat szerveztek függetlenített könyvtárossal, helyi könyvtárügyi tanácsot alakítottak az ügy társadalmi támogatására, (ami 1961-ben Könyvbarát Mozgalomként éledt újra), nagyszerű irodalmi esteket, előadásokat rendeztek. (Például februárban Tolsztoj *Golgotájáról*, szeptemberben Rideg Sándor, Tamási Áron estjét.) 1955 novemberében a Kálvin-tér 1 sz. alatt megindították a helyileg is különvált gyermek- és ifjúsági szolgálatot. Ebben az évben már Újvároson és Tarjánban is volt fiókkönyvtár. Először rendezték meg 1955-ben a Csongrád Megyei Ünnepi Hetek nevű rendezvénysorozatot, amelyből a könyvtár is jelentős részt vállalt, szabadakadémia címmel tíz előadásból álló ismeretterjesztő sorozatot indítva. A mozgalmas esztendő eredményei közé tartozik az is, hogy a tanyai népkönyvtárak támogatása érdekében ősszel Megyei

⁸ Bejegyzések a könyvtár régi leltárkönyveiben. NLK. Hgy.

Könyvgyűjtő Hónapot szerveztek, s hogy versenyhíradójukat továbbfejlesztve megindították rendszeresnek szánt időszaki, módszertani tájékoztatójukat *Csongrád Megyei Népkönyvtáros* címmel. (A következő 1958 decemberében, már a mai, *Csongrád Megyei Könyvtáros* címen.) Erősítették a városi könyvtári tevékenységet, 1956-ban megkezdték a rendszeres olvasótermi és referens szolgálatot és a könyvtárközi kölcsönzést, az olvasóteremben már 64 újságot használhattak az olvasók.⁹

Október 23. után azonnal megalakították az intézmény forradalmi bizottságát, amely átvette a könyvtár irányítását, biztosította zavartalan működését. Kivonták a forgalomból az orosz, szovjet írók könyveit és az ideológiai munkákat. Könyvégetés, mint a megye néhány községében, Csanyteleken, Nagyéren, – nálunk nem történt. A forradalom után, mint korábban említettük, öt könyvtárost büntettek elbocsátással, több évbe telt, míg új, szakképzett munkatársakkal tudták őket pótolni.¹⁰ Hogy 1957-ben mégsem esett vissza a forgalom, (csak az ideológiai művek tekintetében), ez annak köszönhető, hogy elkezdtek kölcsönözni a korábban tiltott könyveket. Valamilyen felfoghatatlan, torz elképzelés szerint ugyanis az ötvenes években nem volt szabad olvasók kezébe adni más írók mellett például Németh László, Kassák Lajos, Molnár Ferenc több művét, Kosztolányi *Néróját*, de az *Aranysárkányt*, a *Pacsirtát* sem, meg olyan világirodalmi rangú szerzőket, mint Maugham, Knight, Remarque. Vásárhelyen 1957-ben 7%-kal több olvasó 19%-kal több könyvet kölcsönzött, mint az előző évben. Élesen rávilágított mindez a központi könyvkiadás, könyvellátás, állományépítés korábbi torz gyakorlatára, hibáira. A könyvtárosok által helyesnek elfogadott 25% ideológiai és ismeretterjesztő, (ezen belül 10% ideológiai, politikai, 10% mezőgazdasági és 5% egyéb ismeretterjesztő), 75% szépirodalmi (és ifjúsági) mű helyett a központi könyvellátás 40–60%-ban produkálta a könyveket, a termés majdnem felében ideológiai, politikai munkákat adva ki, sokszor idejémtúlt, használhatatlan szakkönyveket. Értékes irodalom, olvasmány helyett elöntötték a könyvtárakat olyan halhatatlan opusokkal, mint az *Ötezres fejjönők tapasztalatai*.¹¹ Az is megtörtént, hogy például, a Vörös Partizán tszcs népkönyvtárát (bőséges példányszámban) megajándékozták a legfrissebb haltenyészteszi szakkönyvekkel, noha még a környéken sem volt semmilyen víz.¹² 1957–58-tól igyekeztek mindezt helyrehozni, kölcsönözték, kiadták az addig tiltott munkákat, olykor, átesve a ló másik oldalára, ponyvákat is piacra dobva, (*Tarzan* stb.) régi bestsellereket is kölcsönözve.¹³ 1958-ban (talán okulva a történetekből) a könyvtár könyvbeszer-

⁹ CSMKVI I. 1953, 54, 56.

¹⁰ Mint az 5. sz.

¹¹ CSMKVI I. 1957, 58.

¹² VASTAGH József: *Könyvtáraink feladatairól*. = Viharsarok 1953. nov. 17. 1.

¹³ Ezzel olykor magukra is vonták a megyei ítések méltó haragját: CsMH 1958. febr. 20. a „Métely” című cikk keményen megróttá a megyei könyvtárat, mivel az a polcán tartotta, olvasók kezébe kerülhetett SZEDERKÉNYI Anna: *Az asszony meg a fészek* című „bűnös” regénye, amely a szovjet embe-
reket ellenséges színben tüntette föl.

zési keretét is fölemelték, ebben az évben az előzőnél 40%-kal nagyobb összegből, 230 ezer forintból vásárolhatott az intézmény. Intenzívebb munkájukra utal, hogy ebben az évben kinyomtatták színműtári katalógusukat, kölcsönözni kezdték az egyszerű módszerekkel való ismeretterjesztés kiváló eszközét, a dia-filmeket. A megyei könyvtárhálózat ugyancsak ebben az évben kidolgozott hároméves fejlesztési terve – ez a következő időszak egyenletesebb fejlődése felé mutató dokumentum – tervbe vette a községi, tanyai könyvtárak erősítését, az olvasók számának gyarapítását, az ifjúság és a nemzetiségek kiemelt ellátását, a könyvtárosok továbbképzését, a referens szolgálat erősítését a városi könyvtárakban, a bibliobusz munkába állítását.¹⁴

A mennyiségi fejlődés bővületében 1959–1967

Az ötvenes évek végén, a hatvanas évek elején fontos események, eredmények jelezték, hogy a Csongrád Megyei Könyvtár fejlődésének új szakaszába lépett. 1959. január 1-jén a hatalmas határu városban lépett munkába az ország első művelődési autója, 1960. november 21-én fölavatták az átalakított, szabadpolcos rendszerrel működő kölcsönző-olvasóteret, 1960. január 2-án működni kezdett a könyvkötő részleg, 1961 végén megkapták a második bibliobuszt.

Kárász József író (1914–1996), aki 1958-tól 1967-ig volt a könyvtár olvasószolgálatának csoportvezetője, ezt követően a helyismereti gyűjtemény megalapítója, e sorok írójának 1984-ben így beszélt ezekről az évekről: (Az időszak arculatát pontosan jellemző, történéseit hitelesen összegző emlékezőt célszerűnek láttuk hosszabban idézni.)

„A mennyiségi fejlődés korszaka volt, amelyet egyértelmű optimizmussal szemléltünk, őszinte hittel, odaadóan tettük a dolgunkat. Amikor beléptem, 1958-ban, ketten alkottuk a csoportot, egy kolleganővel. A könyvtár tucatnyi munkatársa körülbelül hatvanezres állományt gondozott, a központi könyvtárban valamivel több mint két-ezer olvasót láttunk el. A többi könyvtári egységgel együtt 1959-ben 5340 olvasónak adtunk könyvet, a városi lakosság 11%-ának. Fiókkönyvtárunk, letéti helyünk is volt ugyanis ebben az időben vagy harminc. 1958 decemberében az országban elsőként Csongrád megye kapott művelődési autót, melynek működése sokat javított a legelzártabb külterületi lakosság ellátásán. Az autónak körülbelül annyi olvasója volt az első évben, mint központi könyvtárunknak. Kilenc év múlva, amikor átadtam a csoportot, már három egész és két részmunkaidős kollega dolgozott itt, a ránk bízott állomány majd 110 ezer kötetre rúgott. Az olvasók számát a központi könyvtárban még 1966-ban sikerült a bűvös háromezere emelni, a letéti helyek használóival együtt 1967-ben több mint kilencezren voltak. A kötetforgalom a kilenc esztendő alatt az évi 170 ezerről 230 ezerre nőtt. Olvasótermünk kínálata 1967-ben 4 ezer kötet kézikönyv és több mint kétszáz féle lap, folyóirat volt.

Legfontosabb feladatunk, aminek jegyében mindennapi teendőinket végeztük – az Olvasó Nép szemléletnek megfelelően, gondolom éppúgy, mint a többi megyei könyvtárban – az olvasók számának gyarapítása, akár munkaversenyben is, az érté-

¹⁴ CsMH 1958. okt.23. 4.

kes irodalom, meg az ismeretterjesztő művek [de különösen az ideológiai, politikai művek. K.F.] forgalmának föllendítése, – a legnagyobb munka pedig, amelyben olvasószolgálatos korban részt vehettem, a szabadpolcos kölcsönzés bevezetése volt. Az irodalmi estek, író-olvasó találkozók szervezése is főleg abból a szempontból volt fontos, hogy általuk újabb olvasókat nyerhettünk meg. Természetesen a legfontosabb irodalmi alkotóműhelyek – folyóiratok, kiadók –, a legjelesebb alkotók bemutatása is célunk volt. Így rendeztük meg a hatvanas évek elején, majd a derekán sorban az Új Írás, Kortárs, Tiszatáj, a Magvető, a Szépirodalmi Kiadó estjét, s hívtuk meg egy-egy találkozóra Jankovich Ferencet, Károlyi Amyt, Simon Istvánt, Szabó Pált, Vas Istvánt, Veres Pétert, Weöres Sándort, Zelk Zoltánt. Könyvújdonságainkról annotált ajánló jegyzékeket sokszorosítottunk. A forgalmat más, „fondorlatos” eszközökkel is próbáltuk növelni. Megindítottuk az „Olvasson nyáron is” mozgalmat, megjutalmaztuk a legjobb nyári olvasót, az ezredik és a kétezredik olvasónkat.

Forgalmunk növekedése már 1960-ban fölvetette kölcsönzési rendszerünk korszerűsítésének igényét. Kis létszámú csoportunk a gyarapodó számú olvasók növekvő igényeit a zárt raktárból egyre nehezkesebben, fáradságosabban tudta kielégíteni; megérett a helyzet a szabadpolcos kölcsönzési rendszer bevezetésére. Átnéztük a téma irodalmát, meglátogattunk néhány pesti és vidéki könyvtárat – hisz 1959 végére már 33 helyen tértek át a nyílt polcra –, szakvéleményt kértünk az Országos Könyvtárügyi Tanács könyvtárépítési csoportjától, Sallai Pista bácsi személyesen is megisztelt bennünket látogatásával. Nem könyvtári célra épült öreg épületünkben falak áthelyezésével már előbb kialakítottunk két nagyobb, összesen 98 négyzetméteres termet, így a tapasztalatok, tanácsok összegyűjtése után, mint a kérdésben legérdekeltebb, nekiláttam elkészíteni a szabadpolcos berendezés és az új munkaszervezet kialakításának tervét. A 70 és 28 négyzetméteres termek egyikébe a kölcsönzőpultot és az ismeretterjesztő munkák szabadpolcos állományának, a másikba a válogatásra szánt szépirodalmi műveknek az állványait helyeztük el ülőszármolyokkal együtt. A 255 folyóméter polcra 2770 kötet ismeretterjesztő és 7500 kötet szépirodalmi művet raktunk ki. Az előtér egyik sarkát pulttal elkerítve ruhatárrá alakítottuk át, a ruhatár használatát szép szóval, meggyőzéssel kötelezővé tettük. Az új rendszer „premierje” 1960. november 21-én volt, és 1961 első negyedévében máris százhatvanal több olvasót számlálhattunk, mint 1960 hasonló időszakában. 1967-ben tovább tökéletesítettük az új kölcsönzés feltételeit, a duplájára növelt alapterületű kölcsönzötér és olvasóterem akkor nyerte el mai formáját.”¹⁵

Az FA 60-67-es rendszámú IFA furgon, a művelődési autó dia- és keskenyfilmvetítő készülékkel, magnetofonnal, és 600 kötetes könyvtárral jött Vásárhelyre, teljes felszereléssel együtt közel százezer forint értéket képviselt. Azonnal teljes intenzitással látott munkához, negyedév alatt (1959. I–III.) nyolcezer kilométert tett meg, kölcsönzött, vetített, ötféle anyagból húsz helyen rendezett kiállítást. (Hírek a Szovjetunióból, Az Ermitázs kincsei, stb.) Félév alatt 52-szer vetített filmet 5400 fő előtt, háromnegyedév alatt már 32 állomást látogattak rendszeresen, s az első évben, 1959-ben, a 33 állomáson 2083 olvasónak 9940 kötetet kölcsönöztek. A vetítések száma 140 volt, a filmeket 8154 néző látta.¹⁶ Az első autót 1962-ig használták, ekkor átadták az állami könyvterjesztőnek, helyette folyamatosan kapott új kocsikat Csongrád megye. A második 1962-ben

¹⁵ KŐSZEGFALVI Ferenc: *Hűség és szolgálat. Beszélgetés a 70 éves Kárász Józseffel.* = Könyvtáros (a továbbiakban Kt.) 1984. 5. 257–261.

¹⁶ CSMH 1959. ápr. 7. 4., szept. 6. 6., 1960. ápr. 17. 5.

kezdett dolgozni, 1963-ban már öt művelődési autó működött a megyében, 60 állomáson 3646 olvasónak 35 057 kötetet kölcsönözve, 496 játék-, és 360 ismeretterjesztő filmet vetítve, 30 ismeretterjesztő előadást tartva. A kocsik üzemeltetési-, majd tulajdonjogát később átadták a járási tanácsoknak, illetve a művelődési otthonoknak, decentralizálták működésüket, Vásárhelyen kettő, s volt amikor már csak egy maradt.

A művelődési autók működtetését illetően elejétől fogva törekedtek a könyvtári és a népművelő tevékenység közelítésére, igyekeztek az előadások, kiállítások, filmvetítések számát szaporítani.¹⁷

Ebben az időben, 1960-tól sajnos rosszra fordult az 1955-ben önálló helyet kapott gyermek- és ifjúsági gyűjtemény sorsa. (Mint a népmesékben: „Hol volt, hol nem volt...”) 1960-ban kiköltöztették Kálvin-téri otthonából, ezt követően lehetetlenebbnél lehetetlenebb helyekre száműzték (1960-tól 1965-ig az Ifjúsági Házba, ezután két évig az Úttörőház egy szobácskájába.) A megyei könyvtár igazgatója föltárva a helyzetet, folyamatosan írta a kérelmeket a különböző fórumokhoz, segítséget, a helyzet javítását kérve, – hiába. (Az ifjúsági könyvtár méltó elhelyezését tartotta a megyei könyvtár egyik legfontosabb megoldandó problémájának Mónus Imre, a győri megyei könyvtár igazgatóhelyettese is, aki 1964. februárjában, a minisztérium megbízásából fölmerítette a Csongrád Megyei Könyvtár állapotát.)¹⁸ 1967-ben azután a megye és a város szégyenére, a gyermekkönyvtár működése végleg (legalábbis a megyei könyvtár vásárhelyi éveinek végéig) megszűnt, a 4500 kötet könyv, a másfél ezer diafilm-tekerics a központi könyvtár pincéjébe került, az ezer gyermekolvasó saját könyvtár nélkül maradt. Ez annál sajnálatosabb, mert a kisgyűjtemény alig több mint évtizednyi működő periódusában már igényt ébresztett a rendszeres olvasásra, nyomorúságos körülményei ellenére tiszteletreméltó eredményeket produkált. 1963-ban már például, amikor az Ifjúsági Ház egyetlen szobájában nyomorgott, s a 17 négyzetméteres helyiségben volt a kölcsönzés, az olvasóterem, itt folytak a diavetítések, nos, itt, ebben az évben 839 olvasónak 27 822 kötetet kölcsönzött.¹⁹

A megyei könyvtárban 1959-től egyre újabb tények utalnak, – a nehéz körülmények ellenére –, az intézmény tevékenysége spektrumának bővülésére. Ebben az évben a megye lakosságának 9,4, Vásárhelyen 11%-a volt olvasó. A látogatók, olvasók ebben az évben már helytörténeti, színműtári, diafilm katalógusból is tájékozódhattak, a 14 szakképzett könyvtáros összesen 16 katalógust gondozott, nyolc raktárukban 1123 méter rögzített fapalc (1958-ban 898 méter) tárolta az állományt. A diafilmek előző évben elkezdett kölcsönzése rendkívüli mértékben fölfutott, 1959-ben már 4158 tekercest vettek ki az olvasók, vetítőt is kölcsönöztek. Újraindult a József Attila olvasómozgalom. Ugyanebben az évben indult a Go-

¹⁷ Kirschner Márton igazgató beszámolója a művelődési autók könyvtárosainak Hódmezővásárhelyen tartott országos értekezletén. CSMKVI II. 1963–72, 1966.

¹⁸ CSMKVI II. 1964.

¹⁹ A gyermekkönyvtár története. Rövid, szöveges áttekintés az 1984-es könyvtári kiállítás anyagából. NLK Hgy.

gol olvasómozgalom, a következő évben az új szovjet irodalom megismertetését célzó akciósorozat, 1961-ben a könyvtárak társadalmi bázisát erősíteni hivatott Könyvbarát mozgalmat kezdeményezték, 1962-ben a Kállai Éva nőolvasó-mozgalom, 1963-ban a nyári olvasómozgalom kezdődött. (A ma már kissé naivnak, didaktikusnak tűnő akciók során – a voluntarista kultúrpolitikának megfelelően – a könyvtárosok által szervezett olvasók a kötelezően megadott művek ismeretéből számoltak be, versenyszerűen, s a végén olvasó, de a könyvtáros is oklevelet, vándorzászlót, könyvjutalmat kaphatott.)

1960–61-ben a községi könyvtárak tanácsi kezelésbe kerültek. A 42 falusi kisgyűjtemény ettől kezdve önállóan szerzeményezett, lazult a függősége a megyei könyvtártól, amely – s ez is jelentős munka volt –, az önállósulás előtt valamennyi gyűjtemény állományát átnézte, kiegészítette, hogy, amennyire lehet, értékes állománnyal kezdjék önálló életüket. (A megye lakosságának 1960-ban 9,9%-a volt beiratkozott olvasó.)

A több mint ötezer olvasó mellett olvasótermüknek 10 636 látogatója volt, akik 109 újság közül válogathattak. Még 1958 decemberében megjelent a versenyhíradóból kinőtt módszertani tájékoztató, a *Csongrád Megyei Könyvtáros*, amit rendszeressé kívántak tenni.²⁰

A helyismereti munka kezdete a megyei könyvtárban ugyancsak időszakunkra tehető. „A megye területén megjelent, továbbá a megyére vonatkozó kiadványokat” 1955-től gyűjtötték módszeresen, ezt a tevékenységet 1964-től már jogszabály, miniszteri utasítás alapján végezték. A gyűjtés alapján aztán a 60-as évek közepétől megindult a főtárás és a szolgáltatás is. A kialakuló megyei helyismereti gyűjtemény legértékesebb része a vásárhelyi anyag volt, mivel az 1880-ban alapított, s 1907-ben megnyitott hódmezővásárhelyi közkönyvtárban már az első kezelőnek, Székely Jánosnak (1882–1945) különös gondja volt a helyi szerzők műveire, a városról szóló könyvekre. Hasonlóan dolgozott Bodrogi János, a kőművesből lett munkáskönyvtáros, a megyeivé lett városi könyvtár egykori őre, a megyei könyvtár első olvasószolgálatosa, aki pusztán város-, és könyvszeretetből féltékenyen vigyázta, gyarapította a helyi irodalmát. Áldásos működésüknek köszönhetően mintegy ezer-ezeröttszáz kötet helyi vonatkozású könyv, és körülbelül 300 kötet 1945 előtti helyi lap, folyóirat maradt a megyei könyvtárra. A gyűjteményt Jani bácsi helyileg külön is őrizte, helyben volt szabad kiválasztottnak, kutatóknak használni, s csak 1960-ban olvasztották be a belsőraktári anyagba, látens módon, csak katalógusban maradt elkülönítve. Az 1964-es miniszteri utasítás nyomán megeléknült a gyűjtőmunka, 1965. július 1-től pedig beindult a napi sajtófigyelés. A munkatársak egymás közt felosztva figyelték a hazai napilapokat, folyóiratokat, és kicédelázták a megyei vonatkozású információkat. Az addig szétszórt és kissé gazdátlan gyűjtő, tájékoztató tevékenységnek azután 1967 novemberétől Kárász József személyében végre a legrátermettebb ember lett az egyszemélyi felelőse, aki nemcsak jó ismerője, gyűjtője volt a vásárhelyi, vagy

²⁰ CSMKVII. 1959, 1960, 1961, 1962, 1963, illetve a *Csongrád Megyei Könyvtáros* (továbbiakban CsMK) bekötött évfolyamai az NLK Hgy-ben.

innen elszármazott alkotók szellemi termékeinek, a vásárhelyi kiadványoknak, hanem saját munkáival is gyarapította azokat. (1969–70-ben a vásárhelyi sajtó első repertóriumait, 1970–74-ben a megyei sajtóbibliográfiát készítette el.)²¹

1967-ben történt a könyvtár épületének általános felújítása is. Időszakunknak a szabadpolcra való áttérés melletti legjelentősebb eseménye, amely egybeesett a megyei könyvtár fennállásának 15. évfordulójával, s amely nagymértékben javította a könyvtárosok munkakörülményeit, – hosszú időre otthonos, vonzó könyvtárképet alakított ki az olvasók, látogatók számára. Az 1960-as átalakítás nem szüntette meg az intézmény helyiséggondjait, ezeknek ha nem is megszüntetése, de legalább további enyhítése, elsősorban az olvasószolgálat területének bővítése és korszerűsítése az évek során egyre sürgetőbbé vált. Erre a célra a megyei tanácstól 450 ezer forintot kaptak, a minisztérium ezt 50 ezer forinttal toldotta meg a felszerelés pótlása céljából. A négy hónapig, februártól júniusig tartó felújítási munkálatok nyomán egységes olvasószolgálati tér alakult ki, az alapterület 115 négyzetméterről közel 240 négyzetméterre növekedett. Így a könyvkiválasztó térben 12 ezer kötetnyi könyv, az olvasótérben 3 ezer kötetnyi könyv és 280 újság, folyóirat elhelyezésére nyílt lehetőség. A cserépkályhák által fűtött olvasószolgálati teret Vékony Sándor kerámiáival, népművészeti tárgyakkal, és vásárhelyi festők képeivel tették klubszerűvé, otthonossá. Az épület alatt húzódó pincében 150 négyzetméter alapterületű, 60 ezer kötetet befogadó, szellőztethető raktárhelyiséget alakítottak ki.

Noha a felújítás eredményeként nyert alapterület (a város 53 ezres lakosságához képest) még mindig elmaradt a korszerű könyvtári normáktól, de saját szintjéhez, korábbi állapotához képest nagy előrelépés volt a megyei könyvtár számára.²²

Bár a 60-as években tovább sorjáztak eredményeik; a tanyai iskolák könyvtáraiból közművelődési könyvtárakat szerveznek (1962), saját kezelésbe kapják az épületüket (1963), a megyei nagy könyvtárainak részvételével könyvtárközi bizottság alakul (1964), megindítják a mezőgazdasági és műszaki szaktájékoztatót (1964), megvetik az alapját a zenei gyűjteménynek (1965),²³ mégis a megyei könyvtár egész, korai 15 éves fejlődését viszonylagosként lehet jellemezni, összefoglalni. Relatívnak kell tekintenünk, hisz 1952. december 21-én a nulláról indultak. Nem volt sem megfelelő épület, sem berendezés, sem személyzet, de egészséges állomány sem. Ami értékük volt, az az archív vásárhelyi hírlaptár mellett a régi vásárhelyi könyvtár anyagának egy része, Espersit János könyvtárának maradványaival. (A gyanakvó és túlbuzgó könyvtárvezetés mégis éppen ettől akart megszabadulni, lépten-nyomon hangoztatván, hogy a sok „ócska, használhatatlan” könyv elveszi a raktárakban a helyet az új anyagtól.)²⁴ A másik

²¹ L. 15. sz. és KÖSZEGFALVI Ferenc: *Bodrogi János.* = Kt. 1977. 12. 747–749.

²² CSMKVI II. 1967, CsMH. 1967. ápr. 25. 3.

²³ CSMKVI I.–II. 1962–1965.

²⁴ KÖSZEGFALVI Ferenc – BORUS Gábor: *Espersit János és könyvei.* Makó, 2000. /A Makói Múzeum Füzetei 93./

egyszerű ok, amiért viszonylagosnak kell tekintenünk a megyei könyvtár fejlődését, s ami Mónus Imre már említett 1964-es vizsgálati jelentésében is szerepel, az, hogy – megyei intézmény léteire nem a megyeszékhelyen működött. Csongrád megye székhelyét 1962. január elsejével Hódmezővásárhelyről Szegedre helyezték, ami együtt járt a megyei intézmények, szervezetek, vállalatok, közületek Szegedre költözésével. A megye könyvtárát azonban valamilyen okból Vásárhelyen hagyták, talán azért is, mivel tevékenységének kétharmad részét a város számára, kvázi városi könyvtárként végezte. Nos, ha ezt tudta is róla a város, nem támogatta ennek megfelelően. Szerencsétlen „öszvér” intézmény tehát 1962-től kényszerpályára került, hiszen megyeiként városi volt, a városiak közt pedig szintén idegen, mert megyei. A kettős arculat, a városi könyvtárra telepedett megyei szervezet, a „hivatalnok könyvtár” így szükségképpen gátja lett az igazi fejlődésnek. Bizonyítja ezt például, hogy az épületük tűzveszélyes padlását, nedves pincéjét, ezeket a harmadrendű objektumokat is csak 1963-ban kapták kezelésükbe, noha évek óta kérték, hogy szűnjön meg végre pincében, padláson idegen vállalatoknak a könyvtár működését zavaró, zajos, szennyező tevékenysége.

A könyvtárosok és technikai munkatársak lelkiismeretes munkája tehát kevés volt az igazi továbblépéshez. Ha az egykori egyszemélyes kölcsönkönyvtár messze is volt már, talán éppen olyan messze voltak még a korszerű könyvtári normáktól is.

Parkolópályán 1968–1972

„Könyvtárunk a [vele szemben támasztott] követelményeknek jelenlegi adottságai mellett nem tud kielégítően megfelelni” – szögezte le Kirschner Márton igazgató 1971. szeptember 27-én a megyei és a városi tanácshoz intézett beadványában, majd így folytatja:

„Egy, több, mint száz éve épült nagygazda házban helyezték el 1954-ben. Először rendkívül mostoha körülmények között, a szomszéd vállalatokkal folytatott állandó **perlekedések** között dolgozott. Azóta igen sokat fejlődött. Szűkre szabott keretek között ugyan, de rendeződött az épület sorsa, a szolgáltató-feldolgozó tevékenység szervezetté vált, magas színvonalra emelkedett, az olvasótábor megnőtt, s állandóan nő, a könyvvállomány igen sokat gazdagodott. Ám a fejlődési lehetőségek ki is merültek, és ma már a zsúfoltság, a helyhiány, a korszerűtlenség jelei a dominálóak.”

A beadvány szerint a tárgyi adottságok közül egyedül az 1967-ben kialakított kellemes, nyugodt hangulatú olvasótér a megfelelő, a pinceraktár nem váltotta be a hozzá fűzött reményeket.

„Ez a hely – állapítja meg a dokumentum – a mai könyvvállomány elhelyezésére is kicsi, nehezen szellőztethető, nedves, dohos. Az 1967-ben – az akkori lehetőségeknek megfelelő szükségmegoldásként létrehozott pinceraktárt az ár- és belvizes esztendők, az agresszív magas talajvíz úgy megrongálta, hogy alkalmatlanná vált könyvek további, hosszabb ideig való tárolására.” [Ide kívánczok annak megjegyzése, hogy e pince

ma, 2002-ben is könyveket tárol, szükségből a Németh László Könyvtár kölcsönzői tápraktára.]

„A jelenlegi elhelyezés – szögezi le Kirschner igazgató – nem tartható fenn huzamosabb ideig sem a terület nagysága, sem a könyvállomány állagmegóvása, sem a munkahely- és szociális ellátottság szempontjából. A pincében, ahol a könyvállomány nagyobb részét tároljuk, a könyvek átszívósodnak, helyel-közzel penészednek. A munkahelyek zsúfoltak, sötétek, szociális létesítmény nincs. A könyvállomány növekszik, hely alig van; ha itt nem találunk elhelyezési lehetőséget, bérleményekben kell elraktározni a könyveket. A szolgáltatások körét hely hiányában nem tudjuk bővíteni.”

A meggyőző érvelésű dokumentum példákat is említ; más, dunántúli és alföldi megyei könyvtárak néhány fontos (1970-es) adatát veti össze a vásárhelyi intézmény azonos mutatóival. A különbség, mint láthatjuk, meglehetősen szembeötlő:²⁵

Könyvtár neve	Alapterület négyzetméter	Munkatársak száma	Könyvbeszerzési keret (megyei) Ft
Békéscsaba	1058	24	137 003,-
Eger	1286	41	345 821,-
Hódmezővásárhely	789	21	85 000,-
Kaposvár	2575	46	520 000,-

Megerősítik e fönti beadvány igazát egy másik korabeli dokumentum, a Csongrád megye közművelődési könyvtárhálózata 1971 márciusában íródott továbbfejlesztési tervjavaslatának adatai (norma alatti állomány, beszerzési keret, alapterület, polc folyóméter, könyvtáros létszám). A stagnálás már 1968-tól évente növekvő mértékben kimutatható, ám, – sajátos módon –, ugyanakkor megfigyelhető a majd két évtizedes gyakorlat hatása, eredménye is, egyfajta kulturális nagyüzem alakulása. Az összkép tehát ellentétes vonásokból áll össze. 1968-ban például, amikor hanglemez katalógusuk már több mint félezer lemezt írt le, arra is volt erő, hogy a könyvtár bekapcsolódjék az országos sajtófigyelés ún. veszprémi akciójába, ahol 12 megyei könyvtár 150 periodikum retrospektív föltárását vállalta a fel-szabadulás 25. évfordulójára. Mindemellett azonban már csökken beszerzési keretük. Ez ebben az évben, az emelkedő könyvárak mellett, az évközben kapott pótkerettel együtt is mindössze 188 800,- Ft volt. A következő évben, amellet, hogy megkapták végre a kötetzet részére a Perfecta gyorsvágógépet, megkezdték a nemzetiségi irodalom beszerzését, megjelentették a Tornyai-bibliográfiát, látogatóik száma közel járt a százezerhez (83 090), – e részleges eredmények mellett kedvezőbb lehetőségek, illetve nyugdíjazás miatt néhány hónapon belül négy diplomás munkatárs hagyta el a könyvtárat, két csoport fél évre vezető

²⁵ A Csongrád Megyei Könyvtár helyzete és fejlesztési problémái, CSMKVI II. 1971.

nélkül maradt. Bérelt helyének fölmondása miatt meg kellett szüntetni a susáni fiókkönyvtárat.²⁶

1970-ben az országot ért elemi csapások, gazdasági nehézségek is súlyosbították közvetve az intézmény helyzetét (árvíz, belvíz, meggondolatlan beruházások, túlköltekezés stb.), amit a rutinos, intenzív munka sem tudott ellensúlyozni. Szeptember elsejétől áttértek a mindennapos kölcsönzésre (hat napon 10-től 19 óráig!), folyt a műszaki, mezőgazdasági szaktájékoztató, a könyvtárközi kölcsönzés útján kért 176 kötet mellett 600-t küldött a könyvtár, a nagyüzemi földolgozó munka tízezernyi könyvet dolgozott föl, csoportképzéses szakkatalógust épített, szervezték az olvasómozgalmakat (Olvasó ifjúságért, Játék és vallomás, Csillag a homlokukon), a *Csongrád Megyei Könyvtárosnak* ebben az évben három száma jelent meg, ám mindemellett az éves könyvbeszerzési keret már 23%-kal kisebb, mint 1969-ben, póthitelt nem kaptak. Hiába vásárolnak kevesebb könyvet, a raktárak (a fejlesztés hiánya miatt) mégis szűkösek, a 128 ezer kötetnyi állományhoz előírt 3200 folyóméter polc helyett mindössze 1500 méternyivel rendelkeztek. A negatív tényezők hatása 1971-ben csak erősödött. A fentebb említett országos gazdasági nehézségek, megszorítások fokozottabban éreztették hatásukat. A könyvtár beszerzési kerete – az intézmény főnállása óta először – az év közepére kimerült, augusztusban már mindössze tízezer forintjuk volt könyvvásárlásra, pedig a könyvtárak 1969 óta mintegy 20%-kal emelkedtek. Emelték a fiókkönyvtárak helyiségeinek bérleti díjait is. Romlott a munkahelyi légkör, az igazgató feszült viszonyba került az év elején a könyvtárhoz helyezett Vörös Mihály igazgatóhelyettessel. (Vörös Mihályt, az annak idején Német Lászlót Vásárhelyre hívó ismert helyi kultúrpolitikus (1913–2000) a megyei könyvtár áthelyezésének küszöbén a városi könyvtár megszervezésének előkészítése céljából helyezték ide.)²⁷

1972-ben, ebben az UNESCO által a Könyv Évének nyilvánított esztendőben a 136 ezres állományú, 9500 olvasóval rendelkező intézmény az eddigiekhez hasonlóan, örökölt terheit cipelve próbált jó eredményeket elérni, ez évi tevékenysége is ellentmondásos. Az 1967-es 36-tal szemben például 1972-ben már csak 23 külterületi kölcsönzőhely működött, az egy lakosra jutó könyvvásárlás összege az 1969-es 8,88 forintról, a négy-öt forintos országos átlag mellett, 2,65 forintra zuhant.²⁸

A Csongrád Megyei Könyvtár ilyen körülmények között, ilyen állapotban érte meg a régen esedékes átszervezést, Szegedre való áthelyezését. Csongrád megye tanácsa 1972. december 15-én tartott ülésén megerősítette a megyei végrehajtó bizottságnak a könyvtár áthelyezését illető állásfoglalását, határozatot hozott az egységes megyei tanácsi közművelődési könyvtári szervezet létrehozásáról. E határozat értelmében a hódmezővásárhelyi városi könyvtár megyei hálózati központi szerepköre 1973. január 1-jei hatállyal megszűnt, a megyei tanács felhívta

²⁶ CSMKVI II. 1971.

²⁷ CSMKVI II. 1970, 1971.

²⁸ CSMKVI II. 1971, 1972.

a vásárhelyi városi tanács elnökét, hogy a városi könyvtár megszervezésével gondoskodják a folyamatos könyvtári szolgáltatásról. A megyei könyvtári feladatokat ellátó rész – egyelőre – a Szegedi Járási Könyvtárral olvadt össze Csongrád Megyei Könyvtár néven, a volt vásárhelyi intézmény 16 dolgozója pedig, Vörös Mihály városi igazgatóval együtt, hivatalosan 1973. január 10-én kérte és kapta meg kinevezését a Hódmezővásárhelyi Városi Könyvtárhoz.²⁹

Az 1952. december 21-én alapított intézmény életében véget ért tehát egy korszak. Főnállásának első két, vásárhelyi évtizedében – elsősorban munkatársai szorgalmának, odaadó munkájának köszönhetően, s főleg az 1960-as években –, sok mindent tett, sok mindent elért, de a kívánalmakhoz, normatívákhoz, meg a hasonló intézményekhez képest, elsősorban nehéz körülményei miatt, – nem eléget.

FERENC KÖSZEGFALVI

Les années de Hódmezővásárhely de la Bibliothèque du Département Csongrád

Après l'année 1948, également à Hódmezővásárhely, les institutions de la culture bourgeoise ont été supprimées. On a fermé six librairies (après l'inauguration d'une librairie d'état), les cinq imprimeries fonctionnant ont été nationalisées. Les petites collections, servant d'arrière-plan à la bibliothèque municipale, ont été liquidées, les quelques 50 cercles de lecture de la ville supprimés, d'abord un tri a été opéré dans les fonds des deux bibliothèques privées, encore en fonction, puis au début de l'année 1951, les livres ont été confisqués et envoyés au pilon.

La Bibliothèque Municipale n'a pas été supprimée, mais en 1952 (puisque Hódmezővásárhely à l'époque était le chef-lieu du département Csongrád) elle a été obligée de remplir les fonctions du centre du réseau de bibliothèques publiques du département, en voie de formation. A ce nouveau rôle la petite bibliothèque civile, fonctionnant avec une seule personne, était pratiquement incompétente. Faute de placement convenable (elle était installée dans un villa confisqué), faute de personnel à formation bibliothécaire et de directeur connaissant le métier; avec des fonds d'abord renversés, plus tard gonflés de manière insaine par les changements politiques survenus, la nouvelle institution devait non seulement, mais tout d'abord se renouveler.

En même temps, il fallait reconstruire le réseau départemental, trouver du personnel et assurer sa formation, étendre l'activité de la bibliothèque dans le département entier, organiser un réseau de filial, et adopter le système moderne d'enregistrement. La situation s'est normalisée seulement vers la fin des années 1950, en 1954 la bibliothèque a reçu un bâtiment plus étendu (de nouveau une ancienne maison de famille, l'actuelle Bibliothèque László Németh), qui plus tard, aux années 1960, en résultat d'un développement quantitatif des fonds, et des reconstructions et transformations continues a été rendu presque entièrement convenable aux tâches de l'institution. Le nombre des fonds ainsi que celui des lecteurs augmentaient, les services assurés se développaient.

En 1962, le chef-lieu du département est devenu Szeged, dès alors la distance relative du centre et le double rôle de l'institution (bibliothèque municipale et départementale) a de plus en plus empêché le développement continu.

Le problème ne s'est résolu qu'en 1972 par le changement de statut, où la Bibliothèque Somogyi de Szeged a reçu les fonctions de bibliothèque départementale.

²⁹ A jegyzőkönyvi kivonat a CSMKVI II-ben, valamint CSMK 1973. 1–4. számában, BEZERÉDY István cikkéből.

POGÁNY GYÖRGY

**A „Budapest” Irodalmi, Művészeti és Tudományos Intézet
története és kiadványai 1945–1949***

Az 1945-ös év a magyar könyvkiadás szervezetében alapvető változások kezdetét jelentette. Budapest ostromakor egyes régi, jelentős vállalatok szinte teljesen megsemmisültek: a Franklin épülete bombatalálatot kapott; súlyos károk érték a Révait is. Más kiadókat – elsősorban jobboldali orientációjú, illetve német érdekeltségi körbe tartozó vállalatokat (pl. Stádium – Pallas) – a politikai változások sodortak el. Az intézményi károk azonban elhanyagolhatónak tűntek a személyi tragédiák mellett, a II. világháborúban és a deportálások következtében mintegy 300 könyves személy – kiadó, lektor, könyvkereskedő – vesztette életét.

A magyar könyvkiadás mindezek ellenére hamar megkezdte intézményeinek újjáépítését. Budán még folytak a harcok, amikor a pesti oldalon 1945. február 5-én megtartotta első taggyűlését a Magyar Könyvkiadók és Könyvkereskedők Országos Egyesülete, július 12-én pedig megnyílt a könyvnap – igaz, sokáig kérdéses volt, hogy megrendezik-e. Hogy sor került rá, bizonyítja: a magyar könyvszakma kilépett a bénultságból.

A szervezeti és a történelmi, politikai változásokból (igazoló eljárások, selejtezések) adódó gondok mellett a papírhiány és a követhetetlen mértékű infláció volt 1945-ben az egyik legnagyobb problémája a könyvkiadásnak és -kereskedelemnek. Mindenesetre a megmaradt régi vállalatok működni kezdtek és mellettük újak is alakultak. Az új kiadók egy részének a szakirodalomban meghonosodott gyűjtőneve „közületi kiadó”. A magánvállalatokkal szemben ezek az intézmények valamely közület alapításában kezdték működésüket. Fenntartójuk lehetett párt, társadalmi szervezet vagy éppen egy adott település közössége. Hét közületi kiadó alakult: az MKP még 1944-ben hozta létre a Szikra Kiadót, a szociáldemokraták a Népszava alapítói voltak, a Magyar Parasztszövetség kiadója a Misztótfalusi Közművelődési Szövetkezet lett. A Magyar Nemzeti Parasztpárt a Sarló Könyvkiadót tartotta fenn, a szakszervezetek a Szakszervezeti Tanács Könyv- és Lapterjesztő Osztályát működtették. Hasonló szervezeti felépítésű volt a Magyar–Szovjet Művelődési Társaság Könyvkiadói Osztálya is. A hetedik kiadót

* Ezúton is köszönöm a Bárczy István Alapítványnak a tanulmány elkészítéséhez nyújtott támogatását.

a főváros alapította, ez volt a „Budapest” Irodalmi, Művészeti és Tudományos Intézet.¹

A kiadó alapítása tehát a közületi kiadók létrehozásának sorába illik, célját és rendeltetését illetően azonban fontos különbségek figyelhetők meg. Míg az előző hat kiadó a fenntartó és alapító szervezet politikai, művelődéspolitikai céljainak szolgálatában állt, a „Budapest” esetében ezek a célok nem, illetve áttételesen jelentkeztek: a főváros kulturális életét kellett szolgálni a kiadónak. Az egyetlen kívánalom, amelyet a főváros vezetői a kiadótól elvártak, az volt, hogy a „demokratikus átalakulás” segítője legyen kiadványaival. Nyilvánvaló, hogy ez a meglehetősen parttalan és nehezen meghatározható követelmény időnként lehetőséget adott arra, hogy pártszempontok vezette bírálatok érék működését. Mindenesetre úgy tűnik, addig, amíg az ország politikai életében a demokratikus erőknak megvolt a mozgásterük, ezt be lehetett tartani, de 1947 végétől, 1948 elejétől kezdve a kiadó könyvei között is megjelentek az aktuális politikai célok szolgálatában álló agitációs füzetek, kötetek.

Még egy kiegészítést szükséges tenni a fentiekkel kapcsolatban. A népi irodalom gyakorlatilag teljes hiánya – csupán néhány kötet jelent meg a „népi” íróktól, illetve az ezzel az ideológiával rokonítható szerzőktől – nyilvánvalóan tudatos döntés következménye volt. Adatszerűen jelenleg nem bizonyítható, de megkockáztatható az állítás, miszerint a kiadó és a főváros vezetői a magyar irodalmi és szellemi örökség – és jelen – másik vonulatához érezték közelebb magukat; ahhoz, amelyet jobb szó hiányában nevezünk „urbánus”-nak. Természetesen nem szabad megfeledkezni arról, hogy egy település által alapított kulturális intézmény elsősorban az ott élők problémáival óhajt foglalkozni – a „Budapest” kiadványai is elsősorban a fővárosi olvasóközönség várható érdeklődésére voltak tekintettel. A kiadó egyik célja a budapesti vonatkozású szépirodalom kiadása volt. „Pesti regény – a fogalom művészi értelmében – nincs. De lesz.” – írta

¹ A könyvkultúra 1945-ös helyzetéről összefoglalóan: VARGA Sándor: *A magyar könyvkiadás és könyvkereskedelem 1945–1957*. Bp. 1985.; KÓKAY György: *A könyvkereskedelem Magyarországon*. Bp. 1997.; KÖVES József: *A könyvnapok ötven éve*. In: *Könyvnap, könyvhét, ünnepi könyvhét*. Ötven esztendő 1929–1979. Szerk. FÜLÖP Géza. Bp. 1979. 7–88.; a selejtezésekről: Z. KARVALICS László: *Könyvbegyűjtés és bezúzás 1946-ban*. = Magyar Könyvszemle 1993. 4. sz. 404–418.; CSÁK Zsófia: *Betiltott könyvek 1945 nyarán*. = Vasi Szemle 1992. 4. sz. 558–574.; VOIT Krisztina: *Adalékok Z. Karvalics László könyvbegyűjtés és bezúzás 1946-ban című tanulmányához*. = Magyar Könyvszemle 1994. 3. sz. 345–347.; TÓTH Ágnes: *A könyveknek is megvan a maguk sorsa*. A fasiszta, szovjetellenes és antidemokratikus könyvek, sajtótermékek összegyűjtése Magyarországon 1945–1947. = Bács-Kiskun megye múltjából 1994. 124–150.; az ideiglenes kormány 530/1945. sz. rendelete alapján 1945–1946-ban kiadott négy selejtezési jegyzék új kiadása: *A fasiszta, szovjetellenes, antidemokratikus sajtótermékek jegyzéke*. H. é. n. Stoker. Debrecen, Kentaur ny.; az 1945-ös igazolásokról és a Stádium megszüntetéséről: POGÁNY György: *A Stádium Sajtóvállalat Rt. története és kiadványai 1921–1944*. = Magyar Könyvszemle 1986. 1. sz. 39–52.; a Magyar Élet Kiadóról, Püski Sándor igazolási ügyéről legújabban: PÜSKI Sándor: *Könyves sors – magyar sors*. Bp. 2002. 119–124.; a Misztótfalusi Közművelődési Szövetkezetről: HARTYÁNYI István: *Egy könyvkiadó emlékei*. Bp. 1994.

Gergely Sándor egyik cikkében.² A szépirodalmi és ismeretterjesztő, a népművelést szolgáló művek kiadása mellett fontos feladata volt a közigazgatási, statisztikai munkák megjelentetése, olyan szakkönyveké, amelyek a városigazgatáshoz szükséges ismereteket tartalmazták. A „Budapest” könyvei tehát nem fedték le a korabeli irodalmi és szellemi élet egészét, ugyanakkor – a főváros helyzetéből adódóan – olyan köteteket is megjelentettek, amelyek kiadása országos hatáskörű tudományos intézmény feladata lett volna.

A főváros könyvkiadásának vázlatos története 1945-ig

A főváros által alapított könyvkiadó nem volt előzmények nélküli, pontosabban a sok évtizedes gyakorlat magasabb szintű, szervezettebb keretek között történő folytatásának tekinthető. A főváros (részben különféle intézményein keresztül) már az egyesítést követően jelentetett meg könyveket – a hivatalos kiadványokon túl –, illetve támogatott különféle csoportokat, szerzőket, mozgalmakat. Az 1873-at követő évtizedek fővárosi kiadói gyakorlatát vizsgálva három kategóriát állíthatunk fel: 1, közigazgatási, várospolitikai művek kiadása, 2, Budapest múltjára vonatkozó szakkönyvek, monográfiák, források megjelentetése, 3, egyedi kötetek közreadása, intézmények, személyek támogatása.

A közigazgatási, várospolitikai művek, időszaki kiadványok megjelentetése a főváros könyvkiadásának állandó jellemzője. Kiemelkedő ezek közül egy folyóirat – a *Városi Szemle* – megindítása. Bárczy István ösztönzésére indult 1908-ban, 1948-ig jelent meg, célja a modern önkormányzati tevékenység elméleti és gyakorlati eredményeinek megismertetése, a városi élet legkülönfélébb gazdasági, szociológiai, kulturális jelenségeinek szemlézése volt. A *Városi Szemle* mellett nagy jelentőségre tett szert a közigazgatási munkában a „Statisztikai Közlemények” című könyvsorozat. Elnevezésének megfelelően elsősorban statisztikai vonatkozású tanulmányok jelentek meg benne, de a társadalomtudományok egyéb ágaiba tartozó munkák is helyet kaptak a vállalkozásban. 1870-től 1944-ig 98 kötete jutott el az érdeklődőkhöz, az egyes kötetek azonban több (rendszerint négy) füzetből álltak, így az 1944-ig terjedő több mint hét évtizedben közel 400 tanulmány látott napvilágot a sorozatban.

A Budapest múltjára vonatkozó szakkönyvek, monográfiák, források megjelentetése szintén nagy múltra visszatekintő része a főváros kiadói tevékenységének. Előzményei még az egyesítés előtti korra nyúlnak vissza, az akkor még önálló Pest városa 1870-ben bízta meg Salamon Ferencet a város történetének megírásával. Megbízását az egyesített főváros 1876-ban kibővítette, immár Budapest történetének feldolgozására kérték fel. Salamon három kötetel elkészült, ezek 1878–1885 között meg is jelentek, az egész vállalkozás azonban a szerző halála miatt befejezetlen maradt. Nevezetes évfordulók szintén alkalmat adtak történelmi munkák kiadására. 1886-an tették közzé Károlyi Árpád tollából a *Buda*

² Budapest (I.) 1945. 3. sz. 136.

és *Pest visszavívása 1686-ban* címűt; a kötetet Wellmann Imre átdolgozásában 1936-ban ismét kiadta a főváros.

A századforduló idejére nyilvánvalóvá vált, hogy előzetes résztanulmányok, forrásközlések nélkül nem lehet elkészíteni a főváros múltját ismertető szintézist; e nagy célt szolgálták az ekkortól megjelenő okmánytárak, forráskiadványok. Ezeknek tekintélyes részét Gárdonyi Albert főlevéltáros adta közre (*A főváros egyesítésére vonatkozó okmányok gyűjteménye*, 1913; *Ötven esztendő Budapest székesfőváros történetéből 1873–1923*, 1925; *Budapest történetének okleveles emlékei*, 1936). 1932-ben új sorozat indult a főváros támogatásával: „Tanulmányok Budapest múltjából.” 1943-ig 10 kötete jelent meg a gyűjteményes vállalkozásnak. Részben ezzel párhuzamosan, részben pedig az előbbi alsorozataként látott napvilágot a „Budapest székesfőváros várostörténeti monográfiái” 1930–1944 között megjelenő 15 kötete. Ezek között olyan jelentős mű is megjelent, mint pl. Horváth Henrik *Zsigmond király és kora* című munkája 1937-ben. Értékes tanulmánygyűjtemény volt a Némethy Károly szerkesztésében 1938-ban kiadott kötet: *A pest-budai árvíz 1838-ban*. A gazdagon illusztrált könyv tanulmányai a tragikus árvíz történetét, illetve a pusztulást követő újjáépítést mutatták be.

A sokasodó források és résztanulmányok megjelentetése után 1942-ben indult meg a „Budapest története” elnevezésű új vállalkozás, azonban mindössze az első kötet 1. és 2. része (*Budapest az ókorban*), valamint 3. kötete (*Budapest a török korban*) látott napvilágot 1944-ig.

A főváros kiadói tevékenységének harmadik területe egyedi kiadványok megjelentetése, különféle intézmények, személyek támogatása volt. Jelentős vállalkozás volt 1923-ban Petőfi *Összes verseinek* kiadása a költő születésének 100. évfordulójára. Nem kritikai edíció volt, de a közreadó Ferenczi Zoltán az első kiadások és a kéziratok alapján javított szöveget tett közzé, így bizonyos filológiai jelentőségre tett szert. Kazinczy töredékes útleírásának megjelentetése 1929-ben *Pestre* címmel természetesen kapcsolódott Budapesthez. Ballagi Aladár kötete, a *Buda és Pest a világirodalomban 1473–1711* is a főváros publikálásában került az olvasóközönséghez 1925-ben. Létezett bizonyos együttműködés a Magyar Bibliophil Társaság és a főváros között, a Társaság 1925-ös kiállítási katalógusa, *A magyar szépliteratura virágoskertje* Budapest költségén jelent meg; Hoffmann Edith *Régi magyar bibliofilmek* című monográfiájából pedig 40 példányt rendelt a város. Budapest mecénási tevékenységének legjelentősebb bizonyítéka a főváros által alapított Ferencz József koronázási jubileumi díj volt.

Az önálló könyvkiadó alapításához vezető folyamatnak még egy elemét kell megemlíteni. A főváros a XX. század elejétől korszerű nyomdával rendelkezett. Már 1874-től volt kisebb üzem a hivatali nyomtatványok előállítására, ennek fokozatos fejlesztéséből alakult ki 1899-ben a Székesfővárosi Házi Nyomda, amely a két világháború közötti korszakban az egyik legjobban felszerelt, korszerű nyomda volt a fővárosban. (Nem véletlenül juttatták később az Akadémiai Kiadó-nak, hiszen a legigényesebb szakkönyvek előállítására alkalmas gépekkel és szakképzett személyzettel rendelkezett.) Ez jelentette azt a bázist, amely lehetővé tette az önálló könyvkiadást. Ugyanakkor nem minden, a főváros kiadásában megie-

lenő könyv került ki a Székesfővárosi Házi Nyomdából. 1945 előtt és után is előfordult, hogy másik műhely állította elő a főváros, illetve a kiadó egy-egy könyvét. Feltehetően a nyomda más kötelezettségei akadályozták meg ezt a kézenfekvő és természetes megoldást, az üzemnek a könyvek, folyóiratok előállítására ugyanis csak egyik feladata volt, itt készültek a főváros különböző nyomtatványai – úrlapok, hivatalos rendeletek, hivatali segédletek stb. –, így valószínűsíthető, hogy a torlódó sürgős munkák miatt kellett más műhellyel dolgoztatni.³

A „Budapest” megalapítása

A kiadó alapításához vezető út részletei nem ismertek, közvetetten Lestyán Sándor és Zakariás G. Sándor tekinthető kezdeményezőjének. 1945. május 21-én beadvánnyal fordultak a főváros vezetőihez, ebben Budapest közművelődésének fejlesztésére vonatkozó elképzeléseiket fejtették ki. Többek között javasolták, hogy a főváros indítson egy, a város életével foglalkozó művelődéstörténeti folyóiratot. Mindketten jól ismerték Budapest múltját, Lestyán mint művelődéstörténeti kötetek szerzője sokszor írt a településről, Zakariás G. Sándor pedig fővárosi tisztviselőként a műemlékekkel foglalkozott. A javaslatot Vas Zoltán polgármester elfogadta és 1945. augusztus 10-én adta ki 223.178/1945-XI. sz. rendeletét az új folyóirat, a *Budapest* megalapításáról.⁴

A folyóirat alapítását követően Vas Zoltán új rendeletet bocsátott ki. 1945. szeptember 28-án látott napvilágot a 23.952/1945-I. számú, amely a „Budapest” Irodalmi, Művészeti és Tudományos Intézet szervezéséről intézkedik.⁵ A rendelet indoklásában azt fejtegetette: szükséges, hogy a székesfőváros kiadványai, lapjai, egyéb nyomtatványai a jövőben mind a kiadás, mind a terjesztés szempontjából egységes szervezet irányítása alá kerüljenek. A kiadó mint önálló vagyongazdálkodó intézmény kezdte meg működését, igazgatásában átmenetileg – a törvényhatósági bizottság közgyűlésének jóváhagyásáig – a székesfőváros kisüzemeire „vonatkozó üzemi szabályzat rendelkezéseit kell megfelelően alkalmazni.” A polgármester intézkedett a „Budapest” irányításáról, eszerint azt a „polgármesteri XI. (városgazdasági, idegenforgalmi és közművelődési) ügyosztály valamint a kul-

³ Budapest könyvkiadói tevékenységét vázlatosan áttekinti: GYALMOS János: *Bevezetés. Budapest története megírásának előzményei*. In: *Budapest története I.* Szerk. GEREVICH László. Bp. 1973. 9–15.; a nyomdáról: *Nyomdászatunk ötszáz esztendeje*. Szerk. NOVÁK László. Bp. 1940. 124.; az Akadémiai Kiadó és az Akadémiai Nyomda megalapításáról: SZÁNTÓ György Tibor: *Fejezetek az akadémiai könyv- és folyóiratkiadás történetéből*. Bp. 1983. 62.; az irodalompartólásról: ERDEI Györgyi: *Fejezetek a Bárczy-korszak történetéhez*. Bp. 1991.; a Magyar Bibliophil Társaságról: POGÁNY György: *A Magyar Bibliophil Társaság története*. In: *Írás és könyv*. A Magyar Bibliophil Társaság Évkönyve 1. Bp. 1987. 126.

⁴ A Budapest repertórium. Gépirat az Országos Széchényi Könyvtárban. Bevezető.

⁵ Fővárosi Közlöny (a továbbiakban FK), 1945. 64. sz. 671.; Fővárosi Levéltár XXI. 508/a. 23.952/1945-I.PN.

túrpolitikai titkárság vezetője útján gyakorolom.” Az alapító rendelet 7. §-a nyomtatékosította:

„A székesfőváros valamennyi hivatala, intézménye és üzeme, a ‚Budapest’ Irodalmi, Művészeti és Tudományos Intézet megalakulásától kezdődően, bármely könyvet, folyóiratot, közlőnyt stb. kizárólag az Intézet útján jelentethet meg.”

Az érdekelt XI. ügyosztály vezetője ekkor Goda Gábor író volt, aki 1989-ben megjelentetett visszaemlékezéseiben így foglalja össze röviden a kiadó alapítását:

„Ebben az időben megalapítottuk a Budapest Irodalmi Intézetet is. Létrehozásával olyan intézetre gondoltunk, amelynek szervezeti lehetőségei folytán fokozatosan kiépíthetjük a magyar könyvkiadás egyik központi intézményét, olyan időben, amikor még számos magánkönyvkiadó is működött az országban. Igazgatója a kitűnő novellista és színikritikus Vázsonyi Endre lett, aki közismert volt nagy műveltségéről és remek humoráról.”⁶

Vázsonyi, az igazgató mellett Hegedűs Géza lett a kiadó irodalmi vezetője, lektora. A következő napokban, hetekben folytatódott a különböző vezetők kinevezése. Adminisztratív vezetői (főtisztviselői) megbízást kapott Lóránth László, az eladási vezető és főkönyvelő Kertész Sándor lett.⁷ November 17-én nevezték ki Lovászy Mártont a nyomda, Vida Gézát a könyvkereskedés és -terjesztés vezetőjévé. Ekkor kapta megbízását Kovács György főtisztviselő valamint Horváth Jánosné, Rác Edit, Polgár Éva, Bródy Anna, Nádasi Károlyné és Karsai Valéria mint kereskedelmi alkalmazott.⁸ A kiadó kezdetben a Bajcsy-Zsilinszky Endre út 28. szám alatt működött, a lakáshivatal helyiségében, később a Városházán, a Bárczy István u. 5. szám alatt. A könyvesbolt is a Belvárosban kapott helyett: Kígyó u. 5.

Goda Gábor fentebb idézett állításának némileg ellentmond a polgármester két októberben kelt rendelete. Október 9-én jelent meg a 224.321/1945-XI. számú⁹, amely felhívja az ügyosztályok, hivatalok vezetőit, hogy fontosabb közérdekű rendeletek előkészítése esetén utasítsa a jogszabály előadóját: vegye fel a kapcsolatot a kiadóval, ugyanis az intézet feladatköre „közérdekű rendeleteknek a nagyközönség részére magyarázó füzetek (kommentárok) alakjában való kiadása is.” Az utasítás szólt a kifizetendő honoráriumról:

„Az esetleg szükségesnek látszó magyarázó kiadvány elkészítéséért, amennyiben azt az ügyosztály, hivatal stb. maga szerkeszti meg, az előadó az Intézet részéről az általam megállapítandó különdíjazásban részesül.”

Október 16-án 26.256/1945-I. számú rendeletében pedig arról döntött, hogy a

⁶ GODA Gábor: *Szülőföldem, Budapest*. Bp. 1989. 83.

⁷ FK 1945. 64. sz. 672.

⁸ Uo. 1945. 75. sz. 732.

⁹ Uo. 1945. 67. sz. 687.

„Fővárosi Közlöny szerkesztősége és kiadóhivatala ügykörét a polgm. I. (elnöki) ügyosztály ügyköréből a „Budapest” Irodalmi, Művészeti és Tudományos Intézet ügykörébe (polgármesteri XI. ügyosztály felülvizsgálata alatt) utalom.”¹⁰

E két rendelet alapján elsősorban a főváros hivatalos kiadványainak közreadása volt a kiadó feladata, azok a nagyobb szabású célok, amelyeket Goda vázolt, csak később kerültek előtérbe. A polgármesteri rendelet egyébként némi vihart kavart. A *Fővárosi Közlöny* – a főváros hivatalos lapja – kiadójaként korábban a közgyűlés szerepelt. Többen vitatták, miért került kiadása az intézethez. Vázsonyi igazgatónak jelentést kellett készíteni az ügyről¹¹, ennek ellenére néhány hónappal később visszaállt a korábbi helyzet, a *Közlöny* kiadójaként Budapest Székesfőváros Közönsége szerepelt.¹²

A „Budapest” munkatársi létszámáról 1948-ból rendelkezünk adatokkal. Ekkor 24 alkalmazottja volt a kiadónak¹³, kevesebb, mint a vele nagyjából egy időben alapított közületi vállalatoknak. A Szikra 209 főt foglalkoztatott – igaz, 60 vidéki boltja is volt –, a Népszavánál 54-en dolgoztak, a Magyar–Szovjet Művelődési Társaság könyvkiadói ügyeit 32 fő végezte. Az alkalmazottak besorolása, illetménye azonos volt a főváros egyéb üzemében foglalkoztatott megfelelő besorolt és végzettségű személyekével. Maga a kiadó a székesfőváros kisüzemeire vonatkozó jogszabályok alapján működött, az első időkben ideiglenes jelleggel, mert a közgyűlés csak 1946. július 3-án hagyta jóvá az érvényes működési szabályzatot.¹⁴

Az intézet rendeltetését a végleges szabályzat már tágabban határozta meg a polgármesteri alapító rendeletnél:

„Minden, a polgármester megbízásából szerkesztett tudományos, művészeti, szakirodalmi és egyéb nyomdai mű (könyv, folyóirat, közlöny, tankönyv, népművelési kiadvány stb.), valamint az intézet szerkesztésében, bizományában vagy megbízásából megjelenő nyomdamerkek kiadása, értékesítése és terjesztése és általában a lap- és könyvkiadással kapcsolatos mindennemű tevékenység folytatása és jogügylet kötése. Továbbá könyv és egyéb művészeti alkotásokkal való kereskedés fenntartása és bizományi árusítás. Végül hangversenyek, előadások és kiállítások rendezése.”

Az intézet tulajdonosa Budapest székesfőváros közönsége. A szabályzat 11. §-a a kiadó igazgatási szerveit sorolta fel: a törvényhatósági bizottság közgyűlését, a polgármestert, az igazgatót és az üzemi választmányt. A törvényhatóság legfontosabb jogköre a költségvetés megállapítása volt; a polgármester gyakorolta többek között az általános felügyeletet, ellenőrizte az intézet gazdálkodását, vagyongazdálkodását, ügyvitelét és pénztárát. Az igazgató a polgármester által alkalmazott ügyvivő volt, általános rendelkezési és döntési jog illetve meg mindazokban

¹⁰ Uo. 1945. 66. sz. 682.

¹¹ Vázsonyi Endre levele 1946. I. 28., Fővárosi Levéltár, 3160. sz.

¹² FK 1946. 11. sz. 354.

¹³ VARGA S.: i. m. 129.

¹⁴ FK 1946. 27. sz. 736–741.

az ügyekben, amelyek nem tartoztak sem a közgyűlés, sem a polgármester hatáskörébe. Az üzemi választmány hat tagot számlált, négy főt a közgyűlés saját kebeléből, két személyt pedig külső szakértők közül választott. Hatáskörét a szabályzat 16. §-nak 1. pontja írta elő:

„Az üzemi választmány az üzemvitel tekintetében tanácsadó és véleménynyilvánító testület mind az igazgató, mind a polgármester, mind a törvényhatósági bizottság közgyűlése irányában.”

A grémium elnöke Lukács György, a filozófus lett.

A „Budapest” a fővárosi közgyűlés előtt

1946 nyarára tehát elfogadott, érvényes szabályzat alapján működött a kiadó. Mint láttuk, az intézet életében a törvényhatóság közgyűlésének komoly szerepe volt: ott döntöttek a képviselők a kiadó költségvetéséről. Ezek a viták, hozzászólások egyúttal arra is alkalmat adtak, hogy a képviselők általánosabb – és pártpolitikai szempontoktól nem egészen független – művelődéspolitikai elveket fejtsenek ki, illetve a kiadó működésével kapcsolatos elképzeléseiket vázolják.

A közgyűlés első alkalommal éppen az üzemi szabályzat megvitatása kapcsán foglalkozott behatóbban a kiadó addigi tevékenységével. 1946. július 3-án került erre sor.¹⁵

A vitában elsőként Kmetty János festőművész, az MKP tagja szólalt fel. A kiadó működését jónak tartotta, megalakulását üdvözölte, majd kifejtette: „biztosítva látom azt, hogy ennek minden kiadványa a dolgozók kulturális érdekeit megfelelő, demokratikus szellemben fogja kielégíteni, biztosítani látom azt, hogy kiadványaival ki fogja szorítani azt a ponyvát, amely fiatalságunkat hosszú évtizedeken keresztül megmérgezte.” Kmetty tehát elsősorban a művelődéspolitikai nevelő eszközt látta a kiadóban. Ehhez azonban jelenleg kevés a pénz – folytatta –, sokkal többet kellene kulturális célokra fordítani a főváros bevételeiből. „Nekünk minden olyan kiadványt, amely a dolgozó nép kulturális érdekeit képviseli, elsősorban szellemi, másodsorban anyagi, harmadsorban pedig gazdasági szempontból is kötelességünk támogatni.”

A következő hozzászóló Tolnai Gábor irodalomtörténész (FKGP) volt. Ő is üdvözölte a vállalkozást, leszögezve: „A főváros és fővárosunk polgármestere ismét példát ad ezzel az előterjesztéssel, olyan munkát vázol, amely tulajdonképpen nem is az ő feladata volna, hanem az államé, a kultuszminiszteré.” A kiadó működését Kmettyhez hasonló szellemben képzelte: olyan programot kell maga elé tűzni, amellyel a demokratikus Magyarország nagy nevelő szervévé fejlődhetik – fejtegette –, olyan könyveket kell kiadnia, amelyekkel „a haladás és a haladó tömegek igényeit szolgálja.” Az általánosságok után felszólalásában konkrétu-

¹⁵ Uo. 1946. 31. sz.

mokat is megjelölt. Elsősorban történeti jellegű munkák megjelentetését indítványozta, kiemelten 1848 közelgő centenáriumára. Azonban figyelmeztetett: „Nem díszes emlékkönyvekre van szükségünk, amilyenekkel a profitra dolgozó kiadó-vállalatok ügynökei a közelmúltban” ellátták az üres frázisok hallatára hazafias áldozatra is hajlandó publikumot. Ezek helyett reális történelemszemlélet tartalmazó könyvek kellene, ilyenek megírásához azonban forrásokra valamint időre van szükség. Forrásokat kell kiadni – adott programot –, jelentessük meg 48 és a reformkor okmánytárait, ezekből lehet hiteles történeti műveket írni – indítványozta. Tolnai a történeti kútfők megjelentetése mellett még két javaslatot tett; az egyik a magyar klasszikusok füzetes, olcsó kiadására vonatkozott, a másik felvetése pedig az iskolai tananyaghoz kapcsolódó, a mindennapi kérdéseket ismertető, azokat megvilágító sorozat megindítása volt.

Turóczi-Trostler József irodalomtörténész (SZDP) vitába szállt Tolnai indítványával. Óvott a források túlzott kiadásától. Mint kifejtette, éppen megújul a Magyar Tudományos Akadémia, az okmánytárak kiadása elsősorban annak lenne feladata, és ezt a kötelezettséget nem veheti át a főváros kiadója. Lehet azonban olyan célja a fővárosnak, ami vitathatatlanul az ő hatáskörébe tartozik: Budapest történetének megírása. Azt kellene végre befejezni, hiszen Salamon Ferenc óta csak csonka történeti feldolgozása van Budapestnek. Turóczi-Trostler felvetette a tankönyvek kiadását – kétségtelenül némileg önmagának ellentmondva, hiszen a tankönyvek megjelentetése sem lehetett elsődleges feladata a fővárosnak. Indítványozta viszont városi szociográfiák publikálását, mondván, ha van falusi szociográfia, akkor kell lenni városinak is. Üdvözölte viszont Tolnai javaslatát az olcsó könyvek megjelentetésére. Elsősorban magyar műveket kell kiadni, csak ezután lehet szó a világirodalom közreadásáról – hangsúlyozta.

A közgyűlésen felvetett kérdések egy része már korábban szóba került a Közigazgatási Bizottság 1946. március 11-én tartott ülésén.¹⁶ Bognár József (az FKGP frakció vezetője, 1947-től polgármester) fejtette ki álláspontját Révész Mihály (SZDP) észrevételére, aki a Budapest-történet befejezését sürgette:

„A munka befejezését én is sürgősnek tartanám, úgy tudom azonban, hogy tudományos körökben az a vélelem alakult ki, hogy a középkori rész megírásához nincs meg a megfelelő szakember. Nézetem szerint tehát inkább várjunk még egy ideig, semhogy rosszul folytassuk a munkát. Talán csak két-három évről van szó, addig esetleg feltűnhetik a megfelelő szakember. Mályusz Elemérre számítottak eddig, ő azonban politikai szempontok miatt nem folytathatja a sorozat írását.”

Tolnai Gábor is konkrét javaslatot tett 1946. május 22-én a törvényhatósági bizottság ülésén. Napirenden Szabó Ervin emlékének megörökítése szerepelt, ehhez kapcsolódva mondta a következőket:

„Úgy érzem, a közgyűlés elé terjesztett javaslaton túl akkor szolgáljuk igazán Szabó Ervin emlékét, ha új kiadásokban ismét sajtó alá bocsátjuk ma már szinte könyvritkaságszámba menő munkáit és összegyűjtjük és kiadjuk könyvalakban még meg

¹⁶ Uo. 1946. 14. sz. 433.

nem jelent írásait. Kérem a polgármester urat, egészítse ki ily értelemben az előterjesztést. Vállalja a főváros Szabó Ervin modern kiadását. Annál könnyebben teheti ezt, hiszen a „Budapest” könyvkiadó vállalat személyében kitűnően funkcionáló kiadóvállalattal rendelkezünk.”¹⁷

1947-ben több alkalommal foglalkozott a főváros a könyvkiadó különböző ügyeivel. Az üzemi választmány tagjainak díjazásáról a polgármester 1947. március 13-án terjesztett be előterjesztést. Indítványa szerint ülésenként 30 forint jelenléti díj illetné a választmány tagjait. Az előterjesztést a március 19-én megtartott közgyűlés vita nélkül elfogadta.¹⁸ Lénárt Iván (FKGP) közgyűlési tag májusban a kiadó programjáról, céljairól érdeklődött, ugyanis még nem készült el a „Budapest” terveinek részletes kidolgozása. A polgármester válaszában megállapította¹⁹: az intézet vezetősége a közeljövőben fejezi be többéves programjának elkészítését. A program főként a népművelés és a külföldi kultúrpropaganda kívánalmait veszi figyelembe, de megfelelő súlyt fektet az 1848-as év centenáriumához méltó kiadványok előállítására.

„Az intézet könyvkiadványainak kijelölésében a törvényhatósági bizottság által választott üzemi választmánynak irányadó szerepe van – folytatta – s az üzemi választmány rendszeres ülésein az összes javaslatokat részletesen tárgyalja.”

Leszögezte: az intézetnek céltudatos munkaterve van, ezt időről időre a város-gazdasági, idegenforgalmi és közművelődési bizottság megvitatja. Megígérte, hogy a programot

„Az önkormányzat szerveivel meg fogom ismertetni. Ha pedig ez a munkaterv olyan közhasznú teendők megoldását tudja nyújtani, amelyek közfeladatnak tekinthetők és mint ilyenek nem vethetők alá az üzleti vállalkozások jövedelmezőségi számításainak anélkül, hogy az elérni kívánt cél kárt ne szenvedne, kötelességemnek fogom érezni, hogy megkeressem az ilyen közfeladatok megvalósításának anyagi feltételeit.”

A polgármester által ígért részletes program azonban még egy ideig nem készült el, ezért az 1947. július 23-án megtartott rendkívüli közgyűlésen Halász Alfréd (SZDP) felszólalásában a kiadó bizonytalan helyzetéről beszélt²⁰:

„A fővárosnak van egy irodalmi intézete, a Budapest Irodalmi Intézet. Ez a probléma még mindig levegőben lebeg, hivatalosan nincs eldöntve, hogy szükség van-e rá, vagy nincsen, mi a munkakerete. Az a felfogásunk, hogy a fővárosnak szüksége van egy olyan kiadóvállalatra, amely kinyomtatná azokat a munkákat, amelyeknek elkészítésére sem magánkiadó, sem párt nem vállalkozik. A főváros fejlesztése érdekében tudniillik bizonyos speciális kiadványokra volna szükség. Ezt a vállalatot tehát bővíteni kellene. A tankönyvek készítésénél is megfelelő szerephez lehetne juttatni, úgyhogy lukratív válnék és nem volna ráfizetéses vállalat.”

¹⁷ Uo. 1946. 25. sz. 686–687.

¹⁸ Uo. 1947. 16. sz. 383., az előterjesztés szövege uo. 10. sz. 221–222.

¹⁹ Uo. melléklet az 1947. évi 27. számhoz, 13.

²⁰ Uo. 1947. 34. sz. 833.

A tankönyvek és általában a pedagógiai jellegű munkák kiadása később is szóba került. Arra is van adat, hogy a kiadó egy pedagógiai tárgyú folyóirat megjelentetéséről, kiadásáról folytatott tárgyalásokat. Matits Lajos (NPP) 1947 augusztusában éppen ebben a tárgyban terjesztett be határozati javaslatot, amelyet a közgyűlés vita nélkül fogadott el: „Utasítja a közgyűlés a polgármester urat, hívja fel a Budapest Székesfőváros Irodalmi és Művészeti Intézetet, hogy az elkövetkező évben pedagógiai tárgyú kiadványokat is adjon ki” – olvasható a határozatban.²¹

A kiadó első két évének eredményeiről a polgármester 1947. július 22-én kelt előterjesztéséből értesülhetünk.²² Az előterjesztés az intézet személyzeti létszámkeretének megállapításáról szól. Az indoklásban – amelyből kiderül, hogy a kiadó hivatalos neve időközben „Budapest Székesfőváros Irodalmi és Művészeti Intézet”-re módosult – 14 státust írt elő a kiadónál. (Emlékezzünk: 1948-ban ennél többen voltak az alkalmazottak.) A polgármesteri előterjesztés szerint az új állások szervezése 99 076 forint költséggel jár, amelyből a kormányhatóság „utólagos jóváhagyásától feltételezetten betöltendő állások után 13 024 forint kiadási többlet jelentkezik”, ám erre fedezetet nyújt az intézet várható bevételi többlete. Az előterjesztésben a polgármester megállapította:

„Az intézet alapításakor feltételezett eredmények jórészt megvalósultak: az intézmény számos olyan művet adott ki, amely feladatkörének megfelel és ezeket a megkívánt gazdaságos elvek szerint terjesztette úgy, hogy az intézet – noha forgótőkét Budapest székesfőváros közönségétől nem kapott – saját működésével mintegy 200 000 forintot kitevő alaptőkét gyűjtött.”

Az előterjesztés vitájára 1947. augusztus 8-án került sor. Tolnai Gábor (FKGP) az eddigiekben már ismertetett gondolatait vetette fel, végül üdvözölte és elfogadásra javasolta az előterjesztést, mely megszünteti „az addig bizonytalan körülmények között dolgozók kiszolgáltatott helyzetét”. A másik felszólaló, Kálmán József (SZDP) is a demokrácia egyik fontos intézményét látta a kiadóban, hozzájárulása nélkülözhetetlen Budapest új életének megteremtéséhez – vélekedett. Beszédében új szempontot is felvetett: a kiadónak be kellene kapcsolódnia a szomszéd népekkel történő kulturális csereforgalomba.

„Meg kell ismertetni a szomszédos népekkel a magyarságot, a magyarság értékeit, irodalmi, művészeti termékeit, közgazdasági és történelmi szerepét. E működésnek a kölcsönösség alapján kell történnie” – tette hozzá.

A két hozzászólás után Bodnár László tanácsnok válaszolt, lényegében elfogadva a felvetéseket, majd kérte a közgyűlést az előterjesztés jóváhagyására, ami egyhangúlag meg is történt.²³

²¹ Uo. 1947. 35. sz. 879.

²² Uo. 1947. 31. sz. 760.

²³ Uo. 1947. 36. sz. 927–929.

1947-re a kiadó helyzete megszilárdult, egyre érezhetőbben volt jelen a magyar könyvpiacra kiadványaival – végső soron ezt a tényt nyugtázta a közgyűlés. A polgármester ezután kiadott néhány rendelete is az intézmény helyzetének erősítését szolgálta. Pontosabban a kereskedelmi részlegét, hiszen – mint korábban szó volt róla – a Budapest terjesztő apparátussal, bolttal is rendelkezett. 1947. december 3-án bocsátotta ki 225.466/1947-XI. számú rendeletét a könyvrendelések központosításáról. Előírta, hogy a főváros egyes ügyosztályai, hivatalai a továbbiakban

„minden olyan magyarnyelvű könyvet, amely magyarországi könyvkiadónál szerezhető be, kizárólag a Budapest Székesfőváros Irodalmi és Művészeti Intézet könyveszerző útján vásárolhatnak meg.”

A rendeletről – amely egyébként pontosan megszabta a rendelés ügyrendjét is – tudható, hogy a kiadó időközben tagja lett a Magyar Könyvkiadók és Könyvterjesztők Egyesületének, ezáltal viszonteladónak volt tekinthető és így olcsóbban szerezhette be a szükséges kiadványokat, mintha valamely hivatal, ügyosztály rendelkezett volna. A jogszabály tartalmazta a „Budapest” új címét is, amely V., Mária Valéria u. 10. I. emelet.²⁴ Módosítására 1948. március 22-én került sor, a rendelet hatályát a 221.979/1948-XI. számú utasítás kiterjesztette a részvénytársasági formában működő fővárosi üzemekre is.²⁵

Maga az intézet is szorgalmazta könyvterjesztő részlegének fejlesztését. 1948-ban beadvánnyal fordultak a polgármesterhez, kérve: engedélyezze, hogy a főváros alkalmazottai részletre vehessenek könyvet a kiadótól. 1948. július 9-én jelent meg a 9054/1948-I. számú rendelet, amely lehetővé tette, hogy az alkalmazottak fizetéséből – természetesen hozzájárulásuk mellett – a megvásárolt könyvek árát levonják. Hogy ne legyen túl nagy teher a részletek fizetése, a havi törlesztés maximumát tíz forintban szabta meg az intézkedés.²⁶

1947-ben az ország kulturális intézményei megkezdték az előkészületeket a következő év, a forradalom és szabadságharc centenáriumának megünneplésére. A főváros és kiadója szorosan együttműködött különböző állami szervekkel és társadalmi intézményekkel az ünnepségsorozat előkészítésében.²⁷ Ezek a kapcsolatok egy ideje léteztek, a kiadó munkatársa, Kovács György például már 1946. június 2-án megjelent az Országos Népkönyvtári Tanács felállítását előkészítő bizottság ülésén.²⁸ Számított a kiadóra az Országos Szabdművelődési Tanács is. Barczán Endre főtitkár a Tanács 1947. március 12-ei ülésén jelentette be, hogy a „Budapest Könyvkiadó 10-12 kötetes könyvsorozat kiadásába kezdett a Népművelők Tudományos Társaságával együtt. Mivel a Társaság megszűnt a VKM

²⁴ Uo. 1947. 53. sz. 1188.

²⁵ Uo. 1948. 20. sz. 148–149.

²⁶ Uo. 1948. 29. sz. 212.

²⁷ *Dokumentumok a szabdművelődés történetéhez.* Összeáll. DANCS Istvánné. Bp. 1988. 556–560.

²⁸ Uo. 356–357.

félhivatalos szerve lenni, a tanácsot kérte a kiadó, adjon szerkesztőt a kiadónak.”²⁹ Barczán leveléből ismert a sorozat célja:

„A családi könyvtárak alapanyagát a Budapest Kiadóvállalat Magyar Műveltség Könyvtára című sorozatának kötetei adják, a sorozat további kötetének szerkesztését a Tanács vette gondjaiba és igyekszik a kultúra egészét felölelni keretében.”³⁰

A centenáriumi év fővárosi terveit Bechtler Péter alpolgármester 1947. április 22-én kelt levelében ismertette Mihályfi Ernő tájékoztatásügyi miniszterrel³¹. Ebben a kiadói terveket is vázolta, amelyek részint az intézet kiadásában, részint magánkiadóknál jelennének meg. Az elképzelésekben szerepelt Petőfi-monográfia, Buda-Pest életét 1848–49-ben okmánytárral bemutató népszerű történeti mű, március 15. oklevéltára, olvasmányos történeti összefoglalás a széles néprétegek számára, a szabadságharc politikai értékelése, Kossuth és Buda-Pest kapcsolatát feltáró mű, a Lánchíd építésének és történetének monográfiája, Pest és Buda 1849-es visszafoglalásának helytörténeti feldolgozása. Gazdag terv, kétségtelenül – de csak egy töredéke valósult meg. Mindenesetre e tervek ismeretében írta Ortutay Gyula miniszter 1947. november 22-én: „A Magyar Műveltség Könyvtára című sorozatban néhány kötet a negyvennyolcas eseményekkel foglalkozik majd.”³²

A fővárosi közgyűlés elé Bechtler Péter előterjesztését 1947. május 10-én juttatta el, megvitatására július 25-én került sor.³³ Az előterjesztés pontjai megegyeztek az alpolgármester fentebb ismertetett, Mihályfi Ernőhöz írt levelével. A vitában elsőként Turóczi-Trostler József (SZDP) szólalt fel. Az egész programra mondta ugyan, de a kiadási tervekre is vonatkozott megállapítása: „...túl-ságosan tág. Ez persze még nem volna baj, csakhogy annyira tágítható, hogy minden beleférhet.” A részleteket illetően leszögezte:

„...elsősorban a következőket látnám kiemelendőnek: 1. Petőfit. 2. Kossuthot. 3. az emigrációs irodalmat, amelyről beszéltem. Nincs kritikai Petőfi kiadásunk, ami szégyene a magyar irodalomtudománynak, de nemcsak ő tehet róla, hogy ez mindezeidig nem történt meg. Elsőrangú feladatunk, összefogva az országos bizottsággal, egy ilyen teljes Petőfi kiadása. [...] A másik: nincs teljes Kossuth-kiadásunk. A legfontosabb feladatunk, hogy sok sok egyéb más szempont feláldozásával és mellőzésével egy teljes, vagy megközelítően teljes, illetve olyan válogatott Kossuth-kiadásunk legyen, amelynek szövegét senki se enyhítse, ne hamisítsa meg.”

Turóczi-Trostler felszólalásának is köszönhetően a következő évben a hiányolt két mű egyébként a Budapest kiadásában megjelent, illetve elindult a Petőfi-kiadás első kötete. Tolnai Gábor (FKGP), Kmetty János (MKP), Ribény Kamilló

²⁹ Uo. 654–655.

³⁰ Uo. 567.

³¹ L. a 27. sz. jegyzetet.

³² Uo. 576–577.

³³ FK 1947. 28. sz. 721–725.

(FKGP) és Kálmán József (SZDP) inkább csak általánosságban foglalkozott a tervvel. A vitát összefoglaló és a felvetésekre válaszoló Némethy Károly, a közművelődési ügyosztály vezetője kifejtette: a kormány még nem döntött véglegesen az országos programokról, így természetesen még nem lehet eldönteni, hogy mi tartozik a főváros feladatai közé.³⁴

1947-ben azonban nemcsak méltatások és támogató hangok hallatszottak a közgyűlésen és a különböző bizottságok ülésein. A kiadó egyik kiadványa a *Budapest* című folyóirat volt, sőt – mivel valamivel előbb keletkezett – bizonyos értelemben abból nőtt ki az intézet. A folyóirat megtartotta anyagi önállóságát, tehát pénzügyileg nem függött a kiadótól. Éppen ez adott alkalmat a periodikum elleni fellépésekre. Az indok az volt, hogy exkluzív, senkit sem érdeklő cikkeket közöl és túl sokba kerül fenntartása a fővárosnak. Valójában arról volt szó, hogy a folyóirat megítélésében, céljaiban egyre markánsabbá váltak a különböző fővárosi pártok közötti eltérések. Az 1947. március 12-ei közgyűlésen, a költségvetési vitában³⁵ Földes Mihály (MKP) fejtette ki a maga, illetve pártja véleményét a főváros által kiadott, illetve támogatott folyóiratokról:

„... az e címen kiadásba helyezett összegek ellenértékét jól meg kell néznünk. Ezért teljesen fölöslegesnek, haszontalannak, sőt károsnak találom például a „Budapest” című luxuskiadvány támogatását. Én erre a lapra egy fillért sem áldoznék. A dolgozók nem olvassák, akik viszont megveszik, ebből a lapból nem sok demokratikus átnevelést kapnak, de szellemi nivót sem. Félreértések elkerülése céljából hangsúlyozom, hogy a „Budapest” című lapról és nem a „Budapest” Irodalmi Intézetről beszélek.”

Millok Sándor (SZDP) hozzászólásában követelte:

„... nagyon kérem a polgármester urat, hogy a Budapest című folyóiratot, amelyet Földes elvtársam, a munkásság és az érdekeltek sem olvasnak, szíveskedjék beszüntetni.”

Magyar Miklós (FKGP) a lap védelmére kelt, de Millok jókora demagógiával kijelentette:

„akkor, amikor a gyermekek, az öregek részére nem tudunk ebédet adni, akkor nem lehet ilyen magas összegeket egy luxuslapra kiadni. Ha ez a folyóirat szerényebb kezek között jelent volna meg, nem szűrt volna szemet senkinek.”

Kövágó József polgármester (FKGP) megpróbálta védelmébe venni a lapot: „... egy nagy világvárosnak nem árt, ha van egy nivós lapja, amely a külföld, a vidék érdeklődését is felkeltheti.” A vitához hozzászólt Katona Jenő is. Bár az FKGP tagja volt, a baloldali képviselők álláspontját fogadta el, némi módosítással: Költségvetési hitelt, kölcsönt javasolt a kiadónak és fedezetéül azt az összeget javasolta átcsoportosítani, amely a folyóirat megszüntetése után marad:

³⁴ Uo. 1947. 865–871.

³⁵ Uo. 1947. 15. sz. 354., 356., 358., 362.

„... a 250 000 forint rendelkezésre is áll, ha a Budapest című folyóiratot – a Kommunista és a Szociáldemokrata Párt igen tisztelt képviselőinek állásfoglalása után, a magam részéről is csatlakozva nézetükhöz – megszüntetjük. Bár a folyóirat csak 60 000 forinttal szerepel a költségvetésben, azonban kizártnak tartom, hogy ilyen papíron, ilyen kiállítással 200,000 forintnál kisebb összegből elő tudják állítani.”

A folyóirat fennmaradása veszélybe került. Mátrai László a *Budapest* hasábjain próbált esztétikai érvekkel hadakozni a lap érdekében, mondván: „luxusnak minősíteni csak a rosszul felfogott, ízlésellenes puritanizmus durva esztétikai és szociológiai tévedése árán lehetséges.”³⁶ Zakariás G. Sándor jelentésben kísérelte meg tisztázni a folyóirat anyagi ügyeit és javaslattal is előállt nyereségessé tételére.³⁷ Elsősorban terjesztési hiányosságokkal magyarázta a folyóirat gondjait, szerinte a Budapest kiadó nem tudta jól, hatékonyan terjesztetni a periodikumot, de az árát is rosszul állapították meg az illetékesek. Jelentésében a terjesztés javítását és bizonyos szerkesztési, tartalmi változtatásokat helyezett kilátásba.

A polgármester még ezelőtt elrendelte a lap nyomásának szüneteltetését és bejelentette:

„Az intervallumban módunkban lesz összeülni és alaposan megvitatni, hogy fenn-tartsuk-e a folyóiratot eddigi formájában, vagy esetleg népiesebb formára térjünk át, esetleg kisebb formátumra? A folyóirat különben a Házinyomdának nagyon sok dicséretet szerzett.”³⁸

A költségvetés vitájában Kmetty János (MKP) terjesztett be két, a kiadót, illetve a folyóiratot érintő indítványt. A folyóiraatra vonatkozó lényegében a polgármester által javasolttal azonos volt, azzal kiegészítve, hogy egy szakbizottság „vizsgálja felül és biztosítsa a folyóirat tartalmának demokratikus voltát.” A kiadót érintő indítványában felvetette, hogy „kellő megfontolás után a főváros vezetősége szakszerű tervek alapján juttassa az eddiginél nagyobb lehetőséghez a Budapest Irodalmi Intézetet, hogy olcsó és jó könyvekkel szolgálhassa a magyar demokrácia ügyét.”³⁹ Rövid átmeneti szünet után a folyóirat ismét megjelent, ezzel újabb vitára adott alkalmat. A közigazgatási bizottság 1947. július 14-ei ülésén Kéry János (NPP) leszögezte:

„A Budapest folyóirat egy pártközi határozat értelmében megszűnt, de most újból megjelent. A színvonal megváltozását azonban nem nagyon tapasztalom benne, noha minden pártnak egységesen az volt a kívánsága, hogy át kell alakítani a lapot és megfelelő színvonalra kell emelni. A Budapest Irodalmi Intézet és maga a szerkesztőség ebben az irányban kell, hogy folytassa a munkát, mert a Budapestre csak akkor van igazán szükség, ha megfelelő színvonalon tudják tartani.”⁴⁰

³⁶ MÁTRAI László: *Luxus és ízlés.* = Budapest (3.) 1947. 2. sz.

³⁷ L. a 4. sz. jegyzetet.

³⁸ FK 1947. 17. sz. 429.

³⁹ Uo. 1947. 17. sz. 470.

⁴⁰ Uo. 1947. 32. sz. 785., 794.

Az észrevételre Bechtler Péter alpolgármester (SZDP) válaszolt. Hangsúlyozta:

„Ha a mostani számot megnézzük, akkor azt látjuk, hogy kiállítása művészi és ebből a szempontból egyáltalán nem lehet kifogást emelni. Tartalmilag azonban igenis lehet kifogás. [...] Hibának tartom, hogy nagyon keveset ír a mai életéről. Intézményeket létesítünk, mint például a XIII. kerületben egy egészségházat. Olyan ez az egészségház, amelyet az országban sehol sem lehet találni. Berendezése nagyon szép és korszerű. Ha ilyen intézményeket létesítünk, akkor ezekről is írni kell a folyóiratban, amely nemcsak Budapestnek és nemcsak az országnak szól, hanem a külföldnek is.”

Kéry János (NPP) felszólalására a polgármester írásos jelentése is kitért, az abban olvashatók azonban némileg eltérnek az alpolgármester értékelésétől⁴¹:

„Kéry János bizottsági tag úr felemlítette, hogy a Budapest folyóirat színvonalának megváltozását nem tapasztalja. Erre nézve közölhetem, hogy a folyóirat legutóbbi számaiban határozott fejlődés mutatható ki, a folyóirat egyre többet foglalkozik mind a demokratikus fejlődés, mind az újjáépítés döntő fontosságú kérdéseivel. Minden újabb számban közlemények foglalkoznak az egészségügyi, szociális kérdésekkel, valamint egyéb időszerű problémákkal.”

A *Budapest* folyóirat a bírálatok és az érzékelhető pártpolitikai nézetkülönbségek következtében az év végén megszűnt, bár a szerkesztőség megpróbálta feltámasztani *Új Budapest* címen. Ennek ellenére Turóczi-Trostler József 1947. december 2-án változatlan hévvel támadta:

„... ez a folyóirat ebben a formájában befejezte történelmi funkcióját. Ebben a formában, mint luxusfolyóirat, amely egy romantikus, kispolgári, idillikus – fozhatnám a jelzőket – hangulatot próbál teremteni, nem kultúrzsükséglet.”⁴²

Turóczi-Trostler felszólalásában érintette a Budapest kiadót is. Azért érdemes figyelmünkre, mert jelzi, hogy 1947 végére már véget ért az általános elismerés korszaka. Méltatta ugyan a kiadó programját, céljait, egy-két konkrét eredményt, azonban

„A többi – sajnos – vagy inkább napi, vagy propagandisztikus jellegű a szó tiszteletreméltó értelmében, de azért mégis csak halvány visszfényt, töredékét adja annak a magasrendű kultúrpropagandának, amelyet mi és az Irodalmi Intézet is maga elé tűztünk.”⁴³

A kiadó egyéb feladatai 1947-re egyébként megnöttek A főváros a Budapest kiadóra építve próbálta előmozdítani az irodalompartolás ügyét. A Városházán

⁴¹ Uo. 1947. 36. sz. melléklet, 13.

⁴² Uo. 1947. 55. sz. melléklet, 9–10.

⁴³ Uo.

még 1946. április 7-én alakult meg az Irodalombarátok Szövetsége, célja szerint „a magyar irodalom és a magyar írók” támogatására. Elnöke Ries István igazságügyminiszter, ügyvezető igazgatója Gellért Oszkár lett. A mozgalom akkor bontakozott ki nagyobb mértékben, amikor a szövetség 1946. december 20-ai díszülésén megjelent Tildy Zoltán köztársasági elnök. Beszédében kijelentette: „Szívesen ajánlkozom magam személyében könyvügynöknek és a következő napokban és hetekben minden barátomat és mindazokat, akik velem érintkezésbe kerülnek, versenyre fogom hívni a könyvterjesztés érdekében.”⁴⁴ A köztársasági elnök a polgármesterhez levelet juttatott el⁴⁵, melyben rámutatott arra, „hogy a szellemi újjáépítés csak egy tisztultabb magyar irodalom életrekeltése és ennek tolmácsolójaként a könyvtermelés fokozása útján érhető el.” Ezek az előzmények készítették arra a polgármestert, hogy 1947. január 28-án kiadja 220.507/1947-XI. számú határozatát az Irodalombarátok Szövetsége támogatásáról. Felhívta az ügyosztályok vezetőit, hogy az alkalmazottakat szólítsák fel a belépésre, az ügyosztályok pedig alapító tagul csatlakozzanak. A jelentkezők nyilvántartására a Budapesti Irodalmi Intézetet jelölte ki. Feladatává tette azt is, hogy

„a Szövetség kiadványainak kiadását vállalja el és minden rendelkezésre álló eszközzel támogassa, továbbá a Szövetség célkitűzéseit ismertető hírlapi cikkek elkészítésében, valamint napilapokban és folyóiratokban való elhelyezéséről gondoskodik.”⁴⁶

A jelentősnek mondható kampány és támogatás ellenére a kezdeti felbuzdulás lelohadt. Bár a főváros intézményei 60, egyenként 12 000 forintos alapító tagságot vállaltak és számos egyéni tag fizette be a 120 forintos, akkor nem kevésnek mondható tagdíjat, tényleges szerepe a könyvkiadásban és a könyvkultúrában – Varga Sándor megállapítása szerint – nem volt.⁴⁷

1948 körül már jól érzékelhető változások kezdődtek a magyar politikai életben. Az államosítások következtében sorra szűntek meg a különböző vállalatok, a könyvkiadók körében is megindult az átalakulás. 1948 őszére létrejött az állami kiadók trösztje. A kiadó vezetői 1948. szeptember 15-én levelet írtak a Könyvbizottságnak, melyben hozzájárulást kértek ahhoz, hogy csatlakozhassanak a tröszt-höz. A Könyvbizottság a kérést helyeselte és meghatározta a Budapesti profilját: elsősorban fővárosi ismeretterjesztéssel valamint Magyarország városainak történelmével, közigazgatásával kapcsolatos művek kiadása lesz feladata a jövőben. A kiadó vezetői ennek ellenére bizonytalannak érezték a Budapesti helyzetét és egyenesen rákérdeztek: szükségesnek tartják-e működését? A Könyvbizottság

⁴⁴ VARGA S.: *i. m.* 99.

⁴⁵ FK 1947. 7. sz. 151.

⁴⁶ A fenti jegyzetben *i. h.*

⁴⁷ L. 44. jegyzet.

ezt újra megerősítette.⁴⁸ További munkára buzdította a kiadó munkatársait az MDP szabadművelődési osztályának munkaterve, amely 1948 novemberében készült. Mindenesetre a viszonyok alapos változását jelzi, hogy egy politikai párt – az MDP – munkatervében konkrét feladatokkal szerepel egy, elvileg akkor még a főváros tulajdonában álló kiadó: „A Budapest Székesfőváros Irodalmi Intézeten, Szikrán, az egyes szakszervezeteken, valamint az OSZMT-n keresztül gondoskodunk a szabadművelődési csoportok műsoranyaggal és tanfolyamok sillabusz és brossúraanyaggal való ellátásáról.”⁴⁹

Míndezek után váratlanul érte a kiadót a polgármester felszámolási határozati javaslata 1949. május 20-án:

„A vállalatnak további fenntartására szükség nincs azért, mert időközben megalakult az Állami Könyvkiadó Vállalat és így annak megszüntetése iránt a 234.770/1949-XII. számú rendelettel intézkedtem. A Budapest Székesfőváros Irodalmi Intézet lényegében beolvadt a Franklin Társulatba. A beolvasztással, valamint a felszámolással kapcsolatos kérdések elrendezésére egyúttal egy bizottságot létesítettem.”⁵⁰

Az előterjesztést a közgyűlés 1949. június 6-án észrevétel és vita nélkül elfogadta.⁵¹

A Budapest kiadványai és kiadói tevékenysége

A kiadó már megalakulása első évében, 1945-ben megjelentette első könyveit. Megszűnéséig, 1949-ig közel 200 kötet látott napvilágot jellegzetes emblémájával. Ezzel a mennyiséggel a korszak nagyobb vállalatai közé tartozott. A Szikra kiadó 1947-ben 215, 1948-ban 321 művet jelentetett meg – igaz, ezek tekintélyes része brossura volt, agitációs füzet. Az MSZMT ebben a két évben 81, illetve 78 művet adott ki, a régi kiadók közül az Athenaeum 1945 és 1948 között 150 kiadvánnyal volt jelen a magyar könyvpiacra, a Franklin 1947-ben 100 művet gondozott. Ezek a szórványos adatok is igazolják, hogy a Budapest érezhetően jelen volt 1945 után a hazai könyvkultúrában. Még figyelemreméltóbb, ha a teljes éveket vizsgáljuk. 1945, az alapítás éve alig értékelhető, éppen csak megalakult, 1949 pedig a megszűnés éve, így könyveinek zöme három esztendő alatt – 1946–1948 között – került forgalomba. 1946-ban 29 cím, 1947-ben 58, 1948-ban pedig 73 jelent meg a „Budapest” kiadásában.

Kiadványpolitikáját különféle tényezők, erővonalak befolyásolták. A jelek szerint ebben komoly szerepe volt az üzemi választmánynak. Goda Gábor már említett visszaemlékezésében némileg pontatlanul arról is beszámol, hogy

⁴⁸ Uo. 129.

⁴⁹ A 27. sz. jegyzetben *i. m.* 174.

⁵⁰ FK 1949. 21. sz. melléklet, 19.

⁵¹ Uo. 1949. 25. sz. melléklet, 8.

„a Budapest Irodalmi Intézetnek az adminisztráción kívül még egy irodalmi tanácsa is volt, melynek elnökéül felkértem Lukács Györgyöt, aki egyébként szoros kapcsolatban állt a fővárossal. Ez azt jelentette, hogy bár a Törvényhatósági Bizottság tagja volt, gyakorlatilag őt csak a kulturális kérdések érdekelték. Személyileg is nagyon sűrű kapcsolatunk volt egymással. Volt olyan nap, hogy négyszer-ötször is beszélünk. Némi csalódást okozott nekem ugyan, hogy folyton írókat és irodalmat fedezett fel számomra, ami itt fel volt már fedezve.”⁵²

Goda visszaemlékezése megengedi azt az értelmezést, hogy Lukács, illetve az általa vezetett grémium tulajdonképpen jelentéktelen szerepet töltött be. Meghatározó szerepe nyilván nem volt, a választmány mellett a fővárosi törvényhatósági tagoknak – a közgyűlési vitákból is megállapíthatóan – legalább akkora volt a befolyása, mint a választmánynak. A kulturális kérdésekkel foglalkozó tagok meglehetősen sokféle javaslattal bombázták a kiadót és ezek egy része kiadványban realizálódott is. Jelenleg még megválaszolhatatlan kérdés az, hogy ezek a javaslatok a kiadó terveinek, elképzeléseinek ismeretében, mintegy azok támogatására születtek, vagy ezek az indítványok megelőzték azokat.

A „Budapest” bizonyos szerzőket, írói csoportokat fenntartással kezelte, vagyis nem adta ki műveiket. Mályusz Elemér – mint korábban szó volt róla – politikai okok miatt nem folytathatta Budapest történetének megírását. Egy konkrét esetről Kéry László is beszámolt egyik írásában.⁵³ Azokban az években a kiadó egyik folyóiratának, a *Magyaroknak* volt szerkesztője. Visszaemlékezése szerint Szabó Lőrinc közlését Vázsonyi Endre, a kiadó igazgatója feltételekhez kötötte. A *Tücsökzene* egyes darabjait akarták a folyóiratban közölni – a *Magyarok* egyébként eredetileg Debrecenben jelent meg 1945 elején, később költözött a szerkesztőség a fővárosba és adta ki a Budapest –, de nem sikerült megnyugtató megoldást találni.

„Mire a verseket kiszedik, a Magyarok a Budapest Székesfővárosi Irodalmi Intézet kiadásában jelenik meg – írta –. A kiadóvállalat vezetője, Vázsonyi Endre vétőjogával él. Elképzelhetetlennek tartja, hogy Szabó Lőrinc költőként újrjelentkezzék úgy, hogy ne mondjon kritikát felszabadulás előtti magatartásáról. A lap szerkesztősége találkozózt javasol Szabó Lőrinc és Vázsonyi között. Ez létre is jön a kultuszminisztériumban, Kardos és e sorok írójának [Kéry László] bevonásával. Vázsonyi előbb arra akarja rábírní a költőt, hogy tegyen közzé egy verset – vagy cikket –, amelyben beismeri tévedéseit. Mikor látja, hogy ezzel nem boldogul, hirtelen ötlettel azt mondja: – Lőrinc, írj egy olyan verset, akármiről, amelyért a nyilasok, ha visszajönnek, őt évre lecsuknának. Szabó Lőrinc azon az állásponton van, hogy írásait nincs oka megtagadnia, egyes gesztusait, szóbeli megnyilatkozásait pedig, amelyeket a nehéz években tett, végzetesen és következetesen félreértették, félremagyarázták, nem vették tekintetbe a mozgató okokat, az összefüggéseket. Kétórás tárgyalás után nyilvánvaló, hogy nem lehet dűlőre jutni. Szabó Lőrinc versei az éppen az idő tájt újrainduló Válaszban jelennek meg majd rendszeresen.”

⁵² A 6. sz. jegyzetben i. m., 84.

⁵³ KÉRY László: *Szerkesztő koromban*. = Kortárs 1966. 8. sz. 1293–1294.

Kéry visszaemlékezése magyarázatot ad arra, hogy a korszak irodalmi életének számos meghatározó alkotója miért hiányzik a kiadó könyvei közül. Azokat az írókat, mozgalmakat, csoportokat, akiket/amelyeket kompromittáltak tartottak, nem adták ki. A kiadó arculatát meghatározó írók így a még viszonylag fiatal, mindössze néhány kötetet publikáló szerzők voltak. Örkény István a legjobb példa erre, de a kiadó lektora, Hegedűs Géza is ebbe a csoportba sorolható.

A másik jellegzetesség az ismeretterjesztő munkák viszonylag nagy száma. Láttuk, a kiadóra fokozott mértékben számítottak a különböző intézmények; úgy tűnik, hogy a nivós népművelés, szabadművelődés kiadói bázisának szánták a „Budapest”-et. Kiadványainak fele tartozott a szakkönyvek, illetve ismeretterjesztő művek csoportjába. Az államosítások előtt a kiadók még nem szakosodtak annyira egy-egy területre mint később. Természetesen mindegyik, szak- és ismeretterjesztő munkát is megjelentető vállalat bizonyos területeket inkább előnyben részesített. A „Budapest” elsősorban humán- és társadalomtudományi könyveket jelentetett meg, műszaki szakkönyvet, természettudományokkal foglalkozót alig. Ezek között is akad, amelyik inkább eszme- és tudománytörténeti jelentőségű, például Galileitől *Mozog-e a Föld?* címmel adtak ki egy kis kötetet. Alacsony számukkal tűntek ki a különböző praktikus ismereteket bemutató könyvek is, így a háztartási tudnivalókat tárgyalók: mindössze három ilyen jellegű munkáról van tudomásunk.

A kiadott szakkönyvek többsége tehát a társadalomtudományok, humaniőrak csoportjába tartozik. Legnagyobb számban a jogi, statisztikai, várospolitikai könyvek kerültek ki az intézettől. Érthető módon, hiszen ez a terület kapcsolódott legszorosabban a főváros életéhez és a kiadónak egyik feladata éppen az volt, hogy kiadványaival segítse a közigazgatás munkáját.

A „Budapest” fennállásának négy éve alatt kiadói elképzeléseinek csak töredékét tudta megvalósítani. E kudarc azonban elsősorban a korral magyarázható, azzal, hogy azokban az években próbált a magyar irodalom és kultúra kiadójává válni, amikor egyre inkább a központilag irányított művelődés- és irodalompolitika akaratának végrehajtói szerepére kényszerültek a vállalatok. Működése torz; de befejezetlenségében és ellentmondásaival együtt is értékes és figyelemre méltó fejezetét képviseli az 1945 utáni magyarországi könyvkiadásnak.

GYÖRGY POGÁNY

L'histoire et les publications de l'Institut de Littérature, d'Art et de Science „Budapest” entre 1945–1949

L'Institut de Littérature, d'Art et de Science „Budapest” était une des éditions publiques, fondées en 1945. Le propriétaire en était la capitale, la firme a été destinée à faire paraître des ouvrages concernant le passé et le présent de la ville, ainsi que l'administration civile ou encore des volumes de littérature et des manuels favorisant „la transformation démocratique” de la société, qui en même temps peuvent intéresser le public de Budapest. L'activité de l'Institut était plusieurs fois sujet de débat aux sessions de l'assemblée de la capitale. Sa politique d'édition a été formée par les allocutions souvent influencées de point de vues des partis politiques. Pendant son activité plus de 200 ouvrages ont été publiés, à moitié d'ouvrages spéciaux, à moitié de littérature. Un de ses écrivains le plus souvent parus était István Örkény; l'Institut Budapest a entrepris la publication des écrivains relativement jeunes, qui de point de vues politiques, ne s'étaient pas compromis aux années précédentes.

C'est pour cela que certains écrivains, ou groupes d'auteurs n'étaient pas publiés par l'Institut, ainsi selon les dirigeants de l'Institut, par exemple Lőrinc Szabó était également comptés parmi les auteurs „collaborants”.

Les Éditions „Budapest” jusqu'au moment où la constellation politique du pays y donnait possibilité, s'efforça à publier des ouvrages de valeur, dans le cadre des frontières déterminées par la firme elle-même, tout de même à partir de 1948, elle a été contrainte à faire paraître en nombre toujours croissant des brochures à buts politiques actuels.

Son activité s'est terminée en 1949, lors de la formation du nouveau système d'institution, cette fois déjà socialiste, de l'édition de livre.

KÖZLEMÉNYEK

Philipp Melanchthon bejegyzése az Országos Széchényi Könyvtár egyik Lucianus-kötetében. A Praeceptor Germaniae magyarországi kapcsolatairól számos dokumentum közlés, illetve elemzés jelent meg. A magyarországi Melanchthon-autográfokról Keveházi Katalin készített összefoglalást,¹ majd ezt a tanulmányát kiegészítve németül is kiadta.² Ivona Kollárová egy ismert, de eddig elérhetetlen dokumentummal egészítette ki ezt a képet,³ majd ugyanezt a könyvbejegyzést – saját, Magyarországon megjelent közleményére sem hivatkozva –, még egyszer kiadta Szlovákiában is.⁴ A Keveházi Katalin által számba vett dokumentumok közül a II.1. pontban említett Bugenhagen-kötetről képet közölt rövid jegyzettel Grüll Tibor a Magyar Nemzeti Galéria Pannonia Regia kiállításának katalógusában.⁵

Keveházi autográf számozását követve a II. 13. számú könyvbejegyzésként közöljük most Melanchthonnak egy, az Országos Széchényi Könyvtárban őrzött antikvában (raktári jelzet: App. H. 1773, RMK III. 436a) szereplő bejegyzését.

Dialogi Lvciani selectiores, svperorum, Marinorum, et Inferorum. Quibus additi sunt Prometheus, siue Caucasus. Menippus, siue Necymanthia. Timon, siue Nisanthropos. Praeterea alij uenustiores istorum in locum substitui: qui Christianis auribus sunt indigni. Cum conuersatione uulgata. Adiecta sunt Σχόλια Πητορικá Valentini Erythraei: et argumenta Dialogorum, Latinis uersibus tractata: cum quarundam fabularum μυθολογίας Ioannis Sambuci Tirnauiensis Pannonij: et Michaelis Toxitae Rhoeti. Argentinae, per Paulum et Philippum Caphalaeos Fratres, 1556 (RMK III. 5263)

A címlapon Melanchthon autográf bejegyzése: „Φ(ίλιππι) Μ(ελανχθονίς) Σί Δεός πρό νόβις κίς c(ontra) nos” A lutheránus köszöntés idézése, a bejegyzés nem ajánló jellege, más 16. századi tulajdonjegy hiánya azt feltételezteti velünk, hogy a kötet a reformátor saját tulajdona lehetett. Ugyanitt (címlap recto) megtalálható, feltehetően más kéztől származóan Melanchthon monogrammjából rajzolt betűkép két helyen.

¹ KEVEHÁZI Katalin: *Melanchthon-autográfok a történeti Magyarországon*. In: *Tanulmányok a lutheri reformáció történetéből*. Szerk. FABINY Tibor. Bp., 1984. 165–180.

² KEVEHÁZI Katalin: *Melanchthon-Autographen im historischen Ungarn*. = MKsz 2001. 2. sz. 153–165.

³ KOLLÁROVÁ, Ivona: *Philipp Melanchthon's Autograph in the Lutheran Lyceum Library in Bratislava*. = MKsz 2001. 2. sz. 205–206.

⁴ KOLLÁROVÁ, Ivona: *Autografy osobnosti – autentický dotyk minulosti*. = Knižnica 2002. 562–565. Képpel együtt.

⁵ *Pannonia Regia. Művészet a Dunántúlon 1000–1541*. Szerk.: MIKÓ Árpád. Bp. 1994, Magyar Nemzeti Galéria, 448–449.

DIALOGI
LUCIANI
 SELECTIORES, SV
 perorum, Marinorum, & Infe
 rorum. Quibus additi sunt

*Prometheus, siue Caucasus.
 Menippus, seu Necyomantia.
 Timon, uel Misantropos.*

Præterea alij uenustiores istorum in
 locum substituti: qui Christianis
 auribus sunt indigni.

Moralisari

Silvanus

Cum conuersione uulgata.

*Adiecta sunt Zylus peropta Valentini Ery
 ebrai: & argumenta Dialogorum. Latinis uer
 sibus tractata: cum quædam fabularum quor
 1974 Ioannis Sambuci Tirnauiens
 sis Pannonij: & Michaelis
 Toxita R. boeti.*

ARGENTINAE.

Per Paulum & Philippum
 Cephalæos Fratres.

1556

MS

Q. M.
 . P.

*Si uis pro nobis
 quis i nos.*

A kötet később a scheyerni⁶ bencés kolostoré lett. 17. századi kézzel a címlapon található bejegyzés szerint: „Monasterii Schyrensis”. Nem tudjuk mikor került könyvtári forgalomba, a kolostor 1803-tól nagyrépostsággként működik (szekularizáltak). A könyvtár ma is a helyén van, a kéziratok a Bajor Állami Könyvtárba (Bayerische Staatsbibliothek) kerültek. Apponyi Sándor, mint a Zsám-boki János könyvtárából származó szöveg kiadását – így hungaricumot – szerezte meg könyvtárának.

MONOK ISTVÁN

Recepciók törekvések a 15–16. századi Magyarországon. Recepció alatt a jogtörténetben a római eredetű, Justinianus bizánci császár törvénytudomány alapuló jog befogadását, érvényesítését értik. E művön alapuló jogrendszerből az Egyház révén a keresztény területek közös joga lett, azon alapult mind közjogi, politikai berendezkedésük, mind igazságszolgáltatásuk: Ecclesia vivit lege Romana elv alapján.¹

Amikor a magyar keresztény államot Szent István királyunk megszervezte, mind a nyugati klerikusok és más betelepülők, mind a bizánci jövevények révén – valószínűleg tudatosan – bőven merített e forrásból. A kérdés ugyancsak jelentős irodalommal rendelkezik, nemrég a MTA felkérésére összefoglalólag magam is foglalkoztam vele.²

A törvényes rend ismerete mind az uralkodó és ítélkező királyok, mind az ország nagyjai részére elengedhetetlen volt. Maguk mellett tartották az írás- és törvénytudó kancellistákat, s azok tanácsát, tudását felhasználva, tartották magukat a közös joghoz, ez képezte uralmuk legitimációjának egyik pillérét. A római jog, mint *ius commune*, Európa pillére volt már akkor, amikor részletes ismerete még korántsem terjedt el, nagyrészt szó szerint rejtve is volt. Felfedezése a bolognai egyetemen a modern egyetemi szintű jogi oktatás születését is jelenti.

Így volt ez hazánkban is, ahol a kánoni iskolák a szükséges jogi ismereteket már az Árpádok korában oktatták, s a 12. századtól országunk lakói megtalálhatók az új itáliai egyetemek hallgatói, majd a következő században oktatói között is. Noha a 13. század végén még nem volt általános hazánkban a közös jog ismerete, és a jogtudó tanult réteg száma sem lehetett jelentős, mégis az Anjouk korától a hazai jogtudó, jogot gyakorlatban tanuló, ezáltal szolgálatot teljesítő és társadalmi felemelkedést elérő személyek száma és közéleti szerepe egyre növekedett.³

Az Anjouk, Zsigmond, majd I. Mátyás egyetemet alapító és tudományos jogművelést bevezetni kívánó kísérletei ugyan nem jártak tartós eredménnyel, mégis a 14–15. század anyagi és hatalmi fellendülése, (a 15. század derekának bizonytalan hatalmi viszonyai ellenére) a szellemi és művészeti élet emelkedését a gazdasági fellendüléssel együtt meghozta.

A jogélet vonatkozásában talán elég utalni a budai és a pozsonyi jogkönyvre, a különböző okiratminta-gyűjteményekre (*Ars notarialis*), valamint az ide vonatkozó egyre szaporodó jogszabályokra. Míg a 14. században, minden itáliai kapcsolatunk ellenére, Bónis szerint az egyetemjárás kissé

⁶ Bajorország, egyes feltételezések szerint itt házasodott össze Szent István és Gizella. Vö. REICHHOLD, Anselm: *Chronik von Scheyern – Von den ersten Anfängen bis zu Gegenwart*. Weißenhorn, 1998 – A bejegyzés megfejtésében nyújtott segítségét Gabriel Silaginak köszönöm!

¹ A folyamat irodalma könyvtárakat tölt meg. Nemjogászok számára áttekintő tájékoztató J. Justinianus jogalkotására vö. *Ius privatum*. Bp., Osiris, 1998. könyvecském III., az egyházi joggyakorlatra IV., a középkori közös jogra V. részét.

² ZLINSZKY J.: *A magyar jogrend kezdetei*. = *Jogtudományi Közöny* 1996. 7–8. sz. 269–274.

³ BÓNIS György: *A jogtudó értelmiség a Mohács előtti Magyarországon*. Bp. 1971.

visszaesett, a 15. században új lendületet nyert, és most már az itáliai és francia főiskolák mellett a német, ultramontán újonnan alakult főiskolák padjait is megcélozták a tanulni vágyók.

A császár és a pápa középkori hatalmi és tekintélyi egyetértése a legislatio jogát, a közös jog kialakításának, fejlesztésének jogát ezen, egyrészt imperiummal rendelkező, másrészt az örökérvényű *ius Divinum* interpretációjára jogosult két fő hatáskörébe utalta. Mikor összekülönböztek azon, hogy ez hogy és mennyiben illeti meg őket, maguk vonták kétségbe kölcsönösen az addig megfellebbezhetetlen jogköröket, ezzel mérlegelésre jogosítva fel az alsóbb rendű, de önálló döntésre hatalmi valós helyzetüknél fogva képes királyokat, hercegeket. A *iurisdictio* területi joga mellett a szuverének maguknak igényelték a közös jog továbbfejlesztésének, legalább alkalmi kiegészítésének jogkörét: *rex imperator in regno suo*.

Az egyedi hatósági rendelkezések, decretumok mellett most már törvényt is hoztak a helyi uralkodók: igaz, hogy egyelőre csak saját uralmuk idejére, de a bírói gyakorlat általánossá, a helyi szokás, a *ius consuetudinarium* részévé tehetette azokat. A bírák az egyes peres ügyek eldöntésénél, a hatóságok igazgató tevékenységük során éppúgy használták a helyi megfogalmazású jogot, mint a közös jog egyetemek által magyarázott és élvezhetővé tett tételeit. A források bizonytalan, mert nehezen hozzáférhető és terjedelmes tömegében a bírói megítélés kapott döntő szerepet. Egyéb-ként a közös jog anyaga is bővült: az egyetemi magyarázó jegyzetek, glosszák mellé új szabályok is kerültek. Így a hűbéri jog, II. Frigyes császár könyvei, illetve az egyházi Dekretálisok, a pápák jogalkalmazásának megszerezett és kanonizált anyaga.

Mindez a közös jog együtt meghaladta, kivált a könyvnyomtatás előtt, a magánember hozzáféréseinek lehetőségét. Még az egyetemet járt személy is csak szemelvényeket hozhatott magával az ott hallott tételekből és magyarázatokból. A 14–15. század jogtudósai gyakorlati célra készítettek összefoglalásokat, másrészt kisebb, jelentős normákat tartalmazó szemelvény (*regula*) gyűjteményeket.⁴ Ezek eljuthattak különböző központi könyvtárakba.

A 15. században ugrásszerűen megnövekedett azok száma, akik tanulással akarták megalapozni társadalmi emelkedésüket, és külföldi egyetemeket kerestek fel. A jelentősebb nemesek sorában legalább egy rövid ilyen tartózkodás (*Kavalierstour*) szinte kötelezővé vált, de a tehetősebb városi polgárság fiai között is egyre általánosabbá vált az igény. Kivált mikor a városok *iurisdictio*-ja privilegizált alapokat nyert, a szabad városoknak szükségük is volt jogtudó tisztségviselőkre: a bírák, a tanácsstagok, a polgárok szószólói egyaránt igényelték bizonyos jogi ismereteket, enélkül nem tudtak volna helytállni.

A helyi bírói jogmagyarázó hatalom egyrészt az önkormányzat, a területi önállóság megnyilvánulása volt, másrészt bizonyos jobbizonytalanságot jelentett, okozott a hatalmi viszonyai miatt amúgy is tagolt hűbéri vagy rendi társadalmakban. Az előbbi a szuverének nemtetszését válthatta ki, az utóbbi az egyre növekvő távolsági kereskedelem esélyeit rontotta. Szerte Európában felmerült a jogegységesítés és a jobbiztonság iránti igény. Ehhez a jognak egyrészt határozottnak, másrészt áttekinthetőnek kellett volna lennie, tehát írott és terjedelmében korlátozott joganyagot követeltek.

A közös jog írott volt, csak nagyon terjedelmes. Ekkorra már határozott formát öltött kánonja, mind az egyházi jog, mind a glosszált jusztiniánuszi jog és a Hűbéri jogkönyvek szövege állandósult és a 16. század közepén már nyomtatásban is hozzáférhetőek voltak. A közös jog használata mégsem volt könnyű, terjedelme tanult jogászt igényelt, és ezt nem minden bírói fórum engedhette meg magának. Mindkét ok mozgathatta a német-római császár jogegységesítő törekvése során

⁴ Hogy ilyenek hazánkban is forgalomban voltak, bizonyítja a kevés, de nem elhanyagolható írott anyagon túl a *Magyar Törvénytárba* a 16. században felvett *Regula-gyűjtemény*, amelynek tételeit a hazai szokásjog részeként használták.

azt a döntést, hogy a Reichskammergericht, a birodalmi kamarai bíróság megalkotásakor a kiadott eljárásjogi előírásban, Ordnungban a *ius commune* használatát és elveinek alkalmazását általánosan előírta. Ezzel viszont újra formailag is császári joggá vált az addig tudományos formában oktatótt közös jog, *Gemeines Recht*.

Azok a szuverén országok, amelyek a császári főséget nem ismerték el, mert kívül álltak a birodalom kötelékén (vagy történelmi fejlődés okán, mint a franciák, vagy soha sem kerültek be abba, mint a magyarok vagy lengyelek), az egyetemek jogát ugyan jogforrásnak tekintették, de a császári kamarai bíróság jogát nem. Így mindezekben az országokban felmerült a saját jogegységesítés igénye, s helyzetük és fejlődésük szerint különböző formában oldották meg a problémát.

Magyarországon az Anjouk alatt a perrendben jelentkezett az első komoly idegen jogi hatás, ha Kitionichnak hihetünk. Hunyadi Mátyás, a róla szóló hagyomány szerint, ugyancsak foglalkozott a közös jog befogadásának, vagy legalábbis a jogegységesítésnek gondolatával. Az ő politikai elképzeléseitől talán az sem állott távol, hogy a császári címet megszerezze, s így hazánkat a császársággal ugyanúgy perszonál-unióba kapcsolja, mint Zsigmond tette. (Legalábbis a kölcsönös öröklési szerződések Habsburgok, Jagellók és I. Mátyás között hasonló lehetőségekkel nyilván számoltak.)

Mindenesetre a magyar jogegységesítés útjához, az igazságszolgáltatás megszilárdításán túl, ami I. Mátyás jogalkotásának központjában állott, a hazai szokások összeírása és rendezése, mint előmunkálat, szükséges lehetett. Innét Werbőczy munkásságának valószínű indítása, aki az ismert közös joggal írásba rendezett sajátos hazai szokást kívánt szembeállítani. Ez a terv végülis, bár negyedszázaddal I. Mátyás viszonylag korai halála után, a Hármaskönyv összeállításához vezetett.⁵ Volt azonban a kortárs jogtudománynak Werbőczy feladatától eltérő, a közös jog hazai tudását terjeszteni vagy felhasználni kívánó áramlata is. Bónis a hazai tudomány másik útjaként mutat rá Pápóczy tevékenységére.⁶ Ő maga, nem mélyedve el, mint korábban tervezte, a Werbőczy életmű elemzésébe, megállt ennél a megállapításnál. Ha azonban tovább fűzzük gondolatait, találkozunk a második, recepciós út hazai folytatásával az általa megjelölt egyedi eseten túl is. Korántsem áll, hogy a 16. század a Werbőczy féle hagyományos szokásjoghhoz ragaszkodás mellett döntött volna azonnal és határozottan.

A 16. század ugyan meghozta hazánkra a török inváziót, az ország kettéosztását, a császársággal összeolvadás politikai veszélyét, és e lehetőség, mint menekülési út egyidejű számbavételét, de ezek nem vágták el azonnal a tudomány fejlődésének európai irányait. A fellendülő protestantizmus a külföldi egyetemi peregrinációnak újabb lendületet adott, nem csak a teológia és filozófia, hanem a jogtudományok vonatkozásában is. Éppen a távolabbi, de békésebb viszonyok közé került Erdélyből, ott is különösen a szász vidékekről, egyre magasabb számmal törekedtek studiózusok Wittenberg, Jéna, Strassburg felé, miközben az olasz kapcsolatok sem szakadtak meg.

A reformáció mellett a recepció eszmevilága is megindult (vagy tovább folyt) hazánk felé e csatornákon. Szabó Béla kutatásai révén meglehetősen biztonsággal tudunk megnevezni egy sor külhonban jogot is tanult hazánkfíát. Eszmeviláguktól és ismereteiktől nem állott távol a hazai jogrend harmonizálása a császárságéval. Egyúttal a politikai vezetés is gondolkodott szorosabb kapcsolatról, ami a török veszélyt elháríthatóvá tette volna.

E külföldet járt és ott jogot is tanult humanisták egyik kiváló képviselője volt Honterus, erdélyi szász humanista. Tudatosan készítette elő az erdélyi recepciót, mégpedig nem törvényjavaslatokkal – nem volt politikus – hanem a római jog modern tételeinek terjesztésével és megismertetésével. Könyveiből a külföldet nem járt kollégistákhoz is közel jutott a *ius imperiale* gondolatvilága.

⁵ ZLINSZKY János: *Werbőczy jogforrástana.* = Jogtudományi Közlöny 1993. 10. sz. 374–376.

⁶ BÓNIS György: *Középkori jogunk elemei.* Bp. 1972.

Bizonytal jeles része volt működésének abban, hogy a II. András adta szász statutumok helyébe újabb, modern, nem a római jogot másoló, de azt nagyrészt tételesen alkalmazó törvényt készült, amit Báthori István fejedelem még jóváhagyott. Ebben szerepel – hazánkban először és utoljára – szöveg szerint a közös jog, mint szubszidiárius jogrend, alkalmazhatósága a joggyakorlatban, ha a törvény hézaga úgy kívánja.

Honterusnak a szász államférfiak között méltó társai akadtak. Ám Báthori kancelláriája nem állott meg annál a lépésnél, hogy a szászok törekvését ne akadályozza. Kovasóczy kancellár és társai a magyar jogot is modernizálni kívánták Erdélyben. Míg a 13. századi szász statutumok esetében a teljes megújítás volt az indokolt, addig a nemrég összefoglalt hazai szokás, s annak törvénytervezetben meg is újított Négyeskönyve vonatkozásában a közös joggal való összevetést, szükség szerinti novellálást terveztek. E végből küldték külföldi tanulmányútra a tehetséges fiatal humanistát, Baranyai Decsi Jánost, e munkát elvégeztetendő, majd elvégezendő. 1593-ban készült el az erdélyi magyar jog recepcióját előkészítő nagy munkája, *Syntagma iuris institutionum imperialis ac tripartiti*, amely erre a politikai megrendelésre készült, de már nem érthette el a megbízókat.⁷

Sem a szász törvényreformátorok, sem Decsi János és megbízói nem a közös jog szolgálai másolására, a hazai szokás elvetésére törekedtek. Ugyancsak nem kívánták feladni a rendi magyar politikai önállóságot, rendek és király együttes törvényhozó hatalmát. Ma az európai jogharmonizáció terveinek közepette, tanulhatunk tőlük abban, hogy reálisan fontolták meg a török fenyegetés árnyában a szoros nyugati szövetséghez csatlakozás szükségességét, de nem kívánták feladni hazai jogi kulturánkat. Nem elvetni, javítani és egységesíteni törekedtek, ott, ahol szükséges. Ez a program fogalmazódott meg még egy századdal később is a nagyszombati egyetem jogi karának alapító levelében, mint utolsó kicsengése annak a recepció-s jogfejlesztő irányznak, amelynek egyik korai munkása az erdélyi szász Honterus volt.

ZLINSZKY JÁNOS

Szenci Molnár Albert zoltárkiadásának mintája.* Zoltárköltőnk műveinek kritikai kiadása úgy tájékoztatja az érdeklődőt, hogy ő Ambrosius Lobwasser német zoltárszövegének 1594. évi lipcei kiadásából fordított.¹ A zoltárok genfi dallamának ősforrása pedig az 1562. évi első francia teljes, illetőleg az 1565. évi négyszólamú francia kiadás volt.² Az alábbi hangjegyes példa más lehetőséget kínál megfontolásra.

⁷ ZLINSZKY János: *Vita et opera Ioannis Decii Barovii.* = Publ. Univ. Miskolc, S. Juridica et Pol. VII. (1992.) 207–214., *Baranyai Decsi János.* In: *Magyar jogtudósok I.* Szerk. HAMZA Gábor. Bp. 1999. 41–50.

* Nyelvi és Művelődéstörténeti Adattár 34. (Vö. OTKA T 026146)

¹ STOLL Béla szerint „A Szenci által használt 1594-i kiadás szövege...” értendő. Ő a nürnbergi Germanisches Nationalmuseum példányát tanulmányozta (RMKT/XVII. 6, 405).

² CSOMASZ TÓTH Kálmán, a dallamok sajtó alá rendezője szerint, RMKT/XVII 6, passim; vö. még Magyar Zene 1974: 350–363. – Az RMNy 962 és 1037 [2] leírása is természetesen átvette ezeket a megállapításokat.

PSALM, CXLVII

Obt Gott den Herrn, wie sich ge
 ziemet / Und auch recht ist das man
 Gott rühmet / Es ist ein ding Gott wol
 gefellig / Das sein lob werd gepreist ein
 heilig / Dann er Jerusalem aufbauet /
 Dabey man seine gnad frey schawet /
 Bringt Israet widerumb zu seine Ma
 einen gar zerbrochenen stamme.
 2 Er hellet die zerbrochenen herzen /
 Er lindert ihre grosse schmerzen /
 Er sezt nicht bleiben vnyverbunden /
 Ihre grosse schäden / bruch vnd wunden.
 Er weis die sternem all zu zeihen /
 Und mag ihu nicht an einem scheyn :
 Dieselben auch so wol er kennet /
 Das er sie all mit namen nemet.
 3 Groß ist der Herr Gott vnser Herr /
 Es ist kein ding das grösser were.
 Sein kraft ist gar nicht außspruchen /
 Noch seine weisheit außsprechen.
 Der Herr die tröst / anricht vnd herstellt /

Herborn, 1598.

CXLVII. SOLTAR. T. B.
 Laudate Dominum quoniam bon. &c.
 Istennek diczerétek, az ő fök jó te
 teményéért, melyeket előfiamlál ez
 Soltárnac szerzője.

Z Urat diczerétek, mert jó
 Es az Isten diczeréni méltó,
 Kedves dolog az Ur Istennek,
 Hogy őtet diczerétek egy szível,
 Mert Jerusalem az Isten
 Megépíti nagy kegyelmessen,
 Isten az Israél nemzetét
 Öe gyve gyiitti elozsoltot népét,
 2 Törődelmes szívet meggyogyit,
 Sételmés lelket ő megenyhit,
 Bekötözi az ő sebeket,
 Megkönyyebézi sérelmeket.
 Az czillagokat megfiamlállya,
 És azoknac ismárát joltudgya,
 Es mindeniket ugy elinert /

Herborn, 1607.

I.

Zenei tájékozottság nélkül is szembetűnő egy módosító jel a 147. zsoltár itt látható dallamának zárósorában. Nem úgynevezett kettős kereszt ez, hanem a # egykor használatos formája. Ezen a helyen teljesen értelmetlen. Véletlenül kerülhetett a szedésbe, és korrigálási hiba miatt benne maradt a nyomtatásban. Egyik kiadvány sem használ ilyen jelet a dallamok közlésében, tehát sem Szenci Molnár *Psalteriuma*, sem az 1598-as német Lobwasser kiadás.³

Az tehát a bökkenő, hogy egy német énekeskönyvben ugyanott és ugyanúgy hibásan találjuk ezt a # jelet, mint Szenci Molnár magyar zsoltárában. Nem csupán a zenei jel egyezik. Ugyanabban

³ A 16–17. századi dallamközlések mellőzték az accidentia (a strófaközben vagy zárlatokban szokásos alkalmi módosítások) jelölését. Ezeket a szakmabeliek tudták, mindennapos gyakorlat révén vált vérükké a stílus ismerete. A jelöletlenség aztán a 20. században ellentétes értelmezésre vezetett. Akik ismerték a régi szokásokat, azok pótolták, vagy énekelték és játszották ahol kellett. Akik visszakívánták az elképzelt tiszta stílust, azok egyháziatlannak és dallamromlásnak bélyegeztek minden odaértett és az egykori praxisban közhelynek számító (de a gyakorlat megszakadása miatt idő közben elfeledett) módosítást. Itt ez a módosítás nem ilyen, hanem valóban hiba. Vö. „Eleitől #ogva...” *Tanulmányok, dolgozatok, hozzászólások a genfi zsoltárok énekléséről*. Szerk. DRASKÓCZY László. Bp. 1993. *passim*.

a nyomdában készült mindkét énekeskönyv. Hollós uram, azaz Christof Rabe (Corvinus) herborni nyomdász nyomtatta ezt az eltévedt keresztet Lobwasser 1598. évi kiadásában, és Szenci Molnár zsoldárainak első kiadásában.

A külföldi nyomdák nem voltak betű szűkében, állva hagyhatták a szedést. Ezért elképzelhető, hogy a zsoldárdallamokat nem is szedték minden kiadáshoz újra. A *Psalterium Ungaricum* megjelentetése idején is történhetett így. Csak áttördelték a dallamszedést, mert a herborni német kiadás 8° formátumú, Szenci Molnáré pedig (egyezően az úgynevezett „öreg debreceni énekeskönyv” számos kiadásával) 12° formátumban készült.

A dallamszedés háttere így azonosítható. Egy 1598-as vagy későbbi egyszólamú német kiadásból vette át a nyomdász, és hozzá alkalmazta a magyar szöveget. Vajon akkor helyes-e dallamilag ősforrásnak tekintenünk továbbra is az 1565. (vagy 1562.) évi francia kiadást, és Szenci Molnár zsoldárainak dallamait a képzelt ősforrás szerint (át)értelmeznünk? Voltaképpen az is kérdéses, hogy jó Molnár Albert milyen kiadásra hivatkozott. Mit mond az 1565. évi négyzólamú (vagy éppen az 1562. évi első) francia őskiadásról, illetve az 1594. évi német kiadásról mondja-e, hogy azt használta illetve fordította?

(1) Az értelmezést (és így a francia kiadásokat) illetően Csomasz Tóth Kálmán átvette Hendrik Hasper holland himnológus lelkész vélekedését. Erre többször hivatkozott, így Maróthi monográfiájában⁴, és őt követte a kritikai kiadásban is. Hasper⁵ nemes indulattal, de egyoldalúan értelmezte a 16. századi forrásokat. Inkább átértelmezte. Így a mi kritikai kiadásunk állásfoglalása sem lehet minden egyoldalúság nélküli.

Barátja (Clement Dubois) révén ismerte valamelyik francia kiadást Molnár Albert. Miért nem egy 1598-as vagy 1603-as francia kiadás lehetett ez? Miért az első kiadás? Ha feltétlenül szüksége volt Molnár Albertnek négyzólamú dallamokra, meglelte Andreas Spethe latin kiadásában (ez először 1596-ban jelent meg), erre hivatkozik is. A Szenci Molnár irodalom mindmáig nem közölt olyan adalékot, amely a négyzólamú francia (Jaqui) kiadás ismeretére – ha nem bizonyítékot, de legalább valamilyen – utalást tartalmazna. Sem az 1562. évi genfi kiadásra. És mégis, a dallamokat közölve ezekre hivatkozik Csomasz Tóth Kálmán, mint normatív és hiteles mércére.

(2) A német kiadást illetően Szenci Molnár ezt mondja: „látom nem ritkán lenni ez mostani időben, hogy az köz nyelven való írásoknak Deák előljáro beszédet tegyenec elejökbe. Példa erre, az Lóbvaszszér Ambros Doctornac Soltáros könyve, (kinec vezető sinorjat követtem ez fordításban) Lipsiában 1594”. Kétségtelenül ismerte ezt a lipcei kiadást. Azt nem mondja, hogy csupán ezt ismerte, vagy hogy mindent ebből fordított. Védekezik, azért ezt említi. Fabianus Lobwasser apja munkájának eme korrigált kiadása elé latin előszót illesztett, a maga magyar munkáját Szenci Molnár is két nyelven írott előbeszéddel szerezte meg. Példára hivatkozik tehát, a kétnyelvűséget magyarázza. Nem következik ebből, hogy nem ismerhette, nem használhatta azt a kiadást, amelyből az ő munkájához felhasználták a dallamok készen álló szedését. Ismerhette a többi kiadást (ha volt), amely Herbornban került ki ugyanabból a nyomdából. Egyszólamú német kiadás(ok)ról beszélhetünk ezek szerint, mint mintáról, nem pedig francia négyzólamú kiadásról, amely bizonyosan ritkább lehetett Heidelbergben és környékén, mint a Pfalz templomaiban általánosan használatos Lobwasser példányai.

⁴ RMKT/XVII/6, 420. *Maróthi György és a kollégiumi zene*. Bp., Akadémiai K., 1978. 124. Visszautal a *református gyülekezeti éneklés* (Bp. 1950. 115–121, 236–237, 282.) megállapításaira, ahol már szintén őt követte. Csomasz Tóth himnológiai kézikönyve kiadása előtt, valamint az 1948-as református énekeskönyv szerkesztése közben Hasperrel levelező kapcsolatban volt.

⁵ Bernhard SMILDE disszertációja szerint (Leuwarden, 1986.), vö. HAMAR István: *Hasper és az egyházi ének*. In: „Eleitől #ogva...” *Tanulmányok...* 43–46. – KARASSZON Dezső: *Nem tilos a kereszt!* = Magyar Egyházzene (1.) 1993/1994. 310–315.

A külföldi könyvtárak és a fellelhető példányok tanulmányozása során bizonyonnal tisztázható volna, hogy volt-e még több más (elsősorban herborni, de bármely más német és pfalzi) zsolttárkiadás 1694–1606 között, amely mintája és sugalmazója volt vagy lehetett Szenci Molnárnak. Addig is hasznos áttekintenünk, hogy az 1598. évi egyszólamú pfalzi kiadás tartalma mennyire hasonlít és miben tér el Szenci Molnár magyar zsolttárkönyvétől.

II.

Szenci Molnár oppenheimeri kiadásában jelentős többletet kapunk a zsolttárok első (herborni) kiadáshoz képest. *Oppenheimeri Függelék* néven emlegeti a szakirodalom ezeket a genfi Zsolttárkönyv után következő énekek gyűjteményét, noha annak semmi jele nincs, hogy maga Szenci Molnár Albert is így tekintette volna. Sokkal inkább egy tágabb egység szerves alkotórészének, a Biblia szövege mellett több összetartozó részlet együttes és hiánytalan megjelentetése jegyében illene jellemeznünk nekünk is. Soha nem törekedett Molnár Albert arra, hogy az óprotestáns szertartásból az istenes énekeket kiszorítsa a saját zsolttáratíraival. Az énekgyűjtemény azt is kétségtelenül megmutatja, hogy elképzelésében és szándékaiban nem volt helye annak, hogy csak genfi zsolttárok éneklése tartozzék a magyar református szertartásba. A genfi zsolttárok kizárólagos favorizálása, és minden más ének (és a szertartási éneklés) mellőzése, elhagyogatása, elsorvasztása vagy tilalma későbbi törekvés, a puritánok túlkapása. A genfi dallamokra megverselt Zsolttárok könyvének semmiképpen nem függeléke a többi ének, hanem egy nagyobb egységbe integrált egyik alkotóelem a Biblia mellett, önálló és zárt részlete az összetartozó egésznek. Énekeskönyvként pedig tömörítvény, vagy egy teljesebb gyűjtemény váza, magja.

1607-ben még csupán egyetlen újszövetségi kantikum megverselt változatát találjuk a százötven zsolttár után, meg négy (általában Szenci Molnár szerzéseként emlegetett) genfi zsolttárdallamra született éneket (Mindennémű háborúság ellen, Az Isten törvényéről, valamint Az Vr vaczorája előtt és Az Szent Vaczora után). A kantikumok beiktatása többek között francia példa. A protestáns énekeskönyv tágabb értelmezésére az 1598. évi herborni kiadás jó példatárral szolgál (és a hasonló pfalzi kiadások). Szenci Molnár nem egy kiválasztott német énekeskönyvet hiánytalanul utánzó magyar változat előállítására törekedett, hanem meggyőződése, tapasztalata szerint szabadon válogatott. A prózai részek fordításában is önálló, az énekgyűjtemény csoportosításában pedig a már kialakult magyar hagyomány legjavát örököltette. Hazai énekeket és imádságokat is illesztett zsolttárai mellé, mint szintén az elképzelt nagyobb egység szerves tartozékait.

A két főcímlap (1598⁶ + 1612⁷) szövege:

<p>Pfalmen Dauids, nach Frantzöfischer Melodey vnd Reymen art in Teutfche reymen verftändlich vnd deutlich gebracht Durch Ambrosium Lobwaffer, D.</p>	<p>Szent Davidnac Soltari az Franciai Notaknac es Verfeknec Mődgyokra Magyar Verfekre fordittattac és rendeltettec az Szenci Molnár Albert által.</p>
---	---

⁶ A Tiszántúli Református Egyházkerületi és Kollégiumi Nagykönyvtár B 943 jelzetű példánya Franciscus Eöb 1760 tulajdonosi bejegyzését tartalmazza, korábbi nevet nem. Valószínűleg hazai tulajdonos kezében volt már korábban. A kötet csak a 19. század második felében került a könyvtárba. Ósz Ferenc debreceni származású, az iskola törvényeit 1758. április 27-én írta alá. Neve mellett későbbi bejegyzés: „Exuit. Jam procurator.” Több könyve közül például az 1757-ben (tehát már felsőbb tanulmányai megkezdése előtt) vásárolt Calvin *Institutio (Vnderweisung inn Christlicher Religion...* Heydelberg, M. D. LXXII.) Lugossy József birtokából jutott a Nagykönyvtárba.

⁷ a–i, k–m = 1–142, [143–144], 145–190, [1] pp.

Sampt etlichen andern Pfalmen vnd geiftlichen Liedern, fo in den Kirchen vnd Gemeinden zu fingen gebreuchlich.	Egyéb régi fzikott Pfálmofockal és válogatott lelki énekekel: Catekifmuffal, kőzönfeges imátságoknak, és Egyházi ceremonióknak formáival egyetemben.
--	--

A Szenci Molnár *Psalterium*ának főcímlapján feltüntetett önálló (járulékos) részek összegző német címszövege egy külön címlappal, de szintén az együttes megjelentetés szándékával nyomtatott kátéfüggelék előtt található (K^{iv}–M^{viii} = [3], 37 p.) 1598-ban. Ennek szövege alább következik.

A Zsoltárok könyve (Psalmen Davids – Szent Davidnac Soltari) után következő egyes énekcsoportokat elkülönítem: [1] Kantikumok, [2] Psalmen und geistliche Lieder – Psalmusoc (parafrázisok), [3] Lobgesänge – kantikumok, Te Deum, [4] Der Catechismus – katekizmusi énekek, [5] Festgesänge – Ünnepi énekek, [6] Lehr und Trostlieder – Alkalmi és vegyes énekek (gondviselés, házasság, reggeli és esti, étkezéskor, háborúság ellen, útonjáróké, bűnbocsánati, temetési), [7] – [9] Heidelberger Catechismus, Haustafel, Gebeten, Kirchenordnung – Heidelbergi Káté, imádságok, szertartásrend.

Az egybetartozást, tehát nem egymástól független egységek véletlenszerű összekerülését, hanem tudatos összeillesztését, nyomatékosan hangsúlyoznunk kell. Ennek külső jegye, hogy a nyomdai füzetek számozása is folyamatos, illetve a főcímlap is kimondja a részek összetartozását németül és magyarul egyaránt.

A 16. századi énekszövegeknél alább csak néhány szemelvényes példát említek meg, mind-egyik RPHA⁸ számát megadom, a további részletek ott részletesebben olvashatók, mint a kritikai kiadásban.

[1]

A Psalmen Davids/Zsoltárkönyv végén megvan a versbe foglalt Tízparancsolat és egy kantikum. A többi újszövetségi kantikum a zsolttárparafrázisok csoportja után következik alább, mert a német példában is ott van.

Die zehen Gebot Gottes.
Der Gefang Simeonis

Az Istennek Tízparancsolattya. *Emeld föl
βived, fted nyisdmeg
Az Simeonnac eneke. Uram boczassadel*

[2]

A magyarországi liurgikus használatra (vagy ismertségre) tekint az alábbi éneksorozat, amely például a Szegedi Gergely énekeskönyvéhez is hasonló (1569). Nem tudjuk, hogy Szenci Molnár (a debreceni és a Bornemisza-féle, meg Huszár Gálé mellett még) milyen énekeskönyvekből válogatott. Talán részben megoldódna ez a kérdés, ha megismerhetnénk a Beythe István elveszettnek hitt, de ma már legalább töredékesen ismert énekeskönyvének teljes tartalmát.⁹ A *Psalmusokból való Isteni Diczeretec* elnevezés már megvolt Huszár Gálnál 1560-ban, és egészen 1806-ig megmaradt a református énekeskönyvekben. Ez az énekcsoport elég jól követi a németet. Megteheti, mert Magyarországon is nagyjából annyi (kiválogatásra méltó) zsolttárparafrázis lehetett használatban,

⁸ *Répertoire de la poésie hongroise ancienne*. Direction: Ivan HORVÁT assité par Gabriella H. HUBERT. Paris, 1992. Ad Corpus Poeticarum.

⁹ RMNy 648

mint Pfalzban. Hazánkban a 18. század végéig összesen százhárom ilyen „zsoltári éneket” találunk a debreceni énekeskönyvben. Közülük csak néhány ered a 17. századból, a többi mind a reformáció századában keletkezett. Volt ennél több is, de már Huszár Gál utalt arra, hogy elhagyta némelyiket az alkalmatlanok közül. Szenci Molnár olyan válogatott énekeket kereshetett össze, amelyeket méltán a Pfalzban szokásosak mellé állíthatott. Mintegy tizedét válogatja össze annak az énektermésnek, amelyet ismerhetett. A későbbi énekesoportokban az eltérés jelentősebb, párhuzamról csak helyenként beszélhetünk.

<p>Folgen etliche Pfalmen vnd geiftliche Lieder, fo von Christlichen gotfeligen männern gefellet, vnd auß dem gemeinen Pfalmbüchlein, als die gebräuchlichste vnd besten, außgezogen, vnd mit angehenget worden. (112–124).</p>	<p>Következec Egynehány Pfalmufoc es Lelki Enecec, az közönfegec énekes könyvekből kiválogattac es ide helyeztetec. (112–142).</p>
<p>I. <i>Wol dem menschen</i> (Ludwig Oeter) XII. <i>Ach Gott vom himel</i> (Martin Luther) XIII. <i>Ach Gott wie lang</i> (Matthäus Greiter) XVIII. <i>Es spricht der unweisen</i> [anonymus] XV.¹⁰ <i>Oh Herr wer wird</i> (Wolfgang Dachstein) XXXI. <i>In dich hab ich</i> (Adam Reißner) XXXVII. <i>Erzürn nicht</i> (Ludwig Hetzer) XLVI. <i>Ein feste burg...</i> [Luther] LI. <i>O Herre Gott begnade</i> (Matthäus Greiter) [LI.] <i>Erbarm dich mein</i> (Erhart Hegenwalt) LIII. <i>Der thorecht spricht</i> [anonymus] --- --- --- --- --- LXXVII. <i>Es wöll uns Gott</i> (Martin Luther) LXXI. <i>Herr Gott ich traw</i> (Heinrich Vogter) LXXIII. <i>Gott ist fo gut</i> (Heinrich Vogter) --- --- --- --- XCI. <i>Wer in dem schutz</i> (Sebald Heyden) CIII. <i>Nu lob mein feel</i> (Paulus Speratus) --- --- CXIII. <i>Da Ifrael auß Egypten</i> (M. Greiter)</p>	<p>Elő Pfalmus <i>Bodog az olyan ember Istenben</i> RPHA 203 XII. Soltar. <i>Oh Ur Isten tekents hozzác</i> RPHA 1139 --- --- --- --- XLVI. <i>Erős várunc nékanc az Isten</i> RPHA 392 LI. <i>Ur Isten irgalmaz nékem</i> RPHA 1436 --- --- LVII. <i>Irgalmaz Ur Isten immáran</i> (István deák) RPHA 590 LXV. <i>Soc jó téteményén nagyon</i> (Sztárai Mihály) RPHA 1259 <i>O mint keferegnek</i> (Szegedi Kis István) RPHA 1127 --- --- LXXIX. <i>Felféges Isten néked jelenttyá</i> RPHA 415 LXXXVI. <i>Az jo hittember beléd</i> (Rimai János?) RPHA 14 --- CIII. <i>No diczérd lelkem az Urat</i> RMDT II. 271 CXII. <i>Bodog az ilyen ember ó</i> (Szegedi Gergely) RPHA 202</p>

¹⁰ Tévesen CXV. sorszámmal

CXV. <i>Nicht uns, nicht uns</i> (Matth. Greiter)	---
CXIX. <i>Es seynd doch felig</i> (Mathhäus Greiter)	---
CXXIII. <i>Wer Gott nicht mit</i> (Martin Luther)	---
[CXXIV.] <i>Wo Gott der Herr</i> (Iuftus Ionas)	---
CXXV. <i>Nu welche hie ihr</i> (Mathhäus Greiter)	---
CXXXVII. <i>Wo Gott zum hauß</i> (M. Luther)	---
CXXXVIII. <i>Wol dem her in Gotts</i> (M. Luther)	CXXXVIII. <i>Minden hiv Kereftyének</i> RPHA 960
CXXX. <i>Auß tiefer not</i> (Martin Luther)	CXXX. ¹¹ <i>Végtelen irgalmu</i>
CXXXVII. <i>An wafferflüssen</i> (W. Dachstein)	(Újfalvi Katona Imre)
CXXXIX. <i>Herr Gott der du</i> (H. Vogter)	
---	CXLVI. <i>Diczérd az Iftent mostan oh én</i>
---	RPHA 251
	CXLVII. <i>Drága dolog az Ur</i> (Sztárai Mihály?
	Skarica Máté?) RPHA 291

[3]

Az újszövetségi kantikumok sorozata (amely a szolozsma alkotórésze) – főntebb már láttuk – elkezdődik a 150. zsoltár után. Később a zsoltárok után nyolc, végül kilenc ének volt a debreceni típusú énekeskönyvben egészen 1806-ig, az itt következők (egyes kantikumok megverselt alakban, úrvacsorai és fohászokó éneke); kivéve a „Te Deum laudamus” verses alakját (ennek magyar gregorián változata a debreceni énekeskönyv elején a himnuszok sorát zárja az egész 18. század folyamán). A többi újszövetségi kantikum azért nem a Zsoltárkönyv, hanem a parafrázisok után következnek a katekizmusi énekek előtt, mert itt még német forrásait (mintáit) szorosabban követi Szenci Molnár (németül is a parafrázisok és a catekizmusi énekek csoportja között vannak ezek a kantikumok).

Szenci Molnárnál megvan egy ószövetségi kantikum is, az Anna éneke, ez az itt bemutatott német énekeskönyvben nem található. Forrása és mintája valamilyen más kiadványban rejtőzhet. A szolozsma többi ószövetségi kantikuma is mind hiányzik magyar protestáns énekeskönyvekből és graduálókból (a Mózes tanító és hálaadó éneke, Habakúk zsoltára, Ezékiás imádsága és a három ifjú éneke), az Anna éneke is csupán itt van meg.¹²

[Lobgesänge] (124–125).	[Cantica] (120–121).
---	Anna aßony háláado éneke <i>Öri</i> az én ßivem
Der Lobgefång Zacharie (Johann Englifch)	---
Der Lobgefång Marie (Symphorianus Pollio)	Szűz Mária Éneke: <i>Magaßtallya</i> az én ßivem
Der Lobgefång Simeonis (Martin Luther)	---
Te Deum laudamus (Martin Luther)	Te Deum laudamus <i>Teged Ur Iften</i>

[4]

A katekizmusi énekeknek külön csoportja megvolt már Huszár Gál 1560-ban nyomtatott énekeskönyvében (de még nem külön címmel). Meg is maradt mindmáig a református énekeskönyvben. Szenci Molnárnál Albertnél azért következnek ezen a helyen (az ünnepi énekek előtt), mert a német példát eleinte szorosabban követi. Eltér annyiban, hogy például a Huszár Gálnál megtalálható gregorián

¹¹ Tévesen CXXXX. sorszámmal

¹² Csupán az ÁROKHÁTY Béla szerkesztette énekeskönyvben (Szabadka, 1939) jelent meg ismét.

tételekből nem vesz át párhuzamosan semmit. Lehet, hogy azért, mert nem tudta megoldani a dallamközlést. A német példához hasonló funkciójú énekek azonban vannak ebben a csoportban.

Keresztelési szertartásra való református ének itt jelent meg először (maga Szenci Molnár írhatta vagy fordíthatta, de erre eddig még nincs kétségtelen bizonyosságunk, az e csoportbeli énekek szerzőinek többsége szintén ismeretlen), ez az ének máig használatos, újabb református keresztelési ének azóta is alig született. A Tízparancsolat-ének azonban már megjelent Huszár Gálnál 1574-ben¹³, majd például 1579-ben¹⁴ és 1602-ben Debrecenben (Újfalvi énekeskönyvében)¹⁵ és valamivel ezután Bártfán.¹⁶ Tehát szélesebb körű 16. századi elterjedtségéről beszélhetünk. Az úrvacsorai „Hallgasd meg Úr Isten” is megjelent például a Váradi énekeskönyvben.¹⁷ A genfi zsoltdallamokra szerzett énekcsoport nem minden tagjáról tudjuk (ma még), hogy 16. századiak, de amit tudunk, az mégis azt jelenti, hogy már Szenci Molnár előtt is írtak genfi dallamokra magyar énekeket. Tehát már azelőtt, hogy Andreas Spet (1596) latinra fordított genfi zsolttárai elterjedtek. Ezek felekezeti határokon átvélő ismeretét vagy elterjedtségét az is mutatja, hogy Bogáti Fazakas Miklós nótajelzései között szintén megvan a Tízparancsolat nótájára, azaz genfi zsoltdallamra utalás.¹⁸

Der Catechismus. (125–129).	Catechifumfi Tanufágról való Enekek. (121–123).
Die zehen Gebott (Martin Luther), <i>Menſch willtu leben feliglich</i> (M. Luther) Apoſtolifche Glaube [I. gregorián] [II.] <i>Wir glauben</i> (M. Luther parafrázisa) Das Vatter vnſer [I. gregorián]	Az Tíz parancsolat <i>O Izrael berető népem</i> RPHA 1114 --- Az Apostoli Credo. <i>Híſec az menybéli egy</i> --- ---
[II.] <i>Vnſer vatter</i> (M. Luther parafrázisa) Die historia von de Tauf des Herren Chrif (Martin Luther) ---	Az Urnac imádfága. <i>Mi Atyánc ki vagy</i> <i>menyekben Te fiaid</i> RPHA 906 Azon imádfág <i>Mi Atyánc ó kegyes Iſten</i> Kerebtfélgkor való enec. <i>Ur Iſten kérúc</i> <i>tegedet</i>
Eine danckgefäng beym heiligen Abendmal (Martin Luther) <i>Gott ſey gelobet</i>	Az Úrvacsorája előtt <i>Halgaſd meg Ur Iſten</i> Az ſzent vacsora utan <i>Oh én lelkem, diczérjed</i>

[5]

Az alább egymás mellett látható énekszövegek csak néhol megfelelői egymásnak. Ennek az énekcsoportnak a nem sokkal későbbi elnevezése (a debreceni énekeskönyvben): „Innapi énekek” (ugyanakkor a himnuszok felirata, amelyeket eredetileg nem a gyülekezet, hanem a kántor és az énekkar szólaltatott meg: „Eszendőtszakai innepeknek rendje szerént”), ezek az egyházi év rendjében énekelt kanciók. A viszonylagos párhuzam megvan. Gyaníthatjuk, hogy csak a fontosnak

¹³ RMNy 111^a (vö. RMDT I. 167)

¹⁴ A Hoffhalter által nyomtatott debreceni énekeskönyvben: RMNy 429, 188

¹⁵ A SZILVÁS–ÚJFALVI szerkesztette debreceni énekeskönyvben: RMNy 513, 41^a

¹⁶ 1602–1609 körül, legkésőbb 1614-ben: RMNy 965, 144 (ugyanítt 1593-ban is megvan:

RMNy 713, 274)

¹⁷ RMNy 222

¹⁸ Vö. RMDT I. 167

tartott vagy különösen kedvelt énekeket válogatta Molnár Albert, amelyek méltán sorakozhattak a genfi zoltárok meg a pfalzi énekeskönyvek egyéb énekei mellé. Lehetséges ugyan, hogy nem jutott hozzá elegendő forráshoz, és csak fejből idézett. Arra is gondolhatunk, hogy általában igyekezett egy-egy mintaéneket közölni azonos funkcióban, tehát minden fontosabb ünnepi alkalomra, de láthatóan nem volt szándéka a teljes hazai énekkincs széles körű reprezentálása. Például a „Christ lag in Todesbanden” magyar változata (Krisztus az mi bűneinkért) Huszár Gálnál, Bornemiszánál és a Szegedi Gergely féle énekeskönyvben is megvolt, nála nincs meg. Az „Ó népeknek megváltója” megvan az Eperjesi graduálban (vö. RMDTM I. 161), ez fölveti a korábbi közös forrás lehetőségét. Ennél, és a többi énekcsoportnál számos megválaszolatlan kérdéssel szembesül még a továbbkutató.

Festgefäng. (129–138).	Ünnepi Enekek. (124–131).
Zu anfang des Aduents. Veni redemptor gentium <i>Nv kom der Heyden Heyland</i> (Luther)	Adventre, az az: Eljövételre való, Veni redemptor... <i>O népeknek megváltója</i>
Gefäng auf den Christag <i>Der tag der ist so freundenreich</i> – [anonymus]	<i>Az Kereštyénfében Igaz vallás az hitben Nagy karacsonra. Diczéretes az gyermek</i>
Ein ander gefang von der Geburt Christi <i>Esaie 9 Ein kindlein so löbelich</i> – [anonymus]	RPHA 258 <i>Ur Isten veletec Kereštyénece</i> RPHA 1444
Der hymnus A Solis ortus cardine <i>Christum wir sollen loben schon</i> (Martin Luther)	---
Ein Lobgefäng <i>Gelobet sey tu Jesu Christ</i> (Martin Luther)	<i>Jer mindnyájan örüllőnc</i> RPHA 656
Ein freudenlied vom kindlein Jefu <i>Von himel hoch da kom ich her</i> (Martin Luther)	---
Ein lobgefäng für di geburt Christi <i>Grates nunc omnes Dancksagen wir alle Gott vnsern</i> (Erastus Alberus)	Hálá adás az Christus születéséért <i>Grates nunc omnes Hálát adgyunc mindnyajan az Ur Istennec</i> RPHA 481
Der Engel Lobgefäng <i>Allein Gott in der höh sey ehr</i>	---
Historia des leydens Jefu Christi nach der beschreibung der vier Euangelisten <i>O mensch bewein dein sünde groß</i> [anonym.]	<i>Nekük szleték mennyei király</i> RPHA 1066
Auf das Osterfest <i>Christ lag in todes banden</i> (Martin Luther)	Christus szenvedsenec es halálánac historiája <i>Sirafd meg ember büödött</i>
Ein ander alter lobgefäng ... <i>Christ ist erstanden</i> – [anonymus],	---
Ein ander lobgefäng <i>Jesus Christus vnser Heyland</i> – Martin Luther)	Hufvetra avagy Christus feltámadáfa napjára <i>Christus feltámada igazságunkra</i> RPHA 784
Ein ander lobgefäng <i>Christ ist erstanden</i> – (Thomas Blaurer)	<i>Christus feltámada Mi büüket elmosá</i> RPHA 790
Von der Himelfahrt Christi <i>Christ fuhr gen himel</i> [anonymus]	---
Ein ander gefäng <i>Auf diesen tag gedenccken wir</i> (Johannes Zwick)	Az Christus menybe menésérül <i>Az Christus menybe felméne</i> RPHA 19
Ein ander lied... <i>Ich glaub in Gott den vatter mein</i> (Johannes Zwick)	---

Auf das Pfingstfest Veni creator Spiritus <i>Kom Gott schöpfer</i> (Martin Luther)	Pünkesd innepere. <i>Az püköfdnek jeles napján</i> RPHA 37
Ein ander bellied zu Gott <i>Kom heiliger Geist, Herre Gott</i> (Martin Luther)	<i>Jóvel Szent Lélec</i> (Szegedi Kis István) RPHA 697
Ein ander lied zu den heiligen Geißt <i>Nv bitten wir den heiligen Geist</i> (Martin Luther)	<i>Könyörögjünc az Istennek</i> (Huszár Gál) RPHA 774
Ein ander gebett zu dem Heiligen Geißt <i>Kom heiliger Geist o Gottes salb</i> [anonymus]	<i>Mindenható felféges atya Ur Isten</i> RPHA 975
Am tag der H. Dreyfaltigkeit <i>Gott der Vatter wohn vns bey</i> (M. Luther)	<i>Járuljunk mi az Istennek</i> (Huszár Gál) RPHA 632
	<i>Szentháromság és csak egy Istenfég</i> RPHA 1326

[6]

Ebben az énekcsoportban alig van közvetlen megfelelés. Itt Szenci Molnár a Magyarországon kialakult rendre még fokozottabban tekint. Lazán követi a debreceni (lőcsei) énekeskönyvek vonalát, ott ezek az énekek a „Külömb-külömb-féle dítseretek” csoportjában találhatóak (ezek alkalmiak, részben 17. századi újabb költemények, pótlások a szertartások sajátos alkalmaira). Ez a csoport kevésbé hasonló párja a pfalzi mintának. Nincs is külön címe sem az énekcsoportnak, de az élőfejből látható az összeállítás. Ez olvasható alább zárójelben. A továbbkutatók kedvéért a német énekek feliratát közlöm rövidítve, és a sorkezdetet. Egyes énekeknek van (későbbi) magyar megfelelője, de itt csak az 1612-es állapot fontos, és a Szenci Molnár által például vett pfalzi német indíttatások körvonalazása. Például a „Wan mein Stündlein vorhanden ist” két magyar fordításban ismert (El jövén már az én órám Lőcse 1632, illetve Midőn eljün az én órám Lőcse 1635.) Az étel előttré és utánra való ének alább megvan a német más helyén: Szenci Molnár sorrendjét megtartottam; egyes énekcsoportok így egymás mellé kerülhettek.¹⁹ A halottas énekek is együtt következnek. Ezek is külön csoportban voltak 1560-ban és 1574-ben (Huszár Gál komjáti graduáljában).

Az „Erhalt uns Herr + Da pacem” (Atya Isten tarts meg minket) már 1560-ban megjelent nyomtatásban, tehát Bod Péter értesülése nem lehet helyes, az akkor még csak tizenhat esztendőös Skaricza Máté aligha lehet az átültetője. Igaz, a Skariczának tulajdonított énekek szerzősége általában kérdéses. A 136. zsoltár nyomán készült Tischlied magyar változata megvan. De például a máig sok helyen elmaradhatatlan 1530–1550 tájáról való „Jer, temessük el a testet” (RPHA 659) kezdetű halottas éneket Szenci Molnár elhagyja német eredetije mellől (Michael Wisse). Pécselyi Király Imre énekeink (és a maga meg kortársai feltételezett magyarításai) mellett 16. századi énekekből való válogatást találunk számos kérdőjellel.

Lehr vnd Trostlieder. (138–145).	(Gondviselés, Házasság, Utonjáró éneke, Bűn boczánattyáért, Halal ellen, Halotti Enekek) (131–142).
Vor dem ganzen werck der erlöfung... <i>Nv frewt euch lieben Christen</i> (M. Luther)	---
Ein Lied von der gnaden Gottes... <i>Es ist das heil vns komen her</i> (Paulus Speratus)	---
Ein Lied von dem fall... <i>Durch Adams fall is gantz verderbt</i> (Lazarus Spengler)	---

¹⁹ Egyes énekek megfelelésének és eredetijének felsorolását lásd HUBERT Gabriella ugyanitt megjelenő tanulmányában.

Ein Betlied zu Christo <i>Jch ruf zu dir Herr Jesu Christ</i> [anonymus]	---
Ein Gebet vmb vergebung der sünden <i>Allein zu dir Herr Jesu Christ</i> [anonymus]	---
Ein Lobgefäng von Christo <i>Herr Christ der einig Gottes sohn</i> [anonymus]	---
Ein Lied wider die feind des Glaubens <i>Mag ich vnglük nicht widerstan</i> (Maria Königin zu Ungern vnd Behem)	---
Ein Lied, von der kraft der götlichen wort <i>O Herre Gott dein göttlich wort</i> [anonymus]	---
Ein Bettlied zu der heiligen Dreyfaltigkeit, vmb erhaltung des götlichen worts, wider den Bapst vnd Türcken <i>Erhalt vns Herr bey deinem wort</i> (Martin Luther)	---
Der Chorgefäng <i>Da pacem Domine Verleyh vns friden gnediglich</i> [anonymus]	<i>Atya Isten tarts meg minket</i> RPHA 104
Ein ander Betlied vmb friden <i>Gib frid zu vnser zeit o Herr</i> (Wolfgang Capito)	<i>Da pacem Domine Adgy békefféget Ur Isten</i> RPHA 58
Ein geistlich morgenlied <i>Jch danck dir lieber Herr</i> [anonymus]	---
Christe qui lux es & dies <i>Christe der du bist tag vnd licht</i> [anonymus]	<i>O mennyei nagy bodogfág</i> RPHA 1123
Ein ander Composition <i>Christ der du bist der helle tag</i> – [anonymus]	<i>Meg bantunc Isten bútelen tegedet</i> RPHA 859
*	<i>Sok hálá adáffal mi most tartozunc</i> RPHA 1251
Ein gefäng vor dem Tische <i>Dich bitten wir dein kinder</i> – [anonymus]	<i>Mire bánkodol oh en bivem</i> RPHA 999
Das Gratias nach dem essen <i>Dancket dem Herrn, dann er ist so frewndlich</i> [Johann Horn?]	<i>Megfoghatatlan kegyes Istenfég</i> (Uz Bálint) RPHA 862
Ein gefäng nach dem Tische <i>Herr Gott nvn sey gepreiset</i> [anonymus]	<i>Kezdetben hogy Isten Adamot vö.</i> RPHA 118
	<i>Seregeknek Ura és erős Istene</i> (Sziráki B.) RPHA 1224
	<i>Szenteltéffék Uram az te</i> (Bornemisza Péter) RPHA 1324
	<i>Dicsérlek Uram téged Hogy ez emult éyjel</i> (Péczei Király Imre)
	<i>Hálát adoc néked menybéli Isten</i>
	<i>Könyörgóc Uram minden emberekért</i>
	<i>Christus, ki vagy nap és világ</i> RPHA 804
	<i>Hozzád kiáltáfunkat Halgáfd meg Ur Isten</i>
	<i>Adgyunc hálát az Urnak mert érdemli</i> RPHA 61
	<i>Uram Isten, ki igértél oltalmat</i> RPHA 1426
	<i>Emberi nemzetnek te igaz őrzője</i>
	<i>Ur Isten, mely foka vadnac</i>
	<i>Irgalmaffágnak Istene Mindeneknek</i> RPHA 288
	<i>Vártam Istennek kegyelmét</i>
	<i>Bocskáfd meg Ur Isten</i> (Balassi Bálint) RPHA 185

Ein schön Betlied zu Christo Herr Jesu Christ wahr mensch vnd Gott (Paul. Eberus)	Néked mennyei bent Atyánc könyörgünc RPHA 1062
Ein gefäng im anfang der Predigten O Gott du vnser vatter bist [anonymus]	Jésus Kristus, Istennek fia RPHA 666 (?) Az mi életünknek közepette [Media vita] (Skaricza Máté?)
Pfaltzgraf Friderichs des dritten, Churfürste, &c. Reim, in gefäng gestellet. Herr Gott du lieber vatter mein	Tudgyuc, Uram Isten hogy mind (Cseh ?) RPHA 1389 Adgy idvőfféges kimuláft (Dézsi András) RPHA 59 Jer, temeffű el a testet RPHA 659 Emlékezzünc mi kerefztyén népek RPHA 374

[7]

A *Heidelbergi Káté* 129 kérdése–felelete, lókusokkal, hozzá csatolt imádságokkal magyar kiadásban szintén Szenci Molnár újítása az énekeskönyv és a Biblia mellett. Az újítás szót használok, mert a magyar protestánsok tudatában voltak, hogy a kialakult szokások egyéni tetszés szerint való megváltoztatása feltartóztathatatlan folyamatot indít el. Ezért ragaszkodtak ahhoz, hogy a közösségi döntésnek kell a liturgikus változtatásokat is előzetesen jóváhagynia, és ezért fenyegették azokat, akik e nélkül vetemednének újításokra. Molnár Albert zsoldárait jóvá is hagyta a szatmárnémeti zsinat 1646-ban. Az egyházkormányzást gyakorló erős személyiségek ezzel a korlátozással visszaélhettek ugyan, de a szélsőségesek és a kényes politikai helyzet miatt szükséges volt a túlzások elhárítása. Így is az történt, hogy egységesen elrendelt liturgiát a hazai reformátusok majd csak több mint három évszázaddal később tudtak elfogadtatni.

A káté beletagolása egy nagyobb egységbe, és kátéval kapcsolatosan az egységes megjelentetés szándéka kétségtelen, ezt nem is szokás megkérdőjelezni. Mintha más kategória lenne, a zsoldárkönyvvel kapcsolatban főntebb emlegetett *Oppenheimeri Függetelenség* ezzel ellentétes felfogású megnevezés, amely a szakirodalomban szinte véglegesen elfogadott. Szenci Molnár tud a káté Huszár-féle kiadásáról²⁰, és a vele együtt megjelent imádságokról is, amelyekből a reformáció százados ünnepeire újra is közöl egyet.²¹ Az élőfej mutatja, hogy a következő csoport végén a hálaadó és prédikáció utáni a „Debreceni Ecclesia imádsága volt” (máshonnan ezt mindmáig nem ismerjük). Ezt ráadásként csatolta a németből fordítottakhoz.

Catechismus, Oder Kurtzer Vnderricht Christlicher Lehr, wie der in Kirchen vnd Schulen der Churfürstlichen Pfaltz getrieben wird. Sampt de Kirchen Ceremonien vnd Gebeten.	Catechismus, Az az Az Kerefztyeni Hitre valo rövid tanítás. (145–163).
[A német megfelelőket lásd alább!]	Hazi Könyörgefec avagy Czelédes embereknek s–azok czelédinec és kinekinek tulaydon imádfági. (163–167). Reggeli imádfág.

²⁰ NAGY KÁLOZI Balázs több ok alapján feltételezte, hogy Huszár Dávid apja, Huszár Gál, és nem a saját maga fordítását adta ki 1577-ben. Vö. *A Heidelbergi Káté első magyar fordítása.* = Református Egyház (25.) 1973. 21–28. Vizsgálódásomban nem találtam olyan adatot, amely ennek ellene mondana.

²¹ Scultetus prédikációja után, RMNy 1166.

<p>Von der Kirchen Gebet. (16–20). Gebet vor dem Predigt, an Sonn vnd Feyertagen. Gebet am Sontag nach der Predigt. Ein ander Gebet nach der Predigt. Gebet nach der Predigt des Catechismi. Gebet an Wercktagen nach der Predigt, für alle not vnd anligender Christenheit.</p>	<p>Elfvéli imádfág. Etel elö't valo imádfág Etel utan valo halaadas Egyhazi Könyörgéfec. (167–173). Predikatio elö'tt valo imádfág Predikatzi után valo imádfág Köz napi predikacio utan valo imádfág Imádfág az Catechismusi predikatio után Imádfág hétköznapi vagy könyörgéfre rendelt napi Predikatio után.</p>
---	--

[8]

Az egységes istentiszteleti rendtartás (ágenda) hiányát már a 17. század elején érzékelték a hazai prédikátorok, sőt, ez már Huszár Gál idején is gond volt. Hivatalos és egységes *Ágendát* végül először csak 1927-ben fogadtak el a magyar reformátusok. 1621-ben (tehát Szenci Molnár *Imádságos Könyveczkéjével* egy esztendőben) jelent meg Milotai Nyilas István hivatalosan soha be nem vezetett, de országosan elterjedt ágendája²², amely szintén mutatja az erős pfalzi hatásokat, és mindmáig jellemzi a magyar református szertartást. Ennek előfutára Szenci Molnár kiadványa. Ez a rész fordítás, de itt is van hazai adalék, a Debrecenből ismert imádság hozzáadása. A reggeli, esti, étel előtti és után imádság főntebb a némettel párhuzamosan már említve van.

<p>[Kirchenordnung] (20–33). Form zu taufen. Vorbereitung zum, heiligen Abendmal. Form des H. Abendmal zu halten. From der Eheeynleitung. Von besuchung der Krancken. Morgen Gebet. Abend Gebet. Gebet vor dem essen. Gebet nach dem essen.</p>	<p>(173–186). Keresztesnec Formája Az Ur Vaczoraiahoz valo kébület. Ur Vaczorajánac oßtogatáfa. Házaßági ößzveadaßnac formája. Az betegeknec meglátogatáßáról. [A megfelelöket láfd előbb, a [6] részben]. *** Imádság, az az Hálá adás az elvö'tt jókért es könyörgés az elvejendökért. Predicatio utan valo Imatsag.</p>
--	---

[9]

A Házi tábla helye máshol van a német énekeskönyvben. Vagy azért, mert más példát is látott maga előtt Szenci Molnár, vagy azért, mert valamilyen okból nem közvetlenül a káté után való elhelyezést tartotta alkalmasnak. A németben meglévő korai hitvallásokat a II. Helvét Hitvallás magyarországi kiadásai is mindmáig közölték. Megvannak az *Imádságos Könyveczke* (1621) lapjain is.

²² RMNy 1251

<p>Folgen die Sprüche der heiligen Schrift, darauf ein jeglicher in feinem stand erlernen mag, was ihm in feinem beruf zu thun gebürt. [Hautafel:] (33–35)</p>	<p>Egy nehany Ekes Mondafoc es intefec az szent irafbol, mellyekből minden megtanulhattya mikeppen kelyen kinec kinec tífztiben és hivatalban magát vifelni. (163–165).</p>
<p>Der weltlichen Oberkeit. Den Richtern. Der weltlichen oberkeit vnd vnderthanen. Den Ehemännern. Den Eheweiben. Den Eltern. Den Kindern. Den knechten, mägde, taglöhern vnd arbeiten. De Haußherren. Der gemeinen jugend vnd andern. Den jungfrauen. Den witwen. Für jederman. Die fumma des Euangelions.</p>	<p>Ez világi Feiedelmeknec. Itélő Biráknac. Uraknak és jobbágyoknac- Házás Férfiaknac, Házás AßBonyoknac, Atyáknac és Anyáknac, Az Gyermeknecne, Szolgáknac, szolgáló leányoknac, napfzámofoknac, Béréfeknec és munkáfoknac Gazdáknac és czelédes embereknec Közönléggel az ifjufágnac és egyebeknec Az szűz Leánzoknac Az Ozvegy afzfzonyoknac Minden embereknec közönléggel Summája az Iften törvényéne</p>
<p>(35–37). Das Symbolum Apoftolicum, das ift, die Bekantnus des Apoftolifchen Glaubens. Das Symbolum Nicenum, das ift, Bekantnus des Glaubens zu Nicea gefelt Anno 324. Symbolum, oder Glaubens Bekantnis des H. Athanafij: Welches gefelt worden Anno 333. Bekantnus des Glaubens im Concilio zu Epheso gefelt, auß der acht vnd zwentzigften Epiftel Cyrilli. Ift gefelt worden Anno 434.</p>	

Szenci Molnár Albert magyar énekeskönyv normáját és tömörítvényét alkotta meg, ezt ismételtlen nyomatókosítanak kell. A hazai szokás fenntartására és kiegészítésére máskor is törekedett (például az *Imádságos könyveczke* fordításában). Különleges voltában nem hagyható említetlenül Balassi bűnbánó zsoltárának közlése (ezt nem a zsoltárparafázisok első csoportjába helyezte, ennek okát jelenleg nem tudjuk jól megmagyarázni): az unitárius énekeskönyvekben ismételtlen megjelentek Balassi énekei, református énekeskönyvbe azonban csak 1939, illetve 1948 óta jutottak be. Az énekeskönyvek történetéből az látszik, hogy meglehetősen hamar kialakult az óprotestáns énekeskönyv szerkezete, majd a debreceni (inkább református) illetve felvidéki (inkább evangélikus) típusa. A gyarapodás, a befogadott énekek köre is jórészt lezárult a 17. század elején. A 16. századhoz képest a változás és bővülés a 17. században (sőt, a 18. században is) egészen csekély mértékű. Ez bizonyos fókig tekinthető megmerevedésnek, másfelől a kialakult szertartási szokások és énekanyag szívós megélésére kétségtelen bizonyosság. A szerkezet Huszár Gálnál már készen

lévő fő vonalait egészen a 20. századig követte a debreceni típus. Az elhagyott énekek helyébe (főleg a hosszadalmasok helyébe, mint a Melius-féle három részes versbe szedett üdvözítéstörténet) a 17. század elején befogadottak kapcsolódnak Szenci Molnár példaadásához. Ilyen közöttük a Pécselyi Király Imre éneke.

III.

Néhány rövid szövegrészlet összehasonlítása kínálkozik a német forrástól való függésre és a fordítás rangjának szemléltetésére. (1) Az Úrvacsora, illetve (2) a házasságkötés szertartásából, és (3) egy imádságból való szakasz erre elegendő. Szenci Molnár fordító módszerét legutóbb gondosan elemezte Vásárhelyi Judit az *Imádságos könyveczke* kísérő tanulmányában.²³ Itt további részletek erősítik felismeréseit. Az imádságok bonyolult összefüggéseinek teljes tisztázása csak a Bullinger még lappangó imádságos könyvének részletes vizsgálata után remélhető.

A fordítások általában valamivel hosszabbak az eredetnél, hogy hiánytalan lehessen a továbbadott tartalom. Szenci Molnárnál vannak elhagyások is. Például az esti imádság előtt a térdelésre felhívás elmarad. Másrészt a völegény és a menyasszony válasza nem csak mindegyre 'ja, ja'; hanem teljes mondat. A házassági szertartásból az esketési formula szokása a hazai római katolikus szertartásban is megvolt (lásd a Nagyszombati Agendariusban²⁴), sőt az után is megmaradt, hogy Pázmány Péter elfogadtatta az egységesített római rendet. A protestánsoknál is mindmáig megvan, ezt a hagyományt erősítette, hogy majdnem ugyanezt találták Pfalz szertartásrendjében is. Az alábbi esti imádság egyes motívumai emlékeztetnek a Huszár Dávidnál megjelent egyik esti imádságra.²⁵ Ennek is valamilyen közös forrás vagy hatás lehet a magyarázata.

Az agenda úrvacsorás szertartásában a tanítás és elmélkedés ugyan elég hosszadalmas, de bőven kárpótolja az olvasót a lenyűgöző fejtegetések és az áradó kegyes gondolatok nagyszabású szerkesztettsége, a szertartás mintegy időtlenségbe kilépése, ha engedi elsodortatni magát a régiek elemi odaadása, lélekből lelkedzett beszéde által. Ez az ára annak, hogy valóban észrevegyük, mennyire talpraesett megoldásokat választott, és e mellett mily őszinte kegyességgel és jámborsággal tolmácsolta mindezeket Szenci Molnár.

(1)

*Hie fol der Kirchendiener einem jeden vom
brot der Herren brechen, vnd jhm
darreichen, sprechende:*

Das brot das wir brechen, ist die gemein-
schaft des leibes Christi.

*Vnd der ander Kirchendiener jhm darreichen
den kelch, sprechende:*

Der kelch der danckfagung, damit wir danck-
fagen, ist die gemeinchaft des bluts Christi.

(1)

*Ezekneec utanna az Tanito kineckinec az kenyér-
ből fzegeván elofzfa illyen igeckel:*

Ez kenyér, mellyet megbeğunc, az Chrifus
testével valo közöfölefünc.

Az pohárnac nyuytáfában igy fzőllyon:

Az hálaadáfñac pohára mellyet megaldunc
az Chrifus vérevel valo közöfölefünc.

²³ BHA XXXV. 12–30.

²⁴ RMNy 528 és 781

²⁵ Ez a [12.] imádság a kötetben, RMNy 395 L^{8b}

In dem sol nach gelegenheit der menge der Commincanten, auch nach der gestalt einer jeden Kirchen, vnter der Commincation entweder gefungen, oder etliche capitel zu der gedächtnis des tods Christi dienlich, als das 14. 15. 16. 17. 18. Iohannis, vnd 53. Efsaiae, gelesen werden, vnd mag hierin gebraucht werden, welches jeder Kirchen am füglichen vnd erbawlichsten ist.

Nach verrichter Communion sol der Diener sprechen:

Ihr geliebten in dem Herrn, dieweil jetzund der Herr an seinem tisch vnser seelen gespeiset hat, so laßet vns samptlich mit danckfagung seinen namen preisen, vnd spreche ein ieder in seinem herzen also:

Lobe den Herrn meine seele, vnd was in mir... [Pfalms. 103.]

(2)

Derhalben jhr N. vnd N. nach dem jr erkent habt, wie Gott den ehlichen stand hat eyngeleitet, vnd was euch von Gott befohlen: Seyt jr dann willens in den heiligen stand der ehe also zu leben, mit jhr hie bezeuget für der Christlichen Gemein, vnd begeret, daß derselbige ewer ehelicher stand sol bestetiget werden?

Antwort: Ia.

Alsdenn spreche der Diener:

Ich nem euch alle, die jr hie seyt, zu zeugen, iedoch so jemand wußte, daß diser eins durch eheliche pflicht mit einer andern person verbunden, oder sonst ein ver hinder nis vorhanden were, der wölle es jetzunder anzeigen.

So niemand widerspricht, sol der Diener also fortfahren:

Nachdem niemand widerspricht, vnd kein hinderung vorhanden ist, so wolle vnser lieber Herr Gott ewer heileges fürnemen, welches er euch gegeben hat, bestetigen, vnd ewer anfang

Ez idő alatt míg az Ur vaczorája ofztogattatic, à communicálóknac szamokhoz képest avagy énekec mondaísanac, avagy az szent iráíbol az Christus halálára emlékeztető caputoc olvaísaísanac. Vgy mint Joh. 14. 15. 16. 17. 18. Efa. 50 [!]. Mellyec között az tartafséc meg az melly kinec-kinec az ő gyékezetéhez inkább illic és hafznos leend.

Az communicálóísnac elvégezése után az tanito illyen íntestégyen.

Szerelmefim az Ur Christufban: mivelhogy az Ur az ő ábítalánál à mi lelkeinket mostan étette és itatta, mindnyájan egy bívvel lélekel, és illendő áldáísal magafztallyuc az ő diczőféges bent nevét: és kiki halkal magában vélem egyútt illyenképpen bóílyon.

Áldgyad én lelkem az Urat... (Pí. 103.)

(2)

Mivelhogy azért immár Te A. és B. meghallottátoc és megértettetec, mikeppen és mi végre íszette légyen ísten az bent házafszágot, és miket paranczolt legyen közöttetec mind két félínc: elvégezteteké azt magatokban, hogy az házafszágban ecképpen éílyetec, az mint most, az anya bent Egyház előtt jelentetec, és az mint ez ti házafságtoknac megerősítéíét kíványátoc?

Felellyenec: Elvégeíbtú.

Ezekínc utána az prédikátor ezt mondgya.

Títekem mindnyájan valakic ítt jelen vattoc ez dologban bizonságul támaítlac. Mindazonáltal ha valakic közöttetec tudgya, hogy ez ket íemlélyekínc valamelyic, avagy máífnac házafságra kótelezte volna magát, avagy valami egyéb akadály volna dolgokban, azt mostan íelentse meg.

Ha íenki ínem leend, ki ezekínc ellen mondána, az praedikátor ímígyen ízollyon:

Mivelhogy annakokáért íenki ez dolognac ellene ínem mond, es íemmi akadály íninc közöttetec, az Ur ísten ez ti bent ígyekezetetóket, mellyet az ti íbiveitekben adott, erőísitse

fey im namen des Herren, der himel vnd erde erschaffen hat.

*Darnach fol der Kirchendiener zu dem
Breutigam sprechen:*

Jhr N. bekennet hie für Gott vnd seiner heiligen Gemeine, daß jhr genomen habt vnd nemet zu ewrem ehelichen gemaht vnd haußfrawen N. hie zu gegen, vnd verheiffet sie nimmermehr zu verlassen, sie zu lieben, vnd treulich zu ernehren, wie ein trewer vnd gottförchtiger mann seinem weib schuldig ist: Daß jhr auch heiliglich mit jr leben wollet, jhr trew vnd glauben halten in allen dingen, nach wort Gottes vnd seinem heilge Euangelio?

Antwort: Ia.

Darnach spreche der Diener zu der Braut:

Jhr N. bekennet hie für Gott vnd seiner heiligen Gemeine, daß...

(3)

Abend Gebet.

Geliebten in dem Herrn Jesu Christo, lassēt vns vor dem angeficht Gottes niderknien, jhn auß grund vnserer hertzen anrufen vnd sprechen:

Herr Gott, himlischer vatter, wir danken dir, daß du vns disen tag vnd alle zeit vnser lebens bis auf dise stund so gnediglich behütet, vnd vns so vil vnd groffe wolthaten erzeiget haft. Vnd dieweil du nach deiner göttlichen weißheit die nacht erschaffen haft dem menschen zur ruhe, gleicher weiß wie du jhm den tag verordnet haft zur arbeit: So bitten wir dich, du wollest vns deine gnad verleihen, daß wir dermassen ruhen mit dem leib, daß doch alle zeit vnser hertzen in deiner liebe wacker bleiben, vnd daß wir also alle weltliche forgen von vns ablegen, vns zu erquicken nach notturft vnserer schwachheit, daß wir doch deiner nimmermehr vergessen: sondern daß allezeit die betrachtung deiner güte vnd gnaden in steter gedechtnis bey vns bleiben, daß auch vnser gewissen durch solche mittel ihre innerliche geistliche ruhe haben, wie der

meg, és az ti elkezdétec légyen az Urnac nevében, ki teremtette mennyet és az földet.

*Ezeknec utanna az Prédikator az
vólegennec szólyyon ecképpen:*

Te A. mégvallodé Isten előtt, és az ő Bent Gyülekezeti előtt, hogy te ez B. felelégül jegyzetted, és vebed magadnac, és felfogadodé, hogy soha őtet el nem hagyod, hanem Bereted, táplálad, mint hiv és Isten félő férfiuhoz illic, hogy felelégét Berefse taplallya. Annakfelőtte hogy ő véle Bentül elb és hitedet és hivfégedet néki mindenben megtartod, az Isten paranczolattya Berént, es az ő Bent Evangeliuma Berint?

Feleleti az vólegennec, Ugy vagyom: fogadom és igerem.

*Annak utanna az meny afzonnakis
igy szólyyon:*

Teis B. megvallodé az Isten előtt, és az Bent gyülekezet előtt, hogy...

(3)

Eftveli imátság.

Ur Isten mi mennyei Bent Atyánc, hálakat adunc te neked hogy minket ez mai napon és életünknek minden ideiben, mind ez oraiglan megtartottal, és ennye fok és nag' jo tetemenyiddel Berettél. Es mivelhogy az te Isteni bölcseségedből à napot az munkara és az etzokat nyugodalomra rendelted: kérünc teged, adgyad és nekünc az te Bent lelkedet, mely által ugy nyugodgyunc testünkben, hogy az mi Biveinc az te Berelmedben ebre maradgyanac, és hogy minden vilagi Borgalmatoffagot ugy teheszünc le erőtelenfegünknek búkféges megkönyyebitéfere, hogy te rolad soha el ne feletkezzünc, hanem minden időben az mi teremtéfünknek és idvófségünknek emlekezeti nálunc búntelen megmaradgyon: Hogy az mi lelkeinc esméretinekis az testnek külfő nyugodalomával egygyütt. belső és lelki nyugodalma lehessen. Adgyad annak-

leib empfehet feine euserliche ruhe. Darneben, daß vnser schlaf nicht vnmälsig feye zur faulheit vnferes fleisches: sondern allein zu erhaltung vnserer schwachen natur, auf daß wir desto gefchichter feyn dir zu dienen.

Wollest vns auch bewahren vnbefleckt an leib vnd feel, vnd vns behüten vor aller gefahr, daß auch vnser schlaf zu deinen ehren gereichen möge. Vnd nachdem diser tag nicht ist fürüber gangen ohne vielfältige vbertretung (sintemal wir arme elende fűnder feynd) so bitten wir dich, gleich wie in der nacht alles verborgen ist durch die finsternis, die du auf die erden sendest, daß du auch also wollest alle vnser fűnden vergraben durch deine barmhertzigkeit, auf daß wir nicht von deren wegen verstoffen werden von deinem angezicht.

Gib auch ruhe vnd trost allen krancken, betrűbten vnd angefochtenen hertzen, durch vnsern Herrn Jesum Christum, welcher vns also hat gelehret beten:

Vnser Vatter, &c.
Ich glaub in Gott, &c.

felőtte hogy az mi aluvasunc ne légyen mértékletlen. az mi testűnc nec tunyafágára, hanem czac az mi erőten természetűnk nec megtartáfára, hogy obtán alkalmazotbac lehetsűnc az te fogalatosdra. Oriz meg minket testestől lelkestől minden fertelmesege ellen, hogy még aluvásfunkis az te bent neved nec diczűfégére lehessen. Es minekutanna ez máji napotis nem keves vétkekkel mulattuc el, (mivelhogy begény giarlo bűnűők vagyunc) kerűnc téged, hogy az miképpen etzaka az fetetfeggel minden elfedetis és elrűitetic: azonképpen te is az te nagy kegyelmesegegeddel fedezd el és temezd el minden mi bűneinket, hogy mi azok miatt az te bűned elől el ne vettetsűnc. Adgy nyugodalmat és nyuys vigasztalást minden betegek nec, és kéfértet miat kefergű Bivek nec; Az mi Urunc Jესus Christusnac általa, az ki minket így tanított könyűrgeni.

Mi atyanc ki vagy etc.
Hiűek egy Istenben, etc.

IV.

Legfontosabb hozadéka a pfalzi énekeskönyvek vizsgálatának az a nagyobb egység, amelybe a különféle műfajú énekek (válogatott) gyűjteménye mellett a hitvallás, és az istentiszteleti rendtartás is beletartozik és beleilleszkedik. Szenci Molnár Albert emez összeállításának példáját ugyanilyen rendben és csoportosításban egyetlen hazai protestáns énekeskönyv sem követte.²⁶ De 1805-ig a Biblia minden kiadásában benne volt a százötven genfi zsoltár.²⁷ Molnár Albert (és a peregrinusok) előtt a Biblia pfalzi kiadásai is ott voltak mintának, ennek levelezésében már évekkel korábban van nyoma.²⁸ A *Zsoltárkönyv, dicséretetek, hűadások és lelki énekek – Káté – Ágen-da* összetartozására, egybefoglalására a pfalzi énekeskönyvek mutattak mintát. Hozzájuthatott

²⁶ Előfordult többször, hogy például Siderius kátéjával, vagy imádságok könyvvel együtt nyomtatták egyes énekeskönyveket. Ezeket itt nem részletezem. – Az ÁROKHÁTY Béla szerkesztette énekeskönyv (Szabadka, 1939) a teljes *Heidelbergi Kátét* szintén tartalmazta, valamint a szokásos módon imádságok sorozatát is, de istentiszteleti rendet nem. Ennek a (délvidéki) reform-énekeskönyvnek az indítatására a 20. század végén a reformátusok világtalálkozójára szerkesztett énekeskönyv (Bp. 1996) is tartalmazott Szikszai Györgytől átvett imádságokat, valamint istentiszteleti rendet, de a kátéből csak néhány idézetet.

²⁷ Kivéve a 2° formátumú Váradi Bibliát (1660/1661) RMK I. 970

²⁸ 1603. 7. Junii: „Paulo post Andreae Asztalos Tyrnaviam occasionem de Bibliis edendis percipisi”. „...de bibliis edendis accessisset... Germanicam bibliorum editionem imitari cupiens...”
Szenci Molnár Albert naplója, levelezése és irományai. Kiad. DÉZSI Lajos. Bp. 1898, 35, 148.

több *Kirchenordnung*, káté- és bibliakiadás példányaihoz, ezekben az istentiszteleti rend és az imádságok is megvoltak. Ezekre utalva mondja Bullinger a Szenci Molnár fordította *Imádságos könyvecskében*, hogy azért szerkesztette gyűjteményét, mert az imádságok „külömbkülömb Aгендás könyvekben és Catechismusokban vadnac elbellebtvén : ughyogy... soc könyvekben Bellel imitt amott kellene felkeresgelni”.²⁹

Szenci Molnár a genfi zsolttárok francia kiadásaitól (amelyekben szintén volt hitvallás, imádságok és istentiszteleti rend) a pfalzi német mintát (forrást) követve tér el. A Calvin-féle kiadást követő francia énekeskönyvek még a 18. században is legfeljebb egy tucat egyéb (nem zsolttári) éneket tartalmaztak, eleinte semmi mást, csak az újszövetségi kantikumokat és a Dekalógus verses alakját.³⁰ A pfalzi szokás a Magyarországon Huszár Gál idejétől használt egyéb énekek beiktatásának is alkalmas párhuzamául szolgált. Ez is kétséges teszi, hogy Szenci Molnár – akár a dalamokat akár az énekeskönyv szerkezetét és tartalmát tekintve – a genfi francia kiadást és praxist akarta volna szorosan és szigorúan követni. Újfalvi előszavára gondolva (amelyben a graduált és a teljes megverselt zsolttárkönyvet hiányolta) zsinatilag elfogadott és közösségi jóváhagyással megjelentetett énekeskönyv és liturgia előmunkálatául is szánhatta kiadványát Szenci Molnár, amely a protestáns fejedelemségben tapasztaltakhoz igazodott, de magyarországi szokásokat is tükrözött. A szertartási szövegek és az imádságok meg a káté fordítása mellett így olyan énekeket is beiktatott, amelyeknek nincs német megfelelője. Ugyanakkor egy sor német korál fordítására vagy hasonlóval (azonos funkcióban) való képviseltetésére sem törekszik. Ezek nyomán az is kétséges, hogy az először itt megjelent (genfi zsolttárdallamra készült) énekek között van-e egyáltalán olyan, amelynek nem német az előzménye, forrása vagy mintája?

Pfalz és a hazai protestantizmus kapcsolatát eléggé jellemzi (a peregrinusok, Szenci Molnár és a „heidelbergi kör” meg Pareus tanítványai mellett), hogy az első református úrvacsorai tanítás (többnyire „marosvásárhelyi hitvallás” néven szokás emlegetni), amely Dávid Ferenc gondozásában latinul,³¹ Melius Juhász Péter tollából magyarul³² jelent meg itthon, németül is napvilágot látott Heidelbergben (1563).³³ Magyar református szertartásaink, liturgiánk formálódására is rányomta a bélyegét Pfalz hatása. Ebben is volt része Szenci Molnárnak a Bibliához csatolt rendtartással. Ezért hívtam fel a figyelmet korábban erre az úrvacsorai agenda megfelelő részeinek közreadásával.³⁴

A fentebbiek indítsák a hazai kutatást a pfalzi kapcsolatok részletesebb felderítésére. Lehetne ez közhelyes téma, főként a *Heidelbergi Káté* révén, amelyet a magyar reformátusok hamar elfogadtak, ám a hatások, kapcsolatok és következmények szakirodalmi újragondolása bizony még nem mondható teljesnek és lezártnak az új évezred elején.

*

A zenei szempontot nem részletezem. Annyit meg kell említenem, hogy Csomasz Tóth Kálmán a kritikai kiadás kottasorai fölött – mindjárt a 23. zsolttárban – jelezte, hogy az „öforrástól” eltér a *Psalterium Ungaricum* dallamközlése.³⁵ Itt, és a többi helyeken az 1598-as kiadásban a sorvégi

²⁹ p. 3. Előjáróbebed.

³⁰ Csupán 1930-ban mondotta ki a holland szigorú reformátusok országos zsinata (Arnhem), hogy „nem református elv az egyház énekeit csak a zsolttárokra korlátozni” – azelőtt tudniillik ezt érvényesítették. Vö. CSOMASZ TÓTH KÁLMÁN: *A református gyülekezeti éneklés*. Bp. 1950. 118.

³¹ RMNy 157

³² RMNy 155

³³ RMK III. 507

³⁴ Theológiai Szemle (43.) 2000. 141–148.

³⁵ CSOMASZ TÓTH RMKT/XVII 6, 419. – Ugyanígy eltérések vannak még a következő zsolttárakban: 50, 52, 54, 75, 79, 92, 97, 123, 128.

hang ugyanúgy hosszú, mint Szenci Molnár első kiadásában. A 61. zsoltár terccel magasabb kezdőhangja is úgy található 1598-ban, mint 1607-ben. Nem a négyzólamú francia kiadás szerint hallotta és következtette Szenci Molnár, hanem a zsoltárt Heidelbergben így ismerte meg és a pfalzi kiadásokban így találta.³⁶ Van kivétel, a 80. zsoltár második dallamhangjának hibája, ez 1598-ban helyes; de vannak hosszabb hangértékek, amelyeket a kritikai kiadás a sorok fölött sem jelöl. Nincs nyoma az 1598-as pfalzi kiadásban a Hasper által következtetett sortagolásnak és az egységesen használt szünetjelek helyett közölt divisiojeleknek, rövid sorok előtti nyolcadszünetnek, s a prolatio maior jelölésére a dallamsor fölött alkalmazott kapcsoknak. Nincs nyoma a *Psalterium Ungaricum* kiadásaiban sem. Ezt az 1598-as, és a többi egyszólamú pfalzi zsoltárkiadást ideje volna illő figyelemmel kezelniük³⁷, Szenci Molnár szándékát ebben keresnünk a helyett, hogy képzelt norma szerint helyesbítjük, (át)értelmezzük a dallamok közlését.

Mind a dallamközlésben az egyszólamú pfalzi kiadások, mind pedig az oppenheimi „függelék” – valójában egy gyülekezeti énekeskönyv tömörítvénye –, a káté és az agenda kiadásában ígéretes a továbbkutatás, és szükséges is a kritikai kiadáshoz képest a továbblépés.

FEKETE CSABA

Szenci Molnár Albert és a 17. századi gyülekezeti énekeskönyv-kiadás. A 16–17. századi protestáns énekeskönyv-történet megírása során¹ több szempontból is meg kellett vizsgálnom, hogy Szenci Molnár Albert milyen szerepet játszott a magyar énekeskönyvek kiadástörténetében.

1. Szenci Molnár Albert, a genfi Zsoltárkönyv fordítója

Szenci Molnár 1606-ban lefordította és 1607-ben kiadta (RMNy 962) a genfi zsoltárok Ambrosius Lobwasser-féle német változatát, s ezzel elindította a magyar nyelvű verses *Zsoltárkönyv*-kiadásokat.² Az életrajzi adatok, valamint az 1607-es kiadáshoz írt előszó egyes megállapításai arra figyelmeztetnek, hogy Szenci Molnár több korabeli német nyelvű genfi *Zsoltárkönyv*-kiadást ismerhetett: a genfi zsoltárok éneklését a heidelbergi akadémián tanulta; Altdorfban fordította le a *Zsoltárkönyvet*; ismerte annak 1594-es lipcei Ambrosius Lobwasser-féle német fordítását és

³⁶ „Szenci Molnár, aki minden bizonnyal hallás után döntött a közlés mód tekintetében, ezt a zsoltár Goudimel összhangosításában (az ún. Jaqui-kiadás, Genf 1565, szerint) *hallotta* és nem vette figyelembe, hogy éppen ennek a kezdetén szólamkeresztetés van” (CSOMASZ TÓTH RMKT/XVII 6, 423).

³⁷ Szenci Molnár Albert nem a Calvin nemzedékének és kiadványainak gyakorlatát, hanem a korabeli, tehát a 16–17. század fordulójára kialakult pfalzi gyakorlatot vette át a korabeli pfalzi énekeskönyvek és gyülekezeti szokások alapján. Az itt bemutatott 1598-as énekeskönyvet régóta ismerve állítottam ezt többször is már jóval korábban. Vö. például FEKETE Csaba: *Zsoltárdallamaink táguló értelmezése*. In: „Eleitől #ogva...” *Tanulmányok*... 28.

¹ H. HUBERT Gabriella: A 16–17. századi gyülekezeti éneklés (történet és adattár). PhD disszertáció kézirat, 2001.

² Az 1562-es genfi kiadású francia nyelvű teljes zsoltárgyűjteményt, és annak német vagy magyar nyelvű fordítását a továbbiakban egységesen *Zsoltárkönyv*nek nevezem.

Andreas Spethe-féle latin fordítását; a francia szöveg alapján, Boésius Kelemen (Clément Dubois) segítségével, „ékesítette” a kész magyar szöveget.³

A magyar *Zsoltárkönyv* kiadásai során Szenci Molnár fokozatosan gyarapította a gyűjtemény tartalmát. A közös megjelentetés szándékával kiadott kötetek 17–18. századi történetét önállóan is érdemes lenne megírni. Itt csak az első 3 kiadás összetételét mutatom be:

	Herborn 1607. – RMNy 962 – 12°	Hanau 1608. – RMNy 971 – 4°	Oppenheim 1612. – RMNy 1037 – 8°
<i>Zsoltárkönyv</i>	+	+	+
énekek	6+5	7	2
káté	+	+	+
házi tábla	+	+	+
imádságok	+	+	+
Biblia	–	+	+
kis gyülekezeti énekeskönyv	–	–	69 ének
szertartásrend	–	–	+

2. Szenci Molnár Albert és a magyar protestáns gyülekezeti énekeskönyv-kiadások

Az 1612-es oppenheimi kiadásban (RMNy 1037) a *Biblia* mellett nemcsak a *Zsoltárkönyv* jelent meg, hanem egy 69 énekből álló kis énekeskönyv is, mely a kritikai kiadás szerint: „elsősorban templomi használatra szánt egyházi énekeskönyv, nem pedig magánajátosságra szolgáló énekek gyűjteménye...”⁴ Korábban ezt a gyűjteményt kisebb gyülekezeti énekeskönyvnek neveztem, s beillesztettem a 16–17. századi gyülekezeti énekeskönyvek történetébe.⁵ Szenci Molnár tehát az istentiszteleti gyülekezeti éneklést úgy újította meg, hogy közben a hagyományos énekek egy részét is megőrizte. Egyrészt, mint már az 1607-es kiadás (RMNy 962) előszavában hangsúlyozta, nem az volt a célja, hogy az istentiszteleteken kizárólag az ő zsoltárfordításait használják: „Mivelhogy azhoz nem olly szandékból fogtam, hogy az előbbeni szokot énekeket ki akarnám venni az hiveknek kezekből; avagj hogj ézekeket egyebekénél ekesbeknek alitanám... De az egez soltart Magyar versekben még senki nem formálta en tudásom szerint...”⁶ Másrészt, eltérően a magyar puritánoktól, nem akarta azt a genfi mintát sem követni, amely szerint az istentiszteleteken kizárólag a genfi zsoltárokat és a hozzájuk kapcsolódó bibliai énekeket szabad énekelni.

Szenci Molnárnak és az oppenheimi kiadás énekeskönyv-részének (*Zsoltárkönyv* + kis énekeskönyv) szerepe lehetett az egységesülő protestáns énekeskönyv-kiadásban.⁷ 1635-ben Lőcsén

³ *Régi Magyar Költők Tára XVII. század, 6: Szenci Molnár Albert költői művei.* Sajtó alá r. STOLL Béla, Bp. 1971. (a továbbiakban: *RMKT* 17, 6), 10–12.

⁴ *RMKT* 17, 6, 437.

⁵ H. HUBERT Gabriella: *Istenes énekek a 17. századi lőcsei magyar énekeskönyvekből.* = *Credo* (6.) 2001. 3–4. sz. 103.

⁶ RMNy 962:)(11,. Az unitárius Bogáti Fazakas Miklós ugyan már a 16. században elkészítette a teljes magyar verses zsoltárfordítást, de Szenci Molnár vagy nem ismerte, vagy más felekezethez való (unitárius és szombatos) kötöttsége miatt nem használta.

⁷ Az 1635-ös lőcsei protestáns énekeskönyv jellegéről I. H. HUBERT Gabriella: *17. századi protestáns énekeskönyvek nyomában.* = *MKsz* (112.) 1996. 82–84.

egy olyan nagy terjedelmű gyűjtemény (RMNy 1628) jelent meg, amelyben megtalálható egy gyülekezeti énekeskönyv, a *Zsoltárkönyv*, egy himnuszokat és egyéb szertartási énekeket tartalmazó rész, valamint egy temetési énekeskönyv. Magyarországon ez a könyv közölte először a teljes Szenci Molnár-féle *Zsoltárkönyvet*. Másik jellegzetessége, hogy a közös protestáns énekkincs az Újfalvi Imre által 1602-ben (RMNy 886) javasolt módon található meg benne. Újfalvi ugyanis az 1602-es énekeskönyv előszavában egyrészt hiányolta a teljes magyar verses zsoltárfordítást, másrészt egy olyan három részes templomi énekgyűjtemény összeállítását javasolta, amelyben graduál (szertartási énekek), gyülekezeti énekeskönyv (élén a zsoltárokkal) és temetési énekeskönyv együttesen megtalálható. Az 1635-ös lőcsei kötet mindezeket a részeket tartalmazza. Ki lehet az a szerkesztő, aki nemcsak a korábbi protestáns énekkészlet legbővebb válogatását adja, hanem, a kiadvány részeként, Magyarországon elsőként, közli a *Zsoltárkönyvet* is? Az eperjesi evangélikus kör és Pécseli Király Imre mellett Szenci Molnár Albert szerepe sem zárható ki. Ő ráadásul személyesen találkozott Újfalvi Imrével, akinek 1602-es előszava is ösztönözte arra, hogy lefordítsa a genfi zsoltárokat.⁸ De Szenci Molnár munkakapcsolatban állt a lőcsei énekeskönyvet kinyomtató Brewerrel is, akinek kérésére 1629 nyarán lefordította a *Discursus de summo bono*t (RMNy 1483), s akinek kérésére esetleg egy énekeskönyv-kiadvány tervezetét is készíthetett. A Szenci Molnár által összeállított 1612-es oppenheimeri kiadás mindenképpen mintát adhatott a *Zsoltárkönyv* és a gyülekezeti énekeskönyv együttes megjelenítéséhez és használatához. Az Evangélikus Országos Könyvtárban az oppenheimeri kiadás egy olyan (nem korabeli kötésű) példánya található,⁹ amely csak a *Zsoltárkönyvet* és a kis énekeskönyvet tartalmazza. Ennek két oka lehet: vagy a gyűjtemény többi része (a kötet eleje és vége) elhasználdott, vagy e két részt, gyülekezeti énekeskönyvként, külön is forgalomba hozták. A Szenci Molnár-féle gyülekezeti énekeskönyvnek a terjedelme összemérhető a korabeli magyar gyűjteményekével. Az oppenheimeri kiadás megjelenési évéig, 1612-ig a magyar énekeskönyvekben előforduló énekek száma 100 és 300 ének között mozog. Szenci Molnár a 16. század mintegy 565 magyar gyülekezeti énekéből ugyan csak 50-et válogatott ki, de ha ehhez hozzáadjuk a 17. századiakat (21) és a 150 genfi zsoltárt, akkor egy terjedelmesebb énekeskönyvet kapunk 221 énekkel.

3. Szenci Molnár 1612-es oppenheimeri gyűjteményének magyar és külföldi mintái

Énekeskönyv-történeti szempontból meg kell határozni az egyes énekeskönyvek lehetséges forrásait. Stoll Béla, a kritikai kiadás sajtó alá rendezője szerint az 1607-es zsoltárkönyv (RMNy 962) közvetlen mintája a genfi zsoltárok Ambrosius Lobwasser-féle német fordítása, annak is az 1594-es lipcsei kiadása. Az oppenheimeri 1612-es kiadás (RMNy 1037) gyülekezeti énekeskönyv-részének szerkezete „a debreceni, ún. református típusú énekeskönyvekével egyezik”. A „hív barátok” bíztatták Szenci Molnárt arra, hogy válogatott zsoltárokat és szokott rövid dicséreteket adjon a *Zsoltárkönyv* mellé: a „szokott jelző azt mutatja, hogy Szenci elsősorban a legismertebb, legnépszerűbb énekeket válogatta ki”, mint ezt főleg az ünnepi és halotti énekek csoportja mutatja. A zsoltárok esetében Szenci Molnár érvényesítette saját esztétikai szempontjait is: „a Psalterium Előszavában általa megdicsért zsoltárszerzőket, Szegedi Gergelyt, Sztárai Mihályt és Skaricza Mátét mind szerepelteti”. A zsoltárokat és dicséreteket Szenci Molnár az 1574-es Huszár Gál-féle (RMNy 353), az 1582-es Bornemisza-féle (RMNy 513), a Beythe István-féle (RMNy 648) és az 1602-es Újfalvi-

⁸ KLANICZAY Tibor: *Újfalvi Imre és az 1602. évi énekeskönyv*. In: Uő: *Reneszánsz és barokk*. Bp. 1961. 172.

⁹ Jelzete: R 251.

féle debreceni (RMNy 886) énekeskönyvből veszi át.¹⁰ Szenci Molnár a gyülekezeti énekeskönyvekből közölt szövegekkel önálló módon bánik: „formailag pontosabbá, tartalmilag érthetőbbé” teszi őket.¹¹

Az énekeskönyv-történet megírásakor, a kritikai kiadás megállapításait elfogadva, nem kerestem az oppenheimi gyülekezeti énekeskönyv további mintáit. A párizsi könyvtárakban fellelhető német énekeskönyveket átnézve azonban rábukkantam egy olyan 1609-es herborni kiadványra,¹² amely arra mutat, hogy a hű barátokon kívül vagy egy herborni vagy egy ahhoz hasonló német énekeskönyv is szerepet játszott abban, hogy Szenci Molnár 1612-ben Oppenheimben a *Zsoltárkönyv* mellett egy kisebb énekeskönyvet is megjelentetett.¹³

A herborni minta követéséről közvetlenül ugyan nem beszél Szenci Molnár az oppenheimi kiadás előszavában, de a kiadvány címe, alcíme és előszava [(2_v)] tájékoztat a gyülekezeti énekeskönyv jellegéről, valamint egy tágabb értelemben vett minta követéséről:

– A *Zsoltárkönyv*vel együtt lehet használni a kis énekeskönyvet: „Soltar könyvel egygyütt utánna vettettec egyéb válogatott psalmusok...” [főcímlap és előszó].

– A kis énekeskönyv tartalmára Szenci Molnár több helyen utal: válogatott psalmusok, ünnepi énekek és szokott lelki dicséretes [főcímlap] – régi szokott psalmusok és válogatott lelki énekek [belső címlap] – egynéhány psalmusok és lelki énekek a közönséges énekeskönyvekből [alcím] – közönséges énekeskönyvekből egynéhány ki-válogatott psalmusok és szokott rövid dicséretes [előszó] vannak benne.

– A „hív barátok” és a „könyvnyomatókra gondviselők” kérésére csatolta a *Biblia* és a *Zsoltárkönyv* mellé a kis gyülekezeti énekeskönyvet és a többi, az istentisztelethez is nélkülözhetetlen, részt [előszó].

– A „kisdéd” forma (8° és a *Biblia* magyarázatok nélküli kiadásának) oka: az útonjárók kézbenhordozható könyvként használhatják, és a kispénzű (kevés költségű) hívek is könnyebben megvehetik azt [előszó]. A kis énekeskönyv-rész magánajátosságot szolgáló énekei¹⁴ szintén arra mutatnak, hogy Szenci Molnár mind gyülekezeti, mind magánhasználatra szánta kiadványát.

– Nemcsak a *Biblia*, a *Zsoltárkönyv*, a káté, az imádságok és a szertartásrend kiadására, hanem az egész gyűjtemény összeállítására is hatással volt a külföldi példa: „Mind ezeket pedig azertis örömesben megczelekedtem, hogy az egyéb Keresztyén nemzetségeknec anya szent egyházainac ajandekit, az mi nyomorult Ecclesiainkban valo hiveckel valamimódon közölhetném: és az mieinket, soc országokban kiterjett hivec sereginec eggyező tudományával; és az szenteknec eggyessegének velem egygyütt megdondolattyával, az én tehetsegem szerint örvendzetném” [előszó].

Az 1609-es herborni kiadás és a fenti Szenci Molnár-nyilatkozatok ismeretében feltételezhetjük és több szinten kimutathatjuk az 1612-es oppenheimi magyar énekeskönyvre gyakorolt német hatást.

¹⁰ RMKT 17, 6, 403, 437–438.

¹¹ RMKT 17, 6, 440.

¹² *Das deutsche Kirchenlied: Verzeichnis der Drucke von den Anfängen bis 1800*. Bearbeitet von Konrad AMELN, Markus JENNY und Walther LIPPARDT. Kassel – etc., 1975. /*Répertoire International des Sources Musicales* B/VIII/1–2/ [a továbbiakban: DKL] 1609⁰⁶, a Bibliothèque Nationale példánya.

¹³ Mint a jelen számban közölt másik Szenci Molnár-tanulmány mutatja, tőlem függetlenül, már korábban, Fekete Csaba hasonló megállapításra jutott, és a herborni minta követésének vizsgálatát a *Zsoltárkönyvre*, a kötet prózai részeire, valamint a zenei megformálásra is kiterjesztette.

¹⁴ RMKT 17, 6, 439.

3.1. Az 1609-es herborni német és az 1612-es oppenheimi magyar gyűjtemény hasonló vonásai

- 8° formátum, tömör, két hasábos szedés.
- A *Zsoltárkönyv* és a kis énekeskönyv folyamatos ív- és lapszámozással követi egymást.
- A *Zsoltárkönyvet* és a kis énekeskönyvet közös tartalomjegyzék egyesíti.
- A több részes gyűjtemény és a kis énekeskönyv szintjén is szerkezeti megfelelés van.

- A dallamközlés módja hasonló: míg a *Zsoltárkönyv* dallamokkal együtt, addig a hozzá csatlakozó gyülekezeti énekeskönyv dallamok nélkül került kiadásra mind a németben, mind a magyarban. Pedig a dallamközlés, Csomasz Tóth Kálmán szerint, csak 20–30 lappal vastagította volna meg az amúgy is vaskos könyvet. A kis énekeskönyv dallamnélküliségére Csomasz Tóth két lehetséges magyarázatot talál. Szenci Molnár egyrészt, ismerve a magyarok zenei alulképzettségét, „a magyar nyelvű éneklésnek ezt az írásbeliség alatti, orális állapotát természeti adottságnak vette, nem érzékelte az írásba foglálás szükségét”. Másrészt azt is elképzelhetőnek tartja, hogy Szenci Molnár „ha akarta volna, sem tudta volna a magyar dallamokat pusztán hallás és emlékezet után úgy lejegyezni, hogy maga is elégedett lett volna a munkájával”.¹⁵ A herborni minta és Szenci Molnár előszava ismeretében azonban más feltételezés is adódik. Szenci Molnár egyrészt német mintáját követte, amikor a széles körben ismert régi dallamokat nem nyomtatta ki, másrészt gondot okozott neki a könyv „temérdeksége” és az is, hogy minél olcsóbban tudja előállítani a kiadványt. Márpedig a szerinte széleskörben ismert dallamok kottáinak kinyomtatása a terjedelmet és az árat is megnövelte volna.

- A kis énekeskönyv-rész válogatási szempontja szintén hasonló. Szenci Molnár a magyarok által használt énekeskönyvekből válogatta ki a régi és megszokott énekeket. A herborni kiadás kis énekeskönyv része a következő alcímmel kezdődik: „Psalmen vnd geistliche Lieder, so von Christlichen gotseligen männern gestellet, vnd auß dem gemeinen Psalmbüchlein, als die gebreuchlichsten vnd besten, außgezogen, vnd mit angehenget worden” (*DKL* 1609⁰⁶, 124). A többi, hasonló szerkezetű német énekeskönyv is többnyire ezt a szöveget adja, és hangsúlyozza, hogy az adott területen használatos énekeskönyvből válogatott. Ezek énekkészlete pedig nagyrészt azonos a korábbi bonni énekeskönyvek anyagával.¹⁶

- Szenci Molnár a genfi zsoltárok bevezetése mellett a 17. század elejére már önálló fejlődési utat mutató magyar evangélikus, valamint református gyülekezeti énekek megtartását is fontosnak tartotta. Az énekgyűjtemény összeállításában (*Zsoltárkönyv* + kis gyülekezeti énekeskönyv) ugyanaz az iránikus tendencia mutatható ki, mint a nyugat- és délnémet¹⁷ területeken elterjedt énekeskönyvekben.

- A magyar énekeskönyvben vannak olyan énekek is, amelyek nem eredeti szerzemények. A kritikai kiadás szerint az oppenheimi kis énekeskönyv 17. századi énekei közül néhányat maga Szenci Molnár írt.¹⁸ néhányat egy előttünk ismeretlen nyomtatott magyar énekeskönyvből vett át,¹⁹ egy éneket németországi tanulóútársától szerzett meg,²⁰ a „Veni

¹⁵ CSOMASZ TÓTH KÁLMÁN: *Hesseni Móric és a református egyházi zene*. = Theologiai Szemle Új folyam (15.) 1972. 357.

¹⁶ HOLLWEG, Walter: *Geschichte der evangelischen Gesangbücher vom Niederrhein im 16–18. Jahrhundert*. Hildesheim–New York, 1971. 39–51, 288–303, 319–321. /Publikationen der Gesellschaft für Rheinische Geschichtskunde 40./

¹⁷ BLANKENBURG, Walter: *Die Kirchenmusik in den reformierten Gebieten*. In: BLUME, Friedrich: *Geschichte der evangelischen Kirchenmusik*. 2. Aufl., Kassel – etc., 1965. 369 skk.

¹⁸ *RMKT* 17, 6, 153, 155, 156, 158, 159–165. sz.

¹⁹ *RMKT* 17, 6, 187–191. sz.

²⁰ *RMKT* 17, 6, 185. sz.

redemptor gentium” kezdetű himnusz fordítása pedig a 16. századi fordítás ismeretében készült új verzió.²¹ A kritikai kiadás, a fentiek értelmében, egyik éneknél sem ad idegen nyelvű forrást. Egyes szövegeknél azonban, a herborni gyűjtemény énekei segítségével, megállapítható a német nyelvű minta:

- „Örül az én szívem az Úrban”²² forrása: „Mein Herz ist fröhlich in dem Herren”;²³
- „Hálát adok néked mennybéli Isten” kezdetű reggeli és esti ének²⁴ forrása Johann Fabricius „Ich danke dir, Herr Gott, in deinem Throne” (Fischer-Tümpel²⁵ I, 219^{a-b} sz) kezdetű éneke;
- „Sírásd meg, ember, bűnödöt”²⁶ forrása Sebald Heyden „O, Mensch, bewein dein Sünde groß” kezdetű nagypénteki éneke (Wackernagel,²⁷ III, 603. sz);
- „No, dicsérd lelkem az Urat”²⁸ forrása Johann Gramann (Poliander) „Nun lob mein Seel den Herren” kezdetű 103. zsoltára (Wackernagel, III, 968. sz). A herborni kiadásban tévesen Nikolaus Selnecker neve szerepel szerzőként, aki hasonló kezdettel az újszövetségi Mária-éneket fordította le;
- „Ó, népeknek Megváltója”²⁹ forrása Martin Luther „Nu komm, der Heiden Heiland” kezdetű adventi éneke, amely a „Veni redemptor gentium” kezdetű himnusra megy vissza (WA Ergänzung³⁰ 14. sz);
- „Hozzád kiáltásunkat”³¹ forrása Georg Klee (Thymus) „Dich bitten wir deine Kinder” kezdetű asztali áldása (Wackernagel, III, 1290. sz).

Még egy ének forrását sikerült azonosítanom egy 1618-as montbéliard-i kétnyelvű énekeskönyv (DKL 1618⁰⁴, 42–44) segítségével. Az ének a pfalzi énekeskönyvek mintájául használt 1561-es bonni énekeskönyvben is megtalálható (DKL 1561⁰⁶).³² Eszerint:

- „Úristen, kérünk tégedet”³³ kezdetű ének forrása Johann Zwick „O, Gott und Vater gnadenvoll” kezdetű keresztelési éneke (Wackernagel, III, 672. sz).

Továbbra is nyitott kérdés egyelőre, hogy az 1607-es herborni kiadásban megjelenő, genfi zsol-tárdallamokra írt versek³⁴ fordítások-e vagy önálló Szenci Molnár-szerzemények. A fenti forráskimutatás szerint az oppenheimeri kis énekeskönyv 16–17. századi énekeinek eredetiségét csak to-

²¹ RMKT 17, 6, 186. sz. A forrás-kérdésről l. még: CSOMASZ TÓTH Kálmán: *A református gyülekezeti éneklés*. Bp. 1950. 217–222, 358, 384, 390. /Református Egyházi Könyvtár 25./

²² RMKT 17, 6, 159. sz.

²³ Az ószövetségi ének hasonló kezdettel, de prózai változatban található meg pl. az 1533-as wittenbergi énekeskönyvben (DKL 1533⁰², 148_v).

²⁴ RMKT 17, 6, 160. sz.

²⁵ FISCHER, Albert – TÜMPEL, Wilhelm, *Das deutsche evangelische Kirchenlied des XVII. Jahrhunderts. I–VI*. Gütersloh, 1904–1916.

²⁶ RMKT 17, 6, 165. sz.

²⁷ WACKERNAGEL, Philipp: *Das deutsche Kirchenlied von der ältesten Zeit bis zu Anfang des XVII. Jahrhunderts* [a továbbiakban: Wackernagel]. I–V. Leipzig, 1863–1867.

²⁸ RMKT 17, 6, 185. sz.

²⁹ RMKT 17, 6, 186. sz.

³⁰ LUTHER, Martin: *Geistliche Lieder und Kirchengesänge: Ergänzung zu Band 35 der Weimarer Ausgabe*. Bearbeitet Markus JENNY. Köln–Wien, 1985. /Archiv zur Weimarer Ausgabe der Werke Martin Luthers 4./

³¹ RMKT 17, 6, 189. sz.

³² HOLLWEG, Walter: *i. m.* 297.

³³ RMKT 17, 6, 164. sz.

³⁴ RMKT 17, 6, 153–158. sz.

vábbi kutatások elvégzése után tudjuk maradéktalanul megállapítani. S ezután válhat újra aktuálissá az a kérdés, hogy nem kellene-e olyan kiadást készíteni, amelyben a magyar nyelvű zsolttárok és a többi gyülekezeti ének mellett szerepelnek a francia, német és latin minták is.³⁵

3.2. A Zsolttárkönyv és a kis énekeskönyv együttes használatának lehetséges mintái

Ha 1573-tól³⁶ 1612-ig³⁷ megvizsgáljuk, hogy a genfi zsolttárkönyv német nyelven hol jelent meg egy kisebb énekeskönyvvel együtt (*Psalmen Davids, nach frantzösischer Melodei und Reimen Art... Sampt etlichen Psalmen und geistlichen Liedern...* vagy hasonló címen, valamint egy- vagy többszólamú kottával), akkor egy tartalomban szinte teljesen egyező vagy nagyon hasonló, ún. „Einheitsgesangbuch”-hal³⁸ találkozhatunk, amely a következő, főleg Hessenhez, Nassauhoz és Pfalz-hoz kapcsolódó helyeken jelent meg:

- Amberg – DKL 1594⁰¹, 1596⁰¹⁻⁰², 1597⁰¹, 1598⁰³, 1601⁰¹, 1604⁰¹, 1608⁰¹, 1610⁰², 1611⁰¹
- Düsseldorf – DKL 1612⁰⁴
- Hanau – DKL 1605⁰⁶, 1606⁰⁶ (francia nyelven is), 1610⁰⁴⁻⁰⁵, 1611⁰⁷⁻⁰⁸, 1612⁰⁶ (francia nyelven is)
- Heidelberg – DKL 1612⁰⁸
- Herborn – DKL 1587⁰⁴, 1589⁰⁵ (először szerepel a címlapon Luther neve is: *Sampt etlichen Psalmen vnd geistlichen Liedern, so von Herrn D. Luthero vnd andern gottseligen Leuten gestellet*), 1591⁰², 1592⁰⁷, 1593⁰⁵, 1594⁰⁵, 1595⁰³, 1598⁰⁸, 1600⁰²⁻⁰³, 1601⁰⁴, 1603⁰², 1604⁰³, 1605⁰⁷, 1606⁰⁷, 1608⁰⁸, 1609⁰⁵⁻⁰⁶, 1611⁰⁹⁻¹⁰, 1612⁰⁷
- [- ? Kassel – 1607⁰⁹, 1608¹⁰, 1612¹¹⁻¹²]
- Lich – DKL 1604⁰⁷
- Neustadt an der Haardt – DKL 1585⁰⁵, 1586⁰⁴, 1590⁰⁶, 1591⁰³ (először: *Biblia+zsolttárkönyv+kis énekeskönyv+káté+rendtartás+imádságok*), 1594⁰⁶, 1595⁰⁷, 1596⁰⁵⁻⁰⁶, 1604⁰⁶, 1605⁰¹, 1606⁰⁸, [1608⁰⁹?]
- Siegen – DKL 1596⁰⁸, 1597¹³
- Strassburg – DKL 1596⁰⁹, 1597¹⁴, [1610⁰⁸?]

A magyarországi könyvtárak példányait is számontartó DKL-bibliográfia egyetlen kiadásnál sem közöl Magyarországon található példányról szóló adatot.³⁹ Az oppenheimeri kiadás (RMNy 1037) közvetlen mintáját nehéz meghatározni, mivel a fenti kiadásokból eddig átnézettek azt mutatják, hogy eltérések lehetnek közöttük, ráadásul az egyes kiadások ma is meglévő példányai szétszórva találhatóak a külföldi könyvtárakban. Annyi azonban máris megállapítható, hogy Szenci Molnár énekeskönyv-szerkesztő tevékenysége során mindig több énekeskönyvet is tekintetbe vett. A felsorolt német énekeskönyvek közül, tanulmányai és vándorlásai során, a legtöbbel találkozhatott. Közvetlen mintaként elsősorban a *Bibliával*, a kátéval, a rendtartással és az imádságokkal együtt

³⁵ Bán Imre helyesli a kritikai kiadás azon közlési módját, amely nem adja az egyes zsolttárok és énekek idegen mintáját és utóéletét, míg Gáldi László ezt egy tanulmányában szükségesnek tartja. L. BÁN Imre: *Szenci Molnár Albert, a költő*. In: *Szenci Molnár Albert és a magyar késő-renaisszánsz*. Szerk. CSANDA Sándor és KESERŰ Bálint. Szeged, 1978. 137–138. /Adattár XVII. századi szellemi mozgalmaink történetéhez 4./

³⁶ Ekkor jelent meg Lipcsében a Lobwasser-féle fordítás (DKL 1573⁰³).

³⁷ Ekkor jelent meg az oppenheimeri kiadás.

³⁸ HOLLWEG, Walter: *i. m.* 46 skk.

³⁹ Más tételeknél is megfigyelhető, hogy a szerkesztők nem kaptak minden példányról tájékoztatást. Így pl. az 1596-os, hasonló típusú siegeni énekeskönyv párizsi példányáról sem tudnak.

megjelenő, kis formátumú énekeskönyvek, s azok közül is a herborni kiadások szerepelhetnek az első helyen.

A fenti német (s így a magyar) kiadástípusok távolabbi őse az a konstanzi és strassburgi énekeskönyv, amelyben – mint a legtöbb kiadvány címe is jelzi: *Psalmen und geistliche Gesänge* – első helyen találhatóak a zsoltárok.⁴⁰ A típus másik őse az a pfalzi kötet-fajta, amelyben az énekeskönyv mellett először a káté, a szertartásrend és az imádságok, majd pedig a *Biblia* is szerepelnek. Ilyen pl. az 1567-es heidelbergi gyűjtemény: *Psalmen vnd geistliche Lieder sampt dem christlichen Catechismo, Kirchencereemonien vnd Gebeten* (DKL 1567⁰⁴).

H. HUBERT GABRIELLA

Az Egyházi Tár történetéhez. Az első magyar katolikus teológiai folyóirat, az 1820-ban, Horváth János¹ szerkesztésében, Veszprémben indult *Egyházi Értekezések és Tudósítások* 1824-ben megszűnt. Nyolc évig nem jelent meg katolikus lap hazánkban, 1832-ben azonban kettő is indult egyszerre. Előbb Guzmics Izidor bakonybéli apát indította meg a *Vallási és Egyházi Tár* (a 3. számtól: *Egyházi Tár*) című folyóiratot, majd ezt követte a magyar és latin nyelven megjelenő *Egyházi Folyóírás*².

Az *Egyházi Tárról*, bár jelentős katolikus folyóirat volt, mindeddig nem jelent meg sajtótörténeti szempontból is értékelhető tanulmány.³ Pedig Guzmics Izidor apáti naplója⁴, levelezése⁵, halála után őt a szerkesztői székben követő Beély Fidél kéziratosszerű önéletrajza⁶ és Toldy Ferenchez intézett levelei számos utalást, feldolgozatlan adatot tartalmaznak a lapra vonatkozóan is.

⁴⁰ Pl. DKL 1540⁰⁶, 1541⁰⁵ stb.

¹ Horváth János (1769–1835) veszprémi kanonok, székesfehérvári püspök. Veszprémben, Pápán és a pozsonyi teológiai akadémián tanult. Kitűnő egyházi szónok, a nyelvújítás híve, Virág Benedek és Verseghy Ferenc barátja. Életrajza: GLÓSZ ERVIN: *A Székesfehérvári egyházmegye Jubileumi Névtára*. Székesfehérvár, 1977. 91–93.

² Az *Egyházi Folyóírás* 1832–1834 között jelent meg Kováts Mátyás pesti egyetemi tanár szerkesztésében. A folyóirat nyomtatott latin nyelvű beköszöntője (Scopus et Planum Operis Periodici) szerint a lap a tudományos ismeretek és a lelki kultúra művelését szolgálja majd, segíti a magyar teológia szaknyelv fejlődését.

³ Az egri *Irodalmi Szemle* 1884 szeptembere és 1885 áprilisa között folytatásokban megjelent cikke (SZMIDA VIKTOR: *Egyházi Tár*. = *Irodalmi Szemle* 1884. 9. sz. 65–68.; 10. sz. 73–77.; 11. sz. 81–85.; 12. sz. 89–93.; 1885. 2. sz. 10–11.; 3. sz. 17–19.; 4. sz. 25–27.) inkább csak a lap tartalmának egyszerű, repertórium-szerű ismertetésére vállalkozott. ZOLTVÁNY L. Irén Guzmics Izidorról szóló monográfiájának (*Guzmics Izidor életrajza*. Bp. 1884.) VIII. fejezetében (284–337.) szól ugyan az *Egyházi Tárról*, de ő Guzmics teológiai nézeteinek a lapban is tükröződő tárgyalására helyezi a súlyt.

⁴ SÖRÖS Pongrác: *Guzmics Izidor apáti naplója*. = *Irodalomtörténeti Közlemények* 1903. 323–347; 474–495.

⁵ RÉVAI Sándor: *Guzmics Izidor levelei Farkas Józsefhez*. = *Irodalomtörténeti Közlemények* 1909. 357–363.

⁶ BEÉLY Fidél: *Életem rajza*. A Pannonhalmi Szent Benedek Rend Könyvtára. Kézirattár. BK 218. I.

Guzmics még bakonybéli apáttá történt kinevezése előtt, pannonhalmi éveiben, 1830. június 26-án Szeder Fábiánhoz⁷, 1830. szeptember 19-én Kazinczyhoz⁸, majd 1831. április 29-én Farkas Józsefhez⁹ írott levelében említette, hogy folyóiratot kíván indítani, amelynek címe „Szent berkek és ligetek” lesz. Szólt arról, hogy a leendő kiadóval, a pesti Beimellel nézeteltérései vannak.¹⁰

Az 1831. szeptember 27-én kelt levelében Guzmics már arról írt, hogy a folyóirat első száma nyomtatásra kész, és a kiadónál van Pesten. Arról is ebből a levelből értesülhetünk, hogy szeptemberben megkezdődött az előfizetők gyűjtése. A szerkesztő a „püspöki és vicariusi titoknokokat” barátait és paptársait kérte meg, hogy terjesszék a folyóiratot egyházmegyéjükben.

Guzmics 1831. október 4-i dátummal előfizetési felhívást („jelentést”) bocsátott közre egy különálló nyomtatott íven, amelyben körvonalazta leendő folyóirata célját:

„E munka célja nemcsak az elméknek, hanem és különösen a lelkeknek és a szíveknek is folyvást táplálékot nyújtani, melyben azért minden szorosb dogmatikai fejtegetések, úgy minden felekezeti tekintetek félretétnek.”¹¹

Ebből kiderül, hogy nem kizárólag teológiai magasan képzett olvasóknak szánta lapját.

A november végén és a decemberben írott levél is nehézségekről számol be. A kiadó előre kívánta a pénzt („Beimel előre pénzelnének”) de az előfizetők csak a kézhez kapott példányok megérkezése után fizetnek. A szerkesztő elégedetlen volt a kiadó munkájával abban a tekintetben is, hogy Beimel késve és gondatlanul küldte szét az előfizetési felhívást („már abban hibázott, hogy Novemberi vásárra, miként én akartam, el nem készítette”) Úgy tűnik, hogy az előfizetők száma még mindig nem volt elég, hiszen Guzmics december 24-i levelében ismételten arra kéri barátját, Farkas Józsefet, hirdesse a lapot a pécsi egyházmegyében, „hisz kevés pap van, a ki Ujságot, pedig Pestit ne olvasna Megyétekben ... Kérlek Barátom, tégy amit tehetsz, hogy olvasóim is legyenek.”¹² Ebből a levélből tudjuk meg, hogy Guzmics ekkor 500 olvasóra számított.

Az első szám megjelenése előtt, 1832. február 6-án a következőkről tudósította Guzmics Pécssett élő barátját:

„.....A munka folyik Két levont árkus küldött már Beimel mutatólág: jó papiros, jó betűk, s tiszta nyomás, de nem hibátlan. Isten tudja, mi átok rajtunk magyarokon, hibátlan munkát csak nem kaphatunk ki nyomtató műhelyeinkből.”¹³

Ebben a levélben is panaszkodik, hogy nehezen gyűlnek az előfizetők.

Az első szám 1832 tavaszán, feltehetően márciusban, Pesten látott napvilágot, Beimel kiadásában, *Vallási és Egyházi Tár* címmel. A lap magyar és latin nyelvű mottója: „Mindent megpróbáljatok, és s jót, tartsátok. I. Thess. v. 21.” és „Quaecunque apud alios omnes praeclare dicta, ea nostra sunt christianorum. Tertull. Apol. 2.n. 13.”

⁷ Vö.: ZOLTVÁNY L. Irén: *i. m.* 290.

⁸ *Kazinczy Ferencz és Guzmics Izidor közti levelezés 1822-től 1831-ig.* Közli GULYÁS Elek. Pest, 1873. 240.

⁹ RÉVAI Sándor: *Guzmics Izidor levelei Farkas Józsefhez.* = Irodalomtörténeti Közlemények 1909. 357.

¹⁰ E nézeteltérések a lap kidásának éve alatt mindvégig folytatódtak, főként Beimel túlzott anyagi igényei és potatlansága miatt.

¹¹ RÉVAI Sándor: *Guzmics Izidor levelei Farkas Józsefhez.* = Irodalomtörténeti Közlemények 1909. 358.

¹² Uo. 359.

¹³ Uo. 360.

Guzmics beköszöntőjében szinte költői módon fogalmazza meg lapja célját:

„A religionak és egyháznak kifejezése, ábrázolása, világítása célja ezen iratnak a Szép karján egyedül, minden felszegség, haszontalan, sőt gyakran kárhuzatos elméskedések, felekezeti tekintetek, theologiai lelketlen feszegetések... csipkedések... gúnyolódások nélkül. Fő cél a lélek és szívképzés, melynek minden alacsonyság, minden póffedtség, minden vadság ellensége. A religio nem vélemény, s az egyház nem vaskarú mostoha, hanem kegyes keblű édesanya.”¹⁴

A folyóirat rovatokra osztható. Minden szám elején találunk egy teológia-elméleti tanulmányt. Ezeket Guzmics maga írta, és több számban, folytatásokban jelentek meg. Önálló rovatot kapott az egyházi beszéd. A folyóirat fennállásának éve alatt jeles hazai katolikus egyházi szónokok eredeti magyar nyelvű beszédeit, vagy a beszédek részleteit közli a szerkesztő e rovatban, de kisebb számban olvashatunk itt fordításokat is. Fontos rovata foglalkozik a folyóiratnak az egyházi zene és ének kérdéseivel. Közöl a lapban breviáriumi énekeket, és azok magyar fordításait, lekottázva.¹⁵

„Szándékunk ezen folyóírásban a honi nevezetesebb templomokról és a hozzájuk tartozó egyházi épületekről történeteikre és művészi alkotásokra nézve szólnunk” – írta.¹⁶ Rovatot szentelt tehát a magyar katolikus főtemplomok történetének. Guzmics, miként Kazinczy is, nagyrabecsülte és szerette a képi ábrázolást. Nagy gondot, és sok pénzt fordított arra, hogy a magyar székesegyházak történetével foglalkozó rovatot képekkel is kiegészítse. Rajzolókat alkalmazott, hogy a legfontosabb hazai templomokról hiteles és szép ábrázolásokat készíttessen.¹⁷

A folyóirat következő rovata aktuális eseményekkel, kinevezésekkel, a katolikus egyház alapítványtípusaival, a kor egyházi méltóságainak a közéletben történt részvételével foglalkozik. Itt közöl nekrológokat is. Minden szám tartalmaz könyvismertetőket is.

Ha tartalmuk szerint próbáljuk csoportosítani az *Egyházi Tár* 1832 és 1839 közötti számaiban megjelent írásokat a következőket mondhatjuk: az első csoportba tartoznak a dogmatikai- apologetikai elméleti tanulmányok. Ezek többségét Guzmics maga írta. (A religio; Egyház; Hit és szabadság; Vallásváltoztatás; A természettudomány vallási szempontból; A jövődölésekről; Kerez-

¹⁴ Vallási és Egyházi Tár 1832. I. VI.

¹⁵ Tudjuk, hogy Guzmics nagyon szerette a zenét. Életrajzírója így ír erről: „1837-ben Guzmics egy ének-és zeneiskolát is alapított, megszerezve a szükséges hangszereket s egy képzett zenetanárt, az irodalmilag is működő Cszizmadiát szerződtetve. Egy év alatt négy énekes misét tanulának be az iskolás fiúk szinte meseszerű előmenetellel., úgy hogy az apátság templomban több ízben nyilvánosan is felléphettek. ...Irodalmi foglalkozásán kívül legkedvesebb mulatsága a zene és ének volt. Ha négy embert össze tudott teremteni, azonnal zongorájához ült, s folyt víg kedvvel az ének, többnyire magyar. Évenként több ízben meghívta a vidék zenekedvelőit s ez alkalommal összegyűlt vendégeit rendszerint valamely jelesebb zenemű előadásával lepte meg. A Bakonyság csendes magányában nem egyszer hangzott fel Haydn Teremtés című ...oratóriuma, melyet Guzmics kiválóan kedvelt s szövegét le is fordította.” ZOLTVÁNY: *i. m.* 372–373.

¹⁶ Vallási és Egyházi Tár. I. 162.

¹⁷ Fontosnak tartotta, hogy folyóiratában megjelentesse a legszebb és legnagyobb jelentőséggel bíró hazai katolikus templomok rajzát. A Pécsen élő Farkas József barátját már 1831 áprilisában, majd szeptemberében is arra kérte, hogy valakivel rajzoltassa le a pécsi székesegyházat, hogy a kép megjelenhessen lapjában. Ebből a levélből tudjuk, hogy az esztergomi bazilika képe ekkorra már elkészült, és Szeder Fábán készítette a rajtot Peck építő mester útmutatása alapján. Egy Farkas Józsefnek írott levélből értesülhetünk arról is, hogy a pécsi templom képe 1831 novemberére elkészült, és jól sikerült. Egy december végi levél pedig arról tudósít, hogy Guzmics Győrbe küldte Bogár Ferencnek a pécsi székesegyház rajzát, aki kicsiben lerajzolja. (RÉVAI Sándor: *Guzmics Izidor levelei Farkas Józsefhez.* = Irodalomtörténeti Közlemények 1909. 358–359.)

tény hagyomány stb.) A második csoportot a biblikus tanulmányok alkotják. E csoport írásai is nagyrészt Guzmicstól származnak, de megtaláljuk Szeder Fábían, Senczy Ferenc és Beély Fidél cikkeit is. (Éden, az embernem bölcsője; A manjáról; Szentírás iránti legújabb nézetek; Móses; Betlehem stb.) A harmadik csoportba az erkölcsstani tanulmányok sorolhatók. (Erkölcstan; Az emberi boldogság alapjairól; A bűtről; Jótéviségek stb.) A negyedik csoportot alkotja a liturgia. (Az egyházi énekek; Egy tekintet a szép művészetekre, s egy magyar katolikus egyházi énekes és imádságos könyv terve fölött írt levelek; Minden szentek napja; A nagyhét Rómában stb.) A legtöbb írás az egyházi beszédek témakörébe tartozik. Olvashatunk itt Pázmány Péter beszédét éppúgy, mint különböző egyházi ünnepeken elhangzott beszédeket, az iskolaév elején a szülőkhöz szóló prédikációkat a gyermekek iskoláztatásának szükségességéről, (Felszólítás a falusi gyermekek iskoláztatásukra); halotti búcsúztatásokat stb. Külön csoportot képeznek a nevelés kérdéseit tárgyaló cikkek. (Néhány szó az erkölcsi nevelésről; A jól intézett gyermeki nevelésnek áldásai; Mikor és melly módon kell a gyermekeket a hittudományban oktatni?; Mi bírhatja a tanítót leginkább arra, hogy hivatalának éljen?; Kivonatok egy nevelő naplókönyvéből; A tanító képe erkölcsi tekintetben stb.) Vannak a folyóiratban egyházi jogi, és egyháztörténeti írások is szép számmal. Fennállásának nyolc éve alatt a lapban több mint hetven könyvismertetés jelent meg. Nemcsak katolikus, hanem protestáns szerzők munkáit is ismertették.

A lap folyamatosan figyelemmel kísérte a hazai és külföldi aktuális egyházpolitikai ügyeket. Ilyen volt például az 1830-as években a vegyes házasság kérdéséről Poroszországból kiindult vita. Guzmics közölte lapjában a pápa állásfoglalását, és a kölni érsek pásztorlevelét e tárgyban, emellett ismertette a kérdés körül kialakult vita külföldi és hazai katolikus és protestáns irodalmát.¹⁸

Mint a korszak többi lapszerkesztője, Guzmics is olvasóihoz fordult, hogy a segítségüket kérje. A III. füzetben magyar egyházi írók életrajzait és műveik jegyzékének beküldését kérte olvasóitól, mert azokat szerette volna kiadni lapjában.

Érdekes összetételű az a szerzői gárda is, akik az *Egyházi Tárba* írtak. Sokan közülük a reformkori hazai katolikus papság modernebb irányának hívei, többük jeles szereplője az irodalmi életnek. Elsőként kell megemlíteni Beély (Briedl) Fidél¹⁹ nevét, Guzmics kedves tanítványát, akit az akadémia is tagjai sorába választott. Beély Fidél számos cikket, könyvismertetést írt a lapba, sok

¹⁸ GUZMICS Izidor: *A vegyes házasságokról*. = Egyházi Tár XIV. 57–85.

¹⁹ Beély (Briedl) Fidé (a Beély nevet 1848-ban vette fel.) (1807–1861). Elemi és középfokú tanulmányait szülővárosában, Székesfehérvárott végezte. „Egyedül csak a tanító szerves életre lévén kedvem, s hivatásom, tanítói ajánlatára a Szt. Benedek rendjét választám, melybe 1822. szeptemberében a szokott próbatételt kiállva fölvettem, és octóber 16-án fölöltöztettek Fidé 122. nyerve” – írja életrajzában. Pannonhalmán négy évig tanult, majd Bakonybélben a költészet szónoklattant, valamint a nevelés- és oktatástant tanulmányozta. 1830. augusztus 6-án áldozópappá szentelték. Guzmics Izidor, aki diákkorában felfigyelt a tehetséges ifjúra, apáttá történt kinevezésekor magával vitte Bakonybélbe, őt találta alkalmasnak az oklevéltan, az esztétika, de főként a nevelés- és oktatástan tanítására. Egyidejűleg kinevezte a könyvtár őrévé is. A fiatal tanár ebben az időben kezdett érdeklődni a nevelés elméleti kérdéseiről. Számos idegen nyelven olvasott, és a bakonybéli könyvtár gazdag pedagógiai anyaga rendelkezésére állt. Pedagógiai tárgyú írásokat fordított németből és angolból, és ezekben az években kezdett publikálni is. Az 1830-as, 40-es években az *Athenaeum*, az *Egyházi Tár* és a *Tudománytár* című folyóiratokban tette közzé pedagógiai tárgyú írásait. Elméleti pedagógiai munkásságának elismeréséül 1839. november 22-én az akadémia Beély Fidélt levelező tagjává választotta. Főműve, az *Alapnézetek a nevelésről*... 1848-ban jelent meg. A forradalom bukása után megszűnt Bakonybélben a tanárképzés. Beély hat éven át az apátság botanikus kertjét gondozta. 1855-től a rend községi gimnáziumának igazgatójaként működött 1863. június 30-án bekövetkezett haláláig.

fordítást is közölt tőle Guzmics. A tanítvány mindig hálával, tisztelettel és szeretettel szólt mestéről, akinek halála után átvette a lap szerkesztését is, igaz, csak rövid időre.

Sokszor találkozunk Szeder Fábián²⁰, Szalka Kandid²¹, a későbbi katonyabéli perjel, valamint Májér József²² a kitűnő homileta nevével. Írt a lapba Szenczy Ferenc²³, a későbbi püspök, Róder Alajos²⁴ a neves egyetemi tanár, és Fábián István²⁵, a jeles nyelvész.

²⁰ Szeder Fábián (1794–1859) szerzetes, író, költő. Komáromban, Esztergomban és Pozsonyban tanult. 1804-ben lépett a Szent Benedek Rendbe. Győrött és Pannonhalmán folytatott teológiai tanulmányokat. 1808-ban szentelték pappá. 1808–1832 között a rend különböző iskoláiban tanított. 1832-től könyvtárosként és levéltárosként működött Pannonhalmán. Az akadémia 1831-ben levelező tagjává választotta. 1841-től haláláig a rend füssi birtokának jószágkormányzója volt. Számos verse, elbeszélése, vígjátéka és cikke jelent meg a korabeli lapokban.

²¹ Szalka Kandid (János) Szent Benedek-rendi apátsági perjel (1793–1875) 1812. október 28-án lépett a rendbe. 1815–1819-ig gimnáziumi tanár volt Kőszegen. 1819–1823 között teológiai tanulmányokat végzett Pannonhalmán. 1823. szeptember 19-én pappá szentelték. Ezt követően a rend esztergomi és községi gimnáziumában tanított. 1837–1843-ig perjel és tanár Bakonybélben, 1844-től 1873-ig plébános, majd apátsági főperjel. Cikkei és versei jelentek meg az *Egyházi Tárban*, a *Religióban*, a *Katholikus Néplapban* és egyéb korabeli lapokban. Halála után jelent meg legjelentősebb műve. (*Scriptores Ord. Sti Benedicti*. Vindobonae, 1881.)

²² Májér József (1785–1835) teológiai doktor, székesfehérvári kanonok. A gimnáziumot szülővárosában, bölcséleti tanulmányait Pécsen végezte. 1802–1805-ig Székesfehérváron, majd a pesti központi papnevelőben teológiát tanult. 1807-ben teológiai doktorátust szerzett. Ezt követően a székesfehérvári papi szemináriumban tanított egyháztörténetet, majd élete végéig plébánosként, alesperesként, kanonokként, végül a papnevelő intézet igazgatójaként működött. Arad-, Somogy- és Veszprém megyék követeként részt vett az 1830–32-es országgyűlésen. Kiváló szónok volt. Legnagyobb elismerést kiváltó műve: *Vasárnapi homiliák avagy vasárnapi evangéliumok értelme fölött tartott egyházi beszédek, melyek a szent atyák nyomdokai után készített. I–III*. Székesfehérvár, 1823–1824.

²³ Szenczy Ferenc (1800–1869) bölcséleti és teológiai doktor, szombathelyi püspök. Tanulmányait szülővárosában végezte. 1817-ben a szombathelyi egyházmegye papnövédeként a pesti központi papnevelőben hittudományokat tanult. Négy évet töltött itt, bölcsletről és teológiából doktori fokozatot szerzett. 1821-től a szombathelyi papnevelő intézet tanulmányi igazgatója lett. 1839-ig dogmatikát, ezt követően erkölcs- és neveléstant, valamint lelkipásztorkodást tanított. 1850-ben szombathelyi megyéspüspökké nevezték ki. Számos beszéde jelent meg nyomtatásban, cikkeket tett közzé a korabeli katolikus lapokban.

²⁴ Róder Alajos (1812–1878) nagyváradi kanonok, egyetemi tanár. A gimnáziumot Tatán és Székesfehérvárott, a bölcséletet 1830–1835-ig Nagyszombatban, a teológiát Pesten végezte. 1835-ben szentelték pappá. Budán, Pesten és másutt működött lelkészként. 1850-től a felsőbb neveléstudomány egyetemi tanárává nevezték ki. 1862–1866-ig a pesti középiskolák érseki biztosaként, 1866-tól pesti tanulmányi kerület királyi főigazgatójaként működött. 1867-ben a pesti egyetem rektorává választották; és nagyváradi kanonokká, majd széplaki apáttá nevezték ki. 1877-ben főesperes lett. Cikkei jelentek meg a korabeli katolikus lapokban, számos tankönyvet és egyházi beszédet jelentetett meg.

²⁵ Fábián István (1809–1871) nyelvész. Tanulmányait Sopronban és Győrött végezte. 1833-ban pappá szentelték. Különböző helyeken működött káplánként, majd az Eszterházy hercegi családnál nevelősködött 1848-ig. 1869-ben győri kanonok, majd prépost és főesperes lett. Nyelvészeti munkásságának elismerésül az akadémia 1858-ban levelező tagjává választotta. Költeményeket, teológiai és nyelvészeti tanulmányokat publikált különböző lapokban. Finn nyelvtana és Kalavala fordítása jelentős.

A folyóirat nyolcadrét alakban, eleinte évenként kétszer, a márciusi és augusztusi pesti vásárok alkalmával jelent meg. Egy füzet ára egy pengő forint volt. 1838-tól havonta jelent meg a lap, ekkortól az ár négy forintra emelkedett.

1832 májusában, az első szám megjelenése után Guzmics örömmel írja Farkas József barátjának: „Az én Tárom példányai tisztán elfogytak. 600-at nyomtattattam; ha csak 60–100 körül jelentik is magokat az új előfizetők, újra nyomtattatom. Ez jó jel.”²⁶ Az 1832. évi második füzet közli az előfizetők névsorát. Eszerint az első évben 689 előfizetője volt a lapnak, ami meglehetősen nagy szám. A hatodik füzetben közölt névsor 508 nevet említ. A nagyobb katolikus egyházi központokban, pl. Egerben és Nagyváradon az előfizetők száma mindvégig meghaladta az ötvenet. A lap tehát sikeres volt, sokan olvasták.

A folyóirat szerkesztő-tulajdonosa kezdetben Guzmics, kiadója a pesti Beimel József volt. A VI. füzetnél Beimel József lett a kiadó –tulajdonos, akitől Guzmics a füzetek szerkesztéséért 120 pengőforintot kapott. Beimel pontatlan és csak a haszonnal törődő ember volt, akire Guzmics állandóan panaszkodott barátainak írott leveleiben. 1835 szeptemberében a folyóirat ismét Guzmics tulajdonába került, és a kiadó is megváltozott. A VIII. füzet Pozsonyban, a Belnay-féle nyomdában, Kovács Pál²⁷ felügyelete alatt jelent meg. A IX. füzettől kezdve a folyóirat megszűnéséig, a XIV. füzetig ismét Beimel volt a kiadó- tulajdonos.

A lap első számának fogadtatásáról április 2-án írt Guzmics barátjának.

„A Vallási és Egyházi Tár már útnak indult... Győrből már tudósítva vagyok a vélemények felől. Kinek tetszik, kinek nem; egyiknek egy, másiknak más. A püspök haragszik az új szavakra s kimondá, hogy könyvünket nem érti. Disputáltak asztalnál Pro et Contra. Megigérte Ő Méltósága, hogy megpirongat. Csak nem csudálom, hogy: szellem, erőny, elv, elem még most is új, pedig érthetetlen szavak Ő Méltósága előtt. De úgy van: a nyelv ifjúdik, mi pedig vénülünk. Kérlek, tudósíts Te is a körültted forgó vélemények felől. Így lehet változtatni, amit változtatni netalán szükséges volna.”²⁸

A püspök véleménye jellemzőnek mondható. Többnyire nyelvezete miatt kapott egyesek részéről negatív kritikát a lap. Guzmics a II. kötet végén olvasóihoz intézett utószavában így ír ettől:

„Örömmel jelenthetem, hogy folyóírásom annyi kedvezéssel fogadtattott, a megnyit csak édes hazánk nagy lélekkel feltörekedő fiaitól remélhetnék. Leghathatósb ösztön ez nekem, hogy kezdett munkálódásomat még nagyobb buzgalommal folytassam s minél nagyobb tökélyre emeljem. Azonban nem szabad titkolnom, sőt nyilván vallani kötelességemnek tartom, hogy Tárom nyelvében nem kevesen akadtak fenn. Itt némely újaknak látszott szavak ellen, ott a beszéd praecisiójából támadt homály ellen hallattak panaszok. Mi az egyes szavakat illeti, úgy látszik (s hála érette nemzetünk géniuszának, ha így van) nem onnan ered a panasz, hogy minden tolmácsolat nélkül levén, nem értenek. Megvallom, a tolmácsolat szüksége nem juta eszembe, s azért nem, mert tudtommal egy új szóval sem éltem, hogy azoknak bármelyike is több írónknál elő ne fordult volna. Hogyha nyelvünket tudományossá, azaz minden

²⁶ RÉVAI Sándor: *Guzmics Izidor levelei Farkas Józsefhez.* = Irodalomtörténeti Közlemények 1909. 362.

²⁷ Kovács Pál (1788–1867) tanulmányai befejezése után a pozsonyi gimnázium tanáraként dolgozott, majd a helytartótanácsnál a tanulmányi bizottmány ülnöke volt. Később censorként és a pesti kerület iskolai főfelügyelőjeként tevékenykedett. Apósa Belnay György Alajos pozsonyi kiadótulajdonos volt.

²⁸ RÉVAI Sándor: *i. m.* 361.

ideának, fogatnak, tárgynak, érzelmenek értelmes kitételére alkalmassá akarjuk tenni, még mindig szükségesek az új szavak, ezt, hiszem, senki sem tagadja ma, de senki e szükségetet inkább nem érzi, mint az író... Hogy a kijelentett kívánságnak eleget tegyek, nem ugyan a beszéd folyamában zárkony (parenthesis) között, hanem különös táblán fogom értesíteni mindazon szavaimat, melyek újaknak látszanak, s a melyek vagy már megjelentek, vagy még meg fognak jelenni Táromban. Csak ne rettegjünk az új szavaktól! nagy kincs gyűjtetik azokban nyelvünknek, melyet hálával fog a maradék venni s hasznára fordítani.”²⁹

Ézert Guzmics „Szó-értesítést” csatolt a füzet végére, amelyben megmagyarázta az olyan szavak értelmét, mint pl. az alak, alap, anyag, árny, elem, elv, gömb, lét, műszer, szellem, terv stb.

Egyházi körökben azonban egy – az *Egyházi Tárban* még meg sem jelent – bíráló és egy értekezés miatt is kellemetlenségek sorozata érte a szerkesztőt.³⁰ Báró Szepesy Ignác püspök³¹ szentírásfordítást jelentetett meg 1835-ben. Guzmicsot 1835 októberében Szenczy Ferenc értesítette arról, hogy Vurum József³² nyitrai püspökhöz eljutott az *Egyházi Tár* még meg sem jelent VIII. füzetének nyomdakész kézirata, amelyben – Szepesy szentírás-fordításáról szóló kritika mellett – helyet kapott Guzmics „Egyházi kormány” című tanulmánya is³³. Vurum püspök közölte a kiadóval, hogy ha e két írás megjelenik, az *Egyházi Tár* terjesztését megiltja egyházmegyéjében.

Érdekes és jellemző az ügyben megindult levelezés és vita, mely rendkívüli módon elkeserítette Guzmicsot, és kis híján az *Egyházi Tár* megszűnéséhez vezetett. A lap elleni támadássorozathoz az ürtüvet Guzmicsnak Szepesy szentírás-fordításáról szóló bírálata szolgáltatva ugyan, de a valódi ok ennél sokkal komolyabb volt. Az egyházi vezetés már az 1820-as évek eleje óta nem nézte jó szemmel Guzmics sokféle formában hangoztatott véleményét a keresztény felekezetek vallási egyesüléséről.³⁴ Hasonlóképpen nagy felzúdulást váltott ki 1834. május 13-i országgyűlési

²⁹ *Egyházi Tár* 1832. II. Utószó. Idézi: ZOLTVÁNY L. Irén: *Guzmics Izidor életrajza*. Bp. 1884. 229.

³⁰ A levélváltásról: ZOLTVÁNY: *i. m.* 311–313.

³¹ Szepesy Ignác (1780–1838) bölcséleti és teológiai doktor, pécsi püspök. Egerben, Pesten és Bécsben tanult. 1803-ban pappá szentelték. Az egri szeminárium tanulmányi igazgatójaként, érseki titkárként, plébánosként működött. 1808-ban kanonokká, 1820-ban erdélyi, 1828-ban pécsi püspökké nevezték ki. Iskolákat, templomokat építtetett, Pécssett tanítóképzőt és liceumot állított fel. Az Akadémia 1831-ben tiszteleti tagjául választotta. Számos teológiai munkát publikált. Ezek közül a legjeletosebb, több kiadást is megért szentírás fordítása: *Szentírás, vagyis az ó-szövetségnek szent könyvei magyarul Káldi után a közönséges deák fordításból az eredeti betűre figyelmeztve*. Pozsony, 1831–35. Ugyanennek újszövetségi része 1834–35-ben jelent meg.

³² Vurum József (1763–1838) nyitrai püspök. Középkorait Trencsénben, Pozsonyban és Nagyszombatban végezte. 1788-ban szentelték pappá. 1791-től teológiai tanárként, később igazgatóként működött a nyitrai papnevelőben. 1805-ben egri kanonokká, 1816-ban székesfehérvári, 1827-ben nyitrai püspökké nevezték ki. Nyitrán 1833-ban árvanevelő-intézetet alapított. „Vurum minden szerzetes nyilvános ellensége” – írta Guzmics. Vö. SÖRÖS Pongrác: *Guzmics Izidor az 1832–1836-i országgyűlésen*. = A Pannonhalmi Főiskola Évkönyve 1914/15. 100.

³³ Guzmics *Egyház* című tanulmánya folytatásokban jelent meg az *Egyházi Tár* I–XI. füzetében. Ennek a tanulmánynak a VIII. számban megjelentetni szándékozott részéről van szó.

³⁴ Guzmics művei e tárgykörben: *A keresztényeknek vallásbeli egyesületekről írt levelek, az evangéliumi keresztént tolerantiának végelmezőjéhez*. Pest, 1822. 93 l.; *A keresztényeknek vallásbeli egyesületekről. I. A lehet-e? Van-e? Ha lehet és van, mellyik az egyedül idvezítő ekklesia? támasztott kérdésekre adott felelet. II. A kath. Anyaszentegyház hitbeli tanítása felvilágosítva a Magyarországi Protestánsokhoz*. Pest, 1822. 144 l.; *A vallási egyesülés ideajának, és a Rom. Kath. és Protest. Keresztények között fennálló unionak Vissgálása Guzmics Iszidor által*. Győr, 1824. 124 l.; *A Rom. Kath. és Protest. Keresztények között fennálló Uniónak másodszeri vizsgálata G.I. által*. Győr, 1826. 130 l. Guzmicsot a vallási unió kérdésében elsősorban nemzeti szempont

beszéde is.³⁵ Nem csoda, ha a következő évben egyházi előjárói erőteljes támadást indítottak ellene egy olyan bírálattal és egy olyan tanulmány miatt, amely nézetük szerint sérti az egyházi vezetők tekintélyét, és magát a katolikus hitet.

Guzmics, miután Szenczy Ferenc leveléből értesült az ellene, és az *Egyházi Tár* ellen megindult támadásról, 1835. október 22-én nyilatkozatot küldött a kiadóhoz. Ebben leírja, hogy maga Szepesy püspök kérte fel őt a szentírás-fordítás „kemény bírálata”ra. Ő a megjelentetni szánt bírálatban tartalmi kérdésekre nem tér ki, pusztán néhány nyelvi vonatkozású bíráló megjegyzést tesz. Ha ezek közül valami sérti a püspököt, hozzájárul ahhoz, hogy az a rész kimaradjon. A nyilatkozatban kitért a támadások valódi okára, az egyházi kormányzatról szóló értekezésre is. Hangsúlyozza, hogy elismeri a kinevezett egyházi vezetők tekintélyét, de érezteti, hogy nem hisz abban, hogy ők csalahatatlannak lennének. Ugyanaznap latin nyelvű levélben fordult Kopácsy József veszprémi püspökhöz, támogatását kérve az *Egyházi Tár* folytatásához. Kopácsy nem válaszolt a levélre, hanem azt továbbküldte Pyrker László egri érseknek. Pyrker levelében „barátságáról és hajlandóságáról” biztosította Guzmicsot, közölte a tanulmány azon helyeit, melyeken nézete szerint változtatni kell, és figyelmeztette a szerzőt, „ne távozzék el szent hitünknek világosan örökre kijelölt ösvényeiről.”³⁶ Guzmicsnak nagyon rosszul esett Pyrker levele. Válaszában az egri érsek által kifogásolt részeket megpróbálta megmagyarázni, és néhány helyen javításokat is tett értekezése egyes kérdéses helyein.

„Ezen igazítások meggyőződésemen határán állanak, melyen túllépnem tilt lelkiismeretem”-írja. A saját véleményét a közvetkezőképpen foglalta össze:

„Igen váratlan, azért igen szomorító is volt Exellentiad hozzám írt levele. Milyenek vagyok én ott gondolva! Ha tanításom nem volna eléggé ismeretes eddigi irataimból, hihetném, hogy tán ama rövid értekezésemnek némely nem eléggé meghatározott értelmű kifejezései ejthették gyanúba hitemet. De most, midőn tanításom az egész hazában annyira ismeretes, hogy papnak, világinak, katolikusnak, nem-katolikusnak is, ha olvasott, nem lehet nem nyilvánosságosabb, álmélkodásom nem ismer határt....Hogy én a protestánsoknak nem különben kívánok tetszeni mint a katolikusoknak! Igen, Kegyelmes Uram! Nékem igen régi kedves ideám az egyesülés... Ezt én nem az annyiszor sikertelenült polemizálás, hanem inkább békéltetés útján gondolnám megközelíthetőnek. Azért Táram előszavában is nyíltan kijelentém, hogy ez a békés szellem fog benne lebegni...”³⁷

Guzmics Kováts Tamás³⁸ pannonhalmi főapátnak is írt az ügyben, aki 1835. november 17-i válaszlevelében támogatásáról biztosította Guzmicsot. Guzmics, miután megköszönte a főapát együttérzését, elkeseredetten fűzte hozzá leveléhez:

vezette. „Egy nemzeti religio éppen úgy szükséges a nemzet boldogságára, mint a nemzeti constitutio és az egy nemzeti nyelv. Ez a három teszi egyé a nemzet lelkét, szívéét.” írta Kazinczynak 1823. július 19-én. In: *Kazinczy Ferencz és Guzmics Izidor közti levelezés 1822-től 1831-ig*. Közli GULYÁS Elek. Pest, 1873. 20.

³⁵ SÖRÖS Pongrác: *Guzmics Izidor az 1832–1836-i országgyűlésen*. = A Pannonhalmi Főiskola Évkönyve 1914/15. 90–107.

³⁶ Vö. ZOLTVÁNY: *i. m.* 314–315.

³⁷ Idézi: ZOLTVÁNY: *i. m.* 315–316.

³⁸ Kováts Tamás József (1783–1841) pannonhalmi főapát, teológiai doktor. 1803-ban lépett a Szent Benedek rendbe. 1807–1809-ig Győrben, 1809–1813-ig Pannonhalmán teológiát hallgatott. 1813–27-ig Pannonhalmán a szentírás és keleti nyelvek tanáraként működött. 1830-ban főapátnak választották. Számos latin nyelvű teológiai munkát írt, melyek kéziratban maradtak.

„Jobbkor nem érkezhettek Méltóságodnak levele, mint éppen most, midőn már minden béketűrősem kifárasztva lévén, készen állék, hogy megsemmisítem Táromat s örökre lemondjak a hálátlan theologiai pályáról....”³⁹

1835. december 18-án a kiadó levelet intézett Pyrker érsekhez, melyben megkérdezte, hogy a Guzmics által tett javításokkal meg van-e elégedve, és az *Egyházi Tár* VIII. száma kinyomtatható-e. Pyrker válaszlevelében azt olvashatjuk, hogy az értekezés javított formában „sem tetszik”. Guzmics, akinek szívügye volt az *Egyházi Tár*, végül úgy döntött, a kifogásolt tanulmányt egy „egész mindennapi foglalatok szerinti” írással helyettesíti, csakhogy a folyóirat kiadása ne szüneteljen tovább. Az eredeti értekezés azonban hosszabb volt, mint a pótlólag beillesztett írás, ezért Scitovszky⁴⁰ rozsnyói püspök írt még néhány gondolatot a protestáns és katolikus viszonyról Guzmics tanulmánya után.

Az ügy azonban ezzel még nem zárult le. A kalocsai érsek levelet intézett a pannonhalmi főapáthoz, melyben követeli, hogy „mint rendes előjárója”, ő vonhassa felelősségre Guzmicsot. Erre azonban már nem kerülhetett sor, mivel közben az országgyűlés megerősítette a pannonhalmi főapátság ősi jogát, vagyis azt, hogy nem tartozik semmiféle egyházmegyei hatóság jogkörébe, kizárólag a pápa főhatósága alá. Így Kováts Tamás mint „ordinárius” magára vállalhatta az *Egyházi Tár* további füzetének ellenőrzését.

Az ügy, úgy tűnik, nem csak egyházi körökben vert fel nagy port. Évekkel később olvashatjuk Guzmics apáti naplójának 1838. október 11-én kelt bejegyzésében⁴¹ a következőket:

„Schedel Ferencz orvos dr., a tud. társaság titoknoka vendég szombat délig. Különös részvétellel olvasgatá vallási és egyházi dolgozatait az apátnak, melyek ki nem adathattak, um. az Egyházi Kormányról írt értekezést és a Szepessy bibliája recensióját. mindkettőből kiiradni kívánt magának néhány tüzetet.”⁴²

Guzmics folytathatta az *Egyházi Tár* szerkesztését, amelynek fogadtatása a későbbi években többnyire pozitív volt. 1838. szeptember 18-án hosszú ismertetés jelent meg a *Figyelmezőben* az *Egyházi Tár* az évi január–júniusi számairól. A recenzens e szavakkal fejezi be bírálatát: „A kor szükségéhez alkalmazott, a literatura kívánatinak, s nyelvbéli tekintetben megfelelő, körén túl nem csapongó páratlan egyházi folyóiratnak minél több olvasót szívből óhajtunk”⁴³

Úgy tűnik, Beimmel változatlanul nem volt megelégedve Guzmics, mert 1839. májusában Beély Fidélt Toldy Ferenchez intézett leveléből arról értesülhetünk: „Hogy apát úr hajlandó az Egyházi Tárt Beimeltől elvenni, s hogy azt meg is teendi, ha ezentúl pontosabb nem leend Beimmel

³⁹ Idézi: ZOLTVÁNY: *i. m.* 318.

⁴⁰ Scitovszky János (1785–1866) esztergomi érsek, az Akadémia igazgatósági tagja. Szegény családból származott. Egyházi segítséggel Rozsnyón és Nagyszombatban tanult. 1808-ban bölcséleti, 1813-ban a pesti egyetemen teológiai doktorrá avatták. 1809-ben szentelték pappá. Ezt követően a rozsnyói püspöki liceumban a bölcsélet és matematika, 1811-ben a teológia tanárává nevezték ki. 1824-ben rozsnyói kanonokká és a papnevelő-intézet igazgatójává, 1827-ben rozsnyói, 1838-ban pécsi megyés-püspökké nevezték ki. 1849-től esztergomi érsek. 1853-ban az Akadémia igazgatósági taggá választotta.

⁴¹ Guzmics apáti naplóját egyes szám harmadik személyben írta.

⁴² SÖRÖS Pongrác: *Guzmics Izidor apáti naplója*. = Irodalomtörténeti Közlemények 1903. 492.

⁴³ Figyelmező 1838. 38. szám. 622–625.

a kiadásban, jól tudom. Jelenleg ez úgy függőben vagyom még, s az év vége fog leginkább, mint hiszem, a dolgon fordítani.”⁴⁴

Guzmics azonban 1839. szeptember 1-jén meghalt. Ezután tanítványa és barátja, Beély Fidél kapott megbízást a pannonhalmi főapáttól a folyóirat szerkesztésére. Erről így írt Toldy Ferencnek 1839. szeptember 18-án kelt levelében:

„Jó apátunk halála után Sep. 7-én eljőve a Főapát Bakonybélbe, s mindeneget átnézve, egy részét írásainak különösen diák iratainak s levelezéseinek valamint könyveinek is Pannonhalmára rendelé vitetni, nagyobb részét azonban iratainak és levelezésének ott hagyá, s átvizsgálásokat reám bízá; ez iratok olly halmot képeznek, hogy én alkalmasint egy év alatt is alig nézhetedem át tökéletesen, s hogyha az iratok között fogok némelly eddig még nyomtatásban meg nem jelent értekezésekre akadni, fogom közleni Ttes úrral, hogy ezek vagy az Athenaeumban, vagy a Tudománytárban adassanak ki. Az Egyházi Tár szerkesztését az 1839-ik év befejezéséig reám bízá és én november-decemberben életét szándékozom adni képével együtt, mely iránt a Főapáttal kell értekez-nem. A novemberi füzet majd egészen kész, s csak a decemberihez kell dolgozni, melly-nek kiadásával pályafutását végzendü a Tár, mert olly szellemmel, oly tudománnyal nem tudom, ki bátorkodnék közülünk a Tár folytatását magára vállalni.”⁴⁵

Az *Egyházi Tár* 1839. novemberi és decemberi száma tehát Beély Fidél szerkesztésében még napvilágot látott. A szerkesztéssel járó gondokról is beszámolt Toldy Ferencnek 1839. november 17-én Bakonybélből írott levelében:

„...az Egyházi Tár decemberi folyama mind szerkesztésére, mind kidolgozására olly annyira elfoglalt, hogy alig fordíthaték elegendő figyelmet oskolai kötelessé-geimre. Én minden módon azon valék, hogy novemberi vásárra a füzetet elkészít-szem, mi csakugyan sikerült is. E füzetben adom Guzmics életírását, de úgy-e mint adnom kellene? értem én jól, hogy sokkal csekélyebbek tehetségeim, hogysem illő-leg tudtam volna őt festeni, de iparkodtam mindenképp őt híven eléállítani...”⁴⁶

Guzmics első életrajza a tanítvány tollából az *Egyházi Tár* utolsó két számában tehát megjelent. Beély a XIV. füzet végi írásában a következőképpen búcsúzik az *Egyházi Tár* olvasóitól:

„S ezennel elvégzi pályafutását az Egyházi Tár, melyet boldogúlt Guzmics Izidor 1832-ben létre hozott és fáradhatatlan szorgalommal nyolcz évig folytatott védve a Religiót az Anyaszentegyházt valódi apostoli buzgalommal. Ohajtjuk, és tán remé-nyünkben csalatkozni nem fogunk, hogy magyar anyaszentegyháznak buzgó férfiúi közt alakuljon egy társaság, mely nyomdokait követve az elhunyt létesítőnek, az egyházi folyóiratot folytassa...”

A folytatásra két év múlva került sor. 1841-ben indult meg a *Religio és Nevelés* című lap, amely ugyan nem érte el az *Egyházi Tár* magas színvonalát, de a negyvenes években híven szolgálta a katolikus vallás és nevelés ügyét hazánkban.

Az *Egyházi Tár* füzetéből nem maradt fenn sok példány. Sem az akadémia, sem az egyetem könyvtára nem rendelkezett belőle teljes sorozattal a szabadságharc bukása után. Toldy Ferenc a hiány pótlására Beély Fidéltől kért segítséget. 1851. december 10-én Beély Fidélnek Toldy Fe-renchez írott levelében a következőket olvashajuk:

⁴⁴ Beély Fidél levelei Toldy Ferenchez. MTA Kézirattár. Magyar Irodalmi Levelezés. 4. r. 61. sz. b. köt.

⁴⁵ Uo.

⁴⁶ Uo.

„Ami pedig Kegyed fölszólítását, Guzmics Egyházi és Vallási Tárára vonatkozólag illeti, igen sajnálom, hogy e részben nem áll hatalmamban az egyetemi s m. academiái könyvtár hiányos példányait kiegészítenem. Saját példányaim két év előtt egy szomszéd plebánosnál, kinek olvasásul azt kölcsönöztem, véletlenül közbejött halála után többszöri sörgetésem daczára is oda veszték, és mai nap is nélkülözi könyvtárom az annyira kedvelt folyóiratot; az apátsági könyvtárnak van ugyan egy példánya, de szintén tökéletlen, miután a 8. füzet hiányzik. Így vagyunk az Egyházi Tárral Bakonybélben. Ama kérdésre, hol szerezhethők meg a hiányzó füzetek? válaszom ez: Pesten, Beimel Jósefnél, mint az Egyházi Tár egykori kiadójánál, s kinél a 8. füzetet kivéve, melly Posonyban, Belnay intézetében, Kováts Pál alatt nyomtatott, a többi 13 füzet nyomtatás alatt volt, de mint hallom, Beimelnél az első füzet már szinte meg nem kapható. A 11, 12, 13, és 14ik füzetből van nálam néhány heverő hiánytalan példány, s én igen igen szívesen késznek nyilatkozom ezennel a hiányokat mind az egyetemi, mind az academiái könyvtár példányát illetőleg pótolni, csak tessék velem tudatni, vajjon hiányoznak-e? S ez esetben én örömmel meg fogom e hiányzó füzeteket küldeni, de többel szolgálni legjobb akaratom mellett sem tudok.”⁴⁷

Második katolikus teológiai folyóiratunk, az *Egyházi Tár* nyolc teljes évfolyama ma is könyvészeti ritkaság. Ezért is sürgető feladat a hazai katolikus sajtó kezdeti időszakának feltárása és feldolgozása.*

FEHÉR KATALIN

Adalékok az Országos Széchényi Könyvtár Cod. Germ. 38 jelzetű kéziratának újkori provenienciájához. *Habent sua fata libelli!*** Az Országos Széchényi Könyvtár Cod. Germ. 38 jelzetű kézirat a dominikánus misztikus Seuse két írása, az „Örök Bölcsesség könyve” és a „Horologium sapientiae” (fragmentális) ill. Marquard von Lindau az eucharisztiairól szóló traktátusa mellett a magyar nyelvterületen nem igazán ismert német begina-misztikus Mechthild von Magdeburg művének, „Az istenség áradó fénye” egy 15. századi kivonatát tartalmazza.¹ A teljes szövegállomány mintegy egytizedét kitevő „Budapesti fragmentum” felfedezése nagy visszhangot váltott ki a forrásokban nem bővelkedő Mechthild-kutatásban.² A magával a kódex leírásával valamint a benne

⁴⁷ Uo.

* A tanulmány az OTKA támogatásával készült (T 042579)

** Die vorliegende Untersuchung bietet einen Beitrag zur Erhellung des neuzeitlichen Überlieferungsschicksals des Cod. Germ. 38. Im Folgenden sollen die Umstände aufgezeigt werden, die zu einem häufigen Besitzerwechsel unserer Handschrift in den letzten Jahrzehnten des 18. und ersten Dezenien des 19. Jahrhunderts geführt haben. Dies soll vor dem Hintergrund der frühen Geschichte der Klagenfurter Bibliothek erfolgen. Darüber hinaus wird mit konkreten Beispielen auf die Tätigkeit eines (unbekannten) Antiquars hingewiesen, der eine beträchtliche Zahl von mittelalterlichen Kodizes aus den Beständen der im Zuge der Josephinischen Reform aufgehobenen Klosterbibliotheken erworben und an Bibliophilen seiner Zeit weiterverkauft hat.

¹ Mechthild magyar nyelvű bibliográfiájával ill. művének szemelvénytípusú fordításával kapcsolatosan I. Karácsony misztériuma egy 13. századi misztikus, Magdeburgi Mechthild művében c. tanulmányomat = Keresztény Szó (Kolozsvár) (12.) 12. sz. 2001. 5–10., itt: 9. old., 5. jegyz., valamint SÖVEGES D. OSB: *Fejezetek a lelkiség történetéből*. Pannonhalma, 1993. 153–155.

² L. NEUMANN, H.: *Texte und Handschriften zur älteren deutschen Frauenmystik*. = FuF (41.) 1967. 44–48, itt: 45. v. VIZKELETY, A. – KORNRUMPF, G.: *Budapester Fragmente des „Fließenden Lichts der Gottheit”*. = ZfdA (97.) 1968. 278–306.

foglaltatott Mechthild-korpusz szövegkritikai jelentőségével ill. értelmezésével foglalkozó szakirodalom ellenére is több kérdés szorul még tisztázásra.³ Recepciótörténeti szempontból nyitott, milyen megbízásra és mintakézirat alapján ill. kinek, milyen publikum számára készült az itt tárgyalt kivonat. A prozopográfiai kutatás továbbra is adós a Mechthild-fragmentum másolójának, Fridericus Pellen-griesser személyével és tevékenységével kapcsolatos információkkal. A kódex áthagyományozódása is kérdések egész sorát veti fel. Terentius Maurus szállóigévé vált gondolata értelmében, miszerint minden könyvnek megvan a maga sorsa, ez utóbbi pontra, a Cod. Germ. 38 provenienciájára kívánok koncentrálni a továbbiakban. Vizsgálódásaim középpontjában a kódex sorsa áll a 18–19. században, amikor is a kézirat egy antikvárius közvetítésével mindeddig ismeretlen körülmények között a műgyűjtő és bibliofil Jankovich Miklós (1772–1846) tulajdonába, onnan pedig gyűjteménye 1832/36-ban történt megvásárlása nyomán a Magyar Nemzeti Múzeum könyvtárába került.

Az első lapon kvarclámpa segítségével tisztán kivehető 17. századi (radírozott) tulajdonosi bejegyzés, „Residentiae Societatis Jesu Millestadij inscript” alapján arra a következtetésre jutott az eddigi szakirodalom⁴, hogy a mai Cod. Germ. 38 az 1088 alapított, 1469-ben feloszlatott és a Szent György Lovagrend tulajdonába átment, végül pedig 1598-tól a szekularizációig, 1773-ig a jezsuitákhoz tartozó egykori bencés kolostor, Millstatt (Karintia/Ausztria) könyvtári állományát képezte.⁵ A kézirat korán (15. sz.) kívül azonban semmi sem szól e feltevéssel mellett. Míg a bencés rendet átható reformok következtében a 15. század közepe táján Millstattban is sor került a könyvtári állomány rendszerezésére, a kéziratok egységes újrakötésére, jelzetekkel való ellátására és minden

³ A Cod. Germ. 38 tartalmi és kodikológiai leírásával kapcsolatosan I. VIZKELETY – KORNRUMPF: *i. h.* (2. jegyz.) 279–283. v. VIZKELETY, A.: *Beschreibendes Verzeichnis altheutischen Handschriften in ungarischen Bibliotheken I.*: Széchényi-Nationalbibliothek. Wiesbaden, 1969. 106–108. A Mechthild-kivonat szövegkritikai jelentőségéhez VIZKELETY – KORNRUMPF: *i. h.* (2. jegyz.) 283–306. v. *Mechthild von Magdeburg „Das fließende Licht der Gottheit”*. Nach der Einsiedler Handschrift in kritischem Vergleich mit der gesamten Überlieferung I.: Text. Szerk. NEUMANN, H. Sajtó alá rendezte VOLLMANN-PROFE, G. München–Zürich, 1990. Prolegomena XII. /MTU 100./ – II.: Untersuchungen. Sajtó alá rendezte VOLLMANN-PROFE, G. München–Zürich, 1993. 270–290. /MTU 101./ A szöveg struktúrájával ill. funkciójával kapcsolatosan I. NAGY, M.: „*Jch mues fliegen mit Tawbenfederen ...*” *Mechthilds von Magdeburg Fließendes Licht der Gottheit als Modell gottgefälliger Lebensführung in der Budapester Teilüberlieferung*. In: „*swer sînen vriunt behaltet, daz ist lobelich*” *Festschrift für András Vizkelety zum 70. Geburtstag*. Szerk. UÖ. v. JÓNÁCSIK, L. Piliscsaba–Bp. 2001. 133–141. /Abrogans 1., Budapester Beiträge zur Germanistik 37./

⁴ Az eddig felsorolt címeken kívül I. VIZKELETY, A.: *Millstätter Handschriften in der Ungarischen Nationalbibliothek Széchényi.* = Car I (157.) 1967. 290–295. v. újabban UÖ.: *Mittelalterliche Handschriften aus Österreich in der Széchényi-Nationalbibliothek*. In: *Ex libris et manuscriptis. Quellen, Editionen, Untersuchungen zur österreichischen und ungarischen Geistesgeschichte*. Szerk. NEMETH, I. v. VIZKELETY, A. Bp.–Wien, 1994. 15–26., kk. 20–21. /Schriftenreihe des Komitees Österreich–Ungarn 3./

⁵ A millstatti kolostor történetével kapcsolatban I. SCHROLL, B.: *Geschichte des Benedictiner-Stiftes Millstat in Kärnten.* = AVGT (17.) 1894. 1–58., EISLER, R.: *Geschichte von Millstatt* (Faksimile des Bürstenabzuges von 1914). Millstatt 2000., WEBER, A.: *Die Aufhebung des Jesuitenordens Millstatt*. Diss. Wien, 1933., RENNER, F.: *Verfassungsgeschichte des Benediktinerklosters Millstatt in Kärnten bis 1469*. Diss. Wien, 1934., LATZKE, W.: *Die Klosterarchive. St. Georg-Ritterorden (Millstatt)*. = Gesamtinventar des Wiener Haus-, Hof- und Staatsarchivs (3.) 1938. 583–616., WINKELBAUER, W.: *Der St. Georgs-Ritterorden Kaiser Friedrichs III.* Diss. Wien, 1949., WEINZIERL-FISCHER, E.: *Geschichte des Benediktinerklosters Millstatt in Kärnten*. Klagenfurt 1951 /AVGT 33./, MAIERBRUGGER, M.: *Die Geschichte von Millstatt*. Klagenfurt 1964., GLASER, H.: *Die Herrschaft der Jesuiten in Millstatt 1600–1773*. Diss. Wien, 1967. v. EBENBERGER, A.: *Millstatt im Spätmittelalter*. Klagenfurt (diplomamunka), 1987.

valószínűség szerint azok katalogizálására is⁶, addig a mi kódexünk nyomát sem mutatja ezen intézkedéseknek.⁷ A fentebb idézett Millstattrra vonatkozó tulajdonosi bejegyzés nem mond sem többet sem kevesebbet annál, miszerint a kézirat legkorábban a 17. században bizonyítható módon a jezsuita rendi Millstätt középkori kéziratokat is tartalmazó állományának része volt.⁸ 1598-tól a jezsuiták arra törekedtek, hogy rendet teremtsenek a Szent György lovagoktól átvett könyvtár polcain. Az Institutum Societatis Jesu rendeleteinek értelmében a könyvtárnok feladatai közé tartozott a meglévő állomány tudományágak szerinti osztályozása, jelzetekkel való ellátása valamint katalogizálása. A katalógusba felvett példányok ismérve a már említett tulajdonosi bejegyzés.⁹ Noha a rend könyvtárosai által a 17–18. század folyamán összeállított katalógus nem maradt fenn, meglétét azonban egy, a grazi teológiai professzor Matthias Rieberer SJ által 1767-ben szerkesztett kéziratjegyzék bizonyítja.¹⁰ E jegyzék, mely a legendás karintiai herceg, Domitian kanonizációjára tett törekvések alkalmával keletkezhetett¹¹, kéziratunk rövid tartalmi leírását nyújtja:

Codex D₄ est chartaceus in 4° ultra dimidium, est discursus asceticus inter ser-vum et eternam sapientiam et clauditur „finitus est iste liber sub A.D. MCCCCXXVI feria 5^a post festum S. Mathie, Fridericus Pellengriesser”. Sequitur alius dialogus germanicus inter magistrum et discipulum de missa et aliis ab eodem finitus „1416 des nächsten Freitags nach St. Georgentag.”¹²

Pár évvel később, a jezsuita rend II. József által 1773-ban elrendelt feloszlatása után egy újabb kéziratkatalógus keletkezett.¹³ A császári rendeletek értelmében a feloszlatott kolostorok javainak leltározásáért felelős helyi kommissziók kötelességei közé tartozott az ún. abolíciós jegyzékek össze-

⁶ MENHARDT, H.: *Die Millstätter Handschriften*. = ZfB (40.) 1923. 129–142., MAIROLD, M.: *Die Millstätter Handschriften*. = Car I (170.) 1980. 87–106. v. PASCHER, P. H. – GRÖCHENIG, H.: *Neuentdeckte Fragmente von Millstätter Handschriften in der Universitätsbibliothek in Klagenfurt*. In: *Studien zur Geschichte von Millstatt und Kärnten. Vorträge der Millstätter Symposien 1981–1995*. Szerk. NIKOLASCH F. Klagenfurt, 1997. 303–309. /AVGT 78./

⁷ VIZKELETY – KORNRUMPF: *i. h.* (2. jegyz.) 282–283.

⁸ Hasonlóan argumentál REIFFENSTEIN a 13. századi népnépvélvű Millstatti Genesis-kézirat (Cod. 6/19, Landesarchiv Klagenfurt) ill. UNTERKIRCHER a Millstatti Zsoltároskönyv (Cvp 2682, Bécs) jezsuitákra visszavezethető bejegyzése kapcsán, I. REIFFENSTEIN, I.: *Die Millstätter Handschrift. Derzeitiger Stand der Forschung*. = Symposium zur Geschichte des Benediktinerstiftes Millstatt 1981. 1–9. v. UNTERKIRCHER, F.: *Der deutsche und lateinische Millstätter Psalter und sein Text*. In: *Studien zur Geschichte von Millstatt und Kärnten. Vorträge der Millstätter Symposien 1981–1995*. Szerk. NIKOLASCH, F. Klagenfurt 1997. 269–277. /AVGT 78./

⁹ E Millstatt és általában a jezsuita rend vonatkozásában kellően nem méltatott témával kapcsolatosan I. DROZD, W.: *Die Bibliothek des Collegiums SJ Klagenfurt (1602–1773)*. = Biblos (9.) 1960. 112–124., kk. 112. v. DROBESCH, W.: *Habent sua fata libelli. Die historiographischen Bestände der Klagenfurter Jesuitenniederlassung zum Zeitpunkt der Auflösung (1773)*. In: *Kärntner Landesgeschichte und Archiwissenschaft. FS für Alfred Ogris*. Szerk. WADL, W. Klagenfurt, 2001. 321–338. /AVGT 84./

¹⁰ A Rieberer-féle jegyzék átiratával kapcsolatosan I. EISLER, R.: *Die illuminierten Handschriften in Kärnten*. Leipzig 1907. 7–8. /Beschreibendes Verzeichnis der illuminierten Handschriften in Österreich 3./

¹¹ MAIROLD: *i. h.* (6. jegyz.) 89. A Rieberer által 1761 óta szorgalmazott, végül azonban sikertelenül végződött szenttéavatási perhez összefoglalóan I. WADL, W.: *Der selige Herzog Domitian – Legende und Verehrung*. = Symposium zur Geschichte des Benediktinerstiftes Millstatt 1981. 1–25., kk. 21–24.

¹² EISLER: *i. h.* (10. jegyz.) 7. (Nr. 21).

¹³ E katalógus felfedezéséről tudósít LASCHITZER, S.: *Die Archive und Bibliotheken des Jesuitencollegiums in Klagenfurt und der Stifter Eberndorf und Millstatt*. = Car (72.) 1882. 1–11., 29–43., 77–87. v. 113–121., itt: 113–121.

állítás, melyeknek tételenként kellett tartalmaznia a szekularizált kolostorok könyvtári állományát. A millstatti könyvtár jegyzéke 1774-ben készült el. A katalógus megbízhatóságát illetően Laschitzer arra az álláspontra helyezkedett, hogy az abolíciós jegyzék készítői az általuk regisztrált kéziratok meglétét minden egyes esetben ellenőrizték, tehát szó sem lehet egy, a jezsuiták által a 17–18. század során összeállított katalógus egyszerű másolatáról.¹⁴ Egy már meglévő katalógus tételineinek mechanikus átvétele már csak azért is kizárt, mert az 1774-es katalógus több pontban is lényegesen eltér a Rieberer által szerkesztett kivonatos jegyzéktől¹⁵, amelynek alapjául minden valószínűség szerint az akkor (1767 táján) még hozzáférhető jezsuitakori könyvtárkatalógus szolgált. A leltározás alaposága mellett szól továbbá az abolíciós jegyzék azon lakonikus, de a meglévő kéziratok számára nézve pontos összegzése is, miszerint

„Sub reliquis literis, quae iniquitate temporum deletae sunt, continentur adhuc centum triginta octo volumina, in quibus potissimum libri bibliorum, homiliae ss. Patrum, breviaria, Calendaria ecclesiastica, vitae ss. et similia minoris momenti habentur.”¹⁶

Az 1774-es katalógus, amelyben a mai Cod. Germ. 38 a Rieberer-féle jegyzékhez hasonlóan változatlanul a *D₄* jelzet alatt szerepelt, az utolsó nyom, amely azt bizonyítja, hogy e kézirat ekkor még a millstatti kolostor könyvtárának tulajdona volt.

1774 tavaszán az immár leltározott és számba vett könyvek és kéziratok Klagenfurtba szállítottak. 1775-ben, a millstatti állomány és a helyi jezsuiták könyvtári gyűjteményeinek összevonásából megszületett a klagenfurti nyilvános könyvtár (Klagenfurter Studienbibliothek), melynek állománya a szekularizáció második fázisában (1782–1789) felosztatot karintiai kolostorok könyveivel és kézírataival tovább gazdagodott.¹⁷ Az így létrejött klagenfurti kéziratgyűjtemény első számbavétele alkalmából, 1860-ban azonban mindössze 219 karintiai eredetű kéziratról történik említés, holott az abolíciós jegyzék tanúsága szerint csak a millstatti könyvtár közel 230 kéziratot tartalmazott!¹⁸ A millstatti állományhoz hozzáadandó a szekularizáció második hullámában felosztott St. Paul in Lavanthal 310 kézírata¹⁹, az a 22 láda könyvtári anyag, amely Arnoldstein kolostorából került Klagenfurtba, továbbá a méreteikben jóval szerényebb villachi és viktringi könyvtárak.²⁰ Ha figyelembe vesszük, hogy a klagenfurti jezsuiták is számos kódexszel gazdagították az 1775-

¹⁴ LASCHITZER uo. 114.

¹⁵ Az eltérésekkel kapcsolatosan I. MENHARDT: *i. h.* (6. jegyz.) 131–133.

¹⁶ Idézet: MAIOLD: *i. h.* (6. jegyz.) 89.

¹⁷ A klagenfurti könyvtár történetével kapcsolatban I. HERZOG, Chr.: *Zur Geschichte der Universitätsbibliothek Klagenfurt. Hausarbeit für die Verwendungsgruppe A. Bibliotheks-, Dokumentations- und Informationsdienst.* Klagenfurt, 1995 ill. Uő.: *Universitätsbibliothek Klagenfurt.* In: *Handbuch der historischen Buchbestände in Österreich* 3. Szerk. BUCHINGER, W., MITTENDORFER, K. v. LANG, H. W. Hildesheim, 1996. 53–58.

¹⁸ HERZOG: *i. h.* (17. jegyz.) 25. Ugyancsak 219 kézirat meglétéről tudósít LASCHITZER: *i. h.* (13. jegyz.) 117.

¹⁹ L. MENHARDT, H.: *Weitere Nachrichten von Kärntner Klosterbibliotheken.* = *ZfB* (44.) 1927. 593–611.

²⁰ Ez utóbbi három kolostor kéziratállományával kapcsolatban I. KLOS, F.: *Adalbert Blumenschein (1720–1781) – Auf seinen Spuren durch einige Kärntner Bibliotheken.* In: *Studien zur Geschichte von Millstatt und Kärnten. Vorträge der Millstätter Symposien 1981–1995.* Szerk. NIKOLASCH F. Klagenfurt, 1997. 639–659. /AVGT 78./ A bencés St. Georgen am Längsee valószínűleg nem rendelkezett középkori könyvtárállománnyal, I. GOLDINGER, W.: *Archiv und Bibliothek von St. Georgen am Längsee zur Zeit der Aufhebung.* = *Car I* (162.) 1972. 397–415.

ben alapított nyilvános könyvtárát²¹, még szembeötlőbb az a veszteség, ami a felozlatott karintia kolostorok kéziratállományát jellemzi. Nem kizárt ugyan, hogy egyik vagy másik kódexnek a szekularizáció forगतagában veszett nyoma²², hiszen a könyvtárak leltározásáért felelős kommissziók nem egyszer tudósítanak a könyvtárak szánt szándékkal elrejtett kulcsainak felkutatásával ill. az egyes barátok tulajdonában lévő könyvek visszaszerzésével járó nehézségekről²³, a karintiai állományt általában ért nagyszámú veszteség azonban véleményem szerint nem ezekre a többé-kevésbé esedékes helyi „adottságokra”²⁴, hanem részben magukra a császári meghagyásokra ill. a klagenfurti könyvtárát évtizedeken keresztül jellemző áldatlan állapotokra vezethető vissza. Ezen tényezők egybejárásának eshetett áldozatául a mai Cod. Germ. 38 is. Mielőtt azonban minderre részletesen kitérnék, lássuk azon kéziratokat, amelyek a jozefiniánus rendelet következtében felozlatott karintiai kolostorokból egy antikvárius közvetítésével jutottak több 19. századi bibliofil tulajdonába.

A Cod. Germ. 38 antikváriusi provenienciájáról tanúskodik az a 19×22,7 cm nagyságú számozott papírlap, amely a kézirathoz csatoltan annak rövid formai és tartalmi leírását nyújtja. Hasonló papírlapra ill. a kódex elülső fedelének belső felére avagy az 1r oldalra ceruzával beírt numerus currens jelzetre bukkanunk a Széchenyi Könyvtár több más, részben karintiai (Millstatt, Eberndorf, St. Paul) eredetű kéziratánál is: Cod. Germ. 10, 40, 64 v. Cod. Lat. 18, 26, 27, 39, 63, 111, 127, 134, 156, 157, 158, 254, 265 (?), 519.²⁵ Valamennyi itt felsorolt kódex a műgyűjtő és bibliofil, Jankovich Miklós első gyűjteményéhez (1790–1832) tartozott és annak felvásárlása nyomán került a Magyar Nemzeti Múzeum könyvtárába. Jankovich 1830 táján juthatott e kéziratok birtokába.²⁶

A 18. század utolsó harmadában felozlatott Millstatt, St. Paul, Viktring és Arnoldstein kolostorok könyvtáraiból származik a grafeneggi rezidenciájú Ratibor grófok tizenhárom, Menhardt

²¹ A Mathias Gutsman által összeállított abolíciós jegyzék 51 kézitról tesz említést, l. MENHARDT, H.: *Neue Forschungen über die Herkunft der Handschriften aus alten Bibliotheken Kärntens.* = ZfB (41.) 1924. 225–244., kk. 242–244. Ezek közül mintegy 28–30 kéziratot sikerült mindeddig azonosítani, l. MENHARDT uo. ill. Uő.: *Die Kärntner Handschriften.* = *Kärntnerische Buchkunst-Ausstellung.* Klagenfurt, 1925. 6–19., itt: 8.

²² Konkrét példa erre a bencésrendi St. Paul több kézirat, melyek eltűnése a leltár elkészülte és az állomány Klagenfurtba való elszállítása közötti időszakra (1782–1789) tehető, l. IRTENKAUF, W.: *Eine St. Pauler Handschrift aus dem Jahre 1136. Eine Studie zur Choral- und Liturgiepflege im 12. Jahrhundert.* = Car I (145.) 1955. 248–274., kk. 265–266.; ZÖLLNER, E.: *Die Annalen des Pfarrers Werian von Saldenhofen.* = Car I (147.) 1957. 296–305., kk. 296–297. ill. MENHARDT, H.: *St. Pauler Handschriften in Wien.* = Car I (149.) 1959. 524–533., kk. 525.

²³ LASCHITZER, S.: *Die Verordnungen über die Bibliotheken und Archive der aufgehobenen Klöster in Österreich.* = MÖG (2.) 1881. 401–440., kk. 402–404. v. WOLF, A.: *Die Aufhebung der Klöster in Innenösterreich 1782–1790. Ein Beitrag zur Geschichte Kaiser Joseph's II.* Wien, 1871. 41–42.

²⁴ Millstatt esetében gyakran esik szó Ignaz Tschernigoyról, a helyi jezsuita közösség egykori elöljárójáról, akiről tudjuk, hogy jogában állt megtartani olyan könyveket és kéziratokat (*Manuskripte*), amelyek nélkülözhetetlenek voltak a helyi papság és kancellária munkájához valamint a tanuló ifjúság számára, l. LASCHITZER: *i. h.* (13. jegyz.) 80. v. 84. Noha nem kizárt, hogy ezen engedmények visszaélésekre is okot adhattak, a „kézzelel írottakat” vagyis a manuskriptumokat illetőleg azonban valószínűnek tartom, hogy nem középkori kódexekről, mint inkább archivális anyagról lehetett szó, vö. LASCHITZER: *i. h.* (13. jegyz.) 30.!

²⁵ A Cod. Germ. 64 ill. Cod. Lat. 26, 127, 156 és 254 nem szerepel a VIZKELETY által közölt antikváriusi provenienciájú kéziratok listáján, l. *i. h.* (4. jegyz.) 290–295. Az egyes kódexekkel kapcsolatos felvilágosításért Sarbak Gábornak (Budapest) mondok köszönetet.

²⁶ Jankovich kéziratgyűjteményének rekonstrukciójával ill. annak állományfejlődésével kapcsolatosan l. *Die mittelalterlichen Handschriften des Miklós Jankovich im Spiegel zeitgenössischer Kataloge* c. tanulmányomat = MKSz (118.) 2002. 387–410. ill. (119.) 2003. 67–88., és 272.

által látomozott kézírata.²⁷ A kódexek nagy része tartalomjegyzékkel és egy sorszámmal, ún. numerus currens jelzettel ellátott papírlappal rendelkezik. A papírlapot nem tartalmazó példányok esetében a sorszám az utolsó lapon vagy a kézirat hátoldalán található. Mindez arra enged következtetni, hogy ezek a kódexek is a Jankovich-gyűjtemény számos darabbal gyarapító ismeretlen könyvkereskedőre vezethetők vissza.²⁸ Az eredetileg mintegy 70–80 karintiai kéziratot számláló téka – amely az itt tárgyalt 13 kéziratot leszámítva a II. világháborúnak esett áldozatául – 1933-ban jutott a Ratibor grófi família birtokába. Azt megelőzően a Seilern-Aspang grófok schönbichli könyvtárának tulajdona volt, ahová az említett antikvárius közvetítésével a 19. század első harmadában kerülhetett.

A 19. század első felében a császári Bécsben működő könyvtáros Matthias Kuppitsch tulajdonát képezte a berlini állami könyvtár (Staatsbibliothek Berlin Preußischer Kulturbesitz) két kézírata, az mgo 138 és az mgf 575. Az előbbi, amely az ún. „Megróvások könyvének” egy példányát tartalmazza, 1842-ben még Kuppitsch magánkönyvtárát gazdagította.²⁹ A Kuppitsch-féle gyűjtemény 1845-ös elárverezése nyomán a berlini antikvárius, Adolf Asher tulajdonába ment át, aki e kéziratot számos más, a Kuppitsch-tékából szerzett darabbal egyetemben 1846-ban a berlini királyi könyvtárnak adta el. A „Megróvások könyvét” tartalmazó kódexet, amely hosszú időn keresztül elvesztettnek számított, Henkel fedezte fel megállapítva, hogy valamikor a karintiai St. Paul kolostor könyvtárának állományához tartozott.³⁰ A kézirat Kuppitsch birtokába kerülése körülményeivel kapcsolatban Henkel kategorikusan kijelenti, hogy a Kuppitschot megelőző tulajdonosra vonatkozólag a kézirat semmilyen támpontot nem nyújt.³¹ Ez a kijelentés azt bizonyítja, hogy kutatónk nem tulajdonított túlzott jelentőséget az első recto oldal bal felső sarkában szereplő 65-ös sorszámnak, holott az mgo 138 újabb bizonyítéka a túlnyomórészt karintiai kéziratokkal kereskedő ismeretlen antikvárius tevékenységének. Órá vall az a tartalomjegyzékkel és sorszámmal ellátott valamint a kézírathoz csatolt papírlap is, amelynek időközben sajnos nyoma veszett.³²

A berlini könyvtár másik Kuppitsch-kézírata, az ugyancsak Asher közvetítésével ide vetődött mgf 575 még ma is tartalmazza az antikváriusra visszavezethető papírlapot.³³ Az ezen szereplő 41-es

²⁷ MENHARDT, H.: *Kärntner Handschriften in Monaco*. = Car I (151.) 1961. 606–615.

²⁸ VIZKELETY: *i. h.* (4. jegyz.) 291.

²⁹ L. KARAJAN, Th. v.: *Buch der Rügen*. = ZfdA (2.) 1842. 6–92.

³⁰ HENKEL, N.: *Eine verschollene Handschrift aus St. Paul. Zur Geschichte der ehemaligen Kuppitsch-Handschrift des „Buchs der Rügen“*. In: *Die mittelalterliche Literatur in Kärnten*. Szerk. KRÄMER, P. Wien, [é.n.]. 67–85. /Wiener Arbeiten zur germanischen Altertumskunde und Philologie 16./ v. Uő.: *Weiteres zu „Verbleib unbekannt“. Die Kuppitsch-Handschrift von ‚Buch der Rügen‘ und ‚Von dem Anticriste‘*. = ZfdA (110.) 1981. 23–27.

³¹ Szó szerint: „einen über Kuppitsch hinausgehenden Anhaltspunkt zur Klärung der Provenienzfrage bietet die Hs. in ihrem jetzigen Zustand nicht”, l. HENKEL: *i. h.* (30. jegyz.) 25., vő. továbbá Uő.: *i. h.* (30. jegyz.) 70.

³² A Berlin-Brandenburgi Tudományos Akadémia (Berlin-Brandenburgische Akademie der Wissenschaften) „kéziratarchívumában” szereplő, 1933-ra tehető leírás a következőkről tudósít: „inliegend ein Zettel aus dem Anfang des 19. Jhs. mit summarischer Inhaltsangabe der Hs.; auf diesem Zettel führt die Hs. die auch auf 1r stehende N° 65 (wahrscheinlich Antiquariats=N°).” A felvilágosítást Jürgen Wolfnak (Berlin) köszönöm.

³³ A kézirat leírásával kapcsolatban l. DEGERING, H.: *Kurzes Verzeichnis der germanischen Handschriften der Preussischen Staatsbibliothek I*: Die Handschriften in Folioformat. Leipzig, 1925. 63. /Mitteilungen aus der Preussischen Staatsbibliothek 7./ ill. OTT, N. H.: *Rechtspraxis und Heilsgeschichte. Zu Überlieferung, Ikonographie und Gebrauchssituation des deutschen ‚Belial‘*. München, 1983. 291–292. /MTU 80./

szám a már megszokott helyeken, vagyis a kézirat 1r oldala bal felső sarkában ill. az elülső fedél belső felében is fellelhető.

A Kuppitsch-féle magánkönyvtár egy másik példánya a bambergi állami könyvtár (Staatsbibliothek Bamberg) HV Msc. 129 (Nro. 1790) kódexe, mely előzőleg a HV Msc. 569 (Nro. 1789) jelzetű, ún. „C jelzésű Kuppitsch-kézirat”-tal volt egybekötve.³⁴ Az előbbi kézirat kodikológiai leírását tartalmazó katalógus egy papírlap meglétéről informál.³⁵ A már jól ismert antikváriusi tartalomjegyzékről van szó, mely a bal felső sarokban az 59-es sorszámot tartalmazza.³⁶ Teljes bizonyossággal nem lehet sajnos megállapítani, hogy a HV Msc. 129-cel kapcsolatban diagnosztizált antikváriusi proveniencia az ún. „C jelzésű Kuppitsch-kézirat”-ra is kiterjeszhető-e, minthogy e két kézirat egy kötetben való egyesítésének időpontja nem ismeretes. Ha a két kézirat összekötése már Kuppitsch előtt megtörtént, nem kizárt annak a lehetősége, hogy az egykor a karintiai St. Paul állományához tartozó HV Msc. 569 is a Jankovich és a schönbichli gyűjtemények kézírataival kapcsolatban megismert antikváriustól származik.

Ezen antikvárius és Kuppitsch között fennálló üzleti viszonyról tanúskodó példák sorát minden bizonnyal még lehetne folytatni. Elképzelhető ugyanis, hogy a filológus és könyvbarát Karl Wilhelm Ludwig Heyse Berlinben (Staatsbibliothek Berlin Preußischer Kulturbesitz) őrzött tékája, mely Goedeke szerint Kuppitsch-kéziratokat is magába foglalt³⁷, valamint Asher közvetítésével a British Museum könyvtárába került valamikori Kuppitsch-példányok további antikváriusi provenienciájú kéziratokat tartalmazhatnak.³⁸ További leletekre lehet számítani az Osztrák Nemzeti Könyvtár kézírattárában is.³⁹ A rendelkezésünkre álló anyag azonban elégséges egy a karintiai klostorok kéziratállományával intenzíven kereskedő, minden valószínűség szerint osztrák antikvárius létezésének bizonyításához, aki által kódexek egész tömege vándorolt a 19. század első harmadában magángyűjtők könyvtárába. Joggal tevődik fel a kérdés, hogy ez a sajnos ismeretlen antikvárius hol és mikor kerülhetett kapcsolatba olyan kéziratokkal – többek között a mai Cod.

³⁴ SCHULZ-GROBERT, J.: *Kuppitschs Handschrift C. Zu ihrem Verbleib.* = ZfdA (100.) Anzeiger 1989. 236–241.

³⁵ L. DENGLER-SCHREIBER, K.: *Die Handschriften des Historischen Vereins Bamberg in der Staatsbibliothek Bamberg.* Bamberg, 1985. 46. /Historischer Verein für die Pflege der Geschichte des ehemaligen Fürstbistums Bamberg, 18. Beiheft/.

³⁶ A kódexszel kapcsolatos felvilágosítást Bernhard Schemmelnek (Bamberg) köszönhetem.

³⁷ Vö. GOEDEKE, K.: *Grundrisz zur Geschichte der deutschen Dichtung* I.: Das Mittelalter. 2. kiad. Dresden, 1884. VIII.

³⁸ R. Priebsch a millstatti eredetű Add. 15690 kapcsán egy papírdarabról tesz említést, amely a kézirat leírását tartalmazza, l. *Deutsche Handschriften in England* II.: Das British Museum. Erlangen, 1901. 137. Pamela Porter (London) felvilágosításának köszönhetően megtudtam, hogy a Priebsch által említett papírlap valójában csak 6×11,4 cm nagyságú és az azon szereplő kéziratleírás nem hasonlítható a megismert leírásokhoz. Mindazonáltal nem kizárt, hogy a British Library egyik vagy másik Kuppitsch-kézírata az általunk keresett antikváriusra jellemző jegyeket mutatja: egyes kéziratoknál ugyanis Nikolaus Henkel (Hamburg) látni vélt az elülső borító hátlapján szereplő számbegyjezéseket (levélbeli közlés). A Kuppitsch-féle magángyűjtemény Londonban őrzött részének ismertetése és tudományos feldolgozása még várat magára.

³⁹ Példának okáért említeném a Cvp 12836 (Suppl. 443) jelzésű kéziratot, amelyet az Osztrák Nemzeti Könyvtár 1849-ben vásárolt Kuppitschtól. Az 1r oldal jobb felső sarkában ott találjuk a kézirat antikváriusi provenienciájára utaló Nro 2 bejegyzést, l. MENHARDT, H.: *Verzeichnis der altdeutschen literarischen Handschriften der Österreichischen Nationalbibliothek* III. Berlin, 1961. 1274. /Deutsche Akademie der Wissenschaften zu Berlin. Veröffentlichungen des Instituts für deutsche Sprache und Literatur 13./.

Germ. 38-cal –, amelyek a legkülönbözőbb időpontokban szekularizált karintiai kolostorokból származnak.

A Schönbichlbe vetődött 70–80 karintiai kéziratot számláló antikváriusi gyűjtemény létrejöttét Menhardt a klagenfurti kéziratállomány értéktelenségéül vélt példányainak tömeges elkótyavetyéléseivel magyarázza a szekularizációt követő időszakban.⁴⁰ Noha nem tagadható, hogy a feloszlott kolostorok könyvvállományának sorsával és elhelyezésével kapcsolatos császári rendelkezéseket azok megóvásának szándéka hatotta át⁴¹, a karintiai kéziratállományt ért nagymértékű veszteség azonban azzal a felvilágosult-utilitarista szemlélettel magyarázható, amely nemcsak ezen rendelkezéseket jellemezte, hanem az azokat gyakorlatba ültető orgánumok munkáját és hozzáállását is meghatározta. Ezen hasznossági elvnek esett áldozatául mindenféle „teológiai tákolmány”, kazuisztikus, moralizáló, lelkeségi avagy homiletikus irodalmat tartalmazó írás.⁴² A Laschitzer által kiértékelt korabeli írásos dokumentumok arról tanúskodnak, hogy még a könyvtárosok körében is általánosan elterjedt praxis volt azon könyvek kiselejtezése, bezúratása, elárverezése vagy egyszerű elkótyavetyélése, amelyek megítélésük szerint semmilyen értéket nem képviseltek.⁴³ Ámbár itt csak könyvekről van szó, ugyanezt az eljárásmodot feltételezhetjük azon kéziratok esetében is, amelyek a kor szellemének és a millstatti abolíciós jegyzék terminológiájának értelmében „minoris momenti”-nek számítottak.⁴⁴ Amint azt a Jankovich, Seilern-Aspang család ill. Kuppsch birtokába került példányok egy része bizonyítja, elsősorban a kötetlenül szerteséjjel heverő kéziratok tartozhattak ebbe a kategóriába.

A kéziratok szétszóródása nemcsak a szekularizáció organizatorikus és adminisztratív kivitelezésére felvigyázó szervek és a feloszlott kolostori könyvtárak elhelyezéséért felelős könyvtárosok „felvilágosult elvakultságának”⁴⁵ tulajdonítható, hanem azoknak a katasztrófális körülményeknek is, amelyek évtizedeken keresztül jellemezték a karintiai kolostorok könyvtári állományainak felvételére kiszemelt klagenfurti nyilvános könyvtárat. Még 1816-ban is az állomány zöme az eredetileg csak provizórikus jelleggel működő, az évek során egyre inkább telítetté váló könyvtárárpület szelnek és esőnek kitett termeiben állt.⁴⁶ Ezzel vagy pedig a karintiai kolostori kéziratok a tetőtérben való tárolásával magyarázhatók azok a nedvességnyomok, amelyek több millstatti provenienciájú kézirat esetében is kimutathatók.⁴⁷ Noha már a feloszlott jezsuita rend könyvtárainak bekebelezése után is történtek próbálkozások arra nézve, hogy a már meglévő anyagot rendszerezék és katalogizálják⁴⁸, az első átfogó könyvtárkatalógus csak 50 évvel a szekularizáció után, 1835-ben

⁴⁰ MENHARDT: *i. h.* (27. jegyz.) 607.

⁴¹ LASCHITZER: *i. h.* (23. jegyz.) 406. v. 411.

⁴² Uo. 426.

⁴³ Uo. 420. ill. 428. v. Uő.: *Geschichte der Klosterbibliotheken und Archive Kärntens zur Zeit ihrer Aufhebung unter Kaiser Josef II.* = Car (73.) 1883. 129–148., 161–187. v. 193–205., kk. 137–139.

⁴⁴ L. a 16. sz. jegyz.!

⁴⁵ WADL, W.: *Von der Jesuitenresidenz zur Verwaltungszentrale des Österreichischen Bundesforste in Kärnten*. In: EISLER, R.: *Geschichte von Millstatt. FS 75 Jahre Österreichische Bundesforste 1925–2000* (Faksimile des Bürstenabzuges von 1914). Millstatt, 2000. 231–245., itt: 233.

⁴⁶ DROZD: *i. h.* (9. jegyz.) 121. ill. HERZOG: *i. h.* (17. jegyz.) 54.

⁴⁷ H. MALLOTH a következő kéziratokat hozza fel példaként: Cod. 6/19 (Klagenfurter Landesarchiv) valamint Perg. Hs. 8, 36 és 38 (Universitätsbibliothek Klagenfurt), l. *Eine Handschriftengruppe der italienischen Riesenbibeln in der Millstätter Überlieferung.* = Car I (160.) 1970. 509–535., kk. 534.

⁴⁸ Az exjezsuita Gottfried Freiherr von Metzburg 1776 és 1782 között egy 400 oldalas katalógust állított össze, amely sajnos nem maradt fenn, l. DROZD: *i. h.* (9. jegyz.) 121. ill. HERZOG: *i. h.* (17. jegyz.) 20. v. Uő.: *i. h.* (17. jegyz.) 54.

készült el.⁴⁹ Azt megelőzően az akkori könyvtáros, Peter Alcantara Budik 1828-ban a klagenfurti kéziratállomány rövid szemrevételezése után csupán két (!) kéziratot tartott megőrzésre méltónak, a többin egyszerűen túl kívánt adni. Az illetékes hivatal ráadásul meg sem vétőzta Budik szándékát, csupán egy jegyzék összeállítását követelte meg tőle. Az ún. „Zettelkatalog der zum zentnerweise zum Verkaufe bestimmten Bücher” 1832-re készült el. Közben azonban a Budik által megőrzésre érdemesnek talált kéziratok száma mintegy 100-ra gyarapodott. A szekularizáció során a klagenfurti könyvtárba szállított középkori kéziratok elkallódásáért Menhardt elsősorban Budikot valamint a hivatalban őt megelőző könyvtárosokat tette felelőssé. A túlnyomórészt karintiai kéziratokkal kereskedő antikvárius is itt tehetett szert tekintélyes gyűjteményére, hisz egyedül Klagenfurtban adatott meg számára a lehetőség, hogy a különböző időpontokban szekularizált klostorok könyvtári állományát egyetlen helyen lelje fel. Minthogy a Jankovich- és Kuppitsch-féle valamint a Seilern-Aspang grófok tulajdonában lévő, antikváriusi provenienciájú kéziratokat jócskán tartalmazó bibliofil gyűjtemények létrejötte a 19. század elejére tehető, nem szükségszerűen egyedül Budikot gyanúsítani a kéziratok lassankénti eltűnéséért.

Az elmondottak alapján nem zárható ki annak a lehetősége, hogy az 1774-ben összeállított abolíciós jegyzékben szereplő Cod. Germ. 38 is a millstatti állomány Klagenfurtba való transzferrálása után került magánkézbe. 1830 táján Jankovich szerezte meg a kódexet egy ismeretlen könyvárústól, akinek tevékenysége a Kuppitsch- ill. Seilern-Aspang-féle gyűjtemények nagyobb részt karintiai kéziratokkal való gazdagításában is nyomon követhető. A tulajdonában lévő Carinthica állományra antikváriusunk minden valószínűség szerint Klagenfurtban tett szert. Mindez természetesen nem zárja ki annak a lehetőségét, hogy másodkézből is birtokába juthatott egyik vagy másik kéziratnak. Példa erre a Budapesten őrzött kódexek egy csoportja – köztük a Cod. Germ. 38! –, amely kéziratok a már ismert numerus currens jelzeten kívül egy másik, az esetek többségében áthúzott sorszámot is tartalmaznak.⁵⁰ Feltételezhető tehát, hogy Jankovich tékája utolsó stációját képezi e kéziratok már hosszabb ideje tartó peregrinációjának.

NEMES BALÁZS

⁴⁹ A továbbiakban I. MENHARDT, H.: *Handschriftenverzeichnis der Kärntner Bibliotheken*. Wien, 1927. XIV. /Handschriftenverzeichnisse österreichischer Bibliotheken I./.

⁵⁰ Cod. Germ. 10 (N 159: áthúzva ill. 28), Cod. Germ. 38 (N 214: áthúzva ill. 22), Cod. Germ. 40 (N 301: áthúzva ill. 54), Cod. Germ. 64 (N 251 ½: áthúzva ill. 18), Cod. Lat. 111 (N 270: áthúzva), Cod. Lat. 157 (N 71: nincs áthúzva ill. 26) és Cod. Lat. 158 (N 150: áthúzva ill. 45).

Rövidítések

- AVGT Archiv für vaterländische Geschichte und Topographie. Klagenfurt 1849 és köv.
 Car Carinthia. Zeitschrift für Vaterlandskunde, Belehrung und Unterhaltung. Klagenfurt 1811–1890.
 Car I Carinthia I. Zeitschrift für geschichtliche Landeskunde von Kärnten. Klagenfurt 1891 és köv.
 FuF Forschungen und Fortschritte. Nachrichtenblatt der deutschen Wissenschaft und Technik. Berlin 1925–1967
 MIOG Mitteilungen des Instituts für österreichische Geschichtsforschung. Innsbruck 1880 és köv.
 MKsz Magyar Könyvszemle. Budapest 1876 és köv.
 MTU Münchener Texte und Untersuchungen zur deutschen Literatur des Mittelalters. München–Zürich 1961 és köv.
 ZfB Zentralblatt für Bibliothekswesen. Leipzig 1884–1990
 ZfdA Zeitschrift für deutsches Altertum und deutsche Literatur. Berlin 1841–1875. Később Stuttgart 1876 és köv.

Az Oesterreichisch-ungarische Revue. Egy Monarchia-folyóirat magyar szemmel. Az 1886 és 1908 között havonta, nyolcadrés alakban Bécsben megjelenő *Oesterreichisch-ungarische Revue* elődjének tekintette az 1863-tól megjelenő, és az itt tárgyalt folyóirat szerkesztőjének apja által kiadott *Oesterreichische Revue*-t. A folyóirat kiadója a lübecki szültesű Johann Baptist Meyer (1845–1894) volt, halála után A. Mayer-Wyde vette át feladatát. A felelős szerkesztő Franz Grünanger, a 22. kötetből (1887) Eduard Kotek volt. 1903-tól Julius Habermann szerkesztette a lapot és ebben az egyetlen évben Sopronban Gustav Röttignél nyomtatták. Az első kötet végén található „Geistiges Leben in Oesterreich und Ungarn” [Szellemi élet Ausztriában és Magyarországon] címet viselő, s rendszeresen ezen a címen megjelenő rovatban a „Vorwort zu einer Rundschau im Gebiete der Wissenschaft” [Előszó egy tudományos szemléhez] című írás, amely kétséget kizáróan programnak tekintendő. A folyóirattal a kiadó tudományos szemlélet kívánt létrehozni, amelyet nem csak szakmai körökben ismernek, hanem a nagyvárosi közönség is olvashatja, ha a tudomány különböző ágairól (természet-és társadalomtudományok), valamint a művészetről szeretne informálódni. Stílusa valóban tárgyilagos, közérthető volt. Ezen kívül a folyóirat szerkesztői arra törekedtek, hogy a tárgyalt témák a kiegyezés után létrejött dualista államszövetség nemzeti sokszínűségét reprezentálják. „Ausztria-Magyarország ikerállam csak akkor érhet el tartós virágzást, ha sikerül a szerződésben megszabott közös ügyeket szabad és valóban önálló törekvéseken keresztül közös ideális célokká alakítania és megszilárdítania.” Különös hangsúlyt helyeztek Bécsre és Budapestre, mivel „a Habsburg hatalmi terület e két testvér-fővárosa, amelyeknek komoly történelmi feladata, hogy a birodalom különböző népeit közös, kozmopolita kulturára készítse elő és nevelje, melyeknek állandó versengésben folyamatosan tudatában kell lenniük e nagy erkölcsi misszióknak.”¹ A *Revue* valóban átfogta a többi nemzetiséget is mint ahogy a „W-R” szignójú előszó végén megfogalmazódik: „Ha nem csak Bécsben és Budapesten, hanem Prágától Triestzig és Zaráig, Nagyszebentől Innsbruckig és Bregenzig a tudományos törekvések kiinduló és gyűjtőpontjain azon jelszavunkkal, hogy a tudomány és annak fejlődése közös ügyünk, megértésre és segítőkészségre találunk, akkor „Revue”-nk a gondolat legnagyobb sikerét megtalálta.”²

A folyóirat egyes tartalmai egységei nem mindig ugyanazt a címet viselték. Jellemző elnevezések voltak pl. „Historisches; Zeitgeschichte und Biographie” [Történelem, kortörténet, életrajz], ebben a részben történelmi, földrajzi tanulmányok, híres emberek életrajzai kaptak helyet. Ez után következett az „Oeffentlicher Unterricht und Erziehungswesen” [Oktatás- és nevelésügy], a harmadik csoportban „Staatswirthschaft” [Közgazdaság] nem csak gazdasági cikkeket hoztak (hanem gyakran külön csoportban) hajózásról, folyamszabályozásról, iparról és kereskedelemről szóló írásokat is. A tudományt általában és a természettudományokat néha külön tárgyalták. Az irodalom- és művészettörténet, a régészet, vagy az országismeret és a néprajz hol kisebb, hol nagyobb egységeket képeztek. A két utolsó csoport mindig „Untere Donauländer und Orient” [Alsódonamenti országok és a Kelet] valamint „Geistiges Leben in Oesterreich und Ungarn” [Szellemi élet Ausztriában és Magyarországon] voltak, az elsőben a Balkán problémáit tárgyalták, a másodikban inkább rövidebb tudósítások, ill. könyvismertetések kaptak helyet. Az előszó szerzője utalt a csoportalakítás nehézségeire: „Nehéz feladat lenne az egyes ismertetésekhez, amelyeket már lelki zemeinkkel látunk, a főcímeket rövid jellemző kifejezésekben megadni, vagy ezeket egy bizonyos rendbe belekényszeríteni.” A tétlenségről, az anyag kimerítő figyelembevételéről és szisztematikus elrendezéséről már előzetesen lemondunk. [...] A kötetlen, ebben vagy abban a füzetben

¹ W-R.: *Vorwort zu einer Rundschau im Gebiete der Wissenschaft.* = *Oesterreichisch-ungarische Revue* (a továbbiakban: Oe-uR) Bd. 1. 1886. 61.

² Uo. 64.

megjelenő vázlatok arról kell, hogy hírt adjanak, hogy revünk részt vesz a Duna-menti birodalom mindkét fővárosának és más helyi csomópontjainak tudományos életében és történéseiben.”³

A kortárs történész, sajtótörténész Ernst Victor Zenker a folyóiratról 1900-ban azt írta, hogy a „legmérvadóbb tényezők” támogatása és pártolása ellenére sikertelen kísérlet volt. Véleménye szerint „Ausztria nem rendelkezett ebben az időben egyetlen nagy folyóirattal sem”, nem volt egyetlen olyan maradandó vállalkozása sem, amely az egész ország szellemi és irodalmi életének közép- és gyűjtőpontjává [...] tudott volna válni.”⁴

A Monarchia népeit (a németnyelvűeket, a cseheket, szlovákokat és szerbeket) többféle szempontból ismertették a *Revue*-ben, ezeknek a témaköröknek a bemutatása- egyébként magában igen érdekes és messzirevezető téma – azonban szétfeszítené jelen munkánk kereteit. Ezért csak a magyar témájú, ill. magyar szerzőtől származó írásokkal kívánunk itt foglalkozni. De természetesen nem fogunk minden magyar vonatkozású írást számba venni, csak kedvelt témákat szeretnénk felvonultatni, tendenciákat bemutatni. A cikkek a legnevesebb kortárs magyar tudósoktól, egyetemi tanároktól, az Akadémia tagjaitól származnak. A társadalomtudományok közül a folyóiratban kétségtelenül a történettudomány van túlsúlyban. A legtöbbet tárgyalt kérdések közé tartoznak mindenekelött Magyarország közelmúltjának eseményei, mindenekelött a kiegyezés.

Deák Ferenczel a jogász és újságíró Steinbach Gusztáv (1848–1911) három részes cikke foglalkozott. Deák, a liberális politikus, 48-as miniszter, a „haza bölcse”, nagy szerepet játszott a kiegyezés előkészítésében, ő alakította ki a dualista államforma elképzelését, és dolgozta ki annak alkotmányjogi alapjait. Steinbach lépésről lépésre mutatja be az Ausztria és Magyarország közti államjogi kiegyezés létrejöttének folyamatát. A cikk megjelenésekor Deák már tíz éve halott volt.⁵ A kiegyezés folyamatosan foglalkoztatta a folyóirat szerkesztőit, és így valószínűleg az olvasókat is. Erről tanúskodik Apponyi György 1863-as I. Ferenc Józsefhez címzett feliratának újraközlése. Apponyi (1808–1899), 1860 és 1863 között országbíró, az uralkodó figyelmét szerette volna Magyarország önnállóságának visszaadására felhívni.⁶ Schwicker János Henrik (1839–1902) gimnáziumi tanár és a magyar képviselőház tagja is többrészes cikksorozatokban foglalkozott a kiegyezéssel államjogi és gazdasági szempontból.⁷

További témák voltak még a statisztika, a nyelvészet és a néprajz. Keleti Károly, a neves statisztikus, a Magyar statisztikai hivatal első igazgatója a Balkán-félsziget gazdasági viszonyairól írt. A politikai szempontot teljesen figyelmen kívül hagyja, írása a Magyarországtól délre fekvő országok, az anektált Bosznia-Hercegovina, Szerbia, Románia, Bulgáriának a törökök által elfoglalt vidékeinek gazdasági helyzetére szorítkozik. Megállapítja, hogy mind Franciaország és Anglia, mind Németország is keresnek a Balkán-félszigeten gazdasági kapcsolatokat, és ezért Ausztria-Magyarország konkurensainak tekinthetők. Ezért fontos Magyarország számára a Balkánon lévő országok néprajzi és földrajzi viszonyainak jobb ismerete – állapítja meg.⁸ Hunfalvy Jánostól (1820–1888), a magyar földrajztudomány megteremtőjétől származik egy cikk a magyarországi folyamszabályozásokról, amelynek szükségességét a Duna és a Tisza több árvízi katasztró-

³ Uo.: 63.

⁴ ZENKER, Ernst Victor: *Geschichte der Journalistik in Österreich*. Wien, 1900. 96.

⁵ STEINBACH, Gustav: *Franz Deák*. = Oe-uR Bd. 3. 1886. 257–272, Bd. 4. 1887. 6–37, 129–146.

⁶ *Zur Geschichte des österreichisch-ungarischen Ausgleiches. Eine Denkschrift des Grafen Georg Apponyi aus dem Jahre 1863 an Seine Majestät den Kaiser Franz Joseph I.* = Oe-uR Bd. 6. 1888, 241–258.

⁷ SCHWICKER, Johann Heinrich: *Der österreichisch-ungarische Ausgleich*. = Oe-uR Bd. 20. 1896/97. 151–164, 221–238, 337–352, Bd. 21. 1896/97. 5–19, 77–89, 145–157, 215–231.

⁸ KELETI, Karl: *Die wirtschaftlichen Verhältnisse der Balkanhalbinsel*. = Oe-uR Bd. 1. 1886. 40–44, Bd. 3. 1886. 18–25.

fája után felismerték, és a 19. század 40-es éveitől kezdve el is kezdődött a tényleges munka.⁹ Egy kisebb írásból szerezhetünk tudomást osztrák és magyar állampolgárok bevándorlásáról az Egyesült Államokba az 1887-es évben, valamint arról, hogy Amerika különböző korlátozások bevezetését tervezi a bevándorlók ellen.¹⁰ Szintén statisztikai témájú írás Thirring Gusztáv (1861–1941) professzor, a Statisztikai Hivatal 1906 és 1926 közti igazgatójának „Die Wanderung der Ungarn” [A magyarok vándorlása] című cikke, amelyben a Magyarország különböző részei közti népességmozgásokat, ill. a kivándorlásokat vizsgálja, és azok okait elemzi, és ezzel kapcsolatos statisztikai adatokat tesz közzé.¹¹ Schwickertől kétrészes cikk jelent meg a kor egyik fontos szociológiai problémájáról, a magyarországi parasztszocializmusról. Schwicker a 90-es évek Békés, Csanád és Csongrád megyei első parasztlázadásainak okát a munkahiányban, a parasztek általános helyzetének romlásában látja, akik így aztán a szocialista propaganda iránt fogékonyak lettek.¹²

A nyelvész, történész és néprajzkutató Hunfalvy Pál (1810–1891), János bátyja a magyarországi nyelvészet és a történeti néprajz fejlődéséről tudósított („Linguistische und historisch-ethnographische Studien in Ungarn”). Meggyőzően bebizonyította a finnugor nyelvi rokonságot, és elvetette a dákoromán elméletet.¹³ Fraknói Vilmosnak (1843–1924), a Széchényi Könyvtár igazgatójának tanulmánya Corvin Mátyással foglalkozik.¹⁴ Schwicker két részes tanulmányt közölt a románok eredtettségéről, a dákoromanizmusnak gyökereiről. Úgy találja, hogy ennek az eszmének nincsenek hagyományai a népben, hanem tudós spekuláció eredménye. Eredetét Corvin Mátyás udvari történészénél, az olasz Antonius Bonfininál fedezi fel, aki Mátyás román származását kívánta elegánsabbá tenni azáltal, hogy levezette, a király családja közvetlenül a rómaiaktól ered.¹⁵ Márki Sándor történész (1853–1925) két folytatásban közölt tanulmányában a magyarok honfoglalásával foglalkozott, valamint azzal, milyen népeket találtak a magyarok a birtokba vett területeken, és hogy ment végbe a kereszténység felvétele Szent István alatt.¹⁶ Szintén tőle származik az „Ungarn zur Zeit des ersten Kreuzzuges” [Magyarország az első keresztesháború idején] című tanulmány.¹⁷ A jogász és iparfelügyelő Moldoványi István (1871–1916) a magyar törzsek honfoglalását és a Szent István-i magyar királyság megalapítását ismertette.¹⁸

Visszatérő téma volt a cigányok költészete, ill. hagyományai. A nyelvész és néprajztudós Heinrich Wlisslockitól (1856–1907), aki nemcsak jól ismerte a cigányok nyelvét és hagyományait, hanem együtt vándorolt is velük, több tanulmány is megjelent, így pl. „Die Stellung des Weibes bei den ungarländischen Wanderzigeunern [A nő helyzete a magyarországi vándorcigányoknál]. Bár a tanulmány a matriarchátus különböző formáinak bemutatásával kezdődik, az írás nagyobb

⁹ HUNFALVY, János: *Die Flußregulierungen in Ungarn.* = Oe-uR Bd. 1. 1886. 30–37.

¹⁰ M.: *Ueber die Einwanderung österreichischer und ungarischer Staatsbürger nach den Vereinigten Staaten von Amerika.* = Oe-uR Bd. 5. 1888. 175–176.

¹¹ THIRRING, Gustav: *Der Wanderzug der Ungarn.* = Oe-uR Bd. 16. 1894. 337–350.

¹² SCHWICKER, J[ohann] H[einrich]: *Der Bauernsocialismus in Ungarn.* = Oe-uR Bd. 18. 1893. 263–278, 349–363.

¹³ HUNFALVY, Paul: *Linguistische und historisch-ethnographische Studien in Ungarn.* = Oe-uR Bd. 5. 1888. 25–47, 118–132.

¹⁴ FRAKNÓI, Wilhelm: *Die Anfänge der europäischen Politik des Königs Mathias von Ungarn 1464–1470.* = Oe-uR Bd. 10. 1890/91. S. 65–106.

¹⁵ SCHWICKER, J. H.: *Der Dakoromanismus.* = Oe-uR Bd. 16. 1894. S. 151–164, 221–246.

¹⁶ MÁRKI, Alexander: *Ungarns Millenium.* = Oe-uR Bd. 17. 1894/95. 259–275, 357–370.

¹⁷ MÁRKI, Alexander: *Ungarns Millenium.* = Oe-uR Bd. 17. 1894/95. 259–275, 357–370.

¹⁸ MOLDOVÁNYI, Stephan: *Zur Entstehung der Monarchie in Ungarn.* = Oe-uR Bd. 22. 1897. 145–157, 213–230.

részét nőkről szóló cigány dalok közlése teszi ki, eredeti nyelven és németül.¹⁹ Az etnográfus és irodalomtörténész Herrmann Antal (1851–1926) „Die Geige in der Volksdichtung der Zigeuner Ungarns” [A hegedű a magyarországi cigányok költészetében] című tanulmányában cigány dalokat ismertetett és szövegüket is közölte mind eredeti nyelven, mind német fordításban.²⁰ J. H. Schwicker a cigányok civilizálásának folyamatát ábrázolta, ill. Maria Theresiától kezdve a letelepítésükre tett (néha brutális: pl. gyermekeik elvétele) kísérleteteket és adminisztratív rendeleteket mutatta be.²¹

Pulszky Ferencről (1814–1897) a Nemzeti Múzeum igazgatójától összefoglaló tanulmány jelent meg a magyar művészetről.²² Felvázolta a különböző művészeti ágak (építészet, festészet és szobrászat) magyarországi fejlődését és kiemelte azt, hogy a művészet Magyarországon mindig a nyugateurópai művészet hatása alatt fejlődött. Szintén Pulszky mutatta be az újonnan elkészült Deák-emlékművet, ami a Roosevelttéren ma is látható.²³ Paulay Edétől (1836–1894) átfogó tanulmányt közölt a folyóirat a Magyar Nemzeti Színház fejlődéséről a színház fennállásának ötvenéves jubileuma alkalmából. Véleménye szerint Magyarországon a drámai műfaj nem a lírai és epikai műfajból ered, hanem inkább hirtelen jött létre, átmenet és hagyomány nélkül együtt az ébredő nemzetdattal. Bemutatja a nemzeti dráma fejlődését, a Nemzeti Színház legjelentősebb színészeit, foglalkozik a színház anyagi helyzetével is.²⁴ Riedl Frigyes (1856–1921) irodalomtörténész a kiegyezés magyarországi hatásait vizsgálta. A kiegyezést a legújabb magyar történelem legjelentősebb fordulópontjának tartja, amely megnyitotta a nemzeti önállóság korszakát, nagy fejlődést hozott az iparban, a kereskedelemben, a vidékies Budapest néhány év alatt nagy, csillogó várossá vált. Ezzel szemben – véleménye szerint – az irodalom fejlődése visszaesett, mivel a közönség érdeklődése inkább a politika felé fordult. Sok költő mint pl. Arany visszavonult, mások mint Tompa Mihály vagy Madách meghaltak, Jókai egyre többet foglalkozik a politikával. A tudomány terültén azt a tendenciát látja, hogy inkább azok a tudományágak fejlődnek, amelyek a nemzeti étellel a legszorosabb kapcsolatban vannak, így a történet- és a nyelvtudomány.²⁵

A tanulmányok másik csoportját a magyar témájúak képezik. Így például Hans Schlitter (1859–1884) „Die Stellung der nordamerikanischen Regierung zu den Ereignissen des Jahres 1848 in Oesterreich-Ungarn”²⁶ [Az északamerikai kormány viszonya az 1848-as Ausztria-Magyarországi helyzethez], szintén tőle származik a „Die Regierung der nordamerikanischen Republik und die ungarische Frage im Jahre 1848 und 1849”²⁷ [Az északamerikai köztársaság kormánya és a magyar kérdés 1848-ban és 1849-ben.]. Schlitter, aki fogalmazó volt Bécsben a Hof- und Staatsarchivban, dokumentumok alapján számolt be Kossuth azon próbálkozásairól, hogy az Egyesült Államokat Bécs és a magyar kormány közti közvetítésre kérje fel, amelyek azonban nem jártak

¹⁹ WLISLOCKI, Heinrich: *Die Stellung des Weibes bei den ungarischen Wanderzigeunern.* = Oe-uR Bd. 19. 1896. 91–107.

²⁰ HERRMANN, Anton: *Die Geige in der Volksdichtung der Zigenuer Ungarns.* = Oe-uR Bd. 16. 1894. S. 38–54.

WLISLOCKI, Heinrich: *Die Stellung des Weibes bei den ungarischen Wanderzigeunern.* = Oe-uR Bd. 19. 1896. 91–107.

²¹ SCHWICKER, J. H.: *Die Zigeuner in Ungarn.* = Oe-uR Bd. 23. 1898. 5–17, 77–92.

²² PULSZKY, Franz: *Die Kunst in Ungarn.* = Oe-uR Bd. 3. 1887. 232–242.

²³ PULSZKY, Franz: *Das Deák-Monument.* = Oe-uR Bd. 4. 1887. 1–5.

²⁴ PAULAY, Eduard: *Die Entwicklung des ungarischen Nationaltheaters.* = Oe-uR Bd. 4. 1887. 285–302.

²⁵ RIEDL, Friedrich: *Chronik aus Ungarn.* = Oe-uR Bd. 10. 1890–91. 57–64.

²⁶ SCHLITTER, Hans: *Die Stellung der nordamerikanischen Regierung zu den Ereignissen des Jahres 1848 in Oesterreich-Ungarn.* = Oe-uR Bd. 1. 1886. 5–17.

²⁷ SCHLITTER, Hans: *Die Regierung der nordamerikanischen Republik und die ungarische Frage im Jahre 1848 und 1849.* = Oe-uR Bd. 10. 1890/91. 1–17.

sikerrel. Franz Krones (1835–1902) osztrák történész a szerzője az „Aus der Kuruzzen- und Labanczen-Zeit Ungarns” [Magyarország kuruc- és labanckorából] című írásnak, amely források alapján mutatta be a városok elnyomását az 1670-es Wesselényi-féle összeesküvés után két felvidéki város, Eperjes és Lőcse példáján.²⁸ Májo (?) olasz, bosnyák és magyar népdalokat hasonlított össze egymással és közölte szövegüket németül.²⁹

Magyar szépirodalom is szerepelt a *Revue*-ben. Kiss József versei Neugebauer László (1845–1919) fordításában jelentek meg. Első verse a „Simon Judit” című ballada, ezzel a versével lett 1874-ben egy csapásra ismert. A másik Kiss József-költemény „A nászbokréta”, egy Petőfi stílusában íródott szerelmes vers. Neugebauer egyébként az egyik legismertebb Petőfi fordító volt német nyelvterületen.³⁰ Pongrácz Anna grófnőtől (1849–?) származik a „Rothes Laub” címen megjelent vers.³¹ Négy Petőfi-költemény Robert Braune fordításában látott napvilágot, ezek a következők: „Ifjuság” (Jugend), „Mi foly ott a mezőn...”, „Ablakból hogyha...” (mindkettő Lied címen) és „A nap” (Die Sonne).³² A kor divatos írójától, Herczeg Ferencről „Steeple Chase” című elbeszélését közölték Wechsler Lajos (1861–1912, újságíró és fordító, a *Neues Pester Journal* munkatársának) átültetésében.³³ Vajda Jánostól a „Gina emléke” ciklusban szereplő „Mikor éj van...” című költeményt Heinrich Wlislöcki fordította. Megjelent ezen kívül még a „Föltámadni, mint a felhő...” „Wahn” címen a „Sirámok” című ciklusból; az „Unendlichkeiten” címen közölt vers eredetét sajnos nem sikerült megtalálnunk.³⁴

RÓZSA MÁRIA

József Attila és a Mondolat. Az „Egy költőre” című, Babits ellen írt versben találkozunk ezzel a bizonytalan értelmű két sorral:

Mit koslat ködgyűrők körül
szárnyaska szamarával

A versnek nem maradt fenn kézirata. Két szövegforrása ismeretes: a *Dönts a tőkét, ne siránkozz* kötet 22. lapján és a *Kortárs* című folyóirat 1930. április 27-i számában. Az első sor ebben így olvasható:

Mit koslat aggódók körül

Kik azok a „kődgyűrők”, akik körül Babits koslat? Tasi József szerint „...úgy az *aggódók*, mint a *kődgyűrők*, vagyis ködlegyűrők, ködelosztatók az elkötelezett költők, sőt, tágabb értelem-

²⁸ KRONES, Franz: *Aus der Kuruzzen- und Labanczen-Zeit Ungarns*. = Oe-uR Bd. 14. 1894/95. 26–40.

²⁹ MÁJO: *Momentaufnahmen*. = Oe-uR Bd. 14. 1894/95. 206–222.

³⁰ KISS, Joseph: *Frau Judith*. = Oe-uR Bd. 2. 1886. Heft 8. 63; KISS, Joseph: *Der Brautkranz*. = Oe-uR Bd. 2. 1886. Heft 9. 63.

³¹ PONGRÁ CZ, Anna: *Rothes Laub*. = Oe-uR Bd. 10. 1890/91. 290.

³² *Gedichte von Sándor Petőfi*. Österreichisch-ungarische Dichterhalle. = Oe-uR Bd. 14. 1894/95. 433–435.

³³ HERCZEG, Franz: *Steeple Chase*. = Oe-uR Bd. 19. 1896. 65–75, 174–184.

³⁴ *Gedichte von János Vajda*. Österreichisch-Ungarische Dichterhalle. = Oe-uR Bd. 16. 1894. 140–141, Bd. 22. 1897. 130–131.

A' böltz APOLLO' függve - hevert ezüst
Lantjára kezd eggy Isteni bájos
Erő patakkal folyni, s Pannon'
Enekefit heve lelkesíti.

Örül Hazám - már láttya Te benned a'
Böldög Jövendöt!

NAGY.

ben a baloldal metaforája.”¹ Péter László ezzel szemben úgy véli, hogy „...a ködgyűrők éppenséggel nem a ködöt eloszlatók (hiszen Babits, a sértődött József Attila szerint nem a haladás hősei körül forgolódtak), hanem ellenkezőleg: akik csak csürik-csavarják a ködöt, a semmit, úgy, ahogyan az Ady magyarságában kételkedő tehetetlenek, habzó szájúak – ez meg Ady szava: – *köd-evők*.”²

Felmerült az a lehetőség is, hogy a kérdéses szó sajtóhiba „ködgyűrük” helyett. Lélektani indítóoka lehet a gátlás az *ű*-re, különösen ha a következő szót is figyelembe vesszük: „ködgyűrük körül”. Az *ü*-kkel nehezen küzdenek meg a szedők, pl.: a földre *sötöttük* szemünk (A város peremén 4. sora a *Nagyon fáj* kötetben); s rózsás *csülkökkel* szívembe lépsz (*csülkükkkel* helyett a „Sok gondom közt” 2. szakaszában, a *Nincsen apám se anyám* kötetben.)

Köztudott volt, hogy Babits mintegy szellemi elődjének tekintette Kazinczyt. József Attila kedvtelve nézegethette a *Mondolat* bumfordi metszetén a szamaragoló Kazinczy-Babitsot, és talán ez adta az ötletet a fentebb idézett két sorhoz. A megfelelés persze nem pontos; a metszeten a szárnak nincs szárnya, csak a Parnasszus tetején ágaskodó Pegazusnak, s a hegyet is inkább felhők, mint ködgyűrük veszik körül.³

A *Mondolat* végére illesztett szótárban böngészgetve néhány, csak József Attila verseiből ismert szóra bukkanunk. Ilyen mindenekelőtt az „Égrekelni. *Emelkedni*.” (Ars poetica: Nem volna szép, ha égre kelne [gépirat: égrekelne] Az éji folyó csillaga), vagy a „Hunyor. *Tréfa, jókedv*. Hunyorgatni. *Mosolyogni, kacsingatni*.” (Zuzmara: Hunyor nélküli nyugalommal!) Sokfelől ismerhette, de azért jegyezzük ide a szótárból: „Eszmélet. *Gondolat, képzelet*.”

STOLL BÉLA

¹ T. J.: *Babits, Zsolt Béla, Hatvány és József Attila*. In: *Mint különös hírmondó. Tanulmányok, dokumentumok Babits Mihály születésének 100. évfordulójára*. Bp. 1983. 165. és TASI József: *József Attila könyvtára*. Bp. 1996. 118.

² PÉTER L.: „*Ködgyűrük körül*.” = *Élet és irodalom* 1963. július 6. és PÉTER László: *József Attila nyomában. Válogatott írások*. Bp. 2000. 108–109.

³ *Mondolat*. Sok bővítményekkel, és egy kiegészített ujj-szótárral együtt. Dicsalomb [Veszprém] 1813. – Új kiadása BALASSA Józseftől: Bp. [1898]. /Régi Magyar Könyvtár 10./

FIGYELŐ

Borsa Gedeon köszöntése. A *Magyar Könyvszemle* szerkesztőbizottsága és munkatársai nevében 80. születésnapja alkalmából köszöntjük Borsa Gedeont, akinek neve ma már nem csak a hazai könyvtáros- és könyvtörténész társadalomban, hanem a nemzetközi tudományosságban is jól ismert. Több mint fél évszázados pályájának időszaka nem volt kényeztető annak számára, aki a magyar művelődéstörténet egyik legmostohábban kezelt tudományágát, a magyar könyv történetének kutatását és korszerű bibliográfiai feltárását tűzte ki céljául. Igaz, voltak e téren nagy elődök, és az is tény, hogy az egyetemi könyvtárosképzés megindulásával némileg előtérbe került a könyvtörténet és a nemzeti bibliográfia ügye, de mindez keveseket sarkallt olyan méretű és színvonalú vállalkozásra, mint amit Borsa Gedeon megindított. Ő dacolni tudott azokkal a különböző irányokból érkező ellenszerekkel, amelyeket sokáig a politikai viszonyok, majd az anyagi nehézségek, de mindenekelőtt az értetlenség gerjesztett, hol egy időben, hol pedig egymást váltogatva. És ez az értetlenség sokáig a tudományos életünket is jellemezte, bár igaz, hogy leghamarább mégis az akadémia irányítói ismerték fel munkássága jelentőségét. Ezt tükrözte az 1972-ben elnyert Akadémiai Díj, és az 1989-ben megszerzett akadémiai doktori fokozat, amelyet érdemei elismeréseképpen nyert el. Közben ugyanis megjelentek már nagy vállalkozásának, a teljes régi magyar könyvvállományt magába foglaló retrospektív nemzeti bibliográfia első eredményei: a *Régi Magyar Nyomtatványok* első két kötete, amely 1635-ig tárta fel a magyar könyvtermést. E kötetek nemcsak alaposan kiegészítették az előző feldolgozásokat, hanem korszerű eszközökkel szinte a könyvek egész történetének és irodalmának az összegezését is adták. E művek nagyon kedvező és elismerő nemzetközi visszhangot keltettek. Azóta megjelent a sorozat harmadik kötete is, amelynek munkálatait még ő irányította, de a kötet szerkesztését már a tanítványok végezték. Mert – és ebben is példamutató volt a tevékenysége – munkatársaiból, tanítványaiból sikerült kinevelnie a Széchényi Könyvtárban egy olyan gárdát, amelynek tagjai maguk is kiemelkedő bibliográfiai és könyvtörténeti munkássággal rendelkeznek. Ők is, miként mesterük, a bibliográfiai tevékenység mellett beható kutatásokat végeztek a magyar nyomdászat és könyvtörténet területén, és jelentős eredményeket értek el. Jellemző Borsa Gedeon példamutató tudományos munkásságának és publikációinak méreteire, hogy az 1996–2000 között tanítványai által megjelentetett könyvtörténeti írásai négy kötetet tölthettek meg. Színvonalukra pedig jellemző hogy a magyar nyomda- könyv- és általában művelődéstörténet számos területén nyújtott adatokkal alátámasztott új eredményeket, amelyek más tudományágak számára is fontosak voltak.

Eredményekben gazdag munkássága szerencsére ma is folytatódik, külföldi és hazai folyóiratok, így a *Magyar Könyvszemle* is, amelynek hosszú ideig aktív szerkesztőbizottsági tagja volt, folyamatosan közlik új cikkeit, kritikáit. Reméljük, hogy Borsa Gedeon írásaival még sokáig meg fogja tisztelni lapunkat és kutatási eredményeivel tovább gazdagítja tudományágunkat.

KÓKAY GYÖRGY

Újságok és újságolvasók Ferenc József korában.* A sajtótörténet-írás nem tartozik az intenzíven művelt történettudományi vagy irodalomtörténeti területek közé. Időnként akad ugyan, aki megpróbálja bizonygatni fontosságát – elsősorban mint a 19. század elejétől hatalmi ággá növekedett jelenségét, illetve mint írói életművek egyik fő formáló és közlési helyét –, de ennek eddig sosem lett tartósan fogantaja.

A kevés igényes sajtótörténeti munka gyarapodását fontos eseményként kell üdvözölni, az pedig még külön megbecsülendő, ha valaki az Osztrák–Magyar Monarchia három „fővárosának” összehasonlító vizsgálatára törekszik. Ezért komoly várakozással tekintettem Lipták Dorottya monográfiája elé; fontos művelődés- és társadalomtörténeti kérdésekre reméltem tőle jól alátámasztott válaszokat. Az összehasonlító vizsgálatoknak az elvégzésétől arra a kérdésre vártam minden más forrásanyagon végzett vizsgálatoknál hitelesebb választ, hogy Bécs, Budapest és Prága hogyan jelent meg, hol helyezkedett el egymás közvéleményének láthatárán, a másik kulturális-civilizációs térképén.

Lipták Dorottyanak megvannak a történeti adottságai ezeknek az összehasonlító kutatásoknak az elvégzéséhez: sokáig az MTA Közép-és Kelet-Európa Története Kutatócsoportjának tudományos munkatársa volt, a Monarchia fő nyelveit jól ismeri, s huzamosan kutatott német és cseh területen.

A monográfia olvasója azonban mást kap, mint amit remél. Rögtön a kötet címében az „újság” megnevezés félrevezető, hiszen az hírlapot, napilapot jelent, ez a kötet viszont az 1848-as forradalmak és az első világháború közötti másik fontos és népszerű lapcsoportra, a képes családi lapokra – térségünkben a magazinok elődjeire – összpontosította figyelmét. A monográfia első fejezete áttekinti a sajtó- és kommunikációtörténeti szakirodalom mérföldköveit, a középpontban Jürgen Habermas és Richard Sennett elméleteivel, illetve azok kritikájával. Ezt egy rövid fejezet követi, amelyben a szerző saját kutatási céljait és módszertanát ismerteti. A továbbiak két fontos részből tevődnek össze: a sajtó tartalmi és technikai előállítási folyamatának és az „ismeretterjesztő-szórakoztató családi lapok” egyes kiválasztott darabjainak bemutatásából, majd pedig az olvasók, az olvasási szokások, „az újság és a közönség kapcsolatának” feltérképezéséből.

A tárgyválasztás megindoklása négyes érvrendszeren nyugszik. Lipták először is azért választotta ezt a kutatási témát, mert az információszerezésnek viszonylag – a szaklapoknál, revue-knél mindenképpen – szélesebb körben ható fajtáját jelenti; mert ez – mint írja – mostanáig kikerülte a tudományos látókört (ami nem teljesen helytálló érv); mert a „konvencionális intézménytörténeti megközelítéseknél” mélyebbre tud hatolni „az emberi lét és tapasztalat” kutatásában; és mert ez a lapcsoport „tartalmi-képi gazdagságánál” fogva alkalmas arra, hogy érvényes válaszokat adjon. Válaszokat két szempontból: hogy „milyen a tömegkultúra előállítóinak vélt képe a tömegek tudati állapotáról” (ami ismét csak kételyeket ébreszthet, hiszen csak néhány ezres példányszámú lapokról van szó), és a „reflex hipotézis” felállítására, vagyis annak vizsgálatára, hogy a közvetített ismeretek „milyen mértékben épülhetnek be” a lapokat olvasó társadalmi rétegek életmódjába, mentalitásába (26. old.).

A témaválasztás melletti érvelés bizonyára más lehetett volna, ha a szerző a kötet tárgyát önálló sajtóműfaj vizsgálatként fogalmazta volna meg. Az illusztrált családi lapok, a revue-k és a folyóiratok, másfelől a politikai hírlapok – a világos német terminológia szerint a Zeitschrift illetve a Zeitung kategóriái – két, eredetileg egymástól független kiadványtípusként közelítették egymáshoz és hozták létre a modern sajtó műfaját. A családi hetilap és a folyóirat a késő középkortól elterjedő, nevelő és szórakoztató célzatú nyomtatványok – a képes bibliák, hitbuzgalmi nyomtat-

* LIPTÁK Dorottya: *Újságok és újságolvasók Ferenc József korában. Bécs – Budapest – Prága.* Bp., L'Harmattan, 2002. 207 l., 30 ill. /A múlt ösvényén./

ványok, a kalendáriumok, a különféle népies tanácsadó írárok és a ponyvák – leszármazottja, és kezdetben semmi összeköttetése sem volt az információt nyújtó, majd a közéleti véleményformálást is célul kitűző, a hírlevélből alakult hírlappal. Az újságokat és a képes hetilapokat nem az eltérő példányszámuk miatt nem lehet keverni és versenyeztetni egymással, hanem azért nem, mert két különböző sajtóműfajról van szó. Amikor Lipták Dorottya azt tűzi ki célul, hogy „elsősorban a kor vezető laptípusát, a politikai napilapot alapul véve kísérletet teszek a lapok tipológiai felállítására...” (32. old.), az olyan, mintha valaki a regényt alapul véve kívánna költészeti tipológiát megalkotni. A kísérlet eredménye egy rendkívül elnagyolt és tényszerű hibákkal teli fejezet lett („A sajtó szerepe a fejlődő nagyvárosi tömegkultúrában”).

A házaló lapterjesztést és utcai árusítást jelentő kolportázs szintén a politikai hírlapok egyik csoportjához, a bulvársajtóhoz kapcsolódó fogalom. Az utcai terjesztés csupán az amerikai szellemű magyar magazin, a *Tolnai Világlapja* megjelenésével, a 20. század elején terjedt át a hetilapok műfajára, vagyis tulajdonképpen nem tartozna ennek a monográfiának a témakörébe. Lipták Dorottya több helyen is hivatkozik arra, hogy a Monarchia mindkét részében kolportázs-tilalom volt érvényben (pl. 33. old.) Igaz ugyan, hogy a megállapításokhoz tartozó lábjegyzeteiben éppen az ellenkezőjét bizonyítja, sőt az egyik helyen közölt kép is rikkancs-gyereket ábrázol (121. old.), de ennek ellenére ragaszkodik ahhoz, hogy kolportázs-tilalom állt fenn. A tévedés az akadémiai magyar sajtótörténetből származhat (II/2. köt. 32. old.), de a korban érvényes sajtótörvény (1848: XVIII. tc.) 45.§-ának és az utcai árusítás kiegyezés utáni rendeleti szabályozásának (1731/1867 BM) ismeretében ilyen kijelentést nem kellene megkockáztatni – vagy lehetne támaszkodni Révész T. Mihály sajtójog-történeti disszertációjára (*A sajtószabadság érvényesülése Magyarországon, 1867–1875*. Bp. 1986.), amely a kiegyezés utáni sajtóügy és sajtópolitika teljes témakörét részletesen feldolgozta. Röviden: Magyarországon ebben a korban végig nem volt kolportázs-tilalom.

A napilapokkal érintőlegesen foglalkozó részek rávilágítanak arra, hogy a szerző bizonytalan a magyar sajtótörténeti vonatkozású szakirodalom használatában, és hézagosan használta fel éppen az időtálló és új eredményeket hozó munkákat. Csupán illusztrációként említ meg néhány példát. Az irodalomjegyzék és néhány jegyzet hivatkozik ugyan az akadémiai *A magyar sajtó története* II. kötetére (1985), ténylegesen azonban inkább hagyatkozik a szerző az 1977-ben a Magyar Újságírók Országos Szövetsége által kiadott sajtótörténeti tankönyvre, amely a Kádár-korszaknak az újságírókkal szemben támasztott kemény ideológiai elvárásait alapozta meg történetileg (egyébként pedig az illusztrált hetilap műfajjal egyáltalán nem is foglalkozik). Viszont érdemben nem használta a MÚOSZ által 1994-ben kiadott sajtótörténeti tankönyvet, amely nem csak máig az egyetlen átfogó magyar sajtótörténet, de az akadémiai monográfiához képest új adatokat is tartalmaz.

A kötet gazdag, de heterogén – és bibliográfiailag gyakran pontatlan – irodalomjegyzéke, amely a lábjegyzetekkel olykor nincs összhangban, inkább egy külön gyűjtött témabibliográfiára emlékeztet, nem pedig a valóban felhasznált irodalomra. Nem utal *A magyar sajtótörténet irodalmának válogatott bibliográfiája* (1972) ismeretére – amelyből a hazai hetilapokra és szerkesztőikre vonatkozó régebbi irodalmat áttekinthette volna –, és nem ismeri Lakatos Éva nagyszabású, közel harminc év alatt megjelent vállalkozását, a *Magyar irodalmi folyóiratok* című repertóriumssorozatot (Petőfi Irodalmi Múzeum, 1972–2000), amely a folyóirat fogalmába belevonja az irodalmat közlő összes hetilapot is, és amelyből még az egyes évfolyamok munkatársainak teljes névsora is megismerhető. Felhasználásának közvetlen eredménye lehetett volna az egyes lapok jellegéről rajzolt árnyaltabb kép, és kiküszöbölhető lett volna a korábbi évtizedekben eltúlzott, merev és ideológiai alapú szembenállás megismétlése például *A Hét* és az *Uj Idők* esetében.

A szerző röviden megfogalmazott érvei a tárgyválasztás mellett és a fentebb idézett, előre kitűzött feladatok nem egészen illenek magához a monográfiához. A magyar sajtótörténeti irodalom zömének egyik nagy hibája, hogy módszertani ismeretek és szempontok nélkül készültek. Ezzel

a hagyománnyal sajnos ez a munka csak szavakban szakít, az első két fejezet ígérete ellenére is, ugyanis a lehetséges módszertani minták számbavétele független maradt az anyagfeldolgozástól, amely nagyrészt tradicionálisan leíró jellegű lett. A számba vett külföldi módszertani szakirodalomból leginkább a frazeológiát használta fel a szerző, ami egy-egy ilyen mondatszörnyeteket eredményezett: „Úgy tekintek ezekre [t.i. az „olvasóintézmények”-re] mint amelyek részesei a társadalmi információs hálózatnak, olyan kommunikációs terek, amelyek szociálintegratív funkciókat is ellátnak, ahol az olvasmánypreferenciák intézményesült formában kanalizálódnak.” (113–114. old.) A mondat tartalma értelmi csorbulás nélkül akár még köznyelvi megfogalmazással is leírható lenne. De ez a mondat sajnos csupán egy kiragadott példa „...az olvasás még az elitek kultúrtechnikájának számított...” (187. old.) típusú megfogalmazások közül.

A szerző által vállalt – fent idézett – feladatok érdembeli teljesítéséhez mindössze hat hetilap bemutatása kevés. A budapesti *Vasárnapi Ujság*, *A Hét* és az *Uj Idők*, a prágai *Svętozor* és *Zlatá Praha*, illetve a csakis olvasó kutatási szempontból idetartozó, mert nem bécsi, hanem németországi *Gartenlaube*, egy rendkívül gazdag és sokszorosan tagolt lapcsoport túlzottan kevés darabját jelenti, ráadásul egymás utáni leírásokban, amelyek az összehasonlító elemzésnek csak elemeit tartalmazták.

Először is a magyar lapoknál maradva: a *Vasárnapi Ujság* igen nehezen értékelhető a maga helyén, ha hiányzik viszonyítási elemként a városias-urbánus lapok vonulata, a *Hazánk s a Külföld*, a *Magyarország és a Nagyvilág*, az *Ország-Világ*, és szintén hiányzik a *Gartenlaube* magyar változataként a középosztály alsó rétegei számára kiadott *Képes Családi Lapok*, az első olyan lap ebben a csoportban, amely meghaladta a tízezres példányszámot; illetve hiányzik a felső, a polgári és „nagypolgáriásuló” rétegeket megcélzó *Magyar Salon*, amely a legközelebbi előfutára *A Hét* izlésreformjának. De ugyanennyire érthetetlen a szerzőnek az a megállapítása, hogy „az alapos válogatás során jutottam a számomra meglepő felfedezésre, hogy ebben a műfajban igazán karakterisztikus, tartósan fennmaradó osztrák lapot nem találtam.” (27. old.) A kijelentés teljességgel érthetetlen. Vajon miért nem „karakterisztikus” és „nem tartósan fennálló” a 26 évfolyamon át működő *Die Heimat* (1876–1901), a *Neue Illustrierte Zeitung* (1873–1892, 20 évfolyam), a 46 évfolyamon át megjelenő *Österreichische Illustrierte Zeitung* (1893–1938), a 21 évfolyamon át élő *Illustrierte Welt* (1908–1921), vagy a 69 (!) évfolyamot megélt *Wiener Salonblatt* (1870–1938)?

Természetesen bármennyi egyedi lap bemutatásával dúszult volna a monográfia tartalma, önmagában az még nem biztosította volna a rendszerezésüket is. A kiegyezés utáni fél évszázadról lévén szó, az egymás mellett lebegő lapcímekek vagy néhány tartalmi elem helyett például a kiadók, a kiadó-tulajdonosok vállalkozásai, egyre tagolódo lapcsaládjai tehetnek világossá, áttekinthetővé és érthetővé ennek a sajtóműfajnak a belső mozgásait. A Heckenast/Franklin, a Rosenberg (Révai), az Athenaeum, a Deutsch Testvérek, a Légrády Testvérek, a Wilckens és Waidl/Pallas, a Singer és Wolfner sajtóházak lapkiadási politikája, és közöttük magános vállalkozóként Kiss József (*A Hét*) érthető vonalak szerint rendezték el és szabták meg a sajtóéletet, amelyben a szerkesztő szerepe teljesen megváltozott a korábbi gyakorlathoz képest.

Van két olyan további ismeretág, amely nélkül éppen az illusztrált lapműfaj nem ismerhető meg és nem tárgyalható érdemben: ezek a fotótörténet és az illusztrálás technikája. Az irodalomjegyzékben nem szerepelnek Hevesy Iván, Szilágyi Gábor, Kincses Károly, Töry Klára, Albertini Béla fotótörténeti monográfiai, tanulmányai – hiányuk tartalmilag érzékelhető –; és legalább a vitatás erejéig idézni kellett volna Radnóti Sándor tanulmányát is („Magyar folyóiratillusztrációk 1849–1867” a *Művészet Magyarországon 1830–1870. c. katalógus I. kötetében* – Bp. 1981.). Sajnálatos, hogy még a nyomdai enciklopédiák, lexikonok címszavainak erejéig sem ismerkedett meg a szerző azokkal az illusztrálástechnikai alapproblémákkal és megoldásaikkal, amelyek ennek az egész műfajnak a létét és fejlődését meghatározták. (Haiman György egy-két idézett, újságcikknyi

írása az előzetes alapismeretek nélkül inkább a szakterminológia rengetegében való eltévedést eredményezte.) Egy tudományos igényű monográfiában nem lett volna szabad olyasféle hibáknak benntaradni, mint hogy „A 80-as években a tónusos fametszés mellett, kedvelt az autotopia...” (64–65. old.) – az pedig már-már humoros tájékozatlanság, ha lakai „linónyomás”-ra lefordítja a linotype találmány nevét (45. old.), amelynek pedig semmi köze a nyomáshoz, hanem a Merghenthaler-féle sorszedő gép neve.

Az illusztrálási lehetőségek egész kérdésköre magának a képes sajtónak a létét érinti, és kialakulásának időpontjára ad magyarázatot. Nem tartalmi, sem nem olvasói igények, hanem technikai, nyomdászati szempontok szabták meg létrejöttének lehetőségét. A probléma magva a szövegközi illusztrálás nyomdai megoldása volt. A képes családi lapok felvirágzásához és további műfaji szétágazásaihoz, a képes hírmagazinok megjelenéséhez pedig még egy találmányra volt szükség: a fényképezésre, majd azt követően újabbakra, amelyek a fényképet nyomtathatóvá tették. A technikai fejlődési folyamat eredményeként a századforduló éveiben ismét olyan jelentőségű változás következett be, mint amilyen a képes családi lapok megszületése volt az 1830-as években: most – ami a monográfia témazáró eseménye lehetett volna – megindultak a magazinok, nálunk a *Tolnai Világlapja* kiadásával (1901–1944). Ez a hirdetésekre építő, a lapkiadást már nem küldetésnek, nem elsősorban népnevelési fórumnak, hanem üzleti vállalkozásnak tekintő valóságos tömeglap az 1910-es évekre a heti 80–125 ezres példányszámot elérte, miközben a képes családi lapok csupán néhány ezer példányban jelentek meg.

A kötet több helyén megemlített lappéldányszámok sajnos megbízhatatlanok és ritkán vannak alátámasztva. Az ugyan igaz, hogy a magyar lapok kiadói üzleti titokként kezelték lapjaik példányszámát és nem tárták a nagy nyilvánosság elé, de azért több közvetett forrás létezik. Például néhány nagy bank levéltári fondjában egyes időpontokra egészen pontos adatok találhatóak – ám a kötetben levéltári kutatásoknak nincs nyoma –, azonkívül a hirdető irodák katalógusai is használható források, kellő összehasonlítással, óvatossággal és a szükséges kritikával (Blockner, Mosse, Dukes stb.).

A kiválasztott családi lapok leírásai vegyes színvonalúak. A *Vasárnapi Ujság* – a szerző által adott fejezetcímmel ellentétben – nem a rossz 20. századi asszociációkat keltő „törzsökös magyar olvasó” lapja volt, hanem Gyulai Pál és köre által irányított, hangsúlyozottan a magyar protestáns hagyományokhoz kapcsolódó „enciklopédiai” hetilap, amely nép-nemzeti szellemű olvasmányokat nyújtott a „nemzeti”, az évtizedek múltával egyre inkább a vidéki középosztályi olvasóknak. Igényességére jellemző adat lehet, hogy Gyulai Pál a *Budapesti Szemle* számára készített és valamilyen ok miatt ott nem közölt kéziratokat adott át a *Vasárnapi Ujságnak*. Azonban még az összetett érveken nyugodt besorolás is további gondos árnyalást igényel, amit egyetlen, meglepő példa is igazolhat: a sok szempontból konzervatív *Vasárnapi Ujságnak* kiemelkedő szerepe volt a szociófotó hazai kezdeteiben és elterjesztésében.

A *Hét* megnevezhető ugyan mint „a városi poézis lapja”, de sokkal inkább jellemezte az, hogy a radikális modernizálódás urbánus fóruma volt. Pontos meghatározása talán ez lehetne: a világról is tudomást vevő szépirodalmi hetilap. Azonkívül a bemutatott többi lap közé nem teljesen illik, mivel sem nem családi, sem nem illusztrált hetilap volt (kizárólag a borítólapján jelent meg egy kép, többnyire portré).

A szerző a legkevésbé az *Új Időkkel* tudott mihez kezdeni. Bár itt fogalmazott a legárnyaltabban, amikor arra utalt, hogy „a századforduló táján minden eddiginél intenzívebb átjárás van a nemesi és polgári kultúra csatornáik között” (97. old.) – e megállapításánál azonban elkelt volna a Hanák Péterre és Németh G. Bélára történő hivatkozás –, és hogy mit is jelent „a mindenkori átlagnak” szóló lap sikere. Viszont arra kell gyanakodnunk, hogy valami más lapra gondolt, amikor megállapította, hogy „Az Új Idők nem helyez súlyt – a riport, a fotó térhódítása idején sem – az idő-

szerű képekre” (97. old.). Ez a kijelentés csupán néhány lapszám kinyitása és a fotótörténeti szakirodalom alapján is tudhatóan nem helytálló. Épp így légből kapott megjegyzés, hogy „az illusztrációs részt az édeskés, szentimentális ízlést sugalló zsánerképek uralkják” (98. old.), miközben éppen abban az időben (1905), amikorból ennek alátámasztására címlapképet is közöl, az *Uj Idők* az a lap, amelyik (az *Ország-Világgal* versengve), látványosabbnál látványosabb szecessziós – azaz a korban a legprogresszívabb és legdivatosabb ízlést képviselő – címlapokkal jelenik meg, köztük például az angol preraffaelita-szecessziós művészet egyik vezéregyéniségének, Walter Crane-nek az *Uj Idők* számára készített grafikájával. Lipták nem vette észre, hogy az *Uj Idők* nem állandó, hanem hetenként változó borítóval jelent meg, vagyis egyetlen kiragadott címlapi illusztráció nem alkalmas az általánosító jellemzésre.

A Ferenc József-i kor képes családi lapjairól szóló monográfiának a lapok olvasói, az olvasói szokások képezik a második felét. Míg az első inkább történeti és irodalomtörténeti feladat, az utóbbi inkább történeti szociológiai megközelítés lenne. Az első részhez hasonlóan sajnos ez is szűkkörű áttekintés, kevés újdonsággal. Tömör, nagyrészt helytálló áttekintést kapunk „az újság-olvasás nyilvános színtereiről”, bár a kávéházakat, olvasóköroket és könyvtárakat bemutató alfejezetek a nagyrészt ismert feldolgozások összefoglalásai. Azt azonban szóvá kell tenni, hogy Lipták Dorottya itt is hagyta magát félvezetni a kiadói hirdetések (és panaszkodások) által, amikor tényként írja le, hogy „... az előfizetők zömét – a szerkesztőségeket és főbb hivatalokat leszámítva – a kaszinók, társaskörök, kölcsönkönyvtárak, kávéházak, vendéglők, olvasóköroek, egyesületek, nyilvános könyvtárak teszik ki.” (126. old.) A valóságban az előfizetők túlnyomó többsége magánszemély volt, viszont a néhány százalékot jelentő kávéházi, olvasóköri példányoknak hatványozottan több olvasója volt. Hiányzik a lapterjesztés kiadói megszervezésének témaköre, a postai szállítás és az újságszállító vállalkozások tevékenységének feldolgozása. Ebben a részben még inkább szembeszökő, hogy szervesen egymás mellé állított példák sorakoznak, amelyekből nem rajzolódna ki egy-egy struktúrának és működési formának a szabályszerűségei, a következtetések levonása mögül pedig hiányoznak a hitelesítő alátámasztások, az adekvát elemzések.

Mindent összevetve az „*Újságok és újságolvasók Ferenc József korában. Bécs – Budapest – Prága*” című monográfiából új, eddig nálunk hozzáférhetetlen információként két cseh képeslapot és olvasóit ismertük meg. Ezek is figyelembe veendő adalékok az Osztrák–Magyar Monarchia művelődéstörténetéhez – bár kissé sovány eredmény, ha a tárgykörben rejlő lehetőségekre gondolunk. Tehát továbbra is megválaszolatlanok maradtak ilyen kérdések: hogy Bécs, Budapest és Prága lapjai között létrejött-e valamilyen szerves, rendszeres kapcsolat, például átvettek-e egymástól cikkeket, figyelték-e – egyáltalán olvasták-e – egymás lapjait, és reagáltak-e rájuk valamilyen formában, voltak-e közös munkatársaik, illetve olyanok, akik egyik városból a másikba átmentek (amiről Budapestről Bécs irányában többről is tudunk, de volt-e ellentétes irányú mozgás is; és az is ismert, hogy Karl Klič Prágából jött át Budapestre bő két évre, és innen ment tovább Bécsbe – de volt-e más hasonló eset is), s ez a kapcsolat megmaradt-e az alkalmi összeköttetések szintjén vagy egy közös kulturális vérkeringés részese lett? És a Monarchia korában hogyan változott ezeknek a kapcsolatoknak az intenzitása és a jellege? Kézenfekvő, mégis érdekes téma egyes lapcsokrok, lapcsaládok összefüggéseinek felderítése is, amelynek például a mindhárom városban megjelenő *Salon*, *Salonblatt* címet viselő lapoké. És remek téma lehet a címadási szokások, a bennük kifejeződő világnézetek összehasonlítása, mint például a magyar lapok egyik jelentékeny részénél a haza és a külföld párhuzamba állítása az *Ország-Világ* típusú címek esetében.

Válasz Buzinkay Gézának. A recenziens rögtön egy huszáros támadással indít és lecsap a címre, tudniillik az „félrevezeti az olvasót”, mivel én a hetilapokról, azaz a folyóiratokról írok. Indoklásul a „világos német terminológia” elválasztó kategóriáira hivatkozik – Zeitung–Zeitschrift –, az általános lexikonok, értelmező szótárak szintjén. Ha viszont áttekintjük a német elméleti irodalmat, akkor kiderül, hogy amióta a sajtó Németországban tudományos kutatás tárgyává vált – s ez kilencven évvel ezelőtre datálható – azóta folyik a vita arról, miként lehet a Zeitung–Zeitschrift műfaját, megjelenési formáinak sokszínűségét, típusvariációit egy-egy egységes definíció Prokrusztesz ágyába begyömöszölni. Különösen problematikus ez a folyóirat esetében, amelyre sem a statisztika, sem a bibliográfia, de még a sajtótörténet-írás, vagy a kommunikációkutatás sem tudott mind a mai napig végleges megnyugtató megoldást találni.

Úgy vélem, az egész műfaj-problematikát kifejezetten a változó korok függvényében érdemes vizsgálni. Természetesen ma is vannak tekintélyes külföldi sajtóteoretikusok, akik a naponta megjelenő és az időszakosan megjelenő sajtótermékek között merev választóvonalat húznak, Buzinkay is ezt teszi. Érvelésükben az újság specifikumaiként az aktualitást, a tartalmi univerzalitást, és a nyilvánosságot emelik ki. De akkor azonnal szembetalálják magukat avval az alapproblémával, amivel a recenziens is, nevezetesen mikor a hírlap lényegét, megkülönböztetve a folyóirattól az „információ nyújtás”-ban, „a közvélemény formálás”-ában véli megragadni. Ez korántsem tekinthető kielégítő meghatározásnak, ugyanis minden definíció annyit ér, amennyire az a praxisban alkalmazható. Azonnal adódik a kérdés, a heti és havi periodikáknak esetleg némileg eltérő eszközökkel, de nem ez volt a célja, nem inkább a periodicitás és aktualitás területén lehettek meg a megkülönböztető jegyek?

Ez a gondolatmenet rögtön egy másik kérdést indukál, no de mi van a hetilapokkal? Hiszen a 19. század folyamán az újság és a folyóirat egymáshoz illeszkedő viszonyában éppen a hetilapok műfaja az, amely az ún. köztes kategória jegyeit viseli magán. Különösen érvényes ez az illusztrált - hetilapokra. Nem véletlenül már elnevezésükben is utalnak erre, mint például a lipcsei *Illustrirte Zeitung*, a *Berliner Illustrirte Zeitung*, a *Vasárnapi Újság*, hogy csak a legismertebbekre emlékeztessék. Formai és tartalmi jegyeken is bizonyítható ez. A század második felében a hetilapok mind gyakrabban veszik fel a napilapokra jellemző nagy formátumot, míg az utóbbiak, gyakorta a heti-havi periodikákra jellemző tördelési formát, hasábeosztást, fejléceket alkalmazták. A hetilapok a 19. század végén, a 20. század első évtizedeiben a technikai fejlődésnek köszönhetően erőteljesen csökkentik azt a hátrányt az aktualitás terén, ami az 1860–1870-es években még a napi sajtóval szemben jellemezte őket. Míg a napilapok, a fokozódó kommercializálódás folytán mind nagyobb hangsúlyt fektetnek a szórakoztatásra, amely a tárcákban, a folytatásos regényekben, nemkülönben a hétvégi mellékletek megszorodásában érzékelhető. Természetesen genesisükben eltérő társadalmi igények, motívumok és funkciók érhetők tetten, de az európai kultúrkörön belül a modern nyilvánosság kialakulásában a hírlevélből kifejlődő hírlapnak, valamint a folyóiratnak egyaránt és egymás mellett élő fontos szerepe volt. Minderről a nyilvánosság-kommunikáció fejezetben Habermas nyomán részletesen írok, és akkor is, amikor az ismeretterjesztő - szórakoztató családi hetilapok gyökereit, közvetlen előzményeit a felvilágosodás kori morális sajtóban, bizonyos megszorításokkal a kalendáriumokban és az ún. Penny Magazinokban vélem megtalálni (14–16, 55–57. old.).

A műfaji–fogalmi precizításáról híres, olykor elhíresült német szaktudomány egykori bölcs öregje, Joachim Kirchner épp ezért számomra is elfogadható értelmes érvként, a hetilapokra alkalmazva a Zeitung–Zeitschrift között felállított merev fogalmi elhatárolódás buktatóira hívja fel a figyelmet és az egész vitát meglehetősen meddőnek minősíti. Walter Hagemann pedig azt javasolja, hogy ha folyóiratok gyűjtőkategóriájából kivesszük a heti megjelenésű lapokat,

akkor a havi és negyedévi periodikák esetében jóval homogénabb, precízebb fogalmi meghatározást adhatunk.¹

A fentiek fényében úgy gondolom, hogy semmiképpen nem félrevezető a mű címében az újság és az újságolvasók szerepeltetése, a szándék meg végképp nem ez volt. Nem kívánom e kérdéskör hosszas fejtegetésével a vita olvasóit untatni, csupán zárójelben jegyzem meg, hogy a könyv a nagyvárosi tömegsajtó általános vonásait tárgyaló fejezete a bécsi–budapesti–prágai napilapokat is tárgyalja. Amikor ebben a fejezetben kísérletet tettem a lapok tipológiájának felállítására, Buzinkay Géza ide vonatkozó hasonlatát – miszerint „ez olyan mintha valaki a regényt alapul véve kívánna költészeti tipológiát megalkotni” – nehezen tudom értelmezni, mivel a tipologizálás a napilapok műfaján belül marad (34–40. old.). Ezen belül különböztet meg altípusokat, és szó sincs arról, hogy az általam a további fejezetekben vizsgált családi lapokra is kiterjedne, vagyis bármiféle erőltetett keveredés történe.

No de térjünk a lényegre, miről is szól tulajdonképpen a könyv? Abból a premisszából indulok ki, hogy a közép-európai nagyvárosokban a 19. század második felében kiteljesedő modern urbánus környezet mintegy keretétül szolgált és kitermelt új típusú fogyasztási- és művelődési szokásokat, kultúra teremtő törekvéseket. Munkámat tehát azoknak a műveknek a sorába kívántam illeszteni, amelyeknek tárgyát lett légyen az egy irodalmi alkotás, avagy egy zenei- képzőművészeti műfaj, és annak közönsége, azért vizsgálom, hogy megállapítsam, miként képezi le az egy adott kor, régió kulturális-társadalmi kontextusát. A recenziussal ellentétben úgy vélem, hogy az ismeretterjesztő-szórakoztató családi hetilapok alkalmasak a polgári- polgárias kulturális praxis megjelenítésére. Bár a századfordulóig a tízezer példányt nehezen tudták meghaladni, de mivel az általam kiválasztottak Monarchia szerte az egyéni előfizetőkön túl, szinte valamennyi kávéházban, kaszinóban, olvasókörökben, különböző nyilvános könyvtárakban, esetenként vendéglőkben elérhetőek voltak, a kor kulturális fogyasztási mértékeihez mérten relatíve nagy tömegű olvasókhöz eljutottak. Vagyis létrejöttüket kifejezetten a piacosítás körülményei, a fogyasztási igények határozták meg, tartalmukat pedig a hétköznapi történései töltötték ki, az élet valamennyi tartományát lefedték.

A vizsgálat elvégzéséhez olyan kérdéseket kellett feltennem, miszerint milyen társadalmi igények és kihívások hívták életre a műfajt, miként reagáltak erre a lapok tulajdonosai, kiadói és szerkesztői, milyen mentalitást, értéket és ízlést közvetítettek, hogy ezáltal meghatározhassam a lapok helyét és szerepét a nagyvárosi tömegkultúra terjesztésében, a társadalmi kommunikációs rendszer fejlődésében. A kommunikációs folyamat másik elemét képező olvasó fogyasztói és kulturális magatartásának fókuszba helyezésével viszont az emberek kulturális készségeire, életvilágára, kulturális önértelmezésük tartományaira kívántam rávilágítani, továbbá arra, hogy létrejön-e a feladó és a befogadó mentális összhangja és ezáltal kialakul e egy kép az adott kor kulturális környezetéről, szokásairól.

Amikor tehát célkitűzéseimet megfogalmaztam, egyértelművé tettem, hogy a kérdéskört nem szűken, műfaj központúan vizsgálom és értelmezem, hanem egy tágabb kulturális- mentális kontextusba helyezem és ezáltal a lapokat a közép-európai kulturális-társadalmi régió lenyomatának tekintem, amely egyszerre tükrözi az előállítók és olvasók kulturális emlékezetét. A sajtó története ily módon a modern kultúrtörténet részeként válik fontossá számomra (26, 113–114, 126, 155. old).

¹ Vö. erre vonatkozólag Emil Dovifat, Otto Groth, Walter Hagemann nézeteit. KOSZYK, Kurt-PRUYS, Karl, H.: *Wörterbuch zur Publizistik*. München, 1969.; KIRCHNER, Joachim: *Das deutsche Zeitschriftenwesen*. Teil. II. Wiesbaden, 1962.; HAGEMANN, Walter: *Zeitung oder Zeitschrift? Zur Begriffsbestimmung der periodischen Presse*. In: *Leitfaden für Presse und Werbung*. Hg. STAMM, Willy. Essen, 1951.

Nem feltételezem, hogy Buzinkay Géza szándékaimat illetően alapvető tévedésben lenne, hiszen idéz belőle, legfeljebb annyit állapítok meg, hogy azokról egyszerűen nem kíván tudomást venni, amikor azt írja, hogy „a témaválasztás melletti érvelés bizonyára más lehetett volna, ha a szerző a kótet tárgyat önálló sajtóműfaj vizsgálatként fogalmazta volna meg.” Mert ha ezt tenné, akkor kritikájának vezérfonalát kénytelen volna elejteni, aminek a lényege, hogy következetesen szűk, klasszikus sajtótörténet megírását kéri tőlem számon. Ezzel mintegy megelőlegezve az elmélyült negatív képet, amire recenzióját kifuttatja.

A családi lapok teljes spektrumának a három városra kiterjedő összehasonlító vizsgálatát azért sem vállalhattam magamra, mert amint azt a kutatás feladatát kijelölő fejezetben kifejtem, majd az idevágó alfejezetek felvezető szövegében ismételtelen jelzem, a kor sajtóját tekintve, a kutatásban külön-külön is alapvető hiányosságok mutatkoznak (25, 31–32, 39. old. és 32. lábjegyzet).

A könyv megírásakor nem létezett tudományos igényvel megírt cseh sajtótörténet, az osztrák szakirodalom legújabb produktumai továbbra is a napilapok tárgyalására szorítkoznak. Ezen a téren messze a magyar sajtótörténet-írás tud a legtöbb eredményt felmutatni. Mindamellett kezddhetem volna munkámat akár a magyar sajtótörténeti irodalom mélyreható kritikájával is, de –mivel nem sajtótörténetet kívántam írni –, úgy véltem mindenképpen gyümölcsözőbb, ha abból az érték- és időálló elemekre támaszkodom. Bár a MÚOSZ gondozásában eredetileg 1994-ben, majd a javított, bővített változatban, 2001-ben megjelent sajtótörténet továbbra is mindössze hat oldalt szentel az első világháborúig terjedő korszak valamennyi jelentős heti és havi lapjának, változatlan szövegközléssel. Az akadémiai sajtótörténet II/2. kötete a hetilapokat is részletesen tárgyalja 1890-ig bezárólag, ugyancsak Buzinkay Géza tollából. A folytatás azonban mindannyiunk sajnálatára évtizedek óta késik. A sajtóban a századvég-századelőn végbemenő gazdagodás, erőteljes differenciálódás miatt az új kötetek megjelentetése, még egy-egy műfaj történetének megírása is minden eddiginél szervezettebb és differenciáltabb team munkát igényel, korántsem egy-személyes vállalkozást.

Ezért is választottam azt az utat, hogy a kínálatból elemzésre az általam vélt, s a kort leginkább karakterisztikusan leképező családi lapokat emeltem ki, amelyet a fogyasztási szokásokról szóló vizsgálatok is impliciten visszaigazoltak (25–26. old.). Egy hetilap megjelenésének időtartama önmagában ugyanis még nem jelzi létjogosultságát. Megvizsgálendő, hogy műfajilag beilleszthető-e az általunk kiválasztott típusba – lásd a családi lapokról adott definíció (53–54. old. és 47. lábjegyzet) – továbbá tartalmilag érzékelhető-e egyéni nemzeti, lokális jellege. Finom elemzéssel meghúzható-e a lapok között a határvonal, ami egyeseknél a külföldi mintakövetést, míg másoknál az egyszerű utánzást, vagy valamely „anyalapnak” a helyi változatát jelenti. Ugyancsak figyelembe veendő szempont, mivel a közönség körében a családi lapok a kor divatos és sikeres műfaját testesítették meg, hogy számos kiadó az üzleti siker reményében fejlődően, vagy alcímében ezt az elnevezést szerepeltette, amelyet a forma és a tartalom igen gyakran nem igazolt vissza. Nem említve a különböző stuttgarti, lipcsei, berlini kiadók által üzemszerűen gyártott családi szórakoztató füzeteket, melyeket Monarchia szerzte a német nyelvű napilapok hétvégi kiadásához mellékletként illesztettek. Nos, mindezek együttes számbavétele dönti el, hogy a kínálatból az összehasonlítás szigorú kritériumainak melyek felelnek meg, melyek esnek ki a rostán.

Itt térek ki a Buzinkay Géza által felsorolt és látszólag joggal hiányolt bécsi hetilapokra. Maradjunk szigorúan a tényeknekél. Ebben a kérdésben az egykorú és mostani német szakirodalom-, ahogy erről a munkám bevezetőjében, mint egyik fontos és nem elhanyagolható kérdéstről írtam – egyértelműen foglal állást és ezt mind a mai napig osztrák részről sem cáfolta meg senki.²

² BARTH, Dieter: *Das Familienblatt – Ein Phänomen der Unterhaltungspresse des 19. Jahrhunderts*. Frankfurt am Main, 1975.; ZENKER, Ernst Viktor: *Geschichte der Journalistik in Öster-*

Nevezetesen arról van szó, hogy a Monarchia piacára évtizedeken keresztül tömegesen és akadálytalanul áramlottak be a német birodalmi lapok, amelyek tetszetős kivitelükkel, olcsó árakkal az egyre élesedő piaci versenyben nehezen tették lehetővé, hogy ebben a műfajban tartósan az osztrák, bécsi karakterrel rendelkező lapok fenn tudjanak maradni (58. old. és 52. lábjegyzet).

Meg kell jegyezni, hogy ugyanis nem elegendő valamilyen katalógusból a megjelenési adatokat előhívni, mert akkor könnyen kiderülhet, hogy például a *Heimat*, amely programjában egyszerre vállalja fel osztrák voltát és azt a szellemi, lelki és kulturális közösséget, ami a birodalmi németséghez köti, egy idő után Bécs helyett, egészen a megszűnéséig Boroszlóban (Wroclawban) adják ki. Ugyancsak hasonló állapítható meg a *Neue Illustrirte Zeitung*ról, mely bécsi indulása után már párhuzamosan Bécsben és Lipcsében jelenik meg, műves kiállításban, kozmopolita jelleggel. Idővel fejlődésén is feltűnteti, hogy az Über Land und Meer osztrák kiadása és végül a stuttgarter Deutsche Verlagsanstalt vállalkozásainak részeként, beleolvad e lapba. Az 1893-ban induló *Österreichische Illustrirte Zeitung* valóban az egyetlen, amely az Anschlussig fenn tudott maradni. De sem időben, sem jellegében nem tartozik ide. Sokkal inkább a képes hírmagazinok családjába, kitekintéssel az egész világra, mint a párizsi *Illustration*, az *Illustrated London News*, vagy a *Berliner Illustrirte Zeitung*. A kritikus által említett *Illustrirte Welt* a maga korában páratlan vállalkozás volt, de nem családi lap, hanem revue, nyalakakú, kiváló minőségű márványpapíron nyomtatott, címlapján színes képpel, arany dombornyomású betűkkel megjelenő reprezentatív orgánus. Kifejezetten azzal a céllal jött létre, hogy a monarchia beli high life-ről, leginkább az udvari arisztokrácia életéről tudósítson külföldre, erre utal a francia alcím is. Azonban Buzinkay állításával ellentétben temérdek pénzt felemészítve nem tizenhárom évet, hanem két évet és hat számot élt meg. Létezett még közel azonos időben egy *Illustrirte Welt*, melyet Stuttgartban és részben a híres bécsi könyvkiadónál Ernst Perlesnél szerkesztettek, de ez nem volt más, mint a Buch für Alle egyik változata, és pár szám próbálkozás után egyesült a stuttgarteri lappal. A *Wiener Salonblatt* viszont az európai salonlapok nagy családjába illeszkedik bele. Bizonyára nem lenne érdektelen alkalomadtán a *Magyar Salon*mal esetleg a *Prager Salonblatt*tal, vagy a *Dámské besedy*vel összevetni, de fájdalom eredeti példányai Ausztriában egyes-egyedül a Felsőausztriai Tartományi Múzeum könyvtárában, Linzben érhetőek el.

Minden bizonnyal azon is lehet vitatkozni, hogy a vizsgálat elvégzésére hat lap, átlag minimum 20–30 évfolyamot számítva elegendő-e, vagy kevés? De itt nem megkerülhető az a kérdés, hogy lehet-e egy munkáról úgy kritikát írni, hogy a hat lapból a három külföldiről a recenszens érdemben nem tesz említést, miközben tőlem az összehasonlítást kéri számon? S miután ezt a zavaró elemet kiküszöbölte, megindul a frontális támadás ösztűz kíséretében, mert itt már hazai terepen folyik a harcászat.

Természetesen elemzés tárgyává lehetett volna tenni további lapokat, amennyiben a magyar sajtó fejlődéstörténetét kívántam volna megírni. A hiányolt lapok közül az *Ország-Világgal*, a *Magyar Salon*nal, és a *Képes Családi Lapokkal* másutt egy tanulmányomban foglalkozom, melyet a kritikus egyébként jól ismer. Azt pedig végképp nem tudom elfogadni, hogy a lipcsei *Gartenlaube* csupán az olvasáskutatás szempontjából tartozik a csokorba, minthogy azt sem, hogy pár sorral arrébb pedig a *Képes Családi Lapokkal* rokonítja. Eltekintve attól, hogy a *Gartenlaubenak* az anyaországon kívül a legnagyobb felvevő piaca a Monarchia volt, generációk nevelkedtek rajta és keresetségével a közép-európai régió lapjainak állandó konkurenciát jelentett, messze több volt ennél. A *Gartenlaube*, szerkezeti és tematikai tagolódásával a térség családi lapjai számára újszerű és

reich. Wien, 1900.; WOERL, Leo: *Die Publizistik der Gegenwart. Die Presseverhältnisse im Kaiserstaat Österreich-Ungarn*. Würzburg, 1881.; MACHAR, Josef Svatopluk: *Beseda*. = Čas 1900. č. 10. 2–3.; SALOMON, Ludwig: *Geschichte des deutschen Zeitungswesens*. Leipzig, 1906.; KIRSCHSTEIN, Eva-Annamarie: *Die Familienzeitschrift*. Berlin, 1936.

sajátos műfajspecifikus formát honosított meg, melyhez számos egyéb publicisztikai újdonság társult. Mint ahogy a munkámban fogalmaztam, a legtöbb lap mintaként bevallottan, vagy leginkább be nem vallottan őt követte, hiszen az általa kialakított szerkezeti-tematikai sémát töltötték meg egyéni nemzeti tartalommal, szemlélettel és ízléssel. Ezt a lapalapítók, szerkesztők – Gyulai Pál, Jókai Mór, Pákh Albert, Emanuel Tonner, Ferdinand Schulz – egykorú feljegyzései, visszaemlékezései, nemkülönben a *Vasárnapi Ujság*, a *Svëtozor* és a *Zlatá Praha* évfolyamai is alátámasztják. Ennek az sem mond ellent, hogy egyesek vágyképeiben angol minták lebegtek, de realisták lévén tisztában voltak vele, hogy az adott finánciális-technikai körülmények között ez nem volt kivitelezhető, továbbá az sem, hogy a századvég újonnan alapított lapjai már más irányultságot vettek (62, 67–68.old. és 67, 68. lábjegyzet, 105. old.).

Néhány gondolat az összehasonlítás kérdéséhez. A lapok bemutatása, jellemzése ugyan egymás után történik, de mindenkor egységes szempontrendszer és módszer szerint. Ennek elemei: a lap külső arculata; formátuma, tördelése, belső jegyei; programja, tematikai szerkezete, rovatbontása, tartalmi jellemzőinek – képi formavilágának megragadása (érték-mentalitás-izlés), a textus és az illusztráció összhangja, vagy hiánya, nyelvezete, továbbá a terjesztés módja, a lap ára, a potenciális olvasóközönség társadalmi tagolódása. S mindez tematizálva a záró fejezetben ismét területekre kerül, behelyezve abba a társadalmi-kulturális kontextusba. (modernizáció, urbanizáció, polgárosodás) amibe a lapok születtek. Alapvetően mikrotörténelmi módszerekkel dolgozom, a vizsgált lapok egyes számaira a lábjegyzetben hivatkozom, amit bárki ellenőrizhet. Mindennek fényében merész állításnak minősül, hogy a munka nem több mint „egymás mellett lebegő lapcímek, vagy néhány tartalmi elem” megragadása.

Ezt a recensens egészen addig fokozza, hogy megállapítja, hogy „néhány lapszám kinyitása után”, vagyis ha elolvastam volna a lapokat, bizonyára más kép kerekedett volna ki. És itt azt várná az olvasó, hogy a szigorú kritikus elmondja, az ő interpretációjában mi is lenne az, mert akkor elindulhatna egy érdemi párbeszéd, esetleg a különböző olvasatok értelmezéséről egy vita. Ehelyett mit kell megtudnia a szerzőnek: hogy a *Vasárnapi Ujság* „nem a rossz 20. századi asszociációkat keltő »törzsköcs magyar olvasó« lapja volt” és hogy a Gyulai Pál féle nép-nemzeti irányú szellemiséget tükröző „enciklopédiai” hetilap. Ezek után csak azt tudom ajánlani a vita olvasóinak, hogy vegyék kezükbe a könyvet, ahol természetesen nem másról írok, hogy a lap az enciklopédikus jelleget komolyan veszi és azt a Gyulai Pál nép-nemzeti irányvonalának, valamint a polgári műveltségemzőny terjesztésének szellemében megbízhatóan, műveli (68–73.old. és 73–75. lábjegyzet). A fejezetcím pedig nem véletlenül szerepel idézőjelben, ugyanis ezt egyáltalán nem pejoratív értelemben a lap szerkesztősége önmaga jellemzésére használta, utalva nagyszámú tiszántúli és erdélyi illetőségű olvasóközönségére.³

A *Hét* esetében ugyancsak a címadáson akad meg a recensens, amely elnevezés Krúdytól származik. Buzinkay szerint a lap pontos meghatározása ez lehetne: „a világról is tudomást vevő szépirodalmi hetilap”, „a radikális modernizálódás urbánus fóruma”. Miközben én arról írok, hogy A *Hét* „társadalmi-irodalmi művészeti közlőnyként jelöli meg önmagát, amely kulturhistóriai szemüvegen keresztül igyekszik a hét eseményeit követni, mintegy megelőlegezve olvasóinak a századvég modernségét, amelyben az európai kulturfővárosokhoz való felzárkózás igényét egyesíti Budapest nem leplezett, elfoglalt szeretetével.” (88–90. old.). Ilyenkor felmerül az emberben a kérdés, miről is vitázik tulajdonképpen velem a recensens, mi a kritika tárgya, vagy pedig ez az egész valami egészen másról szól? Igaz ugyan, hogy A *Hét* nem illusztrált lap volt, ami önmagában nem zárja ki idetartozását. Ennél sokkal fontosabb, hogy családok olvasták, nagyvárosi polgá-

³ Vasárnapi Ujság 1862. december 14. Nr. 50. 597–598.

ri és vidéki úri családok egyaránt, előfizetői közé tartoztak kaszinók, előkelő leánynevelő intézetek és a kor kulturális-mentális attitűdjeinek feltárása szempontjából megkerülhetetlen.

A kritikus az elutasításban az *Uj Idők*kel kapcsolatban ment a legmesszebbre, többek között azt állítván, hogy nem történik hivatkozás Németh G. Bélára és Hanák Péterre. A lábjegyzetben mindketten ott szerepelnek, mégpedig gazdag oeuvre-jükből az általam vélt leginkább idevágó írásaikkal (97. old. 117. lábjegyzet, 100. old. 123. lábjegyzet). Bár állításával ellentétben, amikor azt rója fel, hogy interpretációmban megismétlődik?! a „korábbi évtizedekben eltűzött, merev ideológia alapú szembenállás” *A Hét* és az *Uj Idők* esetében, éppen Németh G. Bélával szemben fogalmazok úgy, hogy az *Uj Idők* megítélésben, mint történész elnézőbb vagyok. Németh G. Béla megállapítása helyett, mi szerint Herczeg és én hozzáteszem lapja, a századforduló mentális univerzumában „nem a nyugati aznapinhoz, mégcsak nem is a félig tegnapinhoz, hanem már az egészen tegnapinhoz, sőt gyakran a tegnapelőttihez kapcsolódott”, én úgy vélem, hogy az *Uj Idők* inkább a félig tegnapot képviselte. A könyvben arról írok, hogy Herczeg, aki a magyar szellemi életben eddig senkihez sem hasonlító módon értette a „kultúracsinálás” titkát, mint egy pontos szeizmográf érzékeli, hogy a magyar középosztály egyre táguló és erősödő rétegeiben a századforduló lezsedtével gyökeret ereszt az európai városi-polgári kultúra, és hajszályökereinek keresztül kőszívárog az alsó középosztály soraiba. A lap szerkesztőgárdája a hangsúlyt kétségkívül a nemesi-úri életmód, ízlés – és magatartásminták közvetítésére helyezi. De a lap cikkei meggyőzhetnek bennünket arról, hogy a századforduló társadalmában minden eddiginél intenzívebb átjárás van a nemesi és polgári kultúra csatornáinak között, amit számos példával alátámasztok (98–99. old. 166–168. old.).

Kicsit részletesebben az illusztrációkról, elsőként az *Uj Idők* címlapjairól. Amikor a Karlovsky Bertalan által rajzolt címlapot írom le és Benczúr Gyula millenniumra készült plakátjához hasonlítom, a címlap megnevezés előtt sajnálatosan lemaradt egy jelző. Nevezetesen, hogy ez volt az *Uj Idők* első címlapja. Ebből természetesen a kritikus állításával szemben nem az következik, hogy további lapszámokat nem vettem kézbe és így nincs tudomásom arról, hogy az *Uj Idők* átlag két-háromhetente változó, majd évek folyamán újból ismétlődő címlapokkal jelent meg. Buzinkay Géza legalább olyan jól tudja, mint én, hogy ma milyen nehéz olyan bekötött évfolyamokra lelni, amelyek a címlapot is tartalmazzák. Három nagy budapesti könyvtár állományát átnézve, egy-egy felbukkanó példánytól eltekintve, az 1905/1906. évfolyamokban lelünk ilyen példányokra, ahonnan példáját ő is meríti. Ezt a kérdést akkor lehetne biztonságosan tárgyalni, ha 20–30 évfolyamon keresztül rendelkezésünkre állnának a címlapok. Hiszen Rupert Bunny, Walter Craine, Horti Pál szignójával ellátott szecessziós stílusú címlapok mellett, vissza-vissza térőleg jelen van a konzervatívabb ízlés jegyében alkotott rajzaival Karlovsky Bertalan, Linek Lajos és még számos példát hozhatnék. (183. old.)

A lap képi ízlésvilágát azonban az általa kiragadott címlapi példán túl lényegesen hübben tükrözik azok az illusztrációk, amelyekkel évtizedeken át megtöltik a belsejét. Csupán néhány plasztikus példát említek. Míg a címlapra Rupert Bunny finom akvarellje kerül és a szerkesztő arról ír, hogy az olvasók egy része idegenkedik az új címlaptól, nem értik miért szép, ízléses, nos ugyanazon szám „A Száva partján” című romantikus népeleti festményt, egy kőtöltánocsónót ábrázoló zsánerképet „Csillag” címen, valamint Bihari Sándor „Zsigmond és Ulászló találkozása Nagyváradon” c. történelmi festményét reprodukálja. Az *Uj Idők*ben évtizedekre visszamenőleg statisztikailag is kimutathatóan legtöbbször Neogrady Antal a színházi világ népszínmű figuráira emlékeztető falusi népeletet ábrázoló magyaros zsánerképeivel, Pataky László lovas huszárábrázolásaival, romantikus csataképeivel, valamint a budapesti társasélet, a premierek, a zsúrok, a lóversenyek és az estélyek világát, a polgári életélvezetet sugárzó festmények másolataival találkozunk. Ez utóbbiak sorában Vágó Pál, Karlovsky Bertalan, Linek Lajos szentimentalizmusba hajló képei inkább a his-

torizmus ecsetkezelését idézik, míg Margitay Tihamér, Márk Lajos, Skuteczky Döme negédesen vonakodó úrilánykái, nyalka huszártisztjei a giccs határát súroló szalonzsánerképek. Nos mindezek együttese jelenti azt az átlagot – a tartalmi részre most nem térek ki (lásd. 98–99. old.) – amiért a lap tartós közönségsikerre számíthatott.

Az inkriminált félig idézett mondat a könyvben pedig így szerepel: „az *Uj Idők*, nem helyez súlyt a riport, a fotó térhódítása idején sem az időszerű képekre, inkább festményeket reprodukál” (97–98. old.). A megállapítás Lyka Károlytól származik, akinek szakmai kompetenciáját bizonyára Buzinkay Géza sem kérdőjelezi meg, azt nem is említve, hogy ő volt tartósan az *Uj Idők* képzőművészeti rovatának szerkesztője.⁴ Nos ennyit a recenzius által „légből kapott”-nak minősített megjegyzésről. Lyka tette a legtöbbet a lapban a közönség ízlésének tágitásáért, formálásáért. A historizmuson, a müncheni akadémikus történelmi festészetten nevelkedettek (Székely Bertalan, Lotz Károly, Benczúr Gyula, László Fülöp, Than Mór) és a romantikus realizmus legjelesebbjeit (Munkácsy, Paál László, Mednyánszky László) is reprodukálja időnként a lap és olykor a legmodernebbek, a nagybányaiak, a szolnoki iskola tagjai is szerepelnek. De Lykának tekintettel kellett lennie a főszerkesztő Heczeg Ferenc diktálta szellemiségre és ízlésvilágra, nemkülönben a Singer és Wolfner kiadó üzleti érdekeire.

A művészeti alkotások reprodukálásán és ezt megelőzően, a lapok képi világát évtizedekig meghatározó fametszeteken túl, a fénykép, az eseményfotó, majd a riportfotó megjelenése sem került el figyelmemet. Jóllehet nem esik olyan súllyal latba, mint ahogy azt a kritikus tölem elvárná. Hiszen ez a kérdés a technika fejlődésével az 1890-es évektől kerül előtérbe, ekkortól találkozunk velük gyakrabban a lapok oldalain. Igazi jelentőségre azonban az 1910-es évektől tesz szert. A tendencia jól érzékelhető a *Vasárnapi Ujság*ban megjelent metszetek, rajzok, valamint a fényképek számarányait ábrázoló grafikonon, melyet Baki Péter és Nánási László tett közzé.⁵ Míg az 1905. évben a fotók megközelítőleg az egyéb illusztrációk egyharmadát tették ki, ez 1910-re kiegyenlítetté válik, majd a világháborús események kapcsán egyértelműen egy pár évig a fotó veszi át az uralkodó szerepet. Mint a *Vasárnapi Ujság* és a *Zlatá Praha* tárgyalásánál utaltam rá az 1890-es évektől fontos társadalmi-politikai ünnepekről, vasúti szerencsétlenségekről, természeti katasztrófákról ún. eseti tudósításokban számolnak be a lapok. Ezek még gyakorta statikusak, ötletszerűek, ismétlik önmagukat, míg a szöveges rész élénk, tárgyilagos tudósítás. A következő héten pedig az eseményt rajzok, fametszetek segítségével örököltik meg, vagyis a kétfajta megjelenítési eszköz, ábrázolási mód együtt lelhető fel a lapban. Nem ritka az olyan felhívás – amint azt a *Zlatá Prahanál* és az *Uj Idők*nél jelzem-, hogy a lap, mivel még kevés a hivatásos fényképész, az amatőr fotósokhoz fordul, küldjék be fényképeiket (74, 108. old.).

A minőségi változást kétségtelen technikai, műfaji, művészi szempontból a századvégtől megizmosodó fotóriport, a szociofotó jelenti. A fényképezőgép lencséje a nyilvános tereket közelebb hozza, a társadalmi jelenségeket új szemszögből látatja. Megjelenésének jelentősége a lapokban azonban messze túlmutat a képi ábrázolási és technikatörténeti elemek tárgyalásán, bár kétségtelenül a családi lapok sorsának további alakulására is befolyással bír. Ennek fényében a recenziussal szemben úgy vélem, hogy a fotóriport, a szociofotó térhódításának bemutatása nem a családi lapokról szóló „monográfia záró eseménye lehetett volna”, hanem inkább valaminek a nyitánya. Nevezetesen megjelenése egy új sajtóműfaj színre lépéséhez, a tömegtermelésre berendezkedő képes tudósítói lapokhoz, a magazinokhoz köthető. A magazin az új század tízes-harmincas éveiben a világvárosok olvasóinak megváltozott igényeit kívánta kielégíteni. Közép-Európában a *Berliner*

⁴ LYKA Károly: *Festészeti életünk a millenniumtól az első világháborúig*. Bp., 1983. 128.

⁵ BAKI Péter–NÁNÁSI László: *A Vasárnapi Ujság és a fotográfia kapcsolata*. = Magyar Média 2000. 1. sz. 23.

*Illustrierte Zeitung*gal indul hódító útjára és ennek láncolataként értelmezhető a *Tolnai Világlapja* és *Az Érdekes Újság* (107, 184. old.) Annyit azonban még meg kell jegyeznem, hogy bár a fotótörténeti irodalom az utóbbi évtizedekben örvendetesen gyarapodik, az összefoglaló munkákban néhány példa felvillantásával érintőlegesen tárgyalják a sajtófotó műfaját. Ezért a szakirodalomra történő ilyen hivatkozás, a világháborús sajtófotózásról szóló néhány önálló tanulmánytól eltekintve, Buzinkay Géza részéről túldimenzionálnak tűnik. Mindazonáltal egyetértek vele, hogy a sajtófotó elemzésében még számtalan izgalmas kiaknázatlan lehetőség rejlik.

Az illusztrációk kérdéskörét lezárva, még néhány megállapítására hadd reflektáljak. Nem hiszem, hogy a fametszeteket és technikai sokszorosításait illetően a *Magyar Grafikára*, a papír-és nyomdaipar szakfolyóiratára, kiváltképp Haiman Györgyre, a magyar tipográfia története és esztétikája kutatójának, a Kner család leszármazottjának tömör, de informatív tanulmányaira nem lehetne hagyatkozni. Ugyancsak nem tudom mire vélni azt a megjegyzést sem, ami Radnóti Sándor folyóiratillusztrációról szóló tanulmányára való hivatkozás hiányát rója fel, amikor az a lábjegyzetben és a gyűjteményes kötet részeként az irodalomjegyzékben egyaránt szerepel (75. old. 76. lábjegyzet, 201. old.)

Az igaz viszont, hogy a sokszorosítási és egyéb nyomdatechnikai eljárásokra való utaláskor pontatlan megfogalmazásokra is akadnak példák. Ilyen a tónusos fametszészről írottak. Hiszen nem a fametszés „mellett” terjedt el az autotípia, hanem ez az eljárás a metszetről, a rajzról, a fényképről magas nyomtatás céljaira jó minőségű klisé előállítását jelenti, az eredeti rajz sötétebb és világosabb tónusainak visszaadására. A linotype pedig valóban az USA-ba kivándorolt derék német órásmester, Ottmar Mergenthaler által feltalált sorszedő gép neve, ami a szedés meggyorsítását szolgálta. Ha már a nyomdánál tartunk, hadd jegyezzem meg, hogy a technikatörténeti bakiknál jobban bánt, hogy a nyomda őrdöge a második korrektúra után is működött, ami különösen a cseh nyelvű szövegben a speciális cseh karakterek hiánya miatt érint érzékenyen, és ami ellen már nem állt módomban tenni.

A sajtótörténetírás kritériumaihoz mereven ragaszkodó kritikus a kiadó-tulajdonosok vállalkozásainak és ezáltal egyre tagolódó lappsaládjainak bemutatását is hiányolja. Ezt a kérdést is, más munkáimban koncepcionálisan tőle eltérőleg közelítem meg. Hiszen a kor kulturális vállalkozói, kiadók-tulajdonosok néhány kivételtől eltekintve – mint például Bródy Zsigmond – nem csupán lapkiadók voltak. Könyvkereskedőként, nyomdatulajdonosként indultak, majd könyvkiadóként alapozták meg vállalkozásaikat. Emich, majd jogutódja az Athenaeum, Heckenast és a Franklin Rt., valamint a Rosenberg, illetve Révai Testvérek cég, a Singer és Wolfner kiadó századfordulóra kialakult vállalat birodalmának gerincét a könyvkiadás képezte, e mellett adtak ki újságokat, és/vagy bér munkában felvállalták azok nyomtatását. Jóllehet, ez a profil az új század első évtizedeitől egyre jövedelmezőbbé vált. Tehát az én megközelítesemben nem a „sajtóházak” lapkiadási politikájának feltárásáról van csupán szó, hanem egy szerteágazó kiadói-üzletpolitikai-piaci stratégia egymásra ható, egymást kiegészítő elemei együttes vizsgálatának szükségességéről. Ezáltal tárható fel a kiadók tevékenysége, produktumainak súlya és szerepe a város kulturális-mentális közegében és tulajdonosaiknak a szakmai hierarchiában elfoglalt helye, társadalmi presztízse.⁶

A lapok elterjedését, népszerűsítését jelentősen befolyásolta a terjesztés változatos módja. Buzinkay Géza úgy fogalmaz, hogy „a hálaló lapterjesztést és utcai elárulást jelentő kolportázs

⁶ LIPTÁK Dorottya: *Vállalkozás és kultúra. Esettanulmány a vállalkozói elit társadalomtörténeti vizsgálatához Prágában és Budapesten*. In: LIPTÁK Dorottya–RING Éva (szerk.): *Tradíció és modernitás. Közép-és kelet európai perspektívák*. Bp., 1996. 216–249.; *Buchhändlerische und verlegerische Karrieren in Budapest während der Modernisierung im 19. Jahrhundert. Eine sozio-kulturelle Analyse*. = Leipziger Jahrbuch zur Buchgeschichte 2001/2002. 65–79.; Ugyanerről: *Budapest et la moderne editoriale*. = Revue française d'histoire du livre 2002/3–4. 267–288.

szintén a politikai hírlapok egyik csoportjához, a bulvársajtóhoz kapcsolódó fogalom”. Ezért szerinte – mivel látómezejéből végig tökéletesen kiesik az a tény, hogy én az Osztrák–Magyar Monarchia három városának sajtóéletét, sajtófogyasztását vizsgálom – „az tulajdonképpen nem tartozna ennek a monográfiának a témakörébe”. Ennek szellemében mindvégig utalok német és egyéb európai példákra, párhuzamokra, tehát ilyen összefüggésben tárgyalom a kolportázs kérdését is. Ebben az értelemben frok arról, hogy Németországban a családi lapok elterjedését milyen mértékben segítette elő a kolportőr, aki házhoz hozta az olvasni valót, a lap ágense, egyben propagandistája volt és közvetlen kapcsolatot jelentett a kiadó és az olvasó között.

Mindez a Habsburg Birodalomban nem így működött, hiszen a Lajtán túli területeken egészen a század végig kolportázs tilalom állott fenn. Oly módon, hogy tiltották a házaló kereskedést a könyvvel, és periodikákkal, de speciális eseti engedély megadását az 1862. decemberi birodalmi sajtótörvény nem zárta ki. Az 1880-as évektől Bécsben mindinkább tolerálják ezt a terjesztési formát és terjed az utcai árusítás is. A tiltó rendelkezések Magyarországra is vonatkoznak 1867-ig, és valóban az 1848. évi XVIII. tc. újbóli életbe léptetése ennek a feloldását jelenti. Azonban a Wenckheim-féle 1731/67. számú belügyminiszteri rendelet megszorítást tesz, mivel vidéken a háznál és az utcán történő árusítás esetében a lapok előzetes törvényhatósági bemutatását rendeli el. A lényeg azonban a törvény és a rendelet szellemén túlmutató praxisban rejlik. A lapok többsége a Birodalom mindkét részében túlnyomórészt továbbra is előfizetéssel postai úton jut el az olvasókhoz. A hetilapokra ez mindvégig érvényes. A könyvesboltokra, trafikokra, majd a pályaudvarokra kiterjedő példányonkénti árusítás mellett a századvégen jön el az az idő, amikor a bécsi, prágai és budapesti utcákat ellepik a napilapokat áruló rikkancsok. (65. old. 64. lábjegyzet, 121. old. 143. lábjegyzet, 122. old. 144. lábjegyzet).⁷

Buzinkay Gézának azon felvetése, hogy létrejött –e a három város lapjai között valamiféle szerves kapcsolat, ami a cikkek átvételét, vagy a munkatársi gárdát illeti – bár erre érintőlegesen mindvégig utalok – azonban, hogy ez mégsem képezi gondolatmenetem egyik központját, mint ahogyan azt elvárná, annak számos oka van. Nemcsak azért nem, mert ez a sajtótörténeten belül, inkább egy kapcsolattörténeti kutatás témája lehetne és ismételten hangsúlyozom, nem egy olyan munkáé, amely a kor fogyasztási, kulturális-mentális szokásait a sajtón keresztül kívánja láttatni. Mindazonáltal azért sem, mivel a hetilapok, ellentétben a politikai napilapokkal nem a napi aktualitás jegyében íródtak, a reakciók csak áttételesen érvényesültek. Kiváltképp pedig azért nem, mert ezek a hetilapok programszerűen a nemzeti érzést, összetartozást és öntudatot a honi tudományokon és művészeteken keresztül kívánták reprezentálni és egyben az olvasóiknak a világ távoli, eddig ismeretlen tartományaira ablakot nyitni. Ebből következőleg a legkisebb figyelem az uralkodó családot leszámítva a közvetlen szomszédokra jutott. Bár ahol ez felellhető volt, példakkal utalok erre, mind az ismeretterjesztés, mind az illusztráció, avagy a lapok irodalmi részének tárgyalásánál. Mindez azonban az össztermést tekintve, eseti, szórvány jelenség szintjén marad. Jóval gazdagabb példatárat lehetne összeállítani, ami az újságírókat illeti. A közismert példákon túl – mint Falk Miksa, Dóczy Lajos, Ágai Adolf, Bródy Zsigmond és még sokan mások – a munkában említésre kerül Polgár Alfréd, Kalmár Rudolf, Jan Neruda, Egon Erwin Kisch neve, akik

⁷ E téren Budapesten egy kisérlettel eltekintve (1878) Rákosi Jenő *Esti Újságja* (1896) az úttörő. A székesfőváros polgármesteri hivatalának 1896 november 20.-án kelt rendelete engedélyezi először az összes hírlap utcán történő árusítását. Azok az újságok tulajdonosai, akik nem kizárólag a szenzációk közzétételéből éltek, azonnal ellenérzésüket fejezik ki. Majd 1902-ben tiltakozó jegyzékben fordulnak Széll Kálmán miniszterelnökhöz és belügyminiszterhez, a kolportázs beszüntetését kérve. De a megváltozott olvasói szükségletekhez igazodó lapterjesztési forma elterjedését már nem tudják megakadályozni.

azonban elsősorban a bécsi napilapok tárcarovatában jeleskedtek (48. old. és 44. lábjegyzet, 108, 161. old. és 194. lábjegyzet, 169, 183. old.).

A recenzens természetesen az irodalomjegyzék összeállítását is kifogásolja. S mivel az általa kipécézett tételeket nem találja – még ha ott is van, lásd az előbbi példákat –, nemes egyszerűséggel kijelenti, hogy azt a szerző nem ismeri, mivel nem szerepelteti, de ha igen, akkor is alkalmazásában bizonytalan. Egy olyan munkánál, amely egyszerre igényel történeti, irodalomtörténeti, kulturszociológiai, olykor művészetszociológiai látásmódot és módszert, természetességgel adódik, sőt követelmény, hogy a felhasznált irodalom „heterogén” jellegű legyen, beleértve 2001-ig bezárólag a legújabb külföldi szakirodalmat. Ugyanakkor nem tartozom azok közé, akik jól tájékozottságukat demonstrálva a szakirodalom jegyzéket öncélúan dúsítják. Az is előfordul, hogy nem idézem X. Y. (más kezdőbetűket is írhattam volna) bizonyos munkáit, mert az általam tárgyalt gondolatmenetbe éppen nem illik bele. Buzinkay Géza állításával ellentétben viszont, több mint egy tucatszor hivatkozom az akadémiai sajtótörténet kötetekre. A MÚOSZ tankönyv is szerepel a jegyzékben, bár, mint korábban utaltam rá, csak érintőlegesen foglalkozik az általam tárgyalt lapokkal. Azt a megjegyzését, ami a sajtóbibliográfiák, többek között a József Farkas szerkesztette válogatásnak, valamint Lakatos Éva repertórium sorozatának nem ismeretére utal, végképp nem tudom mire vélni. Nem tudom és nem is akarom eldönteni, hogy ezt inszINUÁCIÓNAK, vagy csak nevetséges állításnak tekintsem. Buzinkay Géza tényleg komolyan gondolja, hogyha valaki bármilyen módon a sajtóval kezd foglalkozni, nem a speciális bibliográfiákat veszi először kézbe?

Két mondat a nyelvezetről és a stílusról. Ízlés kérdése, hogy ki, milyen mértékben tartja elfogadhatónak idegen szakkifejezések használatát, addig a mértékig, ha az a munka nem szakzsargonban íródik. Egy tudományos műben, kiváltképp, ha az elméleti jellegű fejezetekhez, vagy felvezető gondolatokhoz kapcsolódik, úgy gondolom, ez megengedhető, bocsánatos bűn. Egy dolog azonban nem megengedhető, ha a kritikus ezeket eredeti szövegkörnyezetéből kiszakítva idézi, ezáltal megfosztva a szerzőt mondanivalójának közérthetővé tételétől, mintegy azt sugallva az olvasóknak, hogy ilyen mondatokból áll össze a munka.

A válaszadás iratlan szabályait túllépve – miszerint a válaszadónak arra kell szorítkoznia, amiről a bírálóat szól – a vita türelmes olvasója számára, aki nem ismeri a könyvet és a kritikus által félrevezetve, azt hinné, hogy az általa kifogásolt részekből áll össze tulajdonképpen a munka, nos mindazok számára hadd jegyezzem meg, hogy ez, ha nagyvonalúan számítom is, legfeljebb a könyv egynegyedét teszi ki. A könyv nagyobbik részét a recenzens lakonikusan elintézi azzal, hogy ez valamiféle „történeti-szociológiai megközelítés lenne”, az újdonságok hiányát emlegetve.

Holott a munkában a közönség konzumálási szokása, olvasói magatartása a lapokkal egyenértékű súllyal kerül tárgyalásra. Gondolok itt olyan kérdések boncolgatására, mint az olvasótábor összetételének strukturális változása, a kávéházaktól, a kaszinók, az egyesületek világán át, a közönyvtárakig bezárólag az újságolvasás nyilvános tereinek megjelenítésére a három nagyvárosban. Külön fejezet foglalkozik az újság és az olvasó közötti interaktív kapcsolattal; miként fogadja be a megszólított közönség az újságba kódolt ismeretanyagot, hogyan segítik a lapok nagyvárosi lét kihívásai közepette az egyén eligazodását, milyen adaptációs válaszokat kínálnak, s miként járulnak hozzá az emberek kulturális önértelmezéséhez. Legalább ilyen fontosnak tekintem Michel de Certeau nyomán az olvasói reflexiókat – szerkesztőségi levelezési rovatok, memoárok, naplók felhasználását, vagyis a befogadók visszajelzéseit, amelyek a fogyasztás és az olvasás aktusában egyfajta relatív autonómiával rendelkeznek. Úgy vélem e fajta történeti-kulturszociológiai megközelítések és az ehhez kötődő módszerek nem tartoznak kifejezetten a magyar sajtótörténetírás megszokott eszköztárába.

A műfaji keretek rabjaként gondolkodó kritikus az ilyen megközelítést szemmel láthatólag nehezen tudja kezelni. Helyette mindvégig mereven ragaszkodik a tradicionális sajtótörténetírás

szemléleti és módszertani sablonjaihoz. Természetesen vele ellentétben én nem kérdőjelezem meg, hogy ennek a látásmódnak ne lenne meg a létjogosultsága és ezen a területen is, ne volna még mit kutatni. Elég itt a *A magyar sajtó története* további kötetének hiányára utalni. Ennek megszüntetése egy alkotógárda több éves elmélyült munkáját igényli, s mindehhez kapcsolódó kérdésköröket egy alapvetően kultúrtörténeti munkán számon kérni, úgy gondolom nem etikus megközelítés. Különösen annak fényében, hogy a kritikusnak kérésének megfelelően hónapokig módjában állt tanulmányozni disszertáció formájában a könyv kéziratossá változtatását, melyet mindennemű kritikai megjegyzés nélkül adott vissza. Majd ezután tanulmányt közölt belőle az általa szerkesztett és azóta sajnálatosan megszűnt sajtótudományi folyóiratban, a *Magyar Média*ban, amely írás tulajdonképpen a könyv esszenciájának tekinthető.

S, anélkül, hogy az okokat tekintve én is rosszhiszemű feltételezésekbe bocsátkoznék, továbbra is ott marad a kérdés, miként lehet egy könyvet bírálat tárgyává tenni, úgy, hogy a magyar vonatkozású anyagtól eltekintve, annak túlnyomó részéről a recenzensnek érdemben nincs mondani-valója?

LIPTÁK DOROTTYA

Észrevételek Buzinkay Géza bírálatához. Buzinkay Géza Lipták Dorottya könyvéről írt bírálatát kézzelfoghatóan mutatja, hogy mi következik abból, ha a recenzens olvasóként felettebb figyelmetlen és bírálóként pedig szakmai csöklítés jellemzi.

Nézünk először feltűnő gondatlanságának a bizonyítékait. Buzinkay rendre rossz hírbe hozza a bírált szerzőt azzal, hogy könyvészeti henyéséget, sőt olykor még könyvészeti tájékozatlanságot is felró neki. Igaz, a könyv végén közreadott 233 tételes bibliográfiát ő is gazdagnak tartja, ennek ellenére újabb szerzőket és további műveket kér Liptákon számon (mintha a hiányzók szerepeltetése döntően megváltoztatná a szerző gondolatmenetét). Számon kéri rajta egyebek közt *A magyar sajtótörténet irodalmának válogatott bibliográfiáját* és számos más hasonló adattárat. De vajon miért kell egy szakmunkában feltüntetni a bibliográfiákat? Nem úgy van, hogy a bibliográfiákat legfőképpen használjuk (azzal kezdjük a téma megismerését), de nem citáljuk őket?

Később számon kéri a szerzőn Németh G. Béla nevét (hogy ti. nem szerepel a bibliográfiában). Ez igaz (gondatlanságból valóban kimaradt), viszont az is igaz, hogy a szóban forgó jeles irodalomtörténész két művét idézi Lipták a lapalji jegyzetekben, és közte szerepel Németh egyik legismertebb könyve is (100. old. 123. jegyzet). Majd számon kéri a recenzens Liptákon Hanák Péter egyik munkáját, s eközben sejtetni engedi, hogy a szerző előtt ismeretlen maradt Hanák történetírói munkássága. Igaz, az a munka valóban nem, Hanák egy másik munkája ugyanakkor szerepel a bibliográfiában (és használja is a szerző – 97. old. 116. jegyzet); bizonyos azért éppen azt, mert arra volt szüksége gondolatmenetéhez. Nem derül viszont ki a recenzens kritikái megjegyzéséből, hogy miért lett volna fontos (vagy fontosabb) a másik Hanák mű idézése. S mi másért hiányolhatja a bíráló Radnóti Sándor egyik tanulmányát, amely pedig ott díszleg a 75. oldal 76. jegyzetében, ha nem azért, mert szembetűnően gondatlanul olvasta Lipták könyvét.

Számon kéri továbbá Buzinkay a könyv szerzőjén az összefoglaló sajtótörténeti munkák használatát, vagy legalábbis szemére veti helytelen használatukat. Bár elismeri, hogy Lipták utal az akadémiai összefoglalóra, de úgy véli, döntően csak a szerinte kártékony (marxista) 1977-es összefoglalóra építi mondanivalóját. Ráadásul, folytatja Buzinkay, egyáltalán nem került Lipták kezébe a MÚOSZ-féle tankönyv. Mi ezzel szemben a valóság? Lipták nyolc alkalommal idézi – konkrét oldalszám megjelölésével – az akadémiai összefoglaló második kötetét és ötször hasznosítja ugyanilyen módon a munka első kötetét: ez tehát 13 konkrét és, tegyük rögtön hozzá, érdemi

hivatkozás. A semminél tehát minden bizonytalanság több. Továbbá: ehhez képest ritkán, ötször idézi csupán a marxista opuszt és egy alkalommal citálja a MÚOSZ tankönyvet, amikor úgyszintén megadja az oldalszámokat. Ennyit a kézikönyvek állítólagos nem vagy rossz használatáról.

Végül: nem egészen ízléses módon elégedetlenségét fejezi ki Buzinkay, hogy a bírált munka szerzője nem idézte őt magát elégszer („láthatóan nem ismeri” a munkáit – szől nem túl jóindulatú inszINUÁCIÓJA). A bibliográfia tanúsága szerint négy Buzinkay írásművet (többek közt egy többszerzős könyvét) használta és idézte Lipták. Biztos lehetett volna többet is idézni Buzinkay sajtótörténeti munkáiból (ezt azonban talán nem elsősorban az érintettnek illik szóvá tenni). Ám, ha arra gondolunk, hogy a recenzens még így is a második helyet foglalja el a könyvben több munkájukkal szerepeltetett szerzők között, akkor talán nem is olyan rossz a fenti számarány és nem kell érte szégyenkeznie még Buzinkaynak sem.

Figyelmetlen olvasás eredménye szüli a *Vasárnapi Ujsággal* kapcsolatban felmerült „törzsökös magyar olvasó” kifejezésre vonatkozó bírálatát is. Ennek pontos, valójában nem egészen a recenzens által javasolt értelmét ugyanis megadja a szerző a 69. oldalon. S természetesen a bírált szerző is tisztában van a *Vasárnapi Ujság* enciklopédikus jellegével, melyre expressis verbis utal is könyve 71. oldalán, a figyelmetlen olvasó igaz bánatára. S persze aligha nevezhető hibának, ha Lipták nem sajtótörténeti kontextusban állítva beszél erről a jeles családi lapról, hiszen könyve nem sajtótörténeti szakmunka – erre a célra egyébként is ott van az akadémiai kézikönyv.

A gondatlan olvasás számláját (is) terhelheti, ha nem többről lenne ezúttal szó, hogy a recenzens tökéletesen félreérti Lipták könyvét, sajtótörténeti munkaként fogva azt fel. Szinte minden érdemi bírálati szempontja ebből az interpretációs félresiklásból ered, s ez az oka annak is, hogy megközelítése nem egyszerűen kritikai, hanem tisztán normatív. Jellegzetes retorikai fordulat nála a „szívesen olvastam volna” valami másról, mint amiről éppen szerencsém volt olvasni az adott könyvben. Persze, nemegyszer kerülünk mindannyian abba a helyzetbe, hogy szívesebben látnánk viszont saját gondolatainkat, amikor másokat olvasunk, vagy szívesebben vennénk, ha a szerző a nekünk kedves témákat helyezné inkább előtérbe az általa éppen taglaltakhoz képest. A könyvbírálat azonban nem éppen az a műfaj, amely az efféle kívánságlisták benyújtásának a terepe; a recenzensnek elsősorban magáról a bírált műről kell számot adni oly módon, hogy a recenzio olvastán az olvasó számára kiderüljön, miről szól az ismertetett (és megbírált) munka. Ha viszont erre végül sem derül fény, akkor a recenzens nem teljesítette vállalt feladatát.

Nyilvánvaló, ha nem a könyv illetően bemutatása és tárgyyszerű értékelése, hanem pusztán csak a földbe döngölés szándéka vezeti a magát feltétlen szakmai autoritásként beállító bíráló tollát, akkor mindez könnyen elhanyagolható követelmény lesz csupán. Márpedig itt éppen ez a helyzet. Lipták egyáltalán nem rejti véka alá, hogy milyen célt tűzött maga elé a téma feldolgozásával. A 26. oldalon kifejti, hogy „egyrészt” igyekszik számbavenni az ismeretterjesztő-szórakoztató családi lapok közép-európai perspektívában szemlélt körének egyes specifikumait, „másrészt” be szeretné emelni a sajtótörténetet a kultúr- és társadalomtörténet áramába. Mi végre? Azért, hogy felvázolhassa a korabeli „közép-európai tudati-mentális attitűdöt”. Ebből kellőképpen kiviláglik, hogy Liptákot nem (egyedül) a sajtó historikuma, hanem a középeurópai (városi és középosztályi?) mentalitás, értékrend és életvitel múltja foglalkoztatja. Ennek a feltárása végett hasznosítható a sajtó meghatározott részét mint történeti forrást, ennél fogva a sajtóanyag így legfőlegbb eszköze és nem pedig tárgya kutatásainak.

Ha Buzinkay valamennyire is komolyan vette volna Liptákot és kicsit is érdekelné, hogy mi a szerző szándéka könyvével, a mű egészére kiterjesztette volna bíráló figyelmét. S ez esetben azal foglalkozna inkább, hogy reális-e vajon az ekként definiált kutatási stratégia, vagy hogy érdekmenek megfelelően használta-e a szerző a sajtót, mint az empirikus megközelítés egyik (bár nem egyedüli) lehetséges közegét. Mindezek azonban a legkevésbé sem foglalkoztatják őt, helyette

a szaksajtótörténet-írás illetékességi körébe eső fejtegetésekbe bocsátkozik annak érdekében, hogy végül bebizonyítsa: azok fényében Lipták könyve hitvány fércmunka.

Ilyen elvárásokkal, az ítélőképességére különösen finnyás bíráló, nem foghatna hozzá egy olyan történeti feldolgozás megítéléséhez, amelynek témája a polgárosodás kori tömegkultúra historikuma, amelyet néhány magyar, cseh, és német sajtóorgánium fogyasztásának (olvasói befo-gadásának) a vizsgálata hivatott megvilágítani. Éppen, mert a szerzőt ez és nem pedig a sajtó szorosán vett története foglalkoztatja, az utóbbi önmagában vett historikumából is annyi érdeklő csupán, amennyinek az ismerete valóban nélkülözhetetlen a fő téma megértése szempontjából. Ha valaki ezt nem veszi észre, az vitán felül szakmai csólátásban szenved. Az ebből fakadó szakmai szűkkeblűség gondoskodik azután arról, hogy a bírálót ne is érdekelje tovább a könyv egésze, csupán az a része, amely elegendő municiót ad számára megsemmisítő bírálatának a megfogalmazásához. Ezért van, hogy a recenzens anélkül, hogy külön és előre jeleznél, megelégszik a bírált mű egynyolcadának (24 oldalnak – ennyi szól ugyanis a három magyar sajtóorgániumról), de bőkezűen számolva is legfőljbbe a negyedének (ha a „Sajtó szerepe a fejlődő nagyvárosi tömegkultúrában” című fejezetet is figyelembe vesszük) a kiveszésével. Ha pedig bírálatában Buzinkay emellett másról, tehát arról is szót ejt, ami a munka nagyobbik hányadának képezi a tárgyát, az legfőljbbe néhány futólag odavetett és vitriolosnak szánt fitymáló megjegyzés („nyelvi szörnyetegek” felemlgetése ahelyett, hogy érdemben foglalkozna a szerző kommunikációelméleti argumentációjával).

De ha már ily mértékben a sajtótörténet szakértőjének, mondjuk ki bátran, egy akár tudatosan is vállalt szakbarbári szerepnek a keretei közt maradvá hajlandó csupán foglalkozni a könyvvel, miért nincs akkor szeme a recenzensnek a munka azon részeire is, melyek nem a magyar sajtótörténet fejleményeiről szólnak. Velük kapcsolatban ugyanis annyit jegyez meg csupán, hogy Lipták véleményétől eltérően igenis létezett a korban osztrák családi lap. Ha azonban ez így van, akkor talán nem Liptákkal, hanem a könyv 58. oldalán az 52. jegyzetben felsorolt német szakirodalommal van Buzinkaynak elsősorban baja, őket kellene tehát (más német szerzők kiaknázásával) hitelt érdemlően megcáfolnia. Miután azonban ez elmarad, a recenzens kijelentése a levegőben lóg.

Buzinkay legalábbis vitatható bíráló megállapításai közül hárommal kívánok a továbbiakban érintőlegesen foglalkozni. Nem értem, miért nem szabad a *Vasárnapi Újság*ot újságnak nevezni, azaz miért nem újság a képes hetilap és miért csak a napilap újság? Továbbá: miért fontosabb nekünk a világos (tényleg olyan világos?) német terminológia, mint a talán nem túl következetes, vagy nem kellően világos magyar nyelvhasználat? Egyáltalán, mire való ez az egész mulatságos nyelvi szörszálhasogatás?

Nem osztom a recenzens véleményét, miszerint a komparáció egyes-egyedül az egymásráhatás kimutatása végett alkalmazható. A módszertani irodalom három, olykor négy típusát különbözteti meg a történetírásban használatos összehasonlító módszerek, és közülük az egyik a párhuzamos bemutatás módszere, az tehát, amit nagyjából Lipták is követ. Ennek lényege, hogy egyazon szempontok szerint történik az összevetés, amely így külön-külön is elvégezhető (mindezen szempontok nyomán), a komparáció pedig implicit eredményt hoz.

Ha már Buzinkay elmulasztotta regisztrálni (és egyúttal persze méltányolni is) a szerző ama ritka teljesítményét, hogy miközben dekontextualizálja, egyúttal rekontextualizálja is a sajtótörténetet, behelyezvén azt egy tágabb elméleti-történeti összefüggésbe, hadd pótoljam valamelyest ezt a hiányt. A nyilvánosság és a közvélemény fogalmi játszmák Lipták könyvében a kulcsszerepet, melyek Habermastól Sennettig ívelő taglalására a mű első fejezetében kerül sor. Nem kevésbé fontos a tömegkultúra recepciótörténeti rekonstrukciója sem, melyre szerintem sok tekintetben sikeres kísérlet történik a műben. Mivel a recenzens a könyv e részével kapcsolatban annyi megjegyzésválót talál csupán, hogy az bizony nem több „feldolgozatlan és értékelés nélküli példák

sorozatának egymásutánjainál”, meg kell tőle kérdeznem: hogyan kutatható vajon másként az olvasáskultúra (múltja), ha nem példák egymásutáni sorozatán keresztül? A history of reading ma mérvadó kutatói, Robert Darnton, Roger Chartier és a többiek maguk is folyton ezt az utat járják (lehet persze, hogy ők is megkapják a magukét a sajtó ottani szaktörténéseiktől) és persze a mondott historikusok sem utasítják el maguktól az olvasás színtereinek olyanfajta történeti rekonstrukcióját, melyre Lipták vállalkozott könyvében, ám ami miatt szintén megrója őt a szigorú recenzens. Végül: a recepcióesztétika, melynek eddigi működési tere egyedül (az elit) szépirodalom volt (nálunk Kulcsár-Szabó Ernő fémjelzi jó ideje ezeket a törekvéseket), kizárólag az olvasott szövegek inherens olvasata útján tud és akar az olvasói élményre következtetni (mivel az olvasók, a kritikusat leszámítva, ritkán nyilvánítanak hangos véleményt olvasmány-élményeikről).

Lipták maga is éppen ezt az eljárást alkalmazza munkájában. Szerény megítélesem szerint tehát könyve a ma legkorszerűbb szemléletmód jegyében, egyszersmind friss megközelítési módok alkalmazásával készült. „A múlt ösvényén” című könyvsorozat szerkesztőjeként ezért is döntöttem a kézirat kiadása mellett. Azonban, ha a bíráló mindebből semmit sem vett észre, akkor minden bizonnyal komoly tévedésnek és félreértésnek lett az áldozata.

GYÁNI GÁBOR

SZEMLE

Jubileumi csokor Csapodi Csaba tiszteletére. [Emlékkönyv.] Szerkesztette ROZSONDAI Marianne Bp., MTA Irodalomtudományi Intézete – Argumentum Kiadó, 2002. 433 [1] l., 1t.

A könyvborító tetején a budapesti Carbo-korvina első lapja, mögötte egy fénykép: az a disztinvált úr, akit én egypár évtizeddel ezelőtt megismertem. Bent harminc tanulmány, egy 29 lapra terjedő életmű-bibliográfia, százegynéhány gratuláló tudós kolléga és mellettük az Akadémiai Könyvtár valamennyi munkatársa. Elöl egy rövidke beköszöntő az egyik legtekinthetőbb tisztelgő baráttól, amely „visszatekintve az elmúlt – közösen átélt, nem akármilyen évtizedekre, próbálja érzékeltetni a mai olvasókkal: milyen körülmények között élt (ha élni hagyták) és dolgozott (ha dolgozni hagyták) egy 20. századi magyar tudós”. Célozva ezzel az első világháborútól a másodikig, majd a „fordulat évén” keresztül a nyugalomba vonulásig terjedő évek, meg az azóta eltelt újabb negyedszázad embert próbáló és formáló magyar történelmére. Úgy látszik, hogy Csapodi Csabát a változékony, de többnyire zord időjárás nem megviselte és nem megzavarta, hanem megedzette és új meg új utakra lendítette. Nem térítette le a tudósi pályáról, amelyen Dománovszky Sándor, Hajnal István, Horváth János, Szekfű Gyula inspiráló példája és bátorítása nyomán elindult, hanem – hol a kíváncsiság, hol meg a kényszer ösztökélése szerint – az egyik mezőről a másikra vezérelte, és ő mind-egyikén megtalálta azt, ami művelésre érdemes. Csak példaként mondom, hogy ha a politika nem szorítja ki őt a tudományos közéletből

egy könyvtár homályába, Mátyás királyunk bibliotékájának fénye máig sem ragyogott volna fel a világ ámuló szeme előtt.

Egy ilyen kötetet természetesen nem lehet a szokásos módon „recenzálni”, már csak azért sem, mert a benne foglalt harminc tanulmány futó ismertetése is átlépné az illő keretet. Viszont az sem volna méltányos, ha néhányat – akár csak a szerző nevének vagy az írás tárgyának az említésével is – kiemelnék. Nyilvánvalóan azokat említeném, amelyekről a magam módján szólni tudok. Márpedig ami ebben a könyvben elsőként ötlik a szemembe, az a téma gazdagsága. Politika-, jog- és közigazgatás-történet, egyház- és vallástörténet, irodalom-, nyelv- és névtörténet, művészet- és építészettörténet, könyvtár- és könyvtörténet (benne természetesen a Corvina meg az Akadémiai Könyvtár), diplomatika, matematika, Anonymus, Michael de Hungaria, Janus Pannonius, Battista Guarino, Antonio Bonfini, Johann Wessel, Thomas Ender, Dobozi Mihály, az Esterházyak, Berger Illés, Benyák Bernát, Kőrösi Csoma Sándor, Ráth Mór és I. Tahmasp perza sah. Ember legyen a talpán, aki minderről érdemben tud véleményt mondani. Talán csak maga az ünnevelt tudna. Ez nagyjából az a kör, amelyben ő maga is forgolódik.

A sokszínűség nemcsak a kötet belsejében ötlik szembe, hanem a végén is, a bibliográfiai áttekintésben. A harmincas évek legelején megjelent írások (élükön egy kis recenzió a *Századok* 1931-es évfolyamában) főleg birtok- és gazdaságtörténettel foglalkoznak, az első önálló kötet (1933) éppen a fent említett Esterházyak gazdálkodását elemzi (Miklós nádorról később egy monográfia is született). Az 1938-as

évet Szent István és a magyar kereszténység tölti ki, mely téma előbb is, később is fel-felbukkan. Aztán a *Regnum* szerkesztése (egészen 1947-ig). Közben Széchenyi, Zichy Nándor, Kinizsi, Mátyás király, Jókai, Görgey, Szekfü, a magyar barokk és felvilágosodás, a nemzetiségek, a magyar falu, a magyar katona (ez – úgy látszik – egyik kedves témája volt akkoriban, többször visszatér rá); a történelem, a művelődéstörténet mellett a könyv és a könyvtár (könyvtárosképzés, a külföldi könyvtári élet, a katalógus, könyvkötés, nyomdatörténet), a Szent István korára vonatkozó irodalmi feldolgozások áttekintése azóta is érvényes. Alig több mint egy évtized alatt 20 önálló kiadvány és 60–70 folyóiratcikk, félévszáz könyvismertetés többnyire a Századokban, a *Napkeleiben*, a *Katolikus Szemlében*. 1943-ban Baumgarten-díj. Ekkortájt valami történt.

1945-től 48-ig az önálló kiadványok között egy szál középiskolai tankönyvről hallunk (*Világtörténelem a gimnáziumok 6. osztálya számára*, három kiadásban), 1950-től 55-ig – a Teleki Intézet után immár mint könyvtáros, véglegesen és elkötelezetten könyvtáros – egy népes kollektíva tagjaként az *Egyetemes Tizedes Osztályozás* táblázatain dolgozik. A folyóirat-szerkesztőségek is mintha visszahúzódtak volna. 1948-ban egy rövidke írás a Barankovics-féle *Hazánkban* és egy (de álneven) a *Vigiliában*; majd 1954-ig semmi. Talán mondanom sem kell, hogy a véleményére sem voltak kíváncsiak. A szóban forgó bibliográfia „Ismertetések” című rovata 1948-tól 1958-ig, tizenegy éven át üres. Hogyan, hogyan nem, a termékeny és nagyra becsült, de a történettudományból kiszorított historikust az *ITK* meg a *Könyvszemle* fogadta be. (Nem ő az egyetlen, és ezt a jelenséget nem ártana egyszer, még addig, ameddig a tanúk vallani képesek, közelebbről megvizsgálni. Lehet, hogy már ma is késő.)

Azonban úgy látszik, hogy a kényszerű visszahúzódnás évei nem teltek tétlenül. Hidat keresett, amely összeköttetést teremt eddigi tevékenysége és a jelen lehetőségei között. Zrínyi levelei körül kezdett kutatni, és néhány kisebb közlés után 1958-ban Klaniczay Tiborral együtt közreadta az *Összes műveket*. Közben kezdett

kirajzolódni az a hatalmas mű, amely világhírré jutott. Ifjúkori könyv- és könyvtártörténeti kutatásait fentebb említettem. Most, az új munkahelyen, az Akadémiai Könyvtárban érdeklődése a hatvanas évek elejétől ebbe az irányba fordult. A könyvtári praxis elméleti kérdéseinek tekintélyes szakembere lett (*A proveniencia elve a könyvtárban* máig iránymutató). Évről évre megjelent és jelenik meg azóta is (mondhatni, családi vállalkozásban, Gárdonyi Klárával közösen) egy-egy kisebb-nagyobb tanulmány Mátyás, Beatrix és embereik, a királyi palota könyvtáráról, egyes kötetekről, egyes szerzőkről, művészekről, a budai könyvfestő műhelyről stb., stb. És 1967-ben napvilágot látott a *Bibliotheca Corviniana*. Ha van mű, amely a huszadik században világszerte hirdette, hogy valamit mi is hozzáteztünk az európai kultúrához, hát ez az. A következő esztendőben megjelent németül (kétszer), angolul (háromszor), aztán három évtizeden keresztül még vagy 8–10 alkalommal, franciául is, lengyelül is, és egyre javítva, bővítve. Mellette ott a *History and Stock*. (Aki esetleg nem tudná, mi ez, megtudhatja abból a két tucatnyi ismertetésből, amely Prágától Brüsszelig megjelent.)

Már a hetvenes évek elején tervet dolgozott ki a Magyarországról külföldre sodródott kódexek felkutatására. És ez a terv is megvalósult: *Bibliotheca Hungarica*; kódexek és nyomtatott könyvek Magyarországon 1526 előtt. Két kötet a meglevő anyagról (1988–1993), egy harmadik arról, ami már nincs (1994). *Ariadne*; a középkori magyarországi irodalom kéziratainak lelőhely-katalógusa (1995).

Mindeközben a magyar könyvtárak története, katalógusok, bibliográfiák, Janus Pannonius, Anonymus, Brodaries, hogy csak az emlékeztetésekre utaljak. És – talán visszarévedve az ifjúságra – legalább egy-egy könyvismertetés erejéig ma is elő-előkerülnek a hajdani témák: Széchenyi, a Szent Korona, a magyar címer, a katolicizmus, a korai rendiség, az állam és a városi önkormányzat a középkorban, a jobbság, a népesedés, a barokk Pest-Buda, a *Regnum* története. A Zichy Nándorról 1939-ben megkezdett kutatás 1993-ban monográfiává érett.

A *Jubileumi csokor* egy különösen gazdag és példamutató életbe enged betekintést. Olyan életbe, amely gazdagságánál fogva a 20. századi magyar tudományosság egészének a sorsát jeleníti meg előttünk, és amelynek példája utat mutat azoknak, akik az előttünk álló évszázad viharait lesznek kénytelenek elszenvedni. Ez a könyv nem képezheti bíráló tárgyát. Legfeljebb azt kérdezhetem meg, hogy mikor volt vagy lesz az a jubileum, amelyről a cím beszél. Hőse 1910-ben született. Remélem, hogy nem az elmúlt, hanem a következő alkalommal nyújtják át Csapodi Csabának.

KULCSÁR PÉTER

Eine Unterredung gegen die Türken. Traktátus Mohácsról. (SÁRA Balázs fordításában, RADEK Tünde jegyzeteivel és utószavával közreadja BALOGH F. András.) Bp. 2003. Littera Nova, 179 l.

A magyar–német irodalmi kapcsolatok történetének kutatásában megkülönböztetett figyelem kísér minden olyan forrásközlést, amely ismeretlen szöveget tár fel, új értelmezést kísérel meg és mindezt párhuzamosan, magyar és német nyelven adja közre. Ezért forgattuk fokozott érdeklődéssel azt a kötetet, amely archaizáló címlapján az *Eine Unterredung gegen die Türken. Traktátus Mohácsról* címet viseli. A meglepetés azonban, amellyel a kiadó egy eddig ismeretlen vagy a szakirodalom által nem értékelt szöveg feltárását ígérte, elmaradt, helyesebben fogalmazva, egészen más tekintetben valósult meg. A belső címlap már többet elárul a kiadványról és a zavar itt el is kezdődik. A kétnyelvű kiadvány ugyanis kétféle címet és alcímet visel, feltételezve, hogy az olvasó csak németül vagy csak magyarul olvas. A német címet a következő alcím és kiadói megjelölés követi: „Zweisprachige, kommentierte Edition der deutschen Flugschrift VD 16: T2239. Herausgegeben, ediert und mit einer einführender Studie versehen von András F. Balogh.” A magyar cím után alcím és más közreműködő is olvasható: „Egy remete, egy ma-

gyar, egy török és egy cigány ember beszélgetése a mi súlyos korunkról. 1527. A VD 16: T 2239 röpirat szövegét Sára Balázs fordításában, Radek Tünde jegyzeteivel és utószavával közreadja Balogh F. András.” Egy kétnyelvű kiadást, amely betűhív szövegközlést és pontos fordítást, magyarázó jegyzeteket, előszót és utószót is tartalmaz, mindkét nyelven azonos címmegjelöléssel kellene közreadni, azonban ez csupán technikai félreértésnek is tekinthető lenne, ha a szöveggel szemben nem támadnának – minden oldalon sokasodó – kifogásaink.

Hangozzék bármily meglepően, a kétnyelvű szöveg első oldalainak elolvasásakor kiderül: a címben megjelölt kiadvány nem létezik. Sem németül, sem magyarul. Természetesen létezik a VD 16: T 2239 [*Verzeichnis der im deutschen Sprachbereich erschienenen Drucke des XVI. Jahrhunderts*, Stuttgart, 1983–1997] szám alatt leírt bibliográfiai tétel, azaz egy XVI. századi nyomtatvány, és létrejött a magyar fordítása is, azonban ez a német szöveg a következő címet viseli: *Vnterrede vnd anschlege zu kriegsordnung wider die Turcken. Wittenberg 1527*. Magyar fordításban: *Beszélgetés és javaslat a török elleni hadviselésre*. Hogy a közreadó miért változtatta meg az eredeti német címet, arról még elképzelésünk sem lehet. A könyvészeti azonosítást minden kétséget kizáróan megnehezíti, a kötetet nem ismerők előtt a téves szöveg meglétét feltételezi. A magyar cím ugyancsak fikció, a stílárís átértelmezés mellett azonban még hamis információt is közvetít. A *Traktátus Mohácsról* cím mögött nincsen az eredeti címben sem a német *Traktat*, sem a latin *Tractatus* szó és a kiadvány nem Mohácsról szól. A bilingvis kiadvány magyar nyelvű alcíme szintén nem azonos a kötetben is olvasható alcímmel, amely helyesen: *Beszélgetés avagy eszmecsere, melyet egy remete, egy magyar, egy török és egy cigány ember nemrégiben egymással folytattak – ezen mi korunk súlyos történéseinek hasznára*.

A szövegközlés, amely nem csupán betűhűségre törekszik, hanem az írásjeleket, az ívjelet is követi, a tudományosság látszatát kelti, hiszen még a magyar fordításban is megadja

az eredeti ívjelzetet és a jegyzetelésben a német és a magyar olvasó igényeinek kielégítésére törekszik. Az eltérő jegyzeteket az előszó azzal magyarázza, hogy a német és a magyar olvasónak eltérő az „Erfahrungshorizont”-ja. Feltehetően ez az oka a német előszó és a magyar utószó különbségeinek is. Erre csupán egy kérdésünk lehet: na, de ennyire?

De lássuk most a lényegi kifogásokat: Balogh F. András mint germanista, a német szöveg poétikai értékelését megvalósítandó közelít a szöveghez. Úgy tűnik, ez a megközelítés felmentést ad számára arra, hogy a magyar könyvészeti és történeti szakirodalmat ismerje, arra hivatkozzon. Balogh F. András a nyomtatványra a wolfenbütteli Herzog August Bibliothek-ban bukkant és feltehetően saját felfedezésének tartja a szöveget. Lelőhelyként ugyanis a wolfenbütteli könyvtár és a berlini Staatsbibliothek jelzetét adja meg, nincs azonban nyoma annak, hogy a kiadványra vonatkozó korábbi, magyar szakirodalmat ismerné. Rendkívül gáláns gesztus a wolfenbütteli Herzog August Bibliothek részéről, hogy a szövegkiadás címlapja számára rendelkezésre bocsátotta a nyomtatvány fotóját, azonban a kiadványt a magyar kutató és kiadó Budapesten is elérhette volna. Ha már Wolfenbüttelből indultunk ki, talán észszerű lett volna a Herzog August Bibliothek hungaricanyagának katalógusára hivatkozni és ott olvashatta volna a közreadó azt is, hogy a nyomtatvány megtalálható az Országos Széchényi Könyvtár Apponyi-gyűjteményében is. Apponyi Sándor bibliográfiája nemcsak leírja a nyomtatványt (APPONYI Alexander: *Hungarica. Ungarn betreffende im Auslande gedruckte Bücher und Flugschriften*. München, 1903–1927. App. H. 1658), hanem hivatkozik is az alapkiadásra, a gyűjteményében szintén megtalálható egyik *Türckenbüchlein*-re (App. H. 1643). Apponyi idézetekkel alátámasztott értékelésének nem ismerése akkor is hiba, ha valaki a legmodernebb nyilvántartásra, a VD16 adatbázisára támaszkodva kívánja feltárni ugyanazt, amit Apponyi már száz éve publikált és gyűjteményének értékes darabjaként tartott számon. Azt csupán mellékesen jegyezzük meg, hogy a ger-

manista Kertbeny Károly már majd' negyedszázaddal Apponyi előtt ismertette az *Unterrede* címkezetű nyomtatványt, ahogy erre a gondos könyvgyűjtő gróf hivatkozik is (KERTBENY Károly: *Magyarországára vonatkozó régi német nyomtatványok 1454–1600. Ungarn betreffende deutsche Erstlings-Drucke 1454–1600*. Bp. 1880. Nr. 159.) Miután Balogh F. András mint germanista hiányolja a magyar vonatkozású 16. századi német rölapok szakirodalmi értékelését, fel kell hívni a figyelmét arra, hogy a témában alapmunka az általa nem idézett történész, BENDA Kálmán könyve: *A törökkor német újságirodalma. A XV–XVII. századi német hírlapok magyar vonatkozásainak forráskritikájához*. Bp. 1942.). Ha már Erasmusra és Mohácsra is hivatkozik a munka kapcsán, nem ártott volna PUKÁNSZKY Béla: *Mohács és az egykorú német közvélemény* (in: *Mohács Emlékkönyv 1526*. Szerk. LUKINICH Imre. Bp. 1926.) vagy THIENEMANN Tivadar: *Mohács és Erasmus* (Pécs, 1924) c. munkájának ismerete sem. Hely hiányában azonban mellőzzük a történeti forrásfeltárás és értékelés minden tanulmányát, beleértve a legfrissebb kutatások, az R. Várkonyi Ágnes által irányított könyvek és dolgozatok felsorolását, amelyeknek ismerete az *Unterrede* modern kiadásának hasznára vált volna (pl. az *Aetas* 1995. tanulmányai). Ugyancsak illett volna ismerni a kiadvány kiadástörténeti értékelését is, főleg azért, mert Balogh F. András a *Türckenbüchlein* szerzői köre után nyomozva eljut Valentin Curio bázeli nyomdász ismeretéig, azt azonban már nem tudja, hogy a kiadvány nyomdatörténeti meghatározását több évtizede SOLTÉSZ Zoltánné végezte el és publikálta (*Magyar vonatkozású rölapok eddig ismeretlen nyomdászai*. = MKSz 1976. 321–332.). Az *Unterrede* előzményei után nyomozva Balogh F. András foglalkozik a *Tractatus de moribus, conditionibus et nequitia Turcorum* (Róma, 1480) c. kiadvánnyal, azonban a szerzőre, a Georgius de Hungaria-ra vonatkozó szakirodalmat ismét csak német nyelvről idézi, holott illene megemlíteni, hogy a *Tractatus* magyar fordításban is megjelent FÜGEDI Erik szakirodalmat összegző tanulmányá-

val (*Kimondhatatlan nyomorúság. Két emlékirat a XV–XVI. századi oszmán fogságról*. Magyarországi György barát értekezése a törökök szokásairól, viszonyairól és gonoszságáról. Gyurgyevics Bertalan: Kis könyvecske a török rabok és a törökök uralma alatt élő adófizetők keresztények gyötrelmeiről. Bp. 1976). Mint Balogh F. András bevezető tanulmányában (de már Apponyinál is!) olvashatjuk, az *Unterrede* ugyan 1527-ben jelent meg Wittenbergben, azonban a szöveg az 1522-es *Türckenbüchlein* változatlan kiadása, tehát nem Mohácsról szól, mint a fiktív cím sugallja, hanem Mohács után adták ki újra, egy 16 soros kíséroverssellel bővítve. A szakirodalom is úgy tartja nyilván, mint amely kiadvány ugyan „a mohácsi csatavesztés közvetett okaira is felhívja a figyelmet”, azonban „már nem Magyarország, hanem Ausztria érdekében készült, amint azt a címlapmetszeten a »Wach auff Osterreich. Virtus vivit post mortem« jelmondat tanúsítja” (SOLTÉSZNÉ: *i. m.* 322.) Ezt a címlapváltozatot az előszó említetlenül hagyja, a szöveggözlés pedig téves olvasatot produkál, a latin mondást „Virtus vin[c]it post mortem”-re írja át, a magyar fordításból pedig egyszerűen kifejejteti. Ugyancsak rosszul jár a kötetet záró latin nyelvű bibliai idézet is, amely a német szöveg végén, sőt a jegyzetben németül is olvasható, a magyar fordítás végén már csak latinul szerepel és magyar fordítását csak a kötet utószavából ismerjük meg.

A kötet német nyelvű előszava és magyar utószava egymástól függetlenül (hadd ne feltételezzük, hogy egymás nem ismeretében!) jött létre. Olvashatunk benne teljesen azonos összefoglalást és a kötet jegyzetanyagától eltérő tényeket is.

Néhány példa a jegyzetelés és a fordítás problémáira: Mint az előszóban olvashattuk, a német és a magyar szöveg jegyzetei szándékosan különböznek egymástól, figyelembe véve a német és magyar anyanyelvű olvasó tudásszintjét. Ennek fényében nem teljesen érthető, hogy a magyar olvasó számára miért nem kell X. Leo pápa életrajzi adatait megadni, amikor németül napra pontos születési és halálozási dátuma és eredeti neve is szerepel. Ugyanígy magyarázatra

szorul a németek számára „Maximilian etwan Römischer Keiser” is, magyarul viszont minden adat nélkül elégnék találatik „Miksa úr, a bölcs hős és dicső emlékü Római Császár”. Barbarossa Frigyes kicsit jobban járt, halálának dátuma megegyezik, de a németül olvasó azt is megtudhatja, hogy a császár a Staufer házból származik és 1122 után születhetett. Nekünk magyaroknak ez már felesleges információ lenne! „Károly császár”-ról a magyar olvasó semmit nem tudhat meg, a német szövegben pontos életrajzi adatok olvashatók, Konrád császárról azonban egyik szövegnél sincsen magyarázat. A német szövegben a „wie wol ein gelarter Behem” kifejezéshez jegyzet fűződik, amely elárulja hogy „Jan Hus, 1371–1415” rejtőzik az idézett megfogalmazás mögött. A magyar fordításban mindenféle magyarázó jegyzet nélkül annyit olvasunk, hogy „egy tudós cseh”. A sort még folytathatnánk más történeti személyiségekkel és földrajzi nevekkkel is, ahol a magyarázatok tekintetében teljes összevisszaság uralkodik. Aristotelész idézésekor a német olvasó megtudhatja, melyik műre gondol a szerző, a magyar fordítás nem tartalmaz utalást. A „Thomas Cardinal zu Caiet des Bepstlichen geschickten... Oration” szöveg a német változatban nem kap jegyzetet, a magyar fordításnál azt olvashatjuk: „Tamás caieto-i [!] bíboros pápai küldött (Kardinal Cajetan/Thomas de Vio Caietanus/Tommaso de Vio Gaietano) beszédéről nincsenek adatok”. Ismét csak meg kell jegyeznünk, hogy ha a szöveg közreadója forgatja Apponyi Sándor bibliográfiáját, akkor megtalálja benne Richardus Bartholinus: *Responsio Principum Germaniae* (S.l. 1518) c. művét, amelyben a szerző összefoglalja Thomas de Vio Caietano követei beszédét (App.H.1631). A német szöveg az olvasó figyelmébe ajánlja „herrn Jacobs Lochers Philomuse Poetischen geticht”-jét, a magyar fordítás viszont nem veszi észre, hogy a „Philomusus” Jacob Locher nevének tartozéka, ezért aztán a magyar fordításban azt olvashatjuk: „Jacob Locher úr Philomusa című költői műve”. Ugyanígy olvashatjuk „Der gleichen aus der Hungerischen Botschafft zirlichen rede, gegen dem Römischen Reiche

zu Wormbs iüngst geübet ” („a magyar követ-ség a római birodalomhoz intézett, nemrég Wormsban tartott ékes beszédéből”) vett hivatkozást. A magyar fordításhoz a kiadó nem fűz jegyzetet, a német jegyzetek között megállapítja, hogy a beszéd nem azonosítható. A magyar nyelvű utószóban viszont Radek Tünde azt írja: „Itt nyilvánvalóan Balbi Jeromos királyi titkár és Werböczy István vezette 1521. évi áprilisi magyar követjárásról van szó”. Ha ez az utószó számára nyilvánvaló, akkor talán meg lehetett volna nézni az Országos Széchényi Könyvtár antiqua-katalógusában a jelzett szerzőt is. Itt ugyanis megtalálható Girolamo Balbi: *Oratio habita in imperiali conventu Wormacien. Die 3. Apr. 1521 c. beszéde, még pedig egy augsburgi és egy bécsi kiadásban* (RMK III. 246/1 és RMK III. 239). Megérte volna a kutatást az a lapszéli jegyzet is, amely Luther művének olvasására szólít fel: „Lis D. L. ym büchlin von kriegsleuten”. A magyar fordítás nem pontos, Sára Balázs magyarításában az idézett szöveg: „Olvasd Luther könyvét a háborúról”. Feltételezésünk szerint nem a háborúról, hanem a harcosokról van szó, amint ez Luther *Ob Kriegsleute auch ynn seligem Stande sein künden* c. művében olvasható (OSzK Ant. 2738/2).

Ugyancsak szabadon bánik a fordító azonos szavak azonos oldalon történő fordításával. A „Die Rodiser Creutzbrüder” kifejezést a szövegben „A rodoszi kereszties barátok”-nak, mellette a lapszélen „A rodoszi kereszties lovagok”-nak fordítja. Ugyancsak „stilizálja” a fordító az „Engelländer” kifejezést, amely ugyanazon az oldalon „angolok” és „Albion” fordításban is szerepel.

Miután a kétnyelvű kiadás az eredeti, behívó szöveget és magyarító jegyzeteit valamint a magyar fordítást és jegyzeteit nem az összehasonlíthatást megkönnyítendő párhuzamos szedésben, hanem egymást követően hozza, aki véletlenül mindkét nyelven tud, az is csak nehezként lapozgatások után jut az összes közreadott információ birtokába. A fordítás ellenőrzése pedig méginkább kilátástalanná válik.

Sajnálatos, hogy a kiadás számtalan hibája elvonja a figyelmet „az interkulturális kommu-

nikáció egyik legkorábbi dokumentumának” poétikai értékelésétől, amely a szakirodalom kellő feldolgozása után még jó is lehet.

NÉMETH S. KATALIN

[Didilescu, Florin]: Tipărituri de Strasbourg în colecția de patrimoniu a Bibliotecii „A. D. Xenopol” Arad. Catalog secolele XV–XVIII. – Livres strasbourgeois dans le fonds patrimonial de la Bibliothèque „A. D. Xenopol” d’Arad. Catalogue XVe–XVIIIe siècles. [Catalogue par Florin Didilescu.] Arad, 2003. Editions Nigredo, 130 l.

Az elmúlt tíz évben örvendetesen megélenkült romániai könyvtörténeti kutatások eredményeként számos katalógus, bibliográfia és tanulmánykötet látott napvilágot (vö.: MONOK István: *A szomszédos országokban folyó könyvtörténeti kutatásokról. Néhány figyelemreméltó katalógus (1978–1998)*. = Magyar Könyvszemle 1999. 120–130.) Nagyon fontos ez a magyarországi kutatások számára is, hiszen azok a könyvtárak, amelyeket ma a román kulturális politika patrimoniumként őriz és mutat be szer-te a világban, a magyar kulturális örökség részeként keletkeztek, létrejöttükhöz az állami és intézményi kereteket Magyarország adta. Azt is el kell mondanunk, hogy a román állam ezeket a gyűjteményeket nagyobb arányban őrizte meg, mint ahogy a régi könyvek a mai Magyarországon területén túléltek a második világháborút követő államosítási időszakot. A történeti könyvtárak Romániában is csonkultak persze a háborút követő közel fél évszázadban, de a könyvek jelentős része ma is megtalálható a bukaresti központi könyvtárakban. A Bukarestben létrehozandó „történeti” gyűjtemények célja a román kultúra Nyugat-Európához kötődésének bizonyítása lett volna. Az ilyen „bizonyítás” azonban legfeljebb a politikusokat tudja meggyőzni. A román, a magyar, vagy a nyugat-európai könyvtörténeti szakemberek, vagy a történészek ugyanakkor erről a történetről, csak mint felesleges manipulációról tudnak. A román kultúra ugyanis sok szálon kö-

tődik mint a nyugati, mint a keleti kereszténységhez, és nincsen szüksége az ilyen jellegű hamisításokra. A ma Románia területén őrzött régi gyűjtemények feltárása, katalógusaik szakszerű kiadása úgyis a történeti valóságot mutatja. A Román Nemzeti Könyvtár ősnymtatványai jegyzékének (SCHATZ, Elena-Maria: *Catalogul colectiei de incunabule*. Bucuresti, Biblioteca Natională a României, 1995.) proveniencia mutatója akkor is árulkodik a könyvek származásáról, ha egy politikus azt hiszi (vagy azt akarja sugallni), hogy azok a könyvek már a 15. században Bukarestben voltak.

A 130 most leírt strasbourgi kiadványt az Arad Megyei Könyvtár többféle forrásból szerezte be. A gyarapítás idejére és módjára nézve a könyvek bejegyzései, a régebbi tulajdonosokat jelző pecsétek adnak felvilágosítást. Az egyes kötetek bibliográfiái leírása jó, a nemzetközileg használt azonosító számok is szerepelnek. A könyvek szerzőit, a közreadásukban közreműködő személyeket a katalógus összeállítója külön jegyzetben mutatja be. Azt hiszem, hogy a francia, illetve a nemzetközi szakmai közönségnek fontosabb lenne a könyvbejegyzésekben szereplő személyek és testületek bemutatása. Feltehetően nem tudják Strasbourghoz, hogy ki volt Benyák Bernát, Josef Grensperger, a faradi Vörös család, vagy éppen az Aradi Kőlcsey Egyesület. Arról nem is beszélve, hogy ez utóbbi mögött lehet, hogy éppen a felvidéki Csáky család áll, mert az ő könyveik részben ezen egyesületi könyvtáron keresztül kerültek mai őrzési helyükre.

Az Arad Megyei Könyvtár ugyanis több nagyon fontos történeti könyvtárat őrzött meg számunkra. A francia eszmék befogadás-története szempontjából a legfontosabb könyvtári egység az, amelyet az Aradi Múzeum az 1820-as évek után több közvetítőn keresztül vásárolt a Csáky-család hononai könyvtárából. Ekkor került ide több mint 5000 könyv Felső-Magyarországról, köztük közel 3000 francia nyelvű. Csak kérdezni tudom, hogy ezek közül egyik sem strasbourgi kiadású? Ugyanis Csáky István, vagy felesége Erdődy Júlia neve – akik a francia kultúra nagy szerelmesei voltak a 18. század második felében – nem szerepel a most leírt könyvek bejegyzéseiben.

A legnagyobb hiányérzetet tehát a történeti bevezetés elmaradása okozza a recenzensben. Könyvtártörténeti szempontból vitatható ugyanis egyetlen város nyomdatermésének jelenlétéről számot adni (ez esetben Strasbourg). Gyakorlati szempontok alapján természetesen megérthető: a két testvér-város könyvtárait ez esetben ez a könyvtári egység érdekelte. A történeti bevezetés azonban jó alkalom lett volna annak bemutatására, hogy hogyan jött létre ez a könyvtár. Mi a viszonya a mai Megyei Könyvtárnak (Biblioteca Județeană), az egykori Arad Megyei Múzeum, az Aradi Királyi Főgimnázium Orczy-Vásárhelyi Könyvtára (Orczy Lőrinc és fia László, illetve Vásárhelyi János) gyűjteményeihez. Ugyanígy fontos lett volna tudni, hogy Vörös Ferencnek, Arad város egykori polgármesterének (illetve a faradi Vörös család) gyűjteménye milyen úton került a megyei könyvtárba. Az aradi ferences rendház alapításáról, könyvtárának sorsáról sem tudunk meg semmit a bevezetőből. A most bemutatott strasbourgi nyomtatványok főként éppen e három utóbbi (Orczy-Vásárhelyi, Vörös, ferences) könyvtárból származnak. A szakszerű bevezetés lehetőséget adott volna a könyvtár történeti szakirodalmának számbavételére és értékelésére is. ECKHARDT Sándor külön tanulmányban (előadás volt az Aradi Kőlcsey Egyesületben) is foglalkozott a könyvtárral (*Az aradi közművelődési palota francia könyvei*, Arad, 1917; ugyanez megjelent kétszer franciául is: *Les livres françaises d'une bibliothèque privée*. = *Revue des études hongroises* 1923/3–4. 145–157; Uő.: *De Sicambria à Sans Souci*. Paris, 1943, PUF – a Szontágh család illésfalvi könyvtáráról (Sans Souci) szóló fejezet, 265–281.), de legújabbán GRANASZTÓI Olga is értékes tanulmányt közölt az aradi francia könyvekkel kapcsolatban (*A franciás műveltségű magyar arisztokrácia három különleges figurájának portréja könyvgyűjtő tevékenységük tükrében*. = *Magyar Könyvszemle* 2000. 43–69.)

Amennyire szakszerű tehát az egyes könyvek leírása, dicsérendő, hogy a könyvbejegyzéseket is közlik, annyira hiányosnak látom a történeti háttér megírását. A kötet szerkesztésével

kapcsolatban meg kell fogalmaznom azt a kritikát, hogy a katalógus összeállítójának a neve a könyvből magából nem derült ki számomra, azt személyes érdeklődésem után tudtam meg.

MONOK ISTVÁN

Eesti vanimad raamatud Tallinnas. – Die ältesten estnische Bücher in Tallinn (Reval). Näitus ja kataloog (Ausstellung und Katalog) Lea KÕIV, Mare LUUK, Larissa PETINA, Tiit REIMO, Urve SILDRE. **Näituse ja kataloogi kujundus (Ausstellungs- und Kataloggestaltung)** Rene HALJASMÄE, Tulvi-Hanneli TURO. Tallinn, 2000. 232 l.

1991. augusztus 20-án az észtek nép újra maga kezébe vehette sorsának alakítását, felszabadult a szovjet megszállás alól. Történelmük során nagyon kevésszer adatott meg ez az észteknek. A dán, majd a 14. századtól a 17. század elejéig tartó német (Hansa) fennhatóság után egy évszázad svéd korszak következett, majd 1710-ben Oroszország csatolta magához ezt a területet. 1918-tól, 1940-ig tartott az első Észt Köztársaság, és következett a náci német megszállás, amelyet szovjet követett.

Az észtek ez idő alatt észtek maradtak, mert mindig volt amibe kapaszkodhattak: az észtek nyelv és az észtek kultúra. A felszabadulás utáni első évben a nemzeti könyvtár azonnal egy háromnyelvű színvonalas albummal jelentkezett: *Eesti Rahvusraamatukogu ja tema raamatud. – National Library of Estonia and its Books. – Estnische Nationalbibliothek und ihre Bücher.* Koostanud (Compiled by, Zusammenstellung von) Anne AINZ, Ene KENKMAA. Tallinn, 1992. 159 l. Az 1918. december 21-én alapított nemzeti könyvtár az észtek történetét kiemelkedő darabjait mutatja be ebben az albumban. 2000-ben megjelent egy rövid angol nyelvű észtek történeti füzet (LOTT, Mare-MÖLDRE, Aile: *A brief history of the Estonian book.* Tallinn, 2000. National Library of Estonia. 62 l.), amely már kronologikus rendben az első, Lübeckben nyomtatott észtek könyvtől (1525) napjainkig a legfontosabb észtek nyelvű

kiadványokat mutatja be röviden. Ebben az évben rendezte az Észt Tudományos Akadémia, a Nemzeti Könyvtár és a tallinni Városi Levéltár azt a nagyszabású kiállítást, amelynek katalógusát most ismertetjük. 2002 őszén már megrendezték az első nemzetközi konferenciát, amely a könyvek tulajdonjegyeinek történetét vizsgálta. Ennek a konferenciának ma még csak az előadás kiadvonatai vehetők kézbe (*Omanikumärgid vanaraamatus: Ajalugu, kirjeldamine, atribueerimine.* Rahvusvaheline teaduskonverents Eesti Rahvusraamatukogus 12–13. 09. 2002. Ettekanete teesid. – *Marks of ownership in old books: History, description, attribution.* International Scientific Conference, National Library of Estonia, 12–13. 09. 2002. Abstracts. Koostanud (Compiled by) Larissa PETINA. Tallinn, 2002. 58 l.) Magyar vonatkozása a konferenciának, hogy Karina Dmitrijeva a Kismartonból Moszkvába hurcolt Esterházy-könyvekről tartott előadást (*Ownership mark in the destiny of the princes Esterházy book collection.*)

A most kézben tartott kiállítás katalógus a nemzetközi normák szerint három alapvető, az észtek könyvkiadás történetét taglaló tanulmányt is tartalmaz. A kiállításon az első észtek könyvet megelőző korszakból hat kézirat is szerepelt, köztük az első észtek nyelvemlék, a 13. század elejéről fennmaradt Codes Zamoscianus (a Lengyel Nemzeti Könyvtár tulajdona). Ezt követi egy dán adóösszeírás (1241) észtek helynevekkel (*Liber Census Daniae*), majd ősnymotványokban fennmaradt észtek nyelvű bejegyzések. A legmodernebb kötet a kiállításon egy 1825-ben észtek hetilap volt, összesen 125 nyomtatvány szakszerű leírása szerepel a katalógusban. Mára a kiállítás kilenc szekcióra oszlott:

(1) Az észtek nyelv kézíratos emlékei a 13–16. században

(2) Az első észtek nyomtatványok (16. század)

(3) Levéltári források a tallinni észtek nyelvű kiadványok létezésére a 16–17. század fordulóján

(4) A tallinni gimnáziumi nyomda megalapítása (1631)

(5) A 17. századi tallinni nyomdászat emlékei

(6) 17. századi rigai és tartui nyomtatványok a tallinni gyűjteményekben

(7) Tallinni nyomdászat a 18. században

(8) Tallinni kiadványok a 18–19. század fordulójáról

(9) Hallei, rigai, pöltsamaa-i, pernai és tartui kiadványok a tallinni gyűjteményekben (18–19. század fordulója)

Jüri Kivimäe alapos tanulmányt szentel annak az 1958-ban felfedezett levéltári dokumentumnak (Actus capitulares, vagyis a káptalan jegyzőkönyve), amely szerint Lübeckben, 1525-ben egy lutheránus szellemű észti könyvet adtak volna ki. Ennek a nyomtatványnak a mai napig nem ismert példánya, a szerző teljes terjedelmében latinul, észtül és németül is közli valamennyi vonatkozó dokumentumot is. A szerző feltételezi, hogy egy olyan kiadványról lehet szó, amely a lutheránus istentisztelet rendjét szabályozta, és a lív, illetve észt területek számára készült. Valószínű, hogy Martin Luther: *Formula missae* (1523) című munkájának fordítása lehetett.

Kaja Altof-Telschow tanulmányában az első fenn is maradt észt nyomtatványt, annak keletkezési körülményeit elemzi. A reformáció tanait Tallinnban már 1523-ban kezdték hirdetni. Simon Wanradt 1525-től 1529-ig protestáns szellemben prédikált Tartuban, ahonnan a Tartu város ösztöndíjával Wittenbergbe ment tanulni. Hazatérte után is kapcsolatban maradt Martin Lutherrel, és aktívan szervezte az új egyházat Tallinnban és Tartuban. Ő hívta Johann Koellt is Németországból Tallinnba, és közösen készítették elő, és valószínűleg meg az 1535-ben Wittenbergben megjelent észt katekizmust.

Tiiu Reimo összefoglaló nagy tanulmánya már a 17–18. századi tallinni könyvkiadás- és kereskedelem történetét foglalja össze. A 16. században a közvetlen német befolyás, a kapcsolatok napi jellege miatt a terület könyvolvasó lakosságát latin és német nyelvű könyvekkel a német területekről látták el. Gusztáv Adolf svéd király, azonban 1632-ben megalapította a tallinni gimnáziumot, illetve a tartui egyetemet. 1633-ban már el is kezdte működését a neustadti származású Christoph Reusner (1575–1639). Ettől kezdve folyamatos a nyomda működése Reusner öz-

vegye (Catharina Garlieb), majd ennek új férje (Heinrich Westphal) vezetésével. Ez utóbbi műhelyéből 144 nyomtatvány ismert. A 17. század közepétől a könyvkereskedelem is fellendült, főként a Hansa városok, köztük is Lübeck kereskedői voltak aktívak. Westphal özvegye (Elisabeth) Adolph Simonnal házasodott össze másodszor, így a nyomda megszakítás nélkül működhetett, szolgálhatta ki a gimnáziumi tanárok, illetve a helyi előkelőségek alkalmi kiadvány szükségletét. Simon utódja, a nyomdát 1710-ig működtető Christoph Brendeken élete végén kiadta az első észtországi német nyelvű folyóiratot is (*Revalsche Post-Zeitung*). Észtországban a tallinnin kívül nyomda működött még a 17. században a tartui egyetem mellett, illetve Narvában. A tartui felszerelést az orosz csapatok elől Svédországba szállították és az ottani Abo egyetemének nyomdájával egyesítették. A narvai nyomdát az oroszok 1704-ben Moszkvába szállították. Így Észtországban csak Tallinnban maradt nyomda egészen 1766-ig. Ekkor kezdte meg működését a nyomdaüzem Pöltsamaaban. A tallinni nyomdát a Narvából elmenekült nyomdász, Johann Köhler (1662–1736) vette át, és egyre több észt nyelvű kiadványt jelentetett meg (87 féle kiadvány észtül). Halála után a munkát unokája, Axel Heinrich Lindfors (1757–1784) folytatta. Az ő idején már 118 észt kiadvány jelent meg. Annak ellenére, hogy az orosz állami rendelkezések megszigorították a nyomdák alapítását, bevezették az előzetes cenzúrát (1783), a század végére több kisebb nyomda is alakult Tallinnban.

A könyvkiadás a 18. században a mai Észtország területén alapvetően továbbra is német befolyás alatt maradt, igaz egyre inkább a helyi németek vették át az addig a Német Birodalomból érkezettek szerepét. A kiadványok jelentős része német nyelvű maradt (az évszázad átlagában 60%), de egyre több észt nyelvű jelent meg (30%). A tudományos kiadványok egy része latin volt, de számos svéd, majd orosz nyelvű munka is napvilágot látott.

MONOK ISTVÁN

Folyóiratunknak ez a száma
a Nemzeti Kulturális Alapprogram
támogatásával jelent meg.

NEMZETI KULTURÁLIS ÖRÖKSÉG
MINISZTERIUMA

A kiadásért felel az Argumentum Kiadó igazgatója
Megjelent 12,51 A/5 ív terjedelemben
HU ISSN 0025-0171
A borítóterv Somogyvári Zsuzsa munkája
Tördelte Markó Sándorné
Nyomta az Argumentum Kiadó Nyomdaüzeme
Felelős vezető: Roznai Zoltán

TARTALOM

<i>Ugrai János</i> : Ausztria és hazánk a sárospataki tankönyvekben a XIX. század első harmadában	273
<i>Köszegfalvi Ferenc</i> : A Csongrád Megyei Könyvtár hódmezővásárhelyi évei	289
<i>Pogány György</i> : A „Budapest” Irodalmi, Művészeti és Tudományos Intézet története és kiadványai 1945–1949	304

KÖZLEMÉNYEK

<i>Monok István</i> : Philipp Melanchthon bejegyzése az Országos Széchényi Könyvtár egyik Lucia-nus-kötetében	325
<i>Zlinszky János</i> : Recepciós törekvések a 15–16. századi Magyarországon	327
<i>Fekete Csaba</i> : Szenci Molnár Albert zsolttárkiadásának mintája	330
<i>H. Hubert Gabriella</i> : Szenci Molnár Albert és a 17. századi gyülekezeti énekeskönyv-kiadás	349
<i>Fehér Katalin</i> : Az Egyházi Tár történetéhez	356
<i>Nemes Balázs</i> : Adalékok az Országos Széchényi Könyvtár Cod. Germ. 38 jelzetű kéziratának újkori provenienciájához	366
<i>Rózsa Mária</i> : Az Oesterreichisch-ungarische Revue. Egy Monarchia-folyóirat magyar szemmel	375
<i>Stoll Béla</i> : József Attila és a Mondolat	379

FIGYELŐ

<i>Kókay György</i> : Borsa Gedeon köszöntése	382
<i>Buzinkay Géza</i> : Újságok és újságolvasók Ferenc József korában	383
<i>Lipták Dorottya</i> : Válasz Buzinkay Gézának	388
<i>Gyáni Gábor</i> : Észrevételek Buzinkay Géza bírálatához	398

SZEMLE

Jubileumi csokor Csapodi Csaba tiszteletére. [Emlékkönyv.] Szerk. Rozsondai Marianne. Bp. 2002. (<i>Kulcsár Péter</i>)	402
Eine Unterredung gegen die Türken. Traktátus Mohácsról. Közread. Balogh F. András. Bp. 2003. (<i>Németh S. Katalin</i>)	404
[Didilescu, Florin]: Tipărituri de Strasbourg în colecția de patrimoniu a Bibliotecii „A. D. Xenopol” Arad. Catalog secolele XV–XVIII. Arad, 2003. (<i>Monok István</i>)	407
Eesti vanimad raamatud Tallinnas. – Die ältesten estnische Bücher in Tallinn (Reval). Tallinn, 2000. (<i>Monok István</i>)	409

SOMMAIRE

<i>Ugrai, János</i> : L'Autriche et la Hongrie dans les manuels scolaires de Sárospatak au 1 ^e tiers du 19 ^e siècle	273
<i>Kőszegfalvi, Ferenc</i> : Les années de Hódmezővásárhely de la Bibliothèque du Département Csongrád	289
<i>Pogány, György</i> : L'histoire et les publications de l'Institut de Littérature, d'Art et de Sciences „Budapest” entre 1945–1949	304

CONTRIBUTIONS HISTORIQUES

<i>Monok, István</i> : Note autographe de Philipp Melanchthon dans un codex de Lucianus de la Bibliothèque Nationale Széchényi	325
<i>Zlinszky, János</i> : Efforts de réception en Hongrie aux 15–16 ^e siècles	327
<i>Fekete, Csaba</i> : Le modèle de l'édition de psautier de Albert Molnár Szenci	330
<i>Hubert, Gabriella, H.</i> : Albert Molnár Szenci et l'édition de livre de cantiques par les assemblées au 17 ^e siècle	349
<i>Fehér, Katalin</i> : Contributions à l'histoire de 'Egyházi Tár' (Bulletin Ecclésiastique)	356
<i>Nemes, Balázs</i> : Contributions à la provenance moderne du manuscrit Cod. Germ. 38 de la Bibliothèque Nationale Széchényi	366
<i>Rózsa, Mária</i> : La 'Oesterreichisch-ungarische Revue'. Un magazine de la Monarchie de point de vue hongrois	375
<i>Stoll, Béla</i> : Attila József et le 'Mondolat'	379

CHRONIQUE

<i>Kókay, György</i> : Hommage à Gedeon Borsa	382
<i>Buzinkay, Géza</i> : Journaux et leurs lecteurs à l'époque de François-Joseph	383
<i>Lipták, Dorottya</i> : Réponse à Géza Buzinkay	388
<i>Gyáni, Gábor</i> : Remarques à la critique de Géza Buzinkay	398

REVUE

Bouquet jubilaire à l'hommage de Csaba Csapodi. [Mélanges.] Réd. Rozsondai, Marianne. Bp. 2002. (<i>Kulcsár, Péter</i>)	402
Eine Unterredung gegen die Türken. Traité sur Mohács. Publ. par Balogh, F. András. Bp. 2003. (<i>Németh, S. Katalin</i>)	404
[Didilescu, Florin]: Tipărituri de Strasbourg în colecția de patrimoniu a Bibliotecii „A. D. Xenopol” Arad. Catalog secolele XV–XVIII. Arad, 2003. (<i>Monok, István</i>)	407
Eesti vanimad raamatud Tallinnas. – Die ältesten estnische Bücher in Tallin (Reval). Tallinn, 2000. (<i>Monok, István</i>)	409

HA
1259

MAGYAR KÖNYV- SZEMLE

KÖNYV-
ÉS SAJTÓTÖRTÉNETI
FOLYÓIRAT

REVUE
POUR L'HISTOIRE DU LIVRE
ET DE LA PRESSE

119. ÉVFOLYAM

2003

4

ARGUMENTUM KIADÓ

MAGYAR KÖNYVSZEMLE

A MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADÉMIA
IRODALOMTUDOMÁNYI INTÉZETE ÉS AZ
ORSZÁGOS SZÉCHÉNYI KÖNYVTÁR
KÖNYV- ÉS SAJTÓTÖRTÉNETI
FOLYÓIRATA

REVUE DE L'INSTITUT DES SCIENCES
LITTÉRAIRES DE L'ACADÉMIE HONGROISE
DES SCIENCES ET DE LA
BIBLIOTHÈQUE NATIONALE SZÉCHÉNYI
POUR L'HISTOIRE DU LIVRE ET DE LA PRESSE

119. ÉVFOLYAM 2003. 4. SZÁM

SZERKESZTŐBIZOTTSÁG – COMITÉ DE RÉDACTION

KÓKAY GYÖRGY *felelős szerkesztő*

MONOK ISTVÁN *társ szerkesztő*

KULCSÁR PÉTER

NAGY LÁSZLÓ

ROZSONDAI MARIANNE

P. VÁSÁRHELYI JUDIT

VIZKELETY ANDRÁS

TÓDOR ILDIKÓ *technikai szerkesztő*

SZERKESZTŐSÉG – RÉDACTION

1118 Budapest, Ménesi út 11–13.

*Articles appearing in this journal are abstracted
and indexed in HISTORICAL ABSTRACTS and/or AMERICA: HISTORY AND LIFE.*

Megjelenik negyedévenként – Trimestrielle

Terjeszti a Magyar Posta. Előfizethető bármely hírlapkézbesítő postahivatalnál, a Posta hírlapüzleteiben és a Hírlapelőfizetési és Lapellátási Irodánál (HELIR 1900 Budapest VIII., Orczy tér 1. tel.: 303-3441, fax: 303-3440) közvetlenül vagy postautalványon, valamint átutalással a Postabank Rt. 11991102–02102799 pénzforgalmi jelzőszámára. Példányonként megvásárolható a következő könyvesboltokban: a *Kis Magiszter Könyvesboltban* (1053 Budapest, Magyar u. 40.), a *Balassi Kiadó* könyvesboltjában (1023 Budapest, Margit u. 1.), az *Írók Boltjában* (1061 Budapest, Andrássy út 45.) és az *Osiris Kiadó* könyvesboltjában (1053 Budapest, Veres Pálné u. 4–6.). **Külföldön terjeszti** a Hess András Kereskedelmi Kft. (H-1026 Budapest, Guyon Richárd u. 7. tel./fax: 200-1153.).

Előfizetési díj 2001-től egy évre 1600 Ft.

A szerkesztőség legfeljebb 1 ív terjedelmű és az MSZ 9651 szabványnak megfelelő kéziratokat fogad el (egy oldalon 30 sor, soronként 60 leütés, jegyzetek a főszöveg után). A Tanulmányok rovatba szánt kéziratokat 1 oldal terjedelmű tartalmi kivonatot is kérünk. Különlenyomatok (legkevesebb 25 példány) a Kiadóhoz címzett, de a szerkesztőséghez eljuttatott levélben rendelhetők a korrektúra visszaküldésével egy időben.

EMŐDI ANDRÁS

Nagyváradi katolikus könyvgyűjtemények a 18. században, különös tekintettel a székeskőpáltan könyvtárára¹

Nagyváradi könyvtárkultúrájában a nagyszámú szerzetesrend és a Szent László alapította püspökség jelenléte folytán a katolikus könyvgyűjteményeknek a középkor és az újkor folyamán egyaránt jelentős szerepük volt. A város és környéke a három évtizedes török uralom (1660–1692) idején illetve az azt megelőző és követő zűrzavaros időkben teljesen elpusztult, középkori fényes könyvtárkultúrájának² nyomai sem maradtak, így csak 18. sz.-i alapítású és ugyanezen század folyamán gyarapodó könyvtárak története lehet kutatásaink célja.

A hitújítás, Erdély és a hozzá kapcsolódó Partium önálló állami létre emelkedése, illetve a török uralom megszabta a váradi katolikus püspökség sorsát a következő másfél évszázadra.³ Az addig Magyarország egyik leggazdagabbjának számító váradi püspökség 1556-tól 1692-ig tetszhalottá vált. Zaberdi Mátyás volt az utolsó, aki még ténylegesen gyakorolhatta püspöki jogait (1553–1556), utódja, Forgách Ferenc el sem foglalhatta helyét s 1567-ben lemondott a már csak névleges püspökségről.

Az 1556-os kolozsvári országgyűlés majd a tordai végzés a püspökség és a káptalan birtokait a kincstár számára foglalta le, a káptalan hiteleshelyi működése akadozott, majd mint szekularizált intézmény működött tovább. A nagyszámú szerzetesrend tagjai a kanonokokhoz hasonlóan a királyi Magyarország északi és nyugati területein kerestek menedéket.

Másfél évszázadra a váradi püspöki cím és a káptalan kanonokjainak kinevezése névlegessé vált. A középkori intézmények, templomok és berendezéseik, levéltárak és könyvtárak lassan elenyésztek (A káptalani levéltárnak és könyvtárnak töredékrésze került a védettebb országrészekbe.) A katolikus hitélet rövid és nem túl zavartalan visszatértét jelentette a jezsuiták váradi megtelepedése 1576

¹ A tanulmány adattárral bővített változatát l.: EMŐDI András: *A Nagyváradi Székeskőpáltan könyvtára a XVIII. században*. Bp.–Szeged, 2002. /A Kárpát-medence kora újkori könyvtárai 5./ illetve előzményeit: EMŐDI András: *Kísérlet a nagyváradi R. Kat. Egyházmegyei Könyvtár rehabilitálására*. = Erdélyi Múzeum 2002. 1–2. sz. 93–97.

² JAKÓ Zsigmond: *Várad helye középkori könyvtártörténetünkben*. In: *Írás, könyv, értelmiség*. Bukarest, 1976. 138–168.

³ BUNYITAY Vince–MÁLNÁSI Ödön: *A váradi püspökség története alapításától a jelenkorig*. IV. *A váradi püspökök a száműzetés s az újjralapítás korában. 1566–1780*. Debrecen, 1935. 28–161.

és 1606 közt.⁴ Szent Egyed egyházát illetve iskoláját s némi püspöki birtokadományt kaptak javadalomként. Szántó (Arator) István jezsuita feladatai közé tartozott a Váradon fellelhető katolikus könyvállomány maradványainak összegyűjtése és a kolozsvári jezsuita kollégium számára való átszállítása (1585).⁵ Igaz ugyan, hogy e könyvanyag csak árnyéka lehetett a már ekkorra javarészt szétzilált bibliotékáknak, ám mégis egyedüli tanúja a középkori előzményeknek. 1588 és 1606 között ezen anyag nagy része Felsőmagyarországra és Ausztriába kerülhetett illetve szétszóródott.⁶

1606-ban Bocskai hadai bevették Várad várát, az utolsó katolikus papnak is menekülnie kellett. 1660-ban a várost és várát elfoglalták a törökök.

Az 1692-ben visszaállított püspökség nem vehetett tulajdonába egyebet puszta romoknál, birtokai és elsősorban hívei ekkor még nem voltak. Benkovics Ágoston volt az első püspök, aki 14 elődje után egyházmegyéje területére léphetett. Az újjáépítés évtizedekig elhúzódott⁷ s főként a birtokok és jogok visszaszerzése jegyében telt el. E szívós munka eredményeként a század végére ismét az ország legnagyobb birtokállománnyal rendelkező egyházmegyéje lett a váradi.⁸ A püspökség kezdetben csekély épületállománnyal rendelkezett, még rezidenciája és székesegyháza is ideiglenes jelleggel bírt egészen az 1770-es évekig, amikor is a több mint három évtizede tervezett és módosított püspöki palota majd a reprezentatív székesegyház építése befejeződött.

A jelentősebb püspökök hagyatékában (Benkovics Ágoston, gr. Csáky Imre, gr. Csáky Miklós, gr. Forgách Pál) minden bizonnyal némi könyvállomány is szerepelhetett, ám országos jelentőségűvé báró Patachich Ádám püspöksége idején (1759–1776) emelkedett a püspöki könyvtár,⁹ amely később, Patachich érseki kinevezésekor a kalocsai nagyhirű érseki könyvtár alapjait vetette meg, Várad kárára. Ennek ellenére a gyorsan gyarapodó könyvtár a 19–20. sz. fordulójára 26 000 kötetel rendelkezett.¹⁰ A 19. sz. második felében Nagyváradon olyan könyvgyűjtő, tudós főpapok tevékenykedtek, mint Fraknoi Vilmos, Ipolyi Arnold, Römer Flóris, Bunyitay Vince.

Sajnálatos módon a püspöki könyvtár a nacionálkommunizmus áldozatává vált, csak töredékrészei menekültek meg s jelenleg az Egyházmegyei Könyvtár részét képezik. Egykori összetételéről a *Magyar Minerva* mennyiségi híradásain túl és néhány, a 19. század második felében illetve a 20. század legelején élt püspök-

⁴ BUNYITAY–MÁLNÁSI: *i. m.* 59–79.

⁵ JAKÓ Klára: *Az első kolozsvári egyetemi könyvtár története és állományának rekonstrukciója (1579–1604)*. Szeged, 1991. 15. /Erdélyi Könyvesházak I./

⁶ JAKÓ K.: *i. m.* 18–31.

⁷ BUNYITAY–MÁLNÁSI: *i. m.* 167–278.

⁸ DÓKA Klára: *Egyházi birtokok Magyarországon a 18–19. században*. Bp. 1997. 70–72.

⁹ BERLÁSZ Jenő: *Könyvtári kultúránk a XVIII. században*. In: *Irodalom és felvilágosodás*. Bp. 1974. 326.

¹⁰ *Magyar Minerva*. A Magyarországi múzeumok és könyvtárak címkönyve. (1–5.) Bp. 1900, 1902, 1904, 1912, 1915.

nek (Lipovniczky, Ipolyi, Schlauch) az Egyházmegyei Levéltárban fennmaradt – de egymásától szétválaszthatatlan – könyvlajstromain kívül gyakorlatilag nem sokat tudunk, 18. századi állományának rekonstrukciója – a Kalocsán levő Patachich gyűjtemény kivételével – lehetetlen.

1915-ben a püspökség könyvtárában 39 000 kötetet jegyeztek,¹¹ majd a háborúk közötti zavaros időben (a püspökség Romániához került felét 1929-ben mint önálló főhatóságot megszüntették, illetve összevonták a szatmárral) a könyvtárak ügye háttérbe szorult, állományai alig gyarapodtak.

1948-ban a püspökséget egy nap alatt kényszerítették a püspöki palota átadására. Az 1770-es évektől az épületben levő püspökségi- és 1929 óta a régi papnevelde épületéből szintén ide átköltöztetett szemináriumi könyvtárak sorsa megpecsétlődött, közpredává váltak. Az állomány javarésze fizikailag megsemmisült, egy részét szétlopkodták, egy részét az épületbe beköltöztetett görög menekült kommunisták tüzelőnek használták, kisebb részét teherautókra lapátolva a megyei könyvtár (szintén államosított egykori görög-katolikus püspöki palota épülete) pincéjébe hordták, ahol több évtizeden át nedves közegben tárolták és jelentős része valószínűleg megrothadt. Az ebből megmenekülő állományrész a mai napig ugyanabban az épületben, a megyei könyvtár tulajdonában, ellenőrizhetetlen mennyiségben, feldolgozatlanul vár sorsára. A Bukarestbe (esetleg a Kolozsvárra) szállított állományrészekről nincsenek biztos információink.

Az állomány töredékrészét (mintegy 5–10 000 kötetet) még 1948-ban sikerült átmenekíteni egy, a kanonoki épületek mögött elhelyezkedő gazdasági épületbe, ezt 1949-ban Jakó Zsigmond egyetemi tanár és Lindenberger János nagyprépost irányításával a Bolyai egyetemen tanuló diákok és önkéntes váradai nyugdíjasok segítségével a székesegyház püspöki palota felőli galériájára szállították.

A 18. század folyamán – a tárgyalandó káptalanin kívül – még három katolikus könyvgyűjteményt kell megemlítenünk, amelyek jelentősebb állománnyal bírtak:

A működését 1741-ben megkezdő egyházmegyei szeminárium (papnevelde) könyvtára nagyrészt szintén az államosítás áldozata lett (1947-ben hozzávetőleg 10–15 000 kötetet számlálhatott), állományához tartozott Pray György nagyobb mennyiségű könyvhagyatéka is.¹² 1962-ig az azt megelőző másfél évtizedet részben átvészelő könyvanyagot a vegyes felügyeletű (püspökség – állam), püspöki palotában levő egykori házikápolnában őrizték, amikor is a hatóságok a kiválogatott értékesebb könyveket lefoglalták, a maradékot, közte a Migne-féle patológia gyűjteményt, az egyház átszállíthatta a székesegyház épületébe, a már ott levő megmenekült püspöki könyvek mellé. Az államhatóság által elszállított könyvanyag útja ez esetben is kérdőjeles.

Sajnálatos ennek az állománynak a pusztulása azért is, mert feltehetően az 1745 és 1804 között működött szemináriumi nyomda számtalan – ma már pél-

¹¹ *Magyar Minerva*. A Magyarországi múzeumok és könyvtárak című könyve. (5.) Bp. 1915.

¹² KARÁCSONYI JÁNOS: *Kísérletek nagyváradai nyilvános könyvtárak létesítésére*. = Múzeumi és könyvtári értesítő (5.) 1911. Bp. 1911. 291.; Jakó Zsigmond szóbeli közlése a könyvállomány egykori szemrevételezéséről.

dányról nem ismert – nyomtatványát valószínűleg birtokolhatta. Az 1823. évi egyházlátogatási jegyzőkönyv a papnevelde könyvtárában hozzávetőleg 1500 könyvcímet jelzett.

A visszafoglalást követően a jezsuita rend 1694-ben telepedett meg újra a városban, a rend tagjai 1722-ig a várban laktak s valószínűleg csak elemi iskolát működtettek.¹³ A már Benkovics által 1699-ben szorgalmazott,¹⁴ de gyakorlatilag csak 1722-ben megalakult gimnázium (a jezsuiták társházával egybekötve) a rend feloszlataásáig (1773) képviselte a városban a színvonalas oktatást. 1773-ban a jezsuita háznak 5–6000 kötetes könyvtára lehetett,¹⁵ amely a későbbiekben is a gimnázium birtokában maradt,¹⁶ majd 1851-ben kettéosztatott az 1788-ban alapított Nagyváradi Királyi Jogakadémia¹⁷ illetve a Premontrei Főgimnázium között. A főgimnázium könyvtára (a megörökölt jezsuita anyaggal együtt) részben a II. világháború utáni időben pusztult el, részben – igen töredékesen – jelenleg is a rend tulajdonát képezi (2–3000 kötet). A Jogakadémia könyvtára, amely az értékesebb jezsuita anyagot örökölte,¹⁸ szintén elpusztult illetve jogutód híján elkallódott. (A Nagyváradi Megyei Könyvtárban nagyobb állományt raktároznak az 1947-ben szétzüllesztett könyvtárak anyagából, ám ellenőrizhetetlen mennyiségben és kutathatatlan állapotban.)

Harmadik jelentősebb gyűjteményként említendő a kapucinus rendház könyvtára. Az 1727-ben letelepített rend kezdettől fogva rendelkezett némi könyvállománnyal, amely a század folyamán jelentősen gyarapodott, azonban az összes egykori híradás szerint 1836-ban tűzvész pusztította el templomukat és zárdájukat egyaránt. Feltételezhető volt, hogy könyvtáruk is odaveszett, ám a ma is meglévő mintegy 5–6000 kötetes könyvállomány 2002 októberében történt tüzetes átnézése ezt cáfolta, ugyanis több száz kötetben szerepel a rend 18. századi possessors-bejegyzése illetve tűzkár nyomai sem fedezhetők fel a köteteken. Az 1780-as évekre az állomány mintegy 1500 kötetesre gyarapodott.¹⁹

A többi szerzetesrend, a ferencesek, pálosok, orsolyák és a mizerikordiánusok könyvtárai méreteikben lényegesen elmaradhattak az említettekétől, sorsuk – részben – egyelőre ismeretlen. A II. József által 1786-ban feloszlattott pálosok mintegy félszáz kötetet jelenleg a Nagyváradi-Olaszi plébánia könyvtárában – illetve az Egyházmegyei Könyvtárban található; ugyanakkor szóródhatott szét a ferencesek könyvtára is, amelyből néhány kötetet a szegedi rendházuk őriz.

¹³ CSÉPLŐ Péter: *A nagyváradi róm. kath. főgymnasium története*. Nagyváradi, 1896. 44.

¹⁴ CSÉPLŐ: *i. m.* 39.

¹⁵ CSÉPLŐ: *i. m.* 95.

¹⁶ KARÁCSONYI: *i. m.* 291.

¹⁷ BOZÓKY Alajos: *A nagyváradi királyi akadémia százados múltja 1788-tól 1888-ig*. Bp. 1889. 2.

¹⁸ BOZÓKY: *i. m.* 135–137, 225.

¹⁹ A kutatás folyamán előbukkant egy 1758-ban összeállított, majd a század nyolcadik évtizedéig bővített, tematikus katalógusa is a könyvtárnak, amelynek feldolgozása folyamatban van.

Az említett, a 18. században létező könyvtárak összetételéről az eddig javarészen kutatatlan, közöletlen vizitációs jegyzőkönyvek és további levéltári kutatások eredményei is adatokat szolgáltathatnak.

A székeskáptalani könyvtár az egyedüli, amelynek gyarapodása a 18. sz. legelejétől követhető és a fentebb említett gyűjteményektől eltérően gyakorlatilag épségben átvészelte az utóbbi évtizedeket, így az egyedüli állomány, amely betekintést enged Nagyvárad 18. sz.-i könyvtárkultúrájának egy szeletébe.

A székeskáptalan és könyvtára

A bihari egyházmegyét Szent István király alapította, ám megszilárdítása és – püspöki székhelyként – Várad alapítása Szent László királyunk nevéhez kötődik. Káptalan kezdettől működött a püspökség mellett míg a szerzetesrendek a következő évszázadok során telepedtek meg (a konventuálisok 1298 előtt, a klarisszák 1338-ban, az ágostonosok 1339-ben, a domonkosok 1490–93 közt, az obszervánsok 1490 körül). A liturgikus könyvek gyűjtésével kezdődött a később az ország középkori művelődéstörténetében oly fontos szerepet játszó váradai könyvkultúra fejlődése. A kolostorok könyvtáiról és a székesegyházi könyvtárról, illetve az egyes humanista főpapok ismert könyveiről bő összefoglalást ad Jakó Zsigmond tanulmánya,²⁰ kitekintéssel a 16. sz. végi rövid jezsuita korszakig.

A világi papság soraiból, a püspökökön kívül a székeskáptalan tagjai, a kanonokok jártak elől a könyvgyűjtésben, mennyiségi és minőségi szempontból egyaránt. A külföldön iskolázott püspökök és kanonokok a 11. sz.-tól gyarapították a székesegyházi könyvtárat. A 15. sz.-ig mindvégig a székesegyházi sekrestye volt az őrző helye a szerkönyveknek, kódexeknek.²¹ A 15. sz.-tól a főleg itáliai egyetemeken iskolázott humanista főpapok (Andrea Scolari, Vitéz János, Filipecz János, Kálmáncsehi Domokos, Szatmári György, Thurzó Zsigmond) saját könyvtárakat, értékes személyi gyűjteményeket alapítottak, amelyek azonban haláluk után általában már nem a székesegyházi könyvtárat gyarapították, hanem szétszóródtak.²²

A kanonokok közül Henckel János (kb. 1481–1539) és Haczaki Márton (kb. 1495–kb. 1547) könyvgyűjteménye emelkedett ki, ennek néhány ismert darabja ma is tanulmányozható a gyulafehérvári Batthyaneumban, Budapesten, Kolozsvárott és Gyöngyösön.²³

1566-ig a székeskáptalan és a váradhegyfoki káptalan a fényes könyvtárak még jelentős mennyiségű maradványait őrizhették, ám a szétszéledő kanonokok valószínűleg szintén nagy számban menekítettek e könyvekből északnyugat-magyar-

²⁰ JAKÓ Zs.: *i. m.* (a jegyzetekben további irodalommal); VARGA Árpád: *A váradai káptalan hiteleshelyi működése*. In: *Művelődéstörténeti Tanulmányok*. Bukarest, 1980. 22–24.

²¹ JAKÓ Zs.: *i. m.* 150–152.

²² JAKÓ Zs.: *i. m.* 153–163.

²³ JAKÓ Zs.: *i. m.* 163–167.

országi területekre; a későbbiekben ezek szétszóródtak az ottani püspökségek, káptalanok, szerzetesrendek gyűjteményei között. A Váradon maradt könyvtálmány fejedelmi tulajdonba került, majd a már említett kolozsvári jezsuita szállítmánnyal végképp magva szakadt a középkori székesegyházi, káptalani könyvtárnak.

A török birodalom terjeszkedésével hasonló sorsra jutott a legtöbb káptalan és konvent illetve könyvtáraik. A bácsi és titeli káptalan pusztultak el az elsők között majd az aradi, pozsegai, budai káptalanok következtek a sorban. Több hiteleshely a királyi Magyarországra költözött át, esetleg többször is székhelyet cserélt.²⁴ Az egri káptalan a török elől 1596-ban Kassára, Jászóra, majd ismét Kassára költözött s csak a 18. sz. folyamán tért vissza Egerbe. A pécsi káptalan Szigetvárra költözött majd szüneteltette tevékenységét és szintén csak a 18. sz.-ban működött ismét. A kalocsai káptalan 1529-ben ideiglenesen Pozsonyba illetve Egerbe költözött és a század közepén megszűnt; Gr. Csáky Imre érsek még nem tervezte visszaállítást, ezt utódja, Patachich Gábor érsek tette meg 1735-ben.²⁵ Az erdélyi és partiumi hiteleshelyek (Gyulafehérvár, Kolozsmonostor, Várad) különleges helyzetbe kerültek, szekularizált intézményekként éltek tovább. A gyulafehérvári káptalant 1716-ban állítják vissza jogaiba.²⁶

A káptalanok zömmel a 18. sz. első felében indítják újra működésüket, sokszor évekre szólóan csak névlegesen, épületek, birtokok hiányában. Élenjáró ebben az esztergomi káptalan, amely csak 1820-ban tért vissza eredeti székhelyére nagyszombati száműzetéséből, igaz részben gyakorlati és kényelmi szempontokból.

A 18. sz. elején a hiteleshelyek jelentősége megnövekedett a megszorított számú birtokcsere, adás-vételi ügyletek, neoquistica birtokperek kapcsán. Birtokaikat, javadalmaikat fokozatosan visszaszerezték és jelentőségükből majd csak a 19. sz. elejére veszítenek a vármegyék szerepének növekedésével.²⁷

Ezen általánosnak nevezhető sémába illeszkedik be a váradi káptalan sorsa is. Benkovics Ágoston pálos szerzetest, aki 1675-től magyarországi tartományfőnök, 1681-től leleszi prépost, 1681. december 28-án nevezték ki váradi püspökké,²⁸ 1688. február 24-től pedig bihari főispánná. Egy elpusztult vármegye és egyházmegye újjáépítésének feladata hárult rá. Várad 1692. évi felszabadulása és a püspök 1702-ben bekövetkezett halála közötti évtized során sikerült – legalábbis részben – visszahelyeznie a püspökséget jogaiba s ezzel párhuzamosan megkezdődött egy több évtizedig elhúzódó birtokvisszaszerzési folyamat.²⁹ Igen nagy szükség mutatkozott – a püspökség igényein túlmenően – a káptalan munká-

²⁴ PAPP László: *A hiteles helyek története és működése az újkorban*. Bp. 1936. /Piaristák doktori értekezései./ 7–25.

²⁵ WINKLER Pál: *A kalocsai és bácsi érseki főkáptalan története alapításától 1935-ig*. Kalocsa, 1935.

²⁶ PAPP: *i. m.* 56–58.

²⁷ PAPP: *i. m.* 41–49.

²⁸ BUNYITAY-MÁLNÁSI: *i. m.* 148.

²⁹ BUNYITAY-MÁLNÁSI: *i. m.* 19. fejezet.

jára, hiszen a környező, országrésznyi felszabadult terület hiteleshely és levéltár nélkül maradt és a birtokviták, perek, adás-vételek megfelelő fórumot igényeltek.

Derecskei Török János, a száműzött káptalan utolsó tagja egy évszázada (1581) halt meg. A restauráció után az első kanonok a jezsuita Joannes Melchior Pauerfeindt a Schönhorn, akit még Luzenszky püspök nevezett ki, de aki soha nem foglalta el ténylegesen helyét.³⁰ A következő kinevezett kanonok Farkas István, Benkovics egykori leleszi rendtársa 1694-től 1698-ig egyedül képviselte a váradi káptalant. A préposti tisztséget 1698-tól (Pauerfeindt ekkor távozik Magyarországról) Bakó János tölti be, aki majd átvészeli a következő évszázad első évtizedének vérzivataros éveit és 1720-ig hasznos munkáskeze marad az éledő káptalannak. Az új váradi káptalan gyakorlatilag ekkor, 1698-ban alakul meg 4 taggal,³¹ ám a préposton kívül öregedő, kevésbé aktív tagokkal. A káptalan 1697-ben kapta vissza hiteleshelyi pecsétjogát.

A kanonokok lakásai az Olaszi városrészben felépült, kisméretű, ideiglenes jelleggel bíró Szt. Brigitta tiszteletére felszentelt „székesegyház” körül helyezkedtek el, az ugyancsak körülötte csoportosuló ferences és jezsuita rendházak illetve a püspöki kúria tőszomszédságában.³² Ez a templom önmagában szolgálta ki az összes világi és szerzetesi egyházi testület igényeit és hihetőleg ennek sekrestyéjében őrizték a frissen beszerzett szerkönyveket.

Farkas István és Püspöki József Ádám kanonokok könyvei halálukkor valószínűleg a káptalan tulajdonába kerültek és átvészelték a következő zavaros időszakot, mert közülük jónéhány ma is azonosítható a káptalani könyvállományban. Bakó János könyvei közül számtalan 1720 után került a káptalan tulajdonába. E kezdeti időszakban nem valószínű, hogy tervszerű, testületi könyvgyűjtéssel állnánk szemben és kifejezetten könyvtárként is szolgáló helyiség híján csak az elhalt kanonokok – ekkor még igen kisszámú – káptalanhoz került könyvével számolhatunk.

A Bécsben majd Rómában tanuló gr. Csáky Imrét 1702-től esztergomi kanonokká, majd ugyanabban az évben váradi püspökké és bihari főispánná nevezték ki,³³ ám főpásztori székét csak egy évtized múltán foglalhatta el. A püspökség és a káptalan kezdeti törekeny eredményeit és fejlődését a Rákóczi szabadságharc katonai hadmozdulatai akasztották meg. A várost császári és Rákóczi-párti csapatok felváltva pusztították majd egy évtizeden keresztül.³⁴ Csákynek előlről kellett kezdenie a birtokvisszaszerzési munkát, amely közel két évtizedig elhúzódott. Az amúgy is megtizedelt lakosságú vármegyében a katolikus egyház hitélete katasztrófális volt. 1556-ban a püspökség 339 plébániáján még közel félezer

³⁰ BUNYITAY–MÁLNÁSI: *i. m.* 179–180.

³¹ BUNYITAY–MÁLNÁSI: *i. m.* 181.

³² BUNYITAY–MÁLNÁSI: *i. m.* 181.

³³ Életpályájáról bőven: MÁLNÁSI Ödön: *Gróf Csáky Imre bíbornok élete és kora (1672–1732)*. Kalocsa, 1933.

³⁴ BUNYITAY–MÁLNÁSI: *i. m.* 202–204; MÁLNÁSI: *i. m.* 99–100.

pap tevékenykedett, 1711-ben az egyházmegye képe lesújtó: három plébánia működik, egy-egy pappal.³⁵

Az ismét megszűnt káptalant az 1710–1711-es évek folyamán Csáky – igaz, távollétében – újjászervezi. Bakó János préposton kívül négy új kanonok nyer kinevezést. A püspök 1712. évi Váradra érkezése után nyomban egy új székesegyház és püspöki lak építésének terveivel áll elő. A felépülő földszintes, fatornyos székház, amelyet alig használt valamint a ma is álló Szent László templom (építése 1723-ban fejeződik be) nem nyerték el tetszését, így a Várad melletti Szálka dombon nagyobb, fényesebb rezidencia és székesegyház építésébe fogott, melyek halála után, félkész állapotukból az enyészetté lettek.³⁶ A kanonokok továbbra is Olaszi városrészbeli házaikban maradtak. A káptalan könyvtára ekkorra már jelentősen gyarapodhatott, 1729-ben tervszerűen lajstromozták.³⁷ A ma is meglévő állomány 88 kötetében egységes kézírású bejegyzéssel „Capituli Varadiensis 1729” szerepel. Tárolási helyük kérdéses – további levéltári kutatások esetleg tisztázhatnák a kérdést – legvalószínűbb, hogy a Szent Brigitta „székesegyház” sekrestyéjében voltak elhelyezve vagy valamelyik közelében lévő kanonoki házban.

Csáky főpásztorsága idején a vármegye illetve a püspöki birtok román nemzetiségű ortodox hívőinek unióra készítésén László Pál prépost, örkanonok fáradozott.³⁸ Rajta és Bakó nagypréposton kívül Csáky idejében 15 kanonok kinevezésére került sor (egyszerre 10 stallumot töltöttek be, a középkori 24-el szemben).³⁹ 1720-ra a káptalan a birtokösszeírások fényében már jelentős jövedelemmel rendelkezett, a század közepére kialakult a 19. sz. folyamán is fennálló birtokrendszere, mely mintegy 50 községre terjedt ki és a püspöki birtokokhoz hasonlóan az ország leggazdagabbjaihoz tartozott.⁴⁰

1732-ben az új – 1780-ig ismét ideiglenes – székesegyházba, az úJVárosi Szent László templomba költözött a káptalan. A sekrestyeépület 1739-ben már fennállott,⁴¹ valószínűsíthető, hogy a káptalan könyvei ekkor ide kerültek és a következő négy évtizedben is itt voltak elhelyezve. A kanonokok házai is a templom környékén épülnek, így a testület Olasziból nagyrészt ÚJVárosba költözik.⁴²

A máig püspöki székesegyházként szolgáló – tehát e sorban a legutolsó – épület alapjait Gr. Forgách Pál püspöksége idején vetették meg Olaszi városrész külterületén (1750), építését báró Patachich Ádám fejezte be (1759–1776 között nagyváradi püspök). Szomszédságában épült fel a püspöki palota 1761 és 1778 között.

³⁵ BUNYITAY–MÁLNÁSI: *i. m.* 207; MÁLNÁSI: *i. m.* 102.

³⁶ BUNYITAY–MÁLNÁSI: *i. m.* 222–225; BIRÓ József: *Nagyváradi barokk és neoklasszikus művészeti emlékei*. Bp. 1932. 10.

³⁷ KARÁCSONYI: *i. m.* 289.

³⁸ MÁLNÁSI: *i. m.* 103, 121–126.

³⁹ Rövid élet és jellemrajzaikat I.: MÁLNÁSI: *i. m.* 105–109.

⁴⁰ DÓKA: *i. m.* 89–90.

⁴¹ BIRÓ: *i. m.* 7.

⁴² BUNYITAY–MÁLNÁSI: *i. m.* 258–259.

Forgách püspök indítványára a káptalan tagjai, akik eddig saját házaikban, nem káptalani tulajdonú épületekben laktak,⁴³ a székesegyház mellett épülő új „kanonok-sorra” kezdtek telepedni.⁴⁴ Első épületük, az Alapy-ház 1755 körül épült, majd sorra, a következő kilenc.⁴⁵ Utolsóként épült fel 1875-ben a Rómer Flóris által is lakott épületrész. Forgáchot előrelátása és gyakorlati érzéke vezette erre a döntésre, amellyel a káptalan fegyelmét illetve hatékonyabb működését kívánta javítani.⁴⁶

A káptalan Forgách halálakor válsághelyzetbe került, az ideiglenes vikáriusi tisztség betöltése is gondot okozott a javarészt időskorú kanonokok számára. Végül Keserü Györgyre esett a választás, mellőlle sorra haltak ki a káptalan idős tagjai: báró Vécsey Mihály, Keczer István, Polentáry Ferenc, Újváry Ferenc. A káptalan életében rendhagyó módon a királyné nevezett ki új kanonokokat, míg a püspöki szék majd két évig betöltetlen maradt. Mária Terézia tudatja a káptalannal, hogy kitart az eredeti elképzelés mellett, amely szerint a kanonoki házak az épülő új székesegyház szomszédságában épüljenek.⁴⁷

Báró Patachich Ádámról, a nagyműveltségű, főúri származású főpapra hárult a feladat, hogy a nagy művet, a püspökség megújítását befejezze. 1776-ban, kalocsai érseki kinevezéséig gyakorlatilag felépült az új székesegyház és a díszes püspöki palota illetve épülőben voltak a kanonoki lakások is. Igényes könyvtár alapjait vetette meg és neves zenészekből álló állandó zenekart foglalkoztatott. Püspöksége első éveiben nevezte ki kanonoknak Rier Ferencet, aki oly nagybecsű könyvtárát teljes egészében a káptalanra hagyományozta.⁴⁸ Rier, Károly főherceg lovasezredének kapitányaként⁴⁹ kerül a bécsi egyetemre, ahol 1753-ban iratkozik be a teológiai fakultásra;⁵⁰ 1756-ban már mint egri egyházmegyei pap, illetve az érseki líceum matézis tanszékének tanára van jelen.⁵¹ Később, váradi kanonoksága idején, 1773-tól a váradi – volt jezsuita – gimnázium igazgatójaként is tevékenyen részt vesz az oktatásban.⁵² Értékes könyvtára a teológiai műveken kívül a matematikai, fizikai, építészeti, hadtudományi, nyelvészeti és szépirodalmi művekben bővelkedik. Könyvtára rekonstruálható, ugyanis minden kötetébe bejegyezte nevét. Ugyancsak becses matematikai és fizikai tanszereit a gimnáziumra hagyományozta.

Patachich idejében nyer kanonoki kinevezést Gánóczy Antal is, a püspökség történetének első igényes megírója.

⁴³ BUNYITAY–MÁLNÁSI: *i. m.* 258.

⁴⁴ BUNYITAY–MÁLNÁSI: *i. m.* 307.

⁴⁵ BIRÓ: *i. m.* 68–71.

⁴⁶ BUNYITAY–MÁLNÁSI: *i. m.* 314.

⁴⁷ BUNYITAY–MÁLNÁSI: *i. m.* 318–319.

⁴⁸ KARÁCSONYI: *i. m.* 289–290.

⁴⁹ CSÉPLŐ: *i. m.* 97; KARÁCSONYI: *i. m.* 289.

⁵⁰ KISS József Mihály: *Magyarországi diákok a Bécsi Egyetemen 1715–1789.* Bp. 2000. 53.

⁵¹ UDVARDY László: *Az egri érseki joglíceum története (1740–1896).* Eger, 1898. 29.

⁵² CSÉPLŐ: *i. m.* 97.

Először az 1770-es években vetődik fel, hogy a káptalani könyvtár lehetne a város első nyilvános könyvtára,⁵³ ám maga a káptalan sem látja ennek értelmét a könyvanyag összetételére hivatkozva (Rier hagyatékát ekkor még nem tartalmazta) és megjegyezve hogy a város peremére, az új székesegyházba kiköltöző (1779) káptalani könyvtár igen nehezen megközelíthető, messze van a város olvasóközönségétől.

A könyvtár 1779 decemberében a székesegyház kápolnája feletti második szinten levő háromtermes könyvtári traktusban nyert elhelyezést és itt maradt mind a mai napig, rövid megszakítással. A 18–19. sz. fordulójára kialakul a könyvtár arculata, állománya ekkor mintegy 3000 kötetet számlált. A 19. sz. közepére két nagyobb, végrendeletileg a könyvtárra hagyományozott⁵⁴ állománnyal is gyarapodva, mintegy 5000 kötetesre duzzadt.

Az említett, nyilvános könyvtári feladattól való elzárkózás okán esetlegessé vált az a szokás is, amely szerint az elhalt kanonokok könyveiket a káptalanra hagyományozták.⁵⁵ Nagy vesztesége így a könyvtárnak Szenczy István, az orsolyákat Váradra telepítő kanonok és Gánóczy Antal könyvtárának részben illetve teljesen a papneveldehez, a pálosokhoz és a kapucinusokhoz, illetve Pozsonyba kerülése.

A vázolt keretek között alakult ki és gyarapodott a székeskáptalan könyvtára a 18. sz. folyamán. Majdhogynem épségben megmaradt állományának és katalógusainak számbavételével, a possessorbejegyzések által illetve a káptalani levéltárban fennmaradt négy kanonoki hagyatéki könyvjegyzék segítségével⁵⁶ teljesebb képet kapunk a testületnek és tagjainak könyvkultúrájáról.

A 19. sz. közepére 5000 kötetesre növekvő állomány az első világháborúig hozzávetőlegesen 10–15 000 kötetesre egészült ki. Az azt követő időszakban alig gyarapodott, a megszüntetett (illetve összevont) püspökség és káptalana könyvtárfejlesztésre egyáltalán nem gondolhatott, így gyakorlatilag ma is a századforduló idejére kialakult könyvállománnyal rendelkezünk. A káptalani könyvállományt nem érintette az ingatlanok államosítása és amúgy is viszonylag eldugott épületrészben volt, elkerülte a hatóságok figyelmét és átvészelte a háború utáni időket.

Az államhatóság által minden téren ellehetlenített egyházi előjárók 1947 után nem tudtak érdemben a könyvtári- és levéltári állomány védelméről gondoskodni, ám hálával kell emlékeznünk Dr. Lindenberger János nagyprépost (1869–1951) és Dr. Beöthy György prelátnak (1893–1963) könyvtármentő igyekezetére.

A 60-as években a püspöki és szemináriummi könyvtármaradékokkal összekevert káptalani állomány utólagos kiválasztását megkönnyítette, hogy minden kötetébe kör alakú, címeres pecsét került a századforduló után: „Sigillum Capituli Varsadiensis Ecclesiae 1900” felirattal.

⁵³ KARÁCSONYI: *i. m.* 290.

⁵⁴ Thezárovics Gábor (†1844) és Rózsa Ferenc (†1845) kanonokok.

⁵⁵ KARÁCSONYI: *i. m.* 290.

⁵⁶ Minderről részletesen l.: EMÖDI: *i. m.*

1978 és 1982 között a még összekevert állományból a Bukaresti Nemzeti Könyvtárba került „adományozás” címén 11 ősnymotatvány és legalább 80 antikva, ezek közül 5 illetve 53 darab a káptalani könyvállományból. Ezek később feldolgozásra kerültek és helyet kaptak a bukaresti könyvtár ősnymotatvány- illetve antikvakatalógusaiban. Sajnálatos módon e veszteségen kívül, abban az időszakban, mikor is a teljes könyvállomány évekre, évtizedekre közprédává vált, a káptalani állomány néhány – már a 18. században birtokolt – értékesebb darabja eltűnt, így például Turóczy János brünni kiadású (1488) *Krónikája*, vagy Vesalius *De humani corporis fabrica* című anatómiai munkájának 1555. évi bázeli kiadása!

A káptalani könyvtár régebbi állományának (1800 előtt nyomtatott könyvek) feldolgozása 1999–2001-ben elkészült, így a meglévő katalógusok és a possessor-bejegyzések segítségével teljes képet kaphatunk a 18. sz.-i gyarapodásról. A 18. századi állománynak ma 81%-a található meg könyvtárunkban (!), illetve 2,5%-a (50 könyvcím) a Bukaresti Nemzeti Könyvtárban, tehát a lemorzsolódás (ha nem vesszük figyelembe az utóbbi évtizedekben eltűnt néhány tételt) két évszázad alatt mindössze 16%-os volt.

A 18–19. sz. fordulójának állapotát vizsgálva megállapíthatjuk, hogy más hazai káptalanok és néhány jelentősebb szerzetesrend könyvtárával egybevetve, mennyiségi szempontból a váradi káptalani könyvtár átlagos kötetszámmal rendelkezett. Az egri káptalan 1860-ban 6523 kötetel (4695 mű),⁵⁷ így az előző századfordulón max. 3–4000 kötetel; a pécsi káptalan 1774-ben 4000 kötetel;⁵⁸ a veszprémi káptalan 1812-ben 535 könyvtétellel (cím);⁵⁹ a kalocsai káptalan könyvtára 1782-ben 1671 művel (3000 kötet);⁶⁰ a pannonhalmi bencés apátság 1786-ban 4000 kötetel⁶¹; a máriavölgyi pálos kolostor 1786-ban 1967 könyvtétellel;⁶² az egri jezsuita könyvtár 5317 kötetel⁶³ rendelkezett.

A káptalani állománynak 5 katalógusa illetve katalógus-töredéke maradt fent, egy kivételével a 18–19. sz. fordulója körüli időszakból:

⁵⁷ VARIJ Elemér: *Adatok az egri érsekségei könyvtár ismertetéséhez.* = Magyar Könyvszemle 1902. 27–49.

⁵⁸ VARIJ Elemér: *Jegyzetek a pécsi egyházmegyei könyvtárból.* = Magyar Könyvszemle 1907. 193–206.

⁵⁹ HERMANN Egyed–EBERHARDT Béla: *A veszprémi egyházmegye papságának könyvkultúrája és könyvállománya a XIX. sz. elején.* Veszprém, 1942. 61–78.

⁶⁰ BOROS István: *A kalocsai főszékesegyházi könyvtár.* Bp. 1994. 18.

⁶¹ KUNCZE Leó: *A pannonhalmi szentbenedekrend könyvtárának története és jelen állapota.* = Magyar Könyvszemle 1878. 167–190.

⁶² KNAPP Éva: *A máriavölgyi pálos kolostor könyvtára a 18. sz.-ban.* = Magyar Könyvszemle 1992. 193–216.

⁶³ SUGÁR István: *Az egri jezsuita könyvtár 1774-ben, a rend feloszlatakor.* = Magyar Könyvszemle 1981. 328–332.

1. Időrendben az első katalógus teljesnek mutatkozik, cím nélküli, utolsó könyvkiadási évszáma 1786, ívrét méretű, 36 old. terjedelmű, teljes egészében kéziratos, 644 tételt (cím) tartalmaz leltárszám szerinti sorrendben, tematikus felosztásban (Theologici-137 cím, Scripturistici-61 cím, Opera SS.Patrum-36 cím, Opera Illustrium Viro- rum-101 cím, Concionatores-87 cím, Juridici-118 cím, Historici-104 cím).

Lapfejezeteinek beosztása:

No., Nomen et Cognomen Authoris, Materia, Editionis Formatum (Idioma, An., Locus, Fol, 4, 8, 12, Vol.)

2. A következő egy katalógus-töredék, cím nélküli, utolsó könyvkiadási évszáma 1793, ívrét méretű, 60 old. terjedelmű, teljes egészében kéziratos, az összesen kb. 1700 tételből csak a latin nyelvű köteteket tartalmazza (Libri Latini), betürendes sor- rendben.

Lapfejezeteinek beosztása:

Sub Nro., Auctores, Materia, Editionis (Locus, Annus, Forma), Volum., Exempl.

3. A harmadik egy csonka helyrajzi katalógus, cím nélküli, a töredékben előfor- duló kötetek közötti utolsó könyvkiadási évszám 1795, nyomtatott lapfejezetes és rubrikált, ívrét méretű, 76 old. terjedelmű, 607 tételt tartalmaz.

Nyomtatott lapfejezeteinek beosztása:

Nomen (Authoris, Libri, Editoris), Impressionis (Annus, Locus), Forma (In folio, 4to, 8vo, 12mo), Reperitur sub (Littera; No: – Romano, – Arabico), Pertinent autem ad Facultates (Theologicam: -S.Biblia, -S.Concilia & Patres, -Lythurgici, -Interpres S.Script., -Scholastici, -Recentiores, -Moralistae, -Controversistae, -Canonistae, - Con- cionatores, -Ascetae seu Mystici, -Historici sacri; Juridicam: -Jus nat. & Gent. tractant., -Politici, -Civillistae, -Publicistae, -Municipales; Medicam: -Systematici, -Ana- tomici, -Botanici & Chymici, -Chyurgici; Philosophicam: -Scholastici, -Recentiores, -Ethici, -Experim. & Mechanici, -Mathemat. & qui ad hos, -Historici prophani; Poli- tiorum literaturam: -Critici, -Grammatici, -Oratores, -Poetae; Seriem extraordinariam: -Promiscui, -Lexica & id genus alia), Summa Librorum, Pretium eorumdem (fl., xr.)

4. Negyedik és egyben elsőként biztosan teljes katalóguspárunk – leltárszám sze- rintí illetve betürendes – címe(i) nem tartalmaz(nak) évszámot: „Catalogus Librorum Bibliothecae Capitularis Ordinem Numericum illocatorum tenens” illetve „Catalogus Librorum Bibliothecae Capitularis Ordinem Alphabeticum illocatorum tenens”. Utolsó könyvkiadási évszáma 1808, ívrét méretűek, 61 illetve 93 old. terjedelműek, teljes egészében kéziratosak, 1558 tételt tartalmaznak (2858 kötetben). Mindkét katalógus nyelvek szerinti fejezetbeosztást követ (azokon belül leltárszámsorrendet illetve betü- rendes beosztást): Libri Latini, -Hungarici, -Germanici, -Gallici, -Italici et Hispanici

Lapfejezeteinek beosztása:

Numerus, Nomen Auctoris, Libri Latini[v.stb.=cím], Editionis(Locus, Annus, Forma, Volumen), Exemplar

A katalógus papírfanyaga vízjegyeinek vizsgálata alapján a kézirat a század első két évtizede során készülhetett. Az 1800 utáni időszakból mindössze 3 tételt tartalmaz (1807 illetve 1808-as nyomtatási évekkel). Mindenképpen a 19. sz. legelejének könyv- válogományát rögzíti, tehát legkésőbb a századforduló körül elhalt kanonokok könyveivel il- letve a káptalan által ekkor beszerzett könyvekkel gazdagodott könyvtár állományát.

5. Ötödik, utolsó katalóguspárunk – leltárszám szerinti illetve betürendes – az 1842 és 1890-es évek közötti állapotot rögzíti. Címeik: „Bibliotheca Venerab. Capituli M.Varadinens. L.R. Anno Domini 1842/3 in ordinem redacta” illetve „Repertorium Bibliothecae Venerabilis Capituli M.Varadinens. L.R.” Ívrét méretűek, 105 illetve 124 old. terjedelműek, teljes egészében kéziratosak. Mindkét katalógus tematikus fe- jezetbeosztást követ – értelemszerűen ez csak a katalógus használatának első szaka- szára érvényes, az 1843. évig – (azon belül leltárszám szerinti illetve betürendes be- osztást): Historici, Concionatores, Juridici, Scripturistici, Lythurgici, Spirituales, SS.Patres, Dogmatici, Theologici, Morales-Pastorales, Geographici, Epistolares, Phi-

lologici, Classici-Poetici, Oratorii, Politici, Medici-Chirurgici, Philosophici, Physici (Astronomici, Mechanici, Oeconomici, Chemicii), Mathematici (Geometrici, Arithmetici, Architectura, Tactica), Musici, Miscellanea. A katalógus használatának első szakaszában 2551 (1843-ig szerzett kötetek) + 829 (Thezárovics Gábor kanonok könyvei, † 1844) + 203 (Rózsa Ferenc kanonok könyvei, † 1845) tételt tartalmaznak, egységes kézírással -egyidőben- bevezetve. Ezután, az 1890-es évekig, többféle kézírással további 1513 tételt (összesen tehát 5096 tételt – címet –) vezettek be.

Lapfejezeteinek beosztása:

Numerus Currens, Cognomen et Nomen Auctoris, Historici[v.stb=cfm], Editionis (Locus, Annus, Forma, Volum.)

illetve:

Auctor, Titulus Libri, Annus editionis, Forma, Volumen, Theca, Columna, Series, Numerus

A katalóguspárhoz járul egy kölcsönzési napló – amely szintén 1843-tól indul –: „Consignatio Librorum e Bibliotheca Venerabilis Capituli M.Varad. L.R. usui commodatorum” címmel, melyet azonban alig használtak, mindössze 3 oldalát töltötték ki néhány évtized alatt.

A bemutatott katalógusokon kívül fennmaradt a 19–20. sz. fordulóján készült cédulakatalógus pár száz darabból álló töredéke (Bunyitay Vince könyvtárnok-sága idején állították össze).

A káptalani könyvtár 18. századi állományának rekonstruálása folyamán a következő megállapításokat tehettük:

A könyvekben előforduló possessorbejegyzéseket vizsgálva megállapítható, hogy a több mint 1300 bejegyzés 2/3-a (875 db.) származik valamely váradi kanonoktól vagy a káptalantól mint testülettől. A leleszi konvent (illetve előljárói) bejegyzéseivel ellátott kötetek (18 db.) minden bizonnyal Benkovics püspök illetve Farkas kanonok által kerültek Váradra.

A legtöbb tulajdonosi bejegyzés (410 db.) Rier Ferenc Xavér kanonoké, ez a referenciakatalógusban szereplő teljes állomány (1558 könyvcím) 26%-ának felel meg. E szám jelentőségét növeli az a tény, hogy Rier könyvei – jelentős arányban természettudományos tárgyúak – korszerűek, megfeleltek a kor tudományos színvonalának.

Mintegy 213 esetben a káptalan mint testület a tulajdonos. 1–1 kötet 1702-ben és 1703-ban került a káptalan tulajdonába; 88 kötetbe az 1729. évi lajstromozáskor került bejegyzés; 11, 1, illetve 3 kötetbe 1752-ben, 1762-ben illetve 1764-ben; 111 esetben évszám nélkül.

A 18. század első felében tevékenykedett kanonokok közül (időrendben, a teljesség igénye nélkül) Farkas Istvánnak 4, Bakó János prépostnak 13, Püspöky József Ádámnak 15, Baranyai Jánosnak 2, Névény Pálnak 6, Görgey Istvánnak 4, László Pálnak 4, Barbacsi Ferencnek 5, Náway Jánosnak 4, Csáky Miklós prépostnak 12, Fábry Jakabnak 21, Luby Istvánnak 10 kötetben; a század második felében Keserü Györgynek 15, Szenczy Istvánnak 81, Szentiványi Jánosnak 12, Eőszy Ferencnek 16, Rier Ferenc Xavérnak a már említett 410, Bimbó Eleknek 9 kötetben szerepel a tulajdonosi bejegyzése.

A 17. századi és korábbi bejegyzések tulajdonosai között nem találunk a váradi egyházmegye területén tevékenykedő egyházi (vagy világi) személyt, hiszen gya-

korlatilag az összes plébánia illetve a vármegye elpusztult erre a korszakra (Pyber János – 1619 és 1625 között címzetes váradi püspök – possessorbejegyzése egri püspöksége idején keletkezhetett).

Ismertebb, a 16., 17. illetve a 18. század első felében élt, elsősorban egyházi személyiségek egykori tulajdonát képező kötetek szintén a 18. század folyamán jutottak az újjászerveződő váradi káptalan illetve valamely váradi kanonok birtokába, zömmel észak-magyarországi káptalanok (elsősorban az egri és esztergomi) és plébániák közvetítésével. Így került a váradi káptalanhoz Pioppo (Poppius) Dénes modrusi püspök (1560–), Pyber János pécsi- (1611–1619), váradi- (1619–1625), majd egri (1625–1633) püspök, Simándi István erdélyi püspök (1634–1651), Erdődy Gábor egri püspök (1715–1744), Somogyi Ferenc (1649–1655) és Petes András (1696–1713) egri nagyprépostok, Matusek András győri nagyprépost (1699–1713), Ghillány György (1715–1721)- és Mednyánszky Ferenc László (1721–1733) esztergomi nagyprépostok, Koller József pécsi nagyprépost (1802–1832), Feja János szepesi nagyprépost (1776–1785), Novák (Nowak) Miklós (1561–1581)- (?), Valeriáni Ede (1614–1639)- és Mérey Mihály (1689–1729) esztergomi kanonokok, Nagyfalvy Gergely (1609–1643 ?) és Kéry István (1654–1658) győri kanonokok, Balogh Márton (1688–1712)- és Márfy István (1697–1703) pozsonyi kanonokok, Majtényi György veszprémi kanonok (1679), Kapocsi (Kapucsy) György pécsi kanonok (1698–1730), illetve egy sor, a 17. sz. folyamán és a 18. sz. elején tevékenykedő egri kanonok – Tömördy György (1625–), Gerzsei Pethő Ferenc (1625–), Dejthey Balázs (1626–), Krucsay Miklós (1687–), Komáromy János (1713–1757), Handler György Ignác (1717–1744) – kötete.⁶⁴ Csáky Imre (1702–1732) és Patachich Ádám (1759–1776) váradi püspökök (mindketten a későbbiekben kalocsai érsekek) néhány könyve szintén a káptalanhoz került. Nevesebb protestáns személyiségekkel is találkozunk az egykori tulajdonosok között: Komáromi Csipkés György (1628–1678), Lisznyai Kovács Pál (1630–1695) és Maróthy György (1715–1744) debreceni főiskolai tanárok, Sóvári Soós Kristóf (–1601) evangélikus nemes személyében, illetve több peregrinussal is. A világi possessorok között találjuk Bekényi Alaghy Menyhért országbíró (1625–1631), a Trencsén megyei harmincados Miticzky Miklóst (1626), br. Révay Lászlót (1646), Pottornyai Boldizsárt – Liptó vm. alispánját (17. sz. második fele), br. Száraz Antalt (1733), gr. Haller Lászlót (1730-as évek), br. Szeleczyk Márton (18. sz. első harmada), br. Barkóczy Imrét (1736), br. Sándor (Slavnyiczai) Lászlót (18. sz. közepe) és másokat.

Egyházi testületek, káptalanok, rendházak, iskolák egykori tulajdonát képező néhány kötet szintén a váradi káptalanhoz került, így az egri káptalannak, a göttweigi (és salzburgi – Szt. Péter – ?) bencés monostoroknak, a vellehradi ciszterci monostornak, a váradi pálosoknak, a sarutlan ágostonosoknak, az egri trinitáriusoknak, a nagyszombati vizitációs társulatnak, a bécsi-, homonnai-, nagyszombati-, pécsi-, sárospataki-, váradi jezsuitáknak, a leleszi konventnek, a váradi pap-

⁶⁴ Az egyes nevek után a legmagasabb – valóságos – tisztség betöltésének időszaka jelenik meg, akkor is ha a kötet ezen időszak előtt volt a személy tulajdonában.

neveldének, a leleszi konvent és a sárospataki jezsuiták (korábban reformátusok) iskolájának, a debreceni-, korponai- és rimaszombati protestáns scholáknak, illetve ferences rendtagoknak néhány könyve.

A 18. század folyamán néhány kötet várad-egyházmegyei plébánosok (többben közülük később kanonokok), illetve váradi- és más egyházmegyei (elsősorban az egri, esztergomi, nyitrai) plébániák birtokából jutott a káptalanhoz.

A váradi káptalanhoz és kanonokjaihoz nem köthető possessorbejegyzések tehát zömmel magyarországi – ezen belül is elsősorban az említett egyházmegyék területén működött – egyházi és világi tulajdonosokat, elvétele ausztriai, erdélyi, morvaországi, lengyelországi és délvidéki eredetet sejtetnek. A bejegyzések szerint Bécsben, Rómában, Zürichben, vagy Utrechtben vásárolt könyvek tanulmányutakhoz, peregrinációkhoz köthetők.

Az állomány nyelvi megoszlása a következő képet mutatja: a művek közel 70%-a latin-, 20%-a német-, 7%-a francia-, 2%-a olasz, és alig 1,6%-a magyar nyelvű. A század folyamán a kanonokok illetve a káptalan által beszerzett könyvek szinte teljes egészében latin nyelvűek, a német és francia nyelvű művek javarészen Rier kanonok hagyatékából kerültek ki (könyveinek fele német-, több mint egyötöde francia nyelvű).

A művek nyomtatási hely szerinti megoszlását vizsgálva megállapíthatjuk, hogy az állománynak mindössze egyötödét nyomtatták Magyarországon (ennek 46%-át Nagyszombatban, 11%-át Kassán, 9%-át Pozsonyban, 8%-át Kolozsváron). A külföldi nyomdahelyek közül Augsburg, Bécs, Frankfurt, Köln, Lipcse, Párizs és Velence igen jelentős százalékban, illetve kisebb mértékben, de szintén jelentős számban Amsterdam, Antwerpen, Bazel, Halle, Lyon, Nürnberg, Róma részesezik az állományból.

Az állomány 80 RMK-t, 8 ősnymtatványt (1 db. RMK) és 133 antikvát tartalmazott a 18–19. század fordulóján.

A 18. század végén több mint 2800 kötetet számláló könyvtár felvonultatja a teljes katolikus teológiai irodalmat, a korai teológusoktól, latin és görög egyházatyáktól a skolasztikusokon és szerzetesi irodalmon keresztül a jezsuitákig és a felvilágosodás korának képviselőiig. Jelen vannak a humanisták és a különböző protestáns irányzatok képviselőinek művei is. Mint káptalani könyvtárban természetesen igen jelentős mértékben képviselteti magát a világi- és elsősorban az egyházjog illetve a történettudomány és segédtudományai. A természettudományos művek – fizika, matematika, geográfia, csillagászat, építészet, orvostudomány, különféle lexikonok stb. – és néhány szépirodalmi mű alkotja a bibliotéka kisebb, de értékes állományegységét.

ANDRÁS EMŐDI

Collections de livres catholiques à Nagyvárad au 18e siècle, d'une attention spéciale à la bibliothèque du chapitre

L'étude présente l'histoire et les fonds de l'époque de la bibliothèque du chapitre de Nagyvárad (aujourd'hui Oradea/Roumanie). Après la libération de la ville des Turcs (1692), – leur occupation ayant détruit les antécédents médiévaux – au cours du 18e siècle, à côté des petites collections d'ordres ecclésiastiques, cinq bibliothèques d'église catholiques à fonds plus importants se sont formées: la bibliothèque épiscopale, celle du séminaire, les bibliothèques des couvents des jésuites et des capucins et la bibliothèque du chapitre, cette dernière étant le sujet détaillé de l'étude présente. Malheureusement, parmi les cinq bibliothèques fondées au 18e siècle, c'est seulement la bibliothèque du chapitre, qui soit arrivée à conserver ses fonds originaux, les autres devenus victimes en partie ou totalement aux différentes vagues de destruction et de nationalisation du 20e siècle.

Une variante plus détaillée de l'étude, munie de documents en appendix est parue en volume séparé: EMŐDI, András: *La bibliothèque du chapitre de Nagyvárad au 18e siècle*. Bp–Szeged, 2002.

CZIBULA KATALIN

Pozsony színházi élete Mária Terézia korában: színházprogram és a színházkritika kezdetei

Pozsony színházi életében csakúgy három színjátéktípus játszott fontos szerepet, mint a magyarországi színjátszás egészében. A legarchaikusabb forma az iskolai színjátszás, amely amatőröket, diákokat léptetett fel, a főúri színjátszásnak a reprezentációban volt fontos funkciója, a polgári nyilvánosság helyszíne pedig a hivatásos színjátszás volt, amely ekkor elsősorban német nyelven zajlott.

A 18. század második felétől a város igen alkalmas közege a színházi hagyományok ápolásának, hiszen 1764-ben az országgyűlésre ideérkező császári családban talál igényes közönséget, majd miután Mária Terézia lánya, a művelt Mária Krisztina és férje, Albrecht von Sachsen-Teschen magyar helytartó összeházasodnak, Pozsonyban rendezik be állandó udvarukat. Ettől kezdve a város mint Magyarország helytartójának székhelye fontos kulturális funkciót tölt be. Gyakran látogat a városba Mária Terézia is. Ugyanakkor jelentős számban él a városban az elsősorban németajkú polgárság a maga városi közigazgatási rendszerével, intézményeivel. Így Pozsony ebben az időszakban az udvari reprezentációs nyilvánosság és a polgári nyilvánosság helyszíne egyszerre.

A polgári nyilvánosság fontos megjelenési formája, a hírlap és folyóirat-irodalom is a 18. század második felében jelentkezik a városban. Először német nyelven jelenik meg újság, a *Pressburger Zeitung* 1764-ben, majd magyar nyelven 1780-ban a *Magyar Hírmondó* és 1783-ban szlovákul a *Presspúrské Noviny*. Ezek az újságok tekintélyes adatmennyiséget szolgáltatnak a korszak mindhárom színjáték-típusához, egymás mellett szerepelnek az iskolai színjátszás eseményei, a főúri udvarok élete és a hivatásos német színjátszással is fontos kapcsolatot tart fenn, különösen a 70-es évektől.¹ Az alábbiakban ebből a híryanagból a *Pressburger Zeitung* színházi híreit tekintem át az indulás évétől, 1764-től Mária Terézia haláláig, 1780-ig, különös tekintettel a 70-es évek fellendülő színházi életre.

Az újság, csakúgy mint más hírlapok ebben az időben, a híryanagot nem címekkel ellátva közli, hanem a hírek származásának helyével különíti el egymástól őket. Ugyanakkor viszont vannak állandó, visszatérő rovatai is, amelyek a következők: *Ausländische Begebenheiten*, *Inländische Vorfälle*, *Todtenliste von Preßburg*, *Die*

¹ A *Pressburger Zeitung* színházi híryanagáról l.: CZIBULA Katalin: *Egy ismeretlen drámatörténeti forrás: a XVIII. századi német sajtó*. In: *Iskoladráma és folklór*. A noszvaji hasonló című konferencián elhangzott előadások. Szerkesztette: PINTÉR Márta Zsuzsanna és KILIÁN István. Debrecen, 1989. /Folklór és etnográfia 50./ 41–49.

Preise der Feldfrüchte, később Nachrichten, mely rovat hírdetéseket közöl, és végül nem túl gyakran a Gelehrte Nachrichten rovata. Az újság megjelenésétől fogva folyamatosan tájékoztat a színházi élet híreiről. A világban történő eseményeket az Ausländische Begebenheiten hírei között említi meg, például a francia színész, Mlle. Clairon visszavonulását a színpadról és az egyházzal való konfliktusát, (1765. jún. 15. Nr. 48., szept. 14. Nr. 74., okt. 2. Nr. 79.) Durmont Belloy hatalmas színházi sikerét a „Calais bevétele” című drámával. (1765. ápr. 6. Nr. 28., ápr. 24. Nr. 33., máj. 8. Nr. 37.) Az Inländische Vorfälle rovatban pedig beszámol a Magyarországon illetve a városban történő színházi eseményekről. A Gelehrte Nachrichten rovat határozottan tudományos arculatú, az irodalom beletartozik a profiljába, de a színházművészet illetve annak irodalmi oldala, a drámai irodalom soha nem jelenik meg ott.

A három színház típus közül az iskolai színjátszás tekint a legnagyobb múltra vissza: a pozsonyi jezsuitáknál 1628. úrnapiján bemutatnak egy dialógust „de Figuris Veteris Testamenti Eucharistiam”,² a pozsonyi evangélikus gimnáziumban pedig 1656. november 30-án játszanak egy „Exemplo Dramatico”-t.³ Mária Terézia uralkodása alatt is folytatódnak ezek a színházi hagyományok, az evangélikusok és a jezsuiták az iskolai év eseményeihez kötik a színelőadásokat.⁴

Sőt bővül az eddigi színjátszó iskolák száma az 1747-ben Mária Terézia hívására Pozsonyban letelepedett Notre Dame apácák iskolájával. A Notre Dame apácák színjátszása különös fontossággal bírt:⁵ a királynő által kedvelt franciás műveltség képviselői voltak a többnyelvű Pozsonyban. Rendszeresen rendeztek előadásokat, amelyeken az uralkodó többször is megjelent. Hiszen a császárnő szinte mindig meglátogatta iskolájukat, ha Pozsonyban vendégeskedett. Különösen az 1764-es országgyűlés alkalmával jeleskedett az iskola: júl. 11-én, júl. 20-án és aug. 24-én is bemutattak egy-egy előadást, amelyen a királyi család is részt vett. (1764. júl. 14. Nr. 1., 1764. júl. 21. Nr. 3., 1764. aug. 25. Nr. 13.)

Egy későbbi alkalommal az újság egy rövid declamatio teljes szövegét is közli. (1777. jan. 29. Nr. 9.) A pozsonyi evangélikus gimnázium tanulói adták elő ezt a dialógusban megírt dicsőítő költeményt, amely Mária Terézia kultúrátámogató tevékenységét dicsőíti. A declamatio Balassa Ferenc, a pozsonyi kerület iskoláinak főigazgatója látogatása alkalmával hangzott el.⁶

A főúri színjátszás és a hivatásos színjátszás nem határolható el teljesen egymástól: a színházi előadások egyik kiindulópontja az udvari reprezentá-

² STAUD Géza: *A magyarországi jezsuita iskolai színjátékok forrásai 1. 1561–1773.* Bp. 1984. 367.

³ VARGA Imre: *A magyarországi protestáns iskolai színjátszás forrásai és irodalma.* Bp. 1988. 251.

⁴ A pozsonyi jezsuitákról l.: KILIÁN István: *Jesuita iskolai színjátszás Pozsonyban.* In: *Pozsony – Preßburg – Bratislava. A 700 éves város. Die 700 Jahren alte Stadt. 700-rocné mesto.* Pozsony–Bp. 1994. 107–121.

⁵ PINTÉR Márta Zsuzsanna: *Francia nyelvű színelőadások Pozsonyban a 18. században.* In: *Pozsony – Preßburg – Bratislava. A 700 éves város. Die 700 Jahren alte Stadt. 700-rocné mesto.* Pozsony–Bp. 1994. 122–128.

⁶ Ismertetését l.: CZIBULA: *i. h.* 46–47. (1. sz. jegyzet)

ció.⁷ Ez Pozsonyban is így van: az udvari élet eseményei és a színjátszási alkalmak összekapcsolódnak. Mária Terézia pozsonyi látogatásait, az országgyűlést kísérik ilyen szórakozások,⁸ majd Mária Krisztina és Albert herceg vesznek részt színelőadásokon. Az udvarban azonban nem működik külön színtársulat, hanem a városi színház tölti be ezt a funkciót, a színház annyiban alkalmazkodik az udvari igényekhez, hogy valamilyen módon különlegessé teszi az alkalmat egy illumiációval vagy egy jó darabválasztással. Mária Terézia látogatásakor újrjátsszák a magyar tárgy miatt nagysikerű „Ladislaus von Hunyad” című darabot egy köszöntő beszéd kíséretében. (1775. máj. 3. Nr. 35.)

Rendszeresen működő, valódi kastélyszínházakról szóló tudósításokat is közöl az újság. Az Erdődyek színháza a 80-as években éli virágkorát, a pozsonyi prímasi nyári palotában tartott alkalmi színelőadásokról is tudunk,⁹ és a Grassalkovich kastélyban,¹⁰ a Pálffyak pozsonyi palotájában¹¹ is voltak előadások. A *Pressburger Zeitung* rendszeres előadásokról, szerződött társulatokról is beszámol a 70-es évekből. A főúri és a hivatásos színjátszás nem különíthető el azért sem, mivel a városban működő Karl Wahr vándortársulata¹² az évad befejezése után Eszterháznál, a korszak legjelentősebb nemesi színházában játszik.¹³

A pozsonyi hírlap és a színház kapcsolata akkor válik szorosabbá, amikor 1774-től külön új rovatban jelennek meg a Theatral Neuigkeiten hírei. A kezdeményező valószínűleg a második szerkesztő, Matthias Korabinszky, annak ellenére, hogy Karl Gottlieb Windisch is mutatott némi színházi érdeklődést. Szerkesztősége alatt azonban a tudomány és a kultúra híreire a létrehozott melléklapok szolgáltak, Korabinszky alatt ezek a melléklapok nem léteznek. A színházi hírek rendszeres közlésében nyilvánvalóan szerepe van annak a megélt színházi érdeklődésnek, amely létrehozza az új színházépületet is.¹⁴

⁷ Az udvari reprezentációról l.: CZIBULA Katalin: Az udvari élet hírei a *Pressburger Zeitung* hasábjain. Kandidátus értekezés. Bp. 1994. (Kéziratban)

⁸ Harald KUNZ szerint az 1764-es pozsonyi országgyűlés alkalmával bemutatott darabok a bécsi udvari színházhoz kapcsolhatók. L.: Uő: *Höfisches Theater in Wien zur Zeit der Maria Theresia*. = *Jahrbuch der Gesellschaft für Wiener Theaterforschung* 1953–54. 110–111.

⁹ STAUD Géza: *Adelstheater in Ungarn (18., und 19. Jahrhundert)*. Wien, 1977. 83–84.

¹⁰ Uo. 176–180.

¹¹ STAUD Géza: *Magyar kastélyszínházak. I.* Bp. 1964. 60–63.

¹² A társulat osztrák működéséről l.: KINDERMANN, Heinz: *Theatergeschichte Europas V. Band Von der Aufklärung zur Romantik*. (2. Teil) Salzburg, 1963. 135–136.

¹³ L.: HORÁNYI Mátyás: *Eszterházi vigasságok*. Bp. 1959. 70–110.

¹⁴ A korszak német nyelvű színjátszásának kutatása a század első harmadában élénkült meg, majd a későbbiekben sokáig háttérbe szorult: HEPPNER Antal: *A pozsonyi német színház története*. Pozsony, 1930., BENYOVSZKY, Karl: *Das alte Theater. Kulturgeschichtliche Studie aus Pressburgs Vergangenheit*. Bratislava–Pressburg, 1926. (a színház építéséről l.: 43–49.) és PUKÁNSZKY-KÁDÁR, Jolanta: *Geschichte des deutschen Theaters in Ungarn*. Erster Band Von den Anfängen bis 1812. Schriften der Deutschen Akademie in München. München, 1933. (a pozsonyi közsínház építéséről l.: 41–43). Újabb összefoglaló munka: CESNAKOVÁ-MICHALCOVÁ, Milena: *Premeny divadla. Ino-národné divadlá na Slovensku do roku 1918*. Bratislava, 1981.

Mostantól ebben a rovatban is megjelennek külföldi színházi hírek: a varsói színház építéséről (1774. máj. 7. Nr. 37.), a bécsi (1776. ápr. 10. Nr. 29.), a hamburgi (1775. máj. 10. Nr. 37.), a koppenhágai színház (1776. jún. 8. Nr. 46.) eseményeiről is. Közöl ismertetések szövegkönyvekről, megjelent drámákról (Der Dorf-Jahrmart, eine komische Oper: 1776. aug. 24. Nr. 68., Herzens-Ausguß über das Trauerspiel Julius von Tarent: 1776. szept. 11. Nr. 73.)

Az újság részletesen leírja 1776-ban az új színház megnyitó ünnepségét is (1776. nov. 9. Nr. 90. és 1776. nov. 13. Nr. 91.), sőt egy színházi lap szükségességét is felveti: „Einige Liebhaber und Kenner der Bühne sollen sich, wie man vernimmt, entschlossen haben, ein Theatralisches Blatt drucken zu lassen, von welchem alle Monat einige Bögen erscheinen werden.” (1776. nov. 13. Nr. 91.) Erről a színházi újságról egyéb tudomásunk nincsen, nem valószínű, hogy megvalósult volna. Az első színházi lap Pozsonyban csak 1798-ban jelent meg. Jellemző módon akkor is a *Preßburger Zeitung* melléklapjaként.¹⁵

A korszak pozsonyi színházi életének leglényegesebb szereplője valószínűleg Karl Wahr direktor lehetett. Ez az Európát bejárt színész-rendező az, aki rendszeres színházi programot szervez a városban, a rögtönzések helyett a német nyelvterület színházi szokásait követi, és a 70-es években meghatározza a pozsonyi színház bérlésével a város hivatásos, eszterházi működésével a korszak nemesi színjátását. Nem véletlen, hogy az ő idején jelenik meg a *Theatral Neuigkeiten* önálló rovatként, megépül a közsínház a városban, és felmerül egy színházi folyóirat igénye is. Színháztörténeti szempontból a *Theatral Neuigkeiten* talán legértékesebb része azok a közlések, amelyek alapján egy teljes színházi évad programja rekonstruálható. Így mintegy száz darab előadásáról tudunk, és ezzel az újság eleddig a pozsonyi német színjátzás talán legerjedelmesebb dokumentumának tűnik. A részletes műsorközlés 1774 novemberében indul és 1775 júniusáig folyamatos, majd később 1776–78. között is közöl még színházi adatokat. Ezek a hírek utólag számolnak be a színházi előadásokról. Az újság minden előadás dátumát és címét közli, valamint a szerkesztő gyakran néhány sorban a saját véleményét is hozzáfűzi a bemutatott darabhoz. A repertoár alapján korábban két vélemény karakterizálódott Karl Wahr működésével kapcsolatban: vagy haladó szellemű működését emelik ki¹⁶ mondván, hogy bizonyos darabok előbb kerültek itt bemutatásra, mint akár Bécsben, mások viszont jelentőségét csak abban látják, hogy társulata egyáltalán színházba járásra szoktatja a közönséget, maga a szakmai tevékenység pedig alacsony színvonalú.¹⁷

A véleményalkotáshoz más korabeli hazai társulat műsorával illetve a bécsi repertoárral történő összehasonlítás szükséges. Erre alkalmat is ad néhány más város

¹⁵ SEIDLER, Andrea–SEIDLER, Wolfram: *Das Zeitschriftenwesen im Donauraum zwischen 1740 und 1809*. Kommentierte Bibliographie der deutsch- und ungarischsprachigen Zeitschriften in Wien, Preßburg und Pest-Buda. Wien–Köln–Graz, 1988. 25–26.

¹⁶ HEPPNER: *i. m.* 24–30.

¹⁷ PUKÁNSZKYNÉ KÁDÁR Jolán: *A pesti és budai német színészet története. 1812–1847*. Bp. 1923. 14–17.

színházműsora, amelyet szintén több adat reprezentál. Fontos színházi központ ekkor Pest-Buda is, ahol ugyanúgy vándortársulatok működnek, mint Pozsonyban, sőt ugyanaz a Karl Wahr, aki a pozsonyi színházi életet meghatározza a 70-es években, Pest-Budán is játszik társulatával 1770–71-ben és 1777-ben. A *Pressburger Zeitung* is megemlíti egy helyütt, hogy a társulat a városból a nyári hónapokra Pestre távozik. (1778. máj. 30. Nr. 43.) Az első rendszeres pesti színelőadások is Karl Wahr nevéhez fűződnek.¹⁸ Pest-Buda színházi programját nem ismerjük olyan részletességgel, hogy képet kapjunk egy évről, de a *Gothaer Theatraljournal*, a *Gothaer Theater-Kalender* és néhány egyéb forrás alapján több előadásról tudunk. A pest budai német színészet címkatalógusa¹⁹ lehet az összehasonlítás egyik alapja. Ugyanakkor 1778–79-ből fennmaradt az első magyarországi színházi újság, a nagyszombati kiadású *Theatralisches Wochenblatt*,²⁰ mely a Hülverding-társulat működésével függ össze. Elméleti cikkei és irodalmi szövegei mellett tartalmazza az egész évad programját is. Végül mindhárom színház fontos mintaképe, ideálja lehet a főváros, Bécs színigyakorlata: a város két nagy színházának a Burgtheaternek és a Kärntnertheaternek a programja szintén rendelkezésünkre áll az összehasonlításhoz.²¹

A mellékelt táblázat segítségével illesztettem egymás mellé a négy színházi műsort. Az első oszlopban a dráma címét tüntettem fel, zárójelben a keletkezés eddig tudott idejét, a pest-budai és a bécsi címkatalógus alapján. Ha itt nem szerepel dátum, akkor a katalógusban nem szerepel a darab, és pozsonyi színpadra állítását nem tekintem feltétlenül a keletkezés idejének is. Szerzőt nem tüntetek fel, hiszen a hasonló címek, az átdolgozások sokfélesége miatt egyszerűbb címekkel dolgozni. A második oszlopban a pozsonyi előadás vagy előadások dátuma szerepel: évszámmal, hónappal, nappal. A harmadikban szerepel a pest-budai színház előadása. Mivel a 70-es évekből csak igen kevés adatról van tudomásunk, (ebben a listában összesen 4 ilyen adat van), a 18. század folyamán bemutatott előadásokat tekintem. Így a pest-budai összehasonlítás nem csupán egy, hanem további színtársulatokra is kiterjed. Itt a katalógus alapján évszámot adtam meg, zárójelben pedig az előadások számát az adott időszakban. Több esetben Pest-Budán egy népszerű darabnak a későbbi fordítását, feldolgozását adták elő. Ebben az esetben a pozsonyi előadáshoz időben legközelebb eső újabb feldolgozást tekintem „más” jelzéssel. A negyedik oszlopban a Hülverding társulat nagyszombati előadásának dátuma került: évszám nélkül, hiszen minden előadás 1778-ra tehető, csak nap és hónap jelöléssel.

¹⁸ PUKÁNSZKYNÉ KÁDÁR Jolán: *i. m.* 13–18. Uő.: *Deutsche Theater in Pest und Ofen 1770–1850*. Normativer Titelkatalog und Dokumentation Herausgegeben von Hedvig BELITSKA-SCHOLTZ und Olga SOMORJAI unter Mitarbeit von Elisabeth BERCELI und Ilona PAVERCSEK Bp. (1996.) Einleitung 11.

¹⁹ L.: BELITSKA-SOMORJAI: *i. m.*

²⁰ Az újság szakirodalmi igen kevés, feldolgozása nincsen, egyetlen ismertetése: KOVÁCS Eszter: *A nagyszombati Színházi Hírlap*. In: *A magyar színház honi és európai gyökerei*. Tanulmányok Kilián István tiszteletére. Szerk.: DEMETER Júlia. Miskolc, 2003. /A régi magyar színház 2./ 247–258.

²¹ ZECHMEISTER, Gustav: *Die Wiener Theater nächts der Burg und nächts dem Kärntnerthor von 1747 bis 1776*. Wien, 1971.

Titel	Pozsony	Pest-Buda	Nagyszeben	Bécs
Die abgedankten Officers (1770)	1775. 01. 10.	1783–87(2)		K. 1770. 05. 02.
Adelheid von Ponthieu (1773)	1774. 12. 16. v. 17., 18. 1775. 04. 17.	1787		B. 1773. 06. 24.
Adelheid von Siegmär (1772?)	1774. 11. 13. elött	1780/81	jún. 27.	K. 1774. 11. 12.
Der allzu gefällige Ehemann (1774)	1775. 02. 20.	1799		K. 1775. 02. 04.
Armut und Tugend (1773.)	1774. 11. 29.			K. 1773. 07. 03.
Barbier von Sevillen (1776)	1777. 07. 28.	1789/90	júl. 26.	
Die Bestehung von Wien	1775. 05. 19.	1799		K. 1766. B. 1768.
Bewerley (1765)	1775. 05. 27.	1786/97(9)	aug. 11., szept. 3.	
Clavigo (1774)	1774. 12. 03., 10.	1799	nov. 29.	K. 1770. 11. 19.
Der Deserteur (1770)	1774. 12. 14.			
Die Deutschen	1774. 12. 08.			
Der Diamant (1772)	1774. 12. 19.	1790–99(2)		
Dona Inez	1775. 02. 11.			
Die drey Arlekin	1774. 05. 19.			
Der Edelknabe (1773)	1774. 12. 06., 14., 18.	1783/98(4)	máj. 30., aug. 22.	K. 1774. 11. 19.
Ehrlich währt am längsten (1774)	1775. 01. 03.	1799		
Der entlarvte Philosoph (1774)	1774. 12. 13.	1799		K. 1774. 12. 03.
Die falschen Werber	1774. 12. 27.			
Die Familie auf dem Lande	1774. 12. 27.			
Frau Mariandel (1773)	1775. 05. 23.			
Der Freygeist (Brawe) (1758)	1775. 01. 28.	1799		K. 1772. 07. 18.
Der Freigeist (Lessing) (1749)	1775. 01. 26.	1799		K. 1773. 10. 09.
Der Furchtsame (1764)	1775. 01. 08.			
Der geadelte Kaufmann (1772)	1775. 02. 05.		máj. 31.	K. 1764. 09. 01.
Die Gefühlvolle (1773)	1774. 11. 13.	1787		K. 1772. 06. 27.
Das gelehrte Dienstmädchen	1777. 08. 30.			K. 1773. 12. 11.
Gemachte Waive	1777. 07. 31.			K. 1753. 07. 14.
Das Gemähde der Dürftigkeit	1775. 02. 13.			
Gianetta Montaldi (1777)	1777. 08. 02.	1783/95(4)	okt. 20.	
Das große Beyspiel unsers Kaisers auf seinen Reisen	1778. 10. 04.			
Der großmütige Kavalier	1774. 05. 12.			K. 1773. 11. 20.

Titel	Pozsony	Pest-Buda	Nagyszében	Bécs
Der Hagestolz (1772)	1777. 07. 26.	1778	nov. 29. dec. 6.	K. 1773. 01. 16.
Hamlet (1778=Schröder)	1774. 11. 15., 1775. 04. 29.	1786/1812(21)		
Die Hausplage	1774. 11. 17.	1799	júl. 12.	K. 1770. 11. 10.
Hermanns Traum (1778)	1778. 05. 30.			
Die Hochzeit	1775. 06. 10.	1791/92(3)		B. 1772. 03. 02., K. 1776. 02. 12.
Die Jagdlust Heinrich des Vierten (1769)	1774. 12. 11.			
Johann Faust (1775)	1775. 06. 17.	1786/91(3)		K. 1766. 12. 06., B. 1775. 12. 14.
Julie (1766)	1777. 08.			K. 1773. 05. 27.
Der junge Greis	1775. 02. 21., 23., és 26.		máj. 3.	
Der Jurist und der Bauer (1773)	1775. 02. 14.	1783/97(10)		
Die Kandidaten oder Die Mittel zu einem Amte zu gelagen (1748.)	1775. 05. 30.	1799		
Karl der Fünfte in Afrika (1772)	1775. 05. 06., 09.	1791/94(3), 1799		
Der Kaufmann in London	1775. 01. 21.	1778-1799(2)		K. 1772. 02. 08. K. 1754.?
Die Kindermörderinn (1776)	1777. 07. 19.			
Die Krone der Tugend und Unsterblichkeit	1774. 05. 12.			
Ladislaus Hunyad	1775. 02. 27. és 04. 26.			
Laurette	1775. 02. 02., 04.			
Die Leiden des jungen Werthers	1775. 06. 28.	más 1783/89(5), 99	jún. 6.	
Die Liebhaber nach der Mode (1766)	1774. 11. 20.	1793/1805(3)	júl. 5.	K. 1766. 04. 12.
Lord Windham	1775. 05. 03.			
Machbeth (1772)	1774. 12. 15., 1775. 02. 09.	1790(2)		K. 1772. 11. 03.
Mahomet	1775. 06. 03.	más 1789(3)		B. 1761. 03. 23.
Die Mediceer (1776)	1776. 11. 09., 16.	1778/89(3), 99	aug. 26.	
Olivie (1773)	24. Jan. 16. Febr. 1775.	1788/90(5)	júl. 11., szept. 26.	
Olympie	1775. 01. 07.	1789(2), 99		
Othello oder der Mohr von Venedig	1774. 11. 19.	más 1783/1807(10)		

Titel	Pozsony	Pest-Buda	Nagyszében	Bécs
Pedro und Inez (1771)	1774. 12. 31.			
Die Probe wahrer Liebe	1775. 04. 23., 24.			K. 1760. ?
Die Rache (1760)	1775. 04. 22.			K. 1750. ?
Regulus (1767)	1774. 11. 28.			K. 1772. 09. 12.
Romeo und Julie (1767)	1775. 01. 31.	1783/1806(13)	júl. 30., okt. 22.	
Roxalane als Brandt	1775. 04. 27.			
Der Ruhmredige (1745)	1774. 11. 24.	más 1799		K. 1761. ?
Der Schein betrügt (1767)	1775. 01. 01.	1789/93(4),99		K. 1768. 10. 15.
Der Schneider und sein Sohn (1775)	1777. 09. 02.	1786/98(10)	máj. 4., 24.	K. 1775. 09. 23.
Die schöne Jüdin	1774. 04. 29. körül			K. 1773. 02. 13.
Die seltsame Eifersucht (1775)	1775. 04. 20.	1799		K. 1775. 02. 18.
Semiramis	1775. 02. 18.	más 1799		B. 1752. 07. 23., K. 1763. 10. 15.
Sie lebt in der Einbildung	1777. 07. 24.			
Soliman der zweyte oder Die drey Sultaninnen (1765)	1775., 01. 17., 05. 13., 1777. 08.	1786/97(3)	dec. 5.	B. 1765. K. 1770. 09. 29.
Sophie oder der gerechte Fürst (1777)..	1777. 07. 30.	1786/1807(20)	ápr. 20., júl. 25.	
Der Spieler (1755)	1775. 02. 12.			K. 1755. K. 1766. 11. 22.
Der Spleen (1774)	1774. 11. 13. előtt, 11. 29.	1786(5)	máj. 5., szept. 15.	K. 1774. 09. 03.
Der Teufel steckt in ihm, oder: die seltsame Probe (1774)	1774. 12. 06.	1799	19. máj	K. 1774. 05. 07.
Thamos (1773)	1774. 11. 26.			K. 1774. 04. 04.
Torheit und Betrügerei (1773)	1774. 11. 27.	1799	08. nov	
Trau, schau, wem! (1760)	1775. 01. 22.	1783/95(6)		K. 1769. 07. 29.
Der Tuchmacher von London (1771)	1775. 01. 05.	1773, 1795(3)		K. 1771. 12. 28.
Die Tugend im Bauernhause (1775)	1775. 02. 02., 04., 28.	1799		
Tunelikus	1775. 01. 14., 15.			K. 1774. 12. 31.
Der unglückliche Bräutigam (1772)	1774. 12. 29.		szept. 20.	K. 1772. 10. 17.
Die Übereilung aus Pflicht	1775. 06. 24.			K. 1770. 06. 16.
Der verliebten Zänker (1764)	1775. 04. 18.	1799	aug. 16.	K. 1764. 09. 04.
Der verlorne Sohn	1775. 01. 29.			K. 1760. ?
Verwirrung über Verwirrung (1775)	1775. 02. 25.	1794/97(4)		K. 1775. 02. 25.

Titel	Pozsony	Pest-Buda	Nagyszében	Bécs
Der Weiberfreund	1775. 06. 22.			
Die Werber (1769)	1774. 12. 04.	1773, 1786/87(4)		K. 1769. 11. 04.
Der Westindier (1774)	1774. 12. 23., 1775. 01. 12.	1787/95(4)	ápr. 21., jún. 9.	K. 1774. 10. 29.
Die Wilden	1777. 12. 13.			
Der Zerstreute (1774)	1774. 11. 22.	1790/95(4)	jún. 29., aug. 19., szept. 12.	K. 1776. 01. 06.
Die zwey Geitzigen	1777. 08.			B. 1775. 11. ?

Az utolsó oszlopban a bécsi előadások dátuma szerepel. A K-val jelzett dátumok a Kärntnertheater programját jelzik. Látnivaló, hogy az esetek döntő többségében e színház bemutatói inspirálják a pozsonyi színház műsorát, míg a Burgtheater programja csak néhány esetben. Ilyenkor B-vel jelzem az ide vonatkozó adatokat.

Ebből az összehasonlításból az olvasható ki, hogy a Wahr-társulat a korszak hivatalos színjátszásának egyik jeles képviselője volt. A 92 felsorolt címadatból 51, tehát az adatok több mint fele egyezik meg a 18. század folyamán Pest-Budán is bemutatott darabokkal. Mint már említettem, ez nem indokolható csupán azzal, hogy Wahr ebben a városban is játszott, hiszen az ő idejéhez csupán 4 adat köthető a táblázatból. Sokkal inkább magyarázható ez a nagyszámú egyezés a nagyobb időhatárral, ill. a több társulat változatosabb műsorával. Reálisabb az összehasonlítás ebből a szempontból a Hülverding-társulat repertoárjával. A bemutatott darabok mintegy negyede, 24 egyezik. 4 dráma van, amit csak Nagyszébenben és Pozsonyban mutattak be (*Das große Beyspiel unsers Kaisers auf seinen Reisen*, *Der Furchtsame*, *Die Hausplage*, *Der unglückliche Bräutigam*). Gyakorlatilag tehát a darabok közel egynegyede, húsz dráma mindhárom színpadon közös. Közöttük olyan lényeges művek, mint a *Barbier von Sevilien*, Goethe *Clavigoja*, a *Hamlet*, valószínűleg Schröder átdolgozásában, a *Die Leiden des jungen Werthers*, a *Romeo und Julie* és a *Der verliebten Zänker* című Goldoni-átdolgozás. (Pozsonyban Shakespeare-től játszószák még a *Macbeth*-et és az *Othellót* is.) A korabeli népszerű drámák közül közkedvelt Brandes *Die Mediceer* c. darabja, amellyel az új pozsonyi színház nyitotta meg kapuit, de négyszer játszották Pest-Budán és egyszer Nagyszébenben is. Engel: *Der Edelknaube* c. darabja is igen népszerű, mindenhol több előadást ér meg. Az ifj. Stephanie-nak két darabját is játsszák, a *Der Spleent* és a *Torheit und Betrügereit*.

A bécsi repertoárral összevetve láthatjuk a birodalmi főváros magyarországi német színjátszásra gyakorolt hatását. Az első pillanatban feltűnik, hogy a pozsonyi előadások több mint felét, 52-t inspirálta valamely bécsi előadás. Sok közöttük még a bécsi bemutató évében vagy az azt követő esztendőben színre került Pozsonyban is (szám szerint 18). A kizárólagos bécsi befolyást kissé kétségessé teszi az olyasfajta adategyezés, mint a *Verwirrung über Verwirrung* című Schrödertől származó Calderón-adaptáció bemutatója, amely egyaránt 1775. február 25-ére esik Bécsben és Pozsonyban. Valószínűleg itt általános régióbéli népszerűségről van inkább szó.

Bár vizsgálatunk kiindulópontja a pozsonyi színjátszás, és a másik két város érintőleges bevonásával csak óvatos kijelentéseink lehetnek a pest-budai és a nagyszébeni előadások bécsi igazodásával kapcsolatban előbbi esetében a túl nagy, utóbbi esetében a túl kicsiny időhatár miatt is, de megkíséreljük összehasonlítani az összes bemutató számát a bécsi bemutatókkal közös előadásokkal. Így tehát Pozsony esetében az 52/92 (56%) arányszámot kapjuk: 92 bemutatóból 52 egyezik meg a két bécsi színház valamelyikében bemutatott darabokkal. Pest-Budán ez az arányszám 29/52 (56%), Nagyszébenben pedig 15/25 (60%). 12 dráma régióban való népszerűségének világos bizonyítéka, hogy mind a négy városban előadták valamilyen változatát. Ezek a következők:

Adelhaid von Siegmar – Gebler
Der Deserteur – Sedaine-Brahm
Der Edelknabe – Engel
Hamlet – Shakespeare német nyelvű átdolgozása
Die Liebhaber nach der Mode – Heufeld
Romeo und Julie – Weiße átdolgozása
Der Schneider und sein Sohn – Morton-Schröder
Soliman der zweyte oder Die drey Sultaninnen – Favart-Starke
Der Spleen – ifj. Stephanie
Der Teufel steckt in ihm, oder die seltsame Probe – Colman-Reichard(?)
Der verliebten Zänker – Goldoni-Laudes
Der Westindier – Cumberland-Kepner

A csak Pozsonyban játszott darabok közül 24-nek a szerzőjét ismerjük, és csak 10 címben sejthetünk valamilyen rögtönzést. De a 10 darabból is kettő pantomim, egy pedig előjáték (Vorspiel), tehát a rögtönzésre alkalmasabb műfaj. A szerzővel azonosítható darabok a bécsi igazodást mutatják: a legnépszerűbb szerző meszesemenően az ifjabb Stephanie, de több Engel, Weidmann, Weisse és Spiess dráma is műsorra kerül. Karl Wahr maga is ír színdarabot (*Die Übereilung aus Pflicht*), és ismerünk egy színdarabot író színésznőt is, Mme Henselin illetve Mme Seilerin néven (*Die Familie auf dem Lande*). Ezek a darabok a keletkezés évében vagy azt követően egy-két éven belül kerülnek színpadra. Igen ritka a tíz évnél régebben keletkezett darabok bemutatása. Különös viszont, hogy Lessing és Gottsched darabjai teljességgel hiányoznak a pozsonyi repertoárról, holott Nagyszebenben az *Emilia Galottit* (ápr. 28., júl. 4.) a *Miss Sarah Sampson*t (szept.10., nov. 10) és a *Minna von Barnhelfmet* (szept.17) is bemutatják. Nagy népszerűségnek örvend viszont Goethe *Clavigoja* a klasszikusok közül. Voltaire-t szívesen játszanak Pozsonyban (*Olympie*, *Semiramis* és *Der verlorhne Sohn*), és ezek egy részét Pest-Budán is bemutatják.

A *Pressburger Zeitung* színházi híreinek másik érdekessége, hogy a címek felsorolásán túl a szerző ismertető, értékelő megjegyzésekkel kommentálja a bemutatott darabokat. Ezek a kommentárok vonatkoznak a darab irodalmi értékelésére és a színházi előadás körülményeire is. Felhívja a figyelmet a szerző más megjelent darabjára, a bemutatott darab irodalmi forrásaira és a fordítóra. Az előadás körülményei között kiemeli olykor a díszlet, jelmez, a látványosság elemeit, de a színészi játék minőségét sokkal gyakrabban, láthatóan lényegesebbnek tartja. Értékeli Mme. Körnerinn és a direktor Karl Wahr játékát. Mindig említést tesz arról, ha a közönség soraiban megjelenik Mária Terézia vagy Mária Krisztina és Albert herceg.

1774. nov. 22-én, Cecília napján mutatták be a *Der Zerstreute* című darabot, amelyhez ez alkalomból Haydn írt zenét. Az előadás sikeréről így számol be a kritikus:

„Hier wird nur so viel erinnert, daß es vortreflich, ganz vortreflich ist, und daß das Finale auf unablässliches Händeklatschen der Zuhörer wiederholet werden mußte. In demselben ist die Ausspielung aug den Zerstreuten, welcher am Hochzeitstage vergessen hatte, daß er ein Bräutigam sey, und sich daher im Schnupftuche einen Knoten

machen mußte, überaus wohlgerathen. Die Musicirenden fangen das Stück ganz pompos an und erinnern sich erst in einer Weile, daß ihre Instrumenten nicht gestimmt wären." (1774. nov. 23. Nr. 94.)

A *Clavigo* előadásáról írott beszámoló egyesíti magában az irodalmi mű és a színpadi megjelenítés értékelését. Az irodalmi műről a véleménye a következő:

„Hr. Göthe (sic!) wollte ein Stück schreiben, daß das Zeichen des Verfaßers durch jeden Auftritt mit sich führt. Hr. Göthe ließ seine Leute nach dem Buchstaben reden und handeln, wie sie in der Geschichte, die er bearbeitet, reden und handeln. Den Verführer Carlos hat er zugesetzt, zum ungemainen Vortheil des Stücks. Clavigo wäre gar ein abschenlicher Mann, wenn er aus eigenem Triebe so unmenschlich handeln könnte. Clavigo bleibt immer den kennbare Clavigo in der Geschichte, ob ihm gleich Carlos die häßlichsten Flecken abwischt und auf sich nimmt." (1774. dec. 10. Nr. 99.)

A színészek hiteles játékát emeli ki a színpadi feldolgozásból:

„Das Spiel des Beaumarchais (Herr Wahr) bleibt hier unvergeßlich. Er war schrecklich anzusehen, da er im 4 Akt den neuen Rückfall des Clavigo erfuhr, da er ihn über dem Meere zu haben wünscht, da er seiner Schwester Sterbestunde vorsah; er zittirte, er schaumete nicht theatermäßig, sondern natürlich so wahrhaft, wie der gefühlvolle Bruder Beaumarchais, wenn er seine Familie in der Schwester, die er zärtlich sieht, beschimpft sieht, toben muß. Und unsre Marie (Mad. Körnerin) daß verlaßene, verachtete, beschimpfte Mägdchen voll Liebe und edlem Stolze, der sie in den Sarg bringt, wie spielte die?"

A hitelesség fontos szempontként jelenik meg az *Othello*-kritikában is:

„Sie wurden auch alle ungemain gut vorgestellt. Die unschuldige Desdemona (Mad. Körnerin) wührte das ganz Publikum; desto verabschenungwürdiger waren demselben die Gräuethaten des Jago und die Leichtgläubigkeit des Mohren." (1774. nov. 23. Nr. 94.)

1775. febr. 27-én a magyar történelem egy érdekes, akkoriban kedvelt epizódjának, Hunyadi László történetének a drámai feldolgozása ürügyén a jó történelmi dráma megalkotásáról mond véleményt:

„In der ungarischen Geschichte ließt man verschiedene tragische Begebenheiten. daraus vortreffliche, und sehenswürdige Schauspiele auf die Bühne könnten gebracht werden, wenn sich ein Mann darüber machte, der der Sache gewachsen wäre und Genie dazu hätte. Gerichte aber eine solche Materie in unrechte Hände, so wär es beßer, sie bliebe unbearbeitet, als das sie verhunzt würde. Wer sich einer mühsame Arbeit unterziehen will, muß nicht nur die Moral verstehen, und das Menschen Herz kennen, sondern auch die Sitten der damaligen Zeiten sich genau bekannt gemacht haben, um die Charaktere der vorstellenden Personen recht lebhaft schildern und in das gehörigen Licht setzen können." (1775. márc. 15. Nr. 21.)

Összefoglalásként tehát megállapítható, hogy a pozsonyi német nyelvű színjátszás a 18. század második felében fellendülésnek indul, és e fellendülésben megpróbálja kihasználni a hasonló közönséghez, tehát a német nyelvű polgársághoz szóló sajtóorgánum ez időszakra tehető megjelenését. A városban fellépő szín-

társulatok bizonyos mértékig alkalmazkodnak a bécsi divatot diktáló két színház repertoárjához éppúgy, mint a régió színi gyakorlatához. A *Preßburger Zeitung*ban megjelenő színházi hírek közül azok a legjelentősebbek, amelyek a színházi folyóiratok, zsebkönyvek hiányát pótolni akarván beszámolókat közölnek a lejárott előadásokról. A közlemények nem szakszerű elméleti felkészültséggel készülnek ugyan, de ez nem is róható fel ekkor a publicisztika műfajában. Viszont a tudósítások sokágú szempontjai mégis a tudatos színházkritika kialakulását segítik elő.

CZIBULA KATALIN

Das Theaterwesen in Pressburg in der Zeit Maria Theresias: Program und der Beginn der Theaterkritik

Die Stadt Pressburg funktionierte im 18. Jahrhundert als die ungarische Hauptstadt, in der die Residenz des Statthalterpaares ihren Sitz hatte. Es waren: Maria Christine, die Lieblingstochter Maria Theresias und ihr Mann, Prinz Albrecht von Sachsen-Teschen. So besuchte auch die Kaiserin oft die Stadt. Hier lebte das Bürgertum in relativ großer Anzahl. Dieses Bürgertum sprach die deutsche Sprache als Muttersprache. Ab den sechziger Jahren herrschte in Pressburg ein reges kulturelles Leben, an dem die höfische Repräsentanten und auch die bürgerliche Öffentlichkeit teilnahmen.

Im Jahr 1764 erschien die erste ungarisch-deutschsprachige Zeitung, die *Preßburger Zeitung*. Diese Zeitung ist eine wichtige Quelle des Theaterwesens. Ab dem Jahr 1774 begann ein neuer Teil in der Zeitung: die *Theatral Neuigkeiten*. Diese zeigte die guten Kontakte zwischen dem Redakteur Matthias Korabinszky und der Theatergruppe. Diese Zeit war der Höhepunkt des deutschsprachigen Theaterlebens in Pressburg: die Gesellschaft stand unter der Leitung von Karl Wahrs und die Schauspieler hatten ein gutes Niveau. In der Stadt wurde das erste Steintheatergebäude errichtet. Folgt man Zeitungsnachrichten, kann man des Repertoire eines Jahres ganz genau rekonstruieren. Die Zeitung vermerkte alle Vorstellungen mit dem Datum und dem Titel und oft fasste der Redakteur seine Meinung in ein paar Zeilen zusammen. Diese Repertoire können wir mit anderen vergleichen (Pest-Ofen, Wien und Hermannstadt).

Die Bemerkungen des Redakteurs zeigen den Beginn der Theaterkritik in Ungarn. Er bewertete einerseits das Drama und den Schriftsteller, schrieb über die Rezeption der Schriftsteller, andererseits artikuliert er seine Meinung über die Vorstellung. Auf diese Weise erfahren wir Details über die Kostüme, das Bühnenbild und die technische Ausstattung. Für den Redakteur ist aber am wichtigsten die Spielkunst der Schauspieler.

Dieser Teil der Zeitung erschien nur von 1774 bis 1779 und enthielt relativ wenige Artikel über das Theater, trotzdem sind es interessante Beiträge zum Theaterwesen in Ungarn.

ISPÁNOVICS CSAPÓ JULIANNA

Egy zombori folyóirat a 20. század elején*

1893-ban meghal Csihás Benő, Zombor polgármestere, akinek városfejlesztő politikája nagyot lendített a városon. Zombor zöld utcái, terei, parkjai még ma is az ő emlékét őrzik. A 20. század elején Zombor ismét felpezsdül. A Szabad Lyceum Egyesület felolvasóestjei virágkorukat élik, a város kulturális élete megyeszékhelyhez illően alakul. Az új főispánnak, Latinovics Pálnak és a Függetlenségi Párt helyi szervezetének köszönhetően élénk politikai élet folyik a városban. Zombor épül, szépül. 1905-ben kigyulladnak a villanylámpák, a Thököly út mentén új városrész épül, országos hírű szoboravató ünnepséget tartanak (leleplezik az első magyarországi vértanúszobrot), 1906-ban megnyílik a Hungária gőzfürdő, 1907-ben megtartják Zomborban az első mozielőadást, egy év múlva pedig Edison Színház néven megnyílik az első filmszínház a városban... 1911-ben nagyszabású fejlesztési tervek készülnek, a csatornázás és a vízvezeték kiépítésén gondolkodnak, városi szállót, közvágóhidat, jéggyárat, új városi színházat, téglagyárat, városi nyomdát, vásár- és halcsarnokot stb. szeretnének.

Nem kell csodákoznunk tehát azon, hogy ebben a milliőben, mi késztet egy jogászt arra, hogy folyóiratot szerkesszen és adjon ki. Az *Igazság* 1904. október 1-jétől 1918. szeptemberéig jelent meg Zomborban. Alcíme szerint „politikai haviszemle”, Pataj Sándor, a függetlenségi eszmék rendületlen híve szerkeszti. Pataj¹ (1862–1935), a romániai Tirnova szülőtte Pancsováról kerül Budapestre, ahol jogi doktorátus szerez. 1887-ben, huszonöt évesen Zomborban állapodik meg. Sokoldalú egyéniségével² tevékenyen hozzájárul a város kultúrájának, művelődési életének a fellendítéséhez.

* A tanulmány a budapesti Arany János Közalapítvány anyagi támogatásával készült.

¹ 1881-ig Fischer.

² Pataj műveinek jegyzéke: 1. *Egy kritikus dalai*. Bp., Révai Testvérek, 1892. (Milenko Beljanski ennek egy korábbi, Zomborban nyomtatott kiadását is számon tartja: *Egy kritikus dalai*. Zombor: Bittermann nyomda, 1890. Nyilván ez lehetett a kötet első kiadása.) – 2. *Versei II*. Bp., Révai, 1900. – 3. *A megoldás*: politikai és közjogi tanulmány a magyar hadseregről. Zombor, 1903. – 4. *Magyar Socialismus*: politikai essay. Bp., Grill, 1904. – 5. *Magyar Socialismus*: politikai essay. Népies kiadás. Bp., Grill, 1904. – 6. *Század vége*: újabb versek. Bp., Kunossy, Szilágyi és Társa, 1905. – 7. *Kovács András. Levél Kossuth Ferenchez*. Bp., az Igazság kiadása, 1905. – 8. *A nők jogairól*. Bp., az Igazság Kiadóhivatala, 1906. – 9. *Nyár*: versek. Bp., Kunossy, Szilágyi és Társa, 1906. – 10. *A végrehajtás új szabályai*. Bp., az Igazság kiadása, 1908. – 11. *Philosophia Mortis*. Bp.,

A sajtó körüli ténykedése újságírással kezdődik, színikritikákat ír a Bácskába, politikai cikkeket küld a megyei és a fővárosi lapokba, 1904-ig külső munkatársa a *Bácsországnak*. Lapszerkesztőként és -kiadóként 1893-tól lép porondra. Ekkor indul a *Zombori Hírlap*, amelyet 1897-ig szerkeszt. Tehát nem egészen tapasztalatlan, amikor egy politikai, irodalmi és jogi folyóirat, az *Igazság* kiadására és szerkesztésére szánja el magát 1904-ben. A republikánus-anarchista hagvételű folyóiratban újfent bemutatkozik szerzőként is. Politikai, művelődési jegyzeteivel, jogászati tanulmányokkal örvendezteti meg olvasóit. Megalapítója és elnöke a Vidéki Hírlapírók Országos Szövetsége zombori székhellyel működő Bácsmegyei Választmányának (1907). Újságíróként és szerkesztőként egyaránt a tárgyilagos, frázisoktól mentes cikkek, sajtó híve.

Az *Igazság* beköszönő cikkében Pataj felméri a lehetőségeket, megfogalmazza a szükséges teendőket:

„A mi lapunk az ideált, a nagy, az örök igazságot, az *igazságot* keresi. De mert tudjuk, hogy az elérhetetlen, törekszünk minél több emberi igazságot, ez idő szerint való, gyakorlati igazságot találni. Az emberiség haladásáért kibontott lobogónk alatt éppen azért küzdünk, hogy sok olyan igazságról, amely a dogma-szerű örökkévalóság glóriájával van még ma körülveve, kimutassuk, hogy nem örökkévaló, és hogy, jól, okosan tesszük, ha már most igyekszünk megtalálni a holnapi igazsághoz vezető utat. Igazságokon át vezet az út AZ IGAZSÁGHOZ.”³

A programcikk a folyóirat szándékát világítja meg. Három célt tűz maga elé és tart összeegyeztethetőnek. Alapvető a felvilágosodásért és a demokráciáért folytatott küzdelem (lehetőség az igazság megismerésére és kimondására), vagyis harc a sötétség és a zsarnokság ellen a szabadság, egyenlőség testvériség jegyében. Ehhez kapcsolódik a modern szocializmus eszméinek a terjesztése a „kenyeret és jogot a népnek” szellemében ill. az általános választójogért folytatott küzdelem. Végül fontos feladat a magyar nemzet fejlődésének az előmozdítása. Az utóbbi nagyon is összefügg a fentiekkel, jegyzi meg Pataj. A munkásság felszabadításáért folytatott nemzetközi politikai küzdelemben a magyarok feladata a magyar viszonyok megváltoztatása (a külföldi tapasztalatok felhasználásával), s ezzel hozzájárulnak az emberiség egyetemes fejlődéséhez is. A szocialista mozgalom népfel-szabdító jellegét a demokratikus haladás eszméjével (egyenlítő törekvésével) állítja párhuzamba Pataj – mindkettő „fegyvertársa a magyar szabadságnak, függetlenségnek és önállóságnak”.⁴

A politikai küzdelmek mellett a folyóiratnak ismeretterjesztő, népművelő szándéka is van. Szeretné megismertetni a nagyközönséggel az aktuális politikai, gaz-

Singer és Wolfner, 1911. – 12. *Az új sajtótörvény*. Bp., Adorján Testvérek, 1914. – 13. *Philosophia Vitae*. Bp., Singer és Wolfner, 1915. – 14. *Böngészés: újabb versek 1905–1935*. Bp., Somló Béla Könyvkiadó, é. n. – 15. *A vörös talár foltjai*. Bp., é. n.

³ PATAJ Sándor = *Igazság* 1904. 1. sz. 1.

⁴ PATAJ Sándor: *Célunk*. = *Igazság* 1904. 2. sz. 2.

dasági és társadalmi fogalmakat, intézményeket – tenné mindezt az átlagember számára érthető, közvetlen hangnemben, úgy, hogy Kovács András is megértse.

„...célja ennek a lapnak, hogy gyakrabban és lehetőleg népies hangon foglalkozzék azokkal a fogalmakkal, a melyek a nagy világ újabb alakulásában oly nagy szerepet játszanak. Hallasz, olvasol szövetkezetekről, socialismusról, republikáról, krimitschauról, trustról, általános strikeről, – de nem vagy mindegyikkel tisztában, és a sok részrehajló pártlap egyoldaluan magyarázza, az egyik dicséri, a másik támadja, de a legtöbb agyonhallgatja. Ezekről léssen gyakran, és példákkal fűszerezve, szó az Igazságban.”⁵

A politikai haviszemléből 1905 júniusában „politikai, irodalmi és jogi folyóirat”⁶ lesz. Lényeges arculatváltást ez nem jelent, hiszen szépirodalmi anyagot már indulásától fogva közölt a folyóirat. 1908 februárjában az új alcím („politikai és irodalmi ujság”) tényleges változást jelez. A jogászati közlemények valóban megritkulnak.

A folyóirat fő- és felelős szerkesztője, a lap tulajdonosa mindvégig Pataj Sándor. A szerkesztőség és a kiadóhivatal székhelye Zombor. 1905 áprilisában azonban már azt olvassuk a lapban hogy a budapesti Kunossy, Szilágyi és Társa cég kiadásában jelenik meg az *Igazság*. 1906 novemberében Pataj egy rövid hírben bejelenti, hogy november elseje óta a szerkesztői és a kiadói hivatalt egyaránt a fővárosba tette át, a VI. kerületben, a Teréz körút 6. szám alatt található. Később, 1911 januárjától a kiadóhivatal visszakerül Zomborba (a 96-os telefonszámon hívható), a szerkesztőség továbbra is Budapesten, a Teréz körúton működik. Innét egy időre átköltöznek a Népszínház utcába. 1913 januárjától kettős szerkesztőség működik, egy Budapesten, egy Zomborban. A zombori szerkesztőséget Pataj vezeti, Budapesten pedig Hegedüs József működik segédszerkesztőként (előbb a Podmaniczky, majd a Hollán utcában). 1915 januárjától tovább bonyolódik a helyzet. A szerkesztőségi fogadóórákat a budapesti Hollán u. 3. szám alatt tartják, és kettős kiadóhivatal működik, az egyik Budapesten a VI. kerületi Gr. Zichy Jenő u. 37-ben, a másik természetesen Zomborban, a régi helyen, a Deák Ferenc körút 26. szám alatt. 1915 augusztusától a segédszerkesztő mellett egy főmunkatárs, Palásthy Ödön segíti Patajt a munkában.

Az 1905. évi februári szám jelzése szerint a folyóiratot a zombori Báits Vladimir könyvnyomdájában nyomtatják. 1906 augusztusától Bittermann Nándor és fia könyv- és könyomdájának a szolgáltatásait veszi igénybe Pataj. 1908 márciusában viszont az *Igazság* már Bosnyák Ernő könyvnyomdájában (szintén Zomborban) készül, végül a szerkesztő 1911 januárjától az újverbászi „Verbászi Könyvnyomda” mellett állapodik meg.

Pataj vállalkozása önfenntartó ugyan, ám a potenciális olvasó anyagi helyzetéről sem feledkezik meg, amikor a beszerzés ügyében instrukciókkal látja el olvasóit:

⁵ PATAJ Sándor: *Kedves barátom Kovács András!* = *Igazság* 1904. 2. sz. 1.

⁶ Pataj figyelmetlen, vagy szándékosan domborítja ki a lap politikai jellegét, amikor a hátsó borítón változatlanul politikai haviszemleként hirdeti az *Igazságot*.

„Nem kell, hogy te is előfizess az ujságra, mert ez havilap, elég idő lesz azt az olvasókörben, a vendéglőben elolvasni. Legföljebb annyit tégy meg nekem, hogy gondoskodjál arról, hogy a falutokban 1-2 helyen tartsátok a lapot. Egész esztendőre csak 5 korona”.⁷

A folyóirat terjesztését Pataj nem bízta kizárólag az olvasóira. Kölcsönös cseviszonyt igyekszik kialakítani más lapokkal,⁸ előfizetőket toboroz,⁹ trafikokban, pályaudvarokon árusíttatja az *Igazságot*, s hogy a vállalkozás, ha túl nagy anyagi haszonnal nem is jár, önfenntartó legyen, a hirdetés intézményéhez folyamodik. Több fővárosi és vidéki cég ajánlja szolgáltatásait az *Igazságban*, de maga a folyóirat is él a reklám erejével. Pataj arra kéri a szerkesztőtársakat, hogy az *Igazság* tartalomjegyzékét egyszer egy hónapban közöljék. Szívesen engedi meg azt is, hogy folyóiratának közleményeit átvegyék, akár a forrás megnevezése nélkül.¹⁰ Az *Igazság* is ajánlja önmagát. Ezek a hirdetések olykor igen árulkodóak, hiszen igyekeznek tömören jellemezni a lap arculatát. 1905 márciusában például így kínálja az *Igazságot* szerkesztője:

„Magyarország függetlenségi törekvéseinek és az emberiség sociális haladásának összeegyeztetője. Igazságügyi, társadalmi és irodalmi félszepségek, hibák ostorozója. Minden irányban demokrata, radikális, szabadon gondolkodó folyóirat. Előkelő munkatársakkal, népies hanggal, tisztességes modorral...”

1908 júliusában „az egyetlen magyar republikánus lap”-pá lép elő, ugyanezen év szeptemberi számában pedig részletesebb képet kapunk a lapot leginkább foglalkoztató témákról:

„Ez a lap a politikai és társadalmi haladás orgánuma. Minden radikális szabadgondolkodó örömmel veszi kézbe a lapot, amelyben a hamisítatlan szabadságesség, a jogegyenlőség, az igazán általános választójog, a nők joga, az alkohol elleni küzdelem, minden középkori maradiság elleni harc, az ország gazdasági és politikai függetlenítése a legértelmesebb írók cikkeiben olvasható.”

Különösen időszerű kérdéseket módszeresen tárgyaló, külföldi és hazai szerzők tollából származó jogászati tanulmányokat Pataj önálló könyvként is kiad elindítva az „Igazság Könyvtára” sorozatot.¹¹

⁷ PATAJ Sándor: *Kedves barátom Kovács András!* = *Igazság* 1904. 2. sz. 1.

⁸ Erről árulkodik az egyik szerkesztői üzenet: „Hirlapszerkesztő collegáinkat kérjük, hogy a cserpéldányt küldetni kezdjék meg, mert a jövőben már csak azoknak küldjük az *Igazságot*, akik a cserére ráálltak.” (PATAJ Sándor = *Igazság* 1904. 2. sz. 15.)

⁹ Kedvező feltételekkel csalogatja a leendő olvasót, ha valaki év közben lesz előfizető, a teljes évfolyamot megküldi neki. Ezt a gyakorlatot napjainkban sem ártana felújítani!

¹⁰ Egyik szerkesztőségi üzenetben PATAJ köszönetet mond a *Magyar Vasutas* szerkesztőségének, amely élt a felkínált lehetőséggel: „...köszönettel vesszük, mint új lap, ha régiebb és elterjedtebb lapok, bennünket idézve, fölkeltek a figyelmet irántunk” (*Igazság* 1904. 2. sz. 15.)

¹¹ A sorozat kötetei: I. Dr. COSTA Alfonz: *A kriminalszociológiai iskola* (portugálból dr. Tóth László) – II–IV. Dr. DE QUIROS: *Büntetőjogi társadalomtan* (spanyolból dr. Tóth László) 1–3.

Az *Igazság* helyzete, akár a korabeli sajtóé általában, nehezebbre fordul a tízes években. A cenzúra feléledése, a háború megteszi a magáét. A sajtótörvényt megszigorítják¹². Egyik jegyzete miatt a szegedi királyi ügyészség sajtópört¹³ indít Pataj ellen 1913 végén (mindennapi dolog ez akkoriban, s persze fel is mentik 1914 márciusában), ennek komoly következménye ugyan nincs, de nehezíti a lap-szerkesztést.

Az *Igazság* XIV. évfolyamának a megjelenését nincs miért megünnepelni, írja Pataj 1914 januárjában. Először is azért, mert „amely lap tíz év alatt nem tudott meggazdagulni, az nem nagy bizonyítékát adta élelmességének.” Figyelmezteti olvasóit, különösen a politika iránt érdeklődőket, ne tápláljanak illúziókat, a cenzúrával számolni kell:

„eleve kijelentjük, hogy csak az fizessen elő, aki még akkor sem sajnálja a forintját egy esztendőre, ha a jövőben – esetleg – csupa szépirodalom, társadalom, tudomány vagy más okos dolog lesz az *Igazság*ban, és semmi politika, vagy csak annyi, amennyit az ügyész elől rejtve, suttymban, kínai vagy kameruni példázatok alakjában lehet majd becsempészni. Ugy mint az előbbi abszolutizmus alatt”.¹⁴

1916-ban megtörténik az, amire Pataj, minden előrelátása mellett, soha nem gondolt volna. A májusi szám első cikkét nem engedi megjelenni a királyi ügyészség. Pataj rájön, jogi képzettsége sem jelenthet garanciát, hibázott, a rúd elé szaladt:

„Azt hittük, annyira tudjuk, hogy mit szabad és illik, mit lehet és való megírni, hogy amit mi egyszer jónak itéltünk, azt a censura sem fogja kifogásolni. Ebbeli elbizakodottságunk, annyira ment, hogy a lapot mindig teljesen kinyomattuk, füzettük

köt. – V. Dr. PATAJ Sándor: *A nők jogairól* – VI–IX. G. ANGIOLELLA: *A kriminálantropológia kézikönyve* (olaszból dr. Tóth László) – X. Dr. STRASSER Lajos: *Az új ügyvédi rendtartás* – XI–XII. *A Magyar Nőmozgalom Régi Dokumentumai* – XIII–XV. Dr. TÓTH László: *Az istenítéletekről* – XVI. Dr. PATAJ Sándor: *A végrehajtás új szabályai* – XVII–XXI. Dr. Olivecrona KANUT: *A halálbüntetésről* (svédből dr. Tóth László) – XXII–XXIII. Dr. PATAJ Sándor: *Az új sajtótörvény*. Az 1906 szeptemberi számban az előkészületben lévő könyvek közt jelzi ZSOLDOS Benő: *Az angol parlament házszabályai és tanácskozási rendje*; gr. ALMQUIST Frigyes: *A svéd börtönügy* (svédből dr. Tóth László) és dr. PATAJ Sándor: *A vörös talár foltjai*: népies igazságügyi tanulmányok c. munkák várható megjelenését is, ám ez elmarad, ill. ha meg is jelennek, nem a sorozat darabjaként látnak napvilágot. Erre a sorsra jut az 1908 novemberében bejelentett dr. PATAJ Sándor: *Az eskü* c. értekezés is. A sorozat egyes köteteiért az előfizetőknek külön kell fizetniük, darabonként 40 fillért.

¹² Példának okáért nem lehet lapot indítani, ha nincs bejelentve, melyik nyomdában lesz nyomtatva! Egy év börtönnel ill. 200–2000 koronáig terjedő pénzbírsággal büntethető az, aki szándékosan valótlan hírt tesz közzé. Az új sajtótörvény nehezebbé teszi a lapok alapítását és fenntartását, a lap utcai árusításának az engedélyezése pedig a hatósági közegektől függ.

¹³ A Névmagyarosítás c. cikk miatt, amelyet a *Magyar Köztársaság* c. folyóirat is átvett.

¹⁴ PATAJ Sándor = *Igazság* 1914. 1. sz. 10.

és csak akkor mutattuk be, amikor már minden példánya készen volt és a postára kellett volna adni”.¹⁵

Csak egyet tehet: a kész folyóirat összes példányaiból kivagdossa ollóval az inkriminált cikket. A lapot csak így „körülmetélve” küldheti szét. Pataj megjegyzi, föllebezésre is gondolt, aztán többször elolvasta a kérdéses cikket, és rájött, igaz volt a cenzornak. Az utolsó évfolyam egyik elejtett megjegyzése anyagi nehézségekről árulkodik:

„Ha az új év küszöbén valamit ki kell emelnünk, az csak annak a kijelentése lehet, hogy a nyomdánkat illeti minden hálánk és elismerésünk, a mért önzetlenségével lehetővé tette, hogy az Igazság egyáltalán megjelenhetik ennyi technikai akadály dacára, és hogy nem kellett az előfizetés díját felemelnünk”.¹⁶

Zomborban 1882-ben adják át rendeltetésének a bajai építészek által épített városi színházat. A 385 férőhelyes épület a város tulajdona. A Délvidéki Színikerület megalapítása a másik fontos mozzanat a zombori színház történetében. A színikerület megalapítására több kísérlet is történt. Számunkra az 1903-as év a fontos, ugyanis a jan. 11-én tartott lugosi megbeszélésen gr. Festetics Andor ajánlatára Zombort is felvették a Délvidéki Színikerületbe, amelynek beosztása: Zombor (okt. 1. – dec. 31.); Lugos (jan. 1. – febr. 28.); Nagybecskerek (márc. 1. – ápr. 30.); Versec (május); Nagyikinda (június); Herkulesfürdő (augusztus); Nagy Szent Miklós (szeptember). A színikerület elnöke Pogány Károly, lugosi főispán. Balla Kálmánnak, a győri színház igazgatójának a társulatát szerződtetik, írja Káich Katalin.¹⁷ Ugyanő állapítja meg, hogy a századelő színházát a leszűkült repertoár, az operettcentrikus műsorpolitika jellemzi. Az üzletszínház kora érkezett el. Pataj mindent pártol, ami vidéki. A vidéki irodalom és sajtó mellett komolyan támogatja és segíti, amennyire tőle telik, a vidéki színház ügyét. Egyik jegyzetében arról ír, hogy színházi berkekben sem lehet értékmérő a vidéki ill. fővárosi jelző. Többször bebizonyosodott, hogy a fővárosi színész sokkal gyengébb, mint a vidéki.

„A fővárosinál szerényebb igényű és hálásabb közönség nincsen. Amit a vidéken alig-alig méltatnának, az a fővárosban mind érvényesül, és bizony sokszor csapja össze a vidéki kritikus ámulva, de nem tapsolva a kezét, ha azt olvassa, hogy az ő volt gyenge segédszínészőnjük, Keleti Juliska, mily fényes sikerrel énekelt a Modern Színházban. Mintha az a fővárosi élet nemcsak hangadó, hanem hangot adó is volna!”¹⁸

Pataj szerint alapvető tapasztalat, hogy a vidék a tehetségek nevelője. A fővárosi társulatok vidéken keresnek maguknak új embert, nem fáradnak azzal, hogy egymás színészeit elcsalogassák. Vidékről került Budapestre Hegedüs Gyula, Thury, Pethes

¹⁵ PATAJ Sándor: *Igazság*. = *Igazság* 1916. 5. sz. 12.

¹⁶ PATAJ Sándor: *Új évfolyam*. = *Igazság* 1918. 1–2. sz. 1.

¹⁷ KÁICH Katalin: *A zombori magyar színháztörténete és repertórium 1825–1918*. Újvidék: kiadja a Hungarológiai Intézet, 1975.

¹⁸ PATAJ Sándor: *Vidéki színházat*. = *Igazság* 1908. 1. sz. 24.

valamint a Magyar Színháznak és a Vígoperának szinte a teljes társulata. Valószínű, jósolja Pataj, hogy a Délvidéki Színikerület Társulatának néhány kiváló tagját is Budapesten látja majd viszont a közönség pl. Gáthy baritonistát, Remete bonvivánt és Heltai komikust. Külön kiemeli Jászay Olgát, aki szerinte Salome- és Fedora-alakításával a Vígszínház mércéjét ütötte meg.

„Most, amikor az ujdonságokat a vidéki színházak a fővárosiakkal vetélkedve adják elő, akárhányszor elismerik, hogy pl. a Király-színház előadása elmarad a szegedi, szabadkai, vagy a Polgár Károly társulatáé mögött”.¹⁹

Pataj többször is foglalkozik a vidék színjátszás gondjaival. 1908 novemberében a vidéki közönség maradiságát, prűdériáját kárhoztatja.

„...a szegény vidéki színigazgató kikapott még mindég a közönségtől, ha nem producált elég ujdonságot egy saisonban. Ha pedig meglepő buzgalommal hozza egymásután a Magyar Színház és a Vígszínház legnagyobb sikerű darabjait. u. m. Polgár Károly Zomborban, akkor utóbb kap ki a kritikusoktól a pikáns darabokért, vagy pedig a bizottság, mint Vásárhelyen és Orosházán tette, betiltotta a >Nincs elvámolni valója< előadását”.²⁰

A pikáns darabokat illetően Pataj a zomboriak megoldására hívja fel a figyelmet. Itt egyetlen színmű előadását sem tiltják be azért, mert erotikus, hanem minden pikáns darabot egy P betűvel jelölnék meg a színlapon. Így nem kell félteni az ifjúság erkölcsét, s aki esetleg megbotránkozna, az is nyugodtan otthon maradhat. Gyulai Zsigmond „Színpad és Élet” c. cikkét is nyilván azért közli az *Igazság*, mert a szerző kitér a vidéki színjátszás helyzetére. Gyulai szerint a színház alapvető feladata az irodalmi érték ill. a haladó irodalom közvetítése megfelelő színészi eszközökkel. A rendezőtől és a színigazgatótól ugyanezt várja el, azon kívül, hogy őket tekintsi a színész legfőbb segítőtársának. Vidéken ez sajnos egyáltalán nem így van, sajnálkozik Gyulai.

„Tompa csend, szájalmas eszmeszegénység az egész vonalon! A vidéki színészet vezetői kimerülnek a cassaraportok és lelket ölő intrikák labirintjában. Pedig a magyar színész anyag páratlan az egész világon”.²¹

A magyar írók előtt, írja a szerző, a vidéki színigazgatóknak nincs irodalmi hitelük, pedig a színház irodalmi csatatér, a nemzeti irodalom és kultúra fokmérője, ahol „eredeti szerzők értékes munkái szerepelnek”. Hogy mindez megvalósuljon, megfelelő igazgatók és rendezők kellene, folytatja Gyulai. A vidék pedig ennek ugyancsak híján van. Miért van ez így? Az ok abban keresendő, véli a szerző, hogy a vidéki társulatok gyakran cserélik a személyzetet, így nem lehet egységes, fegyelmezett előadásokat produkálni, másrészt az üzleti szellem elharapózása sem tesz jót a színház ügyének. Az igazgatónak objektív kritikai érzékkel, dramatur-

¹⁹ I. h. 25.

²⁰ PATAJ Sándor: *Művészet vidéken*. = *Igazság* 1908. 12. sz. 15.

²¹ GYULAI Zsigmond: *Színpad és Élet*. = *Igazság* 1909. 4. sz. 20.

giai szaktudással kellene rendelkeznie, ehelyett sorjáznak a rossz szereposztások, hiszen a direktor urak még a színészi tehetség megítélésére sem képesek. Rossz igazgatónak a rendezője is rossz.

„Rendezői címen dotált, gyakran analfabéta színészek irányítják, vezetik a társulat működését, akik nemcsak az előadandó mű értékét, tartalmát és célját mérlegelni nem tudják, de a színész ép érzékét és művészeti tudását gyakorta alárendelik a maguk felületes érvényesülésének”.²²

Tovább rontják a helyzetet a vidéki színügyi bizottságok és a vidéki hírlap-irodalom, ezek szintén kerékkötői a haladásnak. Nincs helyes ellenőrzés és céltudatos kritika! Ennek ellenére vidéken szerencsére mégis 32 társulat működik – jegyzi meg Gyulai. A helyzet javítása érdekében szükséges lenne a nagyobb körültekintés a színigazgatók és a rendezők megválasztásánál, csökkenteni kell a színügyi bizottságok hatáskörét, az Országos Színészegyesület pedig a tartalmasabb vezetés, a nemzeti színjátszás megújításának a forrása legyen. Pataj „Vidéki színészet” c. jegyzetében terminológiai módosítást javasol. A vidéki jelző nem helyénvaló, hiszen már jó ideje nem vándorszínészetről van szó! „Most már úgy kellene megkülönböztetni, hogy >fővárosi< és >országos< színészet. Mert most már állandó színházunk sok van és tekintélyes részük olyan, hogy a fővárosinál külön b. körükbe érkezem, előadásaim sorozatát 1904. november hó 3-án csütörtökön megkezdem >Denevér< vig operával”.²³ 1904 februárjában jelentkezik először a Délvidéki Színikerület Színtársulatának az igazgatója az *Igazság* hasábjain.

„Van szerencsém Zombor város és vidéke n. é. közönséget tisztelettel értesíteni, miszerint a fővárosi és vidéki színházak legjelesebb tagjaiból szervezett opera-, operette-, dráma-, vígjáték-, bohózat- és népszínmű-társulatommal, saját zenekarral legközelebb b. körükbe érkezem, előadásaim sorozatát 1904. november hó 3-án csütörtökön megkezdem >Denevér< vig operával”.²⁴

A társulat igazgatója Polgár Károly²⁵ a színészek között pedig ott találhatjuk Gózon Gyulát (1885–1972), aki a kabaré- és operettműfajban mutatja meg kitűnő ének- és tánctudását. 1907 októberében Polgár Károly vidéki színtársulata kezdeményezi egy színészszövetség megalapítását, amely a színész érdekeit védené az igazgatóval szemben, felkarolná a tehetséges színészeket a könnyebb érvényesülés érdekében. Buzdításul maga Polgár is rögtön belép a szövetségbe. 1908.

²² I. h. 21.

²³ PATAJ Sándor: *Vidéki színészet*. = *Igazság* 1912. 1. sz. 17.

²⁴ *Igazság* 1904. 2. sz. 16.

²⁵ A nagykőrösi születésű Polgár Károlyról (1864–1933) az áll a *Magyar Színházművészeti Lexikonban*, hogy 1882-ben, Gáspár Jenő színtársulatánál kezdte pályáját, 1891-ben igazgató lett, 1911–1924-ig a pozsonyi színtársulat élére került, 1932-ig pedig a kárpátaljai színtársulat igazgatója. A Délvidéki Színikerületben eltöltött időszakról nem tesz említést vagy nincs tudomása róla!

november hónapban Polgár bejelenti, hogy a társulat²⁶ nov. 3-án megkezdi előadásait Zomborban Földes Imre: A császár katonái c., eddig nagy sikerrel játszott színművel. A társulat színészei között feltűnik a pályakezdő Kabos Gyula, „operette buffó komikus”! A repertoár jórészt operettekből, népszínművekből, bohózatokból áll. Műsorra tűzik pl. Szigeti József: A Vén bakancsos és fia a huszár c. népszínművet. Az 1909 színházi évad november 3-án, szerdán kezdődik Zomborban. Polgár Károly társulata²⁷ Oscar Strauss: Varázskeringő (Ein Walzertraum) c. „világhírű operettjével” csalogatja a város színházkedvelőit. A zenei kíséretet egész évadban a szabadkai 86. gyalogezred zenekara szolgáltatja. A repertoár első sorban operettekből áll, de operák színrevitelére is vállalkozik Polgár. A választék nem akármilyen, megtekinthető a Carmen, Hoffmann meséi, Troubadour, Parasztbecsület, Bajazzók! 1910 januárjában Pataj elmarasztalja Márkus Emíliát és Lenkei Hedviget a Nemzeti Színház nagyjait, akik az egyik darabban kiestek szerepükből, ugyanis „falusi színvonalon álló nevetgéléssel rontják komoly jelenetben a hatást”.²⁸ Valami nincs rendben a színháznál, írja Pataj, a jó művészeti vezetés hiányzik. Ezt az is bizonyítja, hogy a színház jó színészei vidéken vendégszerepelve megállják a helyüket.

„Aki művésze van a társulatnak, mint pl. Gál Gyula, az lemegy vidékre vendégszerezni, és bizony akárhány kisvárosi társulatnál, mint például legutóbb a Délvidéki Szini Kerületben olyan partnerekre talál – a Polgár Károly társulatánál – hogy azokkal teljes illúziót képes kelteni”.²⁹

²⁶ A társulat tagjai: Polgár Károly, bonvivant, énekes komikus, Barna Andor, opera, operette és tenor énekes, Virányi Sándor, operette énekes, siheder, Remete Géza, énekes bonvivant, Solymosi Sándor, jellem, társalgó komikus, Radványi Dezső opera és operette bariton énekes, Halasi Béla, jellem, apaszínész, Gózon Béla, hősszerelmes, énekes bonvivant, Kabos Gyula, operette buffó komikus, Csolnakosy Gyula, opera és operette bassbuffó, Iván Sándor, epizód komikus, Telekán Valér, tenor énekes, Kaposy Józsa, opera-soubrette és operette coloratour primadonna, Pataky Vilma, operette soubrette primadonna, Csanády Irma opera és operette alt énekesnő, Peterdi Etelka, operette soubrette primadonna, Halasi Mariska, hősnő, szalon színésznő, Haraszti Vilma operette énekesnő és társalgási színésznő, B. Fehér Laura, anya, társalgási színésznő, H. Serfőzi Etel, operette és vígjátéki komika.

²⁷ A társulat rendezői Polgár Károly igazgató, főrendező, Gózon Béla, Remete Géza, rendezők; A színészek: Polgár Károly, jellemszínész, Toronyi Gyula, opera és operette tenorista, Ladiszlav József, opera és operette baritonista, Gózon Béla, hősszerelmes, énekes bonvivant, Remete Géza, jellemkomikus, Solymosi Sándor, operette buffó komikus, kedélyes apa, Iván Sándor, komikus, Tihanyi Béla, opera és operette bass-buffó, Nagy Pál, operette énekes, siheder, Turai Antal jellem- és apaszínész, Baróti Jenő, énekes bonvivant, Kapossi Józsa, opera és operette coloratour énekesnő, Mezei Margit, operette soubrette primadonna, T. Lányi Edit, operette énekesnő, Haraszti Vilma, vígjátéki és operette soubrette énekesnő, Hevesi Mariska, drámai szende és társalgási színésznő, Hevesi Gusztika, naiva, Niczkyné Ilona hősnő és anyaszínésznő, H. Lévai Berta, operette és vígjátéki komika, Sárvári Anna, társalgási színésznő.

²⁸ PATAJ Sándor = Igazság 1910. 1. sz. 12.

²⁹ I. h. 13.

A vidék most jobb, állapítja meg az *Igazság* szerkesztője. 1910 júniusában Pataj azzal a hírrel lepi meg a zombori színházi közönséget, hogy a pozsonyi színházért hárman versenyeznek, Balla Kálmán, az addigi igazgató, Megyeri Dezső, volt kolozsvári igazgató és Polgár Károly, a Délvidéki Kerület igazgatója. Pataj szerint Polgár a legesélyesebb, nála „együtt van az erkölcsi és anyagi garancia”. A Délvidéki Színi Kerület meg magára vessen, amiért nem becsülte meg jobban. Nem építettek állandó színházat, a szezon pedig 3-4 hétből állt mindössze. Így nem kell csodálkozni, hogy a jó társulat, ha hívják, odébbáll. A Délvidéki Színikerület gazdát cserélt, jelenti Pataj 1911 februárjában. Polgár Károly megkapta Pozsonyt, Mezei Béla pedig a Délvidéket. Mezey egyrészt szerencsés, hiszen jól kitaposott ösvényen haladhat tovább Polgár kialakított egy színházpártoló közönséget, hiszen „az az igazgató, aki 30 nap alatt 20 ujdonságot mutat be, 6-8 vendéget szerepeltet, evvel ugyan meghódítja a közönség rokonszenvét”, másrészt nem lesz könnyű Polgár nyomdokaiban járnia, vélekedik az *Igazság* szerkesztője.³⁰ Pataj a későbbiekben sem feledkezik meg Polgár Károlyról. Rendszeresen figyelemmel kíséri pozsonyi működését. 1911 júliusában tudatja a zomboriakkal, hogy Polgár Károly pozsonyi színházigazgató megfelezte a téli szezont Zomborban. Egy hónapot nyáron tölt majd a városban, az újonnan épült nyári színparkban, a Vadászkürt vendégfogadó „remek, fás udvarán”. Fontos lenne a nyári szezon rendszeressé tétele, jegyzi meg Pataj, hogy az emberek nyaranta művelődjenek is, ne csak orfeumba járjanak. 1911. szeptember 3-án Kaposvárott Kossuth-szobrot avatnak, tudjuk meg az *Igazság* augusztusi számából. Ez az ünnep azonban kettős ünnep lesz, írja Pataj, hiszen Polgár Károly új pozsonyi társulata szept. 2-án nyitja meg az új színházat Pozsonyban. Az első bemutató előadás a Bánk bán Beregi Oszkárral. „...az a nagy művészi gárda, amely Pozsony és Fiume színházi igényeit kielégíteni van hivatva, a két nagy város közötti helycsere alkalmából Kaposvárt vette közbeneső, pihenő harmadik stációnak”³¹ – egészíti ki a folyóirat az információt. A Délvidéki Színi Kerület eseményeit követve Pataj közzéteszi az 1911. évi novemberi elsőleges színházi jelentést, amely arról értesíti az érdekelteket, hogy Mezei Béla,³² az új Délvidéki Színikerület társulatának³³ az igazga-

³⁰ PATAJ Sándor = *Igazság* 1911. 2. sz. 15.

³¹ PATAJ Sándor = *Igazság* 1911. 8. sz. 16.

³² A budai születésű színész és színházigazgató (1861–1921) 1911–1913-ig működik a Délvidéki Kerületben.

³³ Az új társulat tagjai: rendezők: Mezey Andor, Békeffy Lajos, főrendező, Pilissy Lajos, Magas Béla, szakrendező; Szentgyörgyi Lenke, subrett primadonna, B. Koppán Margit, táncos subrette és népszínmű-énekesnő, M. Fenyvessy Olga, operett énekesnő, V. Márkus Angela, opera- és operett koloratur énekesnő, Vécsey Ilona, hősnő, Jávora Aranka, szende és társalgási, Hidvéghy Ernőné, anyaszínésznő, Járay Böske, naíva, Tolnay Julia, komika, Békeffy Lajos, opera- és operett-tenor, Böszörményi Béla, naturburs, segédbaritonista, Magas Béla, jellemszínész, Mezey Andor, opera- és operett-baritonista, Mezey Béla, jellemkomikus, Pilissy Lajos, hősszerelmes, Rónay Imre, operett-buffó, komikus, Szigety Bandi, szalon- és táncos-komikus, Vándory Lajos, apa és intrikus, Csobor Gyula, bonvivant-színész, Szalóki Zoltán, énekes bonvivant.

tója Huszka–Martos: Gül Baba c. operettjével november 3-án nyitja meg a szent Zomborban. Az új igazgató igyekszik tartani a Polgár-féle irányvonalat, s az operettek mellett (Gül Baba, Obsitos, Varázskeringő, Lili, Luxemburg grófja) operák (Carmen, Hoffmann meséi, Parasztbecsület, Zách Klára, Traviata, Trubadúr, Faust, Magdolna) és színművek is műsorra kerülnek (Hamlet, Cigány). 1912 januárjában Pataj „Vidéki színészet” c. jegyzetében úgy találja, hogy a legjobban szervezett vidéki színtársulat a pozsonyi. Az igazgatók pozsonyi színészekre vadásznak. Csak primadonnából hat lép fel a társulatnál! Név szerint: Kann Malvin, Széchy Magda, Pásztor Ferike, Tisza Karola, Mezei Margit, Somogyi Erzsí, a hetedik Hatvaniné Lévy Berta, akit a Délvidéki Társulattól vitt magával Polgár Pozsonyba, s aki Pataj szerint a legjobb az összes többi között, hiszen az a „természetes báj és pajkosság, kedves hang és hatalmas zenei tudás”³⁴ is erről tanúskodik. A színésznő azonban szerepkört cserélt, s „a magyar színészet első komikája” lett. Tíz év után kiderült róla komikának még jobb. Férfi komikusból is több van Pozsonyban: Sarkadi Vilmos, Bérczi Gyula, Somogyi Károly, Remete Géza stb. A társulat kimagasló, a színház látogatottsága mégsem a legjobb, sajnálkozik Pataj. Az oka ennek az, vélekedik az *Igazság* szerkesztője, hogy nincs zsidó közönsége Pozsonynak, mert a zsidók a legfőbb támogatói a kultúrának, meg a színtársulatok tagjainak a háromnegyed része is zsidó! Négy hónappal később, májusban arról tájékoztat bennünket az *Igazság*, hogy sajtó is jó véleménnyel van a pozsonyi színtársultról. Polgár Károly és Polgár Ella színészi produkciójától el vannak ragadtatva a pozsonyi lapok. 1912 novemberében a Délvidéki Színtársulat³⁵ Nagybecskerekéről Zomborba érkezik, ahol nov. 5-én kezdi meg előadásait a Leányvásár c. operettel. Az operák közül a Pillangókisasszony és a Parasztbecsület van műsoron, az operettek közül a Bőregér, Varázskeringő, Cigányszerelem ritmusait dúdolhatják a zomboriak a színészekkel együtt, s persze a népszínművek sem maradnak ki a kínálatból. 1912 decemberében Pataj „A mozgósínházak” c. jegyzetében egy belügyminiszteri döntéssel foglalkozik, melynek értelmében abban a kisvárosban, ahol nehéz fenntartani a színházat, a színtársulat működésével egy időben a mozik nem működhetnek. A mozikedvelők fölhördülnek. Pataj egyetért a rendelkezéssel. 1909-ben még úgy vélekedik, nem kell ilyen formában védeni a színházat az orfeumokkal, cirkuszokkal, kabaréval szemben. 1910

³⁴ PATAJ Sándor: *Vidéki színészet*. = *Igazság* 1912. 1. sz. 21.

³⁵ A társulat tagjai: Sz. Nagy Imre, opera- és operett tenor, Mezei Andor, opera- és operett bariton, Szécsy Ferenc, énekes bonvivant, Rónay Imre, operett buffó, komikus, Várady Izsó, szalon- és táncos-komikus, Mezei Béla, jellemkomikus, Ungvári Miklós, jellemszínész, Biró Géza, naturburs, Czobor Gyula, bonvivant-színész, Tóth József, hősszerelmes, Vándory Géza, társalgási színész, Boross Miklós, szalonszínész, Pécskai Vilmos, segédkomikus, Kiss Cecil, subrettprimadonna, Kerényi Irén, táncossubrett és népszínmű énekesnő, V. Márkus Angela, opera és operette koloratúrénekesnő, Huzella Irén hősnő, Károlyi Ibolyka, szende és társalgási, Ligethy Angela, naiva, Szász Anna, anyaszínésznő, Medgyessy Erzsí, komika, Aranyosi Mancsi, Almási Böske, B. Borsódi Paula, Bártfai Ilonka, Ritkay Vilma, Szegedy Mici, Szegedy Ella, Szalay Teréz, Utassy Bella, Bánhidi József, Buda Dénes, Halmi Sándor, Miskolczy Péter, Semjén Rezső karszemélyzet.

januárjában egyenesen felháborodik a belügyminisztérium határozatán, amikor az elrendeli, hogy Szabadkán, amíg a színházi idény tart, semmiféle orfeum, mozgó színház sem működhet, mert az csökkentené Krémer Sándor szíinigazgató jövedelmét. Zomborban Fráter Lóránd koncertjét tiltják be hasonló okok miatt, jegyzi meg Pataj. „Nem jobb volna, ha megint visszatérnénk Ázsiába, ahol egyáltalán nem támogatták a művészetet, semhogy így támogassák?”³⁶ 1912-ben azonban megváltozik az *Igazság* szerkesztőjének a véleménye. Persze ez nem jelenti azt, hogy a mozi értékét kétségbe vonná, viszont „...amíg a színtársulatokat ezer kötéssel, gánccsal és béklyóval kötik helyhez, időhöz, személyzethez, műsorhoz”³⁷ addig védeni kell őket, hiszen nem tudják felvenni a versenyt a szabadon mozgó mozival. Ha majd a színházak is szabadon mozoghatnak, akkor el kell törölni a minisztérium rendeletét. Polgár Károly kaposvári szíinigazgató kérését is méltányolta a minisztérium, írja Pataj, amikor a kaposvári Apolló mozgófénykép vállalatnak nem adott működési engedélyt a színi idény tartamára. 1913 januárjában változás áll be a Délvidéki Színikerület igazgatásában: „eddig Mezei Béla cége alatt Mezey Andor igazgatta a társulatot a saját számlájára, miután az igazgatói felszereléseket megvette 50000 k-ért”³⁸ A Délvidék felmondja az igazgatóval kötött szerződést. Mezey Andor nem teljesítette pontosan anyagi kötelezettségeit, ezért 1912. dec. 13-án Mezei Béla visszavette tőle az igazgatást. Ezzel egy időben Pataj újfent a pozsonyi színház érdekében emel szót. A társulat lehetőségei korlátozottak, mindig ugyanabban a három városban, Pozsonyban, Kaposvárott és Fiumében kénytelen végigjátszani az év 12 hónapját. Köti a kormány határozata, amely nem veszi figyelembe, hogy Fiumében nincs állandó színház, s a társulatnak emiatt komoly anyagi veszteségei vannak. 1913 augusztusában születik egy elgondolás, amely javítana a pozsonyiak helyzetén, írja Pataj a soproni színeszetről szóló jegyzetében. Sopron városa szövetkezni szeretne Pozsonnyal, hogy közösen hozzanak létre egy jó színtársulatot. Pozsonynak ez jól jönne, hiszen érdeke, hogy megszabaduljon Fiumétől, amely nem teljesíti vállalt kötelezettségeit (a színházépület építését három éve ígérgeti). Kaposvárral sem kellene tovább közösködniük a pozsonyi színészeknek. Itt építettek ugyan színházat, csak éppen használhatatlan. Az *Igazságnak* ugyanebben a számában említi meg Pataj, hogy a debreceni színházat Mezei Bélának adták ki

„Olyan vidéki igazgatónak, aki ért a mesterségéhez, és ezen szerezte a nagy vagyonát. Nagyon nem értenek a dologhoz azok a debreceniek, akik ennek ellenében Ditrői Mór érdekében kardoskodnak. Ne imponáljon senkinek az a cím, hogy ő a Színeszergyűlés elnöke, mert bizony ehhez a címhez igen sok megaláztatás után jut évről évre”³⁹.

³⁶ PATAJ Sándor: *Szabadka*. = *Igazság* 1910. 1. sz. 13.

³⁷ PATAJ Sándor: *A mozgószínházak*. = *Igazság* 1912. 12. sz.

³⁸ PATAJ Sándor = *Igazság* 1913. 1. sz. 13.

³⁹ PATAJ Sándor = *Igazság* 1913. 8. sz. 13.

1913 októberében Gyóni Géza „Százados kultúra árnyékában” c. cikke már arra enged következtetni, hogy a pozsonyiak terve sikerült. Polgár társulata Sopronban és Szombathelyen lép fel. Sopron városa pedig akciót indít a színház megmentésére: városi mozit építenek, amely a napi bevétel húsz százalékát a színháznak, Polgár Károly száztagú, elsőrendű társulatának adományozza. Kérdéses azonban, hogy ez megmentheti-e a teátrumot. A mozi ugyanis naponta zsúfolásig megtelik, a pozsonyi színház pompás előadásai pedig közönség nélkül maradnak. A harmadik előadáson már csak 40 néző van a potyajegyessel együtt. A jó szándék vége: „A sopronit medvecukorral sem lehet becsalogatni a színházba”.⁴⁰ 1913 végén, novemberben a Délvidéki Színikerület új igazgatót kap Mezei helyére. Ez az új igazgató a már jól ismert, ama bizonyos Balla Kálmán (1868–1944),⁴¹ aki 1903–1904 között segédkezett a Délvidéki Kerület szintársulatának az indulásában, s aki a Magyar Színház főrendezői tisztjét cseréli föl a délvidéki igazgatósággal. Az újjászervezett társulat⁴² 1913. nov. 4-én kezdi meg az évadot Zomborban Biró Lajos: Rablólovag c. darabjával. A vígjátékok, színművek mellett operákat (Traviata, Bűvös vadász) is láthat a közönség, az elsőbbség ezúttal is az operetteké. 1914 januárjában Pataj ismét megvizsgálja a vidéki színészet helyzetét. Megcsappant a színházbajáró közönség.

„De nemcsak gazdasági, hanem kulturális válság is van. Elernyedés, elbutulás, közömbösség. A közönség annyira elvesztette érzékét minden iránt, ami szép, nemes, tiszta, hogy minden kritika nélkül azt méri össze, hogy hány liter alkoholt vehet magának azért a pénzért, amibe egy színházjegy kerül, és inkább a gyomrát tölti mint a lelkét, szívet”.⁴³

Ezzel a közönnyel kell megküzdenie Balla Kálmánnak. A zomboriak nincsenek megelégedve a változatos műsorról (hetente két-három újdonság), noha a város arra sem képes, hogy végre új színházat építsen a régi „ócska bódéja” helyébe, hiszen ez csak 263 ember befogadására alkalmas. A pozsonyi társulatnak úgy tűnik jól megy a sora, hiszen 1914 májusában Pataj híre szerint „Polgár Károly szintársulata a fővárosban magában bizonyítja be azt, amit mi általánosságban régen hangoztatunk, hogy akárhány vidéki szintársulat fölötte áll a fővárosi ope-

⁴⁰ GYÓNI Géza: *Százados kultúra árnyékában*. = *Igazság* 1913. 10. sz. 7.

⁴¹ Balla Kálmán színházigazgatóként Győrött, Zomborban, Miskolcon, Pozsonyban, majd ismét Zomborban végül Pozsonyban működik.

⁴² A társulat tagjai: Balla Kálmán igazgató, főrendező, Árkossy Vilmos, rendező, Czako Vilmos, igazgató-helyettes, Tombor Aladár, karnagy, Árkossyné Szabó Irma, anya- és társalgási színésznő, Balláné Marton Erzsébet, fiatal hősnő, drámai szende, Benes Ilona, vígjátéki subrett, Csengeri Stefi, operett-subrett, Fekete Rózsi, naiva, Garay Mici, operette-színésznő, Komáromy Gizi, operett-soubrette, T. Konkoly-Thege Emília, komika, Szécsi Emma, kolratur énekesnő, Árkossy Vilmos, operette-buffó, komikus, Balla Kálmán, bonvivant, Binder Károly, baritonista, Kertész Dezső, lírai szerelmes, Kovács Imre, jellem- és apaszínész, Mészáros István, táncos komikus, siheder, Szántó János, tenorista, Szécsi Ferenc, énekes bonvivant, szalon komikus, Tábori Imre jellemkomikus. A zenét a szegedi cs. és kir. 46. gyalogezred zenekara szolgáltatja.

⁴³ PATAJ Sándor = *Igazság* 1914. 1. sz. 11.

rette színházaknak” és hogy a drámai személyzetek nagy része bátran veheti fel a fővárosiakkal a versenyt”.⁴⁴ 1914. november 3-án kezdődik a délvidéki színtársulat⁴⁵ második évadja Balla Kálmán igazgatása alatt, jelenti be Pataj októberben. Az idény nem túlságosan gyümölcsöző. Decembereben Pataj azon kesereg, hogy a vidéki színészet válságban van. A háború megtette a magáét. Az sem kétséges, hogy a Balla-féle társulat maga is oka annak, hogy egy időre elpártolt tőle a közönség. Előbb kellett volna levenni a műsorról a hazafias tákolmányokat (a hadüzenet napjai elmúltak már), s helyette a Tündérlaki lányokhoz vagy a Mandarinhoz hasonló darabokat kell bemutatni, ahogyan azt éppen teszik. Így Ballának nem kellett volna olyan sokat küzdenie a közönség közönyével. Pataj azért a dícsérettel sem fukarkodik:

„Most már nagyon megkedvelték a régi kedvenceken, a Balla páron kívül Parlagi Bélát, Korda Sándort, Szigeti Irént, Juhász Margitot, Gáspár Jenőt és Sebestyén Rózsit. A műsor változatos, a kar szép és jól működik”.⁴⁶

Az 1915-ös év már jobban indul Zomborban, legalábbis ez derül ki Pataj januári hírből, mely szerint Balla Kálmánéknak akkora sikerük van, hogy a közönség kérésére meghosszabítják a színház működését január végéig. A társulat új naivája Szigethy Annus meghódítja a nézőket „a közönség pedig – amint gyérült a hadbavonulók eltávozásával, viszont meggyarapodott avval a katonasággal, amely Zombort elárasztotta egészségesen és betegen”.⁴⁷ 1915 májusában az *Igazság* egy rövid hírben értesíti a zombori nagyközönséget, hogy Polgár Károly társulata húsvéttól Fiumében játszik, s hogy Abbáziában is tartanak közben kabaréelőadásokat. 1915-ben a megszokottnál korábban, szeptember 4-én kezdődik a színházi évad a Délvidéken. A Színi Kerület társulata⁴⁸ Nagybecskerekén a Tiszavirág c. három felvonásos operettel mutatkozik be először. Az igazgató változatlanul Balla Kálmán. Zomborban 1915. okt. 17-én lépnek föl először, jan. 15-én pedig Sopronba mennek át. Ballané Marthon Erzsi egy fővárosi színházhoz fog szerződni,

⁴⁴ PATAJ Sándor = *Igazság* 1914. 5. sz. 15.

⁴⁵ Az új társulat „kiválóbb tagjai”: Szigeti Irén szubrett primadonna, Schmidt Etel szubrett, Koronkay Rózsá szubrett, Komáromi Gizi coloratur, Somogyi Emmi naiva, Parlagi Margit komikus, Homokos Gabriella anya, B. Marton Erzsi szende, Balla Kálmán jellem, Gáspár Jenő buffó, Várady Tódor táncos komikus, Kócs Károly szerelmes, Korda Sándor bariton, Budai Sándor tenor, Molnár Antal apa stb.

⁴⁶ PATAJ Sándor = *Igazság* 1914. 12. sz. 16.

⁴⁷ PATAJ Sándor = *Igazság* 1915. 1. sz. 17.

⁴⁸ A társulat tagjai: Balla Kálmán, igazgató, főrendező, Gáspár Jenő, Korda Sándor, Turányi Alajos, rendezők; Albrecht Károly, karnagy; B. Marton Erzsi, drámai szende, Czákó Mici, társalgási színésznő, Császár Piroska, naiva, Heltai Nelli, anya, komika, Juhász Margit, koloratur énekesnő, Körmendy Ila, operette szubrett, Tombor Olga, operette szubrett, Szepeni Margit, operett szubrett, Takács Piroska, társalgási színésznő, Balla Kálmán, bonvivant, Endrődi Miklós, naturbursch, Földes Imre, tenorista, Gáspár Jenő, operett-buffó, Kiss Lajos, apa színész, Korda Sándor, baritonista, László Ferencz, komikus, Parlagi Béla, komikus, Turányi Alajos, bonvivant.

jelzi Pataj, de csak 1916 októberétől, addig a Délvidéknél marad. 1916 októberében az *Igazság* bejelenti, október 10-én a Délvidéki Színi Kerület megkezdi a téli évadot Zomborban, ezúttal azonban Balláné nélkül. Balláné Marton Erzsinek, a Magyar Színház újonan szerződötett drámai színésznőjének első fellépése várható Budapesten, értesíti a zomboriakat Pataj. Villányi Andor: Királynőm, meghalok érted c. darabjában alakítja a főszerepet. Ebben mutatkozik be a fővárosi közönségnek, miután „művészetével már meghódította a vidéki nagy színházak közönségét mint a délvidéki színi kerület starja”.⁴⁹ 1916-ban október 14-én kezdődik a színházi előadások évadja a megyeszékhelyen. Pataj közli a Délvidéki Színtársulat személyzetének a névsorát.⁵⁰ A repertoárt illetően ezúttal nincs mivel dicsekedni. 1916 októberében a budapesti Magyar Színház bemutatja Villányi Andor első darabját, a Királynőm, meghalok érted c. színművet. Ebben mutatkozik be Balla Kálmáné Marton Erzsi, a színház új tagja, a délvidékiek üdvöskéje. Pataj összegyűjti a fővárosi lapok kritikáit, és leközi őket az *Igazság* 1916. évi novemberi számában. Ezekből kialakul egy kép, arról, milyen alakítást nyújtott és milyen színésznő lehetett Marton. Törzs Jenő, a már befutott színész játszotta a másik főszerepet. Ő kivétel nélkül pozitív kritikákat kapott, agyondicsérik. Martont illetően megoszlanak a vélemények. Az *Est* szerint „nemes ideges színésznő”, bár az alakítása „...nagyon hasonlít a darabhoz: nagyon is sokféle és mindenféle módon akarja biztosítani a hatást.” A *Magyarország* is megjegyzi ígéretes tehetség Marton, de a szerep összetett, a finom részletekkel adós maradt. Az *Ujság* szerint Marton játékában nagy a drámai erő, „egyelőre azonban tulszinezi a dolgokat, a régi iskola érzik rajta, a melyből ha kiemelkedik, jelentékeny tagja lesz a társulatnak”. A *8 órai Ujság* csapnivalónak találja alakítását. Marton nem léphet Gombaszögi Frida nyomába, „szerepét iskolás modorban pergette le, mintha az író szavai magukban képesek lenének hatást elérni.” Martont többnyire dicsérik, vagy legalábbis ígéretes tehetségként emlegetik. A *Nap* szerint „nehéz szerepét teljes bravurral játssza, igazi hangjai is vannak, tökéletes gesztusai, majdnem elhítheti velünk, hogy érdemes meghalni egy asszonyért.” A *Világ* szerint Marton „megnyerően szép jelenség. Olyan, aki egyetlen szó nélkül is betölti a színpadot... Beszédjét artisztikus mozdulatok, a test ideges rajza kísérik (...) finom, előkelő művészetét kevésbé triviális feladatra is tartogathatták volna.” Ő és Törzs mentette meg az előadást, mert a darab csapnivaló. A *Pesti Hírlap* szerint a kritikuskak

⁴⁹ PATAJ Sándor = *Igazság* 1916. 10. sz. 14.

⁵⁰ Tagok: B. Marton Erzsi, a budapesti „Magyar Színház” művésznője mint állandó vendég, Budai Ilonka, operett szubrett, Czakó Míci, társalgási színésznő, Csáky Margit, naiva, Dénes Rózsi, drámai szende, Gúti Sári, komika, Huszti Ibolyka, énekes naiva, Kelen Rózsi, koloratúr énekesnő, Ligeti Margit, operett szubrett, Rásó Ida, anyaszínésznő, Vermes Alice, szende, Záró Gizi, társalgási színésznő, Balla Kálmán, bonvivant, Gál Dezső, tenorista, Korda Sándor, baritonista, Krémer Jenő, operett-buffó, komikus, Nyárai Rezső, operettbuffó, Parlagi Béla, énekes bonvivant, Pataki Ferenc, táncos komikus, Sándor Antal, lírai szerelmes, Skultéty Béla, szerelmes, Sugár József, jellemszínész, Szécskay Árpád, apa, Török Sándor, jellemszínész.

kötelessége a színész testi adottságait is megbírálni. Marton esetében különösen szívesen teszi ezt, hiszen gyönyörű nő. Ideális testalkat, érzéki alak:

„Gyönyörű, fenyő-sudárra emlékeztető alak, nagyszerű hosszúsági lábak, egy kicsit talán túl hosszú, de szép taglejtéseket produkáló karok, nemesen mozgó finom nyak... különösen a járása pompás, diadalmas mint egy hadihajó suhanása a csendes tengeren (...) Mindent összevéve elsőrangu, erősen érzéki hatású, de azért erősen drámaszerű jelenség az új tag. Montecarlo és Ostende nagy nemzetközi női szépség-vásárján is feltűnnék.”

Egyszóval modern női szépség. Szinte mindegyik kritika megdicséri küllemét. A *Magyarország* szerint „gyönyörű szinpadi jelenség” A hangjával is foglalkoznak. A *Budapest* úgy találja, „Mária szerepére nem volt elég ereje és az orgánuma sem alkalmas”. A *Népszava* dicséri színészi alakítását, de a hangjával szintén nem elégedett: „kár, hogy a hangja ködben vergődik, fátylat vet az alakításra”. A *Pesti Hírlap* ellenben azt állítja, „a hangja nem tulságosan lágy és nőies, s ezért a finom, árnyalati érzelmek kifejezésére s játszi csevegésre kevésbé alkalmas, mint a féktelen érzelmekből sarjadó rekedt felhördülésekre.” A *Világ* szerint: „Kissé fátyolos hangja meleg, színes pasztell.”

Pataj folyóiratának 1918. évi 3–4. számából kiderül, a Délvidéki Színi Kerület élén újabb igazgatócsere történt. Ballától a szegedi születésű Betlen Bruckner László (1892–1980) vette át a stafétabotot. Az *Igazság* kicsit késve értesíti olvasóit, hiszen a csere már 1917-ben megtörtént. Az évad Pataj szerint „fényesen” sikerült, „minden este zsufoolt ház tapsolt a jeles gárdának”.⁵¹ A társulat működéséről szóló utolsó tudósítás szerint 1918 szeptemberében Nagybecskerekre kezdenék az évadot szeptember elsején, a színiügyi bizottság viszont a „hőségére” való tekintettel csak a szeptember 15-i kezdést engedélyezi, addig a társulatot Oravicabányára küldi. Az igazgató erre elment Zentára, 12 előadásra, írja Pataj. Zomborban műkedvelő színjátszók is működnek. Az *Igazság* időnként róluk is megemlékezik. 1916 áprilisában Pataj arról ad hírt, hogy a zombori katolikus könyvtáregylet húsvétvasárnap és hétfőn műkedvelő előadást tart a városi színházban a kárpáti falvak javára. „Az egyetlen leány” c. vígjátékot adják elő Dr. Müller János rendezésében. Szereplők: Avar Jolán, Hollósy Márta, B. Reichle Hilda, Schieb Baba, Trischler Nelli, Jámbor Béla, Gyulay Géza, Rácz Jenő, Szabó István, Incze Imre, Lichtnekkert Béla. Pataj egy másik jegyzetéből arra következtethetünk, hogy az amatőr színjátszás sorsa már akkor sem volt könnyű. A közönség nem becsüli sokra a műkedvelőket. Magának a műkedvelő szónak is van már ekkor némi pejoratív melléköngéje. „Ez gúnyos, kicsinylő kifejezéssé lett”⁵² – írja Pataj. A nagyszámú jótékonyági céllal tartott előadás annyira elkényeztette a zombori közönséget, hogy válogatni kezdett, s bizony alaptalanul becsüli le a műkedve-

⁵¹ A társulat tagjai: Vég helyi Iza, Fátyol Heddy, Karácsonyi Ili, Radóc, Baróthy, Kemény, Tarnai, Poór, Sebestyén, Máthé, Zöldy nővérek, Horváth Erika, Kertay, Balázs Mancsi, Bordás Rózi, László Irén sat.

⁵² PATAJ Sándor: *Műkedvelők.* = *Igazság* 1918. 6. sz. 14.

lőket. Pataj harcos indulattal veszi védelmébe őket. Dr. Müller János és dr. Scheib Károly szervezésével és irányítása mellett Pataj szerint egy egészen jó gárda (Krieg Margit, Gunde Maja, Butkovits Maca, Binder Etus, Schmidt József, Rossini Domonkos, Bernhardt János) kovácsolódott össze. Nehéz darabok előadására is vállalkoznak (mint. pl a Láthatatlan ember), s ezt meg kell becsülni, s nem mindig csak Fedák Sári után áhítózni. „Ezek a műkedvelők már nem műkedvelők, hanem fényes tehetségek” – állapítja meg Pataj.

Az *Igazság* arculatával, írásaival és híryanagával ismerkedve talán egy kicsit közelebb jutottunk a korabeli Zombor közéletéhez, irodalmi ízléséhez, alkotói-hoz, művelődési életéhez. A sajtótörténet felől közelítve megismerkedtünk egy eddig feltáratlan, politikai, jogi, irodalmi folyóirattal, felfedeztük Pataj Sándort, az irodalmi élet és kultúra lelkes pártfogóját, szervezőjét.

JULIANNA ISPÁNOVICS CSAPÓ

Un périodique paru à Zombor au début du 20e siècle

Sándor Pataj (1862–1935), né en Roumanie, arrive à Budapest de la ville de Pancsova, dans la capitale il acquiert le doctorat juridique, et en 1887, à l'âge de 25 ans il s'installe à Zombor. Au siège de département il inaugure son bureau d'avocat, puis le 1 octobre 1904 voit le jour son magazine politique, littéraire et juridique, républicain, du parti de l'indépendance, qui paraîtra jusqu'au septembre 1918 soit à Zombor, soit à Budapest.

Le programme de *Igazság* (Vérité) est la propagation des idées des lumières, de la démocratie, du féminisme et du socialisme moderne, l'avancement du développement de la nation hongroise et par les luttes politiques et par l'instruction civile. A côté des articles d'importance d'histoire littéraire du magazine, ses rapports d'histoire de civilisation ne sont secondaires non plus. Par ses publications on connaît entre autre la vie du cercle théâtrale de la région, la vie théâtrale de Zombor de l'époque, l'activité du théâtre de la ville et celle des représentations d'amateurs.

KÖZLEMÉNYEK

Tiltott könyvek 1793-ban a pozsonyi olvasókabinetekben. A magyarországi könyvtártörténet érdekes, de csak rövid fejezete volt a 18. század végén angol, francia és német mintára létrejött ún. olvasókabinetek története. E jórészt könyvkereskedésekkel kapcsolatos kölcsönkönyvtárak és olvasótermek lehetővé tették a könyvek és folyóiratok olcsó áron való helyszíni olvasását és kölcsönzését. Mivel ezáltal szélesebb rétegek számára is hozzáférhetővé tették a gyakran drága műveket, amelyek között a felvilágosodás alkotásai is megtalálhatók voltak, a hatóságok nem jó szemmel nézték működésüket. Különösen I. Ferenc trónralépése után indult meg a hajsza ellenük, és ezért az 1781-ben elsőként megalakult pozsonyi olvasókabinet után alig két évtizeddel később, 1799-ben már be is tiltották őket. És amikor 1811-ben újra engedélyezték a kölcsönkönyvtárak működését, nem csak azt írták elő, hogy milyen könyveket tarthatnak, hanem a nyilvános olvasótermek létesítését továbbra is megtiltották.¹

Két pozsonyi olvasókabinetet 1793-ban ért hatósági eljárásról szeretnék az alábbiakban beszámolni, levéltári adatok alapján.² Az egyik tulajdonosáról, egy bizonyos Schwaiger nevű könyvkereskedőről már volt némi tudomásunk: 1788-ban a Doll testvérekkel alapított Pozsonyban olvasókabinetet, katalógusukban 1400 könyv szerepelt. 1813-ban pedig Schwaiger Győrben alapított kölcsönkönyvtárat. A másik említendő olvasókabinet-tulajdonosról, egy bizonyos Weissenthaler nevű könyvkereskedőről még ilyen hiányos ismereteink sem voltak.

Az Országos Levéltárban és más gyűjteményekben található iratok alapján kikerekedik nem csak a két olvasókabinetet 1793-ban ért hatósági üldözés, hanem fény derül arra is, hogy mely műveket tartottak erkölcsi és politikai szempontból veszélyeseknek. Ugyancsak jellemző, hogy inkább csak az előbbi hangsúlyozták, az ifjúságot tőlük féltették, ugyanakkor a kor nagy felvilágosult szerzőit, íróit is közéjük sorolták, külön indokolás nélkül. Az is kiderül ezen ügy vizsgálata során is, hogy a fő veszélyt a nyilvános olvasótermek működésében látták, mert ott olcsón hozzá lehetett férni a „veszélyes” művekhez.

Már korábban is előfordult, hogy a cenzúrahatóságok megintették a könyvkereskedőket, ha tiltott vagy veszélyesnek mondott könyveket árultak. Így pl. már 1781 márciusában figyelmeztetésben részesült a Johann Georg Köpff-féle könyvkereskedés a budai egyetem tanácsától, mert egyenesen eretnek könyveket forgalmaztak.³ De az igazi üldözés II. Lipót halála után indult meg és különösen az olvasókabinetek ellen.

1793 áprilisában a pozsonyi városi magisztrátust a Helytartótanács arra kötelezi, hogy a Weissenthaler és a Schwaiger-féle olvasókabinetekben található tiltott könyveket kobozzák el, zárják el őket,

¹ KÓKAY György: *A könyvkereskedelem Magyarországon*. Bp. 1997. 101–104, 151–153. (Irodalommal).

² *I. m.* 90. l.-on csak néhány sorban említem.

³ *OL Acta secundum Referentes*. Okolicsányi N. 129.

és nyomozzák ki, hogy kitől és mikor kapták e kiállított könyveket és melyik revizor engedélyezte őket.⁴ Egyben utasították a pozsonyi illetékes irodalmi ügyek direktorát, hogy a megjelent könyvkatalógusból jelöljék ki az engedélyezett és túrt műveket, ezeket hagyják meg a tulajdonosoknál, a tiltott műveket pedig küldjék meg a Helytartótanácsához.

A magyar Helytartótanács revizora, Matthias Riethaller ugyanezen hónap 23-án kelt, a palatinusnak küldött feljegyzése már behatóan foglalkozik a két pozsonyi katalógus alapján az olvasókabinet tiltott könyveivel és azok felsorolását is közli.⁵

Bevezetőjében hangsúlyozza, hogy a tiltott művek minden korú és nemű embernek károsak, de főleg a „szerencsétlen ifjúság” számára veszélyesek. Azokban ugyanis – és itt már előljáróban kiemeli a „legveszélyesebb” szerzőket – az olvasó Helvetius, Hume, Lessing, Mirabeau, Rousseau, Voltaire és Barth műveivel találkozik, amelyekből az uralkodó és a vallás elleni veszélyes eszméket szív magába, melyek a naturalizmushoz vezetnek.⁶ Vannak szerinte szerzők, akik a vallás dogmáit gúnyolják, és nevelésszerű teszik a szertartásokat. Ugyancsak elítéli azokat a szerzőket, akik „a leg-rútabb ösztönök” tanítói. Elrendeli e művek további intézkedésig történő szigorú őrzését és felsorolja előbb a Weissenthaler-féle katalógusban található nem kívánatos műveket:

- p.1. N. 1608. Albertus Magnus von den Geheimnissen der Weiber
 - p.5. Biographie eines Mönchs oder die Begebenheiten der Pater Hyacinthus
 - p.6. Briefe einer Italienischen Nonne und eines Jügeländers
 - p.25. Gebrauch des Ehebettes
 - p.26. Galanterien der Türken
 - p.31. Irrthümen eines Frauenzimmers oder die französische Aspasia
 - p.38. Lottches Reise ins Zuchthaus
 - p.44. Ovidius von der Liebe
 - p.49. Die Schule des Ehestandes
 - p.52. Sittenlehre der Liebe und nebst einer Beylage über die helvetische Galanterie
 - p.62. Der lustige Weiberprocurator
 - p.68. Hof- und Liebesintrigen alter und neuer Zeiten
- Supplem.2.p.14. Über die Ehe
- 3.p.1. Abentheuer gallanter Männer. Ein Gegenstück zum gallanten Damen
 - 3.p.2. Blumenbach über den Bildungstrieb
 - 4.p.5. Liebschaften und Galanterien der Regenten und Aristokraten in Frankreich
 - 4.p.10. Die Kunst Weiber zu verführen

A Schwaiger-katalógusból a következő műveket sorolta fel:

- p.3. Hecke: Geheimniß der Natur
- p.6. Ovids Schule der Liebe

⁴ OL Depart. revisionis librorum 1793. N. 35.

⁵ OL Depart. revisionis librorum 1793. N. 6–12.

⁶ „...ex quo omnis aetas et sexus praesertim vero infelix juvenus, levissimo impendio, erga pen-denum quotidie cruciferum, omnem iniquitatem haurire possit. Habet in illis lector Helvetij, Humij, Lessingij, Mirabeauvii, Rousseauvii, Voltairii, Barthij opera, e quibus pernicioosa contra Principem et Religionem principia combibat, e quibus ad naturalismum complanata via deducatur...” (I. h.)

- p.9. Über die Ehe
- p.15. Begebenheiten nächtliche der Signor Jocondo
- p.16. Abaelards und Heloises zertlicher Briefwechsel
- p.25. Stillings Jugend
- p.26. Imberts Verirrungen der Liebe
- p.27. Yoriks empfindsame Reisen durch Frankreich und Italien
- p.30. Kephrosine eine Nonnenbiographie
- p.31. Liebschaften Königs August v. Pohlen
- p.32. Die Schule der Ehe
- p.35. Galathée Schäfer Roman nach Cervantes
- p.36. Aspasia aus dem Englischen frey übersetzt
- p.41. Leben Caesar Borgias Herzogs u. Valentinois
- p.61. Lettres & Epitres amourenses d'Heloise avec les reponses d'Abeillard
- p.62. Galathée. Roman pastoral
- Supplem.2.p.3. Ovids Lieder der Liebe
- 2.p.6. Gallerie galanter Damen. Ein Beytrag zur Kenntniß weiblicher Character
- 3.p.2. Kotzebue Kleine Erzählungen

E listához a budai cenzor azt füzi hozzá, hogy e könyvek megrontják a fiatalok lelkét. Az ifjúságot a szabados szerelmek megbabonázzák, rút élvezethájszásba kergetik, miközben az olvasmányok szereplőit utánozni akarják.

Majd ismét a Weissenthaler-féle katalógusból idéz tiltandó műveket:

- p.2. Abendstunden von König aus Preussen
- p.5. Marquis d'Argens chinesische Briefe
Marquis d'Argens jüdische Briefe
- p.8. Bildergallerie Katholischer Mißbräuche
Bildergallerie Klösterlicher Mißbräuche
- p.17. Der blaue Esel
- p.19. Faustin Reisen in philosophischen Jahrhundert
- p.21. Fidlerus redivivus oder wahre Prophezeiung, daß das Pabstum fallen müsse
- p.31. Der Macedonische Held
- p.39. Leben Johannes Tetzels päpstlichen Abteskrämer
Eine Unterredung Friedrich des Grossen in den Todes Stunde mit dem Pater Pavian
- p.56. Tristram Shandis Leben und Meinungen
- p.59. Versuch einer Sittenlehre für alle Menschen ohne Unterschied der Religion
- p.62. Die Nahtfahrt nach Loretto
- p.63. Wird der Päpstliche Stuhl zu Rom dem Römischen Kaiser Threuen Josephs des II. nicht bald Platz machen?
- p.81. Bahrds neues Testament
- p.83. Was enthalten die Urkunde des christlichen Alterthums von den Ohrenbeichte v. Engel
- Supplem.2.p.1. Abts sämtliche Werke
- 2.p.3. Bahrds Handbuch der Moral
- 2.p.6. Geheimen Geschichte der 6 letzten Päpsten
- 2.p.8. Kabhalistische Briefe von Marquis d'Argens

- 2.p.12. Robinson
- 3.p.2. Die Ruine aus dem Englischen
- 3.p.6. Historisch kritische Nachrichten v. Voltaire
- Supplem.4.p.3. Eybel die heilige Schrift nach die Volksbeyrichten
- 4.p.5. Reliquien
- 4.p.11. Gallerie der Teufel

A Schwaiger-féle katalógusból a következő művek szerepelnek a tiltott könyvek között:

- p.1. Abts Thomas Vermischte Werke
- 10. Bildergallerie katholisch, klösterlich und Weltlicher Mißbräuche
- 13. Das Buch Josephs in der Bibel
- 26. Entwurf einer ländlichen Charfreytags
- p.4. Lessings Vermischte Schriften
- 5. Mirabeau Sammlung einiger philosophischen und politischen Schriften
- 6. Nebenständen eines Staatsmanns oder Versuche im Geschmacke des Montagne (!) aus dem Franz. Rousseau philosophische Werke
- 9. Voltairs (!) sämtliche Schriften
- 10. Werke des Philosophen von Sansoucci
- 12. Gallerie der Teufel
- 16. Robinson (Der neue französische)
- 27. Leben und Meinungen des Tristan Shandis Der Blaue Esel
- 28. Der Philosoph
- 38. Friedels Fragmente mehrentheils die Osterreichische Monarchie betreffend
- 42. Ouvrier Gesichte aller Religionen mit Gründen und Gegengründen
- 44. Marquis d'Argens jüdische Briefe 6. Th. M. d'Argens Kabblistische Briefe 7. Th.
- 48. Versuch einer Antei lung zur Sittenlehre für alle Menschen ohne Unterschied der Religion
- 57. Briefe über Katholiken und Protestanten
- 60. Lettres chinoises, indiennes e. tartares
- Supplem.1.3. Kirchenjournal
- 5. Der Einsiedler auf den Fehlen
- 6. Wallfahrt nach Loretto 2. Theile
- 8. Bemerkungen über die religiösen Zustand in den K.K. Staaten
- Supplem.2.1. Babel Fragmente über die politischen Angelegenheiten in Ungarn 2 Theil
- 3. Leben und Selbstgeständnisse Mirabeaus
- 5. Die Ruinen, eine Geschichte aus den vorigen Zeiten
- 6. Reisen in den Mond
- Supplem.3.2. Kotzebue kleine Erzählungen

A továbbiak során Riethaller felteszi a kérdést: a jegyzékekben szerepelt műveket a cenzor 1781-től kezdve vagy nem is látta, vagy a türtek között szerepeltek? Az első esetben elrendeli a szigorú cenzúrázásukat, a másodikban pedig arra hívja fel a figyelmet, hogy az olvasókabinetekben nem lehet megtérni azokat a könyveket sem, amiket a könyvkereskedésekben megtérteknek minősítették. E megkülönböztetést azzal indokolja, hogy a könyvesboltokban megvásárolandó könyvekért sok pénz szükséges, amivel nem mindenki rendelkezik, ezért kisebb e könyvek társadalmilag

káros hatása. Az olvasókabinetek viszont olcsón hozzáférhetőek, és ezért ezekben sokkal nagyobb a veszélyes könyvek csábítása. Ezért az olvasókabineteknél nagyobb óvatosságra és megszorításokra van szükség – figyelmeztet a cenzor.⁷

A feljegyzés ezek után az olvasókabinetek szerinte megfelelő feladatait vázolja, és rámutat arra, hogy könyvvállományuk mai összetétele nem alkalmas ennek az elvárásnak a teljesítésére. Ezen intézmények Riethaller szrint arra lennének hivatva, hogy a fiatalok és mások számára is olcsóbban műveltséget, tudást, és szellemi felfrissítést nyújtsanak. Erre szolgálhatnak a különböző jogi, filozófiai, fizikai, matematikai, természettudományi, filológiai és szépirodalmi munkák. Az olvasókabinetekben azonban „szémérmetlen szerelmekről” szóló római fabulák, komédiák találhatóak, amelyek szabadságot hirdetnek, lazítják az erkölcsöket, vallástalanságot, indifferenzizmust terjesztenek, gúnyolják a vallást és a szertartásokat.

Ennek okát a rögtönzött tanulmány abban látja, hogy az olvasókabinetek tulajdonosai nem tisztelik a tudományokat, nem képesek, vagy nem is tudnak válogatni. Nem a köz hasznát, hanem csak a nyereséget nézik, melyet a tiltott és gyanús könyvek által szereznek, jól tudva, hogy az ifjúság, és általában az olvasók mohón vágynak ilyen könyvek olvasása után.⁸

Mivel ezt a kísértést mindkét nembeli ifjúságtól, de másoktól is távol kell tartani, elrendeli végül, mindkét olvasókabinet alapos átvizsgálását a pozsonyi magisztrátus revizorai részéről. Megparancsolja a gyanús és veszélyes könyvek elkülönítését, elzárását, és azt, hogy nem engedélyezhető a jövőben más könyv forgalmazása, mint az igazi műveltséget, a tiszta erkölcsöt, és a lélek nemesítését az erkölcsök veszélyeztetése nélkül szolgáló munkáké. Mindezeket a pozsonyi és mindazon helyeségek revizorainak figyelmébe ajánlja, ahol olvasókabinetek találhatóak.

Nem sokkal később, május 14-i keltezéssel a Helytartótanács újabb átiratot küldött a pozsonyi magisztrátus számára. Ebben arra utasították a pozsonyiakat, hogy a tiltott könyveket vegyék magukhoz, és további rendelkezésig őrizzék őket biztos helyen. Tájékoztatót kértek még arra nézve, hogy a szóban forgó, és az olvasókabinetekben melévő könyveket kitől és mikor szerezték be, és hogy melyik revizor gondoskodott az átnézésükről.⁹

A magisztrátus május 27-i válaszában közölték, hogy a megjelölt könyveket magukhoz vették, a Weissenthaler-féle olvasókabinet könyveit 1784–1787 között részben Bécsben, részben Pozsonyban a helyi könyvkereskedőktől: Antonius Löwe és Philippus Mahler révén szerezték be. A cenzúrázásukat Theophilus Windisch végezte. A többit a Schwaiger-féle olvasókabinetben ugyanazok Lipcsében szerzeményezték. A cenzor személyét azonban távolléte miatt nem lehetett megállapítani.¹⁰

Az ügybe bevonták a pozsonyi királyi akadémiát is. Ennek revizora egy 1793. április 25-i feljegyzésében szintén megnyugtatta budai Helytartótanácsot, hogy a két olvasókabinet tiltott köny-

⁷ „...Cum enim apud Bibliopolas hujusmodi libri cariori pretio dividendantur, neque omnis aetatis, sexus et conditionis homines tantam editorum et in dies edendorum copia tantis rumpibus procurare sibi possint, nec ita certum, nec tam commune est depravationis periculum, uti in Musaeis Lectoriis, in quibus erga pendendum quotidie cruciferum omnibus legere volentibus omnia patent ad corruptelam. Quare in Musaeis Lectoriis major omnino cautela et restrictio adhibenda est....” (I. h.)

⁸ „Cujus causa inde parte aliqua repeti potest, quod homines illi, qui hactenus Musaea lectoria erexerunt vel adhuc erigunt, utpurimum tales sint, qui scientias nec a limine salutarunt, consequenter nec selectum facere possint aut sciunt, qui non utilitatem Publici, sed lucrum, per merces illicitas et suspectas naturae suae turpe quaerunt, bene gnari, a lectoribus et juventute ad omne malum prona avidius ea arripi et legi, quae eorum libidini et licentiae patrocinantur.” (I. h.)

⁹ OL Depart. revisionis librorum 1793. N. 6–13.

¹⁰ OL Depart. revisionis librorum 1793. N. 6–16.

veit biztos helyen őrzik. Még azt is közölték, hogy Schwaiger könyvkereskedő a nyomozás alkalmával azzal védekezett, hogy a szóban forgó könyveket különböző emberektől szerezte be a licitálások idején.¹¹

Ezzel az ügy iratai megszakadnak, bár valószínű, hogy a könyvkereskedők nem úszták meg ennyivel. Schwaiger további működéséről, mint utaltunk rá, tuduk valamit, Weissenthaler későbbi tevékenységéről azonban nem. De olvasókabineteik 1793-ban történt vizsgálata az ellenük fogatosított intézkedések mellett azért sem érdektelen, mert világosan látszik, hogy a hatóságok mennyire egy kalap alá vették, és egyformán veszélyeseknek tartották a sekélyes egykorú lektűr irodalmat, a jozefinista sajtótermékeket a felvilágosodás századának kiemelkedő szerzőivel: Helvetius-szal, Hume-mal, Lessinggel, Mirabeau-val, Rousseau-val, és Voltaire-rel.

KÓKAY GYÖRGY

Osztrák–magyar kapcsolatok az 1848-as bécsi forradalmi sajtóban. A következő írásban néhány kevésbé ismert, rövid életű bécsi lappal kívánunk foglalkozni, amelyek a forradalom évében rendelkeztek magyar kapcsolattal, s tesszük mindezt azzal a céllal, hogy felhívjuk a korszak iránt érdeklődők figyelmét eddig kevésbé ismert összefüggésekre. Olyan lapokról van szó, amelyeket vagy magyarok szerkesztettek Bécsben, vagy amelyeknek voltak magyar munkatársaik, és így a magyar és a bécsi forradalmárok közti élénk kapcsolatról tanúskodnak. Ezek a periodikumok kivételt képeznek egyrészt az osztrák, másrészt a német nyelvű sajtón belül, mivel sem az első, sem a második csoportba tartozó lapok nem tudtak Magyarországról maradandó szimpátiát felmutatni.

Völkerbund címet viselte az a lap, amelyet Orosz József (1790–1851) pozsonyi ügyvéd szerkesztett Bécsben. Alcíme „Soziales Blatt mit besonderem Hinblick auf Ungarn” [Társadalmi lap különös figyelemmel Magyarországra] volt, tehát magyar irányultságát bevállalt, és 1848. május 30-ától augusztus 2-áig jelent meg kettedrét alakban, hetente háromszor. Orosz a forradalomban külügyi szolgálatot teljesített Bécsben, Bécs elfoglalása és a bécsi forradalom leverése után Windischgrätz bosszúja elől Londonba menekült, később Párizsba települt át, ahol öngyilkosságot követett el. Magyar lapok mellett két német nyelvű lapot szerkesztett, egy ideig a neves *Preßburger Zeitungot*, és 1848-ban a *Völkerbundot*. Utóbbi újság szerkesztésénél nem mutatott érdeklődést iránta.¹ Orosz az újság első számában azzal indokolja a programadó cikk hiányát, hogy nem híve az efféléknek, és ahelyett, hogy programot vázolna fel, inkább a címválasztást magyarázza meg. Azt írja: „Az év eredményeinek és az egész Európában felébredő nemzeti érzésnek egyetlen végcélja lehet csak, ez pedig a népek általános szövetsége.” Véleménye szerint a társadalmi fejlődés átmeneti korszakában élnek, és szerinte a forradalom inkább társadalmi, mint politikai természetű – utal az alcímre. A „Mit besonderem Hinblick auf Ungarn” kitévelt a következőképpen magyarázza: „Magyarország fontossága Ausztria számára csak akkor nyilvánul meg igazán világosan, miután mindkét ország, hosszú évek nyomása alól felszabadulva, most egymástól függetlenül áll egymás mellett. A bécsi lapokról általánosságban azt írja, hogy Magyarország Monarchián belüli államjogi helyzetével egyáltalán nincsenek tisztában. Végezetül megígéri, hogy újságjának olvasóit a magyar valóság minden fontos eseményéről a legnagyobb hűséggel és gyorsasággal fogja tudósítani.²

¹¹ OL Depart. revisionis librorum 1793. N. 6–15.

¹ KOSÁRY Domokos: *A forradalom és szabadságharc sajtója*. In: *A magyar sajtó története*. II/1. Bp. 1985. 226.

² *Völkerbund* Nr. 1 30 Mai 1848, 1–2.

A Magyarországra vonatkozó írások mindig a szerző nevének feltüntetése nélkül jelentek meg, így nem tudjuk biztosan, melyek származnak Orosztól. Június 8-án egy cikk a magyar honvédelem helyzetével foglalkozik.

„A korábbi államigazgatás minden ága közül a honvédelem volt a legjobban elnyomott. Bethlent, Bocskayt és Rákóczit, a lázadó magyar urakat machivellisztikus-jezsuita módon próbálták lefegyverezni, magyar katonák harcoltak és véreztek el az osztrák háborúkban, miközben mindig csak osztrák áldozatokról esett szó.”

Magyarországnak csak a márciusi napok után lett saját hadügyminisztere; a továbbiakban a cikk szerzője ismerteti a hadügyminisztérium első rendelkezéseit.³ Június 16-án rövid cikkben tudósítanak arról, hogy a zsidóüldözések színhelyei inkább olyan városok és helységek, amelyekben a német, ill. a szláv lakosság alkotja a többséget (pl. Torontál megyében), míg a tisztán magyar lakosúakban (pl. Szabolcs megye) nem ellenszenvvel, inkább szimpátiával viseltetnek a zsidók iránt, még a nemzetőrségbe is probléma nélkül felvették őket.⁴ Reagálnak a lapban a június 11-ei véres pesti történésekre, amelyeknek kiváltója a Ceccopieri ezred egy olasz katonájának lopása volt, és amely az olasz és a magyar önkéntesek közti tömegverekedésbe torkollott. Különben Pesten nyugalom van – jegyzi meg.⁵

Magyarország államjogi helyzete az egyik vezércikk témája volt. A két országgyűlés, az osztrák és a magyar egy időben fog lezajlani, a különbség köztük csak annyi, hogy az osztrák alkotmányozó, a magyar végrehajtó. Ausztria abszolutista módon kormányzott ország, politikai jogok nincsenek ott, míg Magyarország ősi alkotmányának alapjai léteznek. A márciusi napok visszaadták Magyarországnak a nemzeti jogait, csak ezek Ausztriában szinte teljesen ismeretlenek. Magyarország és Ausztria a *pragmatica sanctio* értelmében két egymástól független állam. A szerző a továbbiakban az 1802-es országgyűlésen megvitatott kereskedelmi és állattenyésztési kérdéseket ismerteti.⁶

Egy „Die ungarischen Fragen” [A magyar kérdések] címet viselő vezércikkben a *Wiener Zeitung* egyik írását elemzi. A *Völkerbund* válaszcikkének szerzője kifejti abbéli véleményét, hogy a *Wiener Zeitung* írása előnyösen különbözik a lap korábbi írásaitól, véleménye csak az ellenzékét érintő kérdésben tér el az osztrák lap szerzőjének véleményétől. Nem az ellenzék követelt önálló magyar közigazgatást és saját kormányt – véli, hanem ezek Magyarország eredeti jogai. A *Wiener Zeitung*-ban az áll még, hogy Magyarország önálló közigazgatása a többi tartomány szövetségéből való kiválást, területének lehetséges megnövelését és ezzel együtt a magyarok uralmát a többi nemzetek felett hozná magával. A *Wiener Zeitung*nak írt válaszcikk szerzője hangsúlyozza, hogy mindez törvényes úton fog végbemenni, és ezt a törvényes jogot még egyetlen osztrák uralkodó sem vitatta, hanem ellenkezőleg kifogásokkal és biztatásokkal jóváhagyta.⁷

A *Völkerbund* egyik vezércikke a birodalmi gyűléssel és az osztrák sajtóval foglalkozik magyar lapokból vett cikkek tükrében. A *Pesti Hírlap*ban június 29-én két írás jelent meg, amelyekben azt nehezményezték, hogy a törvényelőkészítést az osztrák lapok nem tárgyalták és vitátták meg olyan részletesen, mint a magyar sajtóban. Bécsnek – a *Völkerbund* cikkírója szerint – 12 politikai lapja van, és magának a *Völkerbund*nak sincs elég helye arra, hogy az alkotmányozó nemzetgyűlés témáit végigtárgyalja. Egy másik *Pesti Hírlap*-cikkben azt írják, hogy Bécsben a nemzeti liberalizmus uralkodik, és csak kevesen képviselik a társadalmi testvériesülési politikát. A nemzeti liberalizmus e szerint

³ *Völkerbund* Nr. 5 8. Juni 1848, 21.

⁴ *Völkerbund* Nr. 8 16. Juni 1848, 33.

⁵ *Völkerbund* Nr. 9 19. Juni 1848, 36.

⁶ *Zur staatsrechtlichen Stellung Ungarns.* = *Völkerbund* Nr. 11 23. Juni 1848, 43–44.

⁷ „*Die Ungarischen Fragen*” (Entgegnung). = *Völkerbund* Nr. 15 3. Juli 1848, 59–60.

türelmetlenséget és gyűlöletet jelent más nemzetekkel szemben. A továbbiakban az Ernst von Schwarzer által szerkesztett *Oesterreichische Zeitung*ról van szó, amely olvasóinak a nemzeti liberalizmus helyett általános világpolgári szabadelvűséget kínál. Schwarzer urat bántja az a tény, hogy Magyarország, amely sosem tartozott az örökös tartományok közé, saját maga határozza meg saját ügyeiről, vagyis fennmaradásáról – így a cikkíró. Schwarzer szerint a bécsi kormánynak Németország és az osztrák érdekek védelmében tiltakoznia kellene Magyarország önnállósodási törekvései ellen. A *Völkerbund* cikkírója csodálkozik, hogy Schwarzer úr, aki egységes Németországot szeretne, mégis osztrák érdekekről beszél. Schwarzer úrnak gondot okoz, hogy ez az egyesült Németország elveszíti befolyását a Dunamenti országokban, és

„feltéve, hogy Magyarország külföld lenne, a szomszéd államnak kötelessége tiltakozni, ha a szomszédban veszélyes növekedési és terjeszkedési törekvéseket tapasztal. És mégis S. úr csak Erdélyt, Horvátországot és Szlavóniát, a határörvidéket és az egész Dunát akarja elfoglalni, méghozzá magyar katonák segítségével, mivel keservesen fájjalja, hogy a magyar hadseregnek nem az osztrák kormány parancsol.”

Végül a cikk szerzője megjegyzi, hogy a radikális magyar sajtó nem bánik olyan kíméletesen az „osztrák sógorral”, mint a mérsékelt *Pesti Hírlap*.⁸

Egy Magyarországról beküldött cikk, amelynek címe „Widersprüche und Kompromissionen [!]” [Ellemlendések és kompromisszumok] volt, Jellačić személyével foglalkozik. Miután június 10-én a király felmentette tisztségéből és lázadónak nevezte, nem ismerte el a császár és király rendelkezéseit, és lázadást szervezett, amely tetőpontjára hágott. Az író azt nehezményezi, hogy a leváltott bánnal és a magyar miniszterelnökkel egyenrangúként bánnak. Magyarország és Horvátország között – véleménye szerint – nem egyenjogú, hanem alárendelt viszony van, vagyis Magyarország az anyaország és Horvátország ennek része. Ennek ellenére Jellačićot és Batthyányt János főherceg és helytartó, akit a király a Magyarország és Horvátország közti közvetítéssel bízott meg, meghívta Bécsbe.⁹ Július 17-én, 19-én és 21-én közlik Kossuth híres beszédét, amely után az országgyűlés 200 000 újonc állítását és a 42 millió forint hitelt jóváhagyta. Egy másik cikkben a Horvátországgal szembeni taktikázó politika hátrányait elemzik. Az ismeretlen szerző a Monarchia számára is nagy veszélyt lát, mert a horvátok támogatása révén a szláv elem olyan túlsúlyba kerül, hogy az már a Monarchia fennmaradását is veszélyezteti. Hangsúlyozza a magyar korona hűségét a királyhoz, a magyarok csak alkotmányos közigazgatásukat és törvényes önnállóságukat akarják visszaállítani.¹⁰

1848. augusztus 2-án minden különösebb magyarázat nélkül jelent meg a lap utolsó (28.) száma Orosz következő szavai kíséretében: „A lap tisztelt előfizetőinek. Jelen számmal a *Völkerbund* megjelentetését beszüntetjük. [...] Ha más módon is, de a jövőben sem tervezem, hogy korunk politikai létkérdéseitől távol maradjak” – ígéri.

A *Constitution* magyarbarát írásai miatt magyar szempontból kétség kívül döntő fontosságú lap. A *Constitution* első száma 1848. március 20-ától (és nem 22-én ahogy Zenker írja) nyolcadrét alakban, május 4-étől negyedréten, október 25-éig, Bécs elfoglalásáig jelent meg. Zenker azt írja, hogy a „lapocska rendkívül népszerű volt”, 10–15 000 példányban jelent meg, amelyet nem olvas-

⁸ *Die ungrische Presse über den Reichstag und die Journalistik Oesterreichs.* = *Völkerbund* Nr. 1 10. Juli 1848, 71.

⁹ *Widersprüche und Kompromissionen.* = *Völkerbund* Nr. 19 12. Juli 1848, 76–77.

¹⁰ *Völkerbund* Nr. 25 26. Juli 1848, 101–102.

tak, hanem „felfaltak”.¹¹ Alcíme a következő volt: „Tagblatt für constitutionelles Volksleben und Belehrung” [Az alkotmányos népeletet és oktatást szolgáló napilap]. A „Freiheit und Arbeit” [Szabadságot és munkát] mottó Zenker véleménye szerint teljesen újszerű és ismeretlen volt. Radikálisak voltak a Leopold Häfner, a lap szerkesztője által tárgyalt témák is, több írásában támadta a klosterneuburgi apátságot (és ezzel együtt a katolikus egyházat is) a kisemberek robottal és tizeddel való sanyargatása miatt, valamint felemelte szavát a munkanélküliség megszüntetése érdekében.

A *Constitution* több magyar szerző írását közölte. Közöttük Töltényi Miklós volt a lap állandó munkatársa, majd minden számban írt magyar politikai eseményekről. Ismert, hogy Töltényit Pulszky Ferenc az első felelős magyar kormány pénzügyi államtitkára támogatta.¹² Töltényiről, aki köz- és váltóüggyvéd volt, sajnos nem sokat tudunk. A nagy életrajzi adattárak Wurzbach és Szinnyi nem ismerik életrajzi adatait. Wurzbach névrokona, Töltényi Szaniszló szócikkébe ágyazva, de külön személyként tárgyalja őt. Egyetlen műve jelent meg mindössze, a „Hú tükre a megbukott kancellaria, helytartótanács és kamara hivatalnokainak” című kis broszúra, amely 1848-ban Bécsben látott napvilágot. Ebben a kis füzetben a korábbi kormány kompromittálódott hivatalnokainak névsorát tette közzé. Már ebben a kiadványában felhívja az olvasó figyelmét a *Constitution*ra, mert itt is folytatni kívánja leleplezéseit. 1848 végén a *Jövő* című újság munkatársa Pest-Budán. Kossuth számára írt jelentéseiből tudjuk, hogy 1849 januárjában a Heves megyei Poroszlón volt rendőrbiztos.¹³ 1856-ban a Bécsben megjelenő *Magyar Sajtó* című lapban olaszországi úti élményeiről közölt néhány írást. Neve felmerül még 1860–61-ben Pest-Budán a *Pesti Hírnök* című újságban.

Töltényin kívül a *Constitution*ban szerepel még Szarvady Frigyes (1822–1882) neve, aki a forradalom alatt újságíróként és a magyar kormány ügynökéként Párizsban és Bécsben dolgozott. „Hab Acht! Habt Acht! An die Oesterreicher und Ungarn” [Vigyázzatok! Vigyázzatok! Az osztrákokhoz és a magyarokhoz] című cikkében két királyi határozat ellen tiltakozott, amelyeket István főherceg törvényjavaslat-előterjesztésére Zsedényi Ede udvari tanácsos, konzervatív politikus ellenjegyzésével a király átdolgozásra visszaküldött, és Zsedényi ebbéli szerepét Szarvady a bürokrácia újabb támadásaként értékelte. Zsedényiről ezt írja Szarvady: „Az az ember, aki életének legszebb éveit azzal töltötte, hogy Metternich galád politikáját magyarra ültette át, nem tudta az alkotmányosságának a bürokrácia felett aratott győzelmét nyugodtan végignézni.” Az első törvényjavaslat a jobbjárfelszabadítást mondta ki és a birtokosok kárpótlásának tervezetét tartalmazta, a második a felelős magyar kormányra vonatkozott, a király ugyanis nem akart az önálló magyar had- és pénzügyhöz hozzájárulni. Szarvady az egész Monarchia alkotmányosságát látja veszélyeztetve, és ezért óvatosságra int.¹⁴

Töltényi első *Constitution*-cikkében (írásai mindig az „Ungarn” címet viselő rovatban jelentek meg) a magyar választójogot taglalta.¹⁵ Valamivel később a Magyar Udvari Kancellária április 15-ei bécsi utolsó ülésével foglalkozott, továbbra is foglalkoztatja a hivatalnokok sorsa.¹⁶ Mednyánszky Sándor (1816–1875) 1848/49-es honvéd ezredes felszólítást tett közzé „An die Männer der drei Märztage” [A három márciusi nap férfiaihoz] címen a lapban. A „testvéreket” tette, a forradalom

¹¹ ZENKER, Ernst Viktor: *Geschichte der Wiener Journalistik während des Jahres 1848*. Wien und Leipzig, 1893. 26.

¹² Kossuth Lajos az első felelős magyar minisztériumban. In: *Kossuth Lajos 1848/49-ben. II*. Szerk. SINKOVICS István. Bp. 1957. 665.

¹³ Kossuth Lajos az Országos Honvédelmi Bizottmány élén. In: *Kossuth Lajos 1848/49-ben. IV*. Szerk. BARTA István. Bp. 1953. 229.

¹⁴ SZARVADY, Friedrich: *Habt Acht! Habt Acht!* = Die Constitution Nr. 9 31. März 1848, 89–91.

¹⁵ Die Constitution Nr. 20 13. April 1848, 290–292.

¹⁶ Die Constitution Nr. 27 21. April 1848, 415–417.

vívmányainak továbbvitelére szólítja fel.¹⁷ Mednyánszky a szabadságharce leverése után emigrált, és csak 1869-ben tért haza, életének utolsó éveiben országgyűlési képviselő volt. Töltényi a *Constitution*onk ugyanabban a számában a királyi leiratokkal és Zsedényivel foglalkozik, és Kossuthot idézi, aki Zsedényit hazaárulónak nevezte. Zsedényi – a kamarilla eszköze – aláírta a leiratokat, amelyek kivonták a felelős kormány hatásköréből a pénzügy-és a hadügyminisztériumot.¹⁸ Április 26-án a *Constitution* egyik szerzője a pozsonyi antiszemita megmozdulásokról számol be, amikor a felheccelt tanoncok a gettóban törtek-zúztak. Azt írja: „szeretnénk látni, hogy Kossuth képes-e a zsidók szabadságát is valósággá tenni”.¹⁹ Töltényi három részből álló sorozatában a *Constitution*-ban is közzéteszi a kompromittálódott államhivatalnokok nevét és rövid életrajzát²⁰ és felhívja a figyelmet hamarosan megjelenő brosúrájára. Május 5-én Töltényi a magyar lapokból a kormányval szemben megnyilvánuló feszült hangulatról számol be. Azt nehezményezi, hogy az utolsó országgyűlésen elfogadott törvények, az elavult politikai és polgári jogok felszámolása még mindig nem valósult meg, továbbá, hogy a horvátok üzelmei Bécsben jólismertek voltak, mégsem tettek ellenük semmit. Az a véleménye, hogy mindez Ausztriát megsemmisülés felé viszi, és írását azzal a kérdéssel fejezi be: „Március 13. férfiai hol vagytok?”²¹ Ugyanabban a számban jelent meg egy másik magyar, Remellay Gusztáv (1819–1866) óvatosságra intő írása, melyben a Bánát német lakosságának figyelmét hívja fel a szerb veszélyre.²² Az író és ügyvéd Remellay ezredes és hadbíró volt a szabadságharc alatt, a szabadságharc leverése után hat évet ült Kufsteinben.

Töltényi egyik írásában a bécsi és a magyar sajtót hasonlítja össze. A bécsi sajtó véleménye szerint éretlen. Úgy véli:

„A szabad sajtó feladata, hogy leleplezze minden intézmény hiányosságait és éles eszközként hatoljon be mindenhová, mert az események nem hagynak időt a hosszas gondolkodásra. Minnél hamarabb hozzá kell fogni a politikai átalakítás munkájához.”

A bécsi sajtóról a következőképpen vélekedik:

„Itt nincs egyetlen lap sem (ezt az egyet kivéve), amelynek lenne öt olvasója, akik a bel- és külpolitikával kapcsolatban a laphoz hasonló elveket vallanának, nincsenek pártok, politikai testületek, a hasonlóan gondolkodók gyülekezési helyei; de mindez egy alkotmányos országban elkerülhetetlenül szükséges és elmaradhatatlan. Itt nincsenek a lapoknak bizonyos államkérdésekről vezércikkeik, amelyekkel az olvasókat felvilágosítanák.”

Ezzel szemben a magyar sajtóról azt írja:

„Magyarországon két párt van, az egyik a jelenlegi kormányzó párt, a másik a bukkott kormányé; a mostani párt lapjai annak érzéseit és alapelveit mondják ki, és így ez a sajtó ott az ország sajtója. Minden lap nagyszámú közönség véleményét képviseli.[...] Milyen sok időre, súrlódásra és politikai harcra van szüksége Ausztriának

¹⁷ MEDNYÁNSZKY, Sándor: *An die Männer der drei Märztage*. = *Die Constitution* Nr. 29 25. April 1848, 444–446.

¹⁸ *Die Constitution* Nr. 29 25. April 1848, 450–451.

¹⁹ H. E.: *Die Pöbelezzesse in Preßburg*. = *Die Constitution* Nr. 30 26. April 1848, 460–462.

²⁰ *Die Constitution* Nr. 33 29. April – Nr. 35 2. Mai 1848.

²¹ *Die Constitution* Nr 38 5. Mai 1848, 595–596.

²² REMELLAY: *Die Verfolgung der Deutschen durch die Serben im Banat*. = *Die Constitution* Nr 38 5. Mai 1848, 596.

ahhoz, hogy kilábaljon a politikai káoszából, hogy megszervezze politikai pártjait, a sajtót a politikai érettség olyan fokára emelje, hogy képviselni és irányítani tudja az ország érzelmeit. Magyarország ezen a 'serdülőkoron' már régen túlvan. És az osztrák lapok mégis Magyarországot akarják kioktatni!!? És a 'cs. és kir. Wiener Zeitung' és a 'Donau Zeitung' a magyar kormánynak, és annak európai hírnevet szerzett tagjainak akar politikai előadásokat tartani a **magyar viszonyokról!!!?**"²³

Töltényi valószínűleg nyár elején már Pest-Budán lehetett, mert az ottani eseményeket szemtanúként ábrázolta, sőt néha meg is jegyzi, hogy jelen volt. Május 17-én véres eseményről tudósít. Május 10-én fiatalok adtak csúfos macskazenét Lederer báró, budai főhadparancsnok várbeli háza előtt. Ő a fegyvertelen tüntetést katonai karhatalommal verette szét. A magyar kormány ezt követő vizsgálata és a népharag elől először Komáromba, majd Bécsbe menekült.²⁴ Május 18-án Töltényi arról mesél, hogy Győrbe tett kirándulása alkalmával a gőzhajón találkozott Batthyány Lajos magyar miniszterelnökkel. Benyomásait így summázza: Batthyány az egész magyar kormányhoz hasonlóan „erős Magyarországot, Ausztria csatlakozását Németországhoz, az egységes Németországhoz akarja”. „Batthyány a „pánszláv törekvéseket a bukott büro- és arisztokrácia művének tekinti.”²⁵

Hamarosan Töltényi a magyar fővárosból újabb véres eseményről ad hírt olvasóinak. 1848. június 11-én a Pesten állomásozó olasz Ceccopieri-ezred katonái tisztjeik parancsára egy lopás miatt megtámadták a huszár újoncokat, akiknek vasrudakkal felfegyverzett munkások keltek védelmükre.²⁶ Június 10-én V. Ferdinánd felmentette Jellačić horvát bánt tisztéből. Töltényi közli, hogy „a hazááruló, az elcsapott bán nem engedelmeskedett” és 12-én megtámadta Magyarországot. Közzéteszi még „a csataterőről a magyar kormánynak küldönccel küldetett és a hivatalos lapban közölt híreket”.²⁷

Július 4-én hirdeti a *Constitution*ban július 5-étől megjelenő lapját az *Ungarn und Deutschland*ot. Ezt írja: „Magyarország Ausztria és Németország számára most kétszer olyan fontos lett, különösen Bécs kell hogy nagy figyelmet szenteljen neki. Lapom mindkét népet hüen fogja ábrázolni.” Azt ígéri, hogy mind az osztrák, mind a magyar országgyűlés határozataiból a fontosabbakat röviden közli, majd kedvenc témájára, a régi hivatalnokok ellenőrzésére és felügyeletére tér rá, azért, „hogy az új rendszerbe a bürokrácia emberei és a régi nemtörődöm hivatalnokok ne tudjanak beférkőzni”. Szeptember 2-án Töltényi közli, hogy rövid szünet után állandó munkatársként visszatér a *Constitution*hoz.²⁸ Távollétének oka minden bizonnyal az volt, hogy saját lapjának, az *Ungarn und Deutschland*nak kiadásával volt elfoglalva. Augusztusban bizonyos „Fanta” tudósított a magyar ügyekről. Az említett számban jelent meg Pulszky magyarázata, amelyben cáfolja a magyar hadügy- és pénzügyminisztérium összevonásáról szóló híreszteléseket.²⁹ Szeptember 5-én szállították be Széchenyi Istvánt idegösszeroppanása miatt dr. Görgen döblingi elmeagyógyintézetébe. Erről ezt írja Töltényi:

„Széchenyi [!] nincs Pesten, azt mondják, megőrült, mások pedig, hogy elutazása nem más, mint menekülés a polgárháború elől, mert pedáns emberként megpróbálta menteni ingóságait. Mi ítéletünket magunkban tartjuk, mindössze annyit kívánunk

²³ Die Constitution Nr. 44 9. Mai 1848, 617–618.

²⁴ Die Constitution Nr. 48 17. Mai 1848, 673–674

²⁵ Die Constitution Nr. 49 18. Mai 1848, 684–685.

²⁶ Die Constitution Nr. 72 19. Juni 1848, 857–858.

²⁷ Die Constitution Nr. 75 23. Juni 1848, 882–883.

²⁸ Die Constitution Nr. 134 2. September 1848, 1352–1353.

²⁹ PULSZKY, Franz: *Erklärung*. = Die Constitution Nr. 134 2. September 1848, 1354.

egyelőre megjegyezni, hogy mindenestre gyanús, hogy Széchenyi nem adott be lemondására vonatkozó kérelmet” [közlekedési miniszter volt az első felelős magyar kormányban, R. M. megj.]³⁰

Töltényi beszámol az országházi küldöttség hazaérkezéséről Bécsből, amelyet a reakciós udvar ellen tüntető tömeg fogadott, valamint, hogy kiderült, hogy a király visszavonta Jellačić lemondását, amire válaszul a magyar minisztertanács lemondott.³¹ Ezek után kezdődött Jellačić csapatainak behatolása Magyarországot területére, és Töltényi rendszeresen tudósított a harcokról. A minisztertanács lemondása után István nádor ismét Batthyányt bízta meg kormányalakítással. Töltényi szavai pesti tudósításaiban a szemtanú élményeit tükrözik. Elfogták Jellačić leveleit, köztük egy levelét Latour hadügyminiszterhez, amelyben pénzt és lőszert kér tőle, ez is bizonyítéka annak, hogy Jellačićot az osztrák kormány támogatta.³² A bécsi nép Latourt 1848. október 6-án népítélettel felakasztotta.

Októberben, a bécsi forradalom utolsó hónapjában Töltényi folyamatosan Pestről, a magyar eseményekről tudósít. Beszámol István főherceg, magyar nádor lemondásáról, aki „szavát megszegette” és elhagyta Magyarországot.³³ Lamberg gróf meggyilkolását is részletesen leírja.³⁴ Említésre méltó az a megjegyzése, hogy ebben a véres cselekedetben korántsem csak kulturálatlan emberek, hanem értelmiségiek, többek között egyetemi hallgatók is részt vettek. Zichy Jenő rögtönítélő eljárással történt felakasztásáról is, aki gyanúba keveredett, hogy kapcsolatban áll Jellačić-csal, szintén Töltényi beszámolójából kapunk híradást.³⁵ Azt írja egyik tudósításában, hogy a bécsi lapok, többek között a kormánylap, a *Wiener Zeitung* nem sok szimpátiát mutatnak Magyarország iránt.³⁶ A szabadelvű párt és Magyarország ezekben a lapokban szinte rablók és császárgyilkosok módjára van ábrázolva.

Töltényi az *Oesterreichische Allgemeine Zeitung* alapján számol be Batthyány miniszterelnök lemondásáról és ugyanennek a lapnak a gyanúsításáról, hogy a magyar országgyűlésnek része volt Lamberg meggyilkolásában.³⁷ A *Constitution* utolsó számában a lap társszerkesztője, M. Gritzner „Betrachtungen über die October-Revolution Wiens” [Gondolatok az októberi bécsi forradalomról] című cikksorozatában a sajtónak a bécsi forradalom menetében játszott szerepéről fr. Magyarországról megjegyzi:

„Azt kérdezzük, milyen jogi alapon áll a császár, aki a magyar népnek nyolc hónappal korábban ünnepélyesen kinyilvánított jogokat önhatalmúlag visszaveszi, magyar miniszterelnököt kinevez, és kinevezésével egyszerre saját maga (!) írja alá a Magyarország elleni hadüzenetet, amely milliók sorsát bízva egy rablóvezérre, akit nem sokkal korábban jogszerűen ő maga nevezett hazaárulónak, anélkül, hogy ezt jogszerűen visszavonta volna; továbbá hogy ezt a népjog és szabadság ellen irányuló elnyomó háborút osztrák pénzből és osztrák csapatokkal vívja [...]”³⁸

³⁰ Die Constitution Nr. 141 12. September 1848, 1410–1411.

³¹ Die Constitution Nr. 143 14. September 1848, 1425.

³² Die Constitution Nr. 157 30. September 1848, 1536–1537.

³³ Die Constitution Nr. 158 1. Oktober 1848, 1546.

³⁴ Die Constitution Nr. 159 3. Oktober 1848, 1552.

³⁵ Die Constitution Nr. 161 5. Oktober 1848, 1565–1566.

³⁶ Die Constitution Nr. 165 10. Oktober 1848, 1584–1585.

³⁷ Die Constitution Nr. 166 11. Oktober 1848, 1590–1591.

³⁸ Die Constitution Nr. 178 25. Oktober 1848, 1667.

1848 július 5-étől augusztus 30-áig szerkesztette Töltényi Miklós az *Ungarn und Deutschland* című napilapot Bécsben. Ugyanez a Jaspar, Hügel et Manz „könyvkereskedés és kiadó” adta ki kis füzetét is ugyanebben az évben.

Az újsággal a Magyarország és Németország közti kereskedelmi és hadi szövetséget kívánta népszerűsíteni.³⁹ Az *Ungarn und Deutschland* kettedrét alakú napilap volt, mottója az volt „Reize den Ungar nicht” [Ne ingereld a magyart!] ehhez később társították – mint ahogy Helfert fogalmazza – „ad captandam benevolentiam germanicam” [a németek jóindulatának megszerzése érdekében]⁴⁰ – „Im Interesse beider Nationen” [Mindkét nép érdekében]. Töltényi nagyon unalmasan szerkesztette a lapot és sem Ausztria, sem a nagynémet egység iránt nem mutatott érdeklődést – írja Kosáry.⁴¹ Az újság első számában megjelent „Mein politisches Glaubensbekenntniß” [Politikai hitvallásom] című cikkében olyan demokorataként nyilvánul meg, aki nem republikánus, mert ezt az államformát mind a Monarchia, mind Németország számára jelenleg alkalmazhatatlannak tartja. Véleménye szerint Magyarországnak és Ausztriának közösek az érdekei és az ellenségei, a szlávok.⁴²

Valószínűleg minden aláírás nélküli Magyarországról szóló cikket ő maga írt. Néhány magyar tárgyú írás bizonyos B. D.-tól, vagy Brezecsó D.-tól származik. Töltényi közölt egy cikket „Die Sünden des ungarischen Ministeriums” [A magyar kormány bűnei] címen. Azon a véleményen van, hogy a régi rendszer számos embere, akik Metternich alatt is szolgáltak, még mindig hatalommal rendelkeznek, és határozottságot követel a bukott rendszerrel szembeni harcban.⁴³ Július 7-ei cikkében kifejti azt az álláspontját, amely szerint a magyar nemzet képes minden a magyar birodalmon belüli nép érdekeinek egyesítésére.

„A magyar intelligenciában, bátorságban, lelkesedésben felülmúlja mindet, harcolt érte, vezette és meghatározta a birodalom sorsát. Nyolcszáz évig minden néptörzs békésen élt együtt, mindenkit vendégszeretón befogadtak, mindenki korlátlan szabadságban élt, a legkevésbé sem gátoltak senkit sem személyes viszonyaiban, szokásaiban, nyelvében, vallásában. Az érdekeket lojálisan értékelték, semmilyen nemzeti gyűlölet nem gátolt egy Frangepánt, Zrinyit (horvát); Hunyadiyt (román) a legmagasabb méltóságok betöltésében.”

Az elmondottaknak ellentmond azonban a következő mondat: „Azt gondoljuk, jogunkban áll a magyar birodalom minden állampolgárától azt kívánni, hogy tanulja meg a magyart, az államnyelvet.” A továbbiakban egyenként tárgyalja a nemzetiségeket. „A reakció a szláv elemet akarta uralomra emelni, a többieket pedig meg akarta semmisíteni”, a románok véleménye szerint a „legmélyebb tudatlanságban lettek hagyva”, ezért meg kellene tanulniuk magyarul, „hogy az ország szellemét megérthessék”, majd a horvátokról, rácokról és a szlovákokról beszél. A németekről ezt írja:

„A bevándorolt, és a városokban letelepedett németek – Pozsony kivételével – elmagyarosodtak, ugyanez a sorsa a német helységeknek is, mivel különböző országokból erednek, különböző származásúak, ennek következtében nincs semmilyen nemzeti tudatuk sem, mint a Királyhágón túli szászoknak, akik azonban iparos és

³⁹ ZENKER: *i. m.* 110.

⁴⁰ HELFERT, [Josef Alexander Freiherr von]: *Die Wiener Journalistik im Jahre 1848*. Wien 1877. 139.

⁴¹ KOSÁRY: *i. h.* 226.

⁴² *Mein politisches Glaubensbekenntniß*. = Ungarn und Deutschland Nr. 1 5. Juli 1848 1–2.

⁴³ *Die Sünden des ungarischen Ministeriums*. = Ungarn und Deutschland Nr. 2 6. Juli 1848, 5–6.

kereskedő nép, és mondhatnak bármit is a lázítók és hivatlan vezéreik, nyilvánvalóan örülnek az únió áldásainak.”

Írását következőképpen fejezi be:

„A magyar birodalom népeinek vázlatos bemutatásából minden elfogulatlan ember láthatja, hogy a szabadságot, a boldogulást és az áldást csak a magyar nép garantálja, ha hozzá csatlakoznak, áldás, ha elszakadnak tőle, megsemmisülés, szolgaság fenyeget minden népet.”⁴⁴

Kossuth Hírlapjának megjelenése készítette arra, hogy Kossuthhoz való viszonyáról beszéljen: „Mert csak Kossuth az az ember, aki a nép gondolatait ki tudja mondani”. De fenntartja magának, hogy ha véleménye eltér a Kossuthétól, azt is kimondja: „Ennek ellenére véleményünket vele, vagy akár az egész világgal szemben is – ha szükséges mint a jelenlegi cikkben is, elmondjuk. Hitvallásunkban kinyilvánítottuk, hogy nem ismerünk el egyetlen tekintélyt sem” – fűzi hozzá magyarázatul. Az utolsó országgyűlésen elfogadott törvényekről azt írja, hogy Magyarország nem kapott semmilyen új jogokat, hanem csak visszahelyezték régi jogaiba. Jelenleg Magyarországnak két ellensége van: a rekcio és az illír [vagyis a horvát] felkelés. A továbbiakban Töltényi kifejti, hogy Magyarország önállósága a Monarchia egységét megzavarná és hatalmát megbénítaná. Hangsúlyozza, hogy a pánszlávizmus azonos a reakcióval, és ennek előmozdító a horvátok és a szászok. Hallatszanak olyan híresztelések – így Töltényi –, hogy Ausztria – ha Magyarország nem egyezik meg a horvátokkal – felmondja a semlegességet. Erre azt válaszolja ő, hogy Ausztria császára és Magyarország királya egy és ugyanaz a személy és a *pragmatica sanctio* óta Ausztria és Magyarország között nem semlegesség, hanem szövetség van, amelynek az a lényege röviden, hogy közös barát, közös ellenség.⁴⁵

Ernst von Schwarzer, 1848-as közmunkaügyi miniszter személyével Töltényi részletesen foglalkozik. Véleménye szerint Schwarzer kaméleon, a Metternich-érában Metternich szolgálja. Triesztben a *Journal des österreichischen Lloyd* szerkesztője volt, majd „a márciusi események után hanyatt-homlok rohant Bécsbe [...], Ausztria első liberális publicistájaként tűnt fel, szidta a kormányt, hogy a kormányba kerüljön.” Az *Allgemeine oesterreichische Zeitung* (korábban: *Oesterreichische Zeitung*), amelyet Schwarzer 1848-ban szerkesztett, ezt írja: „minden élőlény számára igazi bordélyház, undor, skandalum”.⁴⁶ Zenker ezzel szemben a lapot egyértelműen a forradalom legjobb újságjának tartja. Szerinte Schwarzer jó újságíró volt, a lap programja demokratikus-szocialista. A Schwarzer vezette mértékadó lapban Magyarország elszakadása ellen tiltakoztak, de ugyanakkor a magyarokkal közös ügyért küzdöttek, mivel a lap elsődlegesen a népszabadságot szolgálta. Az *Allgemeine oesterreichische Zeitung* Ausztria és Németország összeolvadását képviselte, tehát nagynémet beállítottságú volt.⁴⁷

Töltényi július 12-én reagált arra, hogy a király István nádort minden joggal felruházta. A továbbiakban azt hangsúlyozza, hogy a horvátok reakció eszközei, a megbékélés minden eszközét már megpróbálták és kimerítették, most már a fegyvereké a szó.⁴⁸ Július 13-án a márciusi forradalom vívmányait foglalja össze: Magyarországon szabadok az emberek, közös egyforma terheket és jogokat vezettek be és mindezt anélkül, hogy a Monarchiát veszélyeztették volna. Erre Bécs

⁴⁴ Ungarn und Deutschland Nr. 3 7. Juli 1848, 9–10.

⁴⁵ *Das Verhältniß Ungarns zu Oesterreich*. = Ungarn und Deutschland Nr. 4 8. Juli 1848, 13–14.

⁴⁶ *Herr von Schwarzer und die „allgemeine österreichische Zeitung“*. = Ungarn und Deutschland Nr. 6 11. Juli 1848, 21–22.

⁴⁷ ZENKER: *i. m.* 36–37.

⁴⁸ *Ein dringendes Wort*. = Ungarn und Deutschland Nr. 7 12. Juli 1848, 25.

gyűlöletet és háborút hirdetett meg, és olyan adósságok visszafizetését követelte, amelyeket nem Magyarország okozott.⁴⁹ Egyik írásában ellentmond Kossuthnak, ill. inkább óvja őt, ha ő az új Pillersdorf-kormánytól Magyarországgal szemben jóindulatúbb politikát várna el: „mit remélhet Ön [azaz Kossuth], egy kormánytól, amelyben az 'allgemeine österreichische Zeitung' szerkesztőjének van tárcája ?” [ez Schwarzerre vonatkozik, R. M. megj.]. A továbbiakban arról ír, hogy Jellačić, miután kimondta Horvátország elszakadását Magyarországtól, nem tudott zsoldot fizetni a horvát katonáknak. A Pillersdorf-kormány erre pénzt akart a magyar pénzügyminisztériumtól követelni. Természetesen Magyarország nem kívánt fizetni, mivel Jellačićot a király június 10-én felmentette tisztségéből.⁵⁰

Azt lehet mondani, hogy Töltényi figyelmének középpontjában Jellačić állt, többször is foglalkozott a horvát bán jogtalan cselekedeteivel, amelyeket nyilvánvalóan a bécsi reakció támogatott. Majd' minden cikkében megemlíti Jellačić nevét; a horvát–magyar ellenségeskedés okát abban látja, hogy Jellačić Magyarországon találta meg azt az ellenséget, amely a nagy szláv birodalom kialakulásának útjában áll. Véleménye szerint Ausztria sem érzékeli eléggé a pánszláv veszélyt. Kifejezésre juttatja Kossuthéval ellentétes nézetét:” Nem kerülhetjük el, hogy jogtalanok nyilvánítsuk Kossuth gyakori kirohanásait az aula ellen, mivel az aula [azaz az udvar] vívta ki a Monarchia szabadságát, amit az áprilisi–májusi napokban megőrzött, és júliusban megdöntötte a reakciós kormányt. Az aulát dicsőség, nem dorgálás illeti.” De annak okát, hogy Kossuth az aula ellen van, a bécsi lapokban látja, amelyek a *Constitution* kivételével mind szidták az aulát.⁵¹

Utolsó cikkében Töltényi a következőképpen búcsúzik el olvasóitól:

„Az, ami engem ennek a lapnak a kiadására sarkallt, egyrészt egy független, Magyarország ügyeit hünen ábrázoló, másrészt a Monarchia és Németország eseményeit magyar szemmel figyelő orgánium megalapítása volt. [...] Ilyen körülmények között [itt a 'kegyetlen gyűlöletre és a Magyarországgal szembeni megszüntethetetlen előítéletre' gondol, 'ami miatt mindenre, ami igazságot szolgáltat Magyarországnak gyűlölettel eltelve néznek'] természetesen nem tudtam lapomat a kívánt módon elterjeszteni, egészségem és nem jelentéktelen összeg feláldozása árán töltöttem be hazafiúi kötelességemet, erőmet nem szórhatom szét tovább erre az ingatag vállalkozásra, a haza becsülete tovább nem engedi nekem, hogy elhagyjam a megnyert területet, visszatérek ahhoz a laphoz ('Constitution'), amelynél pályámat elkezdtem, ahhoz a laphoz, mely a legtiszteletreméltóbb, legkövetkezetesebb lapja Bécsnek, és amely Magyarországnak mindig igazságot szolgáltatott.”⁵²

1848. április 1-étől augusztus 13-áig jelent meg Bécsben a *Preßburger Zeitung* melléklapkaként az *Oesterreichische Konstitutionelle Zeitung*, amelynek alcíme „ein Blatt für Politik, Kunst und Wissenschaft aller Völker mit besonderer Bezugnahme auf die socialen Verhältnisse der Juden” [Minden nemzet politikai, kulturális és tudományos lapja, különös figyelemmel a zsidók szociális viszonyaira] volt, április 14-étől *Oesterreichische Deutsche Zeitung* címen hetente ötször, először negyedrért, később kettédrért alakban. Kiadója a pozsonyi származású Heinrich Löw, orvosdoktor volt, váltakozva H. Kernnel. Löw valószínűleg tulajdonosa is volt ebben az időben a *Preßburger Zeitung*nak.⁵³ Zenker szerint a lap programja radikális volt.⁵⁴ Az újság augusztus 13-án beolvadt

⁴⁹ *Gleichheit und Brüderlichkeit.* = Ungarn und Deutschland Nr. 8 13. Juli 1848, 29–30.

⁵⁰ *Das ungarische Ministerium dem Wiener Ministerium.* = Ungarn und Deutschland Nr. 11 17. Juli 1848, 41–42.

⁵¹ Ungarn und Deutschland Nr. 17 24. Juli 1848, 65–66.

⁵² Ungarn und Deutschland Nr. 47 30. August 1848, S. 185.

⁵³ KOSÁRY: *A forradalom és szabadságharc sajtója.* In: *i. h.* 211.

a *Radikale. Deutsche Zeitung für In- und Ausland* címet viselő lapba. Ez az újság továbbra is Bécsben jelent meg, de már a *Preßburger Zeitung*tól függetlenül és teljesen új szerkesztőség irányításával.

A zsidóbarát propaganda, a lap egyik fő célkitűzése, már 1848. április 4-én megnyilvánul egy cikkben. A „Bürger, stoßt die Juden nicht zurück” [Polgárok, ne lökjétek el a zsidókat]⁵⁵ az „Abraham” álnevű szerző „a zsidó vallású osztrák alattvalókat” érintő általánosító előítéletek (mindnyáján uzsorások) ellen emeli fel szavát. Mint ahogy nem minden keresztény intoleráns, hanem csak egyes emberek – állítja. Pozsonyi példákon mutatja be, hogy a város többnyire bevándorolt német lakosai saját egyéni érdekeiket patriciusi góggként és kicsinyes szatócsszellemként magasabbra helyezték a város, az ország és az egész nép javánál. Több jogot követel a zsidók számára a közéletben és a következőképpen foglalja össze érveit: „Nagy szellemi képességekkel megáldva [mármint a zsidók, R. M. megj.] nagyrészt józan, erkölcsös családi életet élnek. Mivel mindeddig ki voltak zárva a közös törekvésekből, tevékenységük a saját családjukra és közösségükre korlátozódott [...]”

Szarvady Frigyes feliratát, amelyet „a népgyűlésben egyhangúlag jóváhagytak” „Die ungarische Nation an die Oesterreicher” [A magyar nemzet az osztrákokhoz] címen közölték az újságban.⁵⁶ Szarvady azt hangsúlyozza, hogy a zsarnokság bukása után minden felszabadított nemzet egyenrangú, és mindannyiuknak össze kell tartaniuk. Április 26-án a szombathelyi zsidóüldözésekről tudósítanak.⁵⁷

A május 15-ei vezércikk az osztrák lapok, különösen az *Oesterreichische Zeitung* Magyarországgal szembeni hangulatkeltését foglalja össze.⁵⁸ A támadások egyik fő oka az volt, hogy a magyar kormány követelte a magyar katonaság hazahívását Olaszországból, a másik pedig, hogy vonakodott az államadósság egy részét visszafizetni. A vezércikk írója mindenekelőtt leszögezi, hogy a magyar kormány a magyar országgyűlés többsége által megválasztott, alkotmányos kormány. A továbbiakban megjegyzi, hogy Ausztria olyan háborút visel Olaszország ellen, amely a népkaratnak ellentmond. Március 15. óta Magyarország az alkotmányosan kormányzott osztrák nép szövetségese. Az érvelés ellentmondását abban látja, hogy míg egyrészt azt mondják, Magyarország a Monarchia része, és részt kell vállalnia a kötelezettségekben, másrésztől „nem szabad figyelembe vennie magát, és 15 millió lakosát az abszolutista kormánynak, vagy egy udvari pártnak a rendelkezésére kell bocsátania.” Az *Oesterreichische Zeitung* támadásai mögött véleménye szerint Jellicić horvát bán áll.

Az *Oesterreichische konstitutionelle deutsche Zeitung* szintén tudósít Lederer báró budai háza előtt május 10-én rendezett macskazene véres végkimeneteléről.⁵⁹ A cikkben szó van még sajtóügyekről. A szerző megjegyzi, hogy az osztrák lapok egy része Németországban akar hatni, más részük Magyarországra támad és védelmükbe veszik a magyarelles, így tehát németellenes pártot. leszögezi, hogy Magyarország kívánná Ausztria csatlakozását Németországhoz, és tervezi két

⁵⁴ ZENKER: *i. m.* 38.

⁵⁵ *Bürger, stoßt die Juden nicht zurück!* = *Oesterreichische konstitutionelle deutsche Zeitung* Nr. 2 4. April 1848, 7–8.

⁵⁶ SZARVADY, Friedrich: *Die ungarische Nation an die Oesterreicher.* = *Oesterreichische konstitutionelle deutsche Zeitung* Nr. 4 14. April. 1848, 13.

⁵⁷ S. P.: *Barbarei des 19. Jahrhunderts. Von einem unbefangenen Augenzeugen.* = *Oesterreichische konstitutionelle deutsche Zeitung* Nr. 10 26. April 1848, 38–39.

⁵⁸ F. S. *Die österreichische Zeitung über Ungarn.* = *Oesterreichische konstitutionelle deutsche Zeitung* Nr. 24 15. Mai 1848, 93.

⁵⁹ S-g-l: *Pesth, 16. Mai.* = *Oesterreichische konstitutionelle deutsche Zeitung* Nr. 29 20. Mai 1848, 123–124.

küldött küldését Frankfurtba a nemzetgyűlésbe, mert a Németországgal való egyesülés civilizációt és szabadságot jelent a szláv uralommal szemben, melynek előhírnöke a horvát bán.

Június 15-én Pestről tudósítanak az írásunkban korábban már említett a Ceccopieri-ered katonáival való véres összeütközésről.⁶⁰

A tárgyalt négy lapról összefoglalólag azt mondhatjuk, hogy Magyarországgal szembeni jóindulatú elfogultságuk egyértelmű oka a szerkesztők, ill. munkatársak magyar származása. A magyar szerkesztők a forradalom évében Bécsben élő értelmiségiek (ügyvédek és egy orvos) voltak, akik emellett foglalkoztak újságírással is, és így váltak a magyar forradalom célkitűzéseinek hirdetőivé. Terjesztették a magyar igényeket, azt, hogy a *pragmatica sanctio* továbbra is érvényben van, megismertették az osztrák olvasókkal Magyarország államjogi helyzetét. Újra és újra megpróbálták elismertetni azt a gondolatot, hogy Magyarország Ausztriával egyenjogú állam. A magyar újságírókat állandóan foglalkoztatta Jellačić, a király által felmentett horvát bán burkolt támogatása. Két lap, a *Constitution* és az *Ungarn und Deutschland* azért különösen fontos, mert rajtuk keresztül kerül előtérbe egy szorgalmas magyar újságíró, Töltényi Miklós elfeledett tevékenysége. Sajnos ezeknek a lapoknak csak korlátozott hatásuk volt, mivel valószínűleg csak szerény nagyságú közönség olvasta őket, és mivel nem tartoztak a forradalom évének népszerű, radikális, szenzációhajász lapjai közé. Jelentőségük mégis kultúrtörténeti, mivel a magyar propaganda szószólói voltak külföldön.

RÓZSA MÁRIA

Az idősebb Zolnay Vilmos könyvei a nemzeti könyvtárban. Hamvas Béla *A száz könyvének* az Országos Széchényi Könyvtárban található muzeális példánya¹ további 51 kötet és a *Magyar Bibliophil Szemle* 1924–25. évi számainak társaságában vásárlás útján 1963-ban került a nemzeti könyvtárba korábbi tulajdonosától, Zolnay Vilmostól. Az 1890-ben született Zolnay életéről keveset tudunk, az életrajzi lexikonok kizárólag 1913-ban született azonos nevű fiáról emlékeznek meg: ő 1947-től a Magyar Rádió dramaturgja, 1952 és 1956 között a *Könyvbarát* és a *Könyvtáros* című folyóiratok felelős szerkesztője volt, majd szabadfoglalkozású íróként folytatta pályáját.² A könyvtári katalógusokban íróként és nyelvészként számon tartott idősebb Zolnay Vilmos élete folyamán naplót vezetett,³ a mintegy száz gépiratos kötetre rúgó naplófolyam nagy részét⁴ a kötetek elkészülésének sorrendjében az Országos Széchényi Könyvtár Kézirattárának

⁶⁰ Oesterreichische konstitutionelle deutsche Zeitung Nr. 52 15. Juni 1848, 223.

¹ Vö.: HANGODI Ágnes: *Hamvas, Powys és Zolnay – összefüggések A száz könyv kapcsán.* = Magyar Könyvszemle 2002. 3. sz. 322–327.

² Vö.: *Új Magyar Irodalmi Lexikon* (a továbbiakban: ÚMIL) III. P–Zs. Bp., Akadémiai K., 1994. 2315–2316.

³ „Mert az, hogy több mint száz kötetben, ehhez hasonló kötetekben leírtam életemet, még nem írás. Ez csak olyan naplóféle, melyet mindenki is, de senkise olvas el.” L.: OSzK Kézirattár, Fol. Hung. 3396, 2.

⁴ A gépiratok bizonyos hányada napjainkban még zárolt anyagnak számít: „Hogy bele-bele olvasgatok írásaimba, egyre az jár a fejemben, hogy ezek csak a Széchényi könyvtár kéziratárában vannak meg és ott is a zárt anyag közt hozzáférhetetlenül.” L.: OSzK Kézirattár, Fol. Hung. 3395, 78.

adta el. Közülük az 1977 májusában és júniusában a Kézirattárba került,⁵ egyenként százoldalas gépelt kéziratok önéletrajzi vonatkozásokat is tartalmaznak. Zolnay a következőket írja fiatalkori tanulmányairól és érdeklődési köréről:

„Anyám az akkori idők leányoktatásának legmagasabbját végezte el, felső-leányiskolába járt. [...] Tőle örököltem a mérsékelt bohémságomat, a szépnek, a művészeteknek, az irodalomnak a szeretetét. [...] Apám – az akkori divatnak megfelelően – elhatározta, hogy jogász leszek és én mint szófogadó gyerek beiratkoztam a jogra. Elvégeztem, de soha az életben egy makulányi hasznát se vettem. [...] Ami meg az irodalmat illeti amolyan kül-újságíró lettem, számos firkálás hetilapokba, egy-két könyv jelzi még ma is, hogy valamikor író szerettem volna lenni.”⁶

A húszas évek második felében, egyetemi tanulmányai befejezése után gyakran változtatott munkahelyet:

„Tanulok, elvégzem az egyetemet, kineveznek tisztviselőnek, dolgozom a lóversenyek totalizateurjénél, a IX. fizetési osztályból B listára tesznek, a Film Club igazgatója leszek, [...] megbukik a Film Club és eselek a Siófoki Kaszinó igazgatóságától is. Könyvkötészeti tanfolyamot végzek, könyvet kötök, [...] könyvkereskedést nyitok Toln[a]i Jóskával, a Fővárosi Szabó Ervin könyvtárban dolgozom, – itt kezdek el írogatni, de nyomda nélkül, egyre lejjebb megyek, hogy megélhessek szellemi szükségmunkát vállalok és végre kikötök Bajcsy-Zsilinszky Előörs című lapjánál, mint kiadóhivatali főnök. [...]”⁷

A könyvkereskedés említésére a későbbiekben újra kitér:

„1929-ben Tolnai Józseffel egy antiquáriumunk volt a Kecskeméti utcában Tolnai József és társa címen. Ebben az üzletben – sok vevőnk nem volt, de ha volt egy könyv eladásának hasznából akár két hétig is megélhettünk – sokat kártyáztunk.”⁸

Zolnay már ezekben az években gyűjti a könyveket, rengeteget olvas otthon és könyvtárakban⁹, majd újabb fordulópontra kerül az életében, publikálni kezd, tanulmányai jelennek meg a *Magyar Nyelvőr* és az *Új Idők* című lapokban:

„Minden előzetes nyelvészeti tanulmány nélkül ezekben az években elkezdtem nyelvészkedni. [...] Új lehetőség nyílt, megpróbálkoztam most már akkoriban igen előkelő lapba az *Új Idők*be, melyet Herczeg Ferenc szerkesztett irni. Beküldtem pár cikkemet és elfogaj[d]ták valamennyit. Fodor József volt akkoriban a szerkesztő [...]

⁵ ZOLNAY Vilmos: Mindaz, ami emberi, nem idegen tőlem. Bp., 1977. 100 lap; Nem tehetek róla, hogy élek címen írja gondolatait Zolnay Vilmos, Budapest, 1977-ben. 102 lap. OSzK Kézirattár, Fol. Hung. 3395 és 3396. A Gyarapítási Osztályon őrzött, Wix Györgyné és W. Windisch Éva osztályvezetők és az eladó Zolnay által aláírt vételi jegyzékek szerint egyenként 450 forintot fizetett értékű a könyvtár.

⁶ OSzK Kézirattár, Fol. Hung. 3396, 65–68.

⁷ OSzK Kézirattár, Fol. Hung. 3395, 37. Katsányi Sándor közlése szerint a Fővárosi Szabó Ervin Könyvtár korabeli irataiban és nyilvánartásában sehol nem bukkan fel az idősebb Zolnay neve.

⁸ Ua. 41. Megint máshol említi a pontos címet is: Kecskeméti u. 5. Vö. ua. 42.

⁹ „Sokat olvastam azokban az időkben, volt hozzá elég időm, de még mindig nem jutott eszembe, hogy nemcsak olvasni, hanem írni is lehetne.” L.: ua. 38.

szívesen fogadtak és megbeszélték velem, hogy egy rovatot nyitnak nekem »Anyanyelvünk szépségei és érdekességei« címmel.”¹⁰

A két lapban megjelent publikációk sora egyrészt előkészítés, a gyűjtés megkezdése a későbbi, igazi kutatási területhez, a szleng vizsgálatához, másrészt pedig szólásmondások, közmondások, különböző tudományterületekről származó hasonlatok magyarázó feldolgozása¹¹. A húszas évek második felében kiadták Zolnay első könyveit is. Anekdotagyűjteménye anyagának összeállításáról naplójában is megemlékezik:

„A sok könyvtárba járás és olvasás közben érdekes anekdotaszerű dolgokat olvasva, kezdtem ezeket gyűjtögetni. Mikor már egy pár száznál soha le nem közölt anekdotával volt tele a füzetem megmutattam dr. Radisich Elemérnek [...] jóbarátom és mentorom volt és elkérte a kéziratomat, hogy majd kiadhatja a Királyi Magyar Egyetemi Nyomdával, hol lektor és szerkesztő volt.”¹²

A *Magyar történelmi anekdoták* 1927-ben jelent meg a létrejöttének háromszázötvenedik évfordulóját ünneplő Egyetemi Nyomda kiadásában.¹³ A kötet bevezetőjében Zolnay filológiai pontossággal járta körül az 'anekdota' szó eredetét, jelentését, az 'adomá'-tól való különbségét¹⁴. Másik érdeklődési területe a kártyajátékok története és szabályai:

„Igaz, hogy minden akkoriban ismert és játszott kártyajátékot magam is jól játszottam, de mégse voltam bevezetve a kártyások világába. A kártyakaszinói igazgatóságok erre is megtanítottak és foglalkozni kezdtem a kártya történetével.”¹⁵

Az újabb gyűjtés és könyvtárban való búvárkodás eredménye egy évvel később *A kártyajátékok története és a kártyajátékok* című Zolnay-mű,¹⁶ majd ezt két kiadásban követi a ma már römiként ismert kártyajáték szabálykönyve: *A bridge-rummy szabályai*¹⁷. Az antikvárium alapításával és működésével kapcsolatos, fentebb már közölt idézet folytatása e szabálykönyv megírásáról is megemlékezik:

„Ha ketten voltunk Jóskával, akkor römiztünk. Ezt a játékot akkor még Bridge rummynak hívták és a szabályait egységesen nemigen játszották, ki így, ki úgy. Ekkor

¹⁰ Ua. 40., 46.

¹¹ L. egyrészt a *Magyar Nyelvőr* Magyarázatok című rovatában, pl. *Frászkarika*. L.: 1930. VII–VIII. 214–215; *Egy szalmaszálat se tesz keresztül*. L.: 1931. I–II. 29–31.; *Botfüll*. L.: 1932. 1–2. 28–30.; *A hamiskártyások nyelve I–III*. L.: 1933. 1–2. 17–22., 3–4. 50–53., 5–6. 82–85.; másrészt az *Uj Idők* Anyanyelvünk szépségei és érdekességei című rovatában, pl. *A kutya és szinonimái*. L.: 1932. 8. 231.; *Az állatvilágból vett hasonlatok*. L.: 1932. 30. 118.; *Az állatok hangjáról*. L.: 1933. 23. 724.

¹² OSzK Kézirattár, Fol. Hung. 3395, 38.

¹³ *Magyar történelmi anekdoták*. Összegyűjtötte ZOLNAY Vilmos. Bp., Kir. M. Egyetemi Ny., 1927. 185.

¹⁴ Ua. 3–4.

¹⁵ OSzK Kézirattár, Fol. Hung. 3395, 41.

¹⁶ *Kártyaszótárral és 34 képpel*. Bp., Pfeifer Ferdinánd Nemzeti Könyvkereskedésének kiadása, 1928. 383.

¹⁷ Bp., Tolnai, 1929. 51. és Lörinc, 1930. 46.

jött az a gondolatunk, hogy meg kéne írni az új játék szabályait. A gondolatot tett követte és Jóska saját költségén kiadta a könyvet. A könyvet én írtam meg!”¹⁸

Zolnay Vilmos a harmincas évek második felétől a szlengkutatásnak szentelte életét:

„Én már 1935-ben megkezdtem pl. a fattyúnyelvi szavak gyűjtését, első ilyenfajta írásai[m] főleg a Magyar Nyelvörben jelentek meg. Budapest ostroma után 1945 tavaszán csatlakozott munkámhoz Gedényi Miska¹⁹. Három nagy szótárt írtunk meg.”²⁰

Az 1980-as években indult modern magyar szlengkutatás műhelye, a Debreceni Egyetem Magyar Nyelvtudományi Intézete a közelmúltban könyvsorozatát indította, elsősorban a téma iránt érdeklődő kutatók, nyelvészek és egyetemi hallgatók számára. A sorozat első kötetében Kis Tamás tanulmánya fejezetet szentel Zolnay Vilmos és Gedényi Mihály munkásságának, megindokolva azt is, miért nem váltak igazán ismertté a szótárak:

„Bár ez a szótár összeállítói szerint elkészült, publikálása nem valósult meg, vélhetőleg (és elsősorban) – különböző személyes(kedő) és (tudomány)politikai okok mellett – a szótárkészítők (jó és rossz értelemben is igaz) »dilettantizmusa, amatőrizmusa« miatt. [...] Életükben egyetlen közös fattyúnyelvi munkájuk sem jelenhetett meg, [...] Ez a publikálási lehetőségektől való elzártság magyarázza azt a sajnálatos tényt, hogy hatalmas, huszonnégy kötetes, több tízezer adatot tartalmazó szótárak és [...] szlengfelfogásuk semmilyen hatással nem volt a magyar csoportnyelvek kutatására.”²¹

A szótárak két összeállítója azonban érezte, hogy hatalmas munkájukat valamilyen módon mégis hasznosíthatóvá kellene tenni, ezért azt a megoldást választották, hogy a három szótár – A magyar fattyúnyelv szótára I–XXXIV. füzet; A magyar fattyúnyelv szinonimái I–IV.; Budapesti fattyúnyelvi szójegyzék I–III. – anyagát öt példányban tisztázták és gépiratos formában nagykönyvtáraknak adták el. Az Egyetemi Könyvtár és a Fővárosi Szabó Ervin Könyvtár mellett szakértői vélemények bekérése után az Országos Széchényi Könyvtár is megvásárolta a szótárakat: 1972-ben 15 000, ill. 3 000 forintért az első két gyűjtést (eladó: Zolnay Vilmos), 1976-ban pedig 4 000 forintért a harmadikat (eladó: Gedényi Mihály)²². A két kutató munkássága előtti tisztelgésből 1996-ban egy művük átdolgozott változata megjelent nyomtatásban²³. A *Budapest a fattyúnyelvben* című munka keletkezési körülményeire Zolnay Vilmos naplójában így emlékszik:

¹⁸ OSzK Kézirattár, Fol. Hung. 3395, 42.

¹⁹ Gedényi (Gremesperger) Mihály (1908–1988): író, újságíró, fordító, bibliográfus. Életrajzát részletesen í. ÚMIL I. A–Gy. Bp., Akadémiai, 1994. 665.

²⁰ OSzK Kézirattár, Fol. Hung. 3395, 66.

²¹ Kis Tamás: *Szempontok és adalékok a magyar szleng kutatásához*. In: *A szlengkutatás útjai és lehetőségei*. Szerk. Kis Tamás. Debrecen, Kossuth Egyetemi K., 1997. /Szlengkutatás, 1./ 263–264.

²² Vételi jegyzék és utalvány, 1972. december 1., Számlanaplószám: 494/72. Mellékletek: Béllé Pál és Fajcsék Magda szakvéleménye; Vételi jegyzék és utalvány, 1976. október 1., Számlanaplószám: 92/77. Melléklet: Fajcsék Magda szakvéleménye. Gyarapítási osztály irattára.

²³ ZOLNAY Vilmos–GEDÉNYI Mihály: *A régi Budapest a fattyúnyelvben*. Szerk. FAZAKAS István és KIS Tamás. Bp., Fekete Sas, 1996. 132 l. A kötet kiadása előtt az eredeti kéziratból részletek jelentek meg a *Mozgó Világban*. (L. *Mozgó Világ*, 1994. 5. 32–38.) A közlés magyarázó jegyzete szerint a pályázató intézmény pontos neve: Nagy-Budapesti Néprajzi Munkaközösség.

„Azt hiszem, már említettem, hogy gyűjtésünkkel egy pályázaton is részt vettünk [...] Azt tudom, hogy Ortutay Gyula volt a pályázatok döntőbírája. [...] A Főváros Néprajzi Intézetének pályázatán második díjat nyertünk Budapest a fattyúnyelvben című munkánkkal. Első díjat két okból nem: először, mert nem volt szorosan néprajzi, másodsor, mert csonka volt a mű. Inkább nyelvészeti munkának minősítették. És ebben igazuk is volt. Hogy pedig csonka volt, annak oka az 1956-os ellenforradalom volt. November 1-re kellett beadni a pályázatot és nem tudtunk dolgozni ágyutűzben, utcai harcok között, mikor újból lerombolták Budapestet. Mentségül ezt meg is irtuk és elfogadták mentségünket, de így csak másodikak lettünk.”²⁴

Zolnay Vilmos élete folyamán nem csak Gedényivel együtt összeállított szótárait és naplójának százdalanként gépelt köteteit adta el a nemzeti könyvtárnak. Az egyedi leltárkönyvek tanúsága szerint többször előfordult az is – valószínűleg leginkább olyankor, amikor anyagilag szorult helyzetbe került –, hogy magánkönyvtárának kötetéből ajánlott fel megvételre az OSzK-nak. 1963 októberében mintegy kilencven kötet jegyzékét nyújtotta be a Gyarapítási osztálynak, ahol gondos válogatás után végül 51 kötetet és a *Magyar Bibliophil Szemle* megjelent évfolyamait vették meg tőle összesen 2 722 forintért.²⁵ A felajánlott kötetek tartalmuk alapján két csoportba sorolhatók: Zolnay egyrészt eladta olyan témájú és tartalmú műveit, amelyek alapján és segítségével korábban a fattyúnyelvi kutatásaihoz és a fent megjelölt könyveihez szükséges gyűjtőmunkát végezte, a hatvanas években azonban már nincs szüksége rájuk; másrészt válogatást ajánlott fel a könyvekről szóló – könyvekkel kapcsolatos, gyakran bibliofil értéket képviselő, általa gyűjtött munkákból.

Az első csoport könyvei a fentiekben már említett Hamvas-kötethez hasonlóan gyakran tartalmaznak kéziratos bejegyzéseket,²⁶ ez is bizonyítja, hogy Zolnay gyűjtőmunkája során használta őket. Kedvelt módszere volt, hogy a kötetek olvasása közben a hátsó belső borítóra ceruzával feljegyezte azokat az oldalszámokat és témákat, amelyeket a későbbiekben fel akart használni, a megfelelő oldalakon pedig lapszéli függőleges ceruzavonással vagy felkiáltójellel jelölte meg a számára fontos bekezdést. Így járt el Lestyán Sándor *Pest-budai regélő* című műve,²⁷ Takáts Sándor és Rexa Dezső munkája,²⁸ Balla Vilmosnak a régi pesti kávéházak legendáit, históriáit, furcsaságait összegyűjtő könyve,²⁹ vagy egy D'Artagnan álnévű szerző kétkötetes, a régi magyar társas életről szóló munkája esetében.³⁰ E két utóbbi mű bizonyítékuul szolgál arra is, hogy Zolnay valóban felhasználta későbbi saját munkáiban az olvasottakat: a Balla-mű a *Budapest a fattyúnyelvben* című könyv, D'Artagnan munkája pedig a *Budapesti fattyúnyelvi szójegyzék* irodalomjegyzékében szerepel. Az utóbbiban megtalálható még Rexa Dezsőnek egy másik műve, amelyet az eladási jegyzék szintén felsorol.³¹ A fentebb már említett *Magyar történelmi anekdoták* című kötetben az utolsó oldalak tekintélyes forrásmutatójában is szerepel egy kötet az eladási jegyzékről, a Gracza

²⁴ OSzK Kézirattár, Fol. Hung. 3395, 69–70.

²⁵ Elismervény, 1963. október 2., Számlanaplószám: 692/93, Leltári szám: V1235/3, Gyarapítási osztály irattára.

²⁶ L. az 1. sz. jegyzetet. Az OSzK 1963-as egyedi leltárkönyvének leltári és raktári számai alapján valamennyi Zolnaytól vásárolt kötetet kézbe tudtam venni.

²⁷ LESTYÁN Sándor: *Pest-budai regélő*. Bp., Officina, 1940. 245.

²⁸ TAKÁTS Sándor: *A régi Magyarország jökedve. I–II.* 2. kiad. Bp., Athenaeum, é. n. 400 l.; REXA Dezső: *Margitsziget*. Bp., Officina, 1940. 110 l.

²⁹ BALLA Vilmos: *A kávéforrás. Régi pesti kávéházak legendái*. Multszázadbeli lokáltulajdonosok, törzsvendégek és egyéb híres alakok a márványsztalok körül. Nevezetes históriák a kődbesülyedt időkől. Elfelejtett pesti furcsaságok; eltűnt furcsa pestiek. Bp., Légrády, 1927. 240 l.

³⁰ D'ARTAGNAN [VAY Sándor v. Sarolta]: *Régi magyar társasélet. I–II.* Bp., Athenaeum, 1900. 479, 518 l.

³¹ REXA Dezső: *Képeskönyv képek nélkül a régi Pestről*. Bp., Stilus, é. n. 118 l.

György által összeállított *A nevető Magyarország*,³² és ugyanez a helyzet Zolnaynak a kártya történetéről szóló munkájában is, ott az irodalomjegyzék Peisner munkáját³³ említi. Ha ennyire közvetlen bizonyíték – tehát a Zolnay-művek irodalomjegyzékében való szereplés – nem is került elő több, az eladási jegyzék e csoportba sorolható könyvcímei és az átnézett tartalmak alapján a legtöbbről feltételezhető, hogy Zolnay szintén az anyaggyűjtés során használta őket³⁴:

- ÁBRÁNYI Kornél, id.: *Képek a múlt és jelenből*. Bp., Pallas, 1899. 244 l.
Budapest pusztulása. GODA Gábor előszavával. A képanyagot összeáll., a kísérszöveget és adattárat írta LÖBL Dezső. Bp., Officina, 1946. 65 kép
Budapest története. Szerk. SZENDY Károly. I. Budapest az ókorban. 1–2. Bp., Kir. M. Egyetemi Ny., 1942. XIII, 867 l.
Budapest története. Szerk. SZENDY Károly. III. Budapest a török korban. Bp., Egyetemi Ny., 1944. XIII, 460 l.
 DIVALD Kornél: *A régi Buda és Pest művészete a középkorban*. (Műtörténelmi és topográfiai tanulmány). Felolvastott a Szent-István-Társulat Tudományos és Irodalmi Osztályának 1901. márczius 12-én tartott ülésében. Bp., Szent István Társulat, 1901. 103 l.
 GYÖRGY Endre: *A pesti városháza*. Pillanatképek a városháza és a városházaiak életéről. Bp., Bíró Miklós ny., é. n. 264 l.
 JESZENSZKY Sándor: *Szép Budapest*. Bp., Athenaeum, 1928. 223 l.
A Kerepesi-úti temető költészete. Sirversek, sirfeliratok a Kerepesi-úti temető történetével. Egybegyűjtötte KÁROSY Pál. Bp., a szerző kiadása, 1934. 484 l.
 KOLOZS Jenő: *Akikről Budapest utcáit elnevezték*. Adatok a főváros történetéhez. Bp., Faragó Imre nyomdája, 1943. 119 l. (Ebből a könyvből 200 számozott példány készült. Ez a 12. számú.)
 MÓRICZ Pál: *Régi magyar élet*. Történetek és feljegyzések. Bp., Singer és Wolfner, 1913. 208 l.
 NEMES Antal Dr., budavári káplán, okleveles hittanár: *A Nagyboldogasszonyról nevezett Budavári Főtemplom története és leírása 52 képpel és egy műmelléklettel*. Bp., Athenaeum, 1893. 252 l.
Pest-budai múzsa. Összeáll. TRENCSENYI-WALDAPFEL Imre. Bp., Officina, 1942. 67 l. /Officina képeskönyvek 40./
 RADÓ Richárd: *Pest-budai emlékek a XIX. századból*. Bp., Rózsavölgyi és Társa, é. n. 264 l.
 SACELLÁRY Pál: *Pest-budai mozaik*. Rajzok a szabadságharc előtti évek Pestjének társadalmi életéből. BÁRCZY István előszavával. Bp., Rózsavölgyi és Társa, é. n. 82 l.
 SCHMALL Lajos: *Adalékok Budapest székesfőváros történetéhez. I–II*. Bp., a székesfőváros kiadása, 1899. 335, 379 l.
 TAKÁCS Marianna, M.: *A Budavári Mátyás-templom. 16 képpel. A Nagyboldogasszonyról nevezett koronázó főtemplom*. Bp., szerzői kiadás, 1940. 76 l. /A budapesti M. Kir. Pázmány Péter Tudományegyetem Művészettörténeti és Keresztényrégészeti Intézetének dolgozatai 64./

³² *A nevető Magyarország*. Egyetemes adomagyűjtemény két kötetben. Összeáll. GRACZA György. Második, tetemesen bővített kiadás. Bp., Lampel, 1901. 380, 371 l.

³³ PEISNER Ignác: *Budapest a XVIII. században*. Bp., Singer és Wolfner, 1900. 219 l.

³⁴ Az eladási jegyzéken általában csak a szerzők vezetékneve, a mű rövid(itett) címe és bizonyos esetekben megjelenési év szerepel. A leírásokat a pontosított bibliográfiai adatokkal az OSzK katalógusai és autopszia alapján egészítettem ki.

TAKÁTS Sándor: *Régi idők, régi emberek*. 2. kiad. Bp., Athenaeum, é. n. 471 l.

VÁRADI Antal: *A régi Pest emlékeiből*. A szerzőnek ötvenéves írói jubileumára kiadja a jubileum rendező bizottsága. Bp., Pesti Könyvnyomda Rt., 1921. 320 l.

VASS Klára: *Buda német utcanevei. A Vár és Ujlak utcanevei 1696–1872*. Bp., Pfeifer, 1929. 133 l. /Német philologiai dolgozatok XXXIX./

Témája alapján ebbe a csoportba tartozónak vélem azt a két művet is, amelyek egybekötve, kolligátumként szerepelnek az eladási jegyzéken. Gallina Frigyes két művének³⁵ az az érdekessége, hogy Zolnay – a legtöbbször vitatkozva a szerzővel vagy kiegészítve annak mondanivalóját – számos helyen ceruzával írt lapszéli megjegyzésekkel látta el a köteteket. Gallina a következőket írja egy helyen:

„Mint kiáltó példát említettem fel, hogy a közismert Kossuth (félreértésre alkalmat aligha adó) családi név mellé odaírták a keresztnevet, ellenben kevésbé, vagy alig ismert családnevek mellől elhagyták azt. Néhány példa erre: [...] báró Liphay-utca (melyik Liphay báró?), [...]”³⁶

Zolnay megjegyzése a lap szélén:

„Házakat épített! Ez volt az érdeme. Ki is kötötte hogy akkor épít, ha a beépített utcát róla nevezik el.”

Máshol Gallina azt írja:

„Corvin Mátyás csak a maga világhíre vergődött palotáját építhette fel, de ugyan ki gondolt volna akkoriban még nálunk a házak szépségére?”³⁷

Zolnay pontosít a lapszálon:

„Nem is ő építette csak belsőleg diszítette. Építője Zsigmond volt.”

A Hamvas-kötethez hasonlóan mindkét kötet hátsó borítójának belsején szerepel Zolnay saját kezű aláírása és egy hét eltéréssel két 1949. januári dátum, valószínűleg az olvasás-átnézés-jegyzetelés időpontjai.

Zolnay Vilmos egész életében sokat olvasott, még nyolcvannolcadik életévébe lépve is a következőket írja naplójába, amikor arról számol be, hogyan telik egy napja:

„A séta déli 1 óráig eltart okvetlen. Ilyenkor intézem kiseded pénzügyi dolgaimat – irasaimat elhelyezni pénzt sürgetni, apró bevásárlások, cukorka, más édesség, ujság stb. – elintézni. [...] 10-11-re mindig ágyban vagyok és kezdődik legfőbb szórakozásom az olvasás. Mint már mondtam 12-ig mindég olvasok.”³⁸

Valószínűleg magánkönyvtára alakításában is jól meghatározott, az olvasás szeretetéből következő gyűjtési szempontok vezették. Az eladási jegyzék alapján kirajzolódik az egyik ilyen szempont: a könyvekkel a lehető legszélesebb értelemben foglalkozó könyvek csoportja. Zolnay tagjai volt a Magyar Bibliophil Társaságnak, a Társaság első és második évkönyvében a rendes tagjok

³⁵ GALLINA Frigyes, Dr.: *Budapest utcanevei*. Koll. 1. *Utcáink esztétikája*. Koll. 2. Bp., a székesfőváros háziynyomdája, 1931. 89 l. Különlennyomatok a Városi Szemle XVI. évfolyamából.

³⁶ GALLINA: *Budapest*, 1931. 25.

³⁷ GALLINA: *Utcáink*, 1931. 9.

³⁸ OSZK Kézirattár, Fol. Hung. 3396, 49.

között – a névsorban utolsóként – szerepel a neve.³⁹ Az eladási jegyzéken több olyan könyvet ajánlott fel, amelyekhez a korábbiakban a Társaság rendes tagjaként az évi 16 pengő tagdíj befizetése ellenében illetménykötet formájában juthatott hozzá,⁴⁰ ilyen például a Társaság által 1937-ben rendezett kiállítás katalógusa, *A rézmetszettel díszített könyv*.⁴¹ Szentkúty (Drescher) Pál összeállításában három további munka található még az eladási jegyzéken: az Officina képeskönyvek című sorozatban megjelent *A szép magyar könyv 1473–1938*, a Tótfalusi Kis Miklós amszterdami betűmintaalapját bemutató különnyomat a *Magyar Könyvszemléből* és a Rudolf Koch művéből fordított-kiegészített *Jelek könyve*.⁴² Szintén Zolnay társasági rendes tagságával lehet összefüggésben, hogy magángyűjteményében őrizte és a jegyzéken felajánlotta megvételre a Magyar Bibliophil Társaság lapjának, a *Magyar Bibliophil Szemlének* valamennyi számát.⁴³ A 'könyves' könyvek iránti érdeklődésének további bizonyítékai az eladási jegyzéken:

HAMVAS Béla: *A száz könyv*. Bp., M. Kir. Egyetemi Ny., 1945. 40 l.

Író és olvasó. GEDÉNYI Mihály dr. az Országos Irodalmi és Művészeti Tanács főtitkára előadása az Országos Nemzeti Klubban 1943. március 10-én. Bp., Kir. M. Egyetemi Ny., 1943. 21 l. /Az Országos Nemzeti Klub kiadványai 73./

JAKAB Elek: *Az erdélyi hírlapirodalom története 1848-ig*. Bp., MTA, 1882. 86 l. /Értekezések a nyelv- és széptudományok köréből X. kötet IX. szám/

KNAUZ Nándor: *Az esztergomi Corvin-kodexek*. Bp., Athenaeum, 1880. 22 l.

KNER Izidor: *Eszmék és viaskodások*. Gyoma, Kner, 1906. 408 l.

KORNIS Gyula: *A könyv dicséreti*. Bp., Franklin, é. n. 52 l. /Olcsó Könyvtár, Új folyam I. sz./

Könyvek könyve. 87 magyar író, tudós, művész, közéleti ember és kiadó vallomása kedves olvasmányairól. Szerk. és bevezetést írt hozzá KÖHALMI Béla. Bp., Lantos, 1918. 248 l.

LÖBL Dezső: *A Löbl-nyomda hatvan éve*. Dallos Hanna rajzaival. Bp., Löbl, 1936. 60 l.

A magyar könyvkereskedelem szokásjoga. Bp., Magyar Könyvkiadók és Könyvkereskedők Országos Egyesülete, 1937. 34 l.

A magyar sajtó jog úgy a mint életben van. Az 1914. évi XIV. törvényzikk a vele összefüggő törvényekkel és végrehajtási rendelettel. Rendezte és magyarázta Dr. KENEDI Géza. Bp., Franklin, 1914. 214 l. /Magyar törvények. A Franklin Társulat zsebkiadásai/

Régi fametszetes magyar vagy magyar vonatkozású könyvek (1493–1599) a Sepsiszentgyörgyi Székely Nemzeti Múzeumban, amelyeket sorba szedett, megrajzolt,

³⁹ A Magyar Bibliophil Társaság évkönyve. I. 1921–1928. Bp., MBT, 1928. 50., A Magyar Bibliophil Társaság évkönyve. II. 1929–1930. Bp., MBT, 1931. 29.

⁴⁰ A Magyar Bibliophil Társaság kiadói tevékenységéről és az illetménykötetekről I. POGÁNY György: *A Magyar Bibliophil Társaság története (1920–1970)*. In: *Írás és könyv*. A Magyar Bibliophil Társaság évkönyve. I. 1987. Bp., MBT, 1987. 126–130.

⁴¹ *A rézmetszettel díszített könyv*. A Magyar Bibliophil Társaság nyolcadik kiállítása az Országos Magyar Iparművészeti Múzeumban. Rendezte és a katalógust szerk. Dr. DRESCHER Pál. Budapest, 1937. április hó 15–május 15. Bp., Magyar Bibliophil Társaság, 1937. 71 l.

⁴² *A szép magyar könyv. 1473–1938*. Bp., Officina, 1938. 39 l. 31 ill. /Officina képeskönyvek/; *M. Tótfalusi Kis Miklós amszterdami betűmintaalapja*. Bp., Kir. M. Egyetemi Ny., 1943. 10. 2 l. /Könyv. a Magyar Könyvszemle 1942. évi IV. füzetéből/; *Jelek könyve mely a jelek minden fajtáját tartalmazza, ahogy azokat az ősidők, az ókor, a korai kereszténység s a középkor népei használták*. Barátai segítségével gyűjtötte, rajzolta és magyarázta Rudolf KOCH. Ford. és itt-ott magyar példákkal kieg. SZENTKÚTY Pál. Bp., Hungária, 1941. 100 l. /Hungária könyvek 8./

⁴³ A Szemle két évfolyama a Hírlaptárba került. L. Elismervény, 1963. október 2.

saját kezűleg és munkatársai segédelmével fa-dúcokba metszett és kinyomtatott VARGA Nándor Lajos. Bp., a szerző kiadása, 1942. 443 l.

Tíz írás a nyomdászatról. Bp., Hungária, 1943. 217 l.

Ebben a csoportban is van két kötet, amelyek elolvasásakor Zolnay fontosnak érezte a szerző gondolatainak kiemelését a fentebb már ismertetett módon: ceruzával írt oldalszámok felsorolása a hátsó kötésbelsőn és ceruzavonások a lapszélén a megfelelő oldalakon. Mindkét munka⁴⁴ Szana Tamás⁴⁵ tollából született, Zolnay figyelmét főleg a könygyűjtőkkel-könyvgyűjtéssel kapcsolatos megállapításai keltették fel. A könyv történetét taglaló 1888-as munka VI., a könyvek kötésével foglalkozó fejezetében Szana Szent Jeromos panaszát idézi, Zolnay pedig fontosnak tartja kijelölni a lap szélén az idézetet:

„A harmadik és negyedik században már oly fényűzést fejtettek ki a könyvkedvelők, hogy szent Jeromos fájdalmasan kénytelen panaszolni: »a könyvek drága-kövektől csillognak, s a meztelen Krisztus meghal a templomok ajtaja előtt.«”⁴⁶

HANGODI ÁGNES

Az Athenaeum, a Nova és a Dante kétpengős regényei. A 20. század harmincas éveiben volt egy kiadványtípus, amelyet az ármegjelölése alapján kétpengős könyveknek neveztek, s amelyeket a korabeli cikkek, tanulmányok gyakran emlegetnek. Pl. Fábrián István a gimnazisták olvasmányairól szóló tanulmányában ezeket olvashatjuk:

„Ebben a korban kezdenek szerepelni a különböző kiadásban, de egységes szelvényben megírt kétpengős regények. Lehet, hogy a kiadók tervei közt nem szerepel a kamaszok erotikus vágyának kielégítése, de a diákok erre használják fel ezeket a regényeket. Különösen Vicki Baum népszerű, akinek nevét a jól ismert kamaszvihogással szokták emlegetni. Ezek a könyvek és a detektívregények adják mindvégig a nagy átlag olvasmányainak alaprétegét.”¹

Kenyeres Imre ugyanebben az évben az egyetemisták olvasási szokásairól írva, többek között a következőket mondja:

„Legnagyobb részüket az irodalom továbbfejlődése nem érdeklí s ezért minden újabb irodalmi jelenség közömbös előttük. Van ugyan egy típus, amely a divatos, új regényeket forgatja, de ez az irodalomban csak időtöltő eszközt keres és az irodalmi igényesség legprimitívebb megnyilvánulásaként olvassa, ami elébe kerül. A problémát,

⁴⁴ SZANA Tamás: *A könyv régen és most.* Bp., Hornyánszky, 1888. 113 l.; Uő: *Egy amateur naplójából.* Bp., Athenaeum, 1899. 183 l.

⁴⁵ 1844–1908., szerkesztő (*Hazánk, Szépirodalmi Közöny, Figyelő, Regélő, Koszorú, Fővárosi Lapok*), kritikus, művészettörténész. A debreceni református kollégiumban tanult, 1867-ben ügyvédi oklevelet szerzett. 1876 és 1906 között a Petőfi Társaság alapító főtitkára, 1901-től az Uránia Színház igazgatója. Az Akadémiával és a Kisfaludy Társasággal szemben kialakult irodalmi ellenzék tagja. Érdemeket szerzett a magyar irodalom és képzőművészet külföldi, és a fiatalabb magyar elbeszélők (Bródy, Godzsú, Mikszáth, Rákosi) hazai népszerűsítésében. A kilencvenes évektől érdeklődése a képzőművészet felé fordult. L. ÜMIL III. P–Zs. Bp., Akadémiai K., 1994. 1895.

⁴⁶ SZANA: *i. m.* 1888. 66.

¹ FÁBIÁN István: *Gimnazisták olvasmányai.* = Magyar Szemle 1936. (26. köt.) 196.

az analízist, egy-egy új világgép fölvezetését unalmasnak találja, viszont Pitigrilli, Ursula Parrott, a kétpengős regények legállandóbb olvasmányai ...²

Ego (Rózsavölgyiné Fried Margit) egy cikkében „két jóképű, jólöltözött fiatal lány” HÉV-en hallott beszélgetését írja le – valójában inkább az író véleménye és szavai ezek. Azokról a regényekről folyik a szó, amelyekben a korabeli modern lányok életét és életérzését mutatják be. Az „intelligensebb”, aki idegen nyelveken is olvas, úgy véli, hogy a „regényhősnő igazi kötelessége: hogy érdekes legyen és irodalmi szempontból is: éljen”. Magyar példaként Bródy Lili *Manci* című regényét hozza fel. A másik lány, „a kevésbé intelligens”, csak magyarul olvas, tehát csak azt, amit a „könyvkiadó urak kiválasztanak” számára. Ő Erich Kästner *Fabian* című művét, illetve Evadne Price *Éva 1933* című regényét említi.³ Az „intelligens” erre a következő megjegyzést teszi:

„Tudod mi a szerencséd ezeknek a szerintem unalmas pikáns könyveknek? Az, hogy a mi fordítóink olyan sok szellemet, ötletet visznek bele a munkájukba. Bálint György, Tábori Pál, Rónay Mária, Hatvany Lili megajándékozták Loosékat⁴ de még Sinclair Lewist is a maguk felszabadult bátor emberségével és keserű-gúnyos vidámságával és így aztán a regények stílusa élőbb, mint a regények alakjai.”⁵

A „kevesbé intelligens” lány bevallja, hogy nem nagyon érti társnője fejtegetéseit, és a következőket mondja:

„... én megelégszem a kétpengős könyvvel, amelyet valamelyik ismerősöm megvesz, kölcsönad, – és gyorsan felfalom. Nincsenek igényeim és senkisé is kívánja, hogy igényeim legyenek. A kiadó urak inkább még nívótlanabbnak hisznek, mint amilyen vagyok, – és nem kívánják tőlem, hogy szellemileg ágaskodjak. Leszállnak hozzám és a legjobb írókat szerződtetik, hogy engem, a lebecsült közönséget szépen csomagolt olcsó, tetszetős külföldi saison-áruval kiszolgáljanak.”

Önmagában ez a három cikk is jól mutatja, hogy abban az időben a „kétpengős könyv” kifejezés fogalom volt. A kortársak nem magyarázzák ennek mibenlétét, mindenki által ismertnek veszik ezt a regénytípust. De vajon mik is voltak valójában a kétpengősök, hogyan keletkeztek, és mely kiadók adták ki ezeket?

Kiindulásként nézzük meg mit írt Kemény István 1933 elején a magyar könyvkiadásról szóló cikkében:

„Kezdetben voltak a szörnyen drága könyvek. [...] egy esztendővel ezelőtt nagy reklámhadjárat kapcsán megindult a kétpengős könyvek sorozata [...] mindenki előre sejtette azt is, ami azután matematikai pontossággal bekövetkezett: a magyar közönség minden könyvet, amelynek ára két pengőnél magasabb volt, idegenkedéssel fogadott. Könyvkereskedők mondják, hogy a kétpengős sorozat katasztrófát jelentett üzletük számára, mert ettől kezdve úgyszólván lehetetlen bármilyen könyvet eladni. Mert a közönséget nehéz meggyőzni. Hogyan kerülhet – mondják – 6,80

² KENYERES Imre: *Egyetemi hallgatók olvasmányai*. = Magyar Szemle 1936. (28. köt.) 202.

³ Vagyis a címben jelzett mindhárom kiadó egy-egy kétpengőse említésre kerül.

⁴ Anita Loos, a *Szókék előnyben* című könyv szerzője.

⁵ [RÓZSAVÖLGYINÉ FRIED Margit] ego: „*Unom már a pikáns regényeket*” = *Literatura* 1933 október, XLII.

12

PESTI NAPLÓ

Vasárnap

URSULA PARROTT

tegnap megjelent az új kétpengős regény

Szabod a csok

Athenaeum

pengőbe az új Zweig – füzve, amikor – bocsánat a hasonlatért – két pengőbe kerül Ursula Parrott – kötve?”⁶

Hogy mennyire volt „katasztrófa” ezek kiadása, az kétséges, de ebből a pár sorból kivehető a kétpengős könyvek valamennyi jellemző tulajdonsága: az ár a kötött példányokra volt érvényes, tehát a könyv valóban olcsó volt; az említett írók (Ursula Parrott, Vicki Baum stb.) neve pedig arra utal, hogy a sorozat főleg a divatos nyugati bestsellereket prezentálta, amelyek olvasását a fenti cikkek írói nem tartották pozitívumnak.

Az utókornak azonban nincs könnyű dolga a további adatok megszerzésénél. A „kétpengős” megjelölés nem mindig takar valódi sorozatot: a kötetekben nem található sorozatcím, s így a korszakot feldolgozó *Magyar Könyvészet* sem említi meg. S mivel a könyvek árát sem közli, ilyen esetekben az egyes kötetek összetartozása elsikkad. A sorozatok rekonstrukciója tehát főleg kiadói reklámokból, hírlapi adatok alapján történhet.

Az effajta könyvek kiadására vonatkozóan egyébként Kemény István egy másik cikkében a következő újabb adatokat említi meg:

„... a kétpengős könyvek is csak úgy teremthettek meg, hogy a kiadónak hatalmasan berendezett nyomda állt rendelkezésére, amely a foglalkoztatás hiányának idején úgynevezett kitöltőmunkával állítja elő ezeket a könyveket. Egyéb körülmények között semilyen kiadó és semilyen nyomdai szervezet ezt a munkát el nem végezhetné volna; sőt még így – a rendelkezésre álló nyomdai szervezet és a korlátlan ingyen reklám mellett – sem mondható túlzottan fényes üzletnek az ilyen kétpengős könyvek forgalombahozatala. A számítás igen egyszerű: a könyvkereskedő 35 százalékos engedményt kap, tehát 1,30-at fizet és ezt az összeget még a forgalmiadó, az elkerülhetetlen dubióz-százalék⁷ és a szétküldési költség is terheli.”⁸

*

A cikkben jellemzett kiadó (hatalmas nyomda, korlátlan ingyen reklám) nem lehet más, mint az Athenaeum,⁹ illetve az Est-konzern, amely valóban Magyarország egyik legnagyobb sajtóvállalata volt. Az első kétpengőse 1931 októberében jelent meg, majd utána havonként a boltokba került egy-egy újabb darab. A 18 cm-es, kb. 18–20 íves kötetek piros (illetve ritkábban kék) vászonkötést kaptak, amelynek gerincén alul, keresztben, ezüstfehér alapon a kötés pirosával volt olvasható a szerző és a cím. A borítófedélen kézírást utánozva ugyanezen adatok, valamint a kiadó emblémája voltak láthatók. Az első 12 kötet a következő volt:

Ursula Parrott: *Ex-feleség*. Móricz Zsigmond: *Forr a bor*. Franz Werfel: *Nápolyi testvérek*. Bródy Lili: *Manci*. Vicki Baum: *Helén doktorkisasszony*. Szitnyai Zoltán: *Nincs feltámadás*. Földi Mihály: *Isten országa felé*. André Maurois: *Asszonyok útja*. Frank Arnau: *Halálra ítélem*. Szomory Dezső: *Gyuri*. Zilahy Lajos: *A lélek kialszik*. Sigrid Undset: *Pogány szerelem*.

⁶ KEMÉNY István: *A német könyv válsága – elméletben és a magyar könyv válsága – gyakorlatban*. = *Literatura* 1933. január. 18.

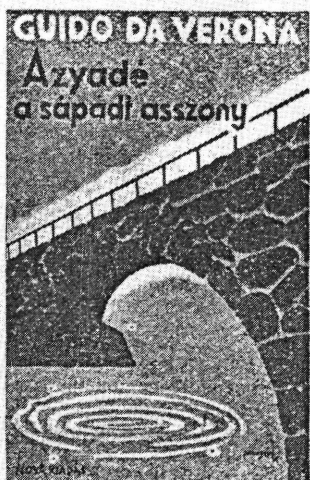
⁷ A be nem hajtható követelésekből származó veszteség.

⁸ [KEMÉNY István] (k.i.): *Irodalmi árpolitika*. = *Literatura* 1933. február. 58.

⁹ A kiadó történetét feldolgozta KISS István: *Az Athenaeum könyvkiadó története és szerepe a magyar irodalomban*. Bp. 1980. A kétpengősökről viszont kevés szót ejt, egyértelműen mint érdektelen bestseller-sorozatot említi.

NOVA REGÉNYEK

EGÉSZVÁSZON KÖTÉSBEN
HAVONTA EGY ÚJ KÖTET **2** PENGŐ

GUIDO DA VERONA:

AZYADÉ, A SÁPADT ASSZONY

Az olasz kritika egyöntetűen D'Annunzio méltó utódjának tartja ezt a különös, forró lírájú író. A modern asszonyi lélek legalaposabb ismerője Verona, csupa lobogó, finom erotika és az szenvedélyes páthosz amely minden sorát hevíti, az olvasóra is átragad. Új regénye egyik legsikerültebb munkája.

Megjelenik augusztus hó végén

MEGJELENT

FRANZ WERFEL

világhírű regénye

MUSA DAGH NEGYVEN NAPJA

800 oldal, famentes papír

2 díszkötésben

A 12 mű fele magyar szerző munkája, s kb. hat regényt ítélnék névszerűbb irodalmi alkotásnak – tehát a sorozat nem is indult rosszul. Mint láttuk, Kemény István szerint nem volt ez túlzottan fényes tüzet, azonban a fentiek közül legalább hét műről megállapíthatjuk, hogy a példányszáma 30 000 körül járt – abban az időben, amikor a megszokott 3000-es első kiadás teljes elfogyása sikernek számított.

A sorozatban legtöbbször Vicki Baum német író nő nevével találkozhatunk: nyolc könyve jelent meg kétpengősként. Utána az amerikai Ursula Parrott következik négy kötettel, majd Móricz Zsigmond, Földi Mihály és Bródy Lili a sorrend három-három művel. Nem is csoda hát, hogy e két jeles külföldi írónővel, illetve kisebb sikerű magyar kollégánójukkal azonosítják a sorozatot. Bródy Lili szereplése már csak azért sem meglepő, mivel a *Pesti Napló* belső munkatársaként dolgozott (Vészi Margit ajánlására vették fel)¹⁰ Földi Mihály pedig ugyanezen újság nagyhatalmú szerkesztője volt. Nem véletlen tehát az sem, hogy a *Pesti Napló* képes heti mellékletében havonta egész oldalas hirdetésként volt látható a legújabb kétpengős regény címlapja...

Találkozhatunk az Athenaeum kétpengősei között jó néhány színvonalasabb névvel is: kiadták itt François Mauriac, André Maurois, Jack London, Somerset Maugham és Sinclair Lewis egy-egy művét, vagy pl. James Hilton *A két hold völgye* című híres regényét, Déry Tibor fordításában. Mellesleg Krinthy Frigyes is fordított ebben a sorozatban egy Milne-regényt *Micsoda négy nap!*, Szerb Antal pedig egy Rose Macaulay-művet *A két Daisy* címmel.

Megjelent a sorozatban Hunyady Sándor két könyve is. Az 1934 novemberében, a sorozat 38. köteteként megjelenő *Téli sport* című kisregényében (amely a *Családi album* című visszaemlékezésessel egy kötetben jelent meg), azt a kis tréfát engedi meg, hogy a történet főhőse, egy fiatal dolgozó lány a tátrai gyógyüdülésére utazván, szórakozásként egy kétpengős regényt – mi mást – vizsgálatára vonatna, és fél, hogy a határon elveszik tőle, holott még nem olvasta végig...¹¹

Az angliai Pinker irodalmi ügynökség kezdeményezésére 1935-ben nemzetközi regény pályázatot hirdettek különböző országbeli kiadók, Magyarországon az Athenaeum. Minden ország a legnevesebb íróiból álló bíráló bizottság döntése alapján kiküldi a legjobbnak tartott új regényeket Angliába, ahol lefordítják ezeket, és az ottani bizottság választja meg a pályázat világgőztesét. A jutalom tulajdonképpen nem más, mint hogy ezt a regényt valamennyi résztvevő országban ki fogják adni, méghozzá a szokásosnál nagyobb honoráriumkulccsal. Az előzetes számítások szerint ez kb. 4–5000 font, vagyis legalább százezer pengő lehetne. Később azonban inkább húszezer font-ról beszéltek: magyar pénzben mindkettő hallatlanul nagy összeg.

A pályázatot végül Földes Jolán *A halászó macska uccája* című regénye nyerte, amelyet az Athenaeum a kétpengős sorozatban adott ki 1936 októberében (60. kötet). A világhír, az óriási publicitás megtette a magáét: már az első kiadásban húszeszes példányszámmal indították, s három év múlva elérte a 8. kiadást (már nem ebben a sorozatban) és az 56 000 példányt. Ugyanakkor pl. Mónus Illés a *Szocializmusban* leszögezi, hogy a „regény a jelentős anyagi siker ellenére is – kitűnő” A Párizsban élő magyar emigráns családról szóló történet szerzője „hamis romantika nélkül állítja elénk az elüldözöttek életét”.¹² Ám a *Nyugat* recenzense ezt nem így látja: „rengeteg szereplője van ennek a regénynek, majdnem mind más nemzetiségű és mind derék ember, még a szélhámosnak is arany szíve van”¹³

Ugyanígy kétpengősként jelent meg a pályázat magyarországi második helyezettje: Passuth László első regénye, az *Eurázia* (64.), 1937 februárjában. Bár ez a könyv természetszerűleg nem volt olyan

¹⁰ N. A.: *Látogatás Bródy Lilimél.* = *Literatura* 1932. március, 398–399.

¹¹ Méghozzá DEVAL, Jacques: *A préda* című művét, amely 1933 áprilisában jelent meg. Nyilván Hunyady ekkor írta a kisregényét.

¹² MÓNUS Illés: *A történelem sodrában.* = *Szocializmus* 1936. 558–559.

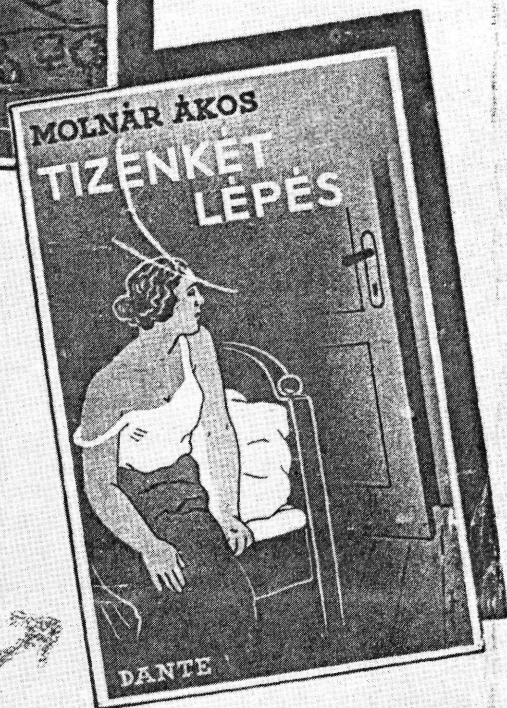
¹³ HEVESI András: *A halászó macska uccája. Földes Jolán regénye.* = *Nyugat* 1936. II. 459–460.

2 PENGŐS DANTE SOROZAT

A jónövésű úszómestert szeretik a nők, kelletésnél többen és jobban is, de nem akarja befogadni a fürdőhely úri társasága és még kevésbé akarja vejeül fogadni a gazdag vezérigazgató. A kis úszóbajnok diadalmas érvényesülése Vicki Baum legérdekesebb regénye.

Tizenkétlépés választja el a „nagyságos úr” ágyát a cseléd ágyától. Hány lépés kell, amíg a finomizlésű tanár átpártol a hozzá mindenben méltó szerelmesétől a veres talpas, szapora gú cselédhez.

sikeres mint a győztes, azért Passuth honoráriumra sem volt kevés: mint írja 3500 pengőt kapott – csak elélegként. A könyvből végül is majdnem húszezer példány fogyott el, s még a nyári könyvnapokon is az Athenaeum könyvsátrának egyik vonzereje volt.¹⁴ Szintén kétpengősként jelent meg pl. Sigurd Elkjer: *Aki nem tudott várni* című regénye (67.), amely a pályázat dániai győztese volt.

A rendelkezésre álló adatok szerint az Athenaeum 1937 karácsonyáig folytatta ezt a sorozatot. Az utolsó (a 74.) kötet megint csak egy Vicki Baum-regény volt *Tavaszi vásár* címmel.

*

Kemény István a hatalmas nyomdai kapacitásnak és a céghez tartozó lapok korlátlan reklámlehetőségében látta a kétpengős, vászonkötéses könyvek kiadásának lehetőségét. Az alábbiakból viszont kiderül, hogy két másik vállalat – az Athenaeumnál jóval kisebbek – is megjelentetett egy-egy hasonló sorozatot. A nyomdával nem rendelkező Nova és a Dante nyilvánvalóan más utakon érte el, hogy ilyen olcsón tudjon kiadni kétpengősöket. Részben nyilván a kisebb kiadó (kisebb személyzet) kevesebb költséget is jelentett, másrészt azokban az időkben a nyomdák versengtek a kiadói megrendelésekért, igyekeztek minél olcsóbban és minél gyorsabban dolgozni.

A Nova Irodalmi Intézet 1924-ben alakult, tulajdonosai Müller Dávid, és fia, Pál voltak. A kis cég ugyanúgy megérezte a gazdasági válságot mint a nagyobbak. A húszas évek végén már alig adott ki könyveket, úgy tűnik 1931-ben pl. egyetlen kötetet sem. A megszűnés rémét – nyilván az Athenaeum példája nyomán – a kétpengős könyvek elindítása és havonkénti megjelentetése révén sikerült elkerülni.¹⁵ Az első kötet 1932 novemberében jelent meg, Erich Kästner *Fabian* című regénye, amely három kiadásban is elkelt.

A Nova kétpengősei kapcsán általában Pitigrilli (eredeti nevén Dino Segre), „az olasz Karinthy”¹⁶ műveit említik: az összes magyarországi kötete ebben a sorozatban jelent meg. Pontosabban: először a Káldor kiadó adta ki *A 18 karátos szűz* című regényét, tőle vette át a Nova, s adta ki folyamatosan a többi könyvét is. Egyébként a Káldor cég Gáspár Miklós (Margit) Pitigrilli állandó fordítójának *Nyugat*-beli cikkéből vehette az ötletet. Ebben többek közt ez áll: „bár több európai nyelven megjelentek, a magyar nyomdafesték mind a mai napig nem bírta erőt venni közismert szemérmes természetén”. Ez nem is csoda, mert

„amolyan irodalmi Till Eulenspiegel ő, aki csak akkor boldog, ha borsot törhet a filiszterek orra alá, belegázolhat az életükbe, lerombolhatja féltékenyen őrzött bálványait és gúnyosan füttyörészve kineveti őket [...] a meggyőződése, hogy semmi sem olyan kártékony az ember életében, mint a hamis frázisok és a hipokrizis.”¹⁷

A Nova persze valószínűleg nem a társadalmi mondanivalója miatt adta ki sorban a Pitigrilli-könyveket, hanem mert újszerű hangjuk miatt sikeresek voltak az olvasók körében. De a sikert fokozandó az eredeti címeket is megváltoztatták (ez gyakori volt a magyar kiadóknál), pl. az eredetileg „Pott kísérelte” című könyvből így lett *Út a szerelemhez* stb.

Három-három könyve jelent meg a sorozatban Erich Kästnernek (közülük egyet, *Az eltűnt miniatűr* címűt Rejtő Jenő fordította), Upton Sinclairnek (a baloldalinak ismert amerikai író népszerű volt nálunk akkoriban, a Nova sok regényét kiadta) valamint Forró Pálnak, a hazai viszonylatban jól ismert könnyű tollú írónak. Parrott és Baum „férfi-megfelelői”: a valóban ponyvaíró Maurice

¹⁴ PASSUTH László: *Gyilkokjáró*. Bp. 1973. 400 skk.

¹⁵ BÁLINT Gábor: *A Nova könyvkiadó története* = MKsz 1998. 4. sz. 372–387.

¹⁶ (e.h.): *Pitigrilli, az olasz Karinthy*. = *Literatura* 1932. március, 400–403.

¹⁷ GÁSPÁR Miklós: *Pitigrilli*. = *Nyugat* 1931. I. 205–207.

Dekobra és az igényesebb Pierre Benoit három illetve két regénnyel szerepeltek – tehát azért nem akkora mennyiségben mint amazok a Athenaeumnál.

A magyar szerzők számában eléggé egyöntetű a két sorozat: míg az Athenaeum 74 kétpengőséből 21 magyar könyv volt, a Novánál 66 kötetből 18. De mekkora a minőségi különbség! Az előbbi kiadó nagy részben a befutott, ma is számontartott nagy írókat is kiadta a sorozatban: Móricz Zsigmondon, Hunyady Sándoron kívül pl. Szomory Dezsőt, Heltai Jenőt, Szép Ernőt (ez természetesen nemcsak irodalompolitikai hanem pénzkérdés is volt), addig a Nova kétpengősében a többség elfelejtett magyar író: Török Rezső, Tamás István, Megyery Sári, a már említett Forró Pál még az ismertebbek közé tartoznak, de aligha ismeri (és olvassa) ma bárki is Keréky Anna Máriát (aki fiatalon meghalt színésznő volt, s a Nova által kiadott poszthumusz művét Vaszary Gábor gondozta), Harmath Imrét („a kuplékirályt”), Dénes Gyulát, Kollár Bélát, vagy éppen Jávor Lászlót, aki a saját világhírű pesszimizista slágere, a *Szomorú vasárnap* szövegét dolgozta át regénnyé....

Elég ritka volt tehát az átfedés a két sorozat között, az egyetlen példa talán csak Irmgard Keun lehet, akinek *A műselyemlány* című (ma is élvezetes) regényét a Nova adta ki 1933 májusában, s nyilván ennek hatására jelent meg egy év múlva az Athenaeum kétpengőséként a német író nő *Gilgi* című műve. Ugyanez a helyzet Beverley Nicholsszal, akinek 1934. márciusi Dante-beli megjelenése után a Nova is kiadta egy regényét kétpengőséként. A neve alapján (a *Magyar Könyvészet* vonatkozó kötetében is) írónőnek tűnik, de a *Világirodalmi Lexikon*ból látszik, hogy a teljes neve John Beverley Nichol....

A Nova egy fél évvel tovább folytatta a kétpengős sorozatát mint az Athenaeum: az 1938-as könyvnapon még ennyibe került Aszlányi Károly *A gazdag ember* című kötete, de a könyvnapok után már három pengőért árusították.

*

A harmadik kiadó, amely kétpengős áron adott ki vászonkötéses sorozatot, a Dante volt, amelynek tulajdonosai Erdős Ármin és Somló Dezső voltak. A cég még 1918-ban alakult Ifjúság néven, de pár év múlva Benedek Marcellt szerződtették irodalmi tanácsadónak, hogy a megújult nevű kiadóban nívós könyveket adjon ki.¹⁸

Sajnos a Dante sorozatának vizsgálatakor nem állt a rendelkezésemre annyi forrás mint a másik két kiadónál: míg ezeknél sikerült a prospektusokból, reklámokból a sorozatok teljes címlistáját összerakni, addig a Danténál nem. Itt mindösszesen 15 könyvcímert ismerek az 1933 májusa és 1935 nyara közötti időszakból, holott ekkor – ha a Dante is tartotta a havonkénti kiadást – majdnem 30 könyv jelenhetett meg ebben a sorozatban.

Míg az Athenaeum és a Nova kétpengősői külsőleg is hasonlítottak egymásra (kezdetben a Nova is piros kötést alkalmazott,¹⁹ később áttért a narancssárgára, majd a világoskékre), addig a Dante ügyelt arra, hogy az összetévesztés lehetősége nehogy fennálljon. A kötetek itt drapp kötést kaptak, s egyébként is vastkosabbak (legalábbis az általam látott példányok) mint a másik két sorozat darabjai – de természetesen a gerincméret itt is 18 cm volt.

Egy prospektusukban, melyben reklámozzák a kétpengős könyveiket, leszögezik, hogy ezek csak az árukban olcsók, a tartalmukban nem: „Elsőrendű magyar és külföldi írók könnyen élvezhető, szórakoztató, de ízig-vérig művészi írásait válogatjuk össze ebben a könyvsorozatban.” A teljes

¹⁸ Erről lásd pl. BENEDEK Marcell: *Másfél évtized. Egy irodalmi tanácsadó vallomásai*. In: *Dante Könyvkiadó emlékkönyve*. Bp. 1936. 5–9.

¹⁹ Manapság antikváriumokban gyakran látni, hogy egymás mellé is teszik e két sorozat könyveit, mint kötésben és tartalomban hasonlót.

lista hiányában mindezt nehéz dolog véleményezni, mindenesetre két Vicki Baum-regény itt is megjelent... De ebben a sorozatban adták ki például Benedek Marcell *Tégyamitakarsz* című regényét is. Ebben a műben egy budapesti házaspár óriási örökséghez jut, melyből létrehozzák a Tégyamitakarsz-palotát, ahol az írók, festők, tudósok háborítatlanul alkothatnak – ám azok nem tesznek semmit, mert az ilyen társadalmon kívüli steril környezetben nem lehetséges alkotni...

1933 szeptemberében jelent meg a sorozatban Molnár Ákos regénye a *Tizenkét lépés*. Az író első novelláját a *Nyugat* közölte 1922-ben, később egy művével Mikszáth Kálmán-díjat nyert. Mostani regényében egy középiskolai tanárnak viszonya lesz a felesége cselédjével. Eredetileg Budapesten játszódott volna a történet, de tartva a megbotránkozóktól, akik hasonlóságot fedeznek majd fel élő személyek és a szereplők között és akár kártérítési pert is indíthatnak, áttette az egészet Berlinbe. Olyan miliőt volt kénytelen választani tehát, amelyet – saját bevallása szerint – kevésbé ismer, azt kevésbé tudja megírni: a regény tehát veszít értékéből emiatt.²⁰ S valóban a *Nyugatban* megjelent kritika szemére is veti az írónak ezt az öncenzúrát: „mily soványan keretezi az eseményeket ez a Berlin ... mint afféle összeütött, fakó színpal. Nem lehet megérteni, miért kellett a regény négy szereplőjét külföldre telepíteni.”²¹

Még egy kis gond volt ezzel a könyvvel: a *Literatura* a borítóra nyomtatott reklámszövegek elrettentő példájaként hozza fel ezeket a sorokat: „Tizenkét lépés választja el a »nagyságos úr« ágyát a cseléd ágyától. Hány lépés kell, amíg a finomízlésű tanár átpártol a hozzá mindenben méltó szerelmesétől a tenyerestalpas, szappanszagú cselédhez?” Ez nem méltó sem az íróhoz, sem a kiadóhoz!²² De még ugyanebben a számban a recenzius azt állapítja meg a szerzőről, hogy a „nehéz és igen kényes témáját mindvégig ügyesen és biztos tartózkodó ízléssel bonyolítja”.²³ Mellesleg a *Népszava* cikkírója is kifogásolja a regény stílusát, amely ellentétben van az író korábbi műveinek „irodalmi emelkedettségével és bizonyos mértékű progresszivitással” (a cseléd-„úriember”-viszonyban). Kár tehát „Pitigrilli babérajaira vágyódnia” és a „giccseket, az antiszociális kirohanásokat meghagyhatná a divatos mesterembereknek.”²⁴ Úgy látszik, hogy „a filiszterek orra alá borsot törő” Pitigrilli a *Népszavánál* sem volt közkedvelt...

Ezek voltak tehát a kétpengős regények, három, eltérő nagyságú és indíttatású kiadó sikeresnek mondható sorozata a múlt század harmincas éveiben. Bár a sorozatok egyikének sem lehetett célja magas irodalmat adni csak szórakoztatni, azért a korabeli olvasó sok értékes regényt, a mai olvasó pedig sok, a korra jellemző könyvet találhat bennük.

²⁰ NAGY Lajos: *Jelentés az írói szabadság ügyében*. In: *Nagy Lajos válogatott művei*. Bp. 1973. 1372.

²¹ M. POGÁNY Béla: *Tizenkét lépés. Molnár Ákos regénye*. = *Nyugat* 1933. II. 428.

²² *Literatura* 1933. október. 358.

²³ Uo. 372.

²⁴ NYIGRI Imre: *A „cselédkérdés”*. = *Népszava* 1933. október 18. 4.

FIGYELŐ

A Migazzi-gyűjtemény.* A közelmúltban két kötetben jelentek meg a Migazzi-gyűjtemény dokumentum forrásai. Ez az összefoglaló cím több olyan 18. századi, kézzel írott könyvjegyzék publikálását jelenti, amelyek mindegyike a Migazzi-könyvtár részeként került a gyulafehérvári Batthyaneumba. Tartalmukat tekintve a most közölt könyvjegyzékek az egykori erdélyi püspök által alapított könyvtár egyes rétegeit tárják fel. A forrás-kötetek összeállítója Ileana Dârja, aki a Batthyaneum munkatársaként, vezetőjeként alapos ismerője a gyűjteménynek. Amint a kötetekhez írt, gazdagon dokumentált előszavában írja, távolabbi célkitűzése a Batthyaneumban lévő Migazzi-gyűjtemény rekonstrukciója modern könyvtári katalógus eszközeivel. E tervbe vett munkához a jövőben kétségteljesen ezek a kötetek jelentik majd a kiindulópontot.

Egyúttal kézzelfogható közelségbe kerül annak lehetősége is, hogy Migazzi bécsi könyvtárát, ezt a bécsi főpapi könyvtárt a jövőben rekonstruálni lehessen. E könyvtörténeti források publikálása régi hiányt pótol, tekintve hogy ez a 18. század közepéről való bécsi könyvtár, amelyet már 200 éve őriznek erdélyi földön, újra és újra előbukkan a nemzetközi tudományos köztudatban, jóllehet elemzésére mostanáig nem történt kísérlet. A most közölt források további adatokkal szolgálnak a bécsi érseknek, mint a régi könyvek és kéziratok értékelőjének és gyűjtőjének portéjához.

E kéziratos könyvjegyzékek ugyanis, amelyek most kerülnek először publikálásra, a magyarországi és romániai kutatókon kívül az ausztriai sőt általában az európai könyvtörténet művelőinek is fontos forrásai lesznek. A kutatók eddig is mint jelentős, egyetemes európai könyvgyűjteményt tartották számon a gyulafehérvári Batthyaneumot, most azonban az egykori erdélyi püspök gyűjteményén belül néhány szerves könyvtári egység is kirajzolódik. Ezekről a tudományos közvéleménynek igen kevés pontos ismerete lehetett mostanáig, pedig az egykori – és végső soron Batthyány püspökhöz került – kisebb-nagyobb könyvtárak mindegyike a 18. század egy-egy speciális szempontú könyvegyűjtése.

Az Ileana Dârja által összeállított forrásgyűjtemény két kötete közül az elsőben található a legnagyobb jelentőségű forrás: Migazzi könyveinek korabeli, kézzel írt katalógusa, és ebben a kötetben található még az ahhoz valamivel később készült index. Mindkettőt szöveg- és betűhű formában közli a közreadó, akárcsak a második kötet további kézzel írt könyvjegyzékeit, amelyek egy, a Migazzi-gyűjteményen belüli egységnek, a Focky-könyvtárnak rekonstrukcióját teszik lehetővé.

Maga a gyulafehérvári Batthyaneum az alapító, Batthyány Ignác erdélyi püspök személyes tudományos érdeklődésének köszönhetően páratlanul teljes könyvtörténeti gyűjteményt hagyott az

* DÂRJĂ, Ileana (ediție prefațată și îngrijită): *Fondul Migazzi. Surse documentare – The Migazzi collection. Documentary sources. I–II.*: *Catalogul cărților Cardinalului Christophor Migazzi – Indexul tipăriturilor Migazziene*. Alba Iulia, Biblioteca Națională României Filiala „Batthyaneum” 1998. 493 l., 11 t. III–IV.: *Catalogul bibliotecii preotului Ferdinand Daniel Focky – Catalogul operelor părinților și scriitorilor bisericii*. Alba Iulia, 1999. 233 l., 15 t.

utókorra. A tudományos világ előtti rangját a könyvtár annak köszönheti, hogy kézírattára valóságos tárháza a középkori Európa latin művelődési emlékeinek. Reprezentatív darabok képviselik az európai betű- és könyvművészet minden számottevő műhelyét és alakját a nyomtatás kezdetétől a 18. sz. derekáig. A gyűjtemény, amelyet még Batthyány püspök helyezett el az egykori trinitárius kolostor templomának épületébe, a Romániában található középkori latin kódexeknek kb. 80%-át, az ősnymtatványoknak pedig kb. 50–60%-át őrzi.

Ismeretes, hogy bár az erdélyi püspök egyik szívügyének tekintett tudós társaságot, az Erudita Societas Szebenben hozta létre, a közművelődés szolgálatába állítandó könyvtárának helyét már az 1790-es évek elején Gyulafehérvárra tervezte, oda, ahol a csillagvizsgáló és a tipográfia is működött. Püspöki székhelyén voltak kezdetül a régebbi püspöki könyvgyűjtemények, az 1773-ban feloszlott jezsuita és egyéb szerzetesrendek még fellelhető könyvanyaga és az 1169 művet számláló káptalani könyvtár, amelynek rendezésében személyesen is részt vett. Ehhez járult az egri nagyprépost korában Egerben összegyűjtött, és ideiglenesen Szebenben elhelyezett mintegy 3000 művet tartalmazó könyvtára (amelynek 1782-ben készített leltárát Jakó Zsigmond azonosította), és végül, de nem utolsósorban a lőcsei Szt. Jakab plébánia középkori visszanyúló felbecsilhetetlen értékű könyvtára. Ez utóbbival kapcsolatban ugyancsak Jakó derítette ki, hogy csak a Migazzi-gyűjteményt követően, 1790-ben került Batthyány tulajdonába, és jutott el Erdélybe. Bennünket most elsősorban az az értékében és nagyságában is egyedülálló gyűjteményként kiemelkedő könyvbeszerzése foglalkoztat, amelynek során tulajdonába került a bécsi bíboros-érsek, Migazzi könyvtára.

A Batthyány Ignác erdélyi püspök által megvásárolt értékes könyvtár összegyűjtője és tulajdonosa Christoph Anton Migazzi gróf, bíboros, bécsi hercegérsek és váci püspök volt. Negyedszázadon át (1761 és 1785 között) e két tisztséget egyidejűleg töltötte be, majd II. József idején a váci püspöki méltóságról lemondott, és 1803-ban halt meg Bécs érsekeként. A művelt, széles látókörű, jó szervezőkészséggel megáldott főpap – aki a magyar egyháztörténetbe és köztudatba mint gróf Migazzi Kristóf került be, – huszonöt évig volt a váci egyházmegye főpásztora. E negyed század alatt, amikor erőt és szervezőkészségét Bécs és Vác között osztotta meg, meghatározó szerepet játszott Vác gazdasági és kulturális újjáélesztésében. Munkásságát nagyszabású építkezések kísérték, amelyek a város belső területének képét ma is meghatározzák. Mint a régiségek kedvelője figyelme könyvekre és az antikvitás emlékeire is kiterjedt, így például jelentős gyűjteményre tett szert a magyarországi római kori maradványokból, feliratokból, amelyek ma a Nemzeti Múzeumot gazdagítják.

Ileana Dârja forrásfeltáró munkájához feltétlenül hozzátartozik annak összegzése, hogy milyen új adatokat hoztak felszínre a Migazzi-gyűjteménnyel kapcsolatban Jakó Zsigmond 1969-ben majd 1991-ben közzétett kutatásai (Jakó, Könyvtári Szemle 1969. és Magyar Könyvszemle 1991.). A kolozsvári tudós a Batthyaneum kézírattárában megtalálta Batthyány Ignácnak könyvtárosához, Dániel Imréhez a Migazzi-gyűjtemény megszerzésével kapcsolatban írt levelezést, továbbá sikerült egy cím nélküli, három kötetes kézzel írt könyvjegyzékről bebizonyítani, hogy az a Migazzitól vásárolt könyvgyűjtemény részletező leltár-katalógusa. Ezeknek az egykorú és hiteles forrásoknak a birtokában bizonyosra vehető, hogy a Migazzi-könyvtár már 1782 nyarán Erdélybe érkezett (nem pedig 1786-ban), hogy vételára 12 ezer rénes forint volt (nem pedig 40 ezer, ahogy a régebbi szakirodalom tudta). Nem kell bizonyítani, hogy mennyire fontos egy könyvműzeum esetében a gyűjtemény fejlődéstörténete, az egyes állományrészek összetételének pontos ismerete. Enélkül aligha remélhető az egyes kötetek provenienciájának tisztázása, amely pedig nemcsak könyvtörténeti, hanem művelődés- és tágabb értelemben társadalomtörténeti adalékokkal szolgálhat.

Éppen ezért olyan jelentős Jakó Zsigmondnak, a Migazzi-gyűjtemény gyulafehérvári történetét illető felfedezése, amely merőben más alapokra helyezte mindazt, amit korábban e gyűjtemény megszerzésével kapcsolatban a szakirodalom állított és a közvélemény tudhatott. Felfedezésének köszön-

hetően fordult a kutatók figyelme bizonyos, a Batthyaneumban található európai nyomdászattörténeti ritkaságok felé, és merült fel elméleti szinten legalábbis a Migazzi-könyvtár rekonstrukciójának lehetősége. Alkalmanként később sikerült egyes könyveket a kéziratos katalógus tételeivel azonosítani (MÁRZA, E. 1982). Bátran állíthatjuk, hogy a most tárgyalt két forráskötet közreadására sem kerülhetett volna sor Jakó kutatási eredményei nélkül.

Mindezt előrebocsátva, lássuk mi volt a korábbi, általánosan elfogadott vélemény a Migazzi-könyvtár megvásárlásával kapcsolatban. A Batthyaneum történetírójának, Varju Elemérnek megállapításait vették át változtatás nélkül a későbbi szakírók, aki pedig a Migazzi-gyűjtemény megvételét 1786-ra datálta. Bár ezt az időpontot semmi más nem támasztotta alá, mint az a német szakirodalomba bekerült téves elképzelés, amely szerint Migazzi bécsi érseknek a váci püspökségről és javadalomról való lemondásával anyagi nehézségei támadtak, és könyvtárának áruba bocsájtására kényszerült. Minthogy ez 1785-ben történt, ezért datálták Batthyány Ignác vásárlását a következő évre, 1786-ra. Ugyancsak téves elképzelésnek bizonyult az is, hogy Migazzi könyvtára Vácott lett volna. Valójában ez a könyvtár mindvégig Bécsben volt. Dániel Imre, aki a frissen (1780 nyarán) kinevezett erdélyi püspök megbízásából folytatott könyvtári és levéltári kutatásokat különféle bécsi könyvtárakban, 1781 nyarán hívta fel püspöke figyelmét arra, hogy Migazzi érsek áruba szándékozik bocsátani értékes kódex-gyűjteményét. Batthyány azonnal bejelentette vételi szándékát, ezek után Migazzi felértékelte a gyűjteményt Johann Michael Denis-szel a bécsi Galléri-könyvtár prefektusával, akinek neve számunkra mint gróf Széchényi Ferenc nyomtatott könyvkatalógusának közreadója ismerős. Valószínűleg az ő tanácsára döntött úgy az érsek, hogy a kódexeket mégsem adja el külön, hanem az egész könyvtárért 12 ezer forintot kér. Batthyány azonban semmiképpen sem akarta elszalasztani a kedvező alkalmat, és szinte látatlanban beleegyezett a vételárba. A szerződés tervezete már 1782 áprilisában készen állt, a könyvek vízi úton, 51 fa ládában még ez év nyarán Szebenbe érkeztek. Október vége felé pedig a bécsi könyvanyag számbavétele és az Egerből hozott könyvekkel együttesen való felállítása – egyelőre Szebenben – nagyjából megtörtént.

A Migazzi-könyvtár vásárlásának időpontjával kapcsolatos téves adatok mára, meggyőző bizonyítékok alapján kiküszöbölhetők. Megállapíthatjuk, hogy ami Batthyányt illeti, ez a könyvvásárlás püspökségének legelső éveiben történt, tehát Erdélyben való berendezkedésének egyik első tette. Ami pedig a két főpap pályafutásának időbeli egybeesését illeti: Batthyány erdélyi püspöki méltóságának első öt évében még Migazzi is váci püspök volt. Ileana Dârja forrásgyűjteményének első kötete tételeken és betűhív leírásban tartalmazza egyrészt azt az alapvető fontosságú könyvjegyzéket (I.), amely a Bécsben lévő könyvtár felértékelésekor készült – ez az a cím nélküli három kötetes, kézzel írt könyvjegyzék, amelyet Jakó azonosított és amelynek a „Catalogus Bibliothecae Christ. Card. a Migazzi” címet adta. A három kötet a bécsi bíboros könyvtárának az eladást közvetlenül megelőzően készült szak szerinti és a szakokon belül betűrendes katalógusa. Másrészt itt olvasható az a nyomtatott könyveket leíró jegyzék (II.), amelyet a Migazzi-könyvtár Erdélybe érkezésekor állított össze Dániel Imre a püspök utasítására, mintegy leltárba véve a könyvállományt.

Érdekesen követi nyomon Dârja e háromkötetes kézzel írt katalógus sorsát, amely, bár kezdetektől a Batthyaneum állományában volt, mégis csaknem kétszáz évig ismeretlenül és azonosítatlanul lappangott. A Batthyaneum első, Cseresnyés András által összeállított, kézzel írt katalógusban (1824) mindössze úgy szerepel, mint „Catalogus Bibliothecae... Tomi 3 MS in fol.”, és mint ilyen került helyére a K5 II 11-13 jelzettel a Magna Aula, azaz a nagyterem kórusára. Majd 1861-ben Veszely Károly teológiai professzor ugyanezt a katalógust mint „Ismeretlen könyvtár 3 kötetű laistroma” nevezte meg. Tíz évvel később Beke Antal a Batthyány-könyvtár kéziratkatalógusában is ugyanezt a nevet adta a köteteknek, csak latinul: „Catalogus bibliothecae incertae. Tomi I–III.” Varju Elemér, a Batthyaneum történetírója 1901-ben egyáltalán nem említette sem ezt,

sem a Migazzi-féle nyomtatott könyvek jegyzékét (a Dárja által közölt második forrást). Szentiványi Róbert, a Batthyány könyvtár igazgatója is csak annyit tudott a kéziratok kötetekéről, mint Veszely vagy Beke. Jóllehet Varju Elemér nem említette (nem ismerte?) e könyvjegyzékeket, figyelme azért kiterjedt a könyvtárnak erre a jelentős fondjára. Minthogy azonban a Migazzi-gyűjtemény legtöbb darabján nincs (már az ő idejében sem volt) tulajdonos jelzés, ezért összegyűjtött néhány jellemző formai sajátosságot a Migazzi könyvekre vonatkozóan: tipikus 18. századi barokk stílusú barna maroken bőrkötés, aranyozott díszítő elemekkel, könyvszerzési megjegyzésekkel a szennylapokon és a kötéstábla belsején, valamint kézzel írt vagy nyomtatott tulajdonosjegyek, amelyek a korábbi, Migazzit megelőző tulajdonosra utalnak.

A most Dárja által közreadott *Catalogus*ból kitűnik a bécsi érsek könyvtárának felépítése. Eredetileg három nagy állományrészre oszlott, amelyek azután osztályokra bomlottak. Ennek megfelelően a katalógus I. kötete a „Conclave primum pro Scientia Ecclesiasticis” 7 osztályban, II. kötete a „Conclave secundum pro Historia” 4 osztályban, és III. kötete a „Conclave tertium pro Scientiis prophanis” 2 osztályban. Vagyis a *Catalogus* készítésekor az eladásra szánt könyvtár anyaga 3 fő szakba volt sorolva, úgymint teológia, történelem és profán tudományok, ezeken belül pedig összesen 13 osztályba. A betűrend minden egyes osztályon belül újrakezdődött.

Amint azt Dárja megállapítja, három kéz írta le, közülük az egyik Denis (aki egyúttal az egész katalógus összeállítója) a másik azonosítatlan, a harmadik pedig, akitől utólagos kiegészítések származnak, Dániel Imre. Tőle valók a későbbi ceruzás vagy tintás bejegyzések, az x jelek az állomány átvételének bizonyítékai. Az eredeti jelzetek alapján – amelyek nagybetű és arab szám kombinációból álltak – Dárja helyesen azt következteti, hogy Bécsben a könyvszekrényeket A–Z és AA–ZZ betűkkel jelölték, az 1–10-ig terjedő arab szám a polcokat jelentette. Vagyis a felhasznált betűk alapján a könyvek 33 szekrényt tölthettek be, mindegyik tíz-tíz polccal. Az elhelyezés formátum szerinti lehetett. A kéziratok és a könyvek ugyanabban a helyiségben voltak.

A magyar címek gyakran hibás írása a nyelv nem ismeretéről vall, és már ez is megcáfolja azt a korábbi feltételezést, hogy Migazzi könyvtárát Vácott tartotta volna. A benne található legfrissebb könyvek is azt bizonyítják, amit a korabeli levelezés, vagyis hogy a katalógus 1781-ben íródhatott. Csak egy mű származik 1781-ből, és az is Dániel Imre hozzáírása, és három 1780-ból. Gondolnunk kell azonban arra, hogy a most tárgyalt *Catalogus* nem tartalmazza a bíboros egész könyvtárát: csak azt sorolja fel, amit Batthyány 1782-ben megvett. Hogy milyen könyvek maradtak továbbra is birtokában, arról természetesen semmit sem vall ez a könyvjegyzék.

Sőt, Dárja a Batthyaneum állományának ismeretében további, részben nyomtatott, részben kéziratok kötetekéről is felismerte, hogy azok külső jellemzőik alapján a Migazzi könyvtárhoz tartoztak, jóllehet a most publikált kéziratok jegyzékében nem szerepelnek. Az Erdélybe érkező Migazzi-féle könyvek kezdetben tehát helyrajzi jelzettel viseltek (ritka kivételként egy-egy még ma is megvan), később azonban valószínűleg esztétikai megfontolásokból 1817–1826 között felbomlott a könyvek addigi rendje, és az eredeti állomány (egri – Migazzi – gyulafehérvári) egyes egységei összekeveredtek, sőt eltávolították a korábbi címkéket – ezáltal fontos és ma már pótolhatatlan jellemzőitől és adatforrásaitól fosztva meg a könyveket. Ezek birtokában nyomon követhető lett volna a korábbi tulajdonos személye. Így viszont éppen a legkorábbi állományból több ezer könyv – köztük a Migazzi fond – lett külső tulajdonjegyeitől megfosztva. Ugyanígy ma már nagyon kevés Migazzi-könyvben található meg a gyűjtő ex librise. Több könyvben mindössze a kötéstábla belső oldalán az „Erat ex-libris Cardinalis Migazzi” jelzés utal arra, hogy sajnálatos módon az ex librist eltávolították onnan a könyvtár ex libris gyűjteményének felállításakor (1912).

Dárja számítása alapján a háromkötetes kézírásos „Catalogus” – azaz az erdélyi püspök által vásárolt Migazzi-könyvtár – 150 kéziratot, köztük a világhírű Codex aureusnak nevezett evangéliumos könyvet, 350 ősnymtatványt, 4838 nyomtatványt tartalmazott (ebből 969 való a 16. századból,

1865 való a 17. századból és 2105 a 18. századból). Összesen mintegy 5300 címet tartalmaz, amely azonban nem jelenti azt, hogy tévesnek kell tekintenünk a korábban feltételezett 8000 kötetes nagyságot. Ennek több oka van. Egyrészt az erdélyi püspök és könyvtárosának levelezése arra utal, hogy a Batthyány birtokába került Migazzi könyvtár nagyobb lehetett, mint amit ez a háromkötetes katalógus tükröz, bizonyos könyvanyagot ugyanis a vételár kifizetéséig Bécsben visszatartottak, de kerülhettek könyvek Batthyány testvéréhez, aki az adásvételnél a kezességet vállalta, sőt más erdélyi könyvtárakba is.

A forráskötet II. könyvjegyzéke az „Elenchus librorum impressorum” azaz „Index” 1782-ben Szebenben készült, és a Migazzi könyvtár szebeni tartózkodásának is bizonyítéka. Helyét a forrásközlésben az indokolja, hogy további, kiegészítő információkat tartalmaz a Migazzi gyűjteményre vonatkozóan (mint pl. jelzet, új, utólag hozzáírt tételek). Korábban a Batthyány könyvtár kézírataival foglalkozó egyetlen munka sem említette ezt az Indexet, ennek azonosítása és közreadása is Jakó Zsigmond érdeme.

Az „Elenchus”, amelyet Dárja ugyancsak teljes terjedelmében, eredeti elrendezésében közöl, egyetlen betűrendben sorol fel 7125 kötetet: név, cím, hely, év, formátum, kötetek száma és az arab leltári szám megadásával. Egyetlen, testes folio kötetet tesz ki, és 502 levelet tartalmaz a kézzel írt jegyzék. Végig ugyanazzal a kézírással, Dániel Imre írásával készült, vagyis ugyanazzal a kézzel, amely a háromkötetes Migazzi-katalógushoz írta a pótlásokat. Ez az a leltár-szerű jegyzék, amelynek elkészítésére Batthyány adott utasítást közvetlenül azután, hogy a könyvek Erdélybe, Szebenbe érkeztek (1782).

Az előbbieken láttuk, hogy a Migazzi-könyvtár Bécsben készült „Catalogus”-a szakrendi elrendezésű, azon belül 13-szor újrakezdődő betűrenddel. Így érthető, hogy használhatósága érdekében szükség volt ennek a más szempontú indexnek összeállítására, amely valóban csak index, hiszen rövid, egysoros címleírásokat tartalmaz. A Migazzi-könyvtárt ily módon két oldalról, két szempont szerint feltáró két jegyzéket elemezve viszont óhatatlanul felmerül a kérdés, hogy hogyan lehetséges az a számbeli eltérés, amely a háromkötetes katalógus 5000-nél valamivel több tétele és az itt közölt 7000-nél több tétel között mutatkozik, annak ellenére, hogy ez utóbbi a kéziratokat nem is tartalmazza, csak a nyomtatványokat.

Érdekes kísérlet e két jegyzék összevetése. A háromkötetes „Catalogus”-ból szűrőpróba szerűen kiválasztott címeknek kb. háromnegyed részét meg lehet találni az „Elenchus”-ban, de fordítva már közel sem ilyen jó az arány. Igaz, itt nem lehetünk biztosak abban, hogy melyik szakba sorolták azt a bizonyos művet, amelynek rövid címét olvashatjuk csak az „Elenchus”-ban. Az utóbbiban, a forrásközlés 271. lapján megtalálni Baranyai Decsi János *Syntagmáját*, a kolozsvári, Heltai-féle kiadást, igaz a szerző neve Barovius-ként szerepel. De sem így, sem másféle névváltozatban nem lehet nyomára akadni a háromkötetes katalógusban. Ugyanígy nem lehet megtalálni C. Péterfi, *Concilia* (Posonii 1741) című munkáját. De nem érthető az sem, hogy, hogy ha a háromkötetes Migazzi-katalógusban a 185. lapon megtaláljuk F. Kazy: *Historia Regni Hungariae* (Tyrnaviae 1737) kiadását, akkor azt miért nem sorolja fel az „Elenchus”? Ugyanígy hiába keressük az elvileg minden, Migazzi-gyűjteményben lévő nyomtatványt felsoroló jegyzékben Barkóczy Ferenc egy beszédét (Vindobonae 1761), egy éppen Migazzihoz szóló latin ódát (Vác 1775). Az egyik vagy másik könyvjegyzékben meg nem található könyvek száma olyan nagy, hogy e jelenségnek okát még tovább lehetne kutatni. Amint Dárja is megállapítja, mintegy 1000 olyan cím van, amely benne van a háromkötetes Migazzi-könyvkatalógusban, de ismeretlen okból hiányzik az ennek alapján készült „Elenchus”-ból.

Nem csoda, ha Ileana Dárja sem hagyta itt abba a könyvek eredetének nyomozását. Amint a második kötet bevezetőjében írja, figyelembe véve a Migazzi-könyvtár nagyságát, természetesen felmerült a kérdés, hogy vajon a gyűjtés folyamán a bíboros nem vásárolt-e meg egész könyvtára-

kat? Annál is inkább, mert a 17. sz. második 18. sz. első fele a nagy európai könyvtári gyűjtemények kialakulásának – vagy átalakulásának – kora. Az a Bécsben készült kéziratos katalógus, amellyel a Migazzi-féle könyvtár Erdélybe érkezett, azt mutatja, hogy állományában benne volt tizenhárom nyilvános ill. magánkönyvtár katalógusa is, olyan könyvtáraké, amelyek nyilvános aukcióra kerültek.

A legerjedelmesebb és Dárja által is legbővebben tárgyalt kéziratos könyvjegyzék (amelyet mint a Migazzi-gyűjtemény III. forrását közöl), Ferdinand Daniel Focky pap könyveiről szól. Már Szentiványi a Batthyaneum könyvtár kéziratait leíró katalógusában megállapította, hogy a Batthyaneum kézirategyűjteményében megtalálható három ausztriai könyvtár kéziratos katalógusa, köztük Ferdinand Daniel Focky katolikus papé. A mindössze kezdőbetűkkel jelölt nevet, amely a „Catalogus Bibliothecae R. D. F. D. F.” című köteten olvasható, Szentiványi oldotta fel. ekként: *Catalogus Bibliothecae Rev. Dom. Ferdinandi Danielis Focky. Darja kutatásai*, amelynek során a kéziratos Focky katalógusban található címeket összevetette a Migazzi-katalógusban találhatóakkal – majd a Batthyaneum jelenlegi katalógusaival – azt bizonyították, hogy a Focky-könyvtár szerves része volt a Migazzi-könyvtárnak. Már az előzetes vizsgálódás is kimutatótt több olyan jellemző vonást, amelyek csak a Focky-könyvtárhoz tartozó kötetekre jellemzőek, mint a kötetek többségében az első lapokon kézzel írt, bibliográfiai jellegű megjegyzések, a könyvek gerincének alsó részén a DF monogram (pl. magán a Focky-könyvtár katalógus-kötetén is, az utólag ráragasztott címke alatt), továbbá az eredetileg is hiányzó Migazzi ex libris.

Dárja nem sajnálta a fáradságot, amíg azonosította a Focky-családon belül azt a személyt, aki e gyűjtemény tulajdonosa lehetett. Fockyra vonatkozóan Szentiványi katalógusában található egy utalás: mint a „Concordantiae Gregorianae...(1732)” c. kézirát szerzője szerepel. Valóságos oknyomozó munkával derítette ki, hogy a szóban forgó Focky, saját művének címlapja alapján bécsi pap volt és kétkötetes, befejezetlenül maradt kéziratos munkáját I. Gergely pápa műve nyomán készítette. Ennek a címre vonatkozó bejegyzésnek segítségével Dárja Ferdinand Daniel Focky kézírását is azonosítani tudta. A minket érdeklő Ferdinand Daniel Focky (kb. 1699–1778), katolikus papként életének nagy részében a passauai püspök könyvtárosa volt, a passauai konzisztórium tagja. A *Wienerisches Diarium* c. bécsi lap 1774. augusztus 6-án beszámolt arról, hogy „könyvbarátok” találkozására került sor Bécsben, amelyen jelen volt az akkor már több, mint 50 éve püspöki könyvtárosként működő Ferdinand Daniel Focky valamint a bécsi Garelli-könyvtár vezetője, aki nem más, mint Michael Denis (a bécsi Migazzi-katalógus összeállítója). Már itt is úgy emlegették Fockyt, mint „nagy bibliofil, gyűjtőt és a könyvritkaságok kedvelőjét”. Annak ellenére, hogy nagy bibliofil hírében állt és több, mint ötven évvel ezelőtt azonosították már kézírásos katalógusát a Batthyaneumban, magának a Focky-gyűjteménynek léte az idők ködébe veszett. Bár a Batthyaneum legelső, 1824-es, Cseresztnyész Andrásztól származó katalógusában is szerepel – igaz, csak kezdőbetűkkel –, majd mint láttuk Szentiványi megfejtette a nevet, de az általa leírt kéziratos könyvkatalógus mostanáig nem keltette fel a kutatók érdeklődését. Még a könyvtár eredeti gyűjteményén belüli provenienciája sem volt ismert, minthogy soha senki sem hozta összefüggésbe Migazzi kardinális könyvtárával – azaz a Batthyaneum legkorábbi állományrészével.

Ennek kiderítése és felismerése Ileana Dárja érdeme. Az egykötetes, 415 levélből álló „Catalogus” Dárja megállapítása szerint az 1738 körüli években készülhetett, betűrendben A-tól Z-ig. Írása egységes, jól olvasható kalligrafikus írás. Első tétele Szt. Ágoston *Opera omnia* c. munkája, utolsó tétele Zordragers, C. G.: *Alte und neue Grönländische Fischerei* (Leipzig 1723). Ugyanezt a természettudományi munkát megtalálni a háromkötetes Migazzi katalógusban a Historia profana osztályban, mint annak utolsó tétele, AA jelzet alatt. Talán éppen az volt nyomravezető, hogy Zordragers könyve a Migazzi katalógusnak és a Focky-katalógusnak egyaránt utolsó tétele. A Focky-katalógus egységes kézírása és az egyféle tinta használata arra utal, hogy a leírás egy-

szerre készült valamikor a katalógusban szereplő legfrissebb megjelenésű könyv (1736) utáni időpontban. A katalógus kézírása és a Batthyaneumban található Fockytól származó autográfok alapján indokolt a katalógus összeállítójának és leírójának magát Ferdinand Daniel Fockyt tartanunk.

A Focky-könyvtár katalógusa külsejét illetően nem tér el más könyvtári katalógusok formájától. Ami azonban túlmutat a szokványos katalógusokon, az a számos tétel címleírása után, de azzal egyidejűleg készült megjegyzés, amely általában a mű nyomdászati, kiadástörténeti jelentőségét méltatja. Az egyes kötetek becességére, ritkaságára vonatkozó megjegyzések arra utalnak, hogy a gyűjtő nagyon is tudatosan válogatta meg könyveit, és tisztában volt értékükkel. A katalógus egy helyen megjelöli azt a bibliográfiai forrást, amelyre az értékbecslésnél támaszkodott (Hartmann Schedel krónikája esetében, amelynek ára 20 forint). A katalógus tételeinek becsült ára, ha összeadjuk 5299 forintot tesz ki. Az a tény, hogy a katalógusban szereplő könyvek többsége árat is tartalmaz, arra is utalhatna, hogy az árazás a könyvgyűjtemény eladásakor történhetett. Dárja valószínűbbnek tartja, hogy a katalógusban az árak feltüntetése inkább a gyűjtő saját maga számára készített dokumentációja, és annak bizonyítéka, hogy egyaránt tisztában volt könyvgyűjteményének eszmei és anyagi értékével. Az alaposabb vizsgálat véleményünk szerint be fogja bizonyítani, hogy a Migazzi könyvtár könyv- és nyomdászattörténeti ritkaságainak jelentős része éppen a Focky-könyvtárból valók.

A kézzel írt katalógus 912 tételt tartalmaz, ezek között szerepel négy kézirat, 38 ősnymotatvány, 273 antikva, azaz 16. századból származó nyomtatvány, 438 nyomtatvány a 17. századból, 127 nyomtatvány a 18. századból és további 36 olyan könyv, amelynek nyomtatási ideje ismeretlen. A legkorábbi nyomtatott könyv Pseudo-Phalaris *Epistulae* (Tarvisii 1471), a legfrissebb pedig a Párisban 1736-ban kiadott *Lettres Moscovites*.

Dárja kutatásait összegezve megállapítható, hogy bár a Migazzi-gyűjteményről készült kéziratok katalógusban nem történik róla említés, kétségtelen, hogy Focky saját könyveit leíró sajátkezü katalógusa Batthyány Ignác püspök magángyűjteményébe a Migazzi-könyvtárral együtt került be. De nemcsak a katalógus, hanem maguk a könyvek is. Vagyis a Migazzi-könyvtár több mint 900 kötete egy korábbi, szervesen felépített könyvtárból, a Focky-könyvtárból származik.

Az egykori Migazzi-könyvtárban található kéziratok átvizsgálása további meglepetéssel is szolgált. Egy gyűjtőkötetben egyik tagja az a „Catalogus Patrum et Scriptorum Ecclesiasticorum,” amely már abban a háromkötetes kéziratok katalógusban is szerepelt, amely a Batthyány által Migazzitól vásárolt könyveket kísérte. Ugyanehhez a műhöz tartozik a kolligátum 9. tagja, amely a görög és latin szerzők betűrendes indexe, vagyis a kolligátum 2. tagjának szerves része, és valószínűleg csak a könyvkötő hibájából került olyan távol a főműtől. Összevetve az egyházatyák műveinek jegyzékét a Batthyaneum állományával, megállapítható, hogy nem minden ott leírt kiadás szerepel a mai gyűjteményben. Pl. Szt. Ágoston *De civitate Dei* c. műve az egyházatyák műveinek jegyzékében az ősnymotatvány korból nyolc kiadásban szerepel, míg ma a Batthyaneumban csak az utolsó négy kiadás található meg. Természetesen nem vehetjük biztosra, hogy a katalógusban szereplő összes könyv valóban Batthyány Ignác püspök magánkönyvtárába került akár 1782-ben akár később. Az egyházatyák műveinek katalógusa és annak indexe közé több más, kézíratos és nyomtatott jegyzék ékelődött.

Ezek közül a gyűjtőkötet ötödik tagja is érdeklődésünkre tarthat számot, minthogy a Focky által nyilvános árverésen beszerzett bizonyos kéziratokra és nyomtatott könyvekre vonatkozó információkat tartalmaz, többek között tiltott könyvekkel, aukciókkal kapcsolatos feljegyzéseket és ár-megjelöléseket. Azonosításuk azt bizonyította, hogy maguk a kötetek is bibliográfiai jegyzeteket tartalmaznak utolsó lapjukon, tehát Ferdinand Daniel Focky gyűjteményéhez tartoztak, és szerepelnek is a Migazzi-könyvtár háromkötetes katalógusában. De a kézírás azonossága alapján is kétségtelen, hogy ezek a feljegyzések szintén Fockytól származnak. A jegyzékben felsorolt nyomtatott

könyvek többsége jól azonosítható a Batthyaneum mai állományának egyes darabjaival. Az aukciós katalógusok közül a Batthyaneum jelenlegi állományában azonosítható pl. a groningeni akadémia jogi professzorának, J. Barbeirac könyvtárának az aukciós katalógusa. Ennek első lapján Focky aláírása található barna ceruzával és a következő lapokon ugyanezzel a ceruzával az üres margóra be vannak jelölve az általa megszerzett tételek. A Migazzi-könyvtár katalógusában is megtalálható jónéhány köz- és magánkönyvtár nyomtatott árverési katalógusa, ugyancsak Focky sajátkezü jegyzeteivel az egyes tételek megszerzését illetően. Az alábbi könyvtárak nyomtatott katalógusairól van szó: Grammiana (Koppenhága 1748), Platneriana (Lipcse 1748), Martiniana (Hága 1752), Mohriana (Bécs 1759) és a Briffant de Slawietin könyvtár (Bécs 1768). A felsoroltak elégséges bizonyítéknak látszanak arra nézve, hogy Focky könyvtára folyamatosan gyarapodott a hágai, lipcsei, bécsi és más városokban tartott nyilvános könyvaukciókon felkínált művekkel.

Ami a Migazzi-féle könyvek további sorsát illeti, Szebenből Gyulafehérvárra csak 1795 végén kerültek, tulajdonképpen akkor, amikor a csillagvizsgálót berendezték a korábbi trinitárius templom épületében. A könyvtárterem bútorzata ekkor még nem volt készen. A püspök halálakor, 1798. november 17-én már folytak berendezésének munkálatai.

A Migazzi-fond és a Batthyány könyvtárba került más állományrészek is külön egységek maradtak egészen az 1820-as évekig. Batthyány végrendeletében 38 200 forintot hagyományozott arra a célra, hogy nyilvános intézményként működhessen, anyagilag független legyen, vezetését pedig a gyulafehérvári római katolikus püspökségre bízta. Az ezt követő hosszas örökösödési eljárás több mint 20 évre befagyasztotta a fenti összegnek az intézmény számára való folyósítását. Ezalatt nem valósulhatott meg az alapító szándéka és a gyűjtemények szervezése.

A két kötetet, amelyek a román Nemzeti Könyvtár kiadásában jelentek meg (a gyulafehérvári Batthyaneum jelenleg a bukaresti Nemzeti Könyvtár filiáléja) Ileana Dârja a 200 éves Batthyaneum tiszteletére és alapítója, gróf Batthyány Ignác erdélyi püspök halálának kétszázadik évfordulójára szánta – emléket állítva egyúttal a könyvgyűjtő gróf Migazzi Kristóf bécsi érseknek és váci püspöknek.

V. ECSEDY JUDIT

Néhány horvát könyv- és művelődéstörténeti kiadványról. Bartol Kašić (1575–1650) a jezsuita rend tagja, a horvát katolicizmus megújításában vezető szerepet játszott a 17. század elején. Ez az életmű természetesen értékeldődött fel akkor, amikor Horvátország függetlenné vált, és az ország területi egységét kultúrájának ősi voltával, annak mindenkorai önállóságával is bizonyítani kívánta. A horvát művelődés történetének a 17. század az egyik virágkora még akkor is, ha a törökkel való folyamatos harc nem kedvezett a kulturális és egyházi élet intézményi gyarapodásának. A Magyar Királyság állami keretein belül önálló Horvát Bánságban a katolikus egyház sohasem került olyan helyzetbe, hogy a protestáns reformáció hívei többségbe kerültek volna. A Tridenti Zsinat reform határozatainak megfelelően azonban itt is újjá kellett szervezni a katolikus egyház belső életét, meg kellett alkotni azokat a könyveket, amelyek ehhez szükségesek voltak. Kašić ennek a munkának az egyik legtermékenyebb résztvevője, egyben a török által elfoglalt magyarországi és boszniai területeken folytatott jezsuita misszió tevékeny részese volt.

Halálának 340. évfordulója körül számos kiállításon és tudományos ülésen emlékeztek meg életművéről. Egy ilyen konferencia anyagának a második kiadása pontosan jelzi, hogy a mai hor-

vát állam milyen nagy jelentőséget tulajdonít az önálló horvát kulturális öntudat erősítésének.¹ Nem véletlen az sem, hogy a háborúk közepette felépült új Horvát Nemzeti és Egyetemi Könyvtár adta közre ezt a kötetet.

Josip Vončina a nyelveművelő Kašićot mutatja be, ennek két művével adva keretet nyelvfeljesztő tevékenységének. 1604-ben jelent meg ugyanis az *Institutionum linguae Illyricae libri duo*, 1640-ben pedig a *Rituale Romanum* horvát nyelvű kiadása, a *Ritual rimski*. Közben valamennyi tridentin szellemben kiadott horvát nyelvű műhöz valamilyen formában köze volt a hallatlan munkabírási jezsuitának. Emellett a latin betűs írás elterjesztésében is jelentős szerep jutott neki.

Petar Bašić Bartol Kašić kéziratosságot mérte fel. A teljes Biblia fordítását elvégző Kašićnak e műből csak 25%-nyi autográfja maradt fenn. A többi különböző másolatban. A horvát Bibliának három kézírata ismert (Zágráb, Zadar, illetve Odessa). Petar Bašić második tanulmányában Kašićnak a bibliafordítás kéziratához fűzött margójegyzeteit vizsgálta. Ennek segítségével állítja, hogy a fordítást 1631-ben kezdte, és 1637-ben fejezte be. További korrekciókat 1642-ig tett a szövegben. Kérdés persze az, hogy mit tekintünk befejezésnek? A szakirodalomban a bibliafordítás kezdetét és végét meglehetősen különféleképpen ítélik meg, 1620-tól 1637-ig, illetve 1642-ig többféle dátum szerepel. A levéltári dokumentumok mindenesetre az 1622. évi munkakezdetet, és az első variáns 1625-ig történt befejezését mutatják. 1634-ben a Szent Hivatal már elutasította a nyomtatásban történő kiadását (lásd alább a *Biblia Slavica* ismertetésénél).

Darija Gabrić-Bagarić a Kašić-biblia nyelvét vizsgálta. A megelőző fordítási próbálkozások, illetve a liturgiában használt nyelv hagyományát figyelembe vette ugyan Kašić, de egy új horvát irodalmi nyelvet teremtett fordításával. Ez a mű, annak ellenére, hogy nem adták ki nyomtatásban, meghatározta a horvát irodalmi nyelv formálódását a 17. században.

Vladimir Horvat, maga is a jézus társaság tagja, két közleményt írt a kötethez. Mindkettő a Kašić-féle bibliafordítás sorsával foglalkozik. A Hitpropaganda Kongregáció támogatta ugyan a fordító munkát, de amikor az Újtestamentum kézírata 1632-ben Rómába érkezett bírálatra, a Szent Hivatal megakadályozta megjelenését.

Valentin Putanec Kašić „Vénéfride” című kéziratossá drámáját vizsgálta abból a szempontból, hogy az milyen, a horvát írásreform irányába mutató megoldásokat tartalmaz. A „yh” digramma következetes alkalmazásáról van szó, amely egy meghatározott dialektus használatára utal. Második közleményében a szerző a bibliafordításnak egy másik sajátosan kašići részletével foglalkozik. A harmadik közleményében Kašićnak e két nyelvi újításának történetét követi végig a 17–19. századi horvát irodalomban.

Ivan Kosić a Horvát Nemzeti és Egyetemi Könyvtár Kašićra vonatkozó eredeti dokumentumairól, illetve a könyvtárban fellelhető szakirodalomról ad számot. Részben bibliográfia ez a közlemény, részben az egyes művek kiadástörténete. Csak sajnálni tudjuk, hogy a könyvtárban egyébként meglévő magyar szakirodalmat nem vette számba, jóllehet van olyan is, amelyik Kašić életének jelentős számú dokumentumát közölte eredeti latin, illetve olasz nyelven, példaként: *Erdélyi és hódoltságai jezsuita missziók. I–II. 1609–1625*. Sajtó alá rend. BALÁZS Mihály, FRICSY Ádám, LUKÁCS László, MONOK István. Szeged, 1990. 531 l. /Adattár XVI–XVIII. századi szellemi mozgalmaink történetéhez 26/1–2./

¹ *Bartol Kašić u Nacionalnoj i sveučilišnoj knjižnici u Zagrebu. Zbornik radova o djelu Bartola Kašića*. Urednik: Ivan Kosić. 2. izd. Zagreb, 1999, Nacionalna i sveučilišna knjižnica, 221 l.

A Tridenti Zsinat befejezése után megszülető *Missale Romanum* még nem zárhatta le véglegesen azokat a reformokat, amelyek a római liturgiáról szóló viták során felmerültek. Arról nem is beszélve, hogy meg kellett alkotni azokat a szertartáskönyveket is, amelyek az új liturgiai rendhez alkalmazkodtak. Ez a horvátok körében is azt jelentette, hogy új missalékat, breviáriumokat, rituálékat és katekizmusokat kellett szerkeszteni és kiadni. A szláv liturgia használatát engedélyezték ugyan, de új bibliafordítás készítését nem. Bartol Kašić (Bartolomaeus Cassius) 1622-ben fogott hozzá a Biblia fordításához és 1625-re be is fejezte az Újszövetséget (igaz a dátumok tekintetében a kommentár kötet szerzői ellentmondanak egymásnak: Hannick például azt írja, hogy Dubrovnikban 1620 és 1625 között dolgozott (71.), Elisabeth von Erdmann-Pandžić szerint 1622-ben kezdte a munkát (127), de a magyar szakirodalomban legújabbban az szerepel, hogy 1620 és 1636 között raguzában és Rómában dolgozott a fordításon (MOLNÁR Antal = Magyar Könyvszemle 2002. 29.). A fennmaradt három kézirat (Zágráb, Zadar, Odessza) címe szerint maga a fordító munka „ex mandato Sacrae Congregationis de Propaganda Fidei” készült. Ennek ellenére az elkészült fordítás megjelentetéséről hosszú évekig vitáztak Rómában, és végül is nem engedélyezték a nyomdai sokszorosítást. Az első megjelenési év tehát 1999.

A szláv nyelvű bibliákat kiadó könyvsorozatnak ez a két kötet Bartol Kašić fordításának kritikai kiadása.² Az első kötet maga a szöveg, a második kötet a nyelv-, a könyv-, illetve a művelődéstörténet számára alapvető tanulmányokat, a fordítás történetére nézve dokumentációt közöl. A kötet legnagyobb része pedig a Kašić-biblia szójegyzéke (Darija Gabrić-Bagarić). A kéziratvariánsokat Petar Bašić mutatja be. Kašić autográf változatában csak a zágrábi kézirat első füzeté maradt fenn, a többi kortárs, vagy közelkortárs másolat. A legteljesebb a zágrábi variáns, de az Ószövetség jelentős része csak a zadari változatban maradt meg. Az egyes kézirat változatokról, a különböző kezekről hasonló lapokat is közöl a kötet.

Radoslav Katičić a fordítás nyelvi elemzését végezte el: nem csupán a különböző horvát nyelvi jelenségek egymással való összehasonlítását, hanem a már létező egyházi szláv bibliai szövegeket is bevonta az összehasonlításba. Némely helyen Kašić forrásaira is kitér, nevezetesen, hogy a Vulgata, vagy a Septuaginta változatát ültette-e át a horvát jezsuita a maga nyelvére. Christian Hannick ugyancsak a fordítás nyelvi kritikai elemzésével foglalkozik, Bartol Kašić teológiai kifejezés-használatával, annak következettségével (pl. Ótestamentumi idézetek az Újtestamentum fordításban, stb.) Magukkal a forrásokkal, illetve a szláv fordítási előképekkel Ivan Golub ismertet meg bennünket.

A kiadástörténeti dokumentációt, főként a Propaganda Fidei levéltárnak anyaga segítségével Elisabeth von Erdmann-Pandžić állította össze. A közlemény időrendben közli a levéltári dokumentumokat kommentálva azokat: a Hitpropaganda Kongregáció segítette Kašić munkáját, de az elkészült kézirat kiadásának engedélyezését nem tudták elérni: 1634-ben kimondatott a tiltás: „Non est expediens ut imprimatur versio Sacrae Scripturae facta lingua Illyrica vernacula seu nova characteribus latinis” A tanulmány tárgyalja még Kašić *Rituale* és *Lektionar* szerkesztési munkájának történetét is. Ivan Golub tovább gördíti a történetet, és immár nem a Hitpropaganda Kongregáció, hanem a Szent Hivatal levéltári anyagára támaszkodik. Bemutatja azokat a törekvéseket, amelyek az 1634. évi döntést követően a kiadás engedélyének megszerzésére irányultak.

* * *

² *Biblia Slavica. Serie IV: Südslavische Bibeln. Band 2,1. Kroatische Bibel des Bartol Kašić. Band 2,2. Kommentare, Wörterverzeichnis. Biblia Sacra. Versio Illyrica selecta, seu declaratio Vulgatae editionis Latinae, Bartholomaei Cassij Curictensis e Societate Jesu Professi, ac Sacerdotis theologi. Ex mandato Sacrae Congregationis de Propaganda Fide. Anno 1625.* Ediderunt Hans ROTHE et Christian HANNICK, e codicibus manuscriptis transtulerunt Petar BAŠIĆ et Julije DEROSI et Zlata DEROSI, curis elaboravit atque apparatus critico instruxit Petar BAŠIĆ. Vol. 1, 2. Paderborn, München, Wien, Zürich, 1999–2000, Ferdinand Schöningh. 681, 453 l.

Marko Marulić (Marcus Marulus, 1450–1524) a horvát humanizmus talán legkiemelkedőbb képviselője születésének 550. évfordulóján a horvát Nemzeti és Egyetemi könyvtár a horvát könyv történetét bemutató kiállítást rendezett. A kiállítással egyben egy másik jelentős évfordulót is ünnepeltek: a főként latinul író Marcus Marulus 1501-ben fejezte be a Vergilius modorában írott eposzát, a bibliai Judit történetét horvátul. A horvát irodalom születését ünneplik e mű elkészülteivel, amelyek nyomtatásban azonban csak 1521-ben látott először napvilágot.

A kiállításon a 100 legjelentősebbnek tartott croaticum szerepelt, latin, német, francia és persze horvát nyelven. A katalógusban így 100 szerző rövid életrajza mellett azok legjelentősebb művének címlapjának fotóját találhatjuk meg. A katalógus kifejezetten a mai horvát közönségnek készült.³ Külföldieknek szerencsésebb lett volna a 100 mű keletkezési ideje szerint rendezni a katalógus anyagát, a mostani, szerzői alfabetikus rend helyett. A nem horvát olvasó például Janus Pannonius nem keresi a „C” betűnél (Ivan Česmički). Ez a – mondjuk – „Janus-jelenség” rávilágít arra a tényre is, hogy a rendezőknek nem egy horvát könyvtörténeti kiállítás összeállítása volt a céljuk, hanem a horvát kultúra (és könyv) régiségének a bemutatása, illetve a mai Horvátország kulturális egységének a hangsúlyozása. Így kerülhet a szlavóniai származású Janus Pannonius ugyanabba a jelenség-körbe, mint a dalmáciai Marcus Marulus. Történetileg ez nyilvánvalóan nem igaz. Mint ahogy érthetetlen az olasz kulturális kötődések szinte teljes mellőzése a horvát kultúra mesterművei bemutatásakor (egyetlen horvát–olasz szótár szerepel a kötetben).

Az ötlet pedig kiváló: csupán 100 jelentős szerző és alkotás bemutatásával egy nép írott kulturális örökségének vázlata megismertethető. Elsősorban ilyen katalógusokra a nem horvát érdeklődőknek lenne szüksége, olasz, magyar, német nyelven. Azért ezeken a nyelveken, mert ezek a népek érdeklődnek mindenek előtt a horvát kultúra eredményei iránt.

* * *

Marcus Marulus (1450–1524) a horvátországi humanizmus egyik legkiemelkedőbb egyénisége. Műveinek többségét latinul, kis részét olaszul írta. Ennek ellenére a horvát irodalom atyjának is tartják, hiszen 1501-ben befejezte a bibliai Judit történet verses eposzban való elmondását horvát nyelven. A neves szerző születésének 550., a *Judit* keletkezésének 500. évfordulója tiszteletére a Horvát Nemzeti és Egyetemi Könyvtár kiállította Marulić műveinek a könyvtárban fellelhető példányaikat. Összegyűjtött műveinek latin, olasz és német nyelvű kiadásai közül 16-ot állítottak ki a 16. századból, további ötöt a 17.-ből. Az egyes művek különféle kiadásai összesen 261 féle kiadásban álltak a látogatók előtt.

A *Judit* első kiadása 1521-ben jelent meg (Velence, Guilielmo da Fontaneto de Monteferrato). A horvát kulturális öntudat számára való jelentőségét jól jelzi, hogy megjelent 1988-ban, 1989-ben, 1991-ben, 1995-ben, kétszer 1996-ban, 1997-ben és 1998-ban is.

Külföldön a 16. században volt a legnépszerűbb, művei megjelentek olasz, német, francia, spanyol, portugál és cseh fordításokban is. A leginkább fordított műve a *Palaestra christianarum virtutum ad bene beateque vivendum instituta*, amely többféle címváltozattal is megjelent.

³ [Sto u tisucu] 100 u 1000. Najznamenitije hrvatske knjige u proteklom tisuclicju. Nacionalna i sveučilišna knjižnica, Zagreb, prosinac 2000. – siječanj 2001. Katalog izložbe. Izložba je i prilog proclavi 550-te obljetnice rođenja Marka Marulića i 500-toj obljetnici Judite, prvoga autorskog epa na hrvatskom jeziku. Zagreb, 2001. 220 l.

A kiállítás katalógusát⁴ a könyvtár ritkaságyűjteményének vezetője Ivan Kosić szerkesztette. A 17. század végéig valamennyi kiadást részletesen mutat be. Rövid jegyzetekben megismerjük a kiadások szerkesztőit, a patrónusokat, illetve a kiadókat. A 17. századot követő időszakból származó edíciókat csak rövid leírásban említi.

* * *

A berlini Állami Könyvtárban rendezett kiállítás katalógusa professzionális munka.⁵ Szerkezete első pillantásra bonyolultnak tűnik ugyan, de néhány próbálkozással megtanulható, és a használata kényelmessé válik. Az egyes kiállított műtárgyak leírása és a képek ugyanis távol esnek egymástól. A szakmai bemutatást tartalmazó jegyzet és a képanyag egy kóddal kapcsolódik össze. A kód mellett külön betűkód jelzi, hogy milyen írással készült a dokumentum: glagolita, cirill, vagy latin. A glagolita ábécét a 11. századtól a 20. századig használták a horvátok, de a kora újkortól csak az egyházi életben. Ma tanítási anyag, ismertét újra el szeretnék terjeszteni. A cirill írásbeliség emlékei is a 11. századtól ismertek, a horvátok a 19. század elejéig használták a köz- és a magániratokban is. Ma Horvátországban csak a szerb kisebbség használja. Latin írással már a 9. századból maradt fenn nyelvemlék (felirat), de a 13. századig a latin írás szinte kizárólag csak a latin nyelvű adminisztratív és egyházi iratokban volt használatban. A 14. századtól egyre terjedt a horvát nyelvű szövegek rögzítésében is, és a 19. század elejétől alapja a horvát írásbeliségnek, az egységes horvát irodalmi nyelven alkotott művek is latin írással születtek, így adták ki azokat.

Radoslav Katičić a horvát kulturális élet és irodalom történelmi és részben intézményi keretéről értekezik („Der kroatische Kulturraum und seine Literatur”). Szép és tömör áttekintése a témának belülről nézve. A Római Birodalom utáni szláv állam, a korai kereszténység, majd a magyar állam adta hosszú évszázadokig azt a keretet, amelyben ez az irodalom és kultúra kialakult és gyarapodott. Nagyon fontos Katičićnak az a mondata – amely sajnos a kiállítás koncepciójában nem érvényesült kellő súllyal –, hogy a zágrábi püspökség megalapítása az északi területeknek másfajta kulturális arculatot teremtett, és a Zágrábtól északra eső területek kulturális kötődése hangsúlyában más irányú lett, mint a délieké. Idézem: „Gegen Ende des elften Jahrhunderts, als die ungarische Dynastie der Arpaden das Erbe der kroatisch-dalmatischen Krone antrat und der ungarischen hinzustellte, wurde das Bistum Zagreb begründet. So wurde im kroatischen Raum ein neues Zentrum literarischer Kultur mit starker Ausstrahlung geschaffen, das die nördlichen Gebiete in weit stärkerem Maße als bisher in die mittelalterliche lateinische Schriftlichkeit einbezog.” (18.) Ahogy a kiállításon, úgy a tanulmány további részében sem fellelhető ez a szemlélet, arányaiban pedig a Római Birodalom több figyelmet kap, mit az együtt (horvátok és magyarok) eltöltött 900 év. Pedig magam, érdeklődő magyarként, tényleg kíváncsi lennék, hogy ez a különbség (dél és észak, amelynek egyik része mindig Zala megyéhez – tehát a Horvát Bánságon kívülre – tartozott) a horvát művelődéstörténet horvát szakemberei hogyan értelmezik.

Wolfgang Kessler a német nyelvnek és kultúrának a horvátokra gyakorolt hatásáról német szemmel értekezik („Zu den kulturellen Beziehungen zwischen dem deutschsprachigen Raum und den kroatischen Ländern”). A „horvát országok” a címben Dalmáciát, Horvátországot és Szlavóniát

⁴ KOSIĆ, Ivan: *Marco Marulić u Nacionalnoj i sveučilišnoj knjižnici. 500. obljetnica Judite i 550. obljetnica rođenja. Katalog izložbe obržane u Nacionalnoj i sveučilišnoj knjižnici, Zagreb, 24. svibnja – 30. lipnja 2001.* Zagreb, 2001, Nacionalna i sveučilišna knjižnica, 279 l.

⁵ *Drei Schriften – Drei Sprache. Kroatische Schriftdenkmäler und Drucke durch Jahrhunderte. Ausstellung in der Staatsbibliothek zu Berlin Preussischer Kulturbesitz, 26. April – 8. Juni 2002.* Autoren der Ausstellung: Anca NAZOR, Josip BRATULIĆ, Mirko TOMASOVIĆ. Vorsitzender: Josip STIPANOV. Zagreb, 2002, Erasmus naklada. 263 l.

jelentik. Az áttekintés időrendben veszi számba azokat a kapcsolódási elemeket, amelyek egy-egy korszakot meghatároztak a kapcsolattörténet szempontjából. Az egyik legjelentősebb kapcsolódási elem a horvát terület városainak német lakossága, illetve a kulturális szokásaikban hozzájuk közelálló horvát nemesek és polgárok. A városok „elhorvátosítása” csak a 19. század második felében következett be, így az ilyen formájú kötődés hosszú, a kulturális ízlést meghatározó volt. Sajnos Kessler tanulmánya nem tesz összehasonlítást a kulturális hatások között, jóllehet az olasz jelenléttel való összevetés komoly tanulságokat hordoz. A német hatás a peregrinatio academica intézményén keresztül is megnyilvánul, egyes korszakokban jelentőssé is vált. Voltak horvát származású szerzők, akik Európa népszerű írói közé tartoztak. Így például Matthias Flacius Illyricus a 16. században, aki a lutheránus teológia egyik legfelkészültebb képviselője volt. A horvátok közötti reformáció próbálkozását is német területről, Württembergből támogatták leginkább. A német szerző tanulmánya végén a horvátországi német kisebbség közvetítő szerepéről értekezik, majd bemutatja a németországi kroatisztika műhelyeit.

Könyvtörténeti szempontból Anica Nazor tanulmányai a leginkább figyelemre méltóak. Első, a glagolita írásról szóló összefoglalása („Die glagolitische Schrift”) a kódexirodalom, majd nyomtatott glagolita könyvek történetét mutatja be. Az írás kialakulása a két szláv apostol, Konstantin és Method tevékenységéhez köthető. Három fő forráscsoportot különít el a szerző: az ószláv-bizánci irodalmi hagyomány művei, a latin-olasz kultúra alpműveinek fordításai, főként morális irodalom, és végül a 14–15. században a cseh irodalmi közvetítéssel készült munkák (a cseh IV. Károly király alapította bencés kolostorról elnevezve: Emaus-periódus). Ez utóbbi kiadvány-körbe enciklopédikus művek (Lucidarius), szentek legendái (*Legenda aurea*), vagy az Albertus Magnus *Paradisus animae* című munkájához hasonló műfajú munkák tartoznak. Anica Nazor külön csoportként elemzi az ír és brit szigetekről származó kéziratok glagolita verzióját, illetve azokat a műveket, amelyeket a mai Horvátország területén helyi alkotók írtak (énekeskönyvek, szenvedéstörténetek). A glagolita írásbeliség külön emlék csoportját alkotják a feliratok. A glagolita nyomdászat emlékei közül öt ősnymotatványt ismerünk. A szakirodalomban vita folyik arról, hogy az első Missalét hol nyomtatták 1483-ban, a szerző a senji nyomda alapítási évét mindenestre 1494-re teszi. A 16. századi fiumei (Rijeka) nyomda mellett a velencei műhelyek nyomtattak glagolita karakterekkel. A glagolita nyomdászat egyik legizgalmasabb fejezete az urachi és wittenbergi nyomdák termékeinek vizsgálata. A szlovén és a horvát reformáció nem ért el jelentős sikereket, de az Ungnád-család, illetve a reformáció központjának, Wittenbergnek a támogatásával számos horvát nyelvű mű is megjelent. A délszláv területeken való terjesztésben a magyarországi és németországi kereskedelmi kapcsolatokra támaszkodhattak. A két protestáns vezéregyhénység, Stjepan Konzul (1521–1568) és Antun Dalmatin (?–1579) munkássága ma a katolikus horvátok körében is nagy elismertségnek örvend. A római Hitpropaganda Kongregáció nyomdájára 1625 után nem csak örmény, hanem glagolita karakterkészlettel is rendelkezett, és Rómában még a 19. század végén is jelentek meg glagolita nyomtatványok.

Anita Nazornak a cirill betűs horvát írás emlékekről („Die kyrillische Schrift”) első sorban, mint a glagolítával párhuzamosan élő hagyományról értekezik. Az első ilyen horvát nyelvemlék a 12. századból származik.

A latin nyelv és írás a Duna és az Adria közötti területen természetesen nagyobb hagyományra bír. Josip Bratulić tanulmánya azt a folyamatot követi végig, ahogy a 14. századtól a latin írás a horvát nyelvű művek rögzítésében, majd alkotásában is elterjedt („Lateinische Sprache und Schrift”). A glagolita betűkkel nyomtató ősnymdák, illetve a fiumei nyomda után az első jelentős nyomda már latin betűkészletet használt, Pavao Ritter Vitezović zágrábi nyomdájára (1690–1706). A 19. század első felében a horvát irodalmi nyelv kialakításában nagy szerep jutott a budai Egyetemi Nyomdának is.

De számos horvát író alkotott európai jelentőségű műveket latin nyelven. Mirko Tomasović egy rövid irodalomtörténeti vázlatban csak a legjelentősebbeket emeli ki („Die kroatische Literatur vom Humanismus bis zur Postmoderne”). Ebben a vázlatban tűnik igazán zavarónak az, hogy a mai Horvátország területét egységes horvát kultúrterületnek értelmezi a szerző. Janus Pannonius, aki 13 éves kora után nem élt Szlavóniában, és csak menekülése közben tért vissza Horvátországba mindenáron horvát lesz, jóllehet egy humanista számára ez a kérdés – milyen nemzetiségű? – soha nem volt feltehető. Petar Zrinskiékné, mint a 17. századi horvát irodalom képviselőjének fő műve az *Opsida sigecká* a tanulmányból eredeti műnek tűnhet, nem említve, hogy testvére Zrínyi Miklós magyar eposzát fordította horvátra. A vázlatban csak horvát irodalom van és Európa, amelyhez különböző műfajokkal kötődött (ez egyébként természetesen igaz). A kép azonban így hamis: sokkal többet mondhatott volna a szerző Marko Marulićról, a dubrovnikai petrarchistákról, ha azokat a horvát irodalomtörténetekben egyébként gyakran elemzett olasz humanista és dalmát környezetbe helyezi, és Pavao Ritter Vitezović *Odiljenje sigetskoja* sem lenne kevésbé horvát, ha annak magyar irodalmi mintájára utalt volna. De ettől függetlenül nagyon fontos, hogy a nemzetközi szakmai közösség a könyvtörténeti kiállítás katalógusában világnyelven is olvashat a horvát irodalom középkortól Miroslav Kležaićig élt legnagyobb alakjairól.

A szerkesztők, illetve a kiállítás rendezői ez után az irodalomtörténeti áttekintés után, a horvátországi sajtó történetét bemutató rövid fejezetet (kiállítási részt) iktattak. Az első latin nyelvű lap Zágrábban jelent meg 1771-től (*Ephemerides Zagrabienensis*), majd ezt követte két német nyelvű 1786-tól az *Agramer Deutschen Zeitung*, illetve 1789-től a *Kroatischer Korrespondent*. Az első horvát lapot Dalmácia francia adminisztrációja indította 1806-ban, de még ez is kétnyelvű volt: *Kraglski Dalmatin – Il regio Dalmata*. A horvát sajtó igazi elterjedése azonban csak a 19–20. század fordulójára lett valóság.

A horvát kultúra egyik legszebb fejezete a középkori glagolita zenei kéziratok története. A kiállításon természetesen ezt a Nyugat-Európában különlegességnek számító kézirat csoportot külön csoportosításban mutatták be. A katalógus számára erről Hana Breko írt elemzést („Der glagolitische Gesang – ein Vermächtnis des kroatischen Mittelalters”). Már a 9. századtól ismeretek említések a Dubrovnik környékéről a glagolita énekekről, de az első fennmaradt kódexek a 14. századból származnak (pl. Novak fejedelem misekönyve, 1368).

Az olyan kevesek számára érthető nyelvi közösség számára, mint amilyen a horvát, vagy a magyar, a zene a legkézenfekvőbb lingua franca. A horvát zenei életéről, zenei kiadványokról Koraljka Kos tanulmányából tájékozódhatunk („Die kroatische Sprache in der Musik”).

A kötetet egy válogatott, ajánló bibliográfia zárja a katalógus szerkezetét követő csoportosításban. Jó gondolat, bár azt hiszem, hogy túl kevés benne a nem horvátul írt tanulmányra való hivatkozás. Ez a kiállítás, és ez a katalógus elsősorban a külföldi közönségnek szól, és ezen belül is az érdeklődő értelmiségieknek. Hasznosabb lett volna tehát a világnyelveken olvasható könyveket, illetve tanulmányokat előtérbe helyezni. Az sem lett volna baj, ha ebben a bibliográfiában nem csak horvát szerzők szerepelnek, mert például Janus Pannoniusról igazából a magyar és az olasz szakírók többet tettek az asztalra, mint a horvát kollégák. A horvát könyv történetéről franciául és németül is kiváló tanulmányok olvashatók.

A kiállítással, és ennek megfelelően a katalógussal kapcsolatban a recenzens egyetlen komoly kifogással élhet: a horvát kultúra bemutatásakor a rendezők és szerkesztők sajátos módon átveszik azt a nyugat-európai szemléletet, hogy vannak a mai európai országok, és ezek egyben kultúrák is. Ebben az esetben ez a szemlélet úgy nyilvánul meg, hogy a kiállítás, és a katalógus azt sugallja: van a mai Horvátország, és ezen a területen volt egy kultúra, nevezetesen a horvát. Ennek a kultúrának ezen kívül van német kisebbsége és vannak emigránsai, akik különféleképpen képviselik azt, összekötnek népeket, kultúrákat. Így a kötet azt sugallja, hogy a szlavóniai horvát és a dalmá-

ciai horvát művelődéstörténetileg egy és ugyanaz. Szó sem esik arról, hogy ennek a kiváló kultúrának az állami kereteit 900 évig a magyar állam biztosította, és arról sem, hogy a horvát művelődést első helyen befolyásoló kultúra az olasz volt (ezt még akkor is hangsúlyozni kellene, ha a kiállítást Berlinben rendezték). Így Janus Pannonius és Marcus Marulus ugyanaz a horvát és humanista. Kötődéseikben, a kulturális hatásukban hiába is különböznek. Számukra azonban nem volt az kérdés, hogy ők maguk horvátok vagy magyarok, olaszok vagy dalmátok stb., tehát mi se döntsük el a 21. században ezt. Janus „Pannonicus” volt, Pécssett, Váradon, Budán élt, Marulus pedig „Spalatensis”, aki Dalmáciában élt. Nem volt tehát egységes horvát kultúra, főképp nem azon a területen, amelyik ma Horvátország. Ilyen szempontból a kiállítás és katalógusa arról szól, hogy a frissen önállóvá vált Horvátország számára mennyire fontos a horvát kulturális hagyomány felmutatása, amelyre, mint a társadalom összetartó erejére stratégiaileg is számít. Ebből a szempontból ez teljesen elfogadható, és ezt az előszóban meg is lehetett volna írni. A történeti tanulmányokban pedig ennek ellenére sem kellene anakronisztikusnak lenni. Ahogy Josip Stipanov, a Horvát Nemzeti és Egyetemi Könyvtár főigazgatója írja köszöntőjében („Kommunikation und kulturelle Identität”): népek és kultúrák kommunikálnak egymással: a szlovén a horváttal, a magyar a horváttal, az olasz a horváttal, és természetesen – egy berlini kiállításon kiemelni valóan – a német a horváttal. És nyilvánvaló, mindegyik mindegyikkel.

MONOK ISTVÁN

BIBLIOGRÁFIA

A magyar nyomda-, könyv-, sajtó- és könyvtár- történeti szakirodalom 2002-ben

Rövidítések:

KF	= Könyvtári Figyelő
KK	= Könyv és Könyvtár
KKK	= Könyv, Könyvtár, Könyvtáros
KN	= Könyv és Nevelés
MG	= Magyar Grafika
MK	= Magyar Könyvgyűjtő
MKsz	= Magyar Könyvszemle
NMunkmozgTört	= A Nemzetközi Munkásmozgalom Történetéből
VMeKvtÉrt	= A Vas Megyei Könyvtárak Értesítője
Egyház és művelődés...	= <i>Egyház és művelődés. Fejezetek a reformátusság és a művelődés XVI–XIX. századi történetéből.</i> Szerk. biz.: G. SZABÓ Botond, FEKETE Csaba, BEREZKAI Lajos. Debrecen: Tiszántúli Ref. Egyhker. és Koll. Nagykv., 2000. 504 p. ill.
Erziehungswissenschaft...	= <i>Erziehungswissenschaft in Mitteleuropa. Aufklärerische Traditionen – deutscher Einfluß – nationale Eigenständigkeit.</i> Hrsg. Klaus-Peter HORN et al. Bp.: Osiris K., 2001. 441 p.
Fejezetek 17. századi...	= <i>Fejezetek 17. századi nyomdászatunkból. Az Országos Széchényi Könyvtár tudományos ülésszaka és kiállítása. 2000. október 12.</i> Szerk. P. VÁSÁRHELYI Judit. Bp.: OSzK: Osiris K., 2001. 261 p. ill. (Libri de libris)
Festschrift für András Vízkelety...	= „ <i>swer sînen vriunt behaltet, daz ist lobelîch</i> ”. <i>Festschrift für András Vízkelety zum 70. Geburtstag.</i> Hrsg. Márta NAGY und László JÓNÁCSIK... Piliscsaba: Bp., Kath. Péter-Pázmány-Universität Philosophische Fak., 2001. 608 p., ill.
Hatszáz év...	= <i>Hatszáz év neveléstörténetéből. Neveléstörténeti konferenciák 1997–1998.</i> Szerk. BALOGH László. Bp.: OPKM, 2000. 214 p. (Neveléstörténeti füzetek, 17)
Jubileumi csokor...	= <i>Jubileumi csokor Csapodi Csaba tiszteletére. Tanulmányok.</i> Szerk. ROZSONDAI Marianne. [Bp.]: Argumentum K., 2002. 433 p. ill.

- A középkor szeretete... = *A középkor szeretete. Történeti tanulmányok Sz. Jónás Ilona tiszteletére.* Szerk. KLANICZAY Gábor, NAGY Balázs. Bp.: ELTE BTK Közép- és Korajtkori Egyetemes Történeti Tansz., 1999. 545 p.
- Magyar tanító... = BASKA Gabriella, NAGY Mária, SZABOLCS Éva: *Magyar tanító, 1901.* Pécs: Iskolakultúra, 2001. 136 p. ill. (Iskolakultúra, 9)
- Média-, nyomda- és... = BÁRÁNY Anzelm: *Média-, nyomda- és könyvszakmai privatizáció (1988–1998).* Bp.: GJW-Consultatio, 2000. 302 p.
- A nemzeti könyvtár... = *A nemzeti könyvtár kinyomtatványtára.* Szerk. CSEH Mária. Bp.: OSzK: Osiris K., 2002. 204, [27] p. (Libri de libris)
- Szinyei József emlékezete... = *Id. Szinyei József emlékezete.* Összeáll.: GAZDA István. Pilliscsaba: M. Tudománytört. Int., 2002. 323 p.
- Uralkodók és corvinák... = *Uralkodók és corvinák. Az Országos Széchényi Könyvtár jubileumi kiállítása alapításának 200. évfordulóján. 2002. május 16–augusztus 20.* Szerk. KARSAY Orsolya. Bp.: OSZK, 2002. 286 p. ill.

Általános és összefoglaló munkák, elvi kérdések

- BORSA Gedeon: Az 1801 előtti retrospektív magyar nemzeti bibliográfia a harmadik évezred küszöbén. In: *Fejezetek 17. századi...* 143–160.
- Egyetemes könyv- és könyvtártörténet, 19–20. század. Szöveggyűjtemény. Összeáll. és szerk. BÉNYEI Miklós. Debrecen: DE Mat. és Inf. Int. 2001. 312 p.
- FÜLÖP Géza – SZELLE Béla: Könyv és társadalom Magyarországon 1–4. = MK 2001. 3. 20–21.; 4. 18–19.; 5. 18–19.; 6. 18–19. [Má-sodközlés]
- GERŐ Gyula: Kiáltvány (kiáltás) a hétköznapi könyvtártörténet-írásért! = KKK 2001. 7. 3–12.

Bibliográfiák, repertóriumok, katalógusok

- BÉNYEI Miklós: Téka-tükör 2001. Könyvek, cikkek Hajdú-Bihar megye könyvtáiról = Hajdú-Bihar Megyei Könyvtári Téka 2002. 2. 45–55.
- A Bercsényi 28–30 című kiadvány repertórium [1963–1988]. Összeáll.: BÉNYI Csilla = *Ars Hungarica* 2002. 2. 387–410. ill.
- Csapodi Csaba tudományos munkásságának bibliográfiája (1931–2000). Összeáll. TÓTH Gábor. In: *Jubileumi csokor...* 405–433.
- CZEGLE Imre: A sajtó (periodika) zsengei. Röplapok–újságlapok–röpiratok (1503–1730) a Sárospataki Református Kollégium Tudo-

mányos Gyűjteményei Nagykönyvtárában. Sárospatak: Sárospataki Ref. Koll. Tud. Gyűjt., 2001. 211 p. ill. (Acta Patakina, 7)

- CZÖVEK Zoltán – PERGER Péter: A magyar nyomda-, könyv-, sajtó- és könyvtártörténeti szakirodalom 2001-ben = MKsz 2002. 4. 454–466.
- A Dévai Ferences Rendház 1850 előtti könyvei. Katalógus. Összeáll. SZABÓ Henriette. Bp.: OSZK: Osiris K., 2002. 179 p. (Nemzeti téka)
- DÖRNYEI Sándor: A magyar orvostörténeti irodalom 1715–1944. Pilliscsaba: M. Tudománytört. Int.; Bp.: M. Orvostört. Társ., 2002. 455 p. (Magyar Tudománytörténeti Szemle könyvtára, 29)
- Dunakanyar. Repertórium 1965–1999. [Összeáll.] PETHŐ Zsoltné NÉMETH Erika. Szentendre: Pest Megyei Kvt., 2001. 130 p.
- EMÖDI András: A Nagyvárad Székeskáptalan könyvtára a XVIII. században. Bp.: OSZK; Szeged: Scriptum Rt., 2002. LXVIII, 433 p. (A Kárpát-medence kora újkori könyvtárai, 5)
- Az Esély repertórium 1997–2001. Összeáll.: HARASZTI Judit. = *Esély* 2002. 1. 131–137.
- A Fővárosi Szabó Ervin Könyvtár 1601 előtti nyomtatványainak katalógusa (BCB Cat.) Készítette KLINDA Mária. Bp.: FSZEK: OSZK, 2001. XXXVI, 761 p. ill.
- Katolikus intézményi könyvtárak Magyarországon 1526–1726. Jegyzékszerű források. Sajtó alá rend. ZVARA Edina. Szeged: Scriptum Rt., 2001. 499 p. (Adattár XVI–XVIII. századi szellemi mozgalmaink történetéhez, 19/1)

- Magyar művészeti folyóiratok repertórium IV. Összeáll. KOPÓCSY Anna = *Ars Hungarica* 2002. 1. 167–188. [Kut (1926–1927); Uj Szin (1931)]
- RADNAI József: Kisebb lapok tartalomjegyzéke. Székesfehérvár: M. Alumíniumipari Múz., 2000. 38 p. (Ipartörténeti Források, 8) [Terv és Munkaverseny Híradó (1948–1949); Gánti Bauxit Híradó (1956); ALUTERV-Híradó (1964–1965); ASZGY-Híradó (1984–1989)]
- RÁKÓCZY Rozália: *Militaria Hungarica*. Magyar katonai nyomtatványok. Válogatott bibliográfia, II. = *Hadtörténelmi Közlemények* 2002. 2. 463–530. ill.
- [Rubicon] Repertórium. 1–126. szám (1990/1–2002/12) = *Rubicon* 2002. 12. 68–93.
- Savaria a Vas Megyei Múzeumok értesítője. Vol. 1–25 (1963–2002) és a *Praenovica Folia Historico-Naturalia* Vol. I–IV. (1981–2001) periódikában megjelent, illetve sajtó alatt lévő tanulmányok repertórium. Összeáll. KERESZTESNÉ SZÉKELY Katalin és SZABÓ Gizella = *Savaria* 26. 2001. 189–251.
- Szabolcs-Szatmár-Bereg megye (a történelmi Bereg, Szabolcs, Szatmár, Ugocsa és Ung vármegyék) sajtóbibliográfiája (1845–2000). Szerk.: LÁSZLÓ Gézáné SZARKA Ágota. Nyíregyháza: Móricz Zs. M. és Vár. Kvt., 2002. 523. [7] p. ill.
- UROŠEVIĆ, Danilo: A Naše Novine válogatott repertórium. Bp.: Szerb Orsz. Önkorm., 2000. 485 p. [A Naše Novine, (1945–56), Sloboda (1945–46), Novi Svet, Pionirska Danica (1955–56) válogatott repertórium és a lapok története (1945–56).]
- Cenzúratörténet és más jogi szabályozások**
- CSEKE Péter: Kultúra és hatalom. Cenzúrapolitika Romániában (1919–1989) = *Nyelvünk és Kultúránk* 2002. 5. 5–21.
- GRANASZTÓI Olga: A tiltott francia könyvek sorsa Magyarországon (Válogatás a cenzúrahivatal aktáiból) 1780–1810 = *Sic Itur ad Astra* 2000. 4. 47–76.
- HEGEDŰS Zoltán: Sajtó és irányítás a Kádárkorszak végén = *Médiakutató* 2001. 2. 15–60.
- MOLNÁR András: Kossuth cenzúrázott országgyűlési beszéde (1848. február 8.) = *Századok* 2002. 4. 909–926.
- MOLNÁR Antal: A horvát és magyar katolikus bibliafordítás és a római inkvizíció = *MKsz* 2002. 1. 24–37.
- POMOGÁTS Béla: Irodalom a hatalom szorításában. A cenzúra és az öncenzúra formái = *Életünk* 2002. 9. 768–776.
- TIMKÓ György: Miért és mióta van impresszum? = *MG* 2002. 6. 99–102.
- Könyvtörténet**
- Középkori kéziratosság, kódexek*
- N. ABAFFY Csilla: Magyar nyelvemlékek és másolataik az MTAK Kézirattárában. In: *Jubileumi csokor...* 15–30. ill.
- BOREČZKY, Anna: Imitation und Invention. Beobachtungen zur Entstehungs-Geschichte der Illustrationen der Budapester Concordantiae Caritatis-Handschrift = *Acta Historiae Artium* 1999/2000. 1–4. 1–62. ill.
- BUDAI Erzsébet – KISS Sebestyén: Az Országos Széchényi Könyvtár négy Sallustius-kézirata = *KK* 24. 2002. 105–110.
- DERCSÉNYI Dezső: A Képes Krónika egy miniatúrájáról = *MKsz* 2002. 2. 157–159.
- DÖMÖTÖR Adrienne: A Gyöngyösi Kódex magyarul író kezei = *Magyar Nyelv* 2002. 4. 450–461.
- Gömöry-kódex 1516. A nyelvemlék hasonmása és betűhű átirata bevezetéssel és jegyzetekkel. Közzéteszi és a bev. írta HAADER Lea és PAPP Zsuzsanna. Bp.: MTA Nyelvtud. Int., 2001. 797 p.
- JAKAB László – KISS Antal: A Festetics-kódex ábcérendes adattára. Debrecen: DE M. Nyelvtud. Tansz., 2001. 342 p. (Számítógépes Nyelvtörténeti Adattár, 9)
- KOVÁCS Zsuzsa: F. Fráter munkái: Kazinczy-kódex és a Tihanyi-kódex = *Magyar Nyelv* 2002. 3. 364–380.
- MADAS Edit: Magyar nyelvű kódexirodalom (1440 k.–1530 k.). In: *Uralkodók és corvínák...* 157–162.
- MOLNÁR Ferenc: Az Ómagyar Mária-siralom értelmezése = *Magyar Nyelv* 2002. 4. 464–469.
- PÓCS Dániel: Exemplum és analógia. A firenzei Psalterium-corvina kettős címlapjának narratív struktúrája. In: *Uralkodók és corvínák...* 71–80. ill.
- PÓCS, Dániel: Holy Spirit in the Library. The frontispiece of the Didymus corvina and neo-

- platonian theology at court of King Matthias Corvinus = Acta Historiae Artium 1999/2000 1–4. 63–212. ill.
- ROZSONDAI Marianne: Kinek készült valójában Nagylutcei Orbán Psalteriuma? In: Jubileumi csokor... 233–248. ill.
- SOLYMOSI László: A perjogi írásbeliség első százada = Vigilia 2002. 7. 521–527.
- SZENDREI Janka: Kottás töredékek a magyar középkorból. Kiállítás az MTA Zenetörténeti Múzeumában. Bp., [MTA ZTI], Amulett '98 Kft. 2000. 68 p. ill.
- SZÉPE, Helena Katalin: Társadalmi és művészeti identitás miniatúrákkal díszített velenicei okiratokban = A Szépművészeti Múzeum Közleményei 2001. 95. 59–78., 185–197. ill.
- TÖRÖK Gyöngyi: A Magyar Anjou Legendárium eddig ismeretlen lapja a Louvre-ban. In: Jubileumi csokor... 301–319. ill.
- VIZKELETY András: A Leuveni Kódex egyik középkori állomáshelye. In: Jubileumi csokor... 369–378.
- WEHLI Tünde: Négy wolfenbütteli corvina. In: Uralkodók és corvinák... 103–105.

Nyomda-, nyomdászattörténet

Több évszázadot érintő munkák

- MOLNÁR József: Vázlat a latin nyomdabetűk történetéhez a kezdetektől Misztótfalusi Kis Miklósig. In: Fejezetek 17. századi... 163–178.
- Ofszetforma-készítés. In: KOVÁCS Gyula: Ofszetmester. Bp.: Nyomdász K., 2001. 9–21. ill. [Az ofszetnyomás történetéről]
- TÓTH-OROWAN Lóránt: Sztereotípiák a nyomdászatban és a beszédben = Papíripar 2002. 2. 65–66.

15–16. század

- BÁNYI Szilvia: Az Fiú is Jehovah. Ismeretlen művek Komlós András műhelyéből. In: Egyház és művelődés... 9–26.
- BORSA, Gedeon: Über deutsche Buchdrucker des 15. und 16. Jahrhunderts in Ungarn. In: Festschrift für András Vizkelety... 241–245.
- GÉCS Béla: Vándornyomdászok = MG 2002. 1. 89–91.

- perso- [PERSOVITS József]: A nyomda ördöge = Typographia 2001. 1. 8.
- PERSOVITS József: A nyomtatott betű és a helyesírás a magyar könyvnyomtatás kezdeti időszakában = Pannon Tükör 2002. 1. 49–51. [Másodközlés]
- URBÁN László: Kultúra és egészségügy a Nádasdyak idején. In: Sárovar története. Szerk. SÓPTEI István. Sárovar: Önkorm., 2000. 191–209.

17. század

- BORDA Lajos: Pádai Julius Caesar kereskedelmi számtanának ismeretlen kétnyelvű kiadása (Brassó, 1684) = MKsz 2002. 1. 46–55. ill.
- V. ECSEDY Judit: A 17. század első felének nyomdai körképe és részmerlege. In: Fejezetek 17. századi... 37–62. ill.
- V. ECSEDY Judit: Az eperjesi nyomdászati kezdetek = MKsz 2002. 1. 10–23. ill.
- FEKETE Csaba: Tótfalusi Kis Miklós felmentése = Egyháztörténeti Szemle 2002. 1. 139–142.
- PETRŐCZI Éva: Tótfalusi Kis Miklós és Pápai Páriz Ferenc barátsága = A Ráday Gyűjtemény Évkönyve 10. 2002. 21–29.
- PILINYI Péter: Az első nyomdász nemes hazánkban = Typographia 2002. 11. 12. [Szeneci Kertész Abraham]
- POSTMA Ferenc – P. VÁSÁRHELYI Judit: Zwei unbekannte ungarischsprachige Lobgedichte aus Franeker = MKsz 2002. 1. 55–68.
- VISKOLCZ Noémi: Johann Heinrich Bisterfeld és a gyulafehérvári tankönyvkiadás a XVII. században = MKsz 2002. 3. 249–271. ill.

18–19. század

- FABINI, Joannes Theophilus: Doctrina de morbis oculorum. Pest: Wigand, 1831. Hasonmás kiadás. Szerk.: KOVÁCS Bálint. Bp.: Tudomány K., [2000]. 370, [16] p.
- H. K. [HORVÁTH Károly]: Egy magyar nyomdász család a XVIII–XIX. században = Typographia 2002. 6. 15. [Trattner-család]
- KÖPECZI Béla: Klement János Mihály epithalamiuma = MKsz 2002. 1. 68–73.
- PERGER Péter: Misztótfalusi Kis Miklós betűinek 18. századi továbbélése. In: Fejezetek 17. századi... 235–259. ill.

- PÉTER László: Az első háromszéki nyomda és hírlap = *Természet Világa* 2002. 5. LXXVII–LXXIX.
- PILINYI Péter: A hangjegymetszés meghonosítója = *Typographia* 2002. 2. 7. [ifj. Falk Zsigmond]
- PILINYI Péter: Egy bankjegynyomtató viszonyosságai = *Typographia* 2002. 2. 8. [Ábrai Károly és a szabadságharc pénzjegysajtója]
- PILINYI Péter: Író és nyomdatulajdonos a Bel- és Lipótvárosban = *Typographia* 2002. 8. 8. [Hornyánszky György]
- PILINYI Péter: A nyomdászat és a *Typographia* magyarosítója: Pusztai Ferenc = *Typographia* 2000. 1. 8.
- PRÓKAI Margit: A miskolci nyomdászat és könyvkiadás a 19. század második felében = *Levéltári Évkönyv* 11. 2002. 91–108. [Benne: Miskolci nyomdák időszaki kiadványai a 19. sz. második felében]
- PRÓKAI Margit: A miskolci nyomdászat és könyvkiadás a 19. század második felében = *Szülföldünk* 28–29. 2001. 34–46.
- SIKALÁNÉ SÁNTA Ildikó: Kétszáz éves a szegedi könyvnyomtatás. A nyomdászat megjelenése Szegeden = *Szeged* 2001. 11. 10–15. ill.
- TATAI-BALTÁ, Cornel: L'imprimerie de Blaj (1747–1830) = *MKsz* 2002. 2. 113–128.
- TIMKÓ György: Nyomdászregula 1772-ből = *MG* 2002. 2. 93.
- PERSOVITS József: A Pátria nyomda története (II. rész) = *Typographia* 2002. 1. 2.
- Szerkesztőségek, nyomdák a Józsefvárosban. In: PILINYI Péter: *Józsefváros története 1897–1927*. Bp.: Bp. Főváros Józsefvárosi Önkorm., 2001. 55–58. ill.

Könyvművészet, illusztráció, ex libris

- ANISZI Kálmán: Aki bibliofilnek született. Gábor Dénes bibliográfus, szerkesztő, könyv- és ex libris gyűjtő = *Confessio* 2002. 4. 117–121. ill.
- Buday György emlékezete. LENGYEL András, NÁTYI Róbert, HAIMAN György et al. [Összeállítás születésének 95. évfordulójára] = *Szeged* 2002. 4. 22–35. ill.
- CSEH Mária: Az utca művészete. Benczúr Gyulától Konecsni Györgyig. In: *A nemzeti könyvtár... 25–39*. ill.
- CSONGOR Dénes: A körrajzolás kőkorszaka = *MK* 2002. 5. 12–13.
- CSONGOR Dénes: Vidéky János ifjúkori grafikai munkái = *Művészettörténeti Értesítő* 2002. 3–4. 346–350. ill. [V. J. (1827–1901)]
- DEÉ NAGY Anikó: A marosvásárhelyi Teleki-Bolyai Könyvtár ex librisei. Bp.: Balassi K.; Kolozsvár: Polisz Kvk., 2001. 103 p., XCVI to. ill.
- DOBÓ KOCSIS Zoltán: „Szomorodott szívvel tudtára adom...” A halotti értesítők arculatváltóása a 18–20. században. In: *A nemzeti könyvtár... 41–55*. ill.
- GÉCZI János: Az illusztráció formái = *Iskolakultúra* 2002. 4. 40–55. ill. [A botanikai illusztrálás fejlődése, technikái a reneszánsz idején]
- IMRE Mihály: Arbor Haereseon. A wittenbergi történetiszemlélet ikonográfiai ábrázolása Szegedi Kis István *Speculum pontificum Romanorum* című művének 1592-es kiadásában. In: *Egyház és művelődés... 53–81*. + [1] t. ill.
- KASS János két írása. A magyar tipográfia. Gondolatok a könyvillusztrációról = *Szeged* 2001. 11. 24–25. ill. [Másodközlés, eredetileg megjelent: 1981 ill. 1988.]
- KNAPP Éva: „Gyönyörű volt szál alakja.” Szent István király ikonográfiája a sokszorosított grafikában a XV. századtól a XIX. század közepéig. Bp.: Borda Antikvárium, 2001. 361 p. ill.

19–20. század

- GAÁL Endre: A szegedi nyomdászat 1801–1918. Szeged: Csongrád Megyei Levéltár, 2001. 350 p. ill.
- GÉCS Béla: Czettel Dániel, az Első Magyar Betűöntőde Rt. létrehozója = *MG* 2002. 5. 67–69.
- A Gutenberg-otthon. In: PILINYI Péter: *A Józsefváros története 1897–1927*. Bp.: Bp. Főváros Józsefvárosi Önkorm., 2001. 51–54. ill.
- MACZÓ Péter: Tótfalusi Kis Miklós nyomdokain. Mai magyar betűtervezők = *MG* 2002. 5. 46–51.
- MALATYINSZKI József: A száztíz éves battonyai nyomdászat = *MG* 2002. 1. 84–86.
- NÉZŐ István: 135 éves a kisvárdai nyomdászat = *Szabolcs-Szatmár-Beregi Szemle* 2002. 1. 27–40.
- A nyomdák privatizációja. In: *Média-, nyomda- és... 130–144*.

KNAPP Éva – TÜSKÉS Gábor: Szent István király és a Szent Jobb együttes ábrázolása a sokszorosított grafikában. In: Jubileumi csokor... 103–134. ill.

A könyv művészete. KNER Imre rádióelőadása – 1940. = Szeged 2001. 11. 22–23. ill. [Másközlés, eredetileg megjelent: Gyoma, 1940.]

R. KUTOR Beáta: „Mire a lombok lehullanak...” Az első világháborús gyűjtemény. In: A nemzeti könyvtár... 57–91. ill.

NAGY Zoltán: A magyar litográfia története a XIX. században. Repr. kiad. Bp.: Balassi, cop. 2001. 135, VII p. [8] t. fol. ill. [Eredetileg megjelent: Bp., 1934] [Függelék: Nagy Zoltán élete és munkássága (1908–1994)]

NÉMETH Nándor (1910–1978) kisgrafikai alkotásjegyzéke (ex libris és alkalmi grafika). A bev. írta: CSIBY Mihály. Balatonfűzfő: Palásthy K., 2000. 55 p. ill.

PAPP Júlia: „... vitézül védjétek a nemzetet...” (Wolfgang Lazius nagy Magyarország-térképének Szűz Mária, Szent István és Szent László ábrázolásairól) = Geodézia és Kartográfia 2001. 7. 35–38.

PAPP Júlia: „... vitézül védjétek a nemzetet...” Wolfgang Lazius nagy Magyarország-térképének Szűz Mária, Szent István és Szent László ábrázolásáról = Ars Hungarica 2002. 1. 25–48. ill.

POGÁNY János: Magyar könyvművészet a századfordulón és a szecessziós könyv. 1–3. = Antikvárium 2001. 1. 9–12. ill.; 2. 10–12. ill.; 3. 10–11. ill.

POLAČKOVA, Dagmar: A kassai Východoslovenské Múzeum kiállítási plakátjai, 1920–1938. Krón Jenő és a tipográfiai avantgarde = Művészettörténeti Értesítő 51. 2002. 1–2. 69–84. ill.

RÓZSA György: Egy újra hazakerült ritka budai ostromkép = Művészettörténeti Értesítő 2002. 3–4. 342–346. ill. [Justus van der Nypoort és Lerch rézmetszete (1686) és másolata]

SEMSEY Viktória: Egy ismeretlen ostromrajz Buda visszafoglalásáról. Sitio y expugnación de la ciudad de Buda (Buda városának ostroma és visszafoglalása) = Aetas 2002. 1. 131–135. ill.

SZARKA Anita: Kép-üzenet-kepeslap. In: A nemzeti könyvtár... 93–114. ill.

TAKÓ Edit: Díszek és illusztrációk. Metszetek a nagyszombati nyomda kiadványaiban = Szeged 2001. 11. 6–9. ill.

ÜRMÖS Péter: Ex libris a századfordulótól az ezredfordulóig. In: A nemzeti könyvtár... 115–146. ill.

Térképészet

KLINGHAMMER István: A földrajzi szemléltetés korai története. Iskolai térképek, atlaszok, föld- és éggömbök az egykori magyar iskolákban = Geodézia és Kartográfia 2002. 12. 8–14.

PERSOVITS József: Kogutowitz Manó, a modern magyar térképészet megalapítója = MG 2002. 4. 109–110.

RÓZSA Gábor: Háromszáz éve született a kör négyzsögesítője. Mikoviny Sámuel Szeged-Csongrádban 1730–31. = Szeged 2000. 3. 35–39. ill.

Könyvkötés-történet

ÁDÁM Ágnes: Leletek a könyvtári állományban. I. Régi könyvek kötésének rejtett titkai, utazás a könyvek belsejébe = KKK 2002. 10. 39–44. ill.

HESSE-RUCKRIEGEL, Ilona: A színes márványpapír = Papíripar 2002. 2. 61–63.

LENTE Zsuzsanna: Nagylucei Orbán psalteriuma reneszánsz kötésének feltárása = KKK 2002. 1. 26–29. ill.

ROZSONDAI Marianne: Misztótfalusi Kis Miklós Amszterdamban nyomtatott könyveinek eredeti kötése. In: Fejezetek 17. századi... 203–234. ill.

STEINMANN Judith: 16. századi zürichi könyvkötések a Magyar Tudományos Akadémia Könyvtárában = MKsz 2002. 3. 225–248. ill.

Könyvkereskedelem, -terjesztés

GÉCS Béla: Könyvkereskedők = MG 2002. 3. 93–95.

A magyar könyvgyűjtő új kézikönyve III. (1992–1996). A magyarországi könyvárverések (1992–1996) könyv, aprónyomatvány, metszet és kézirat tételeinek összesített mutatója. [Szerk. és összeáll. SZINAINÉ LÁSZLÓ Zsuzsa és FÖLDVÁRY András]. Bp., [szerzői kiad.] 2002. 504 p.

- Néhány 19. századi antikváriumunkról. SENNOWITZ Adolf 1888-as gyűjtéséből közli: GAZDA István = Antikvárium 2001. 1. 7–8. ill.
- POGÁNY György: Az első magyarországi könyv-árverések. 1–2. = Antikvárium 2001. 2. 7–8. ill.; 3. 7–9. ill.
- Kiadástörténet**
- Több évszázadot érintő munkák*
- KNAPP Éva: Officium Rákócziánium. Az I. Rákóczi Ferencről elnevezett imádságoskönyv története és nyomtatott kiadásai. Bp.: Borda Antikvárium, 2000. 200 p. ill.
- Magyar könyvek – magyar századok. Szerk.: KOLLEGA TARSOLY István. Bp.: Tarsoly K., 2001. 416 p. ill.
- SZÉNÁSI Zsófia: Füvesemberek, kirurgusok, orvosok. Adalékok a gyógyítás történetéből = MK 2002. 2. 12–13.
- 15–18. század*
- BORSA Gedeon: Ki lehetett Michael de Hungaria? In: Jubileumi csokor... 59–64.
- DUKKON Ágnes: Misztótfalusi Kis Miklós, az író és teológus. In: Fejezetek 17. századi... 179–201. ill.
- GALAMBOS Lajos: A Váradai Biblia. In: Fejedelmek, forradalmak, vasutak. Tanulmányok Erdély történetéből. Szerk. TAKÁCS Péter. Debrecen, Erdélytört. Alapítvány, KLTE Tört. Int. 2000. 161–180. (Erdélytörténeti Könyvek, 3)
- GYÖRI L. János: Kegyeességi sikerkönyvek a 17. században. A Praxis pietatis magyarországi útja. In: Doctrina e Pietas. Tanulmányok a 70 éves Barcza József tiszteletére. Szerk. DIENES Dénes, SZABADI István. Debrecen: DRHE; Sárospatak: Sárospataki Ref. Koll. Tud. Gyűjt.: TREL, 2002. 38–50.
- HARGITTAY Emil: Gloria, fama, literatura. Az uralkodó eszmény a régi magyarországi fejedelmi tükrökben. Bp.: Universitas K., 2001. 239 p. ill. (Historia Litteraria, 10)
- HELTAI János: A 17. század első felének kiadványszerkezete. Műfajteremtő elvek és célok. In: Fejezetek 17. századi... 9–35. ill.
- KLINGHAMMER István: Egy „eurokonform” földrajzi tankönyv és iskolai zsebatlasz a XVI. századi Magyarországról. Johannes Honter: Rudimenta Cosmographica (1530/1542) és Atlas Minor (1542) = Földrajzi Közlemények 2000. 1–4. 131–140.
- MAZAL, Otto: Voraussetzungen und Aspekte der Rezeption der antiken Literatur im Inkunabeldruck. In: Jubileumi csokor... 191–211.
- PACZOLAY Gyula: Az első magyar közmondás-gyűjtemény és szerzője Baranyai Decsi Csímor János = Ethnica 2001. 3. 81–90. ill. [Adagiorum... (Bártfa, 1598)]
- PAVERCSIK Ilona: Evangélikus, református vagy protestáns? In: Fejezetek 17. századi... 95–122. ill.
- PÁZMÁNY Péter: Imádságos könyv (1631). Sajtó alá rend. Sz. BAJÁKI Rita, HARGITTAY Emil. Bp.: Universitas K., 2001. 330 p. ill. (Pázmány Péter művei. Kritikai kiadás, 3)
- PÁZMÁNY Péter: Az mostan támadt új tudományok hamisságának tíz nyilvánvaló bizonyossága és rövid intés a török birodalomról és vallásról (1605). Sajtó alá rend. AJKAY Alinka, HARGITTAY Emil. Bp.: Universitas K., 2001. 304 p. ill. (Pázmány Péter művei. Kritikai kiadás, 2)
- REISZ T. Csaba: Hegedűs János: Sopron vármege új leírása. (Adalék Bél Mátyás földrajzi munkája kijavítási kísérletéhez) = Soproni Szemle 2002. 4. 300–318.
- W. SALGÓ Ágnes: Felkészítő beszéd Magyarország megsegítésére a török ellen 1594-ből. In: Jubileumi csokor... 249–262. ill.
- SZELESTEI N. László: A barokk prédikációs gyakorlat ellen: Benyák Bernát kiadatlan fordítása 1772-ből. In: Jubileumi csokor... 263–279.
- A trónörökös mértankönyve. Közreadja és a bev. tan. írta RÓZSA György. [Bp.]: Balassi K.: OSZK, 2001. 22 p. ill. [Kísérőtanulmány A. E. Burckhardt von BIRCKENSTEIN: Erz-Herzogliche Handgriffe des Zirckels und Linnials... (Wien, 1686) c. munkájának reprint kiadásához]
- P. VÁSÁRHELYI Judit: Nyomtatott magyar fordításaink 1636 és 1655 között. In: Fejezetek 17. századi... 63–94. ill.
- VEKERDI László: Einige Lehrbücher ungarischer Mathematiker der Aufklärung. In: Jubileumi csokor... 351–368.

18–19. század

- DÖRNYEI Sándor: „Ofner Medizinisch-Chirurgische Bibliothek” = MKsz 2002. 4. 421–430.
- FEHÉR Katalin: Egy reformkori pedagógiai tankönyvpályázat = KN 2002. 1. 60–64. [Edvi Illés Pál: Első oktatásra szolgáló kézikönyv; Warga János: Vezérkönyv az elemi nevelés és tanításra (1835)]
- LESZNICKSKOVA, Liljana: Hagymány és újítás Fazekas Mihály és Petko Szlavejkov kalendáriumaiban = Ethnica 2001. 3. 91–95. ill.
- MAGYAR Erzsébet: Az első magyar egészség-tan tankönyvek = KN 2002. 3. 52–57. [Kis József: Egészséget tárgyazó catechismus (Sopron, 1794); Zsoldos János: Diaetika (Győr, 1814)]
- G. MERVA Mária: Negyvennyolc a ponyván. In: '48 kultusza. Tanulmányok. Gödöllő: Gödöllő Városi Múz., 1999. 63–73.
- SÜVEGH Veronika: „...világi énekkel tölté meg a száját...” A Kisnyomtatványtár ponyvagyűjteménye. In: A nemzeti könyvtár... 179–204. ill.

19–20. század

- ÁBRAHÁM István: A tankönyvellátás változásai a rendszerváltozás után = Iskolakultúra 2002. 2. 75–80.
- BÁLINT Gábor: Gömri Jenő és a Modern Könyvtár = MKsz 2002. 2. 188–192. ill.
- BART István: Világirodalom és könyvkiadás a Kádár-korszakban. Bp.: Osiris K., 2002. 170 p.
- Hungarian publishing. Ungarisches Verlagswesen. 1999. Ed. Dóra KÁROLYI. Bp.: Frankfurt '99 Kht., 1999. 155 p. ill.
- HUTIRA Albin: A Rózsavölgyi és Társa másfél évszázada. Bp.: Athenaeum 2000 K., 2000. 58, [32] p. ill.
- KAPRONCZAY Katalin: A tudományos társaságok szerepe a magyar orvosi szakirodalom fejlődésében 1867 és 1914 között = Orvostörténeti Közlemények 2001. 174–177. 5–44.
- KELECSÉNYI László: Ideje van. A 'Továbbélők' kézirat- és kiadás-történetéről = Iskolakultúra 2002. 5. 79–84.
- A könyvkiadók és könyvterjesztők privatizációja. In: Média-, nyomda- és... 145–205.

- N. MANDL Erika: A Lampel-Wodiáner cég színműsorozat-kiadásai és a fővárosi színházaink századeleji műsora = MKsz 2002. 2. 129–145.
- PALOTAI Mária: Egy tiszavirág életű erdélyi kiadó: a Haladás Lap- és Könyvkiadó Betéti Társaság = KF 2002. 1–2. 475–482.
- A pápai Jókai Mór Városi Könyvtár nyomdatermékei. Könyvek 1987–1999. Összeáll. HOFFER Katalin. Pápa: Jókai Mór Városi Kvt., 1999. 84 p. [12] t. ill.
- POGÁNY György: Hungária könyvek. Egy bibliofil könyvsorozat 1935–1948 között = KKK 2001. 11. 47–51.
- SZÉNÁSI Zsófia: „Jó magyarság” = MK 2002. 7. 14–15.
- SZÉNÁSI Zsófia: A mulattató írástól a kísértetkastély borzalmáig. Ponyva és lektúrirodalom magyar nyelven = MK 2002. 6. 12–14.
- SZÍJ Rezső: Könyvkiadásunk és könyvkultúránk a Horthy-korszakban 1920–1944. 2., bőv. kiad. Bp.: Szenci Molnár Társ., 2001. 128 p. ill.
- VOIT Krisztina: A legenda vége – Ráth Móról. In: Jubileumi csokor... 279–394.

Sajtótörténet

Több évszázadot érintő munkák

- KOCSY Anikó: Az a szépséges időszakai sajtó! = KKK 2001. 6. 25–35. ill.
- LAKATOS Éva: A léghajón való kiadástól a csavargók újságjáig. Sajtótörténeti különlegességek, furcsaságok = MKsz 2002. 3. 272–286.

15–19. század

- DEBRECZENI Atila: Életmintá és irodalom. Kármán József: A 'Nemzet' Tsinosodása = Hittel 2002. 8. 102–111.
- FRIED István: Kazinczy Ferenc Orpheusa (A 2001-es kiadás margójára) = Széphalom 2002. 12. 43–54. ill.
- HUBAY Ilona: Egykorú újságlap Drakula vajdáról = MKsz 2002. 1. 41–46. ill.
- MILÓTAY Nóra: Female periodical press as a source for socio-political transformation – an introduction = Sic Itur ad Astra 2000. 4. 103–224.

- MORVAI Zsuzsanna: Előfizetési felhívások, avagy magyar sajtótörténet az aprónyomtatványok tükrében = A nemzeti könyvtár... 149–177. ill.
- PÁL József: A kortárs olasz költészet Kazinczy Orpheus című folyóiratában = Széphalom 2002. 12. 55–60.
- PAPP Dezső: A magyar katonai sajtó története 1705-től 1849-ig = Új Honvédségi Szemle 2002. 5. 87–98.
- SEIDLER, Andrea: Systemtheoretische Überlegungen zu einer möglichen Standortbestimmung des ungarischen Pressewesens im 18. Jahrhundert = Hungarian Studies 2002. 1. 97–113. ill.
- Id. Szinnyi József sajtótörténeti írásaiból. In: Szinnyi József emlékezete... 47–267. [Másközlések]
- S. VARGA Pál: Az Uránia programja és az irodalmi modernizáció hagyományközösségi alternatívája = Hitel 2002. 8. 88–101.
- 19. század*
- BARKÓCZI Jolán: Vasúti lapok a 19. században = A Közlekedési Múzeum évkönyve 12. 1999–2000. 306–316. ill.
- BATÁRI Gyula: Az első amerikai magyar hírlap = Antikvárium 2001. 1. 5–6. ill. [Magyar Száműzöttök Lapja, 1853]
- BATÁRI Gyula: Az első magyar orvosi folyóirat és szerkesztője: Sándorffy József = Antikvárium 2001. 5. 5–6. ill. [Orvosi és Gazdasági Tudósítások, 1803.]
- BORONKAI Szabolcs: A „szabadkőműves iga” és a „gyengék vigasza”. Német nyelvű irodalom a 19. század végi Sopronban = Soproni Szemle 2002. 2. 113–125.
- CSÁSZTVAY Tünde: Éhes költő a „Veszprém”-mel álmodik. Lapkísérlet az 1870-es évek közepén = Iskolakultúra 2002. 6–7. 49–56.
- FEHÉR Katalin: Egy pedagógiai szaklap a szabadságharc időszakában – a Katolikus Iskolai Lap. In: Hatszáz év neveléstörténetéből... 112–122.
- FEHÉR Katalin: A Felső Magyar Országai Minerva és a művelődés = MKsz 2002. 4. 373–386.
- HENCZ Hilda: A bukaresti magyar sajtó a XIX. században = KKK 2001. 12. 39–51.
- KISS László: Az 1865-ös pozsonyi Kórházi Szemle – a magyarországi kórháziügy első folyóirata = Orvostörténeti Közlemények 2001. 174–177. 113–123.
- KOCSY Anikó: Az enciklopédikus lapok kialakulásának sajtós körülményei Magyarországon a XIX. század közepén = KKK 2002. 1. 39–47.
- KOSZTOLÁNCZY Tibor: Egy közjáték tanúságai: Ignotus és a Szerda = Modern Filológiai Közlemények 2002. 2. 100–121.
- MOLNÁR András: Kossuth Lajos és Zala megye kapcsolata. 1836–1848. = Pannon Tükör 2002. 2. 19–39. [Törvényhatósági Tudósítások, Pesti Hírlap]
- MORVAI Zsuzsanna: Női lapok indulása a 19. század elején és a nők olvasóvá érése = KKK 2002. 9. 34–39.
- PERSOVITS József: Gutenberg Magyarországon = MG 2002. 6. 106–109. [A Gutenberg c. nyomdászfolyóirat (1865–1867)]
- PRÓKAI Margit: A miskolci nyomdászat és könyvkiadás a 19. század második felében. Miskolci nyomdák időszaki kiadványai a 19. sz. második felében = Szülőföldünk 2001. 28–29. 42–44.
- 19–20. század*
- T. KNOTIK Mária: A Szegedi Napló szerkesztősegei, kiadóhivatalai és nyomdái (1878–1922) = A Móra Ferenc Múzeum Évkönyve 2001. 5–27.
- KOCSY Anikó: Forgó bácsi, Benedek apó meg a többiek. A gyermek- és ifjúsági lapokról röviden = KKK 2002. 3. 11–20. ill.
- LIPTÁK Dorottya: Újságok és újságolvasók Ferenc József korában. Bécs – Budapest – Prága. Bp.: L’Harmattan, 2002. 207 p. ill. (A múlt ösvényén)
- POGÁNY György: Bibliofil folyóiratok Magyarországon I–III. = MK 2002. 5. 18–19.; 6. 16–17.; 7. 20–21.
- SZÁLLÁSI Árpád: A Gyógyászat, 100 évvel ezelőtt = Orvosi Hetilap 2002. 7. 357–359. ill.
- „Az újságíró lelke van ezekben az ólombetűkben...” Sajtótörténet. Rákosszentmihály, Mátyásföld, Cinkota, Sashalom 1898–1945. Szerk.: BENEDEK Ágnes. 2., jav. kiad. Bp.: XVI. ker. Önkorm., 2002. 60 p. ill. (Kertvárosi helytörténeti füzetek, 1)

20. század

- BATÁRI Gyula: A Földgömb = Antikvárium 2001. 3. 5–6. ill. [Az 1930-ban alapított folyóirat-ról]
- BERÉNYI Zsuzsanna Ágnes: Egy ismeretlen szabadkőműves közlöny = MKsz 2002. 2. 186–187. [Pro Libertate, Beregszász]
- BOGDÁNY Ferenc: Ötven éves a Képes Nyelvmester = KN 2002. 2. 52–57.
- ELEK Tibor: Cseppben a tenger. Kis magyar alternatív napilap történet = Bárka 2002. 5. 111–124. [Békés megyei lapok történetéről]
- ELEKES Irén Borbála: A századforduló feminista folyóirata. A Nő és a Társadalom (1907–1913) = KKK 2002. 9. 40–48.
- FARKAS László: Az Új Írás születése = Tekintet 2002. 2–3. 28–44.
- CZ. FARKAS Mária: Balogh József folyóirata: Nouvelle Revue de Hongrie = KK 2002. 155–171.
- CZ. FARKAS Mária: A magyar irodalom közvetítése a két világháború között a Nouvelle Revue de Hongrie folyóiratban = Hungarológiai Évkönyv 2002. 51–58.
- GAÁL Endre: A Szegedi Tudományegyetem Acta Historica I–C. számainak története. Szeged: Hungaria, 1999. 59 p.
- GÁLLOS Orsolya: Hűszéves a szlovén rendszerváltó lap = Európai utas 2002. 4. 60–63. ill. [Nova revija]
- Gellért Oszkár és a Nyugat. In: BORBÉLY Sándor: A Nyugat tájain. Tanulmányok és műelemzések. Bp.: Pannonica K., 2001. 85–100.
- HEGYI Béla: A párbeszéd vége = Tekintet 2002. 4–5. 187–195. [Vigilia]
- ILLÉS Lajos: Illyés Gyula az Új Írás hőskorában. A főszerkesztő krónikájából = Új Horizont 2002. 6. 77–87.
- JEMNITZ János: La Revue Socialiste (1947–1949) = NMunkmozgTört 2002. 143–157. [Munkás- és szocialista sajtó]
- KEREKES Imre: A Pécsi Katolikus Tudósító (1921–1944) = MKsz 2002. 2. 146–156.
- KÖBÁNYAI János: A Múlt és Jövő folyóirat első (1911–1914) periódusának képzőművészeti szemlélete = Múlt és Jövő 2002. 2–3. 113–119.
- LENGYEL András: A Szegedi Napló hirdetési díj-szabása (1908) = MKsz 2002. 1. 86–89.
- A média privatizációjának eseménytörténete. In: Média-, nyomda- és... 78–129. [„Nyomtatott sajtó”, terjesztés, elektronikus média]
- MELLÁR Tamás: Gondolatok a nyolcvanéves Statisztikai Szemlééről = Statisztikai Szemle 2002. 12. 1049–1055.
- A Napjainktól az Új Holnapig. Beszélgetés Miskolc irodalmi életéről. [Az elhangzott előadások és hozzászólások írásos változatának közlése]. PORKOLÁB Tibor et al. = Új Holnap 2002. 4. 81–131. ill.
- Négyszögletű kerekasztal 4. Könyv és Nevelés egykor és most. Összeáll. DÖMSÖDY Andrea = KN 2002. 1. 102–103.
- OZSVÁTH Judit: Egy katolikus szellemiségű lap az erdélyi magyar nevelésügy szolgálatában: az Erdélyi Iskola = MKsz 2002. 4. 431–439. ill.
- PANACCIONE, Andrea: Három nemzetközi szocialista folyóirat (1940–1941) [Novij Mir, Novij Puty, Austrian Labour Information] = NMunkmozgTört 28. 2002. 134–140. [Munkás és szocialista sajtó]
- PÁVEL Melinda et al.: Adalékok a város sajtótörténetéhez. In: Százhalombatta. Tanulmányok a város történetéből 1970–2000. Százhalombatta: Hamvas B. Vár. Kvt.: „Matica” Múz., 2000. 145–152.
- RÓZSA Mária: Magyar irodalom a Jung Ungarn című folyóiratban = MKsz 2002. 3. 317–321.
- SÍPOS Balázs: Irodalom és újságírás viszonya a 20. század első felében Magyarországon = Médiakutató 2002. 9. 65–77.
- STAAR Gyula: Mindhalálíg KöMaL. Az utolsó beszélgetés Bakos Tiborral = Forrás 2002. 5. 94–107.
- H. TÓTH Ilona: A küzdelem folyóirata. Vajdasági honismereti szemle = Szeged 2000. 6. 42–43. ill. [Bácsország]
- VIRÁG Jenő: A Limes 15 éve = Limes 2002. 6. 5–7.
- VISI LAKATOS Mária: Egy „szakközlöny” születése = Statisztikai Szemle 2002. 12. 1097–1112. ill. [Statisztikai Szemle]

Sajtótermékek mint forrásanyagok

- BURJÁN Monika: A francia naturalista regény első visszhangjai a magyar sajtóban 1873 és 1880 között = Filológiai Közönlöny 2000. 1–2. 34–49.
- FEHÉR Katalin: Egy angol népoktatási módszer sajtóvisszhangja a reformkori Magyarországon = MKsz 2002. 3. 295–301.

- FEHÉR Katalin: Leánynevelés Pest-Budán a 19. század elején a korabeli sajtó tükrében = Budapesti Nevelő 2002. 2. 104–113.
- KERESZTY Orsolya: Az 1848-as forradalom sajtója a nőkérdésről. In: Hatszáz év... 101–111.
- KOCSIS Lajos: A volt székely határhozredek vagyonának visszaadása a korabeli erdélyi sajtó tükrében = Történeti Tanulmányok 2002. 10. 303–313.
- MIHÁLY Illés: Nyolcvan éve történt. Lapozgatás a Szegedi Új Nemzedékben – 1919–20. = Szeged 2000. 7. 6–15. ill.
- MIKLÓSI-SIKES Csaba: Kolozsvár (és Erdély) 19. századi szobrászata a sajtó tükrében = Ars Hungarica 2001. 2. 281–356. ill.
- MÜLLER Gabriella: A spanyol-marokkói háború a korabeli magyar sajtóban (1859–1861) = Limes 2002. 4. 73–86.
- NAGY Mária: „Önbecszerzet és tudásvágy”. Vitégek a Néptanítók Lapja 1901-es évfolyamában. In: Magyar tanító... 84–103. ill.
- RAJNAI Judit: A fővárosi oktatásügyének néhány kérdése a '30-as évekbeli pedagógiai sajtó alapján. In: Hatszáz év... 147–154.
- SÁRAI SZABÓ Katalin: Nőkép a református sajtó tükrében, 1867–1918 = Egyháztörténeti Szemle 2001. 1. 3–34.
- SZABOLCS, Éva: The reception of German educational tendencies in the journal Magyar Paedagogia 1892–1914. In: Erziehungswissenschaft... 275–284.
- SZABOLCS Éva: „...tanítói állomásra pályázat hirdettetik...” A Néptanítók Lapja 1901. évfolyamában január–márciusban megjelent álláshirdetések elemzése. In: Magyar tanító... 38–58. ill.
- TEFNER Zoltán: Külpolitika, népcsoport, tömegtájékoztatás. Az osztrák–magyar liberális sajtó és a második búr háború = Valóság 2002. 6. 33–60.
- TÍMÁR Árpád: A Nemzeti Szalon alapítása. Cikkek, híradások a korabeli sajtóban [1894] = Ars Hungarica 2002. 2. 411–428.
- VARGA Virág: Nőkérdés a múlt század elején. Vita a Virágfakadásban, 1905-ben = Életünk 2002. 3. 265–271.

Könyvtártörténet

Több évszázadot érintő munkák

- ANTALÓCZI Lajos: Die Bibliothek der Erzdiözese Eger. Übersetzt: Margarete LÖFFLER. Eger: Die Erzbischöfliche Bibliothek, 1992 [!2001]. 18 p. [Utánnomás]
- CSÁSZI Erzsébet: A Tiszántúl legnagyobb könyvkincse = MK 2001. 3. 4–5. [Debreceni Ref. Koll. Könyvtára]
- GYURIS György: A kódexektől a számítógépig. Szegedi könyvtárak és könyvtárhasználók = Szeged 2001. 11. 16–21. ill.
- MONOK István: A nemzeti könyvtár évfordulójára = KKK 2002. 7. 3–6.
- MONOK István: Széchényi Ferenc könyvtáralapítása = KF 2002. 4. 643–651.
- NAGY Csaba: Felbecsülhetetlen érték. – A keszthelyi Festetics Könyvtár kincsei = MK 2001. 4. 6–7.
- RÉTFALVI Gábor: A Szombathelyi Egyházmegyei Könyvtár = MK 2002. 5. 6–7.

15–19. század

- BERECZ Ágnes: A janzenizmus hatása Magyarországon Ráday Gedeon könyvtárának teológiai állománya tükrében = A Ráday Gyűjtemény Évkönyve 10. 2002. 105–132.
- DILLON BUSSI, Angela: Még egyszer a Corvina-könyvtár és Firenze kapcsolatáról. In: Uralkodók és corvinák... 55–62.
- FEKETE Csaba: Könyvtáros szénior = MKsz 2002. 2. 161–165. [Debreceni Ref. Koll. Könyvtára]
- FÖLDESI Ferenc: Budától Bécsig. In: Uralkodók és corvinák... 91–95.
- GYÓNI Gyula: Hajóval, szekérral gyarapították. Az egri Liceum könyvkincse = MK 2001. 2. 4–5.
- Janzenista művek a Szombathelyi Egyházmegyei Könyvtár gyűjteményeiben. In: TÓTH Ferenc: Vasiak és franciák a történelemben. Szombathely: Département de Français de l'École Supérieure Dániel Berzsenyi, 2000. 95–106.

- KARSAY Orsolya: Uralkodók és studiólók. In: Uralkodók és corvinák... 19–35. ill.
- A Klimó-könyvtár a tudományos kutatások szolgálatában. A 2001. szeptember 28-án megrendezett konferencia előadásai. Szerk. CSÓKA-JAKSA Helga. Pécs: Pécsi Tudományegyetem. Kvt., 2001. 113 p.
- MIKÓ Árpád: A Corvina-könyvtár története. In: Uralkodók és corvinák... 123–138.
- S. SÁRDI Margit: A zágoni református eklézsia könyvtára = MKsz 2002. 2. 165–174.
- SOÓS István: Nemzeti közgyűjteményeink születése = Műemlékvédelem 2002. 4. 201–208.
- SZABÓ Ágnes: Bod Péter levelei Ráday Gedeonhoz = A Ráday Gyűjtemény Évkönyve 10. 2002. 207–218.
- ZICHY Mihály: A Corvina-könyvtár. In: A középkor szeretete... 393–402.

19–20. század

- Aere perennius. Ércnél maradandóbb. Az Országos Széchényi Könyvtár és a Magyar Nemzeti Múzeum 200 éve. Kiállítás az Országos Széchényi Könyvtárban 2002. november 22 – 2003. február 28. Szerk. FERENCZY Endréné. [Bp.]: OSzK, 2002. 183, [9] p.
- F. CSANAK Dóra: Kéziratos hagyatékok az Akadémiai Könyvtárban. In: Jubileumi csokor... 71–79.
- CSEH Mária: Előszó. In: A nemzeti könyvtár... 11–23.
- CSIRMAZSNÉ CSERVENYÁK Ilona: A mezőkövesdi könyvtárak történetéből = Szülőföldünk 2001. 28–29. 73–80.
- GERÖLYNÉ KÖLKEDI Éva: Adalékok Szombathely elemi népiskoláinak két világháború közötti történetéhez. 2. rész: A Római Katolikus Püspöki Elemi Fiúiskola és könyvtára = VMeKvtÉrt 2002. 2–3. 31–35. ill.
- GODA Éva: Társasági élet és művelődés (A Debreceni Casino története 1833 és 1945 között). Debrecen: DE Kossuth Egyetemi K., 2001. 268, [17] p. ill.
- JÓNÁS Károly: Ötven éve nyilvános az Országgyűlési Könyvtár = KKK 2002. 12. 17–21.
- KARACS Zsigmond: Képek a Széchényi Könyvtár alapításának kétszázadik évfordulójához = Honismeret 2002. 5. 14–16. ill.
- MÁTRAHÁZI Zsuzsa: Hogyan fordult jóra a Haynau hozta büntető rendelet? Az Országos Rabbiképző Intézet gyűjteménye = MK 2002. 2. 4–5.
- MÁTRAHÁZI Zsuzsa: Látogatás az Országgyűlési Könyvtárban = MK 2002. 5. 4–5.
- PAPP Gábor: Botanikai könyvtárakásaink = Természet Világa 2000. II. különsz. 79–81.
- POGÁNYNÉ RÓZSA Gabriella: Egy fogalom megszületése: a „Shared Cataloging Program” létrejöttének története = KKK 2001. 8. 30–40.
- POGÁNYNÉ RÓZSA Gabriella: A német katalógizálási hagyományok a magyar könyvtárakban = KF 2002. 1–2. 28–42.
- SOMKUTI Gabriella: Az Országos Széchényi Könyvtár története 1802–1918. Bp.: OSzK, 2002. 138 p. [40] to. ill.
- STOCKNÉ HORVÁTH Mária: A Magyar Nemzeti Múzeum létesítésének historiográfiájából és forrásaiból = Valóság 2002. 3. 69–76.
- TAKÁCS Miklós: Könyvtártörténet négy tételben = VMeKvtÉrt 2002. 2–3. 38–43. [Berzsenyi D. M. Kvt.]
- VARGA Zita: Gárdonyi Géza könyvtára. Eger: Bródy S. M. és Vár. Kvt., 2000. 83 p.

20. század

- 50 éves a Jókai Mór Városi Könyvtár, Pápa. [...összeáll. a könyvtár kollektívájá] Pápa: [Jókai Mór Vár. Kvt.], [2002]. 15 p. ill.
- AMBRUS Zoltán: Egy könyvtár korszakváltásai. Ötvenéves a Békés Megyei Könyvtár = Bárka 2002. 3. 73–78.
- A Békés Megyei Könyvtár emlékkönyve. Írták: AMBRUS Zoltán, DÉZSI Lajosné, DOMOKOS László et al. Szerk. CSOBAI László, Békéscsaba: Békés M. Kvt., 2002. 146 p. ill.
- BÖSZE Sándor: A helyi közművelődés. In: Nyolc évszázad krónikája. Adatok Ecseny történetéhez. Ecseny: Önkorm., 2000. 132–139.
- A Debreceni Zenei Könyvtár 30 éve. Szerk.: VÁRTERÉSZ Cecília. Debrecen: Debreceni Vár. Kvt., 2001. 68 p.
- FÖDI Lászlóné – ILLÉS István: Könyvtár. In: Bordány község története. Szerk. KANYÓ Ferenc. Bordány: Önkorm., 2000. 138–140.
- GERŐ Gyula: Az első évtized és néhány következménye. Tények, emlékek, gondolatok a megyei könyvtárak kezdeti időszakáról = KKK 2002. 12. 7–17.
- GERŐ Gyula: A (h)öskor könyvtársai = KKK 2001. 9. 33–43.

- GYURIS György: Határmenti könyvtári együttműködés. A Szabadkai Városi Könyvtár és a szegedi Somogyi-könyvtár kapcsolata = Szeged 2000. 4. 23–25. ill.
- HIDEG Ágnes: A múzeum könyvtára = A Herman Ottó Múzeum Évkönyve 41. 2002. 480–486.
- HORVÁTH József: A győri Kisfaludy Károly Megyei Könyvtár történetének vázlata = Baranyai Könyvtári Info 2002. 10. 11–14.
- Az iskolai könyvtárról. In: Jubileumi Évkönyv 1978/79–1998/99. 20 éves a kunhegyesi Mezőgazdasági és Ipari Szakmunkásképző Intézet. Szerk. VIG Márta, KUN Istvánné. Kunhegyes, 2000. 65–67.
- JUHÁSZ Jenő: A magyarországi kisebbségek könyvtári ellátásáról = Barátság 2002. 5. 3696–3697.
- KÉGLI Ferenc: Fejér megye települési könyvtárainak megalapítása az 1950-es évek elején = Fejér Megyei Könyvtáros 2001. 1. 1–11.
- KELECSÉNYI Ágnes: Hungarian on the Silk Road. The Sir Aurel Stein Collections on the Library of the Hungarian Academy of Sciences = The Hungarian Quarterly 2002. 167. 53–76.
- KENESSEY Béla: Emlékeim a Nagy Iván könyvtárról = Balassagyarmati Honismereti Híradó 2001. 1–2. 123–127.
- KOVÁCS Györgyné: Az ötven éves Szigetvári Városi Könyvtár. 1–2. rész = Baranyai Könyvtári Info 2002. 5. 9–10.; 12. 8–9.
- LACKÓ Györgyné: A Sinka István Városi Könyvtár 50 éve. Berettyóújfalu = Hajdú-Bihar Megyei Könyvtári Téka 2002. 2. 18–31.
- LELE Ferenc: Könyvtár. In: Dóc története. Dóc: Önkorm., 2000. 288–290.
- MARTON Jenő: Községi könyvtár (1952–1990). In: Balatonudvari története. Balatonudvari: Önkorm., [2001]. 233–234.
- MÉSZÁROS Erzsébet – MÉSZÁROS NÉ STENGER Katalin – VARGÁNÉ SIPOS Terézia: A Jókai Mór Városi Könyvtár története 1952–2002. Pápa: Jókai M. Vár. Kvt., 2002. 184 p. ill. (Jókai füzetek, 32)
- V. MOLNÁR Zoltán: 50 éves a Sylvester János Könyvtár = VMeKvtÉrt 2002. 2–3. 44–47.
- OROSZLÁNNÉ MÉSZÁROS Ágnes: A könyvtár félévszázados történetének leglényegesebb momentumai = Balassagyarmati Honismereti Híradó 2001. 1–2. 90–98. ill. [Madách I. Vár. Kvt.]
- PINTÉR László: Hőskor vagy őskor? Azok a csodálatos ötvenes évek... = KKK 2001. 11. 12–24.
- SERES Tünde: A könyvtár. In: ASZTALOS István: Tura története II. Tura: Önkorm., 2000. 354–357.
- SZECSKÓ Károly: Közművelődés, sport. In: Besenyőtelek története. Eger: Besenyőtelek Község Önkorm., 2000. 192–204. [Nagy Olvasókör, Katolikus Olvasókör, községi népkvt.]
- TÓTHNÉ KURÁN Julianna: A népkönyvtártól az Internetig. In: Százhalombatta. Tanulmányok a város történetéből 1970–2000. Százhalombatta: Hamvas B. Vár. Kvt.: „Matica” Múz., 2000. 89–99.
- UTASSY Miklós: Községi Könyvtár. In: Kocsér története 1977–2000. Kocsér: Antológia K. és Nyomda Kft., 2000. 93–95.

Bibliofília

- BÁLINT Gábor: „Nemzeti kultúránk nyolcvan százaléka a könyvekben van”. Herczeg Ferenc és a könyvek = KKK 2001. 11. 51–53.
- BÁLINT Gábor: Ráth-Végh István és a könyvek = KKK 2002. 6. 43–46.
- CSORBA Dávid: Szatmárnémeti Mihály (1638–1689) angliai könyve = MKsz 2002. 159–161.
- CZIGÁNY Lóránt: Walther László aprónyomatványai a British Library-ben = MKsz 2002. 1. 90–99.
- CZOMA, László – DÖMÖTÖRFI, Tibor – VÁRI, Éva: Die pädagogische Buchsammlung der Herrschaftsbibliothek von Festetics-Herzogsfamilie. In: Erziehungswissenschaft... 433–438.
- FEKETE Csaba: Pataki rektor adta – pataki lelkes kapta könyv (1615) = Egyháztörténeti Szemle 2002. 2. 105–109.
- HANGODI Ágnes: Könyvgyűjtési szokások a XVIII. század első negyedében Oroszországban (III. rész). P. P. Safirov és R. Areszkin könyvtára = KKK 2001. 8. 41–48. ill.
- HANGODI Ágnes: Könyvgyűjtési szokások a XVIII. század első negyedében Oroszországban (IV. rész). I. Péter könyvtára = KKK 2001. 9. 49–60. ill.
- Heckenast Gusztáv (1922–1999) könyvtára. Szerk. ZSÁMBOKI László. Miskolc: ME Kvt., Levéltár, Múz., 2000. [14], 132 p. (A Miskolci Egyetemi Könyvtár, Levéltár és Múzeum kiadványai, 27)
- MÁTRAHÁZI Zsuzsa: Móricz Zsigmond bibliotékája = MK 2002. 8. 4–5. ill.

- MERÉNYI Hajnalka: Apafiak, Bethlenek, Telekiek – művelődés az Apafi-kori Erdély főúri udvaraiban = *Sic Itur ad Astra* 2002. 1. 103–135.
- OTZOZI Eszter: Possessori nyomok a Debreceni Egyetemi Könyvtár 1750–1775 közötti német könyveiben = *KK* 24. 2002. 125–131.
- OROSZ Beáta: Milyen könyveket forgatott Csonkai (s miket nem)? = *MKsz* 2002. 4. 411–421.
- POGÁNY György: Magyar Bibliophil Társaság története, 1920–1949. 1–2. rész = *Antikvárium* 2001. 4. 7–10. ill.; 5. 7–10. ill.
- POGÁNY György: A Magyar Bibliophil Társaság története, 1920–1949. 3. = *MK* 2002. 1. 20–21.
- POGÁNY György: A magyarországi bibliofília intézményrendszere. 1949-től 1970-es évek elejéig. 1–3. = *MK* 2002. 2. 20–21.; 3. 18–19., 4. 20–21.
- WOJTILLA Gyula: Körösi Csoma Sándor könyvesládái. In: *Jubileumi csokor...* 395–403.
- GÖMÖRI György: Recenziók magyar szerzőkről az *Acta Eruditorum* korai évfolyamaiban = *MKsz* 2002. 3. 288–292. ill.
- KRUZSLICZ István Gábor: Egyletek, olvasókörök, műkedvelő csoportok. In: *Mártély*. Szerk.: BLAZOVICH László. Bp.: Száz Magyar Falu Könyvesháza Kht., 154–166. ill.
- LÉNÁRT Béla: Társadalmi önszerveződés, egyesületek. In: *Fejezetek Szirmabesenyő történetéből*. Szerk. LÉNÁRT Béla, RÉMIÁS Tibor. Szirmabesenyő, Önk. 2000. 200–203. [Szirmabesenyői Polgári Olvasókör és Kulturális egyesület]
- MANGUEL, Alberto: Az olvasás története. Bp.: Park K., [2001]. 382 p. ill.
- MÉSZÁROS Eszter: Adalékok a püspökladányi Kossuth Olvasókör történetéhez = *Hajdú-Bihar Megyei Könyvtári Téka* 2002. 1. 3–13.
- PÉTER Katalin: Az olvasó nő eszménye a 17. század elején. In: *A középkor szeretete...* 323–332.
- ZIPERNOVSZKY Hanna: Adalékok az olvasástannítás történetéhez. Az olvasástudás mérése a svéd egyházi meghallgatási jegyzőkönyvekben vagy nyilvántartásban a XVII–XIX. században = *KN* 2002. 4. 45–50. ill.

Olvasástörténet

- ASZTALOS István: Aszódi Olvasó Egylet. In: *Kisváros a Galga mentén. Aszód város története 1944-ig*. Aszód: Önkorm., 1997. 751–752.
- BÁLINT Gábor: Olvasók és olvasmányok a két világháború között = *MKsz* 2002. 4. 439–450.
- BÁNHEGYI B. Miksa: A bencés monostorok olvasáskultúrája a középkorban = *KKK* 2001. 6. 12–16.
- BESSENYEI József: Nyomozás eltűnt könyvek után Nyitrán 1758-ban = *MKsz* 2002. 3. 293–294.
- BILKEI Irén: A zalai köznemesség tárgyi kultúrája, életmódja a 16. századi hiteleshelyi oklevelek alapján = *Levéltári Szemle* 2002. 1. 10–20.
- G. ETÉNYI Nóra: Államelmélet, politika és pamfletek a 17. századi Európában = *Aetas* 2002. 1. 15–35.
- FEHÉR Katalin: Egy reformkori bencés szerzetes olvasmányai = *MKsz* 2002. 1. 80–86. [Beély Fidé]
- GÖMÖRI György: Magyar szerző műve Dr. Johnson könyvtárában = *MKsz* 2002. 1. 73–74. [Szilágyi György: *Homeri Iliades, Liber primus* (London, 1685)]

A múlt neves bibliográfusai, könyvtárosai, újságírói

- Bod Péter írásaiból, írásairól. Szerk.: UGRIN Gáborné. 2., jav. kiad. Bp.: Püski, 2002. 157 p. ill.
- FEHÉR János – VÉRTES László: Vámosy Zoltán, az Orvosi Hetilap egykori felelős szerkesztője = *Orvosi Hetilap* 2002. 1. 31–40. ill.
- FUTALA Tibor: Csűry Istvánról szólva... = *KKK* 2001. 11. 37–41.
- GAZDA István: Id. Szinnyei József szakirodalmi munkássága. In: *Szinnyei József emlékezete...* 269–298.
- GOMBA Szabolcsné: Csűry István pályaképe = *KKK* 2001. 9. 12–18.
- HALKOVICS László: Hegedűs Sándor szerepe a gazdaság és statisztika fejlesztésében (1847–1906) = *Statisztikai Szemle* 2002. 8. 769–783.
- HORNYÁK Mária: Teleki Blanka és a sajtó = *MKsz* 2002. 3. 306–317.
- KORNYA László: Bibliográfia Gragger Róbert (Aranyosmarót, 1867 – Berlin, 1926) halála

- lának 75. évfordulóján – a megjelenés időrendjében = *Hungarológiai Évkönyv* 2002. 211–215.
- KOROMPAI Gáborné: Dr. Varga László (1907–1968). Könyvtáros pályák – könyvtáros sorsok = *KK* 2002. 255–267.
- KOZOCSA Sándor: Adatok id. Szinnyei József életéhez. In: Szinnyei József emlékezete... 9–16. [Másodközlés, eredeti megjelent: 1964]
- LUKÁTS János: Vázlatok az Országos Széchényi Könyvtár arcképcsarnokából = *KKK* 2002. 7. 28–38. [Horváth István (1784–1846); Mátray Gábor (1797–1875); Fraknói Vilmos (1843–1924); Fejérpataky László (1857–1923)]
- MILDE, Wolfgang: Zu Lessings Wolfenbütteler Bibliothekariat: Ein Bücherbestellschein in Budapest. In: *Festschrift für András Vízkelety...* 351–355. ill.
- MUHARAY György: Most lenne százéves Muharay Elemér = *Jászsági Évkönyv* 2001. 9–19.
- NAGY Anikó: Csúry István – közelről = *KKK* 2001. 11. 42–46.
- NÉMETH Tibor: Emlékezés a Nemzeti Könyvtár celldömölki származású igazgatójára: Györke József (1906–1946) = *VMeKvtÉrt* 2002. 1. 38–40. ill.
- ÓDORNÉ GRACZA Tünde: A könyvtáralapító Pekár Mihály = *KKK* 2001. 6. 55–57.
- POGÁNYNÉ RÓZSA Gabriella: Domanovszky Ákos katalogizálás-elméleti munkássága. Tisztelegés születésének 100. évfordulója alkalmából = *KF* 2002. 1–2. 441–456.
- SUNKÓ Attila: Debreceni János életpályája. A Gyulafehérvári Káptalan levéltárosának élete végrendeletének tükrében = *Fons* 2002. 1–3. 305–343.
- Id. SZINNYEI József: Az első magyar bibliográfus. In: Szinnyei József emlékezete... 17–36. [Másodközlés, eredetileg megjelent: 1866.; Czwittinger Dávid]
- TAKÓ Edit: „Micsoda ember?” Bod Péter és kortársai = *Szeged*, 2002. 6. 2–6. ill. [Árva Bethlen Kata, Pápai Páriz Ferenc]
- TÓTH Péter: „Én szörnyű robotosa vagyok ezernyi vállalt teendőimnek.” Válogatás Pável Ágoston és Beke Ödön levelezéséből (1934–1935) = *Vasi Szemle* 2002. 2. 214–234. ill.
- A tudós, könyvtáralapító, kultúráközvetítő Kulcsár István. Az előszót írta és sajtó alá rend. HÍDVÉGI Violetta. Tatabánya, Komárom-Esztergom M. Önk., Kernstok K. Műv. Alapítvány, 2001. 272 p. ill. (Castrum könyvek, 8)

CZÖVEK ZOLTÁN – PERGER PÉTER

SZEMLE

Széchenyi Ferenc és Csehország. Levelestár. Válogatta és a bevezető tanulmányt írta: Richard PRAŽÁK. Sajtó alá rendezte és jegyzetekkel ellátta: DEÁK Eszter, ERDÉLYI Lujza. Bp. 2003. Országos Széchényi Könyvtár – Gondolat Kiadó, 233 l. /Nemzeti Téka/

A forrásgyűjtemény azokat a Széchényi Ferencnek címzett leveleket tartalmazza, amelyeket cseh- és morvaországi tudósok és arisztokraták írtak az 1780-tól 1816-ig tartó időszakban. Az anyagot Richard Pražák kezdte el gyűjteni még az 1960-as években, s az egyre terebélyesedő munkába később Deák Eszter is bekapcsolódott. A most közreadott ötvenkilenc levél két budapesti lelőhelyen található: a Magyar Országos Levéltárban, illetve az Országos Széchényi Könyvtár kéziratárában. Széchényi válaszleveleit a kötet nem tartalmazza, mivel ezek összegyűjtése a különböző cseh- és morvaországi hagyatékokból még a további kutatás feladata.

A kötet csehül és magyarul párhuzamosan közölt bevezető tanulmányában Richard Pražák gazdagon dokumentálja Széchényi Ferenc meglepően kiterjedt kapcsolatait, amelyek a korszak neves cseh és csehországi német tudósaihoz, illetve tudományos érdeklődésű arisztokratáihoz fűzték. A kölcsönös ismerkedés a sokszálú rokoni kapcsolatból fejlődött ki, de igazi tartalmát a patrióta nemesség történelmi és természettudományos érdeklődése alapozta meg. Utazásai során, melyekre a rokoni látogatások vagy a karlsbadi gyógykúrák adtak alkalmat, Széchényi beható ismereteket szerzett a cseh nemesség karitatív és kulturális tevékenységéről. Emellett kapcsolatba került a főúri elit árnyékában

szerveződő Királyi Cseh Tudós Társaság számos kimagasló képviselőjével, akik abban is segítettek, hogy könyvtárát és numizmatikai gyűjteményét tovább gyarapítsa.

A kulturális élet megújítását, a tudományos gondolkodás elmélyítését pártoló cseh arisztokraták közül két személyt szükséges kiemelni Széchényi közeli ismerősei közül. A felvilágosodás mérsékelt áramlatához tartozó František Josef Kinský gróf elsősorban arról a német nyelvű röpiratról ismert, amely a társadalmi felelősséggel rendelkező új nemesi osztály kinevelésével foglalkozik, s amelyben figyelmeztet a nemzeti nyelv fontosságára. A cseh nyelv el-sajátítását elsősorban praktikus okokból ajánlja, mivel a földbirtokosoknak meg kell értetniük magukat a paraszttal, különben elvesz a tekintélyük, s ugyanez érvényes a hadseregénél is, a tisztek és a közkatonák vonatkozásában. Kinský ennek az elvnek az érvényesítését kívánta a közgazgatás, az iskolaügy és a nyilvános élet valamennyi területén, de az ország elsődleges bevett nyelvének a németet tekintette. A bécsújhelyi katonai akadémiát irányító gróf egyik legfőbb támogatója volt a hazafias tudósok múltidéző forráskiadványainak, s miután visszatért Prágába, kulcsszerepet játszott a cseh tudós társaság megalapításában. Barátjával, az erdélyi szász családból származó Born Ignáccal létrehozta a prágai egyetem természettudományi kabinetjét, amelyet Széchényi is felkeresett. A magyar látogató elsősorban Kinský igen jelentős minrológiai munkássága iránt érdeklődött, de ugyanakkor nagy hatással volt rá a cseh arisztokrata nemes gesztusa, amellyel könyvgyűjteményének jelentékeny részét a Klementinum könyvtárá-

nak ajándékozta. Kinsky lépését Széchenyi példaértékűnek tekintette a maga számára, s ezzel magyarázható, hogy a magyar nemzeti könyvtár alapító emléktáblájának latin nyelvű feliratát a prágai egyetemi könyvtárban látható Kinsky-féle felirat nyomán készítette el.

A másik tudománypártoló főúr, akivel Széchenyi szoros kapcsolatot ápolt, a numizmatikai gyűjteményéről nevezetes František Sternberg (Šternberk) gróf volt, aki unokafivérével, Kašpar Sternberggel együtt meghatározó szerepet játszott a cseh nemzeti múzeum megalapításában. Richard Pražák szerint éppen František Sternberg tekinthető a cseh tudományos élet Széchenyihez leginkább fogható mecénásának. Azt már Sárkány Oszkár korábbi kutatásaiból tudjuk, hogy a cseh nemzeti múzeum megalapításában feltételezhetően a magyar példának is volt ősztönző szerepe. Erre utal a Csehországi Hazafias Múzeumot életre hívó Kolovrat fővágróf 1818-ban kelt rendelete, amely hivatkozik a hasonló magyar kezdeményezésre. Ez a hatás még egyértelműbben dokumentálható a Morvaországi Múzeum (Mährisches Landesmuseum) létrejöttének folyamatában. Nemcsak a javaslattevők folyamodványa, de az alapítólevél preambuluma is megemlékezik Széchenyi Ferenc példaadó kezdeményezéséről. Jelen kötetünkben is megtalálható Hugo Franz Salm gróf, a morvaországi patrióta társaság elnöke levele 1816-ban kelt levele, amelyben beszámol Széchenyinek a brünni múzeumalapításról, s egyebek mellett hálóját fejezi ki a nagyszerű útmutatásért.

Széchenyi feltehetőleg 1794-es prágai tartózkodása idején ismerkedett meg Josef Dobrovskýval, a cseh tudományosság legjelentősebb korabeli alakjával, aki egyebek mellett az összehasonlító szlavisztika megteremtőjének számít. Dobrovský rendszeres levelező kapcsolatban állt a szlovák Ribay Györggyel, aki folyamatosan tájékoztatta őt a magyar tudományos élet eseményeiről. (Dobrovský magyar kapcsolatait részletesen tárgyalja Richard Pražák mértékadó tanulmánya, amely 2001-ben újra megjelent a szerző *Cseh–magyar történelmi kapcsolatok* című könyvében.) Jelen kötetünkben Dobrovský két levele olvasható, amelyek a cseh tudós finnugrisztikai

munkásságát érintik. Az egyikben felajánlja Széchenyinek a finn Juslenius szótárát, amelyet 1792. évi svédországi útján vásárolt, a másikban elküldi egyik nevezetes német nyelvű tanulmányát a korai cseh történelemről, illetve saját könyvtárából további finnugor tárgyú műveket küld ajándékba. Itt kell megjegyezni, hogy Dobrovský finnugrisztikai munkássága Richard Pražáknak köszönhetően ma már részletesen fel van dolgozva. (*Dobrovský als Hungarist und Finnougrist*. Brno, 1967.) Ebből a kiváló tanulmányból tudjuk, hogy Dobrovský az elsők között ismerte fel: a finnugor nyelvek kutatását a történeti és az összehasonlító grammatika alapjára kell helyezni.

A Széchenyi Ferencnek írt csehországi levelek híven igazolják, hogy a felvilágosodás korának keretei között előítéletektől mentes tudományos párbeszéd folyt a két ország szellemi elitje között. A levelek tükrözik azt az élénk érdeklődést és nagybecsülést, amelyet a cseh tudományos élet tanúsított a magyar nemzeti könyvgyűjtemény megteremtésén fáradozó Széchenyi Ferenc iránt.

BERKES TAMÁS

Kerényi Ferenc: Pest vármegye irodalmi élete (1790–1867). Bp. 2002. 443 l.

Irodalom- és művelődéstörténetünk – kevés kivétellel – meglehetősen elhanyagolta a levéltári források felhasználását a kutatások során. Forrásként inkább csak a szövegeket és esetleg a levelezést használták fel. A levéltárosok gyakran mondogatják, hogy irodalomtörténészek ritka vendégnek számítanak gyűjteményeikben.

De Kerényi Ferenc terjedelmre és tartalmára nézve is imponálóan gazdag munkája azt bizonyítja, hogy az irodalomtörténet kutatóinak is van keresnivalója a levéltárakban. A magyar pozitívizmus néhány kiemelkedő műve után ő az első, aki legalábbis egy vármegye vonatkozásában az 1790–1867 közötti időszakra nézve alapos levéltári feltárást nyújtott Pest vármegye irodalmi életével kapcsolatos dokumentumokból. Víz-

gálódása előterébe azok a művészeti ágak kerültek, amelyek elsősorban a nyelvi közeggel álltak szoros kapcsolatban, vagyis az irodalom és a színház kérdéseinek írásos dokumentumai. Elemzései során nem az esztétikai, hanem az irodalom- és művelődésszociológiai szempontokat érvényesítette, mégpedig az írott forrásokból, tényekből kiindulva, és nem úgy, mint a vulgáris irodalomszociológia igényelte: csupán a kész elméletek, sémák illusztrálására törekedve.

A gazdag és gyakran szétszórt anyagot a szerző négy főfejezetben dolgozta fel. Az elsőben Pest vármegye irodalomszervező és pártoló tevékenységéről, a következőben az irodalmi élet alkalmairól, formáiról, szerplőiről, a harmadikban a táj és az irodalom kérdéseiről esik szó, és végül – az 1849–1967 közötti dőszakkal kapcsolatban – az irodalmi élet metamorfózisáról szóló alfejezetek és bennük a megfelelő források feldolgozása található.

A felhasznált Pest megyei levéltár anyagát összekötötte az eddigi szakirodalom feltárásával és megállapításaival, nemegyszer kritikai megjegyzésekkel és helyesbítésekkel kísérve azokat. A gazdag anyagból – folyóiratunk profiljának megfelelően – csupán példaként kiemelvén a „Pest vármegye kapcsolata a magyar hírlap- és folyóiratirodalommal” című alfejezetet, amelyben a tárgyalt korszak sajtójára nézve találunk értékes levéltári adalékokat, és újabb következtetéseket. Ezek főként a lapok engedélyezésével, cenzúrázásával, és azok egyéb viszonyaival kapcsolatosak, amelyek a Helytartótanács és Pest vármegye vagy Pest város tanácsa intézkedéseit, cenzúraügyeit tartalmazzák.

Mindezeket ajánlatos a sajtótörténetben is tudomásul venni, illetve – kisebb részben – megvitatni. (Ilyen pl. az a megállapítás, hogy „II. József sajtópolitikája után a hírlap- és folyóiratengedélyezés terén nem alakult ki mérvadó gyakorlat” 53. l. Ugyanis ami az *Uránia*val kapcsolatban történt, ti. az utólagos ellenőrzése az engedélyezésnek és a cenzúrázás elvégzésének, csaknem pontosan az történt pl. a *Mindenek Gyűjtemény*vel és a *Magyar Museum*mal kapcsolatban is.)

Kerényi Ferenc kitűnő munkája akkor jelent meg, amikor irodalomtörténetírásunkban az új, ismeretlen adatok, összefüggések és az eddig feltáratlan tények kutatása helyett a divatos elméletek gyártása (másolása, fordítása?) vált gyakoribbá. Pedig – miként e munka is bizonyítja – van még, akárcsak egyetlen vármegye irodalmi életével kapcsolatban is bőven feltáratlan dokumentum, amelyek ismerete nélkül nehéz érvényes és időálló elméleteket alkotni.

KÓKAY GYÖRGY

Vajda Kornél: Schütz Antal. Bp. 2002. Országos Pedagógiai Könyvtár és Múzeum. 159 l. /Tudós tanárok – Tanár tudósok/

Három éve indult útjára egy sorozat az Országos Pedagógiai Könyvtár és Múzeum kiadásában „Tudós tanárok–Tanár tudósok” címmel. Napjainkban, amikor az igazi szellemi értékek közreadása anyagi okok miatt egyre nehezebb, hősies vállalkozás egy ilyen – a magyar nevelés, és egyúttal a magyar tudomány történetében is jelentős szerepet játszó kiemelkedő egyéniségek életéről, munkásságáról szóló – könyvsorozat megjelentetése. A sorozatszerkesztő, Jáki László még ahhoz a neveléstörténész generációhoz tartozik, akik Ravasz János és Zibolen Endre tanítványaként, munkatársaként kezdték pályafutásukat, és akik azóta is csendben munkálkodva az ő szellemükben végzik feladataikat. Az utánuk következő generáció tagjainak többsége már nem ismeri és nem műveli a valódi történettudományi kutatómunkát, nem fárad a kézíratos források feltárásával és feldolgozásával, és ami még szomorúbb, nem is serkenti ilyesmikre tanítványait. A sűrűn megrendezésre kerülő monstre konferenciákon többnyire egyetlen valódi, önálló kutatási eredményeken alapuló neveléstörténeti előadás sem hangzik el. Ebben a közegben különösen elismerésre méltó az egyszerű, de szép kiállítású sorozat közreadása, amelynek célja a múlt nagy magyar tanáregyéniségeinek bemutatása, azokénak, akik egyben elismert tudósok is voltak. A sorozatban többek között meg-

jelent Antall József, Fináczy Ernő, Jedlik Ányos, Bognár Cecil és Teleki Pál munkásságát bemutató kötet is.

Nemrégiben jelent meg Vajda Kornél munkája, a huszadik század első felének jelentős katolikus tudós-tanáráról, Schütz Antalról. Schütz Antal piarista filozófus és dogmatikus, a század első felének neves katolikus tankönyvírója, a Pázmány Péter Tudományegyetem professzora volt. „Tanár volt, és tudós. Csak a tanításnak és a tudománynak élt, aszkéta módon, szerzetesi igénytelenséggel és szerénységgel.” – jellemzi őt a szerző.

Vázolja Schütz útját a végtelen szegénységet rejtő kis falusi szülőháztól az egyetemi katedráig.

Képet kaphatunk a fiatal piarista gimnáziumi tanárról, aki tizenkét éven át a rend gimnáziumaiban tanítva, ki tudta vívni tanítványai mélyeséges tiszteletét és csodálatát. (Szerb Antal érett korában úgy emlékezett rá, hogy őt gimnazistaként egy zseni tanította.) Nemcsak kiváló tanár volt, hanem sikeres tankönyvíró is. A tizes évektől a negyvenes évekig számos kiadásban megjelent hittankönyveiből (*Katholikus hitvédelem, Katholikus egyháztörténelem, Katholikus hittan, Katholikus erkölcsstan*) generációk tanultak. E tankönyvekből tanítványai megtanulták, hogy hitüket értelmesen vállalják, tudják, hogy kinek és miért hisznek. Az egyes kötetek függelékében kis szöveggyűjteményeket adott közre Schütz, hogy a gimnazisták az eredeti szöveget is olvashassák, és kedvet kapjanak a teljes művek megismerésére. Tanítványainak visszaemlékezése szerint önálló gondolkodásra, és kemény munkára nevelte őket.

Mikor 1916-ban a Pázmány Péter Tudományegyetem Dogmatika Tanszékére került, az volt a célja, hogy hallgatóinak „kulcsot adjon a bölcsélet műhelyébe, némelyeknek talán a bölcsélet szentélyébe is.” Ennek érdekében alkotta meg főművét, az 1923-ban megjelent *Dogmatika. A katolikus hit – igazságok rendszere* című könyvét, amely több kiadásban is megjelent, és a teológus-hallgatóknak tankönyvként is szolgált. 1927-ben jelent meg filozófiai kézikönyve, *A bölcsélet elemei*, amely a hazai skolasztika legátfogóbb szellemi teljesítménye volt a maga korában.

A szerző részletesen elemzi Schütz két másik művét: az *Örökkévalóság* és az *Isten a történelemben* című köteteket, amelyeket a katolikus tudós legeredetibb, legértékesebb szellemfilozófiai, világnézeti teljesítményének tart.

Az 1953-ban elhunyt, majd elfelejtett kiváló tanárt, tudóst, és zseniális tankönyvíró – a szerző nézete szerint – méltatlanul mellőzi a hazai tudományosság, ez az utóbbi évtizedek magyar szellemi életének egyik szomorúan igazságtalan tette – írja.

A kötet második részében szemelvényeket olvashatunk Schütz Antal teológiai és pedagógiai vonatkozású írásaiból. A nemzetnevelő Pázmányról szóló esszé, a papi hivatás lényegét boncolgató beszéd, a keresztény világnézet lényegéről szóló tanulmány egyaránt azt igazolja, hogy a piarista szerzetes tudósként, tanárként, a két világháború közötti magyar szellemi élet meghatározó szereplőjeként, egyike volt a generációk gondolkodását formáló nagy egyéniségeknek.

FEHÉR KATALIN

Egy európai Bozsokon. Verebi Végh Gyula munkássága és gyűjteménye. / Ein Europäer in Bozsok. Das Werk und die Sammlung von Julius Végh. Szerk. ZSÁMBÉKY Monika. Szombathely, 2003. Szombathelyi Képtár, 114 l. 83 ill.

Egy nagy kultúrájú, nagy formátumú embernek, verebi Végh Gyulának (1870–1951) 2003 áprilisában az Iparművészeti Múzeum falán emléktáblát állítottak, nemcsak azért, mert 1917–1934 között főigazgatója volt az intézménynek, hanem mert felmérhetetlenül sokat tett a magyar művelődéstörténetért. „Hálából” élete utolsó éveiben a nyomorgatás, a méltatlan halál (vö. Magyar Nemzet 2003. aug. 13., 4. l. interjú Borsa Gedeonnal) és az agyonhallgatás jutott osztályrészül.

Munkatársa volt az Éber László szerkesztésében kiadott *Művészeti Lexikon*nak (Bp. 1926). 1915-ben Budapesten, majd Strassburgban megjelent *A képrombolók / Die Bilderstürmer* c. könyve, s az Iparművészeti Múzeum kiállításai-

nak (pl. magyar hímezések, herendi porcelánok, régi órák, országos egyházművészeti kiállítás) rendszerint ő írta a bevezetőjét, 1925-ben németül ismertette az Iparművészeti Múzeum gyűjteményeit. A könyves szakemberek ismerik az idevágó, ma is forrásértékű cikkeit is, pl. „A soproni könyvkötők céhkönyve” (Vasi Szemle 1936), „A sümegi püspöki könyvtárszoba az Iparművészeti Múzeumban” (MKsz 1923), „Könyvkötőművészet” (Könyvbarátok Lapja 1928), *Modern Book Production*, Studio, London 1928, „Ungarische Barockeinbände” (Gutenberg Festschrift, Mainz 1925), „Ungarische Einbandkunst” (Archiv für Buchgewerbe und Gebrauchsgrafik, Leipzig 1930). Megalapítója s elnöke volt a Magyar Bibliofil Társaságnak 1921-től, s a Társaság I. évkönyvében 1928-ban „A szép könyvről” írt. Ugyancsak a Magyar Bibliofil Társaság adta ki az OSzK-val közösen a *Régi magyar könyvkötések Végh Gyula színes rajzaiban* című, ma már igen ritka könyvét 1936-ban. Ő fogalmazta meg a Magyar Bibliofil Társaság célját: „... hogy előmozdítsa a művészi szempontból értékes könyvek előállítását, gyűjtését és terjesztését, ápolja a könyvgyűjtők és könyvedvelők érdekeit, terjessze a könyvésztet, kivált a hazaira vonatkozó ismereteket, fejlessze az ízlést a könyvparban...” A Társaság a magyar könyvkultúra ügyét kiadványokkal is igyekezett szolgálni.

Az előbbi bekezdésben leírtak mégis csak egy kis részét képezik Végh Gyula gazdag életének és a haza javára tett szolgálatainak. Ezt tárta hallgatói elé a 2002. november 5-én rendezett konferencia Szombathelyen, majd jelentette meg a most ismertetésre kiválasztott könyvben. Őt tanulmány olvasható benne. Az első írás Bajzik Zsolt levéltárosé, aki néhány éve a Vas megyei kastélyok történetével kezdett foglalkozni, s így jutott Bozsokra, ahol Végh Gyula élt és meghalt (megölték). A tanulmányban képet kapunk Végh Gyula felmenőiről, egy nemesi család több évszázados kulturális hagyományáról, a verebi birtokról és kastélyról (amely a II. világháborúban olyan súlyosan megsérült, hogy aztán lebontották), a kastély gazdag zenei életéről, Végh Gyula gyermek- és tanulmányi éveiről egészen a bozsoki letelepedésig. – Végh termé-

szetrajzi gyűjteményéről Vig Károly ad számot, s mutatja meg, hogy Végh milyen érdeklődéssel fordult már 11 éves korában az őt körülvevő világ felé. A bogarak és növények gyűjtése, ez utóbbiak megfestése, tudatos megfigyelése, esetenként talán a meghatározása iránti kedve felnőtt korában, a bozsoki letelepedést követően, újraéledt. Neves kutatók voltak vendégei, pl. a Belső-Ázsiát expedíciókkal feltáró Almásy György, az európai híru ornitológus Chernel István, vagy már gyermekkorban Herman Ottó, hogy csak néhányat emeljünk ki a sorból. Végh rovargyűjteményének megmaradt részét és a növényeket ábrázoló akvarelljeit és tusrajzait a Savaria Múzeumban őrzik. Végh ásványgyűjteménye feltehetően megsemmisült, a rovargyűjtemény viszont már 1933-ban odakerült. Különösen érdekes adalék Vig Károly kitekintése, amelyben párhuzamként Csontváry, Kossuth és Bartók természeti tárgy-gyűjtését foglalja össze röviden. – Szatmári Gizella Végh Gyula párizsi éveiről és művészeti tanulmányairól ad sok képpel illusztrált igen jó összefoglalót. Bár a családi hagyománynak megfelelően jogot végzett, művészeti érdeklődése később mégis más irányba fordította. Első két akvarellje Pulszky Ferenc és Liszt arcképe volt. 1896-ban Párizsba utazott, ahol a Julian Akadémiára járt, s Jean Paul Laurens növendéke volt. Itt ismerkedett meg s került barátságba James McNeill Whistlerrel, akiről később könyvet írt (1912), és Hans Albert Harrachhal, akivel végig tartotta a baráti kapcsolatot. – Lichner Magda Végh főigazgatói tevékenységét elemzi kinevezésétől kezdve. Kitér a múzeum kiállításaira, amelyekhez először írt Végh Gyula, említi „A XX. század könyvművészete” kiállítást, amely első volt e témában (1921), majd a „Rariora et Curiosa gróf Apponyi Sándor gyűjteményéből” (1925) címűt. Végh címertani tanulmányokat is folytatott, kiállítási katalógus is tanúsítja (1933). Rendszeresen publikált a *Magyar Iparművészet* folyóiratban. A Múzeum irányításáról átfogó elképzelése volt, „magas színvonalon álló, gazdag és tanulságos iparművészeti múzeum”-ot akart. Az I. világháború utáni ínséges években ez igen nehéz feladatnak bizonyult. Neki köszönhetően sokan ajándékoztak a Mú-

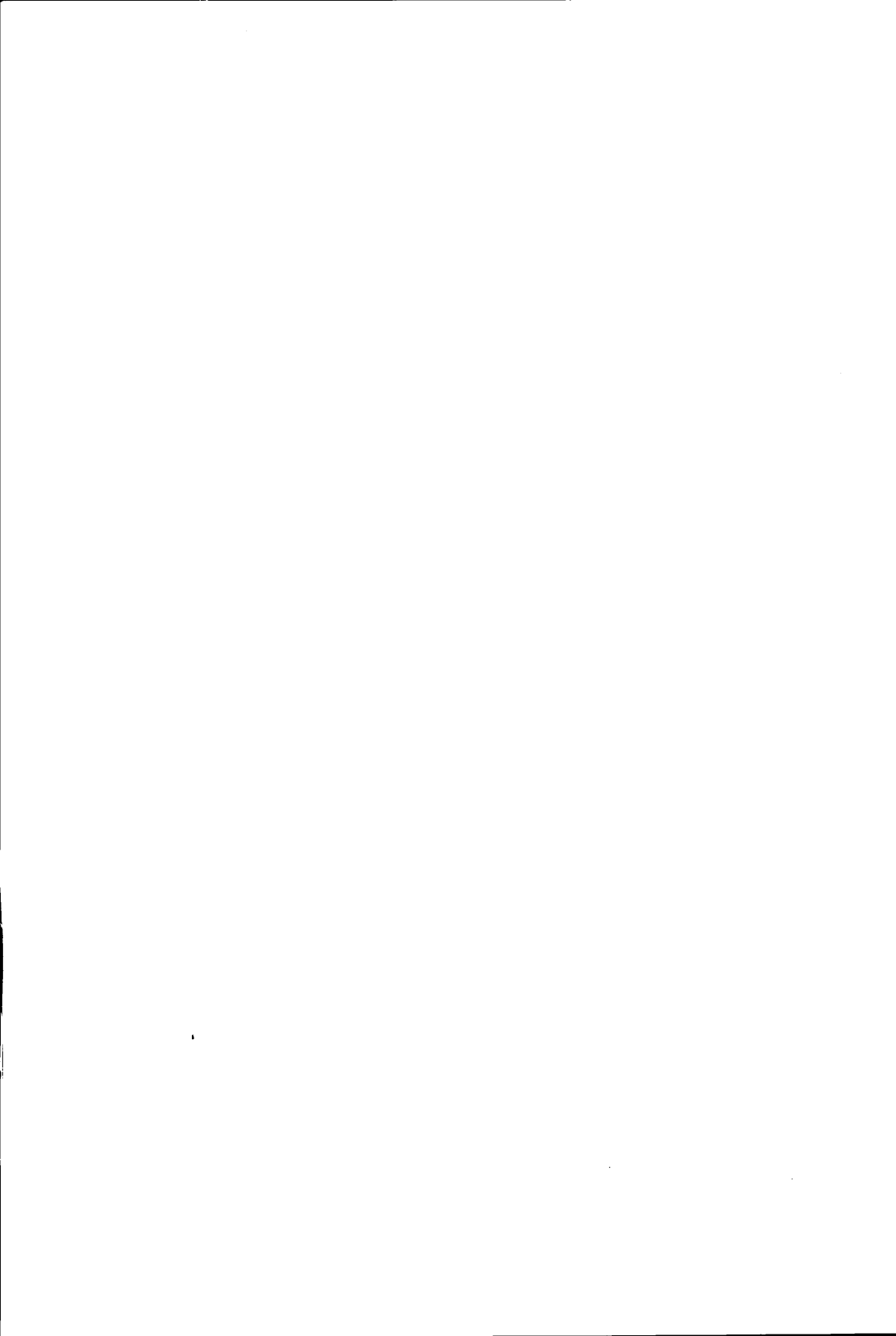
zeumnak. A proletárdiktatúra idején köztulajdonba vett és beszállított műkincsekről pontos lista készült. Az Iparművészeti Múzeum gondosan őrizte ezeket, majd a helyzet változásával visszajuttatta tulajdonosainak, akik közül többen ezt azzal honorálták, hogy gyűjteményük egy-két darabját odaajándékozták a Múzeumnak. A gyűjtőkkel kialakított bensőséges kapcsolat a későbbiekben is hasznos volt. (Utaljunk itt a herceg Esterházy család fraknoi hitbizományának letétjére.) Végh súlyt fektetett a kortárs iparművészet propagálására, és megtalálta támogatásának módját is. Elismerésének egyik legjobb bizonyítéka volt, hogy 1928-ban a muzeológusok nemzetközi szövetsége itt tartotta közgyűlését. Mégis 1934-től megszüntették az Iparművészeti Múzeum önállóságát, s a Nemzeti Múzeum része lett. Ezután vált meg Végh Gyula főigazgatói hivatalától, s vonult vissza. – Zsámbéky Monika, a kötet szerkesztője, Végh Gyula képzőművészeti gyűjteményéről írt. A gyűjtemény csoportjai: a családtól maradt portrék, vásárlásai–szerzeményei, ismerőseitől ajándékba kapott művek, Végh Gyula saját művei és felesége, Wimpffen Mária gyűjteménye. A tanulmányhoz egy igen hasznos függelék járul, amelyből kiderül, hogy Végh mely festményeit és grafikáit őrzik a Szombathelyi Képtárban, továbbá kézhez kapjuk Végh Gyula rajz- és metszetgyűjteményének katalógusát (OSzK Kéziratár Quart. Hung. 3864), amelyben Zsámbéky Monika csillaggal jelöli a meglévő műveket. Sajnos elég kevés csillag van. Nagy találatnak érezzük, hogy egy szignálatlan négyalakos csoportképet, egy Végh rajzfüzetében fellelt vázlat alapján, Zsámbéky biztosan Végh Gyula nevéhez kötött („És mégis mozog a Föld...”). – Az egész kötetért elsősorban Zsámbéky Monikát illeti köszönet! Jó lenne, ha az ország minél több könyvtárába eljutna e szép kiállítású, tartalmas könyv.

A Végh-hagyaték az OSzK-ba, a képek, grafikák Szombathelyre (Képtár és Savaria Múzeum), a ritka könyvtár megmentett része Keszthelyre, a Helikon Múzeumba került. Természetesen az Iparművészeti Múzeumban található és ott kutathatók a Végh Gyula ottani működésére vonatkozó iratok.

Minden tanulmányhoz részletes német összefoglaló, a köszöntőhöz teljes fordítás járul. Sajtóhibák is vannak (a szövegszerkesztő speciális ördöge, ha a római számot a sor végén elváltasztja, a 67. old. közepén), de azok nem oly bántók, mint az értelemzavaróak: a tartalomjegyzék szerint az első tanulmány címe: Verebi Végh Gy. ifjúkori művei, ezzel szemben a tanulmány címe „Verebi Végh Gyula ifjúkori éve (1870–1906)” – ez a helyes, Bajzik Zsolt tanulmánya erről szól. Hasonló zavart kelt a 90. oldalon az utolsó előtti bekezdés Amália weimari nagyhercegnő képével kapcsolatban. Nem a hölgy személyének kiderítése, hanem a festő kilétének a kikutatása a jövő feladata.

Sajnáljuk és hiányoljuk, hogy éppen Végh könyvészeti munkásságáról nem született cikk a kötet számára. Talán nem sikerült vállalkozót találni, pedig a könyv szerkesztője is megjegyezte saját tanulmányában, hogy Végh Gyula „legnagyobb szerelme a szép könyvek és grafikák gyűjtése” volt. Jó lenne egy teljes Végh-bibliográfia is. A könyv beköszöntőjét Horváth Hilda, az Iparművészeti Múzeum Kisgyűjtemények osztályának vezetője írta. Ő szorgalmazta a Múzeumban az emléktábla állítását, amelyet az Iparművészeti Múzeum Baráti köre és cégek adományából sikerült megvalósítani. Ennyit legalább lelkünk megnyugtatására!

ROZSONDAI MARIANNE

Folyóiratunknak ez a száma
a Nemzeti Kulturális Alapprogram
támogatásával jelent meg.

NEMZETI KULTURÁLIS ÖRÖKSÉG
MINISZTERIUMA

A kiadásért felel az Argumentum Kiadó igazgatója
Megjelent 10,73 A/5 ív terjedelemben
HU ISSN 0025-0171
A borítóterv Somogyvári Zsuzsa munkája
Tördelte Markó Sándorné
Nyomta az Argumentum Kiadó Nyomdaüzeme
Felelős vezető: Roznai Zoltán

TARTALOM

<i>Emődi András</i> : Nagyvárad katolikus könyvgyűjtemények a 18. században, különös tekintettel a székeskáptalan könyvtárára	413
<i>Czibula Katalin</i> : Pozsony színházi élete Mária Terézia korában: színházprogram és a színházkritika kezdetei	429
<i>Ispánovics Csapó Julianna</i> : Egy zombori folyóirat a 20. század elején	442

KÖZLEMÉNYEK

<i>Kókay György</i> : Tiltott könyvek 1793-ban a pozsonyi olvasókabinetekben	459
<i>Rózsa Mária</i> : Osztrák–magyar kapcsolatok az 1848-as bécsi forradalmi sajtóban	464
<i>Hangodi Ágnes</i> : Az idősebb Zolnay Vilmos könyvei a nemzeti könyvtárban	475
<i>Bálint Gábor</i> : Az Athenaeum, a Nova és a Dante kétpengős regényei	483

FIGYELŐ

<i>V. Ecsedy Judit</i> : A Migazzi-gyűjtemény	493
<i>Monok István</i> : Néhány horvát könyv- és művelődéstörténeti kiadványról	500

BIBLIOGRÁFIA

<i>Czövek Zoltán – Perger Péter</i> : A magyar nyomda-, könyv-, sajtó- és könyvtártörténeti szakirodalom 2002-ben	508
---	-----

SZEMLE

Széchényi Ferenc és Csehország. Levelestár. Vál. és a bev. tan. írta: Richard Pražák. S. alá rend. és jegyz. ell.: Deák Eszter, Erdélyi Lujza. Bp. 2003. (<i>Berkes Tamás</i>)	523
Kerényi Ferenc: Pest vármegye irodalmi élete (1790–1867). Bp. 2002. (<i>Kókay György</i>)	524
Vajda Kornél: Schütz Antal. Bp. 2002. (<i>Fehér Katalin</i>)	525
Egy európai Bozsokon. Verebi Végh Gyula munkássága és gyűjteménye. Szerk. Zsámbéky Monika. Szombathely, 2003. (<i>Rozsondai Marianne</i>)	526

SOMMAIRE

<i>Emödi, András</i> : Collections de livres catholiques à Nagyvárad au 18 ^e siècle, d'une attention spéciale à la bibliothèque du chapitre	413
<i>Czibula, Katalin</i> : La vie théâtrale de Pozsony à l'époque de Marie-Thérèse: les débuts de la critique et des programmes de théâtre	429
<i>Ispánovics Csapó, Julianna</i> : Un périodique paru à Zombor au début du 20 ^e siècle	442

CONTRIBUTIONS HISTORIQUES

<i>Kókay, György</i> : Livres interdits en 1793 dans les cabinets de lecture de Pozsony	459
<i>Rózsa, Mária</i> : Relations austro-hongroises dans la presse révolutionnaire de Vienne en 1848	464
<i>Hangodi, Ágnes</i> : Les livres de Vilmos Zolnay père à la bibliothèque nationale	475
<i>Bálint, Gábor</i> : Les romans à deux-sous des éditions Athenaeum, Nova et Dante	483

CHRONIQUE

<i>Ecsedy, Judit, V.</i> : La collection Migazzi	493
<i>Monok, István</i> : Quelques ouvrages d'histoire de livre et de civilisation croates	500

BIBLIOGRAPHIE

<i>Czövek, Zoltán – Perger, Péter</i> : La littérature spéciale hongroise de l'histoire de l'imprimerie, du livre, de la presse et des bibliothèques en 2002	508
--	-----

REVUE

Ferenc Széchenyi et la Bohème. Correspondance. Choix et introduction par Richard Pražak. Notes et réd.: Eszter Deák, Lujza Erdélyi. Bp. 2003. (<i>Berkes, Tamás</i>)	523
Kerényi, Ferenc: La vie littéraire du comitat Pest (1790–1867). Bp. 2002. (<i>Kókay, György</i>)	524
Vajda, Kornél: Antal Schütz. Bp. 2002. (<i>Fehér, Katalin</i>)	525
Un citoyen européen à Bozsok. L'activité et la collection de Gyula Végh de Vereb. Réd. Monika Zsámbéky. Szombathely, 2003. (<i>Rozsondai, Marianne</i>)	526